ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1960

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

Barabás Jenő : A néprajzi kutatás és az írásos források — Ethnographical research and written documents — Этнографические исследования и письменные источники ..... 135—146

Bárkányi János : Az „állatok királya" a magyar népmesékben — Der „König der Tiere" in ungarischen Volksmärchen — «Царь животных» в венгерских народных сказках ..... 358—384

Diószegi Vilmos : A mongóliai samanizmus kérdései (Beszámoló az 1960. évi mongóliai gyűjtőútról) — Проблемы шаманизма в Монголии (доклад о командировке в Монголию в 1960 г.) — Die Fragen des Mongolischen Schamanismus (Bericht über eine im Jahre 1960 stattgefundene Sammelexpedition) ..... 536—554

Domokos Pál Péter : Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás — A Polish Legend derived from the Hungarian word hajnal'daybreak' — Народные песни и обычаи, связанные с рассветом ..... 237—265

Domonkos Ottó : Fejezetek a nyugatmagyarországi kékfestőipar történetéből — Aus der Geschichte der westungarischen Blaufärberei — Из истории синьки в западной Венгрии ..... 200—236

Dömötör Sándor : Néprajzi kutatásunk alapkérdései — Die Grundfragen der ungarischen ethnographischen Forschung — Основные вопросы этнографической исследовательской работы в Венгрии ..... 86—99

Erdélyi Zsuzsánna : Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához. I—III. közlemény — Данные к цветной символике в венгерской народной поэзии. Часть I—III. — Particulars on colour Symbology in the Hungarian folk poetry. Part. I—III. ..... 173—199, 405—429, 583—598

Erdész Sándor : Ámi Lajos mesemondó világképe — Das Weltbild des ungarischen Märchenerzählers Lajos Ámi — Представление сказителя Л. Ами о вселенной ..... 311—324

Ferenczi Géza : Taplófeldolgozás Korondon — Zunderschwammverarbeitung in der Gemeinde Korond — Обработка трута в с. Коронд ..... 100—111

Fél Edit—Hofer Tamás : A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monográfikus eszközvizsgálatról — Крестьянские орудия. Доклад о подготовке монографии об орудиях в с. Атань — Die Geräte der Bauern. Bericht über die monographische Geräteforschung in Átány 487—535

Katona Imre : A kubikoskordé és a kordésmunka — Der Pferdekarren und die Kärrnerarbeit — Двуколка землекопов и работа на ней ..... 56—85

Katona Imre : A kubikosok viselete — Костюм землекопов — Die Kleidung der Erdarbeiter ..... 555—582

Kisbán Eszter : A gyümölcskenyér elterjedésének tanulságai — Bemerkungen zur Verbreitung des Früchtebrotes in Ungarn — Распространение фруктового хлеба ..... 325—343

Kovács Ágnes : Benedek Elek és a magyar népmesekutatás — Elek Benedek und die ungarische Volksmärchenforschung — Элек Бенедек и исследование венгерских сказок ..... 430—444

Lanternari, Vittorio : Az irracionalizmus az etnológiában — Der Irrationalismus in der Ethnologie — Иррационализм в этнологии ..... 344—357

Lükő Gábor : Samanisztikus eredetű ráolvasások a románoknál — Zaubersprüche schamanistischen Ursprungs bei den Rumänen — Шаманские элементы в румынских заговорах ..... 112—134
C. Nagy Béla : A siratódallam — Die Klagemelodie — Мелодия плачей ..... 385—404
Sárosi Bálint : Citera és citerajáték Szeged környékén — Zither und Zitherspiel in der Umgebung von Szeged — Цитра и игра на неё в окрестности г. Сегед ..... 445—461
Schram Ferenc : Összefüggések az úri és népi konyha között — Beiträge zur Beziehung der herrschaftlichen und bauerlichen Speisen — Взаимосвязи межкду народным и «господским» пытанием..... 266—277
Szentpál Olga : A magyar néptánc formai elemzése — Versuch einer Formanalyse der ungarischen Volkstänze — Формальный анализ венгерских народных танцев ..... 3—55

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщение

Hegyi Imre : A fahamu felhasználása — Использование древесной золи — — Die Verwendung der Holzasche ..... 278—283
Herepei János : Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. A bokály szó és fogalom (I—II. közlemény) — Beiträge zur Geschichte der Töpferei in Siebenbürgen. — Материалы к истории гончарства в Трансильвании ..... 462—465, 604—609
Kenéz Győző : Ingatlanbecslés Fonyban a XVII. század első felében — Schätzung von Immobiliargütern in Fóny in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts — Оценка недвижимого имущества, в первой половине XVII в., в селе Фонь ..... 620—621
Kiss Lajos : Két nyírségi egykori nemesház — Zwei ehemalige Edelhöfe im Nyírség — Два старинного дворянского поместья на «Ниршега» (Сев.-Вост. Венгрия) ..... 599—604
Komoróczy György : „Gábáról való Proiectum" — Заложный «проект» 1753 г. в Дебрецене — Ein Kostenvorschlag aus 1753 in Debrecen ..... 147—153
Kovács Ferenc : Etnogenezis és számnevek — Этногенез и числительные имена — Ethnogenese und Zahlwörter ..... 469—470
Oszvald Ferenc : Családszervezeti adatok — Historische Beiträge zur Familienorganisation bei den Ungarn — Материалы к вопросом семейной организации ..... 609—618
Szabó László : Az almabor és almaecet készítése a Tiszaháton — Изготовления яблочного вина и уксуса на верхней Тиссы — Die Bereitung von Apfelwein und Apfelessig in der Theißgegend (Tiszahát: Sathmarer Komitat) 466—468
Szabó T. Attila : A kolozsvári fejenhordás történetéhez — Zur Geschichte der Lasttragung auf dem Kopfe in Klausenburg — К истории перевозки грузов на голове, в городе Коложвар ..... 618—620
Ujváry Zoltán : Magyar hagyomány Jánošik szlovák betyárról — Словацкий разбойник — Яношик в венгерском народном фольклоре — Die Gestalt des slowakischen Betjars Jánošik in der ungarischen Volksüberlieferung 471—473

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten — Этнографические известия

Bodrogi Tibor : Az Antropológiai és Etnológiai Tudományok VI. Nemzetközi kongresszusa (Paris, 1960) — VI. Международный Конгресс Антропологических и Этногелогических Наук (в Париж, 1960) — Der VI. Internationale Kongreß für Anthropologie und Ethnologie in Paris, 1960 154—157
ifj. Kodolányi János : A Magyar Néprajzi Társaság gyulai vándorgyűlése — — Arbeitstagung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft in Gyula — Переходящий съезд Венгерского Этнографического Общества в г. Дюла ..... 622—625
Korompay Bertalan : † Bán Aladár — † Aladár Bán — † Аладар Бан ..... 284—287

Sz. : A magyar néprajztudomány nemzetközi elismerése — Internationale Ehrung der ungarischen Volkskunde — Интернациональный честь венгерской етнографической науки 625
Sz. : Külföldi előadások — Vorträge im Ausland — Венгерские доклады за рубежом 625

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензия

A finn népköltészeti archívum kiadványai (Ingrid Schellbach)..... 288—292
A Göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve 1950—1960 (Sándor István)..... 478—479
Babus Jolán : A lónyai vizek néprajza (Solymos Ede) ..... 483—484
Balassa Iván : Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között (Szabadfalvi József) ..... 166—167
Balassa Iván : A magyar kukorica. Bp., 1960. Akadémiai kiadó. 525 p. (német nyelvű kivonattal) (Balogh István)..... 629—631
Betyárok tüzénél (Dankó Imre) ..... 481—482
Bošković—Stulli, Maja : Istarske narodne priče. „Narodno stvaralastvo Istre" (Kiss Mária) ..... 304—305
Čikovani, Mixeil : Kartuli eposi Cigni pirveli Mižačvuli Amirani (Istvánovits Márton) ..... 292—293
Dankó Imre : A körösköz—bihari hajdúság (Molnár Balázs) ..... 296—297
Dankó Imre : A dél-dunántúli—baranyai hajdúság (Molnár Balázs)..... 297
Dégh Linda : Kakasdi népmesék II. Palkó Józsefné, Andrásfalvi György, Sebestyén Lajosné és László Márton meséi (Kovács Ágnes) ..... 479—480
Diószegi Vilmos : Sámánok nyomában Szibéria földjén (ifj. Kodolányi János) 297—298
Dömötör Sándor : Őrség (Gunda Béla)..... 163
Éri István—Bálint Alajos : Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Kőhegyi Mihály) ..... 485—486
Florescu, Florca B. : Ceramica neagră lustruită de la Marginea (Szabadfalvi József) ..... 163—166
Forbes, R., J. : Studies in ancient technology (Hoffmann Tamás)..... 298—300
Györffy György : Tanulmányok a magyar állam eredetéről (Vargyas Lajos) 302—304
Haavio, Martti : Karjalan jumalat. Uskontotieteellinen tutkimus (Ingrid Schellbach) ..... 158—160
Hatt, Gudmund, Norre Fjand. An Early Iron-Age Village Site in West Jutland (Hoffmann Tamás) ..... 301—302
Dr. Kalmár János : A füleki [Filakovo] vár XV—XVII. századi emlékei (Kőhegyi Mihály) ..... 484—485
Kartuli xalxuri zyaprebi (Istvánovits Márton) ..... 293—294
Kretzenbacher, Leopold : Santa Lucia und die Lutzelfrau (Dömötör Tekla)... 474—476
Lehtisalo, Toivo : Tundralta ja taigasta (Ingrid Schellbach)..... 162—163
Lerner, Franz : Geschichte des Frankfurter Metzger-Handwerks (Balassa Iván) ..... 171—172
Лялушкин, И.: Городище новотроицкое (Hoffmann Tamás) ..... 300—301
Maróthy János: Az európai népdal születése. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 797 lap, 1 melléklet (Halmos István) ..... 631—633
Мегрелидзе, Йосиф: Руставели и фольклор (Istvánovits Márton) ..... 476—477
Melicherčík, Andrej : Slovenský folklór (Ujváry Zoltán) ..... 169—170
Nyelv és Irodalom (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica) I. k. Szeged, 1955. 151 l., k. Szeged, 1956. 143 l. — Néprajz és Nyelvtudomány (Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica) I. k. Szeged, 1957. 152 l., II. k. Szeged, 1958. 119 l. III—IV. k. Szeged, 1959—1960. 198 l. (Gunda Béla)..... 626—628
Radcliffe—Brown, A. R. : Method in Social Anthropology (Selected Essays) — Edited by M. N. Srinivas. Chicago, 1958. The University of Chicago Press, XXI + 189 p. (Hoffmann Tamás) ..... 638—639
Rácz István : A hajdúság története (Dankó Imre) 298
Régi Magyar Költők Tára. XVII. század (Bárkányi János)..... 639—641
Román János : A habánok Sárospatakon (Szabadfalvi József)..... 166
Solymos Ede : Rekesztő halászat a Velencei tavon (Szilágyi Miklós) ..... 170—171

Solymos Ede : Adatok a Fehér-Körös halászatához (Szilágyi Miklós) 483
Szentmihályi Imre : A göcseji nép eredethagyománya. Budapest, 1958. 67 lap, 8°. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára (Vargyas Lajos)..... 634—635
Szűcs Sándor : Pusztai szabadok. Rajzok a régi Alföld életéből (Molnár Balázs) 294—296
Tárkány Szűcs Ernő : Vásárhelyi testamentumok. Budapest, 1961. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 447 p. XXXII tábla (Katona Imre)..... 635—638
Tietz, Alexander : Das Zauberbündel. Märchen aus den Banater Bergen (Kovács Ágnes) ..... 480—481
Václavík, Antonín : Výročni obyčeje a lidové umění (Ujváry Zoltán)..... 167—168
Vajkai Aurél : Bakonyvidéki keresztszemes hímzések. Művészeti Szakköri Útmutató 3. Népművelési Intézet. 1960. (Fél Edit) ..... 628—629
Vilkuna, Asko : Die Ausrüstung des Menschen für seinen Lebensweg (Ingrid Schellbach) ..... 160—162
Vuorela, Toivo : Suomensukuiset kansat (A finnek rokonai). Helsinki, 1960. Suomalaisen Kirjallisunden Seura. 343 + (2) lap, 282 szövegközti képpel. 8° (N. Sebestyén Irén) ..... 641—642

Társasági ügyek — Gesellschaftliche Angelegenheiten — Известия Венгерского Этнографического Общества

A Magyar Néprajzi Társaság 1960. június 22-én tartott LXXII. évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve ..... 306—310

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DÉGH LINDA,
DIÓSZEGI VILMOS, GUNDA BÉLA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda. Budapest V. József nádor tér 1.

Távbeszélő: 180-850, csekkszámlaszám: 61.257 „Ethnographia-előfizetés"

TARTALOM

Tanulmányok

Vincze István: A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre ..... 1— 27
Dégh Linda: Az egyéniségvizsgálat perspektivái ..... 28— 44
Dömötör Sándor: Dunántúli és alföldi édes lepények ..... 45— 58
Zólyomi József: Cserhátsurány állattartásának másfél százada 59— 80
Belényesy Márta: A permanens, egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban ..... 81—106

Kisebb közlemények

Ujváry Zoltán: Balszerencsés napok jegyzéke egy kéziratos könyvben ..... 107—109
Nagy Gyula: Cséplés vontatóból a Vásárhelyi-pusztán ..... 109—112
Nagy Dezső: A nádseprű készítése Cegléden ..... 113—117
Schram Ferenc: Egy bernecebaráti furulyakészítő ..... 117—120

Néprajzi hírek

Hegyi Imre: † Dr. Hankó Béla 1886—1959 ..... 121—123
Diószegi Vilmos: Tanulmánykötet Reguly Antal tiszteletére ... 123
Dégh Linda: Beszámoló a kieli és koppenhágai népmesekutató kongresszusról ..... 123—127
Gunda Béla: Kisebb hírek ..... 127—129
Rajeczky Benjamin: A Nemzetközi Népzenei Tanács sinaiai konferenciája ..... 129—130
F. L.: Tanulmánykötet a kelet-európai pásztorkodásról 131
Istvánovits Márton: Néprajzi Társaság a Grúz SzSzK-ban 131
B. J.: A IV. Szociológiai világkongresszus 131
Könyvszemle ..... 132—158
Társasági ügyek ..... 159—162

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. * BUDAPEST, 1960 * 1. SZÁM.

A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre

Napjainkban a szőlőtermés betakarítása körüli minden tevékenységnek összefoglaló megjelölése nálunk a *szüret*. A szó eredeti jelentése: a szőlőlé elszűrése, továbbá a borkészítés folyamata. Csak az újabb szóhasználatban bővült ki jelentéstartalma és vonatkozik a szőlő szedésére, sőt a szőlőn kívül más termelvények összegyűjtésére is.

A szőlőszüret ideje és módja, parasztságunk borkészítési gyakorlata, alkalmazott eszközkészlete és szaknyelve szőlőtermelő tájaink szerint jelentős és szembetűnő eltéréseket mutat, hasonlóan szőlőkultúránk más jelenségeihez.[1] A szüret és a borkészítés táji, etnikai sajátosságainak megragadása feltételezi, hogy a szőlőkultúra egyéb jelenségeivel szoros összefüggésben vizsgáljuk. Bár egyes jelenségek is lehetnek ugyan jellemzőek egy-egy terület kultúrájára, de annak jellegét mégis jelenség-együttesek, jelenség-komplexusok adják.

A szüret vonatkozásában ilyen jellegmeghatározónak tartjuk a szőlőfeldolgozás módjainak és eszközeinek a szőlőbeli épületekkel, a bortárolás módjával meglevő kapcsolatát, és ezekkel összefüggésben a szüret, a borfeldolgozás változatos színterének formáit, alakulását. A megnyilvánuló táji különbségek az egyes jelenségekben, de még inkább egészükben e téren is tükrözik a szőlészeti és borászati kultúránk eredetéből adódó hagyományozódó sajátosságokat, a különböző korú és irányú kultúrhatásokat, kulturális rétegződést, a termelők különböző és történetileg változó társadalmi és jogi helyzetét, eltérő birtoklási viszonyait, szolgáltatási kötelezettségeit stb. Egy tájon belül a hagyományos formákban beálló változások nyomonkövetése pedig alkalmat nyújt a belső fejlődés etapjainak, a termelési és birtoklási feltételek, minőségi kérdések alakulásának megragadására.

A következőkben bár a borsodi Hegyköznek, a Bükk-hegység déli lejtőin húzódó szőlőterületeknek hagyományos szüretjéről, szőlőfeldolgozás módjairól kívánunk átfogó képet nyújtani, mégis, hogy vidékünk jelenségeit nagyobb összefüggésben láthassuk, szükségszerűen túl kell mennünk az adott táj határain. Így leírásunk körvonalait adja a kapcsolódó területek e tekintetben megnyilvánuló sajátosságainak is. Alkalmanként nem kerülhetjük el a távolabbi területekkel való párhuzamokat sem, hogy vidékünk táji jellemzőit

[1] Vö. Vincze István, A magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. NÉ XXXIX (1957) 71—101. — Uő.: Magyar borsajtók. Ethn. LXIX (1958) 1—28. — Uő.: Magyar borpincék. NÉ XL (1958) 83—104.

kiemelhessük, szembetűnőbbé tegyük. Itt elsősorban Dunántúl, Veszprém és Zala megyék paraszti szőlőterületeit vesszük tekintetbe, ahonnan viszonylag az ország más borvidékeinél rendszeresebb néprajzi ismeretekkel rendelkezünk.[2] Ezek szőlőkultúrája vidékünkétől egészen eltérő hagyományokon épült és egészen más termelési szintet képviselt a legutóbbi időkig. Északi szőlőterületeinken a bor évszázadok óta nagy gazdasági jelentőségű volt, az árutermelés magasabb szintjére fejlődött, szemben Dunántúl említett területeivel, ahol a termelés jelentősebb mértékben a belső paraszti fogyasztás céljait szolgálta.[3] A bor nagyobb gazdasági jelentősége folytán a társadalmi birtoklási viszonyok változása, a borkészítésben jelentkező technikai és technológiai fejlődés itt ama vidékeknél jelentősebb változásokat eredményezett.

A szüret ideje

A szüretkezdés ideje és rendje nem független a változó társadalmi feltételektől, a termelők társadalmi helyzetétől, a termelési körülményektől, a termelt borféleségektől és minőségi kérdésektől. Csaknem minden szőlővidékünknek megvan, illetve a közelmúltig megvolt a századok óta kialakult hagyományos szüretkezdő jeles napja. Miskolc és környékének Lukács napja (október 18), Tokajhegyaljának Simon-Júda (október 28), Eger vidékének Szent Mihály napja (szeptember 29), Dunántúl szőlővidékeinek általában Terézia (október 15). Ezeken a napokon tekintet nélkül a szőlő érettségi fokára nagyobbrészt hozzákezdtek a szüreteléshez, aminek értelmét a jobbágykötöttségek idején a dézsma- és kilencedszedés adta. Bár annak idején is nagyon jól tudták, hogy a szüret kezdésének „kalendáriumra kiszabott napja nem kedvez a készítendő bor minőségének és nem tartható egyébnek szükséges nyomorúságnál".[4] A jobbágyi sorban élő szőlősgazdákat a múlt század végéig károsították ezek a megkötöttségek, hol a korai, hol a kései szüretek. Kedvezőbb helyzetben voltak a szabadalmas paraszti területek és a szőlőtermelő városi polgárok, akik korábbi idők óta maguk szabhatták meg a szőlő érettségi állapotának megfelelően a szüret idejét. Az egyes helységek, elsősorban a nagyobb arányokban bort termelő városok — vidékünkön Gyöngyös, Eger, Miskolc — boraik jó hírnevének védelmében gondosan ügyeltek arra, hogy a szüret csak akkor induljon meg, amikor a szőlő a bor jó minőségét biztosító érettségi fokot már elérte. A városok tanácsainak tiszte volt a szüret időpontját és rendjét meghatározni. Nem volt szabad addig szüretelni, míg a tanács „ahhoz értő személyekkel az egész határt megvizsgálván a hegyeket meg nem ereszti".[5] A földesuraknak is alkalmazkodniok kellett ezeken a helyeken a tanácsok rendelkezéseihez. Gyöngyösön pl. előre értesítette a tanács a földesurakat az általa kitűzött szüretelési időpontról, hogy a dézsma és kilenced szedésére meg-

[2] Jankó János, A balatonmelléki lakosság néprajza. Bp. 1902. 251—283. — Vajkai Aurél, A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ XXX (1938) 15—48, 172—204. — Uő.: Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. LXVII (1956) 57—90. — Uő.: La Viticulture et la Viniculture paysannes en Hongrie. Annales de la Société d'Ethnographie Française. La vigne et le vin. N. l. (1950) 125—156.

[3] Jankó i. m. 254.

[4] Pethe Ferenc, Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony 1808—1813. 536.

[5] Nagyváthy János, Magyar praktikus termesztő. Pest 1821. 220.

tegyék az intézkedéseket.[6] Hogy milyen szigorúan ragaszkodtak a tanács szüretkezdést meghatározó rendelkezéseihez, kitűnik a miskolci városi tanács egy XVIII. századi feljegyzéséből is: „1772-ben a tanács biztosokat küldött ki oly utasítással, hogy akik a szüretelést a Lukács napi vásár előtt kezdik, azoknak a szedőedényeikről, kádjaikról és hordóikról minden személy válogatás nélkül vagdalják le az abroncsokat és boraikat eresszék ki".[7] Gyöngyösön más-más napon szüreteltek a céhek, a külső birtokosok és a város lakói.[8] A földesúri függésben levő dézsmás községek szüretkezdését a birtokos földesúr szabta meg.[9] Késő őszbe nyúltak az allodiális és saját kezelésben álló, minőségi bort termelő úri-polgári kézben levő szőlők szüretjei. Különösen ott, ahol aszút is készítettek, sokszor nemcsak az őszi fagyokat várták be, de gyakran már a hó is leesett. Ezeknek a kései szüreteknek emlékét őrzik egyes kiemelkedő minőségű bort termő községek öregebb emberei. Visszaemlékezéseikben gyakran felemlegetik, hogy a puttonosok tűzben forrósított köveket, vagy sült krumplit hordtak fel a hegyre a szedőknek, hogy gémberedett kezüket megmelengessék,[10] vagy hogy a jeges fürtöket csizmában taposták. A szüretkezdés szigorú rendtartása elsősorban azokat a határokat érintette, amelyek különösen jó bort termettek, és az ország határain túlra irányuló borkereskedelem számára tekintetbe jöttek.[11] Ami a szegénység kisebb értékű bort termő szőlőit illette, magának a kistermelőnek elsőrendű szempontja az volt, hogy mielőbb leszüreteljen, és a szüretet befejezze, mire az urasági, vagy a nagyobb paraszti szőlőkben kezdődik a szüret. Megélhetését, jövedelmét nem a saját szőlője jelentette, hanem a másoknál vállalt munka. Aki szüréthez szükséges felszereléssel nem rendelkezett, az szokás szerint másoktól kölcsönözte, de ha nem sietett, nem jutott szüretelő edényhez, felszereléshez: a későre maradt szüret pedig a mennyiségre törekvő kisembernek csak veszteséget jelentett.

Újabb időkben a szüretkezdésre vonatkozó korlátozások legtöbb helyen nem állnak fenn, mindenki a maga választotta időpontban szüretel, rendszerint jóval előbb, mint még csak az elmúlt évtizedekben is. Ennek oka egyrészt, hogy a filoxéra után telepített oltványszőlők — úgy látszik — előbb érnek be, másrészt a bor kereskedelmi értékének hanyatlásával kényszerültek határaik más irányú hasznosítására. Nagyobb mértékben termelnek kukoricát, burgonyát stb. és ezek betakarítása csaknem egy időbe esik a szürettel, úgyhogy a gazda nehezen tudja eldönteni, melyikkel siessen jobban, hogy a torlódó őszi munkáknál minél kevesebb veszteség érje. A szüret megindulásával a *megtört hegy*en mindenki igyekszik mielőbb leszüretelni, hogy termését biztonságban tudja olykor még minőségi veszteségek árán is.

[6] Bártfai Szabó László, Gyöngyös és vidéke bortermelésének története 1850-ig. Gyöngyösi kalendárium VIII (1937) 65.
[7] Szendrei János, Miskolc város története és egyetemes helyirata. Miskolc 1886. II. 612.
[8] Bártfai Szabó i. m. 65.
[9] Falusi Gazda II (1857) 191.
[10] Szendrei i. m. V. 586. — Schams Ferenc, Ungarns Weinbau. Pest 1832. I. 205.
[11] Nagyváthy i. m. 220.

A szőlőfeldolgozás színtere

A Balatonmellék ókori hagyományokra épülő szőlőkultúrájában a szőlő feldolgozása, sőt a bor tárolása is a szőlőhegyen az egyes szőlőparcellákhoz tartozó présház-pincékben történik[12] (1. ábra).

1. ábra. Szőlőfeldolgozás Dunántúl a présházas pincében. (Lenti, Zala m.)

Feltehetően a XIV. században kialakult, erősen német hatás alatt fejlődött nyugati, polgári (városi) szőlő-kultúra (Pozsony, Sopron, Moson, Buda)[13] jellemzője a leszüretelt termés lajtokban, kocsis-kádakban (Wagenbottich) történő házhoz szállítása, ahol mind a feldolgozás, mind a borraktározás a lakóházzal egybeépült présházban, illetve pincében történt[14] (2. ábra).

[12] Vajkai i. m. Ethn. LXVII (1956) 60.

[13] Belényesy Márta, Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XVI. században. NÉ LXVII (1955) 13.

[14] Vö. Mollay Károly, Soproni élet a XV. század második felében. Soproni Szemle V (1941) 8. — Maár Gizella, A soproni szőlőművelés és szókincse. Bp. 1943. 24. — Bauer M., Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt 1954. 90. — Entz Ferenc — Gyürky Antal, Hazai szőlészet. Pest 1868. 125.

A fenti példákkal szemben vidékünk és egyben az egész északi középhegység: Mátra, Bükk, Tokajhegyalja szőlőkultúrájának egyik legsajátosabb vonása volt, hogy a szőlőkben hiányoztak az állandó jellegű épületek, borházak,

2. ábra. A zúzott szőlő szállítása lajtoskocsin. (Mór, Fejér m.)

pincék és a szőlőfeldolgozás a must hordóba szűréséig a hegyen, a szabad ég alatt folyt: „... ritkaság a szőlők közt a borház, hanem csak szabadban szüretelnek ...''[15] A szüreti munka helyéül a szőlők aljában levő gyepes térség,

3. ábra. Szabadban folyó szüret. (Borsodgeszt, Borsod m.)

4. ábra. Szőlőfeldolgozás az udvaron (Bogács, Borsod m.)

tisztás vagy gyümölcsös szolgált, ahol a szabadban állították fel a szüretelő edényeket és ide hordták össze feldolgozásra a leszedett szőlőt. Helyenként a gabona nyomtatására szolgáló közös szérűhöz hasonlóan közös szüretelő helyek-

[15] Gyürky Antal, Borászati szótár, Pest 1861. 17.

ről történik említés, így pl. Borsodgeszten 1838-ból: „gróf Csákyné a Banka nevű szőlője mellett közös szüretelő helyre felhagyott gyepet".[16]

A szabadban szüretelés természetesen kihatott a borkészítési módokra és az eszközkészlet fejlődésére, valamint a bortároló építmények alakulására is. A szabadban folyó szőlőfeldolgozás vidékünkön nemcsak emlékezetben él, de helyenként még napjainkig is élő gyakorlat (3. ábra). A feldolgozás színtere a szőlőhegyről általánosságban mégis hol előbb, hol később — mindig a dézsmamegváltással, a természetbeni adózás megszűnésével összefüggésben — a múlt század második felétől fokozatosan megváltozott és áttevődött kisebb részben a lakóházakhoz, az udvarokba (4—5. ábra), nagyobb részben a pincékhez, amelyek itt többnyire utcasorokat képezve a település közelében helyezkednek el. A feldolgozás pincékhez kerülése maga után vonta azok módosulását, átalakulását is.[17]

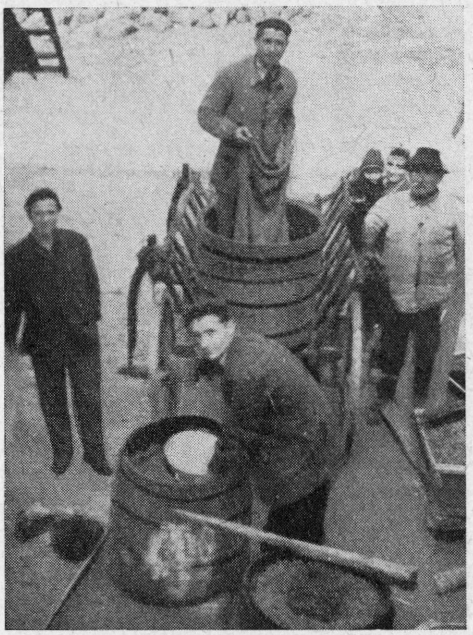

5. ábra. Szőlőfeldolgozás az udvaron (Szuhafő, Borsod m.)

A szabadalmas és városjogú helységekben, ahol a dézsmamegváltás korábban megtörtént, ott a változás előbb következett be, mint a tovább is földesúri függésben álló jobbágyfalvakban. Gyürky 1869-ben írja Egerről hogy „a szőlőt a város szélén utcákat képező pincékbe, illetve sajtóházakba, hordják ... a dézsmát már régen megváltották, ezektől tehát nincsenek akadályozva szabad működésükben".[18] A XIX. század derekán még itt is általános a szabadban folyó szüret[19] (6. ábra).

A szőlőfeldolgozás színtere megváltozásának csak előfeltétele volt a szőlőhegyen teljesítendő dézsmaszolgáltatás megszűnése, de oka a szabad térségben folyó munkával járó kényelmetlenség, hűvös őszi napokon a kinti éjszakázás, az eszközök ki- és beszállítása. A közbejött kedvezőtlen időjárás, eső, sokszor zavarta meg a munkát, s a szőlővel telt kádakban gyakran szaporodott a tőke leve az eső vizével.[20] A múlt század második felében megjelenő és általánosuló gépi berendezések — sajtó, szőlőzúzó stb. — egyre nehézkesebbé is tették a szőlőhegyi szüretelést. Az átalakulás kezdeti szakaszában a folyamat inten-

[16] Miskolczi Állami Levéltár, Borsodgeszt tagosítási iratai, 2917/1930.
[17] Vincze i. m. NÉ XL (1958).
[18] Borászati Lapok 1869. 31.
[19] Mártonffy Károly, Eger szőlészete. — Kubinyi Ferenc — Vahot Imre, Magyarország és Erdély képekben. Pest 1854. IV. 72.
[20] A kádak befedését meg is kívánták. Egy munkácsi szőlőhegyi rendtartásból tudjuk: „hogyha valamely hegynépes ember szüreti alkalmatossággal fedetlen hadja a kádját, azaz künn az ég alatt ... az olyan embert megbünteti a hegynépe egy ántalag borig." Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle II (1895) 365. (Rövidítése ezután: MGSz.)

zitására befolyással volt a készített borféleségek különböző technológiai igénye is. Míg a fehérbor-készítés egyszerű technológiájának jobban megfeleltek a szabadban folyó feldolgozás feltételei, sőt számos vonatkozásban kedvezően hatottak vissza a minőségre, addig ezek a feltételek sok tekintetben csak akadályai voltak a jó minőségű vörösbor készítésnek. Ebből következik, hogy a vörösbort termelő Eger és Gyöngyös környékén korábbi és gyorsabb ütemű a változás, mint a keletebbre eső kifejezetten fehérbort termő területeken.

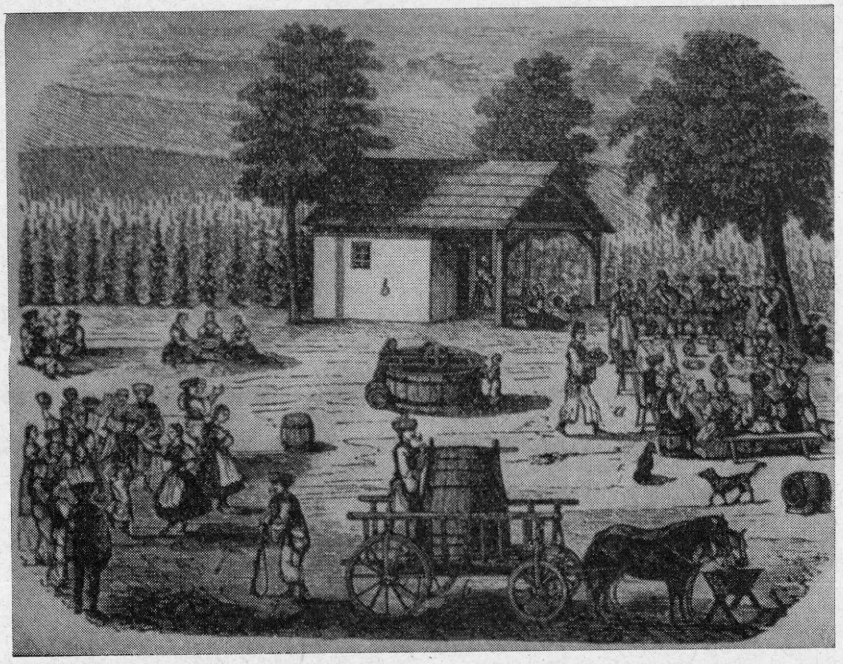

6. ábra. Egri szüret a XIX. század közepén.

A termés összegyűjtése, a szedés

A szüreti munka egyik része a termés leszedése és összegyűjtése, a másik a leszedett szőlő feldolgozása. Paraszti szőlőkben napjainkig a fajták szerinti külön szüretelés nem szokás, de az eladásra termelő kisebb gazda is külön szedi a direkt termő (otelló, delaváré, oportó) és a színes szőlőfajtákat, amelyek az oltványszőlőből nyert fehérbort rontanák, vagy megfestenék. Jó bornak általában a vegyes fajtákból szűrt bort tartják.

A fürtök, *gerezd, girizd* (Borsodgeszt), *fülleg, fülleg* (Sály) leszedését a *szedők* — rendesen leányok, asszonyok, serdülő gyermekek és öregek — végzik. A szedés eszköze korábban a metszőkés, vagy az egyszerű kés, újabban a metszőolló, a fürtvágó olló. Elvétve akad erre a célra készült eszköz: Gyöngyösön a *fürtszedő varga,* amelyik a metszőkés egy kisebb változata, vagy Egerben a *kaczor* (7. ábra). A leszedett fürtöket a szedők ma már az általánossá

vált zománcos fémvedrekbe gyűjtik, és csak emléke él a régebben alkalmazott dongás szedőedényeknek, a *rocskának*, és *sajtárnak*.[21] A rocska (8. ábra) 8—10

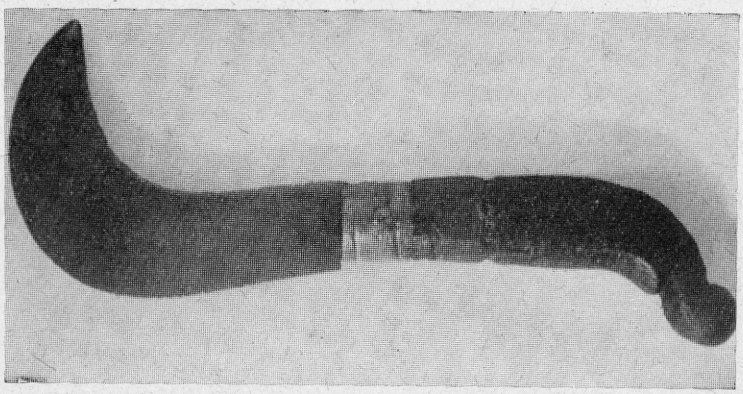

7. ábra. Egri kacor.

literes faveder, amelyiknek szembenálló két dongája karéjosan ívelődött az edény fölött fület képezve. A sajtár (9. ábra) ovális alakú, négy-öt literes puttony formájú, egyik kiemelkedő dongáján fogásra alkalmas kivágással.

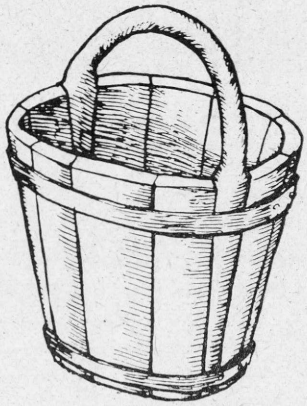

8. ábra. Rocska.

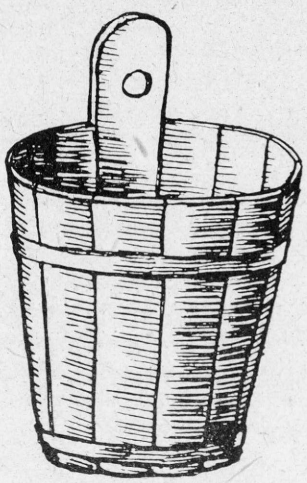

9. ábra. Sajtár.

A szedők reggel, a harmat felszáradása után látnak munkához, és sötétedésig dolgoznak. Mint csaknem minden szőlőmunkát, a szedést is a szőlő alján

[21] A szedőedények, készségek sajátos táji, egy-egy szőlővidékre jellemző változatos formáit találjuk. A Balaton vidékére, valamint Zala, Nyugat-Somogy és Vas vármegyék területére az egyfából vájt edény, *melence* volt jellemző. Észak-Nyugat Magyarországon a vedernek is nevezett szedő, vagy kézi putton, Tolna megyében és az Alföld nagyrészén a különféle fonott kosarak, *kaskák* szolgáltak erre a célra.

kezdik, ahol mindenki „fog magának egy sort, amit végig visz." A kezdéskor kialakult sorrendet új sorokba beálláskor is megtartják. Szedőedényeiket magukkal viszik tőkétől tőkéig. Ahol aszúbort is készítenek, ott egy másik edényt is vittek magukkal, amit esetleg a szedőedényre akasztottak (10. ábra), és a válogatást mindjárt a fürt lemetszése után végezték el.

10. ábra. Aszúszőlőt szedő szüretelők. (Tokaj)

Az *állani való* szőlőt, amit télire a családnak vagy eladásra szántak, a szedők csapata előtt járva vagy maga a gazdaasszony, vagy valamelyik hozzáértő rokon szedte. Az utóbbi évektől eltekintve, vidékünkön nem foglalkoztak a szőlőnek gyümölcsként való értékesítésével és a Bükk-alján ma is csak egyetlen községben, a Miskolchoz közel eső Kisgyőrben fejlődött a csemegeszőlőtermelés kultúrája magasabb szintre.

Az állani való szőlő hagyományos tartási módja volt, hogy a fürtöket venyigéstől vágták le, és 6—7 fürtöt összekötöttek *csengetyű*nek, *csingelő*nek, amit a háznál a tisztaszobában vagy *komorá*ban akasztottak föl (11. ábra). A venyigéstől levágott fürtöket, hogy a töppedéstől megóvják, helyenként marharépába tüzdelték. A közvetlen fogyasztásra szánt szőlőt a padláson zsúpszalmára, vagy babhéjra teregették. A fürtök felkötése, függesztve tárolása újabb és az úri birtokosoktól átvett szokás.

Kisebb parasztbirtokosok külön válogatják olykor a fürtökön található aszúszemeket, ha aszúbort nem is készítenek. Különféle süteményekhez mazsolaként használják fel, vagy a fonóasszonyok rágcsálják munka közben nem csupán csemegeként, hanem a nyálképződés fokozásására is.

A termés összegyűjtését a szedőedényekből férfimunkások, a *puttonos*ok végzik. A leszedett fürtök összegyűjtésére jellegzetesen a szőlő szállításához alkalmazott teherhordó eszköz a *putton*, amely formájában, méretében, anyagában és alkalmazási módjában az ország egyes szőlővidékeire jellemző változatosságban fordul elő. Az ország területén különböző típust képviselnek a budai, a Zala vidéki és az észak-magyarországi puttonformák. Északi szőlővidékeinken három különböző változatot találunk: a hegyaljai, egri és a gyöngyösi *puttont* (12 ábra). Valamennyi észak-magyarországi *putton* jellemzője a kiemelkedő *hát-* vagy *nyakdeszka*, a putton *kávája*, szemben a budai és zalai típusokkal, amelyek ezzel nem rendelkeznek és méretben is nagyobbak. A hegyaljai putton 25—27 literes. Egerben a putton a teherhordás általánosan használt eszköze, nemcsak szőlő és gyümölcs szállításához, de kézi- vagy hátikosár helyett is. Mivel nők, férfiak és gyermekek egyaránt használják, azért az egri *puttonok* méretben is változatosabbak, mint más vidéken. Van egyvékás, fél vékás és gyermekputton. A gyöngyösi *putton* a vállon, illetve háton viselésre szolgáló heveder felerősítési módjával különbözik a két előbbi változattól. Tokaj és Eger vidékén a dongákat összeerősítő alsó és felső abroncshoz rögzített karikába kötik a hevedereket. Gyöngyösön és környékén felül a putton kávájába vágott résekbe fűzve erősítik fel.

11. ábra. Állanivaló szőlő, *csengetyű*. (Tiboldaróc, Borsod m.)

Puttonyaink egyrészt formájukban alkalmazkodtak a meredek hegyoldalon való teherszállításhoz, másrészt használati módjukban a hagyományos borkészítés igényeihez. A budai és a dunántúli puttonokat amíg megtelnek, a földre helyezik, és benne a szőlőt megzúzzák *(szakítják, maszítják, muszolják)*, s csak a telt puttont veszi a munkás a hátára.[22] Ezzel szemben vidékünkön a puttonos a munka minden fázisában hátán tartja puttonát, ahová a szedők felöntik telt edényeiket, és a fehérbor készítés technológiai célszerűségének megfelelően a fürtöket zúzatlan állapotban, *parázson* szállítják a feldolgozás színhelyére (13. ábra).

Vidékünkön a puttony évszázadok óta napjainkig, csaknem kizárólagosan használt készség a szőlő szállításához. Más vidékeken a puttonyok válto-

[22] Vö. Bauer i. m. 67. — Weber W., Die Terminologie des Weinbaus. Frauenfeld 1949. S. 132. Abb. XXIV. 26.

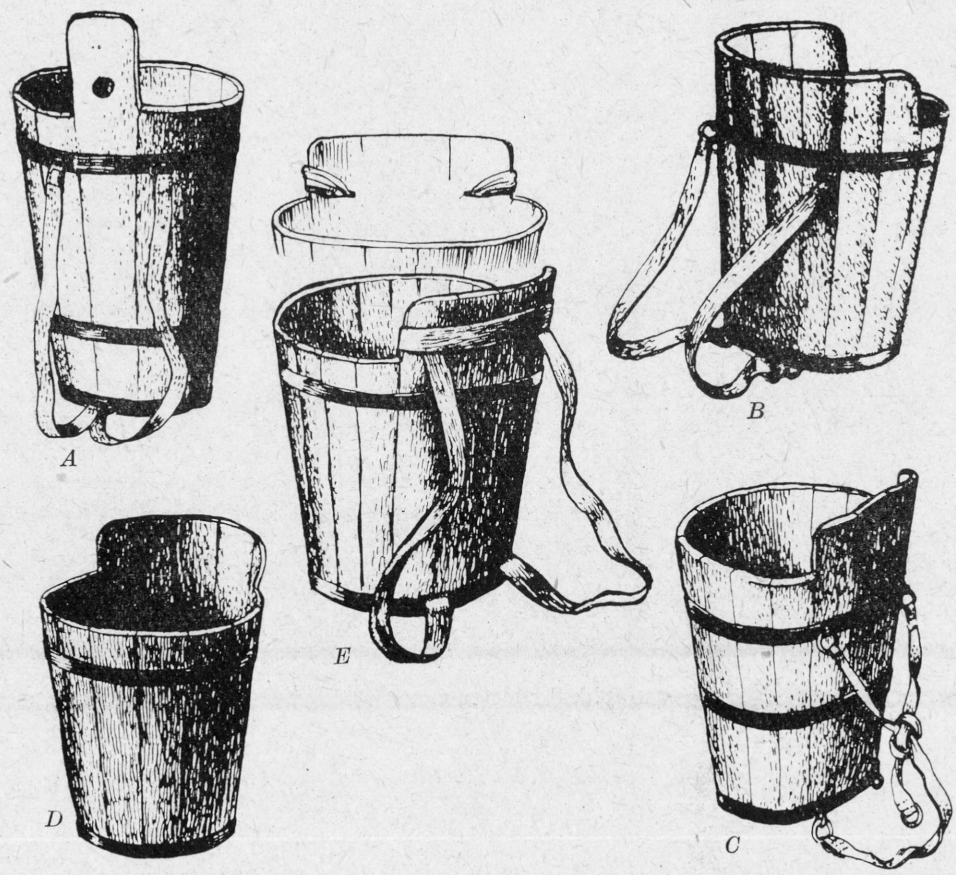

12. ábra. Putton formák: *A:* budai, *B:* zalai, *C:* hegyaljai, *D:* egri, *E:* gyöngyösi putton.

zatos formái mellett egy-egy táj sajátosságaként őrződött meg a legutóbbi évtizedekig egy másik fürtszállító edény, a *csöbör*.

Dunántúl egyes vidékein csak az első világháború után váltotta fel a csöbröt a *puttony*.[23] Somlyó környékéről tudjuk, hogy a múlt század második felében még egyenesen szégyennek tartották volna a puttony hordását.[24] A szlovákiai Zobor vidék magyar szőlőtermelői máig csöbörben hordják össze termésüket.[25]

A leszedett termés nagyobb távolságra történő szállítása vidékünkön csak a feldolgozás színterének megváltozásával jelentkező újabb igény. Ezt tükrözik a nem emberi erőre támaszkodó szállító készségek egyszerű, alkalmi megoldásai is. Máig sincsenek használatban a szállításnak azok a fejlettebb eszközei — a lajtok, kocsiskádak —, amilyeneket más, főként nyugat-magyarországi városi szőlőtermelőink már évszázadok óta alkalmaznak. Ez a jelenség

[23] Vajkai i. m. NÉ XXX (1938) 173.
[24] Entz—Gyürky i. m. 108.
[25] Lédec (Nyitra megye). Fotoarchiv: Ltsz. 121.225. Saját felvétel és gyűjtés.

13. Szedő és puttonos.

14. ábra. Szüreti szekér.

természetesen nem magyarázható egyszerűen a termés elszállításának újabb keletű igényével, az efféle hagyományok hiányával. Itt elsőrendű szerepet kell tulajdonítanunk a hagyományosan uralkodó fehérborkészítési elvek érvényesülésének, amelyek kerülik a szőlőnek huzamosabb ideig zúzott állapotban tartását. A lajtok, kocsiskádak kifejezetten a nyugati eredetű vörösbor kultúra tartozékai, ahol a szőlő zúzott állapotban tartása nem megy a készítendő bor minőségének rovására. Ezzel magyarázható, hogy vidékünk nyugati felén, Eger és Gyöngyös vörösbort is termelő területein mind a szüret színtere, mind a szállítókészségek tekintetében is előbbi és gyorsabb ütemű a változás. Előbb került a szőlőfeldolgozás a házakhoz, illetve pincékhez, és kialakultabbá váltak a szállító eszközök. Egerben már a múlt század első felében speciálisan a törkölyös must szállításához alkalmazkodó káadformával találkozunk.[26] Gyöngyösön általánossá vált a német szőlővidékeket jellemző kocsiskád alkalmazása. Vidékünk keleti fehérbort termelő területein a termés beszállítására szolgáló szüreti szekér máig nem áll másból, mint az általánosan használt két-három kifenekelt hordóból, *fennállóból*, amit szekérre tettek. Ezekben zúzatlan állapotban hordják a termést a pincéhez. Ezt a fennálló hordót mondják Tokaj vidékén *terhes*nek, Egerben *törkölyös*nek. A meredek szőlőhegyi utakon történő szállításhoz máig több helyen kedveltebb a lófogatoknál az ökrös-szekér (14. ábra).

A szőlő feldolgozása

Már a szőlőfeldolgozás színterénél említettük vidékünk egyik legsajátosabb — erősen a fehérbor készítés technológiai igényeihez alkalmazkodó — hagyományos gyakorlatát, a szőlőhegyen a szabad térségben folyó mustkészítést. Ezzel együtt járt ennek a kultúrának jellemzőjeként egy nagyfokú mozgékonyság, szemben pl. Dunántúl présházpincés, hatalmas főfáspréseket alkalmazó, a szüreti munkában helyhezkötött kultúrájával. Pannónia területén feltehetően az antik időktől hagyományozódott szőlőprések a legszélesebb körben elterjedtek, és elsőrendű szerepet játszottak a borkészítésben. A szőlő zúzása *(maszítása, muszkolása)* csak mint a préselést megkönnyítő előkészítő munka jött számításba. Vidékünket ezzel szemben a XVIII. század végéig, a XIX. század elejéig, helyenként az első világháború utánig egy prés nélküli borfeldolgozási mód jellemezte, és a szőlőlé nyerésében elsőrendű szerepe a lábbal taposásnak volt. Tokajhegyalja és a kapcsolódó borvidékek évszázadokkal ezelőtt kialakult kitűnő minőségű fehérbor termelésében egyéb tényezők mellett — mint a klíma, aszúsodó fajták, jó pincék stb. — szerepet kell tulajdonítanunk ennek a hagyományos borkészítési gyakorlatnak, a feldolgozásban a taposásnak és a prések mellőzésének. Gondolhatunk arra, hogy a XVIII. századig kizárólag alkalmazásban levő nagyméretű, nyomóerejükben nem szabályozható prések (Baumpresse) a minőségi fehérbor nyerés céljainak nem feleltek meg. Bél Mátyás a miskolci borról a XVIII. század első felében írja, hogy „abból a feltevésből kiindulva, hogy a szőlőhéjak a bornak ártanak, egyesek tartózkodnak a préseléstől."[27] Wellmann Imre nagytájilag idevonható területről, mint a szüretelés XVIII. századi módjára jellemzőt azt írja, hogy „a

[26] Lásd a 6. ábrát.

[27] Bél Mátyás, A miskolci borról. (Kézirat a budapesti Ráday-Könyvtárban. IV., B. 231. p. 11. Lukács Károly fordítása.)

szüret *csomoszolás*on kívül nagyrészt taposásból áll . . . sajtók alkalmazásáról csak a későbbi években szerzünk tudomást."[28] ENTZ Ferenc a múlt század második felében a magyarországi szőlőfeldolgozásról szólva elmondja: „Meg kell vallani, hogy hazánkban a borsajtolás és a borsajtolási gépek, magok még a legprimitívebb állapotban sínylenek . . . Vannak egész vidékek, melyek ősidőktől fogva célszerű szerkezetű, de nehézkes és iszonyú tért igénybevevő törzssajtókat (Baumpresse) jó sikerrel használják, mint pl. Pozsony, Sopron, Buda s még számos más vidéken is. *De vannak egyszersmint olyan borvidékek is . . . ahol a sajtolást nem ismerik, kitapossák zsákban a fürtöket, hordóra töltik a levét, mely jószántából lefolyik, a gazdag törkölyből pálinkát főznek, vagy törkölybort (lőrét) készítenek*".[29] Ez utóbbi megállapítás vonatkozik egész északkeleti szőlővidékünkre is.

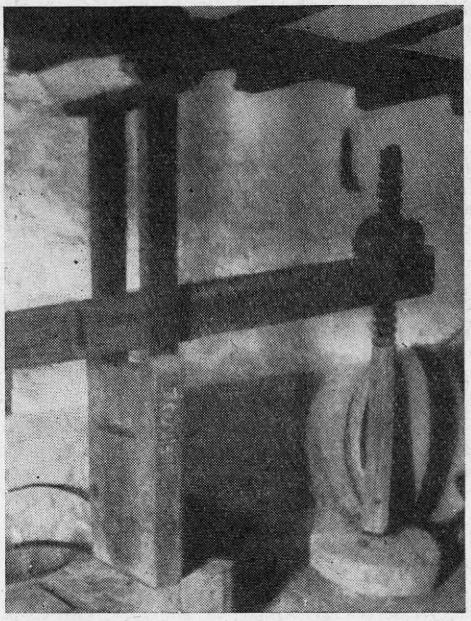

15. ábra. Bálványos, kőhúzós prés. (Tibold-daróc, Borsod m.)

A minőség iránti igények hanyatlásával és a mennyiségre termelés előtérbe kerülésével, a nyomóerejükben szabályozható prések megjelenésével, már a gyári készítésű szőlősajtoló gépek elterjedését megelőzően, a XIX. század folyamán a korábban préseket nem alkalmazó területeken is egyre gyakoribbá vált a borsajtók használata.[30] Északi szőlőterületünkön a szőlőprés legkorábbi említését 1674-ből találjuk: „Vagjon Gönczön az közép utczában egy regi sajto Ház közös, ábban egy egész jó sajto kj nem közös".[31] 1677-ből szintén sajtóházról esik szó.[32] Miskolc város XVIII. századi jegyzőkönyveiben ugyancsak találunk adatokat sajtóról, sajtoló emberekről.[33]

A történeti adatok mellett elvétve a sajtó régebbi tárgyi emlékeit is megtaláljuk. A XIX. század első felénél régebbi sajtók, vagy a főfás bálványos,

[28] WELLMANN Imre, A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933. 143.

[29] ENTZ F.: Felelet .... (Hivatalos Statisztikai Közlemények 1870. 3. 122. Más helyen a Szerémségre vonatkozóan írja: „A sajtók használata ritkaság számba megy, az úri szőlősgazdáknál is csak elvétve találni egy-egy borsajtót, míglen a közönséges gazdák a zsákban kitaposott törkölyt a kisajtolás vesződségére érdemesnek nem tartják." (ENTZ—GYÜRKY, i. m. 162.)

[30] VINCZE i. h. Ethn. LXIX (1958) 1—28.

[31] Országos Levéltár, Urbaria et conscriptiones fasc 8. nr. 21.

[32] MGSz III (1896) 277.

[33] „Szőlőben 2 sajtoló embernek adtam 24 d." (1723); id. Szántai István hagyatékában „a Jézus kútja mellett való soron" levő pincéjében kádak stb. között a leltárban sajtót is említenek. 1758.; Kassai István hagyatékában sajtó 1762. — Miskolc városi jegyzőkönyv III. 736. (Adataimat MARJALAKI KISS Lajosnak köszönöm).

vagy az alulhajtós középorsós típusba sorolhatók.[34] Tokajhegyaljáról a bálványos prés első leírását 1828-ból találjuk.[35] Majd egy 1926-ból származó néprajzi gyűjtésben találjuk az eszköz leírását azzal a megjegyzéssel, hogy használatáról már nem tudnak.[36] Saját gyűjtéseink során Tokajhegyalján három a közelmúltban használatban álló ilyen sajtót találtunk.[37] Szűkebb vidékünkről, a borsodi Hegyközből egyetlen ilyen sajtó került elő Tibolddarócról[38] (15. ábra). Az alulhajtós, középorsós típus északi szőlőterületeinken ugyancsak a Hegyaljáról ismert 1798-ból.[39] Saját gyűjtéseink során a Bükkaljáról is több ilyen típusú sajtó került elő: Bükkzsércről 1849-es évszámmal,[40] Noszvajról, Egerből és Sályból évszám nélkül.[41] Nagytájilag idetartozó a Néprajzi Múzeum Gyöngyösről származó két XVIII. századi barokk szőlőprése (ltsz: 113.806, 113.807),[42] valamint a Markazról származó példány saját gyűjtésünkből a Gyöngyösi Múzeumban.[43]

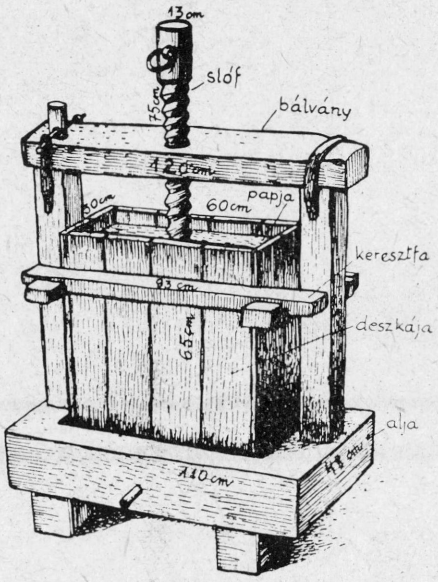

16. ábra. Sajtó (Borsodgeszt Borsod m.)

Mint látjuk, vidékünkön a sajtóknak csaknem valamennyi régebbi emlékét darabonként számba tudjuk venni. A paraszti használatban megőrzött régi sajtók méretei, díszítettsége, az itteni paraszti pince környezetében való elhelyezése, idegen volta is elárulja idekerülésüknek újkeletűségét; amellett, hogy csaknem minden darabról kideríthető földesúri vagy polgári, illetve egyházi eredete. Hogy paraszti szőlőinkben a borfeldolgozás présessé válása csak a múlt század utolsó évtizedeiben következett be, arra a fentiekben túlmenően öregebb adatközlőink emlékezései is tanúskodnak: „nem sokat törődtek a sutulással, csak tapostak, két sutu volt a faluban" (Cserépfalu): „tíz annyi szőlő volt mint most, de csak 2—3 sutu volt". (Bükkzsérc): „három sajtó volt a faluban". (Novaj) A bérben sajtolás eleven emléke egy-egy faluban ugyancsak a sajtó kevéssé általános voltára utal.[44]

A vidék présessé válása után jellegzetes sajtótípus a felülhajtós középorsós sajtó,[45] amely mind formájában, mind méretében alkalmazkodott a helyi

[34] Ethn. LXIX (1958) 11—13.
[35] Mohl Joseph—Laszgallner August Gottlieb, Das Tokayer Weingebirge und dessen Umgebungen, genannt Hegyallya . . . Kaschau 1828. 168—169.
[36] Ethnológiai Adattár, Népr. Múz. 00096. (A továbbiakban EA.)
[37] EA. Fotóarch. 124, 421; 124. 424.
[38] A sajtó Miskolcon a Herman Ottó-Múzeumban.
[39] Kardos Árpád gyűjtése EA 00096. 26. „Rákóczi Julianna férjének sajtói voltak."
[40] Márton Sándor tulajdona, Bükkzsérc (Borsod m.).
[41] Zádory László tulajdona, Sály (Borsod m.).
[42] Az egyik 1787-ből; ábráját l. Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. é. n. IV. 207.
[43] V. ö. Ethn. LXIX (1958) 12. 13. ábra.
[44] Tibolddarócon, Szomolyán tizedében sutultak.
[45] Vö. Ethn. LXIX (1958) 15—18.

igényekhez, feltételekhez, a borkészítés helyileg alakult elveihez és gyakorlatához (16. ábra). Kis mérete, egyszerű és olcsó előállítási módja, a kívánalmaknak megfelelő teljesítőképessége biztosította elterjedését és általánosulását a kisebb paraszti szőlőgazdaságokban, és fenntartja szívós továbbélését még a hasonló előnyöket biztosító gyári présekmegjelenése után is. A szabadtéri szőlőfeldolgozás idején ezeket a sajtókat kivihették a szőlőhegyre, újabb időben rendszerint a pince elé épült pinceházban állítják fel.

A fehérbor készítése

A szőlő — amit korábban puttonyban a szüretelőhelyre, újabban szüreti szekéren a pincéhez szállítottak — tulajdonképpeni feldolgozása, tehát a szó szerinti szüret, a fürtök összezúzásával, *csömöszölés*ével, *domiszkolás*ával[46] kezdődött. Ezt a szőlődaráló elterjedéséig 10—15 hektós kádakban, kb. 1 méter hosszú, egyik végén szétágazó, rendszerint cseresznyefából készített *csömöszölő*vel végezték. A nyugat-magyarországi szőlőterületeinken használatos hosszúnyelű zúzóbunkókat itt nem ismerik. A zúzott szőlővel telt kádba vesszőfonású szűrőkosarat állítottak, ebből az összegyűlt lé közvetlenül a hordókba került.[47] A visszamaradó zúzott szőlő további megmunkálása a taposás, amelynek itt, a fehérbor készítésre jellemzően, más vidékeknél és borkészítési módoknál nagyobb szerepe volt. A taposás mind a dunántúli préses szőlőfeldolgozásban, mind a prés nélküli vörösbor készítésben csak a szőlő összezúzását, *tiprás*át célozza. Ezzel szemben vidékünkön *kitaposs*ák a szőlőt, ami azt jelenti, hogy nem csupán megzúzzák további eljárás céljaira, hanem a sajtolást helyettesítendő, a taposás elsőrendűen a szőlőlének a szilárd részektől, a törkölytől való elválasztását is szolgálja.

Az ilyen borkészítés jellemző eszköze volt a 2—3 hektós *taposó-kád*, vagy *bornyomókád*, amit a termés összegyűjtésére szolgáló nagyobb kád mellé állítottak, és alája földbesüllyesztve helyezték el a kitaposott lé felfogására szolgáló kisebb edényt, a *kádicskát* vagy *félmetszés*t. A taposó — rendszerint fiatalabb férfi — kezében a *taposózsák*kal beállt a taposóba, miközben egy másik munkás *rocská*val vagy *cserpák*kal a *csomoszolt* szőlőből egy puttonyra valót töltött a zsákba (17—18. ábra). A zsák száját a taposó megcsavarta, és mezítelen lábával addig *táncolt* rajta, amíg lé jött belőle. A minőségi bornyerés érdekében kialakult kései szüretekkel járó hűvös idő következtében nem volt ritkaság a csizmában taposás sem.[48] A *taposócsizma* vagy erre a célra készült, vagy közönséges vásári csizma volt, amelynek levették a sarkát, hogy taposásnál a zsákot óvják. Napjainkban gyakran taposnak a közhasználatban elterjedt gumicsizmában. A taposókádból a lé a zsákon keresztül a szilárd részektől megszűrve került a *kádicská*ba, ahonnan *cserpák*kal *merigették*, és *léhó*n keresz-

[46] Dunántúl mint láttuk *muszolják*, *muszkolják*, *maszítják*, (NÉ XXXVII (1935) 95.), Erdélyben *dürückölik* (MN I. 50.)

[47] Tokajban 1610-ből származó adatok szerint „a szőlőpásztor tartozik szüretkor megnyomni az ő gazdáinak szőlőiben termett megszedett szőlőt . . . Egy szűrőkast tartozik fonni a must beszűrésére. Akkor pedig a szőlőnek gazdája étellel tartozik a szőlőpásztornak, amikor a szőlőt a kádban tapodja és nyomja". (Az Tokaj Városnak eleitől fogván való törvényeinek és rendtartásainak könyve.) (1610) EA 2709. Bakó Ferenc adatai.

[48] Bassermann—Jordan Rheingau-ból említi a csizmában taposást. (Geschichte des Weinbaus. 2. Auf.. I. 351.)

tül szűrték hordókba. A kitaposott szőlő nedvét csak újabban mondják *must*nak, azelőtt inkább *lé*nek vagy *taposás*nak. A sajtó használata óta beszélnek *taposás*ról a taposásból, és *sajtolás*ról a préselésből nyert lére utalva. Taposás után a zsákban maradt *törköly* a *lőre*-készítés során került további hasznosításra.

A *cserpák* 2—4 literes egyfülű, dongás *merigető* edény, amelyik változatos táji elnevezésekkel országosan elterjedt.[49]

17. ábra. Taposás.

A léhó *(liu, liv, livó)* régebbi formájában kerek, újabb alakjában ovális, a tölcsér szerepét betöltő eszköz. A dongás szerkezetűek mellett szórványosan előfordulnak egyfából vájt léhók is. Elnevezése vidékünkre és tágabban az ország keleti felére jellemző, a nyugati országrészeken *tőtike, borválú, boléta* néven ismeretes.[50]

A félmetszés az északkelet-magyarországi szőlőterületekre jellemző kisméretű (3 akós) gönczi-hordó kettéfűrészeléséből nyert edény.

A leírt feldolgozási mód mellett nem alakultak ki a zúzott szőlő (másutt *cefre, csömege)* mozgatására szolgáló olyan eszközök, mint pl. a főfás préseket alkalmazó dunántúli területeken a *falapát,* a *körmös*nek nevezett fából készült

[49] Vidékünkön *cserpák,* a Galga völgyében *sirány* (NÉ XXXII (1940) 39.), Észak-Dunántúlon *káforka, finak,* német szőlősgazdáinknál *sextel.*

[50] Vajkai i. m. NÉ XXX (1938) 180. — Seemayer Vilmos, Régi szüret a Bónihegyen. NÉ. XXVII. (1935) 93.

törkölyvilla,[51] vagy a lajtokat alkalmazó területeken a cefre kádbaeresztésére szolgáló vályúk (Schusskar).[52] Újabb időben a termés pincébe-szállításakor a kapából vagy vasvillából alakított *törkölykapát, törköly-villát* használják a szőlő átrakásához.[53]

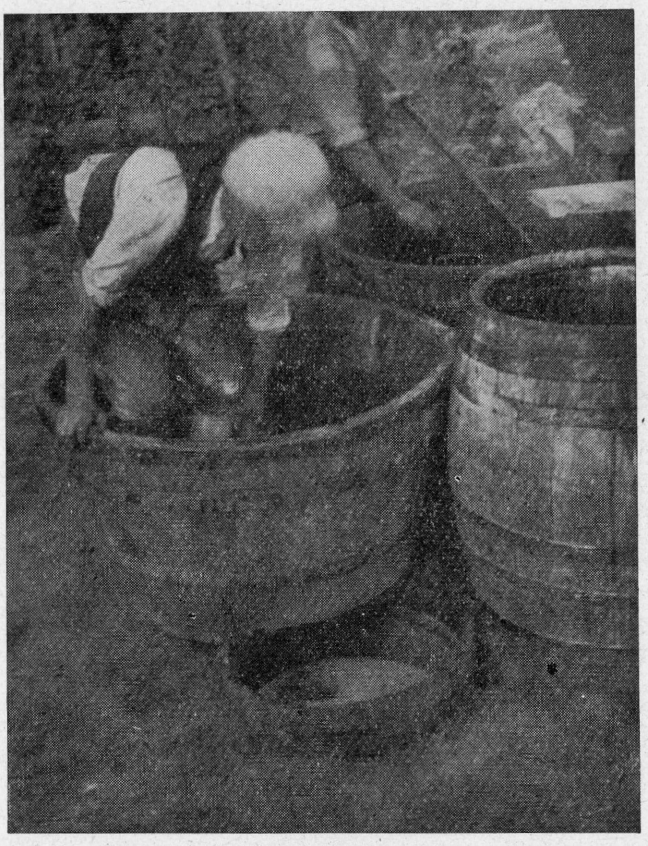

18. ábra. Taposás.

A fehérbor készítése a lé hordóba szűrésével be is fejeződött. A hordókat a pincébe rakták, ahol végbement a must borrá erjedése, további teendők már a borkezelés körébe tartoznak.

A borfeldolgozást racionálisabbá tevő eszközök, gépi berendezések — daráló, sajtó — és a hozzájuk kapcsolódó eljárásmódok szélesebb körű elterjedése, a parasztság körében általánosulása nagyobbrészt a filoxéra vészt követő változásokhoz, vagy egyes paraszti gazdaságokban az azt megelőző egy-két évtizedhez köthető.

[51] Uo.
[52] Bauer i. m. 96. — EA Fotóarchivum 117. 455.
[53] EA 0096—27.

A vörösbor készítése

Említettük már, hogy észak-magyarországi szőlőterületünk keleti felében (Borsod-Abaúj-Zemplén megyék területén) kizárólag fehérbor termelés folyik, és vörösbor készítéssel csak a borsodi Hegyköz nyugati határát jelentő Egerben és környékén találkozunk.[54] Az egri vörösbor termelés alapja a kadarka szőlőfajta, amelyik feltehetően a XVI. századtól a Balkánról terjedt el Magyarországon és az ebből készült vörösbor a XVIII—XIX. században vált híressé. Eger vörösbor kultúrája része az ország középső területeit elfoglaló balkáni eredetű vörösbor kultúrának.[55] A vörösbor termelést megelőzően ez a terület is hozzátartozott a leírt észak-magyarországi fehérborvidékhez. Az egri vörös-

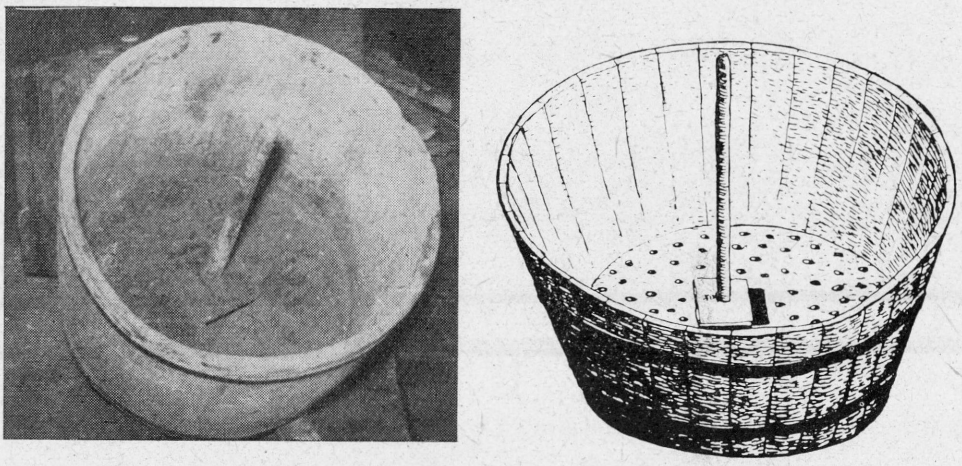

19. ábra. Taposókád vörösbor készítéshez (Eger).

bor kultúra másodlagossága — egy korábban meglevő fehérbor kultúrára rétegződése — már a múlt század közepén felvetődött.[56] Andrásfalvy Bertalan idézett tanulmányában ezt a feltevést történeti adataival meggyőzően bizonyítja,[57] amit néprajzi megfigyeléseink csak alátámasztanak. A vörösbor készítés technológiájának ismerete mellett elevenen élnek a fehérbor készítés hagyományai is. Nemcsak a borfeldolgozás, de tárolás tekintetében, pincekultúrájában különösen szembeötlőek Eger és környéke egykori fehérbor kultúrájának hagyományai.

A sötétszínű vörösbor — bikavér — készítése a megfelelő fajtafeltételek, technológia ismeretek mellett meghatározott társadalmi feltételeket is megkívánt. A jobbágy dézsmakötelezettsége nem kedvezett a minőségi vörös-

[54] Vö Keleti Károly, Szőlészeti statisztika 1860—1873. Bp. 1875.

[55] Andrásfalvy Bertalan, A vörösbor Magyarországon. NÉ XXXIX (1957) 54.

[56] Mártonffy i. m. 62.: „minő faj szőllők lehettek Egerben az elsők, fejérek-e vagy feketék azt bizonyosan nem tudjuk. Hogy valamint minden régi szőlőshely fejér fajokból áll, eleinte az egri szőllők is fejér fajokból állhattak: mikor cseréltetett föl a fejér, fekete fajjal, mely most e vidéken kizárólag uralg, azt ismét nem tudjuk, csak gyanítjuk, hogy ez a török uralom alatt történhetett, és pedig a törökök által közvetlen vagy legalább az általuk hozott vesszőkkel".

[57] Andrásfalvy i. h. 58.

bor készítésnek, ami szerint a szőlőhegyen kellett szüretelni, és a termést hordóba szűrni. A szőlőt így „a gyorsabb bedézsmáltatás tekintetéből kevesebb ideig hadják törkölyön," ezért vörösboraik színe nem volt elég sötét.[58] A vörösbor termelése magasabb szintre a szabadalmas vagy taksás paraszti, valamint polgári termelők körében fejlődött. Egerben a bikavér készítését már a múlt század végén néhány nagytermelő sajátította ki, akiknek magasszintű termelési és pincekultúrája ennek a sok gondot, nagy termelési költséget

20. ábra. Taposókád elhelyezése vörösbor készítésnél (Buda, 1850-es évek.)

igénylő borféleségnek olyan minőségét teremtette meg, mellyel a szerényebb feltételek között dolgozó kistermelő nem versenyezhetett.

A vörösbor készítésnél a feketefajú szőlőt külön szedték és szemben a fehérbornál követett eljárással, a leszedett fürtöket nagyjából már a puttonyban megzúzták, *csömöszölték*. A szőlődarálók megjelenéséig[59] a szőlőfürtök összezúzásában itt is elsőrendű szerepe volt a lábbal taposásnak. A jelentős különbség a kétféle borkészítésnél, hogy a fehérbor esetében a taposás a lének a szilárd részektől elválasztását is jelentette, a vörösbornál csak a fürtök összezúzását. Ennek a típusú vörösbor kultúrának más vidéken a borkészítésben jellemző eszköze volt egy alulról fölfelé szűkülő, embermagasságú kádforma: a *kaca* vagy *káci* (Budavidéke), amelyik egyaránt szolgált mind a szőlőfürtök összezúzásához, mind a törkölyösmust erjesztéséhez. Egerben és kör-

[58] Falusi Gazda II (1857) 191.

[59] A szőlőmalom feltünése Egerben 1838. (Egri Hetilapok 1838. 10.) MÁRTONFFY i. m. 69.

nyékén ez a kádforma nem terjedt el. Külön volt *taposó* — és erjesztő — vagy *forratókád*. A taposó formájában és méretében megegyezett a fehérbor készítésnél alkalmazott taposókáddal, csak alján nem egy lefolyónyílás volt, hanem az egész fenék rostaszerűen lyukacsos és azon kiemelhető ajtócska (19. ábra). Munka közben ezt a taposót, vagy *csőszhordót*[60] egy nagyobb, 8—10 hektós kád fölé helyezték, egy borkorcsolyához hasonló ún. *taposóvánkosra*. A taposás zsák nélkül történt és az összetáncolt szőlőt a taposó ajtajának kiemelése után az alatta elhelyezett nagykádba eresztették le[61] (20. ábra). Az így nyert törkölyös must 8—14 nap alatt forrt ki. Az erjedés alatt a felszínre emelkedő törkölyt naponta *lecsömöszölték, megtörték, fordították*, hogy egyrészt ne ecetesedjék, másrészt a festékanyag a bogyókból jobban kioldódjék. A törkölynek a lében alászállásából következtettek a forrás befejeződésére és ekkor került sor a lé hordókba szűrésére. Szűréskor a léhóba gyakran kerek rostát helyeztek, hogy a szilárd részeket — szőlőhéjat, magot — azzal felfogják (21. ábra).

21. ábra. Léhó, a vörösbor elszűréséhez.

A lyukacsos fenekű taposókáddal nemcsak Egerben találkoztunk, de megvolt Budán és Szekszárd környékén is. Alkalmazása feltétlenül haladottabb szintet jelent a vörösbor készítésében az egyszerű kacában folyó feldolgozásnál. Előfordulási területe egybeesik mindenütt azokkal a szőlőterületeinkkel, ahol XVIII. századi német (sváb) telepítésű szőlőművesek is élnek. Egyéb idevonatkozó adataink is megerősítik azt a feltevésünket, hogy az eszköz német közvetítéssel került hozzánk a XVIII. század folyamán.[62]

[60] Bakó F. gyűjtése EA 2294.

[61] Ezt az eljárást írja le Chaptal Franciaországból a XVIII—XIX. század fordulóján a *szőlőfejek kinyomásáról* szólva: „ezt a munkát valami négyszegletű ládában viszik véghez, melynek fellyül nincs fedele és mintegy ötödfél láb széles. Az oldalai fa deszkából vagynak összerakva, melyek csak annyira állnak egymástól, hogy a szemek által ne hullhassanak. Ez a láda a kád felett áll és ennek szélin levő két gerendától tarttatik. Mihelyt a szőlőfejek elérkeznek, beleöntik azokat a ládába és azután valamelyik munkás jó erősen és egyformán kitapodja, kinek fa, vagy más jó erős tzipők vagynak a lábain. Ebbe a munkába a láda széléhez fogódzik a kezeivel, s így tapodja nagy sebességgel a szőlőfejeket lábaival. A nyomással okozott lév, a fadeszkáknak hézagain belefoly a kádba; a szőlő bőrei ellenben mind a ládában maradnak. Mikor osztán a nyomó veszi észre, hogy minden szemek kinyomattak; tehát felemel egy deszkát, mely a láda egyik oldalának egyik részét teszi, és a lábaival letaszigálja a törkölyt a kádba. Ezt a járóajtót, mely két függőleg álló rovátkós fába jár, fel s alá lehet húzni. Mihelyt kiürítette a nyomó a maga ládáját, ismét mást önt bele, hogy ezt is kitapodja". (Chaptal Jean Antoine: A borok termesztésekről való értekezés. Ford. N. Fábián József, Veszprém 1805. 55.) Az eszköz Württenbergben, Tübingen vidékén már a XVII. században ismert volt.

[62] Bassermann—Jordan i. m. I. 350. Az említett területeken kívül a Szatmár megyei Béltek sváb telepes szőlőműveseinél máig általánosan használatban van. (Saját gyűjtés.)

Egyéb borkészítmények

Ismertetett régi fehérbor-kultúránk területén a fehérbor mellett jellegzetes borkészítmények voltak az *aszú*, a *lőre* és a *ráspia*.

Az *aszúbor* készítés a népi bortermelésben nemcsak szűkebb tájunkon, de Tokajhegyalján is csak elvétve fordult elő a jobbágykorban.[63] Nagyobb szőlőterületen gyűjthettek össze annyi aszúszőlőt, hogy érdemes legyen a borkészítésre, azért előállításával csaknem kizárólag a nagybirtokos réteg foglalkozott.[64] Kis termelők, amennyiben különválogatták az aszúszemeket, úgy a nagyobb birtokosoknak adták el puttonyszám.[65]

A borsodi Hegyközben Borsodgeszten él az aszúborkészítésnek elevenebb emléke a század első évtizedeire utalóan. A múlt század közepéről Galgóczy említi községünkről, hogy: „. . . híres aszúbort termelnek".[66] A vidékünkön emlékanyagban őrzött aszúborkészítési eljárás megegyező a Tokaj vidéki gyakorlattal, amely számos gazdaságtörténeti feldolgozásból ismert.[67] Ha az aszúkészítésnek a paraszti bortermelésben nem is volt közvetlen jelentősége, közvetve mégis ennek az egész fehérbor-kultúrának az alakulására mind technológiai, mind eszközkészlet tekintetében visszahatott. Meggyőződésünk, hogy a fehérborkészítésnél leírt taposás szívós továbbélése összefüggésben áll az aszútermelés hagyományaival, és ott van meg napjainkig, ahol korábban aszút is készítettek.

A lőre

A kitaposott, újabb időben a gyengén sajtolt törkölyre vizet öntöttek, többet vagy kevesebbet aszerint, hogy milyen minőségű lőrét kívántak nyerni. A vízzel felöntött törkölyt 2—3 nap múlva többszöri megkeverés után — mint a fehérbor készítésnél a zúzott szőlőt — taposták ki, vagy sutulták el, és levét hordóba szűrték. Az így nyert lőre forrás után 5—6 szeszfokos savanykás bor volt, amelyik a hideg pincékben a következő évi szőlőmunkák idejéig kitartott, anélkül, hogy megromlott volna.

A lőre egész vidékünkön elterjedt és jellemző borkészítmény. Bár más szőlővidékeinken sem ismeretlen a törköly vízzel történő felöntése és törkölybor készítése, de elnevezése egyrészt sehol sem lőre, hanem *csiger, csinger, csügör*, másrészt jelentősége mindenütt jóval kisebb volt, mint itt. Készítése nemcsak a taposott és préselés nélküli, boranyagokban még gazdag törköly további hasznosításával függött össze, de a bor nagy értékével is. A színbort részint értéke, részint magas szesztartalma célszerűtlenné tette a munkaközbeni fogyasztásra, azért a lőre mint munkásital nemcsak a kisebb termelők-

[63] „A dézsma mindig a vinum ordinárium rovatban szerepelt". Jármay Edith—Bakács István: A regéczi uradalom gazdálkodása a XVIII. században Bp. 1930. 43. — Révész János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp. 1938. 69.

[64] Bakos József, a pataki múlt hétköznapjai. Sárospatak 1956. 6.

[65] Nagyváthy i. m. 221.

[66] Galgóczy Károly, Magyarország mezőgazdasági statisztikája. Pest 1865. 214.

[67] Nagyváthy i. m. 251—254. — Balásházy János, A háztartás és mezei gazdaság tudománya. I—II. Debrecen 1838. 244. — Tokaj—Hegyaljai album. Pest 1867. 70—76.

nél, de századok óta az allodiális földesúri szőlőkben is általános volt. Viszonylag jelentős tételekben találkozunk előfordulásával már a XVII. század eleji hegyaljai uradalmi pincék inventáriumaiban.[68] A lőre conventiókhoz tartozó cikk volt, amellyel az uradalmak munkásaik borigényét elégítették ki.[69]

A lőre mint munkásital jött elsősorban számításba, de a szegényebb rétegek bora is a lőre volt, amit esetleg színborral javítottak és kevertek, felefele arányban, vagy kétharmad lőréhez egyharmad színbort öntöttek. A lőrének csakúgy, mint a bornak élvezeti szerepe mellett jelentős a táplálkozásban betöltött szerepe is. Szürettől a karácsonytáji disznóölésekig nemcsak a legszegényebb családoknál, de jobbmódú parasztoknál is mindennapos volt a melegített, esetleg cukrozott vagy paprikával fűszerezett lőre. Reggelire, *früstökre,* rendszerint pirított kenyérrel fogyasztották.

Az aszú és a lőre

A lőre mint borkészítmény nyelvemlékeinkben a XVI. században tűnik fel[70] csaknem egy évszázaddal korábban, mint az aszúbor.[71] A kétféle borkészítmény kialakulása közötti összefüggést nem bizonyíthatjuk egyelőre, de mint egy esetleg később történetileg igazolható feltevést felvetjük. A két borféleség készítésmódjának elvei megegyeznek abban, hogy egy nemesebb alapanyagból felöntés útján nyernek az alapanyagtól gyöngébb, de a felöntésnél jobb minőséget. A lőre esetében a még mustban gazdag törkölyre vizet öntenek, az aszú esetében az *aszútésztára* közönséges bort. Elképzelhető, hogy az egyik készítésére az ötletet a másik példája adta. Ebben az esetben a lőre lehet az elsődleges és az aszú a másodlagos. Ahogy a népi gyakorlatban az édestörkölyre öntött vízből élvezhető italt nyertek, úgy annak analógiájára felvetődhetett a gondolat, hogy a mazsola édességű töppedt szemeket külön szedjék és jóminőségű musttal vagy borral felöntsék, hogy egy borkülönlegességet állíthassanak elő.[72] Az aszúbor felfedezésének ezt az útját valószínűbbnek kell tartanunk BASSERMANN—JORDAN feltételezésénél, aki szerint az aszú felfedezése a véletlen műve.[73]

[68] Mádon 1635 „két pincében 35 lőre; a szerencsi szőlőhegyen a Mogyorósi pincében 21 hordó lőre" 1635. (MAKKAI László, I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631—1648. Bp. 1954. 87—88.)

[69] JÁRMAY—BOKÁCS i. m. 46.

[70] Magyar Oklevélszótár. Szerk.: ZOLNAI Gyula, SZAMOTA István. Bp. 1902—1906. 595.

[71] NÉMETHI: Darstellung des Hegyalyaer Weingebirges. 1835. 31. — 1650-ből bizonyítja az aszú készítését.

[72] Az aszúbor készítés ismert volt már a rómaiaknál is, de mesterségesen napon aszalt szőlőből. (COLUMELLA: A mezei gazdaságról. XII. Második darab. p. 234. Pest 1819). A nemes rothadásból nyert aszúszőlő jelentőségének felismerése tokajvidéki felfedezésnek látszik. Németországban magyar befolyásra kezdtek aszúbort készíteni a XVIII. században. Így Württenbergben magyar példára készítenek aszút 1778-ban. (SPEIGER: Praxis des Weinbaus. 1778. 438. — BASSERMANN—JORDAN i. m. I. 289, 293.). Rajnavidékre is az osztrák—magyar szőlőmívelésből került az aszú elnevezése az *Ausstich, Aussbuch,* mint BASSERMANN—JORDAN említi (i. m. I. 295.).

[73] . . . . „a lusták mikor a csekélyebb értékűnek vélt termésüket külön szándékoztak kipréselni — minthogy ezt a XVIII. század első felében ajánlották — szükségszerű felfedezést tettek azzal, hogy a rothadt szőlőből különösen jó bor sikeredett". (Uo. I. 291.).

A ráspia

Elsősorban területünk keleti fehérbor-vidékének sajátos borkészítménye, ahol vörösbort nem készítenek, és a feketeszőlő sem gyakori. Készítése egyfajta paraszti borkülönlegességnek tekinthető. A leszedett feketeszőlőt (oportó, otelló) fürtöstől zúzatlan állapotban rakták egy erre a célra szolgáló, szájnyílásán ajtócskával ellátott hordóba, annyi puttonnyal, ahány hektós volt a hordó. Erre a jobbmódúak mustot, a szegényebbek lőrét töltöttek, és azután hagyták kiforrni. Az így nyert csípős savanykás *ráspia* kedvelt volt mind a házi fogyasztásban, mind a szőlőmunkák idején. Az elfogyasztott mennyiséget lőrével pótolták, s így a ráspiás hordó mindig feltöltve állt. Hegyalján a hordó egyik fenekét vették ki, úgy rakták be a fürtöket, és visszafenekelés után vagy musttal, vagy ó-borral töltötték meg. Ha meggyfalevelet és ürömfüvet is tettek bele, akkor nevezték *ürmös*nek.

Az elnevezés más szőlővidékeinken nem fordul elő, csak Tokajhegyalján és Borsodban. Mivel a szónak sem történeti, sem nyelvészeti feljegyzésével nem találkozunk, a készítmény kialakulásának előzményeiről, elnevezéséről bővebbet hazai forrásainkból nem tudhatunk meg. Ezzel szemben a német, francia és itáliai borászatra vonatkozó történeti irodalomban gyakran előfordul egy látszólag különböző jelentésű, de a ráspiához közelálló, változó alakú szó; a németben a XVII—XVIII. századból *Rappes, Rappas, Rappis,* a franciában *vin râpé,* a latinban *raspatium, vinum raspatum.*[74] Az elnevezések mögött rejlő borkészítmény igen sokféle lehetett. Így pl. Németországban a XVII. században feltűnő bogyózott szőlőből készült bort, a *Beerwein*-t is jelentette, Franciaországban, Itáliában a *vins rapis,* illetve *raspatium, raspatum* vonatkozott fűszeres borokra és lőreszerű készítményekre, de emellett a mi ráspiánkhoz hasonló hordóban rétegzett fürtös szőlőre is, amit borral töltöttek fel.[75] Columella, Plinius és mások is megemlékeznek arról, hogy a rómaiaknál a szőlőfürtök hordóban rétegezve történő megőrzése, mustban konzerválása szokásban volt és azt *Rappes*-nek nevezték.[76] Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy a ráspiában egy régi borféleség hagyománya őrződött meg nálunk és kapcsolata a Rappes-sel mind a terminológia, mind a készítésmód tekintetében bizonyosnak tekinthető, de az összefüggés tisztázása megoldásra vár.

A kóserbor

A régi magyar kereskedelemtörténet adja hátterét és a zsidó liturgia teremtette meg ezt, a feltehetően XVII—XVIII. század fordulóján megjelenő borféleséget.[77] Vidékünk borainak értékesítése jelentős mértékben zsidó kereskedők révén történt, akik saját és ortodox vevőik számára jó borokat termelő gazdáknál készíttették, illetve maguk készítettek kóser bort. A *kóser* a helyileg szokásos fehérbor feldolgozásmódjával egyezően készült, de a leszedett szőlőt ők maguk dolgozták fel és szűrték saját hordóikba. A hagyomány szerint nem mezítláb, hanem harisnyát húzva taposták. Nagyváthy XIX. század

[74] Bassermann—Jordan i. m. 286—287.
[75] Liger, Nouvelle maison rustique. II. 1762. 443.
[76] Columella, De re rust. XII. 43.; — Plinius, Hist. nat. XIX. 3., 7. (i); Varro: I. 54. (L. Bassermann—Jordan i. m. 286.).
[77] Komoróczy György, Borkivitelünk észak felé. Kassa 1940. 19.

eleji közlésében történik említés a kóserbor készítéséről, amelyből kitűnik, hogy a borféleség fehér színű, a kádakra töretlenül töltött gerezdekből készült, úgyhogy nem csömöszölték meg, és „sem a csutkának fojtós levével, sem festőanyagával nincsen elegyítve".[78]

*

A fentieken túlmenően természetesen számos jelenség van, ami még hozzátartozna egy táj szüretjének néprajzi leírásához, mint a szüret hangulati elemei, folklorisztikai érdekű megnyilvánulásai, a szüreti étkezés stb., de célkitűzésünknek megfelelően az elmondottakban a szüretnek a borfeldolgozást érintő oldalát emeltük ki, és különös figyelmet az eljárásmódoknak, eszközöknek, termékeknek szenteltünk, amelyek legbiztosabb alapot látszanak nyújtani szőlőkultúránk történeti, táji formáinak megragadásához, néprajzi rendszerezéséhez. A felsorolt kérdésekben láttuk leginkább lehetőségét annak, hogy területünk táji jellemzőit, más borvidékeinktől eltérő sajátosságait a szüret vonatkozásában is bemutassuk.

VINCZE ISTVÁN

И. Винце

СПОСОБЫ И СРЕДСТВА ИЗГОТОВЛЕНИЯ ВИНА С УЧЕТОМ РАЙОНА ХЕДЬКЁЗ В ОБЛАСТИ БОРШОД

Резюме

Настоящая статья является отрывком из более подробного очерка автора, посвященного этнографическому исследованию венгерского виноградарства. Обсуждается сбор винограда и областные особенности виноделия в выдающемся виноградном районе Северо-восточной Венгрии. Разбираются следующие важнейшие вопросы: время сбора винограда, место обработки винограда, снятие и сбор урожая, способ изготовления вина и винодельческие продукты.

В рамках хронологических пределов, доступных этнографическими методами, исследуются изменения традиционных форм и причины этих изменений.

Время сбора винограда. Исследуя причины возникновения характерных для отдельных районов традиционных дат начала сбора винограда, автор устанавливает, что время и порядок сбора винограда зависели от изменчивых общественных условий, от общественно-правового положения виноградарей, от произведенных вин и их качества и т. д. Даты начала сбора винограда определялись обязанностью оброка крестьянских винодельцев или обеспечением хорошего качества вина. Время сбора для крепостных крестьян устанавливалось помещиком, для горожан же — городским советом. В традиционных датах начала сбора винограда сохранилась память феодальных традиций.

Место обработки винограда. Характерным для виноградного района Хедькёз вплоть до недавних времен было то, что виноград был обработан на месте, под открытым небом, где не было построек постоянного характера. Процеженный виноградный сок был перевезен в бочках в подвалы. Перевоз винограда в подвалы или дворы домов есть новый обычай. Перенесение места обработки с виноградника началось после ликвидации оброка. В то же время и функция подвалов изменилась: из места хранения они превращались в место обработки. Перед подземными ямками строились широкие подвальные помещения.

Сбор винограда. Обсуждаются формы и способы употребления средств сбора и перевоза, далее типы кадок и изменения средств перевоза в связи с перемещением места обработки.

Способ изготовления вина. Одна из отличительных черт этого района заключалась в том, что до начала XIX века почти не употреблялись давила, зато были распространены чаны для давки виноград атоптанием. Давила стали общепринятыми лишь когда ввели вин-

[78] NAGYVÁTHY i. m. 225.

товой пресс с регулирующим давление устройством. Пережиток топтания ногой автор связывает с традициями производства белого вина хорошего качества.

Винодельческие продукты. Район этот сохраняет традиции специфической культуры белого вина. Производство красного вина ограничивается узкой территорией — городом Эгер и окрестностями, — и представляет собой вторичное явление более позднего происхождения, чем производство белого. Описываются приемы и средства изготовления белого и красного вина. Говорится о характерных винодельческих продуктах, об отборном вине *(aszú)*, низкосортном вине *(lőre)* и о так называемой рашпии *(ráspia)*. Изготовление отборного вина не имело непосредственного значения в крестьянском производстве, однако косвенно все же влияло на преобразование изготовления белого вина, на его технологию и средства. Низкосортное вино изготовлялось добавлением воды к виноградным выжимкам и служило питьем для рабочих. Широкое его распространение было связано с дальнейшим использованием выжимков из непрессованных виноградных материалов, а также с высокой рыночной ценой вина в этом районе. Ввиду своей цены и высокого содержания спирта чистое вино не считалось целесообразным питьем во время работы. Наряду с употреблением различных вин для наслаждения, автор упоминает и од их роли в питании народа. Рашпия есть сорт вермута, при изготовлении которого грозди черного винограда в недробленном состоянии вбрасывались в бочки, и заполненные бочки долиты мустом или низкосортным вином. После переброжения употребленное количество дополнялось низкосортным вином или водой, чтобы бочки всегда были полными. Наконец, упоминается вино-кошер, которое изготовлялось довольно часто в этом районе и представляло собой специальный продукт в торговле

ARTEN UND MITTEL DES KELTERNS MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DIE BORSODER HEGYKÖZ—GEGEND

Die Studie bildet einen Teil einer größeren Zusammenfassung des Autors, die sich mit der ethnographischen Untersuchung der ungarischen Reben- und Weinkultur beschäftigt. Diese Studie behandelt die Weinlese, wie auch die in der Weinbearbeitung hervorragenden Landschaftseigentümlichkeiten der Weinbaugegend Nordwest-Ungarns. Die wichtigsten untersuchten Fragen sind: Zeitpunkt der Weinlese, Schauplatz des Kelterns, Lesen und Sammeln der Fechsung, Kelternmethoden und die erzeugten Weinsorton.

Innerhalb Perioden, die mit ethnographischen Methoden verfolgbar sind, untersucht der Verfasser die Veränderungen in den traditionellen Erscheinungsformen und forscht ihre Gründe.

Zeitpunkt der Weinlese. Den Hintergrund der, für die einzelnen Weinbaugegenden charakteristischen, traditionellen Anfangstage der Weinlese untersuchend, stellt der Verfasser fest, daß der Zeitpunkt und die Ordnung des Traubenpflückens nicht unabhängig von den Umwandlungen der gesellschaftlichen Bedingungen, der gesellschaftlichen und rechtlichen Lage der Produzenten, den erzeugten Weinsorten und den Qualitätsfragen u. s. w. war. Der kalendermässig bestimmte Anfangstag der Weinlese war in der einen Ortschaft durch den Zehent und die Neuntel-Verpflichtung der bäuerlichen Produzenten und in der anderen Ortschaft aber dadurch begründet, daß man die gute Qualität des Weines sicherstellen wollte. Der Zeitpunkt der Weinlese war für die Hörigen durch den Gutsherrn, für die Stadtbürger durch den Magistrat bestimmt. In den traditionellen, bekannten Tagen des Weinlese-Beginnes lebt das Andenken der feudalistischen Gebräuchen weiter.

Schauplatz des Kelterns. Bis zur nahen Vergangenheit bestand eine Eigentümlichkeit der besprochenen Weinbaugegend darin, daß man die gepflückten Trauben auf dem Weinberg, unter freiem Himmel kelterte, wo im allgemeinen keine Gebäude von ständigem Charakter vorhanden waren. Nur den, in die Fässer filtrierten Most lieferte man in die Keller am Ende des Dorfes ein. Die Transportierung der Fechsung in die Höfe oder in die Keller ist erst ein neuerer Gebrauch. Die Versetzung des Kelterns vom Weinberg beginnt mit dem Aufhören des Zehents. Zur selben Zeit ist auch in der Funktion der Keller eine Änderung eingetreten, die bisdahin nur zur Einlagerung dienten und sich stufenweise zum Schauplatz des Kelterns erweiterten. Vor die Stollen baute man geräumige Kellerhäuser.

Sammeln der Fechsung. Dieser Teil bespricht die örtlich verschiedenen Formen der Transportmittel und der Lesegeräte, schildert die, in Ungarn üblichen Buttentypen,

wie auch die Änderungen der Transportmittel mit dem Wechsel des Bearbeitungsschauplatzes.

Keltermethoden. Die Kelterpraxis dieser Landschaft wies eine, von den anderen Weinbaugebieten des Landes abweichende Eigentümlichkeit auf, indem man hier die Weinpressen bis zum Anfang des XIX. Jahrhunderts fast vollständig ausschaltete, und den Saft hauptsächlich durch Treten mit den Füssen gewann. Die Anwendung der Weinpressen wurde erst allgemein, als die, in ihrer Druckkraft regulierbaren, mit Schrauben versehenen Pressen erschienen. Das Weiterbestehen des Tretens mit Füssen, als auch die Beseitigung der in ihrer Druckkraft nicht regulierbaren »Baumpressen«, bringt die Studie mit den Traditionen der Weissweinproduktion in Zusammenhang.

Erzeugte Weinsorten. Die Landschaft hegt die Traditionen einer eigenartigen Weißweinkultur. Die Rotweinproduktion beschränkt sich auf ein enges Gebiet, auf Eger (Erlau) und Umgebung. Es wird angenommen, daß die Rotweinproduktion auch auf diesem Gebiet eine spätere, sekundäre Erscheinung sei, die sich auf eine, schon frühere Weißweinkultur schichtet. Der Verfasser bespricht das Verfahren und die Mittel der Weißwein- und Rotwein-Erzeugung. Als charakteristische Weinprodukte schildert er den »Aszú« (Ausbruch), den »Lőre« (ein charakterloser, schwacher, wässeriger Wein) und den »Ráspia« (eine Art Wermut). Im Zusammenhang mit dem Aszú erwähnt die Studie, daß wenn dieser in der Produktion des Bauernvolkes auch von keiner unmittelberen Bedeutung war, seine Zubereitungsart doch indirekt auf die Gestaltung der Weißweinkultur rückwirkte, sowohl in technologischer Hinsicht, als auch bezüglich des Utensilienvorrats. Der Lőre wurde aus dem getretetenen, doch nicht gepressten »Törköly« (Treber) mit Wasser verdünnt, erzeugt und kam in erster Linie als Arbeitergetränk in Betracht. Seine weitverbreitete Beliebtheit hing mit der weiteren Ausnützung des an unausgepressten Weinstoffen noch reichen Törkölys und mit den, in dieser Gegend stets hohen Weinpreisen zusammen. Den Reinwein hielt man teils seines hohen Wertes, teils seines hohen Alkoholgehalts wegen zum Genuß während der Arbeit für unangezeigt. Der Lőre erfüllt, ebenso wie der Wein, neben seiner Rolle als Genußmittel, eine bedeutende Aufgabe in der Volksernährung. Der Ráspia ist eine Art Wermut, bei dessen Erzeugung die gelesenen, ungequetschten Schwarztrauben in Fässer geschüttet und dann mit Lőre oder mit Törköly aufgegossen wurden. Schließlich wird der Koscherwein erwähnt, dessen Erzeugung in dieser Gegend ziemlich häufig war und im Handel als eine eigenartige Weinsorte figurierte.

Az egyéniségvizsgálat perspektívái

A mesekutatás végső problémái: milyen erők hozzák létre, tartják fenn és variálják a mesét, mit jelent a mese megalkotói, fenntartói és közönsége számára. E tudományág több irányzata tett már kísérletet e kérdések, vagy azok egy részének megválaszolására, kisebb-nagyobb eredménnyel.[1]

A mesekutatás különféle módszerei közül mind ez ideig a mese kultúrtörténeti alakulásának, diffúziójának vizsgálata mutatkozik a leginkább kimunkáltnak s eredményekben is a leggazdagabbnak. Ma már — különösen újabban, a finn módszer alaptételeinek módosítása, illetve átértelmezése nyomán[2] — általánosan beigazolt tények állnak rendelkezésünkre, mesetípusok monografikus feldolgozása által, arra vonatkozólag, hogy egy feltehető ősformából miként alakultak ki regionális redakciók, vagy etnikus szubtípusok. A szorgos vizsgálódás eredményei azonban önmagukban inkább csak általános megállapításokra jogosíthatnak fel, csak a mesék variálódásának, formálódásának körvonalait határozhatják meg, de nem tehetik számunkra megérthetővé a mesék társadalmi szerepét, rendeltetését. Nem világítják meg e kutatások eredményei a hagyományozás, a variálódás személytől személyig végbemenő konkrét módját, a mese mondanivalójának átértelmeződését s azokat a funkciókat, amelyek a mese élettörténetének alakulását befolyásolják.[3] Az eredmények azért olyan hozzávetőlegesek, mert a kutatás alapjául szolgáló nyersanyag maga sem hiteles. A kutatók figyelmen kívül hagyták a meseváltozatok — azaz inkább: vázlatok — társadalmi hátterét, és az is véletlen, hogy milyen

[1] A mesekutatás minden lényeges problémája csírájában tulajdonképpen már a Grimm testvérek elméleti munkásságában megtalálható; az általuk felvetett kérdéseket követőik hosszú sora részletesen megvilágította. Rooth, A. B., Scholarly Tradition in Folktale Research. — Fabula I. (1958), 193—200; Ranke, K., Betrachtungen zum Wesen und zur Funktion des Märchens. Sonderabdruck aus „Studium Generale" 11. Jhg. Heft 11, 1958, 647—648.

[2] Itt különösen a finn iskola módszereit revízió alá vevő C. W. v. Sydow elméleti munkásságára (összefoglalóan: Selected Papers on Folklore, Copenhagen, 1948.), tanítványainak az elméletére támaszkodó kitűnő mesemonográfiáira (Rooth, A. B., The Cynderella-Cycle, Lund, 1951.; Swahn, J. Ö., Cupid and Psyche, Uo. 1955.) gondolok. De gondolok itt a finn iskola eredeti koncepciójához hű, reprezentatív egyéniségek újabb munkáiban megnyilatkozó hajlékonyságra is (pl. W. Andersonnál éppen Swahn-nal folytatott polémiájában nyilatkozik meg az „Archetypus"-fogalomnak elfogadhatóbb értelmezése. Különösen: Hessische Blätter 46 (1955), 118—130; vagy Bødker, L., egy igen mértéktartó, meggyőző meseelemzésében: The Brave Tailor in Danish Tradition. — Studies in Folklore. Bloomington, 1957. 1—23).

[3] A mesetípusok eredetét kereső vizsgálatok lehetőségeiről nemrégiben éppen Thompson, S. nyilatkozik pesszimisztikusan (Myths and Folktales. JAF 68 (1955), 482—488.)

területről és mely időszakból hány és milyen változatot gyűjtöttek. Elmélyült helyszíni kutatások szükségesek ahhoz, hogy a kultúrtörténeti-filológiai módszer által körvonalazott folyamat mozzanatai, mechanizmusa, törvényszerűségei részleteikben is megismerhetők legyenek. E kutatások kiindulópontja már nem mesék élettelen szöveghalmaza, hanem az a pillanat, amelyben egy-egy mese, az alkotó erők együttműködésének eredményeképpen megszületik. A meseváltozatok formálódását mindenkor az aktuális társadalmi környezetben kell a kutatónak megfigyelnie. Csak az ily módon gyűjtött anyag alkalmas további fontos kérdések: az idő és térbeli terjedés okozta belső változások, interetnikus hatások mozzanatainak megismerésére.[4]

A mese társadalmi funkciójának, a mesemondók jelentőségének feltárása új perspektívát nyitott a kutatás számára. Bár a mesemondó személye és alkotó tevékenysége kezdettől fogva nem ismeretlen a kutatók előtt,[5] és néhány, a közelmúltban megjelent kezdeményező mű[6] sűrű idézése ma már szinte közhellyé vált, a kutatás módszerét még nem dolgozták ki, sőt, az eddigi megállapításokat sem támasztja alá kellő mennyiségű bizonyító anyag. Az e téren tevékenykedő kutatók részben a funkcionális etnológia, a „Märchenbiologie" és Sydow elméleti megfontolásaira támaszkodva,[7] részben pedig mesében gazdag gyűjtőterületek inspiráló hatására, egyéni belátásuk alapján dolgoztak és dolgoznak.[8] Ennek következtében egyelőre az eredmények sem olyan messzire mutatóak, mint amilyenek szervezett kutatás alapján lehet-

[4] Az interetnikus változások népmesei tükröződésére csak az utóbbi években irányult figyelem: Dégh, L., —Jech, J., Přispěvek k studiu interethnických vlivů v lidovém výpravování. — Slovenský národopis V. (1957) 567—605; Újabban komoly eredményekről számol be a romániai vegyeslakosságú területekről Pop, M., Revista de Folclor, 1958. 4. 7—28; Délszláv területről pedig Bošković—Stulli, M., Neka metodološka pitanja u proučavanju folklore graničnih i etnički mješovitih područja. — Posebni otisak rad Kongresa Folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957. Zagreb, 1959. 201—211.

[5] Mint ismeretes, már a Grimm testvérek is megemlékeznek mesemondóikról, többek között a legnevezetesebbről, a casseli Viehmann asszonyról. A múlt század utolsó negyedében azután a gyűjtők egész sora — Bladé, Gonsenbach, Jahn, Bünker és mások — közöl adatokat mesemondók kiváló képességeiről.

[6] Ezek különösképpen: Asadowskij, M., Eine sibirische Märchenerzählerin. Helsinki, 1926; Wisser, W., két munkája: Auf der Märchensuche. 1926. és Plattdeutsche Volksmärchen. Jena, 1927.; Henssen, G., Volk erzählt. Münster i. W., 1934.

[7] Az etnológiában már a lélektani-szociológiai módszereket adaptáló F. Boas, Malinowski és tanítványai számára sem újdonság az egyéniség és közösség viszonylatában vizsgálni a néphit, a folklore jelenségeit: Malinowski, B., Myth in Primitive Psychology. London, 1926.; Bascom, W. R., Four Functions of Folklore. JAF. 67 (1954), 333—349.; Lowie, R. H., Individuum und Gesellschaft in der Religion der Naturvölker. Zeitschr. f. Ethn. 83 (1958.), 161—169.; Ugyanő: The Oral Literature of the Crow Indians. JAF. 72 (1959) 97—100. — A „Märchenbiologie" irányzata különösen Ranke, F., [Aufgaben volkskundlicher Märchenforschung. Zeitschr. f. Vk. 43 (1933) 203—211.] valamint Schwietering, J., [Volksmärchen und Volksglaube. Dichtung und Volkstum. Zeitschr. f. Literaturgeschichte 36 (1935), 73—78.] kezdeményezései nyomán fejlődött ki. Nagyhatásúak Sydow fentebb már idézett gyűjteményes kötetének ilyen szellemű kezdeményezései.

[8] Ezekről összefoglalóan szól Соколов, Ю., Русский фольклор. Москва, 1941, 292—373.; Az újabb törekvések közül is említhetünk egy egész sort; de itt elég lesz néhány; Линтур, П. В., Закарпатский сказочник: — А. Калин. Ужгородский Державний Университет, Науковы Записки. 1957. Том XXIV. 45—73.; Dorson, R. M., Tales of a Greek-American Family on Tape. — Fabula Bd. 1. 1958. 114—143.; ugyanő: Negro Tales from Pine Bluff, Arkansas, and Calvin, Michigan. Bloomington, 1958.; Bošković—Stulli, M., Istarske narodne priče. Zagreb, 1959.; Bîrlea, O., Folklorul si unele probleme ale dervoltării popolului romîn. Revista de Folclor IV (1959), 195—204.

nének. Csupán újabban remélhető itt módszeresség, oly területek gyűjtőitől, amelyeken még ma is eleven a mesemondás szokása, és a gyűjtők fejlett technikai berendezések segítségével törekedhetnek a közösségi mesemondás megismerésére.

Hazai népmesekutatásunk az utolsó húsz esztendő során módszeresen igyekezett a mesemondók egyéniségének és a mesemondás társadalmi jelentőségének megismerésére.[9] A kutatás módszertani szempontjai nemcsak azt eredményezték, hogy a mesefeljegyzések a korábbi gyűjtésekhez képest minden tekintetben hitelesekké lettek, hanem azt is, hogy várakozáson felül gazdag anyagot, kiváló mesemondókat hoztak felszínre. A napjainkban folyó gyűjtőmunka olyan mesemondókat derített fel, akik — vetekedve a hírneves orosz és ír mesemondókkal — 100—200 mesét is tudtak, s olyan virágzó mesemondó közösségeket találtak, amelyekben jó alkalom nyílik a hagyományozás, variálás, adaptáció mozzanatainak megfigyelésére.[10] Örvendetes, hogy a mesegyűjtés sokkal nagyobb arányú, mint valaha, és hogy egyes vidéki muzeológusaink magnetofonszalagra veszik mesemondóik tudományát, de annál sürgetőbben vetődik fel a további anyaggyűjtés és a feldolgozás kérdése. Sokkal többet kellene gyűjtenünk, most amikor, a falusi életformaváltozás valóban szemünk előtt tünteti el a mesemondás alkalmait, már csak azért is, hogy a készülő magyar népmese-katalógus az eddig gyűjtött, restelleni valóan csekély anyaghoz képest végre reális képet adhasson a gazdag magyar mesekincsről.[11] A mesemondás helyszíni megfigyelésének lehetősége arra kötelez bennünket, hogy e lehetőséggel élve tökéletesítsük feldolgozási módszereinket; ne álljunk meg ott, ahová a 40-es években már az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény köteteinek szerkesztői is eljutottak, hanem gondoljuk meg, hogy az eddig felhalmozódott kutatási tapasztalatok milyen tanulságokat kínálnak a mesekutatás szociológiai módszerének továbbfejlesztéséhez.

Jómagam az utolsó tíz esztendő folyamán arra törekedtem, hogy a mesemondó egyéniség eddig kialakult monografikus feldolgozása után nyitva maradó kérdésekre feleletet találjak. Ezért elsősorban a mesemondó közösséget igyekeztem monografikus részletességgel megvizsgálni. Évégből arra törekedtem, hogy a közösség kiváló, elismert mesemondóinak teljes repertoárját szó szerinti hűséggel rögzítsem. Azért „szó szerinti hűséggel", mert a funkcionális kutatásnak, és különösen az egyéniségvizsgálatnak elengedhetetlen feltétele ez az egyéni stílusjegyeket feltüntető hűség. És „kiváló mesemondókat" említettem, mert úgy vélem, hogy ezek nemcsak saját tehetségük, hanem egyben a közösség hagyományának, közfelfogásának, ízlésének is pregnáns kifeje-

[9] A kutatások ismertetése és méltatása l. Ortutay, Gy., The Science of Folklore in Hungary Between the Two World Wars and During the Period Subsequent to the Liberation. Acta Ethn. IV (1955), 55—68.

[10] Erre vonatkozólag beleértve a kutatók még nem publikált folyó munkáját is, részletesen tájékoztat Kovács Á., Die ungarische Märchenforschung der letzten Jahrzente. Deutsches Jahrbuch f. Vk. IV (1958),453 —466.

[11] Sajnálatos, hogy népmesegyűjteményeink tudományos publikációja terén igen kevés történt. Az UMNGY kötetei a 40-es évek elején a fejlődő gyűjtőtechnikának hű tükörképeként kötetről-kötetre fejlesztették a feldolgozás módszerét is. A sorozat hosszas szünetelése idején azonban a gyűjtőmunka folytatódott. Miközben olyan nagy jelentőségű gyűjtemények hevernek a feldolgozás és kiadás reménye nélkül, mint Belatini Braun Olga 1942—44-ből való csíkszentdomokosi gyűjtése, köztük Albert András 130 meséje, néhai Kovács László 1946—47-ből való garbolci (Szatmár m.) gyűjtése, — hogy csak kettőt emeljek ki a sok közül, — s az anyag egyre szaporodik. A felszabadulás után az UMNGY mindössze egyetlen mesekötetet adott ki.

zői. Emellett iparkodtam a kevésbé kitűnő, másodrendű mesemondók, epigonok, sőt a passzív hagyományhordozók különféle típusait[12] is megismerni, ismeretanyagukat feltárni, valamint a köztük fennálló kapcsolatokat, összefüggéseket megvilágítani. Ugyanakkor a mesehordozó közösség, valamint az éppen mesét hallgató közönség szerepét, viselkedését is igyekeztem felmérni. Ilyen természetű vizsgálatok során némelykor fény derült a lokális mesekincs közvetlen eredetére is, sőt, egyes esetekben még a tradicionálás oly ritkán észlelhető folyamatát is sikerült nyomonkövetnem. Tanulságosnak mutatkozott e vizsgálatok időszakos megismétlése, amely bizonyos adatokat szolgáltatott arra vonatkozólag, hogy miképpen fejlődött, változott, vagy ment feledésbe egy-egy mese, hogyan módosult a közösség mesekincse, milyen új elemekkel gazdagodott, milyen latens elemek bukkantak fel a múltból, hogyan használták fel mesterük: a régi mesemondók anyagát a tanítványok: az új mesemondók.

E vizsgálat módszerei még korántsem véglegesek, eredményei még korántsem befejezettek. Azok a tanulságok azonban, melyekre Pandur Péter teljes mesekincsének tizenöt esztendő után történt újrafelvétele, a sárai halászok fokozatosan felbomló mesélőközösségének, a Kakasdon megtelepedett andrásfalvi székelyek mesemondásának folyamatos megfigyelése vezetett, máris derengő képet mutatnak arról, hogy milyen szerepet játszik a mese életében a három alakító tényező: a *hagyomány*, a *környezet* és a mesemondó *egyén*.

*

A hagyományosból, vagyis az előző generációk összessége által egy-egy közösségre átörökített mesekincsből egyidőben többnyire csak korlátozott mennyiség aktivizálódik. Ezt a részt általában kiváló mesemondók keltik életre; a többi bizonytalan ideig lappang a közösségben. Ahol a mesemondáshoz szükséges feltételek már régebben megszűntek, vagy ahol nem akadt kongeniális mesemondó, ott e passzív meseanyag lassan elhalt. De a mese csökevényei, lemorzsolódott motívumai, gyakran maguk a lemeztelenített szüzsék, még ilyen falvakban is sokáig élnek; nincs is talán olyan falu, amelyben a kérdezősködő kutató ne tudna az emberek emlékezetéből mesetartalmakat, vagy töredékeket rekonstruálni.[13] A kutatónak itt valahogy az a benyomása támad, hogy ez a lassú kopási, elhalási folyamat mintegy a puszta

[12] E típusokról jó jellemzéseket ad Leza Uffer, Rätoromanische Märchen und ihre Erzähler. Basel, 1945. 10—18. — Itt említem meg, hogy az a felismerés, hogy a kiváló mesemondók képesek leginkább a közösségi mesekincs hiteles bemutatására is, s ezért főleg őket kell felkutatni, egyáltalán nem új. Néprajztudományunk klasszikusa, Vikár Béla, már 1891-ben így írt: . . . „az oly mesélő a ki . . . húzódozik . . . nem is igazi mesélő. A javabeli mesemondók nem sokáig kéretik magukat, sőt akad köztük olyan is, a ki önkényt megjelen, mihelyt hírét veszi, hogy mesélőt keresnek. Mindenkinél jó volt megkérdeznem azt is, hogy ki volt mestere a mesemondásban. Ily módon könnyen nyomára jutunk a typikus mesemondónak, és attól többnyire megkapjuk az egész anyagot, mely a faluban és a környéken az ő tanítványai közt forog. Az ilyen typikus mesemondók rendesen apjuktól vagy valami rokonuktól tanulták el a meséiket, és köztük általában többet tudnak az öregek mint a fiatalabbak". (Vikár B., Somogyi tanulmányutamról. Ethn. 2 (1891) 120.

[13] A közösségi mesemondás és a mese kihalásának lassú folyamatát különböző fázisokban regisztrálhatták a mesekutatók. Magam tapasztaltam, miként szünt meg a halász-életforma felbomlása, a felszabadulás után megnyíló új boldogulási lehetőségek kihasználása kapcsán az 1947-ben még virágzó mesemondás a zemplén megyei Sárában. A mesealkalmak megszünése után az egykor aktív mesemondók sem fejlesztették tovább

szüzsé steril alakjára redukálja egy-egy nemrégiben még motívumokban gazdag, az etnikumra, a korra, a társadalmi viszonyokra, az aktualitásokra, a mesélők egyéniségére jellemző részletekkel ékes mesét. Az ilyen kopási folyamat által keletkezett szüzsék megegyezése egymással és az élő mesékből művileg redukálható szüzsékkel, önkéntelenül is azt a benyomást kelti a kutatóban, hogy a természetes kopási folyamat valami Urform- vagy Normalformfélét villantott fel előtte.[14] E pusztaságokon, amelyekről már eltakarodott a mese életteljes varázslata, sokáig ott fehérlik még a mese puszta cselekménye: az a csontváz, amelyről a korok, társadalmak, közösségek, egyének-felrakta hús-vér szervezetet már lemállasztotta a mostoha idő. S akárcsak a tündérmesében: ezt az élettelen csontvázat kelti ismét életre, ruházza fel motívumokkal és egyéni szépségekkel a mindenkori társadalom reprezentánsaként a tehetséges mesemondó.

Ez a váz, amelyről azt kell hinnünk, hogy — néha egészében, máskor csak részleteiben — úgy látszik, a mesehagyomány legstabilabb, legrégibb és legnehezebben elporladó része, kétségkívül bizonyos emberi gondolatok végsőkig kicsiszolt, legmegfelelőbb kifejezési formája: olyasféle, mint a nyelv, amely lényegében és tömegében állandó. Aminthogy a mese bizonyos értelemben valóban nyelv is: bizonyos alapvető emberi gondolatok legadekvátabb kifejezési eszköze.

De meg kell-e elégednünk a puszta hipotézissel? Hiszen ha igaz, hogy az eddig lényegében változatlan meseszüzsék az eddig lényegében változatlan emberi alkatból származnak, akkor ma is itt áll előttünk (és ha megtaláljuk a kellő módszert: vizsgálatunk tárgyává is tehető) a mesékben kifejezett Elementargedanke és annak megalkotója, vagy adaptálója: az ember.

A mesevázak stabilitásának másik biztosítéka nyilván éppen maga a vázszerűség volt, vagyis az, hogy a szüzsék teherbírásuknál, általános jellegüknél fogva egyaránt alkalmasak voltak a különféle korok, világnézetek, társadalmi formációk, egyének problémáinak hordozására. És végül: ha igaz az, hogy a mese bizonyos gondolatok sajátos kifejezési formája, akkor az is feltehető, hogy ez a sajátos kifejezési forma éppen azért alakult ki, és maradt fenn, mert e gondolatok közlését csakis a pregnánsan „nem igaz" mese keretében tolerálja a társadalom. E gondolatokat — mintegy ezeknek a társadalmi cenzúra előli elvonása érdekében — éppen a mesemondás társadalmilag jóváhagyott rítusának védelmében fejezheti ki leginkább a mesemondó. Köztudott dolog, hogy a „mese" szinonimájaként a magyar mesemondók — akárcsak másutt is — szívesen használják a „hazugság" kifejezést.[15] Ugyanakkor azonban, a

tudományukat; így lehetséges, hogy Nagy János, aki — úgymond — 1951 óta egy mesét sem mondott, mikor 1959 május végén magnetofonszalagra mondta repertoárjának darabjait, szinte szóról szóra ugyanúgy is mesélte mindenik meséjét, mint évek előtt. Egyetlen újabban tanult darab sem volt meséi között. Ez is bizonyítja, mennyire változatlan az emlékezetben megőrzött mese, szemben az élő mesék változékonyságával. Az elhalási folyamat szempontjából is érdekesek a társadalmunkból kiszakadt mesemondók, mint Fedics vagy Pandur, kik nem hatottak arra a közösségre, amelyben életük utolsó szakaszát töltötték.

[14] Mindkét fogalmat itt ANDERSON, W. értelmezésében idézzük: Zu A. Wesselki's Angriffen auf die finnische Forschungsmethode. Tartu, 1935. 16; ugyanő: Kaiser und Abt. Helsinki, 1923, 403—404.

[15] PETSCH, R., Formelhafte Schlüsse im Volksmärchen. Stuttgart, 1900; DÉGH, Some Questions of the Social Function of Storytelling. Acta Ethn. VI (1957), 132—133.; BERZE NAGY, MNGY IX. X—XI. 1. Erre vall az is, hogy a mesék bevezető, vagy még inkább berekesztő mozzanatában gyakran találkozunk hazugmese-részletekkel.

szokásos bevezető-berekesztő formulák, a mesélő tréfás közbevetései stb.[16] arra utalnak, hogy a mesében foglaltakat bizonyos távoli helyen és időben némiképpen mégis igaznak tartják, és így is van: a mese — ha nem is az abban elmondott történet, de az abban kifejezett társadalmi mondanivaló vagy affektus — igaz, de ezt az igazságot a „nem-igaz", vagyis a mese mentslevele védi. Mi mentesíthetné tehát jobban a mesemondót bizonyos igazságok kimondásának ódiumától, mint a mesemondás rítusára legerőteljesebben utaló, tradicionális meseszüzsékhez való ragaszkodás?

E három tényező — az általános, a hagyományos *kifejezési forma*, azután: az új anyag hordozására alkalmas teherbírás, és a most említett *rítus-szerűség* — bizonyára erősen közrejátszik a mesék stabilitásában, vagyis abban, hogy — W. Anderson szellemes kísérletének tanulságaképpen[17] — a társadalom mindig visszatéríti az eredeti formához az attól netalán eltérő egyéni mesemondót.

E tényezők ma még itt vannak előttünk, megfogható közelségben. És, ha a lélektani jellegű vizsgálatok eddig nem is jártak a folklorisztika számára kielégítő eredménnyel;[18] úgy vélem, nem tehetünk le arról a reményről, hogy alkalmas módszert kialakítva, nem pusztán következtetésekkel, hanem egzakt vizsgálatokkal közelíthetjük meg a mese születésének és fennmaradásának misztériumát.

*

A mesekincs terjedését, szájról szájra adását rendszerint már a jelenben sem könnyű nyomon követni, de még ennél is sokkal nehezebb a jelenben megismerhető anyag alapján a tradicionálás múltbeli folyamatára következtetni. Mégis egy-egy közösség türelmes, mélyreható vizsgálata, szerencsés esetben, meglepő távlatokba enged bepillantást. Megesik, hogy egy-egy mesemondó meséjének útját a jelenlegi közösség többi mesemondójának, valamint a passzív meseismerők közlései nyomán az előző generáció mesemondóihoz sikerül visszavezetni; egykori formáját pedig a feljegyezhető variánsok egybevetése alapján képzelhetjük el. A Bukovinából áttelepített kakasdiak között tizenegy esztendeje folyó kutatásaim során több ilyen jellegű vizsgálatot végeztem; egyazon mesének 5—6 mesemondó által interpretált változatai nemcsak az illetők stílussajátságainak megismeréséhez, hanem az eredeti forma körvonalaihoz is elvezettek. A változatok a mesemondó tehetségétől függően tértek el a mese szüzséjétől; mennél kiválóbb volt a mesemondó, annál önállóbbnak bizonyult a kompozíció. Különösen áll ez a közösség két választott, szinte „hivatásos" mesemondójára, Palkó Józsefnére és Andrásfalvi Györgyre, kik külön-külön repertoárral rendelkeznek. A közös forrásból származó azonos meséiket annyira eltérően formálták át, hogy nemcsak hallgatóik, de még ők maguk sem ismerik fel már az eredendő azonosságot.

[16] Dégh, Adatok a mesekeret jelentőségéhez. Ethn. LV (1944), 130—139.

[17] Anderson, W., Ein Volkskundliches Experiment. Helsinki, 1951. (FFC 141.)

[18] Különösen Jungnak és tanítványainak kutatásaira kell felfigyelnünk. E kutatások között újabban főleg Beit H. monumentális munkája emelkedik ki (Symbolik des Märchens. — Gegensatz und Erneuerung im Märchen. — Registerband. Bern, 1952—56—57), amelyet a folklorisztika szemszögéből nézve méltatott Lüthi M. (Fabula 2 (1958), 1/2 182—189). A lélektani szempontok alkalmazásának fontosságáról és az eddigi eredmények problematikus voltáról de Vries (Betrachtung zum Märchen. Helsinki, 1954. 34—41.) és K. Ranke is szól (i. h. 660—661.)

Kakasdon, más helyütt kifejtett különféle okok következtében, mind a mai napig eleven társadalmi szokás a mesélés.[19] Az említett két kiváló alkotó egyéniség mellett számos másodrendű és még több alkalmi mesemondó működik. Palkóné és unokaöccse, Andrásfalvi meséinek több mint ötven százalékát, sok évtizeddel ezelőtt, három akkori, messzeföldön híres mesemondótól, Palkóné apjától, bátyjától (Andrásfalvi nagyapjától, nagybátyjától) és egy andrásfalvai szomszédjuktól tanulta. További jelentékeny százalékát ugyancsak az idő tájt hallották, más falubeli mesélőktől. Tekintve, hogy ez a három mesélő, mintegy negyedszázados közösségi szereplése során, gyűjtőmedencéje volt a közösségi mesekincsnek, amelyet állandóan tovább árasztott: szinte bizonyosan állítható, hogy az 50—80 év előtti mesekincs jelentékeny hányada még ma is él, részben az említett mesemondók repertoárjában, részben pedig, ha széttöredezve, tartalmi kivonattá silányulva is, a gyengébb mesélők, vagy éppen a passzív hagyományőrzők tudatában.[20] Jóllehet mindkét említett mesemondó szívesen utal a hagyományra, elemzéseim azt mutatták, hogy az eredetileg elsajátított mesét fantáziájuk, olvasmányaik, másoktól hallott variánsok befolyására akaratlanul is, már jelentékenyen módosították. De mint annyi más mesemondónak, nekik is annak a mesének az emlékképe lebeg a szemük előtt, amelyhez őket az elsajátítás élménye fűzi, még ha azután, vagy esetleg azelőtt, másoktól másképpen hallották is ugyanazt a mesét.

A közösségi hagyományanyag, mint a Kakasdon szerzett tapasztalataim is igazolják, aránylag kicsi, de roppantul szívós. Nehezen bővül új anyaggal, inkább újból és újból a lappangó régiből merít, azt variálja, annak keretében próbál újat adni, és eközben számos új változatot teremt. Egyik legutóbbi látogatásom során Palkóné új mesékkel lepett meg. Ezek között több olyan is volt, amely a régi andrásfalvai mesekincshez tartozott, hosszabb idejű lappangásából most tudatos érdeklődése keltette életre. Különösen figyelemre méltó annak a meséjének újraéledése és formálódása, amelyet nemrégiben tanult fiától, Palkó Józseftől. Palkó József tizenhárom éves korában, negyven esztendővel ezelőtt hallotta a mesét marhaőrzés alkalmával nagyapjától (Palkóné apjától), s azóta is emlékezetében tartotta. De míg az ő elbeszélésében a mese semmitmondó vázként jelentkezett — hiszen sosem mesélte, csak emlékezetében őrizte —, a tehetséges mesemondó asszony előadásában már motívumgazdag, színes mesévé szépült, és a lappangási stádiumból ismét bekerült a közösség aktív mesekincsébe.[21]

A kis közösségekben végzett, rendszeres és aprólékos gyűjtőmunka azt látszik bizonyítani, hogy a mese sorsa e kis közösségekben lényegében *en miniature* megegyezik a mese világtörténelmével. S ez ismét bizonyság arra, hogy a mese életének egyes törvényszerűségei a jelenben és a közelben, földrajzilag és időbelileg elérhető helyen, közvetlen módon megfigyelhetők.

*

[19] Részletesen kifejtettem: Ismeretlen típusú népmese . . . c. tanulmányomban (Ethn. LXI. (1950), 172—92) és Volksmärchen und Gemeinschaft c. monográfiám II/3. fejezetében. (s. a.)

[20] Volksmärchen und Gemeinschaft II/4. részletes elemzéssel.

[21] A meseszövegek közlése és körülményeinek ismertetése: A közösségi mesekincs stabilitása c. cikkemben, (NK 1959/2. s. a) és Zu den Fragen des schlummernden und wiedererwachenden Märchengutes einer Gemeinschaft c. cikkemben. (Henssen-Festschrift s. a. Bonn, 1960.)

A népköltészet egyetlen műfajának fenntartásában sem játszik olyan fontos szerepet az egyéni tehetség, mint a mesében, hiszen a mesélés mesterségbeli tudást, művészi tehetséget, hivatástudatot, előadókészséget és nem utolsósorban: a közösség igényeihez való kongeniális alkalmazkodási képességet kíván.

A bel- és külföldi szakirodalomban a mesemondók többféle szempontból való tipizálásával is találkozunk.[22] Szokás őket előadásmódjuk szerint, a hagyományhoz való hűségük foka szerint jellemezni, és aszerint is, hogy milyen mesei műfajokra specializálódnak. Nézetem szerint azonban ennél alaposabb tanulmányra lenne szükség, nevezetesen: a repertoár vizsgálatára, részletes stíluselemzésekre, mélyreható személyiségvizsgálatra, a mesemondó társadalmi és személyes körülményeinek alapos meghatározására stb. E vizsgálatok talán nemcsak egy-egy aktuális változat létrejöttének individuális okára deríthetnek fényt, hanem általában közelebb visznek annak a kérdésnek a megválaszolásához is, hogy a mese milyen funkciót teljesít a saját társadalmát is tükröztető egyén életében.

Az ilyen irányú vizsgálódásaim korántsem értek meg annyira, hogy azok eredményeiről beszámolhassak. Egyelőre mindössze azokra a mozzanatokra szeretném felhívni a figyelmet, amelyekben a mesemondó egyénisége a társadalom-megszabta határokon belül, leginkább érvényesül.

Ilyen mindenekelőtt a *repertoár megválasztása*. A leendő mesemondó, mint a faluközösség minden tagja, fokozatosan megismerkedik a parasztkultúra egész hagyománykincsével. Kora gyermekségétől fogva belénevelik annak rendtartását, tudományát. Eleinte öntudatlanul szívja fel mindazt, ami ebbe a komplexusba tartozik, így a mesét is, amely szándéktalanul, öntudatlanul is megragad az emlékezetében. A tudatos tanulás ideje akkor kezdődik, amikor a felhalmozódott nyersanyag, a Sydow által oly jól körvonalazott körülmények folytán aktivizálódik, amikor a leendő mesemondó megtalálja a maga közönségét.[23] Kiváló mesemondóink nyilatkozataiból úgy tudjuk, hogy a tehetséges mesemondónak nem sok kell ahhoz, hogy mesét formáljon, gyakran elég egy kis indíték, egy mesekezdő mozzanat, amely valaha megragadta a figyelmét; nem ritkán hivatkozik 8—10 éves korában szerzett meseélményekre.[24] Valóban, a közösségi mesemondók rendszerint nem egymástól, hanem passzív mesehordozóktól szerzett témákat dolgoznak ki, hiszen a mesélési illem sem engedné, meg a rivalizálással sem férne össze, hogy egymástól tanuljanak.[25] A hagyományos szüzsék ismerete azonban még nem elegendő ahhoz, hogy valaki mesemondóvá válhassék: meg kell tanulni a szerkesztési technikát, az előadás minden fortélyát. Mesemondóink szinte valamennyien ma is emlegetik még azt a tanítómesterüket, akitől tudásuk legjavát elsajátították. Palkóné mestere és példaképe bátyja volt; Pandur Péter egy kőművesre hivatkozik, akivel budapesti építőmunkán ismerkedett össze; a sárai Nagy János egy cigányt emleget, akivel együtt raboskodott a nyíregyházi fogházban, Albert András egy félszemű csíki székely emberre emlékezik, akivel öt éven keresztül dolgozott a havason

[22] Összefoglaló ismertetése Volksmärchen und Gemeinschaft II/4.

[23] Selected Papers, 12—17.

[24] HENSSEN, Überlieferung und Persönlichkeit. Münster i. W., 1951. 12—13; HAIDING, Österreichs Märchenschatz, Wien, 1953. 383—393.

[25] A mese „tulajdonjogáról", a mesemondók rivalizálásának, versengéseinek több példáját l. DELARGY, The Gaelic Storyteller. London, 1945. 18—19; DÉGH, Some Questions. 135—138.

fakitermelési munkán. Sokan katonakorukra utalnak, akkor találkoztak tanítómesterükkel.[26]

Az ilyen módon birtokba vett mesekincset azonban a mesemondó az idők során szándékkal vagy szándéktalanul a közösség nyomására, vagy saját iniciatívájára, illetve e tényezők kölcsönhatása eredményeképpen szelektálja. A már említett kakasdiak körében, mint mondottuk, az előző generációig visszavezethető mesehagyomány élő része lényegében arányosan oszlik meg a faluban működő aktív mesemondók között. Magától értetődik, hogy ez a megoszlás nem a véletlen játéka, de a mesemondók ismeretében nyilvánvaló az is, hogy a kiválasztásban az egyéniségnek jelentékeny szerepe volt. Palkóné például leggyakrabban és legszívesebben ártatlanul szenvedő hősnőkről mesél, szinte ugyanolyan affektusoktól átfűtött megfogalmazásban, mint amikor saját életének hasonló mozzanatait meséli el. Bár cím szerint, sőt tartalom szerint is emlékszik egyes másoktól hallott mesékre, kifejezetten megmondja, hogy azokat azért nem szokta mesélni, mert nem nyerték meg tetszését. Pandur Péter nagy számban ad elő olyan meséket, amelyekben megvakulásról és csodálatos gyógyulásról van szó, hiszen félvak szemének gyógyítása mindennél jobban foglalkoztatta. Albert András meséiben nagy szerepet játszik az őt annyira érdeklő sűrű, áthághatatlan erdők misztikus világa. Némelykor természetesen az összefüggések nem ennyire világosak, és a mesék csak a maguk bonyolult szimbólumnyelvén, talán a mesélő számára sem tudottan fejezik ki egy-egy mesemondó személyes mondanivalóját. De a repertoár vizsgálata negatív értelemben is tanulságos: melyek azok a mesék, amelyeket — a helyi hagyomány részei lévén — a mesemondó nyilvánvalóan ismer, de mégsem mesél s mi ennek az oka? A repertoár ilyen jellegű vizsgálatához természetesen nem csupán teljes mesék, hanem egyes motívumok, epizódok stb. felhasználásának, illetve mellőzésének, vagy megváltoztatásának kérdése is hozzátartozik, nem tévesztve szem elől azt a jelenséget sem, hogy egy-egy mesemondó bizonyos meséket csaknem szó szerint mond el újra meg újra, akár tizenöt esztendő múlva is, másokat pedig sűrűn variál.[27]

Épp ilyen jellemző a mese *szerkezeti formálása*. A hagyományban készenálló szüzsé lehetővé teszi, hogy a mesemondó szabadon gazdagítsa azt motívumok összekapcsolása által. Ilyenkor egy-egy láncszem kiesése, sorrendi módosulása, rokon-mesék, vagy azok egyes mozzanatainak összekapcsolása révén megeshetik, hogy a mese eltér szokványos menetétől. Az egyéni szerkezeti módosítás közösségi sikere nyomán új típus-elágazások, esetleg egész típus-

[26] Erdész Sándortól tudom, hogy kitűnő cigány mesemondója teljes mesetudományát — bizonyára élénk túlzással — egy idegen származású katonatársáról származtatja, akivel az első világháború alatt volt együtt huzamosabb ideig.

[27] Pandur repertoárja tizenöt esztendő alatt úgyszólván csak anekdotákkal, erotikus vonatkozású tréfákkal bővült, amelyeket a bagi kocsmában tanult. Viszont — bizonyára a bagi közönség hatására — egyes meséi erősen átformálódtak, mások ellenben szórólszóra ugyanolyanok maradtak. Ízlése, saját meséinek megítélése is megváltozott. Például egyik egykori kedvencére, Ifjú Nagy Sándorra (UMNGY IV. 30.) utóbb egyáltalán nem emlékezett; idők folyamán e mese más címmel jelentős mértékben átalakult, A Fehér inges-gatyás gyerekből (UMNGY IV. 43. sz.) Vörösinges-gatyás gyerek lett, és a Turandot-motívummal kontaminálódott. Viszont a Böles király, a Síró-nevetőszemű király, A három gróffiú (Hét bagi mese. 1, 3, 7.) szinte szóról szóra változatlan maradt. Nála nem áll fenn az a helyzet, ami Nagy Jánosnál, t. i. hogy a meséi megkövültek volna, mert nem mesélte őket — hiszen Pandur Péter igen sokat mesélt, nagy közönségsikerrel. Inkább arra kell gondolnunk, hogy egyes mesék, szerkezeti felépítésüknél fogva könnyebben, mások nehezebben variálódnak.

családok keletkeznek, melyeknek lényeges motívumai szilárdan megmaradnak.[28]

Ha a magyar mesekincset Berze Nagy típuskatalógusának részletes tartalmi kivonatai alapján szemügyre vesszük, meg kell állapítanunk, hogy a bonyolult tündérmesék esetében alig egy-két változat követi hűségesen a típusvázat, legtöbbje két-három, de nemritkán ötnél is több mesetípus motívumait kapcsolja össze. A különböző rokon-típusok motívumainak összefonódása nagyon sokféle lehet. Az egyes epizódok lehetnek egyenrangúak vagy egymás alá rendeltek, kapcsolódásuk pedig hol jelentékeny, hol meg éppen semmitmondó módosítást eredményez. Annyi bizonyos, hogy egy-egy mesetípus változatainak részletes analízise megvilágíthatná a szerkezeti változtatások alkotáslélektani, funkcionális, sőt etnikai okait is. Az egyes, nagyobb népszerűségnek örvendő meséknek az idők folyamán kialakulnak a maguk sztereotíp változatai, melyek egy-egy területen önálló szubtípusként jelentkeznek. E folyamat vizsgálata terén nem sok történt, de hogy milyen eredménnyel kecsegtet, arra vonatkozólag hadd utaljak arra a maga vázlatosságában is igen tanulságos összeállításra, amely a 301. mesetípus magyar változatait ismerteti.[29] Kiderül ebből, hogy a mesének — akárcsak a románoknál — öt jól különválasztható redakciója van. Csak megemlítem, hogy sok más bonyolult mese mellett érdemes lenne az Égig érő fa[30] nálunk etnikus értékű mesemotívumának vonzási körét regisztrálni. Eddigi tapasztalataim szerint e motívum leggyakrabban az 552-es típushoz vagy a 302-hez kapcsolódik, de találkozik a 301., 400. és 530. típusokkal is; szélesebbkörű elemzés és a szomszédos népek anyagával való összehasonlítás fényt deríthetne arra, hogy mi e motívum értéke a magyarság számára, és miért nem terjedt tovább nyugat felé.

Egy-egy faluközösségen belül érdemes egyazon mesének egyazon időpontban meglevő különböző motívum-kombinációit megfigyelni:[31] jó képet adnak ezek a mesemondók egymástól eltérő invenció-készségéről és egyben a típuselágazások tendenciájára is utalhatnak. A sok kínálkozó példa közül álljon itt az 568/B (Etana-monda) típusnak az a három változata, amelyet 1943-ban három csíkszentdomokosi mesemondó — Albert András, Mákszem György és Sinka Ferenc — mondott el.[32] Nincs itt módunk a szövegek közlésére (bár érdemes lenne, hiszen a tartalmi különbségek mellett a stiláris és eszmei-megfogalmazási eltérések még mélyrehatóbbak!), ezért csupán a motívumösszetétel bemutatására szorítkozunk:

[28] Hogy csak egy példát ragadjak ki hamarjában: a 403., 408., 425., 450., 706. és 707. mesetípusok közös eredetét szinte kétségtelenné teszi az a tény, hogy európai változataik folytonosan kereszteződnek, szinte több a keverék-, mint a tiszta típus. A magyar változatok motívumanyaga is folytonos kölcsönhatást mutat. A 408-as és 707-es szerves egybeolvadására jó példa Nagy János Árgyilus királyfi c. meséje (Bodrogközi mesék 44.). Rendkívül tanulságos Palkóné öt idevágó meséjének felépítése, mégpedig oly tekintetben, hogy nála a típusok epizódjai kevésbé keverednek, inkább közhelyeik, megfogalmazásuk, egyes részletek, jellemzések egyeznek, szinte szóról szóra. (UMNGY VIII. 13, 14, 28; IX. 53, 57.)

[29] Kiss G., A 301-es mesetípus magyar redakciói (Csonka tehén fia). Ethn. LXX (1959.) 253–268.

[30] Hontinál 467., Berze Nagynál 530. I számon külön típusként szerepel.

[31] Ilyen jelenségre utal pl. Haiding, i. h. 389.

[32] Mindhárom Belatini Braun Olga gyűjtése 1943-ból. (Kézirata az Eötvös L. Tudományegyetem Folklore Tanszékének gyűjteményében található.)

Albert András meséjének képlete: 568/B+567+566+1930. — E mesében dominál az 568/B típus vázlata, de jelentős szerepet kap az 566 (Fortunátus) mese is, amely, mint az egyik fiú kalandsorozata, teljesen beékelődik. Az 567. típus mozzanatai jelentéktelenek, csak annyi szerepet játszanak, amennyit az 568/B típus amúgy is megkövetel. Az 1930. típust (Schlaraffenland) mint zárómotívumot a mesemondó gyakran alkalmazza különböző meséiben.

Mákszem György meséje a következőképpen tevődik össze: 568/B+567+303+300. — A mese menete ott tér el, ahol a két fiú egymástól elválik. A bajtjelző tárgy elásásának epizódját iktatja ide a mesélő, s e mozzanat vonzza oda teljes egészében a 303. típust, valamint a 300-as típus három állat-epizódját.

Sinka Ferenc meséje: 568/B+567; mindenképpen szerényebb az előbbieknél, noha kompozíciója kerekebb, zártabb egység.

A mesemondók közötti szemléleti, kedélybeli különbség gyakran abban mutatkozik meg, hogy *miképpen kapcsolják össze a mesei világot és a valóságot.* A mese sajátosságai közé tartozik, hogy a falusi mindennapi környezet és a mesevilág elemei egyszerre szerepelnek benne. Egyszerre reális és irreális, de ugyanakkor a mese színterei élesen elkülönülnek egymástól. A mese a valóság világában kezdődik s a mesehőssel együtt halad, kalandjait nyomonkövetve, a mesei világ felé. Kalandjai során a hős vissza-visszatér a valóságba, hiszen ő maga sem más — K. Ranke szavaival —, mint „Wanderer zwischen den Welten".[33] A csodás elem, amely vendégként jelenik meg a falusi világban, hogy a mesei akciót elindítsa, fokozatosan hatalmasodik el, amint a hős útnak indul a mesevilág felé. Oda megérkezve már végképp elveszti kapcsolatát a régi világgal; a csodák álomszerű világában pedig a valóság-elem ugyanannyira csekély, mint a csoda volt az indulás idején. Jelentősége azonban nem csekélyebb, mint amannak, hiszen segíti a hőst (ki maga végig reális lény marad), s a hallgatókat a mesevilág megértésében.

A kettős mesei világkép elemeinek proporcionálása igen jellemző az egyes mesemondókra, és tág lehetőséget nyújt a mesélő egyén invenciója számára. Különösen változatos formákkal találkozunk a magyar mesék kiindulópontjánál, amikor a mesemondó az egykori falusi nyomor élményei alapján festi meg a mesehős, a szegény parasztgyerek útnakindulását. Egyes mesemondók valósággal remekelnek e rész aprólékos ábrázolásában, valósággal lélektani alapot adnak az elkövetkezendőknek, valósággal hihetővé teszik a hihetetlent.[34] Mennél naturalisztikusabb a mese első epizódja, annál jobban kiemeli a feltörő mesehős karrierjét. A realizáló elemek közé számítom a falu mindennapi életének realitásként felfogott mitikus elemeit is, amelyek a mesékben a realitás funkcióját teljesítik. Nemcsak azokra a mesetípusokra gondolok itt, amelyek genetikusan is közvetlenebbül gyökereznek a néphit világában, és amelyek mindig újból és újból impulzust nyernek az élő néphiedelmekből és általuk akklimatizálják a mesét,[35] hanem különböző tündérmesékre is. Több mesemondónál találkozunk például olyan epizódok beillesztésével, amelyek egyébként mint „megesett" történetek szerepelnek a falusi közösségben. Ilyen pl. Andrásfalvi György Ikervessző c. meséjében a tudósasszony tanácsa és a tanács meg-

[33] Ranke, K., i. h. 655—656.

[34] Utalok itt például Palkóné Özecske c. meséjének (UMNGY VIII. 155. l. 16. sz.) bizarr, kannibalisztikus expozíciójára.

[35] Mint pl. AaTh 365, 506, 507 stb.

fogadása,[36] Molnár Lajos Szélkötő Kalamona c. meséjében a vízvetés a szemmelvert királyfi meggyógyítására,[37] ilyenek a Palkóné több meséjében is szereplő rontó-gyógyító boszorkányok.[38] Az ilyen jellegű elemek természetesen nemcsak a mesék falusi környezetében játszódó részeiben találhatók meg, hanem a voltaképpeni mesevilágban is, ott azonban a realizálás inkább abban az ábrázolási módban teljesedik ki, amellyel a mesemondó a fantáziavilág tipikus alakjait, azok tevékenységét és környezetét a falusi emberek mindennapi életével, környezetével, hozza összhangba. A realista-típusú mesemondók e tekintetben is gyakran remekelnek a sárkányok, szörnyetegek emberi megjelenítésében, királyi családok életének megrajzolásában s a teljesíthetetlen feladatok megoldásának hihetővé tételében.

A realizálásra hajlamos mesemondókkal szemben szép számmal találunk azonban olyanokat is, akik éppen ellenkezőleg: nem csupán a mese természeténél fogva fantasztikus részeit töltik meg fantasztikummal, hanem még a szokványosan reális elemek körvonalait is a fantasztikum *clair-obscur*-jébe burkolják. Elegendő itt egyetlen ilyen mesemondóra hivatkozni, Albert Andrásra, aki még saját életrajzát is a fantázia csodavilágából vett epizódokkal szövi át; az erdélyi havasok közt megtett vándorútjainak elbeszélése alkalmával tündérekkel, sárkányokkal s más csodálatos lényekkel való találkozásról, rablókalandokról szól, melyeknek ő maga a hőse. Meséinek nagy része hasonlít az álomvilághoz, s azokban a fantasztikus ismerős-ismeretlen tájakat különös lényekkel népesíti be, nemegyszer már a mesei szabályokat is felborítva. Ez a mesélő, és nem egy társa, kifejezetten a pszeudológiás típushoz tartozik — ami a pszeudológia és mesemondás, a költészet és a hazugság viszonyának érdekes problematikájára hívja fel a figyelmet. Lévén, hogy a mese a valóság és a fantasztikum hagyományosan arányos proporcióját kívánja meg, mindkét irányú túlzás egyedi, kivételes esetnek tekinthető — valahol a népmese és az irodalom határán — és sorsa az elszigeteltség.

Jellegzetesen megkülönbözteti egymástól a mesemondót a *beleélés intenzitása* is. Van olyan mesemondó, aki számára a mese valósággal szubjektív élmény: hőseinek sorsába teljességgel beleképzeli magát, azonosul velük, végigéli viszontagságaikat, velük szenved, velük boldogul, mint a fentebb említett Palkóné, amikor a méltatlanul eltaszított, boldogtalan sorsú hősnők, vagy gyermeküktől megfosztott anyák szenvedéséről mesél. Az objektív mesemondó viszont józanul áll a mesevilág előtt, tudatosan építi fel a kettős világképet anélkül, hogy ő maga belekeveredne, s mintegy az *„impassibilité"* és *„impersonnalité"* módszerével éri el a hatást. Andrásfalvi György például itt említett meséjében a realitás és irrealitás sajátosan józan adagolására mutat példát. A falusi környezetben kezdődő mesében a hős egy konfliktus során szakít családjával és eltávozik: itt kezdődik a mesei világ. Kalandjai során azonban három ízben visszatér oda, míg öccsével végül is a mesei világban találkozik, hol mindketten boldogulnak.

Az egyéniségre jellemző sajátságok nagymértékben megmutatkoznak az *előadás módjában* is. A szakirodalom mind ez ideig eléggé csekély figyelmet

[36] UMNGY IX. 64. sz. Hosszú részletben ismerteti a mesemondó, hogy milyen varázstevékenység segítségével tudja meg a parasztasszony, melyik a saját gyermeke a két egyforma fiú közül.

[37] Ethn. LIII (1942), 216—226. l. közli Molnár József, Honti János kommentárjával.

[38] UMNGY VIII. 6., 7., 15., 19., 29. sz. mesékben.

fordított a mese általános stílussajátságaira, de még annál is kevesebbet a mesemondók egyéni stílusjegyeire.[39] Márpedig a modern gyűjtések során megismert kiváló mesemondók szövegei egyenesen megkövetelik az ilyen természetű vizsgálatot. Eddigi ismereteink máris arra a felismerésre vezettek, hogy a népmese nem állítható szembe az irodalommal azon az alapon, hogy az előbbi mindenféle művészi kidolgozottság, jellemzés, elmélkedés, hely- és helyzetleírás nélkül, csak az akciót halmozza egymásra;[40] ez legfeljebb a puszta tartalmi kivonatot reprodukáló, a szüzsét igazi mesemondó módjára kidolgozni képtelen epigonok meséire vonatkoztatható. A mesemondók egyéni stílusa — eltekintve attól a szembeötlő különbségtől, amely a dramatikus és epikus tehetségek között nyilvánul meg — abban bontakozik ki a legerőteljesebben, hogy a mesemondó mely részeit bővíti, színezi ki a mesének, mely részeit kurtítja, vagy hagyja el teljes egészében, és hogy mennyiben él a hagyományos formulákkal, vagy igyekszik széttörni a megszabott kereteket. Nemegyszer találkozunk a tehetséges mesélők műveiben a fortélyos művészi előadás fogásaival: a cselekmény céltudatos és hatásos retardációjával, belső történések, töprenkedések, az események lelki tükröződéseinek ábrázolásával, festői leírásokkal, személyek jellemzésével. Különösen figyelemre méltóak a művészi ismétlések változatos fajtái. Ilyen például az a mód, ahogy a mesélő tanács formájában a mesehős segítője szájába adva mondja el a hőstett részletes lebonyolítását, majd a történés során — most már mint a történés elbeszélője — újra megismétli. Vannak olyan mesetípusok, amelyeknek éppen az a csattanója, hogy elejétől végig még egyszer el kell mondani, ezúttal az igazságot felderítő hős szájába adva.[41] De az efféle mesei szabályok betartása mellett a mesélők egyéni ízlésük szerint is sok bővítő elemet fűzhetnek meséikbe, s egyéni, stiláris leleményeik olykor jelentékenyen felduzzasztanak egy-egy mesét. Vannak olyan változatok, amelyek más változatoknak, új mozzanatok beszövése nélkül is nyolc-tízszeresét teszik ki. És ez a bővítés nem mindig jelent felesleges szószaporítást, sőt; színesebbé, érdekfeszítőbbé teszi a mesét, valósággal lebilincseli hallgatóik figyelmét. Palkóné például igen kedveli — írástudatlan létére is — a levélváltást, mint ezt több meséje is mutatja. Különösen érdekes, hogy a Tizenkét rabló meséjében[42] az elcserélt levelek motívumánál négyszeri levélváltást iktatva be, összesen tizenhat levél tartalmát mondja el. A levelezés hasonló mód kedvelt elem Albert András Szép András c. meséjében, melyben a tündérleány levelekkel csalogatja magához a hőst. Sok kiváló mesemondó sztereotíp formákat alakított ki meséi azonos, vagy hasonló helyzeteinek ábrázolására, s ezeket a megfelelő helyeken csaknem szó szerint ismétli. A mesemondó ezeket az általa kikristályosított részleteket olyasféleképpen használja, mint a hagyományos mesei formulákat, közhelyeket, ámbár ezek személyhez kötöttek, és aligha hagyományozódnak tovább.

Hogy mennyire lényeges szerepet játszik a mesemondásban a mesemondó stílusművészete, gyakran azon is megmutatkozik, hogy e művészet gyakran

[39] Ortutay, Fedics Mihály mesél. Bp, 1940. 87—105.; Christiansen megjegyzése, Four Symposia. 317—18; Ball, J., Style in the Folktales, Folk-Lore. 65. (1954) 170—172.

[40] Ranke, Fr., Kunstmärchen im Volksmund. Zeitschr. f. Vk. 47 (1938), 129—130.

[41] Ilyenek pl. a 408., a 706. és 707. mesetípusok; a mese újraelmondása gyakran a királyi udvarban rendezett fonóban, vagy tollfosztóban — akárcsak a falusi mesélés — történik. UMNGY VIII. 482—483.

[42] UMNGY VIII. 28. sz.

még a csonka, suta szüzsék fogyatékosságát is feledtetni tudja. Megesik, hogy a mesélő csupán egy mesetöredéket kap kézhez, amely megragadja a figyelmét s mivel a hiányzó mozzanatokat nem ismeri, a meglevőből formál új mesét. Albert András imént említett meséje, amely tipológiailag a 400+313 számokkal lenne kifejezhető, mindössze két mozzanatból áll: utazás tündérország felé, nehéz feladatok teljesítése a tündérleány elnyeréséért. E tartalmi szegénység ellenére a mese nemcsak igen terjedelmes, hanem rendkívül mozgalmas is. Legizgalmasabb része a hosszú vándorút, melynek során a hős számtalan viszontagságon megy keresztül; a mesemondó nemcsak útikalandjait beszéli el, hanem élénk színekkel festi kétségbeesett helyzetét, bánatát, lelki vívódásait, gondolatait is. A maga nemében páratlan ez a leírás, amely oly nyomasztó, mint valami lidérces álom, és a hős megérkezésével ér véget, hogy helyet adjon az igazi mesei akciónak.

*

E sokféle mesemondó egyéniség (amelyeknek itt csupán néhány típusára utaltam) működésének köszönhető a mese népszerűsödése, fennmaradása, átörökítése. Bármennyire korlátozza is alkotásukat a hagyomány és a társadalmi kontroll, végső fokon az ő egyéni invenciójuknak köszönhető a mesehagyomány újraformálása; az ő javaslatuk alapján keletkeznek kontaminációk, típuselágazások, etnikus szubtípusok, új redakciók. Újító szándékuk azonban több gátba ütközik. Ezek közül, mint említettem, legjelentősebb a hagyomány. A népi kultúra atmoszférájában nehezen érvényesül olyan újítás, amely nem a hagyomány mentén halad. Jó bizonyíték erre az, hogy Magyarországon, ahol a társadalmi átalakulás és a technikai civilizálódás mélyrehatóan átalakította a közösségi és egyéni életet, élő meséink egyelőre változatlanul megőrizték tradicionális formáikat. Itt-ott felbukkan bennük néhány modern fogalom, de inkább csak mellékes mozzanatként, a felszínen maradva s nem érintve a lényeget. Pandur Péter királykisasszonya feketével és konyakkal kínálja a mesehőst, Albert Andrásnál egy egész gyorsvonatot nyel el a szörnyeteg, Palkónénál pedig a temetőből sürgönyöznek katonákért, hogy verjék agyon a láthatatlan holttestet, mégis: a mese lényeges elemei még mindig a régiek; a csodákat nem a csodálatos mindennapi élet — a mai ember valóraváltcsodái —, hanem a hagyomány-megszentelte képzelet szállítja.

E hagyományhűség keretein belül is vannak azonban *„formabontó"* mesemondók, akik a mesemotívumok rendhagyó összefűzése által új meséket hoznak létre. Sok, egyébként a hagyományhoz ragaszkodó mesemondó repertoárjában találunk egy-két rendhagyó darabot,[43] de vannak olyan mesemondók is, akiknek repertoárja jóformán csupa ilyen rendhagyó meséből áll. E mesék egy része a szokványos formák keretében marad ugyan, de azok minden variánsától élesen eltér, illetve szinte csak a leglényegesebb mozzanatokban egyezik a típus ismert változataival; az ilyen mesék többé-kevésbé beleilleszthetők a nemzetközi típuskatalógus rendszerébe. Más részük azonban valósággal új mesének tekinthető, ha hagyományos, a Motif-Indexben megtalálható elemekből áll is. (Nem említem itt azokat a ritkább eseteket, amelyekben a mese motívumai sem hagyományosak, hanem szintén a mesemondó egyéni leleményéből származnak, mert ezek — legalábbis addig, ameddig a közösség

[43] UMNGY III. 7. sz. IV. 30.; UMNGY VIII. 48. sz.

nem adaptálta őket — inkább az irodalom keretébe tartoznak.) Ilyen formabontó mesemondónak ismertük meg többek között Molnár Lajost, Albert Andrást, valamint a legutóbb felfedezett Ámi Lajost.[44]

Sajátos, hogy ilyen „formabontó" egyéniségekre csak újabban bukkant a kutatás. Megeshetik, sőt valószínű is, hogy régebben is akadtak hasonló típusú mesemondók, de ezeknek rendhagyó alkotásait nem (vagy csak véletlenül) örökítette meg a régi, egyéni sajátságokra figyelmet nem fordító népköltési gyűjtés. Mindenképpen igen fontosnak tartjuk az ilyen egyéni tehetségek felkutatását, közösségi szerepük, hatásuk tanulmányozását.

A hagyomány azonban, amellyel a népi mesemondók általában élnek, és amellyel a most említett „formabontók" többé-kevésbé szembeszállnak, nem holmi elvont metafizikai fogalom. A hagyomány a maga hordozójának: az élő társadalomnak és ezen belül egy-egy konkrét, kislétszámú mesemondó közösségnek ízlésében, társadalmi, morális, vallási stb. felfogásában nyilvánul meg. A mesemondó egyéniségét az egész társadalmat reprezentáló szűk környezet befolyásolja leginkább, többnyire közvetlenül is kifejezett igényeivel és kritikájával. A közösség tehát a mesemondás szempontjából mintegy: *kondenzált társadalom*. És ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a mesemondó egyéniséget ez a kis közösség szüntelenül irányítja, serkenti, korlátozza: az előbbi gondolatmenet folytatásaképpen szinte azt mondhatnók, hogy a mesélő egyén a mesélés szempontjából nem csupán egyéniség, hanem: *kondenzált közösség*.

Azt a képtelennek látszó feladatot tehát, hogy a mese funkcióját egy egész társadalmon, vagy akár csak egy kisebb közösségen vizsgáljuk meg konkrét, kísérleti úton: megvalósíthatjuk, végrehajthatjuk egy-egy kisebb közösségen és magán a mesemondón, nemcsak mint egyénen, hanem úgy is, mint a társadalom képviselőjén.

A mese funkciójának, genezisének alapvető kérdései tehát leginkább az egyéniség vizsgálata útján közelíthetők meg. Ezért is tekintem — a magyar mesekutatás általános szempontjainak továbbfejlesztése, és a kultúrtörténeti-filológiai módszerek kiegészítéseképpen — fontos feladatnak a mesemondás élő megnyilvánulásainak, a lehetőségekhez képest egyénekre bontott közösségnek és elsősorban magának a mesemondó egyénnek tanulmányozását.

V. Dégh Linda

[44] A csengeri Molnár Lajosnak eddig közölt meséi egytől-egyig egyéni kompozíciók, szinte mese-regények; a csíkszentdomokosi Albert András tündérmeséinek szinte mindenike ugyancsak egyéni alkotás s Erdész Sándor felfedezettje, a szamosszegi Ámi Lajos — amennyire eddig a gyűjtő szívességéből megismerhettük — szintén ebbe a kategóriába tartozik.

Л. В. Дег

ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ СКАЗКИ

Резюме

Опираясь на результаты социологического исследования сказки, автор старается улучшить исследовательские методы, выяснить подробности и тем самым нарисовать перспективы изучения трех факторов, влияющих на развитие сказки, в особенности индивидуальности рассказчика. Наступило время, когда венгерские исследователи должны подытожить результаты, достигнутые в изучении индивидуальности и отметить дальнейшие задачи.

Эти три фактора, — наследие, окружающая среда и индивидуальность, — должны изучаться более точными методами, чем до сих пор.

В первую очередь заслуживают внимания суть, характер и поведение традиции, природа «сырьевого материала» сказки, который в качестве «Urform» и «Normalform» является самым стабильным компонентом традиции. Так как эти основные формы повествования являются самыми адэкватными формами выражения различных основных мыслей человека, они встречаются и сегодня и представляют собой истинное зеркало «Elemantargedanke», выраженного в сказках и баснях. Неразработанность и схематичность тем сказок делают их способными акклиматизироваться: к выражению эпох, мировоззрений, общественных формаций и личных проблем.

Если правда то, что сказка есть специальная форма выражения известных мыслей, то она, по всей вероятности, возникла и развивалась потому, что сообщение известных мыслей разрешается обществом лишь в рамках художественного повествования, рассказывающего о делах «неверных». Эти мысли можно лучше всего выражать в форме, защищенной от общественной цензуры, социально признанными ритуалами повествования. Таким образом стабильность сказки обеспечивается тремя факторами — традиционной формой выражения, стойкостью и ритуальным характером.

Впоследствии обсуждается доступность традиционного материала общины, его изменения и преобразование. Опираясь на свои собственные наблюдения, автор говорит о преобразовании запаса сказок, передаваемого поколениями, анализирует развития репертуара выдающихся сказочников, роль заимствующих, пассивных рассказчиков, интерференцию вариантов, латентность и возрождение традиционного запаса сказок. По мнению автора, общественный запас относительно невелик, но устойчив: постоянно подтверждается латентными возрождающимися элементами, в то время как новое трудно принимается. Судьба сказки внутри небольших коллективов, кажется, повторяет ее мировое развитие. Этим и объясняется, что некоторые законности в жизни сказки поддаются немедленному наблюдению в настоящем и в окружающей среде, т. е. они географически и хронологически доступны.

В дальнейшем автор подчеркивает важность исследования роли сказочника как индивидуума. Таким образом можно объяснить не только возникновение различных вариантов, но можно и разъяснить функции сказки, ее влияние на жизнь индивидуума, отражающего общество, членом которого он состоит. Индивидуальность сказочника проявляется особенно в следующих моментах: 1. выбор репертуара, 2. конструкция фабулы сказки, 3. способ сочетания мира сказок с миром действительности, 4. стилевые особенности повествования. Значение всех этих моментов становится ясным при свете примеров, приведенных в доказательство тому, что, как бы ни строго действовали общественный контроль и традиции и ограничивали возможности индивидуума, это именно индивидуум, его изобретательность преобразовывает традиции сказки, создала и создает контаминации, отступления от типичного, этнические подтипы, новые редакции.

Говоря о роли коллектива, автор упоминает о «разлагающих формы» сказочниках, которые, хоть и придерживаются известных типов сказки, преобразовывают ее, создавая варианты, отступающие от существующих, и даже изобретают сказки, не входящие ни в один из известных типов, но комбинируют традиционные мотивы по своему собственному соображению. Автор настаивает на необходимости изучения стиля этих сказочников.

В заключение автор делает вывод, что коллектив, представляющий общественное мировоззрение, будто является конденсированным обществом, индивидуум же, поддающийся влиянию его, будто является конденсированным коллективом. Итак функции сказки можно лучше всего исследовать изучением небольших коллективов, и особенно сказочников. Основные проблемы функции и генеза сказки можно выяснить лучше всего исследованием индивидуальности.

L. V. Dégh

THE INDIVIDUAL AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF FOLKTALES

Summary

Relying on the sociological approach to the folktale the author endeavours to further improve the investigation methods, to clarify certain details and thereby to outline the perspectives of studying the three factors acting upon the development of the folktale, especially the role of the individuality of the story-teller. The time has come when the Hungarian research workers should sum up the results achieved in the investigation of individuality and to mark out the further tasks to be fulfilled.

The three factors, tradition, environment and individuality should be studied with more exact methods than has hitherto been done.

Our interest should first be devoted to the essence, character, behaviour of tradition, the nature of the raw material of the folktale which, in this quality of „Urform" or „Normalform", is the most stable component of the tradition. Since these basic forms of narration are the most adequate forms of expression for certain fundamental human thoughts, they can be found even today and are the true mirrors of the „Elementargedanke" expressed in the stories and tales. The indistinctness and sketchiness of the plots make them suitable for acclimatization: for carrying and expressing different ideologies, social formations, individual problems.

If it is true that the folktale is a peculiar form of expression of certain thoughts, then it has developed and survived presumably because the communication of certain thoughts are tolerated by the society only in the framework of artistic narration which is known to tell of „things not true". The thoughts can best be expressed by the story-teller in a form protected from social censorship by the socially acknowledged rites of story-telling. Thus the stability of the tales is ensured by three factors, such as the traditional form of expression, the carrying capacity and the ritual character.

The author then discusses the comprehensibility of the traditional narrative stock, its changes and transformation. Relying on her own observations she tells of the transformation of the narrative stock handed down by generations, analyses the development of the repertory of the outstanding story-tellers, the role of the „second-hand" story-tellers, the interference of the variants, the latency and revival of the narrative stock. According to her experience, the social stock is comparatively small but persisting; — it is constantly corroborated by latent and revived items, while the new is not easily accepted. The fate of the storys within small communities seems to repeat its world history. This is why certain regularities in the life of the folktale can be observed immediately in the present and in our surroundings, i. e. they are accessible geographically and chronogically.

In the following the author stresses the importance of investigating the role of the story-teller as an individual. Thus not only the appearance of new variants can be accounted for but also the functions of the tale can be ascertained, its part played in the life of the individual refecting the society of which he or she is a member. The individuality of the story-teller prevails in the following actions: 1. the selection of the repertory, 2. the structural formation of the story, 3. the ways and means of linking the narrative world with the real world, 4. the style of narration. The importance of all these moments are made clear by the examples quoted which go to that, strong as the limits of social control and tradition imposed upon the individual are, it is the individuals, their inventiveness that remould the narrative traditions, that have created and still create contaminations, deviations of types, ethnical subtypes, new redactions.

On speaking about the role of the community, the author mentions the story-tellers who, though remaining within the well-known types of tales, remould them, creating variants unlike all previous variations, and even invent tales that cannot be assigned to any of the known types but combine in an individual manner the traditional motifs. She insists upon the necessity of studying the style of these story-tellers.

Finally the author concludes that the community that represents the social conception is a sort of condensed society, while the individual who is subject to the influence of this community is a sort of condensed community. Hence, the function of the folktale can best be examined by studying the smaller communities, and especially the story-tellers. The fundamental problems of the function and genesis of the folktale can best be approached through the investigation of the individual.

Dunántúli és alföldi édes lepények

Az emberiség táplálkozásának alapvető ételféléi közé tartozik a *kása*, az egészben vagy zúzottan-őrölten vízzel kevert gabonamagvakból készült pépes étel. A pépek, a kásák megsütése, a lepényféle kenyerek készítése nem egyszerre és nem egységesen terjedt el a földön. A lapos, lepényszerű, kelesztetlen kenyeret a neolitikum előtt ismerte az emberiség; a magas, kovászolt kenyérre az első adat a neolitikumból való. Az egyiptomiak a búzát és az árpát csíráztatták, erjesztéssel sört is készítettek belőle, lepényt és kenyeret is kelesztettek vele.[1]

Gunda Béla a magyar népi műveltség kelet-európai helyzetéről szólva, felveti azt a gondolatot, hogy az ősi gabonaneműek termesztése és egyes hagyományos művelési formák és eszközök szoros kapcsolatban vannak egymással. „A növénytermesztésben és a növényi táplálékok elkészítésének ízletességében az Alföld és a Dunántúl keleti része jár elöl. Mennél inkább haladunk a magyar népterület keleti és nyugati pereme felé, annál inkább előtérbe lép a kásák és a lepényszerű ételek (puliszkák, prószák, málék, stercek stb.) fogyasztása."[2] Maurizio A. szerint a Nyugati-Kárpátokban élő népek mind kedvelik ezeket az archaikus ételeket. Készítésüknél a természetes (édes) kelesztés gyakorlata a tészta kövön és parázsban való sütéséhez, a savanyú kelesztés elterjedése a tészta kemencében való sütéséhez kapcsolódik.[3] A sütés és a kelesztés egymástól is függő technikája alapja lepényszerű ételeink változatainak, ezért nem érdektelen számunkra hazánk dunántúli és alföldi területein általánosan ismert, kelesztéssel édesített lepényféle ételeink morfológiai vizsgálata. A készítési technikának területi és történeti rétegeit is pontosan meg kell ismernünk, hogy összehasonlító vizsgálatokat eredményesen tudjunk végezni.[4]

Manapság a kelesztésnél a tésztába *gyári élesztőt* kevernek — egy évtizeddel ezelőtt *savanyú kovászt* tettek hozzá —, azután a tésztát állni hagyják. Ezalatt az élesztőgombák a keményítő egy részében bomlást idéznek elő, melynek egyik terméke a széndioxid. Ez a gáz apró hólyagokban felfújja a tésztát, lazábbá, könnyebbé, emészthetőbbé, élvezhetőbbé teszi. (A sütés következtében az élő sejtek elpusztulnak, a széndioxid a lyukacsokból távozik, a kenyér

[1] Adrian, W., So wurde Brot aus Halm und Glut. (Getreideanbau, Getreideverarbeitung und Bäcker der Vorzeit.) Bielefeld 1951. 71.

[2] Gunda Béla, A magyar népi műveltség keleteurópai helyzete. (Néprajzi Tanulmányok. Szerk. Ortutay Gyula.) Bp. 1949. 9.

[3] Adrian i. m. 108. (7. jegyzet.)

[4] Gunda Béla, Prehisztorikus jellegű őrlőkövek a Kárpátokban. Ethn. 1958. LXIX. 333—351. — Vajda László, Ritus tanulmányok II. (Egy magyar agrár-ritus elterjedéséhez.) Ethn. LXII (1951) 71. MN I. 95—7., 45., 55.

vagy lepény héja karamellizálódik.) Ezt a tésztakészítési technikát az egyiptomiaktól vették át a zsidók és a görögök, majd a rómaiak is.[5] A csíráztatott gabonamagvak ízesítésre való felhasználása, az édes kelesztés, majd az erjesztő anyagokkal történő savanyú kelesztés, a kovász használata, a kelesztett lepény és kenyér készítésének technikája a római birodalom hatalmas szervezete segítségével terjedt el Európa északi és nyugati felén. Ez a tény azonban nem jelenti azt, hogy e vidékek lakói előtt teljesen ismeretlenek voltak a kelesztési technikák.[6] Mind az édes, mind a savanyú kelesztés primitív gyakorlata időben nagyon messzire, a gabonatermesztés kezdetéig nyúlik vissza, így az autochton fejlődés emlékeit igen sokszor újabb átvételek sorozatába ágyazva találjuk meg. A kifinomodott formájú és technikájú modern sütemények fogyasztásánál nem gondolunk arra, hogy ezek csupán tovább fejlesztései a ma is gyakran előforduló kezdetleges lepényeknek, melyeknek készítésmódjára bizonyos mértékben már visszahatottak a fejlett tésztakészítési technikák is.[7]

A *málé* eredetileg darából vagy lisztből készített keletlen lepény, a kezdetleges lepények egyik igen egyszerű, általánosan ismert fajtája volt. A keletlen lepények kezdetben egyszerű eszközökkel készített, forró kövön *(hőkőn)* megsütött híg pépek voltak.[8] Kardos László szerint a *máléfélék* a kásák sült változatai, a nyugati magyarságnak és a szomszédos szlovénságnak a legtávolabbi idők óta étrendjükben egyformán uralkodó tésztaételei.[9] Készítettek málét tört kölesből, hajdinából, árpából, rozsból, búzából, kukoricából, s gyakran töltötték tökkel, kerekrépával, káposztával stb. A román *mălaiu*ból alakult *málé* szavunk eredeti jelentése „köles, kölesliszt", csupán az utóbbi száz évben tapad a szó mindjobban a „kukoricalisztből készült lepény" jelentéshez.[10] A legfinomabb, ma is kedvelt *őrségi málét* búzalisztből készítik, tojást is ütnek belé, zsírral is meghintik. Az *árpamálét* csupán sóval és tejjel ízesítik, ezért nem kedvelik: túlságosan száraz ételnek tartják.[11] Debrecenben és környékén a *tepsis málét* kukoricalisztből sütik, egy kevés búzalisztet azért tesznek bele, hogy édesebb legyen. A tészta sűrűjét nem tepsiben sütik meg, hanem összegyúrják és pogácsaszerű gömbbé formálják, majd megzsírozzák és a kemencében sütik meg, mint a kenyeret. Ez a *görhemálé*, sokkal soványabb és szárazabb, mint a tepsimálé.[12] Az ízesítők nélkül készült lepényfélék az archaikus, régi formák, melyeknek megjavítására állandóan élő tendenciákat észlelhetünk.

[5] Ecsedi István, A debreceni és a tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen 1935. 115., 121. — Zentai János, Kenyérsütés Rádfalván. „Népünk hagyományaiból 1956." 53—6. — Vö. Harmatta János, Iráni nyelvi adatok a kenyér történetéhez. Ethn. LXIV. (1953) 167—196. (Különösen figyelembe veendők Tálasi István közlései, 172—3.)

[6] Karácsonyi László, Sütő- és tésztaipari technológia. Bp. 1952. I. 4—5. MN. I. 99—100. — Tálasi István, Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve. Bp. 1955. 31—2. — Adrian i. m. 70.

[7] A kovászkészítés és a kovászolás alapos leírását l. Nagy Gyula, Adatok Doboz gabonatermesztéséhez. Gyula 1959. 31—33.

[8] Ecsedi i. m. 128.

[9] Kardos László, Az Őrség népi táplálkozása. Bp. 1943. 127. — Gunda Béla, Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen 1956. 31. — Magyarság néprajza. I. 98—99. — A mosoni hiencek kedvelt ételei közé tartozik a *hajdina sterc.* Nitsch Mátyás, A dunántúli németség. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.) Bp. 1913. 53.

[10] Vö. Bárczi Géza, Szófejtő szótár. — A kukorica háttérbe szorította a kölest, s a kukoricaételekre ruházták rá a kölesételek nevét, vö. *málé* > román *mălaiu* > latin *milium, miliarius* „köles" MNy I. 257.

[11] Kardos i. m. 129.

[12] Ecsedi i. m. 152., 158., 242.

A *csíramálé (csíromálé)* az Alföldön „csírázó búzából",[13] „kicsíráztatott búzából"[14] készült eledel, „lepényféle puha sütemény"[15] volt. A debreceni csíramálét télen, főként február havában készítették. A búzát addig locsolgatták, míg „csírát nem lökött". Ekkor megdarálták, nagyjából megtisztították és fazékban híg péppé keverték. Ezután langyos helyre tették, hogy édesedjék. A zsírral megkent tepsibe vékony réteget öntöttek belőle és kemencében sütötték ki.[16] Abádszalókon (Szolnok m.) úgy készült a csíramálé, hogy a rozsot egy fateknőben vízzel meglocsolták és az ágy alatt 4—5 nap folyamán ujjnyi hosszúra kicsíráztatták. Utána a kemence vállán megszárították, majd ledarálták és így valamilyen edényben vízzel összekeverték: „olyan lett, mint a kása." Kiszitált kukoricaliszt közepére egy lyukat csináltak és ebbe tették bele az előbbi keveréket, amit vízzel is felereszttettek. Ez rendszerint este történt, reggelig benneállt. Akkor mindkettőt meleg vízzel egészen elkeverték, jó zsíros tepsibe tették az egészet és nagy lángú tűznél a sütőben — régebben a kemencében — sütötték meg.[17]

A lepénynek nagyon sok változata fejlődött ki a történelem folyamán, azonban kezdetleges jellegének átalakulásában a *kelesztés* jelenti a legnagyobb forradalmat. A *savanyú kelesztés* alkalmazását — mely idegen anyagok segítségével történő erjesztés — mintegy előkészíti a tészta csíráztatott gabonával történő édesítése, mely tulajdonképpen spontán, természetes erjesztés eredménye.[18] Az abádszalóki csíramálé készítésénél a csírakeverék elhelyezése a tésztában formailag az erjesztett, savanyú tésztakelesztést előkészítő műveletthez hasonlóan történik. Szegeden — hol a csíramálé „régi, ma már nemigen készített máléfajta" — este nem csírakeveréket, hanem kovászt tettek a kukoricalisztbe. A tészta az éj folyamán erjedni és édesedni kezdett; reggelre megkelt és tepsiben kisütötték.[19] A szegedi csíramálében a csírát, az édesítő és erjesztő anyag szerepét már nem a kezdetleges, csíráztatás útján nyert keverék, hanem a *kovász* vette át. Az élesztővel, cukorral kukoricalisztből tepsiben készített, kelesztett édes málét Kabán (Hajdú-Bihar m.) *tepsimálé*nak nevezik.[20]

A csíráztatott gabona ízesítő gyanánt való felhasználására a gabonafélék termesztése során tapasztalati úton állandóan kísérleteztek. Kardos László figyelte meg az Őrségben, hogy sokszor *„szaladus* meg *tarisznyás* lesz a kenyér, ha *kicsírzott* gabonából őrlött lisztből sül". Errefelé pedig gyakran fordul elő nedves nyárban, hogy „a kepében *csírzik meg* a gabona". (Ilyenkor szokták mondani: „nincs *erű* a gabonában.") „Az ilyen (gabona lisztjéből készített) kenyér édeskés — írja Kardos —, azért előfordult, hogy szándékosan csíráztatták a gabonát és az ilyen sültet sütemény helyett használták. *Szaladus* volt ennek (a süteménynek) is a neve" — nemcsak a kicsírázott gabonának.[21]

[13] Ada (Bács m.) Csefkó Gyula gyűjtése. Nyr. XXVII. 412.
[14] Alföld, Samu József gyűjtése. Nyr XIII. 236.
[15] MTSz. I. 328.
[16] Ecsedi i. m. 153.
[17] Sz. Kovács Zsigmondné, 72 éves, közlése. Antal Károly tanár gyűjtése 1959. ápr. 8.
[18] Kardos i. m. 97. Adrian i. m. 108. — Vö. a *boza* készítéséről Tagán Galimdsán, A baskirok erjesztett italai. NÉ XX (1928) 115—6.
[19] Bálint Sándor, Szegedi szótár. I. Bp. 1957. 250.
[20] Bánszki Pál közlése. Saját gyűjtés 1959. júl. 16.
[21] Kardos i. m. 111.

Pápa vidékén,[22] a Rábaközben, Vámoscsaládon,[23] a Kemenesalján is *szalados* néven ismerik a dunántúli csíramálé legarchaikusabb változatait.[24] Potyondon és Mihályiban (Sopron m.) nyáron, mikor jó melegek voltak, a búzát vagy a rozsot teknőben tették az ágy alá és állandóan locsolgatták, úgyhogy 3—4 nap alatt *kicsírásult*. Utána ponyván *megszárogat*ták és zacskókben eltették. Télen a malomban jó apróra megdaráltatták, mint az árpát szokták megdaráltatni ma is. Mikor sütni akartak, a szükséges mennyiséget kiszitálták, majd egy *vajdling*ban (melencében) forró vizet öntöttek rá, hígra feleresztették. Utána 3—4 óra hosszat dunyha alá tették, jól letakarták. „Úgy megédesült, mintha cukor lett volna benne, olyan lett, mint a méz!" Kerek cseréptepsibe három ujjnyi vastagon beleöntötték és kemencében sütötték ki, rendszerint a kenyér mellett. A tepsi fenekére kevéske vizet öntöttek, úgy tették bele a szalados keverékét. A tepsit nem tették tele, legalább egy ujjnyi peremet hagytak, mert a sütésnél a tészta közepe erősen felpúposodott és folyékonyan vette körül a szalados *mézze*, édes váladéka. — „Akkor volt jó igazán, ha szép pirosra sült a teteje! Jaj, de szerették a gyerekek! — akkoriban nem volt ám annyiféle cukor, mint mostanég." Nemcsak ünnepekre sütötték, hétköznapokon is ették, napokig ízletes maradt. „Az első világháború után ment el a divatja" — azóta nem sütik.[25]

A potyondiak is, meg a mihályiak is azt mondják, hogy ha a *szalados* tésztájába kukoricalisztet is kevertek, az volt a *málé*. A szalados tésztája *hígas*, folyékony volt; a máléé *szikár*, omlós. A szaladost tányérból, pohárból kanállal ették, olyan puha volt még a sütés után is; a málé megkeményedett, törni szokták és kézből ették. Azért mondták régen: — „Szalados szaladj el, málé maradj el!" A szalados puhaságát jelezték ezzel a mondással. Mostanában sem szaladost, sem málét nem sütnek, legfeljebb néha — az idősebbek kedvéért.

Némethy Endre véleménye szerint „kétségtelen, hogy a csíráztatással nyert malátacukorral édesített málé *legrégibb* (!) tésztaféléink közé tartozik".[26] Megfigyelései szerint Kemenesalján nagybőjtben (húsvét előtti negyven napban) a málénak szánt búzát megmosták, melencében a meleg szobában az ágy alá rakták, hogy a melegben jobban csírázzék. Míg ki nem csírázott, mindig locsolták, hogy ki ne száradjon. Amikor a csírázás a kívánt fokot elérte, a napon megszárították és teljesen szárazon vitték darálni a malomba. Az egész bőjtre szánt mennyiséget egyszerre daráltatták. A málénak való darálékot, melybe kukoricadarát is szoktak keverni, forró vízzel leöntötték és néhány napig állni hagyták, hogy megédesedjék. A sűrű pépet képező nyers málét liszttel meghintett tepsibe öntötték és régebben kemencében, újabban a takaréktűzhely sütőjében sütötték meg. Ha a málé jól sikerült, teteje több helyen

[22] Beke Ödön gyűjtése. Nyr XXXV. 433.

[23] Dömötör Ákos gyűjtése 1958. aug. (Kézirat a Népművelési Intézet népszokás-archivumában.)

[24] Saját gyűjtések 1950—1957. években. Vö. Magyarság néprajza. I. 99. Horváth Árpád a szaladost jellegzetes dunántúli ételnek tekinti; nem tesz különbséget a *szalados, csiripiszli* és *kötés* között, ellenben közli a tésztáról általa készített vegyi elemzés eredményét. Győri Szemle IV. 1933, 138—139.

[25] Potyondon Szalai Zsigmondné Rosta Terézia 86 éves, Rosta Ferencné 60 éves és Rosta Dénes 45 éves tsz-tagok közlései. Mihályiban Halász Marcsa 67 éves és Németh Kálmánné Halász Mária, 40 éves, közlései alapján. (Saját gyűjtés 1959. febr. 20—21.)

[26] Némethy Endre, Két régi kemenesaljai nagybőjti tészta. Ethn. LXI (1949) 281—2.

felhólyagosodott és a hólyagok alatti üregekben ragacsos, édes massza gyűlt össze (a malátacukor).

NÉMETHY Endre véleménye szerint Kemenesalján „a *szalados* tulajdonképpen a *málé* továbbfejlődése". A málét ugyanis nemcsak tepsiben sütötték, hanem a málé masszáját finomra gyúrt mácsiktésztából készített lapra öntötték, s a kerek jól kigyúrt tésztát körben mintegy három ujjnyi szélességben visszahajtották a ráöntött máléra és így vetették be sütőlapáttal a kemencébe. „A szalados keményre gyúrt és visszahajtott szélű kerek tésztája tulajdonképpen edény (volt), ami lehetővé tette, hogy a folyékony málét bevihették sülni a kemence fenekére, de ez az edény eme funkciója betöltése után új funkciót nyert: táplálék lett, amit a málé ízesített." — írja NÉMETHY. A szaladosnak ez a variánsa formailag *béles (gabonca)*, mely keletlen, gyúrt tészta, s négy sarkánál fogva, vagy a szélén felhajtják a répa vagy a túró töltelékre.[27] A kemenesaljai szalados tulajdonképpen nagy alakú *béles*, melynek tölteléke maga a a szalados (málé) keveréke. A szalados ehető burkolata a vasi népnyelv szerint a szalados „héja". Uraiújfaluban, Szentiványfán és Vámoscsaládon (Vas m.) 50—60 évvel ezelőtt *hejjas szalados* volt a neve ennek a piteszerűen töltött lepénynek. Tölteléke a csíráztatott búza és rozs keverékének darájából készült, zsírt nem tettek alája. A lepény *hejja* (alsó és oldalsó burkolata) mácsiktészta — jó keményre gyúrt tészta — volt, melyet lábas vagy kuglófsütő formájára alakítottak ki és erre öntötték a tulajdonképpeni szaladost. A tetejét nem zárták le, mint a bélesnél, mert a töltelék sütés közben szétvitte volna az egész tésztát. Mikor a *hejjas szalados* megsült, a teteje barna volt és csillogott, mint az olaj. A közeli Ostffyasszonyfán már nem sütötték ezt a lepényt. Az öregek, mint vámoscsaládi különlegességről beszéltek róla, ha valaki megpróbálta.[28]

A szalados készítésében apró, jelentéktelennek tetsző változásokat is megfigyelhetünk. Vönöckön (Vas m.) külön csíráztatták meg a búzát, a rozsot és az árpát. Vigyáztak, hogy ne keveredjenek össze lisztté őrlésük előtt. Kiszárítva mindegyiket külön daráltatták meg, pedig a sütéshez egyforma arányban keverték. A darálékot este forrázták le egy edényben és másnap reggel kerek cseréplábasokban sütötték meg, ezekből is fogyasztották. Újabban kukoricalisztet is kevertek bele, de ezt a lepényt sem hívták *málé*nak, hanem *szalados*nak. Az öregek mesélték, hogy a török időkben a *Koplalón* — dűlő neve — bujkált a falu lakossága. Nem volt ennivalójuk és a famohát ették. Egy bátor asszony éjjel beóvakodott a házak közé, de hamarjában kenyeret nem tudott sütni, csak szaladost. Egy török rányitotta az ajtót, az asszony ijedtében az arcába vágott egy lábas forró szaladost. Ez volt a szerencséje, mert amíg a török kapargatta magát, az asszony tért nyert és visszaszaladhatott az erdőbe. Többet nem mert a faluba menni, míg a törökök ott voltak.[29]

A *szalad* szó a régi magyar nyelvben a „csíráztatott gabona" neve volt. B. BEVILAQUA Béla szerint a magyar *szalad* szó az orosz *slad* átvétele: „kölcsönvétele az orosz—lengyel—szlovák serfőzés hatására mutató nyomjelző."[30] KNIEZSA szerint az átvett szó egyaránt lehet a déli szláv vagy a szlo-

[27] KARDOS i. m. 118—9. MN I. 99. (A matyók *bocskoros máléjáról*!) HORVÁTH Árpád említi, hogy Szelestén (Vas m.) „tésztába foglalva sütik" a szaladost. Győri Szemle, i. h.

[28] Nagy István 80 éves mesemondó, Horváth Imréné 70 éves parasztasszony és mások közlései. (Saját gyűjtés Uraiújfaluban és Ostffyasszonyfán 1959. aug. 4.)

[29] Nagy Gyuláné 75 éves, Árvai Sándorné 67 éves asszonyok közlései Kemenesszentmártonban és Vönöckön. (LANTOS István vönöcki plébános gyűjtése 1959. febr. 14.)

[30] BEVILAQUA—BORSODY Béla, A magyar serfőzés története. I. 488.

vák—cseh *slad* (vö. orosz *sólod* 'Malz' 'maláta') származéka.[31] Bátky Zsigmond úgy véli, hogy „a *szalad*-nak (csíráztatott gabona) szórványos előfordulása mintha amellett szólna, hogy nálunk is főztek *szláv módra* sört. Az árpasert régente *szaladser*nek hívták."[32]

Takáts Sándor adatai szerint a XVI—XVII. században „a szemelt, sörnek való árpát az egész országban valóban *szalad*nak hívták."[33] Szentjánosy Lajos— a munkácsi udvarbíró írja 1567-ben a kamarának: „Irta vala kegyelmetek azt is, hogy szaladot csináltatnék, kiből sert csináltatnék . . . De itt igen szűk az árpa . . . ha penig az gabonából kezdünk csináltatni, nem tudom, ha használunk-e vele, mert itt igen drága."[34] Ennek oka az lehetett, hogy a rozs-szaladból égetett pálinka ezen a vidéken kiválóan kedvelt szeszes ital volt.[35]

Takáts Sándor véleménye szerint ebben az időben rendkívül fejlett serfőzés volt Magyarország minden részén. A *sernevelő* (sörfőző) ház felszerelésére, s a csíráztatás menetére Keczer András tokaji sernevelőmester házának 1687-ből való leírásából következtethetünk: volt itt „egy kőből rakott szaladszárasztó, ehhez 12 szaladszárasztó lésza, a szárasztó mellett egy hosszú padszék . . ., a padláson gönci fahordókban sernek való szalad."[36] A jól megtisztított, szemelt, egy főzetre való árpát a szaladházban (szaladáztatóban) a szaladfektetéshez való deszkarekeszekbe (vályúkba) helyezték. Kicsírázás után az árpa a szárasztóba került, hol padokra (lészákra) tették. Itt falapátokkal addig forgatták, míg aszuszaladdá nem vált. Ekkor szárazon zsákokba rakták és a malomba vitték megőrölni. (E műveletek megegyeznek a paraszti csíramálé anyagát előkészítő tevékenység mozzanataival.)

XVII. századi árszabályzatok szerint „azon malomban, melyben szaladot őrölnek, minden szaladtól fizetnek 3 dénárt."[37] (Az 1707-i munkácsi uradalmi haszonbérleti szerződés szerint Salamonovics Marko „szaládnak való életet — malátának való gabonát — vám nélkül őröltethetett.)[38] A *szalad* szó ekkoriban nemcsak a kicsírázott árpát, hanem a sernevelőbe egyszeri főzésre adott árpamennyiséget is jelentette; mintegy 6 köböl volt 1—1 szalad mennyiségű, sörnek való árpa.[39] Jelentette a *szalad* szó magát a sörmalátát is. Ezek szerint a *szalad* szó a XVI—XVII. században a sörfőzés műszavaként került nyelvünkbe, s a kicsírázott, ill. kicsíráztatott árpát, ill. gabonát, ennek bizonyos mennyiségét jelentette. A *szalados* szó a dunántúli tájnyelvben ezek szerint a málé szó jelzője volt, mely idővel önállósult, s egy bizonyos módon, szalad hozzáadásával készült málé, édes lepény neve lett.

Láttuk, hogy a parasztság a szükség kényszerítő hatására a véletlenül kicsírázott gabonából is készített kenyeret, tehát ínséges időkben másféle ételpótlék készítésére is gondolhatott, nemcsak kenyér készítésére. Tudták, tapasztalták, hogy a csírás gabona lisztjéből készült kenyér íze más, mint a

[31] Kniezsa István, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1955. I. 485. — Vö. Gombocz Zoltán, MNy I. (1905) 258.
[32] MN. I. 107.
[33] Takáts Sándor, Rajzok a török világból. Bp. 1915. II. 414.
[34] Takáts i. m. II, 406.
[35] Uo. II, 421.
[36] Uo. II, 412. — Bevilaqua, i. m. I, 486. — L. még a 17. sz. jegyzetet!
[37] Uo. II, 415.
[38] Bevilaqua i. m. I, 431.
[39] Takáts i. m. II, 414. — Bevilaqua, i. m. I, 487.

rendesen kiszáradt, száraz gabona lisztjéből sütött kenyéré: talán nem is találták kellemetlennek, inkább szokatlan ízűnek vélték az ételpótlékot. Feltehető, hogy a sörfőzésnél elhasznált malátát a szegényebb rendű nép részére készített kenyér (panis confusanaeus) készítésénél rendszeresen felhasználták annak szaporítására, különösen ínséges időkben, de máskor is, mert a szolganépnek rosszabb minőségű kenyér járt az udvarházakban, mint az uraknak.[40] Édeskés, kellemes íze kedveltté is tette. Ilyenféle gazdasági indítékok hatása alatt éledt fel időnként hazánk egyes vidékein a csíráztatás révén nyert, darával-liszttel ízesített édes lepények készítése. Gönczi Ferenc megjegyzi, hogy Göcsejben a szegényebb emberek étele volt a különféle gabonaőrleményekből (hajdina, tökmag, kukorica) készített *málé (prósza)*, melyet *egyszerűen* (keletlenül) és *kőtten* (kelesztve) is készítettek.[41] (Az utóbbi természetesen ízletesebb volt, bár csupán édes kelesztésről lehetett szó.) A *szalados (málé)* és a *csíramálé* elnevezés közötti különbség azt mutatja, hogy az Alföldön nem a serfőzéssel kapcsolatban levő műszó, hanem maga a gabonacsíráztatás művelete és málénál való felhasználása terjedt el. Semmi esetre sem tehetjük ennek időpontját a „szláv módra" történő sörfőzés divatja előtti időkre — különben sem lehetett a sörfőzés e területen olyan virágzó, mint a Dunántúl északi felében, hol a várak és a felvonuló császári katonaság jelenléte sokáig szükségessé tette e mesterség iparszerű gyakorlását.

Észak-Dunántúl területén azonban — különösen Komárom megye területén — fejlettebb édes lepény készítési technikával is találkozunk, mint a nyugati részeken. Komárom megyében több helyen *kőttés (kőtés, kőtis* = keltés, kelesztés) a csíramálé neve, mely itt is „búzacsírából és lisztből készült sült eledel."[42] Az elnevezés érdekessége, hogy a kelesztés technikájára és nem a gabona csíráztatására utal, holott a leírások szerint ez a lepényfajta is a csíráztatás segítségével édesedik és kel meg. Darnózseliben (Győr m.) a kőttés készítéséhez fél kiló búzát és fél kiló rozsot három napig áztatnak egy edényben, majd mikor már jól megpuhult, ujjnyi vastagon egy deszkára kiterítik. Ezt aztán meleg helyen tartják, ruhával jól letakarva, s időnként meglocsolják, hogy állandóan nedves legyen. Mikor jól kicsírázott, nehezen szétszedhető szőnyegszerűséggé nő össze. Ezt széttépve, mozsárba teszik és megtörik, vagy húsdarálóban ledarálják. Erre a pépre forró vizet öntenek, hogy ellepje, s mikor annyira kihűl, hogy bele lehet nyúlni puszta kézzel, a lassan kihűlő pépet kinyomkodják. Leve savószerű folyadék, melyhez lisztet kevernek, vagy darát (mindegy hogy milyen lisztet, amilyen éppen van) és kelni hagyják. Amikor szépen megkelt, nádszálakat tüzdelnek bele és forró kemencében vagy sütőben megsütik. Teteje ragadós, édes réteggel vonódik be és az egész tészta olyan puha, hogy az edényből kanállal merik ki.[43] Dunakilitin,[44] János-

[40] K. Mátyus István, Ó és Új Diactetica. Posony 1787. II, 96—99. — Magyarság néprajza I, 47. — Vö. a római rabszolgák kenyeréről Rich, A. — Müller, C. Illustriertes Wörterbuch der römischen Altertümer. Paris—Leipzig 1862. 442—3.

[41] Gönczi Ferenc, Göcsej és Hetés stb. Kaposvár 1914. 152.

[42] Nagyigmánd, Ujvári Lajos gyűjtése. Nyr VIII. 94. — Ács, Nyr XLI. 290. — Tata, Dornyay Béla gyűjtése. Nyr XLIII. 310.

[43] Túri László tanár gyűjtése 1958. dec. (Kérdőívünk alapján Oeller Ottó vezetésével *a mosonmagyaróvári járás néprajzi szakkörének tagjai* végeztek területükön alapos terepmunkát. Gyűjtésük feldolgozásának átengedéséért ehelyt is hálás köszönetet mondok.)

[44] Varga István iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlő: Kiss István 73 éves földműves)

házapusztán,[45] Horvátkimlén,[46] Lickópusztán,[47] Mosonszolnokon[48] is hasonló módon készítik a kőttést; Horvátkimlén *kietus* a neve. Újrónafőn (Császárrét) a megtört csírát élesztős kovásszal is összekeverik, s a kőttés tésztájába cukrot is kevernek, hogy még édesebb legyen.[49] A kőttés készítésénél az édesen kelesztő csíra előkészítésére a savanyú kelesztés technikája hatott: nem maga a csírás pép képezi a tésztát, vagy a tészta ízesítő-kelesztő anyagát, hanem a csíráztatás segítségével nyert lé, folyadék.

A *csiripiszli* is dunántúli tájszó, mely alatt Komárom és Győr (-Moson) megyei községekben „kicsíráztatott búzából és lisztből készült, puha lepényszerű sütemény"-t,[50] „édességet",[51] „nyalánkságot",[52] „kásaszerű eledelt"[53] értenek — sok helyütt a *kőttés* elnevezéssel vegyesen használják. Készítésének legalaposabb leírását Kisbodakról (Győr m.) ismerjük. A községben a XIX. század második felében már e néven ismerték. Légrádi Józsefné 70 év körüli asszony így emlékezik meg róla: „Mikor még szegény idesanyám élt, az szokta csinyálni . . . engem is ő tanított rá, csak mi már itt-ott könnyítettünk és egyszerűsítöttünk rajta . . ."[54]

A kisbodaki csiripiszlihez egy liter rozsot, vagy rozzsal kevert búzát használtak. Ha rozsot használtak csupán, édesebb lett a sütemény. Ezért keverték búzával azok, akik nem szerették túl édesen, de vigyáztak rá, hogy a rozs legalább kétharmad része legyen, mert „ha csak búzából készült, elment az íze". A magvakat langyos vízbe tették — annyiba, hogy ellepje — és langyos helyen 24 óráig állni hagyták. Ekkor leöntötték róla a levet és a megduzzadt magokat egy *lepényes* vagy egy *húsvágó deszkára* tették. A kiöntött magvakat mintegy 3 cm vastagságban helyezték el a deszkán, fehér gyolcsruhát terítettek rá és a kályha mellé jó melegre tették. Naponta három-négyszer is meglocsolták langyos vízzel, s így a magoknak nyolc nap múlva rózsaszínű csírájuk lett. Mielőtt a csíra megzöldült volna — a zöldes csírától keserű lesz a lepény — a kicsirázott magvakat felvágták. (A csírák ugyanis valóságos szőnyeggé szövődtek össze.) A felvagdalt csírás magvakat mozsárba rakták és vastörővel megtörték.

Kisbodak — ez a kis falu — a századforduló körül még „iparváros" volt, mert a határában folyó Nagy-Dunán 6—8 malom is őrölte a Kisalföld gabonáját. Ezekben az időkben a falu lakossága nagyobb mennyiségben készítette a csiripiszlit és volt nemegy olyan ház, ahonnan egyszerre fél zsákra való csíráztatott gabonát vittek a malomba megőrölni. Mióta a húsdarálót ismerik, nem törik és nem viszik a malomba a kicsíráztatott magvakat, hanem megdarálják, mert így nagyon finom anyagot nyernek a lepényhez.

[45] Biró Lajos iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlők: Kiss Józsefné 54 éves és Varga Mihályné 61 éves.)

[46] Horváth János iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlő: Stipkovics Pál.)

[47] Horváth Ferenc iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlő: Schrott Ferencné 43 éves.)

[48] Nagy Éva VII. oszt. tanuló gyűjtése. (Adatközlő: Nagy Miklósné 39 éves.)

[49] Légrádi Júlianna ált. isk. tanuló gyűjtése. (Adatközlő: Babos Józsefné.)

[50] Gombocz Zoltán—Melich János, Magyar etymológiai szótár. I. Bp. 1914—1944. 1098. Malomsok, Győrszentmárton (Győr m.) Nyr XXXV. 433. Tata (Komárom m.) Nyr XLIII. 310.

[51] Magyar Tájszótár. Szerk. Szinnyei József. I. Bp. 1893—1896. 330.

[52] Ács (Komárom m.) Nyr XLI. 290.

[53] Bőny (Győr m.) Nyr XLIII. 44.

[54] Nyerges János iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlők: Varga László 82 éves, Varga Lászlóné 82 éves, Légrádi Józsefné 70 éves.)

A megtört magot nagyobb edénybe tették és 5—6 liter langyos vizet öntöttek rá. A szitán fennmaradt ún. *„alját" megmaricskálták,* vagyis marokkal jól megnyomkodták, s az így kapott léhez kenyérlisztet adtak olyan mennyiségben, hogy az így nyert pép a palacsinta tésztánál valamivel sűrűbb volt. Az összekevert anyagot lábasba, tepsibe vagy kuglófsütőbe tették és jó nagy tűzön sütötték meg a kemencében, vagy a *rej*ben. Az edényekbe 3—4 szál nádat is tettek, hogy a fejlődő gőzöket elvezessék. (Különben a tészta felpuffadt volna és kiszaladt volna a tepsiből.)

Kisbodakon a csiripiszlit néhány helyen még ma is sütik, de a málé már csak az emlékezetben él. A málé anyagát is pontosan úgy készítették elő, mint a csiripiszliét. A csíráztatás segítségével nyert folyadékba azonban nem búzalisztet kevertek, hanem kukoricalisztet, de jóval többet adtak hozzá, mint a csiripiszli tésztájába. Így elég *szívós tésztát* nyertek, melyet tenyérnyi nagyságú darabokra szaggattak ki. A lapos tésztacsomókat egyenként káposztalevélbe csavarták[55] és a jól felhevített kemencében sütötték ki. Másodételnek tálalták, aszalt gyümölcsből levet is készítettek hozzá.

A csiripiszlit a kisbodakiéhoz hasonlóan készítették a következő községekben: Lipót,[56] Novákpuszta,[57] Halászi,[58] Doborgazsziget,[59] Püski,[60] Pusztasomorja,[61] Mosonszentpéter,[62] Mosonszolnok,[63] Rajka,[64] Markotabödöge,[65] Bősárkány,[66] Fehértó.[67] Liptón a káposztalevélbe takart máléra is emlékeznek még sokan. Rajkán a szaladost, a csiripiszlit és a málét is készítették valamikor és mindegyiket meg tudták különböztetni egymástól.[68]

Vessünk egy pillantást az eddig megismert édes lepényfélék tésztájának készítésénél a csíráztatás technikájának alkalmazási módjaira és a lepények elterjedésének területére:

Név	*Technika*	*Elterjedés*
1. SZALADOS	A csíráztatott magvakat megszárítják, megőrlik, kitisztítják és *híg tésztát* készítenek belőle, melyet megsütnek.	Dunántúl nyugati részén általános.
2. MÁLÉ	Az 1. pontban készített pépet búza, kukorica stb. liszt hozzáadásával *sűrítik.*	Dunántúl általános — áthúzódik az Alföldre.

[55] Vö. Magyarság néprajza. I. 98. „Sok helyen káposztalevélen is sütik a lepényt." — Uo. 94. „A (káposztalevél) bundába takart töltelék készítését alkalmasint a törökök honosították meg nálunk." Vö. MNy I. 256. (L. még a 27. sz. jegyzetet is.)

[56] Bogdán Kálmánné tanítónő gyűjtése. (Adatközlő: Dobrovics Ferencné 53 éves.)

[57] Holló László iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlő: Szabó Istvánné)

[58] Varga Ferenc tanító gyűjtése.

[59] Wolf Oszkár iskolavezető gyűjtése. (Adatközlő: Weisz Gusztávné 36 éves.)

[60] Győry Boldizsár iskolaigazgató gyűjtése. (Adatközlő: Szerdi Kálmánné 69 éves.)

[61] Steller Zsuzsánna VIII. oszt .tanuló gyűjtése.

[62] Kocsis Józsefné ált. isk. tanár gyűjtése.

[63] Csölley Auguszta VII. oszt. tanuló gyűjtése. (Adatközlő: Csölley Ferencné 37 éves.)

[64] Dömötör Ákos egyetemi hallgató gyűjtése. (L. a 23. sz. jegyzetet.)

[65] Kajzár Gabriella VIII. oszt. tanuló gyűjtése Mosonszentpéteren.

[66] Saját gyűjtés 1945. márc. (Mosonmagyaróvár környékéről beszármazott család terjesztette el készítését; a „bennszülöttek" azelőtt nem ismerték.)

[67] Saját gyűjtés 1945. márc. (Nem volt általánosan ismert, de igen sok háznál készítették.)

[68] Weltler Ödönné közlése Sopron-Ágfalván 1958. aug. (Vö. a 64. sz. jegyzettel.)

Név	*Technika*	*Elterjedés*
3. CSÍRAMÁLÉ	Az 1. pontban leírt módon készített pépből kovászszerű *kelesztőanyagot* készítenek, s ezt a lisztbe keverik.	Alföldön általános
4.	Az 1. pontban leírt módon készített pép *levét kinyomkodják* és lisztbe való keverésével	Dunántúl északi és északnyugati részén ismert:
a) CSIRIPISZLI	*híg* tésztát,	északnyugati rész
b) KŐTTÉS	*közönséges* tésztát készítenek.	északi rész

Mind az ötféle lepény sütésének technikája egyező. Régebben kerek cserépedénybe, esetleg káposztalevélbe, néhol kemény tésztába rakták,

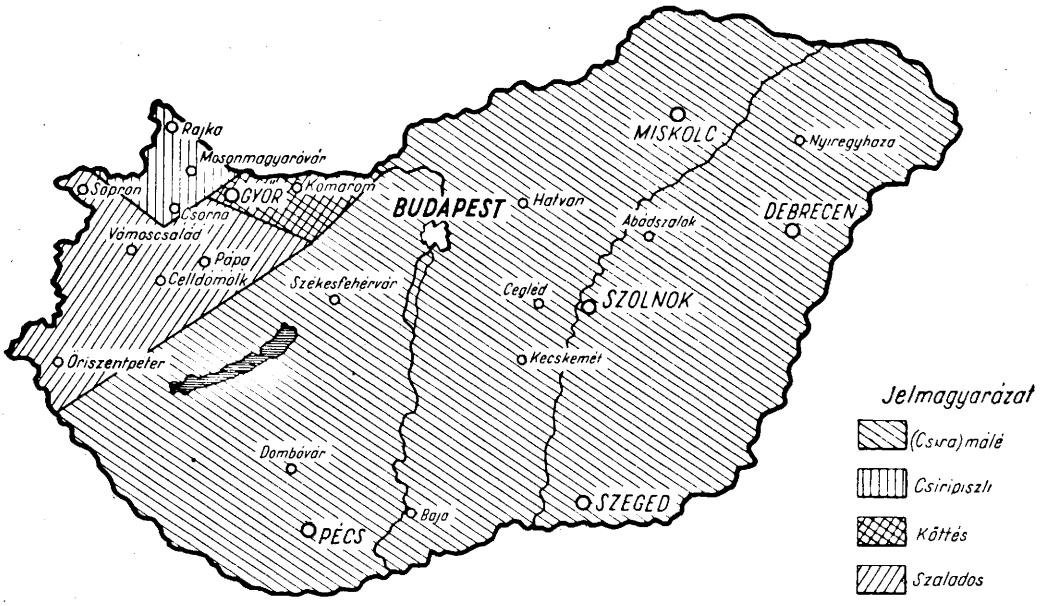

1. kép

újabban szögletes bádogtepsibe helyezik az aránylag híg tésztát is. Régebben kizárólag kemencében sütötték — kövön való sütésükre nincs adatunk —, újabban a takaréktűzhely sütőjében sütik meg nagy lángú tűznél. Az alföldi csíramálét nagybőjtben szokták készíteni: nem ünnepi, hanem hétköznapi étel volt: babonás ritusok, szokások nem fűződtek fogyasztásához.[69] Adán (Bács

[69] HÖFLER M., Weichnachtsgebäcke. Wien 1905. 20. l. — szerint a germán népszokásokban a kásák és a lepények különböző fajtái általában a *halottkultuszt* szolgálták. A kerek formájú lepények a *szegények* (tulajdonképpen a *szegény lelkek*) részére készített adományok, vagy keresztelői ajándékok, vagy karácsonyi ételek voltak. Utóbbiakból egy-egy tálkányit, egy-egy darabkát az „égi vendégeknek" kellett áldozni, hogy a jó termést, a szerencsét biztosítsák. Ilyenféle szokásokra lepényeink fogyasztásával kapcsolatban *nem* találtunk. Ez a körülmény azt igazolja, hogy ezek a lepények újabbkori ételek, nem „ősi" hagyományok folytatói. Szükségételek voltak, s a bőjtben kialakult szerepük is egészen újkeletű. — L. még GUNDA Béla, Kenyérsütés Orosházán. Né. XXIV (1932) 102—111.

megye) kenyérrel is fogyasztották, mert anélkül túl édesnek tartották. A szaladost és a csiripiszlit csupán nagybőjtben és karácsony bőjtjén sütötték a jobbmódúak, akiknek az egyhangú bőjti étrend a vége felé mindjobban teherré vált. Bőjt idején a vallásos emberek még az asztalfiókokat is kisúrolták, hogy véletlenül se jusson az ember szervezetébe zsír. Ahol a málé bőjti étel volt, zsírtalan változatait sütötték.

Gunda Béla szóbeli közlése szerint hasonlóan készült lepényt ettek 1945 előtt télen-nyáron nap-nap után a Martonvásár (Fejér m.) környéki uradalmak cselédasszonyai. Itt is *csiripiszli* volt a neve. Magam is találkoztam csiripiszlit fogyasztó Komárom környéki és mosonszentjánosi mezőgazdasági vándormunkásokkal 1944-ben Enyingen, Siófokon és Balatonkenesén. A szegények nemcsak bőjtben sütötték és fogyasztották, hanem más időszakokban is rákényszerültek — leginkább télen. A Kisalföldön a legnehezebb munkákra is pohárban vitték magukkal a szaladost és főételként kenyérrel ették. Azért is szerették, mert keveset lehetett belőle enni, lévén émelygősen édes, laktató étel. Frissen fogyasztva könnyen nagyobb fokú hasmenést okoz: püski népetimológia szerint *szaladós* (!) nevét is ettől a tulajdonságától kapta. Mérték nélküli fogyasztását ezen tulajdonsága is megakadályozza, s ez magyarázza többek között azt is, hogy miért szűnik meg fokozatosan az édes kelesztés „ősi" gyakorlata, miért módosulnak folytonosan ezeknek az édes lepényeknek a készítési módjai, miért használják újabban a gyári élesztőt ezeknek az ételeknek a készítéséhez, akik ragaszkodnak még fogyasztásához.

A csíramálé, a kőttés, a szalados nem nagyigényű ételek: mindegyik szegényes, lenézett, egyszerű bőjti étek, haszontalan, „csiribiri" étel. Azért hangsúlyozzuk ezt az érdekes hangfestő szót, mely a hagyományban Mátyás királyhoz is fűződik, mert a *csiripiszli* névvel is kapcsolatba hozható. Az alsócsallóközi Mád község lakosai a király akarata ellenére kivágtak egy nagy hársfát és amikor a király felelősségre vonta őket, összevissza hazudoztak, „mellébeszéltek". Ezért a nagy király „szokott gúnyolódásával — *csiribiri rossz emberek*nek, vagyis „sokat beszélő, semmitsem mondó" — „csácsogó, meggondolatlan, haszontalan" embereknek nevezte őket. „Azt mondják, a király *csiribiri* szidalmát főbenjáró dolog említeni a faluban, mert a mádiak véresre verik azokat, akik ezt az átkozott szót ajkukra merik venni." — írja Tóth Béla.[70] Meg kell említenünk azt is, hogy a *csiribiri* szó hasonló hangzású változatai a szomszédos stiriai németben *(tschuri-muri)* és a bajor—osztrák nyelvben is *(schuri-muri)* hasonló jelentésű *gúnynevek.*[71]

Ilyen gúnyolódó szó a *csipisz* szó is, amivel Bátky Zsigmond hozza kapcsolatba *csiripiszli* „kőttes málé" jelentésű szavunkat. Szerinte *csip-csup* szavunknak is lehet *csirip-csup, csirip-csurup* alakú ikerített, játszi tréfás változata, mivel a *csirip* nyújtott alakja a *csip* igének. Ilyenformán magyarázza a csiripisz keletkezését, a *-li* szótagot teljesen figyelmen kívül hagyja.[72] Pais

[70] Tóth Béla, A magyar anekdotakincs. Bp. (1898) I. 108—9. — Vö. Bél Matthias, Notitia Hungariae novae historrico-geograophica .... Viennae 1735—1742. II. 245. — Korabinszky Johann Mathias, Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. 391—2. — Borovszky Samu, Pozsony vármegye. Bp. (1895) 85.

[71] EtSz I. 1096—7. Vö. a *tiri-tiri, tiri-firi tiri-piri* l. „fecsegő, fecsegés", 2. „hiábavaló, cifra beszéd" hallásérzetekhez kapcsolódó hangutánzó szócsaláddal. A székelyeknél „tiri piri lúdláb" (abból semmisem lesz) kifejezést oly emberre alkalmazzák, aki valamivel sikertelenül, haszontalanul foglalatoskodik. CzF VI. 305.

[72] MNy XXXII (1936) 195.

Dezső kellően megalapozott véleménye szerint a *csiribiri* szó eredeti eleme a magyar nyelvnek; szótani, alaktani és jelentéstani tekintetben egészen természetes etimológiája van. A *csiri* előtag a *csörög* ~ *csërëg* ~ *csiripël* ige rokonságába tartozik, közelebbről a *csirëg-csörög* ikerítés előtagjával függ össze; a *csir* hangutánzó alapszó *-i* képzős igeneve. A *csiribiri* szó második eleme, a *biri* nem változata ennek az előtagnak, hanem a *bërrëg* szóból kielemezhető *bër* ~ *bir* elemre vezethető vissza. A *csiribiri* szó jelentései: 1. „csergő-berregő", 2. sokat beszélő, 3. haszontalan, jelentéktelen, apró-cseprő (ember, állat, tárgy).[73]

A *csiribiri* szó madárcsicsergéshez való hasonlósága, a szapora és hangos beszédet megpróbáló utánzása azonban idővel kikopott a tudatból. Czuczor Fogarasi szerint a *csiri* szó jelentése „a maga nemében apró, mintegy csírányi" — a *biri* tulajdonképpen *piri*, vagyis „parányi" — tehát ikerítve szerintük a *csiribiri* a. m. „aprócseprő", átvitt értelemben „apró, jelentéktelen dolgokon vitatkozó."[74] Ha ezt a téves etimológiát, mint népies szómagyarázatot, utólagos belemagyarázást figyelembe vesszük, a „haszontalan" jelentésnek az eredeti szemlélettől való elszakadását állapíthatjuk meg. Vagyis: a „haszontalan" jelentés a „jelentéktelen, alig észrevehető, picinyke, csírányi" jelentés felé tolódik el idők folyamán egy bizonyos területen. Pedig a XVIII. század végén Vácott megjelent *Hamar elméjű furtsa találmányú mesék* c. ponyvairat címében is így szerepel: „Kérdések és feleletek, a mord kedvű emberek társasága között unalmas órákra egyéb haszontalan, *tsiri-biri beszéd* helyett alkalmaztattak."[75]

Német—magyar vegyes nyelvterületen a *csiribiri*, mint gúnyolódást kifejező szó mind a magyar, mind a német anyanyelvűek előtt egyformán érthető volt, ha az édes máléra alkalmazták: „Csiribiri, haszontalan, rossz, ízetlen étel, amiből a kevés is sok!" Játékosan le is fordítgatták és a *csiri* szót egyszerűen a *csíra* szóval azonosították (vö. *csírányi)*, a szó második tagját pedig a *bisschen* (kevéske, szemernyi, cseppnyi) szó tájnyelvi *bisserl* ~ *pisserl* ~ *pissl* ~ *piszli* változatával azonosították, mint ahogyan a magyarban is a *piri* „parányi" jelentésű szóval azonosította a népies nyelvszemlélet.[76] A *csiripiszli* változat ilyenformán a *csiribiri* gúnynév tréfás alkalmazása a *csíramálé*, a *kőttés* „haszontalanságával", élvezhetetlenségével kapcsolatban kialakult közvéleményre. A magyar szó részbeni németre való fordításával tréfás képzésű *ál*német, ill. *ál*magyar szó alakult ki, mely főként a mosoni németségből kiindulva terjedt el a mosoni magyarságnál is. Mind a keresztési technika, mellyel a csiripiszli készül, mind maga a szó újabb keletű hatásokra utal. A divat vagy a szükség előtérbe hozta ezt az ősi lepényfélét, kedveltté tette ugyan, de hátrányait nem tudta elfeledtetni.

Vizsgálódásaink azt mutatják, hogy a gabonamagvak csírájával édesített egyszerű lepények anyagának előkészítő munkái megegyeznek a sörfőzésnél ismert technikai eljárásokkal, a *szalados név* is egyenesen a Bátky által említett „szláv módra" történő sörfőzés hatására utal. Leíró adataink alapján sor kerülhet megfelelő tudományos apparátussal nagyobb összefüggések megállapítására is. (Szükségesnek látszik e sörfőzési mód terjedésének néprajzi és történeti kutatása.) Bizonyos azonban, hogy az édes keresztéssel készített lepények

[73] Pais Dezső, Példák a hangutánzó ikerítésre. MNy L. (1954) 276—277.
[74] Czuczor Gergely—Fogarasi János. A magyar nyelv szótára. I. Pest 1862. 1023.
[75] Pogány Péter, Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. Bp. 1959. 144.
[76] Halász Előd, Német—magyar szótár. I. Bp. 1952. 235. — Nitsch i. m. 33.

készítési góca nálunk a Dunántúl északnyugati része volt, innen húzódott az Alföld déli és keleti részei felé, hol újabbban a kukoricalisztből készített lepények hatása erőteljesebben érvényesült, s a természetes édes kelesztés nagyrészben feleslegessé vált. Bár az édes kelesztés technikája sok helyütt egyszerű, archaikus formájú tészták készítésénél él, az újabb eredetű vonások sokkal erőteljesebbek, mint a régiek: észleltük a savanyú kelesztés fejlettebbnek látszó formai hatását az édes kelesztésre igen erőteljes változásokban.

Ezeknek a régies lepényféléknek a fennmaradását egyrészt az osztálytársadalmak gazdasági viszonyai, a szegénység konzerválták, másrészt vallásos hagyományok éltették. Mindkét réteg igyekezett a készítési technika megváltoztatásával a lepény minőségét javítani, s ez a javítási tendencia napjainkban is él. Ha továbbfinomulnak ezeknek az édes lepényeknek a készítésmódjai, teljesen eltűnnek archaikus vonásaik (pl. a lapos kerek forma, a primitív hozzávalók), s új formáik alapján senki sem gondolhat arra, hogy ezeket a lepényeket az emberiség őskorából eredő ételeknek minősítse, mert megfinomultan, átalakítva élnek tovább a mindennapi életet felépítő anyagi erők sodrában.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Ш. ДЁМЁТЁР

СЛАДКИЕ ЛЕПЕШКИ В ДУНАНТУЛЕ И АЛЬФЁЛЬДЕ

Резюме

К основным типам пищи человечества принадлежат лепешки, являющиеся на самом деле спеченными кашами. На краях венгерской этнической территории и сегодня изготовляют в значительном количестве насоложенные естественным путем, подслащенные архаические лепешки. Все следы свидетельствуют о том, что эти лепешки были известны недавно по всей венгерской территории.

По всему Дунантулу (Задунайскому краю) известен способ изготовления теста, по которому проросшие хлебные зерна засушиваются, размалываются и высеиваются, затем изготовляется жидкое тесто, которое печется в круглом глиняном противне. Такая лепешка называется *szalados*. Если упомянутая каша сгущается мукой, то спеченная из нее лепешка называется *málé*. На Альфёльде (Большой венгерской низменности) лепешка изготовляется из солодящего материала с прибавлением муки. Это — *csiramálé*. В северных районах Дунантула сок полученый из проросшего хлеба выжимается, и прибавлением его изготовляется жидкое тесто или обыкновенное блинное тесто. Первое называется *csiripiszli*, последнее же — *kőttés*. Лишь прорастание хлеба представляет собой архаический характер, причем дальнейший ход изготовления во многих местах весьма изощрен; прием сладкого соложения в некоторых местах свидетельствует о влиянии приема кислого соложения.

Под влиянием необходимости крестьянская беднота изготовляла хлеб и из случайно проросшего зерна и в неурожайные годы она изготовляла и другие суррогаты из муки такого хлеба. В XVI и XVII столетиях создавались пивоваренные мануфактуры в Северной Венгрии и в Дунантуле для удовлетворения потребности солдат в пиве. Можно предполагать, что в эти бедные годы войны солод был использован и для размножения хлеба, предназначенного бедным слоям населения. Изготовление простых лепешек, сдобренных полученной путем прорастания кашей, мукой, оживало местами под влиянием подобных экономических мотивов. Название *szalados* славянского происхождения *(солод)*; название венгерского происхождения *kőttés* является совсем новым выражением; *csiripiszli* — это полувенгерское, полунемецкое насмешливое слово, указывающее на презрение, на скромность лепешки.

Центром изготовления лепешек с сладким соложением в Венгрии была северная часть Дунантула. Отсюда оно распространилось по направлению к южным и восточным районам Альфёльда, где проявлялось влияние лепешек из кукурузной муки и благодаря

этому новому воздействию естественное сладкое соложение оказалось большей частью излишним. Обычай изготовления этих лепешек по старому сохранился отчасти нуждой, отчасти же религиозными традициями во время поста. Изменением приема всячески старались улучшить качество лепешки. Это стремление к лучшему качеству сказывается и в наши дни.

SÜSSE FLADEN JENSEITS DER DONAU (DUNÁNTÚL = TRANSDANUBIEN) UND AUF DER UNGARISCHEN TIEFEBENE.

Zu den grundlegenden Speisearten der Menschheit gehört der Fladen, der eigentlich ein gebackener Brei ist. Die Zubereitung der mit natürlicher Gärung versüßten archaistischen Fladen, ist an den Rändern des von Ungarn bewohnten Gebiete auch heute noch gebräuchlich. Alle Spuren weisen darauf hin, dass diese Fladen noch gar nicht so lange auf dem ganzen ungarischen Gebiet bekannt waren.

In den westlichen Teilen Transdanubiens (Südwestungarn) ist die Technik der Teigzubereitung, in der die gekeimten, gemahlenen, ausgesiebten Getreidekörner zu einem dünnen Teig verarbeitet werden, allgemein bekannt. Der Teig wird dann in einer runden, irdenen Pfanne gebacken. Dieser Fladen heißt „Szalados". Wenn dieser Teig noch mit Mehl verdichtet wird, nennt man den so gebackenen Fladen „Málé". Auf der Tiefebene wird der Fladen „Csiramálé" mit dem, aus gekeimten Getreidekörnern gewonnenen Gärmittel, das zum Mehl gemischt wird, zubereitet.

Im nördlichen Teil Transdanubiens wird die Flüssigkeit des aus dem gekeimten Getreide gewonnenen Breis ausgepreßt und dann zum Mehl gemengt, um einen dünnen, oder einen gewöhnlichen Fladenteig zu machen. Jener wird „Csiripiszli", dieser „Kőttés" genannt. Diese süßen Fladen bewahren einen archaistischen Zug ausschließlich durch die Getreidekeimung, die weitere Zubereitungsart wurde in vielen Orten äußertst verfeinert; selbst die Technik der süßen Gärung weist in einigen Orten auch die Wirkung der Technik der saueren Gärung auf.

In notdürftigen Zeiten buken die Bauern auch aus zufällig gekeimtem Getreide Brot, sie dachten in solchen Zeiten auch an andere Nahrungsersätze, die sie mit dem aus dem gekeimten Getreide gewonnenen Mehl zubereiteten. Im XVI—XVII. Jahrhundert wurden in Oberungarn und Transdanubien zur Befriedigung des Militärbedarfs Bierbrauereien gegründet. Es ist anzunehmen, daß man in notdürftigen Kriegszeiten das, bei der Bierbrauerei benötigte Malz auch zur Hebung des Brotbedarfes der ärmlichen Volkschichten verwendete. Unter dem Druck solcher wirtschaftlichen Zustände lebten zeitweise die einfachen Fladen auf, die mit Keimung gewonnener Grütze und mit Mehl zubereitet waren. Die Benennung „Szalados" ist slavischer Herkunft (russisch: sólod, „Malz".) Die Benennung „Kőttés", die auch jünger sein kann, ist ungarischer Herkunft: der Name „Csiripiszli" ist ein halb ungarisches, halb deutsches Verhöhnungswort, das auf die Geringschätzung, die Anspruchslosigkeit dieses Fladens hinweist.

Der Herd der, mit süßer Gärung zubereiteten Fladen lag in Ungarn im nördlichen Teil Transdanubiens. Von hier aus verbreitete sich diese Methode nach den südlichen und östlichen Teilen der Tiefebene, wo in neuerer Zeit die Wirkung der aus Maismehl gebackenen Fladen zur Geltung kam und sich die Arbeit der natürlichen süßen Gärung größtenteils überflüssig erwies. Diese altmodischen Fladen erhielten sich teils durch die Not und Armut, teils infolge religiöser Traditionen, als Festtagsspeise.

Jedenfalls war man bestrebt, durch Änderung der Technik die Qualität des Fladens zu verbessern und diese Tendenz der Förderung besteht auch heute.

Cserhátsurány állattartásának másfél százada*

Tanulmányunkban Cserhátsurány[1] állattartásának a XIX. század elejétől napjainkig terjedő szakaszát mutatjuk be. Vizsgálatunk azért terjed a XIX. század elejéig, mert a község múltjára vonatkozó írásos emlékek többsége erre az időszakra vonatkozik, s a visszaemlékezések is eddig terjednek.

Surány község a római katolikus egyház feljegyzéseiben már 1138-ban szerepelt Surány néven, mint a dömösi prépostság birtoka. A törökdúlás következtében, azonban a község majdnem teljesen elpusztult. 1715-ben 8, 1720-ban csak 6 jobbágyháztartást írtak össze.[2] A község lakossága azonban szlovák telepesekkel — akiket a földbirtokosok költöztettek be — gyorsan megnövekedett. 1724—25-ben az összeírást végző Madách László és nagyréti Darvas János szolgabírák, már 20 örökös jobbágygazdaság meglétéről tudósítanak.[3] A földbirtokosok csak az eddig letelepedetteknek biztosítottak kellő

*E tanulmány a hasonló című 1958-ban készült szakdolgozatom egy része. Tálasi István professzornak támogatásaiért, nevelő fáradozásaiért ezúton is hálás köszönetet mondok.

[1] Cserhátsurány község Nógrád megyében, a Cserhát-hegység északi részén, Balassagyarmattól 18 km-re, a legközelebbi vasútállomástól, Magyarnándortól 6 km-re fekszik. 3200 holdas határa enyhe lejtésű, nem túlságosan magas dombok között oszlik meg.

Cserhátsurány — mely 1906-ban kapta mai nevét — két önálló településből tevődik össze: Surány községből és Csór pusztából. A két település történetét 1864-ig, amióta Csór puszta egyes jobbágyainak érdekei Surány községhez kapcsolódnak, illetve 1868-ig, Surány és Csór egyesítéséig, külön tárgyaljuk. Az állatállomány számszerű változásánál Surányt és Csórt együtt ismertetjük, de (1868-ig) minden egyes adatnál feltüntetjük, hogy az melyik településre vonatkozik. Az adatokból levont következtetéseinket nem választottuk szét, mert az a két település történetéből adódik, hogy azokból melyik értendő Surányra vagy Csórra, illetve mindkettőre.

[2] Acsády Ignác: *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában*, 1720—21. Bp. 1896.

[3] A jegyzetanyag zsúfolódása és az ismétlések elkerülése végett, évek szerint felsoroljuk a leggyakrabban előforduló összeírásokat és forrásokat: *a)* 1724—25. A szécsényi járás összeírása. 2. számú Állami Levéltár. (Rövidítése a következőkben: 2. sz. áll. lt.) — *b)* 1750. A szécsényi járás összeírása. 2. sz. áll. lt. — *c)* 1770. évi urbárium. Országos Levéltár. — *d)* 1836—1847. 2. sz. áll. lt. Surány: XVIII. 1836—1847/17., Csór: XVIII. 1836—1847/16. — *e)* 1846. Háztulajdonosok összeírása. 2. sz. áll. lt. XVIII. 1846/17. — *f)* 1864. Surány úrbéri rendezési telekkönyve. Eredetije Veres Mihály cserhátsurányi gazda birtokában. — *g)* 1867. Tagosítási térkép és birtokleírás. Eredetije a megyei földmérési hivatalban, Balassagyarmaton. — *h)* Cserhátsurányra vonatkozó, eddig nyomtatásban megjelent összeírásainak összesítése. Az összesítés 1945 után készült. Eredetije dr. K. Kovács Péter tulajdonában; ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki az adatoknak rendelkezésemre bocsátásáért. — *i)* 1895. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Bp. 1897. 38—39. — *j)* 1911. Állatszámlálás. — *k)* 1935. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Bp. 1936 (Magyar Statisztikai Közlemények 99.) 246—247.

mennyiségű földet; a később beköltözöttek már nem a jobbágyok, hanem a zsellérek számát növelték. A lakosság főjövedelme már ekkor is a földműveléséből származott. A föld megműveléséhez szükséges igaerőt csak ökrökkel tudták biztosítani. Lóval alig néhány jobbágy rendelkezett. Többletük csak sertésből adódott; ezek száma háztartásonként 4—5 (két éven felüli) volt. Tartásukat az ekkor még szabad makkoltatás tette lehetővé.

A XVIII. század végére és a XIX. század elejére a község teljesen az átalakult faluképet mutatja. Az 1770-es urbárium már pontosan rögzíti a jobbágyok által használt szántóföld és rét nagyságát. A falu jobbágyai ebben az időben 418 hold szántóföldön és 103 „ember vágó" réten gazdálkodtak. A 20 örökös jobbágygazdaságon kívül 15 zsellérháztartást is számontartanak.

A XIX. század elejétől napjainkig pontosan követni tudjuk a lakosság növekedését és változását. A gazdag levéltári anyagból és az adatközlők megbízható visszaemlékezéseiből figyelemmel tudjuk kísérni azoknak a gazdasági és társadalmi tényezőknek az alakulását, amelyek a község állattartására is kihatottak.

A múlt század elejétől a lakosság száma gyors növekedésnek indult. 1828-ban 668 a község lakóinak száma, melyből 434 római katolikus, 219 evangélikus, és 15 zsidó vallású.[4] Ekkor Sréter László és Sréter Mihály volt a község földesura. 1836—1847 között a falu társadalmi megoszlása az alábbiak szerint alakul:

Év	Jobbágyháztartás	Zsellér és egyéb háztartás	Összes háztartás
1836	20	36	56
1838	20	46	66
1843	20	49	69
1844	20	51	71
1846	20	46	66
1847	20	47	67

A fenti adatokból láthatjuk, hogy a zsellérek és az egyéb foglalkozásúak száma erősen megnövekedett a múlt század első felében. A jobbágyháztartások száma, — mint az adatok bizonyítják — több évtizeden keresztül nem változott.

A levéltári adatok és a visszaemlékezések szerint a jobbágyok egy-egy házasság után nem nyitottak új háztartást, hanem továbbra is a szülői házban maradtak. A nagycsalád meglétéről tanúskodik az 1846-ban készített, háztulajdonosokra vonatkozó összeírás is. A jobbágyok házaiban 15—20 személy lakott együtt, míg a zselléreknél 6—10, vagyis a „tényleges család". A nagycsalád felbomlása 1848, illetve 1864-ben történt.

Csór puszta, mint a Csór nemzetség ősi birtoka már 1330-ban megvolt. 1439-ben Buják várának tartozékai között találjuk. A törökdúlás következtében, Surány községhez hasonlóan elnéptelenedik, de a XVIII. század elején újratelepül.[5] Az 1720. évi összeírásban azzal a megjegyzéssel fordul elő, hogy

[4] Nagy, Ludovicus: *Notitiae Politico-Geographico- Statisticae Hungariae.* Budae 1828. 211.

[5] Borovszky Samu: *Nógrád vármegye monográfiája.* Bp. é. n. 25—26.

„erről a községről csak a földesúr mondta, hogy van, de azt is, hogy annak lakói nem bírnak semmivel." 1750-ben hat jobbágygazdaságot írnak össze. A XVIII. századra vonatkozóan csupán még egy adattal rendelkezünk, mely szerint 1770-ben herceg Eszterházy Miklós volt a puszta földesura.[6]

A XIX. század első felében már számos adatot találunk a puszta történetére. 1828-ban 150 a puszta lakóinak száma, melyből 148 római katolikus, 2 evangélikus vallású.[7] Az adatközlők visszaemlékezései szerint Csór pusztán csak jobbágyok laktak, akik kötelesek voltak saját igaerejükkel és munkaeszközeikkel az uradalom földjeit megművelni, a földhasználat fejében pedig adót fizetni.

Az 1836—1847. év közötti források megerősítik az adatközlők visszaemlékezéseit, mert ezekben a részletes összeírásokban zsellérekre, uradalmi cselédekre vonatkozó adatokat nem találunk.

Az 1836—1847 közötti időben a puszta társadalmi megoszlása az alábbiak szerint alakul:

Év	Jobbágyok	Lakók
	háztartásának	száma
1836	10	—
1838	10	3
1843	11	4
1844	11	3
1845	11	3
1847	11	3

A lakók közül kerültek ki a puszta lovászai, csordásai, juhászai és kocsmárosai. Csórnak külön volt bírója is. Az ügyek intézésében 1848-ig a két szomszédos település teljesen függetlenül járt el. 1848 után továbbra is megtartották önállóságukat, de az ügyek intézését a két bíró már közösen végezte. A jobbágyfelszabadítás után a két település más tekintetben is kezdett közelebb kerülni egymáshoz. 1848—1864 között két csóri jobbágy már telket is vásárolt a surányiaktól, melyet 1864—67 között ismét két jobbágy telekvásárlása követett.[8]

1868-ban az Eszterházyak felszólították a puszta jobbágyait, hogy az általuk használt földet vásárolják meg. A jobbágyok erre nem voltak hajlandók, s így az egész Eszterházy birtok egy Lesák nevű idegen kezébe került.[9] A csóri gazdák, négy kivételével, akik korábban Surányban vásároltak birtokot, föld nélkül maradtak. Csupán házhelyet kaptak, melyért a megváltási árat, a taksát 1944-ig kellett fizetniük.

[6] Uo.

[7] Nagy i. m. 207.

[8] A jobbágy szót tanulmányunkban 1864, illetve 1868-ig használjuk, mert a községben a jobbágyság lényegében csak ezekben az években szűnt meg véglegesen. Ekkor került sor Surányban a paraszti telkek megvásárlására, Csóron a jobbágyi földek elvételére; mindkét helyen a paraszt és a földesúr közötti függőség részbeni csökkentésére. A jobbágy szót napjainkban is használják a községben. Azokat a gazdákat nevezik jobbágyoknak, akiknek ősei az 1864-es tagosítás alkalmával telket kaptak, és *öröklés* útján ma is ilyen telekkel, illetve telekrésszel rendelkeznek.

[9] Holes István cserhátsurányi gazda birtokában levő 1868-as Taksakönyv szerint.

Az új földbirtokossal Csór teljesen beolvadt Surányba. A föld nélkül maradt hét gazda a Lesák-uradalomban talált munkát, de már nem mint jobbágy, hanem Surány zselléreinek egy részével, mint uradalmi cseléd.

A puszta gazdasági és részben társadalmi fejlődése megegyezik a Suránynál elmondottakkal. Csak annyi állatot tartottak a múlt század első felében, de már az előző században is, amennyi az igaerő-, hús-, zsír- és tejszükségletet fedezte. Sőt egyes állatfajtákból, különböző gazdasági okok miatt, még kevesebbet. Itt is megtaláljuk a jobbágyoknál a nagycsaládot, majd megfigyelhetjük ennek felbomlását a múlt század közepén.

Mint fentebb láttuk, Surányban a jobbágyokra eső 418 hold szántóföldet az 1864-es tagosításig csak 20 jobbágy birtokolta. A tagosításkor viszont, ugyanezt a földterületet már 41 gazda között osztották szét. Az új gazdák, — mint ahogy az 1864 előtti és a tagosításkor készült összeírások névanyagának összehasonlításából kitűnik — nem a földnélküli zsellérekből kerültek ki, hanem azok közül a jobbágyok közül, akik már a tagosítás előtt is rendelkeztek földdel. Vagyis a jobbágy fia, unokája jutott önálló földterülethez a régi jobbágygazdaság rovására. 1864-ben nemcsak a szántóföld került felosztásra, hanem pontosan kimérték a beltelek, a rét és a legelő nagyságát is. Az erdő felosztásáról nem történik említés.

Az 1864-es tagosítás eredményeként a község parasztjai között 748,85 hold földet osztottak szét. Ebből beltelek 30,77 kh., szántó 418 kh., rét 160,78 kh. és legelő 139,30 kh. volt.

Az úrbéri zsellérek (számuk 20) és a majorsági zsellérek (számuk 12) csak beltelket és legelőt kaptak. A beltelek nagysága mindkettőnél változó. A legnagyobb urbéri zsellér-beltelek 0,91 kh., a legnagyobb majorsági zsellér-beltelek szintén 0,91 kh. volt. Egy-egy urbéri zsellérháztartásra — két félilletményű háztartás kivételével — 0,85, illetve 0,86 hold legelő jutott. A majorsági zsellérek (három zsellérnek nem jutott semmi) egységesen 0,75 hold legelőt kaptak. A zsellérek között rétfelosztás nem történt.

Ebben az időben egy-egy parasztgazdaságra általában már csak negyed, fél és háromnegyed telek jutott. Csupán két gazdának volt egész telke (36 hold) és egynek másfél. A telekaprózódás a későbbi évtizedek során tovább folytatódott. A századfordulón emlékezet szerint már sok olyan parasztgazdaság volt, amely csak 4—5 hold földdel rendelkezett. A birtokaprózódás következtében sok gazda földnélkülivé vált.

Ezek és a korábban kialakult zsellérség csak az uradalmi birtokon talált munkát a század második felében. A birtokaprózódás és az ezzel járó elszegényedés kihatott az állattartásra is. Az elszegényedett parasztoknak földszerzési lehetőségük nem volt; 748,85 hold földön kellett évtizedeken keresztül osztozkodniuk egészen 1945-ig. Az 1945-ös földreform során igénybevett földterület összesen 2028 hold volt. Ekkor 246-an jutottak földhöz, a földigénylők közül 34 föld nélkül maradt. Így aztán azok, akiknek föld nem jutott, bányákba, üzemekbe és gyárakba mentek dolgozni. Napjainkban is mintegy 30—40 fő jár a falun kívül kenyeret keresni.

Jelenleg (1956) a község földmegoszlása a következő: legelő 224 kh., rét 253 kh., szántó 1007 kh., erdő 718 kh.

A múlt század második felétől a lakosság száma is gyorsan emelkedett: 1869-ben 755, 1880-ban 684, 1890-ben 698, 1900-ban 890, 1910-ben 1045, 1920-ban 1044, 1930-ban 1071 a község lakóinak száma. Napjainkban a lakosság 1200 főnyi. Vallási megoszlás: 7 család evangélikus, a többi római katolikus.

A múlt század közepén meginduló nagyméretű birtokaprózódás és a vele járó elszegényedés emberanyagot biztosított az ekkor mindenben önellátó gazdálkodásra törekvő uradalmaknak. 1848 előtt a faluban uradalmi cselédek meglétéről nemigen beszélhetünk. A robottal dolgozó uradalmaknak nem volt szükségük cselédekre, helyesebben nagyszámú cselédségre, mert a földeket a falu jobbágyaival és zselléreivel dolgoztatták meg. Feltevésünket igazolják az összeírások és az adatközlők visszaemlékezései is. Az 1846. évi részletes surányi összeírás csupán 3 conventiós házban lakó családról tesz említést. Az összeírás feltünteti a foglalkozást is. A három családon kívül nem említ olyant, aki az uradalmakban cselédeskedett volna; ugyanakkor 5 pásztort említ. A levéltári adatok helyességét igazolja Holes István 90 esztendős volt surányi uradalmi kocsis is, aki elmondotta, hogy nagyszüleitől hallotta, hogy 1848 előtt az uradalmaknak együttesen csak két pár lovuk és három pár ökrük volt. Az uradalmak birkán és sertésen kívül más számosállatot nagyobb mennyiségben nem tartottak.[10]

Az uradalmi cselédség kialakulása, számának nagymértékű megnövekedése csak 1848 után történhetett. 1900-ban 100, 1910-ben 121 cseléd dolgozott a falu három uradalmában. Az uradalmi cselédek életviszonyainak és kialakulásának vizsgálata azért szükséges, mert a község lakosságának jelentős százalékát alkották és állattartási lehetőségük földesúri engedélyhez volt kötve.

Az uradalmi birtokok összeírására az első adat 1864-ből való. Ekkor Surány földbirtokosai Sréter Horácz, Sréter Mihály és Sréter László voltak, Csórt pedig az Eszterházyak birtokolták. Ebben az időben Surány és Csór határának terjedelme 3204 hold. Ebből a két település jobbágyai mindössze 748,85 holdat mondhattak sajátjuknak, a többivel (2455,15 holddal) a négy uradalom rendelkezett. A ténylegesen használt föld (beltelek, szántó, legelő és rét) 1621,80 hold volt összesen. Ebből a surányi uradalmak 1127,40 kh., a csóri uradalom pedig 494,76 holdat használt. Surányban a szántóföld és a legelő együttesen 854,75 holdat tett ki. A rét nagysága a három uradalomban 225,50 hold volt. A szántóterületet nem tünteti fel külön az összeírás. Véleményünk az, hogy Surányban a szántóföld 600 holdnál nem lehetett több. Ha figyelembe vesszük azt, hogy 1848 előtt — hiszen az uradalmak csak a jobbágyfelszabadítás után tértek át az önellátó gazdálkodásra — a szántóföld területe még kevesebb lehetett, s azt, hogy a múlt század végéig szokás volt a határhasználatban a „fekete ugar" meghagyása, akkor megérthetjük, hogy a község jobbágyai és zsellérei az uradalom egy évre eső 250—300 holdas szántóföldjét meg tudták művelni robotban is, nem volt szükség uradalmi cselédek felfogadására.

Az 1880-as években a Lesák-féle csóri birtokot Jánossy Rezső vásárolta meg. Jánossy hatalmas erdőirtást végeztetett, hogy a szántóföld területét növelje. Közel 800 hold erdőt irtatott ki. Az erdőirtás lehetőséget adott a falu parasztjainak a fafuvarozásra és az azt követő gabonaszállításra.

1895-ben és az utána következő évtizedekben az alábbiak szerint változott a három uradalom szántó-, rét- és legelőterülete:

[10] Összehasonlításként megemlítjük, hogy a Suránnyal szomszédos Herencsény község földbirtokosának, Semberg Fülöpnek 1842-ben 8 ökre, 2 fejőstehene, 3 hámoslova és 350 birkája volt (2. sz. áll. lt. XVIII. 1842/20.).

Szirák község (Nógrád megye) földbirtokosának, gróf Teleky László örökösének 1849-ben 250 hold szántóföldje, 40 hold rétje, 20 jármosökre, 2 tehene, 8 lova és 20 sertése volt (2. sz. áll. lt. XVIII. 1849/11.).

Év	Birtokos neve	Szántó	Rét	Legelő
		kat. hold		
1895	Jánossy ..	1006	88	172
	Madách ..	228	15	45
	Negró ...	436	62	71
1911	Jánossy ..	608	135	187
	Klein	97	11	123
	Negró ...	409	69	96
1925	Jánossy...	609	136	187
	Klein	184	7	38
	Farkas ...	428	32	28
1935	Jánossy ..	548	136	187
	Klein	187	—	10
	Simonyi ..	390	45	103

Az uradalmi birtokokkal függött össze a falu határában levő három puszta (Nagypatak, Szilvágy és Bodóvölgy) kialakulása is. Létrejöttük a birkatartással kapcsolatos. Még 1867-ben is a birkatenyésztést szolgálták. Az ekkor készült térképen a három pusztán csak birka-aklok és juhász lakások láthatók. Mindhárom puszta még „Szálas" néven szerepel ebben az időben. Csak a századfordulón és az utána következő évtizedek során — az állatállomány csökkenésével — vált az uradalmi cselédek lakóhelyévé, és ekkor kapták mai nevüket is azokról a dülőkről, melyeken korábban feküdtek. 1902-ben Bodóvölgy 22, Nagypatak 40, Szilvágy 10 lelket számlált.[11]

Ezek a gazdasági és részben társadalmi változások, amelyek a községben a múlt század elejétől napjainkig végbementek nagymértékben hatottak az állatállomány változására is.

II.

A XIX. század elején Surány és Csór az állatállomány tekintetében már az átalakult faluképet mutatta. Vagyis mindenki annyi lovat, szarvasmarhát, sertést és birkát tartott, amennyi létfenntartásához éppen szükséges volt. Eladásra nem neveltek már állatokat.

Az állatállomány fejlődését vizsgálva nem szorítkozhatunk kizárólag a múlt század elejétől napjainkig fellelhető adatokra, hanem vissza kell tekintenünk a XVIII. századi forrásokra is, vagyis az újratelepítésig, hogy világosabban lássuk azokat az okokat, amelyek egyes állatfajták létszámának csökkenését vagy növekedését előidézték.

Lóállomány

Az első olyan összeírás a XVIII. századból, mely az állatállományban a lovak számát is kimutatja, 1724-ből Surányból való. Eszerint a faluban 8 ló volt. Negyedszázad múlva 1750-ben már 18 lóval rendelkezett a falu. Csóron ebben az időben lovat nem tartottak.

[11] A magyar korona országainak helységnévtára, 1902. Bp. 1903. 13.

A XIX. század első feléből való összeírások már részletesebbek. Ezekből az összeírásokból kitűnik, hogy nemcsak a jobbágyok tartottak lovat, hanem a zsellérek is.[12]

Év		Lovak				Csikók			
		hámosok		ménesbeliek		3 esztendősek		2 esztendősek	
		Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór
1836	jobbágyok	67	32	—	—	—	—	3	—
	zsellérek — lakók	26	—	—	—	—	—	—	—
1838	jobbágyok	67	30	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	22	—	—	—	—	—	—	—
1843	jobbágyok	72	34	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	24	—	—	—	—	—	—	—
1844	jobbágyok	74	33	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	19	2	—	—	—	—	—	—
1845	jobbágyok	*	32	*	—	*	—	*	—
	zsellérek — lakók	*	—	*	—	*	—	*	—
1846	jobbágyok	66	*	—	*	—	*	—	*
	zsellérek — lakók	10	*	—	*	—	*	—	*
1847	jobbágyok	63	30	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	10	—	—	—	—	—	—	—

Ha összehasonlítjuk Surány község XVIII. és a XIX. század eleji, pontosabban az 1724. évi és az 1836. évi összeírásait, érdekes eredményre jutunk. Bár az 1724-i összeírás még csak 20, az 1836-i pedig már 56 háztartást említ, mégis feltűnő a két összeírásban szereplő lovak száma közötti arány. Világosan kitűnik, hogy a XVIII. század elején a község még ökörtartó volt, a XIX. század elején viszont már lótartóvá vált. Hogy ez a változás milyen okokból jött létre, adatokkal bizonyítani nem tudjuk. Valószínű azonban az a feltevésünk, hogy a XVIII. század elején, az újratelepítés során beköltözött családoknak nem volt módjuk ahhoz, hogy az igénytelen ökör helyett, igényes lovat tartsanak, — másrészt a betelepült szlovákok a lótartáshoz szükséges gyakorlattal sem rendelkeztek. Lovat ebben az időben csak azok tartottak, akik már az újratelepítés előtt is a faluban laktak. Az újratelepülőknek először a földbirtokosok kastélyait és magát a falut kellett felépíteniök. Hosszú évtizedeken keresztül nem tudtak anyagilag annyira megerősödni, hogy az ökör helyett lovat tartsanak.

[12] A táblázatokban a *-gal jelölt évekből és helységekből adatokkal nem rendelkezünk.

A gazdasági fellendülés következtében a jobbágyok fokozatosan áttértek az ökörtartásról a lótartásra. Már 1750-ben a falu 28 háztartásában 18 ló volt. Ekkor már gyakrabban előfordult, hogy az a gazdaság, mely korábban csak ökröt tartott, most már lófogattal is rendelkezett. Ez 1724-ben csak három esetben fordult elő.

1836-ban már eleget tudtak tenni a jobbágyok Surányban és Csórban egyaránt — lófogattal is — az 1770-es urbárium azon rendeletének, hogy a jobbágy „. . . szántáskor mind azon által Négy marhával maga boronájával ekéivel Uraságnak dolgozni tartozik . . .”

Az 1836—1844 közötti összeírásokban már egy jobbágynak sem volt három lónál kevesebbje. Ugyanebben az időben a zsellérek legnagyobb részének is két lova volt. Apadás a jobbágyok és zsellérek lóállományában csak 1846—47-ben észlelhető.

A század második felében nagymértékben fellendült az árutermelés, mely együtt járt a kereskedelembe való bekapcsolódással. Ahhoz, hogy termékeiket értékesíteni tudják, piacra kellett vinniök. A község a felvevőpiacoktól távol feküdt: Balassagyarmattól 18 km, Pásztótól 20 km, Váctól 45 km, Losonctól 60 km-re. Hogy a jobbágyok a piacokat könnyebben elérhessék, célszerűbb volt a lassú mozgású ökör helyett lovat tartani, hiszen az anyagi alapjuk is megvolt már hozzá.

A lótartást előmozdíthatta egy nagyobb méretű erdőirtás is (erre ugyan adatunk nincs), mely valószínűleg a XVIII. század végén és a XIX. század elején történt.

Hogy az erdőirtás milyen nagy hatással van a lótartás előmozdítására, azt az alábbi példán szeretnénk bemutatni.

Az 1880-as években a Jánossy-uradalomban mintegy 800 hold erdőt kiirtottak. A parasztok nagy része, akik tavasszal és nyáron ökörigával rendelkeztek, őszre igyekeztek lovat venni, hogy az ősztől tavaszig tartó fafuvarozásba be tudjanak kapcsolódni. A téli lótartást a gazdák drága takarmányok vételével biztosították, de a fuvarozással keresett pénz ezt a költséget jóval túlhaladta. A nagy távolságra (Vácra) történő fafuvarozásra az ökör lassúsága és a síkos úton való bizonytalan járása miatt nem volt alkalmas.

Az 1847—1895 közötti időből nem rendelkezünk olyan összeírással, melyből a lovak száma kitűnne. Erre az időre csak a falu legidősebb adatközlőinek visszaemlékezéseiből kapunk adatokat. 1848-ban és az utána következő években a lóállomány annyira lecsökkent, hogy a faluban sokkal több volt az egylovas fogat, mint a kétfogatú. A tagosítás után a lóállomány gyors fejlődésnek indult.

A lovak száma a múlt század második felében ugyan nagymértékben emelkedett, de az egy háztartásra eső lóállomány csökkent. Mint fentebb láttuk, 1844-ig minden jobbágy legalább három lovat tartott. Erre 1848, illetve 1864 után már nem volt lehetőség és nem is volt rá szükség. Az 1860-as években jelent meg a parasztság kezén a könnyű kivitelű Vidacs-eke; eddig a nehéz faekét négy lóval kellett húzatni, az új ekét már két ló is elhúzta. Oka volt a lóállomány csökkenésének az is, hogy kevesebb lett az egy parasztgazdaságra eső földterület. Az 1864-es adatok szerint a legszegényebb volt jobbágy is 9 hold földdel rendelkezett. A múlt század második felében sok volt jobbágy a birtokaprózódás következtében kevés földűvé, részben földnélkülivé vált. A századfordulón már sűrűn találkozunk 5—6 holdas gazdaságokkal is. A kevés föld már nem tette lehetővé a gazdának, hogy egy pár lónál többet

tartson. Ahhoz, hogy valaki a két pár ló eltartásához szükséges takarmányt meg tudja termelni, nem lehet kevesebb a földterülete 9—10 holdnál. Az 5 holdas gazda viszont már nem vehetett el földjéből annyit (legalább két holdat) amennyi a lovak számára nélkülözhetetlen takarmányok termesztéséhez szükséges.

Egyrészt tehát a gazdasági kényszerűség, másrészt a technika fejlődése az oka annak, hogy az egy parasztgazdaságra eső lóállomány csökkent.

Az 1848 előtti összeírások azt bizonyítják, hogy a községben (Surányban és Csórban egyaránt) mindenki szabadon legeltethetett és kaszálhatott. Ez a lehetőség 1848 után megszűnt. Az 1864-es tagosítás alkalmával az egésztelkes gazda 6,82 hold legelőt kapott. Társulás útján — mert a legelőt mindig így használták — ekkora legelőn lehetőségük nyílt a parasztoknak arra, hogyha nem is sok, de számosállatot tartsanak. Az egésztelekre eső 7,56 hold rét viszont a téli takarmányt biztosította. A zsellérek a tagosítás alkalmával nagyon kevés legelőt kaptak; ez még társulás esetén sem volt számottevő. A rét használatából pedig teljesen kizárták őket. Így tehát a zselléreknek 1848 után nem volt meg a lehetőségük ahhoz, hogy lovat tartsanak.

A múlt század második feléből az állatállomány változásának bemutatására, csak az 1895-ben készült összeírásra támaszkodhatunk. Ekkor 171 lovat tartottak nyilván az uradalmak lóállományával együtt. Ebben az évben a lóállomány az alábbi felosztásban szerepel:

	Mén	Kanca	Herélt
Egyéves	12	20	—
Kétéves	1	10	12
Hároméves	1	13	4
Három éven felüli	3	10	—
Négyéves	—	—	8
Négy éven felüli ..	—	64	13

A lóállomány 1911-ben lényeges változást az 1895-ös adatokhoz viszonyítva nem mutat. Ekkor 168 ló volt a faluban az uradalmak lovaival együtt. Ebből a 168 lóból 10 csikó, 33 kancacsikó, 84 kancaló, 12 herélt csikó, 29 pedig herélt. 1926-ban 177, 1935-ben pedig 164 volt a község lóállománya az uradalmakéval együtt.

1957-ben 86 ló volt a gazdák birtokában; az 1950-ben alakult Szabadság termelőszövetkezet lóállománya 12 volt.

Szarvasmarha

Surányban az 1724-ben készült összeírás szerint az ökrök száma 31, a fejőstehenéké 21, a növendék állatoké pedig 2 volt.

1750-ben szintén 31 az ökrök száma. Fejőstehén 23, növendék marha pedig 9 volt. Csór puszta jobbágyai ebben az időben 6 ökröt, 4 fejőstehenet és 1 növendék marhát tartottak.

A XIX. század első felében a szarvasmarha-állomány az alábbiak szerint változott:

Év		Ökrök						Tehenek				Tinók				borjúk	
		jármosok				hízlaltak		fejősek		meddők		3 esztendősek		2 esztendősek			
		saját		kölcsönvett													
		Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór	Surány	Csór
1836	jobbágyok	8	—	6	—	—	—	11	8	2	—	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	—	—	2	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1838	jobbágyok	20	12	—	—	—	—	12	7	2	1	2	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	4	2	—	—	—	—	12	1	1	—	—	—	—	—	—	—
1843	jobbágyok	12	8	—	—	—	—	16	7	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	2	—	—	—	—	—	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1844	jobbágyok	12	6	—	—	—	—	15	8	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	6	—	—	—	—	—	9	—	1	—	—	—	—	—	—	—
1845	jobbágyok	*	10	*	—	*	—	*	10	*	—	*	—	*	—	*	—
	zsellérek — lakók	*	—	*	—	*	—	*	—	*	—	*	—	*	—	*	—
1846	jobbágyok	2	*	—	*	—	*	7	*	—	*	—	*	—	*	—	*
	zsellérek — lakók	4	*	—	*	—	*	7	*	—	*	—	*	—	*	—	*
1847	jobbágyok	8	8	—	2	—	—	10	9	—	—	—	—	—	—	—	—
	zsellérek — lakók	—	—	2	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—

A XIX. század első felében ökörigát már nagyon kevés jobbágy- és zsellérháztartás tartott; ennek okaira már fentebb utaltunk.

A század közepétől kezdve a szabad legeltetési jog megszűnése a zsellérеket arra kényszerítette, hogy állatállományukat csökkentsék, helyesebben tartásukat szüntessék meg. 1848 után a volt jobbágyok továbbra is lótartók maradtak. Az adatközlők visszaemlékezései szerint az 1860—70-es években 3—4 gazdának volt csak ökörigája. A birtokaprózódás következtében az ökrök száma fokozatosan nőtt. 1895-ben már az ökrök száma elég nagy. Ekkor a falu parasztjainak és uradalmainak együttesen 48 kettes és 3 négyes fogatuk volt.

1911-ben már 144 ökör volt a gazdák és az uradalmak birtokában. Az 1935-ös összeírás csak 38 igásökröt említ. (Az adat valószínűleg téves, mert az adatközlők sem tudnak az ökörigа ilyen nagymérvű csökkenéséről.)

1945 után az igázásra felhasznált ökrök száma tovább növekedett. Az újonnan földhözjuttatottak legnagyobb része ökröt tartott és tart ma is. 1957-ben az ökrök száma 46 volt, de napjainkban a tehenet is igázzák.

Surányban már az 1724—1725-ös összeírások szerint is, — kettő kivételével — minden jobbágygazdaság rendelkezett fejőstehénnel. Három jobbágy 2, a többi 1—1 tehenet tartott. 1836-ban és az utána következő években a fejőstehenek száma nincs egyenes arányban a jobbágy- és zsellérháztartások számával. 1836-ban pl. Surány és Csór 66 jobbágy- és zsellérháztartása csak 30 fejőstehenet tartott.

A múlt század elején, mint az összeírásokból kitűnik, a jobbágyok mellett a zsellérek is tartottak fejőstehenet, mert még ekkor az uradalmi megkötöttségek — legelő használatban — nem voltak erősek. 1864-ig (a tagosításig) az összeírások szerint megvolt a szabad legeltetési lehetőség. Az egy háztartásra eső legelőterület az állatállomány létszámától függött.

A zselléreknek a legelőbirtoklásból való kizárása gyakorlatilag közvetlenül 1848 után megtörtént. 1848-ig a nagy határral, de kevés szántóföldde rendelkező uradalom kevésbé akadályozta, hogy a zsellér meg tudja szerezni állatai számára a téli takarmányt. 1848 után azonban a szántóterületét növelő és az állatállományban (igaerőben) önellátásra berendezkedő uradalom már megtiltotta a zselléreknek, hogy bárhol szabadon kaszálhassanak.

A múlt század második felében a zsellérek csak úgy tudtak tehenet tartani, — ezt meg tudták tenni a faluban 3—4-en — ha attól a jómódú gazdától akinél dolgoztak, kaptak egy befolyatott tehenet, mely egy vagy két borjút a zsellérnél megellett, utána befolyatva visszaadta a gazdának. A borjú a zsellér tulajdonába ment át. Vagyis a zsellér „bornyáé" tartott tehenet.

A múlt század második felében kialakuló uradalmi cselédség közül nagyon kevesen tartottak tehenet, mert a fejőstehén-tartás uradalmi engedélyhez volt kötve.

A tehénállomány csökkenéséhez vezettek a század második felében azok az ellentétek is, amelyek a szegényebb és gazdagabb parasztok közötti legelőhasználatból adódtak. A több földdel rendelkező gazdák teheneiket a legelőre csak az őszi hónapokban hajtották ki. Vetett takarmánnyal etették őket. Az otthon tartott tehén több tejet adott. A tejért a többgyermekes zsellérek és uradalmi cselédek, akik tehenet nem tarthattak, a mezőgazdasági munka nagy részét elvégezték a gazda földjén.

A gazdagabb parasztok döntötték el, — mert nekik volt a legtöbb legelőrészük, — hogy hol és mennyi legyen a szarvasmarha, a sertés és a juh legelője. Mivel ők teheneiket nem hajtották ki, azért a szarvasmarha részére kevés legelőt biztosítottak és azt is a legrosszabb helyen. A szegényebb gazdáknak, vetett takarmányok hiánya miatt, a tehéntartás semmi hasznot nem hozott a nyári hónapokban, amikor a tejre a legnagyobb szükség lett volna. Így többen a legelőhasználatból adódó ellentétek miatt, lemondtak a tehéntartásról.

1895-ben 315 darab volt a szarvasmarha-állomány. Ebből:

	Bika	Üsző—tehén	Tinó—ökör
Egyéves	16	33	5
Kétéves	2	9	24
Hároméves	1	8	7
Három éven felüli	1	9	—
Négyéves	—	43	6
Négy éven felüli ..	—	—	127 volt.

1911-ben az egész falu tehénállománya (tehát az uradalmaké is) 105 darab volt. Ebben az időben a szarvasmarha-állomány összképe ez:

Bika			Tehén		Ökör és tinó			Üsző			
növendék	tenyész	hízó és selejt	tenyész és fejős	selejt	3 éven alului	3 éven felüli	hízó	2 éven alului	2 éven felüli	szopósborjú	összesen
5	2	—	105	—	24	144	—	40	10	13	343

1935-ben a szarvasmarha-állomány az alábbiak szerint oszlott meg:

Bika				Ökör és tinó			Üsző		Tehén
szopósborjú	növendék	tenyész	hízó vagy selejt	tinó	igás ökör	hízó és selejt	szopósborjú	üsző	tenyész- és fejőstehén
55	6	5	—	15	38	—	10	61	181

1956-ban 200 darab szarvasmarha volt a faluban.

Sertés

Surányban az 1724. évi összeírás szerint 95 sertés volt. 1836—1847-ig az összeírások következőképpen mutatják be a sertések számát Surányban és Csór pusztán együttesen:

Év	Jobbágyok birtokában		Zsellérek és lakók birtokában		Összesen
	Surányban	Csóron	Surányban	Csóron	
1836	7	9	5	—	21
1838	10	9	3	1	23
1843	8	6	—	—	14
1844	11	5	—	—	16
1845	*	10	*	—	10
1846	11	*	1	*	12
1847	11	10	1	—	22

Surányban a XVIII. század elején 20 háztartásra 95 sertés jutott, vagyis átlagosan családonként 4—5 darab.

A XIX. század első felében 60—70 háztartásra már csak 10—15 sertés jutott.

Mi lehetett az oka annak, hogy a XVIII. század elején még nagy létszámú sertésállomány a XIX. század elejére annyira lecsökkent? A XVIII. században a makkoltatás lehetősége még megvolt. Erről tanúskodik a Surányra vonatkozó 1770-es urbárium 4. kérdőpontjára adott válasz is: „A makkoltatásban vagyon elsőségünk . . .”

A XIX. század elején, illetve első felében a sertésállomány nagymértékű csökkenésének okát nem tudjuk. Nincs adatunk arra, hogy a múlt század elején az uradalmak nagyszámú sertésállományt tartottak volna, mely miatt megtilthatták volna a jobbágyoknak és zselléreknek a szabad makkoltatást.

Az 1870-es években, az erdőirtásig az adatközlők szerint, volt a községben bérlőmakkoltatás, amely a sertéstartást ismét fellendítette. Elősegítette a sertések számának növekedését az is, hogy az eddigi „keverke" (krumpli és rozsdara) helyett mint hizlaló takarmány kezdett tért hódítani a kukorica. A gazdagabb parasztok ebben az időben már 3—4 hízott sertést is vágtak évente.

1895-ben a község sertésállománya 580, 1911-ben pedig már 650 darab volt. 1926-ban 154, 1935-ben 1564 volt a sertések száma az uradalmakéval együtt.

1957-ben a sertések száma 450.

Juh

A XVIII. századi összeírások szerint Surány és Csór juh- és kecskeállománya (ha az összeírásban szereplő gida néven kecskét kell értenünk) így alakul:

Év		fejő juh és kecske (1724)	Meddő juh és kecske (1724)	Gida
1724	Surány	70	8	28
	Csór	*	*	*
1750	Surány	50	*	77
	Csór	—	*	10

1750-ben a juhállomány (fejősjuh) 4 háztartás között oszlott meg. Gida viszont (átlag 4 db) — egy kivételével — minden gazdaságban volt.

A XIX. század elejétől napjainkig a juhállomány számának változása így alakul:

Év	Jobbágyok birtokában		Zsellérek és lakók birtokában	
	Surányban	Csóron	Surányban	Csóron
1836	72	51	8	—
1838	89	66	3	9
1843	71	39	2	—
1844	78	37	—	—
1845	*	41	*	—
1846	18	*	5	*
1847	27	45	4	—

1848 után a juhok száma erősen növekszik a parasztgazdaságokban. 1880 körül — az adatközlők szerint — eléri a 200-at. A századfordulón 400-ra szaporodott a juhállomány. Ez a mennyiség egész 1945-ig megmaradt. A juhállomány növekedését a múlt század második felétől kezdve, elősegítette az a körülmény, hogy a legjobb és a legtöbb legelőt — a gazdag parasztok érdekei szerint — a juhok kapták. Havonta egyszer még a szarvasmarhák részére kijelölt legelőre is hajthatott a juhász. A szegényebb gazdák fejőstehén helyett igyekeztek minél több juhot tartani, hogy így pótolják a tehéntartás lehetőségének elvesztéséből származó tejtermékek hiányát.

1895-ben 2001 darab volt a juhállomány a faluban, beleértve az uradalmak juhait is. 1911-ben már 2437-et tartanak nyilván. Ekkor valószínűleg azért magasabb a juhok száma 1895-i számhoz viszonyítva, mivel a korábbi összeírás ősszel, az utóbbi viszont tavasszal történt, ellés után.

1945 után a juhok száma csökkent, részben azért, mert megfelelő pásztor hiányában erősen pusztultak, másrészt viszont azért, mert tartásuk nem volt kifizetődő. 1957-ben a gazdáknak 264, a termelőszövetkezetnek 320 darab volt a birkaállománya.

Öszvér

Sem az összeírások, sem a visszaemlékezések nem tudnak róla, hogy a faluban öszvért tartottak volna.

Szamár

Az 1911-i összeírás 1, az 1926-i és az 1936-i összeírások 3—3 darabot említenek. Csak az uradalmakban tartották.

Bivaly

Csak az 1911. évi összeírás említ 2 darabot.

Kecske

Az 1724—1750-es összeírások említenek csak gidát; ezeknek számáról fentebb szóltunk. 1945 előtt csak 2—3 kecske volt a faluban, az is a zsellérek birtokában. 1945 után terjedt el nagyobb mértékben a volt uradalmi cselédek és zsellérek között. 1956-ban 85 kecske volt a faluban 54 háztartás tulajdonában.

*

Az uradalmak állatállományának fejlődését fentebb már részben említettük. A múlt század első felében az uradalmak inkább csak juhtartással foglalkoztak. A ló- és szarvasmarhatartásra, főleg az ökörtartásra, csak a múlt század második felében tértek át, amikor a robot eltörlésével önellátásra kellett berendezkedniök.

Az első uradalmi összeírás, amely az állatok létszámát is feltünteti, 1895-ből való. E szerint a falu három uradalmában az állatállomány így oszlott meg:

A földbirtokos neve	Szarvas marha	Ló	Sertés	Juh
Jánossy Rezső	91	21	202	1156
Madách Imre	62	27	58	255
Negró Adolf	69	22	12	431

1911-ben özv. Jánossy Rezsőné és Lövészy Nándorné uradalmában az állatok száma együttesen a következő volt: Lóállomány: 38 db; ebből igásló 12, hintósló 6, csikó 20. Szarvasmarha: 100 fehér; ebből járomos-ökör 66, növendék 34. Sertésállomány: 60 db, szőke nagyszalontai mangalica-anyakoca és szaporulata 8 kannal.[13]

*

A ma élő legidősebb (80—90 éves) adatközlők visszaemlékezései szerint, az ő gyerekkorukban még minden parasztgazdaságban kistermetű lovak voltak. Ilyen apró termetű lovak meglétéről tanúskodik egy 1840-es jegyzőkönyvi adat is: „Megyebeli Surány Helységbül, egy 7 esztendős egerszőrű 14 marok nagyságu balczombján N. I. Y. billogu paripa és egy világos sárga szőrü 14 marok nagyságu homlokán fehér folt látzatik, hátulsó jobb czombján N. I. Y. billogu lovak elveszvén, a feltalálás esetében azonnal Surányba küldessenek."[14]

A nónius lovak elterjedése — uradalmi hatásra — csak a múlt század második felében történik. 1880-ban még csak a gazdagabb parasztok tartottak nóniust. 1890-ben ezek a gazdák nónius lovaikkal a balassagyarmati kiállításon már díjat is nyertek.[15]

1935-ben 22 nónius, 2 angol telivér, 128 egyéb melegvérű 12 hidegvérű ló volt a faluban.

Hogy szarvasmarhából milyen fajtát tartottak a múlt század elején a községben, adatokkal bizonyítani nem tudjuk. Az adatközlők szerint mindig riskát. Feltevésünk az, hogy a múlt század első felében az ökrök még többnyire magyar fajtájúak voltak. Erre engednek következtetni a Cserhátsurány fejlődésével megegyező községeknek ebből az időből való adatai. 1843. július 12-én Diósjenőről elveszett egy „Fehér fent álló szarvú mind két fülén kilékolt ökör."[16] Ugyancsak ebben az évben veszett el egy diósjenői lakosnak két járomos ökre a legelőről, melyek közül az egyik: „. . . szőke, csákó szarvú, fülére jegyes . . .", a másik „. . . Villás szarvú, fehéres szőrű, fülére jegyes . . ."[17] Egy érsekvadkerti adat szerint 1843-ban már riska fajta ökrök is voltak. „Múlt hó 27-én éjjel Vadkertről két ökör elugorván, egyik fekete, másik fehér jobboldalán hasítás bélyege látszik, mind ketteje riska, oda utasíttatnak a bírák, hogy feltalálásuk esetében a vadkerti előljárókat értesítsék."[18]

[13] Borovszky i. m. 190—191.

[14] Nógrád vármegye hirleltetéseinek jegyzőkönyve, 1840. Palóc Múzeum (Balassagyarmat) 68. lelt. sz. (Rövidítése a következőkben: PM).

[15] A Nógrádmegyei Gazdasági Egyesület Értesítője, Balassagyarmat, VIII (1890) 3—4 sz.

[16] Nógrád vármegye folyó hirleltetéseinek jegyzőkönyve, 1843. PM 68. lelt. sz.

[17] Uo.

[18] Uo.

A fehér magyar ökör legtovább az uradalmakban maradt meg. Szükségletüket — az adatközlők szerint — Erdélyből szerezték be.

1895-ben és 1911-ben a szarvasmarhaállomány fajta szerint a következő megoszlást mutatta:

1895-ben		1911-ben	
Magyar erdélyi	121	Magyar fajta	121
Mokány vagy riska	7	Piros-tarka	194
Piros-tarka	92	Borzderes	1
Borzderes	4	Egyéb fajta	25
Egyéb színes	91		

1935-ben 26 magyar erdélyi, 6 szimmenthali, és 339 egyéb piros-tarka szarvasmarha volt a községben.

A falu legidősebb emberei szerint mindig merinó birkát tartottak a községben. Valószínűleg a múlt század első felében is, sőt már korábban is elterjedt lehetett a merinó-birka. Az 1837. évi megyei jegyzőkönyv adatai is erre vallanak : „Tekintetes idősb Sréter László úrnak Surányba mind szép testalkotások, mind pedig gyapjok finomságokra nézve a juh nemesítésére tökéletesen alkalmatos . . ."[19]

Az adatközlők szerint a községben mindig mangalica sertést tartottak és napjainkban is ebből tartanak a legtöbbet.

III.

A vizsgált időszakban nemcsak az állatállomány mennyisége és minősége változott meg, hanem átalakult az állattartásnak úgyszólván minden területe. Változás történt a legeltetés formáiban, az állatokkal kapcsolatos építmények elhelyezésében, az állatok gyógyítását végző személyekben stb.

Emlékezet szerint a múlt század első felében — amíg a szabad legelő használat megvolt — a jobbágyok és a zsellérek lovai tavasztól őszig *künnháló ménesben* legeltek. A *hálás* helye a településtől 4—5 km-re fekvő *Mélyárok* volt. A lovak együtt-tartására semmiféle építményt nem készítettek. A kinthálló ménesbe már nem az igázásra fel nem használt lovak tartoztak — hiszen a jobbágyok csak annyi lovat tartottak, amennyi az igaerő-szükségletet fedezte — hanem azok, amelyeket rendszeresen igáztak. Ezek viszont a legeltetési idény alatt csak azokon a napokon tartózkodhattak kint a legelőn éjjelnappal, amikor munkájukra éppen nem volt szükség.

1848, illetve 1864 után, amikor a szabad legelő használat megszünt és az állatállomány a településhez közel kiosztott legelőkre szorult, a legeltetésnek ez a formája megszűnt. A takarmánytermelés még akkor nem volt fejlett és sokrétű. A lóhere és a lucerna csak a hetvenes évek elején válik ismeretessé a községben. Eddig — emlékezet szerint — zabon és bükkönyön kívül mást nem vetettek a lovak számára. A külső legelő elvesztése után — a takarmány-

[19] Uo. 1837.

hiány pótlására — a lovakat a napi munka végeztével, éjjel legeltették. Az éjjeli legeltetés a nyolcvanas évekig általánosan gyakorolt szokás volt a faluban.

Ebben az időben kezdtek elterjedni a nemesebb, a gondosabb tartást igénylő nónius lovak; ezeket nagy értékük miatt már nem legeltették éjjel, hanem inkább termelt takarmányokkal etették. A nónius lovakat már nappal sem legeltették rendszeresen; jobbára csupán ünnepnapokon hajtották ki néhány órára a legelőre.

A szarvasmarha, a juh és a sertés félszilaj tartására és éjjeli legeltetésére adataink nincsenek. Valószínű ezeket a faluhoz közel eső legelőkön legeltették már a múlt század első felében is.

A lovakat napjainkban sem legeltetik rendszeresen. A község legelője a szarvasmarha, a juh és a sertés részére van felosztva. Ma már a gazdagabb parasztok is kihajtják teheneiket a legelőre, mert a tej régebbi értékesítési formája megszűnt. A nagyobb gazdák ugyanis régebben tejért dolgoztatták meg földjeik egy részét a zsellérekkel és a cselédekkel. Azonkívül a legelő felosztását már nem ők végzik, hanem a községi tanács, mely sok és jóminőségű legelőt biztosít a szarvasmarhák részére.

Az egy parasztgazdaságra eső kevés állatállomány, a nyugati állatfajták tartására történő korai áttérés, meghatározta az állatokkal kapcsolatos építmények elhelyezését is. Emlékezet szerint a jobbágyok és a zsellérek állataik együtt-tartására és védelmére a falu határában, vagyis a településen kívül — a sertések részére készített karám kivételével — semmiféle építményt nem készítettek a század első felében sem. Az állatokat a beltelekre épített istállókban, ólakban és aklokban helyezték el.

Külső építmények meglétéről csak az uradalmi állattartással kapcsolatban tudunk. A község határában levő három pusztán (Szilvágy, Nagypatak, Bodóvölgy) 1867-ben még csak birka-aklok és juhászlakások voltak. Vályogból készült, minden oldalról zárt aklok voltak azok. A századfordulóra a három puszta már az uradalmi cselédek lakóhelyeivé vált. Az újonnan szerzett és a csökkentett számú régi állatállomány a falu szélén épített aklokban és hodályokban kapott helyet.

A jobbágyoknál is változások történtek a múlt század folyamán az ólak és az aklok beltelken történő elhelyezésében. Emlékezet szerint a század első felében, — amíg a nagycsalád fennállott — az istállót, a disznóólat és az aklot közvetlenül a lakóház után építették. A század közepén, amikor a nagycsalád felbomlott és ennek következményeként a beltelek is több részre osztódott, az állatok együtt-tartását és védelmét szolgáló építmények elhelyezési lehetőségét a beltelek nagysága és formája szabta meg. A kis területű telkeken az istállókat a lakóházzal szemben, vagy annak végére merőlegesen építették. Csupán a nagyobb telkek tulajdonosai tudták a régi elhelyezési formát követni. Ezt a két elhelyezési formát találjuk meg napjainkban is.

A XIX. század közepéig az állatok gyógyítását a falusi kovácsok végezték. A kovácsok ilyen irányú képzéséről a vármegye gondoskodott. 1799-ben a vármegye utasítja a községek előljáróit, hogy „. . . a Barom oktatásra, minden esztendőben egy-két Kovátsot, azon mesterségnek megtanulására a Pesti Universitásba küldessenek."[20] 1842-ben a megye azon kovácsainak az oktatását, akik az állatok betegségeinek felismerésében és gyógyításában járatlanok,

[20] 2. sz. áll. lt. 1686., 21 885, 1799.

a megye baromorvos kovácsára, vagy a „Megyebéli sebész Urak"-ra bízzá.[21]

A század második felében a kovácsok gyógyító eljárása az állatok száj- és körömbetegségeire szűkült. Egyéb betegségeket a pásztorok vagy maguk a tulajdonosok gyógyították.

Napjainkban a betegségek gyógyítását az állatorvos, ritkábban a pásztor végzi.

*

Tanulmányunkban Cserhátsurány állattartásának másfél századából csak az állatállomány mennyiségi és minőségi változását, továbbá a legeltetési formában, az állatok gyógyítását végző személyekben és az állatokkal kapcsolatos építmények elhelyezésében történő változásokat mutattuk be. Az állattartás területe ennél többrétűbb. Nem szóltunk a pásztorok rendjének, az állatokkal kapcsolatos szokásoknak stb., másfél évszázad alatt végbement átalakulásáról. Mellőznünk kellett ezeknek a bemutatását, mert az adatközlők visszaemlékezései és a szűkszavú levéltári adatok csupán sejtetik velünk az átalakulás folyamatát, de nem adnak lehetőséget hiteles formában való rögzítésükre. Különösen a múlt század első felére vonatkozó állapotok bemutatása ütközik nagy nehézségekbe.

A hiteles és pontos adatok hiánya azonban az ismertetett változások tekintetében is fennáll. Elsősorban a múlt század második felére gondolunk, amely időből az állatállomány mennyiségi változásának bemutatását illetően mindössze egy megközelítően hiteles forrással rendelkezünk. Erre az időre vonatkozóan csak az adatközlők visszaemlékezéseire voltunk utalva. Számos adatközlő meghallgatásával, alapos kikérdezésével tudtuk csak a fejlődés középútvonalát megrajzolni.

Számolnunk kellett a vizsgált időszakban készült összeírások számszerű pontatlanságával is, különösen az állatállományra vonatkozóan. Hiszen az összeírások nagy része adókivetés céljából készült. A jobbágyok és a zsellérek tehát nyilván arra törekedtek, hogy meglevő állatállományukból lehetőleg minél kevesebbet jelentsenek be az összeíróknak, hogy adójukat ezáltal csökkentsék.

De a mi szempontunkból az összeírások számszerű pontatlansága nem hatott túlságosan zavarólag. Egy-egy összeírás alkalmával ti. a község lakóinak meglevő állatállományukból 15—20 állatnál többet aligha sikerült letagadniok. Az összeírásban szereplő és a valóságban meglevő állatállomány közötti különbség nem változtat azon a fejlődési vonalon, melyet fentebb ismertettünk.

Balassagyarmat

Zólyomi József

[21] Nógrád vármegye folyó hirleltetéseinek jegyzőkönyve, 1842. PM 68. lelt. sz

И. Зойоми

ПОЛТОРА ВЕКА СОДЕРЖАНИЯ СКОТА В С. ЧЕРХАТШУРАНЬ (КОМИТАТ НОГРАД)

Представляются изменения, происшедшие в содержании скота в с. Черхатшурань с начала прошлого века до наших дней. Теперешнее село состоит из двух поселков: из с. Шурань и из хутора Чор. Вследствие нашествия турков оба поселения, существовавшие уже в 12 веке, опустели и населились вновь лишь в начале 18 века, главным образом, словаками. До 1868 года, т. е. до объединения двух поселков, в с. Шурань проживали крепостные и батраки, а на хуторе Чор крепостные и безземельные крестьяне.

До проведенной в 1864 году ликвидации чересполосицы (отмежевания) увеличилось только число хозяйств безземельных крестьян, а число крепостных — нет. С начала 18 века до ликвидации чересполосицы выпадающей на долю крепостных земельной площадью в с. Шурань владело 20, на хуторе Чор же — всего 6—11 крепостных. Однако, после 1848 года бывшие крепостные большие семейства распадались, и таким образом по случаю проведенной в 1864 году ликвидации чересполосицы использованная до тех пор 20 крепостными земельная площадь размежевалась среди 41 хозяев. На хуторе Чор ликвидация чересполосицы не имела место, так как крепостные пусты не хотели оплачивать цену выкупа (так наз. таксу), и поэтому в 1868 году помещик отобрал у крепостных использованные ими до тех пор земли. Крепостные хутора Чор — за исключением четырех семейств купивших уже раньше землю в с. Шурань — работали после 1868 года, вместе с одной частью безземельных крестьян с. Шурань, в местном имении в качестве батраков.

Во вторую половину столетия число батраков увеличилось дальше, так как вследствие раздробления имений некоторые крестьянские хозяйства лишились земли.

До 1848 года поместья имели мало батраков, ибо их тогдашние не обширные пашни обрабатывались крепостными и безземельными крестьянами в порядке барщины. Поместья наняли батраков в большем числе лишь после раскрепощения крестьян. Наем батраков стал необходимым из-за увеличения пахотной площади и отмены барщины. Поместные батраки выходили из рядов обедневших крестьян и прежних безземельных крестьян.

Конское поголовье

Хотя в настоящем труде рассматривается только содержание скота в этом селе за последние полтора века, для лучшего понимания причин количественного изменения поголовья скота использовались также переписи 18 века. В начале 18 века в селе держались волы. Лошадей держали только те малочисленные крепостные, которые находились в селе уже до переселения. Поселенцам пришлось сначала построить барские дома и самую деревню. Только позднее, когда они материально уже окрепли, смогли поселенцы перейти со скромного содержания волов к более требовательному содержанию лошадей.

В начале 19 века в каждом крестьянском хозяйстве уже имелось по 3—4 лошади, да и наряду с лошадьми нередко и волы. В то время у большинства безземельных крестьян было по 2 лошади. Содержание лошадей безземельными крестьянами стало возможным благодаря свободному пользованию пастбищем в ту пору. Размер пастбищной площади каждого хозяйства зависел от состава поголовья скота.

После 1848 года возможность содержания скота для безземельных крестьян прекратилась, так как свободное пользование пастбищами запрещалось, по случаю ликвидации чересполосицы они получили мало пастбищ, а из пользования лугами их полностью исключили.

Крестьяне села остались держателями лошадей и во вторую половину века. Причина этого заключалась с одной стороны в том, что село лежало далеко от рынков сбыта, а вследствие развития товарного производства и торговли связь с рынками обеспечивалась исключительно только лошадьми. С другой же стороны, в 80-х годах прошлого века в одном местном поместье вырубили лес большого размера. Перевозка леса и в дальнейшем также и хлеба исполнялась в зимние месяцы крестьянами села. А к зимней перевозке на большие расстояния пригодилась только лошадь.

В середине прошлого века в руках крестьянства проявился плуг типа Видач, легкого оформления, который смогла потянуть уже одна только пара лошадей. В то же время, из-за раздробления крестьянских имений, приходящаяся на одно хозяйство земельная площадь уменьшилась. Это же имело следствием, что уменьшилось и поголовье лошадей в крестьянских хозяйствах.

Крупный рогатый скот

В начале 18 века в селе держали волов. Коровы держались в каждом крепостном хозяйстве. В первой половине 19 века поголовье волов и коров у крепостных и безземельных крестьян уменьшилось. Во второй же половине прошлого века коров держали только более зажиточные крестьяне, а волов — лишь бедные.

Свиньи

В 18 веке в каждом крепостном хозяйстве имелось еще по 4—5 свиней. Прекращением кормления жолудями к началу 19 века количество свиней снизилось в значительной мере. Оно стало увеличиваться только во второй половине прошлого века, когда стало распространяться откормление свиней кукурузой.

Овцы

В 18 веке и в начале 19 века содержание овец еще не было значительным. Хозяева держали овец в большом количестве лишь во второй половине 19 века.

В начале прошлого века поместья держали только овцы. Возникновение находящихся на околице села трех пуст также связано с содержанием овец. Замкнутое хозяйство в других областях содержания скота началось лишь во второй половине прошлого века.

* * *

Содержание лошадей породы «Нониус» распространилось в этом селе — под влиянием поместий — только в 80-х годах прошлого века. До тех пор пользовались низкорослыми лошадьми. Западные породы крупного рогатого скота, овец и свиней проявились уже в начале 19 века.

В начале прошлого века большинство конского поголовья паслось еще в «круглосуточных табунах». Во второй половине столетия, вследствие недостаточного кормодобывания, это заменялось ночной пастьбой и этот способ содержания лошадей продолжался до проявления породы «Нониус».

В первой половине прошлого века конюшни, свинарники и овчарни были расположены у конца жилых домов. Во второй половине столетия, когда уже урaзделились и приусадебные участки земли, возможность размещения конюшен и хлевов определилась величиной и формой участка.

За неимением достаточных сведений, к сожалению, нет возможности заниматься всеми изменениями, происшедшими в области содержания скота.

ANDERTHALB JAHRHUNDERTE VIEHHALTUNG IN CSERHÁTSURÁNY (IM KOMITAT NÓGRÁD)

Die in der Viehhaltung der Gemeinde Cserhátsurány vom Anfang des vorigen Jahrhunderts bis zur Gegenwart sich abgewickelten Veränderungen werden dargestellt. Die heutige Gemeinde setzte sich aus zwei Siedlungen u. zw. aus der Gemeinde Surány und aus der Puszta Csór zusammen. Beide, bereits im 12. Jahrhundert bestandenen Siedlungen haben sich infolge der Verheerung durch die Türken entvölkert, aber am Anfang des 18. Jahrhunderts — hauptsächlich mit Slowaken — neu besiedelt. Bis zum Jahre 1868, der Vereinigung der beiden Siedlungen, wohnten in Surány Leibeigenen und Instleute, während auf der Puszta Csór Leibeigenen und Siedler.

Bis zur Flurbereinigung des Jahres 1864 wuchs nur die Zahl der Haushaltungen der Instleute, die der Leibeigenen jedoch nicht. Vom Beginn des 18. Jahrhundert bis zur Flurbereinigung wurde das auf die Leibeigenen entfallende Gebiet in Surány von 20, in der Puszta Csór von 6—11 Leibeigenen besessen. Nach dem Jahre 1848 lösten sich jedoch die vormaligen Leibeigenen-Großfamilien auf und so wurde in Surány bei der im Jahre 1864 stattgefundenen Flurbereinigung das früher von 20 gewesenen Leibeigenen benutzte Gebiet unter 41 Wirtschaften aufgeteilt. In Csór kam es zu keiner Flurbereinigung, da die in der Puszta wohnhaften Leibeigenen nicht gewillt waren das Ablösungsgeld (die „Taxe") zu entrichten so daß der Grundbesitzer ihnen die bis dahin benutzten Felder entzog. Die Leibeigenen in Csór — mit Ausnahme von vier Familien, die sich

früher in Surány Grund und Boden erwarben — arbeiteten mit einem Teil der Instleute aus Surány nach 1868 im dortigen Herrschaftsgut als Knechte und Mägde.

In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts vermehrte sich die Zahl der Instleute weiter, da mehrere Bauernwirtschaften infolge der Zerstückelung besitzlos wurden.

Die Herrschaftsgüter hielten vor 1848 nur eine kleine Anzahl von Knechten, da ihre Ackerfelder von geringer Ausdehnung von den Leibeigenen und Instleuten in Fronarbeit bestellt werden konnten. Die Herrschaftsgüter begannen nur nach der Befreiung der Leibeigenen Knechte in größerer Zahl anzustellen, als sie zu diesem Schritt durch die Vergrößerung der Ackerfläche und durch die Abschaffung der Fronarbeit sich genötigt sahen. Die Knechte gingen aus den Reihen der verarmten Bauern und der Insleute hervor.

Pferdebestand

Obwohl unsere Untersuchung sich nur auf die letzten anderthalb Jahrhunderte der Tierhaltung der Gemeinde erstrecken, haben wir uns auch der vorhandenen Konskriptionen aus dem 18. Jahrhundert bedient, um ein leichteres Verständnis der Ursachen der quantitativen Veränderung des Tierbestandes zu erreichen. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts hielt die Gemeinde vorwiegend Ochsen; Pferde fanden sich nur bei jenen wenigen Leibeigenen, die schon vor der Neubesiedelung im Dorf wohnten. Die neuen Siedler hatten erst die Schlösser der Grundbesitzer und das Dorf selbst aufzubauen. Nur später, als sie bereits materiell einigermaßen erstarkten, konnten sie von der anspruchlosen Ochsenhaltung auf die anspruchsvolle Pferdehaltung übergehen.

Am Anfang des 19. Jahrhunderts hielt bereits jede Leibeigenenwirtschaft 3—4 Pferde, und mehrere hielten neben den Pferden auch Ochsen. Zu dieser Zeit besaß auch ein Großteil der Instleute zwei Pferde. Die Pferdehaltung der Instleute wurde durch die damals noch freie Benützung der Weide ermöglicht. Die Größe der auf einen Haushalt entfallenden Weide hing von dem Tierbestand ab.

Nach 1848 hörte die Möglichkeit der Tierhaltung für die Instleute auf, da ihnen die freie Weidebenutzung untersagt wurde; bei der Flurbereinigung erhielten sie von der Weide recht wenig und von der Benutzung der Wiese wurden sie vollständig ausgeschlossen.

Bei den Bauern der Gemeinde blieb die Pferdehaltung in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts weiter bestehen. Dies ist teilweise darauf zurückzuführen, daß die Gemeinde von den Aufnahmemärkten entfernt lag; mit der Entwicklung der Warenproduktion und des Handels konnte die Verbindung mit den Märkten nur durch die Pferdehaltung gesichert werden. Ferner ist zu berücksichtigen, daß in den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts in dem einen dortigen Herrschaftsgut ausgedehnte Waldungen ausgerodet wurden. Der Holz- und später der Getreidetransport wurde durch die Bauern des Dorfes bewerkstelligt, und zwar in den Wintermonaten. Für die winterlichen Transporte auf große Entfernungen war aber nur das Pferd geeignet.

Um die Mitte des vorigen Jahrhunderts erschien in den Bauernwirtschaften der *Vidacs*-Pflug in leichter Ausführung, welcher schon mit zwei Pferden gezogen werden konnte. Zur gleichen Zeit verminderte sich auch die auf einen Haushalt entfallende Bodenfläche infolge der Zerstückelung des Besitzes. Dies hatte zur Folge, daß auch der auf eine Bauernwirtschaft entfallende Pferdebestand zurückging.

Viehhaltung

Wie bereits erwähnt, hielt zu Beginn des 18. Jahrhunderts die Gemeinde vorwiegend Ochsen. Kühe waren noch in einer jeden Leibeigenenwirtschaft zu finden. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts nahm der Ochsen- und Kuhbestand im Besitze der Leibeigenen und der Instleute ab. In der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts hielten nur die reicheren Bauern Kühe dagegen nur die ärmeren Bauern Ochsen.

Schweine

Im 18. Jahrhundert finden wir noch in allen Haushaltungen von Leibeigenen 4—5 Schweine vor. Mit dem Aufhören der Eichelmast erfolgte bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts eine wesentliche Verminderung der Zahl der Schweine, die nur in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts wieder zu steigen begann, als die Mästung mit Mais stärker einsetzte.

Schafe

Die Schäferei hat im 18. Jahrhundert und am Anfang des 19. noch keine grosse Bedeutung. Erst in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts werden Schafe in größerer Zahl gehalten.

Zu Beginn des vorigen Jahrhunderts hielten die Herrschaftsgüter ausschließlich Schafe. In der Gemarkung der Gemeinde entstanden sogar drei Pußten im Zusammenhang mit der Schäferei. Nur in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts richten sich die Herrschaftsgüter auch auf anderen Gebieten der Tierhaltung auf Selbstversorgung ein.

*

Erst in den achtziger Jahren des vorigen Jahrhunderts findet in der Gemeinde unter Einwirkung der Gutshöfe die Verbreitung der Noniusrasse statt. Bis dahin hielt man allgemein einen Schlag von niedrigem Wuchs. Was Hornvieh, Schafe und Schweine anbetrifft, so ist das Erscheinen der westlichen Rassen schon zu Beginn des vorigen Jahrhunderts nachweisbar.

Die größeren Pferdebestände weideten noch am Anfang des vorigen Jahrhunderts in Gestüten, die sich ständig im Freien befanden. Dieser Zustand wurde in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts in Ermangelung einer fortgeschrittenen Futterproduktion durch die nächtliche Weide abgelöst, die bis zum Erscheinen der Noniusrasse andauerte.

In der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts sind die Ställe bei den Leibeigenen am Ende der Wohnbauten als deren Fortsetzung untergebracht. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts, als auch die Innenareale zur Aufteilung gelangten, wurden die Möglichkeiten der Anordnung der Stallungen von der Größe und der Form des Grundstückes bestimmt.

Es war uns leider nicht möglich, alle Änderungen auf dem Gebiete der Tierhaltung zu untersuchen, da die zur Verfügung stehenden Angaben mangelhaft sind.

A permanens egymezős földhasználat és a két- és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban

Az európai földhasználati rendszerek között igen előkelő helyet foglal el a két- és háromnyomásos rendszer. Bár, ami korát és elterjedtségét illeti, korántsem volt olyan nagy, mint amit az irodalom tulajdonít neki.

A kora körül kialakult nézetek három nagy csoportra oszthatók: egyes kutatók Észak-Európa sajátos őskori földhasználati rendszerét látják a háromnyomásos rendszerben,[1] mások viszont a kétnyomásoshoz hasonlóan inkább római befolyásra vezetik vissza.[2] A harmadik felfogás szerint jóval fiatalabb, körülbelül a IX. századig nyúlik vissza.

Ma a legtöbb kutató általában megegyezik abban, hogy a két- és háromfordulós rendszer két nagy típusra osztja Európát. A kétfordulós uralja a déli területeket, a hármas pedig az északit.[3] Ami e két rendszer időbeliségét illeti, e tekintetben még ma is meglehetősen nagy a bizonytalanság. Míg a római íróknál már kétségtelen nyomai vannak a művelt és pihentetett területek évenkénti váltásának, ami a kétfordulós rendszer szabályos ritmusát tükrözi,[4] addig az északi területek koraközépkori forrásai meglehetős bizonytalanságot hagynak a háromfordulós rendszer korai használata felől. Bár akadtak buzgó kutatók már a múlt század végén, akik igen nagy szorgalommal fogtak hozzá, hogy ez utóbbi rendszerre vonatkozó legkorábbi írásos adatokat feltárják.[5] Azonban az a kevésszámú adat is, melyet fel tudtak kutatni pl. a IX. századból, igen nagy kétséget hagy maga után. A kutatókat az tévesztette meg, hogy a téli gabonaneműek termesztésében és a háromszori szántási kötelezettségben e rendszer nyomait véltók felismerni, melyek pedig, mint tudjuk, nem feltétel nélkül bizonyítják meglétét. De, ahol elszórtan kimutatható is használata, ott sem mondható általánosnak, mert ekkor még kizárólag a nagy-

[1] Hahn, Ed.: *Reallexikon der Vorgeschichte.* vol. 2, 454, Dreifeldwirtschaft.

[2] Dopsch, Alfons: *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europeischen Kulturentwicklung.* Wien 1918. 20.

[3] Bloch, M.: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française.* Oslo—Leipzig—London 1931. 33—35.

[4] A háromnyomásos rendszer teljesen ismeretlen a római íróknál, de az újkorban is ismeretlen e déli területeken. Kötschke, Rudolf: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters.* Jena 1924. 266. — Helyesen állapítja meg például Hömberg, A. is: A háromnyomásos rendszer nem déli rendszer, a csekély értékű tavaszinak az őszivel való egyenlő mértéke a déli területek kedvező klímaviszonyai miatt teljesen indokolatlan lett volna. Hömberg, A.: *Grundfragen der deutschen Siedlungsforschung.* Berlin 1938. 110.

[5] Hanssen, Georg: *Agrarhistorische Abhandlungen.* Leipzig 1880. 154. Lamprecht, Karl: *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter.* Leipzig 1886. I. 545.

birtokhoz kötött. A kevés használható bizonyítékkal szemben ellenben igen tekintélyes azoknak az adatoknak a száma, melyek a háromnyomásos rendszer koraközépkori terjedése ellen szólnak.[6] Nem lehet kétséges ugyanis, amennyiben általánosan használatban lett volna, valamiképpen kifejezésre jutott volna a forrásokban a későbbiekhez hasonlóan vagy a határ helynevei között, vagy az egyes szántóföldarabok eladományozása során.

De mi is bizonyítaná általános használatát ennek az igen fejlett rendszernek ezekben a korai időkben? Ha csak nem az, hogy az összes korábbi rendszerek között elsősorban ez látszott biztosítani a gabonatermesztés érdekeit. De vajon mindez nem inkább ellene szól-e s nem sokkal inkább azt bizonyítja-e, hogy létrejöttét olyan korszakban kell keresnünk, melyben a termelvények minőségi és mennyiségi fokozása folytán a korábbi állattartással szemben most már a gabonatermesztés játszotta a főszerepet.

De mi lehetett az a korábbi rendszer, mely a háromfordulós rend kialakulása és elterjedése előtt Észak- és Közép-Európa nagyrészén uralkodott. G. Hanssen tört először utat annak a gondolatnak, hogy Észak-Európában nem a háromfordulós, hanem a vad legelőváltó rendszer volt az uralkodó és a legősibb.[7] E rendszernek európai és más földrészeken való elterjedését kutatva a vélemények megoszlanak. Abban körülbelül megegyezik minden kutató, hogy e rendszer az erdőben szegény, füves területeknek a természet által is kedvezően befolyásolt földhasználata volt, mivel fáradságos írtást nem igényelt; itt a talaj és a növénytakaró adottságai később is nagy szerepet játszottak abban, hogy olyan földhasználat alakuljon ki, melynél a föld termőerejének fogytán a korábbi művelt terület helyett mindig újabb és újabb részeket vontak művelésbe s ezeket használták előbb szabálytalan, majd mindig szabályosabb váltásban.

Ami az erdőzónát illeti, itt már erősen megoszlanak a vélemények. Sokan úgy gondolják, hogy — az erdős területek, különleges talaj- és klímaviszonyait tekintve, melyek annyira kedveznek az egyszer már kiirtott részek újra beerdősödésének — már kezdetben sem lehettek jótékony hatással e rendszer kialakulására és tartós fennmaradására. A füves mezőségekre jellemző szántó- és legelőváltó gazdálkodás helyett egyesek úgy vélik, tanácsosabb nem annyira róla, mint inkább egy szántó- és erdőváltó rendszerről beszélni,[8] melynek speciális formája az ún. égetéses írtás.[9] Alig akad Észak- és Közép-Európának olyan hegyvidéke, ahol ez elő ne fordulna. Nem kétséges, hogy korábban még gyakoribb lehetett.

Az erdős területek földhasználati rendszerét tekintve tehát abban a legtöbb kutató megegyezik, hogy a parlagrendszer mellett itt az újraerdősödés-

[6] Franciaország és Németország koraközépkori forrásaiban a tavaszi és őszi vetemények nem egyforma aránya mutatkozik, ami a háromnyomásos rendszer megléte ellen szól. (Longnon, A.: *Polyptique de l'abbaye de Saint-Germain des Prés.* Paris 1886—95. II.; Guerard, M. B.: *Polyptique de l'abbaye de Saint-Remy de Reims.* Paris 1853. 91, 98.) — Hasonló egyenetlenség mutatkozik az őszi és tavaszi vetemények arányában Németországban is. De míg Németország belső részein a tavaszi vetemények vannak túlsúlyban, addig nyugati részein az ősziek vezetnek (Inama—Sternegg, Karl Theodor von: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte.* Leipzig 1899. I. 412., II. 228., III/1. 318).

[7] Hannsen i. m. 123.

[8] Goltz, Theodor von: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft.* Stuttgart 1902. I. 51.

[9] Az égetéses rendszert sokan Észak-Európa uralkodó őskori földhasználati rendszerének tekintik. (Giere, W.: *Grundfragen der Siedlungsforschung in Nordosteuropa.* Altpreussische Forschungen, XV (1938) 1.

nek nagy a veszélye. Ez még inkább fennállott akkor, amikor a megtisztított és az erdős részek még sokkal tarkább foltokban csatlakoztak egymáshoz a szabad természetben, mint később. Az állandó újrairtás nehézségei megkövetelték, hogy itt már korán valamiképpen a föld megszakítás nélküli művelésére törekedjenek. Olyan rendszer kialakítására került sor, mely lehetővé tette a szűkös természeti és munkakörülmények mellett a meglehetősen kicsire szabott szántóföld folytonos használatát, olyan földhasználati rendszert, mely a gabonaneműek megszakítás nélküli termelése mellett nem kényszerül beiktatni sem a parlagot, sem az ugart[10].

Miben különbözött ez a földhasználat a többi rendszerektől? Elsősorban abban, hogy nem vetési és legeltetési területek szabályos vagy szabálytalan váltogatásából álló talajváltó gazdálkodás volt, nem is olyan örökszántásos rendszer, mely a termelvények közé ugart iktat be, hanem olyan földhasználati forma, melynél meghatározott szántóföldek és állandó legelőterület képezik a földhasználat és birtoklás alapját.

Ezt a sajátos rendszert az adatok alapján az erdős Európa különböző részein gyaníthatjuk a háromfordulós rendszer kialakulása előtt. Az eddigi kutatások azonban nem tisztázták eléggé, hogy hol érvényesült és mi is volt a lényege ennek a nyomaiban ma is fellelhető rendszernek, mely korábban — pl. a középkorban — az erdős Európának sokkal nagyobb részén volt ismert.

Melyek is voltak tehát e rendszer főbb vonásai s miben különbözött mind a legelőváltó, mind az örökszántásos földművelési rendszertől?[11]

Feleletül megkíséreljük, hogy a korábban ugyancsak erdős Közép-Európának egy szűkebb részén, az egykori Magyarország területén vizsgáljuk meg az adatokat. E terület különösen jól kínálkozik a kutatásra, mert növénytakaró, valamint talaj- és klímaviszonyai szempontjából egyszerre több művelési rendszer kialakulását és tartós fennmaradását tette lehetővé az elmúlt évszázadokban[12]. Ez nemcsak a határhasználat rendszerére, de a települések külső formájára és birtoklási viszonyaira is rányomta bélyegét.

A földhasználati rendszerek rekonstrukcióját igen megnehezíti azonban az, hogy az egykorú források e tekintetben is meglehetősen szűkszavúak. Legfeljebb egy-egy odavetett megjegyzés, vagy valamilyen terminológia igazítja el a kutatót. Legtöbbet mondanak e szempontból is a határnevek.

E meggondolások alapján vettük vizsgálat alá a középkori forrásokat és egy bizonyos szántóföld-típussal kapcsolatban, mely az országnak főként

[10] Egymezős rendszer néven HANNSEN is beiktatja a földhasználati rendszerek közé ezt az Európa északi részén foltokban az újkorban is még sokfelé megtalálható rendszert. (HANSSEN i. m. 191.) Bár helyesen mutat rá, ismertető jele, hogy sem állandó legelő, sem állandó szántóterület nem képezi alapját. Így különbözik mind a legelő, mind a terményváltó gazdálkodástól. Mégis tévesen a két- és háromnyomásos rendszerek családjába sorolja, melyektől pedig több lényeges vonásban különbözik.

[11] A rendszer lényegét illetőleg helyesen emeli ki A. HÖMBERG az alapvető különbséget közte, valamint a két- és háromnyomásos rendszer között, rámutatva arra, hogy ennél a határ nincs több mezőre felosztva, mint előbbieknél, hanem csupán egyetlen mezőben egymás mellett vagy egymás után, megszakítás nélkül, termelik a legfőbb gabonaneműeket. Ezért e permanens rendszer sokfelé kimondottan egymezős karaktert mutat. Különleges ismertetőjele, hogy a határnevek között gyakoriak az ilyenek, mint búza, rozs, árpa, zab mező (HÖMBERG i. m. 93., 99.).

[12] A földhasználati rendszerekre vonatkozókat l. BELÉNYESY Márta: *A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században.* Ethn. XLV (1954) 387—415. és XLVI (1955) 57—98. — BELÉNYESY Márta: *Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn.* Acta Ethnographica V (1956) 183—188.

irtásos területeire korlátozódik, arra a megállapításra jutottunk, hogy ezek, ellentétben a korabeli szabadfoglalású irtásföldekkel, nem a határ távolabbi pontjain vannak, hanem éppen a lakótelepek közvetlen folytatását képezik. Főként a Felvidék peremterületein gyakoriak. A leghatározottabb nyomok az északkeleti megyékben mutatkoznak: 1337-ben az Ung megyei Sztrána falu határában olvasunk olyan szántóföldekről, melyek „a lakóhelyek kertjei végében feküsznek és közönségesen *tornuk*-nak nevezik őket".[13] 1337-ben Ztára, ugyancsak Ung megyei falu határában találkozunk „a kis utca kertje mögött lévő szántóföldekkel, melyeket közönségesen tornuknak neveznek".[14] A szántóföldek kertmögötti elhelyezkedése az északkeleti megyékben még másfelé is jellemző. 1336-ban a Zemplén megyei Nagymihály tótmihályi részében találkozunk „a kert végében fekvő szántóföldekkel".[15] Egy másik, ugyancsak zempléni község, Topolya határjárásából is az tűnik ki, hogy a szántóföldek egy része, melyeket itt ugyancsak „tornuk"-nak neveznek, a telek lábánál fekszik.[16] A típus előjön lejjebb Szatmár és Szabolcs megyékben is. Pl. 1425-ben a Szatmár megyei Csermernyében van szó olyan szántóföldekről, melyek a kertek végében feküsznek és „tarnok-"nak nevezik őket.[17] 1349-ben pedig a Szabolcs megyei Valya birtokon mutatkoznak olyan nyomok, amelyekben szintén ilyen kertek mögött fekvő szántóföldeket gyaníthatunk.[18]

E rendszer nyomai folytatólagosan mutatkoznak az északi peremvidéken. 1337-ben Szentkirály gömöri községnél említenek „a kertek mögött fekvő szántóföldeket", melyeket ugyancsak „tornuk"-nak mondanak.[19] 1326-ban pedig Sánkon találunk olyan földeket, melyek szintén a sessiok mögött feküsznek.[20] 1352-ben Disznós hontmegyei birtokon fordulnak elő a kert mögött fekvő szántóföldek, melyek itt a „község szokása szerint" vannak.[21] 1387-ben Nógrád megyében említenek hasonló telekvégi szántóföldeket, melyek egészen a község határáig lenyúlnak.[22] Bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy megvoltak Bars megyében is.[23]

E típus valószínűleg megvolt a Felvidéken még másfelé is. Pl. Tárnok Pozsony megyei falu határában is felbukkannak, 1319-ben, olyan földek, melyek

[13] „Terras arabiles retro ortos eorundem locorum sessionalium adiacentes vulgo tornuk" (Sztáray O. I. 132.).

[14] Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLVI (1955) 65.

[15] Uo.

[16] Topolya határjelei: „prima meta incipit in platea eiusdem ville Tupulya ante portam Dank ad una meta terrea, a qua per curiam eiusdem a plagam occidentalem transeundo venit ad terras arabiles vulgo Tornok vocatas in fine quarum est una meta terrea" (Anjou O. III. 419.).

[17] Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLVI (1955) 65.

[18] Uo.

[19] Uo.

[20] Uo.

[21] Uo.

[22] Bozty Lőrinc fia János bevallotta, „ut ipse unum locum sessionis in premissa possessione sua in ordine sessionum a meridie habitum cum quadam particula terre sua ab eodem parte in latitudine vero usque terminos eiusdem possessionis adiacenti" minden tartozékával Bolhádi János fiának Miklósnak elzálogosította. (Soproni O. I. 484.)

[23] 1516: Chezer Miklós és László, továbbá Demjend Mátyás és Miklós bepanaszolják, hogy néhány évvel ezelőtt több birtokos 60 „iugera terrarum arabilum ipsorum . . . retro ortos possessionis eorum Wjfalu (Bars) . . . a parte . . . meridici intra fluvium de Bewzepathaka . . . occupassent" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Szerk. Belényesy Márta. Adattár Dl. 47 176.).

„a telek körül, vele egyszélességben és hosszúságban" feküsznek.[24] 1389-ben egy Nyitra megyei faluban találkozunk olyan szántóföldekkel, melyek az említett kúria szélességében egy útig terjednek.[25] Hasonló fekvésű földek ugyancsak „tanorok" néven még a XV. században is feltűnnek a Felvidéken.[26]

E rendszer, úgy látszik, nem volt ismeretlen a Dunántúl sem. Megvannak a nyomai Zala és Vas megyében is. 1342-ben egy Zala megyei községben van szó olyan telkekről, melyek szántóföldje a kerítés végében fekszik.[27] Hasonló nyomok mutatkoznak Vas megyében is, ahol igen gyakori, hogy a kertek lábánál fekvő szántóföldekhez még rét is csatlakozik.[28] Legtisztábban mutatkozik e típus Zala megyében. Itt több XV. századi határjárásból is kitűnik, hogy a szántóföldek egy része a lakótelek közvetlen folytatását képezi. E telek lábánál fekvő szántóföldekkel kapcsolatban nem hiányzik a „tanorok" elnevezés sem.[29] Hasonló fekvésű földek Baranyában is feltűnnek ebben az időben, ugyancsak „tanorok" néven.

E szántóföldek kert mögötti elhelyezkedésén kívül különös figyelmet érdemel nevük is. Különösen az Északkeleti Felvidéken gyakori, hogy nevük „tanorok szántóföld".

Mi vezetett bennünket arra, hogy e különleges fekvésű és elnevezésű földeken valamilyen sajátos művelési rendszer nyomai után kutassunk?

Fekvésükön és sajátos nevükön kívül az első látásra feltűnik, hogy használatuk valamiképpen eltér a korabeli szántóföldek általános használatától. Úgy látszik ugyanis, hogy ezek már kezdetben sem tartoztak a közös birtoklású földek közé, hanem a telekhez hasonlóan állandó birtoklás tárgyát képezték. Igen szembetűnően mutatkozik meg ez több korabeli adatból. Midőn 1343-ban egyik Ung megyei falu felosztására sor kerül — ahol igen jellegzetesek a falut majdnem köralakban övező szántóföldek, — az egy útvonal két oldalán elhelyezkedő egy-egy házsort és a hozzá tartozó külsőségeket úgy különítik el, hogy a határjeleket, melyekkel mind „a két rész lakott helyeit", mind

[24] 1319: Olgvai Péter fiai Tarnok birtokukon szolgájuknak adományoznak egy „locum cauriae in medio eiusdem stagni Kyusaztold nuncupati existentem . . . et sexaginta iugera terrarum arabilum, circa situm eiusdem curie, a parte occidentali in una longitudine et latitudine de terris ville ipsorum Tarnuk nuncupate certis distinctionibus distincta sita" (Anjou O. I. 499.).

[25] 1389: Barek fia Lőrinc s fiai elismerik, hogy Kakasfalvi Dénes fia kiváltotta tőlük egy kúriáját „cum terra arabili retro eandem curiam in latitudine ipsius curie usque ad viam . . . se exstendente et alia particula terre . . . intra aquas Hucina . . . habita" minden tartozékával (Zsigmondkori O. I. 124.).

[26] 1486: A jászói konvent előtt a Kaani család sógorának Parvus Mihály jászói várnagynak ad az abaúji Kan birtokon egy nemesi kúriára alkalmas „locum campestrem a parte acquilonari . . . cum terris externis vulgo Thanorok vocatis retro ortum eiusdem domus" *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Prot. A. f. 55. sz.).

[27] Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLVI (1955) 65.

[28] 1466: Kápolna birtokon Deső Jánosnak kertje van, a mögött terül el a szántó és a rét. *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 49 969.); 1472: Mártonfalva birtokon egy sessiót eladnak 13 hold szántóval, ebből 3 hold a sessio kertjénél, 2 hold a Marcal folyónál, 4 hold a Wassani útnál, 1 hold a Vásáros útnál, 1 hold a Határmegye nevű helyen, 2 hold az erdők között fekszik. (Uo. Dl. 49 559.)

[29] 1460: Szentmiklós: „Item terras arabiles supra ortum ville existentes divisissent et duodecim iugera terrarum arabilium a parte possessionis Wyneph usque viam . . ."; Homokkomár: „Item terras arabiles penes easdem terras Alberti et Anthonii a parte australi existentes divisissent in tres partes, quarum a parte meridionali ipsi Stephano Kola, aliam autem a parte australi penes eandem dictis Alberto et Anthonio, ipsi Ladislao de Damonya commisissent". [Belényesy Márta: *Kerített település és gazdálkodás kapcsolata néhány zalai írtásos falunál egy 1460-as határjárás alapján.* Ethn. LXIX (1958) 120.]

az „azok kertjei mellett fekvő tanoroknak nevezett szántókat" akarják kölcsönösen elhatárolni, az említett utca közepén rakják le. Így az északi házsor az egyik birtokosnak, a déli pedig a másiknak jut. De, „minthogy az egyik az ő részére jutott saját és jobbágyai telkei mögött fekvő tanorok nevű szántóföldeket, melyek a település egész hosszúságában megvannak, az egykori határjelekig teljesen birtokolni tudja", át kell hogy engedjen egy darabot az ő részére jutott szántóföldek végéből, mintegy „kiegyenlítésül" a másik birtokosnak, illetve jobbágyainak, mert azok „a kertjeik végében fekvő földeket bizonyos akadályok miatt teljesen nem bírhatták". A telkeken és ezek végében fekvő szántóföldeken kívül minden külső tartozék, folyók, utak, rétek, legelők, más belső és külső szántóföldek ugyanakkor saját és jobbágyaik között továbbra is közös használatban maradnak.[30]

Összehasonlítva ezt az osztozást más egykori birtokosztállyal, feltűnő, hogy a szántóföldek egy részét, melyek a telkek közvetlen folytatásában vannak, már az osztozás előtt állandó határjelekkel különítik el az összes többi közös földektől, később, mikor a birtok megosztására is sor kerül, azok közvetlenül osztoznak a belső lakott helyek sorsában és szorosan kapcsolódva hozzájuk, a telkek állandó kiszakított tartozékaiként tűnnek fel. Ez a szoros kapcsolat még több más esetben is kimutatható. Pl. 1342-ben, mikor több zalai birtokon megosztoznak, a telkek végében, mintegy annak szélességében fekvő földeket a fentihez hasonlóan minden mérés nélkül szakítják ki, csupán a távolabbiakat mérik ki kötéllel.[31] E szokás e földekkel kapcsolatban itt, még a XV. században is általános.[32] Az első pillanatban igen kézenfekvőnek látszana tehát az a gondolat, hogy a lakótelek belső tartozékát, esetleg a veteményes kertet lássuk e földekben. Ennek ellentmond azonban az, hogy a telekhez viszonyítva külső földeknek nevezik őket.[33]

E belső szántóföld-övezetre, mely már kezdetben a lakótelek szerves tartozékaként tűnik elő, igen jellemző, hogy az udvartól és a hozzátartozó veteményes, vagy rakodókerttől kerítés választja el. E kerítésnek egészen különös rendeltetése van. Ez már a névadásnál is kitűnik. Az adatok ugyanis legtöbbször külön néven „tanorok" földeknek nevezik őket. Az esetek többségéből megállapítható, hogy a „tornuk, „tanorok" és „torunuk" név magára a szántóföldre vonatkozik. Pl. így jön elő 1343-ban az Ung megyei Csicser falu fel-

[30] 1343: „Mete autem quibus dicte due partes ipsius ville Checher quod loca sessionalia et quasdam terras arabiles taronuk vocatas retro hortos eiusdem ville solummodo existentes ab invicem distingerentur . . . et quia terra arabiles retro hortos jobagionum ipsius J. Dominici . . . que vulgo in illis partibus ut premissum est, toronuk dicuntur in longitudine earundem usque ad quedam signa metalia ibique perfecte et plenarie haberentur . . . propter quedam impedimenta sic plenarie habere nequivissent . . . in porcione sua pro ad equaciane defectus ipsarum terrarum arabilium" adnak. (Anjou O. IV. 331.)

[31] 1342: midőn Rumi Boroszló unokái birtokukon megosztoznak, a telkek végében fekvő földeket minden mérés nélkül szakítják ki, csupán a távolabbiakat mérik ki kötéllel: „quelibet sessiones retro hortum habent terram ad diverticulum unius iugeris ad latitudinem cuiuslibet ipsius sessionis, terram autem eorum quam dixerunt adiacere inter terras nobilium de Kweskut . . . cum funiculo 47 ulnas continente que terre usque pratum ibide in tribus diverticulis adiacet in latitudine mensurando, terra 12 funiculorum et dimidii a parte meridionali" Györgyé lesz. (Zalai O. I. 402.)

[32] Belényesy: *Kerített település* 120.

[33] 1486: Kaan (Abaúj m.) kúriára alkalmas föld átadása „cum terris externis vulgo Thanorok vocatis retro ortum eiusdem domus" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Prot. A. f. 55. sz.); 1512: Vaja (Szabolcs m.) négy jobbágytelek átadása 52 hold külső szántófölddel (Uo. Dl. 62 401. Ibrányi-cs. lt.)

osztásánál: „quasdam terras arabiles taronuk vocatas retro ortos eiusdem villae sollummodo existentes".[34] 1351-ben a Zemplén megyei Nagyazár falunál: „terras arabiles taronuk vocatas".[35] A szó továbbélését mutatja, hogy e részeken még a XV. században is így nevezik a kertek kerítése végében fekvő külső földeket. Bár az első pillanatban megtévesztőnek látszik, hogy a „tanorok" ugyanakkor kerítés értelemben is előjön. Pl. 1358-ban a Zemplén megyei Nagymihály faluban szerepel egy sessio minden külső tartozékával és 24 hold „nyomásföld"-el, mely a „tanorok"-nak nevezett kerítés mögött következik.[36] 1363-ban a Bács megyei Óker birtokon hasonlóképpen a kerítés fordul elő „torenuk" értelemben.[37] A két látszólag különböző jelentés azonban nem mond ellent egymásnak.

Közelebb visz a kérdéshez, ha a szó származását vizsgáljuk meg. Legvalószínűbbnek azoknak a nyelvészeknek az álláspontja látszik, akik a szláv „trnik", tövis szóból származtatják. E fenti eredetét megerősítik azok a jelentések, melyek az élő népnyelvi anyagban is megmaradtak. Egyik változata: olyan tüskés anyagból rakott kerítésféle, mely falukerítés formájában igen sokáig élt, éppen a keleti országrészekben, ahonnan e fenti szántóföldek is valók. Másik jelentése: olyan kaszáló rét, melyet valaki berekesztve tart. Egyes helyeken az állatok őrzésére emelt kerített helynek, magának a karámnak is ez lett a neve.[38] E jelentésváltozatokból is nagyon valószínűnek látszik, hogy a szó eredetileg magát a tüskés anyagból rakott kerítést jelenthette és csupán utóbb ment át származékára, a bekerített helyre, melyet tulajdonosa akár a rétből birtokolt mint állandó kaszálót, akár a szántóföldből, mint állandó birtokot.

A telekvégi szántóföldek alapján ez a folyamat a tanorok kettős jelentése, kerítés és bekerített föld, értelmében már a középkorban végbement, s így lett tanorok a nevük a kerítés anyaga alapján a telekhez közvetlenül csatlakozó belső szántóföldeknek is.[39] Ezt alátámasztja az is, hogy a kerítések e szántó-

[34] Lásd a 30. jegyzetet.

[35] 1351: Pelejtei Lászlót beiktatták nagyazári birtokrészébe, ennek során a következő határpontokat rögzítik: (meta) „pervenit ad ipsam villam Noghazar et in medio ville in porcione a parte orientali existentis est una meta terrea et de ipsa meta procedendo transit rivulum directe ad aliam partem ville est meta terrea, et de ipsa meta procedit et dividit . . . venit ad terras arabiles Taronuk vocatas versus partem occidentalem est una meta terrea, abhinc girat parvum contra partem meridionalem in terris arabilus est meta terrea" (Károlyi O. I. 201—202.).

[36] 1358: Megerősítik Nagymihályi Lőrinc fiát Györgyöt a neki átadott Tóth Mihály possessio felső részében elhelyezkedő sessio birtokában minden kaszálóval, réttel és három nyomásban fekvő földdel „viginti quatuor iugere terrarum videlicet octo in ea parte in qua in vero aratura per jobagiones ipsius Ladislai et filiorum eorum predictorum inciperet exerceri et alia octo in illa parte in qua estate pro novello wlgariter wgar araturas faciunt et iterum octo jugera terrarum in tali parte in qua in autumno similiter arare procurarent . . . secundum quod tenderet retro ortum qui thoronok vocaretur cuius situs tenderet" (Sztáray O. I. 280.).

[37] 1363: Belse-i Mokyan fia Mátyus lányának Klárának; István fia Lukács feleségének Oker (Bács megyei) birtokon kiadják anyja leánynegyedét „retro ortum vulgariter Torenuk vocatum" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 70 642. Perényi-cs. lt.).

[38] Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLVI (1955) 65—66.

[39] A kert mögött fekvő szántóföldek gazdasági és jogi alakulására a középkorból Európa más részéről is van példa. Az egykori vend vidékről jegyezték fel a magyar típushoz igen közel álló formáját. Az udvar mögé csatlakozó és ugyancsak egyéni használatban álló földterület neve prisny. Jacobi a telek integráns részének tekinti, Hanssen viszont ebben látja az úgynevezett Feldgartenlandot (Hanssen i. m. 492.).

földekkel kapcsolatban az ország egyes részein a mai napig is fennmaradtak. Erdélyben pl. nemcsak telekvégi elhelyezkedése gyakori e földeknek, hanem ott, ahol más szántófölddel érintkeznek, mind külső végük, mind a faluból a mezőre vezető kijárójuk tüskés élősövénnyel szegett. Így arra kell gondolnunk, hogy a tanorok-kerítésekben is már kezdetben ilyen élősövényeket kell látnunk. Ezek ugyanis, mint nem gyulékony, és tartós szerkezetek, generációkon keresztül állandóak maradhattak. E kerítéseknek elengedhetetlen tartozéka volt az árok is.[40] Tartós anyaguk és egész szerkezetük az első pillanatra elválasztja őket az e korban ugyancsak sűrűn szereplő ideiglenes rekesztékektől. Ez is bizonyítja, hogy már az első időktől kezdve nem annyira jogi, mint inkább védelmi rendeltetésük volt.

Ez a védelmi rendeltetés kitűnik a kerítések elhelyezkedéséből és további fejlődéséből is. Kezdetben ugyanis, úgy látszik, elegendő volt, ha csupán a falu felőli végüket védte kerítés.[41] Ez tűnik ki a már említett csicseri határjárásból is. Itt azon kívül, hogy a határ többi részétől különleges birtokjogi helyzetük feltüntetésére határjelekkel voltak elválasztva, nem találkozunk kerítés nyomaival.[42] Ez is azt mutatja, hogy a szántóföldeket elsősorban a település felől volt fontos védeni. Hiszen a kertalja a szántóföldekben folytatódott, így termés idején nagy kárt tett volna bennük a faluból a mezőre barangoló jószág. Valószínűleg a határ további bővülésével van kapcsolatban, hogy idővel minden bizonnyal külső végüket is kerítés védi. E folyamat a XIV. század második felében és a XV. században kezdődik el s főleg azoknál a falvaknál mutatkozik, ahol e telekvégi szántóföldek külső vége már nyomásföldekkel érintkezik.[43] A kerítésnek ugyanis az a gyakorlati rendeltetése — mint fentebb a falukerítésnél már utaltunk rá — hogy a belső szántóföld-övezetet

[40] 1538: Ostffy László Essegvára-i Ferenchez: a közte és Inthay Ferenc Thokorch (Vas m.) birtoka közti vitás határ ügyében egyezségileg „determinavi ut postquam triticum fuerit messum et importatum, ipse Inthay in eo loco, ubi dicti quatuor homines (tokorczi jobbágyok) demonstraverunt, fossam Thanarok vocatam ponere debeat, interim triticum seminatum per Thokorchyenses ne impediatur" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Múz. Ta. 1538. évi 17. db).

[41] Ahol ez a határhasználati forma a középkorban felbukkan, többnyire egy körülkerített falutípussal párosul. A kertek végében fekvő szántóföldekről úgy is emlékeznek meg a források, mint amelyek a falu kerítéséhez csatlakoznak. Európának is azon a részein, ahol e szántóföldtípus használatban van, többnyire egy kerített falutípushoz kapcsolódik. Főként német és skandináv források tartalmaznak sok rendelkezést az udvar- és falukerítések karbantartására. A kerített falu magyar típusához egészen közel álló analógiát nyerhetünk a középkori Angliából is. Egy 1240-es jütlandi forrás segítségével Ervin Nasse s utána Hanssen kísérelte meg közelebbről megrajzolni. Kindulási alapul a lakótelek szolgált. Ez mint a többi germán népnél, tartósan körül volt kerítve. E kerítésből: tun (Zaun) alakult ki másodlagosan az egész általa körülzárt lakótelep „town" neve. Nasse még a következő megjegyzést fűzi hozzá: „Wahrscheinlich wurden aber, wie dies auch in Deutschland zu geschehen pflegte, nicht bloss einzelne Höfe, sondern auch die ganze Dorfschaft tun genannt." Hannsen még tovább megy a magyarázatában: „Denn überall war das ganze Dorf umzäunt und mit Thoren (Hecken) an den Ein- und Ausgängen versehen. Es musste dies schon deshalb geschehen, weil der innere Dorfraum Sammelplatz für das Vieh war und dieses Abends von der Weide heimgetrieben in dem Sommernächten hier gemeinsam kampierte. Nach der Dorfanlage bei manchen Völkerschaften, bildete sich übrigens der schützende Dorfzaun von selber durch die aneinander sich anschliessenden Zäune aller einzelnen Gehöfte die nach hinten zu gar keinen Weg aus dem Dorfe hatten." (Hanssen i. m. 489—90.)

[42] Lásd a 30. jegyzetet.

[43] 1425: Nagymihályi Ödön fiai Csemernyében egy nemesi curiát adnak „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie evistentibus Tharnok vocatis . . . nec non in tribus calcaturis viginti jugera terre arabilis usualia" (Sztáray O. H. 249.).

védje a legelésző nyájjal szemben, mely határfelszabaduláskor a távolabbi legelőkről a külső övezetben elhelyezkedő szántókra szorult és azokat legelte. A kerítés utólagos megvonása is világosan mutatja tehát, hogy e földekkel kapcsolatban nem volt érvényben a közösség legeltetési joga s nem vonatkozott rájuk művelési kényszer.

Mi bizonyítja ezt?

E földek sajátos jogi helyzete. Már elhelyezkedésüknél szembetűnő, hogy ezek a föld birtoklása szempontjából különlegesen átmeneti helyet foglalnak el. Az jellemzi őket, hogy a falu egész határa többé már nem képezi a parasztság közös tulajdonát, melyen belül vetési és legeltetési területek periodikusan váltják egymást, hanem valószínűleg már kezdetben kialakul rajtuk az állandó birtoklás rendszere, kinek-kinek egyéni használatával. Ahogy az Északnyugati és Északkeleti Felvidék peremterületéről és a Dunántúlról származó adatok mutatják, főként azoknál a tisztásra, vagy korai irtásra települt szűkhatárú soros településű községeknél alakult ki ez a forma, melyeknél a lakóhelyekkel közvetlenül érintkező csekély terjedelmű földek külön irtás nélkül is, elsőrendűen kínálkoztak a művelésre.[44] Kifejlődésükre valószínűleg nem csekély hatással volt az is, hogy e szántók igen kisterjedelműek voltak ahhoz, hogy a művelést rajtuk váltogatni lehetett volna, az újraosztás gyakorlati szükségessége így lehetetlenné vált s mindegyik földdarab művelőjének állandó használatába ment át.

A soros településű falunak e szántóföld-használati formája mellett számolnunk kell azonban egy másik hasonló típussal is, amely olyan elszórt egyéni telkekből álló települések mellett jöhetett létre, amilyenek a dunántúli és felvidéki irtásra települt szórvány községek. Ezeknél szántóföldjét és rétjét mindenki saját lakóhelye mellett irtja és mint teljesen egyéni birtokát azzal egy helyen használja.[45]

Az eltérő birtoklási forma gazdasági használatukra is rányomta bélyegét. Igen szembetűnően mutatkozik ez meg a Felvidék erdőbe települt irtás-községeinél, melyek éppen Turócban, Liptóban, Trencsénben és Szepesben igen gyakoriak ebben az időben. Jól világítja meg ezt a következő adat. Midőn 1329-ben sor került Jarembina Szepes megyei falu újratelepítésére, a telepesek kiváltásából az derült ki, hogy azok, akik nemrégen pusztává lett sessióba szállnak, minthogy sem újabb házat nem kell építeniök, sem szántóföldet irtaniok, két évig mentesek maradnak minden szolgáltatás alól. Azok ellen-

[44] Berg vidékén, Westfalia mocsarak közt fekvő fennsíkjain, Odenwaldban és az Alpesek csaknem valamennyi völgyében a falvak telkeihez szorosan kapcsolódik a hozzá tartozó csekély szántóföld. Pl. Schleswig-Holstein északi pusztaságain is vannak olyan falvak, melyeknek az ősi telekállományába szorosan beletartozik a gabonaföldek egy része. Ezeken a földeken árpát és zabot termelnek. A külső földeken rozsot és kölest. E típus elterjedését még korántsem tisztázta az európai kutatás. E település- és határhasználati forma kimutatható pl. a hannoveri Westfália és Kelet-Frisland pusztáin is. Különösen utóbbinál jól ragadható meg e típus. A többnyire magaslat lábánál fekvő falvak kerek vagy hosszanti irányban hosszan elnyúlnak, s különös ismerető jelük, hogy a szántóföld köralakban övezi a falut. Ha természetes akadály, pl. hegy, nem gátolja, minden oldalról körülveszik a falut ezek az ősi szántóföldek. Sokfelé még tartja magát a régi kerítés is (HANSSEN i. m. 197.).

[45] 1506: Gáspári János eladja a vas megyei Molnáriban levő két üres nemesi kúriáját, „unacum terris arabilibus earundem fenetisque et memore in uno diverticulo ab eisdem curiis usque ad fluvium Raba adiacentis ad latitudinem duorum iugerum se extendentis nec non alias terras arabiles ad easdem curias pertinentes" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 941 305.).

ben, akik már régen elpusztult kúriát kapnak és akiknek így az építkezésen kívül a szántóföldeket is újból kell megtisztítaniok és kiirtaniuk, 14 évig nem fizetnek semmit, akárcsak a teljesen friss telepesek. Az utóbbi kategoriából világosan látszik, hogy egy sessio elnéptelenedésével a hozzátartozó szántóföld is pusztává lesz. Minthogy régi gazdája nem műveli, másnak pedig szüksége nincs rá, hamarosan benövi az erdő. A kérdéses adatból kitűnik az is, hogy 1329-ben, mikor az új telepítés történik, minden egyes birtok úgy él a köztudatban, mint amelynek telkéhez a határban meghatározott földdarab tartozik. Ennek megfelelően az új telepesek, mint elődeik állandó birtokát veszik ismét használatba e földeket.[46] Ez a művelési folyamat az Északnyugati Felvidék irtásközségeinél e korban még másfelé is szokásos. Valószínűleg a növénytakaró és a nehéz megmunkálás adottságaival magyarázható, hogy ezek az irtások már kezdetben a lakosok örökös birtokaivá válnak.

Az irtás nehézsége és az újraerdősödés veszélye azonban arra is készteti e szántóföldek használóját, hogy földjét megszakítás nélkül, azaz pihentetés nélkül művelje. A föld termőerejének fokozása e művelési rendszer mellett ezért csak állandó trágyázás mellett lehetséges. Ezzel a sajátos permanens művelési formával függ össze, hogy e földeken már korán kialakult a trágyázás rendszere. Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy az istállótrágya alkalmazására mutató nyomok Magyarországon is épp e rendszer területéről, az Északkeleti és Északnyugati Felvidék irtásos részeiről valók.[47] Ez is csak azt erősíti meg, hogy a háromnyomásos rendszer kialakulása előtt itt nem a szabályozott talajváltó rendszer volt használatban, hanem e földek permanens, azaz megszakítás nélküli művelése volt gyakorlatban, melynek sajátos ismertetőjele, hogy egyéni birtokában lévő földjét mindenki, saját tetszése szerint használja, illetve veti.

Mi késztetett bennünket arra, hogy a lakótelekkel közvetlenül érintkező szántóföldeket is e fenti művelési rendszerrel hozzuk kapcsolatba?

Elsősorban e földek sajátos egymezős rendszere. Mit jelent ez? Míg a föld közös használata mellett általános gyakorlatnak látszik, hogy a telek külső szántóföldtartozékait minden közelebbi helymegjelölés nélkül sorolják fel, mert a talajváltásnak megfelelően helyük folyton változik, vagy a művelés előrehaladtával azokban a dülőkben, ahol szétszórtan feküsznek, ezeknél elegendő csupán telekvégi helyzetükre utalni, minthogy ez helyüket és nagyságukat is körülbelül megszabja. A művelés szempontjából tehát az a különleges ismertetőjelük, hogy nincsenek több mezőre felosztva, mint a parlagpihentetésű talajváltásos földek, vagy az ugaron pihenő, örökszántásos földek, hanem olyan

[46] „in territorio ipsius possessionis seu Esau vocate sexaginta curias Laan vocatas vulgariter constituendi habeat facultetem addentes . . . in domibus seu aedificiis paratis descenderint habentes terras arabiles puras et extirpatas, in vacua sessione de novo extirpare laboraverint" (Fejér, VIII/6. 112).

[47] 1493: Turócz megye előtt Alsózathwrczie János fia Gergely szántóföldjeit elzálogosítja Szentmártonban lakó Kosszczan Gardyan Jakab fia Tamásnak, kikötve, hogy a harmadik trágyázás utáni vetésből a kévéket ő kapja: „more solito" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: P. A. f. 95. nr. 37.); 1520: Megállapítják Gay Turócz megyei falu lakóinak szolgáltatásait, többek között „Tenentur per unum diem fimum de curru domini seu de alio loco educere" (Uo. Garamszentbenedeki kvt. Fasc. 4. No. 18—19.). — A földek állandó használatával magyarázható, hogy e rendszer területén már korán felbukkannak a trágyázás nyomai. Míg Dél-Oroszország és Szibéria sztyeppéi területén a trágyát mint teljesen értéktelen valamit a folyóba dobják, mert a szántóföld kimerülése után mindig találnak a feltörésre új földet, addig az északi erdőzóna parasztjai trágyázással kerülik el, hogy ne kényszerüljenek mindig újabb és újabb földet feltörni és azt fáradságos erővel megtisztítani (Roscher, Wilhelm: *System der Volkswirtschaft.* 1875. II.75)

sajátosan egymezős földek ezek, melyeket ellentétben amazokkal, mindenki ugyanazon a helyen, egy darabban használ. Különleges használatuk tehát az első látásra elválaszthatóvá teszi őket azoktól a földektől, amelyekkel szemben még hosszú évszázadokig érvényben van a közösség szabályozó joga. Hogy mennyire nem esnek a külső szántóföldek művelési kényszerébe, sem a közösség legeltetési joga nem érvényes rájuk, kitűnik abból is, hogy fejlődésüknek egy későbbi szakaszán, külső bekerítésük is éppen azért válik szükségessé, mert a velük érintkező nyomásföldek, ugar-, valamint tarlólegeltetés idején az egész közösség számára felszabadulnak és ellentétben velük, közös legelőül szolgálnak. A művelési rendszer szempontjából tehát olyan örökszántásos földek ezek, melyeket ugar és parlagpihentetés nélkül évről-évre vetnek és a legtöbbször ugyanazt a növényfajtát termelik bennük.[48]

Annak ellenére, hogy e rendszer az istállótrágya alkalmazását ismeri, igen csekély intenzitású művelési forma, mert a csekély terjedelmű szántóföldön[49] a talaj legteljesebb mértékű kihasználásán épül fel! Csekély terméshozamával magyarázható, hogy főként a kevésbé igényes tavasziakat termelik benne.

A gabonaneműek fajtájára és azok rotációjára vonatkozó adatokkal Magyarország területéről a középkorból nem rendelkezünk, de az újabbkori analogiák alapján fogalmat alkothatunk róla. Pl. a kolozsvári Hóstáton, ahol ez a szántóföld típus a legújabb időkig él, vagy őszi és tavaszi, vagy kapás és gabonaneműek következnek benne megszakítás nélkül. E típus még régebbi formáját őrizte meg a Székelyföld. Itteni gyakorlat szerint a telekvégi földeken, melyek az ún. „mezőkerítés"-sel vannak a külső két- és háromfordulós földektől elkülönítve, csupán egyetlen rotáció szokásos s ebben többnyire tavaszi veteményeket vetnek.[50]

Ami ennek az egymezős rendszernek korát és elterjedését illeti, úgy tűnik, hogy a háromfordulós rendszer előtt Észak- és Közép-Európának széles területén volt ismert és közkedvelt. Nyomai messzire visszanyúlnak. Különösen világos e rendszer a korai skót mezőgazdaságról feljegyzett forrásokban. A szántóföldek itt is két típusúak. Egyik a belső szántóföld, a lakótelek közvetlen szomszédságában fekszik, körül van kerítve és évről-évre megszakítás

[48] Északnyugat-Európa azon részein, amelyeken a permanens egymezős rendszer a korai időktől kezdve igen hosszú ideig használatban maradt, a tavasziak közül az árpa termesztése játszotta a legnagyobb szerepet, melyet itt a fő szántóföldön termeltek. Németország északi-tengeri vidékén, Skandináviában és az angol kontinensen az egész középkorban fő kenyérnövény marad (Hoops, J.: *Waldbäume und Kulturpflanzen in germanischen Altertum*. Strassburg 1905. 321. — Inama—Sternegg i. m. I/1. 412.). E rendszer ezt a jellegzetességet az újkorban is megőrizte. Például Schleswig-Holstein nyugati partvidékén az évről évre vetett belső földeken az árpa a fő növény még ott is, ahol a növényváltást már bevezették e földeken, míg a külső földeken minden trágyázás nélkül rozsot vagy esetleg zabot termelnek (Hannsen i. m. I. 276.). — Északnyugat-Németország hegyvidékén is hasonló rendszer állapítható meg (Hömberg, A.: *Siedlungsgeschichte des Obersauerlandes*. Münster 1938. 92.).

[49] Északnyugat-Németországban, ahol e rendszeren nyugodott a szántóföldi termelés, még az újkorban is, hozzávetőleges számítások szerint, alig tehetett ki a szántóföld az összterület egy százalékánál többet (Böckenhoff—Grewing, J. J.: *Landwirtschaft und Bauertum im Kreise Hümmling*. Jena 1929. 355., 385.). — Ebbe a kultúrkörbe tartozik még az újkorban is az angol félszigeten Skócia, és szórványos nyomai mutatkoznak délen, Kent területén. A régi Skóciában az udvar közvetlen szomszédságában fekvő s körülkerített Infield egynegyedét képezi az össz szántóföldnek (Gray, H. L.: *English Field Systems*. Cambridge 1915. 157.). — Valószínűleg ezzel az egymezős rendszerrel magyarázható szláv településeknél is a szántóföldek egész csekély terjedelme (Hömberg: *Grundfragen* 94.).

[50] Belényesy: *Kerített település* 125..

nélkül trágyázással művelik, s az árpa a fő terménye, melyet közvetlenül trágyázás után vetnek, majd pár évig zab következik benne. Másik a külső szántóföld, melyet itt is talajváltásosan művelnek.[51] Amint az elszórt nyomok mutatják, meg kellett lennie Észak-Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban és egész Északnyugat-Németországban, fel egész Jütlandig s keleten az Elbáig[52] és valószínűleg használatban volt Skandináviában is.[53] Európa germán és kelta területein kívül, úgy látszik, megvolt a szlávoknál is.

Ami Magyarország északnyugati és északkeleti területein előforduló telekvégi belső szántóföldek korát és kialakulását illeti, nagyon valószínűnek látszik, hogy egyidősek e települések kialakulásával. Európai korai használatán kívül ezt bizonyítja az is, hogy a XIV. század elején és később is mint hagyományosat említik ki e területen a források őket.[54] Magyarország füves alföldi területei felé való kiterjedésüknek éles határt von egy másik földhasználati forma, a vetési és legeltetési területek váltásán alapuló parlagrendszer, mely a középkor, sőt az újkor hosszú századain keresztül is a füves Alföld kizárólagos művelési rendszere maradt. Magyarország erdős területeiről említésre méltó nyomai inkább csak a külső földek használatával kapcsolatban mutatkoznak. Erre vall a földek osztatlan birtoklása és közös használata is. E rendszer a földek extenzívebb kihasználása folytán kevésbé veszi igénybe a talaj termőképességét, mint a permanens egymezős rendszer, ezért igen alkalmas arra, hogy azt kiegészítse. Mialatt a permanens egymezős rendszernél a termelés intenzitásának fokozására kevés volt a lehetőség, addig a talajváltáson alapuló földhasználati rendszernél igen tág tere volt annak, hogy extenzív ősformájáról egy mindig jobb és jobb művelési rendszert alakítson ki a termelési tapasztalat. Ezért a termelés súlypontja a permanens használatú belső földekről egyre inkább a külső földekre tevődött át, míg végül a XIV., illetve a XV. századra Magyarországnak nem alföldi füves területein, hanem inkább perem és felvidéki, valamint dunántúli irtásos részein a mezőgazdasági technika ugrásszerű tökéletesedése folytán a két- és háromfordulós rendszer kezdett egyre láthatóbban terjedni.

Mi jellemzi ezt az örökszántórendszert?

A XIV. század közepére olyan döntő átalakulás következik be a föld művelési rendszerében, melynek középpontjában a talajváltás eddigi parlagrendszerével szemben a pihentetési idő erőteljes lerövidítése és a pihentetett föld gondozása, illetve állandó szántása áll.

Nézzük, hogyan tükröződik ez a technika az egykorú forrásokban? E földek általában „calcatura", vagy annak pontos magyar megfelelőjén „nyomás" néven bukkannak fel a forrásokban.[55]

Megtudjuk e földekről, hány calcaturában feküsznek és mi az arány az egyes fordulók között. Pl. 1421-ben Báeskai Péter és Báeskai András birtokcserére lépnek. Átadják egy kúria harmadrészét 6 hold használatban levő

[51] Gray i. m. 157.

[52] Hannsen i. m. 1. — Bloch i. m. 41—42.

[53] Meitzen, A.: *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen.* Berlin 1895. I. 110.

[54] 1352: Disznós (Hont m.) „Sessiones cum terris retro ortum secundum consuetudinem eiusdem possessionis habitis." (O. L. Garamszentbenedeki kvt. 2. 6. 36.); 1425: Csemernyében (Szatmár m.) „cum quibusdam terris arabilibus retro ortos dicte curie existentibus tharonok vocatis ad eandem ab antiquo et de consuetudine spectantibus" (Sztáray O. II. 249.).

[55] Belényesy: *Angaben* 184.

szántóval, mely 3 calcaturában van.[59] 1516-ban Perényi Gábor jobbágyokat foglaltat. Ennek során megjegyzik, hogy Kóródon 4 hold szántóföldje van mindkét calcaturában.[57] Néha szükségesnek tartják róluk azt is feljegyezni, hogy a kérdéses földeket éveken keresztül megszakítás nélkül szántják. Pl. 1473-ban Gyulaházi István elzálogosítja 7 jobbágytelkét 3 nyomásban lévő szántóival, melyeket évről-évre állandóan szántani szoktak.[58]

Felmerül a kérdés, mit jelent e rendszer szempontjából az állandó szántás? Jól tükröződik ez a következő adatból: 1358-ban Nagymihályi Lőrinc fiát megerősítik egy telek birtokában és háromfordulóban fekvő 24 hold szántójában. Ebből 8 hold abban a darabban fekszik, melyben tavasszal a jobbágyok a szántást kezdeni szokták, 8 abban, amelyben nyáron a friss sarjadzást előmozdító ugarszántásokat végzik és ismét 8 abban a részben, amelynek szántásáról még ősszel ugyancsak gondoskodni kell.[59]

Hogy e művelési rendszer lényeges vonása valóban a talaj gondozása volt, azt éppen a *heverő föld* népi elnevezése is mutatja, mely *ugar* néven ismeretes Magyarországon már a XIV. századból és így is él tovább egész napjainkig. Ez tükröződik a már említett 1358-as adat „pro novello ugar araturas faciunt" kifejezéséből is, amely olyan ugarszántásokról beszél, amelyeknek a gyomok újrasarjadzásának elősegítése és így a talaj megtisztítása volt egyik legfontosabb célja.[60] Nem véletlen tehát, hogy a mezőgazdasági technikában beállt döntő változás a nyomásos rendszer pihentetési periódusa műszavaként a talajgondozással összefüggő *ugart* és nem a *parlagot* fogadta el, amennyiben a parlag eredeti jelentésében is még csak a művelési folyamatnak egyik földről a másik földre való áttételét jelzi, ami a legszembeötlőbb az előző, pusztán talajváltásos művelésnél. E talajgondozást tükrözik vissza e művelési rendszer terminus technikusai is. A három forduló *calcatura*, illetve megfelelő értelemben *nyomás* néven fordul elő a magyar forrásokban. Első említése „calcatus pecorum pecudum vulgo nyomás" vagyis legelő néven történik.[61] Ez is arra mutat, hogy a calcatura név nemcsak a váltás időbeliségét jelzi, hanem azt a talajjavítási folyamatot is, amit az állat járása okoz. Az ugaron legelő marha ugyanis nemcsak évről-évre trágyázza a földet, hanem járás közben mintegy letapossa az ott növő füvet, amellyel a szántás munkáját könnyíti meg.[62]

[56] 1421: Bácska (Zemplén m.). Átadják egy kúria harmadrészét „simulcum sex iugeribus terre arabilis usualibus, in tribus calcaturis, calcatura in qualibet duobus (iugeribus)" (Belényesy: *Angaben* 185.).

[57] 1516: Kóród (Szatmár m.) „est ibidem in Chorod quatuor terre arabiles ad ambas calcaturas" (Belényesy: *Angaben* 187.).

[58] 1473: Gyulaháza (Szabolcs m.) „terris utputa arabilibus, in tribus scilicet calcaturis per singulos annos continue arari solitis" (Belényesy: *Angaben* 186.).

[59] Lásd 36. jegyzetet.

[60] Az ugar hasonló megmunkálását állapítja meg Hannsen is a németországi adatok alapján a háromnyomásos rendszernél. Az ő véleménye szerint is az ugarművelés célja, hogy a pihenő földet többszöri megszántással készítsék elő a legközelebbi őszi vetés alá. A németeknél a június az ugarolás hónapja: Így a talajelőkészítés szántással történő bevezetéséből származik a június Brachmonat neve (Hannsen i. m. 161.).

[61] 1367: Ung megye bizonyítja, hogy Helmech-i István fiainak kérésére kiküldték szolgabírájukat, aki azokkal együtt kiszállt Volkonia nevű birtokukra, minthogy ezek tiltották Botiz fiait Helmech, Keterdin és Volkonia birtokok harmadrészének elfoglalásától és használatától és „de calculatu pecudum et pecorum, quod dicitur nomas, et ubilibet in tribus possessionibus supra dictis de tertia parte ipses contingentibus, cum omnibus quibuslibet utilitatibus predictarum possessionum" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 69 692.).

[62] Hasonló fogalmat takar a bajor „trat" is, mely ugart jelent. Az ugaron legelő marha ugyanis az ott növő füvet járás közben mintegy letapossa. 1269: „In tertio anno,

A talaj előkészítése kezdetben igen egyszerű volt. Több adat tanúskodik a nyári egyszeri szántásról. 1355-ben a Vas megyei Németújvári uradalom megszabja a jobbágyok kötelességét és szabályozza a szántási robotot. Eszerint, minden eke tartozik tavasszal, nyáron és ősszel egy-egy napot szántani.[63] Ez az egyszerű megmunkálás még a következő századokban is gyakori. 1453-ban Újlaki Miklós szabályozza Rohovza népeinek kötelezettségét. A szántással kapcsolatban előírja, hogy mindazok, akiknek ekéjük van, hat napot szántanak, ebből kettőt zab alá, kettőt búza alá, amelyet ugarnak neveznek, ismét kettőt vetés alá.[64] 1524-ben a somogyi Szenyér népeinek kötelességét szintén olyan módon szabályozzák, hogy minden egyes jobbágy, akinek ekéje van, köteles tavasszal egy holdat tavaszi alá megszántani és be is vetni, nyáron ugyancsak egy holdat ugarnak felszántani, Szentmihály körül másodszor megszántani és bevetni.[65] Eszerint az egész hároméves turnusban csak háromszor szántottak. Ebből az őszi kettőt kapott, és pedig Szentjános nap körül kapott egy ugarszántást és ősszel közvetlenül vetés előtt még egyet. Az őszi föld tarlóban pihent, csupán tavasszal kapott egyszeri szántást.

A háromfordulós rendszer ugarpihentetésű földjének ez az egyszerű megmunkálása, úgylátszik, még a XVI. század elején is szokásban van az ország egyes helyein, pedig már ekkor igen fejlett formát mutat az ugar többszöri megszántása. Ez több adatból is kitűnik. 1484-ben Liget baranyai falu lakóinak állapítják meg földesúri kötelezettségeit és ennek során előírják, hogy mindenki, akinek ekéje van, tartozik az úrnak évente egy holdat háromszor megszántani és azt be is vetni. Zabot hasonló módon tartoznak vetni. A háromszori szántás még világosabban jön elő a következő adatból:[66] 1520-ban Gaj falu népeinek szabályozzák szántási robotját és ennek során előírják, hogy minden jobbágy tartozik tavasszal szántani és egy hold zabot elvetni, búza alá kötelesek ugarszántást végezni, azt másodszor is megszántani, végül vetés alkalmával harmadszor is megszántani és elvetni.[67]

---

quando campi sine semine jacent, quod vulgo dicitur trat" (SCHMELLER: *Die Egerten-Wirtschaft*. Bayr. Wb. München, 1872—77. I. 677.).

[63] 1355: Németújvár (Vas m.) „Ceterum temporibus veris, aestatis et autumni tempore consueto de quodlibet lanco cum uno aratro per diem arare, et cum semine per Castellanum dicti Castri praestando seminare" (BELÉNYESY: *Angaben* 185.).

[64] 1453: „Item qui ex eis habent aratra per se singuli talium domino eorum naturali teneantur ire sex diebus ad arrandum, videlicet duobus diebus arrare pro avena, duobus diebus pro tritico new vgarnak dicto . . . duobus diebus seminare." (*Anyagi kultúránk a XV. században*. Adattár: Esztergomi Káptalan Országos Levéltára capsa 1. fasc. 4. Nr. 21.).

[65] 1524: Szinyér (Somogy m.) „Item unus quisque colonorum qui aratra habet, in vero pro seminibus vernalibus unum juger terre perarare tenetur et cum semine domini seminare. Item in estate quilibet tenetur unum juger wgar arare tenetur et circa festum Michaelis idem secundario perarare et quilibet colonorum ad seminandum tenetur dare unum cubulum siliginis et cum illis siliginibus seminabuntur terre arate" (BELÉNYESY: *Angaben* 187.).

[66] 1484: Liget (Baranya m.) „Item quodlibet aratrum tenetur domino unum iuger arare tribus vicibus annuatim et cum seminibus dominorum seminari. Avenas eodem modo tenentur seminare et ipsimet tenentur semen dare ad seminandum." (*Anyagi kultúránk a XV. században*. Adattár: Dl. 67 855.).

[67] 1520: Gay (Túróc m.) „item tempore vernali omnes tenentur arare et seminare domino per unum cubulum avene item pro ordeo seminando tenentur arare et seminare domino usque mereliem vulgo whor, item pro tritico simili modo tenentur arare vulgo whor, et iterum perarare vice secundaria et tempore seminandi tertia vice arare et seminare meticum" (BELÉNYESY: *Angaben* 187.).

A tavaszi és őszi szántások közét kitöltő talajmegmunkálások alapján a nyári ugarszántások időpontjaira is következtetni lehet. Az 1521-es Kanizsai urbariumból például megállapítható hogy a Vas megyei Hegyfalu lakói tavasszal egy holdat szántanak meg és vetnek el, Szentgyörgy körül megint egy holdat szántanak, Szentmihály táján ismét egy holdat és bevetik búzával.[68] A szántás menetéből világos, hogy a közbenső, az áprilisi megmunkálás az ugar előkészítését jelzi, mely hazai gyakorlat szerint Szent Györgygyel[69] kezdődik és nagyjából a pünkösddel[70] záruló tavaszi időhatárt ölelte fel. A következő szántás már az aratás utáni időre esett.

Az őszi háromszor megszántásával szemben a tavaszi változatlanul csak egyet kapott. Bár bizonyos nyomok arra mutatnak, hogy ekkor már szokásban van a tavaszi mező őszi felszántása is. Erre következtethetünk abból a zempléni adatból, amely külön-külön is megmondja a három fordulóban fekvő szántóföldek mennyiségét és rögzíti az egyes fordulók szántási menetét. E szerint az említett 24 hold földből 8 abban a részben fekszik, melyben a jobbágyok tavasszal a szántást kezdik, másik 8 abban a darabban, amelyben nyáron ugarszántásokat végeznek, és 8 abban a részben, amelyben ősszel a szántásról még gondoskodni kellett.[71] Az első darabban, ahol legelsőnek kezdték tavasszal a szántást, sürgőssége miatt csak vetés alá való talajelőkészítésről lehetett szó, míg abban a részben, melynek szántásáról még ősszel gondoskodni kellett, csakis ugarszántást és nem pedig vetés alá valót végezhettek. Az őszi vetemények ugyanis az ugart kívánják meg, az ez évben pihent és gondozott ugar pedig — mint láttuk — nem itt, hanem a közbenső mezőben volt, ahol az adat szerint még a nyári évszak folyamán többrendbeli szántást végeztek a tavaszi vetések elvégzése után. Így még az év őszén alkalmassá lett a föld a bevetésre, s lehetségessé vált, hogy még ebben a gazdasági évben tavaszit arathassanak a tavaszi mezőben, az előző év folyamán elvetett őszit pedig abban a részben, melyet az év őszén már a következő tavaszi alá ugaroltak.

Az adat az évi szántások mennyiségét is mutatja: a kérdéses év leforgása alatt elvégeztek ugyanis egy tavaszi szántást közvetlenül vetés alá, többrendbeli — valószínűleg egy tavaszvégi és nyárvégi — ugarolást az őszi alá, valamint egy őszi ugarolást a tavaszi alá. Amennyiben őszit is vetettek, még közvetlen vetés alá is fel kellett szántani. Mindezekből kiderül, hogy az őszi vetés előtt öt negyedévet, tavaszi előtt pedig három negyedévet pihent a föld.

[68] 1521: Hegyfalu (Vas m.) „tempore vernis qui, tenetur arare jugera una domino de frugibus domini. Item in festo b. Georgii . . . tenetur arare jugera una domino. Item in festo b. Michaelis arch. . . tenetur arare una jugera et seminare de tricito" *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár).

[69] 1503: Péter Szerdahelyi Pálos perjel levele népeihez „Cum in estate in medio vestri fuimus, nos rogastis, quod vos in antiquis iuribus et consuetudinibus servaremus. Dionesius vero Polg consqueritur, quod Petrus Weg ipsum de terris, quas ipse iam arasset et seminare deberet, extra terras ipsum prohiberet, ut non seminaret contra consuetudinem. Videatis ergo, quod si primo debet prohibere, vel in festo S. Georgii prohibere debuit, quod si in festo S. Georgii debuit et non prohibuit, extunc ipse P. Wegh sustinebit. Dionisius autem optinebit et seminabit" (Belényesy Márta: *Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im 14. Jahrhundert.* AE VI (1958) fasc. 3—4. 278.).

[70] 1492: Kanizsai György sárvári és kapuvári uradalmának urbáriumából Bogyoszló (Sopron m.) lakóinak kötelezettsége: „In vere usque ad septem iugera quicunque araverint, habent solvere denarios vienses 20, sin autem non, nihil solvet. Intra festum vero penthecostes pro aratro solvent denarios vienses 20, quando faciunt ugart." *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár.)

[71] Lásd a 36. jegyzetet.

Az előző év végén az ugar tarlóban hevert és csak a vetés évében nyert többszörös szántással rendszeres gondozást. Az őszi háromszori szántásával és többszöri meglegeltetésével szemben a tavaszi csak egyet, vagy legfeljebb kettőt kapott, de pótolta az egyszeri szántás kiesését az őszi megmunkálása, téli alapos fagyasztása és talajmállasztása.

A többszöri szántás nem volt minden meggondolás nélkül, mert nemcsak a gyomtól tisztította a földet azáltal, hogy a gyomnövények gyökereit széttépte, és az esetleg még ki nem kelt gyommagvak kisarjadását még a bevetés előtt elősegítette, hanem porhanyította is és így a talaj nedvességtárolását is előmozdította. Ezt a szántás mélységének szabályozásával még fokozni lehetett. Ily hatást kívánnak tehát azok a korabeli mezőgazdák is elérni, akik az ugar első megmunkálásánál a legnagyobb mélységet ajánlják, hogy a föld minél több nedvességet tudjon magába felszívni, a másodiknál már a sekélyebb szántás előnyeit dícsérik, nehogy az eke túlságosan felszínre hozza a még meg nem porhanyósodott nyers talajt, végül a harmadiknál ismét két ujjnyival mélyebb szántást ajánlanak, hogy száradjon a felszín. A vetés előtt ugyanis nem jó a túlnedves talaj, mert a föld nem porlik eléggé, nagy rögökben áll össze és a mag nem takaródik be eléggé, ha pedig nagy eső után bevetett földre nagy szárazság jön, annyira becserepesedik a talaj, hogy a mag nem képes kikelni. A háromszor gondosan megmunkált föld viszont szárazság idején is még mindig tartalmaz annyi nedvességet, hogy a mag ki tudjon kelni benne. Ezen alapszik, tehát az angol mezőgazdáknak az a megfigyelése, hogy első ugarolásra az április a legalkalmasabb, mert a föld az eke után nyílik, másodszor ugarolni szerintük Szent János után, tehát június 24-ike táján a legjobb, mikor már a por felemelkedik az eke után, vagyis mikor már jól pereg, végül harmadszor szeptemberben, mikor a föld már megülepedett és nincs nagyon kisülve. A szántások egymástól élesen elváló időpontjaiból a magyar források alapján is jól következtethetünk az ugarszántások egyes időpontjaira. Az első körülbelül április végétől május—júniusig tartott s nagyjából pünkösd tájára esett, a második az aratás utáni és előtti időre, július—augusztus hónapra, amint a nyári nagy munkák engedték; végül a harmadik és legfontosabb, mely egyben már az ugar őszi vetését is előkészítette, a nyári nagy munkák ideje után az egész szeptembert és az azt követő melegebb hónapokat kitöltötte.[72]

Amint az adatok mutatják, ennek a rendszernek Magyarországon a középkorban két típusa él: a két- és háromfordulós rendszer. Az előbbinél a határ két, az utóbbinál pedig három mezőre van felosztva. Az előbbinél az őszi és tavaszi gabonafélék együtt, az utóbbinál pedig két különböző részben teremnek, a második, illetőleg harmadik darab bevetetlenül hever. A kétnyomásos rendszerre e korból alig rendelkezünk adatokkal. Pedig előnye ennek a háromnyomásossal szemben, hogy az állattenyésztés szempontjából sokkal kedvezőbb. Ennél ugyanis a föld fele egész évben legelőül szolgál, míg a háromnyomásosnál csupán egyharmad része legeltethető. Valószínűleg éppen az állattartás szempontjából igen előnyös parlagrendszer széleskörű alkalmazásával és hosszú fennmaradásával magyarázható, hogy Magyarország kevesebb szabad-földdel rendelkező és erősen irtásra szoruló keleti részein az örökszántó rendszernek inkább a háromfordulós formája alakult ki, melyeknél a szántóművelésre szánt határ három egyenlő részre volt felosztva. Érdekes módon tükrözik az itteni adatok a tavaszi és őszi vetemények egyforma arányát.

[72] Belényesy: *Der Ackerbau* 278—280.

1418-ban Kisrozvágyi Mihály elzálogosítja egyik jobbágytelkét 12 hold művelésben levő szántóföldde l, melyet háromnyomás szerint használnak, ebből 6 hold a homokos és ugyanannyi a fekete földben fekszik.[73] Bár az adat nem mondja meg, de a kétféle minőségű forduló világosan utal az inkább homokos földet kedvelő őszi vetemény, a rozs és az inkább fekete földben tenyésző tavaszi búza termelési igényére. Egy, 1457-ből ugyancsak az ebből az országrészből származó adat szintén ezt az arányát tükrözi a tavaszi és őszi veteménynek. Kispaszonyi Fülöp elzálogosította birtokát 12 hold szántóval együtt, melyből 6 búza, 6 pedig rozs vetésére alkalmas.[74] Az őszi és tavaszi vetemények egyforma aránya mutatkozik a dunántúli adatok alapján is. Jó betekintést nyújt e szempontból a szenyéri uradalom 1524-es urbariuma, mely Somogy megye több falvában írja össze a jobbágyokat és megszabja szolgáltatásaikat: minden egyes jobbágy, akinek ekéje van, egy holdat szánt meg és vet el urának tavasszal, nyáron ugyancsak egy holdat, melyet ugarnak neveznek, ősszel másodszor megszántja és rozzsal beveti.[75] Hasonló a kötelességük 1484-ben Baranyában is a jobbágyoknak. Kölibben például tartoznak tavasszal és ősszel egy holdat megszántani és bevetni, azonkívül, valószínűleg az ősziek alá, ősszel harmadszor is tartoznak szántani. Ősziek alá a háromszori szántás Baranyában, úgy látszik, még másfelé is szokásban volt. 1484-ben rögzítik a jobbágyok munkáját Ligetfaluban is. Itt ugyancsak egy holdat tartoznak évenként háromszor megszántani és az úrnak elvetni, tavasszal pedig zabot kötelesek vetni.[76] Hasonló arányban szerepelnek az őszi és tavaszi vetemények a háromfordulós rendszerben Nyugatdunántúl is. Az 1521-es Kanizsai urbariumból megállapítható, hogy a Vas megyei Hegyfalu lakói tavasszal egy holdat szántanak meg és vetnek el, Szentgyörgy körül megint egy holdat, Szent Mihály táján megint egy holdat és bevetik búzával.[77] A csekélyebb értékű tavaszi veteménynek az őszivel egyenlő arányban való termesztése Európa e részén valószínűleg a kedvezőtlenebb klímaviszonyokban leli magyarázatát.

Nézzük, mi az előnye ennek a rendszernek!

A határhasználat szempontjából előnye, ennek az előző parlagrendszerrel szemben, a művelési kényszer megvalósítása, melynek a földek nagy szétszórtsága következtében van nagy fontossága, ami azt jelenti, hogy a határ előre megállapított vetésforgó, és gazdasági rendtartás szerint művelődik. Ez megnyilvánul abban is, hogy az egyén az egész közösség által előírt szabályoknak kell hogy alávesse magát, mind a vetési, mind a legeltetési kényszert illetőleg. A határ bizonyos mértékű rendezése mellett ez abban is megmutakozik, hogy előre megállapítják, a határ melyik részébe mit vessenek és melyik maradjon parlagon.

A másik haszna a terméseredmények szempontjából van. Előnye ugyanis mind a parlagpihentetésű talajváltó, mind a permanens egymezős rendszerrel

[73] 1418: Kisrozvágy (Zemplén m.) jobbágy telek „cum duodecim terre arabilibus usualis in tribus calcaturis, sex videlicet in terris sabulosis et totidem sex in terris nigris" (Belényesy M.: *Angaben über die Verbreitung der Zwei- und Dreifeldwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn.* 185.).

[74] 1457: Kispaszony (Szabolcs m.) „ac singulis duodecem iugeribus terrarum arabilium in singulis calcaturis eiusdem possessionis adiacentibus, sex eorundem pro tritico et sex pro silinginibus ad seminandum aptis" (Belényesy: *Angaben* 186.).

[75] Lásd a 65. jegyzetet.

[76] Lásd a 66. jegyzetet.

[77] Lásd a 68. jegyzetet.

szemben, hogy nem következnek benne éveken keresztül megszakítás nélkül gabonaneműek, mint az előbbieknél. Hátránya viszont, hogy az ugaron a fűképződés jóval gyengébb, mint a parlagon, tehát az állattenyésztés szempontjából csökkent értékű. Ami kettőjük viszonyát illeti: míg a kétnyomásos, a nagyobb kiterjedésű ugar következtében inkább az állattartás érdekeit látszik biztosítani, addig a háromnyomásosnál a hangsúly a gabonatermesztésen van. A kettőt kapcsolja össze a XIV., XV. században Magyarországon az a gyakorlat, mely a háromnyomásos rendszernek egy parlaggal kapcsolt átmeneti formáját alakította ki, ami azt jelenti, hogy a külső határnak csupán egy részét használják háromfordulós rendszer szerint, a többi parlagon hever és esetenként legeltetik. Valószínűleg ez a határhasználat tükröződik a következő adatokból is: 1430-ban a szatmári Börvely birtokon lefoglalnak három népes és 32 néptelen jobbágytelket, három ekényi szántófölddel, valamint olyan más legelőföldekkel, melyeket ,,nyomásnak neveznek s melyből minden telekre 3 hold szántó jut.[78] Még világosabban kitűnik ez a hasznosítás a következő adatból: 1521-ben a szabolcsi Gelse birtokon átad Megyi Pál Fekete Miklósnak egy telket, egy jobbágyat fiastól és egy másik egyedülállót. Továbbá a ,,nyilas"-nak nevezett ,,calcatura"-t, illetve legelőföldet azzal, hogy, amikor a földet osztani szokták, Miklós minden egyes jogbbágyára annyi jusson, mint a többiekre.[79] Nem vitás, hogy itt a közös földekből esetenként kiosztásra kerülő olyan nyomásfölddel van dolgunk, melyet csupán pár évig szántottak és vetettek, aztán ismét parlagon hevert, és legelőül szolgált. Megerősíti e feltevésünket az is, hogy különösen az ország keleti részén, ahol az osztó földközösség még a XV. században is erősen él, szükségesnek tartják a nyomásban fekvő szántóföldeknél a ,,terra usualis" névalakkal is kihangsúlyozni e földek éppen használat alatt levő voltát.[80]

A nyomásos örökszántó rendszernek ezt a parlagból alakult formáját sejteti a rendszer latin és magyar terminus technikusa is. Először ,,baromnyomás" azaz legelő értelemben bukkan fel éppen Ungban, ahol e rendszer első nyomai már nagyon korán jelentkeznek.[81] Valószínűleg ebből alakult ki a különböző fordulókban fekvő szántóföldek megnevezésére a ,,calcatura" névalak is,[82] ami gyaníthatólag arra mutat, hogy az egyes fordulók calcatura neve nem annyira a rotációt, mint inkább azt a művelési folyamatot takarja, amelyet a legelő állat járása okoz. A calcaturának hasonló értelmezése még később is annyira él a köztudatban, hogy a calcaturát, illetve nyomást, melynek csupán mellékes rendeltetése a legeltetés, hasonló névvel, magával a legelő-

[78] 1430: Börvely (Szatmár m.) ,,tres sessiones populosas et triginta duas sessiones jobagionales desertas, terras arabiles ad quamlibet predictarum sessionum populosarum et desertarum cuilibet cum tribus aratris active ad centum iugera sufficere, item in aliis terris pascualibus Nyomas dictis ad quamlibet predictarum sessionum ad tria iugera terre arabilis sufficere" (Belényesy: *Angaben* 186.).

[79] 1521: Gelse (Szabolcs m.) ,,calcaturam sive pascum videlicet Nilas in territorio possessionis Gelse, quando terra dividi solet ad personas sive capita iobagionum Nicolai . . . tanta pars cedere debeat equaliter, sicut ad alios" (Belényesy: *Angaben* 187.

[80] Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLV (1954) 410.

[81] Lásd a 61. jegyzetet.

[82] E rendszerbe tartozó szántóföldek calcatura megnevezése különösen szembetűnően jelentkezik a következő adat alapján: 1423: Szakoly (Szabolcs m.) ,,Deinde . . . dictam possessionem Zakol versus dictam plagam occidentis inter quasdam terras arabiles Nyomas dictas pergendo a dicta plaga meridionali retro ortos jobagionum . . . dicte terre arabiles terminarentur" (Zichy O. VIII. 92.).

vel azonosítják.[83] A fogalmi átvitelnél minden bizonnyal nem kis szerepet játszik az is, hogy a lakosság növekedése és az állandó úri kisajátítások következtében a legelők terjedelme oly fokozatosan csökken, hogy a faluközösség jószágállománya a korábbi legelőkről és parlagról egyre inkább a nyomásföldekre szorul és a felszabadult tarlót és ugart felváltva legeli. Ezt tükrözik azok az adatok is, melyek az átmenetileg füvesedő parlag és éppen felszabadult nyomásföld legeltetését mutatják. Ezzel kapcsolatban, mint igen figyelemreméltó tényre kell rámutatni, hogy a parlag, valamint az örökszántó rendszer összes XIV—XV. századi terminus technikusa „terra fimata et campestris, terra usualis et campestris", valamint „terra usualis et pascualis"[84] és úgyszintén „calcatus, calcatura", valamint „nyomás", azaz legelő, az állattartás kérdésével vannak a legszorosabb kapcsolatban. Az örökszántó rendszer parlaggal összekapcsolt formája is szépen sejteti tehát, hogy a háromnyomásos rendszer nem volt merev, alakulásra képtelen földhasználati forma, hanem a helyi, táji adottságoknak megfelelően különböző átmeneti típusai keletkeztek. Ezek a termelésben is más-más intenzitási fokot képviseltek, azáltal, hogy pl. az ugar megmunkálása is az idők folyamán erősen módosult. Bár a XIV. század közepén Magyarországon is már igen fejlett formát mutat az ősziek alá az ugar háromszori megszántása, melyből kettőt nyáron, egyet vetés előtt kapott. Ezzel szemben még a XVI. század elején is szokásban van a régebbi, egyszerűbb megmunkálás, mely szerint csupán két szántást kapott, egyet nyáron, egyet vetés előtt, ősszel.[85] Hogy ez a fejlettebb forma Magyarországon mikor alakult ki, a rendelkezésre álló adatok alapján nem dönthető el. A XI. században, úgy látszik, Magyarországon is még az ugar egyszerűbb formája, a nyári egyszeri szántás van szokásban.[86] A gondosabb talajművelésre való áttérés valószínűleg nem lehet régebbi a XIII. század fordulójánál. Ez korábban, mint a XIII. század Nyugat-Európában sem következett be.[87] E tekintetben azonban egyelőre feltevésekre vagyunk kénytelenek szorítkozni, minthogy nem áll előttünk egészen tisztán e rendszer fejlődésének első szakasza.

Hogy magyarországi pontos kora és kialakulási területe mikor és hol keresendő a XIV. századból rendelkezésre álló adatok alapján teljes biztonsággal ugyanis nem dönthető el. Az adatok csomópontja alapján egyik főterületének az Alföld peremvidéke és az Északkeleti Felvidék látszik. A turócmegyei előfordulás arra mutat, hogy nem volt ismeretlen ebben a korban az Északnyugati Felvidéken sem. Ha a rendszerre vonatkozó terminus technikus

[83] 1405: Tokaj birtokon megosztoznak Tokaji István fia György és Tokaji András özvegye oly módon, hogy „terras usuales et arabiles intra quoddam fossatum, quod inter utraque possessiones Thokay predictarum partium quasi pro signo metali habetur . . . Györgyé . . . aliam partem terrarum similiter usualium et arabilium ultra dictum fossatum videlicet a parte meridionali habitarum . . . Kláráé . . . a vitás Kyslyonka nevű föld rétes részét közös használatra hagyták, megállapítva, hogy annak felét az özvegy és fia, másik felét György használhatják, azonban „de voluntate ipsorum in pascualem usum pecudum ipsorum vulgariter nyomas dictum converti valeant atque possint" (Zsigmondkori O. II. 492.).

[84] A parlagrendszer XIV. és XV. századi terminus technicusairól írottakat l. Belényesy: *A földművelés fejl.* Ethn. XLV (1954) 410.

[85] Lásd a 63., 64., 65. jegyzeteket.

[86] Belényesy: *Angaben* 185.

[87] Hanssen is nagyon valószínűnek tartja, hogy az ugar háromszori szántása kb. a XIII. századtól kezdve jöhetett gyakorlatba. Az első szántást kb. júniusban kapta a föld, a másodikat késő nyáron, a harmadikat pedig ősszel vetés előtt (Hanssen i. m. 163).

döntő érve mellett elfogadható közvetett bizonyítékul az évi háromszori szántás, akkor nyomai mutatkoznak a Dunántúl Vasban is.[88]

Elsősorban a Felvidék keleti peremterületén való előfordulása alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy terjedése és paraszti kézben való alkalmazása összefüggésben volt a permanens, egymezős rendszer extenzitásának kérdésével is. Bizonyítja ezt, hogy egyik csomópontja a XIV. században az országnak éppen abban a részében tűnik fel, minden bizonnyal a korábban parlaghasználatú külső földeken, mely a permanens egymezős rendszernek volt klasszikus területe. Első említése az 1330-as évekből Zemplénből és Ungból való, ahol egy birtokosztás alapján külön sorolják fel más külső földekkel, rétekkel és szőlőkkel együtt az ugarrá fordított vagy ugarrá fordítandó „Láz" nevű, korábban szabadfoglalású földeket.[89] Alig 20 év leteltével, 1358-ban ugyancsak Zemplénben már teljesen tisztán áll előttünk a háromnyomásos rendszernek egy igen fejlett formája, melynél a bevetetlenül heverő ugart nyáron többszöri szántással készítik elő az őszi gabonaneműek alá. Az említett adatból egyébként kitűnik az is, hogy a kérdéses sessiók tartozékában szereplő 24 hold nyomásföld, a tanoroknak nevezett kert, annak mintegy mentében, hosszában helyezkedik el.[90] A két különböző rendszernek egy határon belüli használatát megerősíti az is, hogy 1425-ben a szatmári Csemernyében ugyancsak együtt, de láthatóan külön használatban fordul elő a nyomásföld és tanorok szántó[91]. Ettől az időtől kezdve térhódítása egyre nő. Nemcsak Zemplén megyében, hanem a század fordulójától mind sűrűbben tűnik fel a permanens egymezős rendszer területén másfelé is, így a szomszédos Ung, Szatmár, Szabolcs és Bereg megyékben. A korábbi extenzív használatú külső földeken való térhódítását jól tükrözi, hogy alig egy évszázad leforgása után már mindazokban a falvakban felbukkan, melyekben a XIV. században még, úgy látszik, inkább a telekvégi belső földeken nyugszik a termelés egyensúlya. Pl. 1343-ban az Ung megyei Csicserfalunál még csak permanens használatban lévő tanorok nevű belső földeket és közös használatban lévő külső szántóföldeket említenek.[92] 1508-ban pedig már háromnyomásban fekvő földek szerepelnek a telek tartozékában.[93] Ugyanígy a Szabolcs megyei Vaja birtokon 1349-ben a a telekhez tartozó szántóföldek a kertek végében tünnek fel,[94] 1512-ben pedig

[88] Adatait l. Belényesy: *Angaben* 183—188.

[89] 1333: Sztára (Zemplén m.) falu tartozékában „terris in novalia convertendis" (Sztáray O. I. 123—124); 1337: Brutfalva: (Ung m.) határában „Quandam particulam terre in novalia iam conversam et convertendam, vulgo Laaz vocatam" (Sztáray O. I.134.).

[90] Lásd a 36. jegyzetet.

[91] Lásd a 43. jegyzetet.

[92] 1343: Csicseri Jób fiai öröklött birtokukon megosztoznak, a lakótelkeket és hozzájuk csatlakozó belső szántóföldeket, melyeket tanorok földeknek neveznek, kiszakítják (l. a 30. jegyzetet) „alias terras arabiles extrinsecas et intrinsecas, fluvios, vias, prata, parta molendina facta et fienda et alia loca pro pascuis pecorum et pecudum . . . tam pro ipsius quam pro jobagionibus suis ad communem usum reliquissent" (Anjou O. IV.331)

[93] 1508: Megegyezés a csicseriek között néhai Csicseri Benedek javait illetőleg. A nemesi kúriát „simul cum orto, necnon domo allodiali intra ambitum sive circuitum eiusdem domus et curia nobilitaris adiacenti, item piscina et singulis tribus iugeribus terrarum arabilium, in singulis tribus calcaturis dicte possessionis Checher existentibus" Lászlónak, Péternek és Ambrusnak ítélik. *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 32 076.).

[94] K. 1349: Vaja (Szabolcs m.) Miklós fiai László és János bevallják, hogy „quandam possessionariam portionem de possessione eorum Woya vocata, sub certis metis et limitationibus infra declarandis cum suis ad terram arabilem retro ortum Nicolai de Woya existentem" *(Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 96 299.).

ugyanitt már háromfordulóban fekvő szántóföldeket említenek a telek tartozékában.[95]

E fenti területeken való kialakulása a határ bővülésével lehet kapcsolatban. Az állandó trágyázást megkívánó permanens használatú földek további növelése valószínűleg a trágyázás miatt komoly akadályokba ütközött. Viszont egyre inkább szükségessé vált, hogy a határ külső földjeiből mind többet és többet vonjanak szántó művelésbe. Ehhez igen jónak bizonyult az ugyancsak permanens használatú két és háromfordulós rendszer, mely olyan állandó használatát tette lehetővé az egyszer már kiirtott földeknek, melynél sem az újraerdősödés veszélyétől nem kellett tartani, mint a parlagnál, sem a talaj végső kimerülését nem volt szükséges állandó istállótrágya kihordásával ellensúlyozni, mint a permanens egymezős rendszernél. A talaj termőhozamát állandó egyensúlyban tartotta az, hogy a pihenés éveiben az ugar legelőül szolgált s a pihenő föld többszöri megszántásával készítették elő a talajt a következő vetemény alá. Hogy a két használati mód a permanens egymezős és az ugyancsak permanens többmezős rendszer egymástól függetlenül használatban volt a Felvidéken, mutatja az is, hogy pl. a szatmári Csemernyében 1425-ben külön említik a tanorok nevű belső szántókat és a háromnyomásban fekvő külső földeket,[96] 1429-ben pedig Ungban jön elő külön említetten az istállótrágya alkalmazásával termékenységben tartott szántóföld és külön a nyomásföld.[97]

Felvidéki elterjedését a földrajzi okokon kívül a települések határában fekvő csekély termőterület is befolyásolta, amelyet a leggazdaságosabban úgy kellett kihasználni, hogy az évről-évre megszakítás nélkül művelhető legyen. Ehhez igen alkalmasnak bizonyult az a nyomásos rendszer, melynél a művelés technikai tökéletesítésével a termelés produktivitása is növelhető volt. Valószínűleg éppen az utóbbi okok játszottak közre e rendszer dunántúli kialakulásánál is. Térhódítását mutatja, hogy a XV. században elszórtan már Somogyban, Baranyában, Vasban és Sopronban is használatban van.[98] Dunántúl erdővidéken való elterjedése a Felvidékhez hasonlóan valószínűleg a növénytakaró és irtás adottságaiban leli magyarázatát. A kiirtott területek könnyű cserjésedése ugyanis kizárja azt, hogy a füves térségekhez hasonlóan a talajváltás legyen a határhasználat uralkodó formája. Így azoknál a szórványtelepüléseknél is, ahol szántóföld és rét a lakótelekkel közvetlen egységet alkot, a határhasználat permanens formája vált uralkodóvá, míg a távoli rossz minő-

[95] 1512: Vajai Pál a szabolcsi vajai birtokon 4 jobbágy telkét elzálogosítja Vajai Imrének, „necnon quinquaginta duobus iugeribus terrarum arabilium inter quas metas prescriptarum portionum suarum possessionarium in predicta possessione Waya habitarum aiacentibus ad tres partes iuxta usum terrarum suarum arare solitis" (*Anyagi kultúránk a XV. században.* Adattár: Dl. 62 401.).

[96] Lásd a 43. jegyzetet.

[97] 1429: Két jobbágytelek elzálogosítása, azok minden tartozékával „item medietates terrarum arabilium cum fimo laboratarum sew stercoratarum, in facie eiusdem possessionis Mossha habitarum, ... et easdem terras arabiles cum ceteris terris arabilibus insimul adiunctis, in tribus calcaturis wlgariter nomas dictis existentia, exceptis terris arabilibus in quandam terra Perestfa vocata ac quoddam pratum seu fenile in quadam particula terre Palzegy habitum" (Belényesy: *Angaben* 185.).

[98] Az eddig ismert rávonatkozó adatok mennyiségi megoszlása a következő (Zemplén m.) 1333, 1358, 1418, 1421, 1425, 1439, 1521 (7), (Ung m.) 1337, 1429, 1508 (3), (Bereg m.) 1429 (1), (Szabolcs m) 1423, 1439, 1457, 1473, 1512, 1521 (6), (Vas m.) 1355, 1521 (2), (Sopron m.) 1429 (1), (Baranya m.) 1484, 1484 (2), (Somogy m.) 1524 (1), (Túróc m.) 1520 (1).

ségű külső földeken igen jónak bizonyult az a parlagrendszer, melynél a föld átmeneti pihentetése egyben a talaj javítását is nagymértékben szolgálta. A háromnyomásos rendszer itteni elterjedését valószínűleg kedvezően befolyásolta az a körülmény is, hogy a külső földek korábbi extenzív hasznosítása folytán most már égetővé vált a határ minél intenzívebb kihasználása. Nagyobbarányú dunántúli terjedését azonban valószínűleg nem kis mértékben hátráltatta a parlagrendszer szívós megmaradása. Ez az ország középső része mellett, melynek uralkodó rendszere maradt az újkorban is, elszórtan az ország legkülönbözőbb részein élt a nyomásos rendszer mellett.

Valószínűleg az állattartás szempontjából igen előnyös parlagrendszer széleskörű alkalmazásával és hosszú fennmaradásával magyarázható, hogy a több ugarral rendelkező kétnyomásos rendszer a középkorban Magyarországon nem játszott olyan szerepet, mint a háromnyomásos. A rávonatkozó egyetlen konkrét adat is már a XVI. századból való[99] s valószínűleg későbbi terjedésre utal. Minden bizonnyal a klímaviszonyokkal és a csekélyebb termőterülettel magyarázható, hogy Magyarország hidegebb északi részein, ahol ez a permanens többmezős rendszer kialakult, az európai kontinens északi részéhez hasonlóan a háromfordulós formája hódított tért.

Kialakulási ideje körül Magyarországon is meglehetős bizonytalanságot hagynak a források. Leszámítva azokat a szórványos adatokat, melyek az évi háromszori szántási kötelezettség alapján Magyarországon is már XI. században megléte mellett szólnak — de ekkor még itt is nagybirtoki használatban,[109] aligha lehet kétséges, hogy paraszti gyakorlatba már a XIII. század fordulójánál, a XIV. századnál korábban átmehetett volna.

Nagyjából hasonló folyamat játszódik le másfelé is ennél a földhasználati rendszernél, mely Közép-Angliától egész Oroszországig az európai kontinens nagy részét uralja. Angliában úgy tűnik, hogy csak a kétnyomásos rend igazán régi rendszer, a háromnyomásos valamikor a középkor folyamán alakult ki.[101] Hasonlóak a viszonyok Észak-Franciaországban is, ahol szintén csupán a késő középkorban tudott számos területen tért hódítani.[102] Bár komoly nyomai vannak Európa északkeleti provinciáiban is, de éppen a Karoling-kori források mutatják igen világosan, hogy szórványos ismerete ekkor még csak a nagybirtokra korlátozódik és csupán lassú fejlődés után, a középkor későbbi századaiban jut el a parasztsághoz is.[103]

E lassú fejlődés is, bizonyos óvatosságra int tehát korával kapcsolatban, de ugyanakkor arra figyelmeztet bonyolult szerkezete is.

[99] 1521: (Zemplén m) Zeheni Mako Gergely tiltakozik az ellen, hogy Nemethy Miklós a köztük megtörtént osztály után „quasdam terras arabiles atque prata et fenilia in duabus calcaturis eiusdem possessionis Zethen sitas" vonakodik neki kiadni. (Belényesy: *Angaben* 187.)

[100] Belényesy: *Angaben* 187.

[101] Angliában a keleti és nyugati partvidék kivételével szintén két- és háromnyomásos rendszer van elterjedve. Alig van Kčzép-Angliának grófsága, ahol egymás mellett ne élnének. Gray megállapítja a két rendszerről, hogy valószínűleg csak a kétnyomásos a régi rendszer, a háromnyomásos később alakult ki (Gray i. m. 72.).

[102] E folyamat szépen mutatkozik Észak-Franciaország számos részén, különösen Bretagne-ban és Normandiában, valamint Anjouban és Mainban (Bloch i. m. 33.).

[103] A Rajna és Duna felső folyása mentén a kétnyomásosat emelik ki mint régi rendszert, amit az is bizonyít, hogy tavasziak a gabonamagvaknak majd háromnegyed részét képezik. Csak a középkor második felében egyenlítődik ki a két forduló közti arány (Inama—Sternegg i. m. II. 228.).

A háromnyomásos rendszer, mely ma igen egyszerű és természetes földhasználati rendszernek tűnik, a valóságban a földhasználatnak igen fejlett és összetett formáját takarja. Csupán hosszú termelési tapasztalat előzményei vezethettek oda, hogy felismerjék ne csak a talaj, de az eltérő növényfajták váltásának előnyeit is és a különböző gabonaneműeket ugyanazon a szántóföldön váltakozva termeljék s ezzel lehetővé váljék az őszi és tavaszi magvaknak megközelítőleg egyforma mennyiségben való előállítása. Mindezek előfeltétele, hogy a gazdálkodás már bizonyos intenzitást érjen el, s hogy a földművelés és ne az állattartás legyen a gazdasági élet alapja. Ennek következtében a szántóföldek terjedelme megnövekedjék, megtrágyázásuk lehetősége egyre csökkenjen és végezetül erős legyen az az óhaj, hogy a befektetett munka ellenértékeként minél többet és jobbat tudjanak elérni. Hogy ezek a feltételek Európában már a kora középkorban meglettek volna, kétségesnek tartjuk. Ellenben nagyon is kézenfekvőnek tűnik, hogy csupán akkor foglalta el a háromnyomásos rendszer a földhasználati rendszerek között az első helyet, mikor a mezőgazdaság többi ága már másodhelyre szorult és a gabonaneműek termelése kapta a hangsúlyt. Ez a folyamat pedig a XIII—XIV. századnál korábban aligha játszódhatott le Észak- és Közép-Európában.[104] Nem véletlen tehát, hogy paraszti kézben Magyarországon is éppen a XIV. századtól honosodik meg, mikor a feudális nyomás a magyar jobbágyságot is az elé a probléma elé állítja, hogy saját és földesura gabonaszükségletének kielégítése mellett egyre erőteljesebben árutermelővé váljék. Ez pedig csak a termelés fokozása által történhetett meg. A föld gondosabb megmunkálása mellett több termést és magasabb terméshozamot remélhetett. Az alaposabb megmunkálást a termőterületek viszonylagos csökkenése is befolyásolta. A XIV. századtól kezdve a települések megnövekedése és a telkek osztódása folytán előállt szántóföld-csökkenés ugyanis arra készteti, hogy a rendelkezésre álló termőterületeit a leggazdaságosabban használja ki. Magyarország erdős területein, ahol ez a rendszer kialakult, az amúgyis csekély termőterület ezt még csak tovább fokozta.

A háromnyomásos rendszer magyarországi térhódítása is világosan meggyőzhet afelől, hogy alapvetően téves mindaz a felfogás, mely az őskorban keresi e rendszer gyökereit és megkísérli általános használatát már a kora középkorban Észak- és Közép-Európa gazdasági életében bebizonyítani.[105]

Ez a fejlett földművelési rendszer, mely az európai kontinens északi felének nagy részét hosszú évszázadokig uralta, nem volt merev, alakulásra képtelen rendszer, mutatja az is, hogy maga is több rendbeli fejlődésen ment keresztül. Ez talán legszembeötlőbben az ugar gondozásában mutatkozik meg, mely a korábbi nyári egyszeri szántás mellett, a nyári kétszeri szántás formájában a XIV. században Magyarországon is igen fejlett formát mutat. Hogy a felvidéki és dunántúli térhódítása és nagyarányú technikai tökéletesedése ellenére a középkorban mégsem vált uralkodó rendszerré, az egy másik, jól bevált művelési rendszer, a parlag szívós fennmaradásával magyarázható.

[104] Helyesen állapítja meg HANSSEN: „Die Einbürgerung der Dreifelderwirtschaft zeigt schon einen erheblichen Kulturfortschritt gegen die ältesten Zustände" (HANSSEN i. m. 106.).

[105] Igazat kell adnunk HÖMBERGnek is, aki a háromnyomásos rendszer kibontakozását a népvándorláskor befejezésénél korábban nem tudja elképzelni. Európa északi részének népessége ekkor kezd megszaporodni. A koraközépkori források a kibontakozásnak ezt az első térhódítását tükrözik (HÖMBERG i. m. 107.).

Talán nincs a mezőgazdasági életnek még egy olyan jelensége, mely az európai falvak fejlődését oly híven tükrözné, mint a művelési és legeltetési kényszeren alapuló háromnyomásos rendszer s talán nincs még egy olyan földhasználati rendszer, mely a parasztság polgári igényeit ennyire szolgálta volna, mint ez; azáltal, hogy lehetővé tette a termelvények megkétszereződését, sőt megháromszorozódását s ezzel anyagi alapját szolgáltatta a parasztság felemelkedésének egy olyan korszakban, mikor Európa népességének megnövekedése folytán és a telkek osztódása következtében a szántóföldek terjedelme relative csökkenni kezdett. Ez a nagymúltú földművelési rendszer, mely Európa történetével a legszorosabban össze van forrva, egyben arra is figyelmeztet, hogy egy-egy földhasználati rendszer vizsgálatánál nem elég csupán a földrajzi adottságokból kiindulni, hanem tekintettel kell lenni azokra a társadalmi adottságokra is, melyek egy rendszer kialakulásának előfeltételeit önmagukban megérlelték és azt kifejlesztették.

Belényesy Márta

М. Беленьеши:

ПРИМЕНЕНИЕ ОДНОПОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И СЛОЖЕНИЕ ДВУХ- И ТРЕХПОЛЬЯ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВЕНГРИИ

Резюме

Исходя из взглядов о периоде и распространении двух- и трехпольной систем, в работе рассматривается сложение и распространение в Венгрии этой системы в средние века. Автор пытается также выяснить вопрос о том, какая именно система господствовала на больших территориях Северной и Средней Европы до образования и распространения трехпольной системы. На основе таких соображений изучаются средневековые венгерские источники, и в связи с определенным полевым типом (ограничившимся, главным образом, подсеками бывшей Верхней Венгрии и Задунайского края) устанавливается, что в противоположность современным им самовольно занятым подсекам,они находятся не на далеких околицах, а наоборот, представляют собой прямое продолжение жилых пунктов. Кроме их расположения за огородами и своеобразного их названия (источники обозначают их «tanor»), автор считает очень интересным и тот факт, что такие подсеки уже сначала не относились к землям общего владения, а — подобно присадебной земле — являлись постоянным владением. В связи с их распространением автор указывает на то, что такая форма образовалась, главным образом, в деревнях, поселенных на полянах или ранних подсеках, при которых прилегающие к населенным пунктам земли небольшого размера даже и без подсеки отлично пригодились к эксплуатации. По мнению автора на их образование в значительной мере повлияло и то обстоятельство, что эти поля имели малый размер, не позволяющий применения плодосменной системы; таким образом, практическая необходимость повторного наделения земель стала излишным, и поэтому каждый участок перешел в постоянное пользование земледельца. В дальнейшем, автор отмечает, что расхождение в форме владения наложило свой отпечаток, предположительно, также и на способ эксплуатации земель. С точки зрения техники земледелия это, наверно, земли, которые без залежи и перелога, беспрерывно изо года в год засеиваются. Этим своеобразным способом производства объясняется тот факт, что на таких землях уже рано применяли систему удобрения; это подтверждается и тем, что первые следы применения навоза в Венгрии обнаружились именно на территориях этой системы, т. е. в северозападных и северовосточных частях Верхней Венгрии. Что касается эпохи и распространения этой однопольной системы, автор предполагает, что до трехпольной системы — подобно лесным территориям Европы — однопольное хозяйство было известно и популярно и на обширных площадях кулижных районов Венгрии. Система применялась, предположительно, уже во время образования поселков. Распространение ее в сторону травянистых альфёлдских территорий Венгрии резко остановилось у границ переложной системы, основанной на смене посевных и пастбищных площадей, следы которой на лесных местностях обнаруживаются скорее только в связи с внешними землями. В отношении даль-

нейшего развития автор считает, что если при постоянной однопольной системе имелось мало возможности для повышения интенсивности производства, то при переложной системе, основанной на смене почвы, имелись широкие возможности для того, чтобы производственный опыт привел ко все лучшей и лучшей системе земледелия. Таким образом, центр тяжести производства постепенно перемещался с приусадебных земель постоянного пользования в сторону внешних полей. А в конце концов, в 14-ом и 15-ом веках на подсеках Верхней Венгрии и Задунайского края начала распространяться двух- и трехоборотная система. Изучая областные типы, автор указывает на то, что на основании большинства сведений, главными территориями Венгрии в средние века оказались восточная пограничная часть Большой Венгерской Низменности и северовосточная часть Верхней Венгрии. Однако, следы обнаруживаются также на северозападной части Верхней Венгрии и в Задунайском краю. Распространение системы связано с расширением округи. Дальнейшее расширение земель постоянного пользования встретило, из-за удобрения, большие трудности, трехпольная же система позволила такое постоянное пользование раз уже подсеченной земли, при котором опасность образования нового леса (как при залеже) не угрожала, и не пришлось компенсировать предельное истощение почвы путем вывоза навоза (как при постоянной однопольной системе). Хотя в источниках имеется мало сведений об образовании трехпольной системы в Венгрии, автор все-таки считает очень вероятным, что подобно другим европейским странам, эта система заняла первое место лишь в то время, когда производство хлебов выдвигалось на первый план. Это же едва ли могло произоити раньше начала 13-ого века, когда феодальный гнет уже заставил и венгерских крепостных повысить производство. Широким применением весьма выгодной с точки зрения животноводства переложной системы автор объясняет тот факт, что в средневековой Венгрии многопаровая двухпольная система сыграла меньшую роль чем трехпольная. Распространение трехпольной системы в Венгрии подтверждает ошибочность взгляда, согласно которому корни этой системы восходят до древности и система уже в ранние средние века широко применялась в сельском хозяйстве Северной и Средней Европы.

DER GEBRAUCH DER DAUERWIRTSCHAFT UND DIE ENTWICKLUNG DER ZWEI- UND DREIFELDERWIRTSCHAFT IM MITTELALTERLICHEN UNGARN

Die vorliegende Studie untersucht auf Grund der Ansichten, die über das Alter und die Verbreitung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft entstanden sind, die Entwicklung und Verbreitung dieses Systems in Ungarn im Laufe des Mittelalters. Sie versucht auch die Frage zu beantworten, welches wohl das frühere System gewesen sein konnte, das vor der Entstehung und Verbreitung dieser Form der Fruchtfolge im Großteil Nord- und Mitteleuropas vorherrschte. Die ungarischen Quellen aus dem Mittelalter werden aus diesen Erwägungen heraus einer Prüfung unterzogen wobei in Verbindung mit einem gewissen Ackerfeldtypus, welcher sich hauptsächlich auf die Rodungen des einstigem Oberungarns und Transdanubiens begrenzte, sich als Schlußfolgerung herausstellt, daß diese im Gegensatz zu den zeitgenössischen Rodungsfeldern aus freier Besitzergreifung sich nicht an den entfernteren Punkten der Gemarkung befinden, sondern gerade die unmittelbare Fortsetzung der Wohnsiedlung bilden. Die Verfasserin hält es für sehr beachtenswert, daß diese Felder, die unmittelbar hinter den Gärten gelegen sind und von den Quellen mit einem eigenen Namen als „Tanor-Acker" bezeichnet werden, seit jeher nicht zu den Feldern gehörten, die in gemeinsamem Besitz standen, sondern ähnlich wie die Grundstücke den Gegenstand dauernden Besitzes bildeten. In Verbindung mit ihrer Verbreitung wird darauf hingewiesen, daß diese Form sich vornehmlich bei jenen auf Lichtungen oder frühen Rodungen angesiedelten Gemeinden mit enger Gemarkung und meistens Reihensiedlung herausbildete, wo die mit den Wohnstätten in unmittelbarer Berührung stehenden Felder von geringer Ausdehnung auch ohne besonderes Roden sich vorzüglich zum Anbau eigneten. Die Entwicklung dieses Systems dürfte auch davon nicht wenig beeinflußt gewesen sein, daß diese Ackerfelder zu klein waren um eine Möglichkeit zum Fruchtwechsel zu bieten; so erschien die Notwendigkeit der ständigen Neuaufteilung als praktisch unmöglich, und ein jedes solches Feld ging in den dauernden Besitz desjenigen über, der es eben bebaute. Die Studie verweist ferner auf den Umstand, daß die abweichende Besitzform voraussetzlich auch auf die wirtschaftliche Benützungsweise ihren Stempel aufdrückte. Vom Standpunkt des Anbausystems sind in diesen Parzellen wahrscheinlich solche Felder zu sehen, die

ohne Einschaltung von Brache von Jahr zu Jahr ununterbrochen bebaut wurden. Mit diesem besonderen Anbausystem dürfte es in Verbindung stehen, daß auf diesen Feldern schon früh eine systematische Düngung eingeführt wurde; diese Anschauung wird auch dadurch bekräftigt, daß die frühesten Spuren, die auf die Verwendung von Stalldung deuten, auch auf dem Gebiete Ungarns aus dem Verwendungsgebiet dieses Systems, aus dem nordöstlichen und nordwestlichen Teil Oberungarns stammen. Was das Alter und die Verbreitung dieses Einfeldsystems (Dauerwirtschaft) anbetrifft, so hält es die Verfasserin für sehr wahrscheinlich, daß es vor dem Bekanntwerden des Dreifeldersystems, ähnlich wie in den Waldgebieten Europas, auch in den Rodungsgebieten Ungarns weit verbreitet und allbeliebt war. Sein Gebrauch in diesen Gebieten dürfte wahrscheinlich mit der Entwicklung der Siedlungen gleichaltrig sein. Der Ausbreitung in der Richtung des Graslandes der Großen Ungarischen Tiefebene wurden durch die auf dem Wechsel der Anbau- und Weideflächen beruhende Feldgraswirtschaft enge Grenzen gezogen, dessen bemerkenswertere Spuren aus den Waldgebieten sich eher nur in Verbindung mit den Außenfluren zeigen. Was die weitere Entfaltung anbetrifft, so hält es die Verfasserin für wahrscheinlich, daß während die Dauerwirtschaft für die Erhöhung der Intensität des Anbaues nur beschränkte Möglichkeiten eröffnete, bei der auf der Feldeinteilung beruhenden Feldgraswirtschaft die Anbauerfahrungen immer mehr zur Geltung kamen, um aus der extensiven Urform ein hochwertigeres Anbausystem entwickeln zu helfen. So verschob sich der Schwerpunkt der Produktion von den unter Dauerbewirtschaftung stehenden inneren Feldern immer mehr auf die Außenfluren, bis schließlich im 14. bzw. 15. Jahrhundert in den gerodeten Teilen Nordungarns und Transdanubiens die Zwei- und Dreifelderwirtschaft sich zu verbreiten begann. Bei der Untersuchung der Regionaltypen dieser Systeme wird darauf hingewiesen, daß der Schwerpunkt der Angaben aus dem Mittelalter in Ungarn auf das östliche Randgebiet der Tiefebene und auf das nordöstliche Hochland fällt. Es kommen aber Spuren dieses Anbausystems auch im nordwestlichen Hochland und in Transdanubien vor. Die Ausgestaltung dieses Systems auf den genannten Gebieten wird mit der Erweiterung der Gemarkung in Verbindung gebracht. Die weitere Ausdehnung der unter Dauerbewirtschaftung stehenden Felder stieß nämlich wegen der Düngung auf schwere Hindernisse, während die Dreifelderwirtschaft eine pormanente Nutzung der einmal bereits gerodeten Felder ermöglichte, bei welcher weder die Neubewaldung zu befürchten war, wie bei den Brachfeldern, noch eine Zufuhr von Dünger erforderlich war um die Erschöpfung des Bodens auszugleichen, wie beim permanenten Einfeldsystem (Dauerwirtschaft). Obwohl wir auch in Ungarn betreffs der Entwicklung der Dreifelderwirtschaft in den Quellen nur wenig Anhaltspunkte finden, scheint es an der Hand zu liegen, daß ähnlich wie in anderen Teilen Europas auch in Ungarns, dieses System erst dann die erste Stelle einnahm, als die Produktion der Zerealien in den Vordergrund trat. Dieser Vorgang dürfte sich aber auch in Ungarn kaum vor der Wende des 13. Jahrhunderts abgespielt haben, als auch die ungarische Leibeigenschaft durch den Druck des Feudalismus zur Mehrproduktion genötigt wurde. Der Umstand, daß die über mehr Brache verfügende Zweifelderwirtschaft in Ungarn keine so bedeutende Rolle spielte als die Dreifelderwirtschaft, wird mit der ausgedehnten Anwendung des für die Viehhaltung außerordentlich vorteilhaften Brachlandsystems in Verbindung gebracht. Die Expansion der Dreifelderwirtschaft in Ungarn ist ein weiterer Beweis dafür, daß es grundsätzlich verfehlt ist, die Wurzeln des Systems im Altertum zu suchen und nachweisen zu wollen, daß es schon im frühen Mittelalter im Wirtschaftsleben Nord- und Mitteleuropas allgemein gebräuchlich war.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Balszerencsés napok jegyzéke egy kéziratos könyvben

A szerencsétlen vagy tiltott napokra a magyar néprajzi szakirodalomból csak szórványosan ismerünk adatokat. SZENDREY Zsigmond A varázslócselekvések személye, ideje és helye című tanulmányában számos példával kifejti, hogy a mágikus jellegű szokások gyakorlásában, a különböző varázscselekvések végzésében nagy jelentősége van az időpontnak, a megfelelő időpont kiválasztásának. Döntő szerep itt elsősorban a napnak jut.[1] Az egyes tevékenységek más-más naphoz kapcsolódnak. Ezek a tevékenységek a legkülönbözőbb célúak lehetnek, mint pl. termékenység-, szerelmi varázslók, gonosz-, betegségűzők stb. Azonban vannak olyan napok amelyeken az előbbiekkel éppen ellentétben tartózkodnak minden cselekvéstől, mert ezek a napok általános vonatkozású szerencsétlen napok. Minden hónapnak megvan a maga — nagyobbrészt vallási csíziós eredetű — szerencsétlen napja. Ilyen az április elseje, ekkor született az áruló Júdás, augusztus elseje, ez a nap a „paradicsomból" való kiűzetés napja.[2] E néhány naptári nap konkrét jelölésén túl azonban SZENDREY Zsigmond példái nem a szerencsétlen napok tiltó cselekedeteire, hanem az egyes varázscselekvések időpontjára (nap, napszak, holdállás stb.) vonatkoznak.

Az imént említett példák arra figyelmeztetnek bennünket, hogy voltak olyan konkrét naptári napok, amelyeket a néphagyomány negatív előjellel tartott számon. WIEDER Gyula Kincsásó babonák és ráolvasások c. cikke egy múlt század elején keletkezett kéziratos könyv kincsásásra vonatkozó utasításait közli. Felsorolja azokat a naptári napokat, amelyeken kincsásáshoz fogni ajánlatos, illetőleg nem ajánlatos.[3] Egészen bizonyos, hogy a szerencsés és szerencsétlen napokat nem csak a kincsásással kapcsolatban tartották nyilván. Erre mutat alábbi közlésünk is. Népünk ma már a hónapok szerencsés vagy szerencsétlen napjait összefüggő egységben nem ismeri. Valószínű, hogy már hosszú idő óta nem is él ilyen szerencsés vagy szerencsétlen naptári napokat számontartó hagyomány. Hangsúlyoznunk kell itt, hogy a naptári napokról, a hónapok egyes napjairól van szó. Lényeges ez, mert ezzel szemben a hét napjaihoz fűződő néphitbeli tevékenységek, előírások stb. gazdag hagyományanyagot nyújtva élnek népünknél, függetlenül a naptári elhelyezkedésüktől.

A szerencsétlen napok teljes jegyzékére bukkantam rá kutatásaim során egy XIX. századi kéziratos könyvben. A kéziratos könyvet a Sárospataki Tudományos Gyűjtemény őrzi At 1649/B leltári szám alatt. A könyvecske Mezőváriból (Bereg m) került a Sárospataki Tudományos Gyűjteménybe. Egykori tulajdonosának, Papp Albertnek pusztán csak a nevét ismerjük. A bejegyzett évszámokból az derül ki, hogy a könyvecske a XIX. század második felében keletkezett. Papp Albert egy másik kéziratos könyvében (At. 1649/A.) a következő dátumbejegyzést találjuk: 1878. deczember 29. A balszerencsés napokat felsoroló könyvecske 94 lapból áll. Ebben a tulajdonos hosszú történeti tárgyú verszeteket írt le. A szerencsétlen napokat *A meg jegyzésre méltó dolgok* cím alatt a 90—93 lapon sorolja fel:

A meg jegyzésre méltó dolgok

Ezt a .. Bécsi Biblia Thékából Irtaki Szőke József úr az 1878-ik Esztendőben Az az Irása Bécsi Bibla Thékából Találtatott ki hogy egy esztendőben 45 Szerencsétlen napok vagynak a mint egy Bizonyos Ektor

[1] SZENDREY Zsigmond, A varázslócselekvések személye, ideje és helye. Ethn. XLVIII. (1937), 18.
[2] SZENDREY i. m. 19.
[3] WIEDER Gyula, Kincsásó babonák és ráolvasások. Ethn. I. (1890). 249—250.; Ez alapján közli KANDRA Kabos a szerencsés és szerencsétlen napokat. Magyar mythológia. Eger, 1897. 245—247.

is magyarázza hogy kik Ezekben a megírt napokban születnek Erőttlen Betegesek lesznek és valósággal hijjasok és hogy alig Vagy Semi módon nem gyógyulnak és elebbeni egésségekre Visza nem hozatnak így egy esztendőben 45 : Szerencsétlen napok vagynak. Különösen pedig 3 ezek közül a mint Ez : alább meg fogja mondani legszerencsétlenebb. 1ör meg kell jegyezni hogy ha a kis Gyermek is a fejjebb meg írt napok között Valamelyikbe születik nem sokáig él : és ha él is egész életébe Szegény és Szerencsétlen 2or ha valaki ezekbe a napokba megházasodik Szegény állapotba lészen és örömest elválik egymástól Mint hogy egész életekben a leg irigyebb haragban élnek és annál fogva egész életekben szegények lennének : 3or ha valaki ezekben a napokban utazni kezd ritkánn tér vissza egésségbe Vagy testébe nagy Sérelmet Szenyved Vagy minden ingó javaiban: Vagy házi eszközeibben kárt vall és életétől megfosztatik 4er a fejebb kitett napokban sem épületekhez kezdeni nem kell sem semi féle barmot a szoptatástól nem kell ell választani : mint hogy az ilyenkori szoptatásból nem haszon hanem nyomorúság következik nem kell ugyan azon a napon Vetni sem Szántani nem kell és plántálni nem kell mert akármihez fog az ember a fejebb írt napokban Szerencsétlen lesz és minden munkája haszontalan Inen telnek azok a Szerencsétlen napok a mejben ha eret Vágnak az az Emberenn 7 napok alatt megkell neki halni Ezek különösen e három leg Szerencsétlenebb . . . 1sö Áprillis a mely nappon Judás Krisztus urunknak árullója Született másodszor 1sö Augusztus a mely napon Luczifer a több pártos angyalokkal az Égből lehányatot 3or 1sö Deczember amely napon Zsodoma és gomora Tűz által meg emésztettek Ezekbe a napokba tehát ki született jób lett vólna néki nem születni a mint Krisztus urunk Judásnak meg mondotta mert az ilyeneknek halála Vagy akasztója Vagy kerék vagy valami rút halál nemével fog meg halni És Életének Szerencsétlen kimenetele lesz

Ezek a több szerencsétlen napok rendel Igy következnek

Januárius	*Februárius*	*Márczius*
1	8	1
2	13	12
4	18	13
6		15
11		
17		
18		

Áprillis	*Május*	*Junnius*
1	8	1
3	10	7
11	17	
17	30	
18		

Julius	*Augusztus*	*Szeptember*
1	1	1
5	5	15
6	18	18
	20	30

Október	*November*	*Deczember*
15	1	1
17	7	7
	11	11
		17

A jegyzék különös figyelmet érdemel elsősorban azért, mert az egykor számontartott szerencsétlen napok teljes felsorolását nyújtja s hozzásegít bennünket a néphagyományból ismert balszerencsés napok körének kibővítéséhez.

A szerencsétlen napok számontartása az emberiség történetében igen régi időre nyúlik vissza. Már a babiloniai naptárak feltüntetik a szerencsétlen napokat. Minden hónap 7., 14., 21. és 28. napja szerencsétlen nap.[4] VILKUNA Kustaa *A hét és napjai* című tanulmányában ERIKSSON Sven nyomán bemutat egy római úgynevezett tűző v. pálca fakalendáriumot, amelyen a szimbolikus alakok ábrái mellett a hét napjai és a hónapok számára lyukak vannak vésve. A napot és a hónapot egy pálcika mutatja, amelyet kívánat szerint mindig tovább helyeztek. A hozzáértők a naptárról le tudták olvasni a szerencsés és szerencsétlen napokat.[5] Ugyanő kifejti, hogy nemcsak a hónapok napjait, hanem a hét egyes napjait illetően is már igen régi korban különbséget tettek a veszélyes és bizonyos szabályokkal megkötött, illetőleg szabad napok között.[6] GÖTZINGER Ernst *Reallexicon*-ja felsorolja a hét szerencsés és szerencsétlen napjait. Pl. hétfőn nem szabad új ruhát ölteni, mennyegzőt tartani, az aratást megkezdeni, hivatalba állni, útra indulni stb.[7]

Ez a pár példa is bizonyítja, hogy a balszerencsés napok számontartása és azok szerepe az egyetemes kultúra sajátja. Évezredek alatt ismertté lettek a legkülönbözőbb népeknél, a hagyományban

[4] SCHRADER, O., Reallexikon der Indogermanischen Altertumskunde. Strassburg, 1901. 960—961.
[5] VILKUNA Kustaa, A hét és napjai. Ethn. LXIX. (1958), 194.
[6] VILKUNA i. m. 187.
[7] GÖTZINGER, Ernst, Reallexicon der deutschen Altertümer, Leipzig, 1885. 388.

megrögződtek és öröklődtek. A néphagyományba való átvételhez és elterjedéshez erősen hozzájárultak a kalendáriumok, csíziók stb. Kalendáriumaink szinte a legutóbbi időkig közöltek egyes napokra vonatkozó tanácsokat, időjárásra s egyebekre vonatkozó jövendőmondásokat stb. SEBESTYÉN Gyula említi, hogy a XVI. századi magyar kalendáriumok és Judiciumok különböző jelekkel jelzik az egyes tevékenységekre alkalmas napokat. A vetés ültetés alkalmas napjait lóherelevéllel, a vadászás, madarászás és a halászás napjait a megfelelő állat képével jelölték meg a kalendáriumok.[8]

A *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*-ban olvassuk, hogy Németországban a XIX. században még ismert volt egy lista a szerencsétlen napokról. Ezeket a napokat hónaponként feltüntetve közli, megjegyezve azt, hogy közülük különösen veszélyes március 3, április 1 és szeptember 15. Hozzáfűzi még azt, hogy a balszerencsés napokat a hagyományban egészen a régi római kalendáriumokig nyomozhatjuk vissza.[9]

Az iménti német területről ismert szerencsétlen napok listája a mi fenti jegyzékünkkel néhány nap és a bevezető szöveg kivételével megegyezik. Szövegünkben azt olvassuk, hogy egy bizonyos Szőke József úr a balszerencsés napokat a bécsi „Biblia Thékából" írta ki. Ez a megjegyzés és az előbbi német adat a szerencsétlen napok hagyományának átvételi irányára is enged következtetni.

A hónapok szerencsétlen napjainak vizsgálatánál figyelnünk kell a hét egyes napjaival kapcsolatos hagyományanyagra is. Ugyanis feltételezhetjük, hogy a korábbi tiltott vagy nem tiltott naptári napok cselekedetei idővel a hét egyes napjaihoz kapcsolódhattak. Ezt igazolni látszanak a néprajzi feljegyzések is.[10] Módfelett figyelemreméltó azonban az a tény, hogy a fenti tiltott, szerencsétlen napok közül pusztán csak egy-kettő érintkezik az ismert jelesnapokkal, ünnepekkel. Eltolódások ugyan lehettek s a szerencsétlen napok tiltásai a nagy, jelesnapi hagyományanyag vonzáskörébe esve azokban elvegyülhettek.[11]

Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban már kívül esik e közlés határán. A balszerencsés napok fenti bemutatása, reméljük, a hagyományanyagban előforduló számos tiltott nap eredetéhez, egykori értelmezéséhez stb. használható adalékul fog szolgálni.

UJVÁRY ZOLTÁN

Cséplés vontatóból a Vásárhelyi-pusztán

A Vásárhelyi-puszta[1] szikes részén — száraz esztendőben — sok helyen kényszerűségből még ma is régi módon aratják a gabonát. Különösen a rövid szalmájú árpát kénytelenek sokszor *levágni* és a kötetlen *gazt vontatókba* rakni.[2] A gabonát azonban ma már nem *nyomtatják*,[3] hanem cséplőgéppel csépelik. A Vásárhelyi-pusztán vontatóból cséplés a következőképpen történik.

A vontatókat *bolondkocsival* vontatják a *szérűre*. A vontatásnál arra törekszenek, hogy a vontatók minél közelebb kerüljenek a cséplőszekrényhez. Ezért a vontatókat rövid sorokba, szorosan egymás mellé vontatják. Ha sok a vontató, akkor a cséplőszekrény helyének mindkét oldalára vontatnak.

A vontatók köteleit a cséplés megkezdése előtt rendszerint a gazda szedi le. A köteleket nem *engedik* a gépbe, mert legtöbbször kákából, csatakból, ritkábban tavalyi szalmából *eresztik*. Az *etetőnek* is érdeke, hogy a kötelet ne adják fel a gazzal, mert könnyen a kezére csavarodik s beleránthatja a dobba. A köteleket néha

[8] SEBESTYÉN Gyula, Rovás és rovásírás. Bp. 1909. 133.

[9] Wörterbuch der deutschen Volkskunde (Szerk. BEITL, Richard.) Stuttgart, 1955. 785—786.

[10] Pl. Dunántúli néphit szerint hétfőn, szerdán, pénteken dologba kezdeni tilos, mert az balul üt ki. SINGER (SZÉKELY) Leo, Dunántúli babonák. Ethn. IX. (1898), 234.; Északnémetországban a hétfő, Közép- és Délnémetországban a péntek általános szerencsétlen nap. Wörterbuch der deutschen Volkskunde. (Szerk. BEITL, Richard). Stuttgart, 1955. 777. Az adatok további sorolása nyomán azt látnánk, hogy a jegyzékünk bevezető soraiban felsorolt tiltások a néphagyományban a hét napjaihoz kapcsolódnak. Ennek a kapcsolatnak a felfedése, vizsgálata hasznos eredményhez vezetne.

[11] Ehhez jó összevetésül szolgál MÓRA István és SZENDREY Zsigmond népi kalendárium gyűjtése. MÓRA István, Jeles napok. NÉ XIV. (1913) 76—88.; SZENDREY Zsigmond, Szalontai jeles napok. Ethn. XVII. (1916), 73—80.; VERSÉNYI György, Babonás napok. A körmöcbányai m. kir. állami főreáliskola 22. évi értesítője 1881/1892. Bp. 1892.

[1] A Vásárhelyi-puszta keleti része 1950-ben Kardoskút néven önálló község lett

[2] NAGY Gyula. Takarás és nyomtatás a kardoskúti (Békés m.) Kérdő-tanyán Ethn. LXV. (1954), 167—196.

[3] A Vásárhelyi-pusztán a búzát az 1900-as s az árpát, zabot az 1920-as évekig lóval nyomtatták el. Az 1930-as években már csak szórványosan nyomtattak. Gabonát 1941-ben nyomtattak utoljára. Vannak, akik a borsót, kölest még ma is lóval nyomtatják el. — NAGY Gyula i. h. 484—517.

1. kép. A vontató tetejének feladása. Foto: Nagy Gyula

2. kép. A vontatóban lévő *gazt* egymás után adogatják fel a *gazforgatónak*. Foto: Nagy Gyula

a munkások szedik le, de sokszor gondatlanul, pedig a gazda a szalmakazal lekötésére használja fel.

A csépeltető szabja meg, hogy melyik terményt csépeljék előbb. Mindig azt csépelik először, amelyik a raktár belső részébe kerül. A cséplési sorrendbe az idő is beleszól. Eső után nehezebb búzavontatót csépelni, mint árpát. Ilyenkor az árpát, zabot csépelik előbb. Ha asztagba rakott kévés gabonája is van a csépeltetőnek, akkor száraz időben inkább a vontatót csépelik előbb. Az asztagot az esetleges nedves időre hagyják. Eső után ugyanis az asztag felső, vizes kévéit félrehányják száradni s máris tudnak csépelni.

A cséplés a következőképpen történik. A vontatókat az *asztagosok* adogatják fel a cséplőszekrény állásdeszkájára. Ezelőtt a cséplőgép mellett 4 asztagos volt. Mindegyik dolgozott. Később a kévés gaznál 2 asztagos *adta bele*, másik kettő pihent. A vontatónak gépbe adásával még több baj van, mint a kévével. Ezért itt minden asztagosnak dolgoznia kell, hogy a munka jól haladjon.

Az első világháborúig a hosszúnyelű *gyűjtővellával* adogatták fel a vontatókat. Mostanában vasvillát használnak, mert túlnyomórészt kévés gazt csépelnek és ahhoz vasvilla kell. Pedig a vontatót favillával lehet csak jól feladni, mert az nem szórja úgy széjjel, mint a kis vasvilla. A szétszórt gazt a dob nehezen veszi be.

Legáltalánosabb az, hogy egy vontatót két asztagos adogatja. Sokszor két vontatót kezdenek meg egyszerre, mert így nem kell egymásra várniok. A vontató *tetejét* — ha vasvillával dolgoznak, akkor — néha ketten adják fel. Háttal állnak a cséplőszekrénynek. Kétfelől — nem egészen oldalt, kissé egymásfelé fordulva *beleőtenek* a vontató tetejébe. Szúrás után egyszerre, a fejük felett adják fel (1. kép). Némelyek úgy is szokták, hogy amikor az első sor vontatót kezdik feladogatni, felmásznak a vontató tetejére. Ott kezdik meg és onnan adogatják fel. Így nem lehet rendes munkát végezni, mert mindig maguk alól kell a gazt húzkodniok. Később, amikor a vontató *terül*, inkább lehetne, de akkor meg nincs rá szükség. Vannak, akik

nem szeretnek „gebeszkedni", ezért a vontató tetejét villával a földre lökik és onnan adogatják fel. A vontató mögé mennek. Villájukat *beleakasztják* a vontató *oldalába*. Azután a cséplőszekrény felé lelökik a vontató tetejét. Így a feladnivaló gaz közelebb is kerül a cséplőszekrényhez.

A feladott gazt a *gazforgató* veszi fel az állásdeszkáról a villájával és továbbítja az *etető* felé. A gazforgatónak a *fordítóvilla* a legalkalmasabb szerszáma, mert a vasvilla könnyen megszúrhatja az etető kezét. A gazforgató régebben a következőképpen végezte munkáját. Az etetővel szemben állott. Rálépett az egyik lábával a feladott gazra. Belcőtötte a villáját s ráfordította az etető egyik kinyújtott karjára. Mostanában a gazforgató a lába elé igazgatja villájával a gazt. Nem emeli fel, hanem villájával a padlón csúsztatja az etető felé. Az etető pedig a karjával nyúl érte. Nem halad így jól a munka, mert a rendben álló gazt is szétcibálja így a gazforgató s a dob nehezen veszi be.

Az etetőnek nem szabad egyszerre a dobba engedni a gazt, hanem *teríteni* kell. Kezével szétcibálja a gazt. A szétcibált gazt tartani kell, hogy ne egyszerre kapja el a gép, hanem fokozatosan fésülje ki a kalászokból a szemet. A száraz, szétzilált gazt nem veszi be a dob. Ilyenkor az etető a markában levő hegyes fával segíti bele.

Amint a vontató tetejét feladták, a vontató *derekát* adogatják fel. Az asztagosok egy-egy *csirkét* őtenek villájukra (2. kép), mert így kevesebb hulladékkal lehet a gazt feladni. Ha a vontatókat nem kusza gazból rakták, akkor az egyes csirkék jobban látszanak. A vontató fenekén azonban rendszerint már nehezebb megtalálni a csirkéket, mert a feladás hullója is rákerül. Ezért a fenékből feladott gaz jobban szétrázódik.

Az első világháború előtt, amikor a Vásárhelyi-pusztán is már géppel cséplettek, de a gabonát még vontatóba rakták, a szérűn távolabb álló vontatókat „seggöncsúszva" vontatták a cséplőszekrény mellé. A vontató fenekét kötéllel, vagy lánccal vették körül. A kötelet összekötötték, a láncot pedig összekapcsolták. A kötél, vagy a lánc felett egy kisrudat dugtak a vontató alá. A szúrás a fogat irányába történt. A rúd kiálló végére egy ember állt rá. Azután a fogatot előre vezették.

Ma a vontatókat a következő módokon viszik közelebb. Ha nagy a vontató, akkor két kisrúddal kétfele *szakajtják*. A vontató derekát két asztagos, vagy két rudas-

3. kép. A távolabb álló vontató feladogatása. Foto: Nagy Gyula

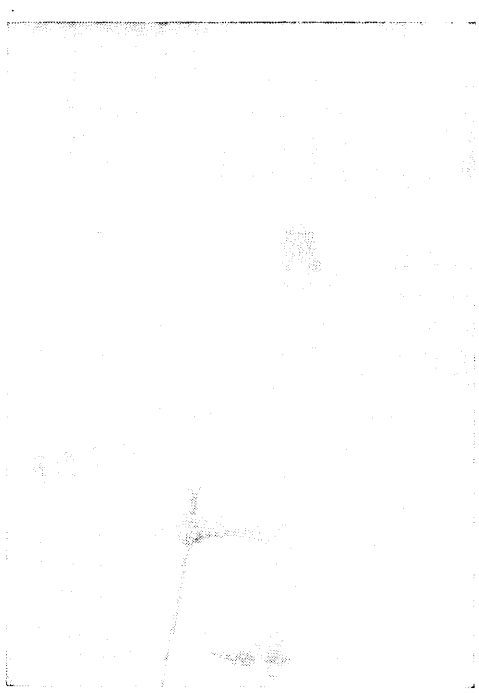

4. kép. A vontató helyének felgereblyélése. Foto: Nagy Gyula

hordó szúrja át. A leszakított részt a cséplőszekrény mellé teszik. Azután a vontató feneke alá is szúrnak s azt is odaviszik. Ha a vontatót a rudashordók viszik, akkor az asztagosok folyamatosan adogatják felfele. A kisebb vontatónak alászúrnak s húzzák, vagy tolják a cséplőszekrény felé. Ha húzni akarják, akkor arról szúrják át, amerre húzni fogják. Az asztagosok a rudasfát megemelik s a vontatót „seggölve" húzzák. Ugyanakkor 2—3 segítség beleakasztja hátul a villáját a vontató derekába s tolják. Ha pedig tolni akarják, akkor ellenkező irányban szúrnak alá. Ekkor a villások vannak elől s azok mennek hátrafelé. Villájukkal emelik és húzzák a vontatót.

Ha az asztagosoknak a rudashordók is segítenek, akkor a távolabb álló vontatókból is úgy adogatják fel a gazt. Beleőtenek a vontatóba. A fejük fölé lendítik s úgy viszik a cséplőszekrényhez (3. kép). Ha elegendő igaerő és kézierő áll a csépeltető rendelkezésére, akkor nem *húzatnak* be előre. A vontatás a csépléssel egyidőben történik. Ez a leggazdaságosabb eljárás. Ha a vontatás közelről történik akkor legalább két iga, ha távolabbról, akkor három kell. Rendszerint a kisebb emberek is így szoktak *gépelni*. Összefognak. Az előre behuzatásnak hátránya, hogy a kézierővel való húzás-tolás időveszteség. Eső után a vontatók nehezen száradnak, mert egymás alá vezetik a vizet.

Amikor a vontatókat feladogatták, a szétszórt, szétzilált gaz vastagát villára szedegetik és feladják. Azután a két asztagos egymás mellett haladva maguk előtt tolják a földön villájukat, hogy a még a földön heverő gabonaszálakat is összegyűjtsék. Amikor jól összegyűlik a gaz, még szorosabban haladnak egymás mellett, és nekidűlve tolják a vastagát a cséplőszekrény mellé. Azután feladogatják azt is. A még elmaradt szálakat rendszerint a gazda nagygereblyével gyűjti össze (4. kép). Körbe-körbe halad. A kaparékot is feladogatják, ott sok kalászt és szemet kitaposnak belőle. Ennek a vastagát kisgereblyével, a vékonyát söprűvel feltakarítják, kasba szedik és a dobba öntik.

A dob szájából a kazalrakásig a cséplés menete teljesen megegyezik a kévés gabona cséplésével.

A kévés gabonát a munkások jobban szeretik csépelni, mint a vontatót, mert a kévés gabona munkája könnyebb és haladósabb. A vontatót mindig 1%-al többért csépelik. Manapság már nagyon kevés ember van, aki ért a vontatóból való csépléshez.

Orosháza

NAGY GYULA

A nádseprű készítése Cegléden

A ceglédi hetivásárokon időnkint feltűnik a 68 éves H. J., aki nádból készült seprűket kínál eladásra. E seprűket 1918-tól készíti, mióta megházasodott, hogy csekély jövedelmét némiképpen kiegészítse. E seprűk igen kedveltek a ceglédi háziasszonyok körében, mert széles, bolyhos seprőfelületükkel, hosszú nyelükkel kiválóan alkalmasak a szobák mennyezetének porolására, falak leseprésére. A szobák padlóját és agyagolt földjét is jól tisztán lehet tartani e nádseprűkkel. Évente 3—400 darab készül belőlük, s mind elkelnek.

H. J. mióta kiöregedett a nehezebb földmunkákból — 8—10 éve —, két hold földjének megmunkálásán kívül, — ezermesterként — különböző alkalmi munkákkal foglalkozik: nádseprűkészítéssel, cirok-, hó- és törökseprű készítéssel, szalmaszakajtókkal, nád és szalmatetők készítésével és javításával. E munkák végzésével egészíti ki két hold földjének hasznát és napszámosmunkákkal keresett bérét.

A nyersanyag az augusztusban — virágzás, *zabzás* — előtt levágott nádból adódik, melyet eddig *tizedébe* vágott magának a Vasgyártól a halastóig terjedő gyér nádasban. A tizedébe való nádvágást eddig az egyik helyi tsz.-től vállalta fel — ez azóta megszünt —, most pedig egyéni parasztokkal egyezik meg *felébe*. A tizedébe való vágásnak az a magyarázata, hogy ott vághatott ahol akart és minden levágott nádnak a *zabja* az övé lett. A felesbe való vágás után a nádnak és a zabjának csak a fele kerül tulajdonába, feldolgozásra. Az általa levágott de nem ráeső nádrészből *hasurákat* (melegágytakarókat), nádtetőket készítettek és mennyezetborítást (stukaturt) a tsz.-ben.

A nádat kaszadarabból készített *nádvágóval* aratja, — a kovács csinálta számára. Nádvágáskor a felesége is segít neki, s a learatott nádnak levágja a zabját.

Learatott nádrészüket hazaviszik és a padláson — hűvös helyen — elterítve szárítják. Azért terítik el, mert csomóban hagyva könnyen megpenészedik. Három naponként meg is forgatják, hogy egyenletesen száradjon. Egy-két hét alatt, az időjárástól függően megszárad a nád, akkor kévébe kötik és a kamrában helyezik el a feldolgozásig.

A nyersanyaga így tehát már megvan nem is kell más hozzá a magakészített

1. kép. A nádcsomót árral átszúrja

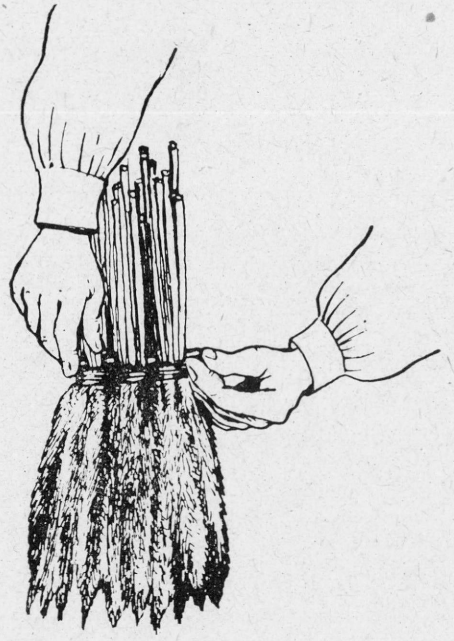

2. kép. A három nádcsomót egymás mellé fekteti és a pecket beledugja

3. kép. A hármas nádcsomó ritkítása

szerszámokon, s minden háztartásban található egyszerű bolti eszközökön kívül más, mint a laposabb árokpartokról, temető szélekről fűzvesszőt szedni, *szerezni*. Ha a szerzésen rajtakapja a tulajdonos, akkor kiegyezik vele, megfizeti a fűzvesszők napi árát, — általában 10 fillér egy vesszőszál —, ha nem kapják rajta a *szerzésen*, azzal is növekszik a „haszna". A fűzvesszőt, amelyből *kast* is lehet fonni, — a kútban áztatja és tárolja, s a seprűkészítéshez használja fel megerősítés és keresztkötés céljaira.

Egyszerű, magakészítette eszközökkel készíti a nádseprűt. A megmunkálandó nádcsomók összehúzására és megfeszítésére egy nyakbavethető *húzókötelet* használ. (Ez vékony kenderkötél, melyet a kötelesek árulnak a hetipiacon, 2 méter elég hozzá.)

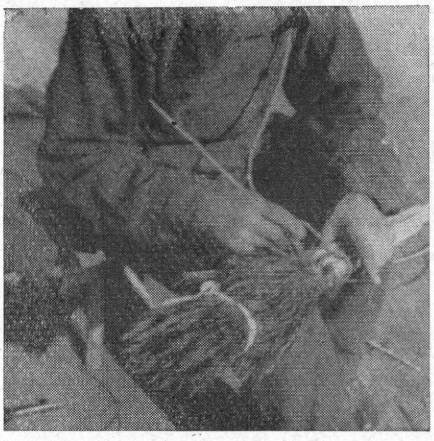

4. kép. A három ág első keresztkötésének megkezdése

A vállán átvetve kétágas, majd egyágas, s a talpallórésze, melybe, mint egy kengyelbe belelép, ismét kétágas. (A fűzvessző bevágására *tótkést* használ.) (Ez egyszerű fanyeles háztartási kés, melyet szerinte a tótok árultak korábban; innen a *tótkés* elnevezés. A *pároskéssel* a nádszálakat vagdossa, munkálja meg. (Ez gömbölyű végű háztartási vas nyelű kés.) *Szúróval* a nádcsomókat szúrja át, a fűzvessző befűzésére készít nyílást. Ez kihegyezett 0,5 cm átmérőjű fogókarikás acélrudacska, hossza 20 cm. A kés hossza 16 illetve 22 cm. A *lapos fogóval* a fűzvesszőt húzza át a szúróval ejtett nyílásokon. (Ez minden vaskereskedésben kapható. Hossza 18 cm.) A kiálló nádszálak levágására, s a nád ritkítására *metszőollót* használ. (Ezt régen egy „Kocsák nevű mester készítette Budapesten, én is onnan hozattam. Ma már minden nagyobb vidéki üzletben is kapható.") Hossza 20 cm.

A seprűkészítés folyamata

H. J. leül egy kis négylábú *gyalogszékre*, kezeügyébe készíti a szerszámokat, megtömi és meggyújtja a pipáját, — „mert enélkül nem megy a munka" — felesége odakészíti a nádcsomókat és a nedves fűzvesszőket. Kezébe vesz egy fűzvesszőt és előkészíti a keresztkötésekhez: a tótkéssel a vastagabb végén egy bevágást tesz a teljes kerület első harmadába, a fennmaradó kétharmadrészt utána szintén behasítja. Az így keletkezett 3 bevágásba azután belehelyezi a háromágú *hasítót* (keményfából készült, hengeres, kézzel faragott, háromszög fejű eszköz (hossza 15 cm, átmérője 3 cm) és óvatosan végigtolja, az ujjaival ügyesen vezetve a fűzvessző egész hosszán, mely e művelet következtében háromfele bomlik. A keskenyebb felső részét a *páros* késsel levágja, s mint használhatatlant eldobja (tűzre vetik). Az így háromfelé hasított vesszőrészeket a *páros* késsel, vagy a még nagyobb *konyhakéssel meghúzza* (a vesszőrészről a belső, puha bélrészeket leválasztja), hogy a most már *pánt*nak nevezett *hasíték* jól hajoljon. (A szakajtó és a ciroksepűkészítéshez is az ilyen módon nyert *pánt*-ot alkalmazza. (Szerinte azért jobb a hármas fejű hasító, mert a négyes fejűt nehezebb *kormányozni*, az könnyebben kiugrik a vesszőből. A fűzvesszőt magát késő ősszel szedi és a kútban vagy egyéb nedves helyen tartja felhasználásig. Volt már eset, hogy a vessző a kamrában nagyon kiszáradt, — ilyen állapotban nem alkalmas a munkára —, ekkor forró vízbe tette, hogy megpuhul-

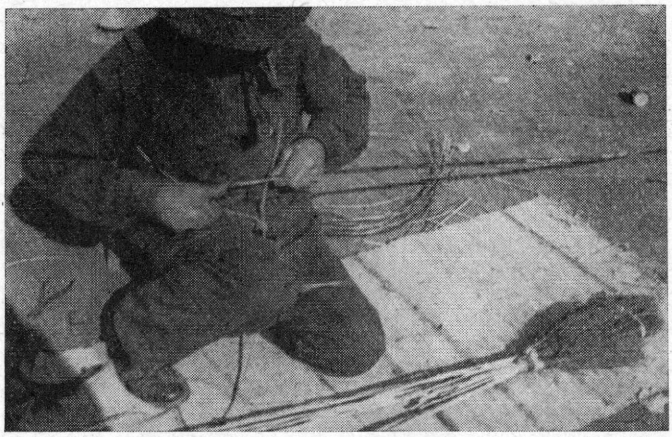

5. kép. A merevítő ág megfaragása

jon. Ezt az eljárást ő nem szívesen alkalmazza, mert a vessző ilyenkor elveszti színét és eredeti rugalmasságát is.

Az így előkészített pántot leteszi maga mellé és kezébe vesz *egy* nádseprűkészítéshez szükséges három, vászonronggyal, madzaggal átkötött nádzabcsomóból egyet. Azért van átkötve a zabja, hogy munka közben meg ne *táltosodjon* (széjjel ne húzódjon), mert akkor csúnya lesz a seprű fejrésze, — nem lesz egyenletes. Nyakába veti a *húzókötelet*, ennek másik végébe pedig a talpát dugja. A kezében tartott nádcsomón egyszer áttekeri és azt a talpával megfeszíti. Így mindkét keze felszabadul a munka végzésére. Felveszi a földről a szúrót és átszúrja a nádcsomót ott ahol a zabja kezdődik, majd a szúrót kihúzva a támadt nyíláson, az odakészített és nedves pántot átdugja, mikor a hegye átért, a laposfogóval kihúzza. (Az egyes munkafogásokat lásd a fényképeken.) Mint mondja: „mindenféle seprűkötésnél, ahol kézimunka folyik, ilyenféle húzókötelet használnak, kivéve a nagy hóseprűknél." A nyíláson áthúzott pántot azután a húzókötél mentén 4—5-ször jó szorosan körbetekeri, majd újra átszúrja a szúróval a nádcsomót, és a pántot az így keletkezett újabb nyíláson ismét átvezeti. A kimaradt néhány centi pántot belehúzza az így elkészült *kötésbe*. Ha a pántból még így is kimarad a vége, akkor azt a metszőollóval levágja. Ha ezzel elkészült, az odakészített másik két nádzabcsomóval is elvégzi a leírt műveletet (3 kis csomó szükséges egy seprűhöz). Ha mindhárom csomóval elkészült, maga mellé helyezi a földre és a szintén odakészített akácágból a tótkéssel egy, a két végén hegyesedő *pecket* farag (8—10 cm hosszú). Az egymás mellé helyezett 3 már megmunkált csomót átszúrja a szúróval és a nyíláson átdugja a pecket. Így *foglalja* össze a három csomót. Majd a húzókötelet ismét a *nyakába keríti* és a talpával erőteljesen megfeszíti a zsineget, miáltal a seprű három ágát egymáshoz préseli. Újból felvesz egy fűzvesszőből készített pántot és megkezdi az első *keresztkötést* közvetlenül a behelyezett pecek alatt 1—2 cm-re. Ezt ugyanolyan módon végzi, mint a már leírt 3 kis nádcsomónál láttuk. Ezután a

6. kép. A merevítő nyél átkötéssel való megerősítése

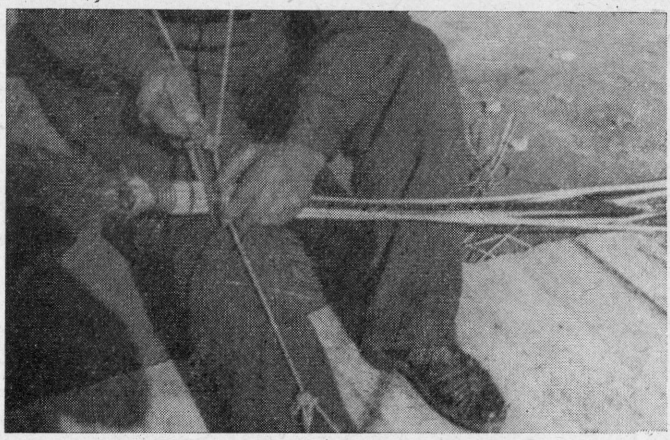

7. kép. A második keresztkötés megkezdése

8. kép. A kész nádseprű

metszőollót veszi használatba: a rövidebb nádvégeket kiritkítja a három immár összefoglalt nádcsomóból, hogy helyet csináljon a *merevítő ág*nak, melyet kalapáccsal ver be, hogy jó erősen álljon a seprű nyeléül szolgáló hosszú nádszálaknak. A ritkítással keletkezett nyílásokba kerül a merevítő ág, mely a seprű nyelének egyenes állását és kemény tartását biztosítja, és a teljes hosszúságú, zabjától megfosztott nádszálak. E pótlólag behelyezett nádszálakkal a seprű hossza 180—220 cm-re is növelhető — a rendelő kívánsága és szükségletei szerint.

A merevítő ág és a nyél céljait szolgáló nádszálak behelyezése után, az első keresztkötéstől mintegy 18—20 cm-re megkezdi a második keresztkötést, a már említett módon. (A húzókötéllel együttartja és megfeszíti a seprűt alkotó nádszálakat, a szúróval átszúrja a *köteget*, s az így keletkezett nyíláson átdugja a pántot, laposfogóval kihúzza a végét, 6—8-szorosan a húzókötél mentén szorosan áttekeri a kötegen, majd újból átszúrja és az új nyíláson ismét kivezeti a pántot, a fennmaradó végét eldolgozza). Egy nádseprűn mintegy 8—10 keresztkötés van. Ezek tartják össze a nádseprűt.

Ha az elkészítés után a seprűrész nem elég *kiterjedő*, akkor kézzel széthúzza, *megzilálja*, mindenkinek *szíve szándoka szerint*.

A nádseprűket — az említett egyéb seprűféleségek mellett — a téli hónapokban készíti, mikor már kevés munka akad a földeken és a szőlőkben. Naponta 5—6 darabot is elkészít, nem hajtja magát. Az elkészült seprűket a hetipiacokon árulja vagy ő, vagy a felesége. Darabja 20 forint.

Nem tud arról, hogy jelenleg másvalaki akár helyben, vagy a környéken ilyenféle nádseprűket készítene. Egyidőben mint említi, két „vetélytársa volt". Egy asszony Albertirsáról hozott a piacra nádseprűket, de annál a keresztkötések dróttal készültek és fanyele volt. (Tehát nem nádból.) Egy Gál nevű ember pedig őt akarta utánozni, de az csak egy darabból tudta készíteni a seprőt, és csak egy méter hosszút csinált. A toldások „praktikáját", melyet H. J. maga talált ki és amellyel akár 3 méteres nádseprűt is tud készíteni, a nevezett nem tudta eltanulni. Abba is hagyta. Így jelenleg versenytárs nélkül áll a ceglédi hetivásárokon.

A nádseprűt a háztartásokban sok mindenre fel lehet használni szobák, konyhák falát, padlóját söpreni, pókhálózni, mennyezetet leporolni, de seprűrészének puhasága révén még a szekrények leporolására is megfelelő. Sem vízben, sem meleg helyen nem ajánlatos tartani. Rendszerint kamrában, spájzban, padlásfeljárókban tartják.

A nádseprűkészítés is bizonyíték az ősi, gyűjtögető életmód egyes formáinak továbbélésére. Néprajzi vonatkozásban azért is érdemes felfigyelni a hasonló jelenségekre, mert a nádseprűkészítő lényegében a vadon termő nádat gyűjtögetéssel nyeri, a fűzvessző „szerzését" is hozzászámítva, és teljesen egyszerű eszközökkel, házilag dolgozza fel, nem iparszerűen.

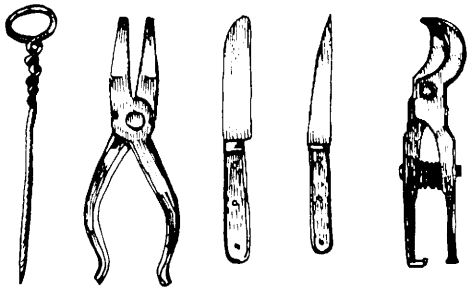

9. kép. A nádseprűkötés szerszámai: ár, laposfogó, pároskés, tótkés, metszőolló.

Azonban ez a gyűjtögető életforma ma már a paraszti életmód peremére szorult, s csupán az öregek, a nehéz munkában már részt venni nem tudókat segíti némi életlehetőséghez szerény bevételeivel.

NAGY DEZSŐ

Egy bernecebaráti furulyakészítő

A magyar népzenei irodalomban néhány szűkszavú leíráson túl nem találkozunk népi hangszerekkel. Az általános tájékoztató cikkeken kívül[1] részletes leírást csak a kanásztülök[2], duda[3], hegedű és gardonról[4] valamint a tekerőről kapunk.[5] Ezek is inkább a hangszer formai, néhol funkcionális vizsgálatát adják, a készítésmóddal csak másodsorban, vagy egyáltalán nem foglalkoznak. A furulyakészítés pedig ezideig még ismeretlen. Ezért szeretnénk dolgozatunkban ennek az országszerte ismert és elterjedt népi hangszernek az elkészítését bemutatni egy bernecebaráti példán keresztül.

Bernecebaráti Pest (1950 előtt Hont) megyei község Észak-Magyarországon, pár száz méterre a csehszlovák határtól. Itt él az öreg Molnár (ragadványnevén Tehenes) János (szül: 1871) 88 éves kiszolgált pásztorember. Apja is pásztor volt. Kora fiatalságától készít furulyákat, nemcsak a falut, hanem a környéket is ellátja hangszereivel. Még gyermekkorában kapott egy furulyát, apja vette számára a szomszédos Vámosmikolán pásztorkodó Gyuri nevű ridegpásztortól, aki maga faragta a hangszert. Molnár Jánost furulyázni senki sem tanította, de sok ideje lévén a marha őrzése közben — ugyanis apja mellett bojtárkodott — addig próbálgatta, míg az első dallamot ki tudta hozni belőle. „Akkor volt a Csicsóné nóta. Mikor én ezt az egyet megtanultam, a többi már ment utána feszt."

A játékhoz hasonlóan önmaga jött rá a készítésmódra is. Addig tanulmányozta

[1] BARTÓK Béla, Magyar népi Hangszerek. Zenei Lexikon. Szerk SZABOLCSI Bence és TÓTH Aladár. I—II. Bp. 1931. — VISKY Károly, A hagyomány tárgyai. Magyarság Néprajza II. Bp. é. n. — KODÁLY Zoltán, A magyar népzene. Bp. 1952. 3 56—61.

[2] BARTÓK Béla, A magyar nép hangszerei. I. (1911.) 305.

[3] BARTÓK Béla A magyar nép hangszerei. II. Ethn. (1912). 110. — MANGA János, Népi hangszerek a Felföldön. Ethn. (1939.) 135. — BORSZÉKI Béla, A duda. Kézirat. Néprajzi Múzeum Budapest, EAT/P. 1958.

[4] DINCSÉR Oszkár, Két csíki hangszer: a mozsika és gardon. Bp. 1943. — Viski cikke nyelvészeti és művelődéstörténeti adatok alapján készült, zeneileg nem vizsgálja a hangszert. A hegedű. Emlékkönyv Kodály Zoltán 60. születésnapjára. Szerk. GUNDA Béla. Bp. 1943.

[5] AVASI Béla, A magyarországi tekerő hangkészlete. AEthn. 1959. (Sajtó alatt).

furulyáját, próbálgatott, kísérletezett, míg az első hangszert meg tudta csinálni, illetve szólaltatni. Ez még nem volt tökéletes, de kisebb ambitusú dallamokat már ki lehetett rajta játszani. Emlékezete szerint kb. a tizedik—tizenkettedik furulya sikerült tökéletesre, ezen már mindent tudott muzsikálni. Így, a kb. tucatnyi furulya révén jött rá a készítés technikájára is, milyen anyagból, milyen eljárással, milyen szerszámokkal tudja a legjobb és könnyen játszható furulyákat készíteni.

Munkamódszere a következő. Alkalmas *bocfát* (bodza, Sambucus L.) keres, nem mindegyikből válik jó furulya, pl. a *falusi bocfá*ból készült hamar elreped. Legjobb az erdei bocfa, mely patakok partján nő 18—20 km-re a községtől. Egyszerre egy *terü*t hoz haza a hátán, 30—40 ág van benne. Az ágaknak hibátlannak, egyenes növésűeknek, sőt lehetőleg göcsmenteseknek is kell lenniök, ügyelni kell a megfelelő vastagságra is. Kis fűrésszel vágja ki, fejszével túlságosan elroncsolná az ágakat. Hazaérkezés után az egész szállítmány felkerül a padlásra, csak akkor lesz jó furulya belőle, ha két évig szárad. Nyersfát nem lehet fúrni, azonkívül a beszáradás következtében a hangja is megváltozik, *nem jó a zúgása*, hamis hangot ad.

A kellően kiszáradt fát elvágja, a fa nagyságától függően 2—3 furulya kerül ki egy darabból. Vigyázni kell a csomókra, úgy kell az anyagot kimérni, hogy csomó, vagy éppen göcs ne kerüljön a furulyába. Egyenletes vastagnak kell lennie a fának, ha a felső vége túlságosan vékony, nem lehet belőle hangszert készíteni, mert szétreped. Mivel a kifúrás a készítés legkényesebb része, itt mehet tönkre legkönnyebben az anyag, a fa feldarabolása után ezt végzi el legelőször. Ha nem sikerül, csak az anyag ment kárba, munkája nem. Két T alakú félcollos fúró szolgál erre a célra, még a múlt század utolsó évtizedében vette az egyiket Vácott vásárban, ennél azonban jobb az, amelyiket maga csináltatott cigánykováccsal. Ez sokkal jobban *passzol*, kevésbé repeszti a fát, könnyebb vele dolgozni. Két oldalról fúrja ki a furulyát, egy-egy fúrás a közepéig megy. Ha repedés nélkül sikerült a műveletet elvégezni, következik a kéreg lehúzása. Ráteszi a faragószékre, faragókéssel lefaragja a *bőr*t. Vigyázni kell, hogy ez egyenletesen történjék, sokat veszít a hangszer szépségéből, ha nem egyenletesen gömbölyű. Most következik a másik nagyon kényes művelet, a *hold*nak (BARTÓK terminológiájával felvágás[6]) kifaragása. Három késsel végzi ezt a munkafolyamatot, egy *penicilus-bicsak*kal, kettőt pedig maga szerkesztett borotvából, azért ezek neve is *borotvakés*. A penicilus-késnek két pengéje van, a kisebbikkel farag, a nagyobbik *ág* pedig a faragókés mellett a *bőr* lehúzására szolgál. A furulya alsó, vastagabb részébe vágja be a holdat, alája *nyelv*et tesz. Ezt mogyorófából faragja ki, hasáb alakú, alsó végén levágva, ugyanolyan hosszú mint a hold. Egész szorosan kell beleilleszteni, hogy a levegő mellette ki ne jöhessen. A furulyakészítésnek ez a leghosszadalmasabb része, nagyon nagy türelem kell hozzá, sokáig kell faragni, igazítani. Mivel szorosan illesztendő bele a lyukba, nem is lehet kézzel belenyomni, a kés nyelével veri bele. Néha éket kell belehasítani (mogyorófából), hogy ha a hold kívánja, hozzáfeszüljön. Előfordul, hogy minden vigyázat mellett valami hiba csúszik be a hold és nyelv kimunkálásába, ilyenkor nincs más segítség, le kell a hangszer végét vágni, s új holdat, abba új nyelvet faragni. Ebben az esetben a furulya természetesen kisebb lesz a tervezettnél, eggyel *rövidebb méretre* készül el. Mielőtt a játszólyukak helyét kikeresné, üvegcserép élével megkaparja a hangszert, az esetleg még rajta maradt szálkákat, egyenetlenségeket így tünteti el.

Utolsó művelet, a hangolás, ami a következőképpen történik. Az első furulyákból, melyeket készített, s melyeknek hangjával és játszási lehetőségével különösen meg volt elégedve, *jól eltalálta a furulyát, formát* csinált. Egyenes növésű mogyoróvesszőbe belefaragja pontosan a lyukak helyét, a további furulyákat már ennek segítségével hangolja. Ha az új furulyának jobban tetszik a hangja, új formát készít arról, s ezután azt használja. A néhány centiméterrel hosszabb formát beletolja a furulyába, a lyukakat *bejegyzi* a bicsakkal. Fontos, hogy a lyukak a holddal együtt a furulya hangképző nyílásaival egy síkba essenek, de ellenkező oldalon. Mindkét oldalról megnézi, hogy *egyenest vág-e a lyuk* vagy sem. Ha minden pontosan egyezik, penicilussal addig-addig faragja a bejegyzést, míg kis lyukat kap. A *sütővas*at (maga csinálta régi kulcsból, nyelét ronggyal körültekerte, hogy meg lehessen tüzesen is fogni) beteszi a *sparheld*be, mikor már tüzes, kisüti a lyukakat. Kés fokával kívül-belül ledörzsöli a furulyát, már csak a díszítés van hátra. Most kezdi el próbálni, *jól felel-e*? Ha nem jó a *zúgása* (hangja), a nyelven próbál segíteni, ilyenkor kerülhet sor az ék hasításra, esetleg

[6] Zenei lexikon. II. 60.

másik nyelv készítésére is. A mérték után készült furulyánál nem fordulhat elő, hogy ne legyen megfelelő a hang, illetve a hangolás, de néha napokig is kell dolgozni a nyelvvel, hogy jó hangja legyen, hogy lehessen rajta játszani.

A furulyák díszítésére nem fektet különös súlyt, késsel farag bele *karikákat*, átmenő köröket, ezek száma 20 és 40 között váltakozik; a hold körül bicskaheggyel kis darabokat csíp ki, ugyancsak átmenő kör alakban, fogaskerékszerűen. A *cifraság* ráfaragása után festi is a hangszert, piros krepp-papírból egy csomót gombócba összegyúr, kis edénybe teszi, forró vizet önt rá, *dincüli*. Ha gondolja, hogy már jól kiázott, kifacsarja a papírból a nedvességet, s libatollal 2—3 helyen kör alakban bekeni a furulyát, az első lyuk alá pedig pettyeket, vonásokat fest. Ezek a díszek még faragásainál is kezdetlegesebbek.

Most már teljesen kész a furulya, a festék megszáradása után a fúróra kócot teker, cérnával leköti, olajba (gépolaj) mártja és belülről megkeni a hangszert, majd utána kívülről is bedörzsöli, hogy se be ne repedjen, se ki ne száradjon.

Furulyát háromféle nagyságban készít, *három, kettő és egy araszost*, ez utóbbit *pikulá*nak vagy *cselédfurulyá*nak (cseléd, kis család, gyermek) is nevezi, mert kizárólag gyermekek számára vásárolják. Az araszt hüvelyk és középső ujjával méri. A hangszerek méretei a következők.

Kétaraszos: hossza 31,8 cm. Kerülete: 6,4 cm. Átmérője: 16, illetve 19 mm. A lyukak egymástól való távolsága 18 mm. Nyelv: 18 mm. Felvágás: 15 mm. Hangolása: C'', ambitusa két oktáv; a második oktáv a-h-c-je hamis.

Háromaraszos: hossza 47 cm. Kerülete: 7 cm. Átmérője: 17 ill. 21 mm. Lyukak egymástól való távolsága: 25 mm. A lyuk átmérője 7 mm (nem teljesen szabályos kör alak). Nyelv 24 mm. Felvágás 18 mm. Hangolása f', ambitusa két oktáv, a második oktáv d-e-f-je nem tiszta. Hívja még nagy furulyának is.

A pikula három lyukú, alsó vége levágott. Hossza: 12,6 cm, átmérője 9, ill. 15 mm. Egy lyuk a hold oldalán, kettő vele szemben áll, emiatt a furulyát fordítva kell szájba venni: a hold lefelé néz. A két lyuk egymástól való távolsága 16 mm. Nyelv: 12 mm, felvágás 13 mm. Hangolása d''', ambitusa dúr pentachord.

Az egyforma nagyságú furulyáknak mind méreteik, mind hangolásuk megegyezik, meg kell azonban jegyeznünk, hogy néhány milliméter eltérés előfordul, azonkívül a hangolásnál is kissé mélyebb vagy magasabbra eltolódhat az alaphang, ez az eltolódás azonban a kis szekund távolságot soha nem éri el. Gyakorlati jelentősége különben sincsen, a furulyákkal zenekarban vagy többen együtt játszani nem szoktak.

A készítő maga nagyon jól játszik, biztos technikája van, moll jellegű dallamokat a lyukak félig való befödésével szólaltat

1. kép. A furulya használata

meg. Minden játék előtt néhány futamot játszik, valamennyit d' s m d hármashangzattal kezdi, így lehet szerinte legjobban megtudni, jó-e a *zúgás*, nem kell-e kicsit nyálazni a nyelvet, hogy jobban szóljon. A pikulán csak jobb kézzel játszik, rövidsége miatt két kéz el sem férne rajta.

Tánchoz, mulatsághoz vagy akárcsak szórakozáshoz is régebben sokszor hívták furulyázni (ma már ritkábban küldenek érte, nemcsak magas kora, hanem a fiatalság zenei igényének megváltozása miatt is), jóval gyakoribb volt azonban, hogy dudálni ment. Most már nincs dudája, de mind saját, mind a megkérdezett falubeliek szerint mestere volt hangszerének. Nemcsak a községbe hívták, messze környékről is küldtek kocsit érte, különösen lakodalmakban játszott. A szomszédos Ipoly-

szakállasra a trianoni békéig minden évben járt „farsang három napokra", a gyerekek báljára. Ezek az iskolából kikerült, de a lány-legénykorba még nem ért fiatalok voltak; az eladó lányok és udvarlóik másik kocsmában mulattak cigány mellett, gyerekeknek csak duda járt még. 9—10 forintot keresett a három nap alatt a teljes ellátáson kívül. Lakodalmakon kevesebbet kapott, ugyanis inkább szegényebb helyekre hívták, ahol nem telt cigánybandára.

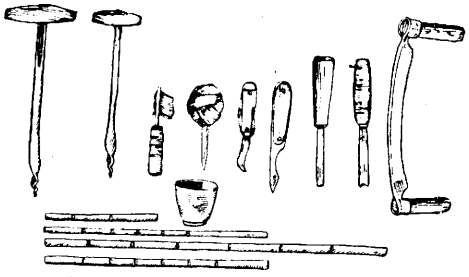

2. kép. A furulyakészítés szerszámai

Módosabbak csak akkor vették igénybe, ha esetleg torlódás volt, és cigányt nem kaptak.

A furulyák eladását régebben úgy végezte, hogy tarisznyáját telerakta furulyákkal és az ugyancsak általa faragott kanalakkal, *varicskák*kal és elindult a környékbe házalni. „Varicskát vegyenek" kiabálta, ha beért egy-egy faluba. A kanalak mellett furulyáit is megláttak; a gyerekek addig könyörögtek édesanyjuknak, míg vett. Másik üzleti fogása volt, hogy beérve a faluba furulyázni kezdett, úgy csődített közönséget maga köré. Az asszonyok a kanalakat, gyerekek, legények pedig a furulyákat vették meg. Legkedvesebb helye azonban a kocsma volt, üzleti útjai során, ahogy belépett, mindjárt játszani kezdett, olyan jó hangulatot keltett, hogy néha még táncra is perdültek. Ilyenkor aztán egyre-másra kérdezték tőle; hogy adja furulyáit, mindenki meg akart tanulni játszani. Néha — ha több volt a vásárló mint a hangszer — még össze is vereked-tek, hogy kinek jusson.

Ma már ismerik az egész környéken, nem jár házalni, hozzá megy, aki venni akar. Alig tud megrendelőinek eleget tenni. Egyszerre 5—6—7 furulyát is *elindít*, munkába vesz, hamarabb készül el, mintha egyenként végezné. Egy-másfél hónap alatt tudja befejezni, ma már az öregség miatt csinálja lassabban, régen pedig a jószág őrzése miatt nem jutott rá hosszabb idő, legeltetés közben nem tudott minden folyamatot elvégezni, csak amihez a kés elegendő volt. Saját megítélése szerint három-négyezer furulyát készíthetett, s ezt a számot nem is kell túlzásnak tartanunk, ha feltételezzük, hogy 18 éves kora óta hetenkint egy hangszert készített.

SCHRAM FERENC

NÉPRAJZI HÍREK

† Dr Hankó Béla
1886—1959

Nem tettetett fájdalom, inkább megdöbbenés ült ki az arcukra azoknak, akik őt valaha ismerték, — mikor tudomást szereztek haláláról. „1959. november hó 16-án, hosszas szenvedés után, de mégis váratlanul húnyt el 73 éves korában, özvegységének harmincadik esztendejében, Torontóban" — jelenti a gyászkeretes papírdarab. A magyar tudomány, — a néprajztudomány is, — túlságosan drága árat fizetett ezért a feketekeretes gyászjelentésért: olyan fiát kellett érte odaadnia,

akit tudósi s emberi adottságaiért tíz körmünkkel kellene kiásnunk a sírjából, az idegen földből. Pedig reá nem állott az, amit sok tragikus sorsú, idegenbe szakadt hazánkfia nevében SZENCZI MOLNÁR Albert fogalmazott meg: „A haza énnékem számkivetés vala csak." — Nem! Szinte mindazt a megbecsülést elnyerte, — itthon s külföldön, — amire munkásságával rászolgált.

1886. július 5-én született Poprádon, ahol édesapja járási tiszti orvos volt. Elemi iskoláit itt, a gimnáziumot Iglón végzi jeles bizonyítvánnyal. Érdeklődése Budapestre viszi, ahol az egyetemen 1910-ben tanári oklevelet szerez és „Summa cum laude" doktorál. Az Egyetemi Állattani Intézet azonnal vissza is tartja, mint tanársegédet 1914-ig, a háború kitöréséig. A háború alatt az Adria albán partjain teljesít katonai szolgálatot, a partvédő tüzérségnél. Bőven nyilik alkalma arra, hogy a természeti környezetet nyitott szemmel járva, kitáguljon érdeklődési köre s addigi származás- és rendszertani kutatásaiba tájföldrajzi és néprajzi problémák megoldására irányuló törekvés is helyet kapjon. A háború végén 1918-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztályára kerül, ahonnan 7 év múlva, 1925-ben a révfülöpi Biológiai Állomás megszervezésére hívják el. Az addigi, külföldön és itthon szerzett tapasztalatai erősen kiszélesítik szaktudománya problematikájának körét s két év múlva, 1927-ben az újonnan szervezett Magyar Biológiai Intézet igazgatásával bízzák meg. Innen kerül a Debreceni Egyetem Állattani Intézetének professzori katedrájára, ahonnan 10 év után ugyanilyen minőségben a Kolozsvári Egyetemre kerül. A debreceni tíz esztendő mindenképpen jelentős periódusa HANKÓ Béla életének. A hajdani Alföld ősi állatvilágának történeti-regionális kutatása, ősi magyar háziállataink származásának, kialakulásának tanulmányozásává bővül s mélyül. Ezzel már a néprajztudomány terére lép s publikációval több problémával kapcsolatban inspirálja népi állattenyésztésünk kutatásának legjobb szaktudósait — GYÖRFFY Istvánt, TÁLASI Istvánt, K. KOVÁCS Lászlót, BALOGH Istvánt s másokat. De maga is haszonnal forgatja népi állattenyésztésünkkel foglalkozó etnográfusaink tanulmányait s ezek néprajzi adatai nagyban elősegítik ősi magyar háziállataink időben visszafelé történő kialakulásának s eredetének körvonalazását. E célból maga is gyakran útra kél s felkutatja valamennyi tájfajtánk tenyésztési centrumait, hogy néprajzi adatait saját szaktudományának módszerével szerzett tapasztalatokkal, megfigyelésekkel egészítse ki. Háziállataink eredetére vonatkozó kutatásainak központi figurái a ló, a nagyszarvú fehér magyar szarvasmarha, a kutya, hortobágyi racka juh és a sertés, de tüzetesen foglalkozik a szamár, öszvér, bivaly, kecske és baromfi tájfajtáink eredetével is.

Elfogulatlanságára jellemző, hogy minden fontos háziállatunk kiválasztását és kialakítását valamilyen romantikus felfogással és szemlélettel nem sorolja nomád, ill. félnomád műveltségünk javai közé, hanem az alapos tudományos felkészültségű tudós tárgyilagosságával helyezi eredetüket azokba a műveltségi zónákba, amelyekből a tudományos adatok kényszerítő erejű bizonyítása alapján eredeztethetők.

HANKÓ Béla szerencsés kutatásai azért is válhattak eredményesekké és gyümölcsözőkké, mert koncepcióit sohasem szorította szűk és merev, áttörhetetlen keretek közé. A magyar háziállatok kutatásával kapcsolatban a tudomány legkisebb rezdülését is figyelemmel kísérte s lázas igyekezettel sietett ezek használt lefölözni problémáinak végleges megoldása érdekében. Eközben felfogása tisztult és kristályosodott. Utolsó egyetemi és más tudománynépszerűsítő előadásaihoz készített vázlatai, jegyzetei mutatják legjobban, hogy fiatal, kezdő évei munkahipotéziseinek milyen ellenpólusaira jutott el idős korában. Munkamódszere, tudós magatartása a legnemesebb értelemben volt rugalmas s mégis: tudományos munkássága egy jól körülhatárolt koncepció szolgálatában fejlett ki, sosem vált úttörők gyakori szerteforgácsoló vagdalkozásává. Pedig, ahogy maga mondta: „Úttörője vagyok hazánkban az oknyomozó fejlődéstannak és az ősi magyar háziállatok eredetére vonatkozó vizsgálatoknak" — „ilyen vizsgálatokat eddig hazánkban senki sem végzett."

Mint minden olyan ember, aki munkája helyességében és céljában hisz: eredményeit propagálta írásban és szóban. A tanításain nevelődött fiatal tudósok fejlődését figyelemmel kísérte s állandóan segítségükre sietett. Emberi tulajdonságai közé tartozott, hogy mindenkihez az emberszeretet, a megértés útján közeledett. Innen van, hogy a különböző külföldi tudományos intézetek és társaságok hozzá intézett leveleiben a hivatalos formulák mögül átüt a melegség, amely az embernek szól. Ugyanez a melegség érződik ki a sok hazai és külföldi tudós kolléga vagy ismerős leveléből is.

Szorosan vett tudományos kutatói és nevelői munkája mellett 6 tudományos intézményt szervezett, több nemzetközi tudományos társaság választotta tagjai sorába, a Nemzetközi Állattani Nomenclatura Bizottságban ő képviselte Közép- és Kelet-Európát, a Limnológiai (édes belvizekkel foglalkozó tudomány) Társaság alelnöke volt. Azonban mindezeknél az elismeréseknél többre becsülte azt, hogy érdemei elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia Minősítő Bizottsága 1952. július 25-én a Biológiai Tudományok doktorává habilitálta: 231 nyomtatásban megjelent tudományos munkájáért.

A tudományszakon kívül, melyet európai rangra emelt, — hazáját és családját szerette a legjobban. Ez a három dolog kötötte le összes energiáit. Amikor 1957-ben elhatározza, hogy Kanadába vándorol lányaihoz, az egyedül maradt s megtört öreg embernek az ősz juttatja eszébe: hol született, hol dolgozik, és — hol temette el feleségét . . . Szívében mérhetetlen fájdalommal szállt be a repülőgépbe . . . A honvágy ölte meg . . .

Most, amikor reá emlékezünk, gondolatban teszünk csak virágcsokrot sírjára.

HEGYI IMRE

Tanulmánykötet Reguly Antal tiszteletére

Reguly Antal halálának centenáriuma alkalmából a magyar néprajztudomány Emlékkönnyvvel adózik az úttörő szibériakutató emlékének. A kötet Reguly munkásságának egy eddig kevéssé méltatott területe köré csoportosítja tanulmányait: a szibériai népek hitvilágának problémája köré.

Az Emlékkönyv megismertet Reguly életével, munkásságával, valamint csaknem minden szibériai és néhány nem szibériai finnugor és török nép fontosabb vallástörténeti kérdésével. A kötet néprajzi, nyelvészeti és régészeti tanulmányokat gyűjt egybe, szerzői a nemzetközi tudományos élet jeles képviselői, van közöttük vogul, kazáni török és gilják nemzetiségű is.

A tanulmányok megismertetnek a vogul és sór gyermekszületéssel, valamint a kisgyermek megóvásával kapcsolatos hiedelmekkel és szokásokkal, a giljákok tiltott cselekményeivel, az ázsiai eszkimók népi tudásával, vallásos képzeteivel és szertartásaival, az enyecek temetkezési módjával, a lappok, obiugorok és nanajok szellemkultuszával, az osztjákok áldozó hombárjával, az obiugor és ket medvekultusz főbb vonásaival, a magyar és a kazáni tatár totemisztikus képzetek csökevényeivel. Több tanulmány vizsgálja a samanizmus különböző sajátosságait: a nganaszánok és az evenkik sámánná válásának képzetét, a szamojéd sámánok kategóriáit, a szelkupok, az Altaj és a Szajánok török népcsoportjainak sámándob és dobverő problémáit, az evenki sámánénekek, a szamojéd sámánénekek versélésének kérdéseit, valamint a magyar táltos extázisának módját. Tanulmányok elemzik egy nép sámánhitének etnikus egyöntetűségének, az észak-ázsiai vadászok csontfelemelő szertartásának, a szibériai anyakultusznak, valamint a csillagismeretnek a kérdéscsoportjait. A kötet tanulmányait osztják mitikus énekek elemzése, osztják és nanaj mesék interpretálása, valamint az Amur-menti népek díszítőművészetének vizsgálása egészíti ki.

A számos képpel illusztrált 35 ív terjedelmű kötet 1960-ban jelenik meg angol nyelven az Akadémiai Kiadónál.

DIÓSZEGI VILMOS

Beszámoló a kieli és koppenhágai népmesekutató kongresszusról

(1959. augusztus 19—29.)

Az elmúlt év augusztusában, teljes tíz napon keresztül a világ legkülönbözőbb országainak mintegy kétszáz mesekutatója találkozott Kielben, majd Koppenhágában, hogy a népmese vizsgálatának legkülönbözőbb elméleti és gyakorlati kérdéseit megvitassa. Amennyire egyetemes gyűjtőfogalom a mese — az emberi kultúrának szinte minden rezdülését tükröző műfajok gyűjtőfogalma —, éppen annyira változatosak azok a kérdések, amelyekre a tudományos vizsgálódás a mese vizsgálata által választ keres. A kongresszus jelentőségét az adta meg, hogy

1. ezúttal nyílt első ízben alkalom a tudományág képviselőinek ilyen nagy-

szabású találkozására, s itt a legkülönbözőbb felfogások, nézetek, irányzatok kerülhettek előadás, referátum vagy magánbeszélgetés során megvitatásra,

2. a kongresszus új feltételek megalapozásával, új lehetőségek feltárásával létrehozta a népmesekutatók szövetségét. A népmese nemzetközi nyelvén, annak valóban demokratikus szellemében, olyan baráti közösségnek fektette le az alapjait, amely a kutatás mai fokán a további nemzetközi együttműködéshez szükséges.

A kongresszus megrendezése a lehető legkedvezőbb időpontban történt, amikor a mesekutatás hosszabb stagnálás után újra fellendült, és indokolttá vált művelőinek találkozása. A mesekutatás eddig is annak a nemzetközi összefogásnak köszönhette eredményeit, amely nélkül a mesekincs hozzáférhetetlen maradt volna. (Álljon itt példának csak Bolte—Polivka kézikönyve, a Folklore Fellows szövetség kiadványsorozata stb.) Annál természetesebb, hogy az immár sokkal szélesebb területen folyó kutatást koordinálni kell. A második világháború után megkettőzött erővel újult meg a munka: új mesegyűjteménysorozatok ismeretlen mesekincset tártak fel;[1] kutatóintézetek létesültek új szempontú modern vizsgálatok céljából.[2] A kutatás igényeinek növekedésére vet fényt a szaktudósok bloomingtoni találkozásának összefoglalása[3] és Stith Thompson Motif-Index és típuskatalógus-revíziója, tanítványainak rendszerező munkái.

A gyűjtőterület szélesedésével mind több probléma vetődik fel, amelyet meg kell oldani. (Milyen összefüggés van mese, mítosz, elbeszélés, monda, legenda, novella között? Melyek a műfaji kritériumok Európában és Európán kívül? stb.) Egyre több érdeklődő csatlakozik a mesekutatók táborához a rokonterületek kutatói közül: etnológusok, szociológusok, kultúrtörténészek, vallástörténészek, nyelvészek stb., akik a maguk szemszögéből kívánják megközelíteni ugyanazt az anyagot. Habár a mesekutatás nagy kezdeményezőjének, Jakob Grimmnek törekvéseiben csírájában már megvolt a mesekutatás minden kérdése,[4] annyi bizonyos, hogy ezeknek megfejtése csakis az újabb, modern gyűjtési módszerekkel feltárt nagytömegű mesekincs ismerete alapján várható.

A kieli kongresszust előkészítő eredmények létrehozásában sok köszönhető Kurt Rankenak. A kieli egyetem néprajzprofesszora egyike korunk legjelentékenyebb szakembereinek, akinek kitűnő munkái mellett a nemzetközi együttműködés megszervezésében is sok érdeme van. Érintkezésbe lépve a különböző országok szakembereivel, meseenciklopédia szerkesztésébe kezdett,[5] megindította az első népmese-folyóiratot, a Fabulát, valamint annak mesegyűjteményeket („A") és elmé-

[1] Utalok itt W. R. Peuckert (Das Märchen. — W. E. Peuckert—O. Lauffer: Volkskunde. Quellen und Forschungen seit 1930. 130—176 l.) és L. Röhrich (Die Märchenforschung seit dem Jahre 1945. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 1955: 179—195, 1956: 274—319, 1957: 213—224 l.) összefoglalására; melyek lényegében teljes képet adnak az 1945-től folyó mesekutatásról. Hadd említem itt P. Delarue nagyszerű munkáját, az eddig szinte feltáratlan francia mesekincs sorozatos publikálását („Contes merveilleux des provinces de France"), egy „népek meséi" sorozat megindítását („Contes de cinq continents") s a francia mesekatalógust, melynek a szerkesztő hirtelen halála miatt csak egy kötete készülhetett el s azt, hogy P. Delarue olyan kutatógárdát nevelt fel, amely folytatja munkáját. Az újonnan megismert területekhez tartozik az a specifikus amerikai mesekincs is, amely R. Dorson kutatásai alapján vált ismertté (itt csak American Folklore című 1959-ben megjelent könyvére hivatkozom, amely összefoglalja munkájának eredményeit). Megemlíthető az is, hogy a hitelesség szempontjából oly sok kívánnivalót hátrahagyó, Märchen der Weltliteratur-sorozat mellett igényes sorozatként jelent meg, immár szépszámú kötetben, a „Gesicht der Völker".

[2] A népi demokráciák kitűnő kutatóintézeteire gondolok itt elsősorban, ezek között is mindenekelőtt a bukaresti Román Folklór Intézet szinte példa nélkül álló nagyszerű munkájára, mellyel a virágzó román mesekincs megörökítéséről és feldolgozásáról gondoskodik. De megemlíthetjük itt a sarajevói, ljubljanai és zágrábi kutatóintézetek nagyszabású kutatómunkáját is, melyek szintén hozzájárulnak a kelet-európai mesekincs hozzáférhetővé tételéhez.

[3] Four Symposia on Folklore. Held at the Midcentury International Folklore Conference, Indiana University, July 21—August 4. 1950. Bloomington 1953 (ed. S. Thompson).

[4] A. B. Rooth: *Scholarly Tradition in Folktale Research.* Fabula I/1958. 193—194.

[5] A címszó-lista első összeállítása legutóbb került a munkatársak kezébe. Enzyklopädie des Märchens. Stichwortliste. Erste Fassung. Winter 1959/60. Berlin, W. de Gruyter.

leti tanulmányokat („B") közreadó könyvsorozatát.[6] Célja, hogy egy táborba tömörítse a mesekutatókat, tekintet nélkül a köztük fennálló elvi, világnézeti különbségekre.

Ebben a szellemben szervezte meg Kurt RANKE a „Verband der Vereine für Volkskunde" megbízásából a kieli kongresszust, amely azután Koppenhágában folytatódott. Itt a Nordisk Institut for Folkedigtning, élén L. BØDKERrel látta vendégül a kongresszust.

A kongresszus napjait baráti légkör és magas színvonalú, lelkes tudományos érdeklődés kísérte végig. Több mint harminc ország küldöttei találkoztak; olyanok, akik könyvek, folyóiratcikkek alapján javarészt ismerték már egymás munkásságát vagy éppen hosszabb ideje levelezés folytán kapcsolatban is álltak egymással. Bár délelőtt-délután folytak az előadások, a vitatkozók fáradhatatlanoknak mutatkoztak, és a hasonló érdeklődésűek a díszvacsorák, esti programok, kirándulások és múzeumlátogatások alkalmát sem mulasztották el, hogy egy-egy csoportba verődve folytassák megbeszéléseiket. A viták középpontjában, a kérdések kereszttüzében végig a mesekutatásnak azok a kimagasló alakjai álltak — Walter ANDERSON, Stith THOMPSON, Archer TAYLOR, Séamus Ó. DUILEARGA, Julian KRYZANOWSKY — akik oly nagy szerepet játszottak a tudományág önállósítása terén.

A nyitóelőadást Kurt RANKE tartotta „Einfache Formen" címen, amely JOLLES ismert tételét bizonyos fokig rehabilitálva, újra értelmezve arra mutatott rá, hogy hibás a műfajok merev elhatárolása, terjedésük-változásuk túlontúl mechanikus papírforma szerinti regisztrálása, hiszen a prózai műfajok formálódása, néprajzi-antropológiai kérdés, a vizsgálatnak tehát társadalmi szempontúnak kell lennie, a mesélő társadalom tagjainak gondolati-érzelmi magatartását vizsgálnia, mivel a műfajok keletkezése társadalmi funkciókban keresendő.

Másnap általánosabb jellegű, elvi, elméleti kérdéseket érintő előadások hangzottak el. Ezek között sorrendben az első Jan de VRIESé (Utrecht) volt, „Märchen, Mythen und Mythenmärchen" címmel. 1954-ben megjelent könyvében felvetett problémákat a mese és a mítosz összefüggéseiről fejtegette tovább. Utána ORTUTAY Gyula „Begriff und Bedeutung der Affinität in der mündlichen Überlieferung" c. előadása[7] következett soron, amely újszerű problémafelvetésével keltett érdeklődést. Végül J. Ö. SWAHN (Lund) foglalta össze a nemzetközi mesekutatás feladatait.

Egész sor beszámoló foglalkozott részben az új, a kutatás számára eddig ismeretlen területeken megindult gyűjtőmunkával, részben pedig egy-egy elavult módszerekkel gyűjtött vagy hiányos anyag újrafelvételével. Így többek között értesültünk a makedón, boszniai, hercegovinai, máltai, frioul, vallon, indiai, izraeli, a kanadai és louisianai meséknek az utóbbi években megkezdett gyűjtéséről és archiválásáról.[8] Arról is hallottunk, hogy a mintegy ötven esztendeje szünetelő angol mesegyűjtés és a Polívka és Kubín nagyjelentőségű gyűjtőmunkája óta sokáig szünetelő csehszlovákiai munka újból megindult. Sokan szóltak a gyűjtés módszeri kérdéseiről, és felvetődött az eddigi „fehér foltok" megszüntetésének igénye is. A nemzetközi mesekincs összefüggése tekintetében nagy hiányt jelent például, hogy az arab országokban semmiféle gyűjtés nem folyik. A gyűjtés speciális problémái között említendő K. HORÁLEK (Prága) előadása a balkáni népek mesekincsének összegyűjtéséről, valamint G. RUDOLPH (Friedewald) referátuma a bányászmondák gyűjtésének kérdéséről. Ez utóbbihoz DÖMÖTÖR Tekla, a magyar delegáció egyik tagja is hozzászólt, ismertetve a magyar bányászmondák anyagát.

Igen nagy érdeklődés kísérte a mesekutatás legfontosabb segédeszközeinek, a mesekatalógusok munkálatainak beszámolóit. Mindenekelőtt Stith THOMPSON (Bloomington) ismertette az 1928-ban kiadott AARNE—THOMPSON-féle alapkatalógus hamarosan lezárásra kerülő revízióját. Elmondotta, hogy az új katalógusban a 30

[6] A folyóiratnak eddig három kötete látott napvilágot. Az *A*) sorozatban (mesegyűjtemények) LOORITS, O.: Estnische Volkserzählungen és TAUSCHER, R.: Volksmärchen aus dem Jeyporelande c. kötet jelent meg eddig, a *B*) sorozatban ROBERTS, W. E.: The Tale of the Kind and Unkind Girls (AaTh 480).

[7] Az előadás az 1959. április 6-án elhangzott akadémiai székfoglaló (Variáns, invariáns, affinitás. A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei. MTA II. Oszt. Közl. IX. 3—4. sz. 195—238. l.) summája volt.

[8] A referátumokat sorrendben: RUSIC, B. (Skoplje), PALAVESTRA, V. (Sarajevo), CASSAR-PULLICINO, J. (Malta), D'ARONCO, G. (Udine), PINON, R. (Liége), UPADHYAYA, K. D. (Allahabad), NOY, D. (Jeruzsálem), LACOURCIÉRE, L. (Quebec) és BRANDON, E. (Houston) tartották.

esztendő alatt megjelent nemzeti katalógusok és motívum-indexek anyagát is feldolgozta. Különösen a nagyon hiányosan képviselt dél- és kelet-európai, közel-keleti és indiai anyagra volt tekintettel, de ezeken kívül, jelentékeny mértékben támaszkodott a quebec-i, edinburgh-i, lundi, dublini, athéni, marburgi, koppenhágai, stockholmi, párizsi, a jugoszláv és finn kéziratárak gyűjteményeire. Lényegét tekintve a katalógus struktúráján nem változtatott, tárgya az Irország és India között elterülő terület meseanyaga maradt, az idevágó műfajok is változatlanul az Aarne szerint meghatározottak. Thompson kifejtette, hogy a katalógusba csupán olyan típusokat vesz fel, amelyek eléggé megalapozottak; az egy-két változattal szereplő helyi vagy egyéni formákat figyelmen kívül hagyja. Thompson után egy sor nemzeti katalógus készítője számolt be munkájáról, így a japán (Ikeda), francia (M. L. Tenèze), indiai (K. D. Upadhyaya), pakisztáni (W. E. Roberts), görög (G. Megas). Arról is értesültünk, hogy új katalóguson dolgoznak oly országok kutatói is, amelyeknek régi katalógusa már elavult. A magyar delegáció egyik tagja, Kovács Ágnes nagy figyelmet keltő előadása is ezek között szerepelt. Elmondotta, hogy a készülő új magyar mesekatalógus mennyi új redakcióról fog számot adni. Az elhangzottak alapján kitűnt, hogy mennyire fontosak a modern kutatás szempontjából a lokális redakciókat számbavevő nemzeti katalógusok, hiszen már nem pusztán szótárszerű használatra alkalmasak, hanem a mese formálódásához, variálódásához, életének vizsgálatához is segítséget adhatnak.

Azok az előadások, amelyek a mese- vagy mondatípusok, egyes motívumok történeti formálódását és elterjedését kisebb-nagyobb területen belül vizsgálták, javarészt az ismert, összehasonlító módszer nyomdokain haladtak. Ezek között F. L. Utley (Columbus) az AaTh 825. mesetípusról, I. Grafenauer (Ljubljana) a szlovén és észak-európai legendaelemek összefüggéséről, C. S. Mundy (London) Küklopsz alakjának a török hagyományban való formálódásáról, P. N. Boratav (Ankara—Párizs) Hodzsa Naszreddinről tartott előadást. J. Matl (Graz) igen sok adatot felsorakoztatva a szláv népek hagyományaiban található nemzetközi elterjedésű meseelemeket összegezte. A. de Félice (Páris) igen meggyőzően mutatott rá a különböző típusú népmesékben előforduló nemzetközi stíluselemek összehasonlító vizsgálatának szükségére.

Igen tanulságosak voltak azok az előadások, amelyek eddig ismeretlen irodalmi meseforrásokat mutattak be: E. Rath (München) a XVI—XVIII. századi prédikációgyűjteményekben rejlő néphagyományanyagról számolt be, B. Galberth (Berkeley) Johannes Nider XV. századi Formicariusának exemplum-anyagát, R. Schenda (Nördlingen) pedig a francia ponyvairodalom népi elemeit ismertette.

Az irodalom és népmese kérdéseivel foglalkozó előadások közül M. Lüthi (Zürich) „Das Märchen als Gegenstand der Literaturwissenschaft" c. előadása emelkedett ki. Azt a kérdést fejtegette: mennyiben kell az irodalomtörténetnek a népmesével foglalkoznia, mennyiben segít a mese történeti, műfaji alakulásának ismerete más műfajok alakulásának megismeréséhez. Az irodalom és a néphagyomány kölcsönhatásáról igen nagy anyag bemutatásával E. Mudrak (Wien) beszélt.

Érdeklődést keltettek azok a különféle jellegű és tárgykörű előadások is, amelyek inkább kultúrtörténeti-etnológiai módszerekre támaszkodtak. Ezek között kiemelkedett L. Röhrich (Mainz) nagyobbszabású összehasonlító történeti-néprajzi vizsgálata, az „állatok királya" motívummal kapcsolatban. Hiedelem-elemeknek népmesei szerepével foglalkozott W. D. Hand (Los Angeles), J. Schwebe (Marburg) és H. v. Sicard (Uppsala), H. Beit (Ascona) előadása. Külön említésre méltó G. Scheidewin (Berlin) előadása, amelyben egy XVII. században lejátszódott történeti esemény mondává alakulásának útját mutatta be.

Az eleven mesével, a mese életével foglalkozó előadások közül kettő a közösségi mesekincs etnikus vonatkozásait érintette. Az egyik, M. Maticetové (Ljubljana) a nyelvhatár menti szlovének anyagának interetnikus kapcsolatait és a gyűjtés módszerét ismertette, a másik, Th. Jamesé (Detroit) egy bevándorolt népcsoport specifikus mesekincsét mutatta be. Egy harmadik, S. lo Nigro (Catania) beszámolója pedig a szicíliai mesemondók stílusáról szólt. Az utolsó napon sorrakerült hat előadás közül kettő volt elméleti jellegű: K. Schieré (München), ki a népi elbeszélések funkciójáról szólt, valamint magamé, mely a mesemondó, a közösség és a hagyomány szerepét vizsgálta a mesealkotásban. A többi idevágó előadás egy-egy területről adott bemutatást. Így például R. Dorson (Bloomington) két maine-i halász mesemondó repertoárját ismertette, E. Schoenfeld (Wien) az izraeli mesemondók jellegzetes típusait mutatta be, M. Bošković-Stulli (Zagreb) a jugoszláv mondamesélőkről emlékezett meg, O. Sirovátka (Brno) pedig

a mese és monda szerepéről a mai cseh néphagyományban.

Az említettek mellett még számos hasonlóképpen érdemes előadást sorolhatnánk fel, hiszen mintegy hetvenet hallgattunk végig, a kongresszus jellegének illusztrálására azonban talán ennyi is elegendő. Az előadások 1960 folyamán egyébként is önálló kötetben jelennek meg.

Amint az elmondottakból kiderülhetett, a kongresszus előadásai túlnyomó többségben a mese szövegével foglalkoztak. A kongresszuson a mesekutatásnak leginkább irodalomtörténeti-filológiai módszerei jutottak érvényre, és szerényebb arányokban szerepeltek a néprajzi és szociológiai vizsgálat módszerei. Úgy tetszik tehát, hogy a mesekutatás zömében még nem tudott elszakadni attól az összehasonlító filológiai gyökerétől, amelyből sarjadt, és még kezdeti fokon áll az a törekvés, hogy az eleven népi kultúrát tekintse kutatása tárgyának. Alig érthető, hogy miért van ez így, amikor idestova harminc esztendeje közismertek már Asadowskij és a szovjet kutatás eredményei, csak úgy, mint a Friedrich Ranke-féle „Märchenbiologie"-kutatás, Schwietering szociológiai módszere, az Irish Folklore Commissionnak C. W. v. Sydow elméleti eredményein alapuló munkája stb. Méltán adott hangot e hiánynak a záróülésen Ó. Duilearga, ki rámutatott, hogy a tíz napos tanácskozáson mennyire kevés szó esett éppen azokról, akik nélkül a kongresszus nem ülésezhetne: a mesemondókról.

Természetesen a mese életének tanulmányozására Nyugat-Európa legnagyobb részén ma már nincs mód, hiszen ott a mese már nem él, csupán a kitűnő archívumok teszik lehetővé legalább filológiai feldolgozásukat. Nem így áll azonban a helyzet például Dél- és Kelet-Európában, Közel-Keleten, ahol a mese élő része a népi társadalom műveltségének. A kongresszuson elhangzott gyűjtési beszámolók, előadások alapján bízvást hihetjük, hogy ha e területeken új szempontú korszerű technikai segédeszközökkel kezdenek gyűjtést, akkor ez, párosulva a mesetudomány újszerű elméleti ismereteivel, valóban soha nem remélt eredmények születhetnek meg.

A záróülésen a kongresszus résztvevői elhatározták, hogy szervezetben egyesítik a tudományág képviselőit. Ez a szervezet hivatott elősegíteni, megszervezni és koordinálni a további munkát; gondoskodik további tanácskozások összehívásáról. A végrehajtó bizottság titkára K. Ranke (Kiel), tagjai: L. Bødker (Koppenhága), J. Kryzanowski (Varsó), S. lo Nigro (Catania), Dov Noy (Izráel) és M. L. Tenéze (Párizs). Felvetődött még egy hasonló szervezet megalakításának gondolata is, a népmondák kutatásának elősegítésére.

A kongresszus berekesztése után a magyar delegáció J. Ö. Swahn meghívására megtekintette a lundi néprajzi intézetet és mesearchívumot, majd G. Henssen meghívására a marburgi egyetem néprajzi intézetében és a központi német népmesearchívumban tett látogatást.

Dégh Linda

Kisebb hírek

Koppenhágában 1958. május 19—21 között a Dán Nemzeti Múzeum meghívására *Nemzetközi Circumpoláris Konferenciát* tartottak, amelyen Kanada, Dánia, Finnország, Norvégia, Svédország, a Szovjetunió és az Egyesült Államok szakemberei vettek részt. A konferencia főfeladata az volt, hogy az arktikus etnológiai, archeológiai és antropológiai kutatások terén a nemzetközi együttműködéshez részletes terveket dolgozzanak ki s lehetővé tegyék a személyi és információs cserét. Foglalkoztak az arktikus övezet etnológiai kutatásának jelenlegi helyzetével. Kiemelték a Szibériában végzett szovjet kutatások jelentőségét. A Bulletin of the American Anthropological Association (Vol. VI., 1958. No. 3.) nyomán a konferencia főbb határozatait a következőkben ismertetem:

1. Fel kell állítani egy nemzetközi bizottságot az arktikus etnológiai, archeológiai és antropológiai kutatások végzéséhez. A bizottság álljon kapcsolatban az Anthropológiai és Etnológiai Tudományok Nemzetközi Kongresszusával illetve annak állandó bizottságával.

2. Minél gyakrabban nemzetközi konferenciákat, tanácskozásokat kell szervezni az arktikus és szubarktikus etnológiai, archeológiai és antropológiai kérdésekkel foglalkozó kutatók számára. Sürgősen meg kell teremteni a kapcsolatot az arktikus népek nyelvével foglalkozó szakemberekkel.

3. Szervezni kell a múzeumi tárgyak s az egyéb idetartozó illusztratív anyag, valamint az irodalom rendszeres cseréjét.

4. Nemzetközi publikációkat kell létrehozni.

5. Egybe kell hangolni az archiválís anyag kiadását; különösen a 16. századtól a 19. század közepéig terjedő anyagét.

6. Támogatni kell a különböző országok tudományos intézeteinél a szakemberek cseréjét.

7. Közös tanácskozásokat kell létrehozni az arktikus és szubarktikus területek tudományos kutatásának tervezésénél.

8. Egy következő ülésszakon meg kell tárgyalni az arktikus és szubarktikus archeológia terminológiájának, valamint a lokális kronológia rendszerének kérdését.

9. Meg kell vizsgálni, hogy a déli kultúrák milyen hatással voltak az északi kultúrák fejlődésére, pl. vizsgálni kell azt a kapcsolatot, amely a Dorset-kultúra és az Északamerika északkeleti erdős területeinek kultúrája között fennáll.

10. Vizsgálni kell a paleoeszkimó kultúrák elterjedését Grönlandban és kapcsolatukat a megfelelő kanadai és alaszkai kultúrákkal.

11. Archeológiai ásatásokat kell végezni a Bering-szoros mindkét partján, különösen a Yukon folyó torkolatvidékétől az Alaszka-félszigetig.

12. Behatóan kell vizsgálni a jukagirok rasszbeli, nyelvi és kulturális sajátságait.

13. Tanulmányozni kell a lappok és szamojédek közötti érintkezést és kapcsolatot.

14. Tanulmányozni kell a kapcsolatot és érintkezést Skandinávia és a Szovjetunió neolitikus és bronzkori kultúrái között.

15. Tanulmányozni kell az orosz vadásztelepeket az Északi Jeges-tenger partvidékein és a poláris tenger szigetein.

16. Etnoszociológiai vizsgálatokat kell végezni a cirkumpoláris társadalmak körében a kulturális áramlások lehetőségét is tekintetbe véve.

17. Vizsgálni kell, hogy a klimatikus tényezők miképpen befolyásolják a cirkumpoláris népek testalkatának morphológiai és fiziológiai sajátságait.

18. Vizsgálni kell az elszigeteltség jelentőségét a fizikai tulajdonságok átöröklődésének eseteiben.

19. Antropológiai megfigyeléseket és összehasonlító vizsgálatokat kell folytatni a cirkumpoláris területeken. A vizsgálatok terjedjenek ki az arc lágy részeinek, a hajnak, a pigmentációnak, a fogazatnak, a vércsoportoknak a vizsgálatára. Ezeket a vizsgálatokat főleg a Kolyma és a Jeniszei közötti területekre kell kiterjeszteni.

20. A rasszbeli, a nyelvi és a kulturális sajátságokat tekintetbe kell venni az etnogenetikai vizsgálatoknál.

*

Lisszabonban 1960. augusztus 7—15. között a felfedezések történetének első nemzetközi kongresszusát tartják. A kongresszust a portugál állam védnökségével szervezik meg. A kongresszus megrendezésének ideje összeesik Tengerész Henrik portugál herceg halálának ötszázadik évfordulójával. Tengerész Henrik a felfedezések történetének legendás hírű, humánus szellemű alakja. Sokoldalú földrajzi, csillagászati és mennyiségtani ismeretet szerzett Sagresben, az első tengerészeti iskolában s az ő irányításával fedezték fel az Azori- és Zöldfoki-szigeteket, Madeirát, Szenegambiát. Nagy szerepe van Afrika nyugati partvidékének megismerésében. A kongresszus főtémája a tengeri felfedezések és a tengeren túli területek betelepülésének története. A kongresszus szervezésének élén a kiváló portugál professzor J. Caeiro Da Matta áll.

*

1959. április 8—10. között Edinburghban A darwinizmus és a társadalmi tudományok címen tartottak konferenciát. A konferencia napirendjére ilyen kérdések megtárgyalását tűzték: Darwin helye a gondolkodás történetében, a darwinizmus és az emberi társadalom, a természetes és társadalmi szelekció, a társadalmi fejlődés, érintkezés az emberi és állati társadalmakban. A konferencia keretén belül tág teret biztosítottak a szociológusoknak és etnológusoknak.

*

Németországban mozgalom indult meg, hogy a Grimm-testvérek életére, irodalmi tevékenységére és munkásságuk hatására vonatkozó emlékeket összegyűjtsék. A mozgalmat a Grimm-testvérek Társaság indította meg, s a mozgalom élén Mitzka Walter, Merkelbach-Pink Angelica, Peuckert Will-Erich s a német néprajz más kiváló képviselői állanak.

*

Nagybányán Szabó Gábor és Molnár Mihály szerkesztésében, illetve kiadásában 1889—1890-ben *Gutinul* címen román nyelvű újság jelent meg. Pop D. a Revista de Folclor-ban (III. 3. sz., Bukarest, 1958., 100—114. l.) hosszabban méltatja az újság jelentőségét a román folklór terén. Részletesen ismerteti a folklór vonatkozású cikkeket. A tanulmány figyelmeztet bennünket, hogy a magyar nyelvű vidéki napi és heti lapok néprajzi anyagát is eredményes lenne tanulmányozni.

*

Az Indiana University (Bloomington, Ind. USA.) kiadásában *The Folklore and Folk Music Archivist* címen igen jól használható időszaki tájékoztató jelenik meg. A tájékoztató elsősorban a népzenei s a különböző kéziratos szövegek rendszerezésének, archivális kezelésének és gyűjtési módszerének kérdésével foglalkozik. Az 1958. évi 3. számban Aili KOLEHMAINEN JOHNSON a babonák motívum-indexének kérdésével foglalkozik.

*

A néprajzi érdeklődés újabban erősen a *szakmúzeumok* szervezése felé irányul. A muzeológusok mindinkább tapasztalják, hogy egyetlen múzeum sem képes a néprajz területéről átfogó képet nyújtani, bármilyen gazdag anyaggal, kiállítási lehetőségekkel, helyiségekkel rendelkezik is. A kiállítási anyag időnkénti váltogatása, az időszakos kiállítások a múzeumok dolgozóit rendkívüli módon megterhelik. A muzeológia fejlődését a szakmúzeumok jelzik. Néprajzi szempontból is figyelmet érdemel az a múzeum, amelyet *Német Kenyérmúzeum* néven 1955-ben a németországi Ulmban alapítottak. A múzeum újabban részletes katalógust is adott ki. A magyar liszt és kenyér minősége, kenyérféléink változatossága, a sütőeszközök becses néprajzi értéke szükségessé tenné hasonló magyar múzeum megszervezését is.

*

Osztrák kutatók figyelme mindinkább ráirányul a *bányásznéprajzra*. Az idevonatkozó törekvésekről rövid tájékoztatást nyújt az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde (61. k. 1958. 337. l.).

*

A Finn Tudományos Akadémia a *Folklore Fellows Communications* eddig megjelent hetven kötetének igen tanulságos bibliográfiáját adta ki. A bibliográfia kötetenként sorolja fel az 1910—1958 között megjelent 174 tanulmányt s közli a szerzők indexét.

*

A keleti Alpesek néprajzával foglalkozó osztrák, svájci, szlovén és olasz etnográfusok 1959. május 25—29. között tartották második munkaértekezletüket a Gráz melletti St. Martinban. Az értekezlet alkalmából Ljubljanában *Alpes Orientales* címen megjelent az 1956. évi konferencia eredményeit tartalmazó gyűjteményes munka.

GUNDA BÉLA

A Nemzetközi Népzenei Tanács (International Folk Music Council) sinaiai konferenciája (1959. aug. 11—22.)

A bukaresti Folklór Intézet 10 éves fennállása alkalmából Sinaiaba hívta meg az IFMC mintegy 100 képviselőjét évi konferenciára. Az egyedülállóan intenzív gyűjtőtevékenységet kifejtő intézet épp úgy rászolgált a nemzetközi figyelemre, mint a román nép, melynek énekes és hangszeres népzenekultúrája ugyancsak bámulatosan élő és friss.

Ez a gazdag keret, mint előre látható is volt, erősen befolyásolta a konferencia programját is: az időnek több mint fele énekesek, táncosok, hangszerjátékosok művészetének csodálatával telt, esténként a tanácskozások színhelyén, vagy egy falu ill. városi üzem meglátogatásával kapcsolatban, vagy az utolsó napokban Bukarestben lezajlott népi együttes-versenyek meghallgatása alkalmával. A mély benyomások sora bizonyára mindenkit kárpótolt a némileg háttérbe szorult viták és szakmai megbeszélésekért.

A konferencia előkészítői a következő fő témákat jelölték a munkálatok számára:

1. *a)* Zene és szöveg viszonya a népdalban
   b) Mozgás, zene és szöveg viszonya a népi táncban
2. A népi hangszer-kutatás problémái
3. Hagyomány és újítás a mai népzenében
4. A vokális és hangszeres stílusok elemzése.

Az 1*b)* ponton kívül minden téma szerepelt ugyan legalább egy megfelelő súlyú előadásban, de az előadások jórésze a népi hangszerek és a hagyomány ill. újítás kérdése körül forgott. Az előbbihez A. BAINES (London) kitűnő tanulmánya adta meg a bevezetést és metodikai alapot: a HORNBOSTEL—SACHS-féle leíró és klasszifikáló organológián túlmenően meggyőzően rámutatott az élő hangszergyakorlat és az

egyes hangszertípusokhoz alakuló zene tanulmányozásának még mindig nagy lehetőségeire és általános jelentőségére. ALEXANDRU (Bukarest), PICKEN (Cambridge), STOCKMANN (Berlin NDK), RADZI—MANOV (Skoplje), CHERBULIEZ (Zürich), PETROV (Sofia), PHAN VAN CHUNG (Vietnam NDK), egyes hangszerek vagy hangszercsoportok ismertetésével kapcsolatban mutatták be a hozzájuk tartozó dallamtípusokat. A furulya-fuvolacsalád sokoldalú bemutatása különösen érdekes volt egy nagy, átfogó problémafelvetés szempontjából. (A népzenei bemutatók egy jó része ugyancsak ide vágott.)

A hagyomány és újítás kérdése az egész utolsó előadási napot kitöltötte. A román zenei folklór két alapos összefoglaló előadásban került ebből a szempontból tárgyalásra: S. Drăgoi és A. Pop mutattak rá az új életformákkal járó mélyreható változásokra és azoknak a hagyományhoz való viszonyára. J. Chlibec (Prága) ugyanezeket a szempontokat vette tekintetbe a keletmorva hangszeres gyakorlattal kapcsolatban. A magyar „delegáció" különös megtiszteltetésnek vette, hogy a vendéglátók fellépésén, mely élénk vitával is járt, elnökölhetett. — Megérdemelt érdeklődést váltott ki két izraeli előadó: K. SALOMON és L. LEVY idevágó előadása is, mely az új nyelv hangsúlyeltolódásának és a különböző korokból hagyományozott dallamoknak egymásrahatásával foglalkozott. Ugyancsak izraeli területről vett anyagon mutatta be a régi és új népi tánc egymásra hatását G. KADMAN.

A zene és a szöveg viszonyával két jugoszláv kutató: C. RIHTMAN (Sarajevo) és V. VODUŠEK (Ljubljana) foglalkozott. Népzenekiadásunk szempontjából mind a kettő jelentős: az első a szöveg- és dallamhangsúly eltéréséből, ill. azoknak kezelés- és szemléletmódjából következtetett a ritmikus séma jelentőségére, a másik konkrét ritmikai alakzatoknak egyes európai dallamtípusokkal való szoros kapcsolatára mutatott rá, ami a dallamkatalogizálás kiindulásául szolgálhat. A bolgár R. KATZAROVA előadása ugyanide, ill. az *1b)* téma tárgyalásához tartozott: az egyes tánctípusoknak a ritmusképletekre gyakorolt hatásával foglalkozott.

A 4. témacsoportban nagy érdeklődést váltott ki G. NATALETTI (Róma) és E. STOCKMANN (Berlin) bemutatója az olasz ill. albán kétszólamúság eddig jórészt ismeretlen típusairól. C. ZAMFIR (Bukarest) a Naszód vidéki hangszeres gyakorlatnak az énekre gyakorolt hatásáról tartott igen meggyőző, tartalmas előadást. Jómagam a régi és új magyar népdalstílussal kapcsolatos hangvétel-típusokkal és azok keveredésjelenségeivel ismertettem meg a hallgatóságot. Szép énekfelvételeink tetszést arattak.

A hivatalosnak elfogadott témákon kívül bőven volt alkalmunk egy-egy nép új népzenegyűjtését megismerni rövid bemutatókon keresztül. A legtöbbet természetesen a román énekesektől és zenészektől hallhattuk, de rajtuk kívül a Szovjetunió (U. VINOGRADOV), Mongólia (M. MOEURDORJE), Vietnam (NGUYEN-XUAN-KHOAT), Csehszlovákia (V. KARBUSITSKY és A. ELSCHEKOVÁ), Faeroe-szigetek (M. ARNBERG, Stockholm), Nova Scotia (H. CREIGHTON), Francia-Kanada (R. RUBIN), Törökország (L. BOULTON, New York) és Görögország (G. SPYRIDIAKIS) dallamkincséből is élvezhettünk rövid, de tartalmas bemutatókat.

Az IFMC közgyűlése az elhunyt Wiliams VAUGHAN helyébe új elnökéül Dr. Jaap KUNST professzort (Hollandia), a nagytekintélyű ethnomuzikológust választotta meg. Sajnos, a Magyar Nemzeti Bizottság nem szerepelt hivatalos képviselővel — magam a M. Tud. Akadémia kiküldötteként szerepeltem, de ilyen minőségben is résztvehettem a közgyűlésen.

A következő évi konferencia, amennyiben a Bécsből csedékes meghívás nem érkeznék meg, a kanadai Quebecben lesz. Csehország és Izrael ugyancsak kilátásba helyezték meghívásukat valamely későbbi terminusra.

A konferencia teljes támogatásáról biztosította Dr. E. STOCKMANNT (Berlin NDK) egy kétkötetes, európai népi hangszereket tárgyaló, összefoglaló munkájában (ebben magyar kutató részvétele is biztosítva van).

Az idei konferencia román rendezőiről a legnagyobb dicséret hangján kell szólnom. Mindent megtettek, hogy a román népzenéről a legteljesebb képet kapjuk (a befejező bukaresti nagy bemutatók valóban lenyűgöző és feledhetetlen hatást tettek mindenkire) és vendégszeretetük a legkisebb részletekre is kiterjedt. Maga a konferencia helye pedig mindenki szerint a legszebb volt minden eddigi között. Külön ki kell emelnem, milyen általános elismerést, szinte csodálatot váltott ki a bukaresti Néprajzi Intézet teljesen modern, mondhatnám pazar technikai felszerelése, melynek néhány újdonsága nagyon elférne a magyar népzenekutatók központjaiban is.

RAJECZKY BENJAMIN

Tanulmánykötet a kelet-európai pásztorkodásról

Tanulmánykötet jelenik meg a magyar és a szomszéd népek pásztorkodásáról illetve állattartásáról. A kötet elsősorban a magyar anyag sokrétű történeti és táji áttekintését adja, de az összehasonlítás, a kelet-európai elhelyezés céljából felkértük a szomszéd népek kutatóit is egy-egy tanulmány írására. Így mind földrajzi-etnikai, mind gazdasági-rendszeri tekintetben igen változatos formákat ölel fel kötetünk: a magyar alföldi pásztorkodástól az Alpwirtschaft jellegű állattartáson át a transhumanceig és hegyi nomadizmusig a Kárpátok és Balkán különböző területein. A probléma — komplex-voltának megfelelően — több szaktudomány szempontjából világítódik meg; etnográfusok mellett agrártörténész, zoo-archeológus, antropogeográfus stb. szerzők közlik legújabb kutatásaik eredményeit, A vaskos, mintegy 30 ív terjedelmű kötetet német nyelven, 1960. első felében jelenteti meg az Akadémiai Kiadó.

F. L.

Néprajzi Társaság a Grúz SzSzK-ban

A Tbilisziben (Grúz Szovjet Szocialista Köztársaság) megjelenő „Literaturuli Gazeti" (Irodalmi Újság) 1959. dec. 11-i számából értesültünk az örvendetes hírről: megalakult a *Grúz Történeti-Régészeti-Néprajzi- és Folklórisztikai Társaság*. A társaság elnöke a világszerte ismert történész-urartológus, N. Berdzenisvili akadémikus.

A társaság tagjai közt ott találjuk a grúz társadalmi és tudományos élet kiválóságait, az értelmiség széles tömegeinek képviselőit, mindazokat, akik „országunk írásbeli, vagy dologi-történeti emlékeit gyűjtik, mindazokat, akik a népköltészet, a szóhagyomány alkotásait megörökítik". A társaság elsődleges célja, mint az alakuló közgyűlés leszögezte: „. . . . a történet-tudományok eredményeinek népszerűsítése a legszélesebb tömegekben".

„Kívánatos — mondották ki az alakuló közgyűlés felszólalói — hogy a Társaságnak saját orgánuma legyen, amelyben adatközlő és elméleti jellegű írások jelennének meg. A társaság tagjai — olvassuk továbbá az említett cikkben — rendszeresen ismertetni fogják a grúz történészek, folkloristák, régészek és etnográfusok új eredményeit. Ugyanezeket az eredményeket fogják népszerűsíteni a társaság kiadta brosurák is".

A Magyar Néprajzi Társaság nevében üdvözöljük a nagymúltú grúz kultúra megismertetésére alakult új társaságot és kívánunk nemzeti jelentőségű munkásságában alkotó sikereket. Kívánjuk, működésük nyomán hosszú sora szülessék meg hasonló eredményeknek, mint amilyenekkel a mostani társaság elődje az egykori *Grúz Történeti- és Néprajzi Társaság* méltán büszkélkedhet.

István Ovits Márton

A IV. Szociológiai világkongresszus

Az UNESCO keretei között működő International Sociological Association (I. S. A.) 1959. szept. 8 és 15 között Stresaban kongresszust rendezett, melyen mintegy 60 ország több mint ezer küldötte vett részt. A kongresszus „A társadalom és a szociológiai megismerés" c. témával foglalkozott három szekcióban. Az első szekció témája „A szociológia, társadalmi összefüggésében" c. témát ölelte fel. A második szekció „A szociológiai ismeretek alkalmazása" témát dolgozta fel, míg a harmadik szekció szemínárium formájában a „Szociológiai módszerekben bekövetkezett fejlődés" problémáival foglalkozott. Ezeken kívül több kiegészítő témát is megtárgyaltak. A kongresszus a szocialista országok aktív részvételével zajlott le. Magyar részről az üléseken Molnár Erik akadémikus és Fukász György kandidátus vett részt. A következő kongresszust 1962. szeptemberében Washingtonban tartják.

B. J

KÖNYVSZEMLE

Fél Edit—Hofer Tamás—K. Csilléry Klára: L'art populaire en Hongrie, Hungarian Peasant Art, — Ungarische Bauernkunst

Budapest 1958, Corvina, 85 l. 109 t.

Francia, angol és német nyelven jelent meg a magyar népművészet legújabb összefoglalása a Corvina idegennyelvű kiadónál a Brüsszeli világkiállítás alkalmából. A 241 mesteri fényképpel, továbbá szövegközi rajzokkal illusztrált munka jórészt a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyakat mutatja be, amelyeket a szerzők, a Néprajzi Múzeum munkatársai, az anyag kezelői a legnagyobb hozzáértéssel válogattak össze és olyan tanulmánnyal látták el, amely új megvilágításba helyezi a magyar nép művészetét.

Maga a szó „népművészet", — írják a bevezetőben, — a népi kultúra e területére kívülről alkalmazott fogalom. Már Viski Károly a Magyarság Néprajzában a „népművészet" meghatározását *belülről* közelítette meg és Palotay Gertrud is igen meggondolkoztató fejtegetéseket írt a népi gondolkodás sajátos esztétikájáról a népművészet kutatásáról szóló tanulmányában. Jelen könyvben a szerzők tovább mennek és rámutatnak arra a különleges, gyakran ünnepi szerepre és mondanivalóra, amelynek köszönhető, hogy egyes tárgyak kiválnak a többi egyszerű — különben önmagában is szép — tárgyak seregéből. „A menyasszony a nap alatt van" mondás jelképezi a „nap alatt lévő", szem előtt álló tárgyak díszességének okát.

A viselet alkalmazkodása az élet különböző fázisaihoz és a hétköznapok-ünnepek változó rendjéhez különösen Fél Edit tanulmányaiból vált ismeretté néprajzi irodalmunkban. De, hogy más területeken is, a tárgyak kifejezik az élet különböző alkalmait, azt összefoglalóan először ebben a munkában találja az olvasó. Nemcsak a ruha alkalmazkodik viselője korához, állapotához, az ünnep jellegéhez, hanem az egész ház is: ahol eladó leány van, virágos a ház és a tiszta szobában tornyosodik vetett ágya. És folytathatnánk a tárgyak hosszú során: cifra guzsalyok, kapakaparók, amelyek szerelmi ajándéknak készültek, a lakodalomkor közszemlére kitett szőttesek és hímzések, a halálra készülés megdöbbentően gazdag kelléktára, vagy a vigadás tréfás cserépedényei. Idézzünk egy példát: Csökölyben piros ravatalravaló szőttesekkel várja halálát a fiatalasszony, de amint idősödik, sárgafehérekkel, majd özvegyasszony korában egészen egyszerűekkel váltja fel azokat, „így még saját halálában is gyászolja meghalt családtagjait". Nagyon szép a díszítettség mértékéről és a díszes és köznapi tárgyak arányáról írt fejezete, amelyet a nép életének széles területen való ismerete és összehasonlítása alapozott meg. Míg a palócoknál egyetlen szőttes abrosz szolgálta a legkülönbözőbb célokat (evőabrosz is lehetett és szemfedő is), a Bodrogköz falvaiban mindenféle alkalomra más más szőttes kendőt használtak.

Mindezek a szempontok rendkívül termékenyen hathatnak a további kutatásra. A sok felvetett gondolat után szeretnénk *még* több példát olvasni és saját gyűjtőtevékenységünkből is rajzanak az adatok, amelyekre eddig kevés ügyet vetettünk s amelyek most, nagyobb összehasonlításban, egyszerre új értelemmel telítődnek meg. Szeretnénk *magyarul* is olvasni ezeket, sok példával, sőt talán e mondanivalót ábrázoló fényképekkel is.

Az alkotó egyéniségével foglalkozó újabb kutatások eredményei látszanak meg a mesterekről és stílusokról írt fejezetben, de itt is találkozunk új szempontokkal. A magának dolgozó parasztról a másoknak is dolgozó „specialistá"-n át vezet a sor az egyre szélesebb közönségnek dolgozó mesterig. A helyi és társadalmi struktúrába való beilleszkedésről szóló részben a szövegközi ábra bemutatja, hogy különböző falvakból származó családtagok még a temetőben is megőrzik különállásukat: a családi síron a különböző fejfák mindegyik szülőfaluját jelzik.

Teljesen újszerű a népművészet történeti fejlődéséről szóló fejezet. Ez végigvezet a magyar történelem főbb korszakain, (amelynek az a haszna is van, hogy a külföldi olvasót bevezeti múltunk ismeretébe), s rámutat arra, hogy az adott korszak stílusa, színskálája, ízlése hogyan él tovább a későbbi népművészetben. Megtudjuk, hogy hogyan élt a nép a tárgyalt korszakban, milyen volt háza, mekkora szerepe volt a díszes tárgyaknak életében. A külföldi hatásokról szólva fontos különbségtételeket tesz: rámutat arra, hogy az Árpádkor elején főleg olasz, dalmát és francia hatások érték a magyarságot, (például vallon szerzetesek hozták be az ácsolt ládát a XII. században), a német hatás inkább a középkor második feléből ered. A reneszánsz művészet elemei kettős úton kerültek Magyarországra: Nyugatról főleg Olaszországon keresztül és közvetlenül Keletről is. Így például a fazekasság sgraffiato technikája és az íróka használata egyaránt kerülhetett Keletről is, Nyugatról is, magyar területre. A nyugati stílusok különböző mértékben honosodtak meg, a nálunk hosszúéletű reneszánsz díszítményeit a közvélemény valóban magyarnak érzi, míg a barokk és rokokó, bár megtalálható népi művészetünkben, idegenebb maradt. A kronológikus áttekintés után az egyidejűleg egymás mellett élő stílushatásokról olvasunk és arról, hogy ezek a különböző hatások milyen eltérő időpontban érkeztek a különböző vidékek parasztságához.

A tulajdonképpeni képanyagot kísérő szöveg az Alföld, Felföld és Dunántúl szerint oszlik meg, minden fejezetben építkezés-, házbelső-, faragás, bőr- és szarumunka, cserépedények, hímzés, viselet témakörök követik egymást. Ennek kapcsán magáról a képanyagról is szólnunk kell. Első örömünk a fényképek szépsége és jó nyomása, a színes fotók életszerű, mély színe (Franciscy Ferenc és Schiller Alfréd munkája), majd végiglapozva a könyvet, az, hogy mennyi az új anyag, az eddigi könyvekből ismeretlen tárgy. Különösen az Alföld, népművészetünk e mostohán tárgyalt területe, melynek szépségeit egyre jobban felfedezzük, nyújt gazdag élményeket. Debreceni és hódmezővásárhelyi cserépedények, festett bútorok, eddig ismeretlen tiszafüredi darabok, monumentális duna—tiszaközi borotvatokok sorakoznak elénk. A vásárhelyi edények mázának csodálatos sárga-zöld-barna színeit, amelyeket reprodukálhatatlannak tartottunk, teljes hűséggel adja vissza a fénykép. Nem marad el az ország többi területe sem. Különösen szépen sikerültek a bőrruhákról készült felvételek, a palóc piros csizma, a két cigándi ködmön, amelynek szembeállítása egyben az öregek és fiatalok színskálájának különbségeit is szemlélteti. A képszerkesztés kiváló, így például az egész tárgy bemutatását szolgáló viseletkép szűrről, subáról, ködmönről, és a szűr, suba hímzésének részlete. Különböző szempontú összehasonlításra nyújt módot a képek összeállítása, pl. egy erősen stilizált mézeskalács feszület mellett ott a természethűen mintázott cserépkancsó kálváriája. Monumentálisan hatnak egészen egyszerű tárgyakról készült képek, így egy dunántúli fekete cserépköpülő és egy szintén mázatlan korsó fotója, vagy egy kis kopott mértanias díszű tükrös képe. Végül még egy szót a borítólapról: meleg, tüzes színekben egyik dunántúli tükrösnek pompásan cifrázott alakjait látjuk (Szücs Pál munkája).

Hogy ez a képanyag ilyen szöveggel jelenhetett meg, amely a tárgyak *életét* megeleveníti, az elsősorban annak a sajátos helyzetnek köszönhető, hogy Magyarországon még él, illetve még kutatással megragadható az az életforma, amely tartalmat adott a múzeumi tárgyaknak. Ez az adottság a feldolgozás *módszerének* is ritka lehetőséget nyújtott.

Örülünk, hogy végre népművészetünkhöz méltó könyv képviselhet bennünket idegen népek előtt, de nagyon szeretnénk, ha e kötet a kutatásra is serkentő új mondanivalójával, kitűnő történeti összefoglalásával, eddig közöletlen képanyagával, a magyarul olvasó számára is hozzáférhető lenne.

Kresz Mária

A Magyar Népzene Tára

Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán.

IV. Párosítók. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 905. l. 16. t.

A kötet kettős címe kettős feladatot ró az ismertetőre. Szűkebb értelemben meg kell vizsgálnia, hogy mennyiben elégíti ki azt az érdeklődőt, aki a magyar párosító szokással, annak dallamaival, szövegeivel és cselekményeivel akar megismerkedni. Milyen bőségben ad anyagot? Helyes szempontok szerint történt-e az anyag kiválasztása és elrendezése? Ébreszt-e gondolatokat, ösztönöz-e a témakör további vizsgálatára? Tágabb

értelemben viszont azt kell látnunk, hogy a „Párosítók" dallamvilága mennyire jelentős a magyar népzenében. A kötet betölti-e hivatását a Magyar Népzene Tárának célkitűzéseiben? Mennyiben folytatása az eddigi köteteknek; logikusan kapcsolódik-e hozzájuk?

Nem szabad azonban megállnunk e kérdések felvetésében! Nem szabad e problémakört csak a „Párosítók" kötetre vonatkoztatni! A Magyar Népzene Tára egészét kell néznünk, azt kell megvizsgálnunk, hogy az eddigi kötetek valóban betetőzői-e a BARTÓK és KODÁLY szellemében megindult népzenetudományunknak!

Párosítók. KODÁLY előszavában a párosítók születéséről azt írja: hogy a „falusi fiatalság addig játsza a lakodalmat, míg el nem érkezik valójában. Így termett a tömérdek párosító dal." Rámutat arra, hogy a szentiváni-ének egy ősrégi párosodó ünnep maradványa, valamint a regősénekek újévi jókívánságai is tartalmaznak párosítást. A névemlegetésben ősi varázslatot sejt: a „nevek kihirdetése mintha elősegítené, hogy összekerüljenek". Megállapítja, hogy az idegen népek hasonló jellegű dalai közül az a kevés, amelyet ismerünk, nem hasonlít a magyarhoz sem szövegében, sem dallamában.

A közel 50 lapos „Bevezető" két részre oszlik. KERÉNYI György a szövegekről, JÁRDÁNYI Pál a dallamokról ír.

A dallamokról szóló „Bevezető"-ből tudjuk meg, hogy milyen szempontok alapján választották ki a magyar népdalkincsből a kötet anyagát. Tipikus párosítóknak az olyan dallamot tekintették, „amelynek nincs más szövegű változata, csak párosító, vagy ha van e változatok száma kevesebb, mint a párosító szövegűeké." Az eddigi gyűjtött 280 párosítószövegű dallamcsaládból (1800 variánssal) csak 51 dallamcsalád (884 variánssal)[1] a tipikus párosító dallam. A tipikus párosító dallamok földrajzi elterjedtsége is azt mutatja, hogy „e dallamok több helyen, több vidéken élnek párosító, mint nem párosító szöveggel."

A kötetben a párosító anyagot a következő elrendezésben találjuk: az I. fejezetben csak a tipikus párosítók dallamát közlik, párosító és esetleg nem párosító szövegűekkel egyaránt. A II. fejezet felöleli az összes párosítószövegű dallamot; ha a dallam tipikusan párosító, akkor utalást találunk az I. fejezet megfelelő dalszámára, ha nem tipikusan párosító dallam, akkor vagy vázlatos, szolmizációs betűkkel történő, dallamközléssel élnek, vagy hivatkozást találunk a különböző népdalkiadványokban már megjelent dallamra.

Felmerült e kötetben a népdal — nem népdal probléma. A 884 tipikus párosítódallamból ugyanis 177, a 916 nem tipikus párosító-dallamból 466 „műdal vagy műdalszerű, idegen vagy idegenszerű dallam, vagyis olyan dallam, amely — a magyar népzene sajátságaitól elütő stílusjegyei folytán — kívül esik a népzene szűkebben vont határain." Bár e stílusjegyek részletes kidolgozásával „még adós a magyar népzenetudomány", JÁRDÁNYI néhány mondatban igen találóan foglalja össze a legfontosabbakat. Éles határ természetesen nem vonható népdalok és „egyéb" dallamok közé. Vannak átmeneti típusok, amelyek nem mentesek idegenszerű vonástól, viszont akadnak „idegen eredetű, de már ... meghonosodott dallamok, amelyeknek sajátságai nem ellenkeznek a magyar népdalok természetével".

„A dallamok közreadásának sorrendjét a dallamsorok szótagszáma szabta meg. A szótagszám és ritmus ugyanis általában jellemzőbb, állandóbb jegye a tipikus párosító dallamcsaládoknak, mint a sorvégzők." „Azonos szótagszám esetén a dallamtípusok ritmusa határozta meg sorrendjüket." „Ha a különböző dallamtípusok ritmusa is azonos, 2. soruk záróhangja, tehát főkadenciája szabta meg helyüket. (A mélyebb főkadenciájú megelőzi a magasabbat.) „Az egyes dallamcsaládok belső elrendezésében, a változatok egymásutánjában arra törekedtek, „hogy a szomszédos dallamok hasonlítsanak egymásra legjobban". Fenti idézetekből láthatjuk a zenei anyag elrendezésének szempontjait. E rendszerezési kísérlet tanulságait bizonyára gyümölcsözően lehet majd a MNT többi köteteinek szerkesztésében felhasználni.

JÁRDÁNYI a tipikus párosító-dallamok földrajzi megoszlását is vizsgálja és megállapítja az egy-egy területre jellemző dallamcsaládokat. Tanulságos a tipikus és nem tipikus párosító-dallamok összehasonlító vizsgálata, amely röviden összefoglalva a következő eredményre vezet:

1. A tipikus párosító-dallamokra jellemző az, „hogy az aránylag *kevés* dallamcsaládnak *sok* a változata; a nem tipikusra pedig az, „hogy az aránylag *sok* dallamcsaládnak *kevés* a változata. Tehát, míg az előbbi dallamcsaládoknak típusa a párosító szöveg, az utóbbiaknak csak esetlegesség".

[1] A variáns fogalmát a kötet igen szorosan értelmezi. A Dallamrendben külön variánsnak tekinti sokszor a csak szövegben, tempóban, ritmusprózásban eltérő dallamokat is.

2. A tipikus párosító dallamok közül sokkal több a népdal, mint a nem tipikusok között.

3. A tipikus párosító népdalok mintegy 95%-a BARTÓK értelmében vett, C-osztálybeli dallam, tehát se nem „régi", se nem „új" stílusúak. Viszont a nem tipikus csoportban 15%-a régi- és 54% az új-stílusú dallam. „A legtöbb tipikus párosító népdalcsalád egyéni típus: nem, vagy alig hasonlít a többihez."

4. A tipikus párosító népdalokra általában heterometria, a nem tipikusokra az izometria jellemző.

5. A tipikus párosító népdalok között többségben vannak a kisszótagszámúak.

6. A tipikus párosító népdalok többsége inkább dur-, a nem tipikusoké molljellegű. A tipikus párosító népdalcsaládok variánsainak hangnemi megoszlása sokkal változatosabb, sokkal színesebb, mint a nem tipikusaké.

Mind a dallamokról szóló „Bevezető" zenei fejtegetései, mind pedig a „Bevezető" végén közölt „Tipikus párosító dallamcsaládok zenei rendjének táblázatai valóban magukon viselik a „*mélyreható elemzés*" (KODÁLY kifejezése) bélyegét.

Bizonyos „párosító dalokat a nép nem mindig egymástól elkülönítve, hanem olykor rögzített rendben, dalsorozatba fűzve szólaltatja meg". E dalsorozatokat külön helyen, a Függelékben találjuk együtt. Bár a kötetben a szövegekről szóló Bevezető megelőzi a dallamokról szólót, már a kötet anyagközlése sem, valamint ismertetésünk sem találja ezt a sorrendet célszerűnek.

A legrégibb párosító szövegeink 1750-ből maradtak fenn, amikor „egy büntetőperi tárgyalás vallomása keretében két tanú párosító dalokat adott elő". Miután a korunkbeli és a kétszáz év előtti párosítók között nagy a hasonlóság, feltételezhetjük, „hogy e szokás sokkal régebbi múltban gyökerezik". A történelmi visszapillantás során a XVIII. század melodiáriumaitól PÁLÓCZIN, ERDÉLYIN és KRIZÁN vezet az út a tudományos jellegű magyar népzenegyűjtés megindulásához: VIKÁR, BARTÓK és KODÁLY fonográf-felvételeihez.

Legrégebben az erdélyi párosító dalok voltak ismertek, később kerültek elő az Alföldről, legújabban pedig a Dunántúlról, amely minden más vidéknél gazdagabb párosítókban. KERÉNYI a párosító szövegek rendszerező elvéül a szöveg fő, első helyén álló párosító motívumát választotta E szövegmotívumokat azután tovább elemzi, s 8 lapos táblázatban kapunk erről részletes áttekintést. Ezek után ismétlésnek hat, kb 500 lap múlva, az anyagközlés II. Szövegrend c. fejezetében a párosítás motívumainak újabb, 2 lapos felsorolása. Amennyire meggyőző a szövegmotívumok részletes elemzése és rendszerező logikája, annyira zavarbaejtő a táblázatok számozása. Találunk számokat jobbra, találunk balra, a számrejtvény sikeres megfejtése után mégis hiányérzetünk van. Hogy ezt megértethessük olvasóinkkal, elmondjuk az anyagközlés rendjét és számozását.

I. fejezet: Dallamrend.

1 — 707. Tipikus párosító népdalok.
707—884. Tipikus párosító egyéb dallamok.
I. — XV. Dalcsoportok.

II. fejezet: Szövegrend.

1 — 272. Párosító szövegek dallamukkal.
1 — 43. Párosító szövegek dallam nélkül.

Ezenkívül számozva vannak még a szövegmotívumok is. Pl. I. — B. — 1. — 7 azt jelenti, hogy a pár említése (I.) a tulajdonság megjelölésével történik (B) és a legény (1.) nem a világ eleje (7.). Az erről szóló nóta szövegét a Szövegrend 7. számnál kell megkeresnünk, ahol közlik velünk, hogy a dallama a MNT III/A 62. száma alatt található. Ha a legény (1) viszont már vőlegény (9.), akkor a szövege a Szövegrend 9-nél, a dallama a Dallamrend 606 sz. alatt van. A Dallamrend közel 900 dallamának szövegmotívumaira, vagyis éppen a tipikus párosítókra, a 8 oldalas részletes áttekintés nem ad tájékoztatót.

Érdekes beosztása van a III. résznek az ún. Játékrendnek. A párosító dalok ui. az ország nagy területén szoros kapcsolatban vannak a „Megy a kosár" néven ismert társasjátékkal, amely maga is párosító. Az olvasó három teljes játékleíráson ismeri meg a játék menetét és kapcsolatát a párosító dalokkal. Ezt követi a, játék elemeinek alapján történő,

részletes játéktipológiája, majd a felgyűjtött játékok menetének rövid összefoglalása a helységek ABC rendjében.

Mindhárom anyagközlő fejezet bőven el van látva részletes jegyzetekkel. A kötet használatát különféle mutatók és jegyzékek segítik elő. Ki kell emelnünk, hogy a sorvégző- és szótagszerinti zenei mutatók felölelik mindhárom fejezet dallamanyagát. Két apró megjegyzésünk:

1. Az egyvonalas „b" és „h" hangok kótafejéhez húzott szárak képe nem egységes.

2. Bizonyos szavak betűinek kipontozása tudományos kiadványban túlzott szemérmesség.

A Magyar Népzene Tára. IV. Az Előszóban Kodály a párosítókról kijelenti: „szövege és zenéje egyaránt elkülöníti más dalfajtáktól: . ." A dallamokról a továbbiakban még azt írja, hogy közös jellegzetességük „valami könnyed egyszerűség nagyobb érzelmi telítettség nélkül. Ami természetes, hisz a szöveg a fontosabb, annak sokszor tréfás, játékos jellege nem jól férne meg súlyosabb dallammal. De meg az énekesek többsége fiatal, jórészt gyermek . . ." Nem lehet feladata egy előszónak a téma bővebb fejtegetése, az állítások okszerű bizonyítása.

Kerényi Bevezetője szerint a párosítót Bartók sorolta be a magyar népzene „szertartásos dallamai" közé. A kiemelt idézet Bartók A magyar népdal c. könyvének XIII. lapjáról való, ahol „a nyugateurópai (városi) kultúrától alig érintett oláh parasztság" dallamanyagához hasonlítva a magyar parasztzenét, feltételezi, hogy valamikor a magyar dallamanyag is „ugyanolyan élesen elhatárolt dallamkategóriákra oszolhatott, mint az oláhoké még manapság is". E kategóriák közé sorolja „minden valószínűség szerint" a párosítókat is. A továbbiakban azonban a felsorolt „szertartásos dallamok közül a lakodalmasokat, az arató- és párosító-dallamokat *zeneileg* főleg a *C)* osztályba, kisebb részüket a régi- ill. újstílusú dallamok közé sorolja. Zenei rendszerezéséből teljesen kihagyja viszont a siratókat, regös énekeket és a gyermekjáték dallamokat, mint olyanokat, „melyeknek karaktere és formája teljesen elütő az egyéb parasztdallamoktól".

Járdányi Bevezetőjét így kezdi: „Kötetünk dallamrendjének, újszerű felépítésének azzal vetettük meg az alapját, hogy elkülönítettük a tipikus és nem tipikus párosító dallamokat. Tipikus párosító az a dallam, amelynek nincs más szövegű változata, csak párosító, vagy ha van, e változatok száma kevesebb, mint a párosító szövegűeké.* Meghatározásunk helyességét e tanulmány későbbi részében az összehasonlító vizsgálatok igazolják." Az idézetben kifejtett tevékenységet azonban megelőzte a tipikus és nem tipikus párosító dallamok *kiválasztása* az eddig gyűjtött anyagból a dallamok *szövege* alapján. A kötet zenei rendezésének célja az volt, hogy egy *szöveg* szerint elkülönülő, önálló-réteget alkotó dalanyag dallamvilágáról bebizonyítsa, hogy azok a nagy egésztől zeneileg is különálló kategóriát jelentenek. A számarányon alapuló mennyiségi és földrajzi osztályozási érv akkor helyes, ha az összehasonlított anyag azonos elvből kiindulva gyűjtődik össze. A párosító-kötet dallamanyagának több mint kétharmad része 1945 utánról való. Ezek a kiegészítő, új gyűjtések azzal az *előre meghatározott céllal* történtek, hogy párosító-szövegű dallamokat találjanak minél több változatban. A tipikus párosítóknak nevezett 51 dallamcsaládból Bartók könyvének megjelenéséig (1924) 39 volt ismert, 1924—1945 között 5, 1945 után 7 új családot gyűjtöttek. (Az 1924 utáni gyűjtésekből 6 típus csángó dallam, 4 pedig magábanálló dallam.)

Az összehasonlító vizsgálatok a kiválasztott anyagon belül a tipikus és nem tipikus párosítókat állítja szembe egymással. A felsorakoztatott érvek a különféle zenei elemek viszonyítása révén szétválasztják e *két csoportot.* Az összehasonlító vizsgálat utolsó bekezdése szerint a tanulmány „nyomán kirajzolódó vonások is meggyőzően bizonyítják, hogy a tipikus párosító dallamok kiemelése, elkülönítése a magyar népzene nagy egészétől zenei szempontból is indokolt". Egy dallamréteg „kiemelése, elkülönítése" zeneileg akkor indokolt, ha szerkezetében, felépítésében egyrészt egységes jellemvonásokat mutat, másrészt ezek a jellegzetességek a nagy egész dallamvilágától valóban elkülönítik. Ha az összehasonlító vizsgálatok célja az is volt, hogy a tipikus párosító dallamok zenei jellemvonásait megrajzolja, akkor a tipikus párosítók olyan dallamok:

a) amelyekben az egyes dallamcsaládoknak sok változata van;

b) amelyek 80%-a népdal;

c) amelyek óriási többségben C-osztálybeliek, tehát a legkülönfélébb formatípusú dallamok;

d) amelyek 73%-a heterometrikus;

e) amelyekben az 1. sorok szótagszáma 5—13-ig terjed, legnagyobbrészt 8 és 10 szótagosak;

f) amelyek 51%-a do-végű, 40%-a la -végű.

A Magyar Népzene Tára. A magyar népdalkincs gyűjteményes kiadásának gondolata több mint száz éves. Ez az érdeklődés azonban a múlt században nem párosult megfelelő szellemi és anyagi erőkkel. VIKÁR Béla úttörő munkássága nyomán KODÁLY és BARTÓK gyűjtései vették meg a korszerű magyar népzenetudomány alapjait. Remekművek sokaságában tárták a világ elé a magyar népdalkincs páratlan szépségeit. Lankadatlan munkásságuk célja volt megismertetni a magyarsággal igazi értékeit.

Már az első jelentős magyar népdalkiadványban a BARTÓK és KODÁLY által szerkesztett Erdélyi Magyar Népdalok-ban, a dalok elrendezése a dallamszerkezet alapján történt (sorvégzők, metrika stb.). A közzétett 150 népdal válogatásában elsősorban egy bizonyos régi dallamstílus bemutatására törekedtek. BARTÓK A magyar népdal c. könyvében a teljes magyar anyag rendszerezésére tett kísérletet. Több mint 300 dallamot csoportosított a népdalok zenei elemein (metrikán, ritmikán, formán, hangnemen stb.) épülő elvek szerint. KODÁLY legjelentősebb népzenei művének, A magyar népzene 1952. évi kiadásának Példatára (VARGYAS Lajos szerkesztésében) közel 500 népdalt tartalmaz. A zenei elemzés eredményeképpen az egyes dallamtípusok és stílusrétegek bizonyos történeti rendben követik egymást.

Mindhárom kötet közös jellemvonása tehát népdalaink zenei tulajdonságain alapuló csoportosítása, rendszerezése. BARTÓK rendszerezéséből bizonyos dallamtípusok kimaradtak, olyanok, amelyek zeneileg sajátos képet mutatnak, mint pl. a sirató, gyermekjáték- és regösdallamok. KODÁLY—VARGYAS könyvében e típusokon kívül elkülönülnek még bizonyos népszokásaink dallama, valamint a szomszédainktól átvett dallamok.

Bár a Magyar Népzene Tára zenei rendszerezésének elveit nem ismerjük,[2] az eddigi kötetek tartalmából arra következtetünk, hogy először a nagy egésztől elváló, elkülönülő dallamtípusokat adják ki. A Gyermekjátékok kötet zenei önállóságát Bevezetőjének egy mondata is igazolja: „az a ritmus- és dallamtípus, amely bennük uralkodik, s mely élesen különválasztja a gyermekdalokat az egyetemes gyűjtemény tulajdonképeni népdalait." A Jeles Napok kötetben a regősénekek és bizonyos szokásdallamok zenei önállósága (ill. a gyermekdalokkal való rokonsága) szembeötlő. Egészében tekintve azonban a „népszokások dallamai oly sokfélék, hogy tisztán zenei rendszerezésükre nincs elég közös vonásuk". A „Lakodalom" c. kötetben a „szorosan szertartásos énekek mellett", amelyek „már puszta dallamukról felismerhetők" (?), „elkerülhetetlen volt néhányat mutatóba közölni" a lakodalom folyamán sorra kerülő „számtalan más" énekekből. A párosítókról már tudjuk, hogy van zeneileg — „tipikus" és „nem tipikus" párosító-dallam.

A zenei rendszerezésnek olyanfajta értelmezése, hogy először a „nem rendszerezhető"-ket közölték, szükségképpen odavezetett, hogy bizonyos új szempontok szerinti, önálló, monografikus jellegű kötetek születtek (amelyek önmagukban lehetnek jók vagy kevésbé sikerültek). A zenei rendszerező főszempont helyébe a *szöveg szerinti,* vagy ha úgy tetszik *néprajzi* főszempont lépett. Ezen belül azután történtek kísérletek a szöveg vagy népszokás szerint különválasztott, dallamok zenei rendszerezésére. A monográfiák nem zenei szempontú teljességre való törekvése elkerülhetetlenné tette, hogy az egyes kötetekbe olyan dallamok is kerüljenek, melyek zeneileg természetesen illeszkednek népdalkincsünk „nagy egészébe". (Ettől még az I. kötet sem ment, bár a zenei rendszerezés, JÁRDÁNYI eredeti „anonym" munkája, ott a legsikerültebb). Így történhetett az, hogy pl. JÁRDÁNYI tanúsága szerint „a MNT eddigi köteteiben meglehetősen sok, összesen 157 (az I-ben 44, a II-ben 56 a III/A és B-ben 57) ... *tipikus* párosító-dallam" már meg is jelent. A monográfiák teljességre való törekvése természetesen az eddigi anyag kiegészítését célzó új gyűjtéseket is kívánt. Az új gyűjtés fő szempontja: minél több helyről minél több adatot, elsősorban a *keresett típusra* vonatkozott. Szemléltetően mutatja ezt a régi (1945 előtti) és az új (1945 utáni) gyűjtések aránya az egyes kötetekben. Új anyag:

a I. Gyermekjátékok	kb. 8%-a,
a II. Jeles napok	kb. 20%-a,
a III/A A Lakodalom	kb. 40%-a,
a III/B Lakodalom	kb. 65%-a, és
a IV. Párosítók	kb. 68%-a.

A monográfia-jelleget bizonyítják a nem elsődleges népzenei feladatok megoldására való túlzott törekvések is, mint pl. az I. és IV. kötet játékrendszerezése, a II. és III. kötet

[2] A Párosítók-ról szóló ismertetésünkben bővebben idéztünk a párosítók rendszerezéséről, arra gondoltunk ugyanis, hogy az alkalomhoz nem kötött dallamok zenei osztályozása is ezeknek az elveknek alapján, vagy hasonlóan fog történni.

szokásleírásai, a IV. kötet szövegmotívum-csoportosítása. A kötetek, nem népzenei szempontú fogantatásuk miatt, egyaránt tartalmaznak népdalokat és egyéb (műdalszerű) dallamokat.

A Bartók—Kodály szellemében szerkesztett Magyar Népzene Tárától népdalkincsünk anyagának tudományosan rendezett kiadását várjuk. Az új gyűjtések arányosan egészítsék ki az eddigieket, mind földrajzilag, mind daltípusok szempontjából. A kiadványok elsődlegesen anyagközlő jellegűek legyenek. A köteteknek gyors egymásutánban kell megjelenniök, hogy az anyag egészéről egységes képet kaphassunk. A tudományos feldolgozó munkáknak és monográfiáknak ideje a teljes anyag megjelenése után jön el.

Avasi Béla

Des Knaben Wunderhorn in den Weisen seiner Zeit

Herausgegeben von Erich Stockmann.
Akademie-Verlag, Berlin 1958. (Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde. Bd. 16.) 160. l. 4°.

A német népzenekutatók egy újabb érdekes vállalkozásáról számolhatunk be a magyar szakembereknek. Első nagy népdalkiadványukat látták el dallamokkal százötven év után, egykorú adatok alapján. A „Wunderhorn" (1806—8) fogalommá lett ugyan a német művelődésben, hatása, mint Stockmann megállapítja, máig tart, de ez a hatás egyoldalú volt, mert a nagyjelentőségű gyűjtemény dallam nélkül jelent meg. Nem azért, mintha nem lettek volna tudatában a dallam jelentőségének, sőt nem is azért, amiért nálunk maradt el az első jelentős dallamkiadás: az anyagiak hiánya miatt. A szerkesztők nem bíztak saját zenei képzettségükben, a dallam és szöveg ritkán volt egyenlő értékű a rendelkezésre álló variánsokban, dallamtalan és dallammal feljegyzett változatok egyenetlenné tették volna a kötetet — és hasonló meggondolások játszottak közre. Pedig az egykorú felfogás már megkövetelte a dallamot, ez kiadás közben is állandóan felmerülő problémát jelentett, sőt egybe is gyűlt nem csekély használható zenei anyag. Stockmann jól összeállított bevezetője ezeknek a körülményeknek tárgyalásával bepillantást nyújt az egykorú német zenei és művelődési viszonyokba. Ezek lényegesen kedvezőbbek, mint akár a negyven évvel későbbi magyar viszonyok is (a „Népdalok és mondák" megjelenésekor): már előbb több népdal jelent meg náluk nyomtatásban is dallamostul, a Wunderhorn számára beküldött anyagban is volt dallam-feljegyzés, az első kötet megjelenése után pedig sokan buzgólkodtak a gyűjtéssel, s így nagy anyag állt rendelkezésre a jelen kötet szerkesztőjének, hogy egykorú dallamokkal lássa el a patinás szövegeket.

Elvük ebben a munkában az volt, hogy mindazt a dallamot felhasználhatják, amit egy generációval a kiadvány előtt és után gyűjtöttek, tehát az 1780—1840 közötti anyagot, mert ez nagyjából azonosnak vehető a kötet egykorú anyagával. Eltekintettek azonban az olyan rekonstrukciós munkától, hogy a később feljegyzett, de stílusban az 1800-as évekre utaló dallamokat is bevonják a válogatásba; ez ugyanis olyan stíluskritikai munkát jelentett volna, amelynek minden erőfeszítés ellenére sem lett volna megbízható eredménye. Előbb éppen a jelen kötet feladatát kell megoldani: *mi* volt meg biztosan abban a korban. Csak azután lehet levonni a stíluskritikai tanulságokat s utánuk kiválogatni a megfelelő dallamokat a mai népdalkincsből.

A 17. századi és korábbi, aránylag jól ismert dallamanyagot pedig azért hagyták figyelmen kívül, mert azok a 19. század elején már nem éltek széles körben a nép ajkán. Így a néprajzi szemlélet szerint „egykorú" anyag került össze a kötetben.

A „néprajzi szemlélet" abban is üdvösen érvényre jut, hogy csak abban az esetben tették közvetlenül a Wunderhorn-szöveg alá a dallamot, ha szöveget és dallamot ugyanabból a korábbi kiadványból ismerik, amelyből annakidején a Wunderhorn is vette, (dallama elhagyásával). Vagyis szöveg és dallam kétségtelenül összetartozó. Más esetben külön hozzák a Wunderhorn szövegét, és külön, alatta a megfelelő szöveget dallamával. Tehát nem hoznak létre erőszakkal olyan változatot, ami esetleg soha sem létezett, s elkerülték azt a nehézséget is, hogy dallam és szöveg nem lett volna pontosan egyeztethető szótagszámbeli eltérések és más prosodiai szempontok miatt.

Még arra is futotta anyagukból, hogy többnyire az eredeti szöveggel azonos területről származó variánst használhattak fel. Gondoljuk meg, milyen gazdag egykorú zenei anyagra támaszkodhattak, hiszen a feladat analógiája az lenne nálunk, hogy a negyven évvel későbbi Erdélyi János-féle Népdalok és mondák-nak kellene össze-

szedni egykorú dallamait. A rendelkezésre álló anyag mi lehetne hasonló szempontok szerint? Pálóczi Horváth Ádám, Arany János dalgyűjteménye, Tóth István: Áriák és dallok, valamint azok a népdalok, amelyek Mátrai, Szini és hasonlók kiadványaiban találhatók. Ez még akkor is elég kevés volna, ha nem veszett volna el az az anyag, amit egykor az Akadémia 1830. évi felhívására küldtek be. A németek régebbi írásbelisége annyival jelentősebb, amennyivel kopottabb volt már ebben a korban is szájhagyománya a mienkhez viszonyítva.

Ezt a kopottságot maga az anyag is elárulja, amit a kötet az olvasó elé tár. Nagyjából azt a képet kapjuk, ami a német népdalról közfelfogásként él mindnyájunkban, ami azonban csak a legújabb 250 év állapotának hű képe. Itt azonban jogosult; a Wunderhorn korában már erősen polgárosult volt a német parasztság, általános volt műveltségének átalakulása, általános volt az új funkciós dur dallamstílus, ami műzenei elemekkel erősen keveredve jelenti az ismert német népzenét. Nagyjából olyan ez az anyag, mintha a mi Mátrainк dallamanyagát kapnánk németben. A különbség csak az, hogy míg nálunk még élt akkor általánosan a régi népdalstílus, csak a gyűjteményekbe jutott kevés belőle, addig a németeknél már valóban ez volt a népzene valóságos képe.

Mégis vannak megkésett hírnökei a régebbi népkultúrának is: egy-egy modális, vagy régies moll dallam, egy-egy ritmusváltás, vagy tripodikus részlet — ami kiütközik a modern, funkcióharmónián alapuló dallamvilágból. Különösen a balladák dallamai; ilyen az Ulinger (= Mónár Anna) dallama (627. lap), mely különben az egész kötet legszebb dallama. Pedig szövege már egy másodlagos leszármazottja a balladának, amit éppen erről a változatról neveztek el (Nicolai-Form), de középkorias dallama nyilván még századokkal előbb tapadt hozzá. A többi is, ami kiemelkedő, mind ballada-dallam: Schloss in Österreich (55.), Der Pfalzgraf am Rhein (61.) tripodikus részletekkel, ami a németeknél még középkori anyagban is egészen kivételes, Die Königskinder (114.), Graf Friedrich (119.), Das Lied vom Ringe (29. lap 2. dallam); egyedül a „Wenn ich ein Vöglein wär" híres dallama tapad lírai szöveghez.

A német szakirodalom már felmutathat a jelen műhöz hasonló kísérletet: Pinck elszászi kiadványát, aki Goethe egykori elszász-lotaringiai szöveggyűjtésének kereste meg dallamait ugyanazon a területen. Ez azonban lényegében mégis más módszerű feladat: néprajzi terepmunkával tárja fel az anyagot, ami időben messze esik az egykori szöveggyűjtéstől, csak területileg azonos vele. Ez az eljárás indokolt egy közismert „reliktum-terület" esetén; ott van esélye annak, hogy Goethe feljegyzése óta fennmaradtak az akkori dallamok. Ugyanez a módszer az egész német nyelvterületre alkalmazhatatlan: itt csakis a történeti-filológiai módszer segíthetett, az írásos anyag felhasználása, és belőle 150 évvel ezelőtti keresztmetszet alakítása. Ehhez hasonlót a mi új „Magyarság néprajza" tervünk is kitűzött maga elé, az egész népi műveltségre vonatkozóan, és jóval régebbi korokban (14—15. századi és 17—18. századi keresztmetszet).

A kötet értéke s a szerző érdeme tehát kettős: egyrészt új módszerű folklór-filológiai teljesítményt nyújt, másrészt új anyagot tár fel; régi, kiadatlan, vagy alig hozzáférhető anyagot, mely így belekerül a tudomány vérkeringésébe. Ezáltal egy érdekes, jól megszerkesztett, s anyagánál fogva is, módszere alapján is fontos kiadvánnyal gazdagította a zenetudományt.

Vargyas Lajos

Halpern Joel Martin: A Serbian Village

New York 1958. Columbia University Press, XVII + 309 l., 3 térk., 32 szövegközti rajz, 15 tábla és 73 fényképfelvétel.

Joel Martin Halpern és felesége, Barbara K. Halpern a Columbia Egyetem fiatal szociálantropológusai, 1953 augusztusától számítva egy évet töltöttek Szerbiában. Több hónapos kutatást végeztek az ország Orașac nevű községében, amely Belgrádtól délre Šumadijában fekszik, Mladenovac és Arandjelovac városok szomszédságában. A szerző munkájában monográfikusan ábrázolja a falu életét. A könyv 13 fejezetre tagolódik, s a szövegben előforduló szerb szavak, illetve kifejezések jegyzékével, gondosan válogatott bibliográfiával és a tárgymutatóval zárul.

A kutató a közvetlen megfigyelés módszereivel dolgozott, következtetéseit a mindennapi élet tényein kívül, a helyi statisztikai adatok alapján vonta le. Mind a gyűjtésben, mind a feldolgozásban gyakran szociológiai szempontokat követ, amelyek hasznosak a

falu életének megismerésében. Ezt a szociológiai módszert nem csupán a demográfiai adatok alapján készült diagramok bizonyítják, hanem azok a kimutatások is, amelyek a falu gazdasági és társadalmi életében bekövetkezett változásokra vonatkoznak. A szerző közli például a mezőgazdasági terények részletes ártáblázatát, egy-egy háztartás évi kiadásának és jövedelmének kimutatását, a szomszédos város, Arandjelovac piacának árviszonyait, a lakosok napi jövedelmének kimutatását, és azoknak a dolgoknak az árjegyzékét, amelyekre egy orașaci háztartásban egy év folyamán szükség van. Jelentősek még a háztartások nagyságára vonatkozó adatok, amelyek az 1953—54. évi állapotokat tükrözik az 1890, az 1928, és az 1948. évi adatokkal egybevetve. E gondosan készített táblázatok segítik a szerzőt a falu jelenlegi és régebbi életének plasztikus ábrázolásában. Orașac társadalmi szervezetének problémájában a szerző részben ugyanezt a módszert alkalmazza. Például az 1953. évi statisztika alapján a helyi, hagyományosan kialakult klánesoportok nagyságát érzékelteti a népesség és a porták számának kimutatásával. Figyelmet érdemel a szerb rokonsági rendszer és terminológia, amely a könyv egyik legjobban kidolgozott része. Összefoglaló táblázat ábrázolja a hagyományos népi ünnepek ciklusát, s ugyane módon ismerhetjük meg az iskolák évi tananyagának és foglalkoztatásának rendszerét is. A közölt szövegek sokoldalú adatgyűjtésről tanúskodnak. Az adatközlők például a következő kérdésekre adtak választ: „Mi szeretnék lenni, ha felnövök? Melyik a legkedvesebb ünnepnapom? Milyen volt a gyermekkorom?" A könyv számos népdalt, népi játékot és önéletrajzot tartalmaz. A gyüjtőmunka során 500 fényképfelvétel készült, amelyek közül 73-at közölt a szerző.

A falu nem régi település, az 1804-es ún. Első forradalom előtt 20—30 évvel kezdett benépesülni. A török zaklatások elől menekültek a lakosok főként Montenegróból és környékéről erre az erdős területre. A XIX. század elején a falu 35 házat számlált, 1953-ban, a gyűjtés idején, 2182 lakos élt 480 portán. J. M. Halpern alapos topográfiai ismertetést nyújt, széles történeti hátteret rajzol Szerbia életéről, kiemelve a török uralom alatti éveket, az első forradalmat, az 1825-ben lezajlott Második forradalmat, és az első világháború alatti nyugati befolyás jelentőségét, amelyek egész Szerbia kulturális, gazdasági és társadalmi helyzetének megváltozásában nagy szerepet játszottak. A falu életében érvényesülő idegen kultúrhatások vizsgálatát tűzte célul a könyv szerzője, aki „in situ naturali" kívánt dolgozni, azaz mindent a maga természetes környezetében vizsgált.

A faluban a házak nem alkotnak sorokat, a település a jellegzetes, szétszórt falu típusát mutatja: középpontban a templom, az iskola, a Tanács, a Szövetkezet helyezkedik el, és fürtszerű csoportokat alkotva lazán következnek az egyes porták, amelyeket gyümölcsösök, kertek öveznek. A zadrugától elváló új kiscsaládok az eredeti porták közelében építkeztek, így a falu települési képét a rokonsági kötelék befolyásolja.

A falun belül a társadalmi szervezet legnagyobb egysége a zadruga, amely két vagy több kiscsaládból (porodica) áll, tagjai közös háztartásban és gazdaságban élnek. 1953-ban a legnépesebb orașaci zadruga 22 lelket számlált, amelynek élén a domaçin vagy sztareșina, a család legidősebb, vagy a legértelmesebb férfitagja áll, akit a falu férfitagjainak döntése alapján választottak meg. A zadruga szervezet a munkamegosztás szempontjából is jelentős, minél nagyobb csoporthoz tartozik az egyén, annál kevesebb a ráeső munka. A XIX-ik századi Orașacban és vidékén a közepes nagyságú, 10—15 tagú zadrugák voltak többségben. A kisebb zadrugák szoros rokonsági kapcsolaton alapultak: a két fivér családjából és az apából állt, aki a sztareșina szerepét töltötte be. Ebben az esetben az apa (sztareșina) tekintélye rendszerint nagyobb volt mint a szülői tekintély. Az apa helyzetét a szerb társadalom hagyományos viselkedési elvei határozták meg. Ebben a patriarchális szervezetben a nő szerepe, mind a gazdasági, mind a társadalmi életet tekintve, háttérbe szorult, csak akkor vált jelentősebbé, ha a domaçin asszonyává lett. Ekkor a háztájon belül minden női munkát ő szervezett és ellenőrzött. Régebben, amikor nagyobb zadrugák voltak, a házközösségek (domaçinstvo, vagy kuça) és a zadrugák közötti különbség jelentősebb volt. A domaçinstvo szintén két vagy több kiscsaládból áll, a zadrugával szinonim fogalom. Ma már a zadrugák nagysága és száma csökkent, a hanyatlás okát a szerző a város és a falu közötti kapcsolat elmélyülésében látja. A rokonságon kívül Orașacban a szomszédság (komșiluk) is jelentős, különösen a kölcsön munkáknál (pozajmiça), amely a faluközösség maradványa.

A megélhetés alapja az első forradalom idején az állattartás és a vadászat volt. Főként sertést, juhot, és kecskét tartottak. Az erdőirtások révén a földművelés egyre nagyobb teret hódított. A termelt növények közül a gabonafélék, a szőlő és a gyümölcsfélék voltak jelentősek: a szilva, amelyből a híres rakija pálinka készül, alma, körte, barack stb. A szerző részletesen ismerteti a földművelés módját és a munkálatok időbeli elosztását. Ötven-hatvan évvel ezelőtt a falu gazdasági életének alapja megváltozott:

az állattartás a földművelés mellett kiegészítő jellegűvé vált. Az állatok száma csökkent, a legnagyobb hanyatlást a sertésállomány mutatta.

A falu mai gazdasági életében a kéziszerszámoknak még mindig nagyobb szerepük van mint a gépeknek. A századfordulón a horgas facket, a „ralo"-t használták. A szántást ma kétszarvú, fából készült ekével végzik. A fa fontos anyaga az építkezésnek. Történetileg a legrégebbi háztípus Šumadijában a „brvnara", amely Orašacban 1784-ben fordul elő először. Ez a ház fából készült, könnyen szét lehetett szedni, az állandó költözködésnek megfelelt. A XIX-ik század felében terjedt el a „polubrvnara" típus, amely farönkből és vályogból készült és Orašacban ma is szép számban megtalálható. A „bondruçara" típusú ház már három helyiségből áll. A negyedik típus fa helyett vályogból és kőből épült, hagyományos zsindelyes fedelét megőrizte és az első világháború után kezdett nagyobb számban elterjedni a neve „zidana". Minden háztípus legfontosabb helyisége a konyha. A szerző e háztípusok tüzelő berendezését nem tárgyalja.

A török kultúra hatása e területen különösen a ruházkodásra nyomta rá bélyegét. A férfiviseletben a bőülepű, térdnél szűk nadrág, a széles deréköv, a fez és a mellény terjedt el. A mai napig is fontos darab a feketeszínű selyemmel kivarrt férfizubony, az „anterija" és a mellény, a „jelek". A női népviseletet a bokáig érő, kéziszövésű ing, a mellény (prszluk) képezte, a köténnyel és a félholddal díszített, vörös színű fezzel. Ez a női népviselet csaknem egészen eltűnt e vidékről, városi ruhát hordanak. A XIX. század végén, a török uralom lerázásával a nyugati kultúra hatása vált jelentősebbé a gazdasági, társadalmi és szellemi életben egyaránt.

A lakosság számának növekedése új foglalkozási ágakat, kereseti lehetőséget tett szükségessé. A közeli lignitbánya, gyár, vasút, elvonta a felesleges munkaerőt. A megélhetést már nem csupán a földművelés nyújtja, bár a lakosság zöme, az 1953-as évi statisztikai adatok alapján, 59%-a még ebből él. A legkisebb csoportot az értelmiség képviseli a faluban. A földműveléstől való elszakadás a város és a falu közötti kapcsolatot erősítette. A városi kultúra behatása fokozódott. A különböző politikai egyesületek, pártok a parasztság öntudatát fokozták, a hagyományokhoz való ragaszkodás gyengült, nagyrészük szembefordult a hagyományos, babonás szokásokkal. A két világháború fokozta a változások ütemét.

A könyv legterjedelmesebb részében a szerző népszokásokkal foglalkozik, amelyek az emberi élet egy-egy szakaszához fűződnek. Megismerhetjük az orašaciak gyermekkori, serdülőkori és felnőttkori szokásait, amelyeket a szerző önéletrajzok formájában is szemléltet. A fiatalság hagyományos intézménye a fonó (prelo), Orašacban az egész éven át, főként télen nyújt alkalmat a játékokhoz. Kedvelt szórakozásuk a körtánc, vagy a kolotánc. A lakodalmi szertartások tárgyalása folyamán a férj és a feleség viszonyát mondásokban is bemutatja. A vallást, a népi ünnepeket a szerző külön fejezetben tárgyalja. Ünnepeik közül jelentősek a tavaszi ünnepek, virágünnepeik április 12-től 18-ig tartanak, amikor házaikat virágokkal díszítik fel, a gyerekek virágokat dobálnak a patakokba. Szt. György napját is hasonlóan ünneplik meg. Az év nagy részében az egyházi, valamint az állami ünnepek vannak túlnyomó többségben. J. M. Halpern részletesen foglalkozik a lakosok osztálytagozódásával. Orašacban ma főként a kis és a középparasztok vannak többségben, akik önálló gazdálkodást folytatnak. Jelentős azoknak a gazdálkodóknak a száma is, akik az 1951-ben megalakult termelőszövetkezetekben dolgoznak.

A szerző rokonszenvvel ír a termelőszövetkezetekről, a mintagazdaságokról, azok eredményeiről, azt is elismeri, hogy milyen vonatkozásban magasabbrendűek az amerikai gazdaságoknál, azonban magát a szövetkezeti rendszert elveti. A falu bemutatásakor mint kívülről érkező idegenen a nyugaton közkeletű előítéletek befolyása alá került író gondolkodásmódja érződik kissé.

A monográfia tematikailag nagy területet ölel fel, s az író a legteljesebb képet igyekszik nyújtani az egyes témák részleteiről is. A könyv jelentőségét növeli továbbá az, hogy egyike azoknak a kevésszámú szociálantropológiai tanulmányoknak, amelyek a Balkán félszigetről, illetve Európáról szólnak.

Jordán Katalin

Katona Imre: A magyar kubikosok élete

Hazafias Népfront. Bp. 1957. 129. l.

Egyszerű emberek, a kubikosok életét tárja fel előttünk ez a munka. Egy gazdag múltú, forradalmi hagyományokkal teli magyar népréteg életét, örömét, bánatát, nehéz küzdelmes munkáját ismerjük meg e tüzetes gyűjtőmunka és gazdag ismeretek alapján

összeállított kis könyvben. Gondos áttanulmányozása után megállapíthatjuk mi is, hogy méltán került elejére mottóként a JÓKAI-idézet: „Minden munkás előtt tisztelettel hajtom meg fejem; de a tiszamenti kubikosok előtt levett kalappal haladok végig . . .".

A kubikosok „őshazáját" mutatja elsősorban a szerző, s megszólalnak a kiválóan megalapozott és megfogalmazott kis összefoglalásban Csongrád, Szentes, Szegvár, Mindszent, Hódmezővásárhely és Szeged vidékének kubikosai. Jóllehet a több kötetre való szóbeli emlékanyagnak csak egy részéből állott össze e tanulmány, mégis jó átfogó képet kapunk a kubikosok életének minden lényeges mozzanatáról.

A szerző kilenc nagyobb fejezetre osztja munkáját, s a fő fejezeteket alcímekre tagolja, mely felosztások tárgyuknál fogva egy nagyobb egységen belül részletesebb ismertetésre nyújtanak alkalmat. Az előszó után I. *A magyar földmunkák története* c. fejezet a középkortól szinte napjainkig vezeti az olvasót, a jobbágy földmunkás kizsákmányolástól, az öntudatra ébredésig, a szervezkedésig, az ösztönös megmozdulásoktól a tudatos munkásmozgalomig jut el. Az első fejezetben kitűnő szógyűjteményt hoz a tizenegyedik századtól, melynek alapján korai szólásainkra mutat rá. Bemutatja a feudális életforma széttagolt árvízvédelmi akcióit, egy-egy birtokos saját kebelén belül történő ármentő munkáját. Látjuk a török hódoltság korának az árvédő munkára vetett árnyékát, mely három évszázadra visszavetí a korábbi árvédelmi, útépítési kezdeményezéseket. Elmondja, hogy a várépítésben való segítség a jobbágyoknak kötelessége volt. Azt is megtudjuk, hogy sokszor fegyverrel kényszerítették őket a sáncásó munkára. Ez a történeti visszatekintés igen hasznos, mert adataival történeti távlatát is megadja a kubikosélet kibontakozásának.

Az intenzív ármentesítés csak a XVIII. században kezdődött, a török utáni országépítés során. A legkiemelkedőbb teljesítményt II. Rákóczi György végeztette, amikor Tárkánytól Tokajig hajózható csatornát ásatott. A Tisza—Duna szabályozása jelentette a nagyobbarányú munkákat s egyben kialakította a kubikos réteget is. A munkát társulatok irányították, s a szabályozások elősegítették a földművelés intenzívebbé tételét. Fényt derít e fejezet a kubikosok társadalmi helyzetére is.

II. fejezete: *A kubikosmunka és életmód* c. a munkaszervezéssel, toborzással foglalkozik, a kubikosok vándorlását, utazását ismerteti. Élénk vetíti a vállalkozás és munkahely körülményeit, és nyelvészeti szempontból is használható műszótárszerű összefoglalással nyújt képet a földmunkákról és részletesen ismerteti a szerszámokat és annak használatát. Külön kiemelkedik a talicska mint segítő, és az ásó, lapát, mint kézbeli szerszám. Részletes, szakszerű ismeretét adja a talicskának és tartozékainak, látjuk történeti alakulását, a következőkben pedig rátér a kordésmunkára, s összefüggésében, fejlődésében vizsgálja a kérdést. Kitér a munkaidő és teljesítmény kapcsolatára és külön fejezetet szentel a *Bér és bérharc* sanyarú ügyének. Majd a kubikosbandák életéről számol be, s társaséletcímszó alatt e bandák társaséletét tárgyalja. Nagyon jól egészíti ki e fejezetet a táplálkozásról szóló összefoglalás, valamint a ruházat, a szállások, a tisztálkodás és egészségügy vizsgálata. Sajnos, hogy ezek az alfejezetek kissé szűkre szabottak, s így csak bizonyos kiegészítéseket jelentenek. Ezek tárgyalására a későbbi részletes feldolgozás során bővebben kell kitérni.

III. része a *Kubikosok társadalmi és kulturális életét* vizsgálja. Az egyesületi életről szóló alfejezet a köri és pártéletről tájékoztat, de megismerjük közös összejöveteleik lényegét is. E fejezetet nagyszerűen egészítik ki a forradalmi dalok, melyek arról tesznek tanúságot, hogy mélygyökerű harcos hagyományok ezek. A művelődésügyről szólva megismerkedünk az iskolai oktatással, s bár fejlődik az iskolahálózat, nagy az írástudatlanság, néha csak a bandagazda tud olvasni. A sajtót állandó figyelemmel kísérik, s a klasszikus írók művei mellett a forradalmi írásokat is figyelmesen olvassák, illetőleg a felolvasottakat hallgatják. Helyzetük nehéz volt, mert továbbtanulásra, vagy egyáltalán tanulásra nem volt lehetőségük. E fejezet is bőven szolgáltat példát a megmozdulásokra és azon harcokra, melyet a létért, a megélhetésért folytattak.

A szórakozás, zene, tánc, költészet, nyelvről írott alfejezetek szerves kiegészítői a munkának. A társas összejöveteleknek, szokásoknak ismertetése egy új színezetet, e félmunkás réteg paraszti hagyományokkal sok tekintetben azonos, de lényegét illetően mégis sok újszerű vonást magában hordozó felsorolását adja. A vizsgálat eredménye nyomán áll előttünk a zene és táncélet. A hagyományos népi hangszerek mellett az újabb gyári készítmények is felsorakoznak. Bár rövidebb e fejezet, mégis legalább nagyvonalakban képet kapunk erről is. Nagyon helyes lett volna néhány, kottával illusztrált dalváltozatot is bemutatni. Jóllehet a tanulmányban elszórtan számos szövegváltozatot közöl, mégis itt e címszó alatt kívánkozott volna néhány dal, s ha már a táncról szól, az egyes táncelnevezések mellett legalább néhány szóban a táncok ismertetését is kellett volna

közölni, vagy legalább egy képet, mely a táncéletet, vagy a mulatságot mutatta volna be szemléletesen. A költészetről adott összefoglalás már sokrétűbb. Igen érdekesek a tipikus „kubis"-dalok, bár itt is meg kell jegyezni, hogy a dallamok hiányoznak, így csak a szövegekre támaszkodhatunk. Figyelemreméltó a dalok között az az újstílusú ballada, mely Piros Anti történetét mondja el, de külön figyelmet érdemelnek a munkásmozgalmi dalok. A szerző figyelme kiterjed a kubikosok mesetudására is, s megállapítja, hogy közöttük kevés a mesetudó ember. A lejegyzett kevésszámú mese is mind paraszti eredetű. Nyelvükről megállapítja, hogy nem különbözik a táj nyelvi sajátosságaitól, legfeljebb műszaki szókincs ismeretük gazdagabb, ami természetes munkarendjükből következik.

IV. fejezete *Otthon és család* címmel foglalja össze otthoni tevékenységüket, tartózkodásukat az emberpiacon, a télirevaló megszerzéséért folytatott küzdelmes életüket, a kubikos negyedben folyó életet. Látjuk, hogyan igyekeznek az asszonyok segíteni férjüknek, de elénk tárul a családi kapcsolat és a gyermeknevelés problémája is.

V. nagyobb fejezete *A mai helyzet*, az 1945 óta történt átalakulásokat és mai helyzetüket ismerteti. Felvonul előttünk a megváltozott körülmények közötti kubikosélet. De látjuk azt is, hogyan kötődnek egyre inkább az otthoni gazdálkodáshoz. Megállapítja a szerző, hogy „a régi kubikosok többsége azonban ma sem szeret a földdel bíbelődni, s a különféle építőipari munkákra szóródik szét az egész országban". Megismerhetjük a gépesítés menetét is, de megállapíthatjuk a szerzővel, hogy ma a kétkézi munkát végzők csökkenése gyorsabb mint a földmunkák gépesítése, minek következtében sokhelyen munkáshiány áll be. Az új munkamód új munkaszervezetet alakít ki, könnyen hozzászoknak a már eddig is szervezett formában „bandában" dolgozók a brigádmunkához. A fejezet végén így foglalja össze mondanivalóját: „Nemcsak a munka, hanem a kubikosok élete is eléggé átalakult. Az öntudatosabb, mozgékonyabb elemek előtt szélesre tárultak a felemelkedés kapui: szinte nincs olyan állami, párt, — vagy tömegszervezeti funkció, ahol kubikosokat ne találnánk. Gyermekeiket szinte mindnyájan iskoláztatják". Majd később így folytatja: „Manapság igen nehéz másoktól megkülönböztetni a kézivagy aktatáskával utazgató kubikosokat".

VI. A *Befejezés* tulajdonképpen rövid visszapillantás, mely néhány kedves gondolatban emlékezik a kubikosok nehéz „a történelmet, a társadalmat és a természetet formáló egyszerű emberek" munkájára.

A VII. rész *A képek jegyzéke* felsorolja a könyv illusztrációit. Az egykorú rajzos ábrázolások, fényképek beszédes kiegészítői a kötetnek, viszont meg kell jegyezni, hogy gazdagabb képanyag még szemléletesebbé tehette volna a könyvet. Igen jó, hogy a VIII. fejezetben az *Adatközlők névsorát* is felsorolja a szerző, s ezzel mintegy a tanúkat is bemutatja.

IX. fejezet *A kubikosokra vonatkozó irodalom* cím alatt, bár a szerző azt mondja, hogy „Csak a legfontosabb nyomtatott és kéziratos munkákat foglaltam jegyzékbe", mégis olyan bibliográfiát ad, mely a legigényesebb kutató kívánságát is kielégíti. A betűrendbe foglalt 80 forrásmunka nagyon jó kiegészítője a könyvnek. A tartalomjegyzékkel záruló 130 lapos könyv kitűnő összefoglalása a nehézmunkájú kubikosok életkörülményeinek, s kívánatos, hogy Katona Imre jóérzékű tollából még sok hasonló értékes kiadvány lásson napvilágot. Bár különösen a rajzos illusztrációkat lehetett és kellett volna szaporítani, esetleg a végén még néhány szemléltető táblát nyújtani kiegészítésképpen, a Hazafias Népfront Országos Irodája mint kiadó méltán érdemel elismerést azért a támogatásért, mely egy a múltban nagyon is nyomott népréteg életének megismertetését a könyv kiadásával elősegítette. Úgy érzem nagyon is hasznos olvasmány e mű nemcsak a szakembereknek, hanem az érdeklődő közönségnek is.

Béres András

Barbeau, Marius: Medicine Men on the North Pacific Coast

National Museum of Canada, Ottawa 1958. 95 l.

Úgy vélem, hogy Diószegi Vilmos kellő mértékben felhívta figyelmünket a sámánhit tanulmányozására ill. e tanulmányok fontosságára. Ő maga írja: „Féléves szibériai kutatóutam — úgy érzem — eredményes volt, mégis első lépésnek tartom csupán. A sámánhit problémáit csak akkor állhat módunkban alaposan elemezni . . . ha az eljövendő időben vizsgálat alá vehetnénk a szibériai, mongóliai, valamint a Kínában s Japánban lakó egykor sámánhitű népeket is". (Ethn. LXIX. 635.) Hozzátehetjük ehhez, hogy az említett

területek sámánhitére vonatkozó adatokat, hasznos módon egészítené ki az északamerikai, egykor sámánhitű, népek tanulmányozása. BARBEAU arról értesít bennünket, hogy a sámánhit nyomai még manapság is fel-feltűnnek a Sziklás Hegység északnyugati részén, de 1920 körül még majdnem mindennapos esemény volt, hogy a Skeena folyó felső folyásánál lakó fehér telepesek távolról az őslakók énekeit, dobolását és csörgő-szerszámainak hangját hallották. BARBEAU az északamerikai törzsek sámánhitét és orvoslását elsősorban a plasztika körébe tartozó emlékek segítségével mutatja be. Anyaga legnagyobb részét a Haida és Gitskantörzsbeli fa- ill. agyagfaragványok képezik. Egy-egy ilyen faragásokat készítő ember résztvett a sámán által bemutatott szertartásokon és így ezeket a jeleneteket szemtanúi hitelességgel tudta faragványok formájában megjeleníteni. A leghíresebb faragók: *William Dixon, Thomas Collison, Amos Watson, Walter Kingego, Charles Gwaytihl.* A nélkülözhetetlen tudnivalók előadása után BARBEAU rátér a faragványok igen alapos és részletes ismertetésére.

Az ismertetettek között szerepel pl. egy három figurából álló csoport. A középső figura a sámán, aki díszes doboz mögött ül, egyik kezében csontból készült vesszőt, a másikban pedig emberfej-alakú csörgőt tartva. Jobbról és balról két segéde látható, ezek jóval alacsonyabbak nála és különböző fejdíszeket viselnek. A faragványt *Thomas Collisonnak* tulajdonítják, a New Yorki Indián Múzeumban őrzik. (2. ábra.) — Ezután két önálló sámán-figura leírása következik. Ezek mindegyike díszes doboz mögött ül, az egyik emberfej alakú csörgőt és csontból készült varázsvesszőt tart a kezében, a másik figura kezében csak vessző van. Az utóbbi sokkal valószerűbb figura mint az első: szája csukott, finoman metszett ajkakkal, szeme és szemöldöke is kevésbé stilizált mint az előbbié. Mindkettő a Kanadai Nemzeti Múzeum tulajdona. Az egyes emlékek leírása közben BARBEAU értékes magyarázatokat fűz a figurák által ábrázolt jelenetekhez. Többek között megtudjuk, hogy a Csendes-Óceán északi partvidékén meglévő sámánhit a Haida-törzs körében a legelterjedtebb. A törzsbeliek elbeszélése szerint az embert megbetegítő gonosz szellemek a következők: a vidra, a nyérc, a héja, a lazac, a bikafejű szellem, a kenu szelleme, a hold, a medve és egyéb titokzatosságok.

A sámánhivatás megkezdése — olvassuk a könyvben — igen nehéz. A leendő sámán magányba vonul és kapcsolatot keres egy szellemmel, aki őt természetfeletti erőkkel ruházza fel. Varázserejét néha szaruból vagy kőből készült vessző jelképezi. Hatalmát titokban tartja, csak a beteg meggyógyulása érdekében alkalmazza, ilyenkor gyógyerejű szöveget énekel és ezt csörgővel, dobbal, vagy testrészeinek ütemes mozgatásával kíséri. Egy Ntlakapamuqból származó sámán-ének pl. a következő:

„Ó te, nagyapám, te nyílt-arcú Kwilsten, te légy gyógyítóm. Én mindig nyomorult és beteg vagyok. Te meg fogod szüntetni az én nyavalyámat és betegségemet! Ha kikerül ez testemből, távozzon tőlem egyre messzebb, mint a gőz ezekből a forró kövekből! Felfelé száll a gőz, felfelé szálljon az én betegségem! Ó Kwilsten, nagyapám, tedd az én testemet éppoly egészségessé mint a tied! Te távol élsz tőlem, de mégis közel. Te mindig ugyanaz voltál az idők kezdetétől fogva. Szánj meg hát engem! Nyomorultat! Tedd, hogy unokáim mindannyian szeressenek és főnökként, vezérként tiszteljenek. Mindig áldásukat adják rám, mint ahogy én is megáldalak téged: nagyapámat. Hozzád beszéltem Kwilsten, haleleay!"

Több olyan faragványt találunk a múzeumokban, melyek egy-egy sámánt ábrázolnak, amint éppen gyógyító rigmust énekel. WRINCH gyűjteményéből közöl BARBEAU egy éneklő sámánt ábrázoló szobrocskát. Ennek szemei ferdemetszésű mongol szemek. Az orra hosszú és egy félholdalakú csont díszíti az orrcimpát. Egyik kezében emberfejet ábrázoló csörgőt tart, a másik keze üres. Medve-karomból font nyakéket visel és szokatlanul hosszú melltakarót, melynek felső szegélyét gazdag díszítés tarkítja. (14. ábra.) — Egy másik olyan szobrocskáról is szó esik a kötetben, amely éppen ráolvasást végző sámánt ábrázol. Ez a fából készült, koromfeketére festett figura a párizsi Musée de l'Homme tulajdona. (40. ábra).

A faragványok jelentékeny részénél a sámán és a segítő szellemek mellett már a beteg ábrázolása is megtalálható. Ilyen a Kanadai Nemzeti Múzeumban levő következő faragvány: a sámán, a segítő szellemek és a haldokló beteg. Az emberi pátosz és a szenvedés csodálatos elevenséggel tükröződik a figurák arcán. E faragvány a Haida-törzs népi plasztikájának legjelesebb alkotása. William DIXON műve. (5. ábra.) — A gyógyítás mozzanatát ábrázolja egy másik nagyon jelentős faragvány is, ami a Hudson's Bay Company's Múzeumban található. E faragvány főalakja szintén a sámán, aki medvekörömből készült koronát visel. Mellét sasprofil díszíti. Két oldalt a segítő szellemek ülnek, a jobbján ülő hegyes süvegű szellem mindkét kezében dorongot tart, a balján ülő segítőszellem: asszony, mindkét kezében egy-egy csörgőt tart. A csoport legkisebb alakja

a sámánnal szemben ül öltözék nélkül, ez valószínűleg a beteg. Egyébként az egész kötet borítólapján is e faragvány képe látható.

Az eddigi faragványok sámánjai férfiak voltak, a könyvből azonban azt is megtudjuk, hogy a sámán-asszony ábrázolása sem ritka. A Kanadai Nemzeti Múzeum tulajdonában levő szobrocskák egyike pl. ülő sámán-asszonyt ábrázol. aki éppen sámánéneket mond. Egyik kezében varázscsörgőt tart, a másikban viszont varázsvesszőt. Fején holló guggol. Asszony voltát a hosszú haj bizonyítja. Egyetlen öltözéke a sámánokra jellemző melltakaró (ambelans). Ennek a sámán-asszonynak is félholdalakú csont fúrja át orrcimpáját, ami arra utal, hogy ez is Dixon vagy esetleg tanítványai alkotása. (15. ábra.)

A sámán társaságában levő segítőszellemek sokszor nem emberalakúak, hanem állatok. Találunk tehát Barbeau könyvében olyan csoportábrázolásokat is, ahol szürkemedvék, sasok, hollók, ördöghal és egyéb állatalakú szellemek szerepelnek. (25, 28—29 31. ábra.)

A Haida néphit szerint elsősorban a kenuzó-nép, az óceán-népe, az erdőnépe és az égben-lakó-nép szólhat a földiekhez a sámán közvetítésével. Ezért találunk a Haida-törzstől származók között szép számmal olyan szobrocskákat, melyek sámánnal és segítőszellemekkel teli hajót ill. kenut ábrázolnak. A könyv 10 ilyen szobrocska képét közli. Az elsőn, amely talán a legkidolgozottabb, kb. 12 figurát látunk. A figurák végtagjai és az evezőlapátok dús szövevénnyé fonódnak össze a faragványon. A csónak orrán, mintha valahogy a csónak falára kapaszkodott volna: szürkemedve alakja látható. A csónakban ülők között több asszony foglal helyet, látható köztük pl. egy anya, aki mellett gyermeke fekszik. Nem messze egy másik anya alakja is kivehető. Ennek — úgy látszik — két gyermeke van; mindkettő alszik. A két asszonytól és a gyerekektől balra egy evezős-ember alakja bontakozik ki. Ez bizonyára közeli rokona a főnöknek, mert európai katonai parolira emlékeztető díszt visel a vállán, az ilyen dísz viszont az előkelőség jele. A csónak végén ülő törzsfő vagy családfő a csoport legkiemelkedőbb alakja. Egy fejjel magasabb a többi figuránál és gondosan ügyelni látszik a kormányzásra. (79. ábra.) — Ezentúl még kilenc hasonló faragvány leírását és ábráját találjuk meg a kötetben.

A könyvecske nemcsak fa- ill. agyagszobrocskák leírását tartalmazza, hanem ismertet néhány olyan sámánkodást bemutató rajzot is, melyeket az említett törzsek körében élő népi rajzolók készítettek. Ezeket J. R. Swanton: Contribution to the Ethnology of Haida c. kiadványában már korábban közzétette.

A következő fejezet a Gitskan-törzsbéli *Isaac Tens* nevű sámán önéletrajzszerű elbeszélését tartalmazza arról, hogy miképpen lett sámánná. Értékessé teszi ezt a fejezetet az is, hogy 7 eredeti fényképfelvételt tartalmaz sámán-szertartásokról. A fejezet utolsó része tulajdonképpen sámán-énekek közzététele ill. az éneklés szertartásának leírása. Arról is olvashatunk e fejezetben, hogy mit tesz a sámán olyankor, ha sajátmaga betegszik meg.

Külön fejezet foglalkozik azon tárgyi emlékek: sámándobok, csörgők, varázsvesszők stb. leírásával, melyek a gyógyító szertartás kellékei. — Az utolsó fejezetek egyike sámán-meséket tartalmaz

Végül még csak azt kell megemlíteni, hogy a könyvecske két könyvismertetéssel is szolgál. Az egyik John R. Swanton: Shamanism and Witchcraft, a másik Waldemar Jochelson: Shamanism and Incantations in Northeastern Siberia c. könyvismertetése. Az utóbbi igen értékes alapot képez a kötetben vázolt északamerikai sámánizmusnak a szibériai, elsősorban korják sámánizmussal való összehasonlításához.

Büky Béla

Tischner, Herbert ed.: Völkerkunde

Das Fischer Lexikon. Band 13. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1959. 170 l.

Míg az utóbbi évtizedben nem is olyan összefoglaló munka jelent meg, mely az etnológia anyagát összehasonlító módszerrel, kultúrtörténeti szempontok alapján mutatta be, addig érezhető volt egy olyan kézikönyvnek a hiánya, mely az etnológiát regionális aspektusában, kulturális-földrajzi vagy etnikai egységekben ismertette volna meg az etnológia iránt érdeklődő közönséggel. Ezért üdvözöljük örömmel a H. Tischner szerkesz

tésében megjelent munkát, mely az említett kívánalomnak a lexikális forma által megkövetelt tagozódásban tesz eleget.

A munka előszavában a szerkesztő rövid tájékoztatást ad az etnológia lényegéről, tárgyáról. Definíciója szerint „Völkerkunde ist die Wissenschaft von den menschlichen Kulturen," de az így meghatározott etnológia figyelmét elsősorban az ún. természeti népek vizsgálatára fordítja. TISCHNER elsősorban az írástalan kultúrájú népeket foglalja be a természeti népek fogalmába és egyúttal tudtunkra adja azt is, hogy a munka lényegében ezekkel a népekkel foglalkozik.

A szerkesztő előtt meglehetősen nehéz feladat állott, amikor az etnológia — ez esetben a regionális etnológia — anyagát címszavak szerint kellett tagolnia. Nyilvánvaló, hogy merev szempontokhoz nem lehetett ragaszkodni és a címszavak kiválasztásának az egyes területek problematikája szerint más és más szempontok szerint kellett történnie. Így bizonyos esetekben (pl. eszkimók, ausztráliak, Óceánia) lehetséges volt a szóbanforgó területnek egyetlen címszó alatt történő tárgyalása, míg másutt (így pl. Amerika esetében) külön kellett választani a régészetet és az élő néprajzi anyagot. Ismét másutt a kialakult részletdiszciplinák vagy az egyes kutatók érdeklődési területe lehetett a döntő a címszavak kialakításánál, amint ezt pl. Dél- és Délkelet-Ázsia esetében láthatjuk (itt külön címszavak alatt szerepelnek Indokína — Vietnam, Laos, Kambodja —, Dél-Kína, Elő-India és Hátsó-India — „Zwischenindien"). Az egyes címszavak feldolgozásánál egységes szemponttal nem találkozunk, mindenütt észrevehető azonban az a törekvés, hogy a szerző földrajzi, felfedezéstörténeti tájékoztatás után a kultúra egyes területeit mutassa be. Ott, ahol az eddigi kutatás más szempontokat érvényesített, a szerző ennek megfelelően dolgozza fel tárgyát. Az előbbit H. PETRI „Australier" címszava példázza, ahol a tagolás a következő: ember és környezet, embertan, településtörténet, gazdasági és politikai rendszer, törzsközötti kereskedelem, a nomadizáló életforma, társadalmi- és rokonsági rend, szellemi- és művészi élet; az utóbbit pedig a H. NEVERMANN által kidolgozott „Indonesien" címszó a következő felosztással: negritók, weddoidek, primitív indonéziaiak, régi-indonéziaiak, fiatal-indonéziaiak.

A szerkesztő H. TISCHNER érdeme, hogy ez a különböző szempontok alapján készült, meglehetősen heterogén anyag e kézikönyv keretében olyan egységgé állt össze, melyből az etnológia iránt érdeklődő olvasó megfelelően tájékozódhat a természeti népek kultúrájáról és a kutatásban eddig elért eredményekről. A szöveghez kapcsolódó térképek, ábrák (R. és H. BUKOR, valamint D. DETERING munkája), az alapos bibliográfia és a részletes regiszter csak fokozza a kötet használhatóságát.

Talán szabad azonban kifejeznünk azt a nézetünket, hogy mind a szakemberek, mind az etnológia iránt érdeklődő olvasók örömmel látnák a sorozatban egy — az itt ismertetetthez kapcsolódó — második „Völkerkunde" lexikon megjelenését, mely a néprajzi terminusokról, egyes népekről és törzsekről, néprajzi fogalmakról adna — bőségesen illusztrált — tájékoztatást. Egy ilyen kötet szükségességét a hasonló Volkskunde-lexikonok használhatósága és sikere indokolja, továbbá az is, hogy tudomásunk szerint hasonló lexikon még nem jelent meg és az etnológia anyaga lényegében más célkitűzésű enciklopédiák, lexikonok (így pl. Encyclopaedia of the Social Sciencies, Dictionary of Folklore stb.) címszavai között van elrejtve. (A CH. WINICK által szerkesztett és a Midcentury Reference Library sorozatban megjelent „Dictionary of Anthropology" New York, 1956., túlságosan széleskörű célkitűzésével — régészet, kulturális és fizikai antropológia, nyelvészet —, továbbá szűkszavúságával ezt a hiányt nem pótolja.)

BODROGI TIBOR

Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig

XVI. Bd. 1957. Akademie-Verlag, Berlin 1959. 192 l., XXV t.

A lipcsei Museum für Völkerkunde Évkönyvének XVI/1957-es kötete gazdag és változatos tartalmával a Német Demokratikus Köztársaságban folyó néprajzi kutatás és fejlett múzeológiai munka töretlen előrehaladásának újabb örvendetes bizonyítéka. Az Évkönyv — az eddigi hagyományokhoz híven — az 1957-es év eseményeivel foglalkozik bevezetőjében, ismerteti az ebben az évben rendezett Ázsia-kiállítás munkálatait és tájékoztat a múzeumban folyó tudományos és múzeológiai tevékenységről is.

A Jelentést követő hét tanulmány közül az első három témáját a távol-keleti magaskultúrák köréből veszi. Käte FINSTERBUSCH egy, a Múzeumban őrzött délkeletázsiai bronzdobot dolgoz fel s stíluskritikai elemzés, továbbá összehasonlító vizsgálat alapján megállapítja, hogy a szóban forgó bronzdob minden valószínűség szerint Dél-Kínából származik és a HEGER által felállított típussor IV. típusához tartozik. André WEDEMEYER posthumus munkája „Das japanische Drei-Affen-Symbol und der Koshin-Tag" címmel a közismert három — vak, süket, néma — majom szimbolikájával és a Koshin ünneppel való kapcsolataival foglalkozik, míg Walter BÖTTGER egy szignált, minden valószínűség szerint a 18. századból származó, faragással díszített kardmarkolat-lapot mutat be. A következőkben F. Rudolf LEHMANN közöl „Der Omulodi-Glaube" címmel terjedelmesebb tanulmányt az afrikai varázslattal kapcsolatos képzetek köréből, elsősorban azt vizsgálván, hogyan történik a „bűnösség" illetve az „ártatlanság" megállapítása. Hans DAMM „Ethnographische Materialien aus dem Küstengebiet der Gazelle-Halbinsel (Neubritannien)" című tanulmányában a Múzeum anyagában levő HAMANN-féle rajzokat határozza meg és gazdag összehasonlító anyagot közöl s ezzel — a meghatározáson túlmenően — az eléggé hiányosan dokumentált Gazelle-félszigeti művészet közelebbi megismerését segíti elő. Összefoglaló megjegyzései lehetővé teszik, hogy a művészet egyikmásik motívumát — így az ún. adoráns-motívumot — indonéziai—melanéziai elterjedésében kövessük nyomon. Werner HARTWIG spreewaldi vizsgálatainak folytatásaként ezúttal is a földművelés kérdéseivel foglalkozik. „Einige Bemerkungen zu einer Bodenbearbeitungsmethode im Spreewald" című tanulmányában egy még ma is élő, mintegy négyszáz évre visszakövethető földmegmunkálási eljárást ír le alapos dokumentációval.

Múzeológiai szempontból különös érdeklődésre tart számot Hans DAMM „Zur Neugestaltung unseres Museums. Geschaffenes und Zukunftiges" című beszámolója és programadása, mely a kiállítások elvi és technikai kérdésével foglalkozik s felvázolja azt a módszert, mellyel a múzeumi gyűjtemények tudományos használhatóságát növelhetjük.

*

Az Évkönyv — mint ismertetésünkből kitűnt — elsősorban a Múzeumban őrzött anyaghoz kapcsolódó tanulmányokat közöl s ismerteti a múzeumban folyó tudományos és muzeológiai jellegű munkát. Jelen körülmények között azonban — amikor a Német Demokratikus Köztársaságban nincsen egyetemes néprajzi folyóirat — örömmel vennénk, ha az Évkönyv az NDK-ban folyó egyetemes néprajzi tevékenységre is fordítana figyelmet és ennek megfelelően ismertetné a beszámolási időszakban megjelent munkákat is. Hogy a múzeumi Évkönyvektől ez nem idegen, arra példának talán a stuttgarti Linden-Museum Évkönyvét említhetnők meg.

BODROGI TIBOR

Spamer, Adolf: Romanusbüchlein

Historisch-philologischer Kommentar zu einem deutschen Zauberbuch. Bearbeitet von Johanna NICKEL. Akademie-Verlag, Berlin 1958. 446+VI l.

SPAMER munkássága a német néprajz széles területére terjed ki. A Romanusbüchlein 40 éves gyűjtő és kutató munkájának hátrahagyott eredménye. A munkát tanítványa Johanna NICKEL egészítette ki.

A Romanusbüchlein a legkedveltebb varázskönyvek egyike volt a német nyelvterületen. A varázskönyv 89 ráolvasást tartalmaz, ezek közül a legfontosabbakat tárgyalta és részletes értekezésekben kommentálta SPAMER. Kb. 2500 variáns alapján kutatja a szöveg és motívumainak történetét a jelenkorig, felvázolja táji elterjedését és vándorlását egész Európán át. A munka nemcsak a német néphit történeti kutatásához nyújt értékes hozzájárulást, adatokat, hanem a babona városban és falun burjánzó megjelenésformáinak gyakorlati fejtegetésére is igen hasznos. Igen gazdag kultúrtörténeti anyagot tár fel.

1907 óta foglalkozott SPAMER a ráolvasó formulákkal és kb. 22,000 formulát gyűjtött össze. A babonakutatás a németeknél a 18. század elejére nyúlik vissza, nem öncélú kutatás volt ez, hanem a polgári felvilágosodás értelmében harci eszköz volt a tudatlanság és elmaradottság ellen.

A Romanusbüchlein nyomatok genealógiáját ma még nem lehet felállítani, mert a legtöbbjének a datálása hiányzik. A legkorábbi datált példány 1788-ból származik.

A hátrahagyott kommentár nem teljes. SPAMER a szövegtörténetileg legérdekesebb darabokat (19 ráolvasó) kimerítően feldolgozta, a többiekhez jegyzetek állanak rendelkezésre, valamint terjedelmes variánsgyűjtemény.

Bevezető tanulmányában rámutat SPAMER, hogy a német ráolvasó formulák korpuszának létrehozása elengedhetetlenül szükséges előmunkálat ahhoz, hogy valaki kutatni tudja a néphit mágikus területét történeti fejlődésében, pszichológiai alapjában és társadalmi változásaiban. Továbbiakban ismerteti a varázskönyvek szerepét és jelentőségét a mai napig, majd bemutatja a fontosabb varázskönyveket: az úgynevezett Mózes 5. és 6. könyvét, a Széfer Jeciráf (Teremtés Könyvét) stb.

Johanna NICKEL ismerteti a Romanusbüchlein hagyományát, foglalkozik keletkezéstörténetével és a különböző kiadásokkal. Ezután ismerteti a Romanusbüchlein szövegét BARTELS 1908-as kiadása alapján.

A SPAMER feldolgozta 19 ráolvasó formulát magyarázatai és jegyzetei alapján ismerteti a munka. Bemutatja az egyes ráolvasó formulák kiadásának irodalmát, és az alapos és részletes összehasonlító irodalom alapján igyekszik magyarázatát adni az egyes tételeknek.

Az ismertetett, feldolgozott ráolvasások a következők: Jób ráolvasás lusta beszéd, fogfájás ellen, a 20. századig a legelterjedtebb mágikus gyógyító formula volt; lidércnyomás, megszólás és szemverés elleni ráolvasás; Tóbiás-ráolvasás betegség és tolvajlás ellen, a tolvaj megkötése, a lopott tárgy visszahozásra kényszerítése; tűzvész elleni ráolvasás (Lőrinc-ráolvasás); féreg elleni ráolvasás; törvényben a maga igazának biztosítása; átokmondások; fegyver ellen védő ráolvasás; vérzéscsillapító három-virág ráolvasás; lopott tárgy visszahozására borókabokor-ráolvasás; állatok első kihajtásakor végzett ráolvasás rontás elleni védekezésül.

A könyv nemcsak egy életmunkának a megbecsülése, de igen hasznos és értékes segítőeszköz a néphit kutatás számára, gazdag összehasonlító irodalma, történeti megvilágítása bőséges eligazítást nyújt számunkra.

A művet részletes irodalom jegyzék, szómutató és képek gazdagítják.

SZENDREY ÁKOS

Токарев, С. А.: Этнография народов СССР. Москва 1958, 614 стр.

(TOKARJEV, Sz. A.: A Szovjetunió népeinek etnográfiája. Moszkva 1958. 614 l.)

TOKARJEV könyve megírásával kettős célt kíván szolgálni: 1. a Szovjetunió *összes* népeinek és népcsoportjainak néprajzát konkrét anyag bemutatásával gyakorlatilag jellemezni; 2. az etnographiának a szovjet tudományos irodalomban kikristályosodott fogalmát meghatározva, a bel- és külföldi szakembereket tájékoztatni a szovjet néprajztudomány új irányairól és módszereiről. A munka az első célnak kétségtelenül jobban megfelel, mint a másodiknak.

A könyvből a Szovjetunió több mint száz népére, néptöredékére, etnikai csoportjára vonatkozó néprajzi alapismereteket szerezhetünk. Etnográfus egyetemi hallgatók és a nagyközönség számára kézikönyvül szolgálhat. A szemléltetést közel félezer kép, rajz, térkép és táblázat segíti elő. Felsorolja az egyes etnikumokra vonatkozó felhasznált alapvető irodalmat. Gazdag szókészletet közöl a különböző népek nyelvéből, s ebből éppen az egyes népcsoportok megjelölésére használt saját terminusanyag a legértékesebb számunkra.

A dicséretre méltó vállalkozásnak vannak hiányai is. Anyaga nem egyöntetű, és nem arányos. Addig, amíg az orosz, fehérorosz és ukrán népnek a néprajzi jellemzésére majdnem száz oldalt szentel, a többi, kb. száz etnikumnak ennek a négyszeresét, anélkül, hogy a szlávságot felbontaná apró etnikai csoportokra s ezeket külön-külön jellemezné. Ennél nagyobb hibája a tárgyalás módjának az, hogy ugyanakkor, amikor a dolgozó nép műveltségteremtő erejét hangsúlyozza, adatainak felsorakoztatásával, különösen a szemléltető anyagon keresztül, — NAUMANN „gesunkenes Kulturgut" elméletét erősíti. Nem esik ebbe a hibába a nemzetiségek elfogulatlanul megírt jellemzésekor. Amennyire indokolt a szlávság egy fejezetben való tárgyalása, annyira nem látjuk célszerűnek, hogy a továbbiakban területi egységeket vesz alapul, melyeken belül a legkülönbözőbb nyelvű és származású népeket fog egybe, s megnehezíti akár pl. a finnugorság, akár a törökség egységbenlátását. Pedig ha az etnográfia fogalmának annyit

hangoztatott történetiségét szem előtt tartja, nem vesz fel ilyen területi egységet, mint a Szovjetunió délnyugati területe, melyen belül egymás mellé kerül a román *moldován* a török *gagauz*-al és *karaimmal*, a *zsidóság* a *cigánysággal*; vagy a nyelvileg a kazáni tatársághoz tartozó nyugatszibériai tatárságot nem sorolta volna Szibéria és Észak népei közé, amely fiktív területi egységben rajtuk kívül burjátok, jakutok, mandzsu-tunguz és paleoszibériai népek is laknak. A szlávságon kívül ismertetett népek csoportosítása területi egységenként a következő:

I. *Kelet-Európa nem szláv népei :*

A) Délkelet-Baltikum: litvánok, lettek, észtek, kisebb finnugor népcsoportok (livek, Leningrád környéki finnek, izsorok, vótok, vepszék).

B) Európai Észak népei: karelok, loparok, komik (zürjén és permi).

C) Volga—Káma mellék: mordvák, marik (cseremiszek), udmurtok, csuvasok, tatárok, baskirok, kalmükök.

D) A Szovjetunió délnyugati területének népei: moldovánok (románok), gagauzok, zsidók, karaimok, cigányok.

II. *A Kaukázus népei :*

Dagesztán népei: csecsenek, ingusok, abchazok, adigejek, oszétek, karacsájok, balkárok, grúzok (kartvelick), örmények, azerbajdzsánok, Kaukázusi töredékek (tatok, talisok, kurdok, jezidek, görögök, asszírok, zsidók, cigányok, nogajok, türkmenek).

III. *Közép-Ázsia népei :*

tadzsikok, üzbégek, türkmenek, hazahok kirgizek, karakalpakok, kisebb néptöredékek (újgurok, perzsák, arabok, zsidók, dungánok, szart-kalmakok, cigányok és más népszilánkok).

IV. Szibéria és Észak népei :

Altáji-Szajáni népek, nyugatszibériai tatárok, Burjátok, jakutok, északi kis népek *a.*, obi-ugorok (chanti-mansi), *b.*, szamodij népek, *c.*, ketek, *d.*, tunguz-népek (evenkik, lovas tunguzok, lamutok, negidálok, dolgánok, Alsó-Amur és Szahalin tunguznyelvű népei), *e.*, giljákok (nivhek), *f.*, jukagirok, *g.*, itelmenek, *h.*, csukcsok és korjákok, *i.*, eszkimók és aleutok.

Mivel a könyv alapanyagát a szerző különböző időben és egyetemeken (1939—40, 1941—43: Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem; 1939—41: Moszkvai Csernisevszkij Egyetem; 1951—52: Berlini és Lipcsei egyetemek) tartott kollégiumainak előadásai képezik, érthető, hogy előadásában hangsúlyozott helyet kap a történeti, — leginkább az etnogenezisre rávilágító — anyag. Egyetemi tansegédletül szolgáló kézikönyvül készülvéna mű, — talán nem látszott célszerűnek, hogy több kötetre tervezze, ami lehetővé tette volna, hogy kompilatív anyagát recens néprajzi adatokkal teljességre törekvően egészítse ki. Bármint történt is az összefoglalás megírása: első ilyen koncepciójú munka s a bátor kezdeményezést akkor is dicsérni tartozunk, ha jobbára csak hiteles adatanyaga miatt nélkülözhetetlen a számunkra.

HEGYI IMRE

Kramer, Karl-Sigismund: Die Nachbarschaft als bäuerliche Gemeinschaft

Verlag Bayerische Heimatforschung, München—Pasing 1954, 103 l.

A „Nachbar" és a „Nachbarschaft" szavak itt sokkal tágabb fogalmat ölelnek fel mint a magyar szóhasználatban a „szomszéd", „szomszédság": a középkori német paraszti élet különleges szervezeti formáját jelölik. A „Nachbarschaft" fogalma mögött a faluközösség jogilag is kialakult szervezete áll, a „Nachbar" pedig ennek a jogi közösségnek bevett tagja.

Bár a szerző anyagát elsősorban jogi jellegű forrásokból: falutörvényekből, jogesetekből meríti, célja elsődlegesen nem az anyag jogtörténeti, vagy gazdaságtörténeti elemzése, hanem czeknek a forrásokon keresztül a középkori német parasztság életébe vet pillantást, s a faluközösséget mint élő, működő jogi-társadalmi-gazdasági keretet igyekszik vázlatosan rekonstruálni. A forrásanyag tekintetében saját irattári kutatásain kívül főként GRIMM, J. G. KLINGER, az osztrák területen G. WINTER gyűjteményeire támaszkodik.

A faluközösség, mely egy falu „szomszédainak" jogilag is értendő közössége, bizonyos alapvető igazgatási feladatok ellátásán túlmenően, mint pl. határjárás, bíráskodás, stb., felöleli és nagy vonalakban szabályozza a paraszti közösség életének egész rendjét.

A közösség új tagjának befogadása számos feltételhez van kötve, bizonyos ideig való helybenlakás, ház—föld tulajdona, ajánló személyek, meghatározott pénzösszeg lefizetése, vagy még inkább jelentős mennyiségű sör szolgáltatása.

Az új tag, a „Nachbar" ezzel belép a falu közösségébe s annak egyenlő jogú tagjává lesz. Tűz, árvíz, jégeső, elemi csapások esetén számíthat a közösség támogatására, jogosult a község ügyeiben résztvenni. Ugyanakkor azonban kötelességek is terhelik. A falugyűlésen nemcsak jogosult, de köteles is résztvenni; ha elmaradását nem menti ki, pénz- vagy sörbírság sújtja. Bírság terhe mellett köteles a közösség többi tagjának ugyanezt a segítséget nyújtani, amire ő is számíthat, szomszédaival békességben kell élnie, a közrend megháborítóit ugyancsak bírság sújtja. Mint ahogy az élet rendjét megadják a falutörvények, részletesen gondoskodnak az elhunytak végső tisztességének megadásáról is. Ezeket a néha szinte aprólékos rendelkezéseket a közös és egyéni érdekek kiegyensúlyozottsága hatja át.

Külön fejezetet szentel a szerző a németség még ma is élő közösségi szervezetének. Bár ezek a szervezetek ma már egészen más természetűek, a régi faluközösség jogi keretei helyébe az állami igazgatás lépett, — a szerző azt a véleményét fejti ki, hogy a régi faluközösségek és a ma is élő közösségek egymással szoros rokonságban vannak.

Számos adatot sorol fel annak bizonyítására, hogy miként érvényesült a feudális társadalmi rendben a földesúr akarata a faluközcsségek életében.

A mű végén gazdag irodalom-, és forrásjegyzék található és térképek szemléltetik a faluközösségi szervezet németországi elterjedtségét.

PREHOFFER ELEMÉR

Novák József: Dombóvár 1919-es hősei és mártírjai

Tolna Megyei Tanács és TIT, Szekszárd 1959. 48 l.

NOVÁK József a dombóvári vasutasok fegyelmi szakaszának, 1919-es forradalmi katonai alakulatának egyik jelentős fegyvertényét, a tamási ellenforradalmi zendülés leverésének történetét írja meg mélyrehatóan pszichológiai, történeti és politikai elemzéssel néhány résztvevő és szemtanú emlékanyaga alapján. Nem éppen tárgya, — mert az határozottan történeti, — hanem a szerző érdekes módszere gondolkoztatja el a néprajzost. Az egykorú eseményekre való visszaemlékezések legnagyobbrészt olyan emberektől kerültek lejegyzésre, akik aktív résztvevői voltak az eseményeknek, tehát még nem alakultak egy-két generáció emlékezetében sem hagyománnyá, nem színeződtek át túlsók képzeletbeli részlettel. Emlékek ezek, emlékei egy dicső időszaknak — és mégis mennyi mérlegelés szükséges hitelesítésükhöz, a tények pontos rögzítéséhez! Ennek a mérlegelő munkának a szemléletes leírása olyan érdeme NOVÁK József kis tanulmányának, amely a szóhagyományok szakembereit is elgondolkoztatja az aránylag közeli időszakban kialakulóban levő történeti hagyományok kutatási módszereiről.

DÖMÖTÖR SÁNDOR

Mint én, földmíves költő . . .

Szemelvények GÓZON István parasztverselő elbeszélő költeményeiből. Gyűjtötte NAGY-CZIROK László. Összeállította és a bevezetést írta JANÓ Ákos. Rotaprint kiadás, Bp. [1959], 132 l.

A parasztverselőkre szépíróink és műköltőink sokkal korábban felfigyeltek, mint a néprajz, a nép szellemi kultúrájának kutatói. Már EÖTVÖS Károly felhívja rájuk a figyelmet: „Falusi paraszt költők egész serege sorba szed s megénekel évenként minden nagy és kis esetet, ami a faluban és környékén történik. A költeményeket egymásnak elszavalják, házról-házra viszik; — ha megtetszik, sokan maguknak leírják vagy leíratják, a szép részeket pedig emlékezetükben megőrzik, firól-fira szállítják. Száz meg száz készül évenként. Átkok és áldások, köszönések, üdvözlések, felköszöntések, szóbeli képek és elmésségek, vidám beleszólások ezer változatban. Csak össze kellene gyűjteni valahára" (A balatoni utazás vége. Bp. é. n. 207—208. l.). Később TÖMÖRKÉNY István, ILLYÉS

Gyula, Szabó Pál is megemlékezik a parasztköltőkről. Eötvös Károly idevágó írását azért idéztük egészében, mert a népköltészet kutatói számára is igen fontos megfigyelést tartalmaz: a népdalok, a népi epika, de a versbetétes szokások vizsgálatánál sem hagyhatjuk figyelmen kívül a népi verselőket. Terjedelmes históriás versek és pár soros köszöntő rigmusok szerzőit egyaránt kereshetjük a parasztverselők között.

Néprajzi szempontoknak megfelelően először Takács Lajos írt részletesebb tanulmányt a népi verselőkről (Ethn. LXII. 1951. 1—49. l.). Két hírversíró, Tóth Pál József és Nagy Kovács István életén és munkásságán keresztül ismerteti meg szerepüket a közösség szellemi életében. A két dunántúli parasztpoéta mellett nem kis örömmel látjuk most Gózon István kiskunhalasi parasztverselőt, akiről először Szalay László emlékezett meg A puszta balladája c. kötetében. (Bp. 1943. 148—154., 180—189. l.).

Janó Ákos bevezetőjében Gózon István, a legtehetségesebb kiskunhalasi parasztköltő alakján keresztül rámutat arra, hogy a századfordulón számos parasztpoéta élt Kiskunhalason, mint pl. Egyed Izsák János, Kiss Illés Imre, Vass Imre, Bacsó László és mások. A parasztverselők egymástól nem álltak elszigetelten. Szinte hihetetlenül hangzik: valóságos irodalmi kört alakítottak. Összejöveteleket tartottak, ahol közösen beszélték meg a város és az ország dolga mellett saját alkotásaikat. Írásaikat egymás előtt felolvasták, megbírálták és javították. Egymásnak verses leveleket is irogattak. Verseik eljutottak a közösség többi tagjához is. Igen gyakran maguk olvasták fel költeményeiket lakodalmak, keresztelők, vagy más közösségi együttlét alkalmával. Felvetődik az a gondolat, hogy a népi verselők dalai, nótái ezen az úton bekerülhettek a népköltészet alkotásai közé. A szerzőség, az átadás, átvétel kérdéseinek vizsgálata a népi verselőkön keresztül a népköltészet kutatói számára bizonyára igen hasznos eredményhez vezetne.

A hírversírók, rigmusmondók, vásári énekesek és a népköltők közötti különbségekre igyekszik rámutatni Janó Ákos. Hangsúlyozza, hogy a népköltőt, mint amilyen Gózon István is, az előzőektől „a nagyobb írói hivatástudat, fokozottabb irodalmi igényesség, nagyobb témagazdagság, fejlettebb kifejezőkészség és szerkesztőképesség különbözteti meg" (12. l.). Kétségtelen, hogy sok igazság rejlik Janó Ákos megállapításában. Gózon István és az általa említett parasztköltők hírversek, elbeszélő költemények mellett a lírai költészet, szerelmi dalok, nóták művelői is voltak. Úgy gondolom azonban, mindenekelőtt szükséges volna a népköltő fogalmát meghatározni, hogy azon belül aztán további különbségeket tehessünk. Nem kétséges ugyanis az, hogy a bevezetőben említett hírversírók (Takács hírversírói) valójában éppenúgy népköltőnek számítanak, mint Gózon István és társai. Legfeljebb csak arról lehet szó, hogy a hírversíró Tóth Pál József és Nagy Kovács István — verseik nyomtatásban való megjelenésével — bizonyos mértékben elkülönültek a jeltelenül élő többi parasztversírótól.

Kiindulási alapként tehát a népköltők és műköltők közötti különbségre kell rámutatnunk, mint ahogy tették azt a népköltészet és műköltészet közötti különbség felfedésekor is. A kérdés bonyolult, szövevényes. Megoldásához számos népköltővel, parasztverselővel kell megismerkednünk. Ismernünk kell életüket, alkotásaikat. Általános érvényű megállapításokat csak azután tudunk tenni. Ezért szükséges, hogy minél több parasztverselőről kapjunk hírt. Igen hasznos lenne egy-egy parasztköltő gyűjteményét téma szerint megvizsgálni. Különösen figyelemreméltó a közösséghez való viszonyuk. Nem kétséges, hogy az igazi népköltőt — s ez már a definíció egy része — a falu társadalmi közösségének, hagyományos életformájának íratlan törvénye egy bizonyos keretben tartja, amely keretben a közösség többi tagjához, életformájához és kultúrájához igazodik. A versírással a közösség kultúrájából nem szakad ki s mindaddig nem is szakadhat ki, míg kultúrája azonos a közösségével és míg a népköltő műveltsége át nem csap minőségi változással egy más szellemi szintbe (pl. Veres Péter, Szabó Pál, Sinka István). A népi verselőnek a közösséggel való szerves kapcsolatából következik, hogy mind forma, mind szemlélet tekintetében megmarad azon a fokon, amelyen a hagyományos népi kultúra és a népköltészeti alkotások állanak. Magatartása és költészete ahhoz a hagyományhoz igazodik. Ezt tanúsítja számunkra Gózon István élete és költészete is. Igen hasznos lenne lírai verseiből is összeállítani egy gyűjteményt. S így egy-egy parasztpoéta dal-, nótagyűjteményének vizsgálata közelébb vinne bennünket a már Vikár Béla által felvetett „nótafa" kérdéshez is . . .

Ujváry Zoltán

Meier-Oberist, Edmund: Kulturgeschichte des Wohnens im abendländischen Raum

Ferdinand Holzmann Verlag, Hamburg 1956. 344. l.

A lakáskultúra történetének megírására mindeddig nem akadt vállalkozó. Ennek az adósságnak egy részét kívánja törleszteni Meier-Oberist most megjelent szép munkájával. A gazdagon illusztrált könyv (220 reprodukció és 111 alaprajz szemlélteti az elmondottakat) a „nyugati terület" — ebbe a fogalomba Európát és az európai származásúak lakta Észak-Amerikát számítja a szerző — fejlődését nyújtja az ókortól, nevezetesen a görög—etruszk—római kortól, illetve az Alpoktól északra fekvő részeken az őskortól, egészen máig.

Meier-Oberist munkája a néprajzost is közelebbről érdekelheti, mivel a könyv kb. egy negyede a népi lakásmódokkal foglalkozik. A szerző ugyanis a bemutatás lehető legnagyobb teljességére törekszik. Így nemcsak az ünnepi, a művészeti becsű érdekli, hanem a hétköznapi tárgyak is, s az egyszerű berendezési darabok közt zajló köznapi élet. Nemcsak a dísztermek, lakószobák történetét tekinti át, hanem figyelemmel kíséri a konyhák, kamrák képének alakulását is. Ugyanígy, — habár természetszerűen, mint maga is hangsúlyozza, Németország, s az ahhoz kultúrában közelálló Észak-Európa érdekli legjobban, — nem feledkezik meg Európa többi részéről sem, s így igyekszik itt-ott Kelet-Európából is föl-fölvillantani egy-egy adatot. Különös gondot fordít a szerző arra, hogy a társadalom egészét adja: a királyok s az uralkodóhoz közelálló körök pompás palotái mellett ismerteti a kisebb rangú urak, polgárok otthonát is, meg az egyszerű s nem egyszer szegényes paraszti, pásztor-, halászházak belsejét, és a bérházakban összezsúfolt kisiparos, proletár lakásokat is.

Ez a példaadóan sokoldalú szemlélet a munka legfőbb s eléggé nem méltatható érdeme. Ez menti a könyv hibáit is. A néprajzos számára ezek közül az a legszembetűnőbb, hogy noha a szerző igen nagy területet szentel a népi lakásmódoknak, nemcsak a kelet-európai népek általában nehezen hozzáférhető anyagát nem ismeri, de nem használja az újabb európai néprajzi irodalom olyan mintaszerű és útmutató munkáit sem, mint amilyenek pl. Erixon művei vagy Ränknek az északeurópai lakásrendszereknek szentelt munkája, pedig ez utóbbi németül is íródott. A szerző ugyanis nem néprajzos, s ez magyarázza azt is, hogy az egyes vidékek kisebb-nagyobb eltérései, sajátosságai mögött nemigen tudja megláttatni az egyező vonásokat, a közös hagyományt. Akad emellett elvétve egyéb tájékozatlanság is, mint pl. az, hogy a szerző a korai szláv házakat Priscosnak Attila udvaráról nyújtott leírásával véli bemutathatónak.

A könyv tehát nem mentes az első próbálkozások hibáitól, mégis egészében véve igen jelentős vállalkozás, és örülnünk kellene, ha e munka példája a hasonló jellegű összegezések megszaporodását, illetve az összefoglaláshoz szükséges részletek további kidolgozását hozná.

K. Csilléry Klára

Токарев, С. А.: Религиозные верования восточнославянских народов XIX и начала XX века. Издательство Академии Наук СССР. Москва—Ленинград, 1957. 163 стр.

Tokarjev, Sz. A.: A keleti szláv népek vallási hiedelmei a XIX. században és a XX. század elején. Akadémiai Kiadó, Moszkva—Leningrád 1957. 163 l.

Az orosz nép vallási képzetvilágával, hiedelmeivel és vallásos szokásaival a múlt század derekán, a Grimm-féle mitológiai irányzat szellemében kezdtek foglalkozni. Az orosz Afanaszjev, Buszlajev, Potyebnya és Miller közül a két első volt rangadó szintű művelője a keleti szlávság „mitológiá"-jának. A természetmitológia absztrakt elmélete leginkább Afanaszjevnél érvényesül, Buszlájev és Potyebnya már figyelembe veszik a szokások, hiedelmek történelmi gyökereit is. Felfogásuk, módszerük sokban emlékeztet a magyar Ipolyi Arnoldéra és Kandra Kaboséra. Az orosz népköltészet vizsgálataiban és felfogásában vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, hogy az epikus költészet a felülről leszármazó műveltségi javak közé tartozik, ebből önként

következik, hogy egyes alakjainak származása az ősi szláv mitológia pantheonjára vezethető vissza. Majd megindul egy többé-kevésbé pozitivista kutatási folyamat, melyben TAYLOR, SPENCER animisztikus elmélete jut szóhoz, bár nem az alkotók klasszikus megfogalmazásában. Legmarkánsabb orosz követőjük, SZUMCOV ugyanis fokozott jelentőséget tulajdonít a kölcsönzés folyamatának is. Kb. ezzel a felfogással és munkamódszerrel dolgozott még SZUMCOVON kívül ANUCSIN, HARUZIN, HARUZINA, s részben STERNBERG. Elméleteik még nem átgondoltak és a természettudományos állásponttól messze állnak. Munkáik adathalmazok tömege.

A vallási hiedelmeknek, szokásoknak elemeikre való felbontására, természettudományosan megalapozott vizsgálatára és rendszerezésére TOKARJEV tesz kísérletet jelen munkájával. A kitűzött célt sikeresen — TOKARJEV szavai szerint — csak a legújabb néprajztudomány szemléletével és módszerével érhetjük el.

Azokat a személyiségeket és a hozzájuk fűződő szokásokat, hiedelmeket, melyek a keleti szláv hitvilágban, mint emberfeletti adottságokkal rendelkezők jelennek meg — három nagy kategóriába sorozza.

Első kategóriába tartoznak a való világ lényei és tárgyai: varázslók, boszorkányok, javasok, istenes emberek; a halotthoz fűződő hiedelmek; állatokkal kapcsolatos hiedelmek; növényekhez kapcsolódó hiedelmek; az élettelen természethez tartozó hiedelmek — tűztisztelet; a vízzel kapcsolatos hiedelmek és szokások; a föld kultuszának nyomai; tárgyakkal kapcsolatos hiedelmek és szokások.

Második kategóriába tartoznak a démonologikus képzetek: erdei szellem; a mező szelleme; a víz szelleme vízitündér (hableány); a ház szelleme; gonosz szellemek; a szentek tiszteletének nyomai.

Harmadik kategóriába tartoznak a mágikus szokások: gyógyító mágia; rontó mágia; szerelmi mágia; gazdálkodási varázslás; a mágia másodfokú formái, s ide tartoznak a keletkezésükben késői, leginkább egy-egy társadalmi csoportnak, foglalkozási ágnak a mágikus eljárásai.

TOKARJEV amellett, hogy a három nagy keleti-szláv nép — orosz, ukrán, fehérorosz — vallási hiedelemanyagára vonatkozó publikációkat ismeri, anyagukat elemeire bontotta, ezeket az elemeket értelmezte és tipizálta, — a három nép körén túlmutató interetnikus kapcsolatok problémáját fel sem veti. Emiatt jut arra az eredményre, hogy e három nép hitvilágának *nagy vonalakban* ugyanazon közös vonásai vannak (etnogenetikai szempontból bizonyíték a három nép műveltségének *is* közös eredetére). Megállapítja ugyan, hogy a régi Oroszország északkeleti erdőzónájában más vonásai vannak a hitvilágnak, (pl. az erdő szellemének fokozott tisztelete), mint a déli steppeöv állattenyésztő életformájában, de arra nem utal, hogy az előbbi esetben az *oroszság* finnugor népekkel élt és él együtt, utóbbiban pedig a különféle steppei lovasnomád népek töredékeinek évezredeken át tartó leülepedése és beolvadása is módosítólag hathatott. Ahogy az északabbi erdőzóna finnugor népeinek — főleg anyagi kultúrája az orosz néppel lefolyt szimbiózisa következtében jórészt az orosz kultúrjavak átvételének jegyében módosult, úgy kétségtelen, hogy ezzel párhuzamosan az anyagi műveltség tárgyi anyaga mellett a szellemi-társadalmi műveltség elemeinek kölcsönvétele is történt s bizonyos, hogy egy ilyen irányú műveltségi áramlással egy szembejövő áramlás is bekövetkezett az oroszság felé. Ez a kétirányú áramlás elmaradhatatlan velejárója az együttélésnek.

A világos és szabatos stílus, a kifejező nyelvezet mellett a munka legnagyobb érdeme az, hogy megkísérelte meghatározni a keletiszláv hitvilág emberfeletti képességekkel rendelkező mítikus és démonikus lényeit, a hozzájuk fűződő kultikus cselekmények formáit s a mágikus szokások típusait. Ezzel lehetővé vált, hogy a XIX. század végi — XX. század eleji keletiszláv hitvilág elemei, jelenségei között eligazodjunk, s nemegy esetben úgy tekinthessük azokat, mint szláv ősvallási maradványokat.

HEGYI IMRE

Soós Imre: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711—1770

A Damjanich János Múzeum Közleményei 1. Szolnok 1958. 46. l.

A szerző főleg az egri állami levéltár anyaga alapján jobbágyságunk történetének egy fontos, de sajnálatosan alig ismert részletét mutatja be a szolnoki Tiszatájon. Ezen, a tájegység igényével jelentkező földrajzi meghatározáson Alattyán, Cibakháza,

Dévaványa, Kenderes, Kőtelek, Mezőtúr, Nagyiván, Nagykörü, Nagyrév, Szajol, Szelevény, Szentiványi, Szolnok, Tiszaabád, Tiszabő, Tiszabura, Tiszaderzs, Tiszaföldvár, Tiszafüred, Tiszaigar, Tiszainoka, Tiszakürt, Tiszaörs, Tiszapüspöki, Tiszasas, Tiszaszalók, Tiszaszentimre, Tiszaszöllős, Tiszavárkony, Tiszaug, Törökszentmiklós és Vezseny községek, illetőleg városok területét érti, azaz az egykori Külső-Szolnok megye 1711—1770 közötti jobbágyságának történetét foglalja össze.

Ez az időszak általában jelentős a magyar jobbágyság történetében, de különösen fontos az említett helységek táj jobbágysága esetében, mert kevés kivétellel újonnan települt helyekről, sokfelől összeverődött, gyakran tovább is állt jobbágylakosságról van szó, akik végül is, rendkívül nehéz körülmények között, újra benépesítették ezt a vidéket.

Életüket 1770-ig, az úrbér általános rendelkezéséig falvanként, sőt földesuraságonként más és más anyagi körülmények alakították. A tárgyalt hatvan év alatt átmentek a földek szabad foglalásának, a földek birtoklásának időszakos újraosztáson alapuló földközösségi formáján. Ez idő alatt különítették el a majorsági földeket, ez az idő volt a jobbágyság rovására történő tőkefelhalmozás, a földesúri kisajátítás kora. Ekkor vette kezdetét a tanyarendszer kialakulása is.

Soós Imre gazdaságtörténeti megvilágításban, a történelemtudomány eszközeivel mutatja be a tárgyalt időszakot. Megállapításai, adatai a gazdaságtörténet és a néprajz szoros kapcsolatán túl is jelentősek néprajzi szempontból, mert számos életmódbeli, jogszemléleti, ethnikai sajátság kialakulására mutatnak rá.

DANKÓ IMRE

Rantasalo, A. V.: Einige Zaubersteine und Zauberpflanzen im Volksaberglauben der Finnen

FFC 176. Helsinki 1959, 78 l.

A finn néprajztudós, aki nevét különösen a földművelésnek, továbbá az istállónak és legeltetésnek a finnek népi babonáiban játszott szerepével foglalkozó alapos tanulmányaival tette ismeretessé, négy cikkben foglalkozik az alábbi tárgyakkal: 1. A hollókő, 2. A kígyókő, 3. A varázsfű, 4. A „virágzó" páfrány. Ezáltal becses hozzájárulással bővíti a finnek babonás elképzeléseiről való ismereteinket, kiváltképpen azért, mert itt általában olyan hiedelmekről van szó, amelyek széles területen elterjedtek s finnországi viszonylatban, de egyáltalában is ilyen összefoglalóan eddig még sohasem kerültek feldolgozásra. A fejtegetések mindegyike többnyire kiadatlan, egészen századunkig feljövő finn és észt kéziratgyűjteményekre támaszkodik; összehasonlításul nagy számban vonja be az egyes finnugor, valamint indoeurópai stb. népek köréből a vonatkozó párhuzamos vagy hasonló megjelenési formákat is.

1. *A hollókő* különleges színű és formájú kő, varázserővel bír, ezért az ember arra törekszik, hogy megszerezze. Ezt a célt különféle módon lehet elérni (a madár tojásainak megfőzésével, a fiókák kínzásával stb.): a madár (rendszerint holló) ekkor egy távoli országból elhozza a követ. A kőnek az ember betegségek gyógyításában veszi hasznát. Varázsereje abban rejlik, hogy a madár fészkéből vették ki és hogy a madár ember előtt ismeretlen helyről hozta. A madarak szoros kapcsolatban állnak a szellemvilággal, — ezért az ember a varázskő megszerzéséhez az ő segítségükhöz folyamodik.

2. *A kígyókő*, melynek formája és színe szintén különleges, a kígyók úgynevezett törvénykezésével, vagy a tavaszi párosodási időszakban való megjelenésével összefüggésben lép fel. Minthogy az ilyen csudakő tulajdonosa megnyeri pereit, láthatatlanná válik stb., igen kívánatos volt. — Fontosak ezenkívül az úgynevezett kígyókirályra, valamint koronájára és elrablására, nemkülönben a kígyók elítélésére vonatkozó fejtegetések. A kígyók közvetítése révén ez a kő is a szellemvilágot és annak titokzatos erejét képviseli.

3. *A varázsfüvet*, egy zárakat felpattintani tudó füvet, az ember szintén állatok (madarak, különösen [fekete] harkály, az észteknél ezzel szemben sündisznó) segítségével szerzi meg, amelyeket valamilyen ténykedéssel (például annak a madárfészeknek eltömésével, melyben a fiókák tartózkodnak) arra kényszerít, hogy elmenjenek ezért a fűért. A varázsfüvet arról lehet megismerni, hogy az á r e l l e n úszik. Ez a körülmény a szerző szerint a titokzatos, láthatatlan szellemvilággal való szoros kapcsolatát bizonyítja, mert a szellemvilágra nézve jellemző a látható világgal szembeni fordítottság.

A szerző ezenkívül mondaváltozatokat és hiedelmeket hoz fel, amelyek szemmelláthatóan a varázskő és a kígyókő fentemlített motívumával, valamint az alábbiakban említendő varázsnövény motívumával keverednek.

4. *A „virágzó" páfrány.* Ennek a növénynek finn elnevezése: *sanajalka*, vagyis „szóláb" arra a hiedelemre utal, hogy a növény szárának átmetszésekor keletkező vonalak bizonyos (mégpedig a mátka, a vőlegény nevét jelentő) betűket adnak. Ezek a betűk csak bizonyos időpontban, leginkább Szent Iván napján éjfélkor láthatók. Ebben az órában a páfrány virágzik is: akinek birtokába jut, annak nagy szerencséje lesz, kiváltképpen kincskeresésnél. A szerző részletesen beszámol a megszerzés veszélyeiről, módszereiről és következményeiről. Véleménye szerint a páfrány olyan finn megjelölései, mint *koulemankoura* vagyis „halálkéz" és *kuolleenkoura* vagyis a „halott keze" stb. arra utalnak, hogy a finnek ezt a növényt a halottak szellemvilága képviselőjének tekintik. — A hagyományban a páfrány virága mint tűz jelenik meg: ez a szerző szerint azonos lesz az úgynevezett kincslánggal, — hiszen az *aarteen koura*, vagyis „a kincs (tkp. kincsszellem) keze" elnevezés arra utal, hogy a növény gyökerei alatt kincs rejtőzik, amelyet szellem őriz. — A páfránynak (ökölbeszorított) kézhez való gyakori hasonlítása, ahogy az a finn nyelvben is szokásos, a természet jó megfigyeléséből eredő, találó hasonlaton alapul.

Ingrid Schellbach

Järviö—Nieminen, Iris: Suomalaiset sanomukset

(A finn wellerizmusok). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 259. Helsinki 1959, 284 l.

Az előttünk fekvő mű oly behatóan és alapvetően foglalkozik a finn wellerizmusokkal, hogy az eddig igen kevéssé tevékeny wellerizmus-kutatás fölöttébb értékes és megbecsülendő gyarapodásának tekinthetjük. A következő kérdésekre kíván benne felelni: 1. Mikor és hogyan kerültek a wellerizmusok Finnországba? 2. Milyen gyakoriak Finnországban? 3. Mik a jellemző vonásai ennek a szólástípusnak? 4. Milyen szerepe van bennük a hagyománynak? Az a körülmény, hogy a könyv finnül jelent meg, egyrészt előnyére, másrészt hátrányára válik. Sajnálatos azért, mert így csak aránylag kevés számú kutató számára hozzáférhető (a mellékelt angol nyelvű összefoglaló a maga öt és fél lapnyi terjedelmével kénytelen a felületen maradni és éppen a törzsét alkotó szólásgyűjteményről nem kapunk, nem is kaphatunk, képet). Viszont a több mint 5000 finn wellerizmus valamely ismertebb nyelvre való átültetése már eleve kudarcra lett volna ítélve. A fenti kérdések a folklór egy olyan ágának problémái közé vezetnek bennünket, amelynek addig neve sem volt (vö. az ilyen próbálkozásokat mint *Beispielsprichwort, Sagwort, Zitatensprichwort, apologisches Sprichwort*), míg 1931-ben Archer Taylor „The Proverb" (A közmondás) című könyvében a *wellerizmus* műszót be nem vezette. (Dickens Károly „A Pickwick klub hátrahagyott iratai" című regényének egyik hőse él efféle szólásokkal.) A szerző megemlíti, hogy a finn szépirodalom is ismer hasonló alakot: a Minna Canth „Murtovaras" (A betörő) című színművében szereplő Hoppulainent. A finneknek van saját szavuk a wellerizmus fogalmára: a Matti Kuusi javasolta és általánosan elfogadott *sanoi-sananparsi* („mondta"-szólás) és *sanomus*. Szórend, szóhasználat, tájnyelvi sajátságok, hangsúlyozás és ilyesfélék a wellerizmusokban annyira jellegzetesek és fontosak, hogy fordításban alig hatnak, sőt nem is érthetők. Ennek oka nem csupán nyelvi: egy nép humorérzéke, elméssége (szellemessége) csakis tulajdon nyelvén kifejezve érvényesül. És hogy a wellerizmusokban nem utolsó sorban ennek a népi humornak a megnyilvánulásáról van szó, azt majdnem minden e tárgykörrel foglalkozó szakember hangsúlyozza.

Példaként álljon itt néhány igen gyakori finn wellerizmus eredetiben és fordításban (53—4):

Lähettiin t. Siinä mies missä toinenkin, sanoi täi löylyssä.
'Rajta hát! (vagy: Ahol egy ember van, ott több is akad), mondta a tetű a szaunában.'
Kumma reki, sanoi piru, kun äkeen näki.
'Fura szánkó, mondta az ördög, amikor a boronát nézte.'
Yhtä puuttuu, sano piru, kiun hyttysiä luki.
'Egy hiányzik, mondta az ördög, amikor megolvasta a szúnyogokat.'

Ei tipu, sano akka, kun sonnia lypsi.
'Egy csepp se gyün, mondta az öregasszony, midőn a bikát fejte.'
Ahha, sano akka, kun hautahan laskettiin.
'Óh mondta a vénasszony, amikor a sírba leeresztették.' És a 202. lapon:
Eipä se tuota oo ennen teheny, sanoo mustalaanen, kum akka kuoli (1704*).
‚Ilyet még sohse tett eddig, mondta a cigány, mikor az anyja meghalt.'

Értekezését igen jól építette fel: előbb a megoldandó feladatot tisztázta (I. fej.), majd — sajnos túlságosan rövid és ezért felületes—áttekintést kapunk az ókortól a középkoron át az újkorig nyúló wellerizmus-hagyományról (II. fej.); azután a legrégibb finn közmondásgyűjteményekről és a bennük található wellerizmusokról ír (III. fej.) és a wellerizmusok finnországi elterjedését tárgyalja (IV. fej.), felsorolja a legközkeletűbb, leggyakoribb finn wellerizmusokat és megvizsgálja felépítésüket és komikumukat (V. fejezet.), valamint keletkezésüket (VI. fej.), szerkezetüket és szereplőiket (VII. fej.), összehasonlítja a wellerizmust a közmondások és beszédbeli fordulatok egyéb fajtáival (VIII. fej.), végül a wellerizmusok alkalmazását (IX. fej.) és a finnországi wellerizmustípusok fejlődési fokait kutatja (X. fej.). Ehhez csatlakozik az anyaggyűjtés, amelyet igen célszerűen a szereplők szerint csoportosított: *A)* Képzeletszülte beszélők: I. Ördög és más mítikus lények, II. Állatok, III. Egyéb megszemélyesítések; *B)* A társadalomban élő ember: I. Feljebbvalók, II. Egyháziak, III. Foglalkozások, IV. A ház népe, V. Szomszédság, VI. A társadalom elesettjei, VII. A tékozló fiúk (németesen „a fekete bárányok"), VIII. Vegyes társaság; *C)* Néven nevezett egyes gondolkodók: I. Masculina, II. Feminina. — Ezután még variáns- és hasonlatmutatók, valamint forrásutalások, irodalmi és egyéb adatok következnek. Az értekezést 15 térkép — amely leginkább egy-egy szerkezeti, komikumbeli vagy tartalmi típus finnországi elterjedését ábrázolja — és jó néhány táblázat meg rajz gazdagítja.

Amint már említettem, a szerző röviden tárgyalja azt a tényt, hogy wellerizmusok az ókor óta ismeretesek és nemzetközileg elterjedtek. Visszautasítja A. Taylornak azt a tételét, hogy ilyenféle közmondások főképpen csak Északnémetországban, Skandináviában, Angliában és Amerikában vannak. Ellenérvként olasz, francia és spanyol kutatásokra hivatkozik, amelyek a wellerizmust a román országokban is kimutatják. Fontos feladat lenne ezt a hagyományt Európán kívül és mindenekelőtt a szláv népek körében megvizsgálni. Szórványosan ugyan találhatók orosz wellerizmusok a közmondásgyűjteményekben, pl. „Nem, mondta a kutya, amikor vendégségbe hívták, nem érek rá; holnap a gazdám szénáért megy, akkor pedig nekem előre kell futnom és ugatnom kell" (vö. Russische Sprichwörter, ausgewählt und übersetzt von Will. A. Oesch. Zürich 1945.), a részletes kutatás mégis tudomásom szerint hiányzik. A finnugor népek idevágó gyűjteményeiből egyetlen tiszta és eredeti wellerizmust sem ismerek, kivéve az észtet, ahol azonban ez a típus Järviö—Nieminen szerint megközelítőleg sem olyan kedvelt, mint a szomszédos finneknél, Svédországban vagy Németországban. Úgy látszik, hogy a középkor ilyen irányban gazdagabb tradíciói után ma már a magyarban sem használják ezeket a közmondásokat, ha az ilyen példákat mint „Ez a hét is jól kezdődik, mondta a cigány, amikor akasztani vitték", „Mit mondott a kabai asszony? Soh' sem iszunk, komámasszony? (Igyunk egyet, komámasszony!)" kölcsönzéseknek vagy rendkívüli képződéseknek tekintjük és a wellerizmusok hiányát nem gyűjtés hiányára (amely utóbbi magyarázat nézetem szerint jobban megállja a helyét) kell visszavezetnünk. Másrészt — különösen a wellerizmusokban tükröződő sajátos komikummal kapcsolatban — gyanították, hogy az effajta humor bizonyos népeknek „egyszerűen nem fekszik"; és ha ebből a szempontból nézzük a finn anyagot, a szerzővel együtt megállapíthatjuk: „ebben a vonatkozásban is kétségtelenül megmutatkozik wellerizmusaink eredete: a nyugati finn törzsek intellektuális, a saját maga rovására gúnyolódó humora uralkodik a finnországi wellerizmushagyományban". Ebben az összefüggésben tárgyalja — több más helyen is — az egyes finn törzsek közti jellegzetes különbségeket, ahogyan ezek ebben a közmondáshagyományban megjelennek.

A wellerizmusok keletkezésük szerint három csoportba oszthatók: 1. Valamely ténybeli adottságon alapszik; vö. a Finnországban gyakran alkalmazott „Töihin, töihin, sanoi Lapatossu" (2748) (Munkára, munkára — mondta Lapatossu); — 2. Más folklórból vagy az irodalomból származik; vö. „Sinä kelpaat, sano piru rokonarpiselle" (22) (Megfelelsz — mondta az ördög a ragyásképűnek). Ez a szólás a himlőhely eredetmondájából származik: az ember és az ördög együtt csépeltek borsót. Akkor az ördög az ember arcába dobott egy marék borsót és ennek a nyoma megmaradt; — 3. Analógia vagy más wellerizmusokkal való keveredés révén keletkezett; vö. „Vaihtelu virkistää, sano piru, kun hän-

tänsä maalas" (4) (A változatosság felüdít — mondta az ördög, amikor a farkát befestette) ~ „Vaihtelu virkistää, sano pastorska, kun renkiä halasi" (2009) (A változatosság felüdít — mondta a tiszteletes asszony, amikor a szolgalegényt megölelte) vagy „Pois linnun tieltä, sanoo hyttynen, kun ainasseipähäsen lenti" (125) (Madárnak való út — mondta a szúnyog, amikor nekirepült a kerítésoszlopnak) ~ „Pois kalan tieltä, sano kiiski lohelle" (120) (Halnak való út — mondta a vágódurbincs a lazacnak) ~ „Monta tuima näitä saa, sanoi sontiainen, kun päänsä ailanseipääseen lens" (132) (Sok keményet kap itt az ember — mondta a ganajtúró bogár, amikor fejjel a keritésoszlopnak repült).

A wellerizmusok vizsgálatában a következő kérdéseket mindig párhuzamosan kell megválaszolni: Ki, mit és hogyan mondja? Beszél két fő részükről, a kijelentésről (viszonválaszról) meg a „mondta" -részről, és a csupán ezekből álló wellerizmust „egyszerű"-nek nevezi a kiegészítésekkel „bővített"-tel szemben.

A következő típusokat állította fel;

Egyszerű wellerizmusok: mondás + mondta. Pl. „Näkemiin, sano sokea" (1842) (Viszontlátásra! — mondta a vak).

Bővített wellerizmusok:

a) Mondás + mondta + időhatározói midőn-mondat. Pl. „Tul nyt lutteillehii, sano ukko, kun tupa palo" (727) (Most lesz jó világ a poloskákra! — mondta az öreg ember, midőn a lakása égett)

b) Mondás + mondta + tárgy (határozó). Pl. „Nyt se alakaa, sano suutari näläkää" (269) (Most kezdődik — mondta a csizmadia — az éhezés)

c) Mondás + mondta + részeshatározó. Pl. „Käyhän naapurissa, sano hauki salakallen" (118) (Látogasd meg már szomszédodat! — mondta a csuka a heringnek)

d) Mondás + mondta + különféle toldalékok. Pl. „Ei ole aikaa, sano piru aijan raosta" (1) (Nem érek rá — mondta az ördög a sövénynyíláson keresztül), „Vielä, vielä, sano akka, vaekka ol jo vanha" (1111) (Még, még! — mondta a nőszemély, bár már vén volt).

Érdekes a wellerizmusok szereplőinek fölöttébb tarka csoportja. A férfi és női személynevekkel, tulajdonnevekkel és köznevekkel, hely, nemzetiség vagy foglalkozás nevéből alakított beszélőkkel, állat vagy ördög stb. nevével ellátott közmondások közül szám szerint leggyakrabban azok fordulnak elő, amelyekben egy néven nevezett férfi szerepel. A finn anyagnak csak körülbelül egy tizede esik női szereplőkre. Ellenben a wellerizmusok a legtöbb kétértelműséget meg a legkényesebb és legintimebb dolgok felőli nyilatkozatokat nők szájába adják. Szerzőnk Cederschöldhöz hasonlóan (103 k.), aki ezt a megfigyelést többek között svéd anyagon tette, úgy véli, hogy ez azért van, mert ez a közmondástípus éppen férfiak közt kedvelt. Az alábbi kényes témák a finn wellerizmuskincsnek több mint negyedét ölelik fel: 1. Megkivánás, 2. Megesés, 3. Születés, 4. Halál, 5. Nemi cselekmények, 6. Ürülékek és a megfelelő folyamatok; közülük az 5. csoport foglalja el a legnagyobb teret. Ez a tény — és ezt hangsúlyozza is — annál jelentősebb, mivel az ilyen közszólásokat a gyűjtők többnyire figyelmen kívül hagyták, s mégis ilyen tömegesen megtalálták a levéltári anyagba vezető utat. A szerző közöl is mintegy 200-ra rúgó trágárságot, köztük nagyon drasztikusakat, kétértelműeket, meg sikamlósakat is.

A szerző megállapítja, hogy az utóbbi évtizedekben, amikor a wellerizmus Finnországban valóban teljesen meghonosodott (bár első előfordulásai még a XVII. századból valók és nyugaton sokkal erősebben van képviselve mint keleten) és e fejlődés közben sematikusabbá vált, a szereplő nevét is mind gyakrabban elhagyták és olyan általánosabb kifejezésekkel pótolták, mint a ma Finnországban annyira kedvelt *entinen mies* vagy *ukko*, illetőleg *akka* ‚egyszeri ember' vagy ‚öreg ember', illetőleg ‚asszony'. E jelenséget nagyrészt a társadalmi fejlődésre vezethetjük vissza: bár a mai Finnországban már csak a népesség csekély száma miatt is egészen más feltételei vannak a zárt társadalomnak, az egymás kölcsönös ismeretének és egymás körülményei tudásának, mint más európai országokban, mégis a röghözkötöttség, a társadalom zártsága már vidéken sem a régi: több mozgalmasság uralkodik; a wellerizmusokat használó városi körökre és közösségekre hasonlóképpen a rövid időtartam jellemző: a tagok jövése-menése és vándorlása, miáltal az egyes ismert személyek nevei számára a feltételek eltűnnek. Ezzel kapcsolatban fontos a szerzőnek az az észrevétele, hogy a wellerizmusnak régóta nem az a szintje mint a közmondásnak, s ez az emberre és helyzetre való alkalmazásban mutatkozik. Különösen fiatal emberek, vidéken a tanyákban, városon a gyárban és műhelyben, iskolában és egyetemen, valamint — utoljára, de nem utolsónak — a katonaságnál, használják a wellerizmusokat, míg a középkorúak és az idősebbek közmondással élnek. A könnyed

tréfa áll itt szemben a komoly tapasztalattal. A wellerizmusok a legkülönfélébb funkciókban alkalmazhatók: mint kérdés, felelet, tilalom, intés, ígéret, bocsánatkérés, vígasztalás stb. Humor és rövidség lényeges kellékük.

A wellerizmusok Svédországból, ahol már a XII. században ismeretesek, származtak át Finnországba és pedig számos esetben a finnországi svédek közvetítésével. Legrégebbi finnországi rétegüket az állathoz vagy ördöghöz kapcsolt wellerizmusok alkotják, amelyek ma már megint fogyóban vannak. Érdekesen fejti ki a szerző, milyen lényeges jellegbeli különbségek mutatkoznak még ma is a nyugati és a keleti finn hagyományban (nyugaton a saját magán való tréfálkozás, keleten a helyzethez alkalmazkodó humor), bár a wellerizmusok száma körülbelül ugyanannyi. A finn wellerizmuskincs — és ez a megállapítása különösen fontos — fejlődőben van és a közmondás egyik formájaként minőségében még tovább fog terebélyesedni, ami kedvez a kutatásnak, mert a fejlődés menetét így következésképpen nem utólag kell kimutatnunk, hanem már egyidejűleg követhetjük.

Ingrid Schellbach

Honko, Lauri: Krankheitsprojektile

Untersuchung über eine urtümliche Krankheitserklärung.
FFC 178. Helsinki 1959, 258 l.

Értékes, világosan tagolt és áttekinthetően előadott munkájában a szerző előbb az ősi betegségmagyarázatokat, keletkezésüket, elterjedésüket és jelentőségüket tárgyalja; azután áttér voltaképpen felvetett problémájára, a lövedékmagyarázatra, és a lövedékhagyomány ázsiai, amerikai, ausztráliai és óceániai, afrikai és a régi magas kultúrákban jelentkező formáinak ecsetelése után behatóan tanulmányozza a lövedékmotívumoknak a löveg- és repülési, valamint a szúrási és pestis-hagyományokban való megnyilvánulását. Ezt követi összefoglalás formájában a lövedékmagyarázat elterjedtségének leírása, különösen a finnországi viszonyok ismertetése, meg a lövedékmagyarázat mint gyógyteny ező funkciójának értelmezése. A művet jegyzetek, továbbá egy tárgy- és néprajzi mutató egészíti ki; ezek, valamint az értekezésben található térképek csak növelik a mű értékét.

Miként az előszóban is kiemeli, főcélja a finn lövedékhagyomány tisztázása. Ez annál örvendetesebb, mert az idézett anyag (mely a hagyomány alábbi válfajaiból áll: varázsigék, mondák, gyógyeljárások) levéltári gyűjtemények feljegyzéseire támaszkodik, és ezek, hála a fordításnak, a kutatók szélesebb körei számára válnak hozzáférhetővé. Mind a finn prózai hagyománynak, mind a gyógyigéknek motívumai nemzetközinek bizonyultak, illetve mindenkor szoros párhuzamot lehetett kimutatni, különösen a finnországi svéd, a svéd, lapp, észt, továbbá egyéb európai hagyományokkal.

Felvethetjük a kérdést, vajon módszertani szempontból megengedhető-e, hogy a szúrást (nyilalást) és a pestist minden további nélkül a betegségek lövedéki magyarázata közé soroljuk. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy „a lövedékmagyarázat a derékzsába uralkodó és egyszersmind egyetlen magyarázata", míg a szúrásról (nyilalásról) a prózahagyomány azt tartja, hogy az „szúró" és úgy gyógyítható, hogy az ember „visszaszúr". A szerző másrészt megállapította, hogy a szúrási hagyománynál a lövedékmagyarázat a régebbi varázsige-hagyományokban jelentkezik és ilyen módon eredeti tényező. — Ezzel szemben a pestist négy okra vezették vissza: szórványosan a széltől ered, vagy féreg okozza, Nyugat-Finnországban úgy hiszik, hogy egy különböző alakban vándorló lény idézi elő, Kelet-Finnországban pedig lövedéknek tulajdonítják.

Ha mármost a szúrás (nyilalás) és a pestis rendkívül nehéz osztályozására való tekintettel elfogadjuk a szerző véleményét, úgy ő a maga részéről rámutathatott volna a betegségek lövedékmagyarázatának egyéb megfelelő határeseteire is, amelyek felkutatása bizonyára nem okozott volna neki nehézséget.

Ingrid Schellbach

TÁRSASÁGI ÜGYEK

JEGYZŐKÖNYV

a Magyar Néprajzi Társaság 1959. június hó 24-én, szerdán d. u. 1/6 órakor a Magyar Tudományos Akadémia II. emeleti előadótermében (Budapest V. Akadémia u. 2.) tartott LXXI. évi rendes közgyűléséről.

Jelen vannak Ortutay Gyula elnök elnökletével: Kodály Zoltán védnök, Tálasi István alelnök, Szendrey Ákos szakosztályelnök, Bodrogi Tibor főtitkár, ifj. Kodolányi János és Földes László titkárok, Hegyi Imre pénztáros, Barabás Jenő, Bálint Sándor, Csanády Júlia, Csikós Tóth András, Dégh Linda, Eckhardt Sándor, Erdélyi Zoltán, Erdész Sándor, Fiedler Wilfried, Filep Antal, Földes Lászlóné, Halmos István, Hofer Tamás, Hoffmann Tamás, Istvánovits Márton, Istvánovits Mártonné, Járdányi Pál, Keleti Istvánné, Kerényi György, Kiss Lajos, Kiss Mária, Koós Jenő, Koós Jenőné, Korompay Bertalan, Kovács Ágnes, Kovács Márta, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Maácz László, Molnár Mátyás, Morvay Péter, Nagy Dezső, Némethy Endre, Papp Géza, Pál Máté, Pogány Péter, Róna Tas András, Sándor István, Schram Ferenc, Szabolcsi Bence, Szomjas-Schiffert Miklós, Szőke Jenő, Takács Lajos, cs. Tóth Kálmán, Vargha László, Vargyas Lajos, Vavrinecz Imre, Víg Rudolf, Voigt Vilmos tiszteleti, levelező, választmányi és rendes tagok és vendégek.

Távolmaradását kimentette: Gunda Béla alelnök, Marót Károly tiszteleti tag, Bakó Ferenc választmányi tag.

1. Ortutay Gyula elnök megnyitja a közgyűlést, melegen üdvözli a Társaság védnökét és a megjelent tagokat és vendégeket. Megállapítja, hogy a szabályszerűen egybehívott közgyűlés határozatképes, s a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Bálint Sándor és Dömötör Tekla társasági tagot.

2. Elnök örömmel jelenti be a közgyűlésnek, hogy a Társaság ez évben ünnepli alapítása 70-ik évfordulóját, melyet októberre tervezett néprajzi konferenciája keretében ül meg. Hangsúlyozza a Társaság működésének jelentőségét a magyar tudományos élet terén, melyet az őszi emlékülésen részletes tudománytörténeti megvilágításban fog feltárni. Kiemeli, hogy a magyar néprajztudományban a Társaság az egyetlen egyetemes összefogó és a tudományszakot a külföld felé is képviselő szerv, mely korábbi kapcsolatai alapján ma is általános tekintélynek örvend.

Örömmel közli, hogy Gunda Béla és Tálasi István alelnököket a Finn Régészeti Társulat külső tagul megválasztotta. Finn részről a magyar néprajztudomány két képviselőjét ért megtiszteltetés egyben tudományszakunk nemzetközi elismerését és megbecsülését jelenti.

Összhangban folyó további sikeres együttmunkálkodásra hívja fel a kutatókat, s ez után felkéri Rajeczky Benjamint előadása megtartására.

3. Rajeczky Benjamin „Előadásbeli sajátságok a magyar népdaléneklésben: a ∂- és a csuklóhangok szerepe" tárgyalásának folyamán rámutat arra, hogy Bartók Béla és Kodály Zoltán népdallejegyzései hívták fel a figyelmet ezekre az előadásbeli sajátosságokra. Elterjedésük, használatuk sűrűsége és erőssége, fokozataik még nem kerültek vizsgálat alá. Az előadás elsőnek kísérli meg e jelenségek és típusaik összefoglalását.

Az előadás első szakasza a ∂ többféle szerepét vizsgálja: kezdőhangsúly megtámasztó (ez a fejlődés útján kiemelt „de" szótagokká vagy melizmákká is bővül), szótagill. szóvégző mássalhangzó elpattintó, végül ritmusaprózó ill. áthidaló alkalmazását. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdés népzenei tanulmányozásának hangjegyírástörténeti jelentősége is van.

Az előadás második szakasza az emocionális előadás hangjelenségéről, a csuklóhangokról kimutatja, hogy nálunk két csoportjuk: a megelőző és az utánacsapó terjedt el. Egyébként e jelenség és a ∂ előfordulása az európai és az Európán kívüli zenékben is otthonos.

A hanglemezekkel illusztrált előadáshoz Kodály Zoltán és Szabolcsi Bence párhuzamokat fűznek. Kodály Zoltán hozzászólásában kiegészíti a ∂ tárgyalt három csoportját egy sorzáró példával. Megemlíti, hogy a ∂ a közönséges beszédben is előfordul, használatát ajánlották, s a régi és mai nyelvből példákat idéz. Oka lehet az érthetőségre, tagoltabb kiejtésre való törekvés. A kutatás feladata, hogy kiderítse, mennyiben szerves járuléka a nyelvnek, s mennyiben pusztán szokás az alapja. Visszaemlékezik, hogy kutatásaik során a csuklóhangok nagyobb tömegben először a tót énekekben tűntek fel neki és Bartóknak, ahol sűrűbben hallhatók. Tanulmányozásukat fontosnak tartja, de tökéletesebb műszerek segítsége szükséges a hangok jellegének meghatározásához.

Szabolcsi Bence a tárgyalt jelenségeknek a különböző nyelvekben található rokonelemeire mutat rá, s kitér keleti népzenei és zenetörténeti vonatkozásaikra is.

Rajeczky Benjamin válasza után elnök megköszöni a tetszéssel fogadott előadást és hozzászólásokat, s a közgyűlés további tárgysorozatára térve, felkéri a főtitkárt évi beszámolója megtartására.

4. Bodrogi Tibor főtitkár előterjeszti évi főtitkári jelentését.

Közgyűlés a jelentést egyhangúlag tudomásul veszi.

5. Hegyi Imre pénztáros bemutatja jelentését a Társaság 1958. évi bevételeiről, kiadásairól és 1958. december 31-i vagyonállapotáról.

Közgyűlés a pénztáros jelentését egyhangúlag elfogadja.

6. Csikós Tóth András számvizsgáló jelenti, hogy a számvizsgáló bizottság és az ellenőr a Magyar Néprajzi Társaság ügyvezetését megvizsgálta, s azt rendben találta. Javasolja, hogy a közgyűlés a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg.

A számvizsgáló bizottság jelentését a közgyűlés elfogadja, s a pénztárosnak a felmentvényt megadja.

7. A választmány jelölése alapján elnök javaslatot tesz Nagy Czirok László kiskunhalasi néprajzkutató levelező taggá választására.

Közgyűlés Nagy Czirok Lászlót sok évtizedes gyűjtőtevékenysége és munkássága elismeréséül a Társaság levelező tagjává választja.

8. Minthogy egyéb indítvány nem érkezett, elnök köszönetet mond a megjelenteknek, s a Magyar Néprajzi Társaság LXXI. évi rendes közgyűlését bezárja.

Kmf

Tarnay Margit s. k. jegyzőkönyvvezető	Ortutay Gyula s. k. elnök
Bálint Sándor s. k. levelező tag	Dömötör Tekla s. k. választmányi tag

II

Főtitkári jelentés

Tisztelt Közgyűlés!

Amikor beszámolok a Magyar Néprajzi Társaságnak a legutóbbi közgyűlés óta végzett munkájáról, úgy hiszem, örömmel állapíthatom meg, hogy Társaságunk munkája ebben az időszakban sem volt eredménytelen. Mind a teljes ülések, mind a szakosztályi ülések sikeresen járultak hozzá tudományunk fejlődésének, eredményeink megismertetésének ügyéhez. Külföldi kapcsolataink további bővülését is örömmel jelenthetem: mint 1955 óta minden évben, úgy idén is több külföldi kutatót üdvözölhettünk felolvasó üléseink előadói között.

Társaságunk munkájának középpontjában — hagyományainkhoz híven — a beszámolási időszakban a felolvasó és munkaülések állottak.

Teljes ülést 7 alkalommal tartottunk:

1. 1958. december 2. *Erdös Kamill* (Gyula): A cigánykutatás helyzete Magyarországon.
2. 1958. december 16. *V. M. Csernyecov* (Moszkva): Nyugat-szibériai sziklarajzok. (Vetített képekkel)

3. 1959. február 4. *Sz. Morvay Judit :* Egy Zobor-vidéki gyűjtés tanulságai. (Vetített képekkel és tárgybemutatóval)
4. 1959. március 4. *Manga János* (Balassagyarmat): Egy szlovák falu monografikus vizsgálatának tanulságai. (Vetített képekkel és hangfelvétel bemutatóval)
5. 1959. április 27. *Paul Nedo* (Leipzig): Sorbische Ethnographie als interethnisches Problem. (Vetítéssel)
6. 1959. április 30. *Alfred Fiedler* (Leipzig): Zur geschichtlichen Entwicklung der deutschen Volkstrachten. (Vetítéssel)
7. 1959. június 24. *Rajeczky Benjamin :* Előadásbeli sajátságok a magyar népdaléneklésben: a ə-hangok és a csuklóhangok szerepe.

Az Anyagi Kultúra szakosztály 3 ülést tartott:

1. 1959. március 11. *Hegyi Imre—Erdélyi Zoltán :* A magyar paraszti erdőgazdálkodás néprajzi problémái. (Vetítéssel)
2. 1959. április 8. *Takács Lajos :* A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykorban.
3. 1959. május 20. *Róna Tas András :* A kazak sátor. (A török—mongol interetnikus érintkezés kérdéséhez)

A *Folklór szakosztály* 4 ülést tartott:

1. 1959. február 18. *Korompay Bertalan :* Molnár Anna balladája.
2. 1959. március 18. *Mándoki László :* Csillagneveink gyűjtésének története és feladatai.
3. 1959. május 17. *Mona Ilona :* A magyar népdalszövegek tipológiai kérdései. (Vitaülés)
4. 1959. június 4. *Istvánovits Márton :* Grúz tanulmányutamról.

Örömmel tudatom a Közgyűléssel, hogy ez év március 11-én újjáalakult a *Magyar Néprajzi Társaság szegedi csoportja.* Elnöke Bálint Sándor egyetemi tanár, titkára Juhász Antal s. múzeológus. Eddig 2 ülést tartottak:

1. 1959. március 11. *Bálint Sándor :* Szeged művelődéstörténete szóláshagyományainkban.
2. 1959. június 8. *Juhász Antal :* A szegedi vízimolnárság.

Munkájukhoz, mely nyilvánvalóan fellendíti a nagymúltú szegedi néprajzi tevékenységet, ezen a helyen sok szerencsét kívánunk.

Társaságunk folyóiratának, az *Ethnographiának* 1958-as évfolyama 41,5 íven 664 lap terjedelemben jelent meg változatos, érdekes tartalommal, élénk nemzetközi érdeklődést kiváltó tanulmányokkal, cikkekkel. A Társaságunk kiadványaként szereplő Bartók Emlékkönyvnek immár harmadik, angol nyelvű kiadása jelent meg 6000 példányban, ami az Emlékkönyv kétségtelen nemzetközi sikerének bizonyítéka. 1959. első negyedében hagyta el a sajtót Társaságunk újabb kiadványa, az Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biró Sacra c. mű 472 oldalon, 17 magyar és külföldi szerző színvonalas tanulmányaival. Az eddigi nemzetközi visszhang arra enged következtetni, hogy a Bíró Emlékkönyv méltán foglal helyet Társaságunk emlékkönyv-sorozatában. Ugyancsak örömmel jelenthetem, hogy a sorozat újabb kötetének, a Reguly Emlékkönyvnek a szerkesztése is jelentősen előre haladt. Szerkesztési munkák folynak a Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára további köteteivel kapcsolatosan, s remélem, a következő közgyűlésen újabb sikeres kiadványokról számolhatok be tagtársainknak.

Sajnálattal kell megemlékeznem azokról a halálesetekről, melyek régi barátainkat, tagtársainkat, a néprajztudomány kiváló munkásait szakították ki körünkből. Elhunytak Hunyady József főorvos, Kanszky Márton ny. főiskolai tanár, Szabó Andorné Szojka Anna zenetanár-népzenekutató és Társaságunk tiszteleti tagja, Kazimierz Moszyński lengyel egyetemi tanár. Kegyelettel őrizzük emléküket.

Társaságunk nem feledkezett meg a néprajztudomány jelentős halottainak évfordulóiról sem. Így Vikár Béla születésének századik évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen Társaságunk képviseletében Tálasi István alelnök és Bodrogi Tibor főtitkár helyezett koszorút rövid beszéd kíséretében nagy folklórkutatónk sírjára.

Örömmel használom fel ezt az alkalmat, hogy Társaságunk nevében szerencsekívánataimat fejezzem ki Tálasi István professzornak, az Anyagi Kultúra szakosztály elnökének a Finn Régészeti Társulat külső tagjává történt megválasztása alkalmából.

Taglétszámunk nagyjából változatlan.

A beszámolási időszakban 4 választmányi ülést tartottunk: 1959. február 4-én, március 4-én, június 4-én és június 24-én.

Mikor Társaságunk munkájáról a fentiekben képet adtam, sajnálattal kell megemlítenem, hogy költségvetési fedezet hiányában az elmúlt évben nem tarthattuk meg szokásos vándorgyűlésünket, nem folytathattuk tudományos filmfelvételezésünket, és nem állott módunkban anyagilag támogatni a társadalmi néprajzi gyűjtő-kutató-feldolgozó munkát sem. Köszönetet kell ugyanakkor mondanom a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának, mely nehézségeinket megértve, módot nyújtott arra, hogy ez év őszén ismét megrendezhessük már régebben tervbe vett néprajzi konferenciánkat, mely Társaságunk munkáját az elkövetkező évekre meghatározza.

Tisztelt Társaság! Úgy hiszem e néhány, saját hibánkon kívüli hiányosság ellenére joggal állapíthatom meg, hogy Társaságunk az elmúlt évben jó munkát végzett, és tevékenységünk a magyar néprajztudomány és a magyar nép további haladását segítette elő. Kérem beszámolóm szíves tudomásulvételét.

Bodrogi Tibor

III

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság LXXI. évi rendes közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság ügyvitelét a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben levőnek találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék, és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1959. június 24.

Csikós Tóth András s. k.
számvizsgáló

Hofer Tamás s. k.
számvizsgáló

Erdélyi Zoltán s. k.
számvizsgáló

Csipka László s. k.
ellenőr

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat érkezett: 1960. II. 11. — Példányszám: 1000 — Terjedelem: 14.25 (A/5) ív

Akadémiai Nyomda, Budapest — 1960.50911 — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Rédacteur

LÁSZLÓ K. KOVÁCS

BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, LINDA DÉGH, VILMOS DIÓSZEGI, BÉLA GUNDA

VOL: LXXI. 1960. 1.

Le programme du présent périodique comprend la discussion des questions relatives á l'ethnographie, ainsi que la publication des résultats des recherches ethnographiques concernant le peuple hongrois et les peuples voisins ou apparentés. Les articles publiés dans cette revue sont suivis de résumés en langue russe, française, anglaise ou allemande.

Ou est prié de bien vouloir adresser les manuscrits et les ouvrages devant faire l'objet d'un compte-rendu, ainsi que toute correspondance concernant la rédaction, à la rédaction de l'Ethnographia *(Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.)* Le courrier de la Société d'Ethnographie Hongroise, les réclamations éventuelles et les ouvrages d'échange sont à adresser au Secrétariat de cette même société.

Abbonnements: Entreprise du Commerce Extérieur des Livres et Journaux »Kultúra« (Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Compte courant № 45-790-057-50-032) ou à l'étranger chez tous les représentants ou dépositaires. Le prix de l'abonnement est 40,— forints par an.

*

This review treats of, and comments upon, major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia , Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers or the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: »Kultúra« Commercial Undertaking for the Export of Books and Neswpapers, 21, Népköztársaság útja, Budapest VI. (A. c. № 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

Ára: 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXI. 1960. 1.

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Abhandlungen — Études — Научные статьи

Vincze, István: Arten und Mittel des Kelterns mit besonderer Rücksicht auf die Borsoder Hegyköz-Gegend — Способы и средства изготовления вина с учетом района Хедькёз в области Боршод ..... 1— 27

Dégh, Linda: Die Untersuchungsperspektiven der Personalität — Перспективы исследования индивидуальности в развитии сказки ..... 28— 44

Dömötör, Sándor: Süße Fladen jenseits der Donau (Dunántúl-Transdanubien) und auf der ungarischen Tiefebene — Сладкие лепешки в Дунантуле и Альфёльде ..... 45— 58

Zólyomi, József: Anderthalb Jahrhunderte Viehhaltung in Cserhát-surány (Im Komitat Nógrád) — Полтора века содержания скота в с. Черхатшурань (комитат Ноград) ..... 59— 80

Belényesy, Márta: Der Gebrauch der Dauerwirtschaft und die Entwicklung der Zwei- und Dreifelderwirtschaft im mittelalterlichen Ungarn — Применение однопольной системы и сложение двух- и трехпольной в средневековой Венгрии 81—106

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Сообщение данных 107—120

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 121—131

Literarische Rundschau — Revue littéraire — Рецензия .... 132—158

Gesellschaftsangelegenheiten — Affaires de la Société — Известия Венгерского Этнографического Общества ..... 159—162

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. ÉVFOLYAM, 2—3. SZÁM BUDAPEST, 1960

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

Szerkesztő:

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság tagjai:

BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DÉGH LINDA, DIÓSZEGI VILMOS, GUNDA BÉLA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda. Budapest V. József nádor tér 1.

Távbeszélő: 180-850, csekkszámlaszám: 61.257 „Ethnographia-előfizetés"

TARTALOM

Tanulmányok

Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében I. Francia eredetű réteg balladáinkban ..... 163—276
Dégh Linda: Az AaTh*449/A mesetípus magyar redakciója ..... 277—295
Kresz Mária: Fazekas, tálas, korsós ..... 297—379
Katona Imre: Az emberhámok főbb típusai és a kubikosnyakló . 381—388
Ferenczi Imre: Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban ..... 389—436
Földes László: Kosár, „karám, ól" ..... 437—453

Kisebb közlemények

Diószegi Vilmos: Urali párhuzamok táltosaink „felesleges csont" képzetéhez ..... 455—457
Istvánovits Márton: Grúz hiedelmek és babonás történetek .... 457—459

Néprajzi hírek

Istvánovits Márton: Tanulmányutam a Grúz Szovjet Szocialista Köztársaságban (1955—1959) ..... 461—468
ifj. Kodolányi János: Néprajzi tanulmányúton Finnországban . 469—473
Kovács Ágnes: Beszámoló romániai tanulmányutamról ..... 473—475

Könyvszemle

Vajkai Aurél: Bakony (Fél Edit) ..... 477—478
Tischner, H.: Kulturen der Südsee. Einfürung in die Völkerkunde Ozeaniens (Bodrogi Tibor) ..... 478—478

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. * BUDAPEST, 1960 * 2—3. SZÁM.

Kutatások a népballada középkori történetében

I. Francia eredetű réteg balladáinkban

Balladáink összevetése az európai népek költészetével 1865-ben indult meg Greguss Ágost tanulmányával. Azóta kutatók hosszú sora foglalkozott vele. A nevezetesebbek: Gyulai Pál, Abafi-Aigner Lajos, Meltzl Hugó (az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok alapítója), Herrmann Antal (az Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn szerkesztője), Sebestyén Gyula, Gragger Róbert, Berze Nagy János, Vikár Béla, Solymossy Sándor, Moór Elemér, Honti János, Ortutay Gyula, Dános Erzsébet s végül magam is a Csanádi—Vargyas-kötetben. Ennek ellenére sem mondhatjuk, hogy balladáink eredetét, legalább részben tisztázták volna. Hiszen az eredet kérdését legtöbbször fel sem vetik; többnyire megelégedtek a kutatók annyival, hogy rámutattak egyes balladák többé-kevésbé hasonló változataira a különböző európai népeknél, s ezen keresztül megállapították, hogy e balladák szerves részei az európai balladaköltészetnek. Amennyiben szórványosan ezen túlmenő feltevést is megkockáztattak, az néhány délszláv származtatáson és néhány kalandos finn-ugor egyeztetésen kívül csak a szomszédos németségtől való kölcsönzésre szorítkozott. Ez a feltevés ugyanis részletes bizonyítás nélkül is szinte magától értetődőnek tűnik, s más feltevés eleve valószínűtlennek látszott.

De nemcsak az eredet-kérdés megoldása hiányzott; maga az elterjedés ismerete sem volt teljes. Jellemző erre, hogy az alább bemutatásra kerülő huszonegynéhány francia—magyar párhuzamból mindössze kettő volt ismeretes kutatóink előtt (anélkül természetesen, hogy ennek jelentőséget tulajdonítottak volna a többi népnél is meglevő változatok mellett). Sőt sokszor az egész latin nyelvterületen meglevő változatsor is ismeretlen maradt. Ez a magyar anyag hiányos ismerete mellett nagyrészt annak tulajdonítható, hogy a német, angol és dán jól áttekinthető összefoglaló gyűjteményekben áll a kutatók rendelkezésére, ahol a nagy filológiai kutatás eredményét is együtt találhatjuk, míg a francia, spanyol, portugál és részben az olasz is számtalan gyűjteményben szétszórva nehezen (Magyarországon nagyrészt egyáltalán nem) hozzáférhető. Így balladáinknak éppen francia párhuzamairól tudunk legkevesebbet, pedig ez, mint alább kiderül, a legdöntőbb kapcsolata a magyar népballadának az európai népköltészettel.

Előre kell bocsátanom, hogy ezt az összefüggést középkori francia telepeseink és a középkori igen élénk francia, vallon — magyar érintkezéseknek tulajdoníthatjuk. Így ez a kapcsolat igen értékes időrendi, történeti és egyéb elméleti következtetésekre ad alkalmat.

Lássuk tehát sorjában a magyar balladák francia kapcsolatait.

Bíró szép Anna. Változatai:[1]

MAGYAR

1. MSz 6343 Vajdakamarás, Kolozs m. **2.** Ethn. 1902, 274 Jobbágytelke, Maros-Torda m. **3.** Nyr 7,190 Karácsonfalva, Marosszék **4.** SzNd 66. sz. Lengyelfalva, Udvarhely m. **5.** MF 473b Lengyelfalva **6—7.** MNGY III, 20 és 22 **8.** BARTÓK 5. sz. Kadicsfalva, Udvarhely m. (töred.) **9.** MNGY I, 176 Udvarhelyszék. (Nem használható: EA 2379, 43 Békés; gyűjteményekből kimásolt adat.)

FRANCIA

1. ROLLAND III 184. sz. Uchaud, Gard **2—6.** MILLIEN, 248—53 A—E Nivernais **7—9.** ROSSAT 5. sz. A—C Valais, Svájc **10.** Romania 10,205 Chamalières **11.** D'HARCOURT 23. sz. (töred.) Kanada **12.** ARBAUD I, 120 Provence

OLASZ

1—7. NIGRA 12. sz. A—G Piemont. **8.** FERRARO Monferrini 13. sz.

Bíró szép Anna háza előtt meglát három hajdúlegényt, aki ismer kedvesét, és vállalja, hogy elkíséri hozzá. A lány baljós jelek és anyja intelme ellenére útnak indul, miután legszebb ruháját ölti magára, pénzt és gyűrűit magához veszi. Egy helyen, rózsa, vagy „csitnye"-bokor alá leülnek pihenni. Itt kezdődik a tragédia. „Szóval fölfelelé nagyobb hajdulegény: Öljük meg, öljük meg aj Biró szép Annát! Szóval fölfelelé másik hajdulegény: Nem bánom, nem bánom, nyereségnek tartom. Szóval fölfelelé küssebb hajdulegény: Ne öljük meg szegényt, hadd jöjjön el vélünk." „Hogyha te nem ölöd, téged is megölünk." A lány könyörög életéért, felkínálja kincseit. „Szóval fölfelelé másik hajdulegény: Pénzed is a miénk, magad is a miénk!" Ezután megölik, megfosztják ruhájától, értékeitől, s az egyik változat szerint „csutakkal s bokorral oda bétakarák." A legtöbb változat ezután úgy bonyolítja az eseményt, hogy a rablók találkoznak a lány kedvesével, aki felismeri a rablott holmit; egyetlen változat (**7.**) tud arról, hogy bemennek egy fogadóba: „Mérjed a bort, mérjed küs korcsomárosné! Ha kell, gunyát adunk, ha kell, pénzt es adunk. Szóval igy felmondja küs korcsomárosné: Hol kaptátok tü es azt a sok szép gunyát? Szóval igy felmondja nagyobb hajdulegény: Egy szép hugom megholt s annak a gunyája. Szóval igy felmondja küssebb hajdulegény: Megölték, megölték aj Biró szép Annát, S annak a gunyája." Ezt meghallja a lány kedvese, elvezetteti magát a legkisebb hajduval szeretője holttestéhez, s felette kardjába dől.

Egy töredékes mezőségi változat (**1.**) a gyilkosság után igy folytatja — prózában — a történetet: „Eltemette s elment haza a többi legényekhez, Az egyik leginy a *gyürükrül* megüsmerte, hogy a szeretője vót. Megkirte, vigye le ahaz a jukhaz, ahul el vót temetve a lyány stb. (a végén a záróformula ismét versben). Egyetlen változatunk zárja le a találkozást az öngyilkosság mellett azzal is, hogy a legény előzőleg bírák kezére adja a rablókat.

A francia változatok teljesen egyöntetűen beszélik el a történetet.

[1] A változatok felsorolása, különösen a külföldieké nem lép fel a teljesség igényével. Sajnos, a publikációk jelentős részét nem tudtam Budapestről elérni, még kevésbé a kéziratos gyűjteményeket. A magyar kéziratos anyag teljes számbavételével sem tudtam elkészülni; itt azonban az anyag 80—90%-a már rendelkezésemre áll, a legtöbb régi balladánál pedig a teljes 100%-a.

Három ifjú jön Spanyolországból, hadjáratból (néha tiszt, vagy rabló). A távolból látnak egy fiatal barna lányt, aki ott, kedvére sétálgat". „Hová mész éjszakára, kis barna lány, nem mehetsz át az erdőn egyedül!" „Ifjak, ne illessétek testemet, nektek adom arany gyürümet." A válasz: „Arany gyürüdet is, hamis szivedet is; itt fogsz elveszni, ebben az erdőben." Hármuk közül a legfiatalabb így szólt: Ne tegyük ezt, büntetést veszünk érte; vére Istenhez kiált bosszuért, minden kinnal fogunk lakolni!" Amint megölték, tanakodtak, hogy hova temessék. „Gyerünk temessük az árnyékba, a viola illatába." Ujra tanakodtak, hová menjenek ebédelni. Elmennek egy fogadóba, éppen a meggyilkolt lány apjához. „Hallja, kocsmáros, ad-e szállást hármunknak, derék ifiaknak?" „Nagy Isten, mért ne adnék nektek is, mikor annyi másnak adok." Falatoznak, mikor fizetni akarnak, a legfiatalabb fogja a tárcáját, hát kiesik az aranygyűrű, s messzire elgurul. A kocsmáros se rest, felkapja, megismeri, hogy a lányáé, s kérdi, honnan kapták. A legnagyobb felel, hogy nem vették, hanem a templom előtt találták. De a kocsmáros követeli, hogy adják elő lányát élve vagy halva. A legfiatalabb megmondja: „Lánya nem messze van innen, a zöld erdőben, szép levelekkel betakarva." Ezután börtönbe vetik őket, s válogatott kínzásokkal kivégzik.

A magyar szöveg csak az elején és végén tér el a fenti történettől: a lány nem véletlenül találkozik a gyilkosokkal, hanem kedvesét akarja felkeresni, s azért vállalja a veszélyt, ami lélektanilag elmélyíti a katasztrófát; ennek következtében a végén is meg kellett változtatni a kibonyolódást; nem apja, hanem kedvese ismeri fel holmiját, s balladai sablon szerint meghal szeretője holtteste felett. Egyébként minden pontban tökéletes az egyezés. Három katona — három hajdú; a gyilkosság előtt a lány felajánlja értékeit mindkét balladában, mire itt is — ott is szóról szóra azonosan válaszolnak a gyilkosok; a legkisebb megszánja, de hiába; eltemetik bokor — levelek alá; kocsmában ismerik fel a lány holmijáról, egy esetben a franciával teljesen azonos módon gyűrűjéről; az idősebb tagad mindkét változatban, s a legkisebb az mindkét helyen, aki bevall mindent, s megmutatja a gyilkosság helyét.

Ez az utóbbi motívum alkalmas arra is, hogy kijelöljük általa a magyar szöveg helyét a francia és az olasz változatok között. A legkisebb gyilkos szerepe ugyanis erősen ki van emelve mind a franciában, mind a magyarban. Az olaszban viszont éppen ő az, aki megöli a lányt, a változatoknak több mint a fele pedig mit sem tud róla. Egyébként az olasz változatok szorosan egyeznek a franciákkal, Nigra szerint annak visszfényei. A magyar azonban e lényeges motívum tanúsága szerint nem a másodlagos olasszal függ össze, csakis a franciával.

Az eredetiség dicsősége a szövegek tanúsága szerint a franciát illeti meg, nem a magyart. A francia balladában ugyanis teljesen egységes a gyűrűről való felismerés motívuma, míg azt nálunk csak egy változat ismeri. Ugyancsak egységes minden francia változat abban, hogy az áldozat apja, a kocsmáros fedezi fel a bűntényt. Nálunk egyetlen fogadó-jelenet ismeretes, ahol együtt szerepel a kocsmárosné és a lány szeretője, mint a bűntény felfedezője; a többiben a három gyilkos egyszerűen találkozik a szeretővel anélkül, hogy vendéglőről szó esnék. Ez arra vall, hogy nálunk történt az átalakítás. Nem valószínű ugyanis, hogy a két ritka és kopott mozzanatból alakult volna ki az általános és értelmes francia. A fordított eset viszont gyakran tapasztalható: az átvevő fél átalakítja a készen kapott anyagot, de nem tudja magát

teljesen függetleníteni az eredetitől, s az átvett elem értelmetlenül, kopottan megmarad az új elemek között az átalakítás után is.

Két rab testvér. Igen ritka balladánk. Változatai:

MAGYAR

1. Ethn. 1908, 43 Csíkmadaras **2.** CS—V 76 sz. Gyergyóalfalu **3.** KÁLM Sz II 2 sz. Szaján, Torontál m. **4.** MCsB 7. sz. Pusztina **5—7.** M. Sz. 6442, 6453-4 Lészped, Moldva.

FRANCIA

1—7. MILLIEN 164—9 A, A var., B, C, C var., D, E Nivernais.

SZLOVÁK

1. Sl. Sp. I, 149, 399 sz. = HORÁK 28. sz. Zólyom m. **2.** KOLEČÁNY 6 sz. St. Pazova **3.** SL'P II 476 sz. Kokava (töred.) **4.** KOLLÁR 57. sz. **5.** MEDVECKY 3. sz.* **6.** VALAŠTAN 86 sz. * **7.** EA 3659,2 (m. ford.) Liptó?

MORVA—LENGYEL—UKRÁN

1. SUŠIL 2339 sz. + var. Francova Lhota. **2.** KOLBERG Piesni 33. sz. **3.** GOLOVACKIJ II, 701 3. sz. Karpatukrajna.

IRODALOM: GR II, ORT,[1] D, ORT,[2] CS—V összehasonlító megjegyzés nélkül

1. Elfogának két szép rabot:
Egyik szép rab Biró János,
|:Másik szép rab Biró Kata.:|

Nézz te vissza, édes hugom,
|:Nem jönnek-e az törökök,:|
Az törökök s az tatárok?

Nem jönnek-e az törökök,
Nem jönnek-e az tatárok?
Engem itten összevágnak,
Téged innet visszavisznek.

Bujj bé, hugom, vizmosásba,
|:Ott könyörögj az istennek:|
S két karomnak győzedelmet.

|:S két karomnak győzedelmet,
Paizsomnak erős elmet:|

|:Őt meg segité az isten,
S csak egy maradt hirmondani:|

|:Bújj ki, hugom, vizmosásból,
Induljunk el hazafelé:|

Mikor mennek vala atyja kapujánál,
Szóval igy felele: Menj bé, éldes hugom!

Menj bé, hugom, menj bé az atyánk házához,
Kérj el szállást nékünk, bár az éccakára.
Bár az éccakára, bár az ajtó mellett!

Asszonyom, asszonyom, nagyságos asszonyom,
Adjon szállást nékünk, bár az éccakára,
Bár az éccakára, bár az ajtó mellett!

Most jövünk Törökországból,
Egy bátyámmal vagyok,
Jó bátyámmal vagyok itten,
Igen megvagdalták!

Menj ki kódus, menj ki, mert én a kódusnak,
Mert én a kódusnak büzit nem állhatom!

Avval csak kiszalad a szegény rableány
Udvaron találá az ő édes apját.

Gazduram, gazduram, nagyságos gazduram,
Adjon szállást nekünk bár az éccakára,
Bár az éccakára, bár az istállóba.

Most jövünk Törökországbul, stb.
|:Meglehet, meglehet, te szegény rableány:|
Hugom, éldes hugom, most mán reám hallgass:
|:Első kakas-szókor én lebetegedem;:|
Másod kakas-szókor egy mirigyem szökik;:|
Harmad kakas-szókor világból kimúlok.

Bátyám, éldes bátyám, lelkem-szivem bátyám!
Mi ugyan béjártuk az Törökországot,
|:Vissza es eljutánk az atyánk házához:|
Szállást kértünk vala az éldes anyánktól.
Szóval igy felelte: Menj ki kódus... stb.

Meghallja az asztal-inas, elmondja asszonyának.

Akkor csak szalada a nagyságos asszony,
Az ajtót megnyita, szóval igy felele:

Hogyha tudtam vóna, hogy fiam s lányom vagy,
|:Nem hogy ajtó mellé szállást n'adtam vóna,:|
Hanem kebelemre bezártalak vóna.
S avval megölelé s szörnyü halált hala.

A 2. eleje eltérő:

|:János Györgynek két gyermekét
Elrablották a tatárok,:|

|:Egy szép fiát s egy leányát:|
|:S Jaj ugy viszik, mint a foglyot:|
|:Aj, bezárták az ő öccsit.:|
|:Könyörgötte az ő öccse:|
Néném, néném, Erzsók asszony,
|:Vedd magadhoz tömlesz kócsát,
Eressz ki engemet innen,:|
|:Induljunk el mi hazánkba:|
|:Ujfaluba, Barassóba:|

Így is történik. Itt megmondják anyjuknak, hogy gyermekei, de nem hiszi el:

Menj ki, menj ki, te nagy dáma,
Ne kesergesd a lelkemet,
|:Most temettem kicsidemet,
Most es *eszembe juttatád!*:|

A **3.**-ban annyi az eltérés, hogy a szolgáló szánja meg a menekülteket.

A szintén ritka francia ballada változatai egy kivételével azonos tartalmúak. Egy ifjú és húga háborúból tér haza, vagy néha „garnizónból". A lány dalt énekel „Napóleonról". Egyik változatban pedig egy legény húgát apródnak öltözteti, s kaszárnyából, háború után haza felé tartanak. Ezek az össze nem-illő és értelmetlen elemek: kaszárnya-apród-lány elárulják, hogy régi történet újkori modernizálásával van dolgunk. „Hugom, jó hugom" szól a legény „csendesitsd hangodat és szép énekedet: tiz mérföldre hallják hangod köröskörül. Itt az erdő közepén sok a rabló; hugom, ha meghallják, téged elrabolnak." Alig mondta ki e szavakat, belépnek az erdőbe, és meglátják a rablókat, harmincan ültek a gyepen. A kapitány követeli a szép lányt éjszakára, a fiú nem engedi, mire tőrdöfést kap az oldalába. „Hugom, jó hugom, add ide kendődet, kötözd be oldalamat. Szeretetemért elvész életem. Amint leértek a völgybe, apjuk kapujánál szállást kértek, mint szegény idegenek. Anyjuk feleli: Oh nem, gyermekeim, nem adhatunk szállást, egész házam tele van; menjetek le arrébb a falun, majd kaptok szállást. Nővérük megszólalt: Anyám, adjon szállást szegényeknek, magának is van valakije, aki a mezőkön bolyong, s nem tudhatja, ki ad nekik szállást"! „Ha nem volnál lányom, akit ma adok férjhez, öklöm kapnád a fogaid közé. *Eszembe juttatod bánatimat és kinjaimat.*" 6 változat ezzel itt végződik is.

A hetedik, félig énekelt, félig elmondott változat (eltérő előzmények után) tovább viszi az esemény fonalát. „Az anya végül beleegyezik, hogy szállást kapjanak az istállóban" írja a közlő. „A fiú rögtön meghal. Húga siratja: honnan vegyek szemfedőt, kötényembe takarjam? Ah ha elveszett hazámban volnék, ládámban ott a sok szép vászonlepedő, betakarnám kedves bátyámat, Andint! Az anya meghallja és felismeri gyermekeit."

A sebesült testvérrel való visszatéréstől kezdve teljesen pontos a megfelelés. Elejének viszont csak homályos részletek felelnek meg a franciában. De ott is kitetszik, hogy valami katonákkal, háborúval kapcsolatos szökés volt az eredetiben, olyasféle, mint a magyar balladában. A rablókkal való találkozás a lány énekével együtt viszont egy más magyar balladában található fel, amint a soron következő párhuzamban látni fogjuk.

Szlovák és morva szomszédainknál a történet eleje ki van szélesítve. Pünkösd szombatján elrabolják a két testvért. A lányt hintón viszik, a fiút a kocsi után kötik. A lánynak jó sora van, a fiút tömlöcbe vetik. Kéri húgát, hogy ne feledkezzék meg róla, de az hét évig nem gondol rá, akkor jut eszébe, és megy kiszabadítani. Morváknál még azzal is megtoldják, hogy kétszer nem találja, harmadszorra végül megtalálja. A fiúnak lába térdig a földben, hajában egerek tanyáznak. Ezután indulnak haza. Kimarad viszont a harc és sebesülés. Az anya itt sem ad szállást, még a csűrben sem, kenyeret, vizet sem. Az egyik szövegben a kakasszóra hal meg a fiú. A lány siratja, hogy mért nem inkább a török földön halt meg bátyja, mint anyja házában. Az asszony kisfia hallja meg (szlovák **2.**) vagy szomszédasszony (morva). Az anya panaszával végződik itt is a történet.

Szomszédainknál kimaradt a harc és sebesülés, a fiúnak végül mégis meg kell halni sebeibe; ezt próbálták megoldani a lány jó sorsával és a fiú hosszas sínylődésével a tömlöcben (Erre a magyar ballada adhatta az ötletet, a **2.** szabadulási jelenetével.). Jellemző azonban, hogy ez az előtörténet válik egyre részletesebbé a változatokban, végül el is marad belőle maga az eredeti történet: a harminc tizenkettesből álló szlovák **4.** valamint az ukrán **3.** azzal végződik, hogy a lány papot hív a börtönbe félhalott bátyjához. Ez a folyamat átvételeknél számtalanszor tapasztalható, s önmagában, francia párhuzam nélkül is eldöntené, hogy a szlovák-morva változatok vannak átvéve a magyarból. Megerősíti ezt a morva ballada dallama is: kétségtelenül átvétel a magyarból (=B 165. sz. háromsorosra lecsonkulva.)

Mielőtt azonban ezt a kérdést lezárnánk, lássuk a francia ballada hiányzó mozzanatának sorsát is Keleteurópában.

Vitéz és kegyes. Változatai:

MAGYAR

1. Kerényi Magyardécse, Szolnok-Doboka m. (Egyedül Kerényi feljegyzéséből ismerjük. Hír szerint a Kolozsvári Fol lor-Intézetben is őriznek több feljegyzést ugyanonnan, de ezeket eddig nem láthattam.)

ROMÁN

1. Marienescu, 12. Hátszeg, Hunyad m. **2.** Alexics 79. Lagerdorf Temes m. (kétnyelvű közlés) **3.** Tocilescu I/2., 1247 sz. Stroesti, Gorjiu m. **4.** Teodorescu, 633. **5.** Alecsandri, 97.

BOLGÁR

1. Sztoin, Szredna 373 sz. Gledaci, Gabrovszko **2.** Dozon 34. sz. **3.** Miladinovi, 161, **4.** Sztoilov Pok. 461, **5.** Uo. 462. **6.** Sapkarev III, 336. sz. **7.** uo. IV, 1259. sz. Debrszko **8.** uo. 853 sz. **9.** sz. Sztoin, Trakija, 324 sz. Omurcsa, Csorlenszko. **10.** Sztoin, Rodopszki 78. sz. Siroka—Laka, Gyovlenszko **11.** SbNU 14, 80 11. sz. **12.** Csehlarov SbNU 26 99. sz. **13.** SbNU 12, 46 Pirdopszko. Szmolszko, **14.** SbNU 40,388 12 sz. Ivanovci, Kamenica **15.** SbNU 41, 406 Progorolec, Lomszko **16.** Vatev SbNU 43, 84, 31. sz. **17.** Vatev SbNU 43, 306 140. sz. Vrbnica **18.** Ivanov SbNU 44, 153 150. sz. **19.** Cicelkova SbNU 46/I, 119 204. sz. **20.** Izv. Etn. Muz. IV. 89 2. sz. **21—23.** SbNU 42 Ivanov 53—55. sz.

SZERB-HORVÁT

1. Prodanović 170 sz. Muraköz. **2.** Žganec, Hrvatske 375. sz. Muraköz. **3.** Žganec, Hrvatske 375 sz.-hoz jegyz. Károlyváros környéke (uo. még 4 var.-ra utalás Horvátország területéről.) **5.** Poljanin I, 69 XXV. sz. Pola mellett.

FRANCIA

1—7. lásd a Két rab testvér-nél felsoroltakat.
Rész-variáns:
UKRÁN
1. Golovackij II, 599 35. sz. **2.** U. o. 700 2. sz. Kárpátukrajna.
IRODALOM: balladánkkal eddig senki sem foglalkozott. Szövege a köv.

Elindult a Vitéz, Vitéz a Kegyessel
A régi járt uton, Nagy rengeteg erdőn.
Ugy mondja, ugy mondja Vitéz az Kegyesnek:
Héj, Kegyes, héj Kegyes, Fujjad az éneket!
Nem fuvom, nem fuvom, Az énekem hangos:
Meghallják, meghallják A tizes tolvajok.

(Amint látjuk, itt a tolvajok „tizesek", a franciában *tíz mérföldre* hallatszik el az ének.)

Engem elrabolnak, Tégedet megölnek.
Fordula a Vitéz, Mindjárt arcul csapá.
Kegyes is elkezdé Keserves nótáját.
Meghallák, meghallák A Tizes tolvajok.
Mondja az kisebbik: Pajtásim, pajtásim,
Kenyeres pajtásim: Én nem tom, mit hallék,
Ének vagy trombita, Vagy-é hegedűszó?
Gyertek, álljuk utját! Mindjárt utját állák;
Kegyest elrabolák, Vitézet megölék.

Ezután a kisebbik tolvaj kérdésére kiderül, hogy a *lány saját testvére*, a befejezésre pedig már senki sem emlékezett; bizonytalanná vált a meseszerű folytatással együtt, ami, úgy látszik, későbbi behelyettesítés.

Szövegünk láthatólag a Két rab testvér francia párjának különböző részleteit őrzi, de már többféleképp elváltoztatva, elhomályusulva.

Ilyen változtatás például, hogy nem tesvérekről van szó, hanem szerelmes társakról. A testvér viszony — másodlagosan — a rabló és a lány közt maradt fenn, s adott más irányt a történetnek. Fel van cserélve a személy az énekkel kapcsolatban is: a franciában a fiú inti óvatosságra a lányt, nálunk a Kegyes a Vitézt, akinek ez sérti is önérzetét (amint a szomszédnépi változatokból világosabban kitűnik), azért „erőlteti" olyan szokatlanul gorombán (a magyar szövegben) a leányt.

Szomszédainknál *ugyanezekkel a változtatásokkal* találjuk meg a mozzanatot, csak egyöntetű és ép történetekben, epikus részletességgel előadva, s más mozzanatokkal összeolvasztva. Mindhárom népnél egyöntetűen avval indul a történet, hogy a férj anyósát, apósát akarja meglátogatni — házasságuk óta először — s az asszonnyal útravalót készíttet. (Azonban minden népnél van olyan változat is, ahol csak sétálnak a hegyekben.) Eközben hangzik el a felszólítás az éneklésre, s a nő nemcsak a rablók miatt szabadkozik, hanem főleg vezérük miatt, aki régi szeretője, s hiába kérte őt feleségül. „Dalolj Vida, sohse rettegj, Csákós vitéz az én nevem, Megládd Vida a fegyverem" mondja erre a román **2.**-ben. (Meg kell jegyeznem, hogy a franciában is ismeri a rabló az ifjút, és nevén nevezi, amikor éjszakára követeli húgát.) Az ének itt is rendkívüli: „Ha bekezdek éneklésbe, A nagy erdők visszhangzan

nak, Sudaras fák meghajolnak, Patakok fölzavarodnak, Mezők pedig elszáradnak". (Román **2.**) A délszlávban „egy szájból két hanggal" énekel az asszony. A rablók ugyanúgy figyelnek föl, mint a mienkben: „Cimboráim, hej gyerekek, Talán a dobok peregnek? Vagy hegedű hangja zeneg?".... „Nem hallatszik dobpergése, Nem hallatszik muzsikaszó, Ez Vidának édes hangja." (R. **2.**) Ezután következik a rablókkal való harc, amelyben többféle megoldás alakult ki. Vitéz és a rablóvezér nem bír egymással, s az asszony segítsége dönti el a küzdelmet, vagy a rablóvezér veszi rá ígéretekkel az asszonyt a közbelépésre. Az esetek többségében a rablónak segít, férjét megkötözik, azonban szerencsés módon megszabadul, és megöli ellenfelét is, feleségét is — az utóbbit vagy a helyszínén, vagy otthon. A büntetés néha a mi Barcsainkhoz és több balkáni történethez hasonlóan elégetés, máskor levágott fejét viszi anyósához és hasonlók. Kisebb számú variánsban hű marad a feleség, és ő szabadítja ki férjét a rabló fogságából.

Ez a történet részletezve előadott, terjedelmes epikus ének. Hozzá képest a mi egyetlen, töredékes balladánk kopott meséjével s helyenként szószerinti egyezéseivel első tekintetre átvételnek látszik. A francia ballada azonban más megvilágításban helyezi a kérdést. Arról nem lehet szó, hogy egymástól függetlenül alakult volna ki a franciáknál is és Keleteurópában is olyan különleges mozzanat, mint a valószerütlenül, stilizáltan fogalmazott éneklés az erdőben, s az aggodalom majd a valóságos találkozás a rablókkal. A kérdés csak az lehet, milyen sorrendben kell elképzelnünk az átvételt? A franciáktól került-e hozzánk középkori telepeseinkkel, nálunk szakadt ketté, maradt a nagyobb része a Két rab testvérben, kisebb elváltoztatott, de jellegzetes elemei pedig a Vitéz és kegyes-ben; s ez a két külön ballada ment tovább kétfelé, az egyik a szlovákokhoz északra, a másik délszlávokhoz és románokhoz délre? Vagy pedig fordítva: a Balkánon élt volna egy történet, a szlovákoknál és morváknál pedig egy másik; ezt a két távoli történetet vették volna át a magyarok, tőlük a hazai francia telepesek; ők egyesítették volna a kettőt egy történetté, s terjesztették volna el egykori hazájukban is, Franciaországban?

Azt hiszem, nem kell sokat bizonygatnom, hogy az utóbbi elképzelés valószínűtlen, nem is szólva arról, hogy a szlovákban világos jelei vannak a Két rab testvér magyarból való kölcsönzésének. Csak az lehet az igazság, hogy déli szomszédaink arhaikusabb hagyománya tovább tartotta fenn a tőlünk kölcsönzött történetet, ami nálunk is, franciáknál is már csak ritka és kopott változatokban maradt fenn.

Megjegyezzük, hogy a „kegyes" mint a szerető neve középkori kódexirodalmunk kifejezése, mely legkésőbb a 17. sz.-ig mutatható ki az irodalomban.[2]

A halálrahurcolt menyasszony (Rákóci kis urfi). Változatai:

MAGYAR

1. EA 2299, 82 Őrség **2.** MNGY VIII, 177 Resznek, Zala m. **3.** Nyr 13, 239 uo. **4.** Ethn. 1910, 208. uo. **5.** Ethn. 1910, 207 Gáborjaháza, Zala m. **6.** EA 2774, 91. Dergecs, Zala m. **7.** Pt 494 sz. Törökkopány, Somogy m. **8.** MF 2573 uo. **9.** BN, 147, Sásd **10.** Nyr 16, 479 Bánk, Nógrád m. **11.** Nyr 32,459 Szentpál, Arad m. **12.** EA 3595,4 Mosdós, Somogy m.

[2] Pl. „...sem atyja, anyja, sem ifjú kegyese... örvendötességöt hozhatnak vala az ő szivébe." Exemplum mirabile. MEZEY L.: *Középkori magyar írások.* 190. A 16—17. sz.-i előfordulására Eckhadrt Sándor figyelmeztetett.

FRANCIA

1. Weckerlin 1887, 303 (1763-ból) **2.** Haupt, 99 (1799-ből) **3.** Davenson 2. sz. **4.** Beaurepaire, 167 Avranchin, Normandie **5.** Legrand, 376 Caen környéke **6.** Decombe 91. sz. Ile-et-Vilaine **7.** Gagnon 158 = D'Harcourt 4. sz. Kanada **8.** Millien, 183 (próza) Nivernais **9.** Arbaud II, 82 Provence. Lásd még Doncieux 15. sz. (rekonstrukció); uo. 7 változat felsorolása (közte általam nem ismertek is.)

OLASZ

1—4. Nigra 6. sz. A—D Piemont **5.** Ferraro, Monf. 9. sz. (D Vlr. 48. sz.)

IRODALOM

Sebestyén MNGY VIII, 553—7 összehasonlító megjegyzés nélkül: Moór: eleje a német Graf Friedrich-ből, a halálra-hurcolás magyar hozzáadás: GR: elfogadja Moórt; német Spielmannok hozták Magyarországra; ORT[3]: elfogadja Moórt és Gr-t; D: elfogadja GR-t + Finciczky, 156, rutén E—B 3. (téves), 107, DgF 38 (téves) Warrens Norvég 10, 108 (téves) Millien 1893, 97 (orosz, téves), mindez balladánk (itt nem tárgyalt) elejére vonatkozóan. Dégh KÁLM Hagy. I. 4. sz. jegyz.: elfogadja Moórt és ORT-t. CS—V, 464 Magyar eredetű, elejének távoli rokonsága van német nyelvterületen. Abafi, Figyelő 18, 27 balladánknak csak (itt nem tárgyalt) elejével foglalkozik.

Egy anya eladja a lányát akarata ellenére, nem szeretett vőlegénynek. Mikor jön érte a lakodalmas menet, s a vőlegény mátkájaként üdvözli, a lány nem akarja elismerni mátkájának:

„Jó napot, jónapot *én gyöngybéli mátkám!*
Fogadja el Isten *Rákóczi kis urfi!*

(Más változat: Nem vagy hütfös párom, megölő gyilkosom)

Akkor ott felkapja, ló farkához köti,
Tüskékről tüskékre, bokrokra hurcolja.

Lassul járgy, lassul járgy. *Rákóci kis urfi,*
Már piros cipellőm sarkig vérbenn uszik!
Akkor ott fölkapja, kengyelt megszoritja,
Tüskékről-tüskékre, bokrokra hurcolja.

Lassul járgy stb.
Már szép selem ruhám félig vérbenn uszik.
stb.

S végül:

Lassul járgy, lassul járgy *én gyöngybéli mátkám!*
Már aran korszorum félig vérben uszik!
Akkor ott fölkapja, keblére szoritja:
Mit önnél, mit innál én gyöngybéli mátkám?
Sem önném, sem innám, csak ágybo fekünném,
Sem innám..... stb.

Mit önnél, mit innál én gyöngybéli mátkám?
Anyám asztalárul csecsemadár szárnyát,
Atyám ablakábul jó fehér bort innám.

(Más változatban gyenge szajkó szárnyát kéri).

Nyisd ki anyám, nyisd ki zöldelő kapudat,
Vesd meg anyám, vesd meg vig halott ágyomat!

Balladánkkal Moór Elemér foglalkozott, aki német eredetűnek vélte elejét, az akarata ellenére férjhez adott lány történetét, mely többféle típusban élt népünknél; második részét viszont, a démoni bosszút magyar továbbfejlesztésnek. Azonban épp ez a rész található meg egy igen nevezetes régi francia balladában, mely Les Anneaux de Marianson címen szerepel a gyűjteményekben. Tartalma a következő: Marianson gyűrűjéről udvarlója másolatot készíttet a férj távollétében, s evvel a gyűrűvel féltékennyé teszi. Örjöngve lovagol haza a férfi, s mikor felesége újszülött gyermekét nyújtja feléje, földhöz csapja. Innen kezdve a következőképp folytatódik az **5.** „Hajánál fogva megragadta s lova farkához kötözte. Hurcolta Páristól Saint-Denisig. Nem volt ott sövény, sem csipkebokor, mely ne kapott volna Marianson véréből"... „Szép Renaud-m, édes szerelmem, álljunk meg itt egy kissé! Ha meg is állok, nem temiattad, hanem lovamért, ki elfáradt. Mondd szajha, hol van három gyűrűd?" (kiderül a tévedés). „Marianson nemes urnőm, mit adjak, hogy meggyógyulj? Kell-e kenyér, kell-e bor, selyem, vászon lepedő? A **9.**-ben: Leölök tyukot, libát, kappant, hadd gyógyuljon meg tőle Marianson. „Nem kell se kenyér, se bor, se selyem, se vászon-lepedő. Csak egy tű kell és cérna, s egy szép vászon szemfedőnek".

A szövegszerű egyezés kétségtelen, annak ellenére, hogy a történet maga nagy eltéréseket mutat is fel. A magyar ballada a kérdéses ponttól kezdve minden mozzanatában egyezik valamiképp a franciával, (csak felépítése tér el — még balladaibb). A lófarkához-kötés a bokrokról-tüskékre hurcolás, azután a kérlelés, hogy álljon meg — ezt a magyar hármas fokozása rendkívül feszültté teszi; — a megállás, amikor kiderül, hogy fölösleges volt a kínzás — nálunk itt válik fölöslegessé, mert megtört a lány ellenállása; mindenképpen itt kezdődik a férfi igyekezete, hogy megmentse a haláltól; a kérdés, hogy mit enne-inna — még a szárnyasokkal való kínálás is azonos, csak a magyar stilizáltabb; s végül a nő halálra utaló záró szavai. Nyilvánvaló, hogy az elmondott rész a ballada lényege, amit a magyarok a sokféleképp fejlesztett „Eladott lány" történetével vezettek be, vagyis a visszautasított kérő haragjával indokoltak, a franciák viszont a megcsaltnak vélt férj bosszújával. Mindkét felépítés lélektanilag jól hat, s költői erőben egyenrangú.

Az elsőség kérdését nem is ez dönti el, hanem az a tény, hogy a francia ballada egy különálló, egységes típus, míg a magyarban az egyező rész csak egyik folytatása egy négyféleképpen tovább fejlesztett történetnek. Az idegenbe, akarata ellenére férjhez adott lány vagy halált kíván magának, búcsúzik környezetétől és meghal, mire a vőlegény eljön érte; vagy útközben, a lakodalmas menetben hal meg, sőt eközben néha meg is tetszik neki a vőlegény, de már nem tudja elhárítani a kívánt halált; moldvai változatokban egyszerűen semmit sem tehet ellene, hogy erővel el ne vigyék. Ha ezek mellé a — formulákban is szorosan összetartozó — változatok mellé magyar földön alakult volna ki az eléggé eltérő ötödik, akkor nehéz elképzelni, hogy mért csak ez az egyik megoldás került át a franciába, s mért maradt ki belőle éppen a legáltalánosabb elem — a kényszerített házasság — s mért kapott náluk annyira eltérő új indokolást. Ha viszont a franciáktól került át hozzánk,

akkor könnyebben elképzelhető az átalakulás: a kedvelt magyar történetbe olvasztották bele azt, amit lényegének tartottak, elhagyva a történet elejét.

A francia chef d'oeuvre sehol másutt nem ismeretes, csak Piemontban, ahol viszont még a francia név is megmaradt — Mariansun formában — valamint a francia helynevek (a vetélytárs Lyontól Párizsig keresi a férjet). Eltérés csak elejének bővebb részletezésében van s a büntetés kissé eltérő szövegezésében. Az olaszban ugyanis a ló farkához kötött asszonnyal kétszer körülkerülik a palotát. „Minden folyóban, minden bokorban Mariansun vére folyt." (A bokor megmaradt, kevésbé szükségszerűen.) „Az urhölgy felnyög: Oh miért gyötörsz ilyen nagyon? Mit tett neked szép fiacskád és feleséged, hogy halálba küldöd?" A vége pedig: „ Nem gyógyulhatok meg többé, mert nem láthatom élve fiacskámat. Vele együtt akarok meghalni magam is!" Erre a férj öngyilkos lesz e szavakkal: „Egy álnok nyelv miatt hármunknak kell meghalni!" Ez az eltérés, mely a piemonti változatokban *egységesen* jelentkezik, biztos határvonalat húz az olasz és magyar változatok közé. Nincsenek azok a részletek, amelyekből a magyar szöveg kialakult: a tüskénbokron hurcolás, a „lassuljál én gyöngybéli mátkám", „mit ennél, mit innál" és a rövid vég: „Vesd meg anyám, vesd meg vig halott ágyamat." Ezek szerint tehát balladánk csakis a franciáktól kerülhetett hazánk területére.

Három árva. Változatai:

MAGYAR

A rendelkezésemre álló 95 szövegből 38 magyarországi és csehszlovákiai, 57 erdélyi, moldvai, illetve bukovinai.

FRANCIA

1. Puymaigre Folk-lore, 117 = Rolland III. 178c sz. vallon Metz **2.** Rolland III 178 sz. Párizs körny. **3.** Decombre 99. sz. Ile-et-Vilaine **4.** Rolland III 178 b. sz. Cher **5—8.** Millien, 50—3 A—D Nivernais **9—12.** Rossat II, 10—3 A—D Svájc **13—15.** Smith Romania 4,108—118 Haute-Loire **16.** Rolland III 178d Gard **17.** Arbaud I, 73 = Puymaigre Folk-lore, 118. **18.** Tiersot Alpes, 96 **19.** Sébillot 1892, 232+ (töred.) Haute—Bretagne

OLASZ

1. Nigra 39. sz. Piemont **2.** Ferraro Monf. 22. sz.

FLAMAND—HOLLAND

1. Canteloube IV, 15. Flandria, Franciaorsz. **2.** Lootens—Feys 55. sz. = Puymaigre Folk-lore, 114 **3.** Coussemaker 58. sz.* = Puymaigre Folk-lore 105 = E—B 202. sz. c. **4.** E—B 202d.

NÉMET

E—B 202 A—B (a további publikált anyag összeállítását lásd ott, ill. Seemann 1951. 79—80 sz.) A DVA 3 típusban kb. 110 változatát őrzi.

DÁN—(SVÉD)

DgF 89. sz. (= Olrik II. 7. sz. átírva!) A további anyagot és külföldi kapcsolatait uo. III, 860.

SZLOVÁK

1. Horák 44. sz. = Medvecky D, 256 **2—3.** Medvecky D, 257 I—II. **4.** Sb. sl. n. p. I. 31. sz. **5.** Kolečány 61. sz. Pilis, Pest m. **6—7.** Kolečány 62—3. sz. Rišňovce

és Ság, **8.** DOBŠINSKY 14. sz. **9.** DOBŠINSKY Prostonárodni I, 89* **10.** Sb. sl. n. p. II, 91 13. sz. **11.** Slov. sp. I 226. sz. Turec **12.** Uo. 188. sz. Buča.

MORVA

1—5. SUŠIL 159/337—41. sz. Přibor és Brno környék.

CSEH

1. HOLAS 1. sz.+ **2.** ERBEN,[3] 467 2. sz.+ **3.** ERBEN 1. sz.* **4.** ERBEN[2] 1. sz.* **5.** ERBEN kézir. (lásd HORÁK 1917) **6.** SWOBODA, 9+ **7.** WALDAU 1. sz.

LENGYEL

1. KOLBERG Lud 17 14. sz. **2—7.** Uo. 18 347. sz.,* 19 446. sz.,* 21 181—3. sz.,* 22 293. sz.* **8.** PAULI 3. sz.+ **9.** KOZŁOWSKI 23. sz.* **10—4.** KOLBERG Mazowsze II 315. sz., III 563—5. sz., IV 438. sz.

UKRÁN

1—2. GOLOVACKIJ III/1, 272—77 4—5. sz. **3—4.** KOLBERG Pokucie II 358—9. sz. (HORÁK 1917 még 7 változatot ismertet.)

FEHÉROROSZ

1. SEJN I/1 518. sz.+ **2—4.** SEJN Materialü I. 516, 517, 519. sz.* **5.** KARCKIJ, 328+

LITVÁN

Lásd SEEMANN 1951 79—80. sz.

SZERB—HORVÁT—SZLOVÉN

1. KURELAC 306. sz. Én. Dunántúl **2.** Uo. 486. sz. uo. **3.** ŽGANEC Medumurje 109. sz. **4.** Ua. Hrvatske 333. sz. Zágráb körny. **5—11.** Ua. Zagorje 98., 345a, 346ab, 511, 512a, 516b sz. **12.** HNP I 28. sz. Sušak **13.** HNP V 44. sz. Srijan **14.** BLAŽINČIĆ, 94+ **15—22.** ŠTREKELJ I 344—51. sz. Prekmurje, Medumurje (Muraköz) és Szlovénia.

BOLGÁR

1. SZTOIN Timok 1641. sz. = A—V 66. sz. **2—4.** SZTOIN Timok 1642—3, 3638. sz. **5.** BUKORESLIEV 233. sz. **6—16.** SZTOIN Szredna 1620—30. sz. **17—8.** CICELKOVA 74., 81. sz. **19.** IVANOV 72. sz.+ **20.** ARNAUDOV 1930 8. sz. **21.** SbNU 38 ARN 8. sz. **22—3,** Uo. 42 IVANOV 61—2. sz. **24—6.** Uo. 64—5., 72. sz. **27.** SbNU 42 MARIONOV 20. sz.

IRODALOM

GREGUSS 1886: hely nélkül utal dán és norvég formára. HARASZTI 1896: egy francia változat a magyarral párhuzamban. HORÁK 1917: szláv változatok részletes összevetése, német, dán, piemonti változatok említése (francia csak utalásból, 1 magyar német ford. alapján); lengyel a kiindulás. ORT 1936 és D 1938 (= ORT) HARASZTIT idézi, távoli románt és WARRENS fordításában holland változatot; D a hollandot magyar eredetűnek tartja. ENTWISTLE 1939, 83—4: dán, svéd, farőri, izlandi, olasz, provánszi és német változatok „az északi mitológiából". SEEMANN 1951: litván és északi szláv változatok a némettel kapcsolatban. CS—V 1954: dán, norvég változatok.

Tova menyen három árva, —
Tőlük kérdi a Szüz Márja:
— Hova mentek, három árva?
Hova mentek, három árva?

Álljatok meg, három árva:
Adok néktek arany vesszőt.
Csapjátok meg a temetőt,
Csapjátok meg a temetőt!

— Kelj föl, kelj föl édesanyánk,
Mer elszakadt a gyászgunyánk!
Nem kelhetek, édes fiam,
Elrothadtak az inaim.

Elrothadtak az inaim,
Két karjaim s két lábaim.
A vérem is elároklott,
S a lelkem is elbucsuzott...

— Adja ide, édesanyám,
A koporsójának kócsát:
Hadd zárjam ki koporsóját,
Csókoljam meg kezét-lábát!

— Tova menyen egy menyecske,
Két orcája ki van festve:
A lesz néktek mostohátok,
Aki fejért ad reátok.

Mikor fejért ad reátok:
Vérrel virágzik hátatok;
Mikor kenyert ad kezedbe:
Hull a könyved kebeledbe....

Én istenem, valahára,
Tekints reá az árvára,
Hogy ne jusson bujdosásra,
Egyik ajtóról a másra:

Egyik ajtón ha megszánják,
A másikon pirongassák....

Tekerőpatak (Csik m.)

Eth. 1908, 109=CS—V 100. sz.=(rövidítve) B 26. sz.=Pt 137. sz.

Ritkább változat a következő szegedi (Kálm. Alf. 5/b)

Elmënt, elmënt három árva, A temető kapujára,
Édës annyának sírjára, Ott álott a Szűz Márija:
Netök ez a három vessző, Csapjátok mëg a temetőt!

Az édes anyátok sírját, Az édes anyátok sírját!

Kej fël édësanyánk, kej fël! Va'rogassd mëg a ruhánkot!
Fűsűges mëg a fejünköt Eronygyollott a gyászruhánk.
Nem kelhetëk én fijajim, Kihulottak a csonytyajim,
Szakadoznak az inajim, Apadoznak a szëmejim.
Van tinektëk mostohátok: Aki gondot visel rátok!
A mostoha csak mostoha, Nem oj mind az édes anya:

Vas fűsűje, vas ötettye, Vas törűköző kendője,
Amikor a münket fűsül, Sarkunkon foj a piros vér!

(Máshol: Mikor fésüli a fejünk, sarkunkon foly piros vérünk.)

Fëlkelt az ő édes annyuk, Fëlkelt, kigyütt a sírpartra,
Mëgvarta a ruhájukat, Mëgfűsülte a fejököt:
Most fijajim, haza mëntëk, Kérdezi a mustohátok:
Ki fűsülte fejetököt, Ki varta meg ruhátokot?
Szomszédasszony, a jó asszony, A fűsülte a fejünköt.
A varta mëg ruhajinkot, A mosta ki ruhájinkot!

Tovább prózában.

Oda mënt a mustoha, veszeködött, hogy mé fűsülte mëg a fejököt? Miko másoccó kimëntek, akkor a körösztannyukat monták, hogy a varta mëg a ruhájokot. Harmaccor, mikó kimëntek, aszonta az édësannyuk, hogy fijaim, ha hazamëntëk, többet ide ne gyűjetek, mert a Boldogságos Szűz Mária engette, hogy háromszor felkelhetek, de többé nem szabad! A mustohátoknak mëg monygyátok, hogy édesanyánk fűsülte meg a fejünköt, a varrta mëg a ruhánkot. Kimënt a mostoha a temetőbe, veszeködött a holtal, hogy mért fűsülte meg őköt? Eccer azér csak eltűnt....

Egyes erdélyi és moldvai változatokban a következő rész is szerepel, többnyire mindjárt az elején, a bujdosásról szóló részben:

Azt mondá a nagyobb árva: Menjünk, menjünk bujdosásra,
Hosszu utra, Molduvába, Azt mondá a kisebb árva:
Ne menjünk el Molduvába, Hosszu utra bujdosásra.
Inkább öljetek meg engem, Vegyétek ki szivem májam,
Takarjatok gyenge gyolcsba, Tegyétek bé zöld ládába,
Vigyétek bé Brassóba, Tegyétek ki vaskapura:
Vegyen példát minden árva, Kinek nincsen édesanyja.

MNGY III. 78.

Kutatásunk nem vett tudomást Erk-Böhme nagy német összefoglalásában levő két típusról és az említett fordítás ellenére sem a nagyszámú francia változatokról. A rokonság fokának érzékeltetésére ismerjük meg először a dán költeményt, aztán a franciákat, németalföldit, majd a németet.

Björn lovag lovagolt földeken és mezőn át, hogy feleségül vegyen egy gyönyörűséges lányt. Elvette Sölverlad leányzót. Refr. Elvette Sölverlad hölgyet, bánatos volt az és ritkán víg. Nyolc évig és még tovább éltek együtt, hét szép gyermeket szült neki. A halál járt körül az országban, meghalt a liliomfehér asszony. Björn lovag messze eljárt mindenfelé, mást kért menyasszonyának. Hazavitte birtokára. Fiacskái elébe mentek köszönteni. Megcsókolták skarlát kabátját: Im légy üdvözölve édesanyánk. Lábaival félrerúgta őket: Ezeket az arcokat kell ma először látnom? Björn lovag adott neki bíbort és bársonyt, hogy szeresse kis gyermekeit. Björn lovag adott neki rőt aranyat, de ő éheztette gyermekeit. Elvette párnájukat, s szalmát tett helyébe, Szomorúan éltek és sírtak a gyerekek, Míg fel nem keltették anyjukat a sírból. Késő szombat éjjel volt, midőn a lelkeknek pihenniök

kellene. A mennyek csarnokába ment Jézus Krisztustól engedélyt kérni: A középső földre szeretnék menni, Még egyszer beszélni gyermekeimmel. Mehetsz, nem követsz el bűnt, de lásd, hogy túl sokáig ne időzz. Sírjából még egyszer felkélt, koporsóját hátára vette, Házához sietett. Legidősebb lánya előtte állt. „Téged látlak lányom? Hogy megy sorod hugaiddal és öcséiddel?" „Istenemre, te nem vagy anyám, sápadt az arcod, mint a fehér holdfény." Bement a szobájába, hogy megnézze az ágyat, hol gyermekei feküdtek. Belenézett ágyukba és látta, hogy gyermekei a puszta szalmán feküsznek. Leültette őket mind a székre, megfésülte arany hajukat. A legkisebbet térdére ültette és sírt, míg szemei vérrel könnyeztek. Felment a lépcsőn, míg meg nem találta Björn lovagot aludni szépen. Koporsójával megverte az ajtót: Kelj fel, s szólj még egyszer feleségedhez. „Nem beszéltem meg semmi találkát ma éjjel, Úgy tudom; senki se lépjen be szobámba ily későn!" „No, gögős Blidelil, ébredj, ki oly rutul bánsz gyermekeimmel. Hoztam neked rőt aranyat hozományul, s te kenyérért éhezteted gyermekeimet! Hoztam birtokodra kék vánkosokat, s szalma jut nekik ágyukba. Ha még egyszer visszajövök hozzád, Blidelil, kínnal és fájdalommal fogsz meghalni; amint hallod a házőrzőkutyákat vonyítani, tudhatod, hogy közelednek a halottak. Már a fekete kakas kukorékol, visszamegyek síromba. Alig ért sírjába, gyermekeit kék vánkosok közé fektették. Blidelil fényes hajukat befonta, becézte, játszott velük reggeltől estig, s mikor hallotta a házőrzőkutyákat ugatni, rőt arannyal játszottak gyermekei.

Amint látjuk, a párhuzam elég távoli, bár valami összefüggés kétségtelenül van a két ballada között. Legfeltűnőbb, hogy a dán majdnem tízszer olyan hosszú, mint a magyar, pedig a sorismétléseket és refrént elhagytam, s a fordítást is lehetőleg leegyszerűsítettem.

Ha most azonnal átugrunk a nagyon egyöntetűen kialakult franciára, egyszerre más, közeli világba jutunk. Lássunk egy Párizs környékén igen elterjedt változatot. (**3.**)Tudok egy keservest (complainte) a három kis gyermekről, kinek anyja meghalt, apja újra megházasodott. Rossz asszonyt vett, ki ütötte gyermekeit. A legkisebb kért egy darab kenyeret. Egy nagy rugás a hasába földre terítette. A legnagyobb felemelte: Kelj fel, kedves öcsém, gyertek, gyertek testvéreim, menjünk a temetőbe, Menjünk el a temetőbe találjuk meg anyánkat. Útjukban találkoznak mi urunk Jézus Krisztussal. Hová mentek, három angyal, három kicsi angyal? Megyünk a temetőbe, megtalálni anyánkat. Ne sírjatok, három kicsi angyal. Kelj fel, szegény lélek a paradicsomból. Adok neked tizenöt évet (máshol hetet) élni, hogy felneveld gyermekeidet. Eljött a tizenötödik év, Sírva fakadt. Gyermekei kérdezték: Miért sírsz? Vissza kell térnem a temetőbe. Ne sírj, anyánk, veled megyünk.

Jézus helyett sokszor szent Miklós, Péter, János segít, sőt északfranciaországi vallonok közt (Département du Nord lásd flamand **1.** francia **1.**) az édes *Szűz Mária*. Ha ehhez még hozzá vesszük, hogy egy délfrancia változat azt is mondja: érintsétek meg az asszony sírját (**19.**) — akkor világos, hogy itt az összefüggés egészen közeli. A vallon változatban (**1.**) az anya fel is jön a sírból, kioktatja gyermekeit, hogy viselkedjenek, s ha kérdi mostohájuk, ki tanította erre, mondják, hogy anyjuk, ki a sírban porlad. Más franciaországi flamandoknál (flamand **1.**) azt mondják, — miután felkelt és megszoptatta a legkisebbet — ah anyánk, nagyon éhezünk, kelj fel, gyere velünk, megyünk kenyeret kéregetni. Gyermekeim, hogyan kelhetnék fel, mondja

az anyja, testem föld alá van rejtve, csak lelkem az amit láttok. Lotharingiai és moseli, tehát franciaországi német változatokban (lásd PUYMAIGRE Folklore III. a.) nincs találkozás szenttel. A legidősebb mondja a fiatalabbaknak: mi hárman, gyermekecskék, vonuljunk ki mindhárman anyánkat megkeresni. Amint a temetőben voltak, anyjuk sírjánál: Ah anyánk, kedves anyánk, bár veled lehetnénk. Nem lehettek velem, három gyermekecskéim, Csontjaim oly súlyosan meg vannak rakva a nehéz földdel. Ekkor egy angyal száll le az égből, széket hoz az anyának, hogy arra ülve tanítsa gyermekeit, hogy az emberek előtt vegyék le kalapjukat. S ha kérdik, ki tanította, mondják, hogy anyjuk a mély sírban. Itt tehát, mint a magyarban, nem támad fel végül is az anya, bár keveredik az elbeszélés a feltámadás változataival. S az anya válaszában éppúgy tehetetlenségét hangoztatja, mint nálunk.

Hogy a francia és magyar ballada viszonyát világosan lássuk, az egész német terület forma-változataival kell tisztába jönnünk. E—B 202b-t figyelmen kívül hagyhatjuk, mert Chamisso fordítása litvánból (lásd SEEMANN 1951 79. sz.), ami később több helyütt visszakerült a nép ajkára is többszöri megzenésítésével együtt. Nem közli E—B a legáltalánosabb szöveget, ami „Ein Kind, noch klein und zart Zur arme Waise ward" kezdettel él majdnem mindenütt a német területen. (A DVA anyagában 58 változat a Rajnától Dobrudzsáig és Volhiniáig. Nyomtatott variánsait lásd. SEEMANN 1951 80. sz.-nál). Ez is fordítás, ezúttal csehből, J. WENZIG műve. Harmadik forma egy lányról szól, aki anyja sírján kesereg, végül a halál elviszi. (A DVA 34 változata szintén elég nagy kiterjedésű területről való). Minthogy ez a forma balladánktól lényegében különbözik, az előző kettő pedig irodalmi eredetű, mindet kihagyjuk tárgyalásunkból.

Marad tehát a PUYMAIGRE által közölt franciaországi német változat, (fentebb idéztük), mely az északfrancia és vallon szövegeket követi, valamint ennek halványabb mása (két árva szerepel, a sír megnyílik, anyjuk valóságosan felkel és kosarat ad kezükbe: menjetek kéregetni!); ez a Rajnatartományon kívül szórványosan még felbukkan Kurhessen, Pomeránia és Grenzmark területén is (DVA: 13 variáns); továbbá E—B 202a=MEINERT, 89 a csehországi Kuhländchen területéről, amit SEEMANN unikumnak mond, és SUŠIL 159/339. sz.-ból vezet le. Egy harmadik típus él a szlovének közt, Gottscheeban, amit majd a délszláv változatokkal együtt tárgyalunk. Egyelőre annyit kell tudnunk róla, hogy eltér mind a két említett német szövegtípustól. Vannak ezeken kívül kétségtelenül újabb keletkezésű (talán ponyvaeredetű) szövegek — BVA 1026 Breitenfeldből és *Der Pott*, Berlin 1936, 72[3] — amelyek MEINERT, 89 átfogalmazásának látszanak.

Nincs tehát egy általános német típus, amely az egész nyelvterületre jellemző volna, s összekötő kapocsnak tekinthetnénk a francia-vallon és magyar szövegek között, hanem egymástól elszigetelt foltok vannak a nyelvhatárok mentén, amelyekre nyilvánvalóan a franciáktól és a nyugati szlávoktól szivárogtak be az eltérő változatok.

Még tekintetbe kell venni NIGRA piemonti változatait, melyek mint az olasz balladák általában, a francia változat déli kisugárzásai. Minthogy egyéb részletek egyezése mellett hiányzik belőlük a találkozás a szentekkel, ami a magyarral való egyezés legfeltűnőbb ténye, nem ezek a magyarral összekapcsolható változatok, hanem az észak-francia és vallon szövegek.

[3] Ezt a két adatot STOCKMANN Dorisnak (Berlin) köszönhetem.

Térjünk most vissza a magyar szövegekhez. Változatainknak nem egészen az ötödében szerepel Szűz Mária. Nem tekintve az olyan töredékeket, amelyekből nem állapítható meg, volt-e benne vagy sem, mintegy 80%-ból hiányzik. Ezek általában rövidebb változatok, s igen sokban ugyanaz a formula szerepel, amit Mária is mond az árvának — a három vesszőről — csak személytelenül. (Ez kopásnak tekinthető, mint minden, ami konkrét helyzetből, személyből személytelenné, elvonttá válik.) A nyugati megyék eléggé egységes Mária nélküli szövegei már kivonatnak hatnak.

Egyedül néhány Szeged környéki változatban (5-ben) maradt meg, hogy az anya valóban fel is kel, gondozza gyermekeit, s tanácsot ad nekik, hogyha mostohájuk kérdezné őket. Ezek közt is *egyetlen* tartotta fenn, hogy csak bizonyos időre kapott az égiektől engedélyt gyermekeivel együtt maradni. Csak erdélyi, ill. moldvai változatok, eddig tizenkettő őrizte meg a legkisebb árva szerepét és párbeszédét bátyjával, egy olyan motívummal átalakítva, amelyel más összefüggésben még találkozni fogunk, s amely más balladáinkban is szerepel.

A magyar anyagból tehát a következő fejlődésmenetet állapíthatjuk meg. A magyar ballada mindazt az elemet tartalmazta valaha, amelyet a franciában is találunk, csak a gyerekek bántalmazását realista részletek (hasbarugás) helyett stilizált képekkel fejezi ki, „mikor fésüli a fejünk, sarkunkon foly piros vérünk" és hasonlókkal, s mindjárt a gyerekek vándorlásával, panaszával kezd, a mostoha szerepét pedig ennek megfelelően hátra veti. Legkorábban elkopott az anya valóságos feljövetele, a gyermekek gondozása, ezen belül is ennek bizonyos időhöz kötött lehetősége. Viszont az olyan változatok nagy száma, amelyben az anya kimondja, hogy nem kelhet fel, s az ilyenek feltűnése északfrancia-vallon területen arra mutat, hogy nálunk is számolni kell a kétféle megoldás párhuzamos meglétével. Később kopott ki Szűz Mária alakja, valamint a kis és nagy árva jelenete, amit csak átalakítva tartott fenn az erdélyi terület. A fejlődés végén állanak a nyugati megyék vázlatos formái Mária nélkül, amelyekben csak a rossz bánásmód magyar fogalmazása maradt fenn a lényeges elemek közül, s az anya megszólalása. Ilyen forma került azután át a német terület keleti felére, a csehek közvetítésével.

A fentiek alapján tisztázhatjuk a francia és magyar szöveg egymáshoz való viszonyát. A magyar eredetisége mellett szól a felforgatott sorrendű elbeszélés, mely hatásosabb, mint az egyszerű előadás; (látni fogjuk, hogy az átvevők többnyire fel is oldják természetes sorrendű előadásra, az utóbbi tehát nem igazolhatja a francia eredetiségét); továbbá a magyar mellett szól a mostoha bánásmódjának magyar megfogalmazása, amely lényegesen költőibb a franciánál, továbbá az, hogy nálunk egységesen Szűz Mária az égi lény, míg a franciáknál lehet Jézus, Szent Miklós, ritkábban más szent vagy Szűz Mária. Meg kell jegyeznünk, hogy nálunk is több változat emlegethette régen Máriát, erre vallanak az égi lényt szerepeltető morva-lengyel formák, ahová csak északmagyarországi változatokból kerülhetett ez a vonás, amelyekben ma hiányzik. De ezekben a változatokban is mindig ugyanaz a szöveg hangzik el, személytelenül, amit másutt ő mond az árváknak. Nyilván később kimaradt a szövegből az égi lényt megnevező néhány verssor.

Viszont a francia elsőbbségére vall, hogy ott a nyelvterület legnagyobb részén egységes a történet abban, hogy az anya felkel a sírból és meghatározott ideig gondozza is árváit. Ennek az elemnek régiségét bizonyítja a rendkívül epikus dán fogalmazás is, ahol az anya szintén felkel a sírból, és valami-

képp segít árváin. Ezt csakis a francia ballada módosított átvételéből magyarázhatjuk.

A másik megoldás — az anya kiszól ugyan a sírból, de nem kelhet fel — önmagában éppúgy megáll, sőt költőileg erőteljesebb is, mint a másik. De vallon—elszászi területen ez a megoldás az előbbivel vegyesen fordul elő, mellette pedig az egész francia terület egységes az első megoldásban; az utóbbit tehát csakis másodlagos változtatásnak tekinthetjük. S akkor másodlagos a magyar is, ahol szintén a két formát együtt találjuk egymás mellett, méghozzá a franciát ritkán, s a vallont túlnyomó többségben. Bizonyára tőlük került hozzánk a ballada, s amiben eltér tőlük, az a magyarok utólagos módosítása.

A franciák sugározták szét tehát a Három árva balladáját olaszokhoz, flamandokhoz, hollandokhoz, határmenti németekhez és dánokhoz, valamint telepeseik révén a távoli magyarokhoz is.

Miután elesik a német-olasz közvetítés lehetősége, nyilvánvaló, hogy az egymástól független nyugati és keleti variánsterület csakis a magyarországi francia telepesek közvetítésével hozható egymással kapcsolatba, s így a szláv változatok csak a magyarból származtathatók. Mégis tekintsük át röviden a keleteurópai formákat is, s vezessük le magukból a szövegekből egymáshoz való viszonyukat.

A szlovákok változatai közt szinte nincs két egyforma. Közös csak az, hogy nem három fiú-árva szerepel bennük, hanem egy leány. (Ezzel máris távolabb kerültünk a francia-magyar közös fogalmazástól.) Egyes változatokban a lány azt kéri anyjától, hogy kösse meg koszorúját (**2., 4. 12**), adja férjhez, s van olyan is, ahol mostoháról nincs is szó (**3—4., 11.**). Máshol elhangzik a kérés: kelj fel, kelj fel anyácskám (**1., 7.**) s a panasz, hogy a mostoha durván löki oda a kenyeret, veri, ha mosdatja (**1—2.**), s ha fésüli, folyik vére. (**5.**) Néha kibővítik avval, hogy a mostoha saját gyermekével másképp bánik. (**2.**) Megjelenik az a mozzanat is, hogy megüti a sírt, mégpedig háromszor; az elsőre megrázkódik a föld, másodikra vér folyik, harmadikra azután megszólal az anya. (**5.**) Viszontlátjuk azt a részt is, hogy az anya küldi lányát a mostohához, („van uj anyád)", sőt az anya tehetetlenségéről szóló szavak is halványan visszhangoznak: „Kedves lányom, boldogan felkelnék, de mélyen a föld alá vagyok elásva." (**8.**) Új elem viszont, hogy angyal viszi fel a lányt a mennybe, s ördög a mostohát a pokolba (**5., 9.**), és hogy **9.**-ben apja, anyja, bátyja és nővére mind meghal; mostohája kenyér helyett követ ad; koldustól kapott vesszővel veri meg a sírt, de csak anyját hívja ki.

Ezek az elemek azonban nem együtt szerepelnek, mint a magyarban, hanem egy-egy, legfeljebb kettő tűnik fel közülük lírai sorok közt, néha egyik sem; a szövegek ezért rövidebbek is, mint a magyarok átlaga. Mind tartalmazza azonban az anya megszólalását árvája panaszára. Egyikben sincs viszont említve találkozásuk Máriával. Ez azonban megvan a morva szövegekben. Ezeknek teljes kezdőrésze jobban emlékeztet a magyar balladára, mint a tótoké: Megy az árvalány anyját meglátogatni. Találkozik egy öregemberrel. (Ez néha az Úristen, máskor a lány egyenesen elmegy a sírásóhoz.) Az öregember kérdi, hová megy, megmutatja anyja sírját, s tanácsolja, hogy törjön le egy vesszőt, s csapja meg a temetőt. Erre kiszól a sírból az anya: Ki kopogtat síromon? Innen kezdve a szövegek egyeznek a szlovák szövegek hasonló részeivel is. Azután feltűnik a véres fésülés, veréssel mosdatás; néha továbbképzik olyasféle részletezéssel, hogy „Ha ebéd van, vízért küld el, ha vacsora

van, az ajtó mögé küld" és hasonlók. Itt is angyalok viszik a mennybe a gyereket, ördögök pokolba a mostohát. Egy változat végén kopognak az ajtón; az árva siet kinyitni, de nem lát senkit, csak egy hang szídja az apát, majd letépi fejét, s a mostohát elragadja a pokolba.

A csehek kisebb-nagyobb eltéréssel követik a morva szövegeket. Nagyobb eltérés a morvához képest, hogy az árva panaszában párhuzamot von anyja és mostohája bánásmódja között. Nem találjuk azonban bennük az égi lénynyel való találkozást sem a sír megveretését. Ellenben kibővül befejezésük: a gyermek hazamegy a sírtól, s otthon meghal, vagy anyja száll ki a sírból, és öli meg a mostohát.

A lengyel balladában is feltűnnek a költői sorok: mikor fésüli a fejünk, folyik vérünk — ez eljut egészen a litvánokig — s a szlovákhoz hasonlóan szerepel az ing ráadása is (lásd a magyarban: „Mikor fejért ad reátok..."); s megvan a Jézussal való találkozás is, akitől tanácsot kap, hogy törjön veszszőt, csapdossa meg a temetőt. Végül két angyal jön érte, s a menyországba viszi fel az árvát, s ördög pokolba a mostohát.

Az ukrán fogalmazás a büntetést részletezi igen bőven, s az is eltérés benne a többitől, hogy itt a gyermek is meghal.

A litván ballada a lengyel átvétele, fehéroroszoknál pedig már csak törmelékei találhatók a történetnek.

Lengyel és ukrán területen énekes koldusok a terjesztői; ezért hosszú moralizálással zárulnak.

Az északi terület fő eltérése a francia-magyartól az, hogy három fiú helyett egy lány szerepel, s büntetés illetve mennybevitel van a végén. Emellett, mint láttuk, a magyaroktól távolodva egyre kevesebb a franciával egyező részlet. Viszont a változatok a magyar ballada felforgatott sorrendjét követik, s mindjárt a sírt kereső árvával kezdik az eseményt. Csak a magyar területen keresztül kaphatták tehát ezek a népek balladánkat a következő útvonalon: szlovákok és morvák talán egyszerre vették át közvetlenül tőlünk, s a morvákról mehetett tovább északra is lengyelekhez-litvánokhoz, nyugatra is a csehekhez s tovább cseh-németekhez.

Az égiekkel való találkozás motívumával kapcsolatban SEEMANN (1951) idézi HORÁK véleményét, aki lengyel eredetűnek tartja, s szerinte morva és horvát zarándokok hallhatták Czenstochowában, s vitték szét máshová. Ez a vélemény figyelmen kívül hagyja a magyar és francia megfelelőket.

Délen, horvátoknál és szlovéneknél más jellegű szövegeket találunk, amelyek nagyon hasonlítanak egymásra, csak a két első üt ki közülük. Ezekben az is feltűnő, hogy egy kis nyelvjárás-területről valók, mégis eléggé különböznek egymástól, (s ugyaninnen előkerült a többivel egyező forma is). Az **1.** mit sem tud az eddigi szövegek epikus részleteiről; egyetlen hosszú panaszban sorolja fel, hogy anyja szája a földben meg van némulva, haja a fekete földben szét van bomolva stb., és elpanaszolja mostohája gonosz bánásmódját, (itt nem halljuk az ismert fordulatokat a fésű nyomán kiserkedő vérről és a többi, vele szereplő dologról). Az anya megszólal és isten kegyelmére bízza az árvát. A **2.** viszont már három árváról szól, akik Szent Péterrel találkoznak, ki megmutatja nekik anyjuk sírját. Visszőről nincs szó, sem a többi részletről, hanem a halott anya szólítja nagyság szerint sorban fiait, hogy emeljék fel fejét, testét, lábát, de nem tehetik, mert feje fehér kő, teste fekete föld, lába két fatő. Ezt a két változatot az egész variáns-sor ismeretében a közös történet halvány visszfényének kell tartanunk, ahol a

kopási folyamat legtovább őrölte az egykori anyagot. Mindenesetre feltűnő, hogy a szomszédos dunántúli magyar változatoktól milyen távolság választja el őket.

Más nyugatmagyarországi, horvátországi és szlovén variánsok közelebb állanak egymáshoz, s mindben megtaláljuk a história-énekesek stílusának jellegzetes vonásait. Legtöbbjük a vásári figyelemkeltő felszólítással kezdődik: „Poslušajte vi ljudi (vagy kristjani), kak žene tak i muži, Sto se jeste zgodilo, U 'noj zemlji Madžarskoj!" (**9.** „Ide hallgassatok emberek, asszonyok csakúgy mint férfiak, Mi történt a magyar földön!" Lásd még **4—6., 13—7.**) Legtöbbször Magyarországra hivatkoznak ezzel a formulával, csak igen ritkán hallunk „Horvátország"-ot vagy „a mi országunk"-at. Ez arra vall, hogy énekeseik magyar társaiktól, (vagy esetleg közvetlenül a magyar balladából) vették át a történetet. Minthogy több változatnál a gyűjtő meg is jegyezte, hogy vak koldustól származik, vagy „vakok éneke" (**3—4., 9.**), a históriás-eredet nem lehet vitás. Rájuk vallanak ezenfelül még a terjedelmes befejező moralizálások is. Mindezeket az elemeket jól ismerjük Takács Lajos kitűnő leírásából, valamint azt is, hogy veszik át egymástól anyagukat a vásári énekesek és vak koldusok egyaránt. Említi is egyik adatközlőjénél, hogy legtöbbet adott el az „árvák" históriájából, amely azonban már elég távol áll a magyar népballadától. Ha meggondoljuk azonban, hogy a legrégibb horvát szöveg, amely kétségtelenül magyar históriás eredetet árul el, 1859-ben került publikálásra (**14.**), akkor megértjük ezt a változást, hiszen elég régóta jár és alakul történetünk a magyar históriások kezén. Itt tehát még nyilvánvalóbb, hogy újabbkori, magyarországi ponyvahatással állunk szemben.

A délszláv szövegek abban térnek el a magyartól, hogy a história jellegének megfelelően sorba szedik az eseményeket, nem felforgatva, mint a magyar ballada: egy anya meghalt, férje más feleséget vett, a mostoha rosszul bánt az árvákkal stb. (Újra úgy, mint a francia ballada.) A végén pedig az anya a Boldogságos Szűzhöz (többnyire a bisztricaihoz) küldi gyermekeit, hogy az lesz majd édesanyjuk. Ebben az utolsó mozzanatban maradt fenn valami balladánk egyik fő jelenetéből, az égi lénnyel való találkozásból. Ezekben a szövegekben ugyanis mindig a harangozóhoz fordulnak a gyermekek, ő mutatja meg anyjuk sírját.

Nem férhet tehát kétség hozzá, hogy ezek a változatok másodlagosak, és hogy a magyar balladából származnak.

A két előbb tárgyalt dunántúli horvát változat talán régebbi átvétel emlékét őrzi, mert hiányoznak belőlük az előbb tárgyalt históriás-jellegű részek, s nagyon töredezettek, kopottak. Az összes többi horvát-szlovén ének viszont újabbkori átvétel ponyva közvetítésével.

A bolgár változatok túlnyomó része távoli variáns. Itt ugyanis egy pásztor furulyázik a sír mellett, ahonnan kiszól gazdájának elhalt felesége, és kérdezi, hogy megházasodott-e gazdája, s jól bánik-e az új feleség gyermekeivel. (Itt *két* ikerről van szó.) Mikor megtudja az ellenkezőt, kéri, öntözze meg a sírt, gyújtson gyertyát. Megnyílik a sír, az anya hazamegy, s magához viszi a sírba gyermekeit.

Van azonban két szöveg, amelyben már *egy* lány sír *anyja* sírján, s kéri, hogy keljen fel. Ennyi az egész tartalma, közben még szó van mostohájáról is. Ez már kétségtelenül összefügg a tárgyalt balladával, s a másik típushoz is összekötő szálnak tekinthető, amely kétségtelenül egyénien fejlesztette to-

vább a közös történetet, s teljesen magában álló forma. A téma azonban közvetlenül a magyaroktól kerülhetett hozzájuk, mert közvetítő szerb változatról nincs tudomásom.

Balladánk tehát a magyaroktól messzire elterjedt északi és déli szomszédainkhoz, s rajtuk keresztül a németekhez is beszivárgott, ahol a szórványos átvételből irodalmi feldolgozás útján újra széles körben elterjedt.

* * *

Több balladánkban — Három árva, Betlen Anna, Nagy hegyi tolvaj — szerepel a következő panasz: S vegyétek ki a szívemet, S mossátok meg ürmös borba, Takarjátok gyenge gyócsba, Zárjátok bé egy ládába, Vigyétek bé Brassóba. Minden vegyen példát róla stb. (Sz. Nd. 31.) Néha „szivemmájam" szerepel, gyenge gyolcs helyett lenruha vagy papiros, ürmös helyett langya bor, s egyik-másik elem ki is maradhat. Változatai:

MAGYAR

a) *Betlen Anna* **1.** MNGy III, 18 **2.** Erd. Múz. 23,49. Szabéd **3.** EA 2299, 249 Csókfalva, Maros-Torda m. (4 változat közül)

b) *Három árva* **1.** EA 2276, 60 Árkos Háromszék m. **2.** MNGY III, 78 Kis-Bacon, Udvarhely m. **3.** MNGY VII, 7. Miriszló, Alsó-Fehér m. **4.** SzNd 31. sz. Kászonújfalu, Csík m. **5.** S 47 Gajcsán, Moldva-Egyházaskozár, Baranya m. **6.** Domokos 27. sz. Gajcsán, Moldva **7.** MF 3273b II. Bogdánfalva, Moldva **8.** Domokos 28. sz. Trunk, Moldva **9.** MSz 6382 Bergyila, Moldva **10.** MSz 6381 Lészped, Moldva **11.** MSz 6378. Klézse, Moldva (92 változat közül)

c) *Zsiványfelesége* **1.** Bartalus III, 8. sz. Marosvásárhely **2.** EA 2299, 278 Udvarhely m. **3.** EA 2299, Lengyelfalva, Udvarhely m. **4.** EA 2299, 280 Rugonfalva, Udvarhely m. **5.** EA 2276, 7. Alsóiákos, Udvarhely m. **6.** Nyr 4,567 Háromszék m. **7.** MNGY XI, 194 Háromszék **8.** S 29 Lészped, Moldva — Mekényes, Baranya m. **9.** MCsB 12a Lészped. **10—11.** MSz 6266, 6375. Klézse, Moldva **12—14.** MSz 6374, 6377, 6390 Lészped, Moldva (49 változat közül; néha az ürmös borban való mosás is kimarad; ha fejét veszik, akkor néha nincs szó szivéről, hanem azt mossák és takarják gyolcsba).

d) *A katonák által elrabolt lány* **1.** MSz 6277 Lészped, Moldva

FRANCIA

1. Bujeaud II, 213 Angoumois **2.** Libiez III 21. sz. Hainaut, Belgium **3.** Canteloube IV, 157 Ile-de-France **4.** Puymaigre Messin, 171 **5.** Uo. 172—3 jegyzet.

OLASZ

1—4. Nigra 27. sz. A—D (E, G-ben hiányzik, F-ben nem állapítható meg.) Piemont

Összehasonlító irodalma nincs.

A francia párhuzam egy eléggé újhangú balladából származik; egy legény szerelmi bánatában katonának megy, párbajban megöli tisztjét, mert az szeretője kegyeivel dicsekszik; a legény kivégzése előtt mondja: „Que l'on mette mon coeur Dans un' serviette blanche, Qu' on le porte à ma mi, Qui demeure au pays, En disant: c'est le coeur De votre serviteur." (**1—2.**) „On env'loppra mon coeur Dans un'serviette blanche... stb." (**3.**) „Coupez mon coeur en quatre, Envoyez le à Paris, A Paris chez ma mie, Quand elle verra Elle s'en repentira." (**4.**) S végül az ürmös bor megfelelője is megjelenik: Qu'on ensevelisse mon coeur Dans une serviette blanche, Qu'on le porte à Paris A mamzelle Julie, Qu'elle me fasse l'honneur De recevoir mon coeur.

Elle prit son coeur, Le mit dans *une cantine, Dans cantine d'eau-de-vie*" ezt az utóbbi mondatot is eredetileg még a katona mondhatta, mert így folytatódik: Soldats de mon pays, Ne l'dit's pas à ma mère stb. a költemény végéig. Tehát t. k. így kellene állnia: Qu' elle prit mon coeur stb. (**5.**)

A francia ballada formulánkkal együtt eljutott piemonti olaszok közé is, abban a formában, hogy „vegyétek szivemet, vigyétek Margheritámnak", tehát sem a kivágás, sem a gyolcsba-takarás, sem a borban illetve szeszben mosás nincs meg benne, így megint nem hozható közvetlen kapcsolatba a magyarral. Kérdés csupán az, hogy a franciából magyarba, vagy fordítva kell-e útját elképzelnünk? Minthogy a magyarban többször teljesebb alakban találjuk, azt hihetnők, hogy miénk az eredeti. Viszont a franciában mindig egyetlen balladában tűnik fel, ahol hozzátartozik a történet menetéhez, míg nálunk különféle történetekben jelenik meg, amelyekhez nem feltétlenül tartozik hozzájuk: a történet nélküle is kerek egész. Nálunk tehát eredeti helyéről kiszakítva, formulaszerűen, utólag beillesztve találjuk. Ez arra mutat, hogy nálunk átvétel, csak régiesebb formáját őriztük meg, míg a francia ballada hangja későbbi korában erősen átalakult.

Szálláskereső Jézus. Változatai:

MAGYAR

1. MNGY VIII, 226 Balatonvidék. **2—4.** BN 331, 332, 334

FRANCIA

1. Canteloube IV, 86 Picardie **2.** Canteloube II, 91. **3.** Beauqier, 175 Franche-Comté **4—6.** Millien, 17- A—C Nivernais **7.** Barbeau-sapir 73 Kanada **8.** Bladé 21 Gascogne **9.** Arbaud I, 59 Provence **10.** Tiersot Alpes, 92.

IRODALOM

Sebestyén MNGY VIII, 226-hoz jegyzet 1906; BN I, 335—6; CS—V 19. sz. jegyzet. Összehasonlító megjegyzés nélkül.

Aggyisten jó estét, dúsgazdag vendéglős!
Adnál-e te szállást a Jézus Krisztusnak,
A Jézus Krisztusnak az ő érdemeiér?

Nem adhatok szállást a Jézus Krisztusnak:
Mert gyünnek ma néköm dúsgazdag vendégim,
Azok őbelüle nagy csúfot üznének!

Menj el, Pétör, menj el a város végére:
|:Ott lakik, ott vagyon árva özvegyasszon:|

Aggyisten jó estét Veronika asszon!
|:Adnál-e te szállást a Jézus Krisztusnak:|

Mér nem adnék szállást a Jézus Krisztusnak:
|:A Jézus Krisztusnak az ő érdemiér?:|

Van néköm kisházam, három vetött ágyam,
|:Bele lefekhetik, amellikbe tetszik:|

Lefeküdt a Jézus az egyik szép ágyba
|:Szent Pétör megvárta, még Jézus elalszik:|

A fejinél fölkelt ragyogó napvilág,
|:A lábánál fölkelt tündöklő hódvilág:|

Amint a felsorolásból kitűnik, *csak francia területről ismeretes.* Ott egy nagyon egységesen elterjedt ének szól arról, hogy Jézus koldus ruhában kéreget ajtóról ajtóra. „Adjátok a morzsáitokat, ami ebédről maradt." A gazdag nem adja még azt sem, mert kutyáinak kell, akik neki nyulat fognak, míg a szegény semmi hasznot sem hajt. Felesége megszánja, enni ad neki, majd szobájába viszi lefektetni. A szobát fényben úszva találja. Jézus felfedi magát, megmondja, hogy a fény jótéteményeitől van, illetve angyaloktól. Néha a napot-holdat is emlegetik: En entrant dans la chambre, se forme un'grand' clarté. Dites-moi donc, la pauvre, Qu' est-c' qui reluit ici: C'est le jour qui donne Ou bien la lune qui luit? C'est ni le jour qui donne Ni la lune qui luit: ce sont vos bon's aumones Qui ouvr'nt le Paradis. Ezután megjósolja neki, hogy három nap múlva meghal és a menyországba jut, de férje elkárhozik.

Nyilván a francia az eredeti, ahol az álruhás Üdvözítővel bánnak roszszul és jól, s ennek megfelelően nyernek büntetést és jutalmat, s nem a magyar, ahol eleve tudják, hogy Jézussal állnak szemben, mégis elutasítják, azonfelül el is marad a példázat. A mieink a fényességet és a nap-hold emlegetését, ami ott Jézus felismerésére vezet, átértelmezték egy erős költői képpel, amelynek eredetéről más összefüggésben lesz szó. Ezzel azonban szükségszerűen más lett a befejezés: elmaradt a könyörületes asszony megdicsőülése, s Jézusé került a helyére. Ennek ellenére a megfelelés nyilvánvaló a rosszívű, gazdag férfi és a könyörületes asszony szembeállításában, Jézusnak mint kéregetőnek szerepében és a szoba feltámadó fényességében.

A halálratáncoltatott lány. Változatai:

MAGYAR

202 változatról van tudomásom az egész nyelvterületről. Ez a szám azonban még jelentősen növekedik a fel nem dolgozott újabb gyűjtésekből. Balladánk ma is gyűjthető szinte az ország minden részén. Helyszűke miatt eltekintek felsorolásuktól.

FRANCIA

1. Ampère, 250. **2.** Haupt, 1 **3.** Davenson 19. sz. (másodközlés, eredetijét nem tudtam megállapítani.) **4.** Beaurepaire, 144—Weckerlin 1887,4 Avranchin, Normandie **5.** Romania 7,82 Tousaint Chavanaz **6.** Beauquier, 81 Franche-Comté **7.** Buchon 31. sz. Franche Comté **8.** D'harcourt 99. sz. Kanada **9—14.** Millien, 137 A—E-var. Nivernais **15—7.** Rossat 6. sz. A—C Valais, Jura, Svájc **18.** Canteloube III, 168 Bas-Limousin **19.** Canteloube I, 52 Provence **20.** Arbaud II, 139 Provence **21.** Tiersot Alpes, 113. Lásd még Doncieux 29. sz. (rekonstruált szöveg); 20 változatot sorol fel (köztük több nálunk hiányzót is).

OLASZ

1—3. Nigra 20. sz. A—C Piemont **4.** Ferraro Monferrini 8. sz. (töredék).

ANGOL-AMERIKAI

CHILD 73. sz. 9 változat. SHARP-K. 19. sz. 31 vált. BELDEN 37 12 vált. Felsorolja a CHILD utáni változatokat (SHARP-ét is beleszámítva): 100 körüli számban.

DÁN

DgF 210. sz. A—B+2 pótlás.

NÉMET

1—3. HAUFFEN 71—2, 79. sz. Gottschee.
Nem tartozik ide D. Vlr. 68. sz. (E—B 186. sz.), Child 64 sz. és skandináv megfelelőik.

IRODALOM

Balladánkat a külföldi irodalom nem tartja számon, illetve CHILD a 64. sz.-mal kapcsolatban idézi, tévesen (lásd ORT³). GR, 191: Gottschee-i; változatok ORT³ ua. D 113: CHILD 34. sz.-ot tévesen. SOLYMOSSY: új, helyi eseményhez kapcsolódik. DÖMÖTÖR 1954: Ságon és Bükön (Vas m.) keletkezett megtörtént eseményből. CS—V, 476 Gottschee-i német a magyarból.

Jó estét, jó estét Csáti biró asszony,
Talán alszik is már a kedves galambom?
Alszik már, alszik már az utószobába,
Be is van takarva piros paplanába.

Ha alszik, kőtse fel, küldje el a bálba,
Kék selyem ruháját őtse fel magára!
Karmazsin csizmáját vegye a lábára,
Két pár aranygyűrűt húzzon az ujjára!

Jó estét, jó estét, hát minek hivattál?
Gyere, ülj le mellém, majd megmondom mindjár.
Nem jöttem én ülni, sem pedig pihenni,
Kedves szeretőmmel egy kicsit mulatni.

Húzd rá, cigány, húzd rá, estétől éjfélig,
Éjféltől hajnalig, hajnal hasadtáig!

Eressz ki, bocsáss ki egy kicsit pihenni,
Karmazsin csizmámból a vért kiönteni!
Nem lehet, nem szabad, nem lehet kimenni.
A muzsikusoknak nem szabad pihenni!

Átkozott az apa, az az édesanya,
Ki egyetlen lányát bálba elbocsássa.
Este elbocsássa, reggelig nem látja,
Reggel nyolc órakor halva viszik haza.

Harangoznak délre, fél tizenkettőre,
Csáti biró jányát most teszik a fődbe.
Szép selyem ruhában, szép fehér fátyolba,
Szép gyöngykoszoruja vállára van hajtva.

CS-V 69. sz.

Bontsuk fel a fenti szöveget mozzanataira, melléhelyezve a változatok legfőbb eltéréseit is.
1. Bálba hívás, a felszólítással, hogy a lány feltűnően öltözzön ki. Néhány esetben a lány anyja szólítja fel erre a lányt, s néha *lakodalomról* van szó. Pl.

„Jőj be, Kati lányom, legények hivatnak,
Sári városába Lakodalmat laknak.
Nem mék, anyám nem mék, Mer tudom, nem jó lesz:
Árvadi Jánosnak Lakodalma most lesz.
Vedd föl, Kati lányom, Finom selyem szoknyád.
Huzd a lábaidra Szép karmazsin csizmád!
Tiz pár aranygyűrűd Rakd az ujjaidra,
Had szakadja szivit Kedves galambodnak!"

BARTÓK 176a

2. A lány megérkezik, kérdi, hogy minek hivatták, vagy ki hivatta. A legény leülteti maga mellé és itallal kínálja (igen ritka). Pl. „Jó estét, te álnok! Hát miért hivattál? Ülj le mellém, *igyál*, Majd megmondom mingyár!" (Nyr. 18:336 Hanva, palócság.)
3. A lány felelete (ritka) „Nem jöttem én ülni ... hanem táncolni".
4. A legény odakiált a zenészeknek. (Másként: No most, muzsikusok, Húzzátok reggelig, Mig a Csáti biró lánya el nem alszik" vagy „Hangászok, hangászok, Csátibeli hangászok Sági biró lányának Röggelig huzzátok" B. N. 196—9. „Muzsikus, muzsikus, tizenkét muzsikus! Ethn. 1910. 238. Mihály—Gerge.
5. A lány kikérdezése. Általában egyszer, néha (mintegy tízszer) azonban hármas fokozással:

„Eresszen kend mán el, Mer mingyán meghalok,
Finom selyemszoknyám Testemhöz ragadott!
Nem bánom, meghalsz is, Világból kimégysz is!
Ha enyém nem lettél, Másé se lehesséI! stb.

Eresszen stb...
Tiz pár aranygyürü Ujjamra dagadott!"
. . . . . és végül
„A csizmám szárában a vér megaludott!"

B 176a

6. Átkozása a könnyelmű szülőknek, akik bálba bocsátják a gyermeküket.
7. Harangoznak délre, a lány temetésére. Ezt néha a „Megölt legény" végével helyettesítik be: „Csináltatsz-e nékem diófa koporsót..." majd „meghuzatod-e hát a hármas hangot?" stb. nyilván a haranggal való kapcsolat alapján.
8. Ritkán (6—8-szor) a lány halála után a legényé is következik. Pl. Pap Gy. 10. sz. „Jó napot, jó napot, Jó Sári biróné. Elgyöttem még egyszer Sári béróného, Sallai Katáho. Az elmondó még ezt tette hozzá: ekkor Darvas Kis Kelemen rá borult a Sallai szép Kata holt testére és ott halt meg." Gyakran ezt már csak az a formula érzékelteti, amivel az Angoli Borbála végén jelenti be a szerető öngyilkosságát: „Vérem a véreddel egy patakot mosson" stb.

Ezért aztán némely változatban az Angoli Borbála egész végső jelenete belekerül, a szerető küldözgetésével, hogy ne tudja meg kedvese halálát.
9. Mozzanatként meg kell említeni a különböző helyen, elején, közepén, végén beiktatott különböző indokolását a halálratáncoltatásnak. a) A legény szegény, a lány fitymája, ezért áll boszut. Pl. „Gyere velem táncra. Egy kis mulatságra! Nem megyek én kenddel, Mer zsiros az ingujj" BARTÓK 176a. b) Mert nem lett az övé (lásd az 5. pontban idézett helyet) vagy az elején: „Kérettelek téged, Szalai Rózsika, Nem egyszer sem kétszer, Hanem tizenkétszer" BARTÓK 34. „Nem erisztelek téged, Sokat kérettelek, De ám nem engettek" (Ethn. 1910. 238). „Dehogy erosztelek, Hétszer kérettelek, Ha nekem nem adtak, Másnak se adjanak" M. Sz. 1846. Hugyag stb. c) Az ördög táncoltatja a lányt legény vagy szeretője képében. d) A lány hivalkodik, hogy táncban senki felül nem tudja múlni, azért jön el az ördög. (Kálm. Alf. 7b) e) Mert két szeretőt tart a lány, akik megbüntetik (Erdély—Moldva—Bukovina). f) Nincs semmi ok jelezve, vagyis a legény bűnéül rójják fel, s bünhődik is érte a tömlöcben. Lehet, hogy ez elváltozott formája annak, hogy ő is meghal a lány után.

Mindez a sokféle indokolás is mutatja balladánk gyöngéjét, hogy tulajdonképpen nincs világos indokolása: maga a megrendítő esemény van előadva anélkül, hogy biztosan tudnánk, miért történik, s utólag, homályosan, különbözőképp sejtetik a változatok a fenti magyarázatokat.

Világosabb lesz a történet ha francia párját vesszük szemügyre a „Les tristes noces" címen ismert igen elterjedt balladát. Vegyük sorra ennek is egyes mozzanatait az összes variáns alapján.
1/a Szerelmesek hét évig szeretik egymást titokban, akkor a fiút apja kényszeriti, hogy mást vegyen el. (Ez nem mindig van meg) 1/b a fiu jön bejelenteni kedvesének, hogy mást vesz el apja kívánságára. „Az szebb-e mint én" kérdi a lány. Nem szebb, de gazdagabb. 1/c) Ezután a fiú kéri, hogy jöjjön el a lakodalmára „A lakodalomra nem jövök el csak a táncra." 1/d) A fiú lelkére köti, hogy szépen öltözzön ki, sokszor fel is sorolja, hogy mit vegyen fel. Pl. „Dans tous les cas que vous venez, Mettez la plus bell' de vos robes. Mettez la cell' de satin gris, Votr' beau chapeau couleur de rose" (**8.**), sőt ő veszi meg neki: Je vous acheterai Les trois couleurs de robe. — Une sera le vert, L'autre s'ra orangée. L'autre de fin velours. La plus belle de toutes" (**19.**). Sokszor azonban akkor kapjuk a felsorolást, amikor a lány öltözködik, vagy csináltatja a háromféle ruhát. Egy-két változat azt is hozzáteszi, azért öltözködik ki ennyire, hogy mutassa nemességét. 2/a Megérkezéskor mindenki azt hiszi, ő a menyasszony. 2/b-3 (ritkán) a fiú kínálja enni-innivalóval, mire a lány feleli, hogy nem azért jött, hanem hogy kedvesével táncoljon. „De tout loin qu'on la voit, On lui présent à boire. J'n'veux boir' ni manger, Mais faire un tour de danse" (**21.**) „Galant, moi j'y viendrai Pour manger ni pour boire, Galant, moi j'y viendrai Pour faire un tour de danse" (**18.**) „De loin la voit venir, Lui fait rincer un verre: Buvez, belle, mangez. Je n'veux manger ni boire. (**9.**) „Le marié la prend Par sa douce main blanche: Allons, belle, danser.." (**9.**) 4/. Néhány változatban itt a fiu a muzsikusokhoz szól: „Beau musicien français, toi qui joues bien les danses, Oh! joue moi-z-en donc une, que ma mie puisse la comprendre!" (**3.**) „Jouez, violons, jouez! Ah! Jouez une danse!" (**19.**) Toucatz, viourouns, toucatz, Ah! toucatz uno dans (**20.**) 5. Elég sok változat őrzi, hogy a lány minden forduló után ruhát cserél. „Tout en dansant un premier tour, elle change de robe. Tout en dansant un

second tour, en met encore une autre, Tout en dansant au troisème tour, la belle tomba morte." (**7.** Ugyanígy **6.**, **9.**, **17**) „A tout' dans' qu'ell'dansait, La bell' changeait de robe. N'eût pas changé trois fois, La belle est tombée morte" (**10.**) 8. Amennyiben a ruha-csere már kikopott, az első forduló után hal meg a lány, s utána a fiú is, vagy a harmadik, ill. negyedik után; vagy egyszerre: egyik jobbra dől, másik balra. Néha a fiú a lány holtteste felett kést szúr a szívébe avval a formulával, ami nálunk is szerepel az Angoli Borbála végén: „Te megholtál értem, én meghalok érted." (**7.**) 7. Szerepel ritkán a halottnak megcsendített harang is. „Marguillier beau marguillier, Toi qui sonn' bien les cloches, Sonn' les pitieusement!"... (**9.**) „Faut aller aux sonners, Ceux qui sonnent les cloches." (**6.**) 6. A lakodalmas nép — mintegy általános tanulságul — szomorkodik a szerelmesek halála fölött: „Quel tristes noces" és kárhoztatja az apát „Le père a eu grand tort, de n'pas l'avoir donnée" sőt a legényt is: „L'galant eût plus grand tort de n'pas l'avoir enl'vée!" (**10.**) „Ah! que c'est bien dommage Que ces deux amoureux Ils soient morts d'amourette! (**21.**) „Tous les gens qui étaient présents s'disaient les uns aux autres: Voilà le sort des amoureux qui en épousent d'autres." (**7.**) „Les gens allaient disant: Hélas! la triste noce, De voir deux amoureux A mourir l'un pour l'autre" (**9.**) S végül 10. Néha összeölelkező sírvirág nő ki poraikból (**2—4**).

Látjuk, hogy alig van olyan mozzanat a franciában, amelynek ne volna megfelelője a magyarban. Nincs meg az 1/a, a hét évig tartó titkos szerelem, — talán ennek megfelelője a magyarban a „hétszer kérettelek", továbbá nincs meg az 1/b, a bejelentés, hogy mást vesz el. Néha ezek a franciában is elmaradnak; teljes kimaradásuk okozza a magyarban a halálratáncoltatás okának elhomályosulását; hiányzik a, 2/a, hogy a díszes öltözetéért őt vélik menyasszonynak, és a 10. a sírvirág. A magyarnak viszont minden főmozzanata valamiképp kapcsolatban van a franciával. 1. Bálbahívás — néha lakodalomba, s túlnyomó többségben a lány kedvese a hívó. A bál a franciának abból az állandóan visszatérő részletéből származhat, hogy a lány az esküvőre nem akar menni, csak a táncba. Következetes mindkét népnél, hogy a fiú írja elő, mit vegyen fel a lány, vagy valahogy elmondják a lány kiöltözködését. 2-3. Azonos, bár mindkét helyen ritka a megérkező lány kínálása, s a lány elutasító szavai. Ezután jön 4. a magyarban elmaradhatatlan rész a zenészekről. 5. A lány néha háromszori kikérezkedése pihenni, mert „ruhája testéhez tapadt" nyilvánvalóan a francia lány háromszori ruhacseréjének felel meg, csak míg ott a szegény lány büszkeségének fitogtatása a cél, addig nálunk a haldoklás fokozatos érzékeltetése. A magyarok ugyanis az elválasztott szeretők halálának megható francia történetéből megrendítő drámát fejlesztettek ki éppen ezen a ponton. 6. „átkozott az apa" stb. szerepében azonos a franciák végén általános tanulsággal 7. A harangozás teljesen azonos. 8. A magyarban is nyomokban megvan a kettős halál, a lány halála pedig teljesen megfelel a franciának.

Mindamellett, hogy a magyar költőileg erőteljesebb, hatásosabb, különösen a halálra-táncoltatás révén, de sok más szövegrészletben is, mégis felépítése egy pontban bizonytalan, s meséje sem egységes az elején: a francia viszont elejétől végéig logikus történet, és minden változatban egységes. Csak ez lehet az eredeti. Viszont szinte törvényszerűen maradt el a magyar elejéről a kiindulás, hogy a fiú hagyta el a lányt: ebben az esetben ugyanis nem volna indokolt, hogy halálra táncoltassa. S azért volt szükség a gazdagság-

szegénység ellentétét is megfordítani: a szegényt lefitymáló gazdag lányon áll bosszút kedvese; erre is a francia adott ötletet, ahol a lány gazdag kiöltözését annyira részletezik.

A francia ballada néhány változata feltűnik Piemontban is, ezúttal is szinte szóról szóra, néhány csekély kihagyással vagy változással. Ezek közt különösen jelentős, hogy a lány azért mondja el, milyen ruhában lesz, hogy kedvese majd megismerje — ami nyilván másodlagos, s a történet csattanóját veszi el. Hiányzik továbbá a francia ballada 2/b,5—7. mozzanata. Nyilvánvaló, hogy a magyar nem ebből származik, hanem csakis a franciából.

Még távolabb visz az angol történet. Ezt a franciával még nyilvánvaló szálak kötik össze, de már a magyarral való rokonságát a francia nélkül fel sem lehetne ismerni. Itt is a legény hívja kedvesét mással tartandó lakodalmára, s egy-két változatban fel is kéri a kiöltözésre, többnyire azonban a lány magától teszi meg. Itt nagyon ki van emelve a lány szépségének hatása, mire a menyasszony irigy lesz, szóváltás támad a két nő között, s a menyasszony leszúrja a volt kedvest, mire a vőlegény megöli őt szúrja agyon azután önmagát. Ez a történet megy tovább a skandinávokhoz.

Nem említi ugyan az eddigi magyar kutatás, de azért el kell választanunk ezt az összefüggő csoportot a felsorolásban említett német balladától. Ennek hőse meghallja kocsistól vagy vadásztól, hogy húga állapotos. Magához rendeli és néhány változatban addig táncoltatja, míg menéből tej nem csordul ki, illetve egyes esetekben a vér ki nem fröccsen cipőjéből. Akkor halálra veri. A haldokló bevallja, hogy az angol királytól származik gyermeke, mire a fivér sajnálja, hogy mért nem szólt előbb: gazdag sógora lett volna. Ennek a történetnek csak a halálos táncon keresztül van látszólagos kapcsolata a fentiekkel, különben semmi szövegrészlet-egyezés nincs benne, sem a történet menetének hasonlósága. A németek skandinávoktól átvett s délfelé egyre zavarosabb, kontaminálódó balladának mondják. Véleményem szerint végső fokon egy másik francia balladából származik: La soeur substituée à la femme enceinte (pl. Millien, 110—112.) Egy lovag a parasztlány énekéből megtudja, hogy menyasszonya állapotos. Mikor a lány látja közeledni vőlegényét, anyja tanácsára húgát küldi eléje, saját ruhájában, de a lovag visszaküldi, s valódi menyasszonyát kéri. Az sápadtan jön — egyes változatokban bálra, hol a vőlegény táncoltatja, s tőrével mellébe szúr: ha tej jön ki, megöli, ha vér szíve elégedett lesz. „Tambours et violon Ma mie est morte!" fejeződik be, majdnem olyan hangulattal, mint a mi Barcsaink.

Gottschee-ban viszont, a Mura-menti német nyelvszigeten szószerinti átvételben találjuk a magyar ballada részleteit. Minthogy szlovén változatáról nincs tudomásom, fel kell tenni, hogy közvetlenül magyaroktól kaphatták. (A régi Ausztria területéről jártak aratómunkások a Dunántúlra idénymunkára.)

A török-ra' olta lány (Komáromi szép lány). Változatai:

MAGYAR

1. Ethn. 1914, 36 Magyarszentmihály, Torontál m.

FRANCIA

1. Smith Romania 7,68 (kontaminált) **2.** Decombe 104. sz.

BRETON

1. Rolland III 186/a **2.** Rolland III 186/b **3.** Canteloube IV, 391 **4.** Canteloube IV, 384.

ROMÁN

1. Alexics, 279 Lagerdorf, Temes m. **2.** Papahagi Maramureş, 408. sz. Săpinţa **3.** Uo. 362. sz. Budeşti **4.** Uo. 367. sz. Crecesti **5—7.** Bibicescu, 271, 261, 267 Előpatak, Háromszék m.? **8.** Teodorescu, 635 Brassó környéke **9—10.** Vulcanu, 8 és 28 **11.** Tocilescu I/2, 1248 Soreşti, Gorjiu **12.** Tocilescu I/1, 35 Runcurelu, Mehedinţi **13.** Sevastos, 311 Moldva **14.** Vasiliu 26. sz. Tataruş, Suceava **15.** Balade, 88 Smeura, Piteşti **16.** Brăiloiu, 98 Muscel, Priboeni **17.** Moldován, 48.

Egy-egy részletével rokon változatok:

BOLGÁR

1. A—V 143. sz. Gornodzsumajszko **2—4.** Arnaudov, Elenszko 84—86. sz. **5.** SbNU 11, 36 6. sz. Lesko **6.** Sztoin, Timok 2740. sz. Gjurgics, Belogradcsisko **7.** Sztoin Rodop 174. sz. Gr. Csepelare **8.** Uo. 340. sz. Petkovo.

SZERB-HORVÁT

1—2. Vuk I 721—2. sz. **3.** HNP 7? 358. sz.+ **4.** Rajković 221. sz.+

SZLOVÁK

1. Sl Sp. I 418. sz. = Horák 29. sz. Nyitra **2.** SL'P II 602. sz. Turie Pole **3.** Kolečány 7. sz. Ság, Hlohovecky okr. **4.** Medvecky D, 253 **5—6.** Kollár II 6—7. sz. **7.** Němcová 13,59* **8.** Václavik, 304* **9.** Medvecky 4. sz.* **10.** Sl. Sp. III, 175 513. sz. (részben).

MORVA

1—5. Sušil 147/310—13. sz. +var. (310 Vidče 312 Hodonin 313 var. Lideček) **6—8.** Bartoš—Janáček 17—(19)—20. sz.* **9.** Bartoš 1889 41. sz.+

Közvetve kapcsolódó változatok:

GÖRÖG

Lásd: Baud—Bovy, 258—262 „La fille voyageuse" fejezet és Bojatzides*

IRODALOM

Kálm Ethn. 1914, 37: összeveti a román **18.**-cal (más, helytelen egyeztetések mellett); CS—V, 465: elfogadja KÁLM román párhuzamát

Lefelé folyik a Tisza, Duna vize,
Azon mén, azon mén egy szép aran gálya,
Abba van, abba van egy csuf török vajda.
Arra mén, arra mén komáromi szép lány,
Két korsót karjára, ugy mén a Dunára.
Adjál vizet, adjál, komáromi szép lány!
Hogy adjak, hogy adjak, te csúf török vajda?
Te Duna közepin, én a Duna szélin!
Nyújtsa az korsaját — fogja fehér karját,
Rántja a gályára, gálya tetejire.
Ölelj mög hát engöm, komáromi szép lány!
Öleljön mög tégöd pokolbéli sátán!
Csókolj mög hát engöm, komáromi szép lány!

Csókoljon mög tégöd vadbéli oroszlán!
Pofonvágta vaskeztyüvel. Folyt a piros vére orrán-száján.
Feküdj le hát mellém, komáromi szép lány!
Feküdjön le melléd magyarok fegyvere!
Dunának feneke: koporsóm feneke,
Dunának két széle: koporsóm két széle,
Dunának habjai: az én szömfödelem,
Dunának halai: koporsóm szögei,
Dunai halacskák: az én siratóim,
Az égi madárkák: az én éneklőim.
Halászok, halászok, dunai halászok,
Csütörtökön délre engöm kifogjatok,
Engöm kifogjatok, el is temessetök!
Ruháim, ruháim, legszöbbik ruháim,
Szögrül lehulljatok, összeboruljatok,
Ugy tudja mög anyám, hogy engöm sirattok!
Beugrott, beugrott Duna közepibe;
Halászok kifogták csütörtökön dére.
Legszöbbik ruháji szögrű lëhúllottak,
Szögrű lëhúllottak, össze jis borultak.
Arú tutta mög az annya, hogy möghalt a lánya.

Az utolsó hat sor az eredeti kézirat alapján: EA 2775,1.)

A fenti balladával lazán összefüggő, hasonló témájú szövegünkben (KÁLM. Sz III, 4) a lány végül hazakerül az anyai házba. Ettől eltekintve nincs változata. Szomszédainknál meglevő — mint látni fogjuk — tőlünk átvett megfelelőiből ítélve azonban valaha szélesebb körben lehetett elterjedve.

A nyugat-európai anyagban evvel a témával nem találkozunk, kivéve egy breton éneket, amely a breton epika stílusa szerint részletező, csodás-fantasztikus formában, de egészében mégis egyezően adja elő ugyanezt a történetet. Tartalma a következő: Az angolszászok megrohanják Dourduff kikötőjét, és elrabolnak egy leányt. Felviszik hajójukra. A lány egyre sír. A kapitány megnyugtatja, hogy életét semmi sem fenyegeti, csak becsületét. A lány a Szent Szűzhöz fohászkodik, mert inkább akar százszor meghanil, mint egyszer vétkezni, s beleveti magát a tengerbe. Egyik változat szerint egy fehér hal lenyeli, és kiviszi a partra szüleihez, másikban két hal, melyeknek hátán fehér kereszt van, partra viszi a hátán, de van olyan is, ahol egyszerűen beleful a tengerbe, s holttestét az egész község gyászával temetik el.

Nem lehet kétséges, hogy ez a breton ének egy rövidebb, balladásabb francia szöveg átvétele, amely nem maradt ránk. A breton anyagban ugyanis a néhány balladás jellegű szöveg mind francia eredetű. A franciáknál pedig nyolc különféle ballada szól a katonák által elrabolt lány sorsáról, köztük hétben a lány meg akar szabadulni a becstelenségtől, többnyire halál, egyszer tetszhalál, egyszer pedig csodás madárrá-változás útján. A **2.** szövegben pedig nem katonák, hanem a földesúr rabolja el lován a lányt, aki a *folyóba* veti magát, előzőleg szintén a Szent Szűzhöz folyamodva. Ennél is közelebb áll azonban az említett nyolc típus közül az, ahol a lányt a matróz éneke felcsalja a hajóra, aztán kifutnak vele a nyílt tengerre, s mikor le kellene vetkőznie, elkéri a fiú tőrét, hogy kötőjét elvágja, s azzal leszúrja magát. Ez az igen elterjedt

dal (Doncieux 42. sz. „L'embarquement de la fille aux chanson") lehet az *újabb, átalakult formája* az elveszett régi francia balladának, amely a bretonoknál maradt fenn. Ezt a feltevést erősíti, hogy egyik változata (**1.**) a tőrrel elkövetett öngyilkosság helyett azzal végződik, hogy a fiú a panaszkodó lányt a *tengerbe* dobja a következő szavak kíséretében: „Chantez, chantez, grenouilles, vous avez de quoi chanter, Vous avez de l'eau à boire et ma mie à manger". Figyeljük meg, hogy ez az értelmetlenné kopott rész *békákról* szól a *tengerben!* Nyilvánvalóan későbbi átalakulás, amelyben mégis fennmaradt az eredetiből a folyóvíz emléke, valamint a lány szavainak töredéke — a férfi szájára adva.

Mindezek alapján kitetszik egy francia ballada körvonala, amelyben a hajóra elrabolt lány megbecstelenítése elől a folyóba veti magát, a Szent Szűzhöz imádkozva s a halakhoz és békákhoz szólva, hogy nyeljék el. Hogy aztán a halakkal való elnyeletést a bretonok valóságosan értelmezték, s csodás megmeneküléssé fejlesztették, az már az ő csodás-fantasztikus költészetük természetéből következik. Ettől eltekintve fenntartották az eredeti ballada meséjének teljes menetét, egy-egy szövegrészletét pedig a két francia változat; mindezt együtt a mi balladánk.

A történet erős beágyazottsága a francia hagyományba — lásd a hasonló francia történeteket — a francia eredet mellett szól, mert ugyanakkor a magyarban a Komáromi szép lány-on kívül csak egy újabban Moldvában lejegyzett töredék szól a katonák által elrabolt lányról.

A magyar átalakítás minden irányban elterjedt körülöttünk, bár többnyire csak a legmegragadóbb mozzanatát tartották meg pontosan: a lány szózatát a halakhoz és vízbeugrását.

Legközelebb állanak hozzánk a román változatok; bennük még balladánk meséjének főbb mozzanatai is felderengenek. Sandru lánya, Iinku,a vízért megy (a kútra, a Dunára, a tengerhez), s megpillantja a törököket. (Több változatban háza ablakából látja meg őket, vagy udvaráról, söprögetés közben.) Beszalad anyjához, hogy rejtse el. Mikor a török jön, anyja halottnak mondja lányát, még sírját is megmutatja, de egy ravasz öreg török szavára mégis megtalálják s elviszik. Mikor a vízhez érnek, kéri, hogy engedjék vizet inni, vagy arcát megmosni — s a vízbe veti magát e szavakkal: inkább leszek a halak és rákok (v. békák) étke, mint a török menyecskéje!" Akad olyan változat is, ahol ez a szózat már eltávolodott a többitől: „Mintsem a tiétek, inkább legyek nagy kaszás, annyit kaszálnék, hogy olyat senki sem látott. ... Nagy szolga lennék, urakhoz mennék..." stb. Sőt egy, a **16.** a breton énekhez hasonlóan folytatja: „Egy csuka volt éppen ott, elnyelte. Akkor mit tett a török? Halászokat hozatott. Hálót hoztak, sok halat kifogtak. Bizony kifogták a csukát is, felhasitották, kivették belőle Ilonkát, s a pasához vitték, ugy ahogy holtan vala. Folyton karjukban tartották, olyan szép vala." (A bretonhoz hasonló szellemű népköltészetben hasonló átalakulás bukkan fel!) A magyarhoz kapcsolja tehát a halakhoz intézett formulaszerű szózat, a török mint leányrabló s a vízmerítésnél való találkozás; elválasztja a közbeiktatott elrejtési-kikérési jelenet, és hogy nem hajóról menekül, hanem kocsiból. Ugyanezekben tér el egyszersmind a breton énekektől is.

Még távolabb kerülünk a bolgár változatokkal. Itt ugyanis többféle mesevázba illeszkedik bele a vízbeugrási jelenet. Az egyik a Fehér Jána (Izabella királyné) története, akit Budavár elfoglalása után visznek rabként a törökök, s a Dunához érve kéri keze feloldását, hogy arcát megmossa. Itt

elmaradnak a halak és rákok, csak a Dunához szól, hogy fogadja be, nehogy a török kapja meg. (**1., 5.**) Más a **3—4.**: a lány a forrásnál szeretőjével találkozik, de aztán a török viszi el feleségének, útközben veti magát a Dunába, s előbb a török kiált rá, hogy a halak és rákok fogják megenni, mire válaszol, hogy inkább azok, mint a török. Ugyanott azonban néha már tőrrel lesz öngyilkos (**2.**). **6—8.** már az Eladott lány mesevázában adja elő az öngyilkosságot; az első kettő vízbeugrással, török nélkül, a harmadik késsel, de török vőlegénnyel. Ezekből már kimaradt a jellegzetes szózat is.

Vuk szerb szövegeiben a lány bátyja és vérfertőző házassága elől menekül a hullámsírba; a jellegzetes szózatot a tengeri halakhoz intézi. Itt sem hajóról menekül, valamint a horvát és bácskai szövegben sem. Az utóbbiakban azonban a török elől menekülve akar a halak étkévé válni. (Az előtörténet az, hogy elrejtőzik a törökök elől, azonban a harmadik toronyban ráakadnak, amint Péter bánnal borozik. Megkötözve viszik magukkal.)

Északi szomszédainknál már egyértelműen az akarata ellenére férjhezadott lány történetével olvasztották egybe. Itt az elrablásnak talán már csak az lehet az emléke, hogy az apa a török fogságában ül, s szabadulásáért kell lánya kezét odaígérnie. Otthon asztala fölött búsul, s lánya kérdésére bevallja, hogy elígérte a töröknek. Kiöltözteti lányát, közben jönnek érte a fullajtárok. Mikor a Dunához érnek, inni engedik, s beleveti magát a vízbe, ismét a jól ismert szavakkal: „Egyetek meg, halacskák, hogy ne legyek a török barátja!" (**6.**) Az „Utközben haldokló menyasszony" elemei még ezután is folytatódnak: a török anyja kérdő szóval fogadja a nászmenetet — mi van a menyasszonnyal, talán nem adták oda? A vőlegény bevallja, hogy halott menyasszonyt hoz. (**5.**) Viszont irodalmi ízű átírásra vall, hogy a *halott* menyasszony itt szólal meg: „Szebb a Dunában, mint a török *háremben*" — háremről a balladák sosem beszélnek, a töröknek is mindig felesége van — „Szebb a keresztény halál, mint a pogány élet."

Morva változatok még tovább bővítik az előzményeket. A lány hímez és csengő hangon énekel. Elhallik a törökhöz, aki beleszeret és feleségül akarja. Máshol levelet ír a lányért. A bővítések sem tudják elfedni az alapul szolgáló mozzanatokat, a „Komáromi szép lány" zárójelenetét és az „Utközben haldokló menyasszony" mesevázát, tehát két magyar ballada összeolvasztását. **Ezt a** kölcsönzést a morva **3.** (Sušil 312. sz.) még dallamával is elárulja: a csallóközi régi stílusú dallamnak (Bartók 33b) majdnem hangról hangra való átvétele. Ennek a dallamnak magyar eredetét gazdag rokonsága a magyar dallamok között vitán felül helyezi.

A görög változatok tulajdonképpen nem ide tartoznak, hanem a francia balladához, ahol a lány a hajón tőrrel lesz öngyilkos. Minthogy azonban a görögöknél vízbeugrással is találkozunk, s a holttestet kiveti a tenger a partra, ahol nagy gyásszal temetik el, ez megerősíti a korábbi francia ballada meglétéről vallott felfogásunkat, amelynek meséje hasonló volt a breton énekhez. (Francia balladák görögországi feltűnéséről még szólani fogunk a továbbiakban.)

Szomszédaink északon, keleten és délen egyaránt azt a formulát adják a lány ajkára, hogy „Inkább legyek a halaké, mint a töröké!" Ennek benne kellett lenni a magyar változatok szövegében is, hiszen a magyar terület átugrásával nem kerülhetett egyik néptől a másikhoz (még akkor sem, ha nem lenne magyar eredetű). Egyetlen fennmaradt változatunk minden költői szépsége ellenére is eléggé kopottnak látszik, s nem biztos, hogy minden részlete

az általános formát tartotta fenn. (Megjegyzendő, hogy a szlovák **10.** a magyar formulát tartotta fenn a Mónár Anna lengyel formájára emlékeztető történetben — a fiú szájára adva.)

Megőrizte viszont az egyetlen magyar szöveg a nyugati ballada fővonásait, amit szomszédainknál nem találunk. Az utóbbiakat ennek ellenére kétségtelen szálak fűzik a magyarhoz, egymástól pedig eltérnek a meseváz nagy különbségeivel. Mindebből szükségszerűen következik, hogy egy francia (breton) ballada került a magyarsághoz, s tőlünk tovább a környező népekhez.

A kegyetlen anyós. Változatai:[4]

MAGYAR

1. Ethn. 1910, 348 Mihály—Gerge, Nógrád m. **2.** Nyr 5, 47 Klézse, Moldva (a többi is mind Moldvából) **3.** MCsB 9A sz. Klézse **4.** MSz 6263 Klézse **5.** MSz 6349 Klézse **6.** DOM 31. sz. Magyarfalu **7.** DOM 30. sz. Nagypatak **8.** MF 2718c Nagypatak **9.** S 36a Trunk **10.** NÉ 1941, 163 Somoska **11.** MF 2458b Somoska **12.** MCsB 9B sz. Újfalu.

FRANCIA

1. Davenson 4. sz. **2.** Legrand Romania 10,369 Caen körny. **3—10.** Millien, 195 A—F+2 var. Nivernais **11.** Smith Romania I, 355 Rocheen—Regnier, Haute—Loire **12.** Bujeaud II, 215 **13.** Smith Romania 10, 584 Haute—Loire **14.** Smith Romania 7,64 (kontamináció) Haute—Loire **15.** Arbaud I, 91 Provence **16.** Tiersot Alpes, 100 **17.** Mélusine 1896, 69. **18.** Rev. Trad. Pop. 1897,294

BRETON

1. Villemarqué 19. sz.

FLAMAND

1. Lootens—Feys 38. sz. = D. Vlr 76/1. **2.** D. Vlr. 76/2.

KATALÁN

1. Wolf Proben 14. sz.

SPANYOL

1—4. Cossio—Solano 104—7. sz. Barcena de Ebro, Villar, Puente Pujmar és Los Corrales de Buelna.

OLASZ

1—5. Nigra 55. sz. A—C+2 var. **6.** Ferraro Monf. 37. sz.

GÖRÖG

1. Lübke, 229. A D. Vlr. 76. sz. 136 változatot sorol fel. L. még Baud—Bovy felsorolását is 236—9. lapon.

ALBÁN

1. Deutsches Jahrb. f. Vkde 1958, 564.

ROMÁN

1. Marienescu, 17 **2.** Ţiplea 15. sz. Máramarossziget mellől **3.** PAPAHAGI Maramureş 389. sz. **4.** Alexics, 289 Kápolnás, Krassó-Szörény m. **5.** Uo. 362 Brusturj, Arad m. **6.** Pompiliu, 50 **7.** Teodorescu, 623 Valea—Minga, Prahova

[4] Minthogy a D.Vlr 76. és 77. sz. balladánk nyugat— és keleteurópai formájának 207+94 változatát sorolja fel és tárgyalja, eltekintek ezek újra idézésétől, s csak az általam felhasznált, ill. idézett szövegeket sorolom fel.

ERDÉLYI SZÁSZ

1. D. Vlr. 77/1. Petersdorf.

BOLGÁR

1. ARN Elenszko 112. sz.

SZERB—HORVÁT

1. KUHAČ III, 243 1053. sz.-hoz Oriovac **2—6.** ŽGANEC Zag 197b, 198a—c **7.** ŽGANEC Hrvatske 352. sz. Muraköz **8.** KAČIĆ—MIOŠIĆ, 118+ dalmát szigetek (?) **9.** NIKOLIĆ, 86+ Szerémség **10.** ŠTREKELJ I 51. sz. Zagorska na Hrvaškem.

SZLOVÁK—MORVA

1. Sl Sp III 592. sz. = HORÁK 1958 13. sz. Velké Rovné **2.** SREZNĚVSKI 7. sz. **3.** KOLEČÁNY 13. sz. Selpice **4.** MEDVECKY D, 253 = MEDVECKY 14. sz. * **5.** Sl Poh l 1897, 497 Tajov (További 4 var. felsorolva HORÁK 1958 13. sz.-hoz) **6.** SUŠIL 92/193. sz. Stráznica. **7—8.** BARTOŠ—JANÁČEK 39 ab sz.

LENGYEL

1. KOLBERG Piesni 11c **2.** KOLBERG Lud 20 101. sz. **3.** KOLBERG, Mazowsze I 170. sz.

OROSZ

1. HILFERDING I 299. sz. **2—3.** Rev. Et. Slaves 1932, 215 **4.** Szov. Folkl. 1936, 142—51. **5—10.** ASZTAHOVA I 31. sz. II 190., 195., 197., 204., 219. sz. **11.** CSERNÜSEV 244. sz. **12.** KOLBERG Pokucie II 117. sz. **13—4.** GOLOVATZKI I, 74—5 30—31. sz. **15.** SZOKOLOV 263. sz. (D. Vlr. összesen 71 változatát sorolja fel).

LITVÁN

L. a D. Vlr. által felsorolt 5 változatot.

IRODALOM

ŽDANOV 1890 az orosz változatokat tekinti át. BAUD—BOVY, 236—9: a görög valószínűleg olaszból keletkezett, de onnan nem tudja kimutatni, csak francia és ibériai párhuzamaira hivatkozik.

SEELMANN 1951 az északi szláv és litván változatok áttekintése. CS—V (1954) összehasonlító megjegyzés nélkül. D. Vlr. 4/1 1957 76—77. sz. teljes összehasonlító feldolgozás a magyar változatok nélkül.

E balladánk egyetlen palóc töredéktől eltekintve csak Moldvából ismeretes. Leggyakoribb formája az, hogy néhány bevezető sor után, mely igen homályosan utal a fiatalok szerelmére, összekelésére, a férj bejelenti, hogy el kell távoznia:

Én is el kell menjek hadba hadakozni,
Hadba hadakozni, jó hirt hazahozni,
Jó hirt hazahozni, fejér ászlót emelni.
Anyám, édesanyám, viselje jól gondját,
Viselje jól gondját az én Merikámnak,
Viselje jól gondját ez én Merikámnak!...
Oláhul Merika, magyarul Margitka,
Azt megengeded-e: favágó helyemen
Favágó helyemen favágó csutkám légy?
Azt meg nem engedhetem, lelkem édes anyám,
Hogy favágó legyek....

Oláhul Merika, magyarul Margitka,
Azt megengeded-e: nyársba felhuzzalak,
Nyársba felhuzzalak, lángon piritsalak?
Azt nem engedhetem, lelkem édesanyám.
Oláhul Merika, magyarul Margitka,
Azt megengeded-e, hogy bétekerjelek
Viaszos vászonba, viaszos vászonba?
Azt megengedhetem, lelkem édesanyám.

Következik a Barcsaiból ismert elégetés. Ezután visszatér a férj:

„Oláhul Merika, magyarul Margitka,
Nyisd ki e kapudat! nyisd ki e kapudat!"
Kiszökék az anyja, kinyitta kapukat.
„Nem kell nekem, anyám, hogy kelmed nyissa ki!
Anyám, édesanyám, hol ez én Merikám?"
„Elment, ő es elment s e rózsamezőbe,
S e rózsamezőbe rózsavirág szedni...
Ő es csak elmene e rózsamezőbe.
Keresé s nem kapá, ő es visszatére..."

Ezután a búzamezőbe küldi el, végül megtalálja a rózsabokor tövében, összeégve. Öngyilkos lesz, majd a kettőből kinő az ismert sírvirág, amit a kegyetlen anyós leszakít. **10.**

Amint látjuk, a moldvai perem-magyarság, mint sok más esetben, itt is több ismert ballada-elemet olvasztott össze szövegünkben. Három terjedelmes mozzanata más balladából származik: a három halál közül való választás és elégetés a Barcsaiból, a halott kedvesét kereső férfi küldözgetése különféle ürügyekkel az Angoli Borbálából és az eladott lányból, a sírvirág pedig a Kádár Katából. A Barcsai- és Kádár Kata-részlet nincs is meg a palóc változatban, melynek rövid szövege a következő:

Durica, Durica, Durica szép leány,
Ki vette te néked egész rása szoknyád?
Fiad vette, fiad, Nagy Antal urfiad.
Ne keresd fiamot, érte meg kell halnod.
Ejment Nagy Antal urfiu hetedhét országra,
Országos vásárra.
Hazagyütt ő onnan,
Sehol nem tanálya Duricát.
Anyám, anyám, anyám, éldes asszony anyám,
Hova t tted, hova Durica szép leányt?
Ejküttem, ejküttem a virágos kertbe
Virágot gyomláni.
Ej is ment oda Nagy Antal urfiu,
Ott se nem tanáta Durica szép leányt.
Anyám, anyám, anyám, éldes asszony anyám,
Ott se nem tanátam Durica szép leányt.
Ejküttem, ejküttem a folyó kiskutra,
Utánna ejmentem fővej bele őtem.

Ejment osztán Nagy Antal urfiu
A folyó kis kutho
Vérem a véredvej egy patakon folyon,
Lelkem a lelkeddej egy Istent imádjon,
Testem a testedvej egy sirba tevőgyön.
A sirunk tetején két rozmaring nójjön,
Ott is kimutassa a szeretetünket." **1.**

Ha a más balladákból származó részleteket elhagyjuk, marad a történet nagy vonala, különösen a rövid mozzanat az elején: a férj hadbavonulása előtt rábízza feleségét anyjára, aki a férj távozása után halálra kínozza, majd visszatér a férj és keresi feleségét. Egyes változatokban távolléte alatt táltos lovától tudja meg, hogy baj van otthon kedvesével (**6.**), illetve az mutatja meg, hová van eltemetve (**7—8.**). Ezek tehát azok az elemek, amelyeket felhasználhatunk az összehasonlításra.

Ezek segítségével fel is lehet ismerni balladánk összefüggését az egyik legrégibb és legszebb francia balladával, a „Porcheronne"-al. A **11.** szószerinti fordítását adjuk: Beauvoire úr fiatalon házasodott. Olyan fiatalt vett el, aki még öltözni sem tudott. Nem tudta tovább őrizni három napnál, akkor levelet kapott, hogy hadba kell mennie. Haj, átkozott levél, s az is, aki írta! Mit tegyek hitvesemmel, aki oly fiatal? Hagyd anyádra, az megőrzi neked! Anyám túl kegyetlen, még legeltetni küldi. Anyám, itt van hitvesem, Anyám, gondoskodj róla, jól! Ne csináltass vele semmit, csak egyék-igyék és menjen misére, mikor ideje van... Beauvoir úr alig volt a hadban, (az asszony) már a disznókat legeltette. Hét évig legeltette nevetés, énekszó nélkül. A hetedik év végén énekelni kezdett. „Állj meg, állj meg, apródom, állj meg kérlek: egy hangot hallok énekelni, hasonlít kedveseméhez!" „Menj ezen az uton, s meg fogod találni!" Ezután csakugyan találkozik a szegény disznópásztorral, aki nem ismeri fel, s hosszú párbeszédükből kiderül, hogy hét éve nem hált ágyban, hogy csak zabkenyeret evett, nem mosdott stb., sőt egyes változatok szerint az anyós fel is ajánlja menyét éjszakára az előkelő, ismeretlen vendégnek. S mikor az le akarja vetni magát az ablakon, urához sikoltva segítségért, akkor fedi fel magát, s bünteti meg anyját (de sosem halállal).

A francia ballada eleje kétségtelenül azonos a moldvai balladával. (A palócra is rá lehet ismerni — amazok közvetítésével.) Különbségük onnan ered, hogy nálunk az anyós kegyetlenségét odáig fokozták, hogy meg is öli menyét — Moldvában ide illesztették bele a Barcsaiból ismert elégetést — s ezután már a visszatérés sem folyhatott le a francia mintájára, hanem valamelyik ballada felhasználható elemével oldották meg a befejezést — jelen esetben az Angoli Borbáláéval. Hogy ennek ellenére felismerhető az összefüggés, azt az eddigi irodalom is igazolja, amelyben a magyar ismerete nélkül is a belőle származó erdélyi szász és egyéb kelet-európai változatokat a Porcheronne-al hozták kapcsolatba.

Ezek a kelet-európai változatok — két délszláv szövegtől eltekintve — mind ugyanolyan átalakításban mutatják a francia történetet, mint amilyent a magyarban láttunk: hasonlóan megtaláljuk a menyecske megölését, a visszatérő férj elküldözgetését, sőt magyar eredetre utal több északi és déli szláv változatnak az a vonása, hogy az asszony várandós, vele hal kisdede is, s az öngyilkos férj hármuk halálával vádolja anyját, mielőtt leszúrja magát — pontosan úgy, mint a mi Angoli Borbálánk végén. Bizonyára volt olyan

magyar változat is, ahol az Angoli Borbálából kölcsönzött elemekkel ez a mozzanat is átkerült balladánkba.

A görögök viszont az eredeti, francia formát tartották fenn, ahol az anyós pásztornak küldi menyét és visszatérő férje életben találja. Ezt bővítették ki különböző részletekkel, hogy a menyecskének addig kell a nyájjal maradnia, amíg az bizonyos számra fel nem szaporodik; s mikor ez csodával megtörténik, s hazatereli, akkor találkozik férjével; másik bővítés, hogy a kibonyolódás egy nagy lakomán történik. A görögök közvetlenül a franciáktól vehették át a történetet a XIV—XV. századi ciprusi francia királyság idején, amikor több francia szöveg és dallam terjedt el a görög nyelvterületen, mint Baud-Bovy (1956) kimutatta. A görög formát tehát el kell választanunk a többi kelet-európai formától.

Szlovák—morva szomszédainknál feleség helyett szolgáló lett a főhős, akit az ifjú herceg állapotosan hagy hadbavonulásakor, azután pedig anyja, a hercegnő megöleti. A magyarhoz kapcsolja tehát a megöletés ténye, de még több más is, például hogy a herceg lova jelzi az otthoni bajt (**1.**) — ez az oroszoknál is felbukkan (**11.**) — hogy a visszaérkező herceg a kapunyitáskor tudja meg kedvese halálát (**2—6.**), továbbá a férfi elküldözgetése, valamint a záróformula, ahol még további magyar elem is megjelenik: „testem a testeddel együtt nyugodjék" (**5.**), ami a magyarban, mint látni fogjuk, általános formula, nyugaton viszont ismeretlen.

Északkeleten feljutott balladánk az ukránokon, keleti lengyeleken és oroszokon-litvánokon keresztül egészen Arhangelszkig, mindenütt a magyar formában, halálrakínzott menyecskével, s további bővítésekkel, illetve kopásokkal. Az utóbbiakhoz tartozik, hogy nem hadba vonul a férj, hanem csak kilovagol (a palóc töredékben is hasonló jelentkezik), az előbbiek közé, hogy az anyós kegyetlenségét azzal indokolják, hogy fia az ő megkérdezése nélkül vette el az asszonyt — valamint többször olvasztják össze más történetekkel (lásd erről D. Vlr 4, 156—158-t). A litván változatok az oroszból alakultak ki.

Ugyancsak a magyarhoz kapcsolódnak a román szövegek. A D. Vlr. egyedül a **3**-at idézi — a francia formánál, mert itt a férj a bezárt és halálraéheztetett menyecskét végül is életben találja. De előbb a szöveg arról beszél, hogy megzöldült és kinyúlt az éhségtől, a többi változat pedig ugyanezzel a történettel meghalasztja a menyecskét. Ugyanígy az erdélyi szász variáns. Az egyetlen máramarosi tehát utólagos alakítás, s csak véletlenül egyezik e pontban a franciával. A változatok nagy része a régi Magyarország területéről származik, ami szintén ad bizonyos útbaigazítást az elterjedés útvonalára nézve.

A déli szlávoknál szintén a magyar forma jelenik meg, más színezéssel és kopással. Néha kígyó fejéből készített méregitallal végez az anyós menyével, amit az előbb nem is akar elfogadni. Ezt, mint a D. Vlr. is megállapítja, a „Schwester Giftmischerin" típusú balladából ültették át (a mi Megétetett János-unk német párjából). **2.** viszont már annyira kopott, hogy a bucsuzási jelenet is kimaradt belőle, ahol a férj anyjára bízza feleségét. A magyar név árulkodik bennük a kölcsönzésre: *Kata, Katica* a hősnő. Ilyen módon csak a magyar nyelvben lehet becézni a Katarina, Katalina nevet.

Van azonban három horvát változat, amely a francia, helyesebben a görög formát mutatja: pásztornak küldik a menyecskét, úgy is látja viszont férje. Kettejükről (**4—5.**) a D. Vlr. is megállapítja, hogy a ciprusi, ill. az általános görög formával tartják a rokonságot, a nyáj csodálatos szaporításán,

ill. a záró lakoma-jeleneten keresztül. Hozzájuk kell tennünk az **1**-et is. Itt tehát a görög hagyomány beszivárgásával van dolgunk, valószínűleg kivándorló görögök révén, ill. a **4**-ben talán irodalmi közvetítés útján, mivel ez a szöveg s az egész gyűjtemény, amelyből való, Kačić-Miošić szerzeménye (amint arra Vujicsics Sztoján figyelmeztet).

A magyar átalakítás tehát különböző elváltozásokkal él széles körben a magyar nyelvterület körül. A változások egyre távolabb visznek a francia eredetitől, amelytől ugyan a magyar átalakítás is eléggé messze került, de mégis legközelebb van hozzá az egész kelet-európai területen, annak ellenére, hogy csak igen romlott változatai maradtak fenn. A két egymástól független csoportot, a nyugati, franciához hasonlót és az attól elváló keletit csak a magyarországi francia telepesek hidalják át és a francia—magyar átvétel lehetősége. Ezt és a magyar ballada létezését nem ismerve (balladánknak nincs fordítása) nem lehetett megkísérelni a két terület egymáshoz való viszonyának tisztázását.

Meg kell még említenünk, hogy a Porcheronne feltűnése a piemonti olaszoknál ismét felveti a kérdést: nem ők közvetítették-e tovább keletre, akár a magyarokhoz, akár a délszlávokhoz? Itt, sajnos, olyan csekély az a szövegrész, amit a magyarok fenntartottak a francia eredetiből, hogy nem lehet eldönteni a kérdést magából a szövegből. Sőt, az olasz szövegekben is megtaláljuk a férj elküldözgetését, amellett ez a ballada átlépte Piemont határait is, és még Ferrarában is feljegyezték. Elvileg tehát nagyon is megvolt a lehetősége, hogy tőlük kapjuk a balladát. Kétségtelen viszont, hogy a délszlávokhoz tőlünk került át, a mi átalakításunkal, illetve anélkül, szórványosan a görögöktől. Ebben az irányban tehát már nem olaszok közvetítették tovább a balladát. S bár külön bizonyítani nem lehet, de a nagyszámú kétségtelen francia egyezés láttán, amikor az olasz változatok eltérései kulcsot adnak kezünkbe az eredetkérdés megoldására, valószínűnek kell tartanunk ez egyetlen ballada (s egy később sorra kerülő formula) esetében is a magyar fogalmazás francia eredetét. A körülöttünk élő népekhez azután a magyar központból sugárzott szét abban a formában, ahogy nálunk átalakult.

A gyermekgyilkos lány-anya (I. Szabó Vilma, II. Szabó Erzsi). Változatai:

MAGYAR I

Az átnézett 153 változat felsorolásától eltekintünk. Túlnyomó részük magyarországi feljegyzés. Erdélyben most van terjedőben.

MAGYAR II

1. SzNd 39. sz. Hadikfalva, Bukovina **2.** Ethn. 1935, 130 Uo. (kontamináció) **3.** MSz 4685 Istensegíts, Bukovina — Baranyába áttelepítettől **4.** MCsB 16A sz. Lészped, Moldva **5.** MSz 6388 uo. **6.** MSz 6389 uo. **7.** MSz 6390 uo. **8.** MCsB 16B sz. (töredék).
(Az álom-részlet variánsa: KÁLM Alf. 2B és EA 2774, 109 kontaminációk).

FRANCIA

1—2. Puymaigre Messin 67—8. sz. **3—5.** Millien, 257—262 1—3. Nivernais **6—8.** Rossat 3. sz. A—C Jura, Valais, Svájc **9—11.** Romania 10,202—3 Haute—Loire **12.** Smith Romania 4, 112 Velay et Forez **13.** Bujeaud II, 240 Saintonge, Aunis **14.** Rolland I 65. sz. Lozère **15.** Bladé 30. sz. Gers.

BRETON

1. Villemarqué 38. sz.

OLASZ

1—3. Nigra 10. sz. A—C Piemont **4.** Widter—Wolff 87. sz. Castagnero, Veneto **5.** Marcoaldi, 173 **6.** Ferraro Ferrara, 111 25. sz. Pontelagoscuro (töredék) (további var-t idéz Nigra Velence környékéről).

ANGOL

a) **1—13.** Child 20. sz. A—M **14.** Greig 11 15—70. Bronson 20. b) Child 21. sz.

DÁN

DgF 529. sz.

SZLOVÁK

1. Horák 58. sz. Selce **2.** Horák 57. sz. = ? Sb Mat Sl II 35b* = Medvecky 16. sz.* Gömör m. **3.** Kolečány 9. sz. Viglaš, Detva környék **4.** Černik 190. sz.

MORVA

1—10. Sušil 158/331—336. sz. + 4 var. a magyar határról és Priborskból. 158/311 teljes szöv. = Bartoš—J. Kytice 180. sz. **11—13.** Bartoš—Janáček 40—42. sz. (Horák idézi még Erben[2] 34. sz.-ot).

LENGYEL

1—28. Kolberg 12a—cc (a, i, s = Czernik 149—55) **29.** Kolberg Lud 4,52 220. sz. = Czernik, 213; **30.** Uo. 6,203 387. sz. (kontam. töred.); **31—2.** Uo. 12,223 429 és 308 612. sz. **33.** Uo. 18,188 346. sz. = Czernik, 216 **34—7.** Ua. Mazowsze 2, 160 352—4. sz. és 4, 364—7 434. sz. **38.** Kolberg Lud 17,9 17. sz.

UKRÁN

(Horák idézi még Pauli 89. r. II. 8., Oleška, 489 és Wójcicki I, 91, 93 és II, 293-at.)

NÉMET

A rendkívül elterjedt és egységes német balladának csak példaképpen említjük néhány könnyebben hozzáférhető változatát.

1—6. E—B 212. sz. **7.** Hauffen 79. sz. Gottschee **8.** Ethn. 1892, 35 Orczyfalva, Bánát. Más fogalmazás: E—B 56. sz.

VEND

1. Haupt—Schmaler 292. sz.

SZLOVÉN

1—11. Štrekelj I 171—181. sz.

HORVÁT

1—3. Žganec Zag. 349., 483, 728. sz. **4.** Kurelac 451. sz. Katalena, Dunántúl.

Részletével kapcsolódik:

MORVA—CSEH

1. Sušil 20/55. sz. Bavorov **2.** Holas II 1. sz.*

LENGYEL

1. Kolberg Lud 4 220. sz.* (**2.** Uo. 6 387. sz. Chrzanów) **3.** Uo. 12 612. sz. Wielenia, Drasko **4.** Uo. 17 17. sz. Pulaw, Osiny **5—8.** Kolberg Mazowsze 2 352—5. sz.,* 4 434. sz.*

UKRÁN

1. GOLOVACKIJ 2,727 13. sz. Lemkov, Galícia **2.** Uo. 3/1, 225 95. sz. Galicia.

LITVÁN

Összefoglalásukat lásd SEEMANN 1951 71. sz.-nál.

IRODALOM

CHILD 20. sz.: angol, dán, német és vend változatok összetartozása SEEMANN 1951: angol—dán, német, valamint a vele rokon keleteurópai változatok összetartozása (magyar, francia, szlovák—morva nélkül). D: I. németből keletkezett (Scherer, Jungbrunnen, 118 alapján) a 19. sz.-ban; II. összehasonlító megjegyzés nélkül SOLYMOSSY: I. összehasonlító megj. nélk. CS—V: I. németből II. összehasonlító megj. nélk.

Szabó Vilma kimönt az erdőbe,
Lefeküdt a tölgyfa levelére.
Szeretője azt kiáttya neki:
Kelj föl, Vilma, mer möglát valaki!
De a Vilma nem vette tréfára,
Beugrott a bakonyi csárdába.
Még a Vilma borát ki se itta!
Kilenc zsandár az ajtót nyitotta.
Zsandár káplár ekiáttya magát:
Zsandárok, hát foggyátok mëg Vilmát!
Vilma, Vilma, valld be a bűnödet:
Hová tötted három gyeröködet?
Kettőt dobtam Duna közepibe,
Egyet ástam diófa tövibe.
Vilma, Vilma, nem fáj a te szived,
Hogy megőted három gyeröködet?
Dehogy nem fáj, talán mög is hasad...
Halálomig zörgetöm a vasat!
Még a Vilmát kilenc zsandár köti,
A babája az ablakon nézi.
Ne nézd, rózsám, gyászos életömet,
Te érötted szenvedöm ezöket!

Más változatokban gyakran szerepel a végén a következő versszak:

Szabó Vilma piros pántlikája,
Lehajlik a cipője sarkára.
Tedd el, Vilma, a láda fába,
Jó lesz majd a leányod hajába.

A szöveg egészen új jellegű. Ezt nemcsak a fogalmazás mai nyelve árulja el s versformája, az új stílus jellemző tizesei, hanem a betyárköltészetből jól ismert helyzetek és fordulatok is. Elterjedése is az újabb népköltészethez kapcsolja: Erdélyben ritka, inkább fiatalabb, magyarországi rétegben él. Joggal sorolták kutatóink mai fogalmazása alapján egyöntetűen az új balladák közé.

Részben ezért is kapcsoltuk eddig egy szintén újhangú, sőt talán a ponyva hatását is tükröző német balladához. Ebben egy pásztor az erdő mellett legel-

tetve meghallja egy gyermek kiáltását, aki egy fa üregében van elrejtve. Kiderül, hogy anyja egyik gyermekét már folyóba fojtotta, másikat elásta a fa alá, s épp akkor üli esküvőjét, szűz koszorúval a fején. A gyermek beállít a lakodalomra, s leleplezi anyját. A menyasszony tagad; „Vigyen az ördög azonnal magával, ha ez igaz!" Mire megjelenik az ördög, s magával viszi a pokolba.

A két ballada teljesen elütő mesevázba foglalja a gyermekgyilkos lány esetét, csak egy ponton van köztük valóban egyezés: a három gyermekgyilkosságban és a módban, ahogy végzett velük.

Lényegesen több kapcsolatot találunk azonban egy francia balladával, amelyről eddig nem tudtunk. Ezek a kapcsolatok azonban nem olyan szembeszökőek, mint az előbbi párhuzamokban; mélyebb elemzéssel azonban kétségtelenül megállapíthatók. Lássuk előbb, ezúttal mozzanatonként, a 153 magyart, azután a 15 franciát a variánsok eltéréseinek bemutatásával együtt.

1. Kimegy a *kiskertbe* (kb. 20%), erdőbe (tölgyfa levelire, ritkán dió- vagy citrusfa tövére: kb. 55%), s végül szőllőbe (kb. 10%).

2. „Egyet-kettőt kiáltottam néki" — ez a legáltalánosabb formula. Helyette néha: „Arra mentem, kiáltottam . . ." vagy „Kilenc (három) zsandár arra talált menni", „arra ment a régi szeretője" és hasonlók.

3. Általános ezután, hogy a lány „beugrik a csárdába". Ehelyett is találkozunk olyan megoldással, hogy rögtön elfogják: „Bereg Náni azon vette jészre, Mikor három csendőr körülvette. Bereg Náni lépjen kend előre, Menni kell a törvényszék elébe." Vagy: „Bereg Náni mire észre vette, Kilenc zsandár kezit megkötözte."

4. Ezután következik, hogy vallatják a lányt, és szeretője, vagy édesanyja az ablakból hallgatja. Itt anya és szeretője a legtarkább kombinációkban szerepel, hogy törvényszerűséget lehetetlen megállapítani; annyi kétségtelen, hogy mind a kettő kapcsolatban van a vallatási jelenettel.

5. Következik a magyar történet csattanója, ahol megtudjuk, mit is követett el a leány: „Valld ki, Vilma, valld ki büneidet, Hová tetted három gyermekedet?" — s egyet a diófa tövébe, kettőt a Tisza vizébe, vagy csak egyet a Tiszába, s a „Harmadiknak most lettem gyilkosa", mondja. Tehát mindig csak *két* mód szerepel.

6. A változatok egyharmadában elhangzik az a kérdés, amit a ballada érzelmi csúcspontjának tarthatunk: „Ugyan Vilma, nem fáj-e a szived, hogy megölted három gyermekedet?"

7. Elég gyakran (kb. 25%) hallunk Szabó Vilma *piros pántlikájáról*, amit nem fűzhet többé a hajába. Ezt túlnyomórészt leányára hagyják a szövegek, egy-két esetben pedig határozatlanul kisgyermekről szólnak, vagy kis testvéréről, illetve nénje leányáról.

8. Egy-két változatban orvos vagy bába állapítja meg a lányról, hogy három gyermek anyja.

Egyéb mozzanatokról nem szólunk (mint a csárdajelenet, perecek tördelése, szoknyájának beakadása a tömlöc-ajtóba stb.); ezek a betyárköltészetből jól ismert elemek, s újabban kerültek balladánkba, nem használhatjuk fel tehát az összehasonlításban.

Lássuk most a francia szövegeket.

1. Egy lány kimegy az erdőbe violát szedni (vagy három lány, akik közül a legkisebbik) leül a fűre és gyermeket szül. Egy változatban három legénytől esik teherbe, s gyermekét az út alá elássa. (**13.**)

2. Egyes változatokban nagyot sikolt, amit anyja meghall, és odakiáltja neki, hogy mit tegyen gyermekével; ő ezt félreérti,

3. s megöli a csecsemőt; többnyire folyóba dobja (egyszer szakadékba), több esetben szőlőtőke alá ássa le, vagy levelekkel födi be egy szőlő sarkában.

4. Meglátják; mégpedig vagy három csendőr jön arra, vagy három munkás látja meg, vagy három matróz szól rá, ritkán „arra jön a bíróság".

5. Elviszik a börtönbe.

6. Ezután szeretője vagy a három legény kérdezősködik utána, szeretnék látni. Az a válasz, hogy másnap megláthatják, amint viszik a vesztőhelyre pap és hóhér között.

7. Jön anyja is. Lánya kérdi tőle, hogy „nem fáj-e a szive, hogy akit felnevelt, vesztő helyre került?" Néhány változatban azonban az anya kérdi lányát, nem fáj-e a szive, hogy anyjának ilyen bánatot okozott.

8. Ezután az anya meg akarja vesztegetni a bírákat, hogy lányát kiszabadítsa.

9. A lány visszautasítja anyja kísérletét azzal, hogy aki olyan dőreséget követett el, mint ő, annak bűnhődnie kell. Inti anyját, akassza ki ruháit, hogy minden lány példát vehessen róla, és óvja húgát sorsától, ne engedje bálba, felcicomázva. Itt emlegeti a *szalagot* és csipkét, mint a hiúság jelét. „Quand elle aura de beaux rubans, De belles coiffures, Demandez-lui, d'ou elles sont venues" (**14.**)

Egy másik szövegtípusban a következő mozzanatok kerülnek elő.

1. A lány gyermeket szül, senki sem tud róla. Egy esetben két gyermeket öl meg, tehát ikreket. (Egyszer itt is folyóba veti, egyébként csak a későbbiekből derül ki, hogy elpusztította.)

2. Egyedül a szomszédja tud a dologról, feljelenti a bírónak.

3. A bíró elfogatja.

4. Az anya meg akarja vesztegetni a bírót.

5. A bíró visszautasítja: holnap a hóhér áll mellette.

6. A lány erkölcsi tanulságot levonó szavai zárják le, ebben is szerepel néha: „átkozott legyen a szalag és a csipke!" (pl. **4.**)

Van azután még egy harmadik szövegtipus is: ebben kutyák cibálják elő az elásott csecsemőhullát. Az összes lányt orvosi vizsgálatra rendelik, ott kiderül a tettes, s kivégzik. Ez újabb átalakításnak látszik, de látni fogjuk, hogy részleteiben szintén őrizhet régi elemeket.

Az így egymás mellé felsorolt mozzanatok már külön magyarázat nélkül is elég szoros egyezést árulnak el. A *kiskert* (vagyis virágoskert) nyilván a *viola-szedés* emlékeként került a magyarba. Így is túlnyomó az, hogy *erdőbe* megy ki a hősnő, s elég szépen megőrizte a magyar hagyomány a szőlőbe való elrejtést is. Az „egyet-kettőt kiáltottam néki" az anya kiáltásából is származhat, de a matrózok és a többiek is odakiáltanak neki valami olyat, hogy „jól van, jól, kislány, majd megbánod még ezt!" (Tout beau! tout beau! la jeune fille, Nous vous regardons, ma petite! **3.** Paix, paix! ma belle fille, tu t'en repentiras... **4.**)

A szerető és anya szerepe, amint a vallatást kintről hallgatják, illetve amint nézik, hogy viszik a csendőrök, nem szorul magyarázatra. A három gyilkosság bevallása ugyan eltér a franciától, ahol csak egy gyilkosság történik, de jellemző, hogy a kétféle gyilkossági mód — vízbe-dobás és a tőke vagy fa-alá-ásás — megegyezik a francia változatokban külön-külön szereplő módokkal, s mindig csak ez a kétféle mód szerepel. Közrejátszhatott itt a franciá-

ban felbukkanó ikerszülés is. A hármasság pedig nyilván csak a hármas felépítés igényéből született meg a magyarban. De még ennek is van valami magja a franciában, amiből kifejlődhetett: az igen gyakran emlegetett *három* szerető, háromtól való terhesség.

Szószerinti egyezés a „nem fáj-e a szíved". Homályosabb, de kétségtelenül összefügg a szalag emlegetése, amelynek még az elhomályosult magyarban is erkölcsi kihangzás-jellege van.

Egyetlen mozzanat hiányzik a magyarban a felsorolt franciákból: az anya kísérlete, hogy kiváltsa lányát a bíráktól. Van azonban egy másik gyermekgyilkos-balladánk (II.) ahol megtaláljuk ezt is. Eddig ezt elválasztottuk az eddig tárgyalt típustól, bár még hősnőjének neve is azonos: Szabó Erzsi bukovinai és moldvai története. Ez a töredéknek ható ballada semmit se tud a magyarországi szövegek újabb részleteiről, betyárköltészetnek nyoma sincs benne. Legrégibb ismert szövegében (**1.**) még csak ennyi van:

Szegény Szabó Erzsi be elveszté magát!
Csütörtökön este a *virágos kertbe*
Az ő magzatkáját aprán elapritá,
Aprán elapritá, a csihányba hányá,
S még ott sem állhatá, s az utra kihányá.
Átkozott Szőcs István kert mellett hallgatá..."

s ezután következik egy baljóslatú álom megfejtése hóhérral és vesztőhellyel. Egy bukoviani változatban további kapcsolatot találunk az eddigiekkel:

"Apróba vagdalá, *diófába* raká,
Onnét is kiszedé, a *Tiszába* veté" (**3.**)

Bukovinában, Moldvában néha még ezen túl: „s az *kopóknak* adá" (**2.**) vagy „disznóknak kihányá" (**4—8.**). Ez a jelenet, amely a kutyák által kicibált hullával rokon, valamint a magyarországi változatok orvosi vizsgálata a harmadik francia típushoz is hozzákapcsolja balladánkat.

Moldvai szövegekben virágos kert, szőlő, erdő helyett már „asztagos kert"-et emlegetnek. S ott kerül elő a vesztegetési jelenet is. Az anya vagy apa vigasztalja a lányt: „De hát ne sírj magad, ne sírj, s ne keseregj! Megyek a királyhoz, kérlek én ki téged. El es ment az annya"... de a király azt feleli, hogy nem engedheti ki, mert „Halálétt halált igértem én néki". Egy lészpedi változatban azután már maga a lány mondja ezt, úgy mint a francia történet hősnője: „Ne menjen kend ne máj apám, édesapám, Megöltem gyermekem, reá vitt az eszem, Halál halálétt van..." A **4.**-ben pedig maga a vesztegetés tűnik fel pontosan a francia szerint: „Anyám, édesanyám, v á t s a n a k k i ingem. Fiam, Szabó Erzsi, k i e s v á t a n á l a k, Ha kiváló vónál" (azaz kivált*ható*).

Ezek az elemek a gyermekgyilkosság tényével együtt most már vitathatatlanul összekapcsolják — a francián keresztül — a két magyar balladát. S igazolják azt a feltevést, hogy *volt egy régi stílusú balladánk, amely a francia történet részleteit tartalmazta*, s amelynek töredékes, de még *régi stílusú maradványait* őrzik a Kárpátokon túli változatok; s amelyből *Magyarországon az*

újabb betyár-balladák hatása alatt új forma alakult ki; ebben a felújult alakjában terjedt el újabb időben országszerte, de a félreeső romániai magyarság körében még nem tudta kiszorítani a régit.

A Szabó Erzsi-szövegek segítségével tehát még biztosabban tudjuk összekapcsolni új hangú Szabó Vilma-balladánkat a régi, francia balladával, egyúttal kétségtelenné válik, hogy *egyes régi magyar balladák újabb időben „modernizáláson" estek keresztül*. Ez a tanulság más esetekben még fontos lesz számunkra.

Most még egy pillantást kell vetnünk a francia és magyar ballada egyéb rokonságára is, hogy tisztán álljon előttünk a magyar ballada helyzete Európában.

Az eddigi tapasztalatok után természetesnek találjuk, hogy balladánk előbukkan az olaszok között is. A különbségek itt is megtalálhatók, amelyek segítenek elválasztani a magyartól. Ilyen az, hogy a változatok egy részében összeolvad a fenti történet egy másik francia gyermekgyilkos-balladával, ahol a lány szénagyűjtés közben szül, folyóba vetett csecsemője visszaszól, és ráolvassa bűnét; megmondja, hogy angyalok tanították e szavakra. Az anya ijedten, bűnét megbánva szeretné kimenteni, de már késő. Nyilván a folyóbadobás az a közös mozzanat, ami az összeolvadást elősegítette. Olyan változat is van, ahol a megölt gyermek hét év múlva meglátogatja anyját a börtönben, és szemrehányást tesz neki. De ahol a mese nagyjából egyezik is a francia ballada menetével, ott is jelentős különbségek állanak fenn. Például az, hogy az anya éppen nem akarja kiváltani lányát, amiért az szemrehányást is tesz neki: milyen kegyetlen vagy, hagyod meghalni egyetlen lányodat! Emellett hiányoznak olyan mozzanatok, amelyek nélkül nem lehetne elképzelni a hasonló magyar elemeket: a kérdés: „nem fáj-e szived", a csecsemőnek szőlőbe vagy fa alá rejtése, valamint a szalagra utaló szavak. Tehát Észak-Olaszországban megint csak a francia hagyomány többé-kevésbé pontos, de mégis hiányos kisugárzásával van dolgunk, amelyből a magyar balladát nem lehet levezetni.

Másforma a kapcsolat az angollal. Ezt a balladát kutatóink eddig a Budai Ilonával hozták kapcsolatba. Hősnője kimegy az erdőbe, nekiveti hátát egy tölgyfának vagy csipkebokornak és ikreket szül. Szalagjával megkötözi őket, késsel megöli, s a fa tövében, kő alá elássa. Azután azt hiszi, hogy lánysága látszatával térhet vissza otthonába. De vagy már visszatérésekor, vagy évek múlva lát két kis gyermeket, megszólítja őket, hogy „ha enyémek lennétek, bársonyba öltöztetnélek", mire azok szemébe vágják, hogy ők az ő megölt gyermekei, és a poklot ígérik büntetésül. Teljesen követi ezt a dán fogalmazás, ahol a hősnő szobalányai kíséretében megy ki az erdőbe, s jár el hasonlóan. Ez tehát nyilvánvalóan nem Budai Ilona története; ott mennekülő *asszonyról* van szó, aki nagyobb gyermekeit *elhagyja*, hogy kincsét mentse, itt pedig *szülő lányról*, aki titka megőrzéséért *megöli* az újszülöttet — éppen úgy mint Szabó Vilma és francia párja. Az eleje kétségtelenül összefügg a francia—magyar típussal, további része már sajátos továbbfejlesztés.

Még távolabbi a németek gyermekgyilkossági története, amint fentebb ismertettük. Ez sem a franciával, sem az angol—dán típussal nem áll közeli rokonságban, viszont a magyarhoz a hármas gyilkosság szó szerinti hasonlósága fűzi. A magyart viszont számos lényeges elem kétségtelen szálakkal fűzi a franciához — ami nincs meg a németben, sőt a magyar és német fogalmazás közös elemeit is — a gyilkolási módokat — a magyar hasonlóbban tartotta

fenn a franciához; míg a németeknél, az üreges fában élve fennmaradó harmadik gyermek már egészen új és idegen szellemű mozzanat. Így felmerül a kényszerítő gondolat, hogy a német ballada csak a magyarból keletkezhetett (talán újabb időkben), és változtatta el szinte a felismerhetetlenségig az eredeti eseményt.

A német fogalmazás és a szláv nyelvterület egy részének hasonló balladája között szoros összefüggés mutatkozik. Horvát-szlovén területen világosan látszik a német fogalmazás átvétele. Ugyanennek részletei, sokszor keveredve a misét mulasztó és pokolba vitt leány történetével cseh—morva—lengyel—litván szövegekben tűnnek fel újra. Itt sokszor már csak a három gyermekgyilkosság rövid említése maradt meg egészen más történetbe ágyazva.

Teljesen független alakulatokat találunk viszont a szlovákoknál és a magyar határral szomszédos morva területeken. Katusa a Duna (vagy más víz) partján áll, újszülöttét beledobja e szavakkal: "Ussz, ussz fiacskám, újra szűz leszek." Meghallja egy vénasszony vagy három asszony, feljelenti a bírónak. A börtönben szólnak hozzá, hogy nézzen ki az ablakon, jön apja, anyja, (testvére). „Ne jöjjenek, inkább jöjjön a hóhér", sőt az **1.**-ben: „Három gyermeket pusztítottam el, megérdemeltem ezt a halált". A közös elemek mellett a szlovák változatokban van új is: a hóhér szeretőjének akarja a lányt, de az elutasítja (éppen a fent idézett szavakkal); a morvákban pedig a három lány, aki látta a tettet, vagy arra jár, kimenti a gyermeket és tovább komplikálódik az esemény. Evvel már eltávolodunk a magyar—francia formától, de az összefüggés vele mégis világos. Az összefüggés azonban csak a régi — felújulás előtti — formával képzelhető el, mivel a betyár-részletek és az új fogalmazás elemei teljesen hiányoznak belőlük. Ezek a szlovák változatok is bizonyítják tehát, hogy Magyarországon is el volt terjedve a Szabó Erzsihez hasonló régi fogalmazás, amely többet tartalmazott a francia meseváz elemeiből, mint a mai bukovinai-moldvai töredékek. Viszont a szlovák-morva változatok régies formájuk ellenére is kevesebb közös elemet tartottak fenn a francia balladából, mint a felujított és erősen átfogalmazott magyar.

A lengyeleknél ezt a szlovák formát is megtaláljuk, valamint a morva—ukrán „Pokolba vitt lány" történetét is. Az utóbbi lengyel fogalmazásában viszont feltűnnek a magyar ballada jellegzetes képei. Mikor az ördög ráolvassa a lányra, hogy 7 (4) megölt gyermek anyja, elsorolja, hová tette őket: körtefa alá, folyóvízbe, disznóknak ételül — valamint gyep, trágya, ágy alá, illetve kemencébe stb.

Ez a fogalmazás feltűnően egyezik CHILD 21 sz-al, ahol egy zarándok kér inni a mosó lánytól, s az elutasításra sorolja fel annak 9 megölt gyermekét, de már összevont formában: hármat ásott el az ágy feje alá, hármat a főző katlan alá, hármat a zöld gyep alá. A lány felismeri benne az Úristent, s kér penitenciát. Hét évig kő lesz, hét évig harang nyelve s végül hét évig a pokolban egy majom kísérője. Dánoknál ugyanez a történet három romlott változatban ismeretes, legkorábbi 1700-ból ponyváról; nem sokkal több a norvégoknál és svédeknél, ahol a legkorábbi változat 1798-beli ponyva. Itt még csak egyszer hét év a penitencia, ezt az *egyetlen ép* angol szöveg megsokszorozza. (Ezenkívül egy párszoros *töredéke* ismeretes.) Az út a dánoktól vezet tehát tovább az angolokig.

Későbbi részletes vizsgálat fogja eldönteni, hogy a német és lengyel ballada egymástól függetlenül alakult-e, vagy egymásból, s hogy melyik volt a közvetítő tovább skandináv és angol területre. Egy azonban már most is

bizonyos: hogy mindkettő csak a magyarból alakulhatott közvetlenül vagy a morvák közvetítésével.

A megszólaló halott (Megölt legény). Változatai:

MAGYAR

145 változatát néztük át. Túlnyomórésze Magyarországról való.

FRANCIA („La mie resouscitée")

1. Libiez III 18. sz. Hainaut, Belgium **2.** Beaurepaire, 146—7 = Haupt, 86 Normandie **3—5.** Rossat 21a, c, j Svájc **6.** Canteloube III, 127 **7.** Beauquier, 323 Franche-Comté **8.** Canteloube I, 127 Montpellier **9.** Tiersot Alpes, 117 **10.** Uo. 127.

OLASZ

1—6. Nigra 17. sz. A—F Piemont **7.** Ferraro B. Monf. 2. sz. **8. Ua.** Monf. 39. sz. Bernoni Punt. IX. 6. sz.

SPANYOL

1. Menéndez P 61. sz.

PORTUGÁL

1. Braga I, 615 **2.** Uo. II, 112 **3.** Geibel—Schack, 354 II.

SZLOVÁK—MORVA

1. Horák 47. sz. = Sl Sp III 565. sz. Mor. Lieskové **2.** Kolečány 33. sz. Karná, Homonna körny. **3.** SL'P I 184. sz. Dohnany **4.** Kolečány 55. sz. Terchová. **5.** Bartoš —Janáček 51. sz. **6.** Bartoš 1882 366. sz.

LENGYEL

1—27. Kolberg Pieśni 14. sz. a—cc **28—31.** Ua. Lud 6 338. sz., 12 421—2. sz. és 16 479. sz.

VEND

1—3. Haupt—Schmaler I 6. sz., 55. sz. és II 105. sz.

LITVÁN

Lásd Seemann 1951 72. és 76. sz.-ot (különösen az utóbbit).

BOLGÁR (idetartozása kérdéses)

1. Sapkarev 1256. sz. **2.** Sztoin Trakija 905. sz. **3—10.** Ua. Timok 1494—1503. sz. **11.** SbNU 9, 54 4. sz. **12.** Uo. 60 2. sz. **13.** A—V 68. sz. **14—16.** Cicelkova 75., 79., 81. sz.

IRODALOM

Seemann 1951 72. és 76. sz.: litván és szláv anyag tárgyalása kérdéses német párhuzammal, francia, magyar, szlovák—morva nélkül. GR összehasonlító megj. nélk. D: kétségtelenül magyar eredetű, új stílusú. ORT[3]: elfogadja D-t. CS—V: Külföldi párhuzamáról, akár távoli megfelelőiről is, nincs tudomásunk.

Hajnalik, hajnalik, De busan hajnalik,
Hajnalosi határ felől Szomoru hir hallik.
Megöltek egy kocsist Hatvan forintjáért,
Belélökték a Tiszába Piros pejlováért.
Tisza be nem vette, Partjára vetette.

Arra ment egy révész legény, Csónakjába vette.
Csónakjába vette, Polgáron kitette:
Kié ez a kocsislegény Vérébe megölve?
Odamegy az anyja, Költi, de nem hallja:
Kelj fel, kelj fel, kedves fiam, borulj a vállamra!
Borulj a vállamra, Hadd vigyelek haza,
Hadd tegyelek téged otthon Paplanos ágyamra!
Felkelnék, felkelnék, De meg vagyok halva

(többnyire: „Nem kelhetek én fel, mert meg vagyok halva")

Darutollas kis kalapom a fejembe fagyva.
Odamegy az apja, Költi, de nem hallja:
Kelj fel, kelj fel kedves fiam, Borulj a nyakamba
Borulj a nyakamba stb.
Felkelnék, felkelnék, De meg vagyok halva,
Gesztenyeszín göndör hajam Homlokomra fagyva.
Odamegy babája, Költi, de meghallja:
Kelj fel, kelj fel, kedves babám, Nem vagy te meghalva.
Feküdj nálam negyednapig Paplanos ágyamba!
Csináltatol-e hát egy deszka-koporsót?
Csináltatok, kedves babám Márványkőkoporsót.
Megsiratol-e hát Édesanyám előtt?
Megsiratlak, kedves babám Egész világ előtt!
Kikisérsz-e tehát A kertünk aljáig?
Kikisérlek, kedves babám, Örökös házadig.
Meghuzatod-e hát Azt a nagy harangot?
Meghuzatom, kedves babám Mind a harminchatot.

EA 2278,18 Tiszapolgár

A francia megfelelőkben a leány hal meg, s a legény akarja felélesztení. A történet többnyire azzal kezdődik, hogy a legény a csalogánytól meghallja kedvese halálát. (Ritkábban — kétségtelenül újhangú szövegekben — katonaságtól kér szabadságot, hogy meglátogassa, s halva találja.) Odasiet, apját, anyját, (néha még testvéreit is) üdvözli, s megtudja tőlük a valót. A sírhoz megy, és megszólítja, mire a halott válaszol. Ez a rész az egyes változatokban a következőképp hangzik. „Relève-toi, ma mie Francoise, Ma mie, de grace, lève-toi!" „Comment veux-tu que je me lève, Il y a sept (p)ans que je suis là." „J'ai les yeux tout remplis de terre, Mais les tiens, ils sont si brillants!" (**6.**) „J'ai tant pleuré, versé des larmes, Que ma mie s'est réveillée. Réveille toi, bouche riante, Réveille-toi et parle-moi!" „Comment veux-tu que je te parle? Je n'ose plus te regarder, Mon visage est couvert de terre, Le tien est frais comme un bouquet." (**9.**) „Bonjour chère Nanette, voudrais-tu me parler? Du profond de ton âme voudrais-tu m'embrasser? Nanette lui répond: J'ai ma bouch' plein' de terre, Ma bouche plein' de terre et la tienn' plein' d'amour." (**3.**) „Oh ma mie, ma tant douce amie, Pourquoi vous laissez mourir. Comment vouliez-vous que je vive? Vous étiez si loin de moi. Oh ma mie ma tant douce amie, Baisons-nous encore une fois! Oh ma bouche sent la terre, La votre le vin d'Arbois. (**5.**) „Qui est

donc là, dessus ma tombe, A pleurer sur moi tant et tant? Ah c'est ton bon ami, la belle, Ton ami qui veut te parler! Comment veux-tu que je te parle? J'ai sept pans de terre sur moi!" (**8.**) „Est-ce bien toi ma mignonne? Embrasse-moi encore un' fois. Comment vous embrasserais-je? Vous êtes si loin de moi." (**7.**) „Ah bonjour! ma Jeanett', Réponds encor' un' fois, Si tu connais les larm's Que j'ai versé's pour toi. Jeannette lui répond: Ma bouch' est plein' de terre, Ma bouch' est plein' de terre, La tienn' est plein' d'amour." (**1.**)

A lány ezután beszél a jeggyűrűről, amely még ujján van, vagy övről, majd valamiképp szó esik arról, hogyan gyászolja meg kedvesét. Többnyire arra kéri, hogy gyűrűjét adja másnak, aki majd imádkozik a halottért. Legrészletesebb a következő. „Prenez tout et donnez-le à qui priera dieu pour moi. Faites-en dire trois messes, un' pour vous et deux pour moi. N'allez plus aux assemblées, danser, rire et vous ivrer. Ne conduisez plus les filles..." stb. (**2.**) „Je bâtirai un ermitage, Et là je finirai mes jours..." stb. (**8.**) Ennek átalakult mása a magyar ballada zárórésze: „Csináltatsz-e nékem diófakoporsót..." stb.

A magyar költemény balladai formulákkal, strófaismétlő szerkezetekkel igen egységesen, határozott körvonalakkal van fölépítve; mellette a francia elmosódottnak látszik: kopottnak és nem eléggé egységesnek. Figyelmes vizsgálatra azonban kitűnik, hogy mégis a francia egységesebb és következetesebb. Először is a magyarban a halott valóságos megszólalása már alig maradt meg. A legtöbb szövegben csak annyi van belőle, hogy a „költi de *nem* hallja" formula helyére a szeretőnél „költi, *meg is* halja" kerül. S csak a végén, a már teljesen mechanikus formulában szól a halott: Csináltatsz-e nékem diófakoporsót..." stb. A franciában viszont mindenütt megvan a halottal való párbeszéd, s ez a ballada lényege. Másodszor a magyar hármas felépítése — az apa, anya s végül a szerető kérlelő szavaival — hatásos volta ellenére sem lehet eredeti. Ugyanis még azokban a változatokban is megvan a formulaszerű „költi, de nem hallja", ahol a halott ennek ellenére válaszol apjának is, anyjának is, s végül kedvesének is. Nyilvánvaló, hogy ez a hármas ismétlés nem tartozhat hozzá szervesen az eredeti felépítéshez, s csak az apa-anya szerepéből alakították ki nálunk utólag, formulaszerűen. Újítás az is, hogy megcserélték a szerepeket: a fiú a halott, s a lány a kérdező; eltemetés helyett vízbe dobták, tehát nem földdel van tele szája, hanem haja fagyott vállára, csizmája a lábára.

Ennek a formának egységes elterjedése nálunk lehet ugyanolyan *újabb felújítás* következménye, mint az előbb tárgyalt balladánál. Erre vall, hogy nyelve is egészen mai, semmi régies költői fordulattal nem él; s erre vall mai, széleskörű elterjedése is a fiatalság körében.

Balladánk csak a Franciaországgal és Magyarországgal szomszédos területeken bukkan fel. Nyugaton Piemontban és az ibériai félszigeten. Az olasz változatok is tartalmazzák, vázlatosabban, a francia mozzanatait, de itt már a szövegek egy részéből kimarad a magyarhoz hasonló párbeszéd a halott felkeléséről, illetve, hogy nem teheti, mert a föld nyomja stb.; mindössze a gyűrűről beszél a két szerető. A gyászolás részletezése sincs meg, amit a francia részekben láttunk, s a magyarban is oly terjedelmes részét teszi ki balladánknak. További olasz területeken pedig, tudomásunk szerint, nem fordul elő. Olaszból tehát a magyar nem származtatható. Még kevésbé a portugálból, spanyolból, ahol már alig felismerhető az eredeti eseménymag. Hosszú előtörténet mondja el, hogy a fiú bujdosik, mert kedvesét nem adják hozzá.

Ezalatt meghal a leány. A fiú visszatér sírjához és keserég. Ekkor megszólal a halott: „Te csak élj, kedvesem, az én karom, mely ölelt, erőtlen, szám, mely csókolt, élettelen. Térj vissza az életbe." Erre azonban nem képes a lány nélkül, mire az valóságosan fel is támad, és a ballada azzal a megnyugtató mondattal ér véget, hogy „adjátok neki kedvesét, megérdemli, mert felélesztette!"

Világosan látszik, hogy balladánk a franciáktól sugárzott szét a szomszédos területekre, s a németeket, a távolabbi olaszokat és a szlávokat átugorva Magyarországra.

Tőlünk azonban ismét tovább vándorolt északi szomszédainkhoz, sőt azokon is túl, a litvánokig és a lausitzi vendekig. Szlovákoknál felbukkan az új magyar forma is (**4.**) szó szerinti és versmértékbeli pontossággal (6,6,8,6; nyilván dallamostul vették át), s dallammal együtt egy morva töredékben (**5.**). A többi szöveg azonban régiesebb, és amennyire a mai magyartól eltér, annyival közelebb kerül a franciához. Itt ismét férfi keresi kedvesét; három lány az erdőben megmondja, hogy szeretője el van temetve. A legény háromszor körüljárja a cintermet, mire megtalálja a sírt. A lány kiszól: ki kerülgeti síromat és nem hágy aludni? Én vagyok, kedvesed..." s következik egy párbeszéd egymásnak adott ajándékaikról, köztük a gyűrűről is, hogy megvan-e még, és adja, ill. nem adhatja vissza. Hiányzik azonban a jellegzetes rész: „nem csókolhatlak, szám vagy arcom földdel van tele" „Hogy akarod, hogy felkeljek, hét deszkalap van rajtam" (francia) — „Nem kelhetek én fel, mert meg vagyok halva..." (magyar) Ehhez hasonló szórványosan vendektől a litvánokig bukkan elő: „szám telehullott homokkal". Egyébként az északi történetek még távolabbiak, epikus előzményekkel körítettek. Lengyeleknél a fiú hét évig szolgál a lányért, aztán katonának megy, azalatt hal meg kedvese; hosszú párbeszéd folyik a visszatérő fiú és halott arája között az ajándékokról. Ezután kéri a lány, hogy szólaltassa meg érte az orgonát, mire az megígéri, hogy a nagy harangot huzatja meg érte.

Bolgár változatokban anya szólongatja fiát, akit puskával sebeztek halálra. A történet rövid és semmi kapcsolatban sincs a miénkkel. A fiú szavai azonban balladánkra emlékeztetnek: Nem kelhetek fel, nyom a föld, mérges kígyó szívja ki szemeim. (Nem minden idetartozó szövegben van meg.) Amennyiben ezek a magyar balladából származnának is, akkor is a bolgár szövegek nagyon önálló és távoli alakulatok, variánsnak semmi esetre sem nevezhetők.

Seemann megkísérli német balladákkal hozni kapcsolatba az északi változatokat, de többször kénytelen bevallani, hogy ez nehézségbe ütközik. (Az általa felhozott német párhuzam a mi francia balladánkhoz hasonló, de más francia típusnak német formája.) A magyar ballada ismeretében azonban ezt az egész északi-szláv ballada-csoportot tőlünk lehet eredeztetni, egyúttal pedig azok is segítenek megállapítani, milyen elemeket tartalmazhatott balladánk *újkori átalakítása előtti* formájában.

Kétségtelen, hogy abban is férfi volt az életben maradt fél, mint a franciában és az egész kelet-európai csoportban. Ez éppen úgy jött haza, és kereste kedvesét, mint a francia és a szlovák csak nem három lánytól tudja meg a valót, hanem a lány apjától és anyjától, mint a franciában; különben nem szerepelne az új magyar szövegekben mindig apa, anya és szerető. A lány szavaira útbaigazítást ad a magyar („nem kelhetek én fel, mert meg vagyok

halva") és a szórványos északi szláv „szám tele van homokkal". Azután eshetett szó a gyűrűről (szlovák) és siratásának módjáról (magyar), ahol a harang is szerepet kapott (magyar—lengyel).

Minthogy a szlovákoknál ismeretlen több olyan elem, amely a magyarban fennmaradt közvetlenül, vagy átalakult formában, és északi szláv-litván területen is tovább él, megállapíthatjuk, hogy ez esetben is a magyaroktól terjedt el a hozzánk került francia ballada.

Az esküvőre hazaérkező kedves. Változatai:

MAGYAR

1—5. KALLÓS 12. sz. Luizi—Kalagor, 13—16. sz. Lészped **6—7.** MCsB 19 A—B Lészped, Trunk (töredékek) **8.** MF 3276 b Bogdánfalva (töred.) **9.** MF 3277a Bogdánfalva (töredék).

FRANCIA

1. PUYAIGRE Messin 27. sz. **2—11.** MILLIEN, 173—6 A -B+8 var. Nivernais.

A legutóbbi időben, Moldvából előkerült ballada, melyet korábban nem ismertünk.

„A kert fenekibe, Egy körtefa alatt
Ott ül Ilanacska, Györgyikével sirnak.
Tudd meg, Ilonacska, Hogy én holnap mejek,
Mejek katanának, Hogy legyek katana.
De nem sok üdőre, Három esztendőre.
Tudod Ilanacska, Mit mondok én neked?
Hogy te engem várj meg Három esztendeig.
A három esztendő Nem olyan sok üdő.
Ha meg nem vársz ingem, Magad, Ilonacska,
Isten engedje meg, Mikor eléjövök,
Kerek udvaridat ki kapjam seperve,
Testi koporsódat Udvaridon lássam.
A te kapud előtt Ingyen város legyen,
Papot s a diákot Lábaidnál lássam.
Anyád s testvéreid Téged sirajsanak!
Eredj, Györgyi, eredj, Ne átkojz meg ingem!
Elment már Györgyike, Elment katanának,
S Ilonacska jaj már Itt marada másnak.

(Más változatban: Ilanát rávették, Hogy már menjen férjhez.)

De nem sok üdőre Hazajött Györgyike,
Kérdi egy szomszédját: Hol van Ilonacska?
Elvannak, elvannak, Eskünni elvannak.
Elment már Györgyike, elment a templomba,
Lássa meg Ilanát Már ő a templomba.
Mikor Ilonacska Meglátta Györgyikét,
Szive megszakadott, S abba hejbe meghótt.
Elment már Györgyike, Néjze meg Ilonat:
Szive megszakadott, S Györgyike es meghótt.

Az esküvőre hazaérkező szerelmes története kedvelt témája az európai balladaköltészetnek. Egyik típusa, a felesége esküvőjére hazaérkező *férj* rengeteg változatban van elterjedve több nyugat- és kelet-európai nép körében, (különösen a Balkánon). Ez a fenti történettől jelentősen eltér, azért nem is tárgyaljuk. Tökéletesen megegyezik viszont egy másik ballada, amely egyedül a franciáknál került elő, s amelynek tartalma a következő. Egy ifjú találkozik egy lánnyal, (vagy három lánnyal, akik közül a legkisebbet megszólítja), s eljegyzi magának. Mivel a lány még fiatalnak tartja magát a házasságra, a fiú elmegy (vagy visszamegy) katonának. Később a lányt apja öreghez erőlteti feleségül. Az esküvőre megérkezik az ifjú, karjaiban meghal a lány, s utána bánatában a fiú is, miután apjának üzenetet küld, hogy meghalt a katonaságban.

Ez a típus egy szűkebb területről ismeretes, de több változatban van följegyezve. Amint a tartalom-elmondásból kivehető, pontról pontra megegyezik a csángó balladával. A francia eredet nem lehet kétséges, mivel nyugaton ennek a témának több típusa van, és elterjedése igen nagy, míg nálunk ez a történet ritka és magában álló. Az új csángó történetet is besorolhatjuk tehát francia-eredetű balladáink közé.

* * *

Lássunk most egy balladai közhelyet, mely különböző francia balladákban és a mi Szilágyi és Hajmási-nkban található. A magyar fogoly így panaszkodik: „*Már hét esztendeje*, hogy mű fogván estünk. Azután nem láttuk a *napnak* járását. *Hódnak*, csillagoknak változó forgását." (MNGY, I. 160; hasonlóképp uo. 158.) Különböző francia balladák börtönbe vetett hőseiről halljuk: „Sept ans y a bien resté sans voir soleil ni lune" (SMITH Romania 7,66.) „L'est bien restée sept ans Sans voir soleil ni lune" (CANTELOUBE II, 17. Haute-Savoie) vagy „Ils l'ont emmenée Dedans une chambre si brune Qu'on n'y voit ni soleil ni lune". (MILLIEN, 257A) Vagy szempontunkból már elkopottan: „ni ciel ni jour" (CANTELOUBE II, 102 és 158 Haute- és Basse-Auvergne) „sept ans Sans voir ni ciel ni terre". (CANTELOUBE II, 271. Haute-Quercy).

Ugyanez a formula, mind a napról-holdról, mind a hét évről megvan a portugálban is és az olaszban is, méghozzá, ezúttal egészen Velencéig.

PORTUGÁL

BRAGA I, 183: „Que não sei quando o sol nasce, Quando a lua faz serão" (énekli a fiú a börtönben) I, 449; „Manda-a metter n'uma torre, Que nem sol nem lua via... Ao cabo de sete annos Viu a torre..." I, 456: „Mando-a metter numa torre, Onde não veja sol nem dia. Que nem as aves do céo... Ao fim dos sete annos, Sete annos e um dia..." I, 460: ue. kolostorral I, 482: Mandara-a meter num carcer', D' onde sol nem lua havia... Ao cabo de nove mezes..." (Azori szig.) Hasonlóképpen I, 494, 498, 508, 511, 526, 541.

OLASZ

NIGRA 50 sz. A: L'à büta-la ant üna tur, ch'a vëdia nè ciel nè terra; L'à lassà-la là set ang sensa dörve na finestrela. B: L'à menà-la 'nt ün castel, 'nt üna stansiëta oscüra; L'à tenü-la là set ang, l'à mai vist nè sul nè lüna. C: Butà-la 'nta in castel, vëdia nè ciel nè aqua. La fin de li set agn la bela... E+F: L'à bütà-la ant üna tur, ant üna cambrëta oscüra. Sensa vëde nè sul nè lüna H:ant üna stansiëta oscüra C¹—D: ch'a vdéissa nè sul nè lüna G: A l'àn fà-ra stè set méis sensa vëde nè sul nè lüna I: set ann sensa ved nè sul nè lüna BERNONI Nuovi 2. sz.: E l'è stata là set'ani Senza vedar sol ne luna. (Velence) —

Így hát nem is tudjuk elkülöníteni a magyart az olasztól úgy mint eddig. Mindössze az eddigi, sok, kétségtelen eset analógiájára hivatkozva tartjuk valószínűnek, hogy ez az egyetlen elem is éppúgy a franciából került hozzánk, mint a többi, s nem az olaszból, még ha a dolgok véletlene s az elem egyszerűsége miatt ezt nem is tudjuk bizonyítani.

Meg kell jegyeznünk, hogy egy továbbfejlesztett példáját a délszláv epikában is megtaláltuk: „...zatvaraše, De ne vidi sunca ni mjeseca Ni bijela dana ni junaka, Da ne znade što je muška glava." (STOJANOVIĆ-VITEZICA 295). Ez a magyaroktól kerülhetett hozzájuk.

A továbbiakban még két olyan magyar balladáról kellene megemlékeznünk, amelynek kétségtelen kapcsolata van francia megfelelőkkel: a Mónár Anná-ról és a Sirdogáló Jánosról. Ezeket azonban — egyéb vonatkozásaik miatt — a következő fejezetben fogjuk sorra venni.

Csudahalott (Görög Ilona) Változatai:

MAGYAR

1. MF 3829 Zsére, Nyitra m. **2.** ZAGIBA, 71. uo. **3.** Ethn. 1911, 54 Borszék, Csík m. **4.** MNGY I,172 Székelyföld **5.** MNGY I,173 uo. **6.** SzNd 97. sz. Rugonfalva, Udvarhely m. **7.** MNGY III, 63 uo. **8.** MSz 1364 Gyergyóalfalu, Csík m. **9.** SzNd 80. sz. Józseffalva, Bukovina **10.** MF 2679b uo. MF 3238e—f uo.[5] **11.** MF 3238d uo. **12.** DOM 22. sz. uo. **13.** MSz 4417 Józseffalva—Hódmezővásárhely (áttelepült) **14.** DOM 20. sz. Trunk, Moldva (többi mind Moldva) **15.** S 38 I—II. Lészped — Mekényes (Baranya m.) (áttelepített). **16.** MCsB 22. sz. Lészped **17.** MSz 6386 uo. **18.** MSz 6387 uo. **19.** MSz 6265 Klézse 20. MSz 6350 Klézse.

FRANCIA I

1. ARBAUD II,123 Provence.

FRANCIA II. (L'enlèvement du Couvent)

1—2. BEAUQIER, 149—51 A—B Franche-Comté **3—5.** MILLIEN, 236—41 A—C (jegyzete szerint összesen 30 változatát jegyezte fel). Nivernais **6.** ROSSAT II, 201, Svájc **7.** SIMON, 524 Anjou **8.** BARBILLAT—TOURAINE 4,73[+] Bas-Berri.

ANGOL

1—5. CHILD 25. A—E. **6.** BRONSON 25

DÁN—SVÉD—IZLANDI (CHILD 25. jegyz. és D. Vlr. 58. sz. alapján)

1—11. DgF 409 (lásd OLRIK II 31. sz. átírva!) **12—15.** Svéd **16.** izlandi.

HOLLAND

1. D. Vlr. 58. sz.

BOLGÁR—MACEDON

1—3. SZTOIN Timok 2398., 3676—7. sz. **4—7.** MILADINOVI 117., 185—7. sz. **8.** SbNU 16/7,100 **9.** SZTOILOV, Pok 324. sz. **10.** SAPKAREV 797. sz. **11—14.** SZTOIN Szredna 831—3., 2022. sz. **15—21.** SZTOIN Trakija 709—15. sz. **22.** Ua. Rodop 325. sz. **23.** SbNU 40, 399,33. sz. **24.** IVANOV, 257—307. **25.** CICELKOVA 233. sz. **26.** VERKOVIĆ 304. sz. **27.** SbNU 38 IVANOV 5. sz. **28.** Uo. BURMOV 161. sz. **29—30.** SbNU 42 IVANOV 92—3. sz.

SZERB—HORVÁT

1. VUK I 737 sz. **2.** Uo. 580 sz. **3.** OSVETNIK 23. sz. Kattarói öböl **4.** DJORDJEVIĆ 1928 367 sz. Tetovo **5.** STOJANOVIĆ—VITEZICA, 696 = MARJANOVIĆ* I, 25. sz. Gornja Hrvatska **6.** PRODANOVIĆ 78. sz. Vranjsk. okr. **7.** ŽGANEC Hrvatske 209. sz. Kamenar, Karlovac körny. **8.** Uo. 405, **9.** POLJANIN II, 15 XI. sz. Krk sziget körny. **10.** HNP VI 39. sz. Makari tengerp. **11.** KURELAC 447. sz. Parapaticev brig. Ény. Dunántúl.

[5] Három szó szerint egyező első versszak ugyanabból a faluból.

SZLOVÉN

1—2. Štrekelj I 112—3. sz. Krajn és Ljutomersk okol. **3.** Grün, 36. **4.** E Ph K 1887, 700

NÉMET

1—2. Hauffeni 63—63a sz. Gottschee = D. Vlr. 58. 14—15.

OLASZ

1—8. Nigra 41. sz. A—H Piemont **9.** Ferraro Monf. 40. sz. (Lásd még Emiliából és az Abruzzokból — utóbbi félig próza — D. Vlr. 58. sz. idézete szerint, valamint Vidossi 25A^{+} a DVA idézete alapján Isztriából.)

GÖRÖG

L. Baud—Bovy 1936, 208—11.

SZLOVÁK

1. Horák 11. sz. Szobránc körny. **2.** Kolečany 34. sz. Homonna körny.

UKRÁN

1. Čubinskij V, 249. sz.$^{+}$ **2.** Golovackij II, 710 13. sz.

Rész-variáns (Csudamalom):

FRANCIA III.

1. Tarbé II, 127—9 Champagne **2.** Fleury, 356 Basse-Normandie **3.** Decombe, 221 Ile-et-Vilaine **4.** Beauquier, 203—5 Franche-Comté **5.** Canteloube III,322 Franche-Comté, Pays de Nanc **6.** Rolland I 128g **7.** Bladé III 101. sz. **8.** Poueigh, 268 Pireneusoknál a tengerparton

OLASZ

1. Nigra 68. sz. **2.** Widter—Wolf, 69. sz. **3.** Giannini, 186.

PORTUGÁL

Lásd a „Hüséges lány"-nál felsorolt változatokat.

NÉMET—HOLLAND

Lásd D. Vlr. 42.-nél tárgyalását.

IRODALOM

Child 25. sz.: skót, dán—svéd—izlandi, olasz—szlovén—magyar változatok áttekintése. Hauffen: a magyarok a szlovéntől vették át. Creizenach: 14. sz.-i holland irodalmi szövegek említése. Csudamalomra: Köhler R, Kleinere Schr. III, 219. GR: német, dán, svéd, skót, olasz, albán szlovén vált.-ra utal. ORT és D: = GR; Cs—V.: Észak-európai és délkelet- európai csoport szétválasztása, szlovén—német a magyarból származik. D. Vlr. 58. sz. (1957): teljes nyugat- és kelet-európai anyag áttekintése a francia nélkül; a magyar a bolgárból.

Eddig csak Erdélyből és az Erdélyen túli területekről ismertük. Egyik általános és ismert formája a következő:

6.

„Bizony csak meghalok Anyám, édesanyám
Görög Ilonáért, Karcsu derekáért,
Karcsu derekáért Gombos ajakáért,
Gombos ajakáért, Piros orcájáért.
Ne hajj, fiam, ne hajj, Bertelaki László,

Csináltatok néked Ojan csudamalmot:
Kinek egyik köve Bélán-gyöngyöt hánnyon, (=fehér gyöngy)
Másod köve pedig Sustákot, petákot.
Oda is eljönnek Szüzek, szép leányok.
A tied is elgyün, Szép Görög Ilona.
Eresszen el anyám, Anyám, édesanyám,
Csudamalom látni, Csudamalom látni.
Ne menj lányom, ne menj, Megvetik a hálót,
Megvetik a hálót, Megfogják a márnát.
Bizony csak meghalok..."stb.

s újra kísérleteznek a csudatoronnyal, melynek szélessége a Tiszáig érjen, magassága pedig az egekig. Ez sem sikerül.

„Halj meg fiam, halj meg" mondja végül az anya,
Ide is eljönnek Csuda halott látni,
A tied is eljő, Szép Görög Ilona.
Eresszen el anyám, Anyám, édesanyám,
Csudahalott látni, Csudahalott látni:
Ki érettem megholt, Halálé változott.
Nem eresztlek lányom, Lányom édes Lányom,
Megvetik a hálót, Megfogják a márnát.
Avval csak bészökött Öltöző házába,
A nyakába vette Fontalan szoknyáját,
Elejébe vette Fehér előruhát.
A lábába huzta Piros patkós csizmát.
Kelj föl, fiam, kelj föl Bertelaki László,
Mert a határon jön szép Görög Ilona!
Kiér te megholtál, Halálé változtál.
Kelj föl stb.
Mert a lábodnál áll, Kiér te megholtál.
Láttam én halottat, de ilyent sohase,
Kinek az ő lába Felszökőleg álljon,
Kinek az ő karja Ölelőleg álljon,
Kinek az ő szája Csókolólag álljon.
Avval csak felszökött Bertelaki László.

Ugyanezt a balladát MANGA János fonográfra vette a Nyitra megyei Zsérén 1938-ban, de mind a mai napig közöletlen maradt, sőt lejegyzetlen. Fontossága miatt teljes terjedelmében közlöm.

1.

Fiam, fiam, Bálint vitéz,
Szived-i fáj, fejed-i fáj?
Sëm szivem fáj, sëm (fejem) fáj,
Meghalok szíp Ilonájér,
Ilonának szípsígejér.
Sárga-bokor gyöngyhajaér.
Fijam, fijam, Bálint vitéz,
Mëg në halj szép Ilonájér.

Ilonának szépségejér,
Sárga-bokor gyöngyhajaér.
Csináltatok kő-kiskertet,
Ültess bele virágokat.
Mind eljönnek a szép lányok,
A szép lányok, szép legények,
Közöttük lësz szép Ilona.
Csináltatott kő-kiskertet,
Vetëtt belë virágokat,
Mind eljöttek a szép lányok,
A szép lányok, szép legények,
Nëm volt köztük szép Ilona.
Fijam, fijam, Bálint vitéz,
Szived-i fáj, fejed-i fáj?
Sëm szivem fáj, sëm fejem fáj,
Mëghalok szép Ilonajér,
Ilonának szépségejér,
Sárga-bokor gyöngyhajaér.
Fijam, fijam, Bálint vitéz,
Mëg në halj szép Ilonajér,
Ilonának szépségejér,
Sárga-bokor gyöngyhajaér.
Csináltatok aranymalmot,
Őröltessél apró gyöngyöt,
Mind eljönnek a szép lányok,
A szép lányok, szép legények,
Közöttük lesz szép Ilona.
Csináltatott aranymalmot,
Őröltetett apró gyöngyöt,
Mind eljöttek a szép lányok,
A szép lányok, szép leginyek,
Nëm volt köztük szép Ilona.
Fijam, fijam, Bálint vitéz,
Szived-i fáj, fejed-i fáj?
Sëm szivem fáj, sëm fejem fáj,
Meghalok szép Ilonajér,
Ilonának szépségejér,
Sárga-bokor gyöngyhajaér.
Csináltattam hírharangot,
Húzasd mëg a halálodra.
Mind eljönnek a szép lányok,
A szép lányok, szép legények,
Közöttük lesz szép Ilona.
Csináltatott hírharangot,
Meghuzatta halálára.
Mind eljöttek a szép lányok,
A szép lányok, szép legények,
Közöttük volt szép Ilona.
Lányok, lányok, lány pajtásim,
Velem felnőtt jó barátim,

Sose láttam ily halottat,
Mint Bálint vitéz halottat.

Egyes elemei, mint a kő-kiskert, hírharang, valamint egész fogalmazása eltér az erdélyi szövegektől, tehát a népszerűsítő kiadványok utólagos hatásának nem tekinthető; ezt igazolja a **2.** létezése is. Kétségtelenül eredeti, régi ballada.

Mit tudott erről a szép kis balladáról az összehasonlító kutatás? CHILD nagy apparátust vonultat fel az angol változat mellé, ezt kiegészíti a német összkiadás (D. Vlr.) egy holland és egy muravidéki német változatból (Gottschee) kiindulva nagytömegű délszláv változatokkal és általános európai áttekintéssel. Az anyag két jól elváló részre tagolódik: az északi — skót és skandináv-ágban csak a tetszhalállal való csábítás mozzanata szerepel. Egy anya tanácsot ad fiának, hogyan csábítsa el szerelmét: tegye magát holttá, huzassa meg a halálharangot. A lány kérezkedik apjától, aki bátyját akarja kíséretül adni hozzá, de a lány mégis egyedül indul kedveséhez, s a fiú megejti. Dánoknál 16. századi feljegyzésekben találjuk ugyanezt, előzményekkel kibővítve, s egyes változatokban a lányt zárdából csalja ki a fiú csele. Ez a megoldás bizonyos esetekben értelmetlenül keveredik a zárda nélküli változatok megoldásával, ahol anyjától megy kiöltözve halott-látni, mégis úgy szerepel a továbiakban, mint a ki zárdában él: ez a zárda-jelenet tehát később került bele a dán változatokba.

A déli ág olasz—délszláv—magyar és eddig tekintetbe nem vett tót (ukrán) változatokból áll, és lényegében megegyezik a magyarral: mindenütt szerepel a többféle fokozatban való csalogatás.

A D. Vlr-ben tárgyalt holland változat SEEMANN megállapítása szerint is a „Ritter und Magd" néven ismert német ballada műköltői átdolgozása, ahol a teherbe ejtett lány csalja magához tetszhalállal kedvesét, tehát nem tartozik tárgyunkhoz. A gottscheei német változatról pedig megállapítja, hogy a szlovénből vették át. Ugyanezt teszi fel a magyarokról is, valamint az olaszokról, tehát az egész délkelet-európai csoportot a délszlávból származtatja. Nem ad feleletet azonban arra, hogy a két egymástól távoleső csoport hogy függ össze egymással, annál kevésbé, minthogy megállapítja: Németországban és Franciaországban ez a ballada ismeretlen.

Az utóbbi állítás azonban nem helytálló. Francia területen van egy ballada, éspedig eléggé elterjedve, ahol az ifjú távolléte alatt kedvesét zárdába adják szülei, hogy tőle elzárják, vagy mert a lány halottnak hiszi szerelmesét. A fiú visszatér, keresi a lányt a zárdában, s mikor nem akarják kiengedni, halottnak teteti magát, majd a siratására mellette maradó kedvesét megszökteti. Ez tehát az újabb dán típussal egyező forma; hat különböző gyűjteményben található, s csak az egyikben harminc változatát említik.

Van aztán ennek a történetnek egy még modernebb továbbfejlesztése, ahol kertésznek áll be az ifjú a zárdába, s ilyen módon, — tetszhalál nélkül — szökteti meg kedvesét.

Azonban már az első forma is későbbi átalakításnak látszik. Az I. alatt idézett provence-i költemény — eddig egyetlen gyűjteményben találkoztam vele — a fiú színlelt betegségével kezdődik, amellyel magához akarja csalogatni kedvesét. A lány apjától kérezkedik, az óva inti, nehogy elcsábítsák. A lány mégis elmegy kedveséhez, s mialatt beszélgetnek, hajója eltávozik. Hazatéréskor az ifjú tudtára adja, hogy messze van apjától, s

nincs hazatérés. A lány jajgat, hogy mégis igaza lett apjának, de szeretője megnyugtatja, hogy nem „elcsábított" lesz, hanem „hiven szeretett".

E délfrancia szöveg mellé kell helyeznünk egy adatot, amelyet eddig szintén figyelmen kívül hagyott a kutatás, s amelyre Benedek András drámatörténeti tanulmányai során figyelmeztetett. Ez egy holland kéziratos drámai emlék, ún. előjáték, mely 1385—1400 közt keletkezett, (lásd Creizenach). Van egy jelenete, amelyben egy gazdag ifjú meg akarja szerezni egy szegény lány szerelmét, de pénzzel sem éri el célját. Anyja akkor azt tanácsolja, hogy tettesse magát betegnek, s üzennek a lányért. Az így megejtett lánnyal azután sok mindenféle kaland történik, ami már a lovagi-nemesi gondolatvilágból fakad, és teljesen műköltői jelleggel bír.

Erről a darabról és hasonló társairól megállapította a kutatás, hogy különböző elbeszélő motívumokat raktak össze benne mozaikszerűen, eposzciklusokból is. A fenti jelenet tehát az általunk már ismert népballadát dolgozta bele a költeménybe. Dél-Franciaországtól Németalföldig kellett tehát élnie egy ilyen történetnek, mielőtt a zárdából való szöktetés modernizált formája kialakult volna, De hogy ez a „modern" forma sem túl fiatal, mutatják a dánok 16. századi keveredett formái. Ha már a 16. században eljutottak Dániába, még korábbinak kellett lenni a franciáknál. Viszont a négy skót és négy dán változat tanúsítja, hogy a korábbi forma is elterjedt, még a zárdai változat kialakulása előtt. A délfrancia változatnak pedig a görögöknél van távoli megfelelője.

Van azonban még más is balladánkból a francia anyagban: a csudamalom. Ez külön található egy másik balladában, mely „Joli tambour" címmel gyakran szerepel a gyűjteményekben. Itt a királylányt kérő kisdobos mondja gazdagságát fitogtatva, hogy van neki három malma: egyik aranyat, másik ezüstöt őröl, harmadik pedig kedvese szerelmét. (A változatok egy részében viszont hajóról beszél, mely arannyal, ezüsttel van rakva, harmadikon pedig kedvesét szökteti meg.) Ha most arra gondolunk, hogy az egyik székely változat szerint (4.) a csudamalom egyik köve gyöngyöt, másik aprópénzt, harmadik csókot őröl, az egyezés tökéletessé válik.

Ez a képzet ritkán és erősen elmosódva feltűnik a franciával szomszédos területeken is: 17 századi holland balladában hét malommal csábítja a legény a lányt, amely aranyat és ezüstöt őröl. Németeknél igen ritkán cukrot, szerecsendiót és szegfűszeget őrlő malom szerepel ugyanebben a vonatkozásban, portugáloknál három malom gyarmati fűszerekre; olaszoknál viszont már csak fehér és sárgalisztet őrlő malommal találkozunk. A magyar képzet tehát csak közvetlenül a franciából származhat. S ez megmutatja az útat, ahogy az „északi" csoporttól elszigetelt „déli" balladaváltozatok létrejöhettek. Nyilván a magyarok olvasztották bele ezt a francia motívumot a tetszhalállal csalogató szeretőnek szintén francia történetébe, s egészítették ki hármas felépítéssé; ezt alátámasztja az a körülmény is, hogy a magyarban a két állandó motívum, a csudamalom és a tetszhalál mellett a harmadik eléggé ingadozó: hol csudatorony szerepel, hol kőkiskert, hol erős vashíd, hol semmi, csak aranymalom-ezüstmalom- stb. adja a fokozatokat. A csudamalom és a csudahalott viszont soha sem hiányzik. Hogy pedig tőlünk terjedt tovább az új megoldás egészen az olaszokig, az kétségtelenül kiderül, ha a változatok sorát alapos vizsgálat alá vesszük.

Gottschee-ban például, a szlovénok közti német nyelvszigeten már csak egyszerűen malomról van szó, valamint templomról, ahová eljönnek őrölni,

illetve misére a fiatalok. Ez a realista, de valójában éppen ezért irreális megoldás — felépíteni egy valóságos templomot egy lány csalogatására — éppen nem balladaszerű; a ballada a stilizált megoldásokat kedveli, a csudamalmot és csudatornyot, s mennél jobban távolodunk ettől, annál inkább csúszunk át a nem hihető valóságba. Ez a szöveg különben egyéb részleteiben szinte szószerint egyezik a magyarral. Például: „Anyám, anyám jó anyám, Szivem igen fáj azért a szép lányért, akit a vásáron láttam!" „Semmi, semmi, jó fiam, majd felépítünk egy fehér malmot. Ha majd minden ember odajön őröltetni, a szép lány is el fog jönni. Minden ember eljött őröltetni, a szép lány csak nem jött." S a vége: „Miféle csudás halott ez, lábai felugranak, szemei felpattannak, karjai felemelkednek" stb. Szlovénoknál ugyanilyen szövegeket találunk, de már eltűnik a malom, s lesz helyette kút és templom, (vagy fordított sorrendben). **1.**-ben még szüret is csatlakozik hozzájuk harmadik fokozatnak; láthatólag a reális irányában halad a változás. Tovább tart ez olasz területen: híd, aranyos kút, virágos kert, bál, egyszer templom misével található tarka összevisszaságban, különböző sorrendben, általában négyes fokozattal, de malom nélkül. Képtelenség volna feltenni a fordított terjedési útvonalat: Olaszországból terjedt volna a malom-nélküli forma a szlovénekhez, azok beleteszik a reális malmot, s ezt átveszik a magyarok, átalakítják csudamalommá, s az pont olyanná válik, mint a francia. Fordítva viszont megállapíthatjuk, hogy egy balladai módon stilizált francia képzet terjed el fokozatosan elhomályosulva, amint távolodunk Magyarországtól.

Az is jellemző, hogy ez a ballada Piemonton kívül más észak-olaszországi tájakon is megtalálható, tehát a szlovénektől való átvétel könnyen elképzelhető. Ebben is különbözik azoktól az esetektől, amikor az olaszok francia változatot vesznek át; azokat ugyanis többnyire csak Piemontban és környékén találjuk feljegyezve.

A délszláv változatok jellemzésére álljon itt SEEMANN leírása; „Während das Gotscheer wie das slovenische Lied nur ein knappes Bild der Handlung geben, wird dieses in der serbo-kroatischen und vor allem in der bulgarischen Überlieferung mit spielerischer Phantasie und in den buntesten Farben ausgeschmückt. Die Herstellung von Brunnen und Kirche zur Anlockung des Mädchens wird mit phantastischer Häufung oder Beschreibung wiedergegeben. Ort und Art der Aufbahrung des Scheintoten werden ausführlich geschildert..." stb. Tehát ahogy délebbre jutunk, mindegyre kevesebb a balladai vonás, egyre szélesebben epikus az előadási modor. Márpedig a nemzetközi (nyugati) elterjedés világosan ballada-műfajban jelentkezik, annak elsőbbsége itt egészen nyilvánvaló. Ez ellene szól a délszlávból való eredeztetésnek.

De ellene szól a kopásoknak és a variáns-alakulásnak az a folyamata is, amit megfigyelhetünk az egész szerb-horvát és bolgár anyagban.

Bolgároknál általában megmarad a történet felépítése a strófaismétlő szerkezet nyomaival, de sosem vonul végig az egész költeményen ez a szerkezet: egyes fokozatoknál kimaradnak egyes részletek — az anya szavai, vagy a fiú kérlelése, vagy az „oda is eljőnek..." formula megfelelői — és elbeszélő modorban kibővül, vagy lerövidül a költemény. Van olyan változat is, ahol egyszerre sorolja fel az anya az összes tanácsokat — kutat, kertet, templomot és tettetett halált, — s a fiú is egyszerre valósítja meg mindet. Mindenképpen látszik, hogy ennek a formának hatását nem érezték világosan. Viszont mégis megvannak egyes részletek belőle, s ez mutatja a vándor-

lás útját. Ha ugyanis kizárólag epikus előadásban találnánk náluk a nálunk kizárólag strófaismétlő formában élő költeményt, akkor elvileg bármelyik nép lehet az átvevő, s a maga megszokott formájára alakította át a másikét. Ha azonban azt látjuk, hogy a magyaroknál általános forma töredékei és félreértett formái vannak meg a bolgár hagyományban, akkor az csakis a magyaroktól való átvétel lehetőségét engedi meg. Erősítik ezt olyan romlások a bolgárban, hogy az anya megkísérli lebeszélni fiát a különböző csalogatók (kút, templom) építéséről, az mégis megteszi. (**1.**) Az egész európai variánsrokonság, beleértve a magában álló provánszi szöveget és a 14. századi holland drámát is, tanú arra, hogy az az eredeti, ahol az anya tanácsolja fiának a csábítási módokat. S a realitásra való törekvést mutatja a bolgárban az olyan részlet, hogy anyja biztatja fiát: fogadjon kőműveseket és építtessen templomot, sőt rakja tele zsebét arannyal az építéshez. (**2., 8.**)

A szerb-horvát anyag egészét nézve a történetek nagy tarkaságát találjuk. A tőlünk távolabb eső helyeken megcsonkult a mese, formájában epikus lett, s vagy csak a tetszhalál ötletét tartotta fenn (**1., 3., 7.**) — ekkor is tartalmaz valami részletet a magyar strófaismétlő formából, például, hogy „micsoda halott ez..." stb., idetartozása tehát nem kétséges — vagy más történettel olvasztják össze. Ilyen kontamináció például, hogy a lány az őt kérő fiút megszégyeníti, (hogy menjen haza állapotos húgához), majd a beteg fiúhoz, saját anyja nógatására elmegy, megbánva eljárását, de férfiruhában álcázva. Megkérdi tőle, hogy mit tenne a lánnyal, ha megkapná; a felelet az, hogy elcsábítaná, aztán elhagyná. Erre felfedi magát stb. Másik, hogy az egyetlen tetszhalál, vagy a több fokozat után következő tetszhalál sem elég a lány odacsalogatására, s végül a fiú lányruhát öltve kaparintja meg szerelmét (**5., 7.**); vagy az egyetlen tetszhalállal odacsalt leány inkább a börtönt választja, mint a fiú szerelmét. Ezek mellett a különleges alakítások mellett azonban — a magyar határhoz közelebb eső horvát területeken — a strófaismétlő szerkezet és az eredeti meseváz is él, s a fokozatokban gyakran négy elem is szerepel, akár a bolgárban és az olaszban — templom, kétféle kút együtt, sőt kaláka is, sőt mint láttuk, a tetszhalál egyedül is, a legnagyobb tarkaságban. De egyetlen változatban sem fordul elő a csudamalom az egész balkáni hagyományban; Magyarország határain kívül az egy gottscheei reális malom maradt meg ebből a balladai képzetből.

Mindez a kopás a teljesen egységes, balladai stílusú és logikus magyar fogalmazás mellett világosan tanúskodik a balkáni hagyomány másodlagos, átvett voltáról.

A magyar ballada délszláv eredete mellett az szól Seemann szerint, hogy csak délkeleten van elterjedve, s csak néhány változatban. Ez megdől a nyitrai adatokkal, valamint az adatok számával, ami kereken húszra rúg. A bolgár eredetre döntő bizonyítéknak tartja a *Görög* Ilona nevet, ami a bolgárban köszző és „szép"-et jelent, míg nálunk csak értelmét vesztve, mint vezetéknév jelentkezik. Azonban az általunk felsorolt bolgár változatok közül *egyetlen* nevezi így a hősnőt. A D. Vlr-ben idézett bolgár változatok közül többet nem tudtam elérni, nyilván ott kerül elő inkább ez a név, de eszerint a bolgároknál sem lehet gyakori. Nálunk pedig csak hét változat tud erről a névformáról, a többi csak egyszerűen Ilonának, vagy *Szép* Ilonának nevezi, sok más balladánk hősnőihez hasonlóan. Ez az utóbbi lehet a régebbi elnevezés, mert a korán elszigetelődött változatok csak ezt a nevet ismerik: a nyitrai és az összes bukovinai. (A bukovinai székelyek a 18. században ván-

doroltak ki ottani lakóhelyükre.) Székelyföldön és Moldvában viszont vegyesen találjuk balladánkat hol Görög névvel, hol anélkül. Úgy látszik, hogy a legutolsó századokban került el a székelyek közé ez a balkáni elnevezés, s onnan szivárgott át Moldvába is a csángók közé, de egyik helyen sem tudta még kiszorítani a régi formát.

A két szlovák változat rövid szövege követi a magyar ballada felépítését. Itt is meg akar halni a fiú a pásztorlányért, csak *apjától* kér tanácsot (ez is csak itt bukkan fel az egész elterjedésterületen egyedül), de a csudamalom itt is elkopott templommá, híddá s kocsmává. A lány végül a *halálharangra* jelenik meg, s a magyarhoz hasonlóan lepődik meg: „Istenem, micsoda halott ez, szeme mosolyog, arca piroslik!" Az ukránban is templom és kocsma (valamint híd) a csalogató, itt azonban már nem tudjuk meg a kopott szövegből, eljött-e a lány, vagy sem, illetve (**2.**-ben) tetszhalál helyett valóságos — kettős — halál van a végén, s Kádár Katánk mintájára megszólaló sírvirág is.

Hogy a legrégibb francia ballada, amelyet mi is átvettünk, sokban hasonló lehetett a mai angolhoz, azt mutatja egy-két részletnek egyezése a magyar és angol szövegekben. Minden angol változatban harangozóhoz küldi az anya fiát, húzassa meg a halálharangot. Ez van a nyitrai szövegben is, valamint a szlovákban és egyetlen horvát feljegyzésben (**9.**). Arra nyilván nem gondol senki, hogy közvetlenül az angolból kölcsönöztük ezt a motívumot. Az is meglepő, hogy a harang meghúzatása a nyitrain kívül csak bukovinai változatokban fordul elő, valamint kivétel nélkül olyan moldvai változatokban, ahol *Szép* Ilona szerepel; ahol *Görög* Ilonáról van szó, ott nem szólnak a harangról. Ez egyfelől igazolja a harangozási mozzanat régiségét, másfelől igazolja a Görög névről mondottakat.

Az elmondottak alapján besorolhatjuk a Csudahalottról szóló balladánkat is a francia átvételek közé, amely tőlünk sugárzott szét a Balkánra és Észak-Olaszországba, valamint északon a szlovákokhoz és ukránokhoz.

Katonalány. Változatai:

MAGYAR

1. Faragó, 19 Pusztina, Moldva **2.** MCsB 18. sz. uo. **3.** Sz. 6441. Lészped Moldva **4.** Az Béla királyrul való és az Bankó leányárul szép história. Sempte, 1570.

FRANCIA

1. Poueigh, 225 a Pireneusok és az Atlanti-óceán találkozásánál **2.** Puymaigre Romania 1874, 96 = PUYMAIGRE Folklore, 94 VI. uo.

PORTUGÁL

1—14. Braga I, 95 = Hardung, 93, uo. 102, 105, 108, 111, 115, 120 (Madeira-sz.), 127 uo., 130 uo. 130 uo., 131 Azóri-sz. = Hardung, 88 = Geibel—Schack, 400 = Wolf Proben 12. sz., 136 uo. = Hardung, 96, 140 uo., 144 Goa, India.

Pires de Lima 50 portugál változatot sorol fel, (lásd még Anderson-t)

KATALÁN

1—5. Milá 245. sz. A—E^+

SPANYOL

1—8. Cossio—Solano II 64—6. sz. 266—74. o. **9.** Menéndez Pidal Asturiano 50. sz. Pires de Lima 100 spanyol változatról tud (lásd még Anderson-t).

OLASZ

1—5. NIGRA 48. sz. A—E Piemont **6.** WIDTER—WOLF, 79 Veneto **7.** FERRARO Monf. 38. sz. **8.** FERRARO B. M. 25. sz. **9.** GIANANDREA, 280 Marchigia **10.** BERNONI Veneziani XI, 5. sz. **11.** FERRARO Ferrara, 89 5. sz. Pontelagoscuro **12—3.** GIANNINI, 145 5. sz. +var. **14.** PERGOLI 22. sz. **15.** BARBI, 57[+] **16.** FERRARO Spigolature, 268[+] **17.** GIANNINI Padovanesi, 158[+] töred. GIANNINI mesei változatait is említi különböző észak- és közép-olasz gyűjteményekből.

NÉMET (Szlovéniában)

1. HAUFFEN 77. sz. Gottschee = DVA A 109806 u.o.

DÉLSZLÁV

1—2. kézir. Štajersko, Veržej[+] és Kranj. Gorenjsko, Srednje Bitnje[+] (Glasbenonarodopisni inst. Ljubjana tulajd.) **3—4.** STREKELJ I 56—7. sz. Gorenjska **5.** KURELAC 483. sz. Mučindrof, Dunántúl **6—7.** ŽGANEC Hrvatske 163—4. sz. Muraköz **8.** BLAŽINČIĆ, 25[+] Szlavónia **9—11.** POLJANIN 2., 8., 17. sz. = m. kiv. SZEGEDY Isztria **12.** Ist 6. sz.[+] uo. **13.** BOGIŠIĆ 96. sz. Raguza, 1758 = m. kiv. SZEGEDY **14.** HNP II 36. sz. Makari tengerp. = m. kiv. PÁVEL **15.** HNP II, 406 (36. sz.-hoz dodatak) **16—7.** HNP II, 407 (36. sz.-hoz dodatak, két kivonat) Dalmáciából, egyik a makari tengerpartról **18.** HNP VI 16. sz. Lumbarda na Korčuli, Dodatak*-ban több variáns. **19.** VUK III 40. sz. = olasz f. TOMMASEO III, 79 = m. kiv. SZEGEDY **20.** STOJANOVIĆ—VITEZICA, 607 **21.** JASZTREBOV, 135[+] Dél-Szerbia **22.** NIKOLIĆ 55. sz.[+] **23.** KAČIĆ—MIOŠIĆ, 6[+]

BOLGÁR

1. CSEHL 8. sz. = ANG—VAK 45. sz. **2—3.** VERK 11. és 250. sz. **4—6.** MILAD 8., 103 és 201. sz. **7—9.** SAPKAREV 374., 404. és 461. sz. **10.** ARN Elenszko, 138 **11.** SZTOILOV Pok I 439. sz. **12.** PAMCSO 234. sz.[+] **13.** BONCSEV 51. sz.[+] **14.** KACSANOVSZKIJ, 50. **15.** CSOLAKOV 76. sz.* = bolg. kiv. ANG—VAK 45. sz. **16.** SZTOIN Trakija 346. sz. **17.** Ua. Szredna 231. sz. **18—22.** Ua. Timok 543 és 1550—53. sz. **23.** Ua. Rodop 82. sz. **24.** SbNU 5, 21 **25.** SbNU 13,43 3. sz. **26.** SbNU 15, 24 **27.** SbNU 40, 385 8. sz. **28.** SbNU 40, 388 13. sz. **29.** VATEV, 308 141. sz. **30.** VATEV, 310 142. sz. **31.** IVANOV, 191 203. sz. **32.** Uo. 193 205. sz. **34.** CICELKOVA I, 16 17. sz. **35.** CICELKOVA II, 137 169. sz. **36.** SbNU 5,16 3. sz. **37.** SbNU 6,58 4. sz. **38.** Izv. Etn. Muz. VII,123 **39.** SbNU 1,269 231. sz. **40.** SbNU 1,53 31. sz. **41.** SbNU 42 KEPOV, 209 **42.** SbNU 42 IVANOV, 84 2. sz. **43.** SbNU 38 BURMOV, 27 3. sz. Nem tudtam elérni SbNU 2,95 és 126 (SEEMANN prof. szíves közléséből tudok róla).

ROMÁN

1. BRĂILOIU, 52 Vâlcea, Zlătărei **2.** NEGOESCU, 7* = Antologie, 360 **3.** TOCILESCU, 126 **4.** Ua., 128 **5.** POPOVICI, 73[+] **6.** GIUGLEA, 88 **7.** SANDU T., 174[+] **8.** Folk. Int. fon 4536[+] Galac körny. **9.** uo. 8406[+] Bukarest körny. **10.** uo. 14524[+] Craiova körny. Csak adat Folkl. Int. 13899[+] Bailesti-Craiova

CSEH

1. WALDAU 352. sz. **2.** BARTOŠ-J Kytice 193. sz.

MORVA

1. SUŠIL[3] 109/234. sz. Opava **2.** Ua. 109/233. sz. uo. **3.** Ua. 109/232. sz. Přibor töred. **4.** BARTOŠ—JANÁCEK 82. sz. **5.** BARTOŠ 1882 171. sz. Brolava **6.** U. o. 292. sz. Lišen u Brna.

SZLOVÁK

1. HORÁK 24. sz. = KOLLÁR II, 6 4. sz. = MEDVECKY 1. sz. **2.** KOLEČÁNY 39. sz. Szepes, Teplicka **3.** EA 3659,5 (m. ford.) Liptó? KOLLÁR még 6 változatot sorol fel.

LENGYEL

1. KOLBERG Lud 19, 159 478. sz. = CZERNIK, 275

UKRÁN—OROSZ

1—2. Csernüsev 6. sz. (+ var. jegyz.-ben; uo. további variánsait is.)

ALBÁN

1. Lambretz, 145* = Frashëri, 236* prózai mese **2.** Hahn 101. sz. prózai mese.

GÖRÖG

1. Tommaseo III, 78 töred. **2.** Hahn, 10. sz. prózai mese.

Összesen: 141.

IRODALOM

Nigra 1858 délfrancia eredet; Veszelovszkij 1866 bírálja Nigrát. Szilády 1879: a széphistória délszláv megfelelőiként 2 var. Veszelovszkij 1881: nem-csere változatainak tárgyalása, katonalányt délszlávok az olaszból. Nigra 1884: délfrancia eredet. Sozonović 1886: olaszok a délszlávoktól. Veszelovszkij 1887 bírálja Sozonovićot. Nigra² 1888: portugál—francia—görög—szláv elterjedés, román népekhez a délfranciából. György 1911: nemzetközi elterjedésű. Szegedy 1913: a széphistória délszláv forrásaihoz **9—11., 13., 19.** Pável 1913: ugyanahhoz **14.** Bajza 1934: ugyanahhoz **5.** Entwistle 1939: portugál—délszláv—albán—görög—román—csch—ukrán elterjedés bibliográfiai utalások nélkül, francia eredet. György 1941: nemzetközi elterjedésű. Faragó 1956: a csángó ballada a román Mizil Crai-ból. Istványovits 1959: nem-csere elterjedése Grúziától Franciaországig, román—grúz változattípus balkáni eredetű. Pires de Lima 1959 50 portugál, 100 spanyol változat. Anderson 1959: katonalány-típus és mesei rokonainak összefoglalása.

Ez a balladánk újabb felfedezés Moldvából: 1954-ben tették közzé első töredékes változatát, azóta előkerült teljes formában is. Ennek szövege a következő:

Az öreg Dancia magát siratgassa:
Istenem, istenem, kilenc lyányom közül,
Kilenc lyányom közűl még egy fiam sincsen.
Istenem, istenem, ki váltson fel ingem,
Ki váltson fel ingem katona-rabságból?
Legkisebbik lyánya ajtóján hallgassa.
Apám, édesapám,
Veressük hajamat vitézek módjára,
Szabassuk köntösöm huszárok módjára.
Fel is felpattana szürke paripára.
Mikor eléméne a Duna martjára,
El is elindula katona-rabságba.
Istenem, istenem vajon e mi lehet,
Vitéz-e vaj kegyes?
Tán ülése hojza, mintha vitéz volna,
Személye úgy hojza, mintha kegyes volna.
Hirejzünk el mü es híres guzsalykákat,
Híres guzsalykákat, híres puskacskákat.
Met ha vitéz lészen, a puskából veszen,
De ha kegyes leszen, a guzsalyból veszen.
Guzsalyra se néze, s a puskából veve.
Ott se ismerék ki, vitéz-e vaj kegyes?

Hirejzünk el mü es híres kereszteket,
Hires keresztekbe hires rozmarintot,
Mert ha vitéz leszen, tetejéből veszen,
De ha kegyes leszen, az aljából veszen.
Aljára se néze, tetejéből veve,
Ott se ismerék ki, vitéz-e vaj kegyes.
Hirejzünk el mü es hires istállókat,
Hires istállókban meleg feredőket,
Mett ott kiismerjük, vitéz-e vaj kegyes?
Szolgáim, szolgáim, mikor én lehuzom,
Mikor én lehuzom lengyel sarku csizmám,
Akkor rikojtsátok: szökjél, uram, szökjél,
Szökjél, uram, szökjél Ferenc Jóska császár,
Égetik országod, rabolják népedet.
Ott se ismerék ki, vitéz-e vaj kegyes?
Istenem, istenem kilenc esztendeje,
Kilenc esztendeje, három teljes napja
Együtt iszunk, eszünk, egy asztalnál ülünk,
Még se ismerjük ki, vitéz-e vaj kegyes?
Én vagyok, én vagyok öreg Danci lyánya,
Öreg Danci lyánya, legkisebbik lyánya,
Kilenc lyánya közül még egy fia se vót,
Aki őt felváltsa katona-rabságból.

1. Kallós Z. gy.

Balladánk legkorábbi feljegyzése a magyar széphistória az egész elterjedési területen. Műköltői termék ugyan, de szerzője megmondja verse végén, hogy horvátból fordította, s a dészláv népi változatok sok részletben meg is egyeznek vele. Ez a szöveg tehát — bár magyar nyelvű — tulajdonképpen a délszláv változatok első feljegyzésének tekinthető. Igazolja azonban a nemzetközi ballada létezését már 1570-ben. (A portugálok első adata 1619-ből származik.)

Francia nyelven mindössze egy délfrancia töredék két feljegyzése áll rendelkezésünkre:

1—2.

A háborút kihirdették. Lent, a tengermelléki vidéken, Ossau-ban van egy nemes úr, három lánya van. Odamegy az elsőhöz: lányom, elmész-e oda? Nem, nem, atyám, a harcba nem megyek. Odamegy az utolsóhoz: lányom, elmész-e oda? Ó igen, ó igen, atyám, elmegyek a harcba. Adja nekem lovát, amely harcolni képes; adja nekem a fegyvereit, amelyeket a királytól kapott; adjon nekem egy kis apródot, aki hű legyen hozzám. (Jeanne a harcos rendezi katonáit, az ossau-i gárdát szétszórta.) A zárójelbe tett rész a múlt századi feljegyzésből hiányzik.

A portugálban már teljes a történet és igen gazdag változatsor áll rendelkezésünkre: háború támad (legtöbbször Franciaország és Aragon között, ritkábban az öreg nemes földjein). Az apa átkozza feleségét, hogy hét lánya van, de egyetlen fia sem, akit a hadba küldhetne. Legnagyobb, vagy legkisebb lánya vállalkozik, hogy helyettesíti, adjon neki fegyvert s lovat. Apja vonakodik, hátha felismerik: szőke hajad van — adj ollót, levágatom; tüzes a szemed — lesütöm a földre; domború a melled — a páncél elnyomja; finomak

kezeid — a szél eldurvitja; kicsi a lábad — nagy csizmát veszek; kicsiket lépsz — férfiak előtt nagyokat fogok lépni." Ezután következik a felismerés. „Anyám meghalok Dom Martinho szemeiért" — mondja a királyfi. „Teste férfi test, szemei női szemek!" Az anya különböző próbákat ajánl, hogy fia megbizonyosodjék a lovag lányvoltáról: hívja vacsorára, ha férfi, magas székre ül, ha nő, alacsonyra; vigye vásárba, kardért vagy szalagért fog-e nyúlni; menjenek együtt aludni — a lányt azonban esküje köti, hogy alsó-nadrágját ne vegye le alváskor; végül fürdőbe mennek. A próbák száma gyakran négy. Az utóbbi próba mind a tizennégy portugál változatban benne van, bár többször romlott formában, vagy felcserélt sorrendben. Általános az a megoldás, ami a magyarban is megvan: vetkőzéskor levelet hoz apródja, vagy a lány maga jelenti be, hogy haza kell sietnie, apja, anyja halálán van. Sőt, három esetben pontosan azt a formulát találjuk, mint a magyar balladában: mikor egyik lábáról húzni kezdi a csizmát, akkor jön a hír. (**2., 5. 6.**) A távolból azután odakiáltja az ifjúnak: hét évig szolgáltam, szűzként jöttem s szűzként térek haza. Az ifjú néha elkíséri, néha házassággal végződik az ének, máshol a lány apjának dicsekszik el viselt dolgaival, s hogy csak a hetedik év végén ismerte fel egy vitéz a mosolyáról.

A spanyol és katalán változatok semmi újat nem hoznak, csak különféle kopások teszik elmosódottabbá a történetet a portugálhoz képest; például az ifjú, aki felismeri a hősnőt, azt mondja, hogy feleségéhez hasonlít — végül feleségül kéri; a próbák is egyre kevésbé értelmesek: malomba kell menni s ott liszthez nem nyúl, hanem halászik, vagy lent tépni mennek s a lány sokat tép, illetve a len felé mennek (valószínűleg az áztató felé) s ő megáll a parton stb.; a kertben mandula helyett almát választ és végül, az utánasiető királyfinak akkor adják feleségül, ha felismeri a hét nővér közül. Itt is levágja a haját a hősnő két szöveg szerint. Néha három lány szerepel az énekben, vagy hét, de csak háromnak sorolják fel nevét, nincs meg ilyenkor azonban az az elem, amikor a francia apa végig kérdi három lányát, hogy melyik hajlandó helyettesíteni. Érdekes, hogy az egyik változat (**9.**) „portugál hajadon"-nak nevezi a hősnőt.

A katalán változatokban a már ismert próbák közt (kertben virágok és gyümölcs közt választani, fürdés a mentő levéllel — ebből néha úszás lett —, együtt alvás, ebédrehívás, kenyér-szegés, vagy sok evés-kevés evés) feltűnik a borivásban való versengés is.

Az egész ibériai területre jellemző, hogy az apa átkozza hét lányát, vagy feleségét, hogy nem szült fiat.

Vázlatosabbak de egységesebbek az olasz változatok, amelyek egész Észak-Olaszországban ismeretesek. (Egy részüket csak kivonatból használhattam, a. ol csak egyes motívumok vannak felsorolva. Ezt az alábbiakba bele kell szá nítani.) Az apa baját itt már csak lánya kérdéséből és vállalkozásából tudjuk meg: „Mért sirsz apám, elmegyek helyetted a háborúba?" Itt azonban mindig csak erről az egy lányról van szó, nővéreit egyetlen szöveg sem említi. Egy változatban még találkozunk az apa aggodalmával, hogy felismerik lányvoltát, általában azonban csak a kérések következnek, hogy mit adjon vele apja: fegyvert, lovat, ruhát. Ebből teljesen *hiányzik a hajvágás motívuma*, viszont kilenczer fordul elő, hogy apródot kér (néha szolgát), aki hű legyen hozzá.

A próbák itt szintén eléggé másodlagosnak látszanak: egy-egy esetben egy-két-három próba szerepel, négy próba nyolczor, sőt egyszer hat próbával

is találkozunk. (Érdekes, hogy a négyes szám emelkedik ki a Csudahalott csalogatási kísérleteiben is.) Tizszer fordul elő a vásáron való válogatás, amelyben háromszor a csév (szövésnél használt eszköz) is felbukkan; a termésvirág közti választásból itt már csak virágszedést találunk (9), vagy elutasítja, vagy nem. Előfordul az együttalvás is (6) és nyolc szövegben tíz egyéb próba is, ami elég nagyfokú variálódásra mutat.

A fürdő próba itt folyóvízben, vagy tengerben folyik le és gyakran úszás, vagy vízen való átkelés formájában jelentkezik. (Pl. **1.**: passare un'acqua—un' aqua a passe.) Egyszer utolsó előtti a próbák közt, vagyis nem ez a csattanó, a **11.**-ben pedig teljesen hiányzik. A levéllel való menekülés általános, de már csak egyetlen piemonti változat (Asti-ból) kapcsolja a cipőhúzás pillanatához.

Új elem, hogy négy változatban nem apját helyettesíti a lány, hanem bátyját, sőt egyszer apát helyettesítve bátyjától is búcsúzik. Ez annak lehet következménye, hogy az olasz fogalmazásból kimaradt a bevezető rész az öreg emberről, akinek nincs fia, csak lánya. Végül előbukkan a portugál—spanyol énekek általános befejezése is: lányként jöttem, lányként megyek haza.

Az egyetlen gottscheei német szöveg csak egy lányról tud, aki öreg apját helyettesíteni akarja, férfi ruhát kér tőle s tanácsot, miként viselkedjék a seregben. — Ne vegye le kalapját, mint a többiek, mert vörös copfjáról felismerik, ne énekeljen, mikor a lovat csutakolja, és hasonlók az apa tanácsai, s ha kérdik, miért tesz így, válaszolja, hogy a „mi vidékünkön így szokás" Hét évig van a hadban, leleplező próbákat az ének nem említ, s mikor hazatér, kigúnyolja társait, hogy nem fedezték fel leány voltát.

A gazdag délszláv hagyományban a hadbahívás levél (fermán) vagy hírnök útján történik. A nevek itt a legtarkább sokféleségben szerepelnek. Öreg apa helyett háromszor itt is a bátyját kell helyettesítenie, aki fiatal házas, azért szomorkodik a hadbahívás miatt. Másutt anyjával, illetve apjával és anyjával beszéli meg hadbamenését, s nincs indokolva az apa öregségével; egy esetben pedig a helyettesítendő apát egyenesen „fiatal zászlós"-nak nevezi a szöveg. Ezek a romlás jelei, annak ellenére, hogy a délszláv anyag elég sokszor és részletezve adja elő a hadból kiöregedett apa motívumát. A lányok száma itt legtöbbször kilenc (nyolc esetben), ritkán hét (egy), ill. három (kettő); négy esetben egyetlen lányról van szó s nyolc változatból, illetve kivonatból nem derül ki a lányok száma. A hősnő itt is férfiruhát, fegyvert, lovat kér különböző fogalmazásban, apródot sosem, s szolga két esetben megy vele. Szinte teljesen hiányzik a hajvágás motívuma: egyetlen bosnyák szöveg tud róla; ha másutt haját említik, mindig arról van szó, hogy rejtse el a férfiak elől (kalapja alá, vagy vitéz módra vállára engedi), s a befejezésben is mellét és haját mutatja fel üldözőinek. Tizenkét szöveg adja a gyanakvó ifjú vagy király ajkára, hogy „járása (stb.) férfié, tekintete (stb.) nőé". A legnagyobb különbséget az eddigiekkel szemben a próbák mutatják. Termés-virág közti választás egyáltalán nem ismeretes, külön termésről (dió) és virágról is egy-egy változat tud. Általános a vásár, vagy bazár és a választás fegyver (puskapor, golyó stb.) és női holmik közt (ékszer, tükör, selyem, s négyszer *guzsaly)*. Itt is találkozunk olyan megoldással, mint néha portugáloknál, hogy a leányholmit választja ugyan, de megmagyarázza: húgainak veszi stb. Négyszer kell együtt hálnia az ifjúval, egyszer füvön (ahol nyomát kell eltüntetnie) s igen gyakoriak az erőpróbák: ködobás (6), ugrás, futás, puskadobás (három-

szor) s végül különböző más feladatok (lópatkolás, lovaglás, vagy körtáncban és énekben való versengés, mind egy-egy alkalommal). A fürdő három esetben van meg eredeti formájában; tizenkétszer át kell úsztatnia folyón; ennek már nem a levetkőztetés a célja, hanem szintén erő- és vitézség próba. Itt is előfordul, hogy nem az úsztatás a végső próba, mást még hatásosabbnak éreznek utána (3). A levéllel való menekülés ennek megfelelően csak a három fürdési jelenetnél szerepel; az átúszást ugyanis kitűnően megállja, s utána a túlsó partról csúfolja ki a hoppon maradt vitézeket, tehát nem is volna értelme. A három fürdő jelenetben sincs azonban említve a csizmahúzás; vagy akkor jön a hír, mikor gombolkozik, vagy mikor bemegy a fürdőbe. A próbák száma is különböző: egy próba két ízben, kettő négyszer; legtöbb a három (tízszer), de van négy próbáról szóló változat is (2). Meg kell még említeni, hogy isztriai és szlovén változatokban (**3., 9—12.**) *Dunát* kell átúsznia, éppen ott, ahol a legtávolabb esnek a Dunától, s akár a Dráva, Mura, Száva, akár a tenger közelebb esnék. (Ezt már BAJZA is észrevette.)

A befejezés itt is sokféle. Legfeltűnőbb és sehol máshol nem ismeretes (a széphistórián kívül), hogy a lány mellét, hosszú haját mutatja a túlsó partról a királyfinak csúfságul, hogy nem ismerte fel (7; haját:2). Ez a megoldás oly módon is jelentkezik, hogy valamelyik próbánál megreped ruhája, vagy lepattan egy gombja és kilátszik melle. Másféle befejezések: kicsúfolja a vitézeket, illetve dicsekszik ügyességével (4) szüleinek elbeszéli viselt dolgait (2). Magában mondja, vagy a Drina túlpartján, hogy felismerhetetlenül szolgált hét évig; hazáig üldözik (5), házasság lesz belőle(4), egyszer hiába kéri feleségül az ifjú, háromszor egyszerűen hazatér a szülők örömére, sőt van olyan megoldás is, ahol a próbákon győztes leányt haza engedik a hadból, a többieket nem.

Igen gazdag a bolgárok gyűjtött anyaga, s legfeltűnőbb benne számunkra, hogy tizenkétszer találjuk benne a *Bankó* nevet, széphistóriánk névadó hősét, melyet egyetlen délszláv változat sem ismert. Emellett a bolgár anyag részben további kopásokat mutat, részben szorosabb egyezéseket a távoli nyugati és magyar anyaggal. Itt is találkozunk olyan megjelöléssel, hogy apja „mlad junak" tehát fiatal (4).

A lányok száma túlnyomórészt kilenc (13) vagy kilenc s a tizedik a legkisebb (11); nincs szám említve nyolc változatban, csak hét esetben szerepel egy vagy három leány. Néha itt is átkozza az apa lányait (5) egyébiránt legtöbbször sír (20). A sok ruha-kérés (23), ló (29) és fegyver (25) mellett különlegességek is szerepelnek (pl. bivalyszekér). A bőven részletezett kívánságok teljesülésük alkalmából újból elhangzanak (elmentek a vásárba és vettek), ezáltal ez lesz néha az elbeszélés legterjedelmesebb része. Apródról, szolgáról nincs szó, egyszer azonban kísérettel vonul hadba a lány, és hat esetben unokatestvéreivel együtt, akik egyes próbáknál segítenek is neki. Ellenben néha levágatja haját a bolgár lány is (7-szer) mint a portugál és a magyar.

Egyéni vonás a felismerésnek olyan módja, hogy a királyné megálmodja, hogy lány van a seregben (4), vagy a lány Lázár napkor énekel az istállóban, esetleg fennhangon tűnődik, vajon nénjei odahaza éneklik-e a lázárnapi énekeket — s ezt hallja meg a királyné (15).

A próbák itt is a „tönkreéneklés" állapotát mutatják. Tizenöt esetben egyáltalán nincs próba, (hatszor kétségtelenül hiányzik a történetből, kilenc viszont töredék, ahol esetleg régebben meglehetett). Csak egy próba szerepel négy változatban, két próba nyolcszor, három hétszer és még öt próba is háromszor. Itt is a bazár a legáltalánosabb, amelyben igen sokszor *guzsaly*

a nő próbaköve, de csak kétszer fegyverrel szembeállítva, kétszer furulya vagy dob, egyszer furulya és kard, egyszer alma a párja, kétszer van magában a guzsaly, s kétszer csak furulya.

Gyümölcs is szerepel néha, de sosem virággal együtt. A virág külön előfordul hétszer (egy csokrot szed-e vagy kettőt), sőt olyan változat is van (3), ahol külön-külön mind a kettő szerepel, csak más-mással párosítva. A délszlávban annyira kedvelt erőpróbák itt hiányzanak, csak egy céllövésről tudunk, sőt az átúsztatás, ill. tengerbegázolás is csak két-három változatban fordul elő. A fürdő maga — igen megkopott formákban ugyan — de tízszer is előfordul. (Három variánsban nem utolsó próbaként, sőt kettőben mindjárt ez az első.) Hiányzik azonban a levéllel, üzenettel való menekülés, s ugyanígy teljesen kimaradt a cipőhúzás emlegetése. Egyetlen esetben tér ki a próba elől apja halálhírével — ezt a szöveg jóelőre elmondja, — máskor a hírnök a fürdés pillanatában megszólal ugyan, de azzal, hogy aki lány, jelentkezzék, mire ő meghajol a császár előtt. Más megoldások: a parton gombolkozik, s kiderül lányvolta, vagy előre megy és meg is fürdik; van, ahol betegséggel ijeszti a sereget a fürdéstől, vagy azzal beszéli le, hogy megfulladnak; ismét máshol maga borotválja az egész sereget, vagy egyszerűen „ment ahová a többi", illetve azzal bújik ki alóla, hogy anyja megátkozta, ha fürdik. Mindenképpen látszik, hogy ez a rész elvesztette eredeti értelmét, vagy eredeti csattanóját.

A befejezésben ugyanilyen jelenségeket látunk. Háromszor lelepleződik a lány, balladánk általános felfogásával ellentétben. A már ismert megoldások mellett (messziről odakiált a vitézeknek, illetve „lányként jövök haza") másokat is találunk: a sereg egyszerűen feloszlik; hazatérőben egy más vajdával találkozik, aki előtt leereszti haját; madárrá változva repül apja térdére, ott elalszik, a cár embere visszaviszi s mikor a cár ölében felébred, ijedtében meghal, illetve elárulja magát. Három esetben a befejezés egy mondat: nem ismerték fel!

Míg a bolgároknál kopást, töredékességet látunk, a románoknál mesés továbbképzést, ennek következtében hosszúra nyúlt terjedelmet. Legfeltűnőbb újság a három lány próbára-tétele hadba-induláskor. Az apa ugyanis farkas, medve, sárkány alakban állja útját egymásután vállalkozó lányainak: a két nagyobb visszafordul, csak a legkisebb nem, aki a ménesből kiválasztotta a legrosszabb csikót — táltost — s annak tanácsával legyőzi a veszélyeket, átrepüli a sárkányt. A próbák alatt segítségére van egy kutyája, vagy varázstűje, amely elmondja mindig a királyné terveit.

Ezek a próbák is eltérnek az eddig látottaktól: vadászaton, vagy sétán „tegyen vele kísérletet a szénaboglyán", ajánlja a királyné, „ha nő, lelök a szénaboglyáról" (a lány kacag: „tudom, hogy fogok viselkedni", de a megoldás nincs elmondva); vagy csípőt mérnek a kaszárnyában, de ő levágja a magáéról a húst; vagy le kell feküdnie, de gödröt ás magának, abban nem látszik nagy csípeje stb. Ha buzogány és villa közt választ, akkor is feldobja buzogányát a levegőbe, hogy az kilenc óráig nem esik le és kilenc országot repül át, sőt olyan variáns is van, ahol az első lány eljut a császárhoz, de lelepleződik lányságát s csak a legkisebb tudja megtartani titkát. Itt-ott azonban feltűnnek ismerős motívumok is: szinte minden változatban lebocsátja a lány haját; többször találkozunk a délszláv változatok jelenetével, hogy a lány kigombolja mellét és messziről megmutatja a királynak (ez egyszer az első lány leleplezésénél van elbeszélve), sőt az ugyancsak délszláv kődobás-

versenyt is újra halljuk. A guzsaly és puska (bot) közti választás (**3.**, **4.**) a magyarral hozza rokonságba. Azonban az elmondott mesés—fantasztikus továbbfejlesztés és az eredeti történet nagyon megfakult és ritka részletei (fürdőpróba egyszer van levéllel: **2.**) arra vallanak, hogy ez a fogalmazás a közös történet végső feloldása.

Görögöknél egy verses töredéken kívül prózai mesés változatról tudok. A történet még a közös tartalomhoz közel áll, de végén mesésen van továbbfejlesztve. Itt is öreg apának kellene hadba mennie; három lánya van, mint a franciában s mint ott, itt sem akarja a két öregebbik vállalni a helyettesítést; sértő szavakkal otthagyják apjukat. A legkisebb elmegy a harcba férfiruhában, győz, s visszatérésekor, idegen herceg veti alá próbának (füvön hálás, de a lány alatt friss marad a fű); a lány távolból itt is odakiáltja az ifjúnak, hogy lány — a továbbiakban azután az esküvőjén megszólaló néma asszony történetéhez kapcsolódik az elbeszélés. Részben ugyanezt vették át az albánok is a görög hősnő Theodora nevével együtt, részben a románoknál is található három próba kerül elő náluk is: az apa folyóvá, majd szörnnyé változva ijeszti meg nagyobb lányait. A hősnőnek szőrszálra rálehelve csodás kutya jelenik meg és segít megállni a próbákat (akinek elültetett virágja előbb virágzik, az férfi s a kutya naponként öntözi a lányét) s a továbbiakban vagy a görögben is található mesemotívummal vagy mással kiegészítve fejeződik be a történet.

Szlovákoknál is három lánya van az öregnek, aki végig kérdi őket, mint a francia (és a görög), hogy elmennek-e helyette a harcba, de csak a legkisebb vállalkozik, s lovat, nyerget és fegyvert kér. Apja tanácsot ad, hogy a harcban maradjon hátul, de a lány nem fogadja meg, elől jár a csatában, s mindenkit megöl; vagy már táborba érkezésekor megtetszik a királynak s feleségül kérné, ha lány volna, mire felfedi magát. A próbák itt tehát már szükségszerűen elmaradnak a történet más alakulása következtében. Ez a fogalmazás, néha szószerinti egyezésben, hol egy lánnyal, hol hárommal terjedt el csehektől lengyeleken át oroszokig. (Morváknál ugyan három lányról hallunk, de nincs az apa kérése és a kettős elutasítás.)

A nemzetek változatainak áttekintése után könnyű a kialakulás helyét és a terjedés útvonalát megállapítani. Az egyetlen töredékes francia szöveg (két változata) nem lehet a teljes régi francia hagyomány képviselője. Erre két bizonyítékot hozhatunk fel. Az első az, hogy a katonának öltözött lány tettei a francia hagyományban négy más balladában is fel vannak dolgozva. Egyikben a lány szeretője búcsúzik, mert másnap hadba vonul. A lány vele akar menni a királyt szolgálni. Hét évig katonáskodik anélkül, hogy felfedeznék, akkor megsebesül. Csak akkor hiszik el, hogy lány, mikor felfedi mellét (Rolland I, 140). Másikban is hét évig van harcban, hazatérésekor alig ismerik meg férfi-ruhában; nem üdvözli apját-anyját; három gyermeke van föld alatt, negyedik a karján (Canteloube III, 359). A harmadikban szeretője után megy katonának öltözve a seregbe, de az kegyetlenül fogadja: „Ha tudtam volna, hogy utánam jössz, a tengeren tulra mentem volna" s a lány siratja sorsát (Puymaigre Messin, 33). Több változatban található a negyedik: egy kapitány elcsábítja és elhagyja szállásadója lányát. Az sok pénzt kér atyjától, hogy lovagi öltözetet, fegyvert vehessen, felkeresi a hűtlent és párbajban megöli. A király megkegyelmez neki bátorságáért. (Fleury, 278. Puymaigre Messin 78. Rossat 24 a-f, Beauquler 17—18 A-B.)

Mindezek a történetek lehetnek későbbi leszármazottai az eredetinek

s jelzik, hogy a katonalány—történet egykor mennyire kedvelt lehetett; egyúttal megérttetik, miért szorult ki annyira a hagyományból, hogy csak két töredéke maradt fenn: ilyen modern átköltések foglalták el helyét.

A másik érv: hogy a rövid töredéknek is vannak olyan elemei, amelyek felhasználhatók összehasonlító megállapításokra s több nemzet balladájának francia eredetére mutatnak. Ilyen a kezdés, ahol az apa kérleli három lányát egymás után, s csak a legkisebb nem utasítja el. Ez a motívum a görögöknél fordul még elő, és (az egykori Magyarország területén élő) szlovákoknál. Nyilvánvaló mindkét esetben francia származása és odakerülésének útja. A másik elem az apród-kérés. Ez a rész az olaszban helyenként szószerint egyezik a franciával (apródot kér, aki *hű legyen* hozzá), máshol pedig nem ismeretes, vagy csak nyomai vannak (szolga, kíséret, unokatestvérek). Ez összekapcsolja az olasz fogalmazást a franciával. Ugyanekkor még a töredékes francia is sokkal részletesebb, ameddig megvan, mint az olasz, ahol már kimaradt a hadbahívás, s az öreg és a lány párbeszédének nagy része, ami az egész elterjedés-terület tanúsága szerint eredeti motívum. Csak az olasz lehet a leszármazott, s az elbeszélés megszakadása a franciában utólagos pusztulás következménye. Ez még világosabb lesz a magyar változat alapján. Itt azonban már nem a töredékes franciával való összehasonlítás vezet bennünket tovább, hanem a portugál—olasz—délszláv anyaggal való egybevetés. Van ugyanis olyan motívum, amely a spanyol—portugálban, magyarban és délszláv—bolgár—románban egyaránt megjelenik, de teljesen hiányzik az olaszból: a hajvágás. Minthogy az Ibériai félszigetről az olaszok átugrásával nem kerülhetett a délszlávokhoz s tovább hozzánk, (sem fordítva), csakis az eredeti franciának ma már hiányzó részében lehetett meg, onnan kerülhetett telepeseink révén hozzánk, s tőlünk szomszédainkhoz. Erre vall a délszláv anyag kettőssége is: náluk tulajdonképpen megmarad a lány haja, csak egy változat ismeri ezt a mozzanatot — talán bolgár átvételből, ahol gyakoribb.

Van olyan elem is, amely a délszlávban nincs meg egyáltalán, csak a portugálban (háromszor), olaszban (egyszer) s a magyarban: a csizmahúzás szószerint egyező emlegetése. Ez is csak a franciából kerülhetett hozzánk az olaszhoz és portugálhoz hasonlóan. Van azután olyan elem, amely egyedül a portugálban és magyarban van meg világosan, s csak kopott részletei tűnnek fel olaszoknál és szerbeknél: a választás gyümölcs (termés) és virág közt. (Sokszor a portugálban is romlott.) Ezeknek a részleteknek vallomása alapján teljesen világos, hogy a magyar ballada nem szomszédainktól került hozzánk, hanem közvetlenül nyugatról, tehát csakis a franciáktól. A francia Katonalány magyarországi hatását mutatja a szlovákok háromlány—jelenete is. Hogy ez nincs meg az egyetlen moldvai magyar változatban, még nem jelenti, hogy nem volt meg az egykori magyar hagyományban. Az egyetlen, peremterületen fennmaradt változat mellett élhetett még más fogalmazás is a magyarok körében. A szlovák változat elég töredékes; éppen a leghatásosabb rész maradt ki belőle: a nemet leleplező próbák (s ez nem újabb változás, mert az egész északi terület fogalmazása egyezik vele); ez nem vall első forrásból való közvetlen átvételre.

A magyar ballada franciából való származása utólag ismét bizonyítja a teljes történet egykori meglétét a franciáknál. Szövegünk ugyan szinte a szófukarságig kopott (pl. elején és a végén), s vége kétségtelenül romlott (a fürdő próba után a lány már nem lehetett tovább együtt társaival, tehát

csak ő mondhatta, hogy „hét éve együtt voltunk, s nem ismertetek fel" — mint annyi más idegennépi változatban, — s nem a vitézek mondhatják, jelen időben; így értelmes az önleleplezés is — távolból). Azonban minden lényeges elemét tartalmazza az elbeszélésnek s a végétől eltekintve helyes sorrendben, helyes értelemben adja elő; s így a teljes ép történet meglétét igazolja mind a magyar hagyományban, mind a franciában.

Meg kell itt említeni, hogy fogalmazásában régies, sőt középkori vonásokat is őriz. Ilyen a *kegyes* ismét a vitézzel szembeállítva, s ilyen a „veressük hajamat" aminek a csonka változatban „vágassák" felel meg; középkori emlékeink használják a *ver* szót ebben az értelemben (NyTSz *ver* címszó).

A franciára mint kisugárzó központra utal a portugál—spanyol anyag másodlagos, széténekelt volta is: a sokféle, háromnál több és sokszor értelmetlen próba, általában a halmozás, ami az apa aggódásában is feltűnő (négy-öt-hat féle kifogást kell a lánynak megválaszolnia); jellegzetes a bőbeszédű előadás is, ami még néha akkor is hosszú szöveget eredményez, amikor fontos részek kimaradnak belőle. A francia balladák elterjesztését Portugáliában is és Katalóniában is éppenúgy a középkori francia királyságnak tulajdonítja Wolf (Proben, 20), mint Görögországban Baud—Bovy nyomán mi tettük. Jellemző, hogy ebben a két országban nincs történeti epika, de van sok ballada, míg Spanyolországban, ahol francia uralom nem volt, alig van ballada, annál inkább van epikus ének. S balladánknál maradva nem lehet véletlen, hogy egyik spanyol változatban „portugál hajadon"-t látunk hősnőként. A ballada tehát, s köztük a Katonalány balladája is Franciaország felől terjedt először Portugáliában és Katalániában, s onnan tovább Spanyolországban. A francia eredet régóta, sokaktól vallott nézetét Anderson balladánkkal kapcsolatban ugyan némi fenntartással idézi: „Bischer wurde diese Frage so beantwortet, wie dies in ähnlichen Fällen (sowohl hinsichtlich der Volkslieder als hinsichtlich der Prosaerzählungen) in der Regel angenommen wird und wie es auch aus kulturhistorischen Gründen zu erwarten ist: entstanden in Frankreich, weitergewandert nach Italien, andererseits über Spanien nach Portugal. Allerdings liegt eine gewisse Schwierigkeit darin, dass sich in Frankreich (wie schon vermerkt) keine genau entsprechenden Fassungen erhalten haben." Azonban ő még nem tudhatott a magyar balladák tanúságtételéről, sem egyéb összehasonlító eredményeinkről (s úgy látszik, nem tud a pontosan egyező két töredékről). Különben egy előző mondata arra mutat, hogy ő is lehetségesnek tartja a *mai* francia Katonalány-formáknak egy *előző* régebbi formából való alakulását: „... die *heutigen* französischen Balladen weichen besonders in der Form sehr stark ab" (kiemelés tőlem), vagyis hangsúlyozza mai voltukat.

Mindent egybevetve Franciaországból terjedt el a Katonalány balladája portugálokhoz (közvetve spanyolokhoz) és olaszokhoz; továbbá görögökhöz és magyarokhoz; tőlünk került a bolgárokhoz, ahol még elég gyakori a magyarral közös hajvágás-motívum és a lányok kilenc száma, de a történet már erős szétoldódásnak indult. Részben tőlünk kaphatták a délszlávok is, erre vall a kilences szám gyakorisága, valamint a Duna emlegetése nyugati területeken; De hathatott rájuk az olasz ballada is, erre vall a magyar fürdő-jelenet helyére kerülő víz-átúszás ami tovább változtatja az olaszban még fürdési próbaként felfogott úszási jelenetet; és erre vall az apa helyett szereplő bátya is. Hogy nem fordítva kell a hatást felfognunk, azt láttuk az „apród" mozzanatánál: az olasz közvetlenül a franciából alakult. (S talán a bolgárból kerülhetett a hajvágás mozzanata az egyetlen bosnyák változatba.)

A kopási folyamat még számos más vonásban is jelentkezik, különösen a próbák számában, sorrendjében, értelmében; kopásnak kell tekintenünk, hogy a hajvágásból haj-mutogatás lett, s olyan értelmetlenségeket is, mint öreg apa helyett „fiatal zászlós" anya stb. emlegetését.

Az olyan közös elemek, mint a guzsaly (magyar, bolgár, ritkán szerb és román) szintén kapcsolatra vallanak, s miután már eldőlt az elsőbbség kérdése, a kapcsolat csak magyar származás lehet. Minthogy szerbben is, bolgárban is többször találjuk romlott formában, mint teljes épségben, ez is igazolja az átvétel útjáról vallott nézetünket. Ha pedig a spanyol—portugál változatok *len*-nel kapcsolatos értelmetlen próbáira gondolunk, valamint az olaszok *csév*ére, nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy ez is egy franciáktól hozzánk származott elem, ami a latin szomszéd népeknél már csak értelmetlenné válva tartotta fenn a szövés-fonás valamiféle emlékét. Ebben az esetben még világosabb volna az elem magyar származása a Balkánon.

A franciák közvetítésével érthetünk meg olyan egyezéseket, mint amilyen a portugál szövegek, a magyar ballada, sok délszláv változat, a széphistória és egy-egy ritka bolgár variáns közt látható: „O corpo tenia de hombre Os olhos de mulher são" (**1.**). „Tán ülése hojza, mintha vitéz volna, Személye ugy hojza, mintha kegyes volna" „Na skoku je kano i delija, Na pogledu kano i divojka" (**9.**) „Te szép tekéntésed leány módra vagyon, Te járásod neked féfi módra vagyon" Търсътъ мясъ дивсйкъ, Погледъ мясъ млат юнак. S csak így érthetjük meg az ibériai változatok egyezését a bolgárral abban, hogy az öreg átkozza lányait, illetve feleségét, hogy mért csak lányokat szült.

Nem kétséges, hogy magyarországi franciáktól, valószínűleg magyarok közvetítésével jutott balladánk a szlovákokhoz s tőlük morvákhoz, csehekhez, ukránokhoz. A gottscheei németek szlovénektől és isztriai horvátoktól kaphatták, mert azokban a változatokban találhatók olyanféle tanácsok a lány viselkedésére vonatkozóan, mint náluk. A másodlagosság (illetve harmadlagosság) következménye ott is, hogy kimaradtak a nem-leleplező próbák (mint az északi szlávoknál, és sok bolgár változatban is). A románok változata pedig valami olyan területre mutat, ahol albánokkal, bolgárokkal és szerbekkel egyszerre érintkeztek; ez magyarázná az albánokkal való egyezést (három lány kipróbálása) olyan elemek társaságában, amelyek csak a szerbben vannak meg (kebel mutogatása) vagy csak a bolgárban (és magyarban) a hajvágás. (Magyar kapcsolatot az albánnal egyszerre nem lehet elképzelni.)

Hátra van még a széphistória és a néphagyomány összefüggése. A szerző vallomását, a horvátból való fordítást különösen két rész erősíti meg: a keblek mutogatása az ének végén és az erőpróbák. A felfedett kebelről való felismerés ugyanis — a más jellegű román szövegeket figyelmen kívül hagyva — egyedül a délszlávban fordul elő. (Bár e tekintetben meggondolkoztató az egyik újabb francia elbeszélés hasonló befejezése!) Hasonlóan tipikusan délszláv vonás a kődobás, a futás-ugrás és hasonló próbák. (Már a borivás-próbát nem merném idesorolni: egyetlen horvát példája, valamint a katalán adat inkább arra mutat, hogy alkalmi variáció.) Nem kétséges tehát, hogy a névtelen szerző csakugyan használt egy horvát szöveget. Erre vallanak a fenti szószerinti egyezések is, valamint a befejező rész és a Vuk változat egyezése, amelyet már Pável és Szegedy is idézett.

Vannak azonban nehézségek is ebben a vonatkozásban. Ilyen mindjárt a Bankó név, amely *egyetlen egy délszláv szövegben sem került elő*, ugyanakkor

nagy mennyiségben találjuk a *bolgároknál*. Bolgárból való fordítás nem csak azért tekinthető kizártnak, mert a névtelen szerző kifejezetten horvátot mond, s ezt a környék horvát telepesei is valószínűvé teszik, valamint a végvári katonaság összetétele is, hanem a bolgár változatok tartalma miatt is: azokból nem lehetne a fenti részeket, sőt az egész elbeszélést sem megmagyarázni. Fel kell tehát tennünk azt, hogy a Bankó név a magyar hagyományból került a bolgárba, mint az egész ballada, s a semptei névtelen is a magyar népköltésből merítette. Ennek lehetőségét több olyan elem is alátámasztja, amely arra vall, hogy ismernie kellett a Katonalányról szóló *magyar* szövegeket is. Ilyen mindjárt az elején :„... Én szerelmes atyám, beretváltasd hajamot, Huszármódra mostan csináltasd ruhámot..." ami szószerint egyezik a moldvai balladával. S ilyen a történet csattanója, a fürdési jelenet, amely a magyar—nyugati formával egyezik, s nem a horváttal. Igaz, hogy ez a motívum megtalálható igen ritkán a délszláv anyagban is, de éppen a magyar nyelvterülettől távolabb eső, bosnyák részekről (Bogišić változata pedig bolgár—szerb érintkezés területéről), ahonnan széphistóriánk forrását nem származtathatjuk. De a próbák felépítése is arra vall, hogy egy megadott szövegbe illesztettek bele újabb elemeket: az első próba még úgy van fogalmazva, mint a ballada: „Ifju vitéz legyha leány lészen, Orsóra, rokkára tekinteti lészen; De ha firfi leszen: melette elmegyen És fényes fegyverre neki szeme leszen... Orsóra, rokkára nem akara nézni, ... stb." s a végső, a fürdőpróba is teljesen a balladából ismert módon van előadva, csak bőbeszédűbb. Közben azonban megváltozik az előadás: elmarad a próbák kitűzése, majd hasonló szavakkal ábrázolt lefolyása, s az egymásután következő próbák ritmikus ismétlődése. A vitézek sorra biztatják leánytársukat újabb versengésre, s ezt a vetélkedést egymásba fonódva, szinte novellaszerűen adja elő az ének. S miután mindenben legyőzte őket a lány, térnek vissza a vitézek a királyhoz, aki gondolkodóba esik a hallottakon, s ismét ő tűzi ki a végső feladatot, amivel újra visszazökkenünk a balladai elbeszélés menetébe. Nemcsak az 1+4+1 próba, hanem az előadási modor megváltozása is elárulja a beillesztést. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a délszláv változat epikus előadása, és egyes részei tetszettek meg az énekesnek, így találta alkalmasnak a korábban ismert balladát széphistóriai feldolgozásra. A „fordítá" kifejezés jelenthet ennyit is: részletek fordítását, illetve kompilációt, hiszen a naiv költészetben sem a „szörző" sem a „fordító" nem jelent még pontosan körülhatárolt fogalmat.

Amennyiben a Bankó név a magyar balladából került a bolgárokhoz, akkor az öreg vitéz nevében kétféle változat élhetett egykor: a moldvai Danci (Dancia) és a széphistória Bankója. Mindkét név középkori magyar személynév, vagy abból magyarázható. Bankót lásd 1222: Bancone comite, 1483: Benedicto Banco (EtSz.); Danci pedig talán a Dancs (1478, EtSz.) moldvai sziszegő változata, kicsinyítőképzővel. S talán nemcsak a Bankó került át szomszédainkhoz, hanem a Danci-Dancsi is. A horvát Danica (**22.**) és Duncsics (**11.**) lehetnek ennek származékai, vagy behelyettesítései.

Most vessünk még egy pillantást témánk tágabb rokonságára is. Balladánk meséjének fő pontjai, a férfiruhába öltözött leány és a leleplezésére kitalált próbák, más történetekbe ágyazva, más műfajokban is feltűnnek, mesében, és középkori legendákban, elbeszélésekben. Ezekben azonban többnyire valóságos nem-cserével van összekötve, ahol a végső (fürdő) próba alkalmával csodálatosan átalakul a lány ifjúvá — ilyen legendákat említett balladánkkal párhuzamban Veszelovszkij, s késői leszármazójukról írt

GYÖRGY (1941, 289 és ua. 1911) — vagy a kijátszott mesebeli démon átkától változik át férfivá, mint a mesékben. (Lásd AARNE-Th 514, BP III 57, ANDERSON, ISTVÁNOVITS.) A nem-próbák más típusban is szerepelnek (Aarne-Th 884, Motif-Index H 1578). Legfeltűnőbb, hogy a balkáni és grúz mesekincsben a nemcsere szüzséje a katonalánynak román—albán változatával olvadt egybe: az apja által próbára tett három lány indul el férfiruhában s a harmadik változik át végül valóban férfivá. ISTVÁNOVITS ezeket a grúz meséket a balkáni szövegek átvételének tartja, mert különben ott sem a katonalány külön nem ismeretes, sem a nem-csere, csak a kettőnek az az összeolvasztása, ami a balkáni mesekincsben található.

Feltűnőbb és meglepőbb az az egyezés, amely egy régi kínai énekkel kapcsolja össze balladánkat. A Mu-lan énekéről van szó, amelyet NAGY László szép fordításában ismer a magyar közönség. (Lásd TŐKEI *Zenepalota*, 80. Erre a kínai énekre utalt már PÁVEL is, közelebbi forrásmegjelölés nélkül.) Ebben nem az apa sír, hanem a lány, hogy apját csatába szólítja a *kagán*. „Az én apámnak nincs legényfia, Szegény Mu-lannak nincs egy bátyja sem, Vásárba megyek lóért, nyeregért, Apám helyett a hadat viselem." Ezután előadja az ének, hogy szerzi be különböző vásárokon a felszerelést, hogy száguld csatából csatába, hallja „a hu-lovak barbár dobaját" s szerez érdemeket a kagán előtt, s tér vissza örvendező szüleihez; s mikor lányruhába átöltözve megjelenik katona-társai előtt, akik őt hazakísérték, meghökkenve mondják: „Tizenkét évig vitéz volt velünk, Most meg szemünk egy kisasszonyra lát!"

A költemény egy X. században lezárt gyűjteményből származik, de maga a szöveg sokkal régibb, talán 4. vagy 5. századi is. „Abból a tényből, hogy igen vitatott maga a Mu-lan név, nem tudják ugyanis eldönteni, hogy családnév-e, vagy személynév, továbbá hogy a „Menny fiát" a vers több ízben *kagán*nak mondja, arra lehet gondolni, hogy a költemény valami módon kapcsolatban lehet egy „hu" (barbár) nép folklórjával." (TŐKEI Zenepalota, 121; lásd még TŐKEI 1958.) Minthogy a szöveg az idézet alapján olyan szoros egyezéseket mutat balladánkkal s olyan sokféle részletben, hogy ezeknek egymástól független együttes kialakulását nehezen képzelhetjük el, nem tartjuk lehetetlennek, hogy a Katonalány alapmeséje a népvándorlás hullámaival került Európába, s itt kapta (esetleg a meséből) a nem-próbák kiegészítését, s úgy alakult francia földön balladává.

Azonban nem akarunk belemélyedni ebbe a bonyolult kérdésbe, sem a nem-próbás katonalány-ballada és a nem-cserés mese-szüzsé elsőbbségének kérdésébe. Számunkra elég annak megállapítása, hogy az általunk áttekintett ballada-változatok az egész téma-rokonságban egy szövegileg szorosan összetartozó csoportot alkotnak, s hogy ennek a csoportnak eredete és elterjedési útvonala úgy határozható meg, ahogy mi a fentiekben megtettük.

A rossz feleség. Változatai:

MAGYAR

1. NÉPR. P. Vitnyéd, Sopron m. **2.** MNGY VIII,193 Nagylengyel, Zala m. **3.** BN, 173 Boda **4.** Ethn. 1907, 156 Ghymes, Nyitra m. **5.** MF 2391a Kisgyőr, Borsod m. **6.** EA 2584,168 Szentgyörgypuszta, Pest m. **7.** KÁLM Sz I 3. sz. Szeged, Felsőváros **8.** Uo. II,15 Tiszahegyes. **9.** EA 621,189 Nagyszalonta, Bihar m. **10.** EA 2276,66 Györgyfalva, Kolozs m. **11.** MNGY VIII,18 Nyárádszentanna. **12.** SEPRŐDI 1903 Kibéd, Marosszék **13.** EA 2276,65 Sepsiköröspatak, Háromszék m. **14.** MF 4210d Énlaka, Udvarhely m. **15.** SzNd

33. sz. Ditró, Csík m. **16.** Uo. 27. sz. Kászonimpér Csík m. **17.** Cs—V 126 sz. = Pt 315 sz. Kászonimpér **18.** SzNd 14. sz. Kászonújfalu, Csík m. **19.** M. Sz. 6369 Bogdánfalva, Moldva **20.** ERD III, 170 **21.** EA 3640,24 Lovaszpatona, Veszprém m. **22.** Kézirat Szandaváralja, Nógrád m.

NÉMET

A német változatok tömegéből említsük E—B 910 sz. a—d, MARRIAGE 196 sz. és KÖHLER—MEIER 209. sz.-ot (ugyanott lásd a további nyomtatott változatok felsorolását is). Dalunk a német nyelvterület minden részén feltalálható a volgai telepesektől a braziliai kivándorlókig (mint a publikációk, a DVA kérdésemre adott felvilágosítása, valamint anyagának helyszíni átnézése alapján meggyőződhettem).

HOLLAND

LOOTENS—FEYS 91. sz. továbbá kézirat a DVA-ban.

GÖRÖG

LÜBKE, 45.

AROMUN

WEIGAND II, 56—57.

BOLGÁR

SbNU 10, 108 2. sz.

Rész variáns:

FRANCIA

1. ROLLAND I 31. sz. a. 1724-ből **2.** Uo. b. Lorient körny. **3.** Uo. c. (töred.) **4.** Uo. d. Jura **5.** LIBIEZ III 15. sz. Hainaut, Belgium **6.** CANTELOUBE IV, 335, Cherbourg **7.** FLEURY 359/I. Basse-Normandie **8—11.** De la GRUYÈRE 16 (4. var.) Svájc **12.** BEAQUIER 125 Jura, Svájc **13.** CANTELOUBE III,332 Franche-Comté **14—16.** BUJEAUD, 67 (3 var.) Bas-Poitou, Angoumois, Aunis **17—18.** DECOMBE 46. sz. Miniac-Morvan és 48. sz. Rennes **19.** CANTELOUBE III,165 Bas-Limousin **20.** TIERSOT Mélodies II/40.

OLASZ

1—2. NIGRA 84. sz. A—B Torino körny. **3.** NIGRA 107. sz. uo. **4.** BERNONI, Punt. XI. 3. sz. **5—6.** GIANNINI, 197 26. sz.$^{+}$ var. (kontamináció).

PORTUGÁL

1. BRAGA II, 257 IV/18. sz. Madeira.

A DVA felvilágosítása szerint dán, horvát és liv változatai is vannak.

IRODALOM

KÖHLER—MEIER 209. sz. magyar, görög és aromun változatokra utal a német anyaggal kapcsolatban (Schnorrs Archiv 14,206. G. Meyer és 15, 108 Harsu nyomán). ORT: német változatokra utal E—B alapján, D = ORT; CS—V: E—B. alapján német eredetű.

18.

Jöjjön haza édesanyám,
Mert beteg az édesapám!
Várj, lányom egy kicsit,
Hadd táncoljak egy kicsit.
Mingyár én is menyek.
Egyet-kettőt fordulok,
S minnyár otthon leszek!

Jöjjön haza, édesanyám,
Dörgölje meg édesapám!
Várj, lányom, stb.

Ezután sorra Gyóntassuk meg, édesapám,

Már meghót az édesapám,

Már meghót az édesapám, majd

„Temessük el édesapám!

Itt változik a refrén: Mondd meg: akik viszik,
Hogy kert mellett ne vigyék,
Mer horgas a karja,
Megakad a karóba,
Visszajő a nyakamba!

Végül: Jöjjön haza, édesanyám,
Eltemették édesapám!

Erre az asszony sirat, de nem urát, hanem lepedőjét:

Jaj, jaj, lepedőm,
Szép fehér lepedőm!
Mer én urat még kapok,
De lepedőt nem szabok,
Mer én fonni nem tudok,
Lepedőt sem csinálok.

Ez a lepedő-siratás ritka. (**11, 13, 18—19.**) Gyakoribb, hogy az asszony akkor tér házába vissza, amikor a temetés után kérők jönnek hozzá.

Az utóbbi formát mutatják a német szövegek is. A magyarral való egyezés olyan fokú, hogy — délnémet változatokban — még a dallam kétféle tempója is megvan bennük: a lány hívó szavainak lassú, vontatottsága s az asszony feleletének pattogó táncüteme, ami minden dallammal feljegyzett magyar dalban megtalálható. Egyébként is a kétféle szöveg szinte egymás fordításának hat.

Megvan azonban a lepedő-siratás egy hasonló francia és olasz balladában, amely viszont egész menetében — rokonvolta ellenére is — eltérő. A férj beteg, orvost, vagy valami ennivalót kér; felesége úgy megy el érte, hogy húsvéttól szt. Denis-ig odavan. Mikor visszatér, hallja a halálharangot. Hálát ad Istennek. Mikor belép a házba, látja, hogy férje hat sing vásznába van becsavarva. Ekkor siratja a vásznat, vagy ha az ki is marad, neki áll ollójával, és levagdossa róla. Mikor szájához ér, fél, hogy megharapja, kezénél, hogy megveri. Neveti és kicsúfolja a temetést, majd egyes változatokban a klerikust ágyába viszi, vagy egyenesen férjhez megy.

A sok „Je regrettais bien ma toile et mon peloton de fil" „Je ne regrette que la toile Qu' il m'a emporté pourri" „Je me suis mis à pleurer Mais ce n'était pas pour li. C'était pour mes deux aunes de toile Qui étaient autour de li."

stb., valamint az olaszban még kifejezettebb „a filare ci vuol pena, dei mariti ce n'e cosi" (Fonni bánatot okozna, nem úgy uramért) kétségtelen összefüggést jelent a magyarral. Német területen viszont „Varianten, in denen die Witwe ihr Leintuch beweint, sind uns nicht bekannt", írja kérdésemre SEEMANN Erich a Deutsches Volksliederarchiv teljes anyaga alapján. Ugyancsak nincs meg az olyanfajta részlet, mint „Horgas a karja, megakad a karóba", amire viszont a francia asszony félelme emlékeztet, hogy ura keze megüti, szája megharapja. S nincs az eleje: „Mondd meg: akik viszik, Hogy kert mellett ne vigyék", amire a portugál dalból jön a visszhang: „Hivja a sirásókat; Gyertek, komáim vigyétek egyenes uton, hogy mielőbb odaérjetek."

A lepedősiratás a francia balladában általános, erre vannak a nagyszámú változatok felépítve: ez a csattanójuk. A magyarban viszont egy-két változatban tűnnek fel, s ezek nélkül is hatásos a történet. Nyilvánvaló, hogy mi vettük át s nem fordítva. (Az olaszokat itt is csak rendkívül szűk és távoli területen találjuk: mindössze két feljegyzése van Turin mellől. Innen nem kerülhetett a magyarokhoz.) Kérdés csak az, mint magyarázzuk a német és magyar ballada nagyfokú egyezését?

Feltűnő, hogy a magyar fogalmazás teljesen egységes abban, hogy az asszony (illetve két esetben a férfi) *táncból* nem akar hazamenni haldokló párjához. Ez a vonás a német változatok túlnyomó nagy részében hiányzik, csak Ausztria, Bajorország és Csehország területén, valamint a Rajna mentén tűnik fel, tehát a francia és magyar határ mentén. Egységes továbbá a magyar abban is, hogy lánya hívja az anyát. Ez is felbukkan német területen néhány változatban, a Rajna mentén is, egyébként személytelenül hívják haza az asszonyt, leggyakrabban „Madame" megszólítással. A férfi szerepcseréjével holland és német területen szintén találkozunk szórványosan.

Feltűnő továbbá, hogy pontosan a magyarnak megfelelően, táncból hívják haza az asszonyt a görögben, aromunban és bolgárban. Ezek a szövegek összekötő kapocs nélkül, délen elszigetelve sem magyarból sem a németből nem magyarázhatók, azonban franciából, mint tudjuk, igen. Ugyanekkor a piemonti olaszok is dalolnak egy hasonló éneket, ahol szintén *táncból* hívják haza, de nem az édesanyát, hanem a lányt különböző halott családtagjaihoz. Itt tehát megvan a kettő együtt: a lepedősiratásos, általános francia forma is és a táncból való hazahívás; azonban az utóbbi már a teljes előfordulási területtől eltérő megoldással, tehát kétségtelenül elhomályosultan, másodlagosan.

Feltűnő az is, hogy a magyarok a kétségtelenül francia eredetű lepedősiratást ebbe az énekbe olvasztották bele. Ha német eredetű volna e ballada, nehéz elképzelni, hogy egy más néptől kölcsönzött elemet olvasztottunk volna bele, viszont arra sok példa van a ballada-vándorlások történetében, s eddig is láttuk sokszor, hogy ugyanattól a néptől hallott két ének elemeit összeolvasztja az átvevő.

Ha a német anyagot vesszük szemügyre, mind a táncjelenet kiesését, mind a személytelen hívást kopásnak kell minősítenünk. Tánc szerepel az *összes* népnél, beleértve a németeket is; erre utal a dallam felépítése is a lassú párbeszéd utáni gyors táncritmussal, ami szintén megtalálható a *németeknél is.* Ehhez képest kétségtelenül kopottabb az a változat, ahol elvont párbeszédet hallunk, nem tudjuk, hol van az asszony, csak azt, hogy nem kíván hazamenni, és minden rosszat kíván az urának. Mégis ezek a változatok vannak túlnyomó többségben, a személytelen hívással együtt. Maga a német anyag is azt mutatja

tehát, hogy a francia és magyar határ felől fokozatosan elszíntelenedve terjedt el dalunk az óriási német nyelvterületen.

Mindent egybevetve megerősödik az a meggyőződésünk, hogy itt is egy elveszett balladaszerű francia szöveggel kell számolnunk, amelyet átvettünk s helyenként össze is olvasztottunk a vele rokon másik francia szöveg egy elemével; s hogy ez a ballada is két oldalról hatolt be a német területre, a francia és magyar határon keresztül, ugyanúgy, mint a már tárgyalt „Három árva".

A hűség próbája. Változatai:

MAGYAR

1. MNGY III, 15 (Udvarhely m.?) **2.** ERD I, 422 (Nyelvjárása alapján moldvai csángó) **3.** MCsB 12c Trunk, Moldva (részletek, kontamináció). **4.** MF 106a—b Tordátfalva, Udvarhely m. (Lejegyzetlen, „A hűséges lány", rossz henger, semmit sem hallani" megjegyzéssel.)

FRANCIA

1. Millien II, 178A+ var.+ Nivernais **2.** Uo. 168.+ Piguet+ még 5 **változatát** sorolja fel.

PORTUGÁL

1—15. Braga I, 33 = Geibel—Schack, 371; I,36, **39, 40, 42, 45—48, 50,** 52, 57, 59, 62 Madeira sz., 64 Azóri sz., 67 Rio de Janeiro.

SPANYOL

1. Wolf—Hoffmann 156. sz. = Geibel—Schack, 375 **2—3.** Wolf—Hoffmann II, 155 és 217 (= 168. sz.) **4—13.** Cossio—Solano 108—117. sz. **14—5.** Menéndez Pidal Asturiano 31—2. sz.

KATALÁN

1. Milá 202. sz.+ = Wolf Proben 67. sz. **2.** Milá? sz.* = Wolf uo.

OLASZ

1—4. Nigra 54. sz. A—D Piemont **5.** Ferraro B. M. 35. sz. **6.** Ferraro Monf 41. sz. **7.** Gianandrea, 270 7. sz. Marchigia **8.** Widter—Wolf 91. sz. Velence **9.** Babudri, 176 12. sz.+ Veneto **10.** Giannini, 151 7. sz.? Lucca **11.** Marcoaldi, 151 Piemont vagy Liguria **12.** Bolza, 53. sz. **13.** Pergoli 23. sz. **14—5.** Bernoni, Punt. V. 6. sz. és IX. 1. sz. **16—17.** Ferraro Ferrara, 14 2. sz. Ferrara és 105 18. sz. Pontelagoscuro. 6 változatra utal Nigra és DVA, Faenza, Firenze, Dalmácia, Lombardia és Trentino területéről.

HOLLAND

1. Horae b. 26. sz. = Wolf Altholländ. 28. sz. **2.** Lootens-Feys 48. sz.

ANGOL

1. JAF 1909, 379+ **2.** Mackenzie, I 63A+

NÉMET

A rengeteg német változatból lásd: E—B 67 sz. a—f, Hauffen 55, 55a sz. Mittler 56. Meinert, 243 stb.

VEND

1. Haupt—Schmaler 43. sz. **2.** Kuhač, 974. A DVA további 7 variánst tart nyilván.

SZERB—HORVÁT—SZLOVÉN

1. KUHAČ 104. sz. Jeruzalem, Štajer **2.** Uo. 103. sz. Zilska dolina u Koruskoj **3.** Uo. 238. sz. Muravidék **4.** Uo. 973. sz. Koruška mell. **5.** Uo. 973 var. Krajn. **6—27.** ŠTREKELJ I 773—794. sz. Muravidék, Nyugatdunántúl és Szlovénia. **28.** VUK (bécsi kiad.) II, 382

CSEH—MORVA

1—2. SUŠIL 114/245—6. sz. **3—8.** BARTOŠ—JANÁČEK 103 a—f. DVA még 12 változatot tart nyilván.

SZLOVÁK

1. HORÁK 22. sz. = Sl. Sp. II. 63. sz. Újbánya **2.** Sl. Sp. III 308. sz. **3.** SL'P I 365. sz. Hrinová **4.** U.o. 158. sz. Lysá p. Makytou **5.** ? ČERNIK 219. sz. **6.** KOLLÁR II, 382 (töredék).

GÖRÖG

1. LÜBKE, 227, BAUD—BOVY, 228—32. Lásd még D. Vlr. IV., 145 (76. sz.-hoz) felsoroltakat.
Részvariáns:

LENGYEL

1—7. KOLBERG Pieśni 24 a—g

IRODALOM

ABAFI Két népballada: magyar—német összevetés. PIGUET+ 1927 francia változatokról. BAUD—BOVY 1936 görög változatok a franciából. DÁNOS: magyar változatok katalán, holland, német (és téves) skót megfelelői, a magyar a németből. ORT[3]: elfogadja DÁNOST. CS—V: elfogadja DÁNOST. D. Vlr. IV, 145 1957: feketetengeri görög változatok a „Kegyetlen anyós"-sal kapcsolatban.

1.

Ihon nevekedék Egy arany almafa,
Körül folyta tövét Gyenge gyopár virág;
Alatta üldögél Szegény árva leány.
Köti koszorúját, Siratozza magát:
Sem apám, sem anyám, Sem gondom viselő!
Az ajtón hallgatja Egy kevély katona:
Ne sirj, ne keseregj Szegény árva leány!
Leszek apád s anyád, Mint gondod viselő!
Nekem bizony ne légy Te kevély katona,
Mert nekem is vagyon Jegyösöm, gyürüsöm,
Kiért én elvártam, Hét szép esztendeig,
Hét szép esztendeig Teljes harmadnapig.
De én még elvárom Hét szép esztendeig,
Hét szép esztendeig; Teljes harmadnapig;
De ha akkor sem jő, Én aztán elmegyek
Az apácák közé, Az apáca földre,
Ott én amig élek, Istent is szolgálok.
Ha pedig meghalok, Isten előtt állok.

ERDÉLYI változata néhány mozzanatban tér el tőle.

Ahol felnőtt vala egy édesz almafa.
Szárig gyopár virág alatta nőtt vala,

Szegény árva lyánka alatta ül vala,
Maga koszorúját kötögeti vala,
Hova gyopár nem ér, bila gyöngyvel toldgya.
Bila gyöngyvel toldgya, aranyval nyomtatja.
Énekeii vala tanolt énekeit,
Törölgeti vala keserves könnyüit.
Isztenem, isztenem, szerelmesz isztenem!
Apa sz anya nélkül, hogy kell igy megélnem!
Attya fiju nélkül, egy hitesz társz nélkül!
Mit fogok csinálni éltemben, egyedül?
Csak ajtón szólamlék egy idegen szózat:
Ne szirj, ne keszeregj, e szavakra biztat,
Apád, anyád (helyett) sz atyádfija leszek,
Hitesz társzad helyett hitesz társzad leszek.
Ne hitegessz ingem te kevély idegen,
Mert nekem isz vagyon jegyeszem, gyürüsszem,
Jegyesszem, gyürüsszem, jegybéli szép mátkám,
Ő lesz életemben nekem apám sz anyám.
Ki moszt isz oda van hadba hadakozni,
Hadba hadakozni, zászlót elhordozni.
Holnap délelőttre tán jó hírt fog hozni,
Hajnalkor akarok elibe indulni.

Egy trunki Zsivány felesége ballada is fenntartotta néhány sorát. Mikor az asszony panaszolja, hogy tolvajnak adták, a szövegben az áll: „... Ki moszt isz oda van *Hadba hadakozni*, |:Vaszkaput rontani:| Ermén papot ölni", majd később: „*Cak ajtómnál szólla Egy kevel katana:* Eressz bé jingemet" stb. (**3.**) Balladánk tehát Moldvában is több változatban élhetett, aminthogy VIKÁR tordátfalvi adata (**4.**) is tanúskodik egykori gazdagabb hagyományáról.

A színhely nyilván kert, erre vall az almafa alatt ülő lány s az ajtón megszólaló idegen.

A ballada érezhetően nincs befejezve. Ez nyilvánvalóvá válik, amint európai rokonságát is szemügyre vesszük. Eszerint csak szerelmi próbatétel volt a „katona" ajánlata, valójában ő a visszatért szerető. A felismerés mozzanata azonban már kimaradt a magyar szövegekből.

Eddig csak német megfelelőjéhez kapcsolták (ERK—BÖHME 67.). Ennek az elterjedt balladának állandó kezdőmotívuma a völgyben álló hatalmas hársfa, amely alatt búcsúzik az ifjú kedvesétől: vagy hét évre elmegy vándorolni, vagy háborúba, megy s nyárra ígéri a visszatérést. Néha gyűrűt ád a lánynak zálogul. Telnek az idő, nem jön a kedves. A lány kimegy az erdőbe (van olyan változat, ahol e ponton először kertet emlegetnek, aztán mégis az erdőbe megy ki sétálni) s lovaggal találkozik. Az kérdi, mit csinál itt, talán titkos szeretője van? Mire a lány megmondja, hogy kedvese visszatérését várja. „Láttam a szomszéd városban" mondja a lovag, „lakodalmát üli egy más lánnyal." A lány akkor is áldást mond rá, mire a szerető felfedi magát, s levonja a tanulságot: ha átkot mondott volna rá, örökre elhagyta volna. A történet nagyjából ugyanígy van meg, a hársfa-alatti kezdő-jelenettel együtt már egy 1592-i ponyván is. Egyes szintén XVI. sz.-i ponyva-változa-

tokban a búcsúzási jelenet hiányzik, csak a viszontlátás van a hársfa alatt, lényegében azonban a ballada mozzanatai kezdettől fogva változatlanok. Itt tehát nem csábítja kedvesét a visszatérő szerető, hanem saját hűtlensége hírével teszi próbára szeretetét. Már a hollandoknál csábítja is a lányt kedvese hűtlenségének híre után, s itt nincs búcsúzás a kezdetén, sem tanulság a végén (ha átkot mondtál volna..."). Egyebekben hasonlít a holland fogalmazás a németre, főképp abban, hogy itt is áldást mond a lány kedvesére hűtlensége ellenére is (bár nincs szó lakodalmáról). (**1.**) Ez a forma közép-helyet foglal el a német ballada és az alább tárgyalandó déli szövegek között.

Az olasz változatok igen egységesek (kivéve **10.**-et, amely talán nem is tartozik ide), azonban elég rövidek és kopottak; viszont a német fogalmazáshoz képest új mozzanatokat tartalmaznak.

Mindjárt az eleje emlékeztet a magyarra: Dalolj, leányka, daloj, mig férjhez nem mész! Nem akarok énekelni, sem nevetni, szivem szenved, mert kedvesem elment a háborúba, hét éve nem tért vissza. (A magyarban: Énekeli vala tanolt énekeit... stb.) Ezután elébe megy az úton, s találkozik egy ifjúval. Kérdi, nem látta-e kedvesét? Mire az ifjú viszont kérdi, hogy volt öltözve. A lány leírására azt feleli, hogy látta, mikor éppen temették. A lány bánatában földre rogy. Erre felfedi magát kedvese, (néhány változatban azonban a lány csak akkor hisz neki, mikor előmutatja a gyűrűt, amit tőle kapott). Ez a ballada egész Észak-Olaszországban el van terjedve. Lássuk ezekután a portugál—spanyol formát.

Itt találunk egyedül asszonyt lány helyett, aki azonban a magyarhoz hasonlóan kertjében ül, mégpedig gyümölcsöskertben, mint a későbbiek során kiderül, mikor narancsfáit akarja ajándékozni. Odajön az idegen — ez esetben egy tengerről érkező hajó kapitánya, — akitől az asszony kérdi, nem látta-e férjét. Itt is le kell írnia, milyen volt, s az olaszhoz hasonlóan itt is azt mondja az idegen, hogy meghalt, látta elesni a harcban. (Itt következik a három nagy sebről szóló, más balladából is ismert kép, melyről még szólani fogunk.) Az asszony jajgatja sorsát, mire az idegen kérdi, mit adna, ha mégis idehozná férjét. Erre az asszony felsorolja, kincseit, növekvő értékben, a mi „Csillagom-révészem" énekünk mintájára, egészen három lányáig (ez a jelenet a halálhír után értelmetlen s későbbi betoldás lehet). Végül az idegen kijelenti, hogy neki az asszony maga kell. Az úrnő felháborodva szolgáit kiáltja elő, ura felfedi magát, s a hitetlenkedő asszonynak gyűrűjét mutatja elő. Csak hűségének próbája volt az ajánlat.

Újabb részletek tűnnek fel a két katalán változatban. Franciaországba távozott a férj, felesége a kikötőben vár rá. A visszatérő és fel nem ismert urától kérdez utána. Az általatja, hogy látta, s utasítását hozza, hogy menjen máshoz férjhez, mert ő is elvette a francia király lányát. Az asszony ekkor is áldást mond férjére, s csak az apóst átkozza. Majd — Wolf szavaival — így folytatja: „sieben Jahre habe sie als glücklich Vermählte auf ihn gewartet, sieben andere wolle sie als verlassenes Witfräulein noch ferner auf ihn warten; kehre er auch nach diesen sieben Jahre nicht zu ihr zurück, so wolle sie Nonne werden." Ezután következik a felismerési jelenet. Amint látjuk, az idézett rész szinte szószerint megfelel a Kriza—változat végének.

A másik katalán szöveg halványabb és romlottabb, viszont az eleje közelebb áll a magyar, német és portugál formához. Itt ugyanis azzal kezdődik a történet, hogy a fenyőfa tövében alszik a szép asszony. Jön egy lovag, nem akarja felébreszteni, ibolyakoszorút vet a keblére. (Lásd a magyarban: Köti

koszorúját.) Az asszony felébred, kérdi hogy mi újság abban az országban, ahonnan érkezett. A válasz: egy zarándok meghalt. Mikor leírja, hogy milyen volt, ráismer férjére. Mindenáron oda akar vándorolni, hogy még egyszer láthassa, hiába ijeszti az idegen a nagy távolsággal és az életveszélyekkel. Ezután megismerteti magát.

A spanyol változatok a portugállal nagyjában egyező menetűek, azoknak más balladából beleszőtt mozzanatai nélkül (három tátongó seb, az asszony ígéretei, ha visszahozná urát). Viszont más eltérések látszanak benne utólagos betoldásnak: a visszatérő férj aznap még nem fedi fel magát, csak másnap, mikor feleségét gyászruhában találja, halott férjét gyászolva. Itt is megtaláljuk azonban a magyar balladának azt a mozzanatát, hogy az asszony apáca akar lenni a halálhírre.

Franciáknál és angoloknál (amerikaiaknál) csak egészen új hangú szövegekben ismeretes a hűségpróba. Az angol változatok kétségtelenül ponyvai eredetűnek látszanak. A francia szövegek viszont a XVIII. sz.-i pastourelle hangján adják elő az ismert történetet: két évi várakozás után pásztornak megy a lány — gyermekével karján — ott találja az idegen katona, aki szintén halálhírét hozza kedvesének, s mikor a kétségbeesett lány gyermekével együtt vízbe akarja ölni magát, felfedi kilétét, előhúzza a gyűrűt, amelybe a lány neve volt bevésve (**1.**). A másodikban hat év múlva tér vissza a katona, meg akarja kísérteni, s csak a visszautasítás után árulja el kilétét (**2.**). Hogy itt is csak későbbi, átalakult formával van dolgunk, amely nem a teljes régi formát őrzi, csak egyes mozzanatokat az eredetiből, azt az összehasonlító vizsgálatból fogjuk látni: a többi népnél fennmaradt régi balladaformák egyöntetűen mutatnak egy korábbi, francia balladára, amelyből mind levezethető. Minthogy a kelet-európai formák vagy a német, vagy a magyar származékai, ezeknek áttekintését későbbre hagyjuk, egyedül a görög változatokat vesszük előre, amelyek az egykori kisugárzó központ megállapításában segítségünkre vannak.

Náluk is asszonyról és visszatérő férjéről van szó, mint a spanyolban. A tartalom általában a következő (Baud—Bovy szerint): „A jelenet majdnem mindig egy forrásnál játszódik le, ahol az asszony vizet merít, vagy fehérneműt mos. Egy lovag jelenik meg és inni kér, az asszony sír, mikor meglátja, mert hasonlít urára. Az idegen azt állítja, hogy férje meghalt, ő temette el saját kezeivel. Felajánlja magát az asszonynak társul, de az elborzad az ajánlattól. Így, megbizonyosodva hűségéről, a férj felfedi magát." Lübke változatában a kolostorról is szó van: már tizenkét éve vár urára, de még három évig vár, és azután mint fekete apáca fog kolostorba vonulni. Ilyen részleteket idéz a D. Vlr. a Fekete-tenger partjáról. Ezek közt olyan kontaminációk is akadnak, ahol a hűségpróba és a kolostor emlegetése a híres francia „les métamorphoses" dallal van összeolvasztva (azonos tartalmú ének Petőfi „Fa leszek, ha fának vagy virágja" versével: a lány különböző alakokat akar felvenni hogy meneküljön szeretője elől, aki megfelelő átalakulásokkal akarja követni). Ez az ének egyetlen angol változatán kívül (Child 44. sz.) kizárólag és rendkívül nagy számban francia földön ismeretes. Ez is erősíti a görög Hűség-próba francia származtatását, amit ettől függetlenül is Baud—Bovy a következőképp foglal össze: „Notre chanson de l'épreuve de la femme à la fontaine a donc dû naître dans les Sporades méridionales, vraisemblablement à l'époque de l'occupation franque. Cette hypothèse est corroborée par la fréquence de ce thème dans les littératures populaires des péninsules ibérique

et italique." (A szerző figyelmeztet rá, hogy a „franque" szó itt — a görög szóhasználat szerint — általában neolatint jelent.)

Tegyük most egymás mellé a fő változatokat, hogy világosan lássuk összefüggéseiket és eltéréseiket. Az összeállításban aláhúzás jelzi a magyarban és még legalább egy nemzeti változatban előforduló mozzanatokat, ritkított betű a magyarból hiányzó, de legalább két nemzetnél szereplő, s nagybetű az egyetlen népnél található motívumokat.

magyar	német	holland
Kertben, gyümölcsfa alatt énekel, koszorút köt, várja kedvesét, aki 7 éve hadban van	BÚCSÚ A VÖLGYBEN HÁRSFA ALATT kert néha értelmetlenül	lány kimegy a h á r s h o z, nem találja kedvesét Jön egy úr kérdi,
BESZÓL egy katona, csábítja;	g y ű r ű, zálogul 7 év hadban	mit csinál, virágot szed? E l v e s z t e t t e m k e d v e s e m e t,
elutasítja	NYÁRRA VISSZAJŐ kimegy sétálni	s z e r e t n é k h í r t h a l l a n i r ó l a
még 7 évig vár, aztán apáca lesz	találkozik	Zeelandban van, a s z é p a s s z o n y o k k a l s z ó r a k o z i k
hajnalkor akar elébe indulni	KÉRDI: VAN-E FÉRJE? á l t a t j a, h o g y l a k o d a l m á t ü l i Á l d á s t m o n d r á P r ó b a v o l t, f e l i s m e r t e t é s HA ÁTKOZTÁL VOLNA ITT HAGYTALA VOLNA	A z é g v e z é r e l j e Aranyláncot kínál a lánynak, ha nem gondol többé rá Ha az égből a földig érne, akkor is rágondolnék inkább E l ő t t e d á l l, a k i t k í v á n t á l L é g y a f e l e s é g e m

Az összeállításból kiderül, hogy a németben van a legtöbb olyan részlet, amely sehol másutt nincs. Mindjárt ilyen a búcsúzási jelenet az elején. A portugál katalán, olasz, görög és magyar egyöntetűen a viszontlátással kezdi a történetet, az előzményeket is ekkor tudjuk meg, utólag. Ez a koncentrált forma megfelelőbb is a balladai stílushoz, s így elfogadhatjuk eredetinek.

A találkozás a portugálban és magyarban úgy esik, hogy a kertben ülő nőhöz bejön az idegen. Az olaszban és németben elébe megy az őt váró leány. Erre van utalás a magyarban is; a lány válaszában halljuk, hogy másnap akar kedvese elé menni. Valószínűleg ez lehetett az eredeti forma, s az *utalást*

Gyűrű

Olasz

Énekelj kislány

NINCS KEDVEM, kedvesem 7 évre hadba ment

Elébe megy az úton

Találkozás, kérdi kedvesét
Milyen volt ruhája
„Meghalt
Lány földrerogy
Felismerés
Milyen jelt adsz?
Gyűrűt

katalán

KIKÖTŐBEN várja

férjét (Fa alatt alszik)

Idegen jön, koszorút

dob rá
Férje után kérdez
PARANCSOT HOZ TŐLE: MENJEN FÉRJHEZ,
Ő is elvette afr. királylányt
Férjre áldást mond,
apósra ÁTKOT
7 évig vártam

még 7 évig, ha nem

jön, apáca leszek

Felismerés

portugál

Lugasban-kertben ül,

idegen jön HAJÓN (narancsfák)

Férje után kérdez
Milyen volt
Harcban elesett
HÁROM NAGY SEB
Asszony sirat
MIT ADNÁL? HA IDEHOZNÁM? ARANYAT STB.
3 MALMOT
3 LÁNYÁT
Te magad kellesz

Harag-elutasítás

Felismerés,
Próba volt,
gyűrű jel

spanyol

(SZÍNTÉR NINCS JELÖLVE)
Nő szólítja meg a lovagot, kérdi férjéről
„Milyen volt?"
Meghalt,
Volt egy kedvese,
aki megsiratta
3 LÁNYOMMAL MIT CSINÁLJAK
Gyere hozzám feleségül

Ne kivánd tőlem!

Inkább kolostorba vonulok

MÁSNAP GYÁSZOLJA,
„Én vagyok a férjed"

görög

FORRÁSNÁL MERÍT, VAGY MOS
Lovag jön, INNI KÉR

HASONLÍT URÁRA, ASSZONY SÍR
Férje meghalt, ő temette
El akarja venni,

Visszautasítja,

Még 3 évet vár, apáca lesz

Férj elárulja kilétét

alakították ki a németek és olaszok *valóságos* találkozássá, mert a kertben való találkozás másként nem volna elképzelhető. Ennek eredetiségét jelzi a kert-nélküli változatokban is szereplő *fa* (német, katalán) s a németben értelmetlenül emlegetett kert, mikor a völgyben, erdőben van a találkozás.

Különben igen sok változat emleget még náluk kertet a visszatéréskor. (A DVA anyagában 14 változat.)

A magyar lány *énekel* a kertben. Ez homályosan előkerül az olaszban is, mint egy személytelen szózat a lányhoz — „dalolj lányka". Erre mondja, hogy kedvese hét évre elment a háborúba, ami a kerti találkozásnál hangzik el a magyarban. Az olasz lány ezután a személytelenné vált — tehát valószínűleg másodlagos — rész után megy ki az útra és találkozik kedvesével.

A következő mozzanat, hogy a nő kérdezi az idegentől, nem látta-e kedvesét, az kéri, írja le öltözetét, aztán halálhírét költi, mire a nő kétségbeesik. Ez lényegében azonos az olaszban és portugálban, tehát valószínűleg eredeti motívum. Viszont teljesen kiesett a magyarból, a németben pedig egészen egyénien alakult: nem a lány kérdez kedvese után, hanem az idegen, s nem halálhírét költi, hanem lakodalmát (ez a katalánban is felbukkan). Ennek megfelelően a befejezés is teljesen elütő a többitől: nem is hűségét teszi próbára, hanem jószívét. Az olasz beéri a halálhírrel, mint próbatétellel, a portugálban és görögben van a magyarral egyező megoldás, hogy megkísérti csábítani. Valószínűnek látszik, hogy a haláihír (vagy hűtlenségének híre) is és az utána következő ajánlkozás is hozzátartozott egykor a történethez. Az elutasítással a magyarban megszakad az esemény; ezután következhetett a felismerés (az összes többi népi változat tanúsága alapján). A bejelentés — hogy csak próbára akarta tenni — szintén eredeti lehetett (német, portugál), sőt a gyűrűvel való bizonyítás is, ami olaszban is előfordul, németben is (néha már az elején, csonkán).

Összegezzük a tanulságokat. A magyarban hiányzik több lényeges mozzanat a balladai esemény közepétől kezdve, ami töredék-voltából következik, viszont *minden* meglevő mozzanat máshol is kimutatható, tehát *eredeti* motívum. A németben van a legtöbb máshol nem létező, másodlagos elem — ez tér el legjobban az általános formától. Ugyanakkor a magyarnak legtöbb közös eleme — lényeges különbségek ellenére is — a spanyol—portugál formával van, azután az olasszal, s legkevesebb a némettel — velük csak az közös, ami máshol is megvan, vagy mindenhol.

Azonban ha sok is az általános elem az olaszban és portugálban, másodlagos voltuk mégis nyilvánvaló. A portugálban világosan utal erre az a beillesztett, kerek, külön kis ballada, amely a „Csillagom révészem"-szerű kérdésfeleletekből tevődik össze, s ügyetlenül kapcsolódik a férj halálhíre és az idegen szerelmi ajánlata közé, valamint a három nagy sebről szóló rész, amely szintén csak a portugál változatokban található. Spanyolban ilyen a szintén elég ügyetlen másnapi gyász és kétszeri találkozás. Az olaszban különösen a kezdés elmesédott volta esik ki a balladai stílusból és a változatok összképéből. Nyilvánvaló, hogy eredetibb az a reális jelenet, ahol a lány bánatosan énekel, siratja elhagyatottságát, s erre szólítja meg a jövevény — mint ahol elhangzik egy személytelen felhívás: „dalolj" a lány megtagadja és elpanaszolja sorsát, s csak ezután válik konkrét jelenetté a történet: kimegy az útra és találkozik az idegennel. A magyar töredék nagy hiányokkal őrizte meg a történetet, de ami megmaradt benne, az eredetinek látszik és stílusában is igen balladai.

Szövegünk nem származhat a velünk szomszédos németektől. Ami kevés közös benne az övékkel, az is inkább különbözés. Az a megoldás náluk, hogy a lány elébe megy kedvesének, a magyartól teljesen eltérő szerkezetet hoz létre, s csak rejtett kapcsolatban áll a magyar ballada zárómondatával. A kert

is — balladánk színhelye — náluk csak elmosódott és második színhely, inkább említés, s mellette a valóságos színhely a völgyben álló hársfa. Minden egyéb eltér a magyartól.

Viszont a közvetlenül, sőt szószerint egyező részek a távoli, tőlünk elszigetelt portugál és katalán nyelvterületen maradtak fenn. Azonban ezektől is mélyreható különbségek választanak el. Mindez kényszerítően vezet egy francia ballada feltevéséhez, amelyet mi is közvetlenül a franciából vettünk át, mint a többi nép, de amazoknál jobban megmaradtunk az eredeti forma mellett.

Milyen elemek maradtak fenn a régi énekből az új francia ,,pastourelle"-ben? A legfőbbekre rá lehet ismerni az erős modernizálás alatt is. A szerető ,,bevonult" két vagy hat évre katonának—ez egyezik a hadba vonuló kedvessel, csak a szokványos hét év változott meg modern fogalmak szerint. Új elem viszont, hogy a leány pásztornak megy és legeltetés közben találkozik az idegennel. Ez a jelenet talán a Porcheronne-Kegyetlen anyós öröksége, és a pásztorköltészet divatja keltette új életre. Megjegyzendő, hogy PIGUET a Porcheronne későbbi változatának, a Germine-nek olyan variánsát idézi, amelyben az asszonyt visszatérő és fel nem ismert férje *kertben*, virágszedés közben találja. Látható, hogy a visszatérő katona-férj és a visszatérő katona-kedves rokon történetei többször keresztezik egymást. (A Germine-ben is férje kísérti meg elcsábítani az asszonyt.) Ezért a Hűségpróba francia történeteiben PIGUET a kettőt állandóan egymás mellett említi, mikor a variánsok tartalmát előadja: ,,met à l'épreuve la fidélité de la bergère, sa femme (ou fiancée), en lui disant que son mari (fiancé) est mort..." stb. Ez az összefonódás mutatkozik a szomszédnépi átvételekben is: olasz (magyar) *lány* — spanyol, portugál *feleség* hősnőben.

Kettőség mutatkozik a próbatétel módjában is **1.**-ben halálhírét költi, **2.**-ban pedig, mikor a lánynak mondja, hogy szeretőd vagyok, az nem ismeri fel, csábításnak véli s ,,vissza tőlem" szavakkal elutasítja. Vagyis a halálhírrel, illetve csábítási kísérlettel való próbát találjuk itt egymás mellett, míg a többi nemzetnél vagy egyiket, vagy másikat. Ilyen kettősség lehetett meg a régi franciában is. A többi mozzanat már teljesen azonos az eddig megismerttekkel, s csak modern fogalmazásban tér el tőlük: a találkozás, a lány kérdése, hogy nem látta-e kedvesét, a halálhír fölötti kétségbeesés, utána a felismerés és a gyűrű (illetve gyémánt). Mindaz tehát, ami az átvételek közös vonásának látszott. Egyedül a kolostor emlegetése maradt ki, ezt azonban a pásztorköltészet hangulata tökéletesen indokolja. S továbbra is egyéni megoldásnak látszik a németek átalakított szerkezete: a modernizált francia énekben sincs búcsú az elején, csak személytelen elmondásban tudjuk meg az előzményeket — ez is jellemzője a modernizálásnak — viszont jelenet-szerűen csak az újratalálkozásnál indul meg a költemény; s különlegesség marad a lakodalommal való próbatétel és az áldással felelő lány motívuma is.

Ez a megoldás terjedt el mindenfelé cseh-morva-szlovák területen. Néha még a búcsúval való kezdés is, mindenütt a lakodalom híresztelése és a lány áldása, majd felismerés és gyűrű. Ez tehát a német forma kisugárzási területe.

A délszlávok közt viszont másik forma él, szintén egyöntetűen: kertben virágot ültet a lány, mikor hozzá lép az ifjú katona és *koszorút* kér. ,,kilenc éve nem adtam koszorút senkinek, mióta kedvesem a hadba ment." ,,Kedvesed meghalt, vegyél engem másiknak." ,,Nem kell másik, az elsőt szeretem."

S egyetlen változat (**20.**) ehelyt a következő mondatot is tartalmazza: „Sim sedem lét ga čakala, Se sedem ga bom žalvala. Če ga med tem nazaj ne bo, Bo dekle zvésto v klošter šlo..." (Vagyis még hét évet akar várni, s ha aztán sem tér vissza, kolostorba vonul.) Az előzmények után fölösleges bizonygatni, hogy ez a változat a magyar fogalmazás átvétele.

Ezek mellett van a közvetlenül franciából származó görög ballada. A kelet-európai népek tehát három különböző forrásból kapták ballandánkat: franciáktól, németektől és magyaroktól.

* * *

Ezekután olyan magyar balladákról lesz szó, amelyeknek nem ismerjük ugyan francia párhuzamát, vagy pontos megfelelőjét, mégis francia átvételből kell magyaráznunk őket elterjedésük részletbemenő vizsgálata alapján.

A szégyenbeesett lány (Angoli Borbála). Változatai:

MAGYAR

137 változatát használtam. Ebből **103** magyarországi és csehszlovákiai, **34** erdélyi és Kárpátokon túli. Az utóbbiak az eseményt már csak a vőlegény érkezésétől adják elő, általában töredékek és más balladákkal sokszor össze vannak olvasztva.

PORTUGÁL

1—24. Braga I, 309, 356 = Geibel—Schack, 83, 359, 364, 368, 371, 374, 376, 378, 382, 384, 387, 390, 392, 397, 399 (Azóri szig.), 402, 405, 407 (Brazília), 411, 414, 416, 417, II. 222, **25.** Hardung, 195, **26.** Wolf Proben, 109

SPANYOL

1—2. Wolf—Hofmann II, 191, 192. **3.** Uo. 158 = Geibel—Schack, 407, **4.** uo. 138 **5—8.** Cossio—Solano I 18/58—61. sz.

ANGOL

1—8. Child 65. sz. A—H **9—10.** Sharp—K. 17. sz. A—B.

NÉMET

1—3. D. Vlr. 67. sz. 1—3 1. aus dem oberen Schwarzwald, 2. Zürich környék 3. Wolgakolónia, eredetileg Zweibrücken körny.

Rész-variánsok: *a*) kezdőformula.

ANGOL

1—2. Child 100, A, D **3.** Child 101. **4.** Child 66A

NÉMET

1—329. D. Vlr. 55. **330—389.** Uo. 73 (egyes változatai).

GÖRÖG

L. D. Vlr. III., 47—49.

FRANCIA

1. Legrand 25. sz. *b*) záróformula. **2.** Decombe 96. sz.

SZLOVÁK—MORVA

1. Sušil 89/181 **2.** Srezněvskij VII sz. **3.** Kolečány 13. sz. **4.** Medvecky D, 253 **5.** Sl. Pohl. 1897, 497 **6.** Sušil 92/193 (**2—6.**-t lásd „Kegyetlen anyós"-nál).

A lány szoknyája elöl rövidedik, hátul hosszabbodik, s mikor anyja kérdezi, azzal védekezik, hogy „Szabó nem jól szabta, varró nem jól varrta. Ez a szobaleány reám nem jól adta." Végül csak bevallja hét hónapi terhességét. Börtönbe vetik, hogy kivégezzék. Odajön bátyja (ritkán nénje, vagy maga a kegyetlen anya). A lány kéri, hogy engedjék levelet írni, illetve bátyja tanácsolja, hogy írjon levelet kedvesének. Néha ujjával írja s vére (egyszer), ill. könnye a tinta. Madárral küldi el kedveséhez. „Ha délbe érsz oda, tedd a tányérjára, Ha este érsz oda, tedd a párnájára, Tudom, elolvassa, könnyével áztatja, Sürü könnyeitől a betüt nem látja. Kocsisom, kocsisom, leggyorsabb kocsisom, Fogd be a hat lovat, azt is a legjobbat! Te legyél villámlás, én meg csak sillámlás, Életbe találjuk Hangoli Boriskát!" De mire odaérnek, már megtörtént a kivégzés. Ezután itt is következik a szerető már ismert küldözgetése, végül kiderül, hogy a lány halott, s a vőlegény is öngyilkos lesz kedvese holtteste fölött, e szavakkal: „Te meghaltál értem, én meghalok érted! Vérem a véreddel egy patakot mosson, Testem a testeddel egy sirba nyugodjon, Lelkem a lelkeddel egy istent imádjon!"

Főszereplőjének neve volt az, ami először felhívta figyelmemet a balladának — s egyáltalán balladáinknak — francia eredetére. Többnyire ugyanis Angoli Borbála a hősnő; ebből eltorzulva Hangoli Boriska s végül Homlódi Zsuzsanna vagy Londonvár Ilonka, illetve Londonvári Dorka, ebből Landervári sőt Undorvári Dorka, végül Hédervári Kata. Általános tapasztalat a balladai nevekkel kapcsolatosan, hogy amikor ideg n származású személyekről van szó, ezek mindig *szomszédos* népek nevét viselik. Nálunk német és török az idegenföldi vőlegény, Erdélyben túlnyomó a moldvai, Moldvában lengyel. Francia balladákban általános a spanyol és az *angol*. (Ilyen például az angolhoz férjhezadott francia királylány, aki mindvégig „átkozott angol"-nak szólítja vőlegényét, míg végül, a nászéjszaka után elfogadja „kedves angol"-nak.) Elvétve még nyugatnémet változatok is említik az „angol király fiát" (például a halálratáncoltatási történetükben), és olaszok — szintén franciáktól kölcsönzött balladákban. De angol balladában angol, a franciában francia mint név nem szerepel sose. Ez a név tehát francia—németalföldi környezetet sugall balladánk származási helyéül. Nézzük meg, milyen tanulságot nyújt elterjedése.

Németeknél balladánk epikus anyaga három külön típus közt szétosztva jelentkezik. Az egyik a „König von Mailand" címmel három változatban ismert történet, mely csak a francia határ mentén, Zweibrücken és Zürich közt a Rajna vonal három pontján került elő, a másik „Ritter und Magd" néven ismeretes, s egész Németországban elterjedt, a harmadik a „Schwabentöchterlein" (D. Vlr. 73.). Az első tartalma: Egy királynál nagy vendégség van; az egyik vendég a király lányával szeretkezik, azután eltávozik. A lány titokban megszüli gyermekét, bátyja segít titokban tartani. De anyja megtudja, ráveszi az apát, hogy a lányt kivégeztessék. A lány levelet ír kedvesének, egyik változat szerint ujja vérével, amit bátyja visz el neki. Nem találja otthon éppen kilovagolt. Mikor visszatér, meglátja a levelet, könnybe borulnak szemei, hogy alig tudja elolvasni. Nyergelteti lovát, lovagjaival siet kedvese megmentésére. Mielőtt akasztanák, kéri a lány, hogy várjanak, mert hallja kedvese paripájának dobogását. A hóhér megszánja, s várnak a kivégzéssel. Kedvese meg is menti, anyját leszúrja, kedvesét hazaviszi. Az apa később meglátogatja őket és kibékülnek.

Ez a történet amellett, hogy a távoli Rajna-vidékről nem kerülhetett hozzánk a nagy német nyelvterület átugrásával, minden részlet-egyezése mellett is döntő különbségeket tartalmaz: nincs benne a jellegzetes szoknyarövidülési mozzanat; a gyermek megszületik; a vége pedig átalakult tragikusból kiengesztelődéssé; kisebb eltérés, hogy az eleje kibővül s így nem *in medias res* kerülünk, mint nálunk, valamint az üzenet-küldés, mely nem madárral történik.

A másikban egy lovag egy parasztlánnyal szerelmeskedik, reggel pedig ki akarja fizetni, illetve szolgáját ajánlja fel neki. A lány elutasítja és szomorúan hazamegy. Anyja a városon kívül találkozik vele, s messziről kiáltja: Hogy volt sorod lányom? Szoknyád hátul hosszu, elől igen rövid! (Egyes változatokban vigasztalja is, hogy majd elteszik láb alól az újszülöttet.) A lány ágyba fekszik, szül és meghal. A lovag álmot lát kedveséről, felkerekedik, hogy meglássa, de már csak a temetési menettel találkozik; megcsókolja halott kedvesét, majd tőrét saját keblébe döfi. E történet egy román és germán népeknél egyaránt igen elterjedt ballada csoportba tartozik, a haldokló kedvessel már csak a temetésen találkozó ifjú balladatípusába. Ebben a szoknya—rövidülési mozzanat idegen, s egészen más összefüggésben, a közepén jelentkezik, így a mi balladánkkal nem hozható kapcsolatba. Ugyanez áll D. Vlr. 73-ra is, ahol szintén csak a szoknyarövidülésről szóló formula fordul elő.

Mit találunk angol nyelvterületen? A megfelelő szövegben egy lord lányát sokan és hiába kérik feleségül; végül a lány bevallja, hogy állapotos egy más lovagtól. Megtudják szülei, apja megnézi és látja állapotát. Ki akarja végeztetni. „Hol van egy fiu" kiáltja a lány, „aki elvinné levelem". Apród viszi el kedveséhez, a lovag azonnal nyergelteti paripáját. A lány a máglyán már hallja a közelgő lódobogást, de hiába kéri bátyját, hogy oltsa ki a tüzet. A későn érkező szerető bosszút áll a lány családján.

Egyetlen változat van, ahol a lány bátyja a következő szavakkal veszi tudomásul húga állapotát: „Mi történt zöld ruháddal, mely egykor oly hosszu volt? mi történt hosszu szoknyáddal, mely egykor oly bő volt? De a némethez hasonlóan más balladába is átment ez a motívum (lásd a „részvariánsokat"): a teherbeesett lányt apja, a király levetkőzteti, hogy lássa, lány-e. Szoknyája rövid volt, csípője kerek, arca sápadt és fakó" vagy „Alsó szoknyája oly rövid volt, Teljes kilenc hónapja viselős volt." Itt tehát annyival vagyunk közelebb a magyar balladához, hogy legalább egy változat tartalmazza magában az eredeti történetben is a rosszul álló ruha mozzanatát, másrészt nincs még szülés, s a vége is tragikus: a szerető már a halál után érkezik. A magyarban szereplő formulák is feltűnnek egyéb balladatípusban: (CHILD 66a) a szerető levelet küld kedveséhez: „amint az első sort elolvasta, bánattal telt meg a szive — Ahogy a következő sort olvasta, a könny elhomályosította szemét."

Még közelebbi vonásokat tüntet fel a megfelelő spanyol—portugál ballada. Ezt többféle, nem egységes előtörténet vezeti be, mely elmondja a szerelmesek együtt töltött éjszakáját, a fiú fogadását, hogy elcsábítja a lányt, a titok kiderülését; több változatban a lány egy bizonyos forrás vizétől esik teherbe. E bevezetés azonban többször el is marad: mindez arra vall, hogy ez a sokféle előtörténet másodlagos. Ahol elmarad, ott rögtön a ruha-rövidüléssel kezdődik az esemény s itt már nemcsak a szoknya elrontott alakja van meg, hanem a lány védekezése is, hogy a szabók rontották el. Pl. „Apjával ült egy asztalnál, az nagyon bámulta. Dona Areria, ugy látom, terhes vagy." „A szabók a bünösök, rosszul szabták szoknyámat." Magához hívta a szabókat

egy zárt terembe. Azok egymásra néztek és így szóltak: nincs itt a szoknyának semmi baja, kilenc hónap múlva már újra leér a földig (BRAGA, 382). Az apa elfogatja lányát, s készíti a máglyát. A lány egy apródot küld levéllel kedveséhez. „Ha alszik, ébresszétek fel, ha ébren találjátok, a levelet adjátok át," vagy „ha vacsoránál találjátok, állítsátok fel, ha sétál, azonnal nyujtsd át neki." „Ha ablaknál találod — nyujtsd át" stb. olyan variációkban, mint nálunk. Amint olvasni kezdi a levelet, sírva fakad. Lovait nyergelteti, patkoltatja. Azután jön az ibériai eltérés: barátnak öltözik, s a kivégzés helyén jelentkezik meggyóntatni a lányt, s így szökteti meg. Itt tehát ismét szerencsés kimenetel van a tragikus helyett. Ez a jelenet bő részletekkel van kiszínezve.

Egyes katalán változatokban a tinta helyett vérrel írt levél is szerepel, amit a távoli német analógiák miatt a német összkiadás össze nem függő vándormotívumnak tart (Bei uns konnten wir diesen Zug sonst nirgends nachweisen, wohl aber ist er in gleicher Situation (der Gefangene hat keine Tinte zur Verfügung) im Südslavischen häufig zu finden.) S egyáltalán a felsorolt balladák összefüggését tagadja, csak távoli, közvetett összefüggésüket ismeri el, annyira eltérnek egymástól, s területi kapcsolatuk olyan nehezen elképzelhető.

Ezt a kapcsolatot azonban megadja a magyar Angoli Borbála létezése. Ez ugyanis együtt tartalmazza mindazt az elemet, ami külön-külön, szétszórtan feltalálható a spanyol—portugál, az angol és a három különálló német balladában. Sőt még a madárral küldött üzenetet is megértjük, ha arra gondolunk, hogy a madárral való üzenetküldés francia lírai dalokban és balladákban milyen általános közhely. Így csak azt képzelhetjük el, hogy volt, de elveszett egy francia ballada, amely mindazt az elemet tartalmazta, amelyet a magyar is, felépítése is olyan lehetett, mint a miénk, vagyis mindjárt a rövidülő szoknya emlegetésével kezdődött — mivel a francia balladák is kitűnően tudják a lényeges elemekre letömöríteni s mindjárt az események közepén, hatásosan kezdeni a történetet. Innen került át a szomszédos népekhez köröskörül, több-kevesebb átalakítással, kihagyással vagy bővüléssel és elhomályosulással, és közvetlenül tőlük került hozzánk, ahol nagyjából hasonlóan, kihagyás nélkül maradt fenn a mai napig.

Elképzelhetetlen az összes mozzanatot egyesítő magyar változat a közbeeső francia nélkül. Annyiféle helyről nem szedhettük össze a különböző elemeket, és nem egyesíthettük új történetbe! Gondoljunk csak a kezdő jelenetre: a németek más történetbe ágyazott ruha-motívuma áll szövegszerint legközelebb a magyarhoz: Szoknyád hátul hosszú, elöl rövid. Viszont a spanyol—portugálban van egyedül a mentegetőzés: szabó rosszul szabta. Itt meg kell jegyeznem, hogy a motívum egészen elhomályosulva előbukkan egy francia balladás dalban is: a szülők lányuknak ruhát csináltatnak, „mely hátul rövid és elől hosszu". Így persze nincs is semmi értelme, viszont kétségtelenül bizonyítja a motívum egykori meglétét a francia nyelvterületen. (Francia **1.** Ezt megerősíti a motivum feltünése görög területen is.) Ha tehát nem számolunk egy francia ballada létezésével, akkor a magyaroknak a következő válogatást kellett elvégezni a kölcsönzésnél: átvenni a német változat mesevázát, amely csak a francia határ mentén él vagy az angolt (mert az áll aránylag legközelebb a mienkhez); ebből elhagyni az előtörténetet, és *egyes* spanyol—portugál változatok példájára mindjárt a leleplezéssel kezdeni, ezt azonban egy másik német ballada közepéről vett formulával, az anya kérdésével fogalmazni, s ismét az ibériai változatok folytatásával kiegészíteni. Ugyancsak az ibériai változatok üzenet-küldését illeszteni bele a történetbe,

majd az angolból venni át a tragikus befejezést, megelőzőleg azonban még saját magunktól is közbeiktatni a vőlegény elküldözgetésének jelenetét. Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy ez képtelenség. A közbeeső francia balladával viszont szépen megmagyarázható minden. Eddig is tapasztaltuk, hogy a francia balladák a szomszédoknál több-kevesebb módosulást szenvednek, mindegyiknél másképpen. Ez a sokféle mozaik egy középpont körül önmagában is felhívta volna a figyelmet a francia területre és megkívánta volna az elveszett francia fogalmazás feltevését. Még inkább megköveteli ezt a magyar ballada, amelynek átvételét (de még esetleg *átadását* is) csak a francia nyelvterület közbejöttével lehet elképzelni. Azt pedig, hogy egy francia ballada feledésbe merül, míg mi több más néppel együtt fenntartottunk, azt a francia balladák erős kopásának és XVIII. századi átfogalmazásának láttán nem kell csodálnunk.

Egyetlen reális magyarázat tehát — s ezt a magyar ballada angolra utaló nevei is kétségtelenül elárulják —, hogy ezt a történetet is egy francia balladából vettük át, mint a többit mind, amelynek máig fennmaradt francia eredetije.

A halálra rugdalt feleség. Változatai:

MAGYAR

1. ORT 1955. 16. sz. Szabéd, Erdély **2.** (részben idetartozó) MSz 6331 Klézse, Moldva.

FRANCIA

1. Bladé II, 51 Gascogne **2.** Delzangles 71. sz. Auvergne.

Részben idetartozó:

PORTUGÁL

1. Braga, 42 **2.** Uo. 209 = Geibel—Schack 18. sz. **3.** Braga, 211.

HORVÁT

1. Kuhač 649. sz.

E balladánk legutóbbi publikációjáig a Néprajzi Múzeum adattárában, figyelemre nem méltatva lappangott Kanyaró Ferenc kéziratos hagyatékában. Eddig senki sem foglalkozott vele. Kevéssé ismert volta miatt teljes terjedelmében leközöljük.

Ma hét esztendeje, Teljes harmad napja,
:Hogy mi együtt vagyunk:|
Egy falás kinyeret Együtt meg nem ettünk,
Egy pohárnyi vizet Együtt meg nem ittunk.
Istenem, istenem, |:Mi ennek az oka:|
Vitéz Egri János?
Jól tudod, jól tudod, Kálnoki Zsófika,
Annak az az oka, Hogy én téged nem is
Szerettelek soha: Soh se is szeretlek.
|:Akkor ugy megrugá:|
Az asztaltól fogva, Az ajtóig rugá.
Az ajtótól fogva Az asztalig rugá.

Szóval igy felmondta Kálnoki Zsófika:
Elég immár, elég Vitéz Egri János,
A bal oldalomon A nap is bésütött
A jobb oldalomon A vérem kiömlött.
Szóval igy felmondta Vitéz Egri János:
Szógám, édes szógám, Én *nagyobbik* szógám!
Vedd fel az öledbe, S tedd fel az ágyába!
Szógám, édes szógám, Én nagyobbik szógám,
Mennyünk el nyulászni, Nyulászni, vadászni,
— Szóval igy felmondja Kálnoki Zsófika:
Szógám, édes szógám, Én *kisebbik* szógám,
Huzzad elé, huzzad Én gyászos hintómat;
Fogd belé, fogd belé Sebes lovaimat!
A hintó a tüzé, A ló a kutyáké!
Hajtsad, ugy elhajtsad, Amint csak te tudod,
Az édesanyámhoz, Kálnoki Pálnéhoz;
Jó napot, jó napot Lelkem édesanyám,
Adjon Isten, fiam, Lelkem jó leányom!
Nem örömre jöttem, Hanem halni jöttem.

Szógám, édes szógám, én *nagyobbik* szógám

(mondja tehát megint a férj)

Hágj fel err' a fára: Nézd, hol látsz világot!
Nem látok én sehol, Csak nagyasszonyomnál,
Gyer' oda, gyer' oda, Az én anyósomhoz.
Jó estét, jó estét Édes öreg anyám!
Adjon Isten fiam, Édes vejem uram!
Hogy hadta, mint hadta Az én leányomat?
Jól hadtam, jól hadtam, Egésségben hadtam!
Ő is el-bémene Az ő kis házába,
Rejték kamarába,
Egy karé kenyeret Levág asztaláról,
Egy pohárnyi vizet Kitőt korsójából:
Ugy egye ke' fiam, Édes vejem uram,
Mint leányom húsát,
Ugy igya ke fiam, Édes vejem uram,
Mint leányom vérét!

Magyar párhuzama egy Moldvából beküldött szövegben van, amely három különböző balladából van összekeverve: a Lengyelországba eladott lányból, mely átmegy a Gőgös feleség történetébe, s mikor azt végre ura megveri, az alábbi jelenet következik, mely ismét átmegy a Zsivány felesége formuláiba:

„S ő es csak felvevé a tatár korbácsát,
Ütni s verni kezdé e karcsu derekát.
Elég ennyi, elég, elég édes uram,
Egyik ódalamon besütett a *napfény*,
Másik ódalamon kisütött a *hódfény!* 2.

Portugál balladákban — más történetben — hasonló módon, bár kétségtelenül félreértett, romlott formában jelzik, a sebek nagyságát a csatatéren maradt hős holttetemén: „Egyik sebén a napot, másikon a holdat, harmadikon egy szép játékkockát lehetett látni" (Braga, 42.), vagy „Egyiken bement a nap, másikon a hold, a legkisebben egy repülő sas" (Uo. 209=Geibelschack, 18. megcsonkítva); vagy „Egyiken bement a nap, másikon a hold, a legkisebben pedig egy királyi sas, kiterjesztett szárnyakkal, anélkül, hogy bevérezte volna magát." (Uo. 211.) Tehát a törött bordák közt tátongó nyílás stilizált képe helyett itt már a sebek nagyságának szertelen túlzásává vált a kép. A portugál formulák és a magyar ballada közé hidat ver egy francia ballada, amelynek története is halványan emlékeztet a miénkre, s a formula is elhomályosulva megtalálható benne. Egy gascogne-i szövegben három gavallér különböző kijelentéseket tesz egy asszony állítólagos kegyeiről. Ura meghallja, s úgy összeveri, hogy „egyik oldalán egy bordája törött, másikon lánya feje betörött" (tehát állapotos volt.) Mielőtt meghal, hagyakozik: urát akasszák föl, anyját égessék meg, hamvait szórják szét a lyoni szép hídról. Minthogy az anya szerepe nem kivehető, nyilvánvalóan nem a teljes történet maradt fenn ebben az elhomályosult szövegben. Egy auvergne-i gyűjteményben (2.) még elmosódottabban találjuk: „Az első ütésre, amit neki adott, Három bordája betört, A másodikra, amit neki adott, ágynak esett." S itt már több szóhoz jut az ellenséges *anyós*, anélkül, hogy kivehetnők valóságos szerepét. Annak ellenére, hogy homályos, tehát töredékes az ének, a gyűjtő szerint a hajcsárok és munkások közkedvelt dala volt. Nyilván északfranciáknál, a ballada igazi hazájában élt teljesebb formája, mely a miénkhez is közelebb állt. De bármennyire kopott is az ismert változat, arra alkalmas, hogy összekösse a kétségtelenül egyező portugál és magyar formulát, amely a csángó változat tanúsága szerint is könnyen válik önállóvá, s így önállóvá válva kerülhetett át a portugálba is. Meggondolandó, hogy a magyar ballada is már félig reálissá változtatta a képet, (egyik oldalamon a nap is bésütött, A jobb oldalamon a vérem kiömlött), amit a francia teljesen azzá tett!

A horvát énekben Asanaga sétál állapotos feleségével és látja Demir szép lányát. Oda akar menni hozzá. Ezen összeszólalkozik feleségével, s úgy szíven rúgja, hogy annak vére elered és halott fiat szül. Anyja ápolja lányát, aki halála előtt elsorolja, mit hagy neki, húgának, bátyjának, férjének és vetélytársnőjének. Halála után, a negyedik évben ura elveszi a szép lányt.

Itt tehát ismét más mesekeretben találjuk a közös magot, s teljesen eltűnt a sebek jellegzetes ábrázolása is. Az asszony halálra-rugdosása a magyarral egyezik, (a francia férj bottal veri feleségét), s itt is az asszony anyja szerepel lánya pártján. Viszont megvan a franciából az asszony állapotossága és hagyakozása, amit a magyar szövegben nem találunk. Az egykori Magyarország területéről való két szomszédnépi változat együtt még világosabban tanúskodik a francia ballada egykori meglétéről.

A hiányzó elemekből — egy-egy magányos változat alapján — még nem sokat következtethetünk a magyar és horvát szöveg egymáshoz való viszonyára. Az olyan elem viszont, amely mindhárom népnél fennmaradt — az asszony tönkretételének módja például — arra mutat, hogy a horvát a magyarból származik. Erre vall meséje is, amely már legjobban eltávolodott a francia történettől. (A franciában még az asszony vélt hűtlensége az

ok, a magyarban az asszony panaszkodik ura szeretetlenségére, a horvátban már másra veti szemét a férj.)

Tehát mindhárom népnél egy régi ballada igen elkopott maradványai élnek, amely a földrajzi elterjedés alapján francia eredetű lehetett, s mindenképpen a francia-magyar kapcsolatokról tanúskodik.

Két kápolna-virág (Kádár Kata) Változatai:

A. **1.** MNGy I, 239 Kolozsvár **2.** MSz 6287 Vajdakamarás, Kolozs m. **3.** MNGy XI, 11 Udvarhelyszék **4.** Uo. 13 uo. **5.** MNGy III, 67 uo. **6.** EA 2276,16 Etéd, Udvarhely m. **7.** EA 2276,19 Kercsed, Aranyosszék **8.** Nyr 23,534 Kadicsfalva, Udvarhely m. **9.** Bartalus III, 7. sz. uo. **10—11.** MF 1028a és 1035 Gyergyótekerőpatak **12.** Ethn 1908,48 uo. **13.** MSz 1295 uo. **14.** SzNd 127. sz. Gyergyóditró **15.** Ethn 1908,48 Gyergyótölgyes **16.** MF 1037b Gyergyóújfalu **17.** Ethn 1908,49 uo. **18.** SzNd 113. sz. Kászonaltiz **19.** Ethn. 1911, 50 Borszék, Csík m. **20.** MNGy III, 70 Karatna, Háromszék m. **21.** MCsB 1/a Lábnik, Moldva **22.** Uo. 1/b Ploszkucén, Moldva

B. **1.** Abafi Dömötör Göcsej (?) **2—3.** Kallós 5—6. sz. Klézse, Moldva. (6. ott hibásan: Lészped, és dallamok felcserélve.)

PORTUGÁL

1—16. Braga I, 263 = Geibel—Schack, 339 = Wolf Proben, 92; I, 265, 267, 268, 270, 272 = Hardung, 220; 273 = Hardung, 221; 275 = Hardung, 223 („Conde Nillo") 277, 283, 286, 290, 293, 297 = Hardung, 225; 301 = Hardung, 229; 305 („Princeza peregrina") = Geibel—Schack, 357

SPANYOL

1—12. Cossio—Solano I 13/35—46. sz. **13—4.** Menéndez Pidal Asturiano 26—6. sz.

OLASZ

1. Ferraro B. M. 10a

ANGOL

1—8. Child 17. sz. A—H **9—17.** Uo. 75. sz. A—1. A sírvirgára lásd még Child 7., 64., 73—4., 76., 85., 87., 222. sz.-ot. Későbbi változatok pl. JAF 1954, 265. sz., 252 Sharp—K 21. sz. A—E, Greig, 10 (15. var.), Bronson 17. sz. (+17 var.)

DÉLSZLÁV

1—2. HNP V 174—5. sz. (175 = m. f. Vujicsics,8) **3—62.** Uo. 175-höz dodatak **63.** Uo. X 61. sz. **64.** Raić, 38 3. sz. **65.** Tordinac 1. sz. **66.** VUK I 341. sz. = m. f. Vujicsics, 7 **67.** Uo. 342. sz. **68.** Osvetnik, 49 8. sz. **69.** Bugarinović, 24 **70.** Bilten, 113 36. sz. **71—93.** Štrekelj I 246., 726—747. sz.

NÉMET

1—2. Hauffen 59—60. sz. Gottschee. Részletvariáns: E—B 92. sz.

BOLGÁR

1—6. Sztoin Timok 366—7., 481., 260—4. sz. **7—9.** Uo. Szredna 2162—4. sz. **10.** Uo. Trakija 1425. sz. **11.** Uo. Rodop 652. sz. **12.** Verković 137. sz. **13.** MILAD 288. sz. **14.** Uo. 497. sz. **15.** SbNU 44 Ivanov 114.sz. **16.** Cicelkova 71. sz. **17.** Uo. 101. sz. **18—21.** A—V 50—3. sz. **22.** Izv. Etn. Muz. 8,133 7. sz. **23.** SbNU 38 Burmov 68. sz. **24.** SbNU 42 Ivanov 103. sz.

ROMÁN

1. Alexics, 287 Kávásd, Bihar m. **2.** Uo. 287 Lagerdorf, Temes m. **3.** Uo. 286 Kápolnás, Krassó-Szörény m. **4.** Marienescu, 50 Erdély **5.** Candrea—D, 42 = Ţip-

LEA, 19 Biserica-Alba, Máramaros m. **6.** ȚIPLEA, 31 23. sz. uo. **7.** MOLDOVÁN, 64 **8.** BUD,4

SZLOVÁK

1. HORÁK 14. sz. = Sl. Sp. I 216. sz. = MEDVECKY 1. sz. Ružbachy, Szepes m. **2.** KOLEČÁNY 16. sz. Hrušov, Szepes m.

OROSZ

1—2. BEZSZONOV I. 167—8. sz.* **3.** ČUBINSKIJ V, 711 309. sz.* és V, 1208 50. sz.* **4.** HILFERDING

VOTJÁK: Ethn 1904, 238 = VASZILJEV, 129

IRODALOM

ABAFI 1876 (1.): a sírvirág nemzetközi elterj. CHILD 1882—92: a sírvirág nemzetközi elterj. BÁSZEL 1906: Bernauer-monda. REICHARD 1910: a Telamon, a Bernauer-monda és a magyar ball. összefüggése. KIRÁLY 1924: a m. ballada olasz novellából délszlávon keresztül. GR 1926: az előző irod. eredményeit elfogadja, főleg román—délszláv változatok. D. Vlr. I, 83 és 101—2 1935: a sírvirág német formájáról, s a balladánkkal rokon „Heimkehr des Ehemannes" nemzetközi összefüggéseiről. ORT 1936: elfogadja KIRÁLYT — a magyar b. a délkelet-európai csoporthoz tartozik, a nyugatiak eltérő szerkezetűek. SOLYMOSSY 1937: a m. ballada nemzetközi összefüggései az előző irod. alapján. D 1938: az addigi irod. alapján nemzetközi összefüggései balladánknak. KARDOS 1941: a m. ballada a Telamonból; „... a magyar földolgozás van minden változat közül legközelebb Tristan és Iseut történetéhez." ORT³ 1948 = ORT bővített irodalommal. CS—V 1954: a m. ballada különböző kapcsolatai az addigi irod. alapján.

Általánosan ismert balladánknak csak mozzanatait soroljuk fel az elbeszélés sorrendjében. A gőgös úrnő fia jobbágylányt akar elvenni. Anyja nem engedi, mire az ifjú elbujdosik „országról országra". Egyes változatokban a lány búcsúzáskor kendőt ad szeretőjének; annak színe változásáról tudja meg, hogy baja történt. Visszafordul, találkozik egy pásztorral, akitől megtudja, hogy kedvesét anyja feneketlen tóba vetette. Ruháit, lovát neki adja, csak mutassa meg azt a helyet; ott a halott kiszól hozzá, mire ő is beleveti magát a vízbe, s lent összeölelkeznek. Anyja kihalásztatja a holttesteket, s eltemetteti oltár elé és háta mögé. Piros és fehér virág nő ki a sírjukból, s az oltár, vagy a templom felett összeölelkezik. A kegyetlen anya azt is elpusztítja, mire a fiából nőtt virág megátkozza.

Balladánkról azt tartottuk, hogy részleteiben különféle európai ballada-motívumokkal rokon, különösen általános a sírvirág motívuma; a szegény lány vízbefojtása pedig a Bernauer Ágnesről szóló német ének hatása, akit az uralkodó a Dunába vettetett, hogy fiát elválassza morganatikus házastársától.

A nyugateurópai balladákkal közös mozzanatok közt nyilvántartottuk azt az angol balladát, (CHILD 75 „Lord Lovel"), amelyben a főúri férj elbúcsúzik feleségétől, hogy „idegen országokat látogasson", közben rossz sejtelmei támadnak, hazatér; éppen huzzák a lélekharangot; kérdésére a néptől megtudja, hogy feleségét temetik — akit különben francia nyelven képzett névvel Nancy Bellenek hívnak. A lord felnyittatja a sírt, megcsókolja a halottat, s utánahal. Egyiket az oltárnál temetik el, másikat a kórusban. Mindkettőből virág illetve fa nő ki, s a templom teteje fölött összefonódik.

A másik angol ballada („Hind Horn") más részleteket tartalmaz Kádár Katánkból — a felesége esküvőjére hazaérkező férj történetébe ágyazva. Itt a távozó férj gyűrűt kap feleségétől, amelynek színe-változása jelzi, hogy

szerelme is megváltozott. A jelre visszaforduló férj egy koldussal találkozik. „Mi hir, mi hir, szólt az ifjú Hind Horn. — Semmi hir, semmi hir, szólt az öreg koldus; egyáltalán semmi hir; csak éppen lakodalom van a király csarnokaiban.'" Erre koldusi gúnyájáért cserébe adja skarlát köpenyét és lovát, s bemegy átöltözve az esküvőre, ahol a gyűrűről felismeri felesége. (Itt természetesen nincs sírvirág).

Tegyük mellé Kádár Katánk megfelelő jelenetét, ahol román pásztor vagy molnár gazda kerül a visszatérő ifjú elébe. „Molnár gazda, molnár gazda, Mi hir vagyon a faluba? Nincsen bizony ugyan semmi; Kádár Katát elvesztették... Vigy el engem épen oda... Néked adom pej paripám, Minden drága, ékes ruhám..."

Ha ezeknek a feltűnő egyezéseknek hátterében meghúzódó valóságos összefüggéseket akarjuk felderíteni, abból a tényből kell kiindulnunk, hogy balladánk legjellegzetesebb mozzanata, *a sírvirág német területen ismeretlen.* Van ugyan egyes balladáik végén valami hasonló: némelyik balladahős sírjából liliom nő, rajta felirat, hogy ártatlan volt, vagy hogy lelke az égbe szállt; de a halott szeretők porából kinőtt és összeölelkező virág vagy fa képzete hiányzik. Ezt maga a német összkiadás szögezi le egy gottscheei, szlovéniai változattal kapcsolatban, ahol motívumunk szlovénből kölcsönözve a miénkkel egyező formában jelentkezik: „...délszlávból való kölcsönzésre kell gondolnunk, minthogy németben a Trisztán-mondán kívül hasonló módon nem kerül elő, s a különböző német Trisztán költeményekben is másképp alakul." (D. Vlr. 9. sz.; I, 83) Angolban viszont kilenc különböző ballada igen sok variánsában találjuk meg, sőt egyikben-másikban még az utólagos letörés is előfordul, bár itt nem mindig indokolja a kegyetlen szülő, vagy az ellenség boszszúja. (Van úgy is, hogy egy klerikus töri le véletlenül.) Francia balladákban elég ritka és kopott: inkább a szeretők sírjára *ültetett* virágról van szó, amely összeölelkezik. Viszont az egész képzet legkorábban a francia Trisztánmondában jelentkezik, még a balladastílus megjelenése előtt. Náluk tehát csak utólagos kopásról lehet szó. Magának a Kádár Kata mesének részletei viszont nem mutathatók ki a francia balladákból. Ismét viszontlátjuk azonban őket a spanyolban és a portugálban.

A portugál Conde Nillo a király leányával esik szerelembe, az apa nem engedi őket egymásnak; meghalnak, sírjukból összeölelkező virág fakad, amit az apa letépet. Egy másik típusban, a Princeza peregrina-ban annyival bonyolódik a történet, hogy a királyi udvarban nevelkedő szegény lovag elmenekül a király haragja elől, s más feleséget vesz. A királylány utánamegy, s mikor megtudja szeretője házasságát, meghal. Az ifjú is utánahal, s a sírvirágot itt a féltékeny feleség pusztítja el — tehát nő, ha nem is anya. A nemesjobbágy ellentét ott királyi sarj és egyszerű nemes ellentétében jelentkezik, csak fordítva, mert a lány az előkelőbb. A sírvirág már pontosan a magyarnak megfelelően fordul elő: itt is egyiket az oltár mögé, másikat a templom bejáratához temetik. „Az egyikből ciprus nő ki, a másikból narancs" (és hasonlók sokféle változatban). „Egyik is nőtt, másik is nőtt, összeölelkeztek. A király megtudta, tüstént kivágatta őket. Az egyikből vér, a másikból királyi vér folyt."

Ennél a pontnál azonban a legtöbb portugál változatban új elem következik, amelyet az angolok nem ismernek: a levágott virágból két galamb támad, vagy a lányból galamb, a fiúból sas. Ezek néha a király vállára röpülnek és fülébe sugdossák, hogy a halálban sem válnak el egymástól, vagy

csókolózva az égbe repülnek. Másutt elmosódottabb a madarak szerepeltetése a virág viszont egészen hasonló a mi képzetünkhöz: a két szeretőt a templom mellé temetik, s a lányból *fehér* jázmin lesz, a fiúból *vörös* rózsa (pontosan úgy, mint a magyarban: **4., 7., 10—11,? 14., 16—7., 20.**); „egymáshoz hajoltak, összeölelkeztek, oly magasra nőttek, hogy az égig értek. A világ minden madara, rájuk szállt dalolni, párosodni."

Ezeket a madarakat a magyar hagyomány is ismeri, csak nem az erdélyi Kádár Kata szövegében, hanem a magyarországi Angoli Borbálában, ahol igen gyakori a sírvirág. Itt a következőképp találjuk a portugál motívumot: „Egyiket temették napkeletje felől, másikat temették napnyugotja felől. Egyiknek a sírján két szál rozmaring nőtt, másiknak a sirján két pár gilice kőtt" (Ghymes, Nyitra m.). „Az eggyikön támadt fehér galambocska, a legényön támadt fehér kakasocska", s tanulságot turbékolnak-kukorékolnak, hogy nem szabad a szeretőket elválasztani egymástól (Szeged vidéke). „Egyiknek a sírján két szál rozmaring szál, A másiknak pedig bús gelice sétál" s szintén a tanulságot turbékolja (Ricse, Zemplén m.). Itt is megvan tehát a virág és a madár együttese, csak nem egymás után, hanem egymás mellett; ez már bizonyára romlás, mert a két-két rozmaring és galamb arra mutat, hogy nem egy sírból támadtak, hanem külön-külön kettőből. Hogy mennyire a Kádár Kata sírvirág-képzetéhez kapcsolódik ez a motívum, bizonyítja, hogy az északi területen, Nyitrától Beregig kilenczer találunk olyan formulát, hogy „Engemet tegyenek templom elejibe, Én kedves Dorkámat templom közepébe. A mi kisdedünket oltár elejibe", ami a kápolna-virág egyéb mozzanatát őrzi. Ezenfelül találunk olyat mint: „Testem a testedvej egy sirba tevőgyön, A sírunk tetején két rozmaring nőjjön, Ott is kimutassa a szeretetünket." Sőt még a gyilkos anya is megjelenik: „A mi kisdedünk is oltár tetejiben! Három szál rozmaring Nyilt ki a fejében. Odament az anyja, Hogy majd leszakajtya. Menj innen, menj innen Te átkozott anya! Nem egyet öléttél, Hármat veszejtettél". S Baranyából is ismerünk két változatot, ahol az anya letöri a két sírvirágot, mire azok megszólalnak és megátkozzák. Tehát a Kádár Katából legalább is a sírvirág-motívum általánosan ismert volt Magyarországon is, sőt egy olyan momentumot is megőrzött, ami Erdélyben nem maradt fenn: a virágokkal együtt szereplő madarakat. S hogy ez nemcsak az Ibériai félszigeten, hanem Franciaországban is meglehetett, azt bizonyítja egy gael-nyelvű breton ének vége: „Csodás látvány volt éjszaka, azután, hogy egy sírba temették a hölgyet urával, látni, hogy új sírhalmukból két tölgy nyúlik a levegőbe; ágain két fehér galamb, oly ugrándozó, oly vidám! Ott daloltak hajnal hasadtáig, majd szárnyra keltek az ég felé." Minthogy a számtalan angol sírvirágban ez a motívum hiányzik, csak a franciáktól kerülhetett hozzájuk.

Az olaszban olyan gyéren és elmosódottan van képviselve motívumunk, hogy e tárgyalásban figyelmen kívül hagyhatjuk.

Délszlávok közt viszont gazdag változatsort találunk a szeretők sírján kisarjadó virág motívumából, de egészen más történetbe ágyazva. Az ifjút anyja mással házasítja össze (nincs kimondva a gazdag-szegény, vagy előkelő és alacsonysorsú szerető ellentéte); a lakodalom alatt meghal, vagy öngyilkos lesz a fiú, kedvese pedig utána hal. Sírjukból két fenyő (fenyő és virág) támad és egymásra fonódik. Szlovénoknál mással erőltetett házasság helyett papnak megy a fiú. Találkozunk olyan megoldással is, hogy a legény az eljegyzés után nem jön a lányért, s ezért anyja máshoz erőlteti, de találunk még

egyebeket is, ahol többnyire egészen röviden van jelezve a szeretők elválasztása. Egyedül a társadalmi különbséggel indokolt portugál-magyar mese hiányzik és az angollal közös részletek (bajt jelző kendő, fiú távollétében meghaló kedves, az ifjú visszatérése, kérdése, hogy „mi újság a várcsban" és a vele kapcsolatos jelenet, valamint, hogy az ifjú hal kedvese után). Sőt a sírvirág is sokkal egyszerűbb a délszláv szövegekben, mint a portugál-magyar: nincsenek a madarak, nincs a letöretés, a gonosz szülő síron túl tartó gyülölete. Többször el is marad teljesen az elbeszélésből.

Akik olasz novellákból magyarázták balladánkat délszláv közvetítéssel, figyelmen kívül hagyták ezeket a körülményeket, mivel más útvonal olasz és magyar közt nem volt elképzelhető. Viszont az olasz novellák is csak nagy általánosságban hasonlítanak balladánk meséjére, hiányoznak belőlük is a portugál és angol balladák részlet-egyezései. A délszláv mesevázak pedig annyira eltérnek a mienktől, hogy ha nem volna a sírvirággal való befejezés, semmi kapcsolatuk sem volna balladánkkal, s mikor ez a motívum néha el is marad belőlük, meg is szűnik vele minden hasonlatosságuk.

Még távolabbi a meséje a bolgárok megfelelő énekeinek. Itt néha már két-három sor mondja csak el, hogy a szeretők nem lehetnek egymásé; vagy kígyómarástól hal meg a leány; néha mostohája mérgezi meg. A sírvirágban azonban közelebbi vonások is feltűnnek és kétségtelen kapcsolatot árulnak el a magyarral. A két szeretőt templom előtt és mögött temetik el (sokszor azonban a falu elején és végén), s Gyulainé kegyetlensége is megjelenik átalakult formában: a mostoha forró vízzel öntözi a lányból kinőtt virágot. Egyetlen változat szerint pedig madarak szállnak fel a virágból az ég felé, néha azonban csillagokká lesznek és felröppennek az égre.

Hasonló kapcsolat áll fenn a szlovák balladákkal. A történet csak abban egyezik a Kádár Katával, hogy két szerető nem lehet egymásé és meghalnak. Egy anya nem engedi lányát kedveséhez, „befalaztatja" — mondja a szöveg. De a későbbiek során a lány él s anyja nem engedi, hogy meglátogassa a bánatában meghalt legényt ravatalán. Végül mégis csak eljut hozzája és meg is hal holtteste fölött. Ezután következik a miénkhez hasonló sírvirág: egyiket temették a templom egyik oldalára, másikat a másikra. Rozmaringszál és aranyos tulipán nő ki belőlük, s a templom felett összefonódik. A lány anyja sarlóval elmetszette őket, mire vér cseppent a szárukból. Az anya megbánva tettét, megátkozza magát. Itt is kitetszik még az összefüggés a magyarral a mozzanatokban szegényebb előtörténet ellenére is, a sírvirággal kapcsolatos jelenetben. Hasonlóképpen halvány a rokonság az orosz énekek előtörténeteivel, s többé-kevésbé rokon bennük a sírvirág.

Az északi és déli szlávok balladája, úgy látszik, a magyarból csak a sírvirágot vette át, mely az egymásért meghaló szerelmesek porából nőtt, előtörténetül pedig ennek az alapötletnek vagy csak tartalmi kivonatát csatolták, vagy különböző saját leleményű meséket. Fordítva nem történhetett az átvétel, mert mindegyikből éppen azok az elemek hiányoznak, vagy csak hiányosan, megfakulva találjuk bennük, amelyek a magyart a portugálhoz és angolhoz kapcsolják.

Meg kell azonban említenünk, hogy nekünk, magyaroknak is van ilyen vázlatosabb formánk: a Moldvában nemrég felfedezett Magyari császár Lázár fia és egy régóta ismert dunántúli szöveg, a Dömötör János úrfi (lásd B. alatt a felsorolásban). Az utóbbi azonban működői fogalmazás nyomait viseli magán és Kőváry kétes hitelű gyűjtéséből származik. Amennyiben ez csak

a fogalmazás sajátságaira korlátozódnék és a mozzanatok hitelesek volnának, (aminek különben megvan a valószínűsége), akkor ez lehetne az összekötő kapocs a Kádár Kata és a szomszédnépi formák között. Itt még megvan a nemesúrfi és jobbágylány szerelme, de a továbbiak szinte csak kivonatban: anyja nem egyezik bele szerelmébe, bujdosni indul, a lánnyal találkozik, magával viszi s együtt halnak meg; sírjukon kivirul egy tulipán. Mindez öt négysoros strófában! A moldvai ugyanilyen vázlatos s társadalmi különbségről nincs szó benne. Az anyag csekély volta nem engedi eldönteni, hogy magyar eredetű formával van-e dolgunk, amely a Kádár Katával párhuzamosan élt nálunk, mint egy rövidített forma, vagy szomszédaink egyszerűbb meséjű valamelyik változatának átvétele.

Az utóbbi lehetőség ellen szól a moldvai balladánál az, hogy éppen a románból magyarázható legkevésbé. Egyetlen szomszédnép van ugyanis, amelynek megfelelő énekei többet tartalmaznak a Kádár Kata mesemozzanataiból is, s ez a román — tehát a Magyari császár éppen náluk nem talál megfelelő párjára. Náluk is megvan a színéthagyó kendő (megolvad rajta az arany), s megvan a kedves *tóba*-öletése is; a férfi itt is visszatér katonaságból a jelre, faluszéli pásztortól tudja meg, hogy kedvesét atyja megölette; utána ugrik a tóba. Kiemelik, kolostor mellé temetik őket, s a belőlük támadó sírvirág a kolostor felett összekapcsolódik. Különbség viszont, hogy férjről és feleségről van szó, s a férjnek hadba kell mennie; néha az anyós végez a menyecskével, s ilyenkor tulajdonképpen a Kegyetlen anyós kezdetével indul a történet. Az apa tette semmivel sincs indokolva, s a császár véteti ki a holttesteket a pásztor jelentésére. Társadalmi különbség nincs — hiszen egymásé is lett a két szerető —, ezért nem is folytatódik a sírvirág leszakításával az elbeszélés, s madárráválásnak sincs nyoma. Csupa olyan jellegzetes különbség, amely eltávolítja a románt a nyugati formáktól. Viszont a magyarral kétségtelenül összefűzik a felsorolt egyezések, amelyek közt a tóbaölés és a holttestek kiemelése csak a magyar fogalmazásban fordul elő, s már a Telamon széphistória is tartalmazza. Ezek szerint a román formát csakis a magyar származékának tarthatjuk, annál is inkább, mivel nagyrésze a Kárpátokon belüli gyűjtés.

Mindezek a szomszédnépi változatok csak a magyarból magyarázhatók tehát, s nem vernek hidat a magyar, portugál és angol ballada közé.

Kellett tehát lenni egy francia balladának, amely közvetítette a déli és nyugati szomszédhoz, valamint hozzánk is a különböző elemeket; amelyben megvolt a társadalmi különbség, a szerelem akadálya, mint nálunk és a portugálban, az ifjú elbujdosása, mint nálunk, az angolban és más beállítással a portugálban; a visszatérő ifjú kérdezősködése és ruha-ajándékozása (cseréje), mint az angolban és magyarban; valamint a sírvirág a madarakkal és a bosszúálló anyával (apával, feleséggel), ami különböző elemeivel maradt fenn a portugálban, angolban és bretonban. A tóbaölés mozzanata pedig továbbra is a Bernauer-monda utólagos hatásának látszik, amit eléggé megmagyaráz ennek a népszerű történetnek XVI. sz,-i református prédikációs könyvben való előfordulása.

A francia ballada meglétét az is valószínűsíti, hogy az említett angol balladák egyike, ahol a koldussal váltott ruha jelenete szinte szószerint egyezik a magyarral, egy műköltői eredetű történettel is egyezik (*Gest*-el, illetve *romance*-al), amely mind az angoloknál, mind a franciáknál fennmaradt XIII—XIV. századi kéziratokban. (Lásd CHILD 17. sz., I,188—93.) Jele-

netünk a francia szövegben szintén megvan. Nyilván egy ilyen terjengős—kalandos verses regénynek mese-anyagából alakult egy rövid francia ballada, amelynek felépítését és részleteit Kádár Kata története tartotta fenn, a franciáknál pedig feledésbe merült. Az angoloknál azonban máig fennmaradtak részletei rokontárgyú balladákban, s ott emlékét megőrizte a benne előforduló francia név is: Nancy Belle — a szép Nancy.

Befejezés

Ezzel lezártuk a közvetlenül és közvetett úton francia-eredetűnek nyilvánítható szövegeink sorát. Ez a lezárás természetesen még nem végleges. Több balladánknak és rokonjellegű népdalunknak van olyan európai rokonsága, amely sejtteti, hogy a jövő kutatás hasonló eredményre juthat velük kapcsolatban, sőt olyan is, amelyről már ma is nagy valószínűséggel ki lehetne mutatni ugyanezt az eredményt a fentieknél bonyolultabb eljárással. Ezekkel azonban nem akarom bizonytalanná tenni az eddigi eredmények körvonalait. Az eddigiekből is elég meggyőző méretekben bontakozik ki egy összefüggő, francia-eredetű réteg képe a magyar balladakincsben.

Ilyen méretű hatás természetesen további jelenségekben is megmutatkozik. Ilyen mindjárt a balladai formának egy sajátságos vonása, a sorismétlés. Lükő Gábor mutatott rá (a Néprajzi Társaság előtt tartott előadásában), hogy a sorismétlés a neolatin népek közös formai sajátsága, s szerinte a magyarok is a románoktól vették át, mert főleg a románokkal vegyes területen élnek vele. Ez bizonyos mértékig igaz is, mert Erdély és Moldva egyes vidékein lírai szövegekben is következetes sorkettőzés érvényesül. Azonban balladáinknak ez általános tulajdonsága, magyarországi területeken is él, ahol lírai és egyéb szövegekben nyomát sem találjuk. (Pl. baranyamegyei Fodor Katalinában vagy a pécsi Szálláskereső Jézusban. CS—V 63—4., 19. sz.) Következetes sorkettőzés van azonkívül orosz és szlovák balladákban is. (Lásd Csernüsev több darabját — pl. 36. sz-t — és Slov. sp. számos darabját.) Azonban nemcsak egyszerű sorkettőzés van balladáinkban, hanem az előző versszak utolsó sorával való kezdés a következő versszakban: „Fölöltözött ruhájába, Ugy vágtatott hazájába. Ugy vágtatott hazájába, Biró uram udvarába" (Keszthely, Mónár Anna) „Angoli Borbála kis szoknyát varratott, Elül kurtábbodott, hátul hosszabbodott. Elül kurtábbodott, hátul hosszabbodott. Szép karcsu dereka egyre vastagodott..." sőt, különösen hosszabb sorokban, 12-esekben az utolsó félsor megismétlése a következő sor elején, ami lényegében az előbbivel azonos. Például: „Kiment a kisasszony aranyszékre ülni, Aranyszékre ülni, arany inget varrni... Kisasszony, kisasszony nem látok én senkit, Nem látok én senkit, nem látok én semmit... Bárcsak isten adná: míg ide jönnének, Míg ide jönnének ki is terítnének!" (Ung m.)

Ez mind jellemző vonása a francia balladáknak. Azoknak ugyanis háromféle gyakori formája létezik. 1) sorismétlések különböző belső és záró refrénnel keverve. Pl. La Pernette se lève Trala lalala la Tralala la londeri ra La Pernette se lève Deux heures d'avant jour, Deux heures d' avant jour — Deux heures d'avant jour. 2) Az egyszerű sorkettőzés, vagyis egy versszak két-két ismételt sorból áll. Ez igen gyakori az úgynevezett complainte típusban; azokat rendszerint 8 szótagos sorokból álló nem táncszerű dallamra éneklik ilyen formában. 3) Két sor egy versszak, refrénnel vagy refréntelenül, s a megismételt második sor alkotja a következő versszak első sorát. Pl. Der-

rier chez nous Y a-t-un ptit bois. Nous y allions ceuillir des nois. Nous y allions cueillir des noix, J'en cueillis deux, j'en mangis trois stb. Balladáinknak ezt a formai sajátosságát tehát szintén kapcsolatba hozhatjuk a francia népköltészettel.

Tudnunk kell azonban, hogy az utolsó félsor megismétlése a következő sor elején gyakori a bolgárban is és egyes horvát vidéken is (ŽGANEC zagorjei gyűjteményében például). Úgy látszik, hogy inkább a balladákban fordul elő a bolgároknál, s teljesen hiányzik mindkét nép hősénekeiből, a legtisztábban nemzeti formájú epikából, sőt szlovákoknál, morváknál és ukránoknál is felbukkan a teljes sorkettőzés mellett (Slov. sp. II. 737. sz.=a magyar Útközben haldokló menyasszony és BARTOŠ—JANÁČEK 17. sz. = a magyar Komáromi szép lány, KOLBERG Pokucie II, 194 359. sz. = Három árva). GÁLDI László figyelmeztet rá, hogy az obiugor verselésben szintén gyakori. Nem lehetetlen tehát, hogy régi magyar verselési sajátság volt az ismétlésnek ez a formája, s a hasonló francia strófaszerkezetek hatása alatt a balladában közhellyé vált — helyenként szomszédainknál is. Ez a kérdés azonban még alapos vizsgálatra szorul, mielőtt a végső szót kimondhatnánk benne.

Nem lehet elképzelni ilyen méretű kapcsolatot dallamátvétel nélkül sem. Ilyen irányban még elég kevés eredményt tudunk felmutatni, de egy igen meggondolkoztató példánk máris van, ez a Roi-Renaud-hoz kapcsolódó francia dallam, ami nálunk egyszer a halálratáncoltatáshoz, egyszer a lófarkához kötött lányhoz, két esetben pedig az Angoli Borbálához, tehát mindig francia balladához kapcsolódva került elő. (Lásd cikkemet: NÉ 1958, 155.)

A továbbiakban ennek a francia-eredetű rétegnek keletkezéséről, magyar földre való kerüléséről szeretnék néhány szót szólani.

Egy pillantás a térképre (273. l.) meggyőzhet bárkit, hogy a középkori Magyarország területén jelentékeny francia települések voltak a 12—16. században. Legfontosabbak és legnagyobb számúak Észak-Magyarországon, kisebb részt Bihar vármegye területén, elszórva azonban majdnem mindenütt az országban. Van ezek között olyan, amelynek neve középkori francia szóból ered s elárulja alapítói nemzetiségét — ilyen például Tállya < taille, annyi mint irtás, vágás, vagy Mecsedelfalva, melynek középkori neve, Mytschelet tehát a Michel kicsinyítéséből keletkezett. Egész sora van aztán az oklevelekből és más forrásokból (pápai tizedlajstrom, pápai legátus jelentése. Rogerius éneke a tatárjárásról stb.) megállapítható francia falvaknak és városrészeknek. A francia, vallon nyelv használatára még a 16. század elejéről is van adatunk.

Fontosabb még ennél is, hogy telepeseink és nyugati rokonaik között, illetve Magyarország és Franciaország, valamint Belgium között bizonyos időkben igen élénk volt az érintkezés, s ennek nyugaton is megvannak a nyomai. BÁRCZI Géza, középkori francia kapcsolataink összefoglalója, különösen a belgiumi magyar vonatkozásokat kutatta fel Liège tartomány kiadott okleveleiben. Kiderült, hogy a 14. század folyamán Liège városában és a tartomány különböző pontjain voltak „Magyar"-nak nevezett helyek, utcák, emberek — még hozzá városi tanácsosok, polgármesterek is — ami arra vall, hogy a Liège-i polgároknak szoros kapcsolataik lehettek a magyarokkal, sőt, talán magyarok is kerültek közéjük. Ezt alátámasztja egy vallon népnyelvi kifejezés, olyasféle jelentésben, hogy „magyarul beszélni" aminek mai értelme az, hogy „idegen, furcsa nyelven beszélni, dadogni". Hallaniok kellett magyar szót azoknak, akik ezt a jelentést adták a „hongre-hanke" kifejezésnek.

Esztergom 13. századi életében ki is mutatható ez az élénk kapcsolat. Mezey László mutatott rá, hogy 1272-ben egy ganti kereskedő „a kövér Jean" egy esztergomi polgártól szőlőt fogad el tartozásai fejében, s hogy egy posztó újfajta közkeletű neve „ganti" volt, ami még latin oklevelekbe is így kerül bele, mint magyar vendégszó. S a század elején már megjelenik a város társadalmi életében a flandriai vallási és szociális mozgalomnak egy fajtája: a beginizmus a legtipikusabb flandriai formában. Mindez élénk, közvetlen kapcsolatokra utal. Pedig egyelőre francia vonatkozásban csak egy vallon tartomány nem is teljes forrásanyagának feldolgozása történt meg; magyarországi vonatkozásban is várhatunk további eredményeket az új szempontú kutatástól.

Nagy Lajos aacheni kápolnája, mely magyar zarándokok számára épült, szintén erről az érintkezésről tanuskodik. Francia balladákban (sőt még portugálban is) nyoma van a francia-magyar kapcsolatnak: a főszereplő gyakran a magyar király, magyar király fia; a kis dobos pl., akitől a király meg akarja tagadni lánya kezét, arra hivatkozik, hogy apja az angol király, anyja a magyar királyné. A franciáknak telepeseink révén ugyanúgy szomszédai voltunk, mint a spanyolok vagy angolok. A magyar király, mint fogalom, csak a középkorban lehetett ismeretes és elterjedt Európában, mert a 16. század közepétől fogva, amióta Habsburg uralkodóink vannak, azok a külföld előtt nem magyar királyi minőségben szerepeltek, hanem mint osztrák illetve német császár. A középkori magyar királyság viszont igen tekintélyes és ismert volt Európában. Nem véletlen az sem, hogy Villonnak a különböző nemzetek női szépségéről írt versében a franciákkal szomszédos nemzetek valamint a klasszikus olvasmányokból ismert görög és egyiptomi mellett egyedül a magyar szerepel a felsorolt népek között.

A 14. század végéig jelentkező sűrű érintkezés franciák és magyarok között a 15. század folyamán erősen meggyérült, annyira, hogy egy 1447-ben Eger-vidékről Liègebe érkező vallon zarándok-csoport már óriási feltűnést kelt „tökéletes liègi francia" beszédével, s eredetüket okiratokban kezdik kutatni. Elvben azonban, a francia hatás lehetősége fennáll a 15. század végéig; a 16. század elejének zavaros viszonyai azonban, majd az utolsó francia nyelvszigetek felszívódása végett vetett a további kölcsönzés lehetőségének.

Ha tehát balladáink átvételének idejét akarjuk meghatározni, a fentieket kell szem előtt tartanunk. Hazai francia telepeseinktől a magyarsághoz elvileg legkésőbb a 15. sz. végéig kerülhettek át balladáink; azonban Franciaországból Magyarországra legkésőbb a 14. század végéig kellett eljutniok. A 15. századi, esetleges gyér érintkezés már nem lehetett alkalmas ilyen nagy mennyiségű néphagyomány-anyag átvételére, amit csakis sűrű, közvetlen érintkezés indokolhat. Az átvétel kezdetének időpontja viszont ebből még nem állapítható meg, minthogy az első telepesek megjelenésükkor már hozhattak magukkal balladát, amennyiben akkor már léteztek balladák; az átvett szövegek franciaországi keletkezésére pedig még kevésbé vonhatnánk következtetéseket, minthogy telepeseink hozhattak volna magukkal esetleg már régen meglevő balladákat is. Így a terminus post quem-et majd más meggondolások alapján kell megállapítani.

A hatás felső határának helyességét az is igazolja, hogy nem találjuk az átvételek közt azokat a balladákat, amelyek a 15. század végén megjelennek francia kéziratokban, amelyek tehát annak az időnek legnépszerűbb darabjai lehettek s máig a legnépszerűbb francia balladáknak számítanak:

a Roi Renaud, Pernette, Lajos király lánya és hasonlók. (Lásd PARIS-t, GEROLD-t.) Elképzelhetetlen, hogy olyan méretű kölcsönzés esetén, mint amilyent a fentiekben megismertünk, épp ezeket a legnépszerűbb balladákat ne terjesztették volna el köztünk francia honfitársaink, ha már akkor is meglettek volna, amikor a többi balladát átadták nekünk. Ez egyfelől azt bizonyítja, hogy a 15. sz.-i feljegyzések nem egy-két vagy több évszázada élő szövegeket rögzítettek, hanem a 15. század közepe felé kialakult és divatossá lett énekeket; másfelől, hogy amiket mi átvettünk, azok korábbiak, a 14. század folyamán már meglehettek. Így igazolódik a francia kutatóknak az a véleménye is, hogy a Porcheronne pl. — amiből a mi „Kegyetlen anyós" történetünk lett — korábbi változata ugyanannak a témának, amelynek későbbi feldolgozása a „Germine", mert az már nem került el parasztságunkhoz. Igen régi rétegre vall átvételeinkben az a tény is, hogy sok köztük az olyan ballada, amely nálunk is, franciáknál is teljesen kopottan, alig egy-két változatban él, vagy franciaországi megléte már csak kikövetkeztethető.

Az elmondottak alapján a francia kutatásnak is majdnem kétszáz évvel korábbra lehet tennie balladaköltészetük kialakulását, amit eddig igen kritikusan csak a 15. század végétől számítanak, az első feljegyzések megjelenésétől. A magyar kutatás pedig még többet nyer, mert nálunk Solymossy 17. századi időmeghatározásai annyira megkötötték a kutatást, hogy még a 16. sz.-ra is alig mertek helyezni egy-egy balladát. Természetesen ténybeli fogózó nélkül nem is volt rá lehetőség. Most megvan a fogózónk, amellyel balladáink zömét az Anjouk Magyarországára helyezhetjük el.

Ez még másra is felhívja figyelmünket. Arra ugyanis, hogy a középkori magyar birodalom szervezete, nemzetközi kapcsolatai lehetővé tették, hogy népünk közvetlenül vehessen át műveltségi javakat a messzi nyugatról, s ne szoruljon rá arra, hogy a közbeeső népek adják tovább neki. A „kultúrlejtő" elmélete ebben a korban még parasztságunkra sem alkalmazható; az Árpádok, Nagy Lajos, Mátyás Magyarországában parasztságunk itthon érintkezett a francia szellemmel, s műveltségét francia minták szerint alakíthatta, átnyúlva a közbeeső népek feje felett.

VARGYAS LAJOS

Köszönetet mondok mindazoknak, akik munkámat segítették. Legnagyobb köszönettel tartozom a Deutsches Volksliedarchivnak és vezetőjének, SEEMANN Erich professzornak, hogy ösztöndíjjal lehetővé tette a náluk felhalmozott német balladák és európai változataik tanulmányozását. E lehetőség és sok személyes felvilágosításuk nélkül munkám fáradságosabb és tökéletlenebb lett volna. Hálásan köszönöm BAUD-BOVY Samuel-nek és VAKARELSZKI Hrisztonak könyve szíves megküldését, az előbbinek több görög vonatkozású útmutatását, BOGLÁR Lajosnak portugál, katalán és spanyol gyűjtemények közös átnézésének és fordításának fáradságos munkáját, VUJICSICS D. Sztojánnak és családjának sok szíves útbaigazítását és a délszláv irodalom felkutatásában nyújtott segítségét, számos könyve kölcsönzését, NÉMETHY Lajosnak, DOMOKOS Pál Péternek és NAGY Lajosnak több délszláv és román szöveg lefordítását, s TŐKEI Ferencnek felvilágosításait valamint tanulmánya megküldését.

Az idézett művek jegyzéke

A *-gal jelzetteket nem tudtam elérni, csak anyaguk egyes részeit használtam fel idézet alapján. A +-el jelölteknél a DVA-ban levő másolatot vagy fordítást használtam az idézett műből.

AARNE, A.—THOMPSON, S.: *The Types of the Folk-Tale.* FFC 74. Helsinki, 1928.
ABAFI L.: *A halhatatlanság eszméje a népköltészetben.* 1876. Kisf. Társ. Évlapjai 12,169—205. (1.)
ABAFI L.: *„Dömötör János úrfi" című balladáról.* Figyelő 1,29—37 1876. (2.)
ABAFI L.: *Két magyar népballada.* Kisf. Társ. Évlapjai 12,131. 1876. (3.)
ABAFI L.: *Szép Örzsébet.* Figyelő 18,27—33. 1885.
ALECSANDRI, V.: *Poesii populare ale românilor.* Bucurescĭ, 1866.
ALEXICS Gy.: *Vadrózsapör.* Ethn. 1897, 73, 184, 279, 362.
AMMAN, H.: *Die französischen Südöstwanderungen im Rahmen der Mittelalterlichen französischen Wanderungen.* Südostforschungen 14,406—428. 1955. 2. Halbbd.
AMPÈRE: *Instructions relatives aux Poésies populaires de la France.* Paris, 1853.
ANDERSON, W.: *Fabula* 2,297—300. 1959. (PIRES DE LIMA könyvének ismertetése.)
Antologie de literatură populară. I. Poezia. Bucureşti, 1953.
ARBAUD, D.: *Chants populaires de la Provence.* 1—2. Aix, 1862—4.
(ARNAUDOV) АРНАУДОВЪ, М.: Народни песни и приказки отъ с Свок. SbNU 38. 1930.
(ARNAUDOV) АРНАУДОВЪ, А.: Фолкло̀ръ отъ Еленско. SbNU 27. 1913.
A—V = АНГЕЛОВЪ, Б.—ВАКАРЕЛСКИ, Х.: Сѣнки изъ невиделица. Книга на българската народна балада. Szófia, 1936.
(ASZTAHOVA) АСТАХОВА, А. М.: Былины севера. Moszkva—Leningrad. 1. 1939. 2. 1951.
AUNER M.: *Latinus.* Századok 1916, 28—41.
B = BARTÓK B.: *A magyar népdal.* Bp. 1924.
BABUDRI,+ F.: *Fonti vive dei Veneto-Giuliani.* Milano, 1926.
BAJZA J.: *„Bankó leányá"-nak nyugat-magyarországi horvát változata.* Irodalomtörténet 1934, 9—20.
BARBEAU, M.—SAPIR, E.: *Folk Songs of French Canada.* New Haven, 1925.
BARBI, M.:* *Saggio di canti popolari pistoiesi.* Archivio per lo studio delle tradizioni popolari pistoiesi. 8. 1889.
BARBILLAT, É.—TOURAINE,* L.: *Chansons populaires dans le Bas-Berry.* 1—5. Paris, 1930—31.
BARTALUS, I.: *Magyar népdalok. Egyetemes gyűjtemény.* 1—7. Bp. 1873—96.
BARTOŠ, F.: *Národní Písně Moravské.* Brünn, 1889.
BARTOŠ, F.—JANÁČEK, L.: *Národní písně moravské v nově nasbírané.* V Praze, 1901.
BARTOŠ, F.—JANÁČEK, L.: *Kytice z národních písní moravských, slovenských i českých.* 4. kiad. Praha, 1953.
BAUD-BOVY, S.: *La chanson populaire grecque du Dodécanèse.* 1. Les textes. Paris, 1936.
BAUD-BOVY, S.: *La strophe de distiques rimés dans la chanson grecque.* Studia Memoriae B. Bartók Sacra. Budapest 1956, 355—73.
BÁRCZI G.: *Quelques documents sur les premieres colonies françaises en Hongrie.* Revue des Études Hongr. 7,113. 1929.
BÁRCZI G.: *A középkori vallon—magyar érintkezésekhez.* Századok 1937, 399—416.
BÁRCZI G.: *A magyar nyelv francia jövevényszavai.* Bp. 1938. A M. Nytud. Kézik. I. 12. fa
BÁSZEL E.: *Bernauer Ágnes a német költészetben.* EPhK. 1906, 586, 680, 723.
BEAUQUIER, C.: *Chansons populaires recueillies en Franche-Comté.* Paris, 1894.
BEAUREPAIRE, E. de: *Étude sur la poésie populaire en Normandie et spécialement dans l'Avranchin.* Avranches-Paris, 1856.
BELDEN, H. M.: *Ballads and Songs Collected by the Missouri Folk-Lore Society.* The University of Missouri Studies. Vol. 15. Number 1. 1940.
BERNONI, D. G.: *Canti popolari veneziani.* Venezia, 1872.
BERNONI, D. G.: *Nuovi canti popolari veneziani.* Venezia, 1874.
BERNONI, D. G.: *Tradizioni popolari veneziani.* 1—3. Venezia, 1875.
BN = BERZE NAGY J.: *Baranyai magyar néphagyományok.* 1. Pécs, 1940.
(BEZSZONOV)* БЕЗСОНОВЪ, П.: Калѣки перехожие. Сборникъ стиховъ и изслѣдованій. 1—2. Moszkva, 1861—4.
BIBICESCU, J. G.: *Poesii populare din Transilvania.* Bucuresci, 1893.
Bilten Instituta za Proucavanje Folklora Sarajevo. 2. sz. 1953.
BLADÉ, J-F.: *Poésies populaires de la Gascogne.* 1—3. Paris, 1881—2.
BLAŽINČIĆ,* V.: *Narodne pjesme sakupio ih u Slavonii.* Petrinja, 1920.

Bogišic, V.: *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapiša.* Biograd, 1878.
Bojatzides,* M. M. K.: *Das neugriechische Volkslied. Κόρη ταξειδεύτρια.* Berlin, 1911. Mitteil. des Seminars für oriental. Sprachen. 14/2., 207—210.
Bolza, G. B.: *Canzoni popolari comasche.* Wien, 1867. Sitzungsb. Akad. Phil.-Hist. Kl. 53.
(Boncsev)* БОНЧЕВЪ, Н.: Сборникъ отъ Български народни песни. Várna, 1884.
Braga, T.: *Romanceiro geral portugez.* 2. ed. Lisboa I. 1906. 2. 1907.
Brăiloiu, C.: *Cântece bătrâneşti din Oltenia, Muntenia, Moldova şi Bucovina.* Bucureşti, 1932.
Bronson, B. H.: *The Traditional Tunes of the Child Ballads with Their Texts, according to the Extant Records of Great Britain and America.* Princeton, 1959.
Buchon, M.: *Noëls et chants populaires de la Franche-Comté.* Salins, 1863.
Bud, T.: *Poezii populare din Maramureş.* Bucureşti, 1908.
Bujeaud, J.: *Chants et chansons populaires des provinces de l'Ouest, Poitou, Saintonge, Aunis et Angoumois.* 2. ed. 1—2. Niort, 1895.
Bugarinović, M.: *Sarajke. Srpske narodne ženske pjesme.* Mostar, 1904.
(Bukoresliev) БУКОРЕШЛИЕВЪ, А.: Средно-Родопски песни. SbNU 39. 1934.
(Burmov) БУРМОВЪ, А.: Народни умотворения отъ с. Белачеркова (Търновско). SbNU 38.
BVA = *Berliner Volkslied-Archiv.* Institut für deutsche Volkskunde Berlin.
Căndrea, J. A.—Densusianu, O.—Sperantia, T. D.: *Graiul nostru.* Texte din toate părţile de români. 1—2. Bucureşti, 1906—8.
Canteloube, J.: *Anthologie des chants populaires français.* 1—4. Paris, 1951.
Černík, J.: *Zpěvy moravských kopaničárů.* Praha, 1908.
Child, F. J.: *Englisch and Scottish Popular Ballads.* 1—5. Boston, 1882—98. Új kiad. 1956.
(Cicelkova) ЦИЦЕЛКОВА-БОЖКОВА, З.: Български народни песни от Средногорието. I. дял. Песни от Копривщица. 2. дял. Песни от с. Войнялово. SbNU 46. 1953.
Cossio, J. M. de — Solano, T. M.: *Romancero popular de la Montaña.* Santander. 1. 1933. 2. 1934.
Cussemaker,* E. de: *Chants populaires des Flamands de France.* Gand, 1856.
Creizenach, W.: *Geschichte des neueren Dramas.* Halle, 1893. 1. Sotternie.
CS—V = Csanádi I.—Vargyas L.: *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok.* Bp. 1954.
(Csehlarov) ЧЕХЛАРОВЪ, А.: Народни умотворения записани преди Освобождението отъ разни места. SbNU 26. 1912.
(Csernüsev) ЧЕРНЫШЕВ, В. И.: Русская баллада. Leningrad, 1936.
(Csolakov)* ЧОЛАКОВЪ, В.: Български народенъ сборникъ. Ч. I. Belgrad, 1872.
(Csubinszkij)* ЧУБИНСКИЙ, П. П.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край... Югозападный отд. Материалы и исследования. 1—5. Sanktpeterburg, 5. köt. 1874.
Czernik, Stanisław: *Polska epika ludowa.* Wroclaw—Kraków, 1958.
D = Dános, E.: *A magyar népballada.* Bp. 1938.
Davenson, H.: *Le livre des chansons ou introduction à la connaisance de la chanson populaire française.* Neuchatel, 1944.
Decombe, L.: *Chansons populaires recueillies dans le département d'Ile-et-Vilaine.* Rennes, 1884.
De la Gruyère: *Chants et contes populaires.* Romania 1875, 195—252.
Delzangles, F.: *Folklore Cantalien. Chants populaires d'Auvergne.* Aurillac, 1910.
Dégh Kálm. hagy. I. = *KÁLMÁNY Lajos népköltési hagyatéka.* Szerk. Ortutay Gy. 1. Történeti énekek és katonadalok. Sajtó alá rendezte..... a jegyzeteket készítette (1—112. sz. dal) Dégh Linda. Bp. 1952.
DgF = *Danmarks Gamle Folkeviser.* Udgivne Svend Gruntvig, 1853—
Djordjević, V. P.: *Srpske narodne melodije.* (Južna Srbija.) Skoplje, 1928.
Dobšinski = *Slovenské národni piesne.* 4. (Sbierka Dobšinského.) Turc. Sv. M. 1874.
Dobšinský : *Prostonárodni povesti.** I.
Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* 3. kiad. Kolozsvár, 1941.
Doncieux, G.: *Le romancéro populaire de la France.* Paris, 1904.
Dozon, A.: *Bulgarski narodni pesni. — Chansons populaires bulgares inédites.* Paris, 1875.
Dömötör, S.: *Szalai Veronka balladája. — Büki népmesék.* Szombathely, 1954.
DVA = *Deutsches Volksliedarchiv* kéziratos anyaga.
D. Vlr. = *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien.* Hrsg. vom Deutschen Volksliedarchiv. Bd. 1—3. Hrsg. von J. Meier. Bd. 4. Hrsg. von E. Seemann. Berlin, 1935—1959.

EA = Kéziratos anyag a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.
Erben,* K. J.: *Písně národný v Čechách.* 1842. (2. kiad. 1852—6.)
Erben,+ K. J.: *Prostonárodní české písně a říkadla.* V Praze, 1864.
E—B = Erk, L.—Böhme, F. M.: *Deutscher Liederhort.* 1—3. Leipzig, 1893.
Entwistle, W.: *European Balladry.* Oxford, 1939.
Entwistle, W. J.: *New Light on the Epic-Ballad Problem.* JAF 1949. vol. 62. No. 246, 375—81.
ERD = Erdélyi J.: *Magyar népdalok és mondák.* 1—3. Pest, 1846—8.
Et Sz = Gombocz Z.—Melich J.: *Magyar etymologiai szótár.* Bp. 1914—
Faragó J.: *Romániai magyar népballada-kutatási eredmények és feladatok.* Kézirat. Kolozsvár, 1956. okt.
Ferraro B. M. = Ferraro, G.: *Canti popolari del Basso Monferrato.* Palermo, 1888.
Ferraro Ferrara = Ferraro, G.: *Canti popolari di Ferrara, Cento e Pontelagoscuro.* Ferrara, 1877.
Ferraro, G.: *Canti popolari monferrini.* Torino—Firenze, 1870.
Ferraro Spigolature+ = Ferraro, G.: *Spigolature di canti popolari parmigiani e monferrini.* Archivio per la tradizione popolare. 9. 1890.
Fleury, J.: *Littérature orale de la Basse-Normandie (Hague et Val-de-Saire).* Paris, 1883.
Gagnon, E.: *Chansons populaires du Canada.* Québec, 1900.
Geibel, E.—Schack, A. F. von: *Romanzero der Spanier und Portugiesen.* Stuttgart, 1860.
Gerold, T.: *Chanson populaires des XVe et XVIe siècles avec leurs mélodies.* É. n.
Gianandrea, A.: *Canti popolari marchigiani.* Roma—Torino—Firenze, 1875.
Giannini, G.: *Canti popolari della Montagna Lucchese.* Torino, 1889.
Giannini Padovani* = Giannini, G.: *Canti popolari padovani.* Archivio per la tradizione popolare. 11.1892.
Giuglea, G.—Vălsan, G.: *Dela românii din Serbia.* București, 1913.
(Golovackij) ГОЛОВАЦКИЙ, Я. Ф.: Народния песни галицкой и угорской руси. 1—3. Moszkva, 1878.
GR = Gragger, R.—Lüdeke, H.: *Ungarische Balladen.* Berlin—Leipzig, 1926.
Gragger, R.: *Magyar népballadák.* (Sajtó alá rendezte Gálos Rezső.) Bp. 1927.
Greguss Á.: *A balladáról és egyéb tanulmányok.* Bp. 1886.
Greig, G.—Keith, A.: *Last Leaves of Traditional Ballads and Ballad Airs.* Aberdeen, 1925.
Grün, A.: *Volkslieder aus Krain.* Übersetzt von —. Leipzig, 1850.
György L.: *Kónyi és D'Aulnoy.* Bp. 1911.
György L.: *A magyar regény előzményei.* Bp. 1941.
Gyulai P.: lásd. a MNGY I. jegyzeteit.
Hahn, J. G. von: *Griechische und albanesische Märchen.* Leipzig, 1864.
Harászti Gy.: *A francia népköltészetről.* Erd. Múz. 1896, (195—210, 241—257,) 255—56.
D'Harcourt, M. et R: *Chansons folkloriques françaises du Canada.* Québec—Paris, 1956.
Hardung, V. E.: *Romanceiro portuguez.* Leipzig, 1897.
Hauffen, A.: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee.* Graz, 1895.
Haupt, M.: *Französische Volkslieder.* Leipzig, 1877.
Haupt, L.—Schmaler, J. E.: *Volkslieder der Sorben in der Ober- und Nieder-Lausitz.* Grimma, 1841—3. Neudruck: 1953.
Hermann A.: *Beiträge zur Vergleichung der Volkspoesie.* Ethn. Mitt. aus Ungarn I, 12, 33, 63, 89 II, 203, 211 III, 292, 319 IV, 292, 454. 1887—95.
(Hilferding) ГИЛФЕРДИНГ, А. Ф.: Онежские былины. 1—3. Moszkva—Leningrad, 1949—51.
HNP = *Hrvatske narodne pjesme.* Skupila i izdala Matica Hrvatska. Zagreb. 1. Broz, J.—Bosanac, S.: *Junačke pjesme.* 1896. 2. Bosanac, S.: *Junačke pjesme.* 1897. 3—4. Marjanović, L.: *Junačke pjesme (muhamedovske).* 1898—9. 5—6. Andrić, N.: *Ženske pjesme.* 1909, 1914. 10. Andrić, N.: *Haremske pričalice i bunjevačke groktalice.* 1942. Több kötetéhez nem tudtam hozzáférni.
Holas,+ Č.: *České národní písně a tance.* Díl 5/6. Praha, 1910.
Honti, J.: *A Szilágyi és Hajmási-monda szövegtörténete.* IK 1930, 304.
Horae belg. = Hoffmann von Fallersleben: *Niederländische Volkslieder.* — *Horae Belgicae.* 2. ed. Hannover, 1856.
Horák, J.: *Ze studií o lidových baladách.* 1. Sirotek. Národopisný věstník Československý 1917, 418—440.
Horák, J.: *Slovenské ľudové balady.* Bratislava, 1958.
IK = *Irodalomtörténeti Közlemények.*
Istarske narodne pjesme.+ Trieszt, 1924.

ISTVÁNOVITS M.: *A nemek cseréje (Aa—Th 514) típusú mese grúz lokálredakciójának genezis-problémája.* Kézirat. Röv.ditve megjelent: Проблема генезиса грузинской локальной редакции сказочного типа "перемена пола". Автореферат. Tbiliszi, 1959.
IVANČIĆ,+
(IVANOV) ИВАНОВЪ, Г.: Народни песни отъ Шуменско. SbNU 42. 1936.
Izv. Etn. Muz. = Известия на Народния Етнографски Музей в София.
JAF = Journal of American Folklore.
(JASZTREBOV)* ЯСТРЕБОВ, И. С.: Обичаи и песни турецких сербов. 2. izd. Szankt-peterburg, 1889.
JbfVlf = *Jahrbuch für Volksliedforschung.*
KAČIĆ—MIOŠIĆ:+ *Razgovor ugodni naroda slovinskoga.* Velence, 1756.
(KACSANOVSZKIJ) КАЧАНОВСКИЙ, В.: Памятники болгарскаго народнаго творчества. Вып. I. Сборник западноболгарских песен. Szanktpeterburg, 1882.
KALLÓS Z.: *Ismeretlen balladák Moldvából.* Néprajzi Közlemények III/1—2., 51—70. 1958.
KARÁCSONYI J.: *Furmint.* MNy 1906, 273—4.
KARDOS T.: *Középkori kultúra.* Bp. 1941.
(KARSKIJ)+ КАРСКИЙ, Е. Ф.: Бялорусы. Moszkva, 1916.
KÁLM Alf = KÁLMÁNY L.: *Alföldi balladák.* Kálmány-hagyaték II. Sajtó alá rendezte ORTUTAY Gyula. Bp. 1954.
KÁLM Sz = KÁLMÁNY L.: *Szeged népe. 1. Ős-Szeged népköltészete.* Arad, 1881. *2. Temesköz népköltészete.* Uo. 1882. *3. Szeged vidéke népköltészete.* Szeged, 1891.
KÁLMÁNY L.: *Ballada a török világból.* Komáromi szép lány. Ethn. 1914, 36—8.
KERÉNYI Gy.: *Erdélyi népzene.* Éneklő Ifjúság, 1944. március, 80.
KIRÁLY Gy.: *Kádár Kata balladája.* Nyugat, 1924 I, 48.
KNIEZSA I.: *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpaten.* II. Archivum Europae Centro-Orientalis 1936, 84—178.
KOLBERG, O.: *Pieśni ludu polskiego.* Serya 1. Warszawa, 1857.
KOLBERG, O.: *Lud. Jego zwyczaje.. pieśni, muzyka i tańce.* Kraków. Serya 5 (1871)—17 (1884). Több kötetéhez nem tudtam hozzáférni.
KOLBERG, O.: *Mazowsze. Obraz etnograficzny.* 1. t. Kraków. 1885.
KOLBERG, O.: *Pokucie. Obraz etnograficzny.* 1—4. Kraków, 1882—3, 1888—9.
KOLEČÁNY, M.: *Slovenské ľudové balady.* Rožňava, 1948.
KOLLÁR, J.: *Národnie spievanky.* Bratislava, 1953. (= Národnié Zpiewanky čili pjesně světské Slováků v Uhrách. Buda, 1834—5. új kiadása.)
KOZŁOWSKI:* *Lud Mazowsza Czerskiego.* Warszawa, 1867.
KÖHLER, C.—MEIER, J.: *Volkslieder von der Mosel und Saar.* Halle, 1896.
KÖHLER, R.: *Kleinere Schriften zur neueren Literaturgeschichte, Volkskunde und Wortforschung.* 1—3. Berlin, 1900.
KUHAČ, F. S.: *Južno-slovjenske narodne popievke.* 1—4. Zagreb, 1878—81.
KURELAC, F.: *Jačke ili narodne pěsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župan Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj na Ugrih.* Zagreb, 1871.
LAMBRETZ,* M.: *Die geflügelte Schwester. Albanesische Volksmärchen.* 1952.
(LAVROV) ЛАВРОВЪ, П. А.: Сборник Отдела русскаго языка и словесности Російской Ак. Н. XCV/5. Petrograd, 1920.
LEGRAND, É.: *Chansons populaires recueillies en octobre 1876 à Fontenay-le-Marmion, arrondissement de Caen (Calvados).* Romania 1881, 365—96.
LIBIEZ, A.: *Chansons populaires de l'ancien Hainaut.* Bruxelles. 1. 1939. 2. 1941. 3. 1951. A 4. kötetét nem tudtam elérni.
LOOTENS, A.—FEYS, I. M.: *Chants populaires flamands avec les airs notés et poésies populaires diverses recueillies à Bruges.* Bruges, 1879.
LÜBKE, H.: *Neugriechische Volks- und Liebeslieder in deutscher Nachdichtung.* Berlin, 1895.
MACKENZIE,* W. R.: *Ballads and Sea Songs from Nova Scotia.* Cambridge, 1928.
MARCOALDI, O.: *Canti popolari inediti umbri, liguri, piceni, piemontesi, latini.* Genova, 1855.
MARIENESCU, A. M.: *Poesia poporala. Balade.* Pest'a, 1859.
MARJANOVIC, * L.: *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju u gornjoj hrvatskoj krajni i u turkskoj hrvatskoj.* Zagreb, 1864.
MARRIAGE, M. E.: *Volkslieder aus der Badischen Pfalz.* Halle, 1902.
MCsB = FARAGÓ J.—JAGAMAS J.: *Moldvai csángó népdalok és balladák.* Bukarest, (1954.)
MEDVECKY D = MEDVECKY, K. A.: *Detva. Monografia.* Detva, 1906.
MEINERT, J. G.: *Alte deutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchens.* 1. Wien—Hamburg, 1817.

Meltzl H.: *Edward ein Székler. Der uralten Volksballade Archetypon unter den transilvanischen Magyaren.* Acta Comparationis Litterarum Universarum. 1880. Kol. 27—34, 139—49.
Menéndez Pidal, J.: *Poesia popular. Coleccion de los viejos romances que se cantan por los Asturianos.* Madrid, 1885.
Mezey L.: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Bp. 1955.
Mezey L.: *Középkori magyar írások.* Bp. 1957.
(Mihajlov) МИХАЙЛОВЪ, П.: Български народни песни от Македония. Szófia, 1924.
MF = Fonográfhenger (és lejegyzése) a budapesti Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
(Miladinovi) МИЛАДИНОВИ братя: Български народни песни. Szófia, 1942.
Milá y Fontanals,* M.: Romancerillo catalan. 2. ed. Barcelona, 1882.
Millien, A.: *Chants et chansons. Littérature orale et tradition du Nivernais.* Paris 1. 1906. Egyetlen kötetét használtam.
Mittler, F. L.: *Deutsche Volkslieder.* 2. Ausg. Frankfurt a. M., 1865.
MNGY = *Magyar népköltési gyűjtemény.* Bp. 1. 1872. 3. 1882. 7. 1905. 8. 1906. 11. 1911.
Moldován G.: *Román népdalok és balladák.* Kolozsvárott, 1872.
Moór E.: *Ein Beitrag zur Symbiose von Sage, Märchen und Volkslied.* Ungarische Jahrbücher 5,428. 1925.
MSz = Kéziratos dallamfeljegyzés a budapesti Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
Negoescu, C. S.: *Balade.* Bucureşti, 1896.
Nemcova,* B.: *Dílo.* Praha, 1929.
NÉPR P. — Néprajzi pályázat anyaga a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.
Nigra, C.: *Canti popolari del Piemonte.* 2. ed. Torino, 1888.
Nikolić,* T. A.: *Srpske narodne pesme.* Novi Sad, 1888.
NyTSz = Szarvas G.—Simonyi Zs.: *Magyar nyelvtörténeti szótár.* Bp. 1890—3.
Oleška, W. z (= Waclaw Zaleski): *Piešni polskie i ruskie ludu galicyjskiego.* Lwow, 1833.
Olrik, A.: *A Book of Danish Ballads.* Princeton, 1939.
ORT = Ortutay Gy.: *Székely népballadák.* Bp. 1936. (A 3. kiad. 1948.)
ORT 1955 = Ortutay Gy.: *Magyar népköltészet.* 2. köt. Népballadák. Bp. 1955.
Osvetnik, M.: *Razne srpske narodne pjesme. Sakupio po Boci Kotorskoj i okolini Dubrovackoj i tumac dodao.* — Novi Sad, 1888.
Papahagi, T.: *Graiul şi folklorul Maramureşului.* Bucureşti, 1925.
Paris, G.—Gevaert, A.: *Chansons du XVe siècle.* Paris, 1875.
Pauli,+ Ž.: *Piešni ludu ruskiego w Galiczy.* 1—2. Lwów, 1839—40.
Pável Á.: *A Bankó leányáról szóló széphistória délszláv forrásai.* EPhK 1913, 104—112.
Pavlinović+
Pergoli, B.: *Saggio di canti popolari romagnoli.* Forli, 1894.
Piguet,+ E.: *L'évolution de la pastourelle.* Bâle, 1927.
Pires de Lima, Fernando de Castro: *A mulher vestida de homem.* (Contribuiçao para o estudo do romance „A Donzela que vai à Guerra".) Coimbra, 1958.
Poljanin, G.: *Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Istri i kvarnerskih otocih.* (Preštampane iz „Naše Sloge.") 1—2. U Trstu, 1879.
Pompiliu, M.: *Balade populare române.* Jassi, 1870.
Popovici, J.: *Poezii populare romîne.* Oraviţa, 1909.
Poueigh, J.: *Chansons populaires des Pyrénées Françaises.* 1. Paris, 1926.
Prodanović, J. M.: *Ženske narodne pesme. Antologija.* Beograd, 1925.
Puymaigre comte de: *Chant populaires recueillis dans le Pays Messin.* Metz—Paris, 1865.
Puymaigre Th. de: *Chants populaires recueillis dans la Vallée d'Ossau.* Romania 1874, 89—102.
Puymaigre comte de: *Folk-lore* Paris, 1885.
Raić, B.: *Narodno blago.* Subotica, 1923.
Rajković, D.: *Srpske narodne pjesme.* U Novom Sadu, 1869.
Reichard P.: *Telamon históriája.* EPhK 1910, 199.
RMKT = *Régi magyar költők tára.* Bp. 6. 1896. 8. 1930.
Rolland, E.: *Recueil de chanson populaires.* 1—6. Paris, 1883—90.
Rossat, A.: *Les chansons populaires recueillies dans la Suisse Romande.* Bâle-Lausanne, 1917.
S = Próbalemez a budapesti Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
Sandu Timoc, C.: *Poezii populare de la românii din Valea Timocului.* Craiova, 1943.
(Sapkarev) ШАПКАРЕВЪ, К. А.: Сборникъ отъ български народни умотворения. I. часть. Простонародна българска поезия или български народни песни. 1—8. Szófia, 1891.
Sb. Mat. Sl. = *Sbornik Matice Slovenskej pre jazykospyt, národopis a liter. históriu.*

Sb. sl. n. p. = *Sborník slovenskych národních piesní.* Vyd. Matica Slovenska. I—II. 1870, 1874.
SbNU = Сборник за народни умотворения и книжнина. (26-tól:) и народопись.
Sebestyén Gy.: lásd a MNGY 8. jegyzeteiben.
Seemann, E.: *Deutsch-litauische Volksliedbeziehungen.* JbfVf 8, 142—211, 1951.
(Sejn)* Шейн, П. В.: Материалы для изучения быта и языка русскаго населения северо-западнаго края. I/1—2. Sanktpeterburg, 1887, 1890.
Seprődi J.: *Marosszéki dalgyűjtemény.* Ethn. (Rossz feleség:) 1912, 357.
Sevastos, E. D. O.: *Cintece moldovenești.* Jași, 1888.
SHARP—K = Sharp, C. J.: *English Folk Songs from the Southern Appalachians.* Edited by M. Karpeles. 1—2. London—New York—Toronto, 1952.
Simon, F.: *Chansons populaires de l'Anjou.* Angers, 1926.
Simon, H.: *Chansons et Romances recités à Sincé et environs, près Liège.* Wallonia 1900, 82.
SL'P = *Slovenské ľudové piesne.* Bratislava. 1. sv. 1950. 2. 1952. 3. 1956.
Sl. Pohl = *Slovenské Pohlady.*
Sl. Sp. = *Slovenské spevy.* Túrócszentmárton 1. 1880. 2. 1890. 3. 1899.
Smith, V.: *(Szövegközlések Velay és Forezből)* Romania 1872, 352—9 1873, 59—71 1874, 365—70 1875, 108—118 1877, 428—32 1878, 52—84 1879, 121—6 1880, 288—93 1881, 194—211.
Solymossy S.: *Ballada. A magyarság néprajza.* Bp. 2. kiad. 3, 73—126. 1943.
SREZNĚVSKY = Horák, J.: *I. I. Srezněvského sbirka lidových pisni slovenských.* Národpísný Věstnik Československ. 1925, 117—133.
Stojanović, Lj.—Vitezica, V.: *Zbornik junačkih epskih narodnih pesama.* Beograd, 1930.
Štrekelj, K.: *Slovenske narodne pesmi.* 1—4. Ljubljani, 1895—1923.
Surányi B.—Bárczi G.—Pais D.: *Adalékok a „gallicus"-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez.* MNy 1957/3—4., 450.
Sušil, F.: *Moravské národní písně.* 4. kiad. Praha, 1951.
Swoboda,+ W. A.: *Sbírka českých národních písní — Sammlung böhmischer National-Lieder.* Prag, 1845.
Szegedy R.: *A „Béla király és Bankó lánya" forrása.* Bp. Szle. 1913. 404—422.
Szilády Á.: lásd jegyzeteit a RMKT 6, 312-n.
SzNd = *(„Székely népdalok")* Bartók B.—Kodály Z.: *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Bp. 1923.
(Szokolov) Соколов, Ю. М.: Онежские былины. 1948.
(Szov. Folkl.) Советский Фольклор.
(Szozonovics) Созонович, И.: Песни о девушке воине и былины о Ставре Годиновиче. Русскій Филологическій Вестник. 1886, 301—337 1887, 369—394 1888, 282—328.
(Sztoilov) Стоиловъ, А. П.: Показалецъ на печатните презъ XIX. векъ български народни песни. Szófia 1. 1815—1860. 1916. 2. 1861—1878. 1918.
(Sztoin Rodop) Стоинъ, В.: Родопски песни. SbNU 39 1934.
(Sztoin Szredna) Стоинъ, В.: Народни песни отъ средна северна България. Szófia, 1931.
(Sztoin Timok) Стоинъ, В.: Народни песни от Тимокъ до Вита. Szófia, 1928.
(Sztoin Trakija) Стоинъ, В.: Български народни песни от източна и западна Тракия. Szófia, 1939.
Tarbé P.: *Romancero de Champagne.* 1—5. Reims, 1863—4.
Teodorescu, G. D.: *Poesii populare române.* Bucuresci, 1885.
Thompson, S.: *Motif-Index of Folk-Literature.* 1—6. 1932—6. Indiana Univ. Studies vol 19—23 = FFC 106—9, 116—7. Bloomington—Helsinki. (H 1578. 1., 1—5 D 11 és K 1837.)
Tiersot, J.: *Chansons populaires recueillies dans les Alpes françaises (Savoie et Dauphiné).* Grenoble-Moutiers, 1903.
Tiersot, J.: *Mélodies populaires des provinces de France.* 1—4. Paris, é. n.
Tiplea, A.: *Poezii populare din Maramureș.* Bucureşti, 1906.
Tocilescu, G. G.: *Materialuri folkloristice.* 1—2. Bucuresci, 1900.
Tommaseo, N.: *Canti popolari Corsi, Illirici, Greci, Toscani.* 1—4. Venezia, 1841—2.
Tordinac, N.: *Hrvatske narodne pjesme i pripoviedke iz Bosne.* Vukovar, 1883.
Tőkei F.: *Poésie chinoise et poésie des peuples du Nord.* Acta Orientalia Hung. 1958, 313—9.
Tőkei F.: *Zenepalota.* (Jo-Fu.) Válogatta, kínai eredetiből magyar prózára fordította, az utószót, a magyarázó jegyzeteket írta —. Bp. 1959.
Václavík,* A.: *Podunajská dedina v Československu.* 1925.

Valaštan,* B.: *Slovensky l'udovy spevník.* 1948.
Vargyas L.: *Egy francia—magyar dallamegyezés tanulságai.* NÉ 1958, 155.
Vargyas L.: *Dallamegyezések magyar, szlovák és morva balladákban.* Népr. Közl. 1959/4.
Vasiliu, A.: *Cântece, urături şi bocete de-ale poporului.* Bucureşti, 1909.
Vikár B.: *A Kalevala és a székely népköltés.* Erd. Múz. 1899, 72, 148.
(Vatev) ВАТЕВЪ, С.: Народни песни отъ Софийско и отъ близките краища... SbNU 43. 1942.
Verković, S. I.: *Narodne pesme makedonski bugara. 1. Ženske pesme.* U Beogradu, 1860.
(Veszelovszkij) ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н.: Lásd jegyzeteit az Archiv für Slavische Philologie 1887, 224—33-on.
(Veszelovszkij) ВЕСЕЛОВСКИЙ, А. Н.: Croissans-Crescens и средневековыя легенды о половой метаморфозе. Сборн. Отдела Русскаго Языка и словесности Имп. АН.
Vidossi,* G.: *Canzoni popolari narrative dell' Istria. Miscellanea Scritti Vari a cura della Facultà di Magistero di Torino.* Torino, 1951.
Villemarqué, H. de la: *Barzaz Breiz. Chants populaires de la Bretagne.* 6. éd. Paris, 1867.
Vujicsics D. Sz.: *A koszovói lányka. Szerb—horvát hősi enekek, románcok.* Ford. Kiss K. Válogatta, a szöveget filológiailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta —. Bp. 1957.
Vuk S. K.: *Srpske narodne pesme.* 1—9. Beograd, 1891—1902.
Vulcanu J.: *Román népdalok.* Bp. 1877.
Waldau, A.: *Böhmische Granaten. Czechische Volkslieder.* 1—2. Prag, 1858—60.
Warrens, R.: *Germanische Volkslieder der Vorzeit. 1. Schwedische Volkslieder.* Leipzig, 1857. *2. Dänische Volkslieder* Hamburg, 1858. *3. Schottische Volkslieder.* Uo. 1861. *4. Norwegische, Isländische, Färöische Volkslieder.* Uo. 1866.
Wasiljev, J.: *Übersicht über die heidnischen Gebräuche, Aberglauben und Religion der Wotjaken.* MSFOu. 18. Helsingfors, 1902.
Weckerlin, J. B.: *L'ancienne chanson populaire de France.* Paris, 1887.
Weckerlin, J. B.: *Chansons populaires de l'Alsace.* 1—2. Paris, 1883.
Weckerlin, J. B.: *Chansons populaires du Pays de France.* 1—2. Paris, 1903.
Weigand, G.: *Die Aromunen. 2. Volkslitteratur der Aromunen.* Leipzig, 1894.
Widter, G.—Wolf, A.: *Volkslieder aus Venetien.* Wien, 1864.
Wójcicki,+ K. W.: *Piesni ludu białochrobatów, Mazurów i Rusi z nad Bugu.* 1836.
Wolf, M. F.: *Proben portugiesischer und catalanischer Volksromanzen.* Sitzungsb. Ak. Phil.-Hist. Kl. Bd. 20 H. 1—3, 17—168. Wien, 1856.
Wolf, F. J.—Hofmann, C.: *Primavera y flor de romances ó coleccion de los mas viejos y mas populares romances castellanos.* Berlin, 1856.
Zagiba, F.: *Ungarische Balladenmelodien aus dem Neutraer Gebiet.* Jahrb. des Österreichischen Volksliedwerkes. 1954, 63—85.
(Zsdanov)* ЖДАНОВЪ, И.: Песни о князе Михаиле. Живая Старина 1890. 1/1, 1—30 2, 3—23.
Žganec, V.: *Hrvatske narodne pjesme.* Zagreb, 1950.
Žganec, V.: *Narodne popijevke Hrvatskog Zagorja.* Zagreb. 1. Napjevi. 1950. 2. Tekstovi. 1952.
Žganec, V.: *Hrvatske pučke popijevke iz Medjumurja.* 1. sv. Zagreb, 1924.

A térkép adatai:

A magyarországi, középkori francia telepesek adatai időrendben. (A számok a térkép számaira utalnak.) Karácsonyi, Auner, Bárczi 1929, 1937, 1938, Kniezsa, Amman és Surányi—Bárczi—Pais alapján.

1. *1103—1124:* belga katona fiával M-ra költözik, birtokát barátoknál letétbe helyezi. M-n meghal. Barátok egy rendtagot M-ra küldenek megállapítani a halálhír valódiságát.
2. Zágráb. *1198:* „..tam Hungaris quam Latinis seu Sclavis"; káptalani statutumokban „apud ecclesiam sancti Anthonii in vico Latinorum". *Egyiptomi* szt. Antal (másikat csak 1232-ben avatták) tiszteletének központja a vienni egyházmegye, St. Didier de la Monthe. 14. sz.: (platea?) latinorum.
3. Olaszliszka. *1201:* bíró=praepositus, mint Északfr-ban; 1224: Franca villa; 1239/1400: Liszka Olazy; 1248: Liszka Olaszi; 1255: Lyzka Olazy; 1332—7: Lizka.
4. Waldorf. *1206:* Johan Latinus kapja Fogaras mellett Cwezfey-terra-t. 1231: már „villa Latina" van rajta; 1396: Waldorph, tehát alapítójáról kapta nevét, akit 1204-ben „Johannem Latinum inter Theutonicos Transilvanenses in villa Riuetel commorantem"-nek neveznek; uo. megkülönböztetik a ragozatlan francia nép-

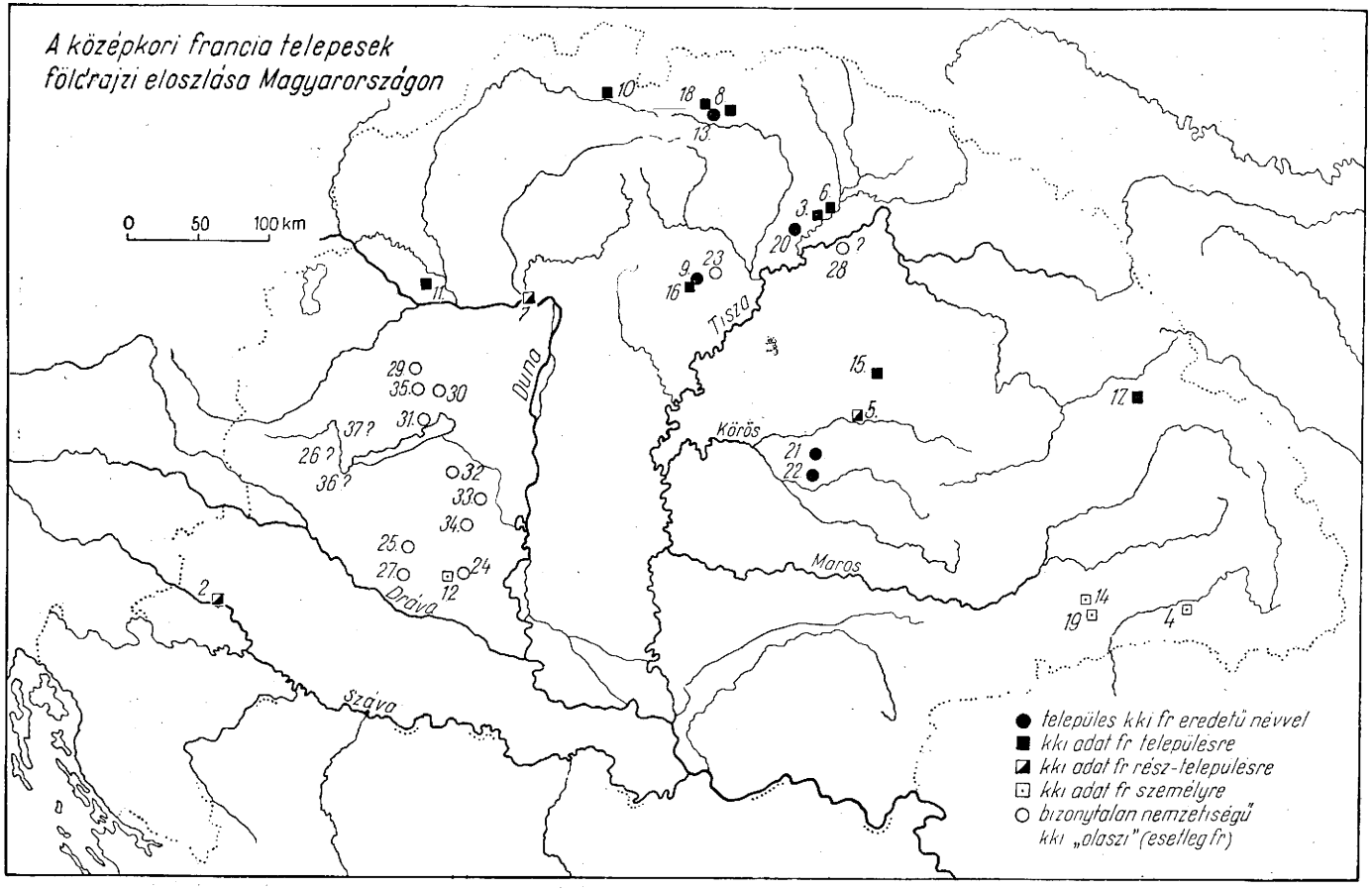
A középkori francia telepesek
földrajzi eloszlása Magyarországon
0 50 100 km
Duna
Tisza
Körös
Maros
Dráva
Száva
település kki fr eredetű névvel
kki adat fr településre
kki adat fr rész-településre
kki adat fr személyre
bizonytalan nemzetiségű
kki „olasz" (esetleg fr)

nyelvi alakot a ragozott latintól: „Johan Latini hospitis" „Terra Johan" stb. — az aláírók közt pedig: „venerabili Johanne Strigoniensi archiepiscopo".

5. Váradolaszi (Nagyváradban). *1215:* villa Latinorum Waradensium; 1374: vicus Olazy; 1475: Olazy; ezzel különböztetik meg a „Pádua", „Velence" „Bologna" nevű városrészektől, ami olasz lakossága esetén értelmetlen volna. Védszentjük Szt. Egyed, akit St. Gilles és Toulouse tisztelt. Mellette Parispataka, s 1608: Paris utza.
6. Bodrogolaszi. *1224:* Francavilla.
7. Esztergom. *1201:* vicus latinorum; 1236: flandriai típusú magyar begina; 1241: lakói „Hungari, Francigenae ac Lombardi" (Rogerius „Carmen Miserabile"-je); 1272: „Gean pinguis mercator de Ganth" tartozás fejében szőlőt kap egy esztergomi polgártól; 1290 körül: „ganthi" péciák; 14. sz. elején több tanácstag neve francia; franciáknak külön pecsétjük volt.
8. Szepesolaszi. *1243:* Olazy de Tornaua; 1258: Olosy; 1262: villa Latina; 1273: hospites de Latina villa praedicta (a szepesi bíráskodás alól az esztergomi érsek alá kerülnek); 1278/1302: villa Latina; 1404: Wallendorf; 1487: Olaszy alius villa Latina.
9. Tállya (Eger mellett). *1261:* első említése. Lásd 16. és 20-at.
10. Kisolaszi (Liptó). *1264:* villa Latina-ban Johannes Gallicus birtokot kap. „cuiusdam prati intra villas Topla et Latinam existentis... Magistro Johanni Gallico facta"; 1267: villa Oloscy; 1286/98: Olazy-Olazi.
11. Alistál-Felistál. *1268:* Staul (+stal, ustar) = fr. *staul: raktár, telep.
12. Pécs. *1276:* leodiumi (liègei) ember Pécs környékéről, Margit sírjánál meggyógyul. (Kanonizációs jegyzőkönyv, Mezey, 19.) *1295:* „Latinus civis Peechyensis; uo. „Johannes Gallicus" (francia?)
13. Mecsedelfalva (Szepes). *1278:* Mytschelet = fr. Michelet — a Michel kicsinyítése.
14. Vízakna (Szeben). *1289:* Geaninus filius Alardi.
15. Érolaszi (Bihar). *1290:* Eng-Olosy; 1330 körül: „Jean sacerdos de Olazi" pápai tizedlajstromban, melyet két olasz pap írt össze — fr. névalakkal. Kk-ban a falvak saját anyanyelvű papot kaptak.
16. Egervölgy. *1350:* „Gallici de valle Agriensi" felzendülnek s megtámadják a királyi pénzváltókat; 1447: egervidéki zarándokok Liègeben „qui parloient parfaitement romans liegois"; 1493: második zarándoklat; 1536—38: Oláh Miklós, Hungaria, 34: „In valle Agriensi aliquot pagi incoluntur habiti pro coloniis Eburonum qui nunc Leodienses dicuntur, olim eo traductis. Horum incolae in hodiernum diem Gallicam sonant linguam." (Bibl. Scr. Medii Recentisque Aevorum. Bp. 1938.) 1494: Olaszfalu. Lásd még itt Tállyát.
17. Wallendorf. *1413:* superior Latina.
18. Szepesjánosfalva, Besztercze—Naszód m. *15. sz.-ban*: Gehanfalva.
8., 13., 18. együtt. *1463:* Pápai legátus jelentésében, Magyarorsz. leírásában: „Habitat etiam in dicto regno gens Belga, quae loquitur recte gallice. Haec habet provinciam pro se separatam." Provincia = „Unterbezirk" „ispánság" a római jogban. Talán a szepesi latinusok, akik zárt tömbben éltek?
19. Nagyszeben. *1509:* Johannes Wal polgármester = Johannes Olaz (a számadáskönyvekben).
20. Tállya neve a fr. „taille"-ból = vágás, irtás.
21. Mezőgyán neve a fr. „Gehan"-ból.
22. Kötegyán neve a fr. „Gehan"-ból.

Bizonytalan nemzetiségű (esetleg francia) Olaszi-k időrendben:

23. Olozyghaz. *1285:* 1460: Olazy possessio, Cserépvár tartozéka.
24. Olaszi. *1295:* Villa Olozy; 1316: Olaz; 1402: Olazy.
25. Olaszfalu. *1346.*
26. Olazfalu. *1374:* Kemend vár tartozéka.
27. Olaszfalu. *1403,* 1493.
28. Paszony? *1412:* „Nicolao olasz dicto" hatalmaskodás.
30. Olazfalw. *1426:* ma puszta Szücs mellett, határában *Franciavágás!*
31. Olazfalw. *1426:* Bátorkő tartozéka.
32. Villa Olaz. *1431.*
33. Kánya. *1444:* Olazkánya; 1506: Olaszkánya.
34. Olazfalw. *1455/64:* possesio Olazfalw.
35. Olazfalw. *1475:* ma puszta, 1510: Anyavár tartozéka.
36. Olaszfalu. *1448.*
37. Olazmyhal. *1496:* Olazmyhallakosa.

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ НАРОДНЫХ БАЛЛАД
I. ВЕНГЕРСКИЕ БАЛЛАДЫ ФРАНЦУЗСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В очерке рассматриваются международные связы 21 венгерских баллад или фрагментов баллад и устанавливается, что они перешли из Франции в Венгрию и оттуда к соседним народам.

Рассмотренные баллады следующие: Девушка, убитая тремя гайдуками — иностранная аналогия: Les larrons et la bague (источники см. в тексте); Два пленника, брат и сестра, которых родители не узнают; витязь и его красавица, девушка, познанная по ее пению и похищенная; Невеста, привязанная к хвости лошади — Les anneaux de Marianson; Трое сирот — Die Waisenkinder (E-B 202); часто повторяющаяся формула: берите мое сердце, помойте его в полынновом вине, заверните его в мягкое полотно... и т. д.; Иисус, ищущий себе жилье — Jésus Christ s' habille en pauvre; Девушка, которую заставили танцевать до смерти — Les tristes noces (Child 73); Девушка, похищенная турками и бросившаяся в реку, чтобы спасти свою честь; Жестокая свекровь — Die getötete Schwiegertochter (D. Vlr. 77); Девушка-мать, убившая своего ребенка — Die Rabenmutter (E-B 212, Child 20); Заговаривающий мертвец — La mie ressuscitée; Любимый, возвращающийся на свадьбу любимой — Heimkehr des Verlobten; формула о том, что пленник семь лет не видит ни солнца ни месяца; Чудесный мертвый — Der Scheintod (D. Vlr. 55); Девушка-солдат — Königstochter in Heeresdienst (Hauffen 77); Плохая жена — E-B 910; Верный любимый — Liebesprobe (E—B 67); Опозоренная девушка Der König von Mailand (D.Vlr. 67); Жена побитая на смерть, через ребра которой светят солнце и месяц; Ката Кадар, две цветка, выросшие из праха любовников, оторванных друг от друга. Большая часть их дошла из Венгрии к соседним и даже к более отдаленным восточноевропейским народам.

Соответствующая последним трем балладам французская баллада неизвестна, но различные части данной венгерской баллады находятся в немецкой-английской-португальской-испанской, в португальской-французской, в английской (Child 17 и 75) в португальской-испанской (Conde N Ilo) и в бретонской балладах, на основании чего автор делает вывод о существовании в старое время французской баллады, которая в последующие столетия исчезла из народной традиции.

Заимствования объясняются тем, что в средних веках, французские (валонские) поселенцы, жившие в Венгрии, передавали свои народные песни, и эти связи еще укреплялись весьма живыми сношениями в XIV в. между венграми и валлонами. На этом же основании эти заимствования могут служить датировке баллад, так как передача их должна была произойти не позднее конца XIV в., и таким образом, обсуждаемые баллады должны были существовать в это время и у французов и у венгров. В случае нескольких французских текстов это доказывает, что известный в наши дни вариант в новом стиле является последующей переделкой. То же самое можно доказывать и об отдельных венгерских балладах, настоящая форме которых возникла благодаря переделке в конце XVIII в.

Те французские баллады, которые появляются в рукописях конца XV в. и с. тех пор остались самыми популярными (Roi Renaud, La Pernette la fille du roi Louys) не переняты венграми, что свидетельствует также о старинности заимствованных французских баллад и о ранней даты их передачи. На то же самое указывает факт, что среди заимствованных баллад есть много таких, которые у обоих народов дошли до наших дней лишь в немногочисленных слабых вариантах или же — как последние три — отчасти пришли в забвенье у французов.

FORSCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DER VOLKSBALLADE IM MITTELALTER.
1. EINE FRANZÖSISCHE SCHICHT IN DEN UNGARISCHEN VOLKSBALLADEN.

Der Aufsatz bietet einen Überblick über die internationalen Beziehungen von einundzwanzig ungarischen Balladen oder Balladenteilen und stellt fest, daß diese aus Frankreich nach Ungarn und von hier weiter zu den Nachbarvölkern gelangt sind. Die behandelten Balladen sind die Folgenden: „Biró Szép Anna" (Die schöne Anna Biró), welche der französischen Ballade „Les larrons et la bague" entspricht (Quellennachweise s. im Text); „Gefangene Geschwister", welche von ihren Eltern nicht erkannt werden; „Der Kämpe und seine Holde" — über die an ihrem Gesang erkannte und geraubte

Liebste; „Rákóczi, Klein Junker" = „Les anneaux de Marianson"; „Die drei Waisen" = Die Waisenkinder (E—B 202); die Formel: „Nimmt mein Herz heraus, waschet es in Wermut, bedeckt es mit weicher Leinwand..." u. s. w.; „Der Unterkunft suchende Jesus" = „Jésus Christ s'habille en pauvre"; „Das Mädchen, das man bis zum Tode tanzen ließ" = „Les tristes noces" (Child 73.); Das vom Türken geraubte Mädchen, das sich ihre Ehre verteidigend in den Fluß wirft; „Die grausame Schwiegermutter" — „Die getötete Schwiegertochter" (D. Vlr. 77.); Vilma Szabó, das gefallene Mädchen, das ihr Kind tötet = „Die Rabenmutter" (E—B 212. — Child 20.); Der redende Tote = „La mie ressuscitée"; Der Geliebte kommt zur Trauung seiner Verlobten heim = „Heimkehr des Verlobten"; nach einer Formel sieht der Gefangene sieben Jahre lang weder Sonne noch Mond; „Der wunderbare Tote" = „Der Scheintod" (D. Vlr. 58.) Ein Mädchen als Soldat = „Königstochter in Heeresdienst" (Hauffen 77); „Die schlechte Gattin" = E—B 910.; „Die treue Geliebte" = „Liebesprobe (E—B 67.); „Das entehrte Mädchen" = „Der König von Mailand" (D. Vlr. 67.); Die Gattin, die zum Tode gestoßen wurde und durch deren Rippen die Sonne und der Mond hineinscheint; „Kata Kádár", die zwei Kapellenblumen, die aus dem Grab der getrennten Geliebten gewachsen sind. — Ein beträchtlicher Teil der erwähnten Balladen gelangte von uns zu den Nachbarvölkern, ja auch zu weiteren osteuropäischen Völkern.

Die drei letzten Balladen haben keine unmittelbare Parallele im Französichen, dagegen sind verschiedene Einzelheiten der ungarischen Ballade in den deutsch—englisch—portugiesisch—spanischen, portugiesisch—französischen bzw. englischen (Child 17. und 75.) portugiesisch—spanischen (Conde Nillo) und bretonischen Gedichten zu finden. Auf Grund dessen folgert der Verfasser darauf, das eine entsprechende französische Ballade, welche später verloren ging, existiert haben dürfte. Die Entlehnungen werden mit der Vermittlung durch die mittelalterlichen französischen (wallonischen) Siedler sowie mit den bis zum Ende des XIV. Jahrhunderts sehr regen wallonisch—ungarischen Beziehungen erklärt. Die Übernahmen sind infolgedessen zeitbestimmenden Charakters, da sie sich spätestens bis Ende des 14. Jahrhunderts vollziehen mußten; zu dieser Zeit also mußten die behandelten Balladen bereits bei den Franzosen, wie auch bei den Ungarn bestehen. Das beweist aber in Bezug auf mehrere französische Texte, daß ihr heutiger neuer Ton das Ergebnis späterer Umgestaltung ist. Dasselbe ist auch von mehreren ungarischen Balladen nachweisbar, welche ihre heutige Form durch eine Erneuerung im 18. Jahrhundert erhalten haben.

Für die Übernahme und für das Alter der französischen Balladen spricht auch die Tatsache, daß die Balladen, die am Ende des 15. Jahrhunderts in Handschriften auftauchen und auch seither als die volkstümlichsten französischen Balladen gelten (Le roi Renaud, La Pernette, La fille du roi Loys), von den Ungarn nicht mehr übernommen wurden. Hierfür zeugt auch die Tatsache, daß es unter den Entlehnungen so manche Stücke gibt, die schon bei beiden Völkern nur in einigen sehr Zersungenen Varianten erhalten sind, oder — wie in den drei letzten Fällen — bei den Franzosen bereits teilweise oder gänzlich in Vergessenheit gerieten.

Az AaTh*449/A mesetípus magyar redakciója

I.

A nemzetközi mesefolklorisztika legújabb termése azt bizonyítja, hogy a kutatók egyre kevésbé elégszenek meg a régifajta típustanulmányok eredményeivel. Minél inkább szétágazik időben és térben egy-egy mesetípus, annál megfoghatatlanabbá válik a kutató számára. Így inkább csak szubjektíve megformált nézetek alapján lehet az őstípust rekonstruálni. Pozitív megismeréssel a mese diffúziójának, alakulásának tekintetében inkább a részeredmények kecsegtetnek. Éppen ezért a mindig csak virtuális „archetypus", mint középponti cél, lassacskán háttérbe szorul. Helyébe — a szomszédos területek változatainak összehasonlító elemzése segítségével — a nemzeti, etnikai, illetőleg regionális egységek redakcióinak meghatározására irányuló törekvés lép. Ennek jegyében sokkal nagyobb mértékben kell kiterjeszkednünk a mese élettanának vizsgálatára. Minden meseváltozat esetében szemügyre kell vennünk az egyéni és területi formálódás jegyeit; nem típus-vázlatokkal, hanem teljes szövegekkel kell dolgoznunk. Ez utóbbiak azért alkalmasabbak a monografikus feldolgozásra, mert azok a sajátos jegyek is megfigyelhetők rajtuk, amelyek a vándorlás és akklimatizálódás során alakultak ki. A kutatás célja tehát módosulóban van, s ez új módszerek alkalmazására, új kérdések feltevésére ösztönzi a kutatót. A cél tehát látszatra szerényebb, mint a típusmonográfiáké volt: egy jól körülhatárolt területi egység meseredakciójának megállapítása, — perspektívája azonban talán messzebbre mutat. Éppen ezért az összehasonlító szövegelemző módszert ki kell egészíteni a helyszíni gyűjtésen alapuló funkcionális vizsgálatokkal.

Első ízben az orosz, majd a szovjet gyűjtők igazolták, hogy a népköltészet ismeretének kulcsa az egyén, az alkotó és előadó, a formálásban azonban közvetlenül részt vesz az a társadalom, amelyben él, és működik. A meghonosult nemzetközi mesére elsősorban az egyéni alkotóerő, s ezenkívül a népinemzeti hagyomány, valamint a jelenvaló közösség hat.[1] A gyakorlati gyűjtő hamarosan felismeri, hogy helyszíni kutatásai értékesebb tanulságokra vezethetnek, mint ha az elvont filológiai munkával elégednék meg. Ez a felismerés vezette tudományunk több, kiváló képviselőjét a finn iskola egyes tételeinek helyesbítésére. Így például C. W. v Sydow tagadja az „archetypus" fogalmát,[2] rámutat az aktív és passzív hagyományhordozó szerepére,[3] és az etnikus

[1] Asadowskij, M.: *Eine sibirische Märchenerzählerin.* Helsinki, 1926. FFC 68. 5—18.

[2] Sydow, C. W. von: *Folk-Tale Studies and Phiology.* — Selected Papers on Folklore, Copenhagen, 1948. 207—219.

[3] Sydow, C. W. v.: *On the spread of Tradition.* — Selected Papers, 12 skk.

területek meseformáira (oicotypes).[4] Munkássága nemcsak az ír kutatómunkának adott lendületet[5], hanem egész sor újtípusú mesemonográfiát hívott létre, melyek a régiek legfeltűnőbb hibáit kívánták kiküszöbölni.[6] De a német kutatók is felfedezték a népi társadalom szerepét a meseformák alakításában[7] és hozzáláttak a mese helyi formáinak etnikus vizsgálatához.[8] A régi iskola egyik ma élő legnagyobb alakjának, THOMPSONnak írása[9] is azt mutatja, hogy egyre többen mondanak le az ősforma kutatásáról, és ismerik el a filológiai és élettani kutatások összekapcsolásának szükségét. Ma már többen egy-egy mesetípus hazai változatainak elemzésére törekszenek.[10] Ilyenformán tehát a mesekutatás egyre szélesebb körben válik etnológikussá.

II.

A következőkben egy mesetípus magyarországi változatainak etnikus formálódását szándékozzuk bemutatni. Olyan mesét választunk ki erre a célra, amely Európában nem általánosan ismert. Elterjedése aránylag kis területre korlátozódik, útja során mégis sokféle egyéni és etnikus alakításon esett át. A kérdéses mese az AaTh katalógus függelékében 449* számon található (Sidi Numant+ The Tsar's Dog), hivatkozással a liv katalógus egy változatára.[11] Szerepel HONTI katalógusában[12], valamint ANDREJEV jegyzékében is.[13]

[4] SYDOW, C. W. v.: *Geography and Folk-Tale Oicotypes.* — Selected Papers 39 skk.

[5] The Irish Folklore Commision and its Work. — Travaux du 1er Congrés International du Folklore. Tours, 1938. 37—40.; Four Symposia on Folklore (ed. S. Thompson.) Bloomington, 1953. 3—12.

[6] LILJEBLAD, S.: *Die Tobiasgeschichte und andere Märchen mit toten Helfern.* Lund, 1929; ROOTH, A. B.: *The Cinderella Cycle.* Lund 1951; SWAHN, J. Ö.: *A Tale of Cupid and Psyche.* Lund 1955.

[7] BRINKMANN, O.: *Das Erzählen in der Dorfgemeinschaft.* Münster i. W. 1933. BRACHETTI, M.: *Das Volksmärchen als Gemeinschaftsdichtung.* Niederdeutsche Zeitschr. für Vkunde., Jhg. b. 1930; ugyanő, *Studien zur Lebensform des deutschen Volksmärchens.* Baden. 1935.

[8] HENSSEN, G.: *Überlieferung und Persönlichkeit. Die Erzählungen und Lieder des Egbett Gerrits,* Münster i. W. 1951; LANGSTROFF, K. H.: *Lothringer Volksart. Untersuchung zur deutsch-lotaringischen Volkserzählung an Hand des Sammlungen von Angelika Merkelbach-Pinck.* Marburg, 1953; SAREYKO, H. U.: *Das Weltbild eines ostpreussischen Volkserzählers.* Marburg 1956; RANKE, K.: *Schleswig-Holsteinische Märchen* (AaTh 300—402). Kiel, 1955. I—II.

[9] THOMPSON, S.: *Myths and Folktales.* — Journal of American Folklore. vol. 68. (1955) 482—488.

[10] CHRISTIANSEN, R. Th.: *Further Notes on Irish Folktales* (AaTh 332.). — Béaloideas, vol XXII. (1953) 70—82.; BØDKER, L.: *The Brave Tailor in Danish Tradition* Studies in Folklore. In Honor of Distinguished Service Professor Stith THOMPSON, Bloomington, 1957. 1—23.

*Itt mondok köszönetet W. Anderson (Kiel), C. Barbulescu (Bucuresti), S. Ó' Duilearga (Dublin) és Faragó József (Cluj) szíves segítségéért, a nemzetkczi változatok összeállításában.

[11]. LOORITS, O.: *Livische Märchen- und Sagenvarianten.* FFC. 66. Helsinki, 1924. 449. számon a két mese kombinációja szerepel.

[12] HONTI, H.: *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen.* FFC. 81. Helsinki, 1928. Nem ismerve AARNE besorolását két magyar változat ismeretében a hazug mesék kategóriájában új típusként, 1898. számmal jelöli.

[13] ANDREJEV: Указател б скасочных сюжетов по системе Аарне. Ленинград, 1929 35. A jegyzék az orosz néphagyományban meglévő meséket két altípusba osztja: „449. A A) A cár kutyája és B) A hűtlen feleség; Szidi Numan. Elsőből 8, másodikból 5 változat áll rendelkezésre.

Összevetve egymással a rendkívül változatos variánsokat, röviden a következőképpen foglalhatjuk össze a mese tartalmát:

Szembeötlő, hogy a történet csaknem mindig keretbe foglalva jelenki meg, s azt maga a történetben szereplő hős adja elő első személyben, mint megtörtént eseményt.

Egy asszony kutyává változtatja a férjét. Ez kutya alakjában különféle kalandokon megy keresztül, de végül olyan hatalomhoz jut, amelynek segítségével megszabadul a varázslattól és feleségét büntetésképpen igavonó (v. más) háziállattá változtatja.

A 449^{x} típus legegyszerűbb változata Sidi Numan históriája, amelyet a szír néphagyomány nyomán GALLAND illesztett az Ezeregyéj francia fordításának keretébe (1704—17). Több adat is mutatja, hogy ezt a történetet a közelkeleti néphagyomány jól ismeri;[14] az EBERHARDT—BORATAV katalógus nyolc változatot regisztrál.[15] A típus — az alább ismertetendő kelet-európai és kaukázusi területeken kívül — Romániában, Magyarországon, Írországban fordul elő; egy változata a flamand anyagban is feltűnik.[16] Európa többi részén hiányzik. Ennek az oka lehet a hiányos kutatás, vagy talán inkább, hogy számos, más mesékhez kapcsolódó motívuma miatt, a helyi mesélők szétzilálták. Feltehető, hogy a mese motívumai beolvadtak az e területeken népszerűbb rokon-típusokba. (Pl. AaTh 315, 554, 560, 561, 566.)

Eltekintve a hűtlen asszony orientális történetétől, — a kutyává változtatás gyakori a keleti mesékben —, bennünket annak a mesének a sorsa érdekel közelebbről, amely tisztán szóhagyomány útján terjedt el, vagyis az ANDREJEV-katalógusban „A cár kutyája" címmel jelölt, 449^{x}/A számú típus. Ezzel a mesével W. ANDERSON egy korai művében behatóan foglalkozott. Az Apuleius-regény kapcsán az állattá-változtatás meseformáló elemeiről szólva, a mese alakulását is figyelemmel kísérte.[17] ANDERSON, egy későbbi munkájában, a mese-szüzsék stabilitásának igazolásául, az általa ismert változatok alapján, a mese szláv „ősformáját", valamint kaukázusi redakcióját rekonstruálta.[18] ANDERSON a rendelkezésére álló 45 változat alapján arra a következtetésre jutott, hogy a mese elterjedési területe összefüggő tömb: a mese a nagyorosz, fehérorosz, ukrán, lengyel, szlovák, szlovén, szerb, bosnyák, továbbá litván, észt, votják mordvin, magyar, csuvas, kabard, hegyi tatár, oszét csecsenc és grúz nép körében ismeretes. Két redakciót különböztet meg egymástól: a szlávot — amelyet egyben az „őstípusnak" is tekint —, valamint a kaukázusit. A szláv redakció rövidített típusvázlata a következő:

1. *(a)* A megelevenedő állat (vagy más keret, pl. vita arról, hogy a mese vagy a dal mond-e igazat; civódás egy mókusbundán; a mesehős mindenkit megöl, akinek elmondja történetét).
2. *(b)* Az asszony szeretőt tart.
3—4. *(c)* „Légy kutyává" szóval, pálca vagy vessző segítségével átváltoztatja férjét.

[14] BOLTE—POLÍVKA: Anmerkungen III. 7.

[15] EBERHARD, W.—BORATAV, P. N.: *Typen türkischer Volksmärchen.* Wiesbaden, 1953. 238—240. Typ 204. Die Geschichte des Sinan Pascha.

[16] MEYER, de Maurits: Contes de la Flandre. FFC. 37. 56. 726 típusszámon,

[17] ANDERSON, W.: Раман Апулея и народная сказка казань, 1914. 376—487. 612—633.

[18] ANDERSON, W.: *Zu Albert Wesselski's Angriffen auf die finnische Folkloristische Forschungsmethode.* Eesti Rahvaluue Arhivi toimetused 4. Tartu. 1935. 16—19.

5. *(d)* Az átváltozott ember egy pásztor szolgálatába áll, juhait önállóan őrzi és megvédi a farkasok támadásától.

6—7—8. *(e)* Egy előkelő úr (vagy cár) fiai sorban eltűnnek a születésük után. Az úr megszerzi a kutyát. Amikor a harmadik gyermek is megszületik, éjjel egy varázsló jelenik meg farkas alakjában, hogy elvigye, de a kutya előzi. Az úr arany nyaklánccal jutalmazza a kutyát.

9. *(f)* A kutya, a jó élet ellenére, hazatér feleségéhez, az elveszi tőle a nyakláncot, és madárrá változtatja. A madárrá vált ember panaszkodik sorsa felől, elrepül magot szemelgetni, de hurokba kerül. Két fiúcska kiszabadítja és hazaviszi.

10. *(g)* A fiúk gondozója nem más, mint az a varázsló, akit a kutyaember megakadályozott az úr legkisebb fiának elrablásában, és a fiúk sem mások, mint annak bátyjai. A varázsló ismét emberré változtatja a madarat; szemrehányást tesz, hogy nem engedte elvinni az úr harmadik fiát. De megbocsát neki.

11. *(h)* Varázspálcával ajándékozza meg, amellyel megbüntetheti hűtlen feleségét és annak szeretőjét. Hazatérve az ember egyiket kancává, a másikat csődörré változtatja, eke elé fogja, nehéz munkával gyötri őket.

A kaukázusi redakció több ponton eltér a szlávtól:

Az 1, 3—4, 9, 10. és 11. *(a, c, f, g,* és *h)* epizódokban ostor szerepel pálca vagy vessző helyett.

A 6—7—8 *(e)* epizódban az úr (vagy cár) leányához éjjelente varázsló jár és a vérét szívja. A leány apja megvásárolja a kutyát a pásztortól; a kutya elriasztja a varázslót s megígérteti vele, hogy segít visszaszerezni emberi alakját. A kutyát az úr aranyékszerrel ajándékozza meg.

A 9. *(f)* epizódban két fiú (nem az úr fiai) a varázslóhoz viszi a kutyát; a 10. *(g)* epizódban nem szerepelnek a szemrehányások; a 11. *(h)* epizódban az ember nem lóvá, hanem szamárrá változtatja a bűnösöket.

Az Anderson tanulmányának megjelenése óta felbukkant változatok sokféle eltérést mutatnak, s így az ősforma megállapításának lehetősége is kérdéssé válik. Különösen érdekesek a *román változatok,* amelyek lényegbevágó eltéréseket mutatnak, annak ellenére hogy 2—11 epizódok — ha részben más értelemmel telítve s más foglalatba ágyazva is — szerepelnek bennük.

A szláv forma elterjedési területébe ékelődő román nyelvterület specifikus változata, más keverék-formák mellett, az első feljegyzés időpontjától (1882) egészen napjainkig (1955) következetes marad. Ennek főbb mozzanatai a következők:

1. A hős sebesült sast ápol. Jótéteményéért a sas tollat ajándékoz neki, mely minden kívánságát teljesíti. Óvja, hogy titkát feleségének el ne árulja.
2. Az asszony szeretőt tart, kinek unszolására csellel (betegnek tetteti magát stb.) kiszedi férje titkát.
3. Megszerzik a tollat és
4. kutyává változtatják, majd előzik a háztól.
5. A kutya megoltalmazza a farkasoktól a juhnyájat.
6. Bojár veszi magához,
7. kinek gyermekeit a hálás sas rabolja el. A hős kérésére azonban nemcsak az újszülöttet hagyja ott, hanem a régen elrabolt kettőt is visszahozza.
8. Jutalmul aranyláncot kap.
9. Hazatér, remélve, hogy az ékszer ellenében az asszony visszaadja emberi alakját, de az ellenkezőleg madárrá (búbos bankává) varázsolja.
10. A hálás sas megtanítja, hogyan szerezze vissza a bűvös tollat. Így visszanyeri emberi alakját és
11. a bűnösöket haszonállattá (bivaly, ökör) változtatja és használja.[19]

[19] Sevatos, D. F.: *Poveşti.* Iaşi 1892. 12; Cătăna, Gh.: *Poveştile Banatului,* Szamosújvár, é. n. I. 43. Costin Lucian, Basme. 1926. 8; 2 kéziratos változat, mindkettő O. Bîrlea magnetofonfelvétele. Arch Inst. Folklor. Nr. I. 11. 277. l. még a XII. sz. magyar változatot, valamint a 23. sz. jegyzetben elmondottakat.

A román redakció, amint kitűnik, három különböző mesetípus (AaTh 315, 554 és 560) motívumaival összekapcsolódva alakulhatott ki. Az egyik változatban oroszlán a hálás állat, ki a hőst varázskantárral ajándékozza meg, de a gyermekrabló itt is a sas, ami azt mutatja, hogy az oroszlán a mesélő feledékenysége folytán helyettesítődött be. Két újabban feljegyzett, azonos helyről származó változatból kiesik a gyermekrablás. Az elkergetett kutya az erdőben bolyong és a sas megtanítja, miként szerezze vissza a tollat: macska alakban lopja ki a párna alól. Figyelemre méltó, hogy a román redakciónak nincs keretelbeszélése: az események elindítója az, hogy a hős varázstárgyat szerez.

Szemügyre véve a többi román változatot,[20] a mesemondók egyéni formálásának érdekes eseteit fedezhetjük fel. Három változatban találkozunk a szláv redakció keretelbeszélésével (itt megelevenedő őz), de új kalandként melléiktatva megtaláljuk a varázstárgy (egy kivétellel itt ostor) szerzésének motívumát is. Az Ispirescunál található legrégibb változatban a varázstárgy szerzése önálló meseként kapcsolódik egybe mesénkkel. A hős, feleségének hűtlensége fölötti elkeseredésében veszélyes kalandokba bocsátkozik. Leányrabló boszorkánytól varázsló asszony segítségével háromszori kaland után szabadítja meg a királyleányt, elnyeri a kezét és a királyságot. Rövid időre távozik, hogy feleségével leszámoljon: ezután következik mesénk, melynek során a hőst búbos banka alakjától a királyleány szabadítja meg.

A Şezatoarea c. folyóiratban közölt változatban szintén külön történet szól az ostor szerzéséről. A hős egy kígyóval viaskodik, és mindenféle állat alakjában rejtőzik el előle. Minthogy a kígyó szolgát az ördögök nem találják meg, leleményességéért adja neki a varázsostort. Pamflenél előzményként Fehér császár küzd Fekete császár (az ördög) ellen, s a hős három éjjeli kaland során az ördögtől szerzi az ostort. Jutalmul elnyeri a királyleányt, kinek azonban szeretői vannak — itt kezdődik mesénk. — Vasiliunál a bűvös ostort a hős egy öregembertől örökli.

Csupán egy változatból hiányzik a varázstárgy szerzésének története. Az 1955-ből való kéziratos mese két másik mesével kontaminálódik: 1. tűzőrző királyfiak óriás hatalmába kerülnek, ki csak mese ellenében kegyelmez nekik s ad üszköt. 2. a legkisebb fiú hazugmesét ad elő, s megváltja magát és testvéreit. A három fiú további kalandja során lőtt őz elevenedik meg s a legkisebb fiú keresi fel a kutya-embert. Ez a kompozíció minden bizonnyal egy mesemondó egyéni műve. Feltűnő az is, hogy szinte kivétel nélkül szamárrá változtatja a hős a házasságtörő párt s ebben, eltérőleg az ismertetett román redakciótól, a szlávhoz igazodik.

Mindezek alapján nem könnyű eldöntenünk, hogyan alakult ki a román redakció. A hálás sasról szóló mese következetes, legfeljebb ha kopik, de váza nem változik, míg ez utóbbi forma könnyen keveredik különböző tündérmesei epizódokkal. Kérdés, hogy vajon pusztán csak a szlávból való kölcsönzéssel kell-e számolnunk, melyből fokozatosan formálódott ki a román redakció, vagy pedig két különböző forrásból történt átvétellel, melyek közül csak egyet ismerünk? Annyi tény, hogy a hálás sas meséje kerekebb és logikusabb a szláv redakciónál, nincs benne egyetlen homályos pont sem.

Az összefüggő területtől távol bukkan fel ismét mesénk, ha erősen meg-

[20] Ispirescu közlése: *Columna lui Traian*. 1882, 468—476; Şezătoarea VII. (1902) 49.; Pamfile, T.: *Feţi frumoşi de odinioară*, 55; Vasiliu, Al., Poveşti şi legende. 1928. 213.; kéziratos változat, magnetofon felv. Bărbulescu, C.: Arch. Inst. Folklor. Nr. 1. 18. 866., 1955.

változott formában is. Néhány angol fordításban kiadott változata mellett[21] 144 kéziratos darab[22] bizonyítja nagy népszerűségét. Egyelőre nem tudnánk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy miként került e mese a gael-nyelvü népességhez, s milyen kapcsolatban van kelet-európai rokonváltozataival hiszen amint már említettük, Európa más részein hiányzik. Nem világos a szóbeli hagyományozás útja, s azt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni, hogy irodalmi úton, orientális forrásból került az ír néphagyományba.

Az ír variánsok közös jellemzője, hogy hosszabb hősmesébe ékelődtek. Melléktörténet, amelynek megismerése a mesehős nehéz feladatai közé tartozik. Pl. meg kell ismernie a Lázasságtörő asszony történetét; meg kell tudnia a gyermekrabló halálának történetét. A mese-betét váza a következő:

1—3. A hős érti a madarak nyelvét; e tudománya által varázspálcát szerez. Felesége szeretőt tart (AaTh 315mt).

4. Az asszony madárrá, lóvá, rókává, majd farkassá varázsolja férjét s mindenféle módon megpróbálja elpusztítani.

6. A király mint farkast védelmébe veszi, menedéket ad neki. Emberként viselkedik az udvarban, tányérból eszik stb.

7. A király 11 gyermekét ellopták már, a királyné most várja a 12-et. A farkasember őrködik az újszülött felett, leharapja a besurranó tolvaj karját, s a királyt nyomra vezeti. A visszahozott gyermeket egy évig őrzi a farkas, kihez

8. ezüstlánccal kötik, amit a gyermek eltép, s megszökik. A farkassal nem törődnek többet.

10. Hazamegy, házánál találja az eltűnt gyermeket, kit addig bosszant, míg megcsapja a vesszővel: emberré teszi.

13. Hazaviszi a király fiát; útközben felleli a gyermekrablót, akit megöl. Magával viszi a király 11 gyermekét is. Elmondja esetét.

E meséből lényegében csak a hős bosszúja hiányzik. Lényegtelenebb kiesés a szolgálat a juhásznál. A kutya helyett farkas szereplésére még visszatérünk.

III

Mesetípusunk összefüggő elterjedési területének legnyugatibb része a magyar nyelvterület, melynek határain túl megszakad a folytonossági vonal. Az eddig ismert változatok időrendi sorrend szerint a következők:

I. A puskás: — KÁLMÁNY L.: *Koszorúk az Alföld vad virágaiból.* Arad, 1878. II. 9. sz. 214—215. Puszta-Földvárról.

1. A megelevenedő nyúl esete.
2. Varga nevű parasztember felesége meg a latra
3. tömlőből szelet fújnak rá:
4. „gabanczos kutya" lesz, de emberi esze megmarad. Leforrázzák, elszökik.
5. Juhászhoz szegődik, megöli a támadó farkast. Nagyobb juhász vásárolja meg, nála sok farkast öl meg.
6. A király szolgálatába áll.
7. Megvédi az újszülöttet a vasfejű farkastól.
8. Jutalmul bearanyozzák a szőrét.
9. Hazamegy. Felesége lenyírja a szőrét és karvallyá változtatja.

[21] Zeitschrift für celtische Philologie I. (1897) 477 skk. közöl egy szöveget angolul és írül, ugyanezt l. még MÜLLER-LISOWSKY, K.: *Irische Volksmärchen.* Jena, 1923 (Märchen der Weltliteratur). 37. sz.; LARMINIE, W.: *West Irish Folk-Tales and Romances* London, 1893. 17—30.

[22] Az Irish Folklore Commission kézirattárában őrzött változatokról S. O. DUILEARGA professzor (Dublin) tájékoztatott.

10. Míg az asszony szeretőjével templomban van, kislánya tömlővel visszaváltoztatja az embert. Ki
11. csődör- és kancaszamárrá változtatja a párt, kastély építésébe fog, s velük hordat maltert.

II. *István gazda.* — közli: Kovács Ágnes: *Új népmesetípusok a Magyar Népmesekatalógusban.* Néprajzi közlemények II. 1—2 sz. 1957. 105—9. (Kálmány Lajos néprajzi hagyatékából. Néprajzi Múzeum EA 2801.)

1. —
2. A gazda felesége összeáll a béressel.
3. Az asszony varázsbottal és szóval
4. komondorkutyává változtatja. Emberesze megmarad. Elmegy.
5. Juhásznál szolgál; megfordítja a birkanyájat. 12 farkast öl meg, a juhász jól keres a farkasbőrökön.
6. A király megveszi a kutyát.
7. A király újszülött gyermekeit őrzi. Az őrködő katonákat bűbájos szellő elaltatja, mire a sárkány jön. A kutya megoltalmazza a gyermeket, s megtudja, hogy a másik kettő éjfélkor két hegy közül hozható ki. A katonák felébredésekor minden rendben van már: úgy tesznek, mintha ők mentették volna meg a gyermeket, a kutyával rosszul bánnak. Később meglelik a sárkány hulláját, kiderül a kutya tette, a katonákat a király kivégezteti.
8. —
9. A kutya hazatér, az asszony stiglicé változtatja.
10. Míg az asszony a béressel a templomban van, a szolgáló visszaváltoztatja emberré a gazdát.
11. Csődör- és kancaszamárrá változtatja őket, kocsiba fogva szemetet hordat velük, elnyúzza őket.
12. Feleségül veszi a szolgálót.
13. A szamárbőrön kocsit vásárol, elhozza a két hegy közül a király másik két gyermekét is.

III. *A bundás kutya,* — Vikár B.: *Somogymegye népköltése.* MNGY VI. Budapest, 1905. 307—312. 9. sz. Mesélte Farkas Ferenc, Szent-Márton.

1. A megelevenedő őz esete.
2. A molnár feleségét elszereti a molnárlegény.
3. —
4. A legény bundás kutyává változtatja a molnárt, neveltlánya eteti. Emberi esze megmarad. Elmegy.
5. A bundás kutya juhnyáj védelmében farkasokat öl. Kupacba rakja őket, s tetejükre az áldozatul esett bárányokat. A juhász először azt hiszi, hogy a kutya fojtotta meg a juhokat, s mikor az igazság kiderül, nagy becsben tartja a kutyát.
6. Megszökik, hogy egy úr szolgálatába állhassék,
7. hogy gyermekét megvédje, s megölje a rabló kígyót.
8. —
9. —
10. Hazatérve, neveltlánya, ahogy látta a legénytől, az ajtónak bűvös zsiradékkal való megkenésével visszaváltoztatja a molnárt.
11. A lány a bűnösöket hasonló módon szamarakká teszi.
12. —
13. A molnár kocsiba fogja a szamarakat, elmegy az úrhoz. Elmond mindent, az úr megveszi gyermekeinek a kocsit s megjutalmazza a molnárt.

IV. *A kutya.* — Ortauty Gy. — Buday Gy.: *Nyíri és rétközi parasztmesék.* Gyoma, 1935. 171—175. Mesélte Kapitány Mihály. Tiszabercel.

1. A megelevenedő nyúl esete.
2. A debreceni Tót János felesége katonatiszt kosztosukkal szerelmeskedik.
3. A katonatiszt varázspálca segítségével
4. kutyává változtatja Tótot. Emberesze megmarad. Alig kap enni.
5. A pusztán pásztorokhoz szegődik, bojtár helyett maga legeltet.

6. Egy úr négyesfogattal elviszi.
7. Újszülött gyermeket oltalmaz (nincs megnevezve, hogy kitől).
8. Jutalmul ezüstgallért kap.
9. —
10. Hazatérve, a pár éppen templomban van. A szolgáló megkeresi a pálcát, s visszaadja gazdája emberi formáját.
11. A bűnösöket s lányukat szamárrá varázsolja, szekérbe fogva használja őket.
12. —
13. A szamárfogaton felkeresi az urat s eleséget kér állatainak. Elmondja történetét, bizonyítékul felmutatja az ezüstgallért. Jutalmat kap.

V. *Kézirat.* Mesélte Sebők Ferenc vályogvető cigány 51 é. 1941-ben. Piricse, Szabolcs megye. gy. Dégh Linda.

1. A megelevenedő nyúl.
2. A debreceni bíró diák-kosztosa meg felesége
3. pálca segítségével
4. kutyává változtatja a bírót.
5. Egyedül őriz juhnyájat a Hortobágyon.
6. Alispán hírét veszi, s hintón értejön.
7. Megvédi az újszülöttet a farkas képében járó elkárhozott halottól, aki a kriptából jár fel.
8. A kutya jutalmul aranykeresztet kap.
9—13. hiányzik.

VI. *A szakállas farkas.* Mesélte Halász János halászgazda 60 é. Sára (Zemplén m). 1943. gy. Dégh Linda

1. Szabó János vadász esete a megelevenedett rókával.
2. Nagy János feleségét Debrecenben a kosztos jogász szereti. Mikor Nagy rajtakapja őket,
3. a jogász pálcával rávág és
4. juhászkutyává változtatja, de emberi módra gondolkozik továbbra is.
5. Kiszalad a Hortobágyra, juhászok szolgálatába áll. Elnevezik Talpasnak. Egyedül őriz, nagy tekintélyre tesz szert a többi kutyák és az emberek között viselkedése, ereje miatt. Megöli a támadó farkasokat, kupacba rakja, rá a juhokat (mint fentebb III.).
6. A rákóci főispán négylovas hintóval kölcsönveszi.
7. Az újszülött világrajötte után harmadik éjjel jön a szakállas farkas, kit arra kényszerít, hogy a gyermeket ne bántsa, sőt a másik kettőt is elhozza a két hegy közül, azután megöli a farkast.
8. Jutalmul aranyláncot kap, nagy becsben tartják. A juhász értejön, oda kell adniuk, de a kutya elszökik tőle, s hazamegy.
9. A kertben sétáló diák és felesége búbos pacsirtává változtatja.
10. Addig repdes, csipdesi kislánya kezét, míg az bosszúságában megkeresi a pálcát, és megcsapja vele: így lesz emberré.
11. A kertben mulató párt csődör- és kancaszamárrá változtatja. Kikergeti őket az utcára: az épülő templomnál dolgozó kőműves használja el őket.

VII. *Kézirat,* mesélte Berkó András 45 é. alkalmi halász és foltozó suszter, Sára (Zemplén megye) 1943. gy. Dégh Linda.

1. Varga nevű ember lőtt rókája megelevenedik.
2. A debreceni Nagy János feleségét megszereti a kosztos diák.
3. A férj leleplezi ezt, s a diák pálcájával
4. komondor kutyává varázsolja. Emberi értelme megmarad.
5. Hortobágyon juhászoknál szolgál. Jól tartják, elnevezik Talpasnak. Farkasok, kupacbarakás (mint fent).
6. Főispán kocsival értemegy, de csak kölcsönadják. A kutya viselkedése, nagy erejével ellentétes jámborsága mindenkit bámulatba ejt.
7. Nem engedi elvinni az újszülöttet, elkíséri a farkast a város végén egy romépülethez.

lyukon keresztül barlangba bújnak, s a szakállas farkas párjától elveszik a két másik gyermeket. A két farkast visszaviszi a főispánékhoz, ahol sok ember csudájára jár.

8. A kutya arany nyakláncot kap.
9. Hazaérve, a diák kismadárrá teszi, s elveszi a láncot.
10. Kislányát addig csípdesi, míg megcsapja a pálcával, visszaváltozik.
11. Szamarakká változtatja a párt, az utcára hajtja őket, ahol, mivel gazdátlanok, a templomépítkezésnél nyűvik el őket.

VIII. *Kézirat.* Mesélte Berkó András, Sára 1951. gy. Dégh Linda. Lényegében megegyezik az előbbivel, de annál rövidebb. Eltérések:

1. a vadász nyulat lő.
2—3. a kislány árulja el apjának, hogy az anyja a diákkal szerelmeskedik. Nagy színleg elmegy hazulról, de visszatér és leleplezi az asszonyt.
6. A polgármester viszi el a kutyát.

IX. *A Bundi kutya története.* Közli: Nagy Dezső: Néprajzi Közlemények II. 1957. 197—200. gy. Nagy Dezső, mesélte Mackó János dohánykertész, Gégény (Szabolcs m.), 1950.

1. A megelevenedő nyúl esete.
2. Tót János feleségéhez Debrecenben a mészároslegény járt.
3. A férj kiutasítja, mire pálcával a fejére vág:
4. „Bundi kutya legyél". Neveltlánya eteti, rosszul bánnak vele.
5. A szomszéd juhász fogadja be. Míg a kocsmában mulat, ő őrzi a nyájat. A juhász fogadást köt társaival, hogy a kutya-őrizte nyájból nem lehet juhot lopni. Megnyeri, 10 juhot nyer, mire kocsmába viszik. Itatják; emberi módon iszik.
6. Egy úr a kocsmában meglátja, s magához veszi.
7. Az úr újszülött gyermekét megvédi az éjfélkor megnyíló padló alól feljáró fekete embertől. Három éjen át birkózik vele, ennek során az fokozatosan fehéredik. Harmadszorra visszahozza a másik két elrabolt gyermeket is: az elátkozott tiszttartó volt.
8. —
9. —
10. Hazamegy, neveltlánya emberré teszi.
11. Éppen kocsin érkezik a pár: szamárrá varázsolja őket. Kocsiba fogva dolgoztat velük, csutkán tengődnek.
12. Feleségül veszi neveltlányát.
13. Hordás idején szegénynek öltözve a szamárfogattal munkára ajánlkozik az úrnál. Felesége is odaérkezik négylovas hintón. Megöli a szamarakat, mire az úr csendőrkézre adja. Felfedi kilétét, megmutatja a fekete embertől kapott sebeket.

X. *Tót János* — mesélte Ruszkovics István 90 é. Baktalórántháza, 1956. gy. a nyíregyházi Józsa András Múzeum munkaközössége (magnetofon felv. Halmos István).

1. A megelevenedett róka esete.
2. Debrecenben Tóth János feleségét a diák szerette.
3. Az asszony ebédkor vasvesszővel a férjére vágott,
4. változzék hét esztendőre nagy fehér juhászkutyává.
5. Juhászhoz szegődik: míg a bojtár lakodalmát üli, helyette őriz, farkasok megölése és halomba rakása (mint fent).
6. Uraság viszi magával.
7. Megoltalmazza az újszülöttet az ólomfejű farkastól. Az őrködő strázsa elalszik. Farkánál fogva vezetteti magát a másik két gyermek rejtekhelyére. 300 közül kell a kettőt kiválasztani. Visszaviteti a gyermekeket, megöli a farkast, s maga a gyermekekkel az ágy alá búvik. Reggel azt hiszik, megette őket, de aztán kiderül minden.
8. —
9. Hét esztendő telik el, mire hazamegy. A diák ebédel. Leakasztja a vasvesszőt és fülesbagollyá változtatja a kutyát hét évre.
10. Mikor hét esztendő múlva hazamegy, a pár templomban van. Lánya főz. Berepül a kéményen, szárnyával leveri a vesszőt. A lány felkapja, rácsap.

11. Ágy alá bújik, a hazaérkező párt szamarakká változtatja. Talyigába fogva trágyát hordat, abba öli őket.

XI. *Nagy hultán.* — Demeter Antiné Jánó Anna 30 é. Rácsila (Románia). gy Faragó József, 1956.

Pontosan követi az ismertetett román redakciót. Csupán azért említjük e helyen, mert a moldvai csángó mesekincsben meghonosodott,[23] egyébként a magyar redakció szempontjából nem vehetjük figyelembe.

A magyar változatok térképre vetítése azt mutatja, hogy a változatok döntő többsége a Felső-Tisza vidékéről származik; ezen a területen mind a mai napig igen népszerű. Ezenkívül csupán egy változattal rendelkezünk a Dunántúlról, s kettővel a Délvidékről: mindhárom a századforduló idejéből való. Feltűnő a változatok tartalmi egyezése: alig találunk motívumkiesést, s ha igen, érezhetően a mesemondó feledékenységéből. Bővülés, más mese elemeivel való kontaminálódás nem található. Eltérés talán csak annyi van, hogy csupán a délvidékiek játszódnak falusi környezetben, s a felső tiszaiakat egybefűzi a mese személyhez és helyhezkötése. Oly módon próbálunk most a magyar redakció kialakulásához közeljutni, hogy azt a három változatot vesszük alapul, melyeket egyazon faluból magunk gyűjtöttünk, s alkalmunk volt életkörülményeinek megfigyelésére.

A Zemplén megyei Sára 200 lelket számláló halászfalu volt abban az időszakban, amikor mesekincsét összegyűjtöttük (1943—1951), és eleven volt a mesemondás gyakorlata.[24] Egy kiemelkedő és több jó mesemondó működött a községben és állandó repertoárdarabként élt tárgyalt mesénk is. 1943 ban először Halász János, tekintélyes öreg halász, majd a szabolcs megyei Vissről származó Berkó Andrástól jegyeztük fel. Utóbbi 1951-ben ismét elmondotta. Halász varsakötés közben egy nyári Bodrog-parti tanyázás idején, társai körében mesélt. Berkó elsőízben szokásos téli „suszterkodása" alkalmával mesélt, amikor, mint mindig, nagy társaság gyűlt össze. Másodszor csak diktálásra, a gyűjtőnek mondotta. Habár a három változat egybehangzó, mindkét mesélő más falunkívüli forrásra hivatkozik. Mindketten közepes tehetségűek, de előadói kvalitásaik különbözősége jól megmutatkozik változataikon. Halász nem sok mesét tud, de azokat igen formásan adja elő, a sokmeséjű Berkó viszont inkább a mese tárgyi pontosságára, mint esztétikai formálásra ügyel. Számunkra azonban most a mesemondók adottságainál fontosabb az, hogy szövegeik alapjában megegyeznek a többi felsőtiszai változattal. A lényeges vonások megegyezése, specifikus formája döntő fontosságú a magyar redakció származását illetőleg. Alább ezeket vesszük sorra.

[23] Ez a mese tanulságos példája a népi műfordításnak. Figyelemre méltó, hogy Moldvában, a vegyes nyelvű vidéken, szórványokon élő magyarság egészségesen adaptálja az élő, virágzó román népköltészetet, ugyanakkor, amikor gazdag archaikus nyelvét és folklórját is híven őrzi. A mesemondó e meséjét gyermekkorában, szülőfalujában, a közeli Gerlénben magyarul tanulta nagyapjától. Arra utal ez, hogy a mese már régebben átkerült a moldvai román hagyományból: a mesélő több olyan mesét is mondott magyarul, amit maga románul hallott. Faragó J. egy másik, Geoseniben felvett töredéke, amely mesénk 2, 4, 5. és 6. pontját sekélyesen tartalmazza, valószínűleg szintén a román redakcióhoz tartozik. Hasonló példa egy zempléni szlovák változat kétségtelen magyar eredete: Etnográf. Zbornyk IV, 101—106. "Jak kudleš Jancš tuu psom".

[24] Életformájukat jelentős mértékben átformálta a földosztás, melynek során a részben halászó, részben a hegyaljai szőlőkben napszámoskodó sáraiak földmívelő gazdák lettek. Az újfajta munkarend felforgatta régi közösségi mesealkalmaik rendjét, s így — talán csak időlegesen — felhagytak a mesemondással.

1. Mindenekelőtt szembeötlő a magyar változatok nagyrészének s a tiszántúliaknak talán még kifejezettebb *mondaszerűsége*. Maga a mese, amint azt már ANDERSON is leszögezte, amúgy is mondai világlátású, realisztikus, csodái nem mesei, hanem mondai csodák. Ehhez járulnak a „tanúsító mondákra" („glaubensfabulate") jellemző bizonyító adatok,[25] melyek segítségével az előadó történetét hitelesíteni kívánja. Fontos szerepet játszik ebben a *keretelbeszélés*, melynek eddig már igen változatos formáit láttuk. A magyar redakciók kerete minden esetben a megelevenedő lelőtt vadról szól, amely lényegében ismert vadásztörténetként indul. Egyszerű, a mindennapi életből kiinduló történet, amely úgy teremti meg az atmoszférát tulajdonképpeni mondandója számára, hogy a népi élet keretébe beillő egyszerű csodát mesél. Valóban a két csoda közt fokozatilag alig van különbség: ha a meglőtt vad elillanhat, az ember is válhatik kutyává. Ez a keret, amely megvan a szláv redakcióban is, merőben eltér másféle célzatúaktól. Így pl. történetünk meseként, fikcióként szerepel olyankor, mikor valamilyen cél elérését szolgálja elmondása (orientális, orosz, román változatok), mesei epizóddá zsugorodik, amikor mint féltve őrzött titkot kell egy bonyolult mese hősének megismernie (ír). A megelevenedő vad mondai elbeszélése nemcsak a mese keretéként ismeretes,[26] hanem más mesébe ékelődve, sőt önállóan is. Hangulatának, „igaz történet" jellegének bemutatására ismertetjük a keret két változatát:

Halász János

Ez a Nyírben történt. Ott lakott egy Szabó János nevezetű gazdaember. Tagjai voltak, több jó földek. A vadászatot is ő használta. Vette a puskáját, és ment ki a határba. Nem találkozott vaddal.

Egyszercsak egy róka kiugrott a vetés közül. Lelőtte. A fene egye meg, nem érdemes hazavinni az egészet! — Lerántotta a bőrét, megnyúzta, a húsát otthagyta, és a bőrit kapta, ráakasztotta a puskacsőre és ment haza.

Egyszer ahogy megyen, hát a róka szalad utána. Kiabált utána: — Ugye, hogy csodálkozol, hogy teveled ilyen történt? De még ettől — azt mondja — nagyobb is történt. Eredj csak el Debrecenbe, Nagy János uramat keresd fel: még különb történt!

Hát ő akkor aztán gondolkozott: hátha még attól is nagyobb dolog történt, hogy lehet ez? A rókát meglőttem, megnyúztam, oszt ő beszélt hozzám, hogy kérdezzem meg Nagy Jánost, hogy ővele még nem ilyen történt.

Berkó András

Horvátiban volt egy ember. Vargának hívták. Kiment az erdőre, hogy valamit majd lő. Mert akkor mindenkinek volt puskája. Mondja a feleségnek: — Hozok valami vadhúst, vagy nyulat, hozok valamit a konyhára.

Egyszer, hogy megyen, fogi magát az ember, tölti a puskáját, hát egyszer kiugrik elibe egy róka. Fogta magát, rálőtt, meg is lőtte. A róka megdöglött. Aztán összekötötte a lábát a rókának, oszt vitte haza. Ráakasztotta a vállára a puskacsőre. Majdnem hazaér már lakásához, akkor megkönnyül a puska. Mi az istenfája? Hát a rókabőrből kiugrott a róka, hozzákezd nevetni. Néz hátra, hát mi van? — Hová mész róka koma? — Hát sehova se. Eriggy el Nagy Jánoshoz Debrecenbe, kérdezd meg tőle, hogy mi történt velem meg veled.

Hát mondja feleségnek, hogy én még így sose jártam. Elmegyek Debrecenbe Nagy Jánoshoz, megkérdem, milyen baj volt űvele.

[25] SYDOW, C. W. v.: *Kategorien der Prosa-Volksdichtung.* — Volkskundliche Gaben John MEIER zum siebzigsten Geburtstage dargebracht. Berlin—Leipzig, 1934. 261—262.; PEUCKERT, W. E.: *Sage.* — Deutsche Philologie im Aufriss. 29. Lieferung, 1757—59. Berlin—München é. n.

[26] Összefoglaló irodalmát l. BERZE NAGY J.: *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs, 1940. III. 350; DÉGH L.: *Pandur Péter meséi.* Budapest, 1942. II. 30. sz. mese jegyzete.

Hát ő osztán nyugtalankodott, hogy az lehetetlen, hogy ettül még különb legyen valami. De Szabó János özvegyember volt, volt egy 12 éves jánya, avval volt. Egyszer azt mondja jányának: — Édes jányom, készíts nekem egy kis útravalót, mert én elutazom. — Hát a leányka azt mondja: Hát hova fog menni, édesapa? — Megyek Debrecenbe, nem nyugszom addig, míg én ezt a dolgot meg nem kérdezem.

Hát el is indult, elment Debrecenbe. Nem tudta a címét, hát az ember a városban addig tudakozódott amíg ráakadt. Bement hozzá: — Jónapot adjon Isten Nagy uram. — Jónapot. Szabó János vagyok (ha jól gondolom, talán Nyírlugosra való volt), Nagy uramhoz van szerencsém? — Igen, — azt mondja. Sorolja, hogy minek ment ő mert ő így és így járt és a róka azt mondta neki, hogy ő még különbül járt. Hát bizony — azt mondja — Szabó uram, ez csak játék dolog az enyim helyett. Hanem tessék helyetfoglalni.

. . . .

Úgy is volt. Egy szép reggel fogi magát, elment. Kérdezi a város szélén, hol lakik Nagy János? Hát meg is mutatták neki. Elmegy, köszön neki. Mint vendéget, fogadta szépen. Beszélgetés közben kérdi, mi járatban van? Azt mondja: — Hát barátom, én is így jártam, ne csodálkozzék rajta. . .

Amint látjuk, ebben az epizódban pontos adatokat kapunk a történet színterére, a szereplők nevére vonatkozólag. Halász a mesét Nyírlugoson, Berkó Erdőhorvátiban hallotta, s hogy a vadászt odavalósinak mondják mutatja, hogy „igaz történet" elbeszélését készítik elő. Berkó *A)* változatát így is fejezi be: „Ezt én Horvátiban hallottam". De a többi tiszántúli változat is Debrecenben játszódik, s a hős neve háromízben Tót János, a vadász azonban nincs megnevezve. További hitelesítő adat, hogy a kutya három változatban a Hortobágyon szolgál, Talpasnak hívják. Egyik mesélő azt is tudja, ki az az úr, aki a kutyát megáhozveszi: a rákóci főispán. A sárai mesemondók az esetet a debreceni nagytemplom (ill. katolikus templom) építésének idejére lokalizálják.

2. A magyar redakció másik alapvető eleme: a *varázsló diák alakja.*

A középkor óta Európa-szerte ismert goliardok, vágáns diákok jósló, szemfényvesztő, varázsló, gyógyító szereplése magyarországi változataiban olyan iskola-városokhoz kapcsolódott, mint pl. Debrecen is. A sárai változatokban, továbbá az V. és X. változatokban szereplő, 13 iskolát végzett, varázskönyvből, pálca segítségével bűvölő, feketeköpenyes garabonciás diák[27] koszton, kvártélyon van a mese szenvedő hősénél. Azért változtatja házigazdáját kutyává, mert rajtakapja a házasságtörésen. A nevezetes debreceni kollégium fennállása óta (1552) valósággal fogalom a kosztos diák, és a szállásadókkal kapcsolatos kalandjai közszájon forognak. A tiszántúli reformátusság körében széltében terjedő diák-anekdoták és misztikus elbeszélések összefonódtak a magyar Faust: Hatvani professzor mondakörével.[28] A sárai változatokból kitetszőleg mesénk e mozzanata a néphitből merít, míg a fennmaradó változatok varázslója (katonatiszt, béres, molnár — ill. mészároslegény) jellegtelen.

[27] Kardos T.: *Középkori kultúra, középkori költészet.* A magyar irodalom keletkezése. én. hn. 133—139; 227; Holló D.: *A garabonciás diák a magyar néphagyományban.* Ethn. (1934), 19, 110.

[28] Összefoglaló ismertetésük: MN Budapest, é. n. III. 203—207.

Berkó A)

Abba az időbe még voltak ezek a varázskönyvek meg varázspálcák. Hát idefogadtam egy diákot, egy növendék diákot kosztolni a feleségemmel. És egyszer csak én hazajövök, — mert dolgozni jártam — és mi lett belőlem? Hogy mi lett: rámütöttek egy pálcával, hát lett belőlem egy hatalmas kutya.

Berkó B)

Itt voltak a diákok Debrecnben. Hát felfogadtunk egy diákot mink is kovártélyra kosztolni. Úgyannyira — azt mondja — hogy a diák csak van, csak van nálunk mit se tudva.

Egyszer jövök haza, hát volt egy kisjánka — azt mondja — 6—7 éves kisjánka. Azt mondja: — Ó édes apukám, ez a diák bácsi, hogy apuka nem volt itthon, hát ott aludt anyukával — azt mondja — mindig csókolóznak. — Nagy szeget ütött Nagynak a homlokába: hát ezért nincs nekem olyan becsem, hogy így és így van! Egyszer fogom magamat, hogy elmegyek hazulról. El is készítettek nekem tarisznyát, hogy mán megyek. Nagy örömmel a feleségem! De én nem mentem, csak a városszélére. Fogom magamat, úgy estén mentem el, kicsit időztem a városban, oszt visszafordultam. Hazamegyek, hát tényleg, az én feleségem ott fekszik a diákkal, ott szerelmeskednek. Hát nem volt mit tenni, nem szóltam egy szót se. Egyszer a diák megharagudott. Volt egy nagy tükör a falon. Fogta a pálcát osztán rámvágott. ..

Halász J.

Mikor még abba az időbe deákok voltak, sok deákok voltak. Tartottunk mink is kosztost, egy jogász volt kosztos. Egyik barátom is, aki tudott, figyelmeztetett: — Te, hát nem tudod, hogy a te feleségedet a jogász szereti? Á, nem igaz, az én feleségem nem olyan! Hát egyszer megyen haza Nagy János. Elindult először ki a határba csalókaképpen és visszajött. A deák előbb ebédelt, aztán megpihent. Egyszer megyen le a kertbe, szép, gyümölcsöskert volt. Hát ott enyeleg az asszony a diákkal. Hát amint feléjük tartott, hát a diák várta már, hát el volt készülve. Hát nála volt egy pálca, a diáknál. Rávágott Nagy Jánosra vele egyet és azt mondja neki . . .

A megfogalmazásbeli eltérések mellett világos, hogy mindkét mesélő számára azonos a diák koncepciója. Halász Jánost annyira foglalkoztatja a garabonciás léte, hogy kétszer is visszatér rá:

„Presbiteri gyűlésen előhoztam, hogy igaz-e hogy garabonciás diákok voltak: azt mondják, igaz", — majd a mese végén nyomatékul teszi hozzá „Lehetett benne valami, átváltoztatás, de voltak tudós garabonciás diákok a debreceni iskolában, de osztán összeszedték tőlük a fekete könyveket".

Mint előbb tárgyalt epizódunk esetében, itt is mondai s nem mesei elemről van szó.

3. Mesénk harmadik fontos alkotórésze a *gyermekrabló* alakja. A nemzetközi változatokban a mesének ez a figurája a leghomályosabb. A magyar

variánsokban hat esetben találkozunk farkas-alakú természetfölötti lénnyel (I, V, VI, VII, VIII, X); egyszer elátkozott emberrel azaz: visszajáró halottal (IX), egyszer sárkánnyal (II), egyszer óriási csodakígyóval (III). Egy ízben nincs megnevezve (IV). Nyilvánvaló, hogy a magyar redakcióba a gyermekrabló farkas illeszkedik bele szervesen.

Halász J.

Egyszer kilenc óra tájban este behívják az inast, és küldik a szülésznőért. A szülésznő azonnal ott termett, eljött és kis idő múlva hallottam a sírást, gyermeksírást, és a szülésznő azt mondja, hogy fiúgyermek született. Na Talpas, magamban gondoltam, neked talpon kell lenni!

Első éjjel nem jött senki, senem második éjjel sem. Harmadik éjjel 11 óra tájban kinyílik a szobaajtó és bejön egy tarka-barka magamforma állat. És odajött a méltóságos asszony ágyához egyenesen. Én már akkor résen álltam: az asztal mellett ültem. Odaugrottam, megragadtam a nyakát éles fogaimmal. Azt mondja nekem: — Barátom ne ölj meg, mert te nagyon erős vagy, sokkal erősebb mint én. — Nem, megfojtalak, mert már ezt a harmadikat akarod elvinni. Te vitted el az első kettőt is. — Ne ölj meg, mind a kettőt visszahozom, élnek mind a kettő, még reggelre mind a kettőt visszahozzuk. — Jól van, szavadnál foglak, hát gyerünk, én is menni akarok veled.

Mentünk jó trappban. Kivezetett két hegy közé. Egyszer egy barlang előtt megáll. — No jer be — azt mondja — utánam. Mikor bementünk, nem tudott menekülni, mert én a farkát fogtam. Két fiúgyermek felugrott a mohából készült ágyrul és kezdtek visítozni. Ez a szakállas farkas azt mondta: — Ne ijedjetek meg, ez a mi rokonunk, jött látogatni. És mostan keljetek fel és mi is megyünk náluk látogatni. — Nagy körmeik voltak a gyermekeknek és nagy haja, meztelen. És mondja nekik, hogy: Te az én hátamra fel fogol ülni és a másik a rokonunk hátára. S megindultunk ahogy csak mehettünk a két fiúval. Azt mondja, hátrafordul: — Gyerünk sebesen, mert nekem is elmúlik az időm, három óra alatt ott kell lenni. Mikor odaértünk, ő ment elöl, kinyílt neki az ajtó. És én

Berkó A)

Egyszer rá másfél hétre egy éjszaka 12 óra felé nyílik az ajtó, jön be — nézem az ágy alól — hát egy hosszú szakállas ember.

Mikor bezárja az ajtót lassan, akkor jön az ágyhoz, de úgy, hogy bizony azt nem nagyon lehetett észrevenni, hogy az lép-e, olyan lassan jött. Megáll az illető és hozzákezd nem emberi hangon dünnyögni. Én meg erre elordítom magamat. Mindjárt felgyújtják a villanyt, jön a főispán, az inasa, meg többen is jöttek. Ott meglátják, hogy milyen alakot fogtam. Erre oszt mikor nézték, hogy ki lehet az, aki viszi a gyereket, nem tudták felismerni. Irtó nagy szakálla volt, ujjai nem voltak, mint az állatnak. Elvették tőle a gyermeket. Nem akarta elengedni, de hogy én átfogtam a karját, mindig jobban-jobban szorítottam, és mondtam neki, hogy hozza elő a másik két gyermeket is. Az egyik fiú volt meg egy lán. Már az egyik 6 éves volt, a másik meg 4. Hozzákezdett mormogni az illető, hogy menjenek vele, visszaadja.

Hát a városnak a másik végén volt egy nagy rom épület szétrombolva. A romok közt volt egy luk és abban, azon a lukon úgy hogy egy ember belefért. Én addig nem eresztettem el a kezét, annak az illetőnek, még csak be nem értünk abba a barlangba. No és mikor bementünk, hát a két kis gyermek ott volt. Viszont egy másik olyan szakállas forma, biztosan az volt a nőstény, és az ottan játszadozott a két kis gyermekkel. Az is meztelen volt, a két gyermek.

Na és mondom nekik, dünnyögök rájuk, hogy adják ki a gyermekeket. Nem akarták, meg akartak támadni. Fogtam magam, nekiugrottam annak, aki el akarta venni a gyermeket, nyakonkaptam és rögtön megfojtottam. Amaz megijedt, mindjárt tolta a gyermekeket. Úgy is volt.

bementem utána. Volt ott egy gyermekágy a szobában, mind a két gyermeket ő helyezte az ágyba. És most aludjatok — mondja nekik — majd mindjárt értetek jövök, csak most pihenjetek. Má láttam, ahogy készülőben van, nyakoncsíptem, összeroppantottam a torkát, kétszer földhöz vágtam és odatettem a bejárati ajtó küszöbhöz. Mikor reggel jött a szülésznő és már a méltóságos úr is, halálra ijedtek. Akkor meglátták a szakállas farkast az ajtóban feküdni. Én felugrottam és mentem feléjük mint kutya, hízelegve, vinnyogva. Szólani nem tudtam, hogy mi történt. Bejöttek aztán a szobába. A két idegen gyermek felriadt, és visítva az ablaknak ugrottak. De én tudtam velük beszélni, az én szavam értették: Ne ijedjetek meg gyerekek, ne féljetek, mert most vagytok igazán idehaza.— Először kivittem a két gyermeket, lökdöstem, toltam kifele a lukon. Akkor kiment mind a két gyermek. Akkor megragadtam a nősténvt, azt is kihúztam magammal, kivittem. Ott már sokan voltak, várták, hogy mi lesz. No és mikor kivittem a nősténvt, bementem vissza a másikért, akit megfojtottam. És aztat mind kocsira rakták, és elvitték a főispánnal. De tudja kedves barátom — azt mondja — két gyermek, már 6 éves gyermekeknek kellett volna tudni beszélni, de annem tudott szót se szólni, de csak dünnyögött éppen úgy, ahogy tanyította az az illető. Vizsgálták jobbra-balra, hogy milyen állat lehet, és hát valami nagy szakállas farkasnak állapították meg. Úgy ezt, amazt is valami barlangba tették ezt a nősténvt valami múzeumba.

Berkó B)

Na, egyszer nyílik az ajtó, éjszaka 12
óra felé. Hát az is olyan emberféle volt
biztosan, de farkasruhába jött és elvitte
volna a gyereket. Egyszer elfogta,
nyílt az ajtó, nekiugrott, elkapta a
farkast torkonfogva, fojtotta meg. Azt
mondta neki: — Ne fojts meg, hozd vissza
a más két gyereket, gyere velem. —
Elvitte a barlangjába a szakállas
farkas. Ott már a két gyerek játszott
szépen. Mikor ez elvette a két gyereket, akkor
megfogta, összeropogtatta, megölte a
szakállas farkast. Nem tudtam neki beszélni
— azt mondja —, hogy ne sírjatok. Hát
nagyot néz a polgármester, szép két fiúgyerek volt, ez meg kisjány. Na, megörültek . . .

Érdemes lenne a három változat eltérő fogalmazását, a két mesemondó egyéni változtatásait, valamint ugyanannak a mesélőnek nyolc év különbséggel elmondott szövegei közti eltéréseket vizsgálóra venni, koncentráljuk azonban ezúttal figyelmünket az általuk ábrázolt *szakállas farkas* alakjára. Ez az alak azonos a szláv és germán néphit oly jellegzetes Werwolfjával[29] amely viszont a magyar népi hitvilágban eléggé szórványosan fordul elő[30], s inkább

[29] Taylor—Stewart, C.: Die Entstehung des Werwolfglaubens. Zeitschf. f. Volkskunde Bd. 19. (1909) 30 skk; Müller, K.: *Die Werwolfsage.* Marburg 1937.

[30] Beke Ödön közöl egy számunkra fontos adatot, amely azt mutatja, hogy a *szakállas farkas* neve régóta jól ismert a Tiszántúlon. Grossinger Universa Historia Physica regni Hungariae c. művét idézi (1793. I.), melynek 411. lapján a következő olvasható: „Senes et Praeferaces Lupos Transtibiscani Szakálos Farkas nominant ex insulso praejudico, quasi maligni Homines in Lupos, vel canes transfigurarentur!" Szakállas Farkas szerepel még Tompa Mihály egyik költeményében, valamint Fábián József 1803-ban Veszprémben megjelent természettudományos, felvilágosító munkájában is (Ethn. 43. 167); Beke egy másik cikkében a sárai változatokban szereplő szakállas farkas alakját elemzi (Nyr 71. 22—24). Fenti adatokon kívül az emberfarkas Magyarországon más néven (pl. küldött farkas, csordás farkas) szerepel: Roheim G.: *Magyar néphit és népszokások.* Budapest (1925) 90—93; Komáromy A.: *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest, 1910. 672 skk; Szendrey Zs.: Ethn. 58. 60; Török G., *Történeti adatok a küldött farkas mondájához.* NK IV (1959) 278—88.

a peremvidékeken s a vegyeslakosságú területeken ismeretes. Amint láttuk, a Werwolfot ANDERSON a szláv redakció tartozékának tekinti: indokolt tehát a magyarral érintkező szláv területeken utánanézni, hogy a változatokban mennyire általános ez az alak. Az ukrán és fehér-orosz változatok közül hét esetben szerepel az emberfarkas.[31] Négy esetben a gyermekrabló nincs megnevezve — ami legfeljebb a mesék hiányos voltára enged következtetni. Három esetben szerepel varázsló,[32] ami — tekintve a néphitbeli Werwolf szerepét — lehet vele azonos is. A magyar néphit emberfarkasa is varázsló, amint ezt boszorkányperek adatai is igazolják. Erre utal az is, hogy az egyik sárai változatban „farkasruhában" jön a rabló, vagyis átváltozásra képes varázsló. A többi szláv variánsban kétszer szerepel ördög, egyszer-egyszer boszorkány, háziszellem és vámpír. Ennek alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a sárai változatok gyermekrablója — csakúgy mint az I, V. és X. sz. változatokban — közvetlen kapcsolatban van a szláv formával. Ide vonható még a IX. magyar variánsban szereplő elkárhozott halott is, míg a II. sz. (sárkány) és III. sz. (csodálatos nagy kígyó) rablója bizonyosan tündérmese adaptáció. A magyar redakció emberfarkas-alakja tehát közvetlenül a szomszédos Ukrajnából eredhet.

Itt kell utalnunk csupán a távolabbi összefüggések megjelölése végett, az ír verzióra, melyben magát a hőst változtatja emberfarkassá hűtlen felesége. Mint farkas juhokat pusztít, s a királyhoz menekül az üldöző kutyák elől.[33] Emberi tulajdonságai megmutatkoznak, ezért fogadja be a király. Már Bolte-Polívka utal a mesének és a Werwolf-mondának kapcsolataira, s itt az északi epikus költészetből további példákat idézhetünk.[34] Nem lehetetlen, hogy az emberfarkas alakjának a néphitből, mondából a mesébe való átvétele éppen az az összekötő láncszem, amely megmagyarázza az ír redakció létrejöttét.

4. A magyar redakció fent ismertetett három lényeges mozzanatán kívül további figyelmet érdemel néhány, lényeget ugyan nem érintő, de többször is feltűnő, sztereotíppá váló vonás. Ezek a tipikussá formálódó momentumok nem érintik magát a szüzsét, hanem azon belül, annak mentén, ahhoz igazodva segítenek a magyar redakció megformálásában. További gyűjtések e téren még a redakció részletesebb kirajzolódásához vezethetnek.

A variánsok egybevetéséből kitűnik, hogy a mesemondók *egyéni* változtatásai legtöbbnyire nem érintik a mese szerkezetét, motívumkészletét. A motívumkiesés rendszerint elfelejtésből adódik, a bővítés, új motívumok bekapcsolása pedig már nagyobbarányú, ritkább, egyéni teljesítmény. A variáns-láncolat darabjai a hagyományozás során legtöbbnyire inkább olyan helyeken módosulnak, ahol a mesélő a szüzsé épségbentartása mellett egyéni kvalitásait kibontakoztathatja. Emlékezetében a szüzsé ragad meg, ahhoz kíván pontosan igazodni, mégis, egyéni adottságai képessé teszik arra, hogy egyes részeket kiszínezzen, másokat elszürkítsen. Ilyen változtatások lehetnek

[31] Vö. W. ANDERSON tabelláját. Zu A. WESSELSKI's Angriffen, i. h.

[32] Uo.

[33] A mesének ez a passzusa tulajdonképpen burkoltan mesénk 5. sz. motívumát tartalmazza.

[34] BOLTE—POLIVKA III. 8—9.; SVEINSSON, E.O.: *Verzeichnis islandischer Märchenvarianten.* FFC 83. LIV.; KITTREDGE, G. L.: *Arthur and Gorlagon.* Studies and Notes on Philology and Literature VIII. (Harvard) Boston, 1903.; 149—275.; LEWY, E.: *Mordwinische Märchen.* Leipzig, 1931. Itt jegyezzük meg, hogy a szláv redakció adaptációját tapasztalhatjuk egy újabb vogul közlésben is: Asszony-unokája. Vogul népmesék (szerk. Gulya János). Budapest, 1959. 130. skk.

igen jelentéktelenek és esetlegesek is, aszerint, hogy a mesélő többszöri előadás során mikor milyen kedvében van, lehetnek azonban igen jelentősek is. De bármelyik esettel is állunk szemben, számunkra egyaránt fontos, mivel a szüzsé szűk korlátai a mese lényegtelen vonásain belül engednek teret az egyéni tehetség megnyilvánulásának s azért, mert az ilyen változtatások összességének közösségi elfogadásából kerekedhetik ki az *etnikus forma*. Újabban egyre világosabbá válik, hogy mennyire fontos az e szempontú kutatás számára a mesemondói stílust a mese etnikai stílusától elkülöníteni.[35]

Csak az idézett sárai változatokat tekintve kiderül, hogy Berkó 1943-ban elmondott meséje terjedelmesebb, mint az 1951-ből származó. Mégis, vannak oly részletek, melyeket később dolgozott ki jobban. Ezért idéztük pl. a keretbemutatásnál az 1951-ből való *B)* változatot. A diákról szóló rész tekintetében szintén részletezőbb a *B)* változat, sőt, jobb a Halász Jánostól idézettnél. Viszont a gyermekrablóval való kaland a *B)* változatban, teljesen lerövidül, elszürkül. Messzire vezetne azonban, ha most a szüzsé keretén belüli egyéni változtatások jelentőségének mérlegelésébe feledkeznénk. Fontosabbak számunkra most azok a vonások, amelyek több magyar változatban is megvannak, jellemzőek a magyar redakcióra. Ezek a következők:

a) A mese *színterének*, képszerű jeleneteinek sajátsága. — Feltűnő a mese városi, polgári környezete. A változatok közül csupán kettő játszódik paraszti környezetben, a többiben nem paraszti (úri vagy iparos) személyek szerepelnek, s csupán a keretszereplő vadász tűnik parasztnak. Már csak azért is szembeszökő ez, mert a magyar népmesék általában paraszti világban játszódnak. Érdekes az is, hogy a változatokban a kutya hazatértekor s a házasságtörők megbüntetésekor kétféle jelenet kristályosodik ki: 1. a pár éppen templomból érkezik haza (I, II, IV, IX, X); 2. a kertben szerelmeskednek (VI, VII, VIII, V).

b) Különös figyelmet érdemel a *juhnyájőrzés* epizódjának formálódása. Mindegyik változatban megvan s különböző módon variálja a szüzsét.[36] A IV., V. és VIII. változat szűkszavú; a kutya egymaga legeltet; ez még semmi karakterisztikus vonást nem mutat. Az I. változat már felbontja, részletezi a témát; előbb kisebb juhásznál szolgál a kutya; megöl egy farkast. Később nagyobb juhász veszi meg, akinél sok farkast fojt meg. A II. mese részletesen leírja, hogyan pusztítja el a kutya a farkasokat. A pásztor sok pénzt kap a farkasbőrökért. Különösen érdekes a IX. mese előadójának egyéni formálása: kocsma van a legelő közepén, ahol a juhászok együtt mulatnak. A kutya őrzi a nyájat, s hűségére fogadnak. A kutya kilenc pohár bort iszik meg, és siratja egykori életét. Itt látja meg a nagyúr, aki magához veszi és ezáltal kiesik az a momentum, amely szinte minden változatban egybehangzó: hintón viszik el a kutyát.

Az ismertetett egyéni változatok arra mutatnak, hogy a jó mesélők különbözőképpen színezik e mozzanatot, s lehet a színezés olymérvű is, hogy kihat a következő mozzanatra is, módosítja azt. Ám kialakult egy olyan sajátos forma is, amely többször előfordul (III, VI, VII és X sz.): éjszaka, a juhász távollétében (esetleg míg a bojtár lakodalmát ülik) a kutya farkasokat öl, halombarakja őket, tetejükbe az elpusztított juhokkal. Úgy tűnik, a kutya

[35] Ball, J.: *Style in the Folktales*. Folk-Lore vol. (1954) 170—172; Four Symposia i. h. R. Th.Christiansen hozzászólása: 297—298.

[36] A szüzsébeli epizód: A kutya juhászhoz szegődik, egymaga őrzi a juhokat, megvédi a nyájat a farkasok támadása ellen.

pusztította el a juhokat, csak mikor közelebbről megnézik a halmot, derül ki a kutya hőstette. E mozzanat előadása igen változatos (így a kutya megérkezésének körülménye, hatása a többi kutyákra, emberekre, etetése: túrót, zsendicét, kenyeret kap; megbízatása stb.), de lényegében teljesen egybehangzó az egész magyar nyelvterületen.

c) Feltűnően egybehangzó a változatokban a *kutya jellemzése.* Minden mesélő hangsúlyozza emberi értelmének megmaradását, sőt több esetben azt is, hogy emberi módon viselkedik, emberi étkeket eszik. Nagysága, félelmetes ereje különösen a tiszántúli változatokban domborodik ki. Félnek tőle a többi kutyák, a kocsis, aki mellett a hintóban ül és az úri család is, míg kedveskedésével le nem győzi félelmüket. Emellett önállóan, szabad akarata szerint cselekszik: nem azért megy az úrral, mert a juhász odaadja, hanem mert maga is menni akar, únja már a pusztai életet.

5. A magyar redakció formálódását ismertetve, végül is rá kell mutatnunk a szüzsének egy lényeges ponton való *módosulására* is. E módosulás következik a fentebb bemutatott három lényeges mondai elem beiktatásából, annak természetszerű következménye. A nemzetközi változatokban a hűtlen asszony változtatja férjét kutyává, a varázstárgy is az övé. Ezáltal maga a szerető érdektelen, kiléte homályban marad. Am úgylátszik Magyarországon az a tény, hogy nem tudni honnan származik az asszony varázslótudománya, magyarázatot kíván. Így iktatódott be a tiszántúli változatokba a varázsló debreceni diák alakja. Ez a nem eléggé világos pont a román változatokban egy epizód (varázstárgy szerzése) beiktatását kívánta, míg a magyarban egyszerűsödött, rövidülést eredményezett. A varázsló diák beiktatása ugyanis lényegesen visszaszorította a másik — a szláv redakcióban nem rosszindulatú, s végeredményében a kutya-embert megváltó — varázsló szerepének fontosságát. Ezért a magyar mesében a varázsló (emberfarkas) csupán gyermekrabló démonikus alak, kivel a hős nem alkuszik meg, kitől nincs várnivalója, ezért egyszerűen elpusztítja. A megváltás módja új, sokkal racionálisabb: a hőst mintegy véletlenségből váltja meg saját lánya, amikor bosszúsan megcsapja a varázsvesszővel a kezét csipdeső madarat. Így lett bizonytalanabb, vérszegényebb a gyermekrabló szerepe. Egyetlen rendeltetése, hogy a kutya-ember bátorságát próbára tegye.

Úgy véljük tehát, hogy a magyar mese tisztán szóhagyomány útján Ukrajnán keresztül érkezett hozzánk, és a legközvetlenebb s egyben legtipikusabb forma a tiszántúli (V, VI, VII, VIII, X). Nem kívánnók azonban annak a lehetőségét kizárni, hogy e formának népszerűsítését irodalmi terjesztés is elősegítette. Nem lehetetlen, hogy valamelyik tiszántúli — talán éppen debreceni — ponyvanyomda, talán a múlt század második felében nyomtatásba is rögzítette a népszerű mesét: erre utalna a személyek s a hely megjelölése. Ilyen népiratkának azonban mindezideig nincs nyoma. Nyitott kérdés, miként került a mese Somogy megyébe és a Délvidékre már a múlt század második felében s ismeretes-e az ország más vidékein.

IV.

Végezetül térjünk vissza mégegyszer Walter Anderson fejtegetéseire, melyek során frappánsan igazolja, hogy bár a mese típusváza stabil, elterjedése során folytonosan változik, oszcillál egy centrális mag — az ősforma

körül.[37] Így tehát az ősformát rekonstruálni nem nehéz, nem kell egyéb, mint a leggyakrabban előforduló mozzanatokról a helyi és egyéni mozzanatokat leválasztani. De vajon valóban igazolható-e ez? Valóban a leggyakrabban előforduló elemekből kerekedik-e ki az ősforma? Nem lehetséges-e, hogy egy-egy területen kiváló mesélők kezdeményezése folyamán kialakult etnikus forma éppen későbbi? Lehetséges-e itt az időrendi sorrend megállapítása? Az újabban előkerült változatok még ennek az alapjában véve egyszerű mesének az eredetkérdését is nagyban bonyolítják, s az ezután felbukkanó változatok minden bizonnyal még több problémát vetnek majd fel.

A magyar redakció — amint fejtegetéseink megvilágították — ha közvetlen kapcsolatban is áll a szlávval, sajátos formát öltött. Annyit megállapíthatunk, hogy néhány epizód kiválasztása, új elemek bevezetése, új képek, fordulatok alkalmazása s mindezek állandósulása által specifikussá kerekedett. Annyit azonban még hozzá kell tennünk, hogy azok a motívumok, melyeket a magyar redakció tipikus jellemzőiként bemutattunk, nem okvetlen és nem kizárólag a magyar mesemondók invenciója. Köztük nem egy szerepel a nemzetközi változatokban is, de az ismertetett összetételben, kompozíció s stílus tekintetében mégis specifikusnak kell tekintenünk.[38] Így a nemzeti formák kialakulásánál két fontos mozzanatot kell elsősorban megfigyelnünk: a közös európai elbeszélőkincs rendelkezésre álló motívumanyagából való kiválasztást, és új átélés során történő értelmezés alapján való beillesztést az ismert keretbe.

DÉGH LINDA

ВЕНГЕРСКАЯ РЕДАКЦИЯ СКАЗОЧНОГО ТИПА AaTh* 449/A

Анализом венгерских вариантов одного, распространенного на сравнительно небольшой территории сказочного типа, автор старается обратить внимание на важность разграничения местных редакций сказочных типов, и определения этнической характерности на основе отдельных и общих стильных признаков разных вариантов, с точки зрения познания распространения сказки.

По установлению *У. Андерсона*, сказочный тип AaTh* 449/A (Собака царя), близкий к одной восточной сказке, известной из «Тысячи и один ночи», распространялся исключительно путем народного предания. Во своей написанной еще в 1914 году книге *Андерсон* описывал две редакции: кавказкую и славянскую. Автор настоящего труда добавляет изложение румынской и ирландской редакции, проявляющие весьма значительные различия, и указывает также на обстоятельства, которые могли участвовать в возникновении этих редакций; в дальнейшем он переходит к изложению венгерской редакции. Самой западной частью сплошной территории распространения этого сказочного типа является область венгерского языка, за пределами которой сплошность прекращается. Все имеющихся десять венгерских вариантов, за исключением трех, происходят с местности верховья р. Тиссы, где они пользуются популярности до наших дней. По отношению содержания, в отдельных вариантах почти никакого различия не наблюдается. Автор подряд знакомит с венгерскими вариантами важнейших моментов сказки, сравнивает их с соответствующими моментами соседней славянской редакции, и подробно анализирует оформление тех, хотя несущественных, но форменно ставших стереотипными индивидуальных элементов, которые привели к усовершенствования этнической формы. Особенно примечательными является окрашиваниє сказки легендарными элементами, благодаря чему она приняла легендарных характер. В конце концов, все это привело к модификации сюжета в одном важном пункте. Хотя венгерская редакция тесно связана с славянской редакцией, она все-таки приняла своеобразный вид. Путем выбора некоторых эпизодов,

[37] ANDERSON: Zu A. *Wesselski's Angriffen.* 15—16.
[38] ORTUTAY Gy.: *Ungarische Volksmärchen.* Berlin 1957. 61—66.

введения новых элементов, применения новых сцен и выражений, а также благодаря стабилизации всего этого, венгерская редакция приобрела специфический характер. Отличающие венгерскую редакцию мотивы, разумеется, являются не обязательно и исключительно только выдумкой венгерских сказочников. Некоторые из этих редакций обнаруживаются и в международных вариантах; однако, составленно в том виде как они рассказываются венгерскими сказителями, по отношению композиции и стиля все-таки приходится считать их специфическими. Так, при образований национальных форм следует указывать прежде всего на два важных момента, а именно: на выбор из имеющегося материала мотивов общего европейского запаса сказок, и на включение в известные рамки на основое интерпретации, происходящей в ходе нового переживания.

THE HUNGARIAN REDACTION OF THE TYPE OF TALE AaTh* 449/A

In this study, by analyzing the Hungarian variations of a type of tale spread over a comparatively small area the author endeavours to remind on the fact that setting the limits to the local redaction of the types of tales and establishing the ethnic characteristics of the variations on the basis of individual and social marks of the style is extremely important for the knowledge of the diffusion of the tale.

The type of tale AaTh* 449/A (The tsar's dog) that is related to an oriental tale known from the Arabian Nights has spread according to W. Anerdson exclusively by popular tradition (folklore). In his book published as soon as in 1914 this author discussed a Caucasian and a Slavic version. The present paper wishes to supplement these with two more redactions, a Roumanian and an Irish one; showing sharp differences. After having pointed out the conditions that might have been involved in the development of these versions, the Hungarian redaction is reviewed. The most western part of the continuous dissemination area of the type of tale is the territory of the Hungarian language, beyond the limits of which the continuity is interrupted. All ten Hungarian variants available (with the exception of three), originated in the Upper Tisza region; they are still popular there up to the present date. In the contents of the variants hardly any difference can be noted. The author reports in due order the main developments in Hungary of the most important moments of the tale with a comparison of the corresponding moments of the Slavic redaction bordering on this country; carrying out a full analysis of the development of individual elements that do not affect the essence of the tale, but became stereotypic and led to the rounding off of the ethnic form. It is particularly striking, that the tale has been coloured by legendary elements and thus became legendary itself. All these in the final result gave rise to the modification of the subject in an important point. The Hungarian redaction, although it remained in close connection with the Slavic one, obtained a specific form. At any rate it can be stated, that by the selection of some episodes, by the introduction of new elements by the use of new images and locutions and by all these assuming a constant aspect, the tale became highly specific. All these motives of course which are characteristic for the Hungarian redaction, do not constitute without fail and exclusively the invention of the Hungarian story-tellers. Some of them are also included in the international variants, still in that combination as narrated by the Hungarian story-tellers they are to be considered as specific both as regards style and composition. Thus two important moments should be observed in the first place concerning the development of the national forms; the selection from the material of motives available of the common European treasure of tales and the embedding into the well-known frame on the basis of a new interpretation developed in the course of the new experience.

Fazekas, korsós, tálas

(Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához)

A magyar fazekasságról szóló összefoglaló tanulmányok nyomán az a benyomásunk, hogy a fazekasmesterség egyes központjainak van ugyan jellegzetes stílusa, sajátos díszítőmódja, jellemző formakincse, egyik központ erről híres, a másik arról, a mesterség azonban lényegileg egy és azonos. Igaz, hogy a kerámiával foglalkozó részlettanulmányokból kiderül, hogy hol milyen edényeket készítettek és a főbb összefoglaló munkák szerzőinek egyes megjegyzéseiből kitűnik, hogy ő előttük sem volt ismeretlen a tárgyalandó probléma, a fazekasmesterség és kereskedelem különböző ágakra való szakosodása. Viski Károly a Magyarság Néprajzában azt írja: „a fazekasság . . . helyhez (lelőhelyhez) kötött és ugyanezért más (lelőhely nélküli) vidékek edényszükségletének ellátása végett utazó, vándor- (csere) kereskedő természetű foglalkozás . . . vannak egyes községek, ahol évszázadok óta a falu majdnem minden lakosa fazekas . . . A gömörkishontiakat meg általában csak *fazekasoknak* csúfolják. . . Rimaszombat . . . tömérdek edénnyel árasztotta el nemcsak vármegyéjét és annak közeli szomszédságát, de az Alföld nagy részét is."[1] Domanovszky György „Népi fazekasság" című munkájában, amelyben egyenként sorra veszi a főbb magyar központokat, megemlíti, hogy Hódmezővásárhely mesterei főleg mint *tálasok*, Mezőtúré mint *korsósok* voltak ismeretesek. Az északdunántúli gócokról szólva, azt írja, hogy Csákvár „tűzálló, tehát kimondottan használati edényeket készít még ma is".[2] A tűzálló központok jelentőségére Tálasi István hívta fel a figyelmet az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatáról szólván: „Égetően szükség lenne a tűzálló edényeket készítő fazekastelepek kimutatása, a készítmények terjedési útvonalainak kartográfiai feldolgozása, hogy a főző-sütőedények származási gócait megismerjük, és ezzel együtt e szükségletek kielégítését történetileg is rekonstruálhassuk."[3]

A különben alapvető és mélyreható összefoglaló tanulmányok azonban nem hangsúlyozták eléggé a mesterségen belüli különbségeket és nem kísérelték meg — mert nem volt elég anyaguk hozzá — a központok egymással való összehasonlítását és viszonyuk kutatását. Az egyes központok viszonyát elsősorban az dönti el, hogy hogyan egészítik ki egymást a népi szükséglet kielégítésére. A kerámia kutatása kétoldalról közelíthető meg, egyrészt a készítés, a mesterség oldaláról, másrészt a használat, a vevőközönség szemszögéből.

[1] Viski Károly: *Díszítőművészet*. MN[3] II. 318., 319., 320.
[2] Domanovszky György: *Népi fazekasság*. Bp. (1942). 12., 13.
[3] Tálasi István: *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve*. (1945—1955) Ethn. LXVI (1955), 42.

A kettőt összekapcsolja a kereskedelem, annak különböző formái, a házalástól, faluzástól kezdve a közvetítő kereskedelemig.

Az országos szükségletet a különböző gócpontok régikeletű munkamegosztás, szakosodás szerint elégítették ki, az agyagipar egyes központjainak, a mesterség egyes ágainak sajátos „profiljuk" volt. Hogy milyen edények tartoztak ebbe a „profilba", azt alapvetően az anyag minősége határozta meg és az edényféleségek aránya a termelés egészében számszerű pontossággal megállapítható. Éppen az anyag minőségének sokfélesége okozta, hogy az egyes központok között nagy különbségek voltak, sokkal nagyobb különbségek, mint más mesterségnél, ahol nem volt lényeges eltérés a nyersanyag minősége között. Természetesen a történeti hatásoknak is nagy szerepe volt az egyes központok jellegének kialakításában, egyes vidékeken talán honfoglaláskor előtti hagyományok élnek tovább, másutt Nyugat-Európa vérkeringésébe való középkori bekapcsolódás emléke maradt fenn, az Alföldön a török hódoltság nyoma, Erdélyben a betelepült habánok hatása erősen reá nyomta bélyegét a fazekasságra. De e helyütt a történeti fejlődés kérdéseivel nem foglalkozom, hanem csak az egyes központok szakosodásának vizsgálatára szorítkozom, úgy, ahogyan a múlt század végén fennállt.

*

Elöljáróban két példát mondok el, hogy megvilágítsam, miképpen alakult ki bennem fazekasmesterekkel való beszélgetések során az a problématika, melyre szeretném felhívni a kutatók figyelmét.

Első gyűjtőútam — 1939-ben — Csákvárra vezetett, a Dunántúl legnagyobb fazekas gócpontjába, ahol a múlt században még több mint száz mester dolgozott. Itt tanultam meg, hogy a fazekasmesterség több ágra oszlik, amelyeket azelőtt szigorúan megkülönböztettek egymástól. Csákváron a szó szoros értelmében *fazekas*nak csak azt nevezték, aki tűzálló földből, ún. *fazékföld*ből *(bajtati föld*ből*)* dolgozott és főző-sütő edényeket készített, fazekat, ezenkívül lábost, sütőt, tűzálló vájlingot. Ezzel szemben a *tálas*ok, a tál, tányér, köcsög, bögre, kancsó mesterei más anyagból dolgoztak, ún. *tálföld*ből, *sárga föld*ből, amely nem volt tűzálló és nem is abból az agyagbányából eredt mint a fazékföld. Csákváron a mesterség e két ága elkülönült felekezet szerint és település szerint, és a céhen belül két csoportot alkotott: a *fazekasok* főleg reformátusok voltak és a *Felsővárosi Társulat*ban, a *Fazekas Társulat*ban egyesültek, míg a *tálasok*, akik mind katolikusok voltak, az *Alsóvárosi Társulat*hoz tartoztak. Az Alsóvárosi Társulatban, a tálasok között, akadt ugyan nenány mester, aki nem tálas volt, hanem *fazekas*, de a reformátusoknál, a Felsővárosi Társulatban nem volt egy tálas sem. A céhszabályoknak az volt az alapja, emlékeznek vissza, hogy „tálas nem dolgozhatott a fazékföldből". A tálasok különbre tartották magukat a fazekasoknál, mert a tálas fenálló edényt is csinál, de a fazekas tálat nem. Azt mondták a tálasok, hogy fazékföldből könnyebb dolgozni, mint sárgaföldből, mert lassabban szárad meg, amit egy nap nem tud befejezni, azt másnap folytathatja. Viszont a fazekasok is lenézték a tálasokat: „hogy a marha is szarik olyat (ti. olyan kerek laposat) mint egy tálas". Voltak Csákváron *korsósok* is, más szóval *vörös edényesek, italósak*, akik csak máztalan *parasztedényt* készítettek, *vászonmunkát*, máztalan vörös korsót, *kantát*, *itatót*, virágcserepet. A Naszádos nevű „az mind ilyen vászonmunkás volt". Az Alsóvárosi céhhez tartoztak, de

inkább kontárok voltak, „olyan furkók". A rangsor alján ők álltak. Végül néhány *kályhás* is dolgozott Csákváron.

A csákvári gyűjtés felhívta a figyelmemet a tűzálló anyag jelentőségére és a mesterség e szerint való elkülönülésére, de arra nem gondoltam, hogy az Alföldön, ahol oly népes fazekasközpontok vannak, nincsen főzőedény készítésére alkalmas agyag. Annál érdekesebb volt számomra egy beszélgetés Kántor Sándorral, az ismert karcagi fazekasmesterrel, aki elmondotta, hogy az első világháború előtti időben Karcagon és környékén más főzőedény nem is volt, csak ún. *tót edény, tót fazék*, amit Gömör megyéből hoztak. Ott Gömörben vagy hét falu van egymás mellett, — mondta Kántor —, ahol könnyű tűzálló fazekat csináltak, *vászonfazekat*, kívül mázatlant, csak a széle volt vastagon mázolva és a belseje lehetet vékonyan. Minden évben aratás után megjelent Gömörből a szuhai bíró, Kovács János, és valósággal vagonszámra hozta az edényt. Két-három vagonnal, amit a faluban adtak össze. Fazék volt benne különböző méretben, fél literestől 25 literesig, a legtöbb 4—5—6 literes volt, de néhány 30—40 literes *csigafőző fazék* is akadt. Kisebb mennyiségben máztalan kantát, *tót kantát* is hoztak és néhány kerek *hurkasütő tepsit*. De a fő árucikk a fazék volt. A szuhai bíró egy használaton kívüli istállót bérelt ki, abban tartotta az edényt. Minden piacon kipakolt, ha vásár volt a környéken, akkor kocsit fogadott. Egészen karácsonyig ott maradt. Karcag búzatermő vidék volt, — mondja Kántor —, és a karcagi piac jó piac volt a gömöri edénykereskedőknek. Szerény igényeik voltak, megelégedtek második, harmadik búzával, amit az asszonyok *búzaaljnak* neveztek. Két fazekat *töltve adták* (azaz cseréltek egyszeri töltésért), a harmadik fazék ráadás volt. A helybeli kereskedők, akik átvették tőlük az árut, nem adták, csak kétszer töltve egy fazekat. Azért a gazdasszonyok igyekeztek fazekat szerezni, amíg itt voltak a tótok. Egy országos vásáron 10—12 mázsa búzát összeszedett egy és voltak tizenketten—tizenöten, — emlékszik vissza Kántor. Disznóöléskor kellett főleg az edénykészlet. Némelyik gazdasszonynál 50—60 fazék is volt. 20—25 még a szegényebbnél is. Csigafőző fazék nem volt minden háznál, de kölcsönadták egy tyúkért, (egy tyúk ajándékozásával illett viszonozni a kölcsönzést). — Ennek a nagy edénykereskedelemnek az első világháború után szakadt vége.

A csákvári és a karcagi példa világossá teszi: *a fazekasmesterségnek más és más a jellege, aszerint, hogy milyen agyagból dolgozik és milyen fő árucikkekre, edényformákra szakosodott.*

A mesterség elnevezése.

Magában a mesterség elnevezésében megnyilvánul az agyagiparnak, a tágabb értelemben vett fazekasságnak különböző ágakra való szakosodása.[4] A mesterségnek technika szerint két nagy ágra való osztódására Siklóssy László világított rá Kuny Domokosról szóló tanulmányában. Siklóssy megkülönbözteti az önmázas agyagárut készítő *fehéredényeseket (Weyss-Geschirr-Macher, Krügler, Weyss-Krügler)*, és a fazekasokat, akik mázatlan és ólmos mázú árut, főzőedényt, fazekat, korsót és kályhát csináltak.[5]

[4] A mesterség elnevezésére vonatkozólag l. Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon.* Bp. 1913, II. az egyes céhiratokról szóló kimutatást.

[5] Siklóssy László: *Kuny Domokos, egy budai kerámikus a XVIII. században.* Bp. 1917. 28.

A néprajzi irodalomban Kiss Lajos „A hódmezővásárhelyi tálasság" és „A hódmezővásárhelyi tálasság története" című műveiből ismeretes, hogy Hódmezővásárhelyen elsősorban *tálasok* dolgoztak, a tálasok mellett kisebb számban pedig *kantások* is voltak. „Régi levéltári, anyakönyvi és más fentmaradt írásokban mindenütt *fazekas* és *korsós* említtetik, holott a vásárhelyi gölöncsér *tálas*nak mondta és mondja magát azért, mert korsókat nagyon kevés számban, fazekat pedig soha se készítettek, mivel az agyag nem tűzálló. Ezelőtt is, mint ma tálakat, tányérokat csináltak leginkább." — írja Kiss Lajos.[6]

Vásárhellyel ellentétben Mezőtúron, a második legnagyobb alföldi központban *korsós*nak mondták magukat és bár 1817-ben kapott kiváltságlevelük címzését „Nemes Fazekas Czéh" elnevezéssel fordították latinból, máig is *korsós céh*ről beszélnek. 1836-ból való céhkancsójuk felirata is így hangzik: „Készült a becsületes túri korsós czéh számára". Ekkoriban máztalan fekete edényt, főleg korsót égettek.[7] Az ugyancsak mázatlan fekete edényt készítő szentesiek szintén *korsós*oknak nevezték magukat és a *Korsós sor*on laktak.[8] Nádudvaron annyira a *korsós* elnevezés járta, hogy valóságos *korsós falu*nak mondták, *korsós ország*nak, s ha bevonult egy fiú katonának, úgy csúfolták: „Ő táncoltatta meg a bíró lányát a korsós országban". A máztalan fekete és vörös edényt égető korsósok mellett voltak Nádudvaron *cifrakemencés korsós*ok is, akik viszont mázasan dolgoztak.

A kétféle árut készítő mesterek, a *feketemívesek* és a *mázas mívesek* kétféle céhbe tartoztak Rév-Komáromban és 1718-ban külön-külön kapták kíváltságlevelüket, amint erről Siklóssy László szól részletesebben.[9] Mohácson *korsós*nak nevezték a fekete korsók, kanták mestereit; *fazekasok*, akik nem annyira fazekat, mint inkább mázas edényt, tálat, tányért, köcsögöt, mázas korsót csináltak. Minthogy készítményeik között a tálas edény állt első helyen, joggal elmondhatta róluk az egyik mester: „A mohácsi fazekas mind *tálas* volt". A mohácsi „*Böchületes Korsós és Fazekas Mesterség*" 1718-ban még közösen kapta céhlevelét, de 1802-ben ketté vált a céh. A korsósok sokacok voltak, a Korsós utcában laktak, ezzel szemben a fazekasok inkább magyarok. Még a kemencéjük is másmilyen volt, a korsósokét *korsós kemencé*nek mondták és dupla fallal épült.[10] Kalocsán is eltért egymástól a mázas és mázatlan áru készítése és itt is kettős néven kapták céhkiváltságaikat *Fazekasok és korsósok* címen 1817-ben.[11] Id. Tamás József szekszárdi fazekas szerint, aki legénykorában Kalocsán dolgozott, a századforduló táján mintegy 150 mester volt ott, 70 *korsós*, a többi *fazekas*. A kalocsai *korsós*ok teljesen máztalan *vörösedény*t készítettek, korsót, kantát, kúti vödröt, mozsarat, itatót. „Pirit mint a kalocsai korsó" — mondják ma is a környéken.[12] A *fazekas*ok mázas edényt készítettek, kantát, fazekat és bögrét, tálat, tányért, szilkét, kancsót.

[6] Kiss Lajos: *A hódmezővásárhelyi tálasság*, NÉ XV (1914), 248—269; XVI (1915), 51—75; XVII (1916), 72—99. — Uő. *A hódmezővásárhelyi tálasság története*. Dolgozatok a m. kir. Ferenc József tud. egy. Archeológiai Intézetéből. II (1926), 185.

[7] Ahol a forrást nem nevezem meg, az adatok saját gyűjtésből származnak, és a céhiratok a mestereknél vannak.

[8] Filep Antal szíves szóbeli közlése.

[9] Siklóssy i. m. 32.

[10] Schleicher Lajos: *A mohácsi agyagipar*. Kézirat. EA 624 (1937).

[11] Szádeczky i. m. II. 268. Meg kell azonban jegyeznem, hogy Szádeczky csak Mohácsról és Kalocsáról idézi kettős név alatt a mesterség különböző ágait, máshonnan csak *fazekas* megjelölést használ.

[12] Hofer Tamás gyűjtése Dunapatajon és szíves szóbeli közlése.

Szekszárdon — mondja Tamás József —, *vegyes edényt* égettek, mindent: mázast, mázatlant, tűzállót is. Ezért mondták őket *fazekas*nak. De minthogy árujuk nagyobb része tál, tányér volt, köcsög meg szilke, tulajdonképpen: „mi nem vagyunk fazekasok, mi *tálas*ok vagyunk". Hogy régebben itt is elkülönült a kétféle agyagból való munka, azt a szekszárdi céh jegyzőkönyvének egy 1794. március 17-éről való bejegyzése tanúsítja. „Kántor Gyülésben végeztetett az egész Czéhtől közönséges megegyezésből, hogy senki Tál földből semminemü tüzhöz való edényt sem kitsinyben sem nagyot tsinálni ne bátorkodjon két forint büntetés terhe alatt." Akár csak Csákváron, ahol szintén az volt a legfontosabb céhszabály, hogy mindegyik agyagot a maga rendeltetésének használják.

Tatán nem annyira a mesterek voltak *tálas*ok vagy *korsós*ok, hanem inkább a bérmunkás legények, a *százszámosok*, akik tálas vagy korsóféle korongolására szakosodtak és e szerint volt *tálas százszámos, korsós százszámos* és *aprólékos százszámos, aprólékos*, aki csak aprólék, kicsi edény, gyermekjáték készítését végezte.[13]

Hasonlóképpen volt Szegeden, ahol néhány manufaktúraszerű nagy műhely állt fenn. E műhelyeken belül újra elkülönült egymástól az agyagipar különböző ága. Magyari Józsefnél például 36 segéd dolgozott, ezek közül 12 *kályhás* volt, 12 tűzálló földből dolgozó *fazekas*, 12 pedig *korongos* volt, az utóbbiakat tulajdonképpen *tálas*nak lehetett volna mondani.

Erdélyből is tudunk néhány adatot a mesterség edényfajtákra való szakosodására. Korondon emberemlékezet óta csak fazekat csináltak, ezzel szemben Székelyudvarhelyen több család kizárólag tálakat-tányérokat állított elő. A korondi *fazekasok* a székelyudvarhelyi mestereket *tálasok*nak mondták, — igaz, ők maguk nem alkalmazták magukra ezt az elnevezést.

Vas megyéből Siklóssy hoz fel példát a múlt század elejéről Kunits Mihály alapján, aki a jobbágyi (Jobbágyújfalu) *korsós*okról szól, az ún. *péterfalvi korsók* mestereiről és kiemeli, hogy a korsósok műhelye és munkája sokkal tisztább mint a fazekasoké.[14] Gyűjtőutaim során azonban úgy tapasztaltam, hogy Nyugat-Dunántúlon, így Magyarszombatfa, Velemér vidékén, ahol több volt a tűzálló agyag és mindent abból csináltak, nemcsak a főző-sütő edényt hanem tálat, tányért, korsót is, nem különült el a mesterség különböző ága egymástól. A mindent magába foglaló *gerencsér, gölöncsér* elnevezés itt a leggyakoribb, de más vidéken is megvan. Érdekesen világította meg e szó használatát Tamás József, amikor elmondta, hogy magukra a *tálas, korsós* kifejezést alkalmazzák, de „a falusi nép között *göröncsér*ek, ebbe minden belehangzik". A kívülálló, a vevőközönség, a falusi nép szemszögéből valóban nem érdekes a mesterségen belüli differencia, az ő szemükben mind: *göröncsér, fazekas*.

Látjuk, hogy a mesterség elnevezésének pontos értelmezése helyenként különböző. Nagyjából azonban így sorolhatók fel az agyagipar egyes ágai:

fehéredényes, fehéredényes korsós: ónmázas árut, fajánszot készítő mester,

tálas: nem-tűzálló agyagból ólommázas árut készít, főleg laposedényt,

korsós : nem-tűzálló agyagból fennálló edényt készít, főleg korsót, kantát, mázatlan árut (vörös edényt, fekete edényt) vagy ólommázasat,

fazekas : tűzálló földből fennálló edényt, főzőedényt készít, főleg fazekat,

[13] Körmendi Géza: *A tatai fazekasság története.* Kézirat. EA P. 126/1959, 17; továbbá szíves szóbeli közlése.

[14] Siklóssy i. m. 29.

többnyire mázatlan külsővel belül ólommázzal. (Néhol *fazekas* a mázzal, ólommázzal dolgozó mester, szemben a *korsós*sal, aki mázatlan árut készít),

kályhás : tűzálló földből dolgozik ólommázzal, kályhaszemet készít korong segítségével vagy kályhacsempét korong nélkül.

A fehéredényes kivételével mind ólommázat használ, tehát *cserépedényt, cserépárut* készít, *mázatlan* vagy *ólommázas* árut.

Az első három csoport *nem-tűzálló* földből dolgozik, a fazekas és a kályhás *tűzálló*ból.

Végül megemlítjük a *pipás*okat, kiknek mestersége helyenként igen jelentős volt, de mivel e dolgozatnak főleg problémafelvetés a célja, nem foglalkozunk velük részletesebben.

Az agyag minősége és az edényforma

A főzőedény központjai és vásárkörzetük.

Gondolatmenetünkben az agyag minőségéből indulunk ki. Mi az agyag?[15] Az agyagot nem annyira kémiai összetétele határozza meg, mint az a tulajdonsága, hogy vízzel gyúrható, szakszóval élve képlékeny (plasztikus) és képlékenységét a száradással átmenetileg, az égetéssel pedig véglegesen elveszíti. Az agyag kőzetek elmállásával keletkezik. A málláskor felaprózódott kőzet szemcséit a víz továbbszállítja, s közben a víz hatására egyes kőzetekből új ásványok is keletkeznek. A folyóvízben az agyag szerves eredetű idegen anyagokkal keverődik és a vízben oldott anyagokból sók is kiválnak. Az agyag így valóságos ásványgyűjtemény, mely tartalmazza az eredeti kőzetek ép szemcséit, mállási maradékokat, újonnan képződött agyagásványokat, szerves származású szennyezéseket és kémiai üledékeket. Az agyagásványok mikroszkóppal sem észlelhető méretűek, de a többi ásvány is zömmel 5 mikronnál kisebb nagyságú szokott lenni.

Az agyag minősége tehát összetétele szerint rendkívül különböző, nemcsak minden agyagbányában más és más, hanem egy bánya különböző rétegei is más tulajdonságúak. A képlékeny, finomszemcsés agyagot *kövér*nek, *zsíros*nak szokták mondani, a kevésbé képlékenyt *sovány*nak. Az agyag annál soványabb, minél több nem-képlékeny anyagot, például homokot tartalmaz. A kövér agyag viszonylag kevésbé tűzálló és ezért szükség szerint soványabb agyaggal vagy homokkal keverik.

Az agyag tűzállósága azonban nem esik teljesen egybe a soványságával, hanem elsősorban azon múlik, hogy kevés legyen benne az ásványi szennyezés, csillám, földpát, mészpát. Tűzálló az az agyag, amely akkor sem olvad meg, ha — kísérleti célból — 1600° fölött égetik. Korábbi elképzelésekkel szemben minden agyag másodlagos lelőhelyén van, és folyami vagy tengeri üledék. *A Kárpát-medencében tüzálló agyag hegyvidéken inkább lelhető, míg sík vidéken, a magyar alföldön több az agyagban az ásványi szennyezés és ezért nem tüzálló.* Hogy az alföldi agyag nem tűzálló és ezért főzőedény készítésére nem alkalmas, azt már Kiss Lajos hangsúlyozta a hódmezővásárhelyi tálasságról szóló művében.[16]

[15] A következő bekezdések megírásánál adott szakmai segítséget Duma Györgynek e helyen köszönöm meg.

[16] Kiss i. m. Ethn. XV (1914), 265.

Az erősen szennyezett agyagnál az agyagfinomító eljárás más, mint a kevésbbé szennyezett és inkább tűzálló agyagnál. Magyarországon sík vidéken, az alföldi központokban általában *szűrik* az agyagot, *iszapolják*, azaz a vízzel hígított agyagot szűrőn eresztik egyik tartályból a másikba, hogy ezáltal az ömlesztett anyagoktól megtisztuljon.[17] Hegyvidéken, tűzálló agyagnál nincs szükség az agyagfinomításnak erre a módszerére. Bizonyos finomító eljárásra persze itt is szükség van, de ehhez elegendő a *szelés*, az agyagtömb finom felszelése és az idegen anyagok kézzel való eltávolítása. Sümegen például kétféle földet használtak, *tálföld*et és *fazékföld*et, mindkettőt a város határában bányászták, az előbbit Sarvaly pusztán, az utóbbit Dörögd pusztán. A kétféle agyagot különböző módon kezelték. Míg a tálföldet először megöntözték, hogy megázzon és azután sulykolták és *faragták* (szelték), a tűzálló fazékföldet először szárították. Szétterítették az udvaron és amikor megszáradt, a földeskamrában raktározták. Edénykészítés előtt a szükséges mennyiséget porrátörték, a maradék babnagyságú darabokat pedig hordóban *foccsá* áztatták és hozzákeverték az agyagporhoz. A kétféle agyag értékelésének különbségére érdekesen világít rá a sümegi fazekasság leírója, NÉMETH József. „Sümegen a készítményeket nemcsak a mesterek, hanem a helybeli vásárlók is csak úgy értékelik, hogy *ez jó fazékföldből készült*, emez pedig *csak tálföldből*. A fazékföldből munkált edények értéke, becse nagyobb volt. A sümegi fazekasok mindig büszkék voltak, hogy az ő edényeik tűzállóak, nem repedtek el a tűzön a füstöskonyhában, de a sparherden sem. Az ő fazekukban főtt a legjobb töltött káposzta, vagy az ő edényeikben sült búcsúra a legjobb tökös-mákos rétes, vagy récepecsenye."[18]

Magyarország különböző minőségű agyagfajtáinak felmérésére és értékelésére érdekes kísérlet történt a múlt század 80-as éveiben, amikor hivatalos körök figyelme az agyagipar és a háziipar felé fordult. A Földtani Intézet kiadásában jelent meg „Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfestékiparnak szolgáló magyarországi nyersanyagok részletes katalógusa" MATYASOVSZKY Jakab és PETRIK Lajos munkájaként.[19] Az ország sok területéről kértek agyagmintát és kísérletek után ezeket különböző szempontok szerint minősítették. Főleg tűzállósági szempontból három nagyobb csoportra és ezen belül nyolc fokozatra osztották a megvizsgált anyagokat. Minket most elsősorban az első, leginkább tűzálló csoport lelőhelyei érdekelnek, s ezek közül is azok, amelyekről megjegyzik, hogy agyagukat fazekasok is használják. Az első csoport agyagjai az 1550° égetésnél még nem olvadnak meg. Ez a csoport három fokozatra oszlik, amelyek közül az első e hőmérsékletnél teljesen tűzállónak mutatkozik. Ha térképre vetítjük az első csoport lelőhelyeket, akkor látjuk, hogy körülfogják az Alföldet. (L. 1. ábra.) Sorba véve: először a Vértes lelőhelyeit említjük, Csákvár, Csákberény, Zámoly, Gánt helységeket, a legjobb minőségű agyag, továbbá a második és harmadik alcsoportba osztott agyagok bányáit. Azután következik a barsmegyei Újbánya, majd a legnagyobb jelentőségű Gömör megyei agyagbányák, Fazekaszsaluzsány, Tossonca és a szomszédos nógrádmegyei Poltár, mind elsőosztályú agyaggal. Ungvár után Nagybánya vidéke következik, de már csak a harmadik fokozatba osztható az agyag. Újra elsőrendű minőségű a Bihar megyei Rév és környéke, Bánlaka, Sonkolyos

[17] Azonban az alföldi központokban is újabban jött be a *szűrés*, pl. Hódmezővásárhelyen 1890 óta szűrik az agyagot. Uo. 268.

[18] NÉMETH József: *A sümegi népi fazekasság*. Kézirat EA P 100/1958.

[19] Bp. 1885.

földje, továbbá a Kolozsvár melletti Papfalva is. Végül második fokozatú agyag van az Arad megyei Ágrison. (A Mecsek és Tolna megye lelőhelyei csak a második csoportba osztható agyagok között szerepelnek, melyek olvadási határa 1400° körül van. Nyugat-Dunántúlon, így Vas megyében nem végeztek vizsgálatot, ezért az ott levő fontos főzőedény központok e katalógusban nem jönnek számításba.)

Az elsőrendö tűzálló agyag legfontosabb lelőhelyei tehát az Alföldet körülvevő henyvidéken találhatók, ezek közül a Vértes, Gömör megye és Bihar megye jöttek leginkább számításba mint a főzőedény központjai.

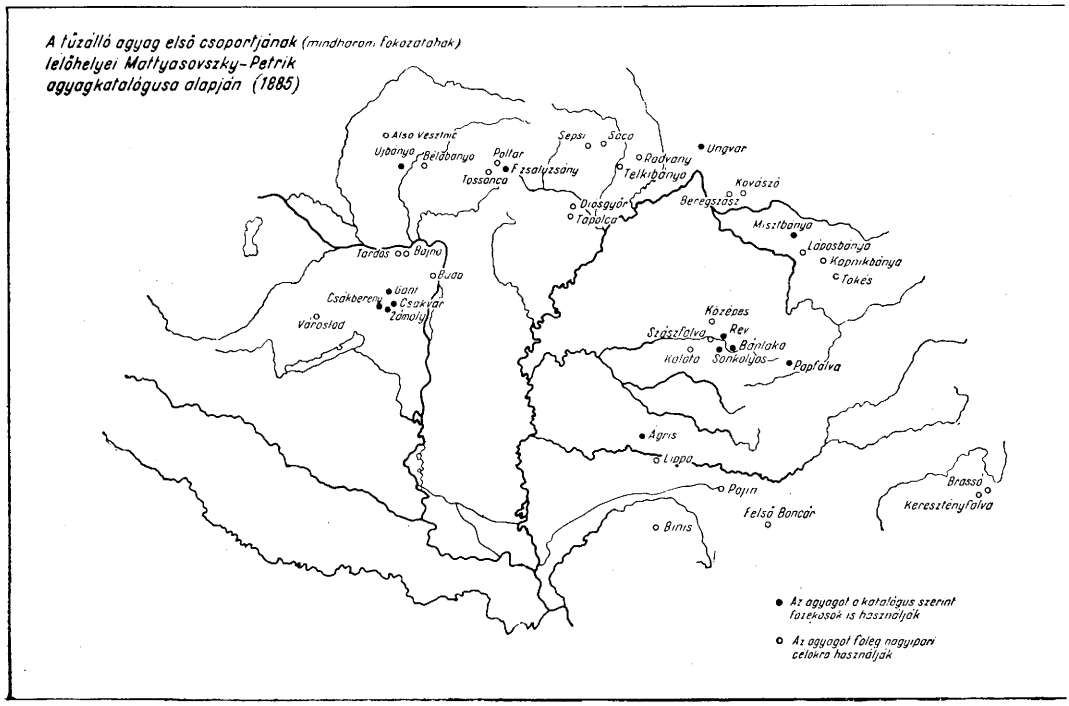

1. ábra. A tűzálló agyag első csoportjának lelőhelyei *Mattyasovszky Jakab* és *Petrik Lajos* 1885-ben közzéadott katalógusa alapján. Az első csoportba a 1550° égetésnél meg nem olvadó agyagok tartoznak.

A főzőedény gócai közül először az Alföld szükségletének ellátására legfontosabb Gömör és Nógrád megyét vegyük szemügyre. Összefoglalóan ír e vidék fazekasságáról a MALONYAY Dezső szerkesztette „A magyar nép művészete".[20] BARTHOLOMAEIDES 1806—1808-ban megjelent *Gömör megye leírása*[21] a megye iparáról szóló fejezetben első helyen ismerteti a híres fazekasságot és felsorol több olyan helységet, amelyeket magyarul „*Fazékas-Falu*"-nak,

[20] Vö. Hont, Nógrád, Gömör, Borsod magyar népe, a palócok művészete. Bp. 1922, 274.

[21] BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus: *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico-Statistica.* Lőcse 1806—1808, 340—341.

szlovákul pedig „*Hrcsarcske Dediny*"-nek mondanak. BARTHOLOMAEIDES megemlíti a legfontosabb agyagbányákat, a kitűnő fehér agyagot és elmondja, hogy nem minden edényt mázoltak, de használati edénynek a mázatlan is nagyon jó. Felsorolja a legfontosabb árucikkeket, ezeknek ára régen a legcsekélyebb volt, azonban az ő idejében kétszeresére-háromszorosára emelkedett. A fazekak (*ollae*) ára nagyság szerint 1—18 krajcár, a tálak (*patinae*) ára 2—12 krajcár és az ivókorsóké (*urcei*) 6—9 krajcár.

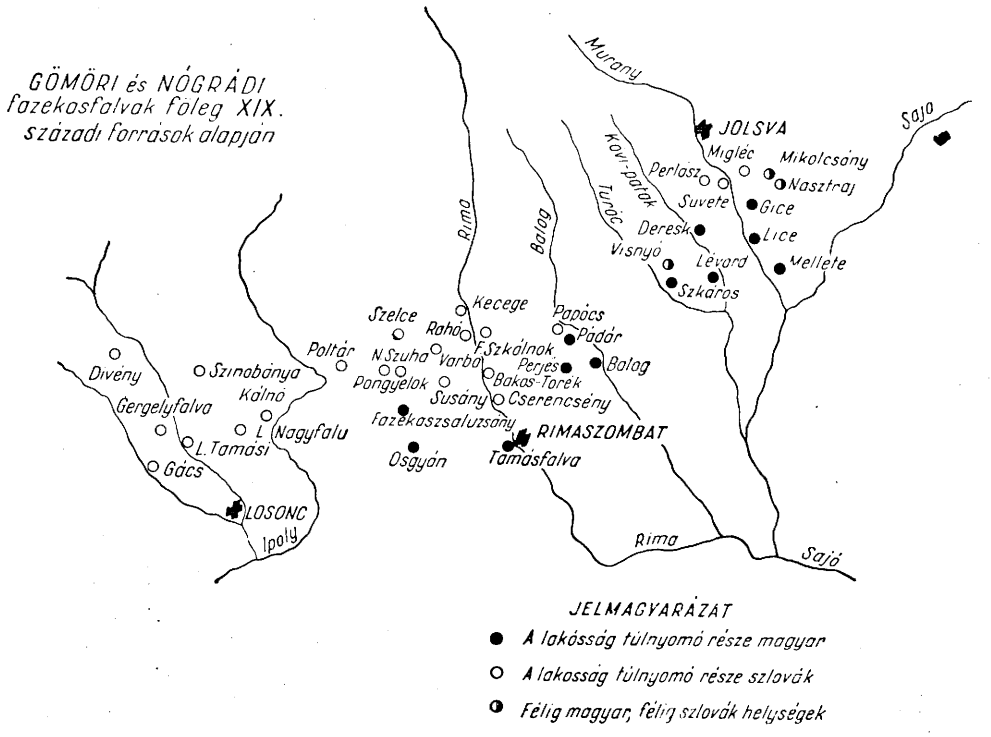

2. ábra. Gömöri és nógrádi fazekasfalvak a felsorolt források alapján.

Mintegy 30-ra tehető a gömöri fazekasfalvak száma különböző források alapján. E falvak jórésze Rimaszombat környékén van, főleg a várostól északra, másik része Jolsvától délre fekszik.[22] (L. mellékelt térképet.) Híresen kitűnő

[22] Az alábbi múltszázadi források a következő gömöri fazekasfalvakat említik, amelyeket nyugatról kelet felé haladva sorolunk fel és egyben mindegyiknél megemlítjük, hogy FÉNYES lent i. m. milyen nemzetiségűnek mondja. Rimaszombattól nyugatra *Pongyelok* (Pondelok, másik neve *Cserepes)* szlovák, *Nagyszuha* (Vel'ká Suchá) szlovák, *Fazekaszsaluzsány* (Hrnčiarske Zalužany) magyar, *Susány* (Sušany) szlovák, *Osgyán* (Ozd'any) magyar;északabbra *Kokova* (Kokova nad Rimavicou) szlovák; a Rima völgyében maga *Rimaszombat* (Rimavská Sobota) magyar, és a mellette levő *Tamásfalva* (Tomášová) magyar-szlovák, majd északra haladva *Cserencsény* (Čerenčany) szlovák, *Bakos-Törék* (Vel'ké Teriakovce) szlovák, *Varbóc* (Vrbovce) szlovák, *Rahó* (Hrachovo) szlovák, *Felső Szkálnok* (Vyšni Skálnik) szlovák és *Kecege* (Kociha) szlovák; Rimaszombattól keletre, a Balog völgyén *Balog* magyar, *Perjés* (Dražice) magyar, *Pádár*

fehér agyag fordul elő Fazekaszsaluzsány, Pongyelok, Szuha és Susány határában, egészen a nógrádmegyei Poltár helységig, — olvassuk Gömör megye 1868-ban megjelent monográfiájában,[23] — és ez az agyag nemcsak fazék- és kályhakészítésre igen alkalmas, hanem mint elsőrendű tűzálló agyag a vaskohászatban és az üveggyártásban béléstéglának is megfelelt. Magát az agyagot is elszállították más vidékekre, évente mintegy 50 000 mázsát. Fazekaszsaluzsány és Susány közönséges tégla és béléstégla, cserépzsindely, virágcserép és kályha mellett évi 60 000 különféle fazekat és korsót készített. A többi falu fazék és korsó termelését mintegy 600 000 darabra becsülik és azt írják, hogy „ebből sok vitetik a Tisza vidékére". Tény — írja egy másik megyei monográfia —, hogy a gömöri cserépedény, melyet a gazdasszonyok hangjáról is képesek voltak a más származású cserépedénytől megkülönböztetni, kivált a Tisza mentén volt a legkeresettebb.[24] Fazekaszsaluzsány fazekas voltát maga a falu neve is megerősíti, amely ilyen összetételben az 1600-as évek elején tűnik fel az összeírásokban. (Ennél korábban nemigen használtak összetett helységneveket, tehát ez időpont előtt is fazekasfalu lehetett Zsaluzsány.)[25]

A Gömör megyei fazekasfalvakhoz hozzásorolandó még néhány nógrádmegyei község. 1715—20-ban kelt összeírás szerint egész helységek folytatták a fazekasipart, így Kálnyó, Poltár, Szinóbánya.[26] Losonenagyfaluról megjegyzi Fényes Elek 1837-ben, hogy „olly jó agyagbányái vannak, hogy más helységbeli fazekasok is innen vitetnek agyagot, s ezért a lakosok többnyire vagy fazekasok, vagy bognárok".[27] Gácsról az áll a Borovszky Samu által szerkesztett Nógrád megyei monográfiában: „Itt készítik évszázadok óta az egész Alföldön elterjedt cserépedényeket. Az 1726-ban alapított fazekas czéhben 58 önálló mester volt és még ma is 40 családnál több foglalkozik a cserépedénykészítéssel."[28] Az 1900-as népszámlálás még 86 fazekast számlált Gácson, Divényben pedig 26-ot.[29] A Losonc környéki falvak, Gács, Tamási, Gergelyfalva látták el a Jászságot *vászon fazék*kal, *egyszer égetett edénnyel*, és az egyik jászberényi fazekas apja is onnan költözött le az Alföldre.[30]

A fazekasok számáról nehéz adatokat szerezni. Már Bartholamaeides leírása Gömör megyéről a múlt század legelején azt mondja, hogy e falvakban

(Pádár) magyar és *Papócs* (Pápča) szlovák; Jolsvától délre a Turóc és Kövi völgyén *Szkáros* (Skerešova) magyar, *Visnyó* (Visnyó) magyar—szlovák, *Deresk* (Deresk) magyar és *Lévárt* (Lévárt) magyar; ugyancsak Jolsvától délre, a Murány völgyén *Melléte* (Melléte) magyar, *Lice* (Licince) magyar, *Gice* (Huciu) magyar, *Süvéte* (Šivetice) szlovák, *Perlász* (Prihradzany) szlovák, *Nasztraj* (Nováčany) magyar-szlovák, *Mikolcsány* (Mikolčány) magyar-szlovák, *Miglée* (Migles) szlovák és végül *Jolsva* (Jelšava) szlovák. Fényes szerint tehát a múlt század elején a gömöri fazekasfalvakból 15 a szlovák, 11 a magyar és 4 a vegyes nemzetiségű száma. Fényes Elek, Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben. III. Pest, 1837, főleg 136. — Hunfalvy János: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Pest, 1867, 307—308. — Borovszky Samu, Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye. É. n. 256.

[23] Hunfalvy i. m. 307—308.

[24] Borovszky i. m. 256.

[25] O. L. Conscriptio portarum (rovásadó jegyzékek), Kishont m. XVIII. k.

[26] Malonyay i. m. 276.

[27] Fényes i. m. II. 224.

[28] Borovszky i. m. Nógrád vármegye. (1911), 45.

[29] Magyar Statisztikai Közlemények II. A magyar korona országainak 1900. év népszámlálása. 2. rész. Bp. 1904. 56.

[30] Márkus Sándor szíves közlése, Jászberény.

csupa fazekas lakik. ILA Bálint Gömör megye történetéről szóló munkája szerint a *Fazekas* illetve *Hrncsár* családnév már a XVI. századtól előfordul, majd a XVII. században egyre gyakoribb.[31] Licén 1760-ban 47 fazekast írtak össze.[32] Süvétén MÁRKUS Mihály gyűjtése szerint valamikor 60—65 fazekas dolgozott télen-nyáron, egy napon tíz kemencében is égettek.[33] MALONYAY „A magyar nép művészete" gyűjtőjének az utolsó rimaszombati fazekas özvegye elmondta, hogy 150 fazekas volt Rimaszombaton és 50—60 fazekaskemence állt a Rima partján.[34]

3. ábra. Fazekas tót egy alföldi faluban. *Vászon fazekat* és *kantát* rakódott le. Nagyrábé, Bihar m. *Györffy István* felvétele, 1908.

A *tót fazék* valóságos fogalom volt az Alföldön. Rimaszombat központi helyzetére mutat, hogy többhelyütt *rimaszombati*nak nevezték a gömöri edényt, olyan távoli helyeken is, mint Nyírcsászárin,[35] vagy Beregújfaluban.[36] A Néprajzi Múzeum gyűjteményében van olyan tót kanta, amelynek fülébe védjegyszerűen bepecsételték: „RIMASZOMBAT.[37] Mezőkövesden annyira

[31] ILA Bálint: *Gömör megye.* Bp. 1944. II—III.
[32] Uő. II. 596.
[33] MÁRKUS Mihály: *Süvéte. Népi fazekasság.* Kézirat. EA 591 (1942).
[34] MALONYAY i. m. 275.
[35] A Néprajzi Múzeum 143.458. számú tárgyának leltárcédulája szerint. A továbbiakban idézett leltárszámok is a Néprajzi Múzeum gyüjteményében őrzött tárgyakra vonatkoznak.
[36] 136.867., *Rimaszombati csupor.*
[37] 51.33.185.

meghonosodott ez a fogalom, hogy a gömbölyű hasas kisgyerekre azt mondták: *rimaszombati edényem*, a kövér testes emberre pedig: *nagy, illetlen tót fazék*.[38] Már a török hódoltság korából van adatunk, hogy az Alföldre Rimaszombatról hoztak fazekat és más cserépedényeket, és feltételezhető, hogy ezek a kereskedelmi kapcsolatok nem a hódoltság alatt keletkeztek, hanem az előtte való időkből származnak. Nagykőrös 1661. évi számadás könyve több ízben említést tesz róla: „Rimaszombatiaktul fazekakat, cserép-. és fatálakat öreg föző fazekakat és egy dézsácskát vöttünk". — „Rimaszombatiaktul vöttünk tálakat és bugyogós korsókat." — „Rimaszombati Sós Mártontul is vettünk fazekakat, lapátokat egy sajtárt." — „Rimaszombati Molnár Tamástúl vöttünk fazekakat."[39] BÁLINT Sándor a Szegedi Szótárban említi a *tótfazekat* és a *tótkorsót*, amelyet megrakott kocsikon hoztak Szegedre az első világháború előtti években.[40]

A *tót* edény elterjedési területére először a Gömör megyei fazekasok körében végzett gyűjtésekből idézünk. Sajnos éppen Rimaszombat közvetlen környékéről nincs adatunk, pedig elsősorban e falvak dolgoztak a jóminőségű zsaluzsányi fehér agyagból. Szuha is, ahonnan annyi edényt hoztak Karcagra, e vidéken van.

A néprajzi gyűjtők közül HERKELY Károly járt a Rimaszombat környéki falvak legkeletebbre eső helységében,[41] Pádáron, MÁRKUS Mihálynak pedig Süvétén beszéltek a pádári fazekasságról.[42] Régebben a pádári fazekasok Zsaluzsányban szerezték meg az agyagot és a pádári edény ugyanolyan volt mint a *rimaszombati*, — így is nevezték mindenütt. Sohasem festették, „a maga színében volt." A pádáriak nagy fazekakról voltak híresek, 2—3 *rög*ből csinálták a nagy lakodalmas edényeket. Vásározni eljártak Szoboszlóig. Debrecen, Nyíregyháza, Szikszó, Mezőkövesd, Mezőcsát vásárain mindig megjelentek.

A Rimaszombattól nem távolfekvő Nógrádmegyei Poltár híre máig megvan palóc vidéken, a Heves megyei Maconkán minden régi cserépedényre rámondják: „Tótok hozták Pótárról". A magyar kutatók közül CSILLÉRY Klára 1955-ben Poltáron járt és beszélt az utolsó mesterrel, Jan Balcoval, aki elmondotta neki, hogy az első világháború előtt a poltáriak Tótkomlósig, Szarvasig, Békéscsabáig jártak fazékkal. Akkoriban még 32 kemence volt a faluban.

A Jolsvától délre fekvő fazekasfalvakról MÁRKUS Mihály, valamint HERKELY Károly gyűjtéséből értesülünk.[43] Itt már nem a zsaluzsányi agyagot használták, hanem a helyben levő földet dolgozták fel. Tűzálló fazék e vidéken is készült. Azonban úgy látszik, mégsem a fazék volt a legfontosabb árucikk e vidéken és más edényformák is készültek nagyobb mennyiségben. Mellétén — MÁRKUS szerint — a mázatlan köcsög, a *vászon tejesfazék* állt első helyén és csak azután következett a főzőfazék. Süvetén sok tálat, tányért, *rátót*, korsót, butykost készítettek és ecsettel, *szarvacskával*, papírból kivágott virág-

[38] Sz. MORVAY Judit: *A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában.* NÉ XXXVII (1955). 49.

[39] Török-magyarkori történelmi emlékek. I. SZILÁDY Áron s SZILÁGYI Sándor: *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon.* I. 1863. 293—296.

[40] Bp. 1957, II. 589.

[41] HERKELY Károly: *Pádár. Fazekasság, gazdálkodás, dűlőnevek, halászat, törkészítés, táplálkozás, forrásnevek.* Kézirat. EA 427. (1941).

[42] MÁRKUS i. m.

[43] MÁRKUS Mihály: *Melléte, Népi fazekasság.* EA 590. (1942), és HERKELY i. m.

mintákkal díszítették azokat. A süveteiek kissé „tótosan dolgoznak", vélték Mellétén, babos, pettyes mintákkal, sűrített pontokkal, szögletes formákkal tömik meg a teret, nem használnak állatfigurát. Mellétén ezzel szemben — írja MÁRKUS a melléteiek véleményét —, magyarabb a munka, finom hajlású vonalak, növényi formációk, szarvas, madár és más állatalakok díszítik edényeiket. A magyar díszítésformákat a mezőtúri és füredi edényeken látni, mondták Mellétén. „A mi madaraink sokban egyformák".

A melléteiek egyrészt maguk jártak edényeikkel, másrészt szomszéd községbeliek rakódtak meg árujukkal. Tiszántúl eljártak Debrecenbe, Nagyváradra, Nagykárolyba, Nagybányára, Nyíregyházára, eljártak Miskolcra, Kassára, Eperjesre egész a lengyel határig, Losoncra. Bejárták Abaujt, Sárost, Zemplént, Borsodot, Heves- és Pest megyét, (valószínűleg csak Pest megye északi részét). *Kész edényt* viszonteladóknak Kassára, Jászóra és Miskolcra hordtak. Licéről — írja HERKELY Károly — Zemplén, Ung, Bereg, Szabolcs megyékbe szállították az edényt.

A süvétei fazekasok saját szekerükön csak Mezőkövesdig, a Tiszántúlon Debrecenig mentek le. Aratás végén, új termés idején, ötször is megfordult egy fazekasmester szekerével az Alföldön, mondták MÁRKUSnak, gabonát, kukoricát, krumplit, babot, lencsét, mákot és nem utolsó sorban pénzt fogadtak el. Egy-egy őszön 18—20 vagon búzát és kukoricát hoztak be a faluba. A süvétei edénnyel azonban leginkább a szomszéd Gice faluból való emberek jártak. A gicei reformátusok nemesszármazásúak voltak és mindnek volt lova, fogata. Sok szegény fazekasnak viszont nem volt és ezeknek készítményeit felvásárolták. Ezer darab cserép fért el egy kocsin. A giceiek messzebbre jártak, mint a fazekasok, Beregbe, Szatmárba és a Bodrogközbe. *Kész helyre* is szállították az edényt, ilyen kész hely volt Tiszalökön és Tiszapolgáron.

Öreg süvétei fazekasok elbeszélése szerint régebben ők maguk távolabbi vidékekre is eljártak, sőt még a határon túlra is mentek. Szokásban volt, hogy a mester otthon dolgozott és a felesége árulta a cserepet, egyedül járt valami kisfiúval vagy saját gyerekével szekéren. Egy ilyen gyerek esztendő alatt 14-szer is megfordult ide és oda. Minden egyes alkalommal, ha jól viselte magát, adtak neki egy véka búzát. Leggyakrabban a következő helyekre mentek: Miskolc, Eperjes, Eger, Tokaj, Debrecen, Nánás, Dorog, Szentmihály, Polgár, Mezőkövesd, Újhely, Nyíregyháza, Balkány, Kálló, Ujfehértó, Mátészalka, Bátor, Munkács, Beregszász, — sorolják egymás után. Valamikor Dunántúlra is elmentek; Ausztriába, Boszniába, Erdélybe, Lengyelországba, „úgy mentek át a határon, mintha a szomszéd faluba mentek volna". A 86 éves Kovács Jánosné mondta MÁRKUSnak, hogy nemcsak Magyarországot, hanem még Lengyelországot, Romániát is megjárta. Kezével mutogatta, merre járt leánykorában: erre van Lengyelország, arra az Alföld, arra Budapest, arra Ungvár, arra Nyíregyháza. Még Csehországban is voltak egyszer. Legtöbbet azonban a Tisza mellé jártak és Erdély felé.

A *tót fazék, rimaszombati edény* széles elterjedtségét tanúsítjak a Néprajzi Múzeum gyűjteményében levő különböző alföldi lelőhelyekről bekerült tárgyak is. Nem lesz érdektelen, ha röviden áttekintjük a Múzeumban őrzött, feltételezhetőleg Gömör megyéből származó fazekat és más cserépedényeket.

Elöljáróban általánosságban kell szólnunk a fazékról, a fazék jelentőségéről. A fazék a legfontosabb cserépedény, erre mutat, hogy ettől az edénytől nyerte nevét maga a mesterség a legtöbb európai nyelvben. A magyar nyelvben a *fazék* finnugor eredetű szó, amely eredetileg főzőedényt jelentett, azon-

ban az összehasonlító anyag bizonysága szerint nem jelent cserépből való edényt.[44] A néprajzi anyag alapján elmondhatjuk, hogy a cserépfazék alapformája és neve az egész magyarlakta területen azonos és ez alig mondható el más edényfajtáról. Formájára az jellemző, hogy hasas edény, alul erősebben, szájánál kevésbé szűkül össze. Ez a forma már a honfoglalás előtt is készült hazánkban és teljes kontinuitása van napjainkig.[45] Európában széles területen megvan, tőlünk Nyugatra és Keletre. A régi paraszt konyhában a fazék a legfontosabb, a főzésnél nélkülözhetetlen edény, de főzés mellett más célokat is szolgált.[46] Főzhettek benne szabad tűzhelyen vagy bent a kemencében, sőt nemcsak a konyhában, hanem egyes vidékeken — például Szekszárd környékén aratás idején — kint a mezőn is. „A parasztfazék, az volt mindig" — mondta egy fazekas özvegye Tapolcán. — „Mert voltak ezek a szabadkéményes konyhák, azok a tűzhelyek, az kellett mindig." A nagyméretű *lakodalmas fazekak*ban lakodalomkor vagy nagyobb összeseregléskor főztek rendszerint az udvaron rakott szabad tűzhelyen. A kemencében való főzésnél az ország egyes területein *kemencevillát, fazék kocsit* használtak.[47] Rátehették a fazekat vas *háromlábra* is.

Érdekes összevetni a fazék használatát a szintén főzés célját szolgáló fém *bográccsal*, továbbá a vasból vagy cserépből készült háromlábú *serpenyővel*, *lábas*sal. Fontos ez az összevetés azért is, mert a középkori faluásatások tanúsága szerint cserépbogrács és cserépfazék egymás mellett fordult elő.[48] Míg a fazékban olyan ételeket főztek, amelynek egyenletes meleg, lassú főzés kellett — káposztát, babot, húslevest, kását, — a bogrács, valamint a serpenyő a zsírban pörkölt, majd felaprított ételfélék főzésére szolgált, amilyen a gulyás, a lebbencs. Érthető, hogy télen, kemencében inkább fazékban főztek — és az előbbiek inkább téli ételek —, míg az utóbbiak inkább nyári ételek, amelyeket a szabad tűzhelyen, a *konyhán*, vagy kint a szabadban, vasbográcsban, illetve serpenyőben főztek.[49] Mezőcsáton máig is kint a szőlőben *lacsuskát* bográcsban

[44] Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941. 73.

[45] Höllrigl József: *Árpádkori kerámiánk.* Arch. Ért. XLIV. 142—169. és XLVI. 85—99.; Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bp. 1938.; Méri István: *Beszámoló a Tiszalök—Rázompusztai és Túrkeve—Mórici ásatások eredményeiről.* I. Arch. Ért. LXXIX. (1952), 49—65.; II. LXXXI (1954), 138—152.; Holl Imre: *Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez.* Budapest Régiségei XVII (1956), 177—193.

[46] Használatáról vö. Morvay i. m. 46—50.

[47] Bátky Zsigmond: *Kurugla és kocsorba.* NÉ XXIII (1931), 124.; Uő. *Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Középeurópában.* NÉ XXVI (1934), 20.; Uő. *Építkezés.* MN³ I. Gunda Béla: *Adatok a tűzhelykörüli ősi élethez.* NÉ XXV (1933), 76.

[48] Szőke Béla: *Cserépbográcsaink kérdéséhez.* Arch. Ért. LXXXII. (1955), 86.

[49] Molnár Ilona: *Mezőtúr fazekas ipara.* (1933). Szakdolgozat, kézirat a debreceni Kossuth Lajos tud. egyetem Földrajzi Intézetében. „Nagyon fontos szerepet töltenek be télen a munkás néposztálynál a tótfazekak, melyet *vászonfazék*nak is hívnak . . . Télen, mikor a kis család a szobába húzódik és a kemencében ég a tűz, az ebéd megfőzésére külön nem gyújt tüzet a konyhában a túri gazdasszony, hanem a tótfazékban felkészíti a babot, borsót, krumplit vagy bármi mást, befedi és bedugja a kemence szájába, ahol az szép csendesen megfő délre." Borzsák Endre: *A régi tűzhely, ételek, étkezés* (Gomba, Monor, Pest m.). NÉ XXXIII (1941), 219. „Télen nagyobbrészt a kemencében, nyáron a patkán főztek. Télen reggel-este befűtötték a kemencét, fűtés után szétkotorták a parazsat és a hegyes fazekakat berakták a kemencébe. Mikor a leves kb. megfőtt, egy kevés parazsat húztak a katlanba, ennél kavarták meg a rántást egy kis serpenyőben. A katlant különben eltekintve néhány alkalmi esettől (pl. takartfőzés nagy fazékban) csak nyáron használták. Itt főttek a tésztás tejlevesek bográcsban. Máshol erre a célra hatalmas, 7—8 literes vasserpenyők voltak (csak ez szétálló lábai miatt nem fért be

főznek, csak szüretkor amikor húslevest főznek a szüretelőknek, akkor főznek cserépfazékban a szőlőbeli kunyhó elé rakott tűzhelyen. A fazék és a bográcsa tehát egymás mellett szereplő edények, a fazék inkább a téli, a bográcsa inkább a nyári főzés edénye és mindegyiknek megvan a maga rendeltetése, hogy milyen ételek főzésére való.

A múlt század vége óta, amióta országszerte a szabad tűzhely helyett *sparherton*, *masinán* kezdtek főzni, egy másik fazékforma terjedt el, amelyet *sparhertos* vagy *masina fazék*nak, *masinás fazék*nak neveznek.[50] Ez a fazék a

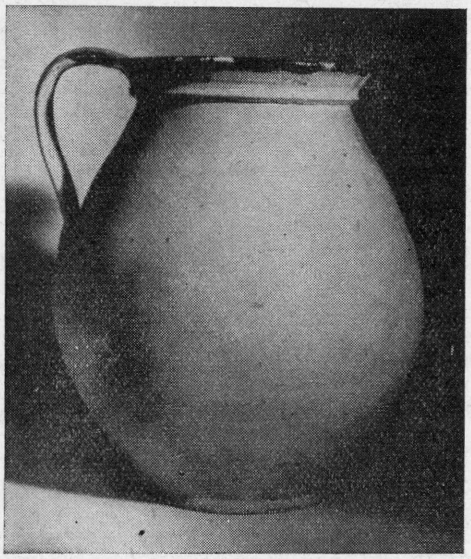

4. ábra. Gömöri típusú keskenyfenekű fazék, *vászon fazék* vagy *tót fazék*. Szabolcs m. 20.767.

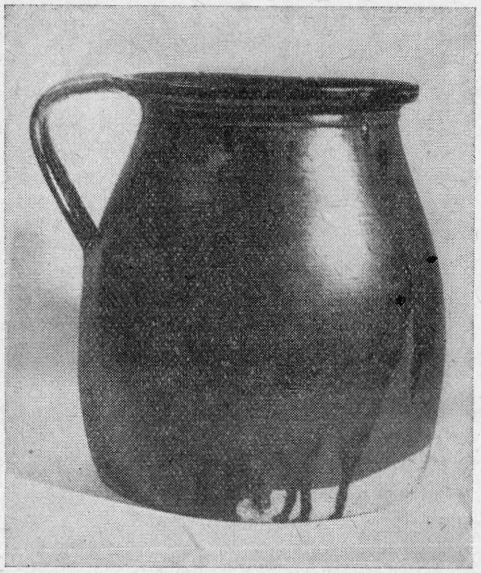

5. ábra. Gömöri típusú szélesfenekű *masinás fazék*. Nógrád m. 22.535.

takaréktűzhely lapján csak alulról melegedhetett, ezért széles fenekűre csinálják. Úgy is nevezik: *széles fenekű-*, *lapos fenekű fazék*, *talpas fazék*, *seggen*

a katlanba). Egyébként a patkát nyári használatban leggyakrabban úgy találjuk, hogy középen ég a tűz, s körülötte állnak 3—5 iccés kis vászonfazekak cserépfödővel betakarva." — Morvay i. m. Mezőkövesden „leginkább cserépfazékban főztek és melegítették az ételt bent a kemencében vagy a padkán a kemence szája előtt. A kemencében olyan ételeket főztek, amiknek egyenletes főzés kellett." — Hasonlóan szól a sümegi *paraszt fazék* előnyeiről Németh i. m. „Szerették ezt az edényfajtát, mert nem kellett kavarni az ételt és mégsem kapott oda, nem lett kozmás." — A fazékban való főzéshez l. többek, közt Molnár Balázs: *Tűzgerjesztés taplóval*. (Sárrét). NÉ XXXV (1943), 118. — Ecsedi István: *A debreceni és tiszántuli magyar ember táplálkozása*, Debrecen, 1934. 361, 364—367.

[50] Gönyey Sándor: *Budapest környékének községei*. I. (Szada) NÉ XXXIV (1942) 229. „A régi hegyes fenekű fazekak helyét a spórok felállításával elfoglalták a széles fenekű ún *seggen ülő fazekak*." — Németh i. m. Sümegről: „Mikor már a szabadkéményes konyha letűnőben volt, és a *csikó sparhelt* elfoglalta a szabadtűzhely helyét a konyhában, akkor a parasztfazék helyét pedig a *sparheltes fazék* foglalta el, és egy új edénytípus került még a *plattnira*, a *sparheltes lábas*."

ülő fazék, szemben a régiformájú *keskeny fenekű-*, *hegyes fenekű-*, *csücsös*, *gömbölyű-*, *kerek-*, illetve *hosszú fazék*kal, a *tűzhely fazék*kal. Minthogy a masinás fazekat a láng nem nyaldosta körül és nem kormozta az oldalát, mázas lehet kívül is.[51] A formázás, korongolás technikájából következik, hogy a masinás fazék széthúzott széles feneke vékonyabb falú mint a keskeny fenekű fazéké és ezért csak megfelelő agyagból lehet megcsinálni.[52] (Amikor a székelyföldi Korondon rátértek erre a formára, akkor rákényszerültek, hogy saját agyagjuk helyett a Bihar megyei Révről hozassanak erősebb agyagot.)

Visszatérve a Gömör megyei edényekre, a régi formájú fazekak világos színű, majdnem fehér agyagból készültek, nagyon könnyű, vékony falú edények, erősen hasasak, belül mázasak. Némelyike vörös-barna földfestékkel festett. A kisebb méretű egyfülű fazekakból aránylag kevés van a Néprajzi Múzeum gyűjteményében és főleg kevés a használatban megfüstölődött darab. Borsod megyéből[53] és Szabolcs megyéből[54] került be egy-egy sorozat az ezredéves kiállításra, ezenkívül Tiszaigarról több darab,[55] Kerecsendről,[56] Martonyiból,[57] Domaházáról,[58] Nyírcsászáriból[59] van egy-egy darab a gyűjteményben.

Mintegy 15 a Gömör megyéből származó nagy kétfülű *lakodalmas fazek*ak száma. Díszítésük szerint több csoportba oszthatók. Egy részük teljesen sima külsejű, mint egy Nyírcsászáriból való fazék, amelyben aratóknak főztek,[60] vagy Szendrőről való lakodalmas fazék,[61] amelyről feljegyezték, hogy „Rimaszombatról hozták gölöncsérek". A nagyobb darabokat azonban ujjbenyomásos abroncs díszíti a száj alatt. Ilyen fazekak kerültek elő Balkányról[62] és Szokolyról,[63] Borsodgesztről,[64] Kerecsendről[65] és a távoli Békésről.[66] A fazekak egy másik csoportja az, amelyen abroncs helyett vörös földfestékkel készült zsinórozás, esetleg vörös-sötétbarna szinezésű minta van a vállon. Csak az igen nagy darabokon van festés mellett abroncs is. Ilyen festett díszű *tót*

[51] Néhány széles fenekű fazék a Néprajzi Múzeum gyűjteményében: 138. 418 gömöri fazék Ivolyvarbóról, *masinás fazék*; 52. 27. 35 gömöri fazék Maconkáról, *kis masinás fazék*; 50. 17. 39 és 50. 17. 40, Csákvár, *masina fazek*; 54. 26. 8 Magyarszombatfa, *széles fenekű fazek*.

[52] Vitatkoznunk kell Bátky felfogásával, aki a fazék keskeny fenekű formáját jórészt azzal magyarázza, hogy így feküdt bele alkalmatosan a kuruglya ágai közé. Ez már csak azért sem igaz, mert a fazék használata, illetve a kemencében való főzés sokkal általánosabb Magyarország egész területén, mint a kuruglya elterjedése. A legtöbb ősi formájú cserépedény alul elkeskenyedő, ez összefügg a formázás technikájával, akár egy rögből nyomják ki, akár hurkatechnikával vagy korongon formálják. Mindenképpen a falakat felfelé *húzzák*, alul tehát gömbölyűbben, vastagabban marad az edény feneke. Bátky azonban helyesen mutat rá arra, hogy az alul elszűkülő fazekat a parázs jobban körülfoghatja, és ezzel szemben „a takaréktűzhelyekre vagy három lábra rakott edények, amelyek tehát alulról kapják a meleget, rendesen *széles*, laposfenekűek." Kurugla és kocsorba. NÉ XXIII (1931), 125.

[53] 20. 447, 20. 448, 20. 449, 20. 450, 20. 453.

[54] 20. 760, 20. 761, 20. 762, 20. 767, 20. 784.

[55] 50. 14. 34, 50. 14. 35, 50. 14. 31, 50. 14. 41, *vászon fazék*, ill. *tót fazék*.

[56] 52. 100. 1.

[57] 132. 765, *vászon fazék*.

[58] 136. 709, *kiszis fazek*.

[59] 153. 458, *cserép fazék*, *rimaszombati edény*.

[60] 143. 459, *cserép fazék*

[61] 145. 935, *lakodalmas fazék*

[62] 133. 236.

[63] 133. 235.

[64] 143. 239, 143. 240.

[65] 52. 100. 2.

[66] 51. 16. 21.

*fazekak*at gyűjtöttek Mezőtúron,[67] — csigalevest főztek benne lakodalomkor — Békésen,[68] Hódmezővásárhelyen,[69] (az utóbbi legnagyobb darabunk, közel 60 cm magas).

Lapos fenekű *masinás fazék* már a millennium idejében készült. Szolnok megyéből került be egy nagyobb sorozat, amely az ezredéves kiállításra készült.[70] Ezeknek a zöld- és barnamázú fazekaknak az agyagja olyan fehér, hogy csakis Gömör megyeieknek véljük őket. Ezenkívül Nógrád megyéből,[71] Tiszaigarról,[72] Ipolyvarbóról,[73] továbbá Maconkáról[74] is bekerült egy-egy feltételezhetőleg gömöri lapos fenekű fazék.

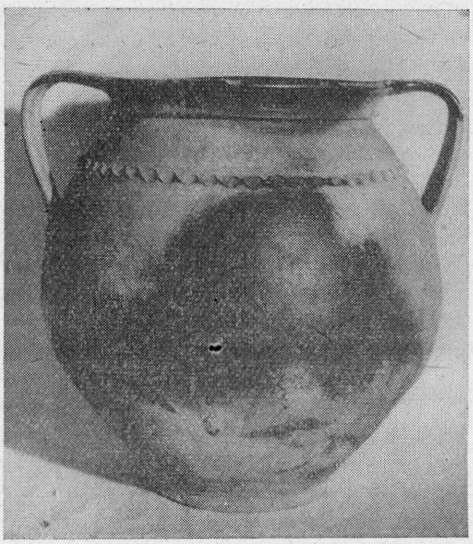

6. ábra. Gömöri típusú nagyfazék, *lakodalmas fazék*, ujjbenyomásos abroncscsal. Borsodgeszt, 143.240.

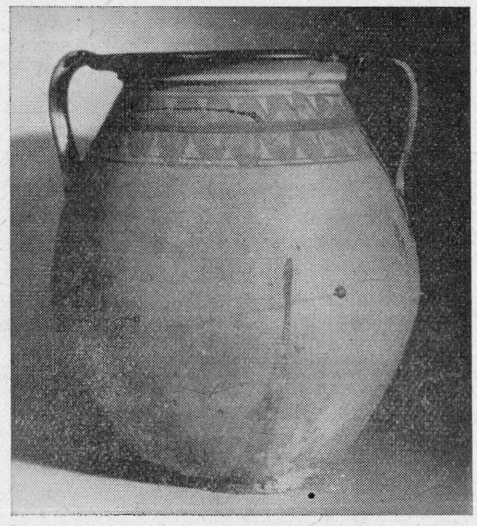

7. ábra. Gömöri típusú nagyfazék, *lakodalmas fazék*, festett zsinórozással. Tiszaigar, 142.836.

Muzeális anyagunk alapján tehát a gömöri fazék vásárkörzete: Nógrád, Borsod, Szabolcs megye, Heves megye, Szolnok megye; a Tiszántúl Hódmezővásárhelyig és Békésig.

Hogy további adatokat nyerjünk a gömöri cserépáru elterjedésére, a fazekak mellett, más edényekről is szólnunk kell.

Először a főző-sütő edények olyan formáit említjük, amelyeknél lényeges volt, hogy tűzálló földből készüljenek. Ilyen a háromlábú *serpenyő* vagy *lábas*, amelyből néhány nagyon szép, belül váltakozó színű mázzal csíkozott darab

[67] 51. 26. 62. és 55. 8. 2. *tót fazék, lakodalmas fazék.*
[68] 51. 16. 22.
[69] 50. 04. 186.
[70] 22. 832, 22. 833, 22. 835, 22. 836, 22. 837 22. 840, 22. 842, 22. 844, 22. 845.
[71] 22. 535, 22. 536.
[72] 50. 14. 87.
[73] 138. 418.
[74] 54. 27. 35.

van gyűjteményünkben Rimaszombatról,[75] Egerszögről,[76] Tiszaszöllősről.[77] Cserép *tepszi* is készült, korongolt kettévágott forma kantárszerű füllel.[78]

A gömöri korsók közül magából Rimaszombatról valók azok a jellegzetes formájú mázatlan darabok, amelyeket *tót vászon korsó*-nak nevez a leltárkönyv.[79] Az ún. *tót kanták* szintén mázatlan külsejűek,[80] és akkora nagy méretben is készültek, mint a lakodalmas fazekak, két füllel, de ezeket nem főzésre, hanem tárolásra használják, *uborkás-* vagy *vajas kantá*nak. Elkerültek messze az Alföldre, Hódmezővásárhelyre,[81] Mezőtúrra,[82] Karcagról Györffy István hozott ilyen *cserép kantát* a múzeumba és a leltárcédulán megjegyezte, hogy a Felvidéken készült.[83]

Hiteles *tót köcsög*, mázatlan külsejű darab nincs gyűjteményünkben, csak tudunk használatáról Tiszaigari gyűjtésünkből. De van egy mázas köcsög, amelyet Beregújfaluban gyűjtöttek és ott *rimaszombati csupor*nak mondtak.[84]

A fenti *vászon* edényektől eltérnek a mázas darabok, amelyek valószínűleg nem annyira Rimaszombat környékéről, mint inkább Süvetéről és vidékéről valók. A gömöri mázas korsók és butykoskorsók alakja más mint a *tót korsóké* és bizonyos vonásokban az alföldi formához hasonlít. (Összenyomott ún. *korsószája* van szűrővel, belül zörgője, fülén csecs.)[85] A Múzeum gyűjteményében butykoskorsók közül kettő „Süvette", illetve „Süvetei ipar" felirattal ellátott.[86] A fehér tűzálló agyagon jól érvényesül a bevájt, mélyített díszítmény és nagyon jellegzetes a papírsablon alkalmazása.[87] Hasonló díszű szilkék is vannak gyűjteményünkben.[88] E mázas korsókat, szilkéket, továbbá tányérokat[89] jórészét Borsod megyében gyűjtötték, azon a területen, amelyet a Jolsva környéki falvak szűkebb vásárkörzetének jelöltünk meg. Az Alföld délibb részén gömöri mázas edény csak elvétve fordult elő, — példa egy Mezőtúrról való butykoskorsó, amelyet Györffy gyűjtött és cédulájára megjegyezte, hogy valószínűleg Gömör megyei.[90] Díszesebb, mázas edénnyel tehát a Gömör megyéhez közelebb eső vásárkörzetet volt érdemes ellátni, nem pedig a nagy alföldi városokat, ahol főzőedény tömegáru kellett, fazék, tűzálló kanta, — de nem-tűzálló mázas edény helyben is készült.

Ha térképre vetítjük a Néprajzi Múzeum gömöri edényeinek elterjedését

[75] 5278.
[76] 134. 805.
[77] 78. 794.
[78] 15. 626.
[79] 5263, 5264, 5265, 5266, 5267.
[80] 145. 870 Tiszaigar és 51. 33. 185.
[81] 50. 04. 182, *uborkás* vagy *vajas kanta.*
[82] 51. 26. 63. *tót kanta.*
[83] 116. 169.
[84] 136. 867.
[85] Gömöri típusú mázas korsók és butykos korsók: 5275, 5276, 51. 292, 51. 295, 51. 296 ismeretlen helyről, 60. 495, 60. 496, 60. 497, 60. 498, 60. 499 Jákfalu, 129. 116, 129. 117, 129. 203, 129. 204, 129. 617, 130. 056, 130. 057 Cserépfalu, 129. 637, 129. 655 Mezőcsát, 129. 762 Egyek, 137. 070 Lucska.
[86] 129. 637 és 51. 295.
[87] A papírsablon használatáról l. Malonyay i. m. 290. és Márkus Süvétéről szóló i. m. 48—49.
[88] Gömöri típusú szilkék: 129. 116, Cserépfalu, 129. 423, Bogács, 20. 781, Szabolcs m.
[89] Gömöri típusú tányérok: 129. 718 Dorogma, 130. 051 és 130. 052 Cserépfalu.
[90] 78. 341.

és a fazekasok által felsorolt vásárkörzet helységeit, akkor világosan kitűnik, hogy elsősorban az *Alföld északi és keleti része volt a gömöri edény területe.* A Tiszántúlon délen egészen Hódmezővásárhelyig, Szegedig jutott el. Mezőtúron még úgy emlékeznek reá mint Karcagon. „A 14-es háború előtt — mondta egy öreg mezőtúri edénykereskedő —, a tűzálló fazekat, kantát a gömöriek hozták az Alföldre. Vagonszámra szállították. Az őszi vásárra négy—öt vagonnal hoztak és innen vitték a környékre széjjel, Szarvasra, Kevibe." Különösen egy „Kati néni" emléke él élénken, aki még az 1930-as években is hordta Mezőtúrra és Szarvasra a fazekakat. (L. 12. ábra.)

A gömöri edény elterjedését tanulságos összehasonlítani azzal a térképpel, amelyet Holl Imre a középkori ún. „fehér kerámia" lelőhelyeiről összeállított.[91] Ez a térkép nagyjából egybevág az általunk megjelölt területtel, azzal a különbséggel, hogy a középkori fehér kerámia területe átnyúlik a Dunántúl északi részére is. A középkori fehér kerámia lelőhelyei félkörívben helyezkednek Gömör megye híres agyagbányái körül. Bátran feltételezhető, hogy a Holl által feltételezett „egy vagy néhány szomszédos fazekasfalu", ahol „a fazekasok háziipari keretek között termeltek", valamivel kezdetlegesebb technikával mint a kor színvonalán álló fazekasok, nem más, mint Gömör megye felsorolt falvainak egy része. Erre vall az edények világos színe és a gyakori fazékforma, amelynek kialakulását Holl a korong előtti hurkatechnikából tudja visszavezetni. *Valószínű tehát, hogy már a XIII. századtól kezdve folyamatos Gömör megye fazekasfalvainak az Alföld felé irányuló edénykereskedelme.*

A Tiszántúl déli részét, Bihar megye sík vidékét, Békést, Csongrád megyét az Erdélyi Középhegység fazekasközpontjai látták el, azonkívül ide is jártak *tótok.* (L. 3. ábrát, amely Biharrában áruló *tót fazekas*t ábrázol.) Debrecenbe mind a két főzőedény központ területéről hoztak árut, legalábbis Korabinszky 1786-ban megjelent lexikonja szerint egyrészt Rimaszombatból, másrészt a Bihar megyei Margittáról és a Sebes-Körös völgyében fekvő Telegdről hoztak fazekasműveket.[92] A Bihar megyei fazekasfalvak hatalmas mennyiségű, — de a gömörit azért el nem érő — termeléséről az 1896-os kiállításra készített „A magyar háziipar törzskönyve" ad számot. Eszerint Réven mintegy ötven családfő évi 175 000 fazekasedényt éget 7000 Ft értékben.[93] A Matyasovszky és Petrik-féle agyagkatalógusából tudjuk, hogy Réven a szomszédos Bánlaka és Sonkolyos első osztályú tűzálló földjét használták. „A révi fazekasok csoportosan ássák az agyagot és szekérszámra fizetnek a községnek 30 Frt"-ot írja a könyv Bánlakáról. Sonkolyoson pedig nyitott gödrökben ásták a révi fazekasok az agyagot.[94] A többi felsorolt Bihar megyei központ (Kerpenyel, Kristyor, Lehecseny, Vaskoh—Szelistye, Alsó Valenyágra) délebbre, bent a hegységben fekszik, a Fekete Körös forrásvidékén. Termelésüket összesen 65—68 000-re becsüli a magyar háziipar törzskönyve. A bihari központokban fontos cikk volt a mázatlan kanta, amelyet Tiszántúlon *kőrösi kantának* és a mázatlan

[91] Holl I. i. m. 177. és 196. Holl Imre szíves szóbeli közlése szerint a „fehér kerámia" típuson belül elkülönül egy csoport, amelynek darabjai főleg Buda környékén kerültek elő és feltételezhetőleg Buda környéki fehér agyagból készültek. Holl e vidéken jelentősebb központot tételez fel, amelynek működése a hódoltság korában megszűnt. Ettől a kisebb csoporttól eltekintve az anyag többi részére feltételezésem helytáll.

[92] Korabinszky J. M.: *Geographisch-Historisches und Producten Lexikon von Ungarn.* Pozsony 1786. 110.

[93] Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredményei.* VIII. Bp. 1898. 356.

[94] I. m. 24—25.

korsó, amelyet *oláh korsónak* neveztek. E korsót formája, dísze (két *szeme* van elől),[95] továbbá az a sajátsága, hogy fülén nincs csecs, megkülönböztette az alföldi korsótól.

Múzeumunk gyűjteményébe főleg a Bihar megyei Komádiból kerültek nagyobb számban révi edények, *vászon fazekak*, *vászon korsók* és *kanták* Molnár Balázs gyűjtéseként. A fazekak ugyanolyan világos, majdnem fehér agyagból készültek, mint a Gömör megyeiek, ugyanolyan vékony falúak, könnyűek, igen hasasok. A gömöri és révi fazekak megkülönböztetése nagyon

8. ábra. Révi típusú fazék, *vászon fazék*. Komádi, 53.28.9.

9. ábra. Csákvári típusú fazék, ún. *szakálas fazék*, enyhe vízszintes rovátkolással. Kecskemét, 132.617.

nehéz. A Múzeumban levő mintegy 12 darabból álló révi fazék csoportot[96] az különbözteti meg leginkább a gömöri edényektől, hogy sem abroncs, sem festett zsinórozás egyiken sincs, mindegyik teljesen sima. A forma nagy hasonlatosságának oka egyrészt a gömörihez hasonló kiváló minőségű tűzálló agyag, amely azonos forma korongolását tette lehetővé, másrészt majdnem azonos vásárkörzet: az Alföld, a Tiszántúl népe formaigényéhez való alkalmazkodás. A többi révi edény, a korsók, kanták is tűzállóak voltak.[97] Rév környékén ma is használják őket a kemencében való vízmelegítésre, úgy, hogy egészen feketére

[95] 50. 04. 125. *oláj korsó*, Hódmezővásárhely. Vö. Viski a *vászon korsó*ról írt sorait i. m. 320. A *két szeme* kifejezést Molnár Balázs szíves szóbeli közlésének köszönöm. Az *olaj korsósok*ról, a tüzálló lippai edényeket árusító edénykofákról l. még Kiss Lajos: *Vásárhelyi hires vásárok* Szeged, 1956, 58.

[96] 143. 200—143. 203, és 53. 18. 8—53. 18. 15.

[97] Révi korsó 57. 80. 3.; révi kanta 57. 80. 23.

füstölődnek, mint a fazekak. A révi edényt Szilágyság felé is vitték a Réz hegység tetején levő Hármaspatakon át.[98]

A Duna—Tisza közét Csákvár látta el főzőedényel. „A fazekakat Dunaföldvára, Kecskemétre, Ceglédre, az Alföldre vitték, — mondja Imre Sándor, öreg csákvári fazekas. — Az én ipam, Berényi József is mindég hordta. Legtöbbször a kereskedő lányát vették el a fazekasok és mindjárt megvolt a kereskedő." — „A Dráváig voltunk, ahol át lehet menni Szlavoniába"—, emlékszik vissza a felesége, aki kisleánykorában sokat járt az apjával együtt, 1883-tól egészen míg férjhez nem ment, 1895-ig. — „Nem lehetett ám olyan sokat keresni. De akkor elmentünk, ameddig szemünk-szánk látott, azt se kérdezték, merre megyünk. Azelőtt tíz—tizenkét kocsi is ment a kecskeméti vásárra, az egyik vége kint volt a falu végén, a másik a kocsmánál." És vagy tizenkét nevet sorol fel, csákvári kereskedőt, akik hozzájuk hasonlóan jártak az edénnyel.

Kétféle fazekat vittek: *hegyes fenekű* vagy más szóval *gömbölyű fazek*at, — *csücsös fazék*nak is mondták —, és *lapos fazek*at, *masina fazek*at. A masina fazekat *totya fazék*nak is nevezték, mert „mázba bele lett buktatva, megtotyakolva". A hegyes fenekű csákvári fazék — és a többi dunántúli fazék nem volt olyan hasas, mint a gömöri, hanem magasabb, karcsúbb. Nem is olyan vékony falú, a színe is barnásabb. Gyakori dísz az egész felületet beborító sűrű finom vízszintes rovátkolás. Csákvári fazék kevés van gyűjteményünkben. Kiskunhalasról, Kecskemétről, Galgamácsáról, Tolna megye északi részéből származnak azok a fazekak, amelyek feltételezhetően csákváriak.[99]

A hegyesfenekű fazékformát mázasan is csinálták, fehér *falú* zöldmázas függőleges csíkkal, vagy zöld-sárga-fekete csíkkal. A *csíkos fazék* nem főzésre szolgált, hanem tejnek, zsírnak, ebédet vinni.[100]

Érdekes, hogy már az első világháború előtt elvált egymástól a Duna—Tisza közén az a két terület, ahol inkább a régi fajta *hegyes fenekű fazék* kellett és az, ahol a *sparhertos fazek*at keresték. Szalkszentmárton, Szabadszállás, Fülöpszállás vidékén inkább a *totya fazek*at vették, míg lejjebb, délebbre, Solt, Akasztó, Kiskőrös, Vadkert, a kalocsai szállások, Majsa, Halas, Kistelek táján, a tanyákon, jobban a hegyesfenekű fazekat használták, mert ott nyílt tűzhelyen, illetve kemencében főztek.

Fehér megye déli részét, a Mezőföldet, Tolna megye egy részét, a Sárköz falvait is csákváriak látták el főzőedénnyel, Mohácsig mentek. „Karácsony hetében jöttünk mindig haza Mohácsról, — mondja Imre Jánosné, — minden esztendőben el szoktunk egyszer menni, onnan hoztak paprikát, hagymát, kendert, onnan a környékből. Mohácson a sokac asszonyok a *kétemberes*, *egyemberes*, *garasos* gömbölyű fazekakat nagyon szerették, kívül paraszt volt, belül mázolva, abban főztek olyan banyakemencében, olyan kétágú villával szedték ki. Mink nem kereskedtünk tálasedényekkel, mert ott volt a mezőtúri, szegedi, mi csak tűzállót vittünk nekik."

Hatszáz-hétszáz edény fért el egy kétlovas kocsin; és kofáknak is vitték az edényt Ceglédre, Körösre, Kecskemétre, Jászkarajenőre. A csákvári tálasok

[98] Márkus Mihály: *Hármaspataki gyűjtés*. Kézirat. EA 1373 (1943).

[99] 38. 036, 38. 037, Kiskúnhalas, 132. 617, Kecskemét, 136. 533, 136. 534, Galgamácsa, 142. 903, Pálfa, 142. 937, Sárszentlőrinc. — Csákvári *masina fazék*, ill. *totyafazék* 50. 17. 39, 50. 17. 40, Csákvár, 143. 008, Miszla, 143. 966, Kisszékely, 50. 06. 28, Szentmártonkáta.

[100] Pl. 42. 951, Sárszentlőrinc.

és fiatalabb mesterek a vásárkörzet további helységeit sorolják fel és ezt megerősítik a néprajzi gyűjtések adatai.[101] A Csepelsziget, Pest megye biai járása és a pesti oldal, Veresegyháza, Monor, Fehér megye egész területe és azon túl, Komárom megye Császárig, Étéig, Esztergom megye Bajnáig, Héregig volt a csákvári edények területe. Észak felé a tatai, győri, neszmélyi fazekasokkal való összeütközés szabott határt kereskedésüknek. Nemes István, néhai tálasmester elmondta, hogy ő a saját árujával járt, dél felé Kálozd, Sárkeresztúr, Sárosd, Sárbogárd, Polgárdi, Füle felé, nyugatnak Kisbér, Mór, Csernye, Csetény, Zirc felé. Főleg ősszel mentek el maguk a fazekasok búzát cserélni, Csúrgóra minden évben elmentek káposztáért. Valamikor, az 1870-es években, a pesti piacon is árultak; olyankor tizen is felpakoltak. „A kisebb, gyönge kereskedők csilléztek itt Fehér megyében", mondják. Nem nagyon árulták el, hová mennek, mert féltették a helyüket. „Keletre megyek, nyugatra jövök" — mondta Kém Juli néni, annyira titkolta. Somogyi Juli néni válogatott szép darabokat vitt a hátán batyuba kötve. Ő az egyik szomszédos faluba ment. — Úgy tűnik adatközlőink szavaiból, hogy inkább tálasedény, korsóféle volt az, amit a környékre vittek, míg a fent megjelölt távolabbi vidékekre a tömegárut, a fazekat vitték.

A Dunántúlon nagyobb terület, ahonnan hiányzott a tűzálló agyag, Somogy volt, Somogy megye szükségletét pedig néhány, az Őrségtől délre fekvő Vas megyei község látta el. Ifj. Kós Károly, aki „A züricvölgyi gerencsérség"[102] címen foglalkozott e vidékkel, leírásában abból a meglátásból indul ki, hogy a két vidék terméke kölcsönösen kiegészítette egymást és hagyományos cserekereskedelem alakult ki közöttük. Az alábbiakban Kós munkáján kívül saját gyűjtésemre és Czugh Dezső magyarszombatfai fazekasmester munkájára támaszkodom.[103] Czugh helyteleníti a „züricvölgyi" elnevezést, amelyről a nép mit sem tud. A gerencsérek magukat Somogyban *Vas megyei fazekas*nak vagy *felsőországi fazekas*nak nevezték. „Itt jön a felsőországi fazekas" — kiabálja a gerencsér, emlékeznek a falubeliek pl. Nemespátrón.[104] Czugh nyolcra egészíti ki a Kós által felsorolt falvakat: Kisszerdahely, Gerőháza, Alsójánosfa,[105] Magyarszombatfa, Gödörháza, Velemér, Szentgyörgyvölgy sorakoznak egymás mellett egy hosszú völgyben, nyugatról keletre, és ezekhez járul kilencediknek Szomoróc, az egyik legnagyobb agyagbánya helye.[106]

Hogy már a XIV. században volt e vidéken fazekasság, azt a helynév bizonyítja, ti. 1366-ból van egy feljegyzés: „Gerencher in distr. seu valle Welemer".[107]

[101] Csákvári fazekak használata Kocson, Fél Edit: *Kocs 1936-ban*. Bp. 1941. 86. Gombán és Monoron Borzsák i. m. 5. és 6. ábra, 212.; Galgamácsán Gönyey Sándor: *Adatok Galgamácsa néprajzához*. NÉ XXXII (1940), 11. ábra, 29—31.; Szadán uő. *Budapest környékének községei. I. Szada*. NÉ XXXIV (1942), 15. ábra és 229. „A régi konyhai edényeket csákvári fazekasoktól és felföldi tótoktól szerezték be." Tehát itt is fedte egymást két központ vásárkörzete.

[102] Dunántúli Szemle. XI (1944), 118., 208.

[103] Czugh Dezső: *Magyarszombatfa és környéke fazekassága*. Népünk Hagyományaiból. Bp. 1955. 45—54. — Uő. *Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán és környékén*. NK IV (1959) 1—2, 136—146.

[104] Hofer Tamás szíves közlése.

[105] E három falu Jugoszláviában van, nevük: Središce, Lončarovci, Ivanjševci.

[106] Kardos László: *Az Őrség népi táplálkozása*. Bp. 1943. 204.

[107] Csánky Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1894. II. 750.

A fazekasok számát Kós az első világháború előtti években 95-re teszi, de ennél többen lehettek. Veleméren például Kós csak 22 fazekasról tud, holott ma is 58 nevét tudják felsorolni. Magyarszombatfán a század elején 38-an dolgoztak. *Fazokas* céh is volt, legalábbis Szentgyörgyvölgyön, Veleméren és Gödörházán. Az emberek nagy része háziiparszerűen folytatta a mesterséget. Télen egy-két kemence fazekat megcsinált, azt nyáron kiégette és amikor a gazdasági munka megengedte, újra korongolt és azt ősszel égette ki. A legtöbb fazekasnak nem volt fogata, a gazdagabb lovas-kocsis emberekre voltak rászorulva, hogy vigyék el nekik az edényt Somogyba, de ők maguk is elmentek vele. A fuvaros felesbe vállalta az edényt, azaz a csereképpen kapott szemestermény feléért. Az a néhány mester, akinek saját fogata volt, nem annyira a somogyi cserekereskedelem számára dolgozott, hanem inkább a környékbeli vásárokra járt, — Őriszentpéterre, Zalalövőre, Szentgotthárdra, Körmendre, Csesztregre, Zalabaksára, Rédicsre, — és választékosabb, mázasabb edényt vitt oda.

A somogyi kereskedelmet jórészt Bicsák Pál magyarszombatfai fazekas elbeszélése szerint szépen és részletesen írja le Czugh Dezső. Az ő nyomán feltérképeztük azokat az útvonalakat, amelyen az edénnyel jártak. Öt-hat kocsi indult el egyszerre, mikor leértek Somogyba, akkor külön útra mentek, ki erre, ki arra, számontartották, hol nem jártak előttük. Zala megyén áthaladva régen Nagybajomig meg sem álltak, innen és Kaposvárról ágaztak ki útjaik a szélrózsa minden irányába és Somogy megyét sűrűn behálózták. (Csak Somogy megye nyugati része felé nem mentek.) Nagybajomtól délre Erdőcsokonya, Hedrehely felé vezetett egy-egy útvonal, északra Palánk és Felsőmocsolád felé. Másik útvonal délre vezetett a Zselicségbe, ismét másik Szigetvárnak, nyugatra a Tolna megyei Szakcsig és a Baranya megyei Baranyajenőig. Ha búzát akartak, akkor a Balaton felé mentek, Marcali és Buzsák vidékére, vagy Balatonszentgyörgy, Fonyód felé. Ez „főleg búzás vidék volt". Ha kukoricát akartak, akkor a „vízmelliket", a Mura mellékét és a Dráva mellékét keresték fel egészen Drávafokig.

Somogyba csak a legegyszerűbb edényt vitték: jórészt mázatlan árut, fazekat és köcsögöt, *tejes fazek*at. A szekér aljára az apró fazekakat tették, a kétliteresnél kisebb *poharakat*. Volt köztük *szűk fenekű* is, széles fenekű *talpas* is, mázatlan és *mázolós*. Négy-öt sorba rakták, 15—20-at egysorba. Erre jöttek a nagyobb fazekak három litertől felfelé, többségükben 4—5 literesek. Jórésze teljesen mázatlan *paraszt fazék*, néhány *mázolós* (kívül is mázas) is akadt közte. A kisebbekre mindig nagyobb fazekakat tettek, végül a kétfülű, *két kengyelű* nagy fazekak jöttek, 8—10 literes *savanyítós fazekak*, még nagyobbak is egészen 35 literig. A főzőfazekak mellett mázatlan *tejes fazek*at vittek nagy mennyiségben. Takarékoskodtak a mázzal, „ezer darab edényre ha rázómáncoltunk két-három kiló mázat", mondja Bicsák Pál. Korábban a tejes fazék *kengyel* nélkül készült, később inkább fülesen. A fazéknak azonban emlékezet szerint mindig volt füle, de azelőtt egészen magasra tették, mert akkor fülig töltve adták az edényt és minél magasabban állt a füle, annál többet kaptak. Miután fazekakkal megrakták a kocsit, még *tál, tányér, tepsi* került a tetejére, *kuglófsütő*, vagy ötven darab mindebből. Ősszel *lábasok* a lekvárfőzéshez. A régi fazekasok között nagyon sok volt, aki tálat, tányért nem csinált soha, mert azokat Somogyban, Zalában nem vették annyira, mint a főzőedényt. Egy-egy vizes kantát, *kerekszáju korsót*, 30—40 *bugyoga korsót* raktak be. Egy edénnyel jól megrakott kocsi után 32—35 *merű* (1 mérő = 63 liter), azaz

14—15 mázsa rozs, búza, árpa jött cserébe, esetleg kukorica, bab; volt, hogy tiszta lisztet is hoztak. Terményen kívül pénzt is elfogadtak. Bortermő vidékre *csapos korsót* vittek és borért cserélték be. Nyolc-tíz napig odavoltak, néha két hétig is. Sokszor tizenöt falut is megjártak, míg eladták az edényt. „Ha jött a gerencsér" a somogyi asszonyok nagy tömeg edényt vettek, hogy legyen tartalékban. Tejesfazék, például, mindig sok kellett. A magyarszombatfai gerencsérek minden nyáron legalább háromszor megjárták Somogyot, volt aki többször is.

E Vas megyei erdőkkel, gyümölcsösökkel körülvett fazekasfalvak gazdasági élete jórészt a tűzálló agyag és a fabőségen alapuló fazekasságon és cserekereskedelmen nyugodott. „Abba az időbe még nem termett annyi búza, rozs, hogy a fejadag meg lett volna, — mondják, — avval pótolta a kenyeret. Somogyban meg jó föld volt, de agyag nem volt." A somogyi szemesterményt jórészt takarmánynak használták fel, disznókat hízlaltak rajta. A disznókkal újra kereskedtek és így egész gazdasági körforgás jött létre, amely viszont idővel e falvak gazdasági felemelkedését és polgárosodását segítette elő.

Gyűjteményünkben a Somogy számára készült jellegzetes Vas megyei *szűk fenekű* fazekak közül csak egy-két darab van.[108] Belül is mázatlan, *paraszt* fazekunk nincs innen. Több lakodalmi fazék van azonban, továbbá több lesütött hús, zsír tárolására alkalmas szűkfenekű mázas fazék.[109] E fazekak formája a csákváriakhoz hasonlóan nem olyan hasas, mint a gömöri vagy révi fazék, színük sem olyan világos, de nem is olyan vöröses, mint a sümegi vagy jáki edény, — inkább sárgás-barna. Jellegzetes díszük a sűrű ferde apró barázda, az ún. *kifogatás*, ami úgy készül, hogy a korongon levő edényt a forgással ellentétes irányban *fogják ki* fakéssel.[110] (Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a gömöri, mind a révi és csákvári típusú fazekak között is akad egy-egy ferdén barázdolt darab.)[111]

Széles fenekű, helyi elnevezéssel *talpas fazék*, főleg azután készült, miután Somogyban is lepadlásolták a szabadkéményeket és elterjedtek a *sparhertok*.

A *Vas megyei gerencsérek*, mondottuk, Somogy nyugati részén nemigen árultak és Zala megyében meg se álltak. Ezt a területet főzőedénnyel inkább a Bakony fazekasközpontjai látták el, elsősorban Sümeg és Tapolca.[112] Mindkét helység mesterei a *fazékföldet* a Sümeg határában levő Dörögd pusztán, a *Gerencsérgödrök*ből, *Gerencséres*ből bányászták. Ennek az agyagbányának a használatát a XIV. századig vezeti vissza Németh József, „A sümegi népi fazekasság" című dolgozatában, egy 1336. évi határjárás alapján.[113] A két központ közül Sümeg volt a jelentősebb, 97 mester dolgozott itt a múlt század végén, fő árujuk a *fazék* volt, emellett más főző-sütő edény is készült, *lábos*, *kuglisütő*, *tepsi*, valamint *tejesfazék*, mázas *pohár*, *tál*, *tányér*, vizes *csörgős korsó*, *kanta korsó* és boros *csapos korsó*. A sümegiek dél felé eljártak Somogyba Marcali és Nagybajom tájáig, Nagykanizsa, Kiskomárom, Komár város vidé-

[108] 142. 742, 54. 26. 40, az utóbbi *abroncsos* nagyobb alak.

[109] 53. 120. 12, 54. 26. 45, 54. 26. 46, 54. 26. 75; mázas fazék 54. 26. 6, 54. 26. 7, 54. 26. 44.

[110] Vö. Czugh i. m. NK IV (1959).

[111] Ferde rovátkolás gömöri típusú fazékon: 143. 458; révi típusú fazékon: 143. 203, 53. 18. 11; csákvári típusú fazékon: 136. 531, 136. 532.

[112] Malonyay i. m. IV. A dunántúli magyar nép művészete. Bp. 1912. 334.

[113] Németh i. m. A továbbiakban Németh József adatai mellett jórészt saját gyűjtésemre támaszkodom.

kéig és ők látták el Göcsejt. Tehát éppen azt a vidéket, Zalát és Somogy nyugati részét, ahol a *Vas megyei gerencsérek* meg se álltak. Vas megyében Körmendig és Vasvárig, Szombathelyig, Sopron megyében Kapuvárig jártak, Győr megyét és Pápa környékét bejárták és a közelebbi vidékre, Nagyvázsony felé is elmentek. E területen, írja NÉMETH József, „ritka volt az a kis község, ahol valamikor fel ne harsant volna a sümegi fazekasok hangja:

Asszonyok fazekat,
sümegi jó nagyokat!"

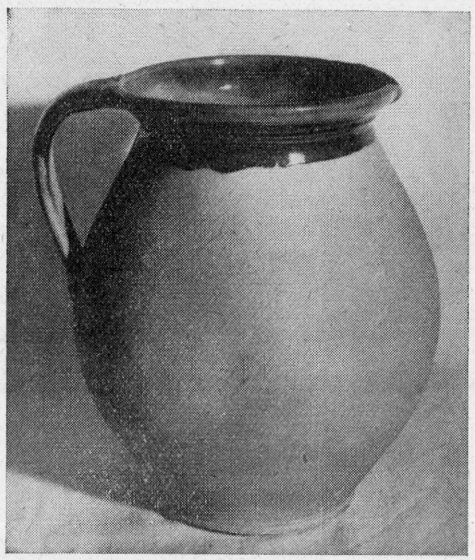

10. ábra. Vas megyei típusú fazék ferde *kifogatással*. Magyarszombatfa, 142.742.

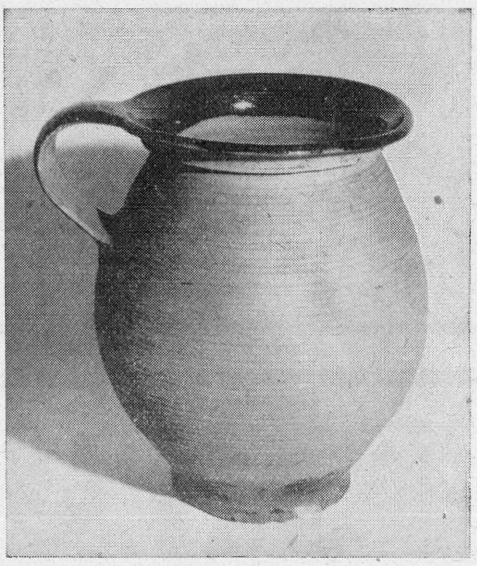

11. ábra. Sümegi típusú fazék, *paraszt fazék*, vízszintes rovátkolással. Zala m. 21.424.

NÉMETH József szerint még az Alföldről is jöttek kereskedők a sümegi edényért.

Tapolcának már kisebb volt a vásárkörzete és inkább a Bakony és Balaton tájára terjedt. Fontos árusító helyük volt Keszthely. Devecserre, Nagyvázsonyra, Füredre dolgoztak s ők is eljártak Nagykanizsa és Marcali vidékéig.

Az utolsó sümegi fazekas, Varga István, ma is folytatja a faluzást és *töltve* adja az edényt. Újabban szűkült a faluzás körzete, mert „ha igen messzire jár az ember, sok lovat kell eltemetni." Hogy ez a cserekereskedelem mennyire a fazekas élelem szükségleteinek természetbeni megszerzésére irányul, arra egyetlen példát hozunk fel: Varga mester mindig készít gyermekjátékot, apró edényt, fütyülőt, aminek darabját a kocsi körül álldogáló gyerekeknek „egy kalap dióért" ad el. A játékokból gyűlik össze a télire való dió.

A sümegi keskeny fenekű *tüsszej fazék* vagy *paraszt fazék* karcsúbb, mint a gömöri és színe erősen vöröses. Jellegzetes sajátsága, hogy felülete vízszintes

sűrű rovátkákkal borított, mélyebb rovátkákkal, mint a csákvári fazék. Ezeket kis fenyőfa lappal, melyen egyforma *gerezdek* vannak, ún. *rovackoló*val vésik a korongon forgatott fazékra. Ugyanilyen a tapolcai fazék. Azt mondják a rovátkolás értelme az, hogy a láng jobban fogja az edényt.

Gyűjteményünkben egy Sümegben gyűjtött új fazék[114] határozza meg azt a nagyobb csoportot, amit Zala megyéből küldtek az 1896-os kiállításra.[115] Minthogy Zala megye beleesett a sümegiek vásárkörzetébe, feltételezhető, hogy a fazekak sümegi eredetűek.

Nem minden bakonyi és Bakony környéki fazekasközpontban készült főzőfazék. Nem volt hozzávaló agyag a Nagyvázsony melletti Nemesleányfaluban, ahol főleg tálas edény készült. Nem volt tűzálló föld a Sümeghez közeli Veszprém megyei Tüskeváron sem, és a Sopron megyei Dőrön sem, ahol sok fekete korsót is égettek.

A Vas megyei Jákon[116] a fő cikk ugyan a tejesfazék, azonban a szabad tűzhely idejében még százával készült a *hosszú fazék*, amint a keskeny fenekű fazekat nevezték. A jákiak csak Vas megye nyugati része számára dolgoztak, főleg a közeli Szombathely piacára. Körmend, Vasvár, Rum, Kőszeg vásárjaira jártak, Keresztesre Szentháromság búcsúra, Péterfára Péter-Pálkor, de kereskedők Sopron megyébe és Zalába is vitték árujukat. A jáki *hosszú fazék* azonosítása még nem sikerült, bár van gyűjteményünkben egy csoport teljesen mázatlan Vas megyei fazék, ezeket az agyag vöröses színe alapján jákinak gondolom.[117]

Baranya megye főzőedény szükségletét a Mecsekbe települt fazekasfalvak látták el. A német Óbányán, szinte minden házban dolgozott fazekas és id. Tamás József szekszárdi mester szerint kilencven százalékban főzőedényt készítettek. (Tamás József Püspöknádasdot is fazekasfalunak mondta, ezért került bele térképünkbe.) Főleg a Tolna megyei Kisvejke földjét használták, amellyel — mondja Tamás — nehezebb dolgozni, mint a zsaluzsányi agyaggal, azonban könnyűre ég ki, tűzállósága pedig, — szerinte, — jobb mint a zsaluzsányi. Kisvejkei földet használt egy-két fazekas, illetve kályhás mester a környező helységekben Gyulajon, Döbröközben, Szászváron, Mázán. Az óbányai fazekasok — Tamás szerint — ugyanazokra a vásárokra jártak, mint a szekszárdiak, Tolna, Fadd, Zomba, Kéty, Hőgyész, Bonyhád, Döbrököz, Simontornya, Cece, Kölesd, — legtávolabbi helyük Paks és Nagydorog volt és ezenkívül bejárták Baranyát. Észak felé vásárkörzetüknek ott volt határa, ahol a csákváriaké végződött.

Az 1900-as népszámlálás szerint 22 agyagiparos dolgozott a Mecsek hegységben Kisvaszaron.[118] Igaz Mária gyűjtése szerint[119] 8 kályhásra és 11 fazekasra emlékeznek, részben magyar, részben német mesterekre. A tálakhoz, tejesfazekakhoz *fehér földet* használtak, amit a határból hoztak. A kályhát fazekat, lábast viszont *vörös föld*ből készítették, amit a Vásárosdombó melletti Ódombról hoztak, 80 forint volt kocsija az első világháború előtt és tíz méter vastag homokréteg alól kellett kibányászni. A kétféle agyagot kétféleképpen

[114] 55. 64. 3.
[115] 21. 423—21. 430.
[116] Vö. Fábián Gyula: *A jáki gerencsérek*. Vasi Szemle, 1934. Főleg saját gyűjtésemre támaszkodom.
[117] 22. 294—22. 301.
[118] I. m. 172.
[119] EA 2410 (1951). EA 2410 (1951).

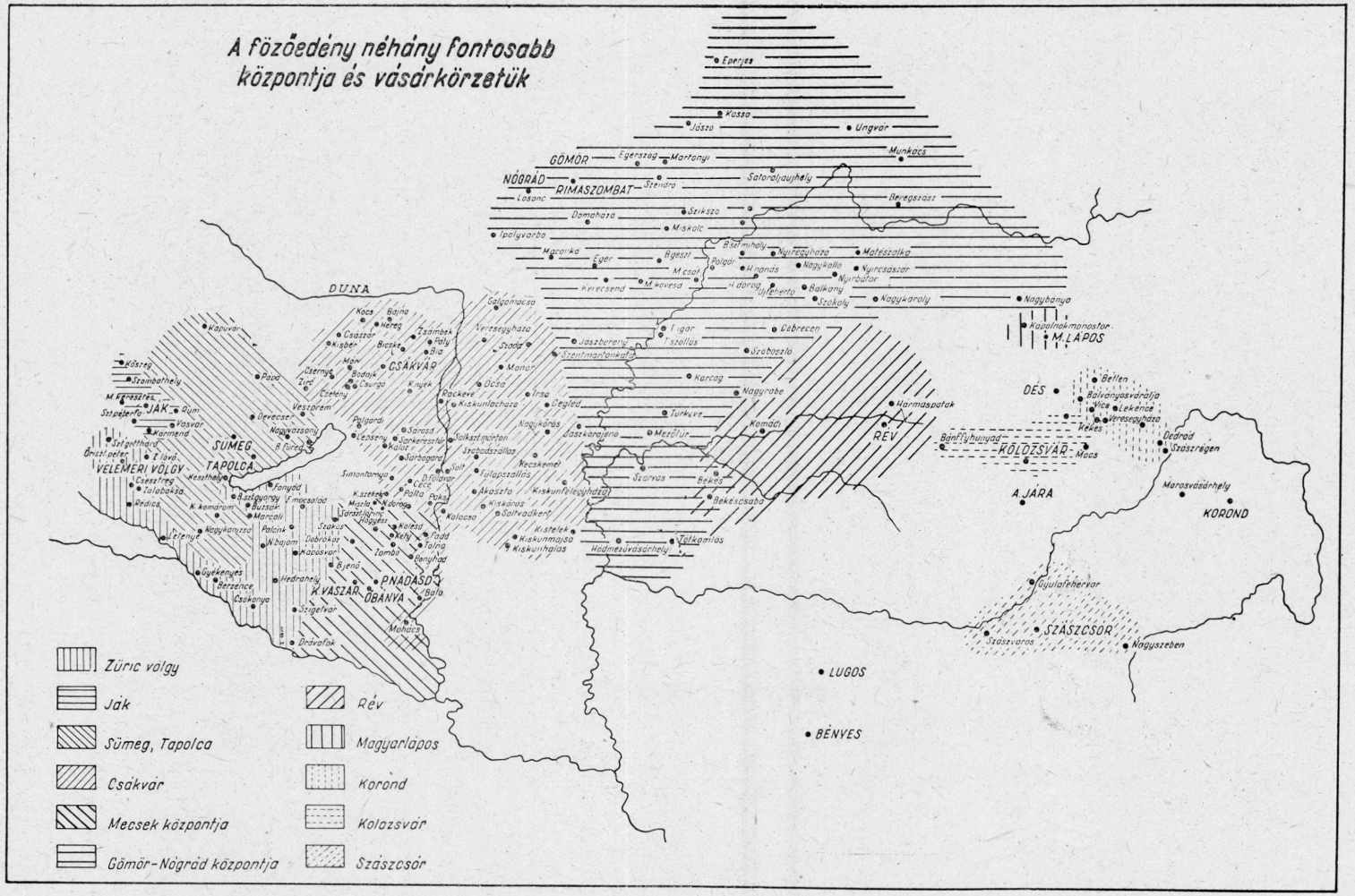

12. ábra. A főzőedény néhány fontosabb központja és vásárkörzetük.

finomították. A kisvaszariak vásárkörzete kelet felé Szekszárd, Báta, Mohácsig terjedt, nyugat felé Somogyban Kaposvárig mentek.

A mellékelt térkép világosan szemlélteti az ismertetett főzőedény központok vásárkörzetét. Az Alföld észak-keleti részébe Gömör és Nógrád megye fazakasfalvaiból hozták a fazekat, a Tiszántúlon le egészen Hódmező-vásárhelyig, Tótkomlósig. Az Alföld dél-keleti részébe Bihar központjai, főleg Rév szállított korsót, kantát és feltételezhetőleg fazekat, bár az utóbbira egyelőre csak Komádiból van adatunk. Csákvár látta el a Duna—Tisza közét, Pest megyét, valamint Fehér megyét, Veszprém megyét Zircig, Tolna megye

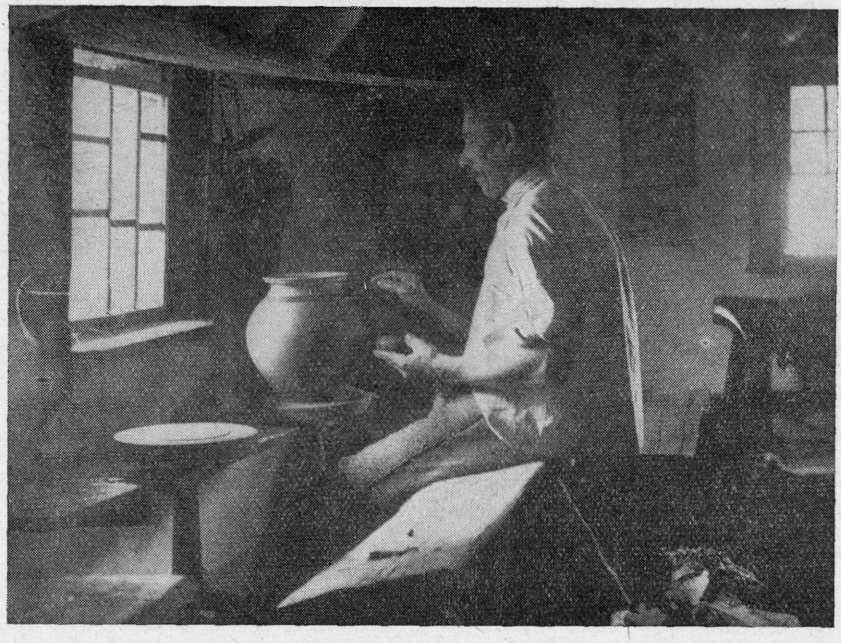

13. ábra. Korondi fazekas, Kovács Gergely, munka közben. *Szinte Gábor* felvétele, 1900

északi részét, de lementek egészen Mohácsig, sőt tovább. A Mecsek központjaihoz tartozott Baranya és Tolna a csákvári vásárkörzet határáig, Paksig, Nagydorogig. Érdekes a Vas megyei fazekasfalvak vásárkörzete, ahová a saját környéken kívül Somogy keleti része tartozott. Az a terület, amit a Vas megyeiek útjukon kihagytak, Somogy nyugati része és Zala megye, Sümeg és Tapolca fazekasainak körzete volt. Sümeghez és Tapolcához tartozott még Veszprém megye, Vas és Sopron megye egy része. Vas megye nyugati része számára Ják dolgozott. Bár e felsorolás nem teljes, — nem is törekedtünk teljességre és inkább azokról a főzőedény központokról szóltunk, ahonnan adataink voltak, — az eddigiekből is *kiderül, hogy micsoda „tervszerűséggel" hálózta be, az edénnyet vató hagyományos és régimúltú kereskedelem az ország egész területét.*

Erdélyben a főzőedénynek több központja volt: maga Kolozsvár, Magyarlápos, Dés, Alsójára, Szászcsór, de a legjelentősebb a székelyföldi Korond

volt.[120] Itt is kialakult a cserekereskedelem a termékenyebb, de agyagban szegény vidékekkel. Korond például a Mezőséget látta el mázatlan *csurdé* edénnyel, *vörös fazékkal*, de ezenkívül jó piaca volt a korondi fazéknak a Kárpátokon túl is, Moldvában, főleg pedig Havasalföldön. (Az 1900-as évekig mázas edény egyáltalában nem készült Korondon!)[121]

„A községnek azt a részét, ahol *fazekaltak* jobban, azt Tószegnek hívták, ott szegényebbek voltak az emberek, földnélküliek, azok csak a fazékból éltek," — mondja a korondi származású Tófalvi Sándor. „A tószegiek inkább eladták, mert nem volt fogatuk. Fesseg (Felszeg, a másik falurész), ott inkább maguk jártak vele." — Korondról indulva a fazékkel járó *szekeres emberek*

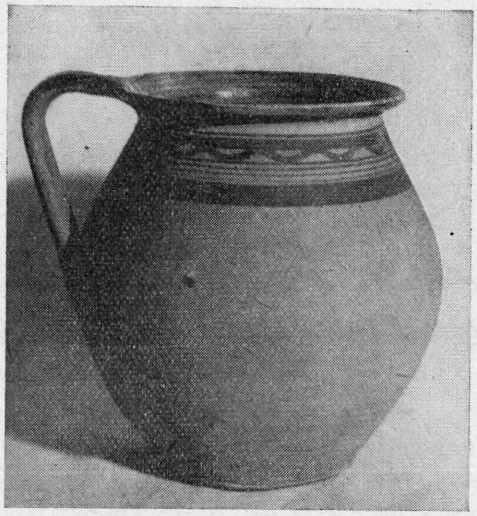

14. ábra. Magyarláposi fazék, 38.156.

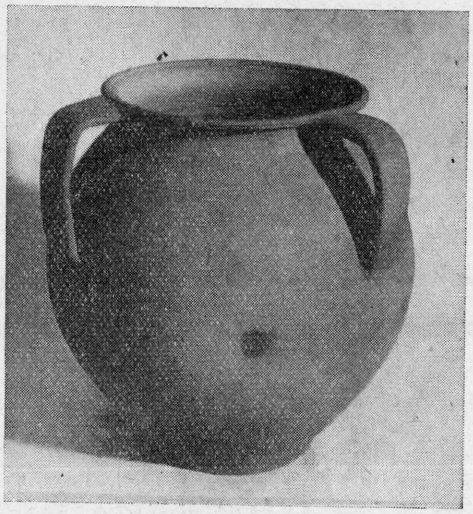

15. ábra. Alsójárai fazék, ún. *aránka*. 138.760.

Sóváradon és a Mogyorósi hágón át Marosvásárhelyre mentek, közben csak pihenni álltak meg. Fő vásárkörzetük a Marosvásárhelytől északra fekvő mezőségi falvak voltak, főleg a kisebb román falvak. Szászrégen vidéken, Dedrán, Tekén, Lekencén áthaladtak, a szász helységekben és a nagyobb városokban nem volt keletje a mázatlan korondi fazéknak. De azután Veresegyházán, Kékesen, Vicén, Bálványosváralja vidékén, ahol már magyarok is laktak, újra tudtak árulni. Észak felé egészen Bethlenig jártak el. Egy katlan fazekat, azaz 600—800 darabot raktak fel egy kocsira és „kétszer töltve törökbúzával" volt az ára. 28 véka törökbúza, 6—8 zsáknyi lett egy kocsi edény után és a fazekas ebből csak 8—10 vékát kapott, ennyi volt az ára egy katlan fazéknak.

[120] Cluj, Lăpuşuj Unguresc, Dej, Jara, Săsciori, Corund.

[121] Vö. Haáz Ferenc: *Adatok a korondi fazekas mesterséghez.* NÉ XIII (1940), 184. — Incze Lajos: *Korondi fazék.* Hitel, 1939. 122. — Gáspár Gyula: *Korondi fazekasok.* Búvár, 1940. 300. — István Lajos: *A korondi agyagipar kis technológiája.* Kézirat. EA P. 159 (1958.)

Több száz család csak a fazékból élt. Nem hiába mondja Korondon a nagy harang:

„Nincsen búza, nincsen búza. . ."

A másik harang ráfelel:

„Ha nincs búza,
Vagyon fazék,
Adnak azért!"

A Néprajzi Múzeum gyűjteményében az erdélyi fazekak közül Magyarlápos, Dés, Jára fazekai vannak képviselve, a székelyföldi Csíkmadaras és Csíkdánfalva, a krassószörényi Lugos és Bényes.[122]

A magyarláposi magyar fazekasok (1914 előtt 30-an, 40-en Moldován Vilma gyűjtése szerint) edényeiket leginkább a helyi piacon és a szomszédos Kápolnokmonostoron árusították. Egy fazekunk van innen, hasas, barnás színű, vörös edény.[123]

Désen alakult az egyik legrégebbi erdélyi fazekas céh, mutatta ki Szabó T. Attila, amelynek a XVI. század elejéről származó szabályzata kimondja, hogy „az legény(n)ek az fa(zakas m)esternél, az kihez mégyen, háromszáz faz(akat kelljen?) csinálni és úgy mehessen más mesterhez". A remek tárgya is fazék volt, valamint korsó és tál.[124] Gyűjteményünk két dési fazeka alacsony, olyan, amilyennek a korondi puliszkafőző fazék formáját mondják.[125]

Járáról teljesen mázatlan, vörös színű, fehér földfestékkel zsinórozott fazekaink vannak, amelyekről Orosz Endre írt „Egy érdekes erdélyi edénysorozat" címen. A kolozsvári piacon árusították őket.[126]

Magáról Kolozsvárról nincs olyan fazekunk, ami hitelesen odavaló, de Imre Samunak a kolozsvári fazekasságról szóló dolgozatából tudjuk, hogy itt is fontos készítmény volt a fazék. Régebben a kolozsváriak a saját piac mellett Bánffyhunyad, Szamosújvár, Mócs vásárain is árultak és elmentek egészen Désig.[127]

A csíkmadarasi edények feketék, mázatlanok,[128] a dánfalvi egyetlen kis fazekunk mázas, (talán csak azért, mert az ezredéves kiállításra készült).[129] A csíki fazekasok *Gyergyóországba* vitték árujukat eladni:

„Hat ökörvel, szekérvel,
Bé Gyeggyóba, edényvel!"[130]

A fekete csíki edényekről 1840-ben írja a Nemzeti Társalkodó: „Említést érdemel azon ingoványos fekete föld, mellyből fekete színű cserép edényeiket készítik. Ezen földnemből még eddig csak fazakakat, lábas és lábatlan lá-

[122] Mădărăs, Dăneşti, Lugoj, Biniş.
[123] 38. 156.
[124] Szabó T. Attila: *Levéltári adatok a dési fazekas céh történetéhez.* Kolozsvár, 1947.9.
[125] 38. 222, 38. 236.
[126] 138. 759, 138. 760, 138. 762. Vö. i. m. NÉ XXII (1930), 149—150.
[127] Imre Samu: *A kolozsvári fazekasság műszókincse.* Kolozsvár, 1942.
[128] 22. 707, 22. 710.
[129] 25. 706.
[130] Tófalvy Sándor szíves közlése.

basokat, porzsolókat (városiaknak röstölő) s más illy nemű edényeket készítenek, mellyeket a gazdasszonyok . . .dicsérik."[131]

Barbu SLĂTINEANU kimutatása szerint Lugoson is magyar fazekasok működtek,[132] az ő fazekaik és más edényeik teljesen mázatlanok és nagyon elütnek a többi magyar központ készítményétől, s már WARTHA Vince említi őket régies jellegük miatt.[133] Lugosról elég sok darab van gyűjteményünkben.[134] Egyik nagy alakú fazék Torockóról került be mint *lakodalmas fazék*, ami távoli elterjedésre mutat.[135]

Az ugyancsak krassószörényi Bényes román mesterei szintén teljesen mázatlan fazekakat készítettek, gyűjteményünk darabjait az Alföldön gyűjtötték.[136]

A román Szászcsór fazekasságáról nemrég jelent meg tanulmány Cornel IRIMIE és Herbert HOFFMANN tollából. E központ vásárkörzete a környékbeli román és szász helységekre terjedt ki Szászváros, Gyulafehérvár és Nagyszeben között. Szászcsór készítményei között a fazék első helyen állt és hasonló méretekben készült mint a korondi.[137]

*

Van még egy tényező, amelyet a tűzálló áru vizsgálatánál figyelembe kell venni és ez a kályhásság. Az agyagipar általában a nyersanyag lelőhelynél szokott kifejlődni. Ha azonban lehetséges a vízi úton való szállítás, akkor érdemes a jóminőségű agyagot távoli vidékekre is elvinni s ez elsősorban így van a kályhásságnál. A kályhásság helyhezkötött ipar, mert a kályha felállításánál ott kell legyen a mester, szükség van kályhásra olyan városban is, ahol nincs megfelelő tűzálló agyag. A részben polgári szükségletre dolgozó kályhás mesterség a múlt század végére részben manufaktúraszerű „gyárakban" tömörült és e gyárak közül főleg a dunamentiek Ausztriából importált, tutajon szállított kiváló minőségű ún. *német föld*ből dolgoztak. Steinbach Vilmos soproni kályhásmester szerint a tutajokról Győrben, Komáromban, Esztergomban, Pesten, Kalocsán, Mohácson rakódtak le, elvitték az agyagot egészen a délvidékig. Ha a kályhagyárba beállítottak egy korongost, akkor a készülő áru természetesen tűzálló volt: fazékáru. Steinbach fiatalkorában, az első világháború előtt, öt mester volt Sopronban, mind kályhát csinált, meg edényt. Nemcsak a városiak számára dolgoztak, hanem *kupás kályhák*at is készítettek falusiak számára. Steinbachék műhelyében *széles fenekű* és *hegyes fenekű fazék* készült, valamint *lábas, libasütő, szalados tál* és *bugyogakorsó*. A soproni vásáron magyarok is vásároltak tőlük, de ők maguk az edénnyel csak a Sopron környéki jómódú német falvakba jártak. Magyar helyre nem mentek; még Cenkig sem mentek el. Steinbachéknál 9—10 segéd volt és 3 korongos dolgozott állandóan. Győrött Magyari József kályhagyárában 12—20 segéd dolgozott az 1900-as években, Kállai Mihály öreg kályhás mester elbeszélése szerint, aki ott inas-

[131] Nemzeti Társalkodó, I. (1840), 193.
[132] *Ceramica românească*. Bucuresti, 1938. 195. — Lugoson 9 fazekast említ, mind magyarok.
[133] *Az anyagipar technológiája*, Bp. 1892. 46 és VI. t.
[134] 17. 339, 18. 302, 21. 811, 21. 812, 21. 813, 21. 815, 21. 821, 51. 33. 202, 51. 33. 203.
[135] 15. 678.
[136] 70. 706, 70. 707, 70. 708. Vö. SLĂTINEANU i. m. XXXIV. T. c.
[137] *Ceramica Săsciori*. Muzeul Brukenthal, Studii și Comunicări, Sibiu, 1958. 4 á.

kodott gyermekkorában. A gyár a Dunántúl egész északi része számára dolgozott és a környékbeli falvak parasztságának szemeskályhát csináltak, meg fazekasárut. Említettük, hogy Szegeden is manufaktúraszerű nagy műhelyek voltak, egyikben 36 segéd közül 12 *kályhás* volt, 12 *fazekas* és 12 *korongos*. Nagyüzemszerűen dolgoztak a délvidéki dunamenti városokban. Imre János csákvári fazekas az 1890-es években vándorútján Zomborban járt. Elmondja, hogy Zomborban sok *paraszt fazekat* csináltak, amelyeken az utolsó fogást *rovackoló*val húzták. „Az leginkább Törökországba ment. Raktuk hajóra és az úr ment velük Törökországba. Voltak félliteres bögrék, a törökök abból itták a kávét. Négyen-öten dolgoztunk segédek, ott ment ám a munka." Apatinban is járt Imre János. Ott is *eisztreiga föld*et használtak, 32 *slep*pel hozták a Dunán. A kész edényt tízezrével küldték délre, Törökországba, hajón vagy vagonban. „Még a rosszat is tettük be a vagonba", — mondja, annyira tömegáru volt az edény. A tűzálló agyagért a szomszédos Cervenkáról jöttek szegényebb iparosok, 1,20-ért vittek egy talicska földet. Az *eisztreiga agyag* természete olyan, mondja, hogy gyorsan kell dolgozni vele, „máma megfülezi, holnap égeti".[138]

Amikor tehát arról az évszázadok óta kialakult cserekereskedelemről beszélünk, amely a hegyvidékek és a síkságok között kialakult, ugyanakkor a tűzálló agyag víziúton való szállításának lehetőségéről sem szabad elfelejtkezni, amely némileg módosítja ezt a képet.

Végül megemlítjük, hogy nemcsak tűzálló agyagot importáltunk Ausztriából, hanem edényt is. Nyugati cserépedény, *bécsi fazék*,[139] magyarországi előfordulásáról többször írtak történészeink és régészeink és kimutatták, hogy a XIII—XVI. századból származó leletek főleg a dunamenti területről kerültek elő, valamint Kecskemét környékéről.[140] Hogy még a XIX. század végén is jelentős volt a behozatal, arra az 1896-os évi kimutatást idézzük, amely szerint „közönséges cserépedényből" 19 984 mázsát hoztak be Ausztiából 566 539 forint értékben.[141] A Néprajzi Múzeum gyűjteményében is van olyan fekete mázatlan fazék, amely formája szerint feltételezhetőleg osztrák eredetű és Komáromból, illetőleg Kecskemétről származik.[142]

De nézzük meg az ellenpróbát: valóban nem készült fazék az Alföldön? Megkérdeztem a nádudvari Fazekas Istvánt, a fekete edény mesterét. Azt felelte: készítettek ugyan fazekat, de az nem volt *lángálló*, csak a parázsra lehetett tenni. Megkérdeztem Tiszafüreden Katona Jánost, az egyik utolsó mester, Katona Miklós fiát. „Tiszafüreden is csináltak tűzálló edényeket, fazekat, — mondta, — csak nem volt olyan fehér földjük, mint a gömörieknek, és ezért befestették, hogy a népnek a száját befogják. A töltött káposzta meg a kukorica megfőtt benne". — De, mint majd a következőkben látni fogjuk, az alföldi központok edénytermelésében nem volt a fazéknak szerepe, legfeljebb kivételesen készítették, és a fenti adatok csak megerősítik a szabályt: általánosságban elmondható, hogy *az Alföldön nem készült főzőedény.*

[138] Vö. Fényes i. m. II. 41. „Apatinban egy ügyes fazekas kapós kályhákat csinál, de az agyagot Ausztriából hozatja."

[139] Szilády—Szilágyi i. m. 297. Nagykőrös városa 1661 jegyzőkönyve: „Egy bécsi fazékért kellett fizetnünk az tavali szakácsnak 50 d."

[140] Takács Sándor: *A bécsi fazekasművek*. M. Gazd. tört. Szle. XI (1904), 159—160.; Szabó K. i. m. 101—103.; Holl Imre: *Külföldi kerámia Magyarországon* (XIII—XVI. század). Budapest Régiségei, Bp. 1955, különösen 52. és 60. kép.

[141] Matlekovits i. m. II. 264.

[142] 139. 298, Komárom; 132. 619, Kecskemét.

A tűzálló fazékkal való nagy cserekereskedelem a Felföld és az Alföld között olykor magával hozta a cserépedény ellenkező irányú mozgását is. Az öreg „Kati néni" például, aki Rimaszombatról járt Mezőtúrra, túri köcsögöt, korsót vitt magával vissza Gömörbe. Emlékeztetünk Márkus Mihály gyűjtésére, amely szerint Mellétén a *magyar* díszítés hazájának Tiszafüredet, Mezőtúrt mondták. Kétségtelen, hogy az alföldi központok nagy hatással voltak Gömörre a mázas edények készítésénél formában és díszítésben egyaránt.

*

Az agyag minősége és az edény formája közötti kapcsolatnak legfontosabb esete a tűzálló föld és a fazék összefüggése, de a kapcsolat az agyag minőségével a nem-tűzálló agyagból való edényformáknál, köcsögnél, korsónál, tálnál is megvan. Van például olyan agyag, amely különösen célszerű tejesköcsög készítésére, a tejesedénynél ugyanis az a legfontosabb, hogyal tej jól elálljon benne, meg ne szagosodjon. Sümegen azt tartották, hogy ná uk a vöröses, vasas agyag jobb tejesfazéknak, mint a csákvári. „Azokban, ha tovább állt a tej, — mondták Sümegen, — megszagosult." — „Vannak olyan földek, amelyek a mázat jobban hordozzák, mint itt, de használatra nem olyan jók." — Jó híre volt a jáki tejesfazéknak, amely szintén vöröses színű, vasas tartalmú, mint a sümegi és a mázat még nehezebben állja. Nem is szokták mázolni. Amikor egy farkasfai mester a jákiak körzetébe tartozó Kemenesaljára kezdett járni, kénytelen volt tejesfazekait vörös földfestékkel leönteni, hogy a vörös jáki edényhez szokott vevőközönség megvásárolja.

A nem- tűzálló agyagból dolgozó alföldi központok közül a két legnagyobb, Hódmezővásárhely *tálas* mesterségről, Mezőtúr pedig *korsós* iparáról volt híres. Ifjabbik K. Sebestyén János mezőtúri mester a két központ jellegét az agyag minőségének különbségéből magyarázta. *Kövér* agyagból, *színagyagból*, nagy vastartalmú agyagból lehet inkább fennálló edényt, például korsót készíteni, — vélte K. Sebestyény János. Az ilyen agyag vörösre ég. A vörös agyag folyik, — de korsónál ez inkább előnyös, mert hűsen tartja a vizet. A fehér festéket nem bírja, az lehámlik róla. Mezőtúron nagy vastartalmú agyag van, ez a magyarázata annak, hogy főleg korsót csináltak, és annak, hogy a mázas edényt nem fehérre, hanem sárgásra, ún. *dudi* színűre festették. Olyan *laposmejjű* kantákat, amilyeneket Mezőtúron készítettek, csakis *erős* agyagból, *színagyag*-ból lehet készíteni, — mondta. És valóban, az edényeknek ezt a merész, erős törésvonalát nem ismerjük egyetlen más központból se, csak innen.

„Szabolcsba is azért hordták a kereskedők az edényt, — mondta K. Sebestyén, — mert a homok alatt nincsen agyag. Vagy annyira homokos, hogy csak köcsögöt tudnak üggyel-bajjal csinálni, de kihajtott szélűt már nem. Onnan van, hogy (a szabolcsi köcsög) nem olyan öblös (mint a túri) és nincs kihajtott széle."

Valószínűleg az agyag minősége okozta, hogy Szentesen meg Nádudvaron, a fekete edény e központjaiban szintén csak fennálló edény, korsó, kanta készült. A mohácsi fekete edényt égető *korsósok* is más agyagból dolgoztak, mint a mázas árut és főlegtálas edényt készítő *fazekasok*. Mohácson az agyagbánya három rétegből áll. A középső réteg szürke, zsíros, ez felel meg a *faze-*

*kas*nak legjobban. Az alsó réteg agyagja kékes szürke és nem reped. „Túlságosan zsíros" — mondja a *fazekas*. A *korsós*nak meg éppen ez kell.[143]

Homokos, meszes agyagból viszont — magyarázta K. Sebestyén, — nem lehet korsót csinálni, mert az *lepereg*, abból csak lapos edény készül, de az *kucorodik*, mert *lusta* az agyag. Hódmezővásárhelyen inkább meszes az agyag, ezért is csináltak inkább tálasedényt, — vélte. Ha csináltak is kantát, korsót, annak állása már egészen más volt, mint a túrié. Viszont a fehér öntőfesték jobban megköt rajta, ezért is vált lehetségessé, hogy Hódmezővásárhely egyik városrészében, Csúcson, fehér alapszínű cserépedényt készíthessenek.[144]

„Mi mindenütt a tállal arattunk", — mondja Imre Sándor idős hódmezővásárhelyi mester. „Most egész évben nem kell annyi tál, mint akkor egy vásárba. Akkor hét-nyolc kocsi tállal is mentek Kecskemétre és mind elkelt".

A fennálló edényre, illletve laposedényre való szakosodás helyenként annyira ment, hogy a korongos csakis fennálló edényt tudott készíteni. Nemes István csákvári tálas mester mondta: „én még nem láttam fazekast, aki rendesformájú tálat tud csinálni". A csákvári Imre János, aki *fazekas*műhelyből került ki, csak vándorútján tanulta meg a nagy tálak fogásait. Hódmezővásárhelyen a sok tálas között volt néhány *kantás*, aki csak *tiszta kantát* csinált. Ilyen *kantás* volt Paksi Bálint apja, s olyannyira csak fennálló edényt tudott felhúzni, hogy fiának más mesterhez kellett beállni, hogy megtanuljon tálat is korongolni.

Bár összefügg az agyag minőségével, hogy korsós vagy tálas mesterség alakul ki, a nem- tűzálló földnél a forma és az agyag között ez az összefüggés mégsem volt annyira kötött, mint a tűzálló föld és a fazék esetében. A korsós Mezőtúron utóbb nagy mennyiségben gyártottak tálasedényt, a tálas Vásárhelyen viszont sok fennálló edény is készült, — bizonyos adottságok ellenére megvolt tehát e lehetőség, hogy bármelyik formát csinálják.

Nincs terünk olyan részletesen foglalkozni a nem- tűzálló agyagból dolgozó központok vásárkörzetével, mint ahogyan azt a főzőedény központokkal tettük. Az a térkép, amely a főzőedény központok vásárkörzetét ábrázolja, tulajdonképpen egy másik térképpel egészülne ki, amely a *korsós* és *tálasedény*, illetőleg a *vegyes edény* vásárkörzeteit mutatná be. A főzőedény központok egy része tálas és korsós árut is szállított, és ezeknél részben vagy teljesen egybeesik a kétféle, illetőleg háromféle áru vásárkörzete. Sümegen a fazekasok felerészben *fazék föld*ből, felerészben *tálasföld*ből dolgoztak és valószínű, hogy mindkét árut szállították körzetükbe. Csákvár fazék mellett tálas és korsós áruval elégítette ki környékét, de csak a közelebbi környékét, mert például Kecskeméten, ahol a csákvári *fazekas*oknak fontos vásárhelyük volt, a tálnemüt vásárhelyiektől vették. Mondottuk, hogy a gömöri mázas edény is csak szűkebb vásárkörzetbe terjedt el. A Vas megyeiek mázas edényt nem igen vettek Somogyba, csak a közeli vásárokra. Somogyba tálasedényt főleg a Nagyvázsony melletti Nemesleányfalubúl hoztak, amelyet valóságos *Csömpe falu*nak, *Csömpés ország*nak csúfoltak. A leányfalusi *fazekasok*, csúfnevükön

[143] Schleicher i. m.

[144] A hódmezővásárhelyi különböző agyagbányákról vö. Kiss L. i. m. Ethn. XV. (1904), 263—264, amelyben többek között szó van arról, hogy az *Ujvárosi gödrök közé*nek agyagja különösen fennálló edénynek való volt. Az egyes városrészekben dívó alapszín is összefügg az agyag minőségével, így a Cigányér agyagjából *sárga edény*t szoktak készíteni, „fehér edénynek nem való, mert *megeszi a fehér festéket*".

csömpések, megkerülték a Balatont és kihagyták a sümegiek vásárterületét. Somogyban Veszprém megyeieknek mondották magukat és nagyobb keletje volt a tálasedénynek, mint Veszprémben. A fazekasnak tudnia kellett, hogy melyik vidéken milyent szerettek; „Voltak olyan nagy katolikusság, ott legtöbb a cifraságot jobb szerették, mentől cifrább edény, annál kapósabb volt". A korsót viszont Mohácsról hozták Somogyba, a mohácsi korsósok áruja a Dunántúl egész déli részén elterjedt és a Duna—Tisza közén is használták. A Dunántúlra készített korsó formájától eltért az ún. *török korsó*,[145] amelyet tízezrével szállítottak le a balkáni országokba. Somogy megyét tehát három központ látta el, a Vas megyeiek a fazékfélét, a Veszprém megyeiek a tálasedényt, a mohácsiak a korsót szállították.

Tudjuk, hogy az Alföldön mekkora nagy központok voltak, — gondoljuk csak, hogy Hódmezővásárhelyen Kiss Lajos szerint több mint 400-an dolgoztak,[146] Mezőtúron 100-nál több volt a korsósok száma, — és természetesen szintén kialakult hagyományos vásárkörzetekben árusították az edényt. Vásárhely körzetét, amely az egész Alföldet besugározta és azon túl is terjedt, Kiss Lajos felsorolása alapján[147] fel lehetne térképezni, de nagyjából elmondható, hogy ők inkább a délvidéket látták el, Mezőtúr pedig főleg északra szállíított egészen Sárospatakig.[148] Jellemző, hogy a Vásárhely korsót más központból hozatott, gyakran Szentesről, a tálasok legfeljebb csak saját szükségre csináltak egy-egy darabot.

A vásárkörzetek határai nem voltak merevek, az érintkező területek sokszor fedték egymást. Egy-egy falu edényei legtöbbször nemcsak egy, hanem több központból kerültek össze. A Heves megyei Tiszaigarra a szomszédos Tiszafüredről aránylag kevés edény került, és mezőtúri, vásárhelyi edényt használtak a gömöri főzőedény mellett. Mezőkövesden Morvay Judit mintegy tíz kisebb-nagyobb központ termékeit tudta kimutatni, Gömör és talán Abaúj, Tiszafüred, Gyöngyös, Mezőcsát, Mezőtúr és Sárospatak edényeit, valamint egy helyi mester munkáit. De e központokat a mezőkövesdi nép nem tartotta nyilván és csak úgy foglalta össze a cserépedényeket: a Felföldről származó darabok *tót edények, tót fazekak*, míg az alföldi mestereket leginkább *tálas*oknak nevezték.[149]

Az edényformák aránya a termelés egész mennyiségében.
A kemencébe rakodás mennyisége és a kereskedelemnek szánt mennyiség.

A legtöbb központban szinte számszerű pontossággal ki tudják fejezni az egész edénymennyiségen belül az egyes edények arányát. A kemence terének gazdaságos kihasználásához ugyanis szükséges, hogy a fazekas már a rögkészítésnél és a korongozásnál tervszerűen számítson arra, hogy a kemencében az egyes edényformákból mennyit tud elhelyezni, de ugyanakkor gondolnia

[145] A *török korsó*nak kiszélesedő szája van. Horváth János mohácsi korsós szerint a régi török korsónak „nincs csücske a fülén, hanem lyuk a szája mellett, hogy megmerülhessen". A török korsó *rovátkás* díszű, *talpas* és *keskeny fenekű*, szemben a Dunántúlra készített formával. Vö. még Schleicher i. m. és a Néprajzi Múzeum gyűjteményében 18. 290.

[146] Kiss L. i. m. Dolgozatok . . . , 186.

[147] Uő. Ethn. XXVII. (1916) 97—99.

[148] Vö. K. Sebestyén János: *A mezőtúri fazekasság múltja és jelene*. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője, 1956. 78.

[149] Morvay i. m. 33.

kell arra is, — főleg ha kereskedőnek adja át árúját, — hogy a kereskedelem a vevők szükségletéhez alkalmazkodva melyik edényformát milyen arányban veszi át. Ha számszerűen meg akarjuk határozni, hogy egy-egy központnak milyen a „profilja", hogy az egyes edényformák milyen arányban szerepelnek a termelés egészében, akkor leginkább két összefüggő kérdést kell feltennünk: 1. egy-egy égetés alkalmával melyik edényből mennyit tesznek a kemencébe, 2. a kereskedelemnek átadott edénymennyiségben mekkora az egyes edényformák aránya.

Úgy tapasztaltam, hogy a két kérdésre legpontosabb választ az Alföldön és az Alföld környéki központokban adtak, ahol többnyire edénykereskedőknek adják át az árut egy összegért, mégpedig *százával*. Ahol, mint a Dunántúl nyugati részén, inkább a házalás és a cserekereskedelem szokásos, ott nem tartják annyira számon a kereskedelemnek szánt mennyiséget.

A kereskedőnek összeállított *száz edény*be tartozó árut *folyóedény*nek nevezték. „Folyóedény elnevezés alatt mindig száz darab, szinte törvényesen együtt járó edény értendő,"[150] írja Kiss Lajos és felsorolja, hogy Hódmezővásárhelyen milyen edényekből tevődött össze ez a száz darab.[151] Érdekes és tanulságos összehasonlítani a vásárhelyi edény összetételét a mezőtúrival, majd más központokéval is.

Hogy a folyóedény összetételét jól megértsük, szükséges, hogy előbb általánosságban ismertessük az edényméretek rendjét, ti. az Alföldön és az Alföld körüli központokban kialakult és a kereskedelemben bevett rendje volt a tálasedény méreteinek. Általában a legnagyobb, kb. 50 cm átmérőjű tál az *első tál*, azután következik a *második, harmadik, negyedik tál*, majd még egy vagy két tálméret következik, azután a *tányér* és végül a kis *csésze*, néhol ebből is két méret.[152] A tálnagyságok mérésének eszköze is volt, az ún. *mérték, tálmérték*, egy hosszú rúd, amely sorba bevágott a különböző tálak átmérőjének megfelelően.[153] A tálak méretének e rendje helységenként és Hódmezővásárhelyen városrészenként bizonyos eltérésekkel alakult ki, különbség volt a formában és a méretben, és különbség volt az elnevezésekben is. A mellékelt táblázat jól szemlélteti a tál méreteket és elnevezéseket a különböző központokban. Vásárhelyen és Mezőtúron például az első tál mérete nagyobb volt, Tiszafüreden és Sárospatakon kisebb. Ami a tál formáját illeti, Hódmezővásárhelyen Újvárosban *széles szélű* formát készítettek, míg Tabánban és Csúcsban *keskeny szélűt*.

[150] Kiss L. i. m. Ethn XXVI (1915), 62—63.
[151] Uo. A száz darab edény így tevődött össze:

„korábban"			„napjainkban" (1915-ben)		
első tál	3 drb		3 drb		
füles tál	5 "		6 "		
második tál	5 "	28 tál	3 "		30 tál
harmadik tál	5 "		3 "		
porciós tál	10 "		15 "		
tányér	40 "		50 "		
csésze	15 "		20 "		
födő	7 "		—		
findzsa, bögre	10 "		—		

[152] Uo. 2. ábra, 53. és 54.
[153] Uő. Ethn. XXV. (1914), 249. és 2. ábra 12. — Tatától vö. Körmendi G. i. m.

1. tábla

Tálasedény méretek az alföldi és alföldkörüli központokban

	Első méret 40—55 cm	Második méret 30—40 cm	Harmadik méret 30—40 cm	Negyedik méret 26—35 cm	Ötödik méret 22—30 cm	Hatodik méret 22—25 cm	Tányér méret 18—20 cm	Csésze méret 14—18 cm	Kis csésze méret 10—12 cm
Hódmező-vásárhely Újváros	első tál	második tál	nagy uras tál	porciós tál	pici tál		paraszt tányér, nagy uras csésze	paraszt csésze, uras csésze	
Hódmező-vásárhely Tabán, Csúcs	első tál	füles tál	második tál	harmadik tál	porciós tál		tányér	nagyobb csésze, gyerektányér	kisebb csésze, macska tányér
Mezőtúr	első tál	második tál	harmadik tál	negyedik tál	páros tál		tányér	ötös csésze	tízes csésze
Tiszafüred	első tál	második tál	harmadik tál	nagy krajcáros tál	kis krajcáros tál		tányér, félpotrás tál	páros kis tányér	tizenötös kis tányér
Sárospatak	első tál	második tál	harmadik tál	negyedik v. egyemberre való tál	nagy tányér		kis tányér		
Csákvár	első tál	második tál	harmadik, garasos, háromemberes tál	kétemberes v. nagy egyemberes tál	egyemberes v. kis egyemberes tál	katonatál	tányér		
Tata	karimás tál	nagycsekély tál	garasos tál	polturás tál	kétpénzes tál	krajcáros tál	nagy csészetál v. nagy evőtál	százszámos gyerektál	
Szekszárd	egyes tál	kettes tál	hármas tál	négyes tál	ötös tál	hatos tál	nagyobb tányér	kisebb tányér	

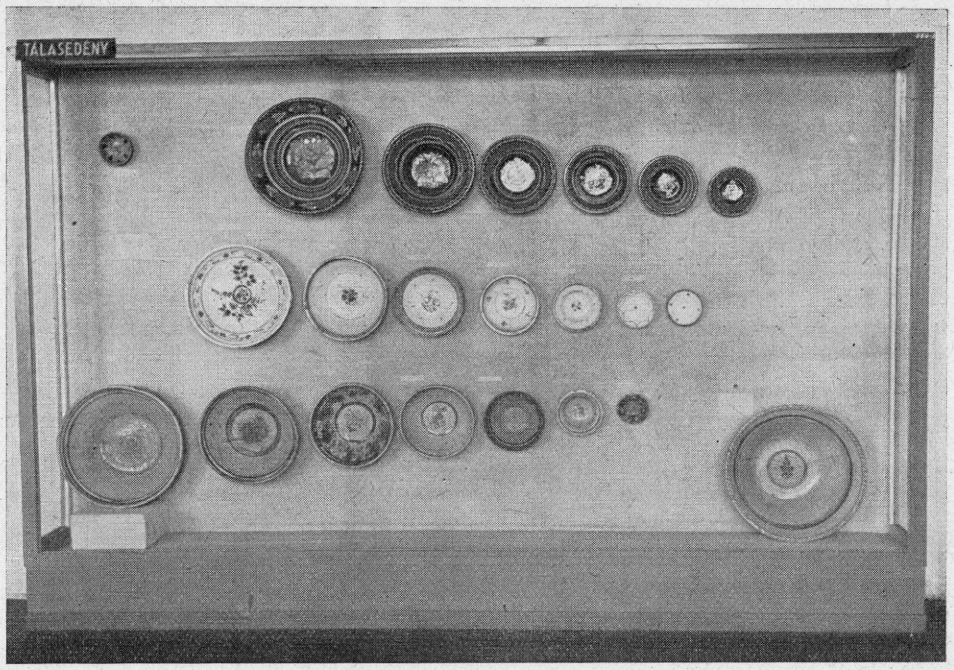

16. ábra. Tálasedény alföldi és alföldkörüli központokból méretek szerint. A felső sor edényei Bajáról, a középső soré Hódmezővásárhely-Csúcsról, az alsó soré Mezőtúrról származnak. (A hódmezővásárhelyi sorozatból hiányzik az *első tál*, és *füles tál*lal kezdődik.) Részlet a Néprajzi Múzeum „Magyar népi cserépedények" kiállításból

Fő adatközlőnk, Imre Sándor tabáni mester szerint az 1900-as években a kereskedőnek eladott száz edény mind tálasedény volt, 30 volt benne a tál és az egész így oszlott meg:

első tál	3 db	30 db
füles tál	6 „	
második tál	3 „	
harmadik tál	3 „	
porciós tál	15 „	
tányér	50 „	
nagyobb *csésze* (*gyermektányér*)		20 „
kisebb *csésze* (*macskatányév*)		20 „

Ha összeadjuk ezt a mennyiséget, akkor nem 100, hanem 120 az eredmény. A többlet a *csészék*ből adódik. Egyrészt minden száz edényre kellett két kis darab ráadás és azt a *macskacsészé*ből pótolták. Másrészt a *födő* az 1900-as években ment ki a divatból és a helyett is macskacsészét csináltak.

Az 1900-as években — mondja Imre Sándor — 1400-as kemence volt „egy jó kocsi edény". A valóságban azonban egy-egy égetésre több készült, 1500 edény, „mert lett abba hibás is". Minthogy 30 tál jár száz edényhez,

420 tál kellett, de több készült. 1400 edényhez 700 tányér járt, „de mindig 800 égett". Kereken 200 *gyermektányér* és 100 *macskatányér* egészítette ki a kemencére való edényt, (nem számítva ebbe a ráadást). A tálas így számolt, ennyi edény kell egy égetéshez:

tál	420 db
tányér	800 „
gyermektányér	200 „
macskatányér	100 „

kereken 1500 edény.
Ennek részletesebb megosztása:

első tál	42 db
füles tál	84 „
második tál	42 „
harmadik tál	42 „
porciós tál	20 „
tányér	800 „
gyermektányér	200 „
macskatányér	100 „

Ezt az 1500 edényt kellett célszerűen elhelyezni a kerek katlan-kemence összehajló, felfelé egyre keskenyedő boltozata alá. A katlanba való rakodás a fazekasmunka legnehezebbje, legtöbb intelligenciát, kombináló képességet kíván és leginkább idegölő. Akkor szokott összeveszni férj, feleség!

„Akkor még élibe égett a tál" — mondja Imre Sándor. Az *élibe égetés, élibe állítás*, más szóval *csűbe égetés*, azt jelenti, hogy a tálakat élére állítva és egymásba helyezve rakták a katlanba. A berakódás menetét az alábbi ábrák szemléltetik, amelyeket Imre Sándor elbeszélésének alapján készítettünk. A tálas beáll a katlan közepébe és először kétoldalt a *füles tálak* két sorát rakja be, majd a *porciós tálakat*, hogy az alsó sor két oldala, a kemence két *maja* lerakódjon. (A füles tálat az első égetésnél fülére rakták, mert arra volt görbe, és iparkodtak, hogy a kemencében kerekre nyomódjon. A második égetésnél oldalt hagyták a fület). Azután a második sor edényből a *második tálakat* rakja le az alsó sor táljai között képződött közre, de ezeket már ellentétes irányban. Majd a harmadik sor edényt, a tányérokat rakja a most már sokkal keskenyebb helyre. Az *első tálakat*, amelyek helyén eddig állt, csak akkor rakja le az alsó sor közepére, amikor már ennyire berakta a többi edényt. Mikor berakta az első tálat, akkor felmelegíti a katlant és vár egy éjszakát, hogy a gőz kipárologjon belőle. „Mert az pusztítja az edényt, a gőz" — mondja Imre Sándor. „Úgy jó az élibe égetett edénynél, ha kétszer felmelegszik. Úgy erősödik az edény, többszöri felmelegítéssel". Ezután következik a *harmadik tál* és a *tányérok, csészék* berakása. A berakott három sor fölött még egy-két sor hely marad. A katlan közepét a tálas apróságokkal rakja teli.

Az *élibe, csűbe*, égetett edényt az 1920-as évek elején felváltotta a *borítva* égetés, amikor Tabánban és Csúcsban az újvárosi *duplaszélű* tálformát kezdték átvenni. Az új módszer lényege, hogy a tálakat lefelé borítva helyezik egymásra függőlegesen álló sorokba és három *csipődöttet*, kis cserépdarabot tesznek közéjük, hogy össze ne ragadjanak. Az élibe állításnak több hátránya

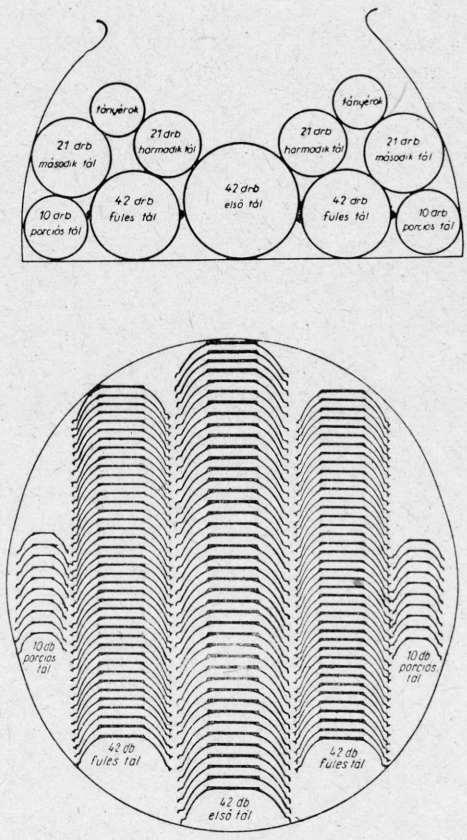

17. ábra. A tálasedény katlankemencébe rakásának vázlata Imre Sándor hódmezővásárhelyi-tabáni tálas elbeszélése alapján. Az „élibe állítás", „csűbe égetés" módja. A felső ábra a berakott kemence keresztmetszetét szemlélteti, az alatta levő ábra az alsó sor felülnézetét metszetben

volt. Sok volt benne a kajsza. Csípődött nem volt közte, könnyen összeragadt. Annyira *sűrű edény* volt, hogy 24 órát is eltüzelték. „Most meg — mondja Imre Sándor, — ugyanaz a katlankemence 12—13 óra alatt kiég, mert a csípődött közte van, a láng bejár, kevesebb edény belemén, de nem kell neki annyi fa." — „Sokat gyomroltunk avval a sok hajigálással, — emlékszik vissza. — Mindig hátrafelé akart dűlni az edény, pedig használtunk *támasztófát* is, mégis már a közepén teljesen élibe állt az edény. Okos volt, aki kitanálta, hogy borítva égessük."

Vásárhelyen maga a kemence padozata is a *csűbe égetés* rakodási rendszerének megfelelően alakult ki és a *karok, karpálcák* párhuzamosan egymás mellett fekszenek a lábakon, amint ezt Kiss Lajos dolgozatának 10. és 12. ábrája szemlélteti.[154]

Kiss Lajos részletesen leírja a *borítva égetés* módját, amely kihasználta azt, hogy az egymást követő tálméretek sorozatosan egymásba illettek és így minden lefelé borított nagy tál alá sorozatosan beletehették a kisebbeket, amelyeket együttesen *févaljnak* neveztek.[155]

A 30 nagy tálnak feltétlenül meg kellett lenni a száz edényhez és csak annyi *száz edényt* lehetett összeállítani, amennyihez elegendő nagy tál volt. Ezért a tálasnak nagy kára lett belőle, ha a nagy edények eltörtek, mert akkor a többit darabszám kellett eladnia, ami az első világháború előtti időkben hátrányos volt.

Nemcsak az edények formája és mérete készült tervszerű rend szerint, hanem a színezés is. „Égett egy kemencében 800 tányér, — mondja Imre Sándor — ebből volt 100 fekete, 100 piros, 600 volt a sárga, — ez mind így égett abba az időben, Tabánba. Ezért *tarka edény*. Azért, hogy ilyen vegyes volt". A tálakat pedig így osztották be: „most készült 80—90 füles tál, ennek fele sárga, de a széle felének fekete, fehér *ikszek*kel csinálva. Úgy nevezték, hogy *fekete pántlika szélű*. Mikor össze volt rakva az edény, tarkálott, felének a széle fekete pántlikás volt, fele pedig sárga volt." A tabáni *sárga edényesek, tarkások* nevét[156] jobban megértjük e megvilágításban: nem az egyes tál sárga vagy tarka voltát jelenti ez az elnevezés, hanem az összesség tarka megjelenését, az összerakott tálak szélének színes játékát és azt, hogy az edények közül a többség — mégpedig számszerűen kifejezhető arányban — sárga alapszínű volt. Tányérnál 75% a sárga, 12,5% piros, 12,5% fekete, tálaknál 50% sárga, ebből 25% fekete pántlikás, 25% sárga szélű, 25% piros alapú, 25% fekete alapú.

Egy másik mester — Kakasos Nagy Gábor — más beosztás szerint dolgozott. A kereskedő 6 katlan edényt vett meg tőle egyszerre, ennyi fért egy vagonba, ebből 3 katlan *fehér alapú kékvirágos* lett, 3 *sárga kakasos*, azaz sárga alapú, részben kakasmintás.

Hódmezővásárhely Újvárosában Kiss Zoltán mester elbeszélése szerint (aki 1897-ben kezdett önállóan dolgozni) 1500—1600 fért a kemencébe, de csak 1200-at raktak össze a kereskedőnek, „az volt egy jó kocsival", a többi maradék lett. Újvárosban nemcsak tálas edényt csináltak, hanem *szilkét* és kisebb *findzsát* is. Ezért *szilké*seknek is mondták őket.[157] Újvárosban 30 kisebb-nagyobb szilkét és 5 egyliteres findzsát számítottak száz

[154] Uő. Ethn. XXV. (1914), 10. ábra 256. és 12. ábra 257.
[155] Uő. Ethn. XXVI. (1915), 71.
[156] Uő. Dolgozatok . . . , 200.
[157] Uo.

edényhez, és 10 födőt Tálból Újvárosban is, mint Tabánban 30-at számítottak, de mivel itt nem öt, hanem hétféle tál volt, (kétféle *leveses tál* is volt), ezen belül az arányok megváltoztak.

Hódmezővásárhely Újvárosában tehát az 1890-es évek végén Kiss Zoltán szerint ilyen volt az edény összetétele:

100 edény, amit a kereskedőnek adtak el:			1200 edény, egy katlan edény:		
első tál	2		*első tál*	24	
második tál	2		*második tál*	24	
nagyuras tál	2		*nagyuras tál*	24	
nagy leveses tál	2	30 *tál*	*nagy leveses tál*	24	200 *tál*
leveses tál	6		*leveses tál*	72	
porciós tál	6		*porciós tál*	72	
pici tál	6		*pici tál*	72	
tányér	33		*tányér*	400	
parasztcsésze	5		*parasztcsésze*	60	
urascsésze	5		*urascsésze*	60	
födő	10		*födő*	120	
szilke	25		*szilke*	300	
findzsa	5		*findsza*	60	

Mezőtúron, a korsós központban az egész számítási rendszer alapja a korsó volt és *korsószám* beszéltek.[158] A *korsószám* értékegység volt, amelyhez a többi edényt viszonyították és ezt nagyjából az állattartási *számos állat* fogalomhoz hasonlítható. A kereskedőnek eladott *száz edény* nem száz darab edényt jelentett Mezőtúron, hanem száz *szám* edényt, 100 *egyes* korsó értékének megfelelő edényt. Hogy ez a rend már a múlt század elején ki volt alakulva, azt a mezőtúri céhiratok két bejegyzése bizonyítja 1813-ból, illetve 1818-ból. Ekkor még fekete mázatlan edényt égettek Mezőtúron, tálas edény akkor még nem készült ott. *Korsó, kanta* mellett *laskaszedő, mozsár, fedő* és *köcsög* került eladásra.

Az 1813-ban alakult „Czéh Forma Társaság" rendtartásának 6. cikkelye így hangzik:

„Az Edények készítése 's el adása e szerént rendeltetett és határoztatott meg;

A' Hármas számú Korsónak darabja 6 v. 7-fél ittzés legyen
A' Négyesnek — — 4 v. 4,5 ittzés „
A' Ötösnek — — 3. —ittzés „
A' Laska szedő Négyivel egy számba mennyen
A' Mozsár Ötivel a' Fedők 15 tivel

Az Apró gyermekeknek való Kis Korsó Tizével. Akik pedig az edényeket a' most ki szabott mértékhez nem csinállyák, s' eladáskor igazán ki nem rakják, a' kár térítésen kívül mindenkor 10 garasra büntetődnek."

A *Hármas számú Korsót* úgy értelmezzük, hogy az illető korsónagyságból három darab kellett *egy számba*, míg a kisebbekből négy, illetve öt.

[158] Vö. Molnár Ilona i. m.

1818-ban újra szükség vált arra, hogy leszögezzék, hány edény tartozik egy számba.

„Az edényeknek meghatározott rendi mely végződött közönséges végzésbül. 1818-dik esztendőben Március 29-én ezeknek jelenlétekben, úgy mint, Comisárius Buzi János Uram és Czéh Mester Csáki János Uram és S Atya Mester Varga István U. és több Társaik jelenlétükben a Melly is így rendelődött.

Az első számos egy	10 ittzés
második 2 tös	6 ittzés
harmadik 3 as	4 ittzés
4szer a Laskaszedő	2 kettesivel
4ször a Mozsár	3 hármával
kis tsetses korsó	4 négyivel
a Fedő légyen	6 hatával
Öt ittzés kötsög	2 kettéjivel
a három ittzés kötsög	3 hármával
a két ittzés kötsög	4 négyivel;

a meghatározott edényeknek árra százszámnak 25 R. fra határozódott."

Az 1818-as *meghatározott rend*ből kitűnik, hogy időközben jóval kevesebb darab edény ment száz számba mint korábban.

Egy szám értéke	
1813-ban	1818-ban
	1 db 10 iccés edény
3 db 6—7 iccés korsó	2 „ 6 iccés edény
4 „ 4—4½ iccés korsó	3 „ 4 iccés edény
5 „ 3 iccés korsó	
10 „ kis korsó	4 „ kis csecses korsó
4 „ laskaszedő	2 „ laskaszedő
5 „ mozsár	3 „ mozsár
15 „ fedő	6 „ fedő
	2 „ 5 iccés köcsög
	3 „ 3 iccés köcsög
	4 „ 2 iccés köcsög

Míg 1813 ban 3 darab 6 *iccés korsó* volt egy szám, 1818-ban csak 2 kellett, ugyanúgy 4 darab 4 *iccés korsó* helyett csak 3 darab 4 *iccés edény*. Az *apró gyermekeknek való Kis Korsó*ból nem 10, csak 4 kellett egy számba. Míg 1813-ban 4 *laskaszedő* volt egy szám, most csak 2, és 5 mozsár helyett csak 3 kellett.

Újabban fennálló edényből, *korsóból, kantából, köcsögből, szilkéből*, illetve *bögréből* az 5—6 literes ment „egy számba" és ezért *egyes korsó*nak, *egyes kantá*nak mondták. Az utána következő méretű 3 literes edénnyel úgy számoltak, hogy 3 darab 2 számot ér („három kétszám") és ezért *hármas korsó*nak, *kantá*nak nevezték. Az ennél kisebb edényekből kettőt adtak egyszámba, párosával adták. Ezért a kétliteres korsó *páros korsó*, a két literes és két és félliteres köcsög *páros köcsög*, de a másfél litereset is párosával adták, mondván, hogy „egyik viszi a másikat." Az 1930-as évekig még az egyliteres köcsög is párosával ment, utána 3 lett egy szám. Kisebb edényeket ötösével adtak, az *ötös bögre* között volt *kis korsó, kis köcsög, kis szilke*.

5—6 literes *egyes* fennálló edény	1 db	1 szám
3 literes *hármas* fennálló edény	3 ,,	2 ,,
1—2 ½ literes *páros* fennálló edény	2 ,,	1 ,,
½ literes *ötös bögre*	5 ,,	1 ,,

Az edények megszámolását, olvasását — amikor átadták a kereskedőnek — *százalás*-nak nevezték. ,,Mikor százaljuk az edényt, ötöt rakunk együtt és úgy százaljuk.'' Erre vonatkozik a figyelmeztetés az 1813-as rendszabályzatban, amely 10 garas büntetéssel fenyegeti azokat, ,,kik pedig az edényeket... el adáskor igazán ki nem rakják''.

Amikor Mezőtúron a tálasedény készítését átvették Hódmezővásárhelyről, számolási rendszerüket a tálakra is alkalmazták. Az *első, második, harmadik* és *negyedik* tálnagyság (1. tálméret táblázat) ,,egyes korsószámba ment'', azaz annyi számot ért ahány darab volt, mert ,,egyik viszi a másikat''. A *hármas* egységet a tálaknál kihagyták, de a bérezésnél — mint majd látni fogjuk — alkalmazták. A *páros tálból* két darab ment egy számba, a *tányér*ból pedig három egy számba. Ezért a kereskedők *hármas*nak is mondták a tányért, de csak a kereskedők, a mesterek nem. Utána az *ötös*, majd a *tizes csészék* következtek, ezekből 5, illetve 10 tartozott egy-egy számba. Az *ötös, tizes* elnevezések általánosak voltak a mesterek körében is.

Míg ezek az elnevezések a tálak méretére vonatkoztak, forma szerint más elnevezés illett a tálakra, és a formák nem minden méretben készültek. (L. 2. táblát.)

Legáltalánosabb forma volt a *paraszttál*, keskeny szélű, sínenélküli tál, amely az összes méretben készült. A tányér nagyságú tálat *tálállású tányér*nak, *táltányér*nak, illetve *csészé*nek mondták. *Leveses tál*nak nevezték a szintén sínenélküli, de széles szélű formát, amely csak néhány méretben készült, a negyedik méretben és akkor *nagy leveses tál*nak vagy *egyes leveses tál*nak mondták, *(egyes*, mert egy darab ment egy számba,) és a *páros tál*lal azonos méretű *páros leveses tál* vagy *kis leveses tál*, amelyből viszont kettő ment egy számba. Ha tányérméretben csinálták a leveses tál formát, akkor *bolond csészé*nek nevezték. A *leveses tál*at nem szerették csinálni, mert széles szélével két tálnak elfoglalta a helyét a kemencében. Ezért mindig kevesebbet csináltak belőle. Volt *kihajtott szélű tál* is, ez olyan nagyságokban készült, mint a leveses tál, a legnagyobb méreteket nem csinálták belőle. *Tányér* forma (a tállal ellentétben since van) csak tányérméretben vagy annál kisebb, *ötös* vagy *tizes* méretben készült. Mezőtúron és másutt is a legnagyobb tál méretek lassanként elmaradtak, *első, második* tálat egyre kevésbé csináltak, mert a nagy tál korongolása nagyon megerőltető, főleg a hasizmokat feszíti meg. Mezőtúron az utóbbi évtizedekben elmaradoztak az említett tálformák is és újabb tálformákat vezettek be, a *kásás tál*at és a *gubóci* vagy *kupak tál*at, amelyek már csupán a kisebb méretekben készülnek.

A mezőtúri katlanba kevesebb edény megy, mint a hódmezővásárhelyibe, de az is igaz, hogy korsóból, fennálló edényből kevesebb fér el, mint tálasedényből. Az első világháború előtt 300—350—400 *korsószámos* katlanok voltak Mezőtúron, azaz akkora katlanok, ahol nem 350 darab, hanem ennyi *szám* edény fért el, ,,egy kis paraszt szekérre való''. ,,A kofának, ami a kemencében volt, az minden ment''.

Ürmértékben is szokták számolni a katlan térfogatát. Az *egyes korsó* 6 literes lévén, egy 400 *korsószám* nagyságú katlan 2400 literesnek felel meg.

2. tábla

Mezőtúri tálasedény méretek és formák

	Első tál kb. 52 cm	Második tál kb. 42 cm	Harmadik tál kb. 36 cm.	Negyedik tál kb. 32 cm	Páros tál kb. 26 cm	Tányér kb. 20 cm	Ötös csésze kb. 16 cm	Tizes csésze kb. 13 cm
Paraszttál	első paraszttál	második paraszttál	harmadik paraszttál	negyedik paraszttál	páros (kis) paraszttál	táltányér v. tálállású tányér	ötös tálállású csésze	tizes tálállású csésze
Leveses tál				nagy (egyes) leveses tál	kis (páros) leveses tál	bolond-csésze		
Kihajtott szélű tál			harmadik kihajtott szélű tál	negyedik kihajtott szélű tál	páros kihajtott szélű tál	kihajtott szélű tányér		
Tányér						tányér	ötös csésze	tizes csésze
Kásás tál					kásás tál	kásás tányér		
Gubóci v. kupaktál				negyedik kupaktál	páros kupaktál	kupak-tányér	ötös kupak-csésze	tizes kupak-csésze

A munkateljesítményt, a nyersanyagszükségletet is szokás literszám kifejezni. „Augusztustól decemberig 4000 szám, azaz 24 000 litert megcsinált ez a műhely" — mondja az egyik korsósasszony. 8—9 mázsa agyag kell egy 800—850 literes katlan kiégetéséhez, mondták máskor.

Mezőtúron, ahol a mesterség a korsósságból nőtt ki, a berakodás menete egészen más volt, mind Hódmezővásárhelyen. Míg Vásárhelyen a tálat mindjárt a *kar*ra teszik, Mezőtúron az alsó sorra fennálló edényt raknak, régebben korsót, újabban, amióta nem készül annyi korsó, köcsögöt. Erre kerülnek a tálak a fal mellé *karikára*. A kemence *karja*, — a tüzelőteret és a rakodóteret elválasztó padozat is — egészen más szerkezetű, mint Vásárhelyen és körcikk alakú darabokból áll.[159] Míg az *élibe* állított vásárhelyi tálasedény *sűrű edény*, a fennálló edény *ritka edény* és ha nincs közte tál, akkor olyan ritka, hogy „kijön a láng" és „több fa kell neki, több erő hozzá". A korsós két dologra törekszik, mondta ifjabbik K. Sebestyén János, egyrészt gazdaságosan kihasználni a helyet, tehát minél sűrűbben rakni az edényt, másrészt mégis teret hagyni, hogy a gőz eltávozhasson. „Sokszor azt mondjuk, felfele van a porta, mert a végtelenségig szeretjük kihasználni a katlant", — azaz felül nyitott a katlan, felfelé lehet még fokozni a rakodást. Aki tudja a tűz játékát, az akármilyen magasan helyezi el az edényt a katlanban, megered rajta a máz, magyarázza K. Sebestyén János.

Kálnai Antal mezőtúri edénykereskedő emlékezete szerint Mezőtúron a századforduló táján a *vegyes edény* összetétele a következő volt:

első tál (abban 1 *vájling*)	12	db	12	szám
második tál	12—15	„	12—15	„
harmadik tál	20	„	20	„
negyedik tál	35	„	35	„
(Eddig mind *paraszttál* formájú.)				
leveses tál 30—36 db ebből negyedik tál méretben kb.	15	„	15	„
leveses tál páros tál méretben kb.	16	„	8	„
páros tál	60	„	30	„
tányér	200	„	66	„
csésze	150	„	30	„
tizes csésze (macskacserép, macskacsésze)	100	„	10	„

Tálasedény összesen tehát kb. 622 db 240 szám értékű készült. Ehhez jött a fennálló edény:

6 literes *egyes korsó*	50	db		50	szám
3 literes *hármas korsó*	30	„	100 korsó	20	„
(„három két szám")					
2 literes *páros korsó*	20	„		10	„
7—8 literes *egyes* vagy *nagy bögre*	10	„	70 bögre	10	„
3 literes *hármas bögre*	10	„		6	„
2 literes *páros bögre*	50	„		25	„
(abban volt *éjjeli, kancsó, szilke)*					

[159] Szabadfalvy József: *Die schwarze Keramik in Ungarn und ihre osteuropäische Beziheungen*. A. Ethn. VII. (1958), 20. ábra.

½ literes *ötös bögre* (volt benne *kis korsó, kis köcsög, kis szilke, kis bögre)*	100	db	20	szám
2 literes *nagy köcsög*	50	„	25	„

Összesen tehát kb. 270 db fennálló edény 166 szám értékben került eladásra. A fennálló edény és a tálas edény e szerint kb. 400 számnak felel meg, egy nagyobb mezőtúri katlan tartalmának.

Az edények összetételében a tálmennyiség állandó jellegűbb volt, míg a fennálló edények megoszlása évszakonként változott. Kántor Sándor, aki jól ismeri a mezőtúri edények rendszerét, azt mondja, hogy a tálat azért nem igen csökkentették és azért ragaszkodtak hozzá, mert a fennálló edény a kemencében „nem telített annyira" és a tálas edényből több áru, *több szám* jött ki. „Az öblös áru telített és nem nyomta úgy a számokat" — mondja. A kereskedő a tálas edényt kénytelen volt mindig átvenni, de eltette és akkor adta el, amikor tudta. Sokszor történt, beszéli Kántor, hogy a kereskedő lement Kisvárdáig, addigra elfogyott a szezoncikk és a fazekas is írt, hogy kész az edény. A kereskedő pénze már megvolt, hogy a következő árut átvegye, akkor megkért egy családot, hogy a ház padlására felrakhassa a maradék edényt. Így az edénykofának az egész útvonala mellett minden nagyobb helységben volt *raktára* és nem kellett visszamenni az edénnyel Mezőtúrra.

Főleg a fennálló edények összetétele módosult az évszakok szerint, a termelés szezonjellegű volt. „Úgy osztottuk be, ahogyan a kofa parancsolta", — mondják a korsósok. Tavasszal először sok nagy köcsög kellett, „míg a mező tart", később, mikor már apasztottak a tehenek, sok kis köcsög. Szilkéből kora tavasszal inkább a félliteresek, literesek keltek el, azt vitték, mikor mentek veteményezni. Mikor „jön a kapálás" korsót vettek és literes, másfélliteres, *páros szilkét*. Szilkét főleg azokban a falvakban használtak, ahol nem nagy a határ, mondja Kántor. „Nálunk Karcagon 8—10 literes szilkék domináltak", de csak kapáláskor, aratáskor, mert cséplésekor kiköltöztek a tanyára és kivittek minden edényt és ott főztek mindent.

„A tálas edény, az nyáron volt, — mondja a mezőtúri K. Sebestyén János. „Tavasszal is kellett a tálas edény. Tavasszal van a kocsonyaszezon, arra Hevesbe a kocsonyát főzték, mert jöttek a lakodalmak. A legnagyobb tálak nyárba kellettek, mert a juhászok fejtek és a tálba szoktak beoltani." — "Szeptemberben készült az éjjeli, mert az októberben került eladásra." Novemberben leállottak a kereskedők — mondja idősebb K. Sebestyén János — március utoljáig nem is indultak. A szegény korsósnak nem volt annyi pénze, hogy raktárra csináljon. A nyers edényt megcsinálta, de égetni nem égette. Csak olyan *ötösöket*, félliteresket csinált, amit könnyen lehet télen a ház körül szárítani... Magános ember hét katlannál többet nem igen csinált (évente). "Nekem nem volt segédem soha, én magam dolgoztam mindig, míg a család oda nem került" — mondja.

Aszerint is változott évszakonként az edénykészítés menete, hogy mikor milyen edényt előnyös csinálni. A fazekasságnál az egyik legbajosabb dolog, hogy elegendő hely legyen az edényszárításra, főleg a tálasedénynek kell nagy terület, a fennálló szűkebben is elfér. Ezért nyáron van a tálas edény készítésének időszaka, amikor az udvart tele tudják rakni vele és a napon gyorsan megszikkad. Régebben a korsót inkább télen csinálták. A műhelyben a

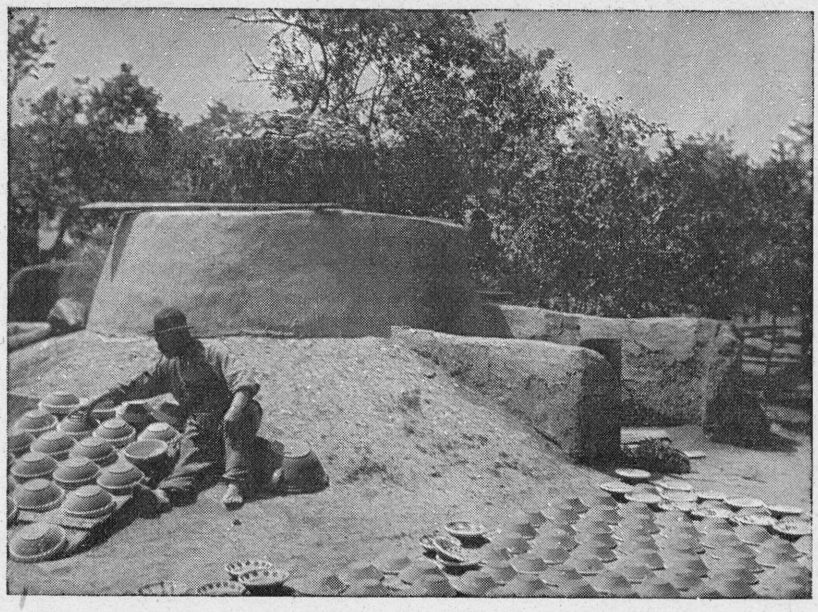

18. ábra. A tálasedény készítésének ideje a nyár, mert szárítása sok helyet igényel. A háttérben *katlan*, fazekaskemence. Mezőtúr, *Haranghy Gyula* felvétele, 1919.

lázsafára szegek voltak verve és a megszikkadt korsókat arra akasztották. Azután a mennyezeten levő *gőzlyukon* át adogatták fel őket a padlásra. 1000—1500 korsót is felraktak a padlásra egy télen, emlékszik vissza Badár Balázs. Tavasszal, mikor újra elkezdték az égetést (ti. a szabadban álló katlanban télen a nagy hőkülönbözet miatt nem lehetett égetni) „csak a lyukak közé tettek másfajta edényt, literes köcsögöt vagy szilkét".

Hódmezővásárhelyen — írja Kiss Lajos — újesztendőtől márciusig *padlásra dolgoztak*, a mester findzsát, bögrét, apróságokat csináltatott, csészét, tányért. Tavasszal és nyáron viszont az *ország részére* dolgoztak a tálasok és folyóedényt csináltak.[160]

Kiss Lajos azt is szépen írja le, miképpen változott a folyóedény összetétele a megrendelők igénye szerint. Aratás után jöttek edényért a csanádi *rácok*, akiknek nem kellett nagy edény, nagy tál, hanem az edény apraja, úgyhogy „az odavaló edénybe tehát első —, füles és második tál helyett harmadik tálból 10 darab, a porciósból 20 darab esik minden százhoz". Ezzel szemben, írja Kiss Lajos: „A németajkúak meg éppen a nagy edényeket veszik, tehát az első —, és füles tálakat".[161]

Nemcsak évszakonként, történetileg is változott az edények összetétele. Az idézett mezőtúri 1813-as és 1818-as szabályzatok mutatják, hogy az értékek időközben megváltoztak és szükség volt arra, hogy újból lerögzítsék őket. Egyes edényformák kiszorulását mi sem jellemzi jobban, mint éppen az arány-

[160] Kiss L. i. m. Ethn. XXVI. (1915), 64.
[161] Kiss L. i. m. Ethn. XXVII. (1916), 98.

számok eltolódása. Mezőtúron nem emlékeznek már arra az időre, amikor csakis korsóféle készült, mert már az 1850-es években vezették be a tálasedényt. De úgy látszik, később is voltak kereskedők, „akik elmentek Vásárhelyre egy szekér tálért, ha itten nem győztek csinálni". És volt olyan mester, „olyan nagyon nagy korsós", aki főleg csak korsót csinált a régi hagyományoknak megfelelően. Az 1900—1910-es években „nem is katlan edény volt, ha száz korsót bele nem tett kantával vegyesen", mondja Szappanos András. 1908-ban, emlékszik vissza ifjabbik Badár Balázs, egyik rokona, Fadgyas, még 120 korsót csinált egy 500-as katlanba. Ő maga az 1920 as években már csak 30—35-öt. Az 1930-as, 40-es években pedig 4—5 korsót csinált egy-egy katlanba, „ha rendelt az a kofa, azt is olyan vászonkorsót, mezőre, sokszor meg nem kellett egy se".

Az edények *öntőfestékk*el, alapfestékkel, (engob-bal) való *öntése* is tervszerűen történt a kemence lehetőségeinek szemmeltartásával. Mezőtúron a sárgás *dudi* mellett régebben fekete és vörös alapszínű edényeket, újabban pedig fehér és krómzöld színűeket *öntenek*. Varga Pálné, aki ma is piacra dolgozik, elmondja, hogyan osztja be az edényt a három szín, dudi, fehér és zöld között. „Tálneműnek fehéret többet öntünk, csak egynegyedét dudit" — mondja. Zöld nem készül tálból. A többi edénynél, köcsögnél, bögrénél elég egyforma az elosztás: „Beosztom, hogy igen egyenlő legyen, de azért mink úgy égetünk, hogy fehér több" — mondja. „Minden színnek megvan a helye a katlanban. A tűz adja meg a tökéletes színt. Alul a fehér, mind a kétszer, mert az nagy tüzet kíván, akkor lesz tisztaszínű. A zöld pedig a derekában, ott legegyenletesebb. A dudi az legigénytelenebb, bár az is legszebb, ha alul ég, de hát a dudit odatesszük, ahol neki jut hely."

Vannak, aki *piros* (vörös-barna) és *fekete* alapfestékű edényt öntenek, mondja Vargáné, de minthogy a piros és fekete szintén alulra kívánkozik a katlanban, ahová a fehér, az olyan mesterek, mint őkmaguk, akik sok fehér edényt készítenek (s tegyük hozzá, újabban ennek van keletje inkább), nem öntöttek se pirosat, se feketét. A *ragacsolás*nál (kemencében való összeragadás) is árt a fekete a fehérnek. Bizonyos alapszínekre való specializálódás tehát kizárhat más színek alkalmazását.

A színek tervszerű beosztására Hódmezővásárhelyről már idéztünk adatot. Tudomásunk van hasonló rendszerességről Szekszárdról is, ahol „egy fél kemence fehéret készítettek és egy fél kemence vörös-feketét".

A bérezés is *százszám*, a számolási rendszer értékegységei szerint történt, de olykor némi módosítással. Ki volt szabva a szakmány, amennyit egy nap korongolni kellett, mondja ifjabbik Badár Balázs, apjának legénykoráról szólván. „A korsóból 40 volt, egy második, harmadik éves inasnak 30-at kellett csinálni, mindig kevesebbet, mint a segédnek." A mezőtúri céhiratokban számos bejegyzést találunk a múlt század első feléből, amely közli, hogy a szerződtetett legénynek mennyi legyen a bére és mekkora szakmányt kell dolgoznia. A bér ruhaneműn kívül rendszerint „egy 50 számos katlan korsó", a szakmány többnyire napi 50 *ötös* (5 iccés) korsó, illetve 50 *hatos* korsó, télen pedig ennél valamivel kevesebb.

Az időbér, napszám helyett a *százszám* való bérezés oly általános lehetett a fazekasiparban, hogy a dunántúli Tatán a fazekasmesterek bérmunkásait nem napszámosnak, hanem *százszámos*nak hívták.[162]

[162] Körmendi Géza i. m.

A két legnépesebb és legdifferenciáltabb alföldi központ után nézzük meg Tiszafüredet, amelynek művészetét oly jól ismerjük[163] és amelynek mesterségéről oly keveset tudunk. Napjainkban már nem dolgozik Tiszafüreden fazekas, de sikerült még az egyik híres mester, Nyúzó Gáspár özvegyével beszélni, aki férjhezmenetelekor, 1888-ban kerül először fazekasműhelybe. Tiszafüreden csupán mintegy 12 mester volt és céhbe sose tartoztak (mint a mezőtúriak vagy a hódmezővásárhelyiek). Leginkább *fazekas*nak, *cserepes*nek mondták magukat. „A cserepeseket kontároknak vették, nem tartották mesternek. *Gyepmunkás*, hogy a fődből dolgoztak. A fazekasokat már akkor hítták (fazekasnak), mikor az ipar fellendült, akkor már bevették. Már 1888-ban iparosok voltak". — „Ha valaki kérdezte, mi az uram: ‚Bögretemető!' — 'Mi az?' — 'Jöjjön és nézze meg!' — felelte rá". — mondja Nyuzóné. Leginkább tálasoknak lehetett volna őket mondani, mert főleg tálasedényt csináltak, ezenkívül köcsögöt, szilkét, — korsót nem, azt nem állta az agyagjuk. „Füredi földből a korsó hamar megbüdösödött, meg levelt mindig, úgy szivárgott belőle a víz. Az túri volt mindig".

A katlanban égetett edénymennyiséget Tiszafüreden is *szám* szerint tartották nyilván és százával adták el. Nyuzóné szerint 500—550—600 edény égett egy kemencében, tálas edényből több, 500—550, fennállóból kevesebb, 400—450, de nem ennyi darab, hanem ennyi *szám*. A mi számításunk szerint azonban valamivel több lehetett. „Már az én időmben se vót jó ára az edénynek" — mondja az 1888 utáni évekre Nyuzóné. „Százat mikor, hogy adták el. Azelőtt volt 7—8 forint is száza. Az én időmben már csak 5 forint volt száza. Egy katlan edény ára 25—30 forint. Nem adták százával, csak ha egy kemencével megvett. Egy számba ment nagy, kicsi, minden. A nagy tál éppen annyiba volt számítva, mint a tányér. Csak a fedő, meg a páros kis tányér (és a páros kis bögre) számított kettőt, és a tizenötös, abból 15 ment 10 számba".

A számozás Tiszafüreden tehát nagyrészt annyi számot jelentett, ahány darab edény, mint Hódmezővásárhelyen, de a kis méreteket a mezőtúri számozáshoz hasonlóan vonták össze. Amennyire Nyuzó Gáspárné szavai alapján rekonstruálni lehet, felsoroljuk, hogy Tiszafüreden mekkora mennyiség készült egy-egy kemence edénybe tálas edényből, szilkéből és köcsögből. Ennek megértéséhez azonban szükséges, hogy előbb ismertessük a tál- és tányérformákat.

A múzeumi anyag alapján is megállapítható, hogy Tiszafüreden többféle formájú tálat készítettek. Az egyik forma sincnélküli (Tiszafüreden *férc*-nek mondták a tálnak azt a törésvonalát, amelyet múzeumi szaknyelven hódmezővásárhelyi kifejezéssel *sinc*-nek mondunk), és kivül félig mázas, ezt nevezték *tál*nak. A *paraszt* tál külseje mázatlan, *paraszt*, formája *sinces*[164], mint egy nagy tányér, díszítménye is a tányérokhoz hasonló, *canglis*, félkörívesen leöntött. A *tál* és a *paraszt tál* minden méretben készült, a tányérnagyságú kicsi tálat *fityelkának* mondták. A tálhoz hasonló sincnélküli forma a *leveses tál*, amely szintén kívül mázas volt és szélesebb széllel vagy pedig kihajtott széllel készült. *Leveses tál*at csak néhány méretben csináltak. Tiszafüredi különlegesség a *pecsenyés tál*, más néven *csipkés szélű* vagy *csipkés tál*, ujjbenyomásos szél-

[163] Viski Károly: *Tiszafüredi cserépedények*. Bp. 1932.

[164] Tiszafüredi adatközlőim azt mondták, hogy az a *paraszt tál*, ami kívül mázolatlan, de alakját nem írták le. A múzeumi anyag alapján megfigyelhető, hogy a tiszafüredi tálak közül a sinc nélküli forma kívül is félig mázas, viszont a sinces forma mázolatlan külsejű, ezért az utóbbit azonosítjuk a *paraszt tál*lal.

díszítéssel; *kásás tálnak* is használták. Ezt nagyobb méretben nem csinálták. A kihajtott szélű *tormás tál* csupán tányérméretben készült.

Tálas edényből Nyuzóné emlékezete szerint körülbelül a következő mennyiséget készítették darabszámban:

nagy tál	25— 30	db
második tál	30— 35	,,
kisebb leveses tál	25	,,
pecsenyés tál	25— 30	,,
krajcáros tál mázas is, *paraszt* is	40	,,
tormás tál	40	,,
tányér	100—150	,,
fityelka	40	,,
tizenötös	40— 50	,,
páros kis tányérok	30— 40	,,

összesen: 395—480 darab tálas edény,

de minthogy a *tizenötös* és a *páros kistányér* kevesebbet ért, ez kb. 365—440 *szám*nak felelt meg.

Szilkét, bögrét a következő méretekben készítették:

első szilke, 4 literes	25—30 db
második szilke, 2 literes	30—35 ,,
harmadik szilke, 1 literes	25—30 ,,
negyedik szilke, ½ literes	?

A negyedik szilkébe nemcsak *gömbölyű szilke forma* tartozott, hanem laposfenekű *bögre* is és *kis kancsók*at is készítettek közéje. A negyedik szilkére azt mondja Nyuzóné: ,,Az csak *bögre* volt nekünk". — ,,Nem tudom, egy vagy két deszkával csinált bögrét" — ti. a frissen korongolt edényt deszkára tették száradni és így is számbavették a készített mennyiséget.[165] A szilkéket a kemencébe úgy rakták be, hogy a *nagy szilke, első szilke* megtöltve ment literes szilkével, a *második szilké*be pedig *félliteres bögre* ment. — Összesen kereken 100-ra tesszük a szilkék számát.

Köcsögből vagy 200 darab készült, kisebb-nagyobb méretben, 1, 1½ 2, 3, 4, 5 literes nagyságban. A nagyobb köcsögöket *cifrázták*, a kisebbeket csak *zsinórozták*, *tiszta piros* volt, (valószínűleg mázatlan), a nyakán fehér csík. Az egyszerű köcsög volt tehát Tiszafüred egyik legfontosabb cikke. Ezenkívül *éjjeli* is készült 20—25 darab. Végül pedig fedő, 30—40 pár, páronként olvasták, mert kettő ment egy számba.

Ha összeadjuk ezt a mennyiséget, akkor nagyjából

tálas edényből	400
szilkéből	100
köcsögből	200
	700 edény, illetve ennyi

szám az összeg, több, mint amit egy kemence tartalmának mondott Nyuzóné. Valószínű, hogy hol egyik, hol másik edényből készült több vagy kevesebb, az évszakok szerint.

[165] Kiss L. i. m. Ethn. XXVI. (1915), 51. elmondja, hogy melyik nagyságú tálból, tányérból hány darab fér a meghatározott méretű dolgozódeszkára.

Az Alföld környéki központokban is hasonló rendszere volt a száz edényt alkotó folyó edénynek és a tálasedény méreteinek mint Vásárhelyen és Mezőtúron. Román János Sárospatak fazekasságáról szóló munkáiból megismerhetjük az ott szokásos méreteket.[166] (l. 1. táblázat.) Múzeumunk gyűjteményében egy teljes sorozat van Szkircsák Bertalanné műhelyéből, — olyan egyetlen teljes tálsorozata, amelyet nem utólagosan kellett összeállítani.[167]

A Dunántúlnak az Alföld felé eső központjaiban is az első tál volt a legnagyobb méret. Csákváron 100 darab tálas edény így oszlott meg:

első tál	1 db
második tál	4 „
harmadik, garasos vagy *gyúrótál* vagy *háromemberes tál*	8 „
nagy egyemberes tál vagy *kétemberes tál*	8 „
kis egyemberes tál vagy *egyemberes tál*	10 „
katonatál	50 „
tányér	10 „

A másformájú *kásás tál*ból 2 darab, a *leveses tálból* szintén 2, és 5 darab fennálló edény, pl. köcsög, kuglófsütő, éjjeli, egészítette ki a 100 darabot.

Csákváron a gyerekjátékot, az aprólékot, pici edényt, még ma is *százszámba* számolják.

kis butyogó (korsó)	10 db
kis tányér	20 „
kis kancsó	10 „
kis totya bögre	10 „
kis gömbölyű bögre	10 „
sütő (kuglófsütő)	10 „
kis lábos	10 „
bokály	10 „
spórkassza	5 „
kis éjjeli	5 „

Szekszárdon id. Tamás József szerint *egy vásárra való edény* így oszlott meg:

sárga tál	10 db
egyes tál	10 „
kettes tál	12 „
hármas tál	22 „
négyes tál	22 „
ötös tál	22 „
hatos tál	22 „
nagyobb tányér	100 „
kisebb tányér	50 „
vájling 5 méretben, mindegyikből 6 db	30 „
	500 db *lapos edény*

[166] Román János: *A sárospataki fazekasság*, Ethn. LXII, (1951), 326., 343., 30. ábra.
[167] 143. 308—143. 313.

köcsög	200 ,,
füles köcsög	100 ,,
szilke, különböző nagyságokban 22-évcl	100 ,,
totyabögre különböző nagyságokban 22-évcl	100 ,,
virágcserép	300 ,,

és ezenkívül néhány *asztali kancsó, tarkedli sütő, etető, itató, játék,* „Ez így volt, míg vásároztak, 1944-ig" — mondja Tamás József.

A tűzálló edények készítőinél is megtaláljuk a számozásnak és az edények egymáshoz való viszonyításának sajátos rendszerét. A csákvári *fazekasok* úgy számolták, hogy két egymásba rakott fazék, egy kisebb és egy nagyobb kiegészíti egymást és együttesen számít két fazék egységnek, ezért egy kemence áru, 600 fazék, nem annyira 600 darabot, mint 600 fazékegységet jelentett. A számolásnál csak a nagy fazekakat vették számba, de azokat duplán számították. Imre János fazekas szerint így oszlott meg ez a mennyiség:

kétfülű fazék	a fazék *öregje*	2—3 db	25 db	50 szám
szakálas		2—3 ,,		
nagykrajcáros		16—18 ,,		
garasos		60 ,,		120 ,,
kétemberes		150 ,,		300 ,,

Ezeket a nagyobb fazekakat a kisebb *bögrék*kel *megfiazták.*

bögre (kávés bögre)	40—50 db	40—50 szám

Ezt nem tudták semmivel sem megfiazni, viszont nem is tudták beletenni másba.

nagyobb *bögre*		
kisebb *bögre*	235 db	— szám

Ezek szerint ti. annyi bögrét csináltak, hogy elegendő legyen a *kétemberes*nél nagyobb fazekak megfiazására, de minthogy ott már számbavették, most nem számolt értékegységnek. A fazekashoz jött az úgynevezett

lábas	50 db	100 szám

A *lábas* közé számították a *kuglófsütőt, első-* és *második vájling*ot, *zsírsütőt*, de egy lábas értéke egy megfiazott fazékével volt azonos, ezért az 50 darab lábas kétszer annyi számnak felelt meg. Összesítve tehát egy kemence árut:

a fazék *öregje*	50 szám
garasos fazék	120 ,,
kétemberes fazék	300 ,,
kávés bögre	40— 50 ,,
lábas	100 ,,
összesen	610—620 szám

kerekedik ki, ez felelt meg 600 edényből álló egy kemence edénynek Csákváron.

A fazekak egymásba tevése, *megfiazása*, ami elsősorban a kemence terének kihasználása végett történt, egyúttal számítási egységgé vált. Így volt Erdélyben is, sőt Alsójárán a fazekak elnevezései is jelezték, mit mivel fiaztak meg.[168] Legnagyobb volt az *aprófőző*. A kétliteres fazekat, amivel a nagy aprófőzőt megfiazták, *aprófőzőbe való*nak nevezték. Az aprófőző után nagyságban a *ficsupor* következett, amelybe a négydecis *csuport* tették. Az *aránka* és az *ejteles* fazékba nem fért semmi. Az ejteles fazék, fejti ki Orosz Endre, nevét régi űrmértékből nyerte, a német *achtel* szóból.[169]

A régi űrmértékek rendszere legtisztábban a korondi fazekaknál maradt meg és itt az elnevezések pontosan a fazék űrtartalmát jelölik. Tófalvi Sándor elbeszélése szerint Korondon a következő méretekben és becslése szerint nagyjából a következő mennyiségben készítették a mázatlan fazekat:

kétvékás (kb. 50 literes)	kb.	10 db
vékás (24—25 literes)		20 ,,
félvékás (12 literes)		30 ,,
ejteles vagy *négykupás* (5 liternél több)		100 ,,
kétkupás (2,5 literes)		100 ,,
másfélkupás (1,75 literes)		100 ,,
kupás (1 liternél több)		200 ,,
félkupás ½ liternél több)		50 ,,
csipor (½ literes)		50 ,,
összesen:		660 fazék

Minden fazék tehát kétszer akkora, mint az előtte levő, kivéve a közbeiktatott *másfélkupás* fazekat.[170] (4 kupa = 1 ejtel, 4 ejtel = 1 véka, 4 véka = = 1 köböl. Az űrmértékek e rendszere szerint készültek a szemestermény mérésére használt kéregedények is, amelyeket néhány sófalvi hegyi család csinált, akiket *vékás*oknak mondtak. Volt *kéreg véka, fél véka, ejtel, kupa.*)[171]

[168] Orosz E. i. m. Sorba véve az alsójárai fazekakat:

aprófőző	17 literes
ficsupor	10 ,,
aránka	7 ,,
ejteles	3 ,,
aprófőzőbe való	2 ,,
csupor	0,4 ,,

[169] Melich János: *Ejtel.* Nyr. XXIII. (1894), 149.

[170] Vö. a szászcsóri fazék méreteivel, Irimie C. és Hoffmann H., i. m. 26., 31—33. és 49. ábra és 17.

két ,,*chierii*'' (egy ,,ferdela'') tartalmú fazék	20 literes
fél ,,ferdela'', azaz ,,*fele*'' tartalmú fazék	10 ,,
negyed ,,ferdela'', azaz ,,*sfartar*'' tartalmú fazék	5 ,,
egy ,,*cop*'' tartalmú fazék	2 ,,

[171] Vö. Léderer Emma: *Régi magyar űrmértékek.* Századok, 1923. 123. és 305 Léderer kimutatása szerint a kétszerezésen alapuló nyolcas űrmérték rendszert a XVI—XVII. században vettük át a Nyugattól — ahol ez római örökség — a régebbi török eredetű tizes rendszer helyébe és a mértékrendszer bevezetéséig, 1874-ig állt fenn.

Ezek a fazekak mind a szokásos formájúak voltak, az *ejteles* és az ennél nagyobbak kétfülűek, a többi egyfülű. Ezenkívül alacsonyabb ún. *puliszkafőző fazék* is készült, de csak három méretben:

ejteles vagy *négykupás puliszkafőző*	kb. 10 db
kétkupás puliszkafőző	20 „
másfélkupás puliszkafőző	10 „

összesen mintegy 40 puliszkafőző fazék készült.

Korsó is volt még az edényben, 3—4 literes, kb. 50 db. És mázatlan *cseréptál, mosdótál* is készült, kisebb, nagyobb, ebből is 50 darab.

Ha összeadjuk ezt a mennyiséget, 800 edény az eredmény és Tófalvi Sándor visszaemlékezése szerint általában 600—800 edény fért egy-egy katlanba. A fazékkal járó *szekeres emberek* mindig „egy katlan edényt" vettek, a fazekas előbb nem is vett ki a katlanból egy darabot se, nem bontotta meg, mert azt mondta „a szerencséjét eladta", akkor már nincs szerencséje a többi edényre. Amikor már eladta, akkor visszatartott magának egy pár darabot és abból ajándékozott el.

Míg Korondon csak fazék készült, Székelyudvarhelyen tiszta tálas edényt égettek, amelyet a korondiak és cigányok vittek eladni, a készítők maguk csak aratás után jártak vele, hogy búzáért cseréljék el. A két háború közötti időszakban öt műhelyben folyt a munka. Kovács Lajosék az özvegy elbeszélése szerint kéthetenként égettek 2000 darabot, amelynek fele tál, fele tányér volt a következő beosztásban:

kilencvenes tál (kb. 30—40 cm átmérőjű)	200 db
potrás tál (23 cm átmérőjű)	800 „
garasas tál (20 cm átmérőjű)	800 „
tányér	1000 „

és ezenfelül volt a *rigó*, a legkisebb tányér, amelyet csak rendelésre csináltak 50—100 darabot. Más edény egyáltalában nem készült akkoriban.

Kerek katlan kemencébe rakódtak. „Élére raktuk (mint Hódmezővásárhelyen régebben), alul kezdődött a kilencvenes tállal, felül a karikába a potrás tál, s aztán feljebb, amíg megtelt, tetejére a tányért. A tányért is karikába, csak borítottuk a tetejét. Úgy égetődött. Kétlyukú katlan volt a mienk. Gyilkos volt ezt égetni."

Láthatjuk tehát, hogy a beosztás Erdélyben is teljesen rendszeres volt[172] és az eddig ismertetett központoktól abban tért el, hogy a nagyobb méretek nem készültek és, hogy az *első tál, második tál* fogalma ismeretlen.

Az ország nyugati határvidékén ezzel szemben sokkal kevésbé kötött az edények mérete és számaránya.

Magyarszombatfáról is hasonlóan jártak faluzni, mint a korondiak, de míg a korondi fazekasok egy előre megállapodott árért adták el a katlan edényt és az elcserélt termény többlete a szekeresé lett, a vasmegyeiek magát a szemesterményt felezték el a fuvarossal. Magyarszombatfán nem tartották annyira pontosan számon, hogy melyik edényből mennyi megy a kemencébe, sőt a fazék méreteknek sem volt olyan kialakult rendszere, mint Korondon.

[172] Magyarláposon is százával számolták az edényt. Moldován V. szíves közlése.

Bár itt is mindenki tudja, hogy hány darab fér kemencéjébe, a számarányokra csak elnagyolt becsléseket tudnak adni. A tálaknak-tányéroknak sincs az a meghatározott rendje, amivel más vidékeken találkoztunk. A tányérokat nagyjából egy méretben csinálják, a tálakat meg „csak úgy szokták, most egy kicsit kisebbet, most nagyobbat". Nincs különleges elnevezésük, csupán használatuk szerint nevezik őket, *leveses, húsos* vagy *kocsonyás* tálnak.

Az edények számbavételének kérdése összetügg a kemence típusokkal és ezért kis kitérővel szólnunk kell a tárgyalt központok kemencéiről. Az alföldi központokban és környékükön, Csákváron, Sárospatakon, kerek alaprajzú ún. *katlan kemencék*ben égettek, amelyben a tüzelőtér agyag vagy cseréplábakkal és karokkal van elválasztva a rakodó tértől. A boltozatos katlan belső terének edényekkel való telirakása gyakran felülről történik, úgy, hogy a fazekas bemászik a kemencébe és maga körül rakja az edényt a felfelé egyre szűkülő térben. A katlan berakásának központonként hagyományos módszere alakul ki. A kerek alaprajzú kemencének kezdetlegesebb formája az, amelyben a tüzelőtér és a rakodótér nincsen elválasztva egymástól és magából az edényből rakják ki az tűzjárat közötti lábakat. Korondon selejtesből, rossz fazékból csinálnak *lábat,* a legalsó *koszorút* abból rakják.[173] „Ott nincs jó edény, mert a nagy láng tönkreteszi az edényt." A rossz fazekat beteszik négyszerötször, aztán nem bírja, *rossz cserép* lesz belőle. Hasonlóan Gömörben, egyszer már kiégetett hibás edényből rakják a kemence *láb*at.[174] Magyarszombatfa vidékén, ahol kerek alaprajzú, csonkakúp alakú kemencét építenek, nem selejtet, hanem égetésre szánt 3—4 literes mázatlan fazekakat raknak *lábfazék*nak, — „paraszt volt az edény, hát a máznak nem ártott". Több nyugatdunántúli központban a kerek kemencével szemben emberemlékezet óta téglalap alaprajzú hosszú *kemencét* használnak és ennek is vannak igen kezdetleges formái. A vasmegyei Jákon olyan hosszú kemence volt, amelynek tüzelőtere és rakodó tere nem volt elválasztva egymástól és lábat alkalmanként virágcserépből és nagy lábasokból raktak.[175] A *hosszú kemence, német kemence* egyik előnye, hogy a berakódás sokkal könnyebb, a kemence keskeny oldala nyitott és a fazekas szépen behajolva kényelmesen rakhatja tele. Ez lehetővé teszi, hogy a berakodás rendje kötetlenebb, esetlegesebb legyen, mert nem kell annyira töprengeni a tér célszerű kihasználásán, mint a katlankemencénél.

Lehet, hogy a kemence típusok különbsége magyarázza, hogy Jákon a kemencében rakott edények mennyiségének és számarányának nincs határozott rendje. (Pedig Jákon dolgoznak kereskedőknek is.) Legfeljebb 300 köcsög, *tejes fazék* fért egy régi kemencébe és inkább azt tartották számon, hogy évszakonként melyik edényből mennyit csináltak. Sok virágcserepet égettek, tavasszal 50—100 tejes fazék ment a virágcserép , cserépalja és csirkeitató mellé, nyáron aratásra vagy 50 *bugyigakorsó*t, ősszel a virágcserépen kívül nagyobb fazekakat, lekváros edényt, csináltak. Télen tál—tányér-féle, *töpörtyős fazék, tepsi,* „télen mindenfélét csinál az ember". A tálasedénynek épp úgy nem voltak meghatározott méretei, akárcsak Magyarszombatfán, csupán kisebb és nagyobb tányér készült, gyerektányér és evő tányér, a tálakat pedig többnyire *salátás tál*nak szánták.

[173] Vö. Márton Gyula: *A zilahi fazekasmesterség.* Kolozsvár 1948. 31. „A berakás mindig körben s koszorúzva történik, tehát úgy, hogy az egyik (edény) feneke a másik szájához kerüljön."

[174] Márkus i. m. Melléte, EA 590.

[175] Fábián i. m. Vasi Szemle, II. (1935), 29.

Hosszú kemencében égettek a bakonyi központokban is, de itt már pontosan fel tudják sorolni, hogy melyik edényből mennyit égettek és mennyit adtak át a kereskedőknek. Sümegen Varga István elbeszélése szerint *kemenceszám* vették az edényt a századfordulón a kereskedők, „akármennyi hibás volt benne, az cakkompakk ment". Csak a *födőt* számították külön, az egy krajcár volt darabja. Egy kemence edénybe 1200 darab ment, fele tűzálló, fele nem. A sütő-főző edény így oszlott meg:

paraszt fazék összesen	300 db

*Hét iccés fazék*tól lefelé egészen az *iccés*ig, majd az ennél is kisebb *meszölyös fazék*ig készítették, leggyakoribb volt a *négy iccés, három iccés,* meg a *két és fél iccés fazék.* A parasztfazékhoz járul:

sparhert fazék	100 db
lábas	120—140 „
kerekes tepsi, prószasütő	30— 60 „
kuglisütő	50 „
hosszú sütő, kármentő (csak télen)	4— 5 „

A nem-tűzálló edények között fontos cikk volt a köcsög, több méretben, a kis *verdungos*tól 3 literig és az *ebédes pohár.* Vizes és boros *korsó* már kisebb mennyiségben készült:

tejes fazék (köcsög)	100—200 db
pohár	100 „
páros pohár	10 „
csörgős korsó	20— 30 „
kanta korsó	5— 10 „
csapos korsó (kancsó)	15— 20 „
kocsmáros korsó (nagy kancsó)	1— 2 „

Télire *éjjelit* készítettek, 100 darabot egy kemencébe.

A tálasedény méreteinek elnevezésére Sümegen éppen fordított számozási rendszert használtak, mint az Alföldön. Az *egyes tál* nem legnagyobb, hanem legkisebb a sorozatban, kb. 21 cm átmérőjű, míg legnagyobb a *hetes tál,* vagy *réfes tál,* mert közel egy rőf átmérőjű. Ezt *arató tál*nak is mondták, ebből ettek az aratók a mezőn. *Hetes tál*at azonban csak külön megrendelésre készítettek és így a tálak hat nagyságban, *egyes tál*tól *hatos tál*ig készültek. Azonkívül volt *tányér,* kívül is mázas *leveses tál* és kisebb-nagyobb *vájling,* a legkisebb akkora, mint egy tányér.

tál hat méretben	48 db
leveses tál	50 „
tányér	120 „
vájling	14 „

Összesen tehát kb. 232 tálasedény készült.

A sümegi fazekasokhoz hasonló arányban dolgoztak a tapolcaiak, de nekik fele akkora kemencéjük volt, kb. 600 db fért bele. A kereskedőknek szá-

szám adták el az edényt, kétszázat, háromszázat, némelyik elvitte mind a hatszázat. Tapolcán elmondták, hogyan alkalmazkodtak az edénymennyiség esetleges változtatásánál a kereskedők megrendeléseihez.

„Ők azt már előre megírták, hogy erre van szükség, miből mennyi kell", mondja az egyik régi mester, Hossóf János leánya. Minden két hétben, másfél hétben égettek, két korong forgott, a mester mellett egy segéd dolgozott. „Minálunk mindig sűrgős volt az edény, mert mindig sűrgették." *Paraszt fazék, tejes fazék, lábos* volt a fő áru, meg *tál, tányér.* Bizonyos edényeket nem készítettek, *csörgős korsót* nem csináltak saját szükségletre sem. „Még mink is úgy vettük a csörgős korsót, vittük, mikor kimentünk a hegyre. Fekete korsót, mert abba van a legjobb víz. Vázsonyban szokták csinálni a csörgős korsót."

A Nagyvázsonnyal majdnem egybeépült Nemesleányfaluban valóban égettek korsót, azonban legtőbb árujuk mégsem ez volt, hanem tálasedény, tál, tányér, köcsög, tavasszal virágcserép, valamint tepsi, lábas. Vöröses agyagból dolgoztak, amely nem volt tűzálló. Már 1834-ben megírta a Tudományos Gyűjtemény: „itt igen sok fazekasok laknak, kik leginkább tálat, tányérokat és lábasokat készítenek."[176] Használtak ugyan tűzállóbb, homokosabb agyagot is, de ebből csak kályhát, mégpedig *kupás kályhát* égettek, edényt nem, legfeljebb lábast és tepsit. Kőből rakott hosszú kemencében égettek és nagyon sok volt a selejt, 1600 edényből csak 1200 sikerült, a többi összetört. Százával adták a kereskedőnek. „Ők már meg voltak állapodva, hogy mindenből mennyinek kell lenni. Kirakták az edényt szépen sorjába, százával, mikor jött a kereskedő." A tál méreteinek elnevezése Leányfaluban ugyanolyan mint Sümegen, legnagyobb a *hatos tál,* amelybe 8—10 liter fér és kb. 65 cm átmérőjű és legkisebb az *egyes tál,* ennek csak 20 cm az átmérője. A különböző méretű tálakat olyan mennyiségben csinálták, amennyi egy-egy méretből keresztbe belefért a kemencébe, ha élére állítva sorba berakták. Leghátul ment a legnagyobb, a *hatos tál,* ebből 50 darab fért be, az *egyes tál*ból meg 250—300 ment egy sorba. A tálak tetejére keresztbe fektették a köcsögöket, majd a poharakat.

Az 1200 edény megoszlása így festett:

tál hat méretben	500—600 db
mázas tál	15 „
tányér, evőtál	100 „
kis tányér (100-at csináltak, de ez ajándéknak volt, nem számították bele)	
pohár	250 „
tejes fazék, egytől három literig	300—350 „
födő, alány tejes fazék volt	—
ivó korsó	50— 60 „
tepsi	15— 20 „
lábas (közte 1 háromlábú lábas)	20 „
virágcserép (csak tavasszal)	(300 „)

A kemence típus és a tálasedény számozási rendszerének összefüggésére érdekes fényt vetített egy beszélgetés a szekszárdi Steig Istvánnal, akinek nagy-

[176] Idézi Vajkai Aurél: *A Bakony néprajza.* Bp. 1959. 64.

apja Steig Flórián habán származású Szekszárdra költözött mester volt. Steig Flórián műheiyében kétféle munka folyt. Egyrészt folytatta a habán jellegű ónmázas fehéredény égetést, amely, mint a fajansz égetés általában, *hosszú kemencében, német kemencében* történt. Másrészt megtanulta a helyi fazekasok ólommázas, jórészt vörös és fekete színű edényeinek készítését, sőt a mázatlan fekete edények égetését is, az utóbbira *kerek katlankemencét* használt. A két kemence be volt építve a műhelybe és közös kéményük volt. Az ólommázas tálak formáinál, mondja Steig István, a helyi elnevezéseket használta, *első tál* volt a legnagyobb és sorba ment lejjebb, ezzel szemben a fehér ónmázas tálaknál az *egyes tál* volt a legkisebb, mint a bakonyi központok-

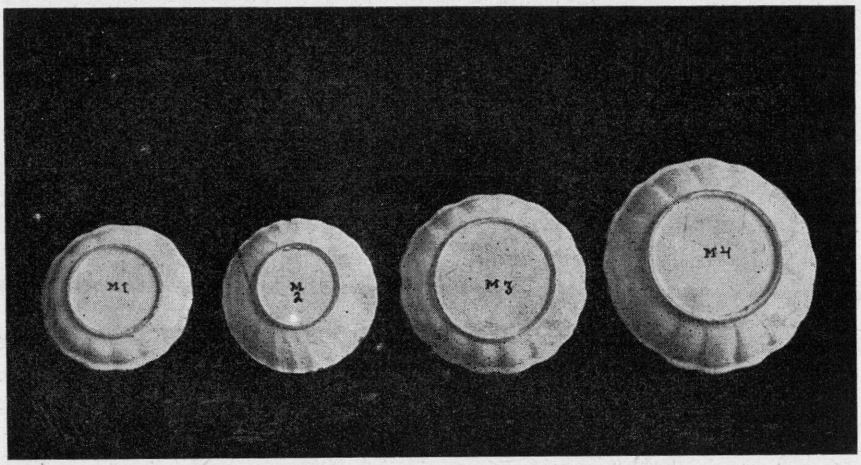

19. ábra. Ónmázas habán-hagyományú tálasedény méretek szerint. Az első szám a legkisebb darabot jelenti, ellentétben az alföldi és alföldkörüli központok rendszerével. Az M betű Modor (Modra, Szlovákia) jele, a szám a méretet jelzi

ban. Bizonyos, hogy más habán eredetű központokban is a legkisebb tálakkal kezdték a számozást, és néhol rá is írták ezt a számot a tál fenekére. Ilyen a bemutatott modori sorozat, ahol a Modort jelző H betű melletti szám a tál nagyságát jelzi. Lehetséges volna, hogy a nyugat-dunántúli központokban a hosszú kemence és a tálméretek számozása habán befolyás volna? — ennek ellentmond e központok kezdetleges munkája, a mázatlan edények túlsúlya és az — a jáki kemencére gondolok, — hogy e kemencék jóval kezdetlegesebbek, mint a habánoké. Mindenesetre a tálak számozásának két rendszere él az országban és ez egybevág a két fő kemencetípus elterjedésével. Szekszárdon Steig Flórián műhelyében egy személyben, sőt egy kéményben találkozott a két rendszer!

Ha a kemencébe rakodás módját nézzük, az eddigi adatok alapján úgy látszik, hogy mindig az került a kemence legaljára, ami a mesterség legfontosabb edénye volt és ennek tetejére rakták a többit, — sőt maga a kemence is úgy épült, hogy az illető forma égetésének kedvezzen. Fazék került a kemence legaljára Korondon, Magyarszombatfán, Sümegen, korsó Mezőtúron, tál Hód-

mezővásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Nemesleányfaluban. A kemencébe való rakodás módszere tehát egymagában is utal a mesterség jellegére.

A kemencébe rakott, illetve a kereskedelemnek szánt edények arányából szinte százalékosan ki lehet fejezni egy-egy központ „profilját". E szerint körülbelül így alakul a főbb edényformák százaléka központonként:

Hódmezővásárhely Tabán, Csúcs: 100% tálasedény (régebben 10% bögre findzsa);
Hódmezővásárhely Újváros: 60 tálasedény (+ födő), 30% szilke, findzsa;
Mezőtúr: 66% tálasedény, 10% korsó (de számértékben 20%); 17% szilke, bögre, 5% köcsög;
Tiszafüred: 57% tálasedény,, 14% szilke, bögre, 28% köcsög;
Tata: 60% tálasedény, 30% köcsög, korso, 10% fazék, (szilke);
Csákvári fazekasok: 84% fazék, 16% *lábas;*
Korond: 80% fazék, 9% korsó, 6% cseréptál,
Székelyudvarhely: 100% tálasedény;
Sümeg; 55% főzőedény, ebből 25% paraszt fazék, 10% sparhert fazék, 10% lábas, 10% tepsi kuglisütő;
45% nem-tűzálló árú: 20% tál, 10% *pohár,* 10—20% köcsög, 5% korsó, kancsó;
Nemesleányfalu; 45—50% tálasedény, 15—20% *pohár,* 25% köcsög.

Végiggondolva az idézett központokról készített kimutatásokat, a kutatás hiányosságai is jobban szembetűnnek. Nincs adatunk az edények összetételéről olyan korsósmestertől, aki kizárólag mázatlan vörös, illetve feketeedényt készített, mint a csákvári és kalocsai korsósok, a mohácsi, szentesi, nádudvari mesterek, vagy a régi mezőtúriak. Kár, hogy nincs adatunk a gömöri és más felföldi központok edényeinek összetételére, főleg a fazékra vonatkozólag. Nagyon fontos volna a régi űrmértékek szerinti elnevezések ismerete; a korondi példán láttuk, hogy az edények méretei milyen híven követik a régi mértékegységek nagyságait. *Pint, icce, meszely, verdung,* elvétve találkozunk ezekkel a mértékekkel, de újabban a régi űrmértékek emlékét elhomályosítja a literrendszer. Az edényekről szóló kimutatásokat tökéletesíteni, finomítani kellene. A méreteket többhelyütt csak a fontosabb edénycsoportoknál vettük sorra, több edényfajta méretét már nem részletezték adatközlőink. Bár ma már több évtized kiesés után nehéz a fazekasok vagy özvegyeik, gyermekeik emlékezetéből ezeket a számadatokat felidézni, folytatni kellene a kérdezősködést — az edénykereskedőket is bevonva, — hogy az adatok egymást hitelesítsék és az edény összetétel történeti változására, mesterenkénti és évszakonkénti változataira minél több és minél pontosabb felvilágosítást nyerjünk.

Az edényformák aránya a használatban

Az egyes edényformák és méretek készítésének mennyisége, illetve aránya a paraszti háztartásban való szerepüket tükrözi, használatuk mennyiségének sokszorosa. Mind a tálasedénynél, mind a fazekaknál megfigyelhető, hogy a ritkán használt és drága nagy formákból csak néhány darabot égettek, (igaz, hogy a katlanban is sok helyet foglaltak el). A közepes méretek voltak azok, amelyeket a legnagyobb mennyiségben csináltak, ezekre volt a legtöbb szükség a paraszti konyhában. A használatban kevésbé jelentős apró edények viszonylag kevesebb számban készültek.

Először a korondi fazekakat vegyük sorra, hogy szemléltessük, hogyan indokolódik az az arány, amiből egy-egy kemence edény összetétele adódott. (Vö. 350 oldalon kimutatás.)

A nagy *kétvékás fazekak*ból készült a legkevesebb (kb. 10 darab) és a *vékás fazekak*ból sem sokkal több (kb. 20), mindkettőt csak nagyobb alkalmakra, lakodalomkor vagy torozásra használták és nem is volt minden háznál, egy utcában két-három ilyen nagy edény volt csak. A Székelyföldön ingyen adták kölcsön egymásnak, (nem vártak érte ajándékot, mint Karcagon).

A *félvékás fazék*ban is csak különleges alkalmakkor főztek, ha tíz-tizenöt ember összejött, például kalákára. Ebből sem sok készült, de mégis valamivel több, mintegy 30 darab.

Nagyobb számban készült az *ejteles* vagy *négykupás fazék* és a *kétkupás* is, ebben főztek káposztát nagyobb család számára, mert egy hétig is rájártak. Használták tejet, vizet forralni, meg szilvaíznek.

Legtöbb haszna azonban a *másfélkupás*nak és a *kupás*nak volt és ez készült messze a legnagyobb mennyiségben, a másfél-kupásból 100, a kupásból 200 darab volt egy katlanban. Leginkább tejnek használták,— „egy kupa tej" — olyankor *tejes fazék*nak, *tejes edény*nek mondták. Szilvaíznek is használták, vízforralni, szapuláskor merengetni, olyankor *lúgos fazék* volt a neve. Minden fazék vásárlás után, aminek be lett fogva, annak maradt, egyik tejes fazék, a másik lúgos fazék. De szegényebb román háznál nem volt annyira differenciált a használata, ott egy fazék több célra szolgált.

A *félkupás fazék*ból és a *kicsi csipor*ból már megint kisebb mennyiség készült, 50—50 darab. A félkupásba tejfölt tettek, tejet mértek vele, a csiporból ették a zsendicét és merengetőnek használták, meg vizet inni.

Bár a számok csak hozzávetőlegesek, az arányok világosan kirajzolódnak: a nagy edényekből készült legkevesebb, majd a mennyiség fokozatosan nő és legtöbb készült a középső nagyságokból, míg a kicsinyekből megint kevesebb, de jóval több, mint a nagy edényekből. S ha megnézzük a csákvári fazekak arányát, ott is hasonló elosztást láttunk, ami nyilván az edények hasonló használatával függ össze. (Vö. 349.)

A paraszti konyha edénykészletére és annak számszerű mennyiségére kevés adatunk van és a fazekasok részben már idézett közlései mellett leginkább Sz. Morvay Judit „A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában" c. dolgozatára támaszkodhatunk. A fazékmennyiségre vonatkozóan emlékeztetünk Kántor Sándor szavaira, aki szerint a Nagykunságon 50—60 fazeka volt egy-egy gazdasszonynak, 20—25 még a szegényebbnek is. A fazekak főleg disznóölésre kellettek, tehát nemcsak főzésre, hanem hús-, zsír, lesütésére is. Morvay Judit első helyen tárgyalja az egyszerű mázatlan *főzőfazek*at, amely a legtöbb funkciót ellátó edény volt. Módos gazdáknál Mezőkövesden 30—35 fazék is állt a padláson vagy a külső kamrában, bár szegény summás családnál csak egy-kettő volt.[177]

A fazekak száma nem annyira a család anyagi helyzetétől függött, hanem inkább a háziasszony gondosságát, előrelátását tükrözte.[178] A jó gazdasszony gondoskodott tartalékról és gyakran 6 fazekat vett egyszerre. Somogyban — mint írtuk, — ha egyszer egy esztendőben „jött a gerencsér", akkor egész évi edényszükségletét beszerezte az asszony, hiszen a cserép — „cserép", könnyen törik és évközben nem pótolható. Ezt a gondosságot figurázza ki az a Kalotaszegen gyűjtött népmese, amely a buta emberről szól, aki egy tót fazekas összes edényét megveszi egy fazék pénzért. „Ëty tóút ment, egy naty

[177] Morvay i. m. 49.
[178] Uő. 36—37.

csomóú cserípfazik a hátán összekötve. Rígen az vóút a divat, hogy mëntek a tóútok s atták a cserípfazekat gabonájéir, ezér, azir. . . Vóút vagy száz darab fazík, ha nem több. . . Az embër nagyon mëgörült, hogy mijen nagy örömöt fog szërëzni a felesíginek, hogy annyi edínyt vett ojan kevéis lencséir. Összekereste ami szëg vóút a házba, keszte verni sorjába a falba, hogy akassza rá a fazekakat. . . Keszte sorjába aggatni a fazekakot, de ojan sok vóút, hogy nem féirt el a falonn. Ëgynek nem vót hej sohogy sem. Keszte kírelnê a többi fazekakat:

— Mënnytëk, húzóuggyatok tovább, aggyatok hejet ennek is.

Háromszor, níccer felkírte az embër, de csak nëm mozdultak. Közbe a türelmibűl kikelve mind az ëgíszet lêverte s fölakasztotta aszt az ëggyet.

— Igy ni — monygya — nëm tëttitëk mëg, amíg szípen kírtelek, most lëkerültetëk a főűdre s ez az ëggy került a fārra."[179]

Fazék mellett köcsög, tejesfazék is nagy mennyiségben kellett, főleg tehéntartó családnál. Mezőkövesden 10—15 tejesfazék volt egy-egy *földes* háznál.[180] Kocson 12 köcsög volt a 74 holdas gazdaháznál, míg némelyik szegény családnál nem volt egy sem.[181]

A tálasedény aránya is hasonlóan oszlott meg, mint a fazekaké. A hódmezővásárhelyi, mezőtúri, tiszafüredi, csákvári, szekszárdi, székelyudvarhelyi tálasedényről készült kimutatásokból megfigyelhetjük, hogy nagy tálakból alig egy pár darab készült, kisebb tálakból fokozatosan egyre több, a tányérokból a legtöbb, több száz darab, míg azután a kisebb tányérokból újra valamivel kevesebbet csináltak. Ez az arány szintén a használat arányát tükrözi. A nagykunsági tanyavilágban például azért kellett sok cseréptányér, mert nagyobb gazdahelyen minden bentkosztos munkásnak, napszámosnak megvolt a maga tányérja és mindig csak abból evett. Kálnai Antal mezőtúri edénykereskedő, amikor az egy katlan edénybe készített 200 tányér mennyiségét indokolta, azt mondta, „paraszt helyen aratás táján a napszámosoknak 20-at is megvettek". Kántor Sándor szerint: „Tál-tányér főleg aratáskor-cséplőskor kellett, mert szokásban volt, hogy a nyolc embert, aki csépelt, ott kosztoltatta a gazda. Aratáskor sok apró tál-tányér kellett. Télen disznóöléskor sok nagyobb táltányér." Sok tányér kellett lakodalmakra is. Mezőkövesden az edényvásárlásnak, összegyűjtésnek legfőbb célja az volt, hogy lakodalomkor ne kelljen sokat kölcsönkérni.[182] Már pedig lakodalomkor nem kevesebb mint 200—250 tányér kocsonyát készítettek,[183] a sok tányér erre kellett, mert a többi ételt inkább nagyobb tálakból ették, közösen. Idéztük a mezőtúri K. Sebestyén János szavait: „Tavasszal van a kocsonyaszezon, arra Hevesbe a kocsonyát főzték, mert jöttek a lakodalmak".

A tányérok — és más edények — nagy számát az is indokolja, hogy nemcsak evésre, hanem dísznek is vették őket, falra, polcra. Mint Bátky írta „A Magyarság Néprajzában", a pusztán dísznek vásárolt edények száma olykor többszörösen meghaladja a tulajdonképpeni konyhaedényekét.[184] Főleg tányérokból kellett sok, hogy a pitvar, konyha falát tele akasszák. Somogyban húsz-harminc darab *kocsonyás tál*at is megvett egy asszony, — emlékeznek

[179] Kovács Ágnes: *Kalotaszegi népmesék*. UMNGy VI. Bp. 1944. 14.
[180] Morvay i. m. 51.
[181] Fél E. i. m. 220.
[182] Morvay i. m. 36.
[183] Uő. 55.
[184] MN³ I. 274.

Nemesleányfaluban, — és a tálakra mindig csináltak *fület*, hogy fel lehessen akasztani őket.

A tányérral szemben tálból, főleg a nagyobb méretűekből, már sokkal kevesebb kellett. MORVAY Judit elmondja, hogy milyen becsülete volt Mezőkövesden a régi világban a legnagyobbnak. „Olyan érték volt az öregeknél a nagytál, hogy jobban ügyeltek rá, mint a selyemkendőre".[185] Az Alföldön sok helyütt tejnek használták, a juhászok nagytálba szoktak beoltani. A legtöbb háznál azonban nem használták állandóan a nagytálat és a padláson állt, csak disznóöléskor került le.

Egyik tálas családból származó idős hódmezővásárhelyi asszony elmondta a különböző méretű tálak használatát.

*Első tál*at sütéskor vették elő, kalácsot, tésztát gyúrni, esetleg kenyeret dagasztani, disznóvágáskor úgy használták, mint most a vájlingot. Mégis: „jobban a *második tál*ba gyúrtak", — *gyúró tál*nak is mondták. A *leveses tál*at levesnek használták, főleg nagyobb családoknál. Kisebb családok *porciós* vagy ennél kisebb tálban tálalták a levest.

Elsősorban tehát a használat szabta meg, hogy melyik edény milyen mennyiségben készüljön. De számbajött a fazekas szempontja, hogy melyik edény mennyi helyet foglal el a kemencében. A *leveses tál*ból azért csináltak mindig kevesebbet, mert széles széle volt és egy-két tál helyét vette el. Hasonlóképpen a kicsiny *bolondcsészét* sem szerették csinálni, mert annak is széles széle volt. A nagy edényeknek a korongolása is különösen megerőltető. „Az első tál kiveszi az embert valósággal a korongból." Érthető, hogy a legújabb időkben a tálasedényből a legnagyobb méretek maradtak el elsőnek. Másfelől a kis edény készítése sem volt mindig hálás feladat, nem mindenkinek volt türelme bíbelődni apróságokkal, sokan babra munkának tartották. Ezért ez sem készült akkora mennyiségben, mint a legtöbbet használt közepes nagyságú edények.

Folyóedény és rendelésre készült edény

Folyóedény az eddig tárgyalt edényfajta, ami folyószám, nagyobb mennyiségben, rendszerint több méretben készült, amiből az *edény*, az edény összessége, *egy katlan edény* vagy *száz edény* állt, amit a fazekaslegény szakmányban sorozatosan korongolt. A folyóedény formája nagyon kikristályosodott, egy-egy műhelyben mindig azonos, már egészen beidegződött *állás*ban készült. (A díszítés azonban változott darabról darabra, évtizedről évtizedre, mert azon mindig próbáltak módosítani, — míg a forma sokkal állandóbb maradt.) KISS Lajos *rög* és *fogás* alapján az edények „első csoportjába" osztályozza az ilyen darabokat. „Az első csoportba tartoznak azok az edények, — írja, — amelyeknek rögei minden esetben egyformák, se kisebbek, se nagyobbak. A tálasmester annyira érzi, annyira megszokja, melyik edénynek mekkora rögöt szakítson a rögölés alá elnyújtott agyagrúdból, hogy majdnem hajszál pontosságra egyeznek a rögök ... de az előállításnál (korongolásnál) alkalmazott fogásaik sem változnak."[186]

A folyóedénnyel szemben áll az az edény, amit barátságból, ajándékba, vagy megrendelésre csináltak, ami mindig egyedileg készült, minden darab

[185] MORVAY i. m. 33.
[186] KISS L. i. m. Ethn. XVI (1905), 51.

más, az alapformának más változata. Az ilyen edényeket osztja Kiss Lajos a második, harmadik és negyedik csoportba. A megrendelésre, vagy barátságból készített edényre gyakran ráírták a tulajdonos nevét, a készítés évszámát, helységét, a tárgy nevét; olykor a fazekas ráírta saját nevét is és jókívánságot az edény használójának vagy éppenséggel rossz kívánságot az ellopójának! Mezőtúron a felsorolt folyóedény mellett a *butykos* (butykos-korsó), *butella, kulacs, orros* (kancsó), *mihók* (miska), *titkos kancsó, dohánytartó, cérnatartó, csárdás korsó,* a *fenekén merülő korsó* és a *koronás korsó,* valamint olyan nagy edények, mint a *kétfülű kanta, vájling, bödön* megrendelésre készülő edények voltak. „Földből sokmindent meg lehet csinálni, ami parancsolás

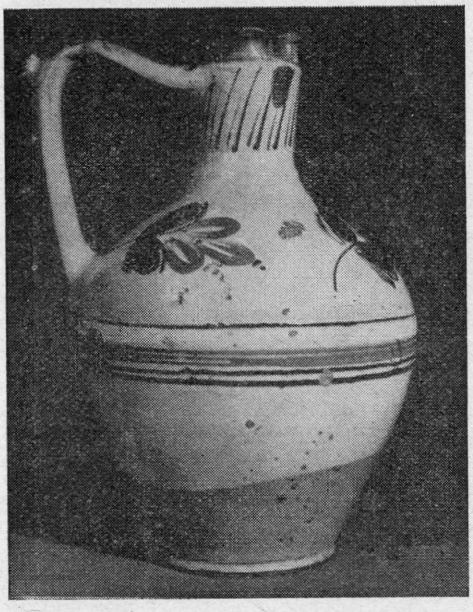

20. ábra. Mezőtúri *paraszt korsó,* egyszerű formájú folyóedény

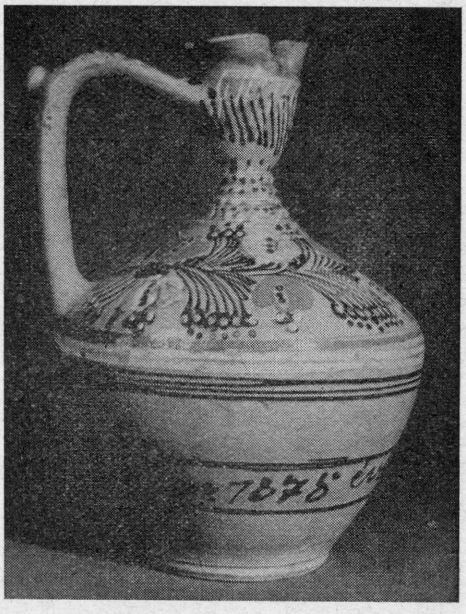

21. ábra. Mezőtúri *csárdás korsó,* megrendelésre készült edény tulajdonosa nevével. 78.342.

jön", — mondta Varga mester Sümegen. A felsorolt kereskedőknek készített edények mellett *parancsolás*ra készített edény Sümegen a nagy *aratófazék* és *aratótál,* a *pálinkafőző fazék, zsíros köcsög, cukortartó, gyertyatartó, szenteltvíztartó.*

Az edényfajták között jellegzetesen folyóedény országszerte a tálasedény, a fazék, korsó, kanta, szilke, köcsög, a csirkeitató a ,virágcserép, stb. Megrendelésre készültek elsősorban a boros- és pálinkásedények, a boros kancsó, kulacs, miska kancsó, csalikorsó, a pálinkás butella és butykoskorsó, a cserép kosárka, fésűtartó, tintatartó, stb. Egyes edényfajtáknál a folyószám készült formákon kívül különleges darabokat is csináltak, amelyek nemcsak díszességükkel, hanem alakjukkal is különböznek a sorozatban korongolt edények hagyományos állásától. Jó példa a mezőtúri korsó. Az ún. *parasztkorsó*

egyszerű alakú (a *paraszt* szó itt nem a mázatlanságra utal, hanem a forma egyszerűségére), míg a *csárdás korsó* karcsú, *guzsalyos* nyakú nehezebben elkészíthető forma. Ha a fazekas folyó áru számára korongol, akkor egyszerű *paraszt korsót* készít, de ha ajándékba szánt darabhoz fog hozzá, amely díszesebb is lesz és talán a tulajdonos nevével is ékesített, akkor a nagyobb gondot követelő *csárdás korsó* alakját formázza.

A folyóedény és a megrendelésre készített darabok között átmenetek is vannak. Mezőtúron például a kétfülű, fenekén díszített nagy tál, az ún. *vájling*, valamint a fedővel ellátott *bödön* lakodalmi ajándék volt, ezt készítette a fazekas ismerősnek, rokonnak házasságára. (Ezért a bödönökön olykor házaspár neve olvasható.) Azonban „az edény közé" is készült egy-egy darab, amint a mezőtúri edények felsorolásánál említettük, minden 12 db *első tál* közé 1 db *vájling* készült, (azaz tulajdonképpen 11 *első tál*at és 1 *vájling*ot csináltak), hátha ilyet keres valamelyik vevő, hadd legyen az is. Hódmezővásárhelyen a szokásos tálasedénytől eltérő a karélyos peremű és díszes *formás tál*, ebből is készült egy pár darab a folyóedénybe, négyet csináltak száz darab közé, ha a kereskedő úgy kívánta. A fazekasok észjárására jellemző, hogy a *száz edény* vagy *egy katlan edény* felsorolásánál „az edény közé" készített formákat nem említik külön névvel, hanem az egész csoportot jelző névvel mondják. Mezőtúron az 50 db *páros bögre* közé számították a *kancsót*, a 100 db *ötös bögre* közé pedig a *kis korsót, kis köcsögöt, kis szilkét*. Tiszafüreden a *negyedik szilke* közé *kis kancsó* és *bögre* is tartozott. Csákváron az edények felsorolásánál *lábos*nak mondták a *kuglófsütőt*, a *vájlingot* és a *zsírsütőt*, ami az 50 db *lábos* „közé", annak rovására készült és azzal egyforma értékűnek számított.

Az ilyen általában csak „az edény közé" és kisebb mennyiségben készült formák kivételesen nagyobb mennyiségben is készülhettek. Mezőtúron például kevés *orrost*, boros kancsót csináltak a folyóedénybe, előfordult azonban, mondotta K. Sebestyén János, hogy rendelésre „egész katlan orrost" égettek Tokaj vidékére.

A barátságból vagy rendelésre készült edények eredetileg ugyan kis számban készültek, hangsúlyozni kell azonban, hogy sokkal nagyobb mértékben maradtak fenn és kerültek gyűjteményekbe és múzeumokba, mint a folyóedény jellegzetes darabjai. Maga a parasztcsalád is hívebben megőriz nemzedékeken keresztül egy névvel és felirattal ellátott butellát vagy kancsót, mint egy közönséges köcsögöt vagy fazekat. És arra is több eshetőség van, hogy az ilyen díszes darab felkeltse a gyűjtők figyelmét és magángyűjteménybe és közgyüjteménybe kerüljön. Ez a szelektálás magyarázza, hogy például Tiszafüredről száznál több butella van a Néprajzi Múzeum gyűjteményében, pedig egy-egy katlan edénybe csak 10—15 darab készült. Miska még kevesebb készült, csak ritkán egy-egy, mégis 27 darab van a Múzeum gyűjteményében. „Nagy hely kellett a katlanba, hogy össze ne ragadjon," — emlékezik vissza Nyuzó Gáspárné, ezért ritkán csináltak miskát. Köcsög azonban, amely az edény közel 30%-át alkotta és a második legfontosabb edényféleség volt Tiszafüreden, — minden katlanban 200 darab égett — nem került gyűjteményekbe, múzeumunkban is csak egyetlen csonka darab van. A múzeumokban őrzött edények száma és aránya tehát nem tükrözi a készítés és az életben való használati szerep arányát. Ez önmagában nem hiba; helyes, hogy a művészileg jelentősebb darabokból, a díszítmények változataiból több kerül gyűjteményekbe, de gondolni kell arra, hogy ez nem az élet aránya, amikor múzeális anyag alapján egy-egy központot feldolgozunk.

A folyóedény és a megrendelésre, barátságból készült edények között nemcsak az edény alakjában van különbség, hanem díszítésében is. Tanulságosan figyelhető ez meg a tiszafüredi *butykosok* (butellák) esetében. Nyuzó Gáspárné mondta: „Butykost nem igen adtak pénzbe, ki ajándékba ment, kit viszonoztak". — Azonban: „Csináltak tízet, tizenötöt az edény közé is, félliteres butykosokat". — Tehát kétféle butella volt, az, amit a folyóedény „közé" csináltak, és az, amit barátságból. A Néprajzi Múzeumban lévő, mintegy 110 tiszafüredi butella érdekesen oszlik e szerint két csoportba. A butellák felén, közel 50 darabon az edény egyik lapján karcolt felirat olvasható,

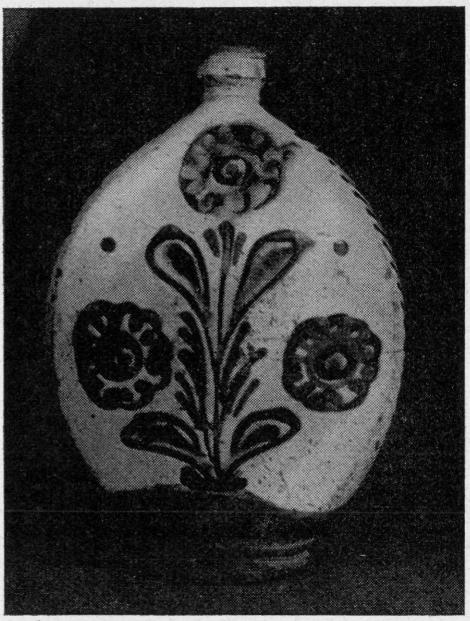

22. ábra. Folyóedény közé készült tiszafüredi butella irókás díszítménnyel. 54.41.53.

23. ábra. Barátságból készült tiszafüredi butella karcolt díszítménnyel, hátlapján karcot felirattal. 54.40.47.

évszám, a tulajdonos neve és gyakran a készítő neve is. Mármost az az érdekes, hogy e karcolt feliratú butellák másik lapján a színes díszítmény körvonalai nagy többségben szintén karcoltak (sgraffiató).[187] Ezzel szemben a butellák másik csoportja, több mint 60 darab, mindkét lapján egyforma a díszítmény, karcolt felirat nincs rajta és a minta kivétel nélkül minden egyes darabon író-

[187] Karcolt feliratú és díszítményű tiszafüredi butellák: 78. 783, 129. 176, 129. 494, 129. 526, 129. 529, 129. 532, 129. 533, 129. 662, 129. 771, 129. 927, 129. 982, 51. 28. 1, 51. 31. 331, 51. 31. 335, 51. 31. 345, 51. 31. 346, 51. 31. 347, 51. 31.348, 51. 31. 349, 51. 31. 350, 51. 31. 351, 51. 31. 352, 51. 31. 353, 51. 31. 354, 51. 31. 355, 51. 31. 356, 51. 31. 358, 51. 31. 359, 51. 31. 360, 51. 31. 362, 51. 31. 363, 51. 31. 365, 51. 31. 366, 53. 60. 36, 54. 40. 44, 54. 40. 45, 54. 40. 47, 54. 61. 17.

kával készült (esetleg ecsettel), egyetlen karcolt körvonalú sincs köztük.[188] (A karcolt feliratú darabok között azonban akad olyan, amelynek mintája írókás.)[189] Némi formai különbség is van a kétféle butella között, a karcolt díszűeknél a széleket élesre verték, az írókásoknál a széleket gömbölyűen hagyták. Nyilvánvaló, hogy az írókás butellák voltak azok, amelyeket „az edények közé" készítettek. Felirat, név tehát nem került reájuk, — vagy ha került, az nem karcolt, hanem írókával írt személynév: „Sándor", — „József",[190] „Istváné ez"[191] „Jánosé ez a Butykos ha meg Veszi".[192] Igen, ha megveszi, mert ezt a butykost a kereskedő a vásárra vitte és a fazekas nem tudhatta előre, hogy melyik János fogja megvenni. Ezért nem került családnév a személytelenül készült írókás butellákra, míg a karcolt darabokon nemcsak a családnév, hanem gyakran a tulajdonos lakóhelye, esetleg foglalkozása is oda volt írva.

Az, hogy a barátságból készült, tehát díszesebbnek, szebbnek szánt darabokon a körvonalak bekarcoltak, technikailag nagyon érthető, mert a bonyolultabb mintákat így biztosabb kézzel tudták megrajzolni. Hosszabb feliratot könnyebb karcolni, mint írókával írni és úgy több is fér el. Mezőcsáton hasonlóképpen a butellák *(butykosok)* és miskák majdnem mind feliratosak és karcoltak, de innen is van néhány butella, amelyen nincs felirat és a mindkét lapján ismétlődő minta írókás.[193] Az a mezőcsáti edény, amelyről feltételezhető, hogy folyóedény volt, tál, tányér, szilke, kis köcsög, az mind írókás, egy se karcolt körvonalú, és hasonlóképpen mind írókás a tiszafüredi folyóedény, tál-tányér és szilke.

Tovább megyünk: nemcsak a tiszafüredi és mezőcsáti agyagon figyelhető meg, hogy a karcolást csakis megrendelésre készült edényeken alkalmazták, hanem más vidékekről való tárgyakon is. Másutt azonban a karcolt mintát és feliratot rendszerint egyszínű zöldmázas darabokon találjuk, (fehér öntőfesték azaz engobe alapon karcoltak az edénybe és rézoxidos mázzal öntötték le). Maksa Mihály hódmezővásárhelyi tálas leánya mondta apjáról: „sárga mázast csak folyóedénybe csinált. Ha olyan *babramunkát* csinált, azt bekarcolta és zöld mázzal öntötte le". — Hordós kulacsot „sokat csinált tiszteletből embereknek". — Butellát is: „A butellát leöntik fehérrel, lyuggatóval karcolták, leöntötték zölddel". A zöld vásárhelyi butellák százával maradtak fenn, de hasonló zöld, karcolt butellák más dél-alföldi központokban is készültek: Mezőtúron, Szentesen, Makón, Tótkomlóson.[194] Gyűjteményünkben egy-egy

[188] Írókás tiszafüredi butellák felirat nélkül (7 darabon írókás évszám): 78. 480, 78. 694, 78. 721, 78. 820, 129. 132, 129. 170, 129. 172, 129. 173, 129. 175, 129. 177, 129. 178, 129. 179, 129. 414, 129. 491, 129. 528, 129. 618, 129. 619, 129. 620, 129. 621, 129. 652, 129. 768, 129. 770, 129. 773, 129. 776, 129. 976, 129. 977, 131. 241, 133. 566, 142. 266, 142. 752, 145. 876, 51. 31. 337, 51. 31. 339, 51. 31. 341, 51. 31. 342, 51. 31. 344, 51. 31. 348, 51. 31. 357, 51. 31. 361, 53. 60. 35, 53. 60. 37, 53. 60. 64, 54. 40. 11, 54. 40. 49, 54. 40. 50, 54. 40. 51, 54. 40. 52, 54. 40. 53, 54. 40. 54.

[189] Karcolt feliratú tiszafüredi butellák írókás díszítménnyel: 78. 821, 129. 171, 129. 499, 129. 651, 142. 267, 51. 31. 334, 51. 31. 336, 51. 31. 340, 54. 68. 2.

[190] 129. 502

[191] 129. 492

[192] 129. 981

[193] Mezőcsáti írókás butellák: 78. 756, 127. 444, 129. 975, 138. 425, 53. 60. 27, 53. 60. 29, 53. 60. 30, 53. 60. 33.

[194] Vö. Kresz Mária: *Évszámos hódmezővásárhelyi cserépedények.* NÉ XXXVI. (1954), 128.

darab van Szalontáról, Kalocsáról, Békésgyuláról, Kunszentmártonból.[195] Mezőkeresztesen ovális alakú zöld karcolt mintájú butellát csináltak és ugyanott a pálinkás butykos-korsók szintén zöldek, karcolt díszítménnyel.[196] Hasonló butykos-korsók készültek Göncön, Abaúj megyében.[197] A boros kancsók is kedveltek voltak zöld színben az ország egész területén és sokszor karcolt feliratúak és mintájúak. A Néprajzi Múzeumban igen távoleső lakóhelyekről vannak ilyen boroskancsók: Csongrádról, Bajáról, a Baranya megyei Karancsról.[198] Csákváron a karcolt felirattal, verssel ékes zöld *csücsös kancsót* helyi jellegzetességnek tartják.[199] Mindez tehát bizonyítéka, hogy nemcsak Hód-

26. ábra. Désházi zöld kulacs karcolt díszítménnyel és felirattal. 138.751.

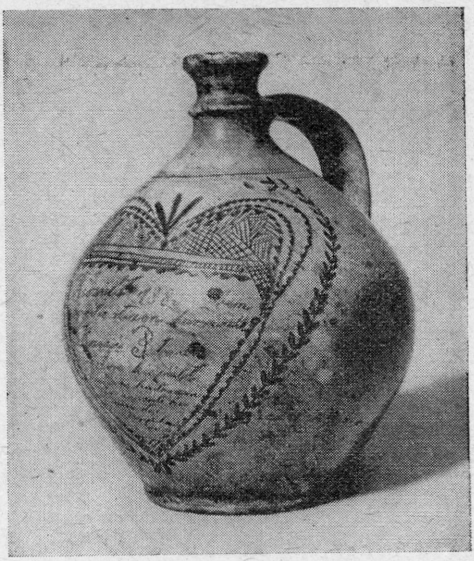

27. ábra. Gönci zöld butykos-korsó karcolt díszítménnyel és felirattal. 54.31.5 (Valamennyi tárgyfelvétel *Franciszy József* munkája.)

mezővásárhelyen készültek zöldmázas karcolt boros- és pálinkásedények, hanem sok más központban is. A Szilágymegyei Désházáról van például egy nagyon díszes, hosszú felirattal és karcolt mintával ellátott zöld kulacs gyűjteményünkben.[200] A karcolt felirat, minta és a zöldmáz, bár főleg a boros- és pálinkásedényekre jellemző, más megrendelésre készült edényeken is előfordul, pl. tintatartón, fésű-, dohánytartón, áttört tálon, — példaképpen egy Rimaszombatról való dohánytartóra hivatkozunk.[201]

[195] 70. 230, Szalonta; 53. 112. 10, Kalocsa; 53. 61. 517, Békésgyula; 53. 61. 408, Kunszentmárton.
[196] Butella: 53. 60. 42; butykos-korsó: 129. 611.
[197] 54. 31. 5, 54. 31. 6, 54. 31. 7.
[198] 54. 61. 7, Csongrád; 54. 62. 1, Baja, 137. 298, Karancs.
[199] 50. 17. 46.
[200] 138. 751.
[201] 5279.

A zöld máz előszeretetét a megrendelésre készült edényen az magyarázza, hogy az ólommázas kerámia régi színskálájában ez volt a legdrágább szín. A festékek jórésze földfesték volt, színes máz csak a rézoxidos zöld és a vasoxidos sárga volt, így érthető, hogy a zöld szín volt a legdrágább és elsősorban különleges darabokra alkalmazták. Ennél drágább már csak a kobaldkék volt, de ez nem terjedt el minden központban és használata nem olyan régi eredetű, mint a zöld, illetve a sárga mázé.

A karcolás mellett a megrendelésre készült edények másik jellegzetes díszítőmódja a domborműves munka. Ez főleg a nagy zöld boros kancsókon, a *céhkorsókon* látható, amelyek javarészt a Dunántúlról származnak. Díszítményüket rendszerint kézzel mintázták, de néha negatív formában préselték. A domborműves dísz gyakran karcolással párosul, leginkább a felirat szokott karcolt lenni. *Préselt* domborműves díszt alkalmaztak a hódmezővásárhelyi és mezőtúri egyenesoldalú bödönökön, (mondottuk, hogy a bödön lakodalmi ajándék volt), kulacson, tintatartón, kétfülű kantán, díszkorsón, butellán. De sohasem folyóedényen!

A karcolás (sgraffiato) és a domborműves díszítmény tehát két olyan eljárás, amelyet kizárólag *babramunkán,* megrendelésre vagy ajándékul készített edényeken alkalmaztak, olyan edényeken, — mint a boroskancsók, pálinkás butellák — amelyek ünnepi alkalmakra valók, lakodalomra, keresztelőre, névnapra. A megrendelésre készült edények azonban nem mindig karcoltak vagy domborművesek, igen sok olyan darab van, amelynek különleges alakja vagy felirata tanúskodik arról, hogy ajándékul, illetve megrendelésre készült és díszítménye írókás vagy ecsetes, csakhogy dúsabb, cifrább mintával, mint a folyóedényen. Fordítva azonban szabályként megállapítható: folyóedény sohasem készült karcolt vagy domború dísszel.[202] *A folyóedény jellegzetes díszítőeszköze az íróka, illetve az ecset,* amelyet azonban megrendelésre készült darabon is alkalmazhatnak, azonban a *karcolás és a dombormű kizárólag megrendelésre készült edények díszítőmódja.*

Ez a megállapítás, amely Magyarország nagy területére érvényes, talán szélesebb területen is helytáll, ott, ahol ólommázas cserépedényt készítettek.

Maga a folyóedény is lehet különböző mértékben díszített és az egyszerűbb darabok mellett — ugyanabban a formában, — néhány cifrább, különlegesebb mintájút is csináltak. A fehér csúcsi tálakat, tányérokat például nem nagyon cifrázták régebben. Forrai Lajos tálasmester özvegye mondta: „Ezelőtt csak én írókáztam be, pöttyöltem. Pitty-pötty, mindig úgy csináltam, úgy is elment. Ezelőtt 300—400-at is bepöttyöltem egy nap. Pitty-pötty, az is elkelt. Az íróasszonyok megdolgoztak." A pötty mellett *csík* is került a tálra. „Az viszi fel, a csík". Csúcs városrészében a férfiak „eresztették a csíkot", mert akkor visszatették a korongra, míg az asszonyok virágoztak. A sok egyszerű között néhány díszesebb akadt, hadd legyen benne cifrább, amikor a vevő az egymásra halmozott tányérokból válogat, hátha éppen az csinál neki kedvet a vásárláshoz. Csúcsban volt egy öregasszony, Nagy Mária, az nagyon „kultiválta a halat". 40—50 *halastál* minden kemencében volt. Ezért került a folyóedény közé *neves* tál, neves tányér is. Tiszafüreden a Mező-

[202] Két karcolt díszítményű edénycsoport esetleg kivételnek volna tekinthető, az egyik egy korai, XIX. század eleji székely típus, a másik a Szatmár megyei Vámfalu anyagának egy része. De ez az anyag sem mondható éppen folyóedénynek, a székely anyag főleg bokályokból, a vámfalusi főleg tányérokból áll, és mind a bokály, mind a tányér falra való díszedény, inkább csak ünnepekre használták.

kövesd és vidékén kedvelt női neveket írták reá (mindig írókával): „borájé,"[203] „Sárá-é ez a tál[204], „vedmeg panni".[250]

Az ilyen edénynek nehéz ellentállni, mint a matyó asszonyok mondták: „Ha már egyszer megtetszett, meg kellett venni, nem tudta otthagyni."[206]

Hogy milyen lázas ütemben folyt a munka, arra Székelyudvarhelyről hozunk példát. Kéthetenként égettek 200 darab tálat-tányért és azt mind két nap alatt kellett megcsíkozni, *cirkalmazni* korongon. „Úgy dolgoztunk, gyermek-asszony-minden, ott a háztartás latba volt vetve." A 2000 darabot szarúval és ecsettel írták meg, az 1000 tányér között volt 100 *cakkonyos tányér,* amit fehéren hagytak. Nem csoda, ha úgy emlékeznek vissza e tányérokra: „Annak örültünk, mert nem kellett virágozni."

Elgondolhatjuk, hogy milyen különbség van aközött, ha a fazekas 50—100 egyforma edényt korongol egy nap, — jó korongos 60 korsót megcsinált egy nap, fel is fülezte, tányérból 150, kistányérból 200 volt a napi szakmány, — olyan állás szerint, amely az ezerszámra menő ismétlés során mélyen beidegződött a kezébe, úgy ahogyan mesterétől tanulta és ahogyan fazekastársai is formázták, és a között az edény között, amelyből csak egyet-egyet csinált a mester, talán csak egy párat életében, de amelybe viszont minden tudását, ügyességét beleadja. Mindkét formának megvan a maga művészi értéke, szépsége: egyiknél a hagyomány által kikristályosított érett alak, a másiknál — amely lényegileg szintén a hagyományt követi — az újra, szebbre törekvő alkotásvágy varázsa.

Végül vegyük sorra forma, mázoltság és díszítettség szempontjából a mesterség három ágát.

A fazék, a *fazekasok* legfontosabb áruja jórészt mázatlan külsejű volt és dísze a lehető legegyszerűbb: a felület rovátkolása, festett földfesték zsinór a vállán, domborműves abroncs. A többi főzőedény, lábas, tepsi, kuglófsütő, kacsasütő, stb. egyszínű vagy többszínű mázas, minta nem szokta díszíteni.

A *korsós*ok munkája jórészt teljesen mázatlan vörös vagy feketére füstölt edényből állt, korsó, kanta, ezenkívül itató, mozsár, szűrő, néhol *sikárolt* dísszel vagy rovátkolással, esetleg domborműves abroncsal. Mázas korsó, kanta nem minden központban készült és többnyire újabb eredetűnek látszik, mint Mezőtúron, ahol hódmezővásárhelyi hatásra kezdték a mázas égetést.

A *tálasok* munkáját viszont éppen az jellemzi, hogy edényeik mindig mázasak, virágozottak, tarkázottak. Tálas edényen kívül ők készítették a mázas szilkéket, bögréket, findzsákat, a boros kancsókat, a virágozáshoz nyilván ők értettek legjobban.

Ha a fazekasmesterség egyes ágainak földrajzi megosztottságát nézzük, a fentiekből az következik, hogy a tűzálló agyag lelőhelyeinél levő hegyvidéki fazekas központok nagyobbrészt tömegárut, fazekat, disztelen főzőedényt készítettek, míg az alföldi nem-tűzálló központok, különösen a tálasok törekedtek inkább mázas, virágos edény készítésére. Lehetségesnek tartjuk, hogy az alföldi fazekasművészetnek oly magas fokra való fejlődését, gazdag változatosságát éppen az serkentette, hogy díszítettségében kellett versenyeznie a tűzálló központok hatalmas mennyiségű, vagontételben szállított főzőedényeivel.

[203] 129. 218
[204] 57. 4. 2.
[205] 51. 28. 2.
[206] Morvay i. m. 38, 62.

Az edény elnevezései. (Nyelvi tanulságok.)

A cserépedény elnevezései és a nevekhez fűződő jelzők az eddig elmondottak alapján világosabbá válnak. Minden edényfajtának van egy gyűjtőneve, amely az alapformára és egyúttal a legfontosabb használati módra utal. A *fazék* például olyan hasas, szélesszájú edény, amely főleg főzésre szolgál. A *korsó* szűknyakú, hasas folyadéktartó, rendszerint vizesedény. A Néprajzi Múzeum gyűjteménye alapján több mint, 50 edényfajtát különböztetünk meg, ezek felsorolását és meghatározását más helyütt végezzük majd el.

Többféle jelző járulhat az edényfajta gyűjtőnevéhez, formája, mérete, mázoltság, alapszín és díszítőmód szerint; továbbá használat szerint. Ezek közül először a formára, az edény *állás*ára vonatkozó jelzőket nézzük. Mezőtúron a tálas edényeknél a mesterek megkülönböztetik egymástól a *paraszt*tálat, a *leveses* tálat, a *kihajtott szélű tál*at, és ezekhez járul újabban a *kásás tál* és a *gubóci* vagy *kupak tál*. (L. 2. táblát.) Tiszafüreden *paraszt tál* mellett van *leveses tál* és van *tormás tál*. Sárospatakon a szokásos táltányér forma mellett *leveses tál* formát, *mélytányér*t, *lapos fenekű tányér*t és *tormás csészé*t különböztetnek meg.[207] A fennálló edényekre térve a mezőtúri *paraszt korsó* és a *csárdás korsó* formai különbségéről fent szóltunk a folyóedény és a rendelésre készülő edény kapcsán. Említettük, hogy Korondon a szokásos fazékformától eltér az alacsonyabb, öblösebb *puliszkás fazék*. A puliszkás fazék példája egyben arra is rámutat, hogy az eredetileg a használatra vonatkozó jelző a fazekas értelmezése szerint ezúttal a formára vonatkozik, — igaz, hogy a *puliszkás fazek*at többnyire puliszkafőzésre használják, mégis, amikor a korondi fazekas ezt kimondja, elsősorban az edény alakjára gondol és nem a használatára. És ugyanez áll a *leveses tál, kásás tál, pecsenyés tál, tormás csésze* kifejezésekre is.

Egy másik fontos jelző az edény méretére, illetve az űrtartalmára vonatkozik. Visszatérve a tálas edényekre, a különböző állású mezőtúri tál mérete szerint lehet *első tál, második-, harmadik-, negyedik-* vagy *páros tál* vagy *tányér*, (2. tábla). Tiszafüreden van *első, második, harmadik, nagy krajcáros, kis krajcáros, félpotrás tál* és *tizenötös kis tál*, Sárospatakon *első-, második-, harmadik-, negyedik-* vagy *egy emberre való tál*, majd *nagy és kis tányér*. A fennálló edények mérete is hasonlóan alakul, Tiszafüreden *első, második, harmadik* szilke követi egymást, és *negyedik szilke* vagy *bögre*.

A méretre vonatkozó jelző többféle eredetű lehet, származhat az űrtartalomból, az edény számértékéből, árából. Közvetlenül az űrtartalmat jelenti a korondi fazekak esetében a *kétvékás fazék, vékás-, félvékás-, ejteles fazék*, stb., vagy a literrendszernek megfelelően, *két literes köcsög, egy literes köcsög* (Csákvár). Minthogy az edény értéke a méret szerint változik, a méretre vonatkozó jelző az edény számértékét is jelentheti, Mezőtúron az *egyes-, hármas, páros korsó* és *ötös korsó*, a *páros tál, ötös csésze, tizes csésze* neve értéket is jelent, meg méretet is. A méret jelzőjében néhol az edény régi ára rögződött meg, gondolunk a *krajcáros tál, félpotrás tál* (Tiszafüred), *nagy krajcáros fazék, garasos fazék, garasos tál* (Csákvár) elnevezésekre.

Néha a méretre vonatkozó jelző a forma egyes részleteire mutat, például Hódmezővásárhely Tabánjában az első tál és a második tál között van a *füles*

[207] Román i. m. 341. és 343., 30. ábra.

tál, Csákváron a legnagyobb fazék neve *kétfülű fazék* és utána következik a *szakálas fazék*, amelynek a fülével szemközt kis *szakála*, fogantyúja van.

A méretre vonatkozó jelző is származhat az edény használati szerepéből, de akár csak a formára vonatkozó jelző, ebben az esetben is nem a használatra, hanem a méretre, az edény nagyságára gondol a fazekas. Csákváron a harmadik tálat *gyúró tál*nak is mondják, Tiszafüreden a tizenötös kis tál másik neve *evő tál*, Hódmezővásárhely Tabánban a nagyobb csészét *gyermek-tányér*nak, a kisebbet *macskatányér*nak, *macskacsészé*nek mondják. Többször arra utal a méret elnevezése, hogy hány adag fér az illető edénybe. Csákváron *kétemberes tál, egy emberes-* és *katona tál* készül, (az utóbbi neve onnan ered, hogy a bekvartélyozott katonák fél font hús adagja tányérba nem fért, hanem ilyen méretű kis tálba). Sárospatakon a negyedik tál neve *egy emberre való tálka*, Hódmezővásárhely-Tabánban a harmadik tál után a *porciós tál* következik. Csákváron a legkisebb fazék a *kétemberes fazék*, mert csak két ember számára lehetett benne főzni. Ritkán az ételfélére vonatkozik a méret elnevezése, gondolok a csákvári *kávés bögrére*, vagy az alsó járai *aprófőző fazékra*, amelyben káposztát főztek apróra vágott hússal.

Az alsójárai fazéksorozat egyes elnevezései az égetési módra utalnak, a fazekak egymásbafiazására. Az aprófőző fazékba illik az *aprófőzőbe való*, a *ficsupor* nevét onnan kapta, hogy a kicsi *csuporral* fiazzák meg.[208]

Némely edénynél egyetlen elnevezésben benne értődik a forma, meg a méret, például a *leveses tál* formájú tányérméretű edényt Mezőtúron *bolondcsészé*nek, Tiszafüreden *fityelkán*ak nevezik. Van olyan forma, melyet csak egy méretben szoktak készíteni, mint a *tányér* és ezért a méret megjelölése fölösleges.

Az edény két legfontosabb jelzője tehát ez a kettő: a formáé és a méreté. Ha a mezőtúri korsós azt mondja: *egyes csárdás korsó, páros leveses tál*, az első jelző a méretre, a második a formára vonatkozik. Hasonlóan a korondi fazekas, ha *kétkupás puliszkás fazék*ról beszél, akkor egyrészt a méretet, másrészt a formát jelölte.

Ezek az elnevezések főleg égetéskor, a katlan kemence berakodásánál kerültek elő. A mester benne állt a katlanban és szóval irányította segítőtársát, aki a földre rakott halomból adogatta az edényt. A tiszafüredi Nyuzó Gáspárné mondta: „Azért volt neve az edénynek, hogy a katlan berakodásnál mindig mondta a mester, hogy melyik kell. Azt mindenki nem ismerte úgy névről." Ezeket az elnevezéseket a parasztság valóban alig ismerte, és összefüggésüket nem tudta, csak kivételképpen került hozzájuk egy-egy kifejezés. Mezőkövesden például a szerelmi ajándéknak vett kétliteres kiskorsóra úgy emlékeznek vissza, hogy *második korsó*nak mondták.[209]

Az edény jelzői vonatkozhatnak a mázolásra, alapfestésre és a díszítményre is.

A mázatlan edényt, illetve a mázatlan külsejű, de belül mázas edényt országosan *paraszt* edénynek, *paraszt fazék*nak, *paraszt korsó*nak nevezik. E mellett sokhelyütt, főleg az Alföldön, *vászon fazék*nak, *vászon korsó*nak mondják a máznélküli edényt, *veres*nek, főleg ha vörösszínű vastartalmú agyagból égették, — *veres korsó, veres köcsög* (Mezőtúr), Erdélyben pedig *csurdé*nak. Ezzel szemben a mázas edényre, különösen ha nem magától értetődik, hogy mázas, hozzámondják, hogy *mázas, mázolós*, — *mázas köcsög, mázolós fazék*.

[208] Orosz i. m. 149.
[209] Morvay i. m. 57.

Szó lehet az edényről alapszíne, az engob *(öntőfesték*, röviden *festék)* színe szerint, illetve a színes máz színe szerint. *„Zöld butella az én nevem. . .”* olvassuk számos rézoxidos mázzal leöntött butellán. A hódmezővásárhelyi tarkaedényeknél mondottuk, — a tálak színe lehet sárga, fekete vagy piros, és e szerint *sárga tál*ról, *fekete tál*ról, *piros tál*ról beszélhettek. A színre vonatkozó elnevezéseket természetesen nemcsak a fazekas használta, hanem a nép is.

Néha a díszítés technikája szerint emlegetik az edényt, — erre viszont a fazekasnak megint sajátos kifejezései vannak, amelyeket a vevőközönség nem ismer. Mezőtúron például az írókával vagy ecsettel való *virágozás* mellett az edény lehetett többek közt *csapott, rúgtatott, hódas, babos* vagy éppen *síma*, a rendelésre készült edény *csikart* (karcolt) vagy *metszett* volt, olykor *rakott virágú*.

E sokféle jelző egymásba fűzésével teljesen le lehetne írni valamely cserépedényt, legalább is a mesterség ismerője számára. Ha azt mondanók valamely mezőtúri edényre, hogy „rakottvirágú dudi egyes csárdás korsó”, akkor a díszítés módját, alapszínét, méretét és formáját határoztuk meg. Az életben azonban sohasem használják mind e jelzőket együttesen és csak azt említik, amit éppen hangsúlyozni kívánnak.

Használat szerint igen sokféle jelzője lehet az edénynek, de ezek a kifejezések már nem annyira a fazekas szókincsében, hanem az edényt használó nép körében élnek. Míg az előbbi nevek inkább egy-egy edénytípusra vonatkoznak, a használatra vonatkozó jelzők a konkrét edény elnevezései, arra mutatnak, hogy milyen szerepre fogták be az edényt egy bizonyos háztartásban. Mezőkövesden például a vászon fazéknak sokféle haszna volt. A nagyalakú *lakzis fazék* lehetett *leveses-, káposztás-* vagy *kásás* fazék, aszerint, hogy mit főztek benne. A kisebb fazekak között volt *főzőfazék, ételes-, vajas-, zsíros-, olajos-, tejfeles-, lekváros-, keserűtúrós fazék* és használhattak vászon fazekat *komafazék*nak is. A tálak között megkülönböztettek *leveses-, káposztás-* és *kásás tál*at, *ajándékvivő tál*at, *tejes tál*at.[210] A nagyrészt Tiszafüredről származó tálasedényeket tehát másképpen nevezték a fazekasok és másképpen nevezte a matyó vevőközönség és csupán egyrésze az elnevezéseknek volt azonos Tiszafüreden és Mezőkövesden.

Az edényt használó nép a színe, díszítménye alapján is nevezheti az edényt, például *egysíkú tál*ról, *matyórózsás tányér*ról beszélhet.[211]

És ezzel még nem merítettük ki a cserépedény valamennyi jelzőjét. Elnevezhetik az edényt a készítés helyéről, vidékéről, a készítők vélt vagy valóságos nemzetiségéről, — *csákvári fazék, körösi kanta, oláj korsó*. A *túri korsó* valóságos fogalom volt és már a múlt század eleji verses háztartási tanácsadóba is bekerült:

„Pemet, piszkafa, orsó,
Szénvonó, túri korsó,
Soha nincsen elég,
Törik, pusztul mindig.”[212]

Ritkán előfordul, hogy a fazekas neve ragad valamely edénytípushoz, Tiszafüred környékén például *bezerédi*-nek mondanak minden fekete mázatlan edényt, mert Tiszafüreden ilyen nevű család égetett fekete edényt.

[210] Uo. 33., 49.
[211] Uo. 41.
[212] Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pest, 1846. I. 256.

Elöljáróban mondottuk, hogy a kerámia kutatását két oldalról kell megközelíteni, a készítés és a használat szemszögéből. Az edények elnevezéseit is csak e két szemszögből érthetjük meg, más neve ugyanannak az edénynek a fazekas műhelyben és más a gazdasszony konyhájában. A kettő között, a készítő és a használó között áll a kereskedő, aki lehet maga a fazekas. A kereskedelemnek tudható be, hogy a két elnevezés néha azonosul, hogy a használat neve rögződhet a forma vagy a méret elnevezésére, és hogy olykor a nép is átveszi a fazekas kifejezését.

A fazekasság válsága és a szakosodás felbomlása

Főzőedény készítése az Alföldön. A mesterség elnevezéseinek megváltozása.

A múlt század folyamán Magyarországon a fazekasok száma többre emelkedett és termelésük nagyobb volt, mint bármikor előzőleg. De alighogy a mesterség ezt a csúcsot elérte, a fazekasság országosan válságba került, és a válsággal együtt járt, hogy a korábban oly tervszerű szakosodás a mesterségen belül felbomlott. A válság oka elsősorban a gyáripar termékeivel, a zománcos konyhaedénnyel, a gyári keménycserép tányérokkal való reménytelen verseny volt és hatására a fazekasok száma katasztrófálisan leapadt országszerte. 1890-ben 7094, 1900-ban 6450 és 1910-ben 5587 fazekas volt az egész országban,[213] amiből az ország mai területére 2297 esik. A közelmúltban, 1955-ben már csupán 112 fazekas dolgozott.[214] A múlt század utolsó évtizedeitől kezdve az ipari és háziipari hatóságok különböző módon próbáltak segíteni a hanyatló mesterségen, tanműhelyeket, tanfolyamokat létesítettek, művészileg próbálták irányítani az *agyagiparosok* munkáját (ez az elnevezés is akkor bukkant fel), amelynek eredményeképpen törés állott be a fazekasság addig hagyományos művészetében.[215] Az úri, polgári vevőkör igényeihez alkalmazkodó stílus az 1900—1910-es évektől fogva követhető és a parasztság számára készülő munkát is befolyásolta. A válság a különböző központokban különböző módon nyilvánult meg, — Tiszafüreden az 1910-es években mikor száz edény ára lement 7—8 forintról 5 forintra, egymás után hagyták abba a mesterséget és olyan nagytehetségű fazekas, mint Nyuzó Gáspár sörgyári munkásnak ment. Sárospatakról Amerikába vándoroltak, a nemesleányfalusi fazekasok beálltak korongosnak a pécsi Zsolnay-gyárba.

Hódmezővásárhelyen sokan beálltak a művészek által alapított Majolika Telepre, másrészt a mesterség erősen koncentrálódott a több segéddel dolgozó mesterek kezében. Mezőtúron ez a koncentráció nem következett be, viszont olyan nagy volt a verseny, hogy egyre mázasabb és díszebb lett az edény — „már épp, hogy belülről nem virágoztuk a köcsögöt," — és sokan kirajzottak más alföldi városokba, ahol jobb megélhetést reméltek.

[213] M. Stat. Közl. II. A m. korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. rész. Bp. 1904. 20*, — 48 l. A m. korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. rész. Bp. 1913. 53*.

[214] A Hiszöv jelentése alapján.

[215] Györffy István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Bp. 1939. 38.

A termelés mennyiségében is változás állott be az idők folyamán. Ezt legjobban a kemence nagyságának különbségei jelzik. Míg a XIX. század első részében aránylag kis kemencék voltak, — a mezőtúri céhiratok *50 korsószámos katlanok*ról beszélnek, Hódmezővásárhelyen 700—800 edény fért egy kemencébe,[216] — a század végére óriási katlanokat építettek, Mezőtúron 350—400 korsószámos katlanokat, Vásárhelyen akkorát, hogy több mint ezer edény ment bele. A XX. századra, a két háború közti időszakban újra kis katlanokat raktak megint. „Az olyan kis katlant, mint amilyen most van, a régi mesterek nem becsülték semmire, — mondja Imre Sándor. — Azt mondták, minek, egy nap topogjanak mellette. Némelyik olyan, hogy nem érdemes tüzelni."

A válsággal és a válság társadalmi, gazdasági és művészeti kérdéseivel azonban nem szándékozunk most részletesebben foglalkozni, hanem csak egyetlen kérdéssel, azzal, hogy a fazekas mesterség addig oly tervszerű rendje hogyan bomlott meg. A gyáripar versenye mellett más tényezők is sorvasztóan, bomlasztólag hatottak a mesterségre. Gondolunk elsősorban a konyha és a tűzhely átalakulására. A legfontosabb cserépedény, a tűzálló fazék a szabad tűzhelyen, illetve a kemencében való főzés edénye volt. A szabad tűzhelyek és nyílt kémények megszűnése, a konyhák lepadlásolása, a rakott takaréktűzhelyek elterjedése magával hozta a régi *víszon fazék* szerepének csökkenését. A laposfenekű *sparhertos fazék* már az első világháború előtt kezdett elterjedni országszerte. A konyhák átalakítása különösen az 1920-as évektől kezdve rohamosan következett be.

Az egyes központok hagyományos vásárkörzetének megszűnése jórészt az első világháború utáni új határ következménye volt. Gömör megye központjait a határ elzárta az Alföldtől, a behozatal lehetőségei erősen korlátozódtak. Igaz, hogy már nem volt akkora szükség *tót fazék*ra mint annak előtte, de egyes ételeket mind a mai napig legszívesebben cserépedényben főz a nép, — a káposztának akkor van legjobb íze, ha fazékban, kemencében fő, — azért bizonyos kereslet továbbra is megmaradt.

Az emlékezetes „Kati néni" Gömörből, egészen az 1930-as évekig mindig mejelent tót fazékkal a túri, szarvasi, békéscsabai vásárokon. Különösképpen, míg a felföldi cserépedény behozatala elé nehézségek gördültek, a tűzálló *tót föld*, a zsaluzsányi agyag behozatala könnyebben ment és az 1930-as évektől kezdve az alföldi központokban egymásután kezdtek importált tűzálló agyagból való főzőedény készítésével foglalkozni. Mezőtúron pontosan el tudják mondani, hogyan kezdődött ez a folyamat. 1923 óta csinálják Túron a *tót edényt*, először K. Szabó László kezdte meg, azután Sebestyén Jánosék. K. Sebestyén János így emlékszik vissza: „Különösen 23-ban volt Debrecenben egy kályhás és egy agyagkereskedő, Tóth Józsi, az liferálta. Van neki Csehszlovákiából tót földje, — felkerestük. Hát semmise neki (hozatni), vettünk egy mázsa tót földet mintának. Hazahoztuk, elkészítettük, próbáljuk meg a fazekat. Hát, ha a tótok meg tudják csinálni, mi is meg tudjuk csinálni. Úgy is lett! Így aztán megpróbáltuk, olyan jó agyagot kaptunk, zsaluzsányit, hogy annál jobb se kellett. Azután Ötvös Imrével, Veres Lacival 23 mázsát hozattunk, azt elosztva csináltuk. Akkor megkezdték a tót fazék csinálást, nem csak mink. November elsején, akkor van vásár Mezőtúron, a túri vásárra készítettem egy szekér tót fazekat. De én nem hoztam haza abból

[216] Kiss L. i. m. Ethn. XV. (1904), 258.

egyetlen egyet se, egy cserépmozsár volt itthon, azt is kivittük, az is elkelt. Attól kezdve aztán mindig csináltuk, az egész szakosztály. Egy-egy embernek mindig 25—30 mázsája volt, csináltuk a tót fazekat. Volt olyan esztendő, amikor 2000 szám fazekat csináltunk, átlagban 10 000 litert, még amellett túri agyagot is feldolgoztunk."

A közönség először kételkedett, „nem akarták elhinni, hogy a tűzálló földből a túri korsós is tud tűzállót csinálni". Nemsokára azonban olyan sikeresen készítették, hogy teljességgel kiszorították a valódi tót edényt. A mezőtúriak kétszer égették, mázasabbak is voltak — mondja Szappanos András, mezőtúri mester. A rimaszombatiak 600 fokos tűznél égették, Mezőtúron 800—900 fokon. És Gömörben könnyen oldó mázat használtak, ezért a négy százalékos ecetsav más sok ólmot oldott ki. Szappanos mester szerint a rimaszombati edény szétment főzés közben. Visszaemlékszik arra, hogy ekkoriban azt mondta „Kati néni" neki a békéscsabai vásáron: „Nyú, mester úr, nem érdemes rimaszombati fazekat hozni, mert a mezőtúri fazekasok már csinálnak olyan fazekakat, mint a rimaszombatiak". A fazék neve azonban *„tót fazék"* maradt, „ha csináljuk mink is, hiába csinálja magyar ember, de tót földből van, rimaszombati földből". Nemcsak Mezőtúron, hanem más alföldi központokban is rátértek a mázatlan külsejű tűzálló edény gyártására, csinálták Karcagon, Szarvason, Hódmezővásárhelyett.[217] Neve, agyagja, formája *tót*, megkülönböztetni sem igen lehet a valódi gömöri edénytől, csak éppen készítői magyarok az Alföld kellős közepén. És ezzel fel is bomlott a tűzálló központok és a nem-tűzálló központok évszázados rendje és az Alföldön is jövedelmezőnek tartották mázas virágozott edény helyett inkább a nagy mennyiségű főzőedényt égetni. Mezőtúron a mázatlan fazekat követte a mázatlan köcsög *veres köcsög* készítése, — „1937—38-ban kezdtük a veres köcsögöt, mert mindenféle színt nem lehetett kapni." Majd valóságos *lábas* korszak következett, ti. tűzálló földből kitünő takaréktűzhelyre való mázas lábasokat lehetett égetni, amelyeknek az az előnye is megvolt, hogy egymásba téve rendkívül sokat lehetett elhelyezni a katlanba ragacsmentesen.

Nemcsak a felföldi központokat, Bihar megyét is elválasztotta az új határ alföldi vásárkörzetétől. Főleg a *körösi kanta* hiányzott, amit azelőtt Révén csináltak és Bihar meg Békés „el volt árasztva vele". A mezőtúri Sebestyén Jánosékat kereskedőjük beszélte rá, hogy csináljanak azt is, hiszen a *tót föld* arra is megfelelő. „A kereskedő a kőrösi kantát mindig kérte, hogy azelőtt olyat hordtak. A révi agyag azonos a rimaszombatival, tűzálló mind a kettő, a körösi edények mázatlanok kívül-belül, nincsen sehol se máz, teljesen vászon, aztat csináltatták velünk, hogy a bihariaknak legyen körösi kanta." A Bihar-megyei központból származott az *oláj korsó* is, ezt Szarvason és Hódmezővásárhelyen kezdték el csinálni. „A tizennégyes háború után jöttünk rá, hogy mink is tudunk korsót csinálni, oláj korsót," — mondta Imre Sándor tabáni tálas. De egy kicsit módosított rajta. Az alföldi korsó formájához idomították. „Az oláj korsónak régebben nem volt csöcse, csak síma füle. Amióta itt csinálják, csöcse is van."

Látjuk tehát, hogyan szűnik meg a szakosodás: a korábban *tálas* Hódmezővásárhely korsót, mázatlan fazekat készít, a valaha *korsós* Mezőtúron már alig csinálnak korsót, de tálas edényt, mázatlan köcsögöt, tűzálló fazekat, lábost viszont igen és a kisebb alföldi központok is követik példájukat.

[217] A korábbi mázas szilke helyett Hódmezővásárhelyen mázatlan *vászon fazekat* kezdtek el csinálni, de nem tűzálló földből, hanem helyi agyagból.

A fazekasok számának csökkenése hozzájárult a mesterség szakosodásának megszüneséhez. Míg Csákváron fennállt a céhrendszer, és külön voltak a fazekasok meg a tálasok, addig szigorúan ügyeltek arra, hogy ki-ki csak a saját szakmájához tartozó edényeket csinálja és ha kellett a tálasnak egy pár fazék, „cserélgettek, egyik a másiktól cserélgették az árut".

„Mikor a céhrendszert eltörölték, — mondja Nemes István mester, — az ipar akkor már szabadkezet adott mindenkinek, azt csinált, amit tudott." 1923 táján egyesült a két céh, a *fazekasoké* és a *tálasoké*, a Felső- és Alsóvárosi, mert akkor már olyan kevés mester volt, hogy nem volt érdemes külön lenni. Imre János például, még fazekasnak tanult, de már „vegyesen csinálta", köcsögöt, bögrét, tálat, tányért, mert a fazék nem volt olyan kelendő többé.

Mindezek a változások, az edények kötött rendjének felbomlása megnyilvánult a kereskedelemben is. Hódmezővásárhelyen az 1914-es háborúval megszűnt a *százas edény* és helyette a háború után bejött a *darabszám* való eladás. Imre Sándor, aki a tabáni edények régi rendjét és égetési módját magyarázta el, mondja: „Ma annyi darab ég, amennyi sikerül, mind fizetik, nem kell spekulálni a csinálásnál, hogy hát mennyi megy a kemencébe ide vagy oda." Az edényformák és arányuk kötetlensége magával hozta, hogy a kemence berakodása nem történik többé olyan kötött módon és hagyományosan, hanem úgy, ahogy alkalmanként sikerül. A fiatalabb mesterek már azt sem tudják mi tartozott száz edénybe. Mezőtúron tovább maradt fenn a *korsószám* rendszere, meg is kérdezte Imre Sándor, mikor egyszer küldöttségileg átment Túrra: „Miért folytatják még ilyen ókori módon?"

A szakosodás felbomlásának egyik megnyilvánulása az is, hogy nem használják többé, főleg pedig hivatalosan nem használják a *korsós, tálas* elnevezéseket és ehelyett a *fazekas* és újabban az *agyagiparos* nevet alkalmazzák mesterségükre. Milyen jellemző, hogy Vásárhelyen, az első világháború óta, amióta darabszám adják az edényt, használják magukra a *fazekas* szót.

A két háború közötti időszakban egyes edénytajták egyre inkább elmaradtak és azok a formák kerültek előtérbe és készültek nagyobb arányban, amelyeknél célszerűbbet a gyáripar sem tud termelni. Jelentős edény lett országszerte a *tejes köcsög*. Az egykori korsós főleg köcsögöt csinál és megtörténik, hogy a nép is úgy beszél róla: „Megyek a *köcsögös*höz".

A fazekasmesterség jellegének megváltozásához a századvégi tanfolyamok, szakiskolák és más külső beavatkozások is hozzájárultak. A híressé vált mezőtúri Badár Balázs *műfazekas* nyomán Mezőtúron és másutt is a mesterek egy része dísztárgyak, vázák készítésére tért át, előbb az úri, polgári közönség számára, majd a parasztság részére is. Az ilyen mestereket Mezőtúron nem nevezik többé *korsós*nak, hanem *vázás*nak.

Összegezés

Amikor a fazekaslegény nekifogott a rögkészítéshez, majd leült a koronghoz, hogy bizonyos formából a napi szakmányt megcsinálja, amikor a fazekas felesége beosztotta az edényeket, hogy megfelelő arányban öntse le azokat földfestékkel, amelyhez majd a virágozás színeit igazítja, amikor a mester számba vette, hogy miből mennyi darab kell még, hogy ki legyen az egy katlan edény és azután berakta a kemencébe, — mindez nem alkalmanként és nem esetlegesen történt, hanem minden munkamozzanatnak megvolt a maga

szerves helye az országos termelés egészében. A különböző központok termelése és vásárkörzete úgy illeszkedett össze, mint a fogaskerék fogai és túlterjedt etnikai határokon és országhatáron. A fazekas tudatosan alkalmazkodott a nép szükségleteihez, igényeihez, — formában, díszítésben egyaránt. Hódmezővásárhelyen a fehér-kék csúcsi edénybe csak ősszel tettek piros virágot is, mert akkor jöttek a *rácok*, akiknek formaigényük is más volt, mint a többi vevőnek. Sümegen mondta Varga István, hogy Nagykanizsa, Kiskomárom, Komárváros vidékére mindig *kerekes tepszit*, *prószasütőt* vittek, tudták, hogy arrafelé nyáron nem főznek ebédet, hanem kifőtt perecet esznek, meg bort isznak és zsírból szedik ki a húst. „Nekünk azon mód kellett törekedni, hogy egy nőnek a konyhában minden a kezére legyen. A fazekasnak kell tudni, hogy melyik hónapban milyen étkezésnek kell lenni", — mondta Varga István.

De a nép edényszükségleteinek kielégítése mellett volt egy, még fontosabb szempont: a fazekas saját szükségleteinek kielégítése. Láttuk, hogy elsősorban a bőven termő vidékekre igyekeztek a hegyvidéki központok fazekasai, hogy évi búza, kukorica, szemestermény szükségletüket beszerezzék. A vasmegyeiek felkeresték a *búzás vidék*et, *kukoricás vidék*et, ha bor kellett, boroskancsókat csináltak és szőlőtermő vidékekre mentek cserélni; — a csákváriak minden évben elmentek Csúrgóra káposztáért és minden karácsony előtt Mohácsra, paprikáért, kenderért. A mezőtúri korsós, aki egész évben kereskedőnek adta árúját, aratás után maga ment el faluzni, hogy meglegyen az évi kenyere. És Sümegen azért csinálták a gyermekjátékot, hogy diót gyűjtsenek össze télire.

Ez a hagyományosan kötött termelés tehát lényegileg *szükségleti termelés*, amely igen régi keletű, még ha módosult is, differenciálódott a századok során. Nem a kapitalizmus alakította ki ezt a rendet, hanem éppen a kapitalizmus következményei bontották meg és szüntették meg.

Történeti és középkori régészeti kutatások kellenének ahhoz, hogy a fazekasközpontok szakosodásának múltját és annak kialakulását feltárjuk. Most csak azokat az adatokat fűzzük össze, amelyek azt bizonyítják, hogy *ez a teljesen tervszerű termelés és kereskedelem még a feudalizmus keretei között alakult ki és a szükségletekhez igazodott.*

Ha a mesterség elnevezésének múltját vesszük figyelembe, a *gerencsér* és a *fazekas* elnevezés mellett a *korsós* és a *tálas* szó mint személynév a XV. század elejétől fogva fordul elő, ez tehát a mesterség három ágának legalább ilyen korai elkülönülésére mutat.[218]

Hogy Magyarország sík vidékén nincs tűzálló agyag, ez olyan természeti adottság, amely a múltban is kizárta a főzőedény alföldi készítését. Minthogy a középkori „fehér kerámiai" nagyrésze felföldi, gömöri készítésűnek feltételezhető, ez azt jelentené, hogy az Alföld és a Dunántúl jórészét a XIII. századtól kezdve e vidék látta el főzőedénnyel. A Sümeg melletti Dörögd puszta vörösszínű agyagának, fazékföldjének felhasználását a XIV. századtól fogva sikerült bebizonyítani és a Vas megyei Velemér völgyében szintén a XIV. században már volt „Gerencher" nevű hely. Így tehát néhány fontos főzőedény központnak a középkortól való fennállása igazoltnak látszik és valószínű, hogy a főzőedény többi központjának is hasonlóképpen több évszázados múltja van.

[218] Szamota István—Zolnai Gyula: *Magyar oklevél szótár*. Bp. 1902—1906. 523., 953.

Hogy egyes központokon belül az edényformák tervszerű készítése és százszámra való értékesítése nem újkeletű, azt a mezőtúri céhiratok 1813-ból és 1818-ból való adatai bizonyítják, amikor Mezőtúron még régi módon fekete edényt égettek.

De van ennél régebbi adat is. Az első ismert fazekas céhirat, a kassai fazekas céh 1574-ből való szabályzata, amely az 1556-os tűzvész alkalmával elpusztult szabályzat helyett íródott, szól az edények áráról, a legények százszám szerinti bérezéséről és az edények összetételéről.[219] Meghatározzák, hogy egy forint bér jár 1800 *kályha* csinálásáért, (ebből 800 *formás*, 1000 pedig *mél kályha* legyen), 1600 darab korsó, illetve 2000 fazék korongolásáért és megmondják, hogy milyen méretű edényekből tevődjön össze a 2000 fazék. „Fazekat penig egy forintért két ezeret csinályon, tudni illik: hat száz öröget, ezer két pénzest és négyszáz három pénzest, de úgy, hogy minden száz között tisz-tisz korsó is meg légyen... Item, az mely Legény szoros és széles torkú korsókat csinál, tehát tizenhat százat egy forintért czinályon; az örög fazeknak százát hat pénzért, ennél kissebnek eöt pénzért, középszerönek három pénzért, ennél kisebnek penig két pénzért százat százat csinályon, egy kürtőt is három pénzért." Hogy mekkorák voltak a fent megjelölt fazekak, az kiderül abból az artikulusból, amely a fazekasművek árát határozza meg. „Item, mázos meszeles két fazékért egy batkár, iczés két fazékért egy pénzt, egy három iczés mázos fazékért mástél pénzt, pintes két fazékért két pénzt adgyanak. És menivel öregeb az mív lészen, anival felyeb böchültessék és fizetessék meg..." A csákvári fazekasok számolási rendszerére gondolva, valószínű, hogy azért határozták meg *két fazék* árát együttesen, mert megfiazták a fazekakat. A *két pénzes fazék* egy pint űrtartalmú, az *iczés fazék* fele akkora, és a *meszeles* újra ennek fele, ez a legkisebb fazék. Csákváron a fazék *öregje* alatt a három legnagyobb nagyságot értették, Kassán is többféle nagy méretet jelent az *örög* megjelölés. E szerint Kassán fazekat a következő méretekben és arányokban készítettek:

örög fazék	600 db	30%
három pénzes fazek	400 „	20%
két pénzes vagy *pintes fazek*	1000 „	50%
három iczés fazek		
iczés fazek		
meszeles fazek		
összesen:	2000 db	

A kisebb méretű fazekakat, amelyeket a nagyobbak megfiazására használhattak, a legények munkájával kapcsolatban meg sem említi a szabályzat, aminthogy Csákváron sem vették számba ezeket, csupán a nagyobb darabokat, amelyek értékébe a kisebbek beleértetődtek. És milyen jellemző a fazekasok észjárására, ahogyan a kevésbé jelentős, csak 10%-ban készült korsókról szólnak: „minden száz között tisz-tisz korsó is meg légyen", — az edény *közé* kell csinálni ezeket a darabokat, és Korond jut eszünkbe, ahol 50 korsó ment egy katlan fazékba. Kassán kétségtelenül a fazék és e mellett a kályha volt a legfontosabb munka, de, hogy más edényformát is készítettek,

[219] Mihalik József, *A kassai fazekascéh artikulusai 1574-ből.* Múzeumi és Könyvtári Értesítő, II. (1908). 1. 152—156.

arra a remekelés előírása is rámutat. Kassán egy „három arasznira és négy uynira magas', fazék volt avatandó legény első feladata, majd „egy *sefelni* korsót" és „egy köblös Abárlót avagy *Raitopot*" kellett csinálnia, végül pedig „egy Igaz Meszelt, mely se nagyobb se kissebb ne légyen".

A százszámra való edénykészítés és bérezés és ezzel szemben a kevésbé használatos formák egyenként való bérezése tűnik ki az egy másik magyar nyelvű céhlevélből is, amelyet a győri fazekasok 1633-ban vettek át — módosításokkal — a pozsonyi fazekas céh 1569-ben kapott németnyelvű kiváltságleveléből. Ez a céhlevél egy 1698-as másolatban maradt fenn, amikor is a váci fazekasok kérték el a győriektől, (Egyetemi Könyvtár, céhlevelek, XXIX.3. ezt idézzük,) továbbá egy 1692-es másolatban, amikor a fehérváriak vették át. (Uo. XXIX. 10) A céhlevél ötödik és hatodik ártikulusa a legények bérezéséről szól és így hangzik:

„Ötödször. Hogy ha egy Fazekas Mester Legény átallyában fogna munkálkodni, annak Száz Fazéktul tíz Pinze járjon, hatadszaki boráért, fölebb néki hat pinznél ne adatassék, vasárnapokon, es ünnepnapokon asztal fölött egy-egy ital bor adattassék neki.

Hatodszor. Lészen azért az Mester Legennek egyéb munkátúl itten jutalma, adassék néki mindenkévül valo száz mázas korsóktul és Tálaktúl tizen hat Pinz, harom labos Serpenyüktúl százétúl húsz Pinz, egy sírlogó, avagy sült lúd alá való serpenyütűl, két fülű fazéktul, füstölötűl, födöles korsótúl, árnék székre való fazéktül, egy Zöld Szeglet Kályha allatásul mindenikétúl egy-egy — Bécsy fillér járjon, Száz födötül ött Pinz járjon. Gyermekekk való edényektül nyolcz Pinz. Bornak való vörös korsóktúl Százátúl tiz Pinz, száz zöld kályhátul husz Pinz, száz fekete korsótul tizenhat Pinz. Item egy átallyában munkálkodó leginnek egy zöld Kemencze rakásátúl addassék húsz pinz. Heted számára munkálodó Leginnek egy zöld kemencze rakásátul tizenkét pinz. az leginy pedig tartozik maga az agyagot haza hordani, és azt el készíteni, és minden edént szárasztani kirakni, kemencze foltozástul egy Rénestúl tíz Pinz járjon, altallyában munkálkodó Legénnek pedig az harmadik füllér adassék."

Más megfogalmazásban, de lényegileg ugyanezeket az árszabásokat tartalmazza a Pozsonytól nem távol fekvő Szered és Szempte fazekasainak céhlevele is, amely 1662-ben keltezett. (Uo. XXIX. 9.)

Kiderül a fent idézett bérszabásból, hogy a százszámra készített edények közül legjobban bérezték a legmunkaigényesebb formákat, 20 pénz járt száz darab háromlábú serpenyő vagy száz zöldmázas kályhaszem készítéséért, illetve egy zöld kemence rakásért, 16 pénz száz mázas korsó, mázas tál vagy fekete korsó készítésért, míg az egyszerűbb, kisebb formákért kevesebb bér járt, 10 pénz száz fazékért vagy száz mázatlan vörös korsóért, 8 pénz száz gyermeknek való kicsiny játékedény korongolásáért, a szapora kis fedőkért 5 pénz járt százával. Darabszám fizették a különféle serpenyőket, (kivéve a háromlábúakat), a kétfülű nagyobb méretű fazekakat, a füstölőket, (nem tudom, milyen tárgyat érthettek azalatt), a födeles korsót, vajnak való kocsögöt, árnyékszékre való fazekat, — ezek a tárgyak nyilván nem készültek olyan nagy mennyiségben, mint a százszámra korongolt edények.

Az edények bérezésénél és értékesítésénél a viszonyítással való számolás külföldön sem volt ismeretlen. Az angliai fazekasság legnagyobb gócpontjából, Staffordshire északi részéből, értékes adataink vannak erre vonatkozólag. Staffordshire vidéke jelentős központ volt már a középkorban, és sok ólom-

mázas edény maradt fenn a XVII. századból, majd itt fejlődött ki az oly nagy jelentőségre jutó keményecserép gyártás, amely elsősorban Josiah Wedgwood nevéhez fűződik. Szerencsére már a XVII. század végén készült egy igen részletes leírás Staffordshire fazekasságáról, PLOTT műve, amely elmondja az árú számolási rendszerét is. A késői ismertető szerint: „Úgy mondják, hogy az egység egy tucat kis darab volt és ez az egység szolgált alapul az összes többi edény számítására is. Példának okáért, egy tál értéke lehetett egy tucat; egy nagyon nagy tál két tucatot ért; csésze, kancsó, bögre és más középnagyságú tárgyakból két, három vagy négy darab kellett, hogy egy tucat legyen és így ment tovább. Ilyen módon a fazekas azonnal tudhatta, hogy mit ér kemencéje tartalma aszerint, hogy hány tucatot tett bele, és a munkások könnyen kiszámíthatták bérüket aszerint, hogy hány tucatot csináltak egy héten. Amellett, ha változást kellett végrehajtani az edény árán, csak az egységet kellett megváltoztatni és a skála minden cikke megváltozott. Olyan célszerű volt a számításnak ez a módja, hogy bármi furcsán hangzik, manapságig fenntartották sok gyárban, Angliában és a Kontinensen egyaránt." — PLOTT elmondja, hogy másképpen számították a fennálló csöves árut és másképpen a laposárut. A fennálló edényeket űrtartalma szerint értékelték és így három darab egy *gallon*-os edény ér egy ducatot, míg a laposárú szélessége, átmérője szerint számították ducatjával.[220]

Hogy Magyarországon hogyan alakult ki teljes differenciáltságában az edénykészítésnek, számbavételének és értékesítésének rendje és mi az oka a helyi eltéréseknek, ezek olyan kérdések, amelyeket csak a további néprajzi és történeti kutatás oldhat meg.

KRESZ MÁRIA

ГОНЧАРЫ, КУВШИНЩИКИ И ГОРШЕЧНИКИ

(Некоторые сведения к изучению и сравниванию центров гончарново ремесла в Венгрии)

Заглавие статьи указывает на различие, существующее между разными отраслями гончарного ремесла. (Рассматривается исключительно только изготовление неглазированной керамики и керамики с свинцовой глазурью; проблемы фаянса с оловяной эмалью и их мастеров — гончаров столовой посуды — обходятся.) Приведенный материал происходит, большей частью, из собирания от пожилых мастеров гончаров и относится к положениям конца 19 века; эти положения имеют давнюю историю.

Важнейшая причина разницы в пределах ремесла заключается в расхождениях качества глины, так как *гончары*, изготовившие кухонную и пекарную посуду, смогли пользоваться лишь огнеупорной глиной, в то время как *кувшинщики* употребляли глину для высокой посуды, *горшечники* же — глину, более подходящую к дискованию плоской посуды. В виду того, что на Большой Венгерской Низменности огнеупорная глина не имеется, население Альфельда обеспечивалась кухонной посудой в течение долгих столетий, главным образом, из примерно 40 деревень окрестности г. Римавска Собота (Словакия), где имелись большие количества огнеупорной глины беловатого цвета. На карте приведены и эта местность, и остальные важные центры производства кухонной посуды, вместе с рынковым районом каждого центра. Кроме обозначенных, имелось еще много центров, в которых кухонная посуда не изготовлялась, особенно на Альфельде, в г. Ход-

[220] PLOTT: *History of Staffordshire*, 1686. Idézi SOLON, L. M.: *The Art of the Old English Potter*. London 1885². 62—63., továbbá SHAW, Simeon: *History of the Staffordshire Pottiers . . .* (1829). 1900. 116. — Vö. KRESZ M.; *Az angol fazekasság irodalmából*. IE. III (1958), 113.

мезёвашархель, где работало 400 горшечников, и в г. Мезётур со своими свыше 100 мастерами кувшинщиками. В некоторых центрах рядом работала несколько отраслей ремесла, так например, в г. Чаквар имелись *гончары* кухонных горшков, *горшечники*, занимавшиеся, главным образом, плоским товаром, а также *кувшинщики*, изготовившие неглазированные красные кувшины для воды. В г. Мохач *кувшинщики* обжигали черные изделия, в то время как *гончары* изготовили глазированный товар всякого рода.

Чтобы узнать процентное отношение отдельных разновидностей посуды в целом производстве, рекомендуется спросить у мастера гончара сколько из отдельных разновидностей посуды он кладет в обжигательную печь, и в каком проценте представлена каждая разновидность при продаже оптом (сотнями). Поразительно, какие точные ответы гончары дают на такие вопросы, отмечая цифровыми данными, сколько именно было изготовлено из каждого типа посуды. (На языке гончаров каждая форма и каждый размер имеет свое особенное обозначение.) На основе этих ответов можно приблизительно установить, в каком проценте изготовлялась каждая форма и сравнивать разные гончарные центры с точки зрения формы. Глазурь и украшение посуды зависели от форм: кухонная посуда была, как правило, глазирована только на внутренней стороны, а на наружней нет ; кувшины для воды часто являлись неглазированной красной или черной посудой; наибольше украшения и глазури встречались на изделиях кувшинщиков.

Текушей посудой назывался товар, который изготовлялся всегда в больших количествах и продавался торговцам оптом, а различие от посуды, отдельно изготовленной по заказу или в знак дружбы. Кувшины для вина или водки, или кувшины с узкой шеей изготовлялись, большей частью, отдельно; то же самое относится также и тазам, блюдам и кувшинам особенной формы. На изделиях такого рода часто встречаются надписи с фамилией собственника, с датой и иногда с фамилией гончара. Следует различать также украшение обоих видах посуды: трудоемкие техники *сграффито* и рельефного украшения применялись только на изделиях, изготовленных по заказу или в подарок, обычно по праздничным случаям; обыкновенный, текушей же товар был расписан чаше всего кистью или «iróka» (разлинеой чашечкой для жидких красок). Такие способы выкрашивания часто применялось в случае отдельных специальных изделий, однако, для текушего обыкновенного товара никогда не применялись ни сграффито, ни рельефное украшение. Приводим в пример бутылки для водки из с. Тиссафюред; воспроизведенный на рисунке ... тип (с контурами сграффито и на оборотной стороне с выгравированной надписью) был изготовлен по заказу, в то время как изображенная на рисунке ... бутылка (украшенна по обеим сторонам с помошью «iróka» и цветковым узором) производилась в качестве текушего товара, с целью базарной продажи.

Такой чрезвычайно дифференцированный и планомерный способ производства гончарного ремесла возникло не в 19-ом веке: оно восходит до феодальной эпохи. В результате изучения наименований местностей и археологических сведений важнейшие гончарные центры восходят до 13—14 вв, и древнейшая прерогативная грамота венгерских гончарных цехов, происходяшая из 15.. года, свидетельствует о том, что расчет процентного отношения различных посуд и система зарплаты уже в то время были те же сами, как вышеизложено в связи с 19 веком. Наличие подобных систем расчета и в других европейских странах доказано работой д-ра Плотта (1686), посвяшенной гончарному делу в английской провинции Стаффордшер. Возникшие в результате промышленной революции условия и измененные политическое положение после первой мировой войны сгладили различия между разными отраслями в пределах гончарного ремесла, и превращали традиционные способы проектирования и расчета товаров.

POTTER, JUGMAKER, DISHMAKER

(Some contributions to the research and comparason of Hungarian pottery works)

The title "Potter, jugmaker, dishmaker" wishes to point to the differences that existed between the various branches of the potters' trade in Hungary. (Only the making of unglazed or leadglazed ceramics is discussed, the problems of tinglazed ware and their makers are omitted.) The data used is mainly based on recollections of aged potters and refers to conditions with a long tradition prevailing at the end of the XIXth century, and partly surviving to the present.

The main reason for the differences within the craft are due to varions qualities of the clay, fire clay being required by the *potters* who made cooking pots and pans, while the *jugmakers* used clay suitable for hollow ware and the *dishmakers* such which

was best for throwing flat ware. As no fire clay is to be found in the Great Hungarian Plain, the main district which supplied the people of the Plain with cooking pots for many centuries were some 40 villages in Upper Hungary (today Slovakia) around Rimaszombat (Rimavská Sobota), where whitish fireclay was to be found in large quantities. The various pottery works where kitchen ware was made are represented in map, (Fig 12.) each with the territory which it provided for. Besides the pottery works represented on this map, there were many other centers where fireproof ware was not vaailable, especially on the Great Plain, as Hódmezővásárhely, with its 400 dishmakers, or Mezőtúr, with over a 100 jugmakers. In some places several branches of the craft worked side by side; in Csákvár for instance there were *potters* who made cooking pots, *dishmakers* who made chiefly flat ware, and *jugmakers*, who made unglazed terracotta water jugs. In Mohács the *jugmakers* fired black ware, whilst the *potters* made all sorts of glazed ware.

The best way to find out in what proportion various forms of pottery were represented within the whole production is to ask the potter how many of each kind he used to put into his kiln and in what proportion each shape was included in his ware when he sold it wholesale by the hundred to a dealer. It is surprising what exact answers potters would give to these questions, quoting exact figures of how many pieces of each type were made (every shape has a special name and every size has a name, too). On the basis of these answers it is possible to assess a fair percentage of the proportions of each form manufactured and to compare various pottery works in this respect. The glazing and decoration of the ware was concordant with the forms: cooking pots were generally only glazed inside, water jugs were often unglazed red or black ware, whilst the most decorated and glazed pottery were the dishes made by the platemakers.

The pottery sold wholesale to dealers and always made in great quantities must be distinguished from that pottery which was made piecemeal to order or as a token of friendship. Jugs and flasks for wine and brandy were usually manufactured individually, also special forms of dishes, jars, jugs, etc. Such articles often have an inscription with the name of the possessor, the date and sometimes the name of the potter. The decoration of the two kinds of pottery must be distinguished also, the more laborious techniques of *sgraffiato* and moulded relief being used only on the pieces made as a gift or to order and generally for festive occasions, whilst the usual decoration of common ware is slip-trailing or sometimes painting with a brush. There are, however, many instances when slip-trailing (or painting with a brush) are used to decorate individual special pieces, but never is sgraffiato or relief used on common ware. An example the brandy flasks made in Tiszafüred, of which the type illustrated on picture 23 with sgraffiato outlines and an incised inscription on the back was made to order, whilst the type with a sliptrailed flower design repeated on both sides illustrated on picture 22 was made to be sold on the market.

This most highly differenciated and planned way of producing pottery was not a novel development of the XIXth century, but has roots going back to feudal times. On the basis of archeological evidence and place-names, the most important pottery works may be traced to the XIII—XIVth century and the earliest letter of privilege to a guild of Hungarian potters, that of the potters of Kassa (Košice) from 1574 shows that the way of reckoning the proportions of various vessels and also the way of paying wages used at that time were similar to conditions in the XIXth century. Similar systems existed elsewhere in Europe as may be illustrated by the manner of reckoning used in England in Staffordshire and described by dr. Plott in 1686. It was just the conditions arising in consequence of industrial revolution at the end of the XIXth century as well as the changed political situation after World War I which put and end to the differences between the various branches of the craft and changed the traditional manner of planning and reckoning.

Az emberhámok főbb típusai és a kubikosnyakló

A hámokat általában a szállítóeszközök vontatására vagy emelésére és tolására használják, teherhordás esetén természetesen fokozotabb a jelentőségük.[1] Rendeltetésükből következik, hogy míg a munkaállatoknál nélkülözhetetlenek, az embernél csupán a karok munkáját könnyítik meg, esetleg pótolják, a feladatok nagyobb része tehát hámok nélkül is elvégezhető.[2] Anyag, szerkezet és terminológia szempontjából a két hámtípus sokban hasonlít: anyaguk kenderkötél, heveder vagy szíj, kötélverők, illetőleg szíjgyártók munkája, egyszerűbb formáit maguk a tulajdonosok is elkészíthetik;[3] szerkezetileg középütt ívben hajló huroknak tekinthetők, amelynek végeit ideiglenesen a szállítóeszközhöz rögzítik, esetleg még pántok tartják meg a testen;[4] a talicskához használt *hám*,[5] *nyakló*,[6] *terhelő*,[7] *heveder*,[8] *farmatring*[9] vagy az egyes részek elnevezései, mint pl. *csülök*,[10] *hasló*,[11] *veret*[12] stb. mindkét hámtípusnál közösek. A hajóvontatók *abranyicája*[13] egy kissé a járomra emlékeztet; a lószerszám

[1] Összefoglalását l. K. Kovács László: *A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás.* Bp. 1948. Bőséges irodalmat sorakoztat ugyan fel [21—23.], de említi a hámok kutatásának szinte teljes elhanyagoltságát [9—10.] is.

[2] Pl gereblyét, kézikocsit, targoncát, talicskát stb. hám nélkül is lehet vontatni vagy tolni, de hajót nem. L. alább.

[3] Rövid leírását MNII, 3. kiadás. 219—220.

[4] Az ember vagy az állat ebbe az ívbe fekszik bele mellel, ill. emelés-tolás esetén nyakba vetik.

[5] Az emberi és az állati hámok közös elnevezései közül itt csak az állati hámokra vonatkozó terminusokat kísérem jegyzettel, mivel az emberi hám típusait alább tárgyalom; ezekre vonatkozólag is teljesség igénye nélkül csak a legvilágosabb példákat sorolom fel. — A *hám* szó mind az emberi, mind pedig az állati vonóeszközök legáltalánosabb kifejezése.

[6] A talicskahám egyik neve és a lószerszám egy része, utóbbira l. MTsz. I. 1532. és SzegSz. II. 205. Jelölik vele az ostor egyik részét is: MTsz. I. 1532., Kiss Lajos: *A szegény emberek élete.* [Bp.] é. n. 279., Ecsedi István: *Ostorkészítés Szalonta vidékén* — NÉ XVIII [1926] 142.

[7] A talicskahám vagy pántjainak táji neve és a nyereg egy része: MTsz. II. 711., II. 3. kiadás 224.

[8] A talicskahám táji neve, ill. a kocsi egy része: OrmSz. 230.

[9] A talicskavontató segédmunkások hámjának tréfás neve és a lóhám egy része: SzamSz. I. 255.

[10] A talicskahám és a lóistráng végén levő hurok közös neve, utóbbira l. Ecsedi István: *A debreceni fogatokról* — NÉ XII [1911] 39.

[11] A talicskahám egyik pántjának és a lószerszám egy részének neve, utóbbira l. SzamSz. I. 367. és OrmSz. 220.

[12] A kubikosnyakló, lóhám fémdíszeinek közös neve, de az ajtó, bútor stb. hasonló ékítményeit is így nevezik, vö. Balassa József: *A magyar nyelv szótára.* Bp. 1940. II. 362.

[13] A járom-jelleg legjobban Kovács Sándor munkájából domborodik ki: *A drávai hajósok és talpasok élete — Népünk hagyományaiból.* 1956. *A társadalmi néprajzi gyűjtők*

bizonyos típusainál az ostornak, a kubikoshámon pedig a pipának van tokja kiemelkedő helyen; a lószerszámok és a kubikoshámok fényes fémveretekkel való díszítése is némileg hasonló. E hasonlóságokkal a kubikosok is sokat tréfálkoztak: *befog*ták[14] és *kifog*ták[15] magukat, a talicskát *kocsi*nak, a földszállítást *fuvar*nak,[16] a talicskahúzó segédmunkást *csikó*nak[17] mondták, akinek az egyik dal szerint *járom* van a derekán.[18] Az emberi és állati igavonás közti könnyen adódó párhuzam irodalmi ábrázolásokban is sűrűn jelentkezik.[19]

A különféle szállítóeszközök emberi erővel történő vontatásához az esetek többségében elegendő egy vállon átvetett egyszerű hurok, amelynek fejlettebb formája az említett hajóhúzó *abranyica*, az emeléshez-toláshoz pedig egy nyakba vetett kötél, amelynek viszont a *kubikoshám* az összetettebb változata; ez utóbbi egyszersmind az emberhámok legfejlettebb típusa is. E négy alakváltozat közül háromnak közös jellemzője, hogy munka közben a szállítóeszközök leállításával vagy ürítésével a hámból nem bújnak ki, hanem csak a végét, ill. végeit szabadítják fel.

1. legegyszerűbb eszköztípus a hurok, amellyel ekét, kézikocsikat, szénagyűjtő gereblyét,[20] hajót[21] vagy más vízijárművet[22] stb. vontattak. Anyaga változatos: madzag, kötél, szíj, lánc, a gyári tömegtermelés óta széles heveder,[23] egyszerűsége folytán házilag készült, ill. alkalmanként felhasználták a ló istrángját, nyaklóját stb. is.[24] A hurok két szára egyetlen vékonyabb madzagban, kötélben vagy láncban folytatódik, a szállítóeszközhöz fapecekkel vagy vaskampóval van csatolva kartávolságra, könnyen és gyorsan kikapcsolható. Használata különböző: legtöbbször vállra vetették, de a két kar alatt, a mellre vagy derékra téve is húztak vele. A hajómunkások *hámja* vagy *húzom*ja[25] kívül feszül rá a felső karra, ahol legvastagabb az izom;[26] így az abranyicánál kényelmesebb, a vállat viszont összeszorítja, a fejlődő

legjobb néprajzi leírásai. Szerk. Morvay Péter—Simon Józsefné—Igaz Mária. Bp. 1956. 62., rajz 63.

[14] „De magunkat is *bëfogtuk:* a hámot ráakasztottuk [a talicska] szarvára." *Nagy Ferenc* 58 é. kubikos közlése, Csongrád, 1958.

[15] „Októberben, novemberben a kubikosok *kifogták* a sárga csikót, azaz saját önmagukat," írja Oláh László: *Tekintélyes emberek. Elbeszélések.* [Bp.] 1952. 6.

[16] Több ilyen dalt közlök *A magyar kubikosok élete.* [Bp.] 1957. c. munkámban: 16., 95., 98., 99.

[17] Részletesen l. Katona Imre: *A „csikó". A kubikosok talicskahúzó segédmunkása.* — Ethn. LXVIII [1957] 109—122.

[18] Katona i. m. 116.

[19] Többek között Veres Péter az emberi erővel történő talicskavontatást az előfogathoz hasonlítja: *Az Alföld parasztsága.* Bp. 1942.[3] 76., Kamjén István pedig *Topogó* c. elbeszélésében [*Szakad a part.* Bp. 1955. 135.] így ír: „Az emberek megint megfogták a talicska szarvát s akkurátusan húzták maguk után, mint a kordésló a kordét. Csak nekik nem a szűgyükön, hanem a vállukon feküdt a hám."

[20] Vö. Szabó Mátyás: *A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása.* NK II [1957] 29., rajz 43.

[21] A hajóhúzó hurokhám legjobb leírása Betkowski Jenő: *Adatok a szolnoki hajósok életéből. Készülődés, indulás, vontatás* Ethn. LXV [1954] 109—110.; több évezredes történelmi előzményeire utal Csermák Géza: *A magyar hajózás múltjából.* Bp. 1956. 8—13.; néhány újabb adatot említ Kovács S. i. műve és röviden utal rá Timaffy László: *Szigetközi krónika.* Győr 1956. Kézirat. EA P. 35/959. 74.

[22] Ilyen hurokhám pl. a révészeké is, l. Timaffy i. m. fényképe 89/a.

[23] Kovács S. írja i. h. „A gurtni, a heveder csak később jött divatba, amikor a gyárak már felállítak és gyártották a gurtnit."

[24] Szabó i. h.

[25] Timaffy i. m. 74.

[26] Betkowski i. h.

szervezetet eltorzítja.[27] Műszaki értelemben a hámot javítási munkáknál, szemléknél vagy aknákban személyek felvonására használják.[28]

E hurokhám csaknem valamennyi változatát és hordmódját megtaláljuk a kubikon, ahol *csikóhám*nak nevezik, mivel a talicskavontató segédmunkások, tréfás nevükön *csikók* használták,[29] de előfordul *farmatring* néven is.[30]

2. az *abranyica* a váll szélességénél valamivel hosszabb, a mellkas és a karok domborulatához illeszkedő léc, a testen tehát a hám helyett van; a húzózsinórt átfűzik rajta, ugyanúgy bújnak bele és kapcsolják ki, mint az egyszerűbb hurokhámot, viszont ronggyal betekerik, hogy a testet ne törje.[31] Mivel a kubikosoknak és csikóiknak szükségük volt a kezükre is, ezt a hámtípust kubikmunkán nem használták.

3. a taráglya (tragacs, targonca stb.) és a talicska (furik stb.) emeléséhez és tolásához használt egyszerűbb hámra (terhellő, heveder[32] stb.) már a XVII. századból vannak adataink: „A terh hordo emberec edgy kereků talicskán a kőtelet nyakukban akasztván hordanac... A mennyit ketten vihetnek taraglyán, anynyit vihet egy tolván maga előtt a talicskát az nyakba akasztott hordozo-szijjal".[33] Anyaga kötél, heveder (gurtni), ritkábban szíj, szerkezete egyszerű: két szára kis hurokban végződik, de nincsenek pántjai. Nyakba vetve mindkét szára a test előtt hurkolódik a talicskaszarvakra, a kéz a hámcsülkök *mögött* van, épp ezért a talicskát letéve kibújnak belőle.[34] Ahol csak a talicskát ismerik,[35] parasztságunk körében megtalálható, de használják az építőipari és téglagyári munkások is.[36] Ilyen lehetett a legkorábbi kubikoshám is, erre azonban már a legidősebb kubikosok sem emlékeznek.

4. a kubikoshám az előzőnek továbbfejlesztett változata, mint ahogy munkaeszközeik (csákány, lapát, ásó és talicska) is a paraszti megfelelők tökéletesített formái. Fejlődése a kubikostalicskáéval párhuzamos; a talicskás gátmunka csökkenése, a karos csatornamunka elterjedése, a kordézás és bizonyos hátrányok azonban az első világháború óta fokozatosan háttérbe szorították. Ma már csak szórványosan fordul elő, s míg szerszámot és munkaruhát adnak a vállalatok, a hám mindig a kubikosok személyi tulajdona.

A kubikosok *hám*,[37] *nyakló*,[38] teljes alakban *kubikoshám*,[39] *kubikosnyakló*,[40]

[27] Általánosságban szól róla Kovács S. i. h., részletesen l. Katona i. m. 119.
[28] *Technikai Lexikon* I. 533.
[29] Részletes leírását l. Katona i. m. 116—117.
[30] L. Tömörkény István: *Péter tanul — Napos tájak*. Bp. 1908. 120.
[31] Részletesebben l. Betkowski és Kovács S. i. h. — Másutt Betkowski megemlíti a kubikosok hámját is: *Fuhajók a Tiszán. A szolnoki fahajózás*. Szolnok 1955. 16.
[32] Mindkét név ormánysági, l. OrmSz. 230., 541.
[33] NySz.
[34] Használata épp ebben tér el a kubikoshámétól.
[35] A talicska ugyanis még a huszadik században sem vált országszerte általánossá, vö. Magy. Népr. II.[3] 205.
[36] Csalog Zsolt bakóca-godisai [Baranya m.] megfigyelése 1946-ból: a téglagyári munkások tragacsot és talicskát cipeltek a *sajpont* nevű hámmal.
[37] A kubikoslakta helységekben országszerte a *hám* szó a gyakoribb, vö. Bartos Nándor: *Országjáró jászladányi kubikosok*. Jászkunság, 3. [1956] 5—6. sz. 224. és Nagy Lajos: *Kubikosok története Zsadányban*, Kézir. 1958. EA P. 110/958. 2.
[38] Megfigyelésem szerint Csongrád megye tiszántúli helységeiben a *nyakló* szóhasználat valamivel gyakoribb. Aligha pontos Móra Ferenc közlése ebben a formában: „A csikó... hámot *és* nyaklót visel." [*Esteli dal Hajnal Matyikáról — Kincsásás halottal*. Elbeszélések. Bp. 1957. 136—137.]
[39] SzegSz. I. 843. Csongrádon csak a szíjnyaklóra mondták.
[40] SzegSz. I. 843. Így inkább a kötelesek, szíjgyártók nevezték.

ritkábban *tajicskahám, tajicskaszíj*[41] vagy tréfásan *embörkínzó*[42] néven ismerik; a heveder (gurtni) neve *kendërhám*[43] vagy *kendërnyakló*,[44] a bőré pedig *szíjhám*[45] vagy *szíjnyakló*[46], ritkábban *bűrhám*.[47] Akár kenderből, akár pedig bőrből vannak a hámszárak, a pántok és a csülkök anyaga egyaránt lehet zsineg, keskeny heveder vagy szíj. A három alapanyag különféle kombinációival (kenderszárakon szíjpánt, szíjcsülök; kenderszárakon madzagpánt és madzagcsülök; kenderszárakon madzagpánt és szíjcsülök stb.) a legkülönbözőbb összetételű kubikoshámok készültek. A kenderhevedert a kötelestől, a bőrhámot

1. sz. kép: Kenderhám zsinegcsülkökkel és pántokkal. Kovács J., *Szeged és népe*. Szeged, 1901. 145. l.

2. sz. kép: Kenderhám szíjpántokkal. Kovács J., *Szeged és népe*. 145. l.

a szíjgyártótól szerezték be. Az egyszerűbb kenderhámot maguk a kubikosok készítették el, s javítás nélkül 2—3, egyébként 5—6 évig tartott. A bőrhámot *ējáró* (hivatásos)[48] kubikosok viselték, az 1890-es években már általános;[49]

[41] SzegSz. II. 538.
[42] Hódmezővásárhelyi neve, 1952.
[43] Szentesi neve, 1952.
[44] Szentesi neve, 1952. Szegeden egy ízben hallottam a *nyaklógurtni* kifejezést, ugyanígy közli Veres Péter: *Kubikusok*. — Béke és Szabadság II [1951], 14. sz. 12.
[45] Csongrádi és szegvári neve, 1952—3.
[46] Szentesi neve, 1952.
[47] Szentesi neve, 1952.
[48] Csongrádi kifejezés, 1952.
[49] *Dancsó Antal* 86 é. [Szentes, 1952] és *Varga János* 72 é. [Csongrád, 1952] kubikos közlése, megerősíti Nagy Sándor: *A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen*. Uo. 1924. 33.

marha-, ló- vagy csikóbőrből készült, javítás nélkül 10—12, egyébként 20—30 évig is eltartott. 1914 előtt a díszesebb darabok a kubikosok csaknem egy heti keresetét emésztették fel, később már inkább az olcsó kenderhevederből készültek; ma is csak ezek láthatók (1. sz. kép).

Rendeltetésükből következőleg a kubikoshám szerkezete meglehetősen egységes: fő részük a két széles *szár* (kenderből 5—6, szíjból 6—7 cm-es), ez a tulajdonképpeni hám vagy nyakló, amelynek végei *csülök*ben, *hámcsülök*ben végződnek.[50] A hámszárakat 3—4 cm széles pántok, összefoglaló néven *terhellők*[51] szorítják a testhez: a rövidebb *válltartó*[52] vagy *válladdzó*[53] a vállon át, a hosszabb *mejjeddző, mejjeddzőszíj*[54] vagy *hastartó*,[55] *hasló*[56] pedig a mellen, ill. a derékon át köti össze a szárakat. Ha lefelé kellett a terhet hordani, kivételesen *faradzót*[57] is szereltek fel.[58]

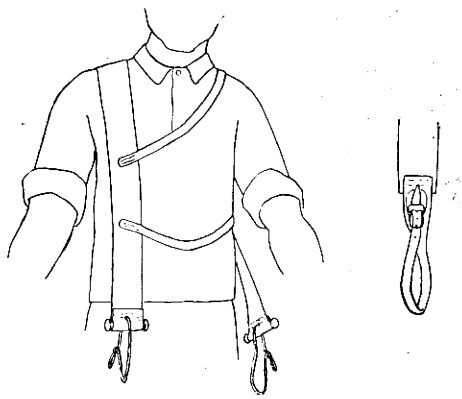

3. sz. kép: Szabályozható zsineg és csatos szíjcsülök. *Csalog Zsolt* rajza.

A kubikoshám viselésmódja eltér a parasztitól, bár mindkettő pót karnak tekinthető: közbeiktatásával a karokra eső tehernek mintegy fele átkerült a vállra, szentesi típusú talicskánál tehát az összteher negyedrésze marad a karokon. A hámszárak hosszúsága a karokéval egyezik; a rövidebb feleslegesen fárasztaná a karokat, a hosszabb pedig a szokottnál is jobban törné a vállat, ezért részesítették előnyben a szabályozható hámcsülköket. Mivel a kubikosok öltözéke az időjárásnak megfelelően változott, lehetőség szerint szabályozható terhelőket, pántokat szereltek fel (2. kép).

A hámcsülök csukott tenyérhez hasonló: a kenderhám szárait különkülön bevarrták és visszahajlított öblébe belevarrtak egy ujjnyi vastag fadarabkát, rendszerint szívós orgonaágat, hogy ki ne szakadjon.[59] A fapecek felett sodrott fonalú, erős zsinórt fűztek át a száron, és tenyérnyi nagyságú hurokra kötötték. Az ilyen madzagcsülök folyton nyúlt s a csomó kioldozásával, megkötésével lehetett csak úgy-ahogy szabályozni.[60] A bőrhámok szárainak végére vékony, erős szíjat varrtak, lyuggatott végüket tetszés szerinti hosszúságban lehetett a csatba visszabújtatni; idők folyamán a régi, szélesebb csatok valamit keskenyedtek. Kenderhámra is szívesen varrattak szíjcsülköket[61] (3. kép).

[50] Minden kubikoslakta helységben így ismerik, l. még SzegSz. I. 269.
[51] Kiss L. i. m. 119.
[52] Jászárokszállási neve, 1958.
[53] Csongrád megyében általánosan ismert szó, 1952.
[54] SzegSz. I. 843.
[55] Jászárokszállás, 1958.
[56] Csongrád megyében általánosan ismert, 1952.
[57] Hódmezővásárhelyi neve, 1952.
[58] Szerepe összevethető a lovak farmatringjával.
[59] Kiss L. i. h.
[60] Legbővebb volt *Török János* 62 é. szentesi kubikos közlése, 1952.
[61] Legbővebb volt *Magyari István* 69 é. szentesi kubikos közlése, 1952.

Az alig szabályozható madzagpántokat (terhelőket) a kenderhámok szárának közepén átbújtatva, ritkábban kívül rátekerve kötözték csomóra. A heveder- vagy szíjterhelőket a hámszárakra mindig rávarrták, akár kender, akár szíjhámhoz tartoztak. A legtöbb terhelő rögzített volt, a szíjpántokat néha kis csattal kapcsolták a hámszárakhoz, ez esetben tetszés szerinti hosszúságra volt állítható.[62]

A paraszti talicskahámtól eltérően, a kubikoshám mindig csak a jobb vállon van, jobb szára a test előtt, a bal pedig a test mögött illeszkedik a talicskaszarvakra, és a hámcsülkök mindig a tenyér mögött vannak, hogy a szarvakról azonnal le lehessen őket lökni, ne kelljen ürítéskor a hámból kibújni. A kubikos a talicska megrakása után a szarvakra akasztja a hámcsülköket és megindul. Mivel a talicskázás legtöbbször nem vízszintes talajon folyik és a hám különben is csak félvállon nyugszik, a leeséstől és csúszkálástól az említett terhelők (pántok) védik, amelyekbe testtel bele lehet feküdni s így újabb könnyítést kapnak a karok. (Faradzóra csak teherrel lefelé menet van szükség, az üres talicskát ugyanis hám nélkül vontatják és farral fékezik.) A kubikos célhoz érve egy pillanatra megáll, a talicskaszarvakat kissé megemeli, és az ,üres hámcsülköket hüvelykujjaival gyorsan lelöki, a talicskát kerékén átbuktatva üríti ki. Visszafelé menet az üres talicskát már nem tolja, hanem maga után húzza, ehhez természetesen már nem használja a hámot.

Nehéz talicskateher tolása vagy fogadás teljesítése kedvéért,[63] esetleg tréfából[64] két hámot is felvettek, hogy jobban bírják a rakományt. A szabályozható hámokat otthon még a kubikosasszonyok is használták, különösen piacozás, terményhordás és főként malomba járás idején. Gyalogos vándorlás közben a talicskára rakott *betyárbútort*[65] is mindig hám segítségével tolták, rövidebb pihenő (ivás, cigarettaszünet) esetén sokszor ki sem bújtak belőle: a talicska a hámnál fogva a nyakukban lógott. Sürgős munkán is „...még a hámot së vëttük lë a nyakunkbú, úgy ëttük lë a tűzrű az ebédët," mondják.[66] Hosszabb út vagy munka után a felfrissüléshez azért a hámból való kibújás is hozzátartozott.[67]

A kopott vagy szakadt hámokat varrták, foltozták, a szíjat repedés ellen néha bekenték zsírral vagy olajjal. A hámnak is kívül volt a helye, mint a szerszámoknak: otthon kiakasztották a *csurgás*[68] alá egy kampóra, hogy az izzadságszag jól kiszellőzzék. A hám valósággal *ette* az inget, ruhát, a szíjhám még el is barnította. A szabadon lógó hámszárak verték a kezet, lábat. Néha balesetet is okoztak: ha súlyos teherrel a talicskakerék nekiütődött valaminek vagy lecsúszott a pallóról, vagy esetleg ürítés előtt nem sikerült a csülköket a szarvakról lepöccinteni, a súlyos teher óhatatlanul magával rántotta a kubikost. Ha a lengő palló leszakadt, a kubikos talicskástul-hámostul lezuhant, sokszor bele a vízbe, vagy a hámnál fogva fennakadt az állványokon és a társaknak kellett baltával kiszabadítani. Ezek a hátrányok is hozzájárultak a hám fokozatos elmaradásához.

[62] Legbővebb volt Lajos József 42 é. csongrádi kubikos közlése, 1952.
[63] Az Erőpróbák, virtuskodások c. fejezetben dolgozom fel részletesebben.
[64] A Tréfák, ugratások és kioktatás c. fejezetben dolgozom ki bővebben.
[65] Az útra vitt holmik Csongrád megyében általánosan ismert tréfás neve.
[66] *Halász-Blaskovics József* 82 é. kubikos közlése, Csongrád 1952.
[67] Vö. Szabó Pál, *Talpalatnyi föld*. Bp. 1951.[3] 346. és Tömörkény István: *Országúton — Föltetszik a hajnal*. Szeged 1955. 222.
[68] Csongrádi neve, vö. Oláh i. m. 6—7.

1914 előtt a kubikoshám még valóságos céhjelvény és igazolvány volt, különösen a díszesebbje, utazás közben is vállukon lógott, a kocsmában *viharhárító*nak,[69] otthon pedig elvétve „asszonynevelőnek" használták.[70] Ha a kubikos munkába indult, *nyakába vette a hámot*[71] és életét valósággal is *hám alatt töltötte*.[72] Az első világháború után megváltozott a helyzet: „Mikó mán én kubikos lëttem, (a kubikos) zsákba dugta a nyaklót. Szégyëltem vóna én is a nyakamba, elárúta vóna, hogy kubikos vagyok.A többiek is igëncsak mind ëpakóták."[73]

Az ékszerektől és a kalapdíszektől eltekintve, a hivatásos kubikosok egyetlen díszesebb holmija volt a hám, különösen a bőrsallangos, rézveretes csongrádi hámokat emlegetik. E díszhámokat rendszerint még legénykorban vették a szíjgyártótól, de később is büszkén hordozták. Tréfából *úrhám*nak, *úri hám*nak[74] nevezték el, s ez az elnevezés később átkerült az egyszerű, cseppet sem díszes nyaklókra is, ilyen értelemben emlegetik a különféle gúnydalok.[75] A hámveretek nem mindig tekinthetők népi díszítményeknek: legtöbb esetben mindössze arról van szó, hogy a hámszár elülső, szembetűnő részén a névkezdőbetűket sárgaréz-szegekkel kiverették, esetleg még az említett szíjcsülkökön két-három ágban bőrsallang lógott le. Az igazi díszhám elejét ezüst- vagy rézpénzekkel verették ki, a csülkön vas helyett sárgaréz-csat fénylett és néha a vállrészre bőrtasakot is verettek rézszegekkel, ebbe dugták a pipát,[76] s természetesen a bőrsallangok is ott fityegtek a csülkökön. Az egyik vésztői kubikos hámcsülkét a dohányzacskóhoz hasonlóan színes sallangokkal varrta ki és a hámszáron egy színes bőrrátét talicskatoló kubikost ábrázolt.[77]

KATONA IMRE

ГЛАВНЫЕ ТИПЫ УПРЯЖИ ДЛЯ ЧЕЛОВЕКА И ЗЕМЛЕКОПНЫЙ НАШЕЙНИК

Автор настоящей статьи посвятил уже несколько очерков венгерским землекопам, этому и этнически особенному слою общества, представляющему собой переход между крестьянством и рабочими [Magyar kubikosdalok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve az 1952-53. évre. — Венгерские грабарские песни. Ежегодник философического факультета Университета им. Лоранда ЭТВЕШ за 1952—53 гг. Под редакцией Тибора Кардом. Будапешт, 1958, стр. 358—415; A baráber. A kubikosok egyik típusa. — Барабер, один из типов землекопов. Этнография 67. (1956) стр. 13—18.; A «csikó», A kubikosok talicskahúzó segédmunkása. «ЧИКО» (жеребенок), подсобный рабочий у землекопов, таскающий тачку. Этнография 68. (1957) 109—122; A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Вербовка передвижных рабочих в капиталистической Венгрии. Этнография 69 (1958) стр. 29—52. (и опубликовал также и короткое обобщение об этой теме) Die ungarischen Erdarbeiter. Венгерские землекопы. Акта Этнографика 7. (1958), стр. 155—218.] Настоящий очерк ознакомляет орудием, который землекопы используют, чтобы облегчить тягу *упряжью* или же *нашейником*, надеваемым на шею и привязанным к рукояткам тачки.

[69] Hódmezővásárhelyi tréfás neve, 1952.
[70] Nagyon ritkán került erre sor, Varga János 72 é. kubikos közlése, Csongrád, 1952.
[71] NAGY L. i. m. 2.
[72] NAGY L. i. m. 10.
[73] TÖRÖK J. közlése.
[74] E tréfás név Csongrád és Békés megyében általánosan ismert, 1952—58.
[75] L. KATONA I., *A magyar kubikosok élete* 16., 95., 98—99.
[76] Jéger-Katona György 73 é. kubikos közlése, Szegvár, 1953.
[77] NAGY L. i. m. 12.

Что касается их материи, устройства и относящейся к ним терминологии, упряжи для животных и для человека имеют много похожего и даже одинакового. Упряжь для человека имеет четыре основных типа: 1. узел, переброшенный через одно плечо; он употреблялся для тяги грабель для сена, ручной тележки и судна; 2. «абраница», рамка из дранок, приспособленная к выпуклостям рук и грудной клетки бурлаков, это — на самом деле более развитая форма упряжи в форме узла; 3. крестьянская упряжь для толкания тачки, это узел надетый в шею, концы которого привязаны к рукояткам тачки, перед телом; 4. самая развитая форма — землекопная упряжь или лямка, сделанная из конопли или из ремня, на концах имеются регулируемые узлы и вся лямка прижата к телу посредством двумя или тремя более узкими тесьмами, которые иногда тоже регулируемые. При опорожнении тачки лямка не отнимается, только концы снимаются с рукояток тачки. Землекопы носили их не только на работу, но и во время гуляний в кабаках и в путешествиях, при том, особенно нарядные лямки с металлическими чеканками, кожаными бахромами и надкладками. Вследствие сокращения употребления тачки, и ввиду известных невыгодных сторон лямки, она постепенно исчезала.

DIE HAUPTTYPEN DER MENSCHENGESCHIRRE UND DER SCHULTERRIEMEN DER ERDARBEITER IN UNGARN

Der Verfasser beschäftigte sich bereits in mehrenen Aufsätzen mit den ungarischen Erdarbeitern (‚kubikos'), die ethnisch eine spezifische Schicht, gesellschaftlich einen Übergang zwischen Bauerntum und Arbeiterschaft bildeten. [S. Magyar kubikosdalok. (Lieder der Erdarbeiter.) Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évre. Redigiert von Tibor Kardos. Bp. 1953. S. 358—415. — A baráber. A kubikosok egyik típusa. (Der Erdarbeitertyp ‚Bauräuber'.) Ethn. Jg. 67. 1956. S. 13—18. — A „csikó". A kubikosok talicskahúzó segédmunkása. („Das Fohlen": ein Typ der beim Ziehen des Schubkarrens tätigen Hilfsarbeiter.) Ethn. Jg. 68. 1957. S. 109—122. — A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. (Die Werbung der Wanderarbeiter in Ungarn zur Zeit des Kapitalismus.) Ethn. Jg. 69. 1958. S. 29—52. — und als kurze Zusammenfassung in deutscher Sprache: „Die ungarischen Erdarbeiter. Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht, eines ethnisch spezifischen Erwerbzweiges. Acta Ethnographica. Bd. 7. 1958. Fasc. 1—2. S. 155—218.] Die vorliegende Studie macht uns mit den Werkzeugen zur die Erleichterung des Karrenschiebens bei der Erdarbeit „*hám*" = Traggurt, Menschengeschirr und „kubikos-nyakló" = Schulterriemen bekannt, dessen Endschlaufen um den Karrengriff geschlungen werden.

Was Stoff, Struktur und Terminologie anbetrifft, besteht zwischen den Geschirren für Menschen und denen für Tiere viel Ähnlichkeit oder sogar Identität. Es gibt vier Grundtypen der Menschengeschirre: 1. die auf eine Schulter genommene Schlinge, die beim Schleppen von Heugabeln, Handkarren, Schiffen sowie von anderen Wasserfahrzeugen gebraucht wurde; 2. die „abranjiza' — ein Leistenrahmen für Schiffschlepper, der sich an die Wölbung des Brustkorbes und der Arme anpaßte und eigentlich eine entwickeltere Form des Schlingengeschirrs darstellt; 3. das bäuerliche Geschirr zum Karrenschieben: eine Schlinge, die man auf den Nacken nimmt und deren Enden sich vor dem Körper mit den Karrengriffen verknüpfen; 4. die entwickelteste Form vertritt das Geschirr der Erdarbeiter aus Hanf oder Riemen; auf den Enden des Traggurtes gibt es womöglich regulierbare Schlaufen (Schlingen) und das Geschirr wird mit zwei-drei Bändern an den Körper gedrückt, manchmal sind auch diese regulierbar. Beim Umkippen des Karrens mußte man das Geschirr gar nicht ausziehen, sondern nur die Endschlaufen von den Karrengriffen abwerfen. Die Erdarbeiter trugen das Geshirr nicht nur bei der Arbeit, sondern auch beim Kneipen und bei der Fahrt auf sich, besonders wenn es mit Metallbeschlägen, mit ledernen Behängen und Applikationen verziert war. Das Erdarbeitergeschirr trat infolge der Abnahme der Schiebkarrenarbeiten sowie infolge gewisser Nachteile stufenweise in den Hintergrund.

Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban

Történeti népmondáink eddigi kutatását mérlegelve nyugodtan mondhatjuk, hogy a népköltészet e műfaja iránt nem nyilvánult meg az az érdeklődés, amelyet megérdemelne.[1] Eredmények mégis ezen a téren is születtek. Különböző folyóiratokban, földrajzi munkákban, majd pedig elsősorban az Ethnographia hasábjain és önálló gyűjteményes munkákban[2] napvilágot láttak történeti népmondáink szövegei. Hamarosan megtörtént tipológiai rendszerezésük is.[3] A mondamotívumok földrajzi elterjedését vizsgáló tanulmányoknak és a tipológiai rendszerezéseknek a kor szelleméből következő fogyatékossága, hogy figyelmen kívül hagyja a Rákóczi és Kossuth által vezetett nemzeti mozgalmakhoz fűződő hagyományokat, amelyek pedig arról tanúskodnak, hogy emlékük mélyen belevéződött népünk tudatába.[4] A történeti népmondák szociális tartalmát szem elől tévesztő kutatásnak velejárója, hogy elhanyagolja a nép történetszemléletének vizsgálatát. Kivételnek számít KÁLMÁNY L. törekvése,[5] aki a történeti dalok fáradhatatlan gyűjtésével ezen a téren is kezdeményező volt. Tanulmányunk az itt körvonalazott problémákat egyetlen nagy egyéniség, II. Rákóczi Ferenc alakjával kapcsolatban veti fel, amint ő népünk emlékezetében él.

II. Rákóczi Ferenc korántsem olyan népszerű alakja a néphagyománynak, mint Hunyadi Mátyás vagy Kossuth Lajos.[6] Pedig a nép a szatmári békekötés után is dédelgeti emlékét, sokáig visszavárja még halála után is. Nevének varázsával magyarázható az ál-Rákócziak fellépése,[7] s az a tény is,

[1] A fenti dolgozat részlet a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének a Zemplén hegység nyugati és középső részéről készülő monográfiájából s egyben fejezet a szerző *II. Rákóczi Ferenc és a néphagyomány* c. készülő terjedelmesebb tanulmányából.

[2] A legkiemelkedőbbre utalunk csupán: SEBESTYÉN Gyula: *A magyar honfoglalás mondái*. I—II. Bp. 1904.

[3] SZENDREY Zsigmond: *Történeti népmondáink*. Ethn. XXXI (1920) 49—59, XXXIV (1923) 143—149, XXXVII (1926) 29—35, 78—86, 132—138, 183—187, XXXVIII (1927) 193—198. Ez az elv érvényesül SOLYMOSSY Sándor későbbi összefoglalójában is. SOLYMOSSY Sándor: *Monda*. MN III. Bp. é. n. 183—255.

[4] Ezt bizonyítja az 1848-as hagyományok gyűjtésére irányuló mozgalom tapasztalata. L. DÉGH Linda: *Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól*. Ethn. LVIII (1947) 230—235.

[5] KÁLMÁNY Lajos: *Történeti énekek és katonadalok*. Sajtó alá rendezte DÉGH L. Bp. 1952. Történeti mondákat is jegyzett föl. L. *Hagyományok*. I. Vácz 1914.

[6] Mátyás király és Kossuth Lajos nagy népszerűségét számos népköltészeti termék mutatja. A róluk szóló tanulmányok és könyvek felsorolásától eltekintünk, csupán ORTUTAY Gyula cikkére utalunk, amelyben a szlovákiai kutatóútján szerzett tapasztalatokról számol be. ORTUTAY Gyula: *Mátyás király és Kossuth Lajos nyomában*. Szabad Nép, 1955. máj. 22. 140. sz.

[7] LUKINICH Imre: *Magyarországi ál-Rákócziak*. Levéltári Közlemények, I. (1923) 321—334. — Uő.: *Ál-Rákócziak és a Rákóczi-kérdés a XVIII. században*. Rákóczi Emlék.

hogy a bécsi udvar hasztalan igyekszik emlékétől szabadulni, mert a nép érzéseivel mindvégig hű marad a bujdosó fejedelemhez. Ezt igazolja Bessenyei György visszaemlékezése pataki iskolai éveire: mint írja, Rákóczi kimaradt ugyan a történelemkönyvekből, a diákok mégis mind hallottak róla, ismerték élete sorsát a hagyományok útján.[8] Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy csak szórványosan közöltek róla szóló népmondákat, néphagyománybeli szerepével pedig — eltekintve Ortutay Gyula könyvétől[9] — nemigen foglalkoztak.

Az abaúj—zempléni falvakban feljegyzett adatok közreadásával ezt a hiányt akarjuk pótolni.[10] Megfigyeléseink olyan területre vonatkoznak, ahol a sajátos földrajzi környezet is fontos szerepet játszik. A terepmunka során szerzett benyomásaink mind tartalmi, mind műfaji tekintetben elősegítik a feljegyzett Rákóczi-mondák értelmezését. Mindenek előtt meglepő, hogy az általánosan kialakult véleménnyel ellentétben mennyire elevenen őrzi a fejedelem emlékét az abauj-zempléni falvak népe. Egy-egy várrom, földalatti alagút, asztalra emlékeztető szikladarab, kőbe vésődött nyom, de számos forrás és jellegzetes fa, ma is összekapcsolódik a nép képzeletében Rákóczihoz fűződő érdekes történettel. Mintha igazolódnék itt, hogy a hegyes, várromokkal ékesített táj kedvezőbb feltételeket nyújt a mondaképződésre,[11] mint az Alföld a maga egyformaságával. Ebből azonban az is következhetnék, hogy túlnyomóan elszigetelt helyi mondák őrzője ez a vidék. Ugyanakkor viszont azt tapasztaljuk, hogy nagyon sok esetben általánosan ismert motívumok állnak ezeknek az apró elbeszéléseknek a középpontjában.

Mégis vannak sajátos vonásai az abaúj—zempléni mondakincsnek. Ez a vidék igen nagy szerepet játszott a Rákóczi-szabadságharcban, s a felkelés emléke a legnagyobb elnyomás ellenére sem hullt ki az itt élő nép emlékezetéből, éppen ezért lett állandó gyújtópontja, egyes későbbi nemzeti és szociális mozgalmaknak is. Úgy véljük, hogy a kuruc idők emlékeihez való ragaszkodás, és másrészt a népre nehezedő elnyomás teremtette meg a Rákóczi-legenda lélektani alapját.[12a] Nem véletlen tehát, hogy egész sor olyan mondát kap-

könyv. Szerk. Lukinich Imre. II. Bp. 1934. 389—400. — Vö. továbbá Köpeczi Béla—R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1955. 384—386.

[8] L. Beöthy Zsolt: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban*. II. Bp. 1887. 220.

[9] Ortutay Gyula: *Rákóczi két népe*. Bp. é. n.

[10] Adataink Abaújszántó, Arka, Baskó, Boldogkőváralja, Borsi, Fony, Fűzér, Fűzérradvány, Hejce, Hernádbüd, Hernádcéce, Középhuta, Óhuta, Korlát, Kovácsvágás, Mogyoróska, Pálháza, Regéc és Vizsoly községekből valók. Kiegészítésül felhasználtuk a Szatmár megye néhány községéből: Cégénydányád, Géberjén, Nagyecsed, Szamosszeg és Szatmárcseke — származó adatokat is. Ezúttal mondok köszönetet L. Pecséri Ágnesnek, aki a tulajdonában levő Rákóczi-mondákat közlésre szíves volt átengedni.

[11] Solymossy i. h. 185. — Pechány Adolf: *Trencsén megye népe*. Trencsén 1884. (Kny. A Trencséni Kir. Kath. Főgymnázium Értesítője az 1883—84 tanévről.) 9. — Vö. továbbá Böckel, O.: *Die deutsche Volkssage*. 2. Aufl. Leipzig—Berlin 1922. 66. és kk.

[12a] Érdemes itt utalni Dankó I. megállapítására: „Bármilyen nagy is volt azonban az elnyomás, bármennyire is sikerült letörni a magyarság ellenállását: kísértett a múlt. Itt különösen a Rákócziak földjén, ahol minden község őriz valami emléket a nagy szabadságharcos időkből. Ez magyarázza azt a fellángoló forradalmi tüzet, ami oly gyakran fellobbant, hacsak valami kis lehetőség is volt rá (1831. koleralázadás)." Dankó Imre: *Ismerjük meg szülőföldünket! A sárospataki járás története*. Miskolc 1955. 9. — Ld. még Szeghalmy Gyula: *Felvidéki regék*. Debrecen 1929. 42. — Tóth Sándor: *Sáros-vármegye monográfiája*. III. Bp. 1912. 652. — *Abaúj-Torna Vármegye és Kassa*. Szerk. Sziklay J.—Borovszky S. Bp. 1896. 394.

csolnak itt Rákóczi nevéhez, amely más vidékeken Mátyás korához, a török időkhöz vagy a tatárjáráshoz fűződnek. A gonosz erők miatt menekülni kénysze rülő hős alakja különös élességgel bontakozik ki ebből a képből — ebben viszont nézetünk szerint a betyár mondakincs hatása játszik fontos szerepet. Az adott esetben tehát a történelmi tradíció azzal gyakorol döntő befolyást a mondaképződésre, hogy Rákóczit állítja a nép ajkán hagyományosan élő elbeszélések középpontjába.

A terepmunkák során korábban szerzett tapasztalatokat és az eddigi kutatások tanulságait már a kiindulásnál figyelembe vettük. Világosan állott előttünk, hogy egy konkrét történeti személy, esetünkben Rákóczi alakjának folklorisztikus emlékeit kutatva, nem korlátozhatjuk figyelmünket csak a tökéletesre csiszolódott, kerek Rákóczi mondákra. Az eleven hagyomány sohasem dolgozik ideáltípusokkal, éppen ezért minden igényt kielégítő népmondák kinyomozására fordított fáradság a legjobb esetben is csak viszonylagos értékű anyagot szolgáltatna e műfaj megismeréséhez. Azt kerestük tehát, hogy egy táj népe mit őriz Rákóczi emlékéből, s ez az emlék hogyan ölt formát. Azt, hogy milyen törvényszerűségek szerint alakul ki egy hagyomány, s hogy milyen szerepe van ebben a folyamatban az egyénnek (adatközlőnek) és közösségnek (falunak, vagy kisebb csoportnak), a hagyományos (népköltészeti) és irodalmi (műköltői) tudáskincsnek.

Ebből következik, hogy a különböző korú és műveltségű adatközlők ismeretanyagát egyformán figyelembe vettük. Azzal a megszorítással követtük ezt az eljárást, hogy legnagyobb részt a paraszti lakosság köréből kerültek ki adatközlőink.

Adataink jelentékeny része, minden valószínűség szerint, irodalmi forrásból származik. Sok esetben nehéz ezeknek az irodalmi forrásoknak a pontos kiderítése, bár arra nagy szükség van, nemcsak az irodalmi hatás vizsgálata, hanem a folklorizálódás törvényszerűségeinek kutatása szempontjából is. Elég, ha csak Dégh L. gondos válogatással összeállított könyvére hivatkozunk,[12b] amely az 1848/49-es szabadságharc emlékeit reprezentálja. Bevezető tanulmánya és jegyzetei azért is figyelemre méltók, mert világosan rámutat a történeti népköltészet alakulása szempontjából annyira lényeges jelenségre, a műköltői termékek és félnépi alkotások hatására.

Az epikus formát öltött elbeszélések mellett minden Rákócziról szóló apró adatot hasznosnak tartottunk — még ha olykor nagyon is magán viseli a nyomtatott művek hatásának jeleit —, mert ezáltal nemcsak Rákóczi mondai alakja rajzolódik elénk, hanem a különböző korok felfogása és hangulata is megfigyelhető, amelyet szintén a hagyomány szerves részének kell tekintenünk. Már csak azért sem dolgozhattunk séma szerint, mert ilyen nem állott rendelkezésünkre. Még az eddig feljegyzett — meglehetősen szerény mennyiségű — népmondaanyagunk mélyreható elemzésével is adósak vagyunk. Talán éppen népmondáink szerkezeti és formai sajátosságáról tudunk a legkevesebbet.

Az előbbiekhez kapcsolódva még egy másik problémára is utalnunk kell. Mondottuk, hogy a Rákóczi hagyományban a különböző korok felfogása és hangulata is megfigyelhető. Éppen ezek ismeretében téves volna azt állítani, hogy a parasztságnak nincsen történelmi ismerete. De hiszen a szűkebb értelemben vett ‚monda' és a ‚valótlanság' sem azonos fogalmak. A mondának

[12b] Dégh Linda: *A szabadságharc népköltészete*. Bp. 1952.

valamilyen konkrét történeti alapja van,[13] s a történelem és a monda között a határ sohasem éles, hanem sok érintkezést tesz lehetővé.[14] Ezzel kapcsolatban hangsúlyozni kívánjuk a következő tanulságot. Az alább bemutatásra kerülő anyagból világosan kitűnik a nép ragaszkodása Rákóczi emlékéhez, de személyének megítéséle mégsem egyértelmű. Ha elvétve is, de akadnak adatközlők, akik személyéhez kapcsolnak olyan romantikus történeteket, amelyek a régi nagybirtokok urainak embertelenségét példázzák, vagy amelyekben a feudalizmus kizsákmányoló módszereinek az emléke él. Mintha még a szabadságmozgalmak legkiválóbbjaira is rávetődnék valami, abból a nyomasztóan sötét árnyékból, amely a régi jobbágyvilág emlékeit népi hagyományainkban általában elborítja. Ez a tanulság ugyanakkor felveti azt a kérdést, hogy a folkloristának szükséges-e a történeti néphagyományok elemeit históriai értelemben értékelni? Kétségtelen, hogy néprajzi szempontból nem az a fontos, vajon a történeti néphagyományok mit mondanak a történettudomány számára, hanem az, amit a nép Rákócziról, vagy általában a történelemről tud, azt hogyan tudja, s mi az, amit a valóságból hagyományozódás során alkotott.[15] De elismerjük annak az elvi igénynek helyességét, hogy a történeti népköltészet, azon belül a történeti népmonda kutatásában szükséges a néprajzi és történeti szempontok együttes érvényesítése.[16] Ezt a módszerbeli igényt az alább bemutatásra kerülő mondák is megerősítik, mert azok jelentékeny része nem a felismerhetetlenségig eltorzított történeti ‚tudás'-on alapulnak. Mint sok esetben látni fogjuk, nem is mondáról, hanem inkább ‚naiv' módon megfogalmazott történeti ‚tudás'-ról beszélhetünk.[17]

Jelen dolgozatunk azonban nem azzal a céllal készült, hogy a történeti népmonda elvi problémáit elemezze, hogy a történeti valóságot a néphagyományban nyomon kövesse, sőt még azzal sem, hogy a témánkhoz számba vehető folklorisztikai és irodalmi párhuzamok teljes felsorolását adja. Csupán egy ethnikailag eléggé változatosnak mondható terület Rákóczi hagyomány anyagát kívánjuk bemutatni, s adataink rendszerzésével, rövid jellemzésével néhány jellegzetes vonására rámutatni.

A bemutatásra kerülő hagyományanyagot két csoportba különíthetjük:

I. a Rákóczi életét és küzdelmét bemutató elbeszélésekre;

II. különböző objektumokhoz fűződő Rákóczi-mondákra és emlékezésekre.[18]

[13] Csak egy példára, a Szilágyi és Hajmási mondára utalunk, amelynek történeti hátterére Honti János mutatott rá: *A Szilágyi és Hajmási monda rokonai és eredetkérdése.* Ethn. XLI (1930) 25—37.

[14] Honti János: *Magyar epikus hagyomány.* I. rész. Magyarságtudomány, I. (1935) 129. — Vö. Szentmihályi Imre: *A göcseji nép eredethagyománya.* Bp. 1958. 16.

[15] Ezt az igényt juttatja kifejezésre Dégh Linda is az 1848-as hagyományok vizsgálatával kapcsolatban: i. h. Ethn. LXVIII (1947) 233.

[16] L. Szentmihályi i. m. 17. vonatkozó megállapítását. — Vö. Esze Tamás: *A kuruc költészet problémái.* Irodalomtörténet, 1951. 44.

[17] Anyagunknak éppen ez utóbbi vonása alapján válik érthetővé, hogy elbeszélőink véleménye néha ugyanarról a történeti személyről más és más, s ezzel magyarázható a történeteinkben itt-ott megnyilvánuló felfogásbeli eltérés. Ezek az elbeszélések tehát nemcsak a közösségi történelmi ‚ismeret' kifejezői, hanem bizonyos esetekben egy egyéni magatartás és szemléletmód realizálódásának is felfoghatók.

[18] Mindkét csoport több kisebb fejezetből tevődik össze. A fejezetek alapja sok esetben egy-egy tipikus mondamotívum, ezzel is hangsúlyozni kívánjuk a Rákóczi-mondákban betöltött fontos szerepüket. Legfontosabb adatközlőink: Ámi Lajos 72 é. Szamosszeg, Bakos János 57 é. Óhuta, Balogh György 88 é. Baskó, Bodnár Ferenc 62 é. Fűzérradvány, Csendi Károly 67 é. (cigány) Kovácsvágás, Ferenc József 76 é. Regéc,

I.

Ki volt Rákóczi? „Kevés olyan király vót. Azt ígérte, ha győzni fog, arany legelőt, ezüst füvet, tele kamrát meg meleg harisnyát ad a népnek, mint Csaba királyfi" (Arka). „Egy vitéz vót. Nagy király vót, oszt megtámadták a törökök. De nem hagyta magát. Látta, hogy bajban van az ország, oszt minden jószágát, házát, földjét eladott, oszt úgy tudta megszabadítani a népeket. Tudta azt a nép, hogy ha Rákócziék győznek, jobb lesz mindenkinek, ezért szerették a népek" (Baskó). „Nagy vezér vót, ű parancsolt a katonáknak. Sokat harcoltak egymás ellen a nagy urak. Egymástul szedték el a tartományokat" (Fony). „Jó szívű ember vót, mert segített a szegényeken. Ha nem vót ennivalója a szegényebbnek, a magáéból mért nekik terményt" (Fűzér).[19] „Mikor mán nagyon elkeseredett a nép, Rákóczi azt mondta az uraknak: Megálljunk urak! Mink is olyan emberek vagyunk, mint az a paraszt. Azokat is az isten teremtette" (Fűzérradvány). „Rákóczi azért harcolt, hogy felszabadítsa a jobbágyokat, meg a szegény népet" (Mogyoróska). „A házak ablakai mind a vár felé vót, hogy hallják a trombitát, ami munkára hítta az embereket. Megbotozták őket, ha gyorsan nem mentek" (Mogyoróska). „Szerették ám Rákóczit, mert akkor jó világ vót. Arany, ezüst meg rézpénz vót akkor. Nagy tallér pénz járta abba az időbe. Olyan nagy vót a két krajcáros, mint most egy két forintos. Találtak is a fődbe olyat a Kollátka tanyán, Horváti felett" (Óhuta). A regéci adat szerint: „Egy vitéz vót. A török időbe vezette az országot. Nagy kutya vót Rákóczi. A főd alatt dógoztatta a népet, oszt nem adott nekik enni. Sok gyerek ment oda az apjáho', oszt azokat is elfogta. Vót olyan, améket tíz évig ott tartott, oszt a gyerek az apját megismerte, aki mán régen odakerült." Másik regéci elbeszélésből pedig az derül ki: „Szerette a népet igen, mert ha nem szerette vóna, ezt a községet se építette vóna mindig nagyobbra. Itt vót a sok fa, neki vót mindenféle mesterembere. Az emberek jöttek az úrét dógozni, hogy kenyeret egyenek, ő meg házat épített nekik, hogy itt lakjanak. A szegényeknek osztotta ki a vagyonát, de a gazdagok megirigyelték. Sok vóna elmondani, hogy mit csináltak. Beültek az Országházba, oszt olyan adót nyomtak erre a népre, hogy amék kincset kapott, mindnek oda kellett adni a fődet." Amikor pedig messze idegenbe indult, „innen az emberek csak Rozsnyóra kísérték el Rákóczit, mert még akkor is féltette a népet, hogy nem tudnak visszajönni" (Regéc).

Külseje alakja, ereje. „Rákóczi igen szép ember vót. Magyar bajusza hegyesre vót pödörve, hosszú, bodros haja lecsüngött a vállára. Magyar ruhába, attilába járt, zsinóros magyar csizmát viselt, bojt vót a kötés végén" (Baskó).[20] Ugyanitt *Balogh György* (88 é.) a következőképpen írta le alakját: „Rákóczinak

Gyávolkó György 64 é. Arka, Lengyel Mihály 66 é. Hejce, Lénárt János 65 é. Sima Medve Mihályné 48 é. Mogyoróska, Nagy István 70 é. Regéc, Pisák József 87 é. Fony, Ruszkai Imre 53 é. Regéc, Sukály János 75 é. Korlát, Szűcs Miklós 91 é. Nagyecsed — voltak.

[19] Szociális gondolkodásáról tanúskodik egy 1706. márc. 15-én kelt levele Ugocsa megyéhez. Ebben a hadiárvákról és özvegyekről való gondoskodása jut kifejezésre. LEHOCZKY Tivadar: *Történelmi kalászatok.* Vasárnapi Újság, X (1863) 330. — A fejedelem nép iránti szeretetét még számos példával igazolhatnánk. Ezzel kapcsolatban elég, ha MARCZALI Henrik: *Rákóczi Ferenc és a nép.* Budapesti Szemle, 1907. 1—9. és MÁRKI Sándor: *II. Rákóczi Ferenc.* I. Bp. 1907. 285—294. c. művére utalunk.

[20] Kossuth Lajos viselt ilyen öltözetet, ahogy KOMÁROMI J. elbeszélésének egyik hőse emlegeti. KOMÁROMI János: *Vidróczki s még néhány ágrulszakadt.* Bp. 1924. 194.

olyan hosszú haja vót, mint Iváncsó György anyai nagyapámnak, aki pedig több, mint száz évet élt. Lecsüngött a haja a vállára, oszt hátul összevót fonva két ágba, varkocsba vót kötve." Érdemes ideiktatnunk egy pálházi iskolás leány leírásából a következőket:[21] „Egyik este édesanyámék ezt beszélték: Van nekünk egy alvóbabánk, hosszú fekete haja van. Julis néni kérdi: — Jolán néni, hogy hívják ennek a babának a haját? — Rákóczi hajnak — felelte Jolán néni. Rákóczinak is olyan hosszú, fekete haja volt." „Nagy, derék, piros ember vót. Nagy körhajat viselt. Göndör haja és szépen kipödört bajusza vót" (Óhuta). „Derék, szép ember vót, hosszú, fekete bajuszt viselt" (Boldogkőváralja, Fony, Fűzér, Fűzérradvány, Középhuta, Sima).[22]

1. sz. Magyar Béla Rákóczi rajza (Mogyoróska). Iváncsics Nándor felvétele.

Ezek a leírások első pillanatra elárulják, hogy az iskolás könyvek, népszerűsítő füzetek és képek révén a fejedelem udvari festőjének, Mányoki Ádámnak Rákóczi portréja ment át a köztudatba. Erről tanúskodik az egyik mogyoróskai adatközlő rajza is (1. sz. kép), amely a hagyományőrzésnek szintén érdekes példája; sőt ugyanitt istálló falára festett Rákóczi képet is volt alkalmunk látni.

A mondavilág kivetítődése tükröződik termetének az óriásokhoz való hasonlításában. „Nagy ember vót. Eccèr elakadt a hintója, a kocsisa meg nem tudott oszt mit csinálni. Hiába húztatták vóna ökrökkel a hintót, csak nem boldogultak. Na oszt azt mondja Rákóczi: — Hé, menjetek arrébb! Akkor oszt nekidűlt a hintónak, oszt úgy húzták ki a lovak" (Arka).[23] „Óriás erejű vót, mert ha megharagudott ellenfelére, lovastul együtt fölhöz vágta" (Baskó). „Kivált katonái közül, olyan nagy vót. Ha mentek a tanácsba, senki se tudott a nyomába lépni. Képes vót egy hatfogatos hintót is kimozdítani a helyéből" (Fűzérradvány).[24] „Óriási vót ő is, meg a felesége is" (Kovácsvágás).

[21] Ezt és a többi adatot, amelyet II. Rákóczi Ferencről őriz a pálházi néphagyomány, Danyi Ernő barátom juttatta el hozzám. Szívességét ezúttal is megköszönöm.

[22] A Szeged környéki nép is hasonlónak képzeli el. Törökországba menekülésekor, hogy a németek eszén túljárjon, ne tudják felismerni, hosszú, szép haját lenyíratta. Kálmány Lajos: *Hagyományok*. I. Vácz 1914. 159.

[23] Esze Tamásról is van hasonló adatunk, arról később fogunk szólni. Ismert mondamotívumok kapcsolódnak Rákóczihoz, amelyeket máshol a néphagyomány az óriás termetű, visszatérő hősökkel hoz kapcsolatba. Bán Aladár: *A Toldi-monda alaprétege*. Ethn. XXVIII (1917) 24., 27.

[24] Az óriás hihetetlen nagy erejéről számos monda keletkezett népünk körében. A néphit- és mondabeli óriás egyik jellemző vonása az óriás erő. L. Szendrey Zsigmond: *A nép élő hitvilága*. Ethn. XLIX (1938) 263. — Egy beregi példa jól szemlélteti ezt.

Szerelme. A hagyomány szerint a délceg Rákóczi szeretett udvarolgatni. Az egyik mesének beillő történet, amelyben cigány adatközlőm minden valószínűség szerint Mátyás királlyal cseréli fel személyét, a telkibányai kúthoz kapcsolódik. „Történt egy szép eset majd eccer, hogy Rákóczi király-fejedelem bejött a falvak helységébe. Majd úgynevezett Királykútnál letelepedett. Göncnek van ez, az bányai Királykút. Ott letelepedett. Lovát megkötötte és szalonnát sütött. Több lányok mentek vízér az telkibányai Királykúthoz. Gyönyörű forrásrész, a hegy oldalából jön, ahun a mai napig is három-négy méterre, ha lemennek a partódalba, jeget találnak. Bementek a lányok oda vízér és akkor megmerítették a korsócskát vízzel. Majd gyött egy lány utóljára, egy szép lány, vízér. Lehajolt, Rákóczi meg feküdt, oszt meglátta a lábaszárát. – Aggy egy ital vizet édes kis lányom — mondta Rákóczi. Adott neki, akkor megkapta a kezét. Ivott abból a hős (tk. hűs) korsóból, de oszt nem engedte el a lány kezét, hanem ott beszélgettek. A lány azt mondja neki: — Tessék elngedni a kezemet, hogy vigyem a vizet! — Na hiszen édes kis lányom ne félj tőlem, mert én vagyok az országnak a fejedelme. Hallottad hírét Rákóczi királynak? — Apám mindig beszélget rúla. — No édes kis lányom, a mai napon te leszel a feleségem. Megfogta a lányt, letette a fődre és ott végzett vele. No, most felállt és gondolkozott. Azt gondolta, hogy ez most elhíreli őtet. Felült a ló hátára, ugratott és fejbelőtte a lányt. Most ő gondolkozott a Királykútnál. Majd délután négy óra felé járt, annyira megsajnálta a lányt, hogy kár vót neki így tenni fejedelem létire. Ezzel fejbelőtte ő is önmagát" (Kovácsvágás).[25] Hasonló, de nem ilyen tragikusan végződő liliomhullást megörökítő történetet máshol is őriz az emlékezet, egyik helyen Rákóczihoz kapcsolódva,[26] másik helyen Mátyáshoz fűződve.[27] Géberjében úgy tartja a hagyomány, hogy Rákóczi oda járt udvarolni, az ottani földbirtokos leányához, Jékey Zsófiához. Lóháton járt át ecsedi birtokáról Géberjénbe.[28]

Felesége, családja, rokonai. Fűzérradványban a következőket jegyeztem fel: „Olyan nagy lakodalma vót Rákóczinak, hogy egy egész csordát levágtak a népnek. Még a török császár is hivatalos vót rá."[29] „Rákóczi feleségét Teréziának hítták. Kacsalába vót, senki nem tudott rá cipőt csinálni. Egy suszter mégis tudott csinálni, mert megleste. Igen megfizettek neki érte" (Korlát). A kovácsvágási adat mondabeli óriás feleségéhez hasonlítja. „Óriás vót Rákóczi felesége, derék, nagy asszony. Ilyen embereket, mint mink vagyunk, a kötőjébe rakta. Az ura azt mondta neki, hogy ne hajigáld el őket, mert apró emberek

Mezőkászonyban (Bereg m.) van egy Óriás nevű hegy. A rege szerint óriás lakott ott. Elmenetkor ott hagyta a pálcáját, amely egy öt öles kőszál volt. PESTY Frigyes: *Helységnévtár.* IX. 108. Távolabbi példát is idézhetünk. Az észak csuvas olep (óriás)-et hasonló erővel ruházzák fel; ez a mondabeli rokona is képes a parasztot lovastól, ekéstől fölszedni. MÉSZÁROS Gyula: *A csuvas ősvallás emlékei.* Bp. 1909. 52. l.

[25] Csendi Károly 66 é. A telkibányai Királykútnál megpihenő, vagy mellette elhaladó fejedelem mondamotívuma alább, a „Rákóczi-kút" és „Rákóczi-kő" c. alcsoportban is szóba kerül.

[26] TÓTH S. i. m. II. 258—259.

[27] TÓTH S. i. m. II. 286.

[28] Hódmezővásárhelyi történet szerint a szeretője szabadította ki Rákóczit a tömlöcből. KÁLMÁNY i. m. I. 158.

[29] Más közlések szerint II. Rákóczi Ferenc szüleinek volt ilyen emlékezetes lakodalma. TÓTH S. i. m. II. 275. — TARCZAI György [DIVALD Kornél]: *Felvidéki históriák.* Bp. é. n. l. a Rákóczi-nász Bártfán c. történetet: 19—27.

ezek. Nem szabad bántani őket."[30] Regécen ezeket hallottam róla: „Lejárt ide az asszonyokhoz fonni. Szeretett vóna megtanulni szőni-fonni, azért járt ide. Igen jó szívvel vót az itteni néphez. Vótak azok a kabolák, olyan paticsból és sárból készült ez. Kandallónak is nevezték. A tetején égett a tűz. Rákóczi felesége nagyon kíváncsi vót, hogy az asszonyok milyen jó pogácsát sütnek a hamuban. Kérte oszt őket, hogy kínálnák meg. Sokat megfordult a faluba emiatt." Mende-monda kering Regécen arról is, hogy Rákóczi feleségét „eccer az anyósa ide záratta büntetésből a régéci várba." Mások viszont azt regélik, hogy „Rákóczi felesége belehalt bánatába. Azért, mert ő is, meg Rákóczi is azt mondták, hogy hiába ígérnek nekik bármit a világon, vagy adnak nekik egy földrészt, hogy ott éljenek a családdal. Nem kell nekik, ha magyar földön nem lakhatnak. Ekkor vitték el Rákóczit Törökországba és Rodostóba száműzték." Mindig segítségére sietett Rákóczinak, „mert mikor eccer elfogták, a felesége okos vót, oszt kimentette. Nagy tiszti mundért vett fel, oszt úgy adta ki magát, mint a legnagyobb ‚hasburgi' tiszt. Maga elé hívatta Rákóczit, oszt mondta neki: — Esküdj hűséget nekem, mint ‚hasburgi' tisztnek! Közbe megsugta neki, hogy ű a felesége. Rákóczi hűséget esküdött neki. Igy mentette ki a felesége" (Szamosszeg).[31]

Gyermekei közül Ferenc nevű fiát és áruló leányát tartják számon. „Vót egy Ferenc nevű fia. Azt elvitték oszt janicsárnak nevelték. Rászedték az anyját, mer' azt mondták neki, hogy vitézzé nevelik. Becsapták, mer' a maguk kezére nevelték" (Baskó). „A lányát Zsófiának hítták. Mikor az apját üldözték, csak maga vót a várba. Megkötözték, oszt elvitték fogságba" (Korlát). A többi adat apja árulójaként emlegeti leányát. „Rákóczi lányát Esztinek hítták. Apja megátkozta, amikor elfogták. Ő árulta be az apját" (Szamosszeg).[32]

„Nénje is a várban élt — mondják a regéciek. Lejárt ide a faluba, mert itt dógoztak neki az emberek. Huszonnégy öl fát rakatott össze máglyába a vár alján Rákóczi Zsuzsánna. Alkonyatkor engedte meggyújtani, és annak a lángjába gyönyörködött. Az esti fényben nézte a várat. Akkor hagyta el örökre a falut. Az osztrák elnyomás miatt elvágyott innen." „Azért is nem sikerült Rákóczi vállalkozása — állapítja meg egyik fűzéri elbeszélőm —, mert megátkozták a Rákócziakat. A nénje is azért búsult, mikor Fűzértől menekülni kellett neki."[33]

Lova.[34] „Úgy mesélte nagyapám, Rákóczinak tátos lova vót. Még akkoriba a nép annyira elmaradott vót, hogy a lovat fordítva fogták be. Kimondott

[30] Ezzel is általános mondamotívumot kapcsoltak személyéhez. L. Szendrey Zsigmond: *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok.* Ethn. XXXIII (1922) 55., 60.

[31] E történet nagyon hasonlít a hódmezővásárhelyihez, amelyet Kálmány Lajos jegyzett fel. A különbség csupán az, hogy ott nem a felesége, hanem a szeretője a szabadító. Kálmány i. m. I. 158.

[32] Erre Rákóczi küzdelmének bukásáról szólva újra visszatérünk.

[33] Komáromi J. egyik regényében viszont Rákóczi nagynénje, Erzsébet emlékezetes mondását olvashatjuk, amely szintén hasonló gondolatot tükröz:

„Ád jobbat az Isten, megérik a kalász;
Megfordul még egyszer búsult Rákóczi-gyász —"

Komáromi János: *Esze Tamás a mezítlábasok ezredese.* 2. kiad. Bp. (1928) 82.

[34] A bajt előre sejtő, gazdáját a veszedelemből kisegítő, táltos tulajdonságaival felruházott ló gyakran ismétlődő mondamotívuma Rákóczi történeteinknek. Alább, az „Üldözése, menekülése, bujdosása," „Rákóczi-útja, alagútja," és a „Rákóczi-kő" c. fejezetekben újra meg újra előfordul.

szürke, remonda csődörön járt, améket ő nevelt, füveken boszorkányozva.[35] Ettől olyan lett a lova, ha üldözték, előre tudta mán a veszélyt. Elbujt Rákóczival, amikor nagy baj fenyegette. Biztos győzés esetén addig-addig rugdosta gazdája ajtaját, hogy kénytelen vót ráülni. Ahun kinccset látott a fődbe, nagyot dobbantott a lábával. Ezért nem fogta a golyó se Rákóczit, mert tátoson járt. Lepattant róla" (Arka).[36] „Táltos lova vót Rákóczinak. ‚Egerszőrű', olyan, mint a szamáré. Erős, vakmerő ló vót" (Baskó). „Fehér lovon járt Rákóczi. Olyan büszke tartású lova vót, oszt ki vót erősen tanítva a harcra, háborúskodásra" (Korlát).[37] Mogyoróskán a következőket jegyeztem fel róla. „Rákóczinak olyan lova vót, amikor látta, hogy veszélyben van a gazdája, minden szó nélkül a legnagyobb erejével futott. Gondolta, hogy avval megmenekül a gazdája. Fehér ló vót. Ha mán a gazdája nem tudott védekezni, képes vót levágni az előtte valót, hogy a gazdáját megmentse. Az ellenség lovával viaskodott, ha Rákóczit kellett megmenteni, képes vót mindenre. Pandúrnak hítták a lovát, a harcba az is elesett." A pálházi hagyomány úgy őrzi: „Lova mentette meg, mikor el akarták veszteni. Üldözői készítettek egy kaszakutat a pataki várnál. Azért csinálták, hogy ha arra megy Rákóczi paripája, beleessen. De Rákóczi is, meg a paripája is okosabb vót. Mindig átugratott rajta." A regéci adatok szerint: „Rákóczi lova nagy, sárga vót, kegyetlen nagy ló vót. Rákóczi csak ült rajta, az a két első lábával vágta le az ellenséget, a népet. Nagy segítségére vót Rákóczinak, mert hijába ment az ellenség neki, nem tudta leszúrni. A ló ment neki, vágta le. Okosabb vót, mint egy ember, Rákóczinak még a gondolattyát is tutta. Minden beszédet megértett. Habzósnak hítták. Igen bátor vót, nem félt, rohant Rákóczival a harcba. Ha a nap sütött, a zaboláján arany karikák csillogtak." Mások úgy hallották, hogy: „Rákóczinak fekete lova vót. Zabolájánál a kantár szárnya tenyérnyi széles vót, az alja ki vót csipkézve egészen odáig, ahun Rákóczi a kezébe nem fogta. Mindenről tudott a lova, ha baj vót, kapálta a fődet.[38] Úgy ment Rákóczival, mint az istennyila. Repült, mint Szt László lova a hasadékon" (Regéc).[39] Egyik szamos-

[35] Tudományt adó füvek.

[36] Gyávolkó György 64 é. A hősről, máskor a szentképről visszapattanó golyó ismert mondaelem. L. Szendrey, *Magyar népmonda típusok* 59. — Vak Bottyán és Bezerédy Imre mellett Nemes Kerekes Bálintról, a kurucok kornétásáról is efféle hírek keringtek:

„Kurucok között
Kevés a párja:
Golyó sem fogja,
Fegyver sem járja!"

Így ecseteli e zászlóvivő diák hősiességét Lampérth Géza: *Kurucok csillaga*. Bp. é. n. 251. — A két Zrínyi Miklósról szintén azt hitte a babonás török legénység, hogy sem golyó, sem nyíl, sem puskapor nem árt nekik. Csuthy Zsigmond: *Zerin vára (1661—1665.)*. Vasárnapi Ujság, X (1863) 219.

[37] Itteni elbeszélések szerint Attilának és Csaba királyfinak szintén szürke táltos lova volt. A száműzött magyar „király," Kossuth is fehér lovon jelent meg a nép előtt a bolgár városok lakóinak emlékezete alapján. Hegedűs Lóránt: *Kossuth Lajos, legendák hőse*. Bp. (1935) 11.

[38] II. Rákóczi György erdélyi fejedelem táltosáról hasonló mondák keringtek az erdélyi nép körében. Müller, Fr.: *Siebenbürgische Sagen*. 2. Aufl. Wien—Hermannstadt 1885. 194—195. Batthyány Lajos lova is ilyen volt. Sándor István: *Világos és Arad a magyar néphagyományban*. A Magyar Tud. Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei, III (1953) 177—178.

[39] Táltos lova volt Toldi Miklósnak is. Bán A.: i. h. 25. — Ilyen paripája volt Mátyás királynak. Ortutay Gyula: *Rákóczi két népe*. Bp. é. n. 30., 32. — Táltoson jár az óriás. Kozma Ferenc: *Mythológiai elemek a székely népköltészet- és népéletben*. Bp. 1882. 8.

szegi mesélőm ezeket mondotta róla: „Rákóczinak lova értette az ű beszéggyit. Megértették egymást. Mikor menekültek, ű atta a tanácsot a vezérnek, hogy űtet visszájárul patkolja meg.[40] Az ű lova szürke tátos ló vót. Ha el nem távolította vóna a tátosát, akkor az felkőtötte vóna, mert mindig üldözték Rákóczi vezért. Nyerített, meg kapált vóna. Cukrot és búzát adtak neki enni, mást nem is evett. Olyan lova vót, mer ha szárazon kellett menni, nyargalt, mint a szélvész. Mikor vízen kellett menni vagy erdőn, a lába nem is érte a fődet, úgy repült. Felment a felhőbe vele. Mán baj vót, oszt kiverte a lábával, hogy hány ezred katonaság jön. Mikor ódalra kapált, az kisebb katonaságot jelentett. Ha evett Rákóczi és jött a vész, megrázta a fejét vagy nyerített. Nem hagyta abba, észre kellett neki venni."[41]

Népe, katonái, vitézei. A Rákóczi-felkelés katonáit, a kurucokat különleges vonással ruházza fel a néphagyomány. Számos megnyilatkozás tanúskodik erről. „Nagy serege vót Rákóczinak, kuruc vót akkor mindenki. Egy kém meg is mondta a ‚hasburgi' császárnak, hogy ű látta a kurucoknak a kargyát. A vót ráírva: Halál minden ‚hasburgi'-ra!"[42] „Itt, az erdőkbe, hegyekbe laktak a kurucok. Mindenütt nagy tüzeket raktak, amerre táboroztak" (Arka).[43] „A tatárjáráskor vótak a kurucok, ahogy a tatárok elmentek. Azok csinálták a kuruc világot. Rákóczi vezette a kurucokat, azok mentek elől. Vót a közt magyar, meg sokan ruténok" (Baskó).[44] De „a kurucok nem ismertek senkivel irgalmat, az ellenségnek még az irmagját is kiirtották" (Fűzérradvány).[45] „A regéci vár körül is kurucok laktak, mind verbuválással lettek Rákóczi katonái. A kurucok magyarok vótak, fel akarták szabadítani a népet a rabszolgaság alól. Harcoltak a nagyurak ellen" (Fony). Nemcsak harcoltak, hanem vár- és templomépítők is voltak. „A vizsolyi, fonyi és hejci katólikus templomot a kurucok építették. Vót azok közt mindenféle mester-

[40] Vö. Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia.* 3. kiad. I. Bp. 1929. 319.

[41] Ámi Lajos 72 é. Ott szerepel a trencséni csatavesztésről keletkezett szójátékban is jelképes értelemben: „Rákóczy lovának kitörött a lába." Nem lehetetlen — állapítja meg Tóth Béla, hogy a gúnyolódó labancok csinálták. Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs.* 2. kiad. Bp. (1901) 333.

[42] Ezzel kapcsolatban ideiktatjuk a Tóth Béla által közölt kuruc szójátékot, amelyet állítólag a fringiai kardok török eredetű nevének kezdőbetűiből alkottak. „Rákóczi in Nomine Gentis Insurgit Armis." („Rákóczi Ferenc a nemzet nevében fegyverre kel.") Tóth B. i. m. I. 331. — A Rákóczi felkelésre vonatkozó jövendölés példái közül érdemes még megemlíteni a lőcsei és baraszlai kalendáriumban lévő jelek magyarázatát. Az előbbiben S. S. jel, azaz superat soldat, vagyis győz a német katona — olvasható a felkelés esztendejében, a baraszlaiban pedig ez áll: V. C., azaz vincit curucz, vagyis győz Rákóczi. Laczkó Géza: *Rákóczi.* II. Bp. 1955. 49. — A réz tízkrajcárosra írt Pro libertate-ról is született efféle akrostichon, Kőváry László: *Történelmi adomák.* Kolozsvár, 1857. 102.

[43] Ennek emléke Komáromi János kurucokról szóló regényében is helyet kap. Komáromi: *Esze Tamás.* 33., 81. — Üzenet volt ez a hegyek népének, akik: „... ha egyszer Rákóczi, máskor Kossuth üzent értök, ... Föl is kerekedtek valamennyien..." Így ír róluk Komáromi János *Régi ház az országútnál* c. regényében. Budapest, 1930. 284. l.

[44] A ruszinok ragaszkodását Rákóczihoz, számos forrás bizonyítja. Maga a fejedelem is megindultan emlékezik meg szeretetükről. Erre vonatkozóan l. Ortutay: *Rákóczi két népe* 5—6. — Uő.: *A Felvidék magyar népe.* Tükör, VI (1938) 897. — Molnár K.: *Kirándulás a Tisza-forráshoz.* Nagykárolyi Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1905—1906-ik iskolai évről. Nagykároly, 1906. 6. — *Abaúj-Torna Vármegye és Kassa.* Bp. 1896. 346.

[45] A harcra termett kurucokat idézi az aludni nem akaró gyermekét csitítgató anya: „— aludj, fiacskám, aludj, mert odakint a Jesztreb Andris bocskorosai ijesztgetnek, de ha felnősz, majd velük mégy te is!" Komáromi: *Esze Tamás* 33.

ember" (Korlát). Egyik kocsávvágási vélekedés úgy állítja be, hogy „a kurucok törökökből lettek, török katonákból, akik átpártoltak Rákóczihoz." A mogyoróskai adat szerint „a kurucok rutének vótak, innen indultak el, de mindenütt csatlakoztak hozzájuk a szegénylegények." Egy óhutai elbeszélés így festi le őket: „Fekete nép vót a Rákóczi serege,[46] a kurucok.[47] Nagy szál emberek vótak és ‚perge' bajuszuk vót. Vót, amék vállára tudott emelni egy ökröt, olyanokból lettek a kurucok.[48] Öltözetükről is meg lehetett ismerni a kurucokat, mert „Rákóczi katonái csákóban jártak, a labancok meg lapos sapkába" (Sima). Máshol úgy tudják, „Rákóczi katonái a kurucok, meg a tatárok vótak" (Regéc).

A neves kuruc vezérek közül Esze Tamásra és Bezerédy Imrére emlékeznek leginkább. „Arany csákányával vezette a sereget Esze Tamás. Ő nyargalt elől a táltos lován" (Arka).[49] Rendkívüli ereje volt, „eccerre kétfelé hasította az ellenséget lovastul együtt" (Hejce).[50] A mogyoróskai néphagyományban is hasonlóan őrződött meg emléke. „Nagy vót a lova is, ő is." Medve Mihályné azt is tudni véli, hogy „mikor a labbancokkal harcoltak a kurucok, Esze Tamás egyik katonája, Turóczy, Radvány felé ment haza az anyjához, elbúcsúzni. Mikor kezdett virradni, hallotta a fehér papok templomából a harangszót, hát elment ő is a harcmezőre. Esze Tamás csak később érkezett meg, mán akkor sok vót a halottyuk. De akik megmaradtak, még lelkesebben mentek harcolni. Turóczy is megsebesült. Esze Tamásnak nem lett semmi baja, mert neki olyan kancája vót, hogy dübörgésit kilométerektől meg lehetett hallani, mert táltos vót."[51] A regéciek elmondása alapján „Esze Tamás vót Rákóczi legjobb vitéze. Két fejjel nagyobb vót, mint a többi katona." Rákóczi nagyon kedvelte, mert „lovának a második csikóját is ‚Eke' (tk. Esze) Tamásnak atta.

[46] Valószínű, a huszita sereg emléke vivődött át a kurucokra, amelynek jelentékeny része Mátyás király szolgálatába szegődött. L. Fejérkövi László: *Első Mátyás Magyar Királynak fekete Serege.* Tudományos Gyűjtemény, III. (1823) 3—27. — Gyárfás István: *A fekete sereg.* Századok, XI (1877) 500—509., 617—629. — Huszár Imre: *Mátyás király fekete serege.* Hadtörténelmi Közlemények, III (1890) 229—234. — Továbbá Rázsó Gyula: *Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről.* Hadtörténelmi Közlemények. Új folyam V (1958) 123.

[47] A szó eredetéről bizonyosat nem tudunk. Gondolhatunk arra, hogy csch közvetítéssel került át a német nyelvből, bár lehetséges közvetlen átvétel is. Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár.* Bp. 1941. 181.

[48] Komáromi János is ilyennek hallhatta gyermekkorában, amint azt *Az utolsó obsitos* c. novellája elárulja. A kurucokról regélő öregről ezeket írja: „A Nagyerdőben mindig a kurucokról mesélt s én áhitattal csüggtem rajta. A kétszázesztendős katonákat dermesztőerejű óriásoknak festette ki előttem: minden kuruc lovat emelt a levegőbe a félkarjával s minden kurucnak olyan lábszárcsontja volt, mint a bikának." Komáromi, *Vidróczki* 202. — Uő.: *Esze Tamás* 32. — Ugyancsak itt, a Bakos Jánossal folytatott beszélgetés során még inkább meggyőződtem arról, hogy a kurucokat igen gyakran az 1848-as honvédekkel hozzák összefüggésbe. Többek között ezeket mondotta egyik alkalommal: „Az idősebbek még mind ismerték Komlóskán Bodnár bácsit. Az is a kurucoktól maradt itt, nagy 48-as vót." E problémáról a továbbiakban is szólni fogunk.

[49] A történelem Bottyán Jánosnak tulajdonít vert ezüstből készült, gazdagon aranyozott baltát, amellyel csatáit vezényelte. Thaly Kálmán: *Ősmagyar fegyverek és hadi szokások maradványai a kuruczvilágban.* Hadtörténelmi Közlemények, II (1889) 155.

[50] Ilyennek rajzolja Komáromi János is a róla írott regényében: i. m. 107.

[51] Megjegyezzük, hogy adatközlőnk minden bizonnyal olvashatta Komáromi Jánosnak *Esze Tamás* c. regényét. A regényben megörökített csata jelenete és Medve Mihályné elbeszélése között ugyanis felismerhető hasonlóság van. Vö. i m. 166., 173., 206.

A mán nem vót olyan nagy tátos, de az is felrepült ‚Eke' Tamással, ha baj vót" (Szamosszeg).[52]

A tragikus sorsú történeti hősök iránt különös érdeklődést tanúsít a nép. Ezt mutatja a Bezerédy kivégeztetését előadó regéci elbeszélés is. „Rákóczi Sárospatakon fejeztette le Bezerédy Imrét, mert hazaárulást akart csinálni. Át akart állni a labbancokhoz. A feleségének elmondta, az meg beárulta Rákóczinak. Megkérdezték tűle, mi az utolsó kívánsága. Hát egy tükröt kért. Kérdezték tűle, hogy miért. Azt mondta, szembe akar nézni a halállal. Meg akarja nézni, olyan bátor-é most is, mint mikor az osztrákokkal verekedett. Azután azt mondta, engedjék meg neki, hogy elmondjon egy verset:

El kell menni, meg kell halni,
Bevégeztem az életem.
Bűnös valék, itt a halál,
Tovább nincs kegyelem.

Ekkor gyött a hóhér, oszt leszelte Bezerédy nyakát. Rákóczi előbb sírt, mikor a katonatörvényszék az ítéletet kihirdette. Nem menthette meg, mert a katonatörvény azt tartotta, hogy aki hazaáruló, annak meg kell halni.[53] Rákóczi sajnálta Bezerédy Imrét, mert az ő szemeláttára a harcok idején 42 osztrák tisztet vágott fődhöz, úgy, hogy azok szörnyethaltak."[54]

Hűséges katonáiról szólva elsőnek a mogyoróskai feljegyzést idézzük. „Vót Rákóczinak két katonája, nagyon hűségesek vótak hozzá. Mind a kettő közember vót. A németek ezt megtudták, oszt addig könyörögtek, míg Rákóczi ki nem cserélte a két hű emberét. Akkor verték meg oszt Rákóczit. Akkor tette tönkre magát, mikor kicserélte. De Rákóczi nem tudta, hogy két olyan hűséges embere van. Ha nem adja oda a keze alól őket, nem verik meg, mert addig nem birtak vele sehogyse."[55] Ugyanitt a következő megokolását adták Mogyoróska és Regéc nevének eredetéről. „Rákóczinak vót két hajdúja. Az egyiket hívták Mogyorósinak, a másikat Regécinek. Améket Regécinek hítták, az lakott Regéckén, a másik itt építkezett. Ez által épült Mogyoróska és kapta a nevét. A többi ember itt szaporodott, azért mind rokonság és egyvallású." Baskón három vitézről tudnak, mert Rákóczi „nem járt sose egy-

[52] Esze Tamás félelmetes alakjára utal az, hogy a tiszaháti falvakban így ijesztgetik a rakoncátlan gyereket: „... jó légy fiam, mert jönni fog Esze Tamás és magával-ragad az erdőkbe..." Komáromi, *Esze Tamás* 106. A hiedelem azt is megőrizte, hogy titokzatos kék lángok gyúltak ki a hazájuktól búcsúzó kurucok zászlai fölött. Esze Tamás katonáinak Szűz Mária küldte ezt a túlvilági biztatást, hogy védelmükre legyen földi ellenségeikkel szemben. Uo. 211. — Az emlékezet csalóka játéka avatta Esze Tamásékat Rákóczi katonái leszármazottjaivá. Luby Margit: Népünk történeti tudásáról. Társadalomtudomány, XVIII, 1938 (T) 172—173.

[53] Vö. Vigh I.: *Hadbíróságok II. Rákóczi Ferenc szabadságharcos seregében.* Katonai Szemle, VI 1957. 8. sz. 121—123.

[54] Ruszkai Imre 53 é. Az adatközlő azt is hozzáfűzte, hogy a ‚régiektől' hallotta a történetet. Bezerédy Imre kivégzése valóban megtörtént 1708. december 17-én, s az is tény, hogy népszerű kuruc vezér volt. Árulása előtti jó hírét a nép meg is énekelte. Kálmány Lajos: *Koszorúk az Alföld vadvirágaiból.* Arad 1877. I. Pécskán feljegyzett dal 163—164. — Uő.: *Történeti énekek* 155. horgasi dal. — Fokosáról, amellyel legyőzte a vele párbajozó óriás termetű Orsichot, legenda szövődött. Lampérth i. m. 123—132. Bezerédi fokosa c. elbeszélésében.

[55] Orosz János 65 é. utána hozzáfűzte: „Ezt onnan jegyeztem meg, hogy Hunyadinak is vót ilyen embere, aki fegyvert cserélt vele, ruhát meg lovat is és el is esett."

magába. Vót neki három hűséges kísérője, aki mindig virrasztott neki." A pálházi néphagyomány négy hűséges vitézét tartja számon. „Rákóczinak vót négy hűséges katonája. Pálnak, Hollónak, Filkének és Mikónak hítták őket. Ezeknek kitűntetésképpen egy-egy nagyobb telket adott Rákóczi, hogy építsenek rajta házat. Innen lett Pálháza, Hollóháza, Filkeháza és Mikóháza." Másik pálházi változat szerint a község onnan kapta a nevét, hogy „egy alkalommal kitekintett Rákóczi a fűzéri vár ablakán és ezeket mondta: Milyen szépen gyarapszik Pál háza"[56]

A különböző korok hagyományának keveredését mutatja az a tény, hogy a betyárokról keletkezett mondákat történeti hősökhöz kapcsolják, mint jelen esetben is Rákóczi vitézeként szerepelnek az emlékezet által megőrzött félelmetes hírű szegénylegények. Különösen Rózsa Sándor lép előtérbe a betyártörténetekből, akinek az 1848/49-es szabadságharcban elért sikereit tévesen Rákóczi küzdelméhez számítják. „Rózsa Sándornak külön csapattya vót. Vót neki egy karikás ostora, oszt az ellenség nyakára tekerte, úgy rángatta le a lováról. Rákóczi nagyon megszerette, meg is kegyelmezett neki" (Baskó).[57] A Regécen hallottakból az is kiderül, hogy „Rákóczi hítta Rózsa Sándort a bandájával együtt segítségül a tatárok ellen." Azt is elmondották, hogy „vót Rákóczinak egy Dobos nevű katonája, de azt nem fogta a golyó, mert három aranyhajszál vót a fején. Eccer elrejtőzött két napra, már azt hitték, hogy meghalt. Közbe nőtt neki a három aranyhajszála. Mikor felébredt, megszólalt neki egy láthatatlan alak: — Van három aranyhajszál a fejedbe. Ha elárulod, nem leszel golyótól védve, de ha nem árulod el magad, se golyó, se törvény nem fog téged. Nem is fogta őtet se golyó, se törvény."[58] Simai adatközőlm szerint „Bogár Imre és Rózsa Sándor együtt harcolt Rákóczival." A ponyvahistóriához hasonló szamosszegi történet a regéci elbeszéléshez áll közel. „Rákóczinak vót egy Zsoldos nevű vitéz tisztje. Osztán annak vót egy szeretője, egy hercegi lyány. Olyan vitéz vót ez, hogy három aranyhajszál vót a fejibe. Az egyik nyulott a jobb fülitül kifele, a másik a bal fülitül. A harmadik szál az orrára levezetőn, a hajába választéknak vót. Éjjelen, mán mikor a házába vót, nem kellett neki világítani. A három hajszála fénylett neki. Az előrenézővel az egész világot látta, az ódalra nézővel az egész világ ellen védve vót. A balra néző szál jelezte neki az ellenség jöttit, a jobbrúl álló, mint a köd láthatatlanná tette. Nem tuttak neki ártani, mert lecsúszott rúla minden golyó. Az vót a baj, hogy szeretőjének bevallotta a három hajszálának a politikáját. A ‚hasburgi' család urai a lyányt kegyetlen lefizették. Azt mondták neki, haggyad magad mellé feküdni. Úgy is csinált. Attak neki egy kis ollót, hogy a három hajszálát egyével levágja. Amikor Zsoldos vitéz elment a szeretőjéhez, a lyány levágta külön-külön a három arany haját. Akkor mentek a ‚hasburgi' katonák a kisasszony ablakára. Kérdezték oszt tűle, hogy végzett-i a hajvágással. Azt mondta rá, igen. Ebből a vitéz nem tudott semmit, mert aludt. Akkor mondták neki a „hasburgi' katonák: — Eriggy

[56] Kovácsvágáson, a községtől 6 km-re levő Cseh vár egykori birtokosának vitézeiként említették Filke, Mikó és Pál nevét. Róluk nevezték el a három hasonló nevű községet. Rákóczihoz, vagy katonáihoz fűződő falu-etimologia máshol is előfordul. Pl. Angyalos, Pálcafalu esetében. SZENDREY, *Történeti népmondáink* 57—58. Találkozunk e problémával a Rákóczi-dombbal kapcsolatban is.

[57] Az 1848/49-es szabadságharcban legendás hőssé vált Rózsa Sándorról megőrzött hagyományra utal ORTUTAY Gyula tanulmánya. *Kossuth Lajos a magyar néphagyományban.* Ethn. LXIII (1952) 296.

[58] Rózsa Sándort sem fogta a golyó. ORTUTAY, *Kossuth* 296.

be hozzá, oszt kőcsd fel. Ne lepőggy meg, mert ha legédesebben beszélsz vele, akkor beugrunk. Mikor bejelentkeztek nála, azt kérdezte a vitéz: — Hogy mertetek a házamba belépni? Azt mondták rá neki: — Nem vagy mán olyan nagy legény, mint vótál. Kérdezte oszt tőlük: — Tik azt hunnen tuggyátok? — Nekünk azt az Úr álmunkba megjelentette. Akkor Zsoldos vitéz a három aranyhajszál után kapott, de nem vót sehun. Mingyán tutta, hogy baj van. Mondta nekiek: — Ecedórnak köszönhetitek, hogy most mán fogolynak ejtettetek.

Igy oszt fogságba került Zsoldos vitéz, el is pusztították. Nem vót azután segíccsége Rákóczinak. Igy oszt el kellett bukni Rákóczinak is."[59] Tovább fűzve az elbeszélést, szamosszegi adatközlőnk megjegyezte, hogy „Rákóczinak vót még egy másik tudósa is, *Gudrim*nak hítták".[60]

Várai. „Hatvanhat várat épített Rákóczi. Harminc napig dógozott egy-egy család neki. Nem fizetett senkinek, de meg is verette, aki nem dógozott" (Óhuta). „A váralji várat Bodótól szerezte meg nagy harccal" (Arka). „A regéci vár volt második otthona. Patakról járt oda" (Baskó). „A váralji vár is a Rákóczi tulajdonába vót. Ide járt le nyári időbe pihenni" (Boldogkőváralja). „Legjobban a fűzéri várra pályáztak az osztrákok, el akarták venni Rákóczitól. Itt vót a magyar korona is százötven évig a török időkben" (Fűzér). „A regécki vár vót a legkedvesebb vára. Azt védte legtovább a törökök ellen" (Hejce). „Az Amadé vár szintén a keze alá tartozott" (Korlát). „Rákóczié vót a regécki, fűzéri meg a nagyszalánci vár, de leginkább a pataki várban lakott" (Kovácsvágás). „A váralji várat hosszú időn át Rákóczi csákós katonái őrizték" (Középhuta). „Rákóczi itt, a regéci várban töltötte a nászéjszakáját" (Mogyoróska). „Fűzéren, Patakon, Munkácson és Füleken vót vára Rákóczinak" (Pálháza). „A regéci vár vót a legerősebb. De vót Fűzéren, Váralján és Patakon is vára. Övé vót a Pusztavár is. Regéc kulcsos város lett vóna, ha Rákóczi győz" (Regéc).[61] Egyesek szerint örökölte várait, mások viszont úgy tudják, hogy „keresztruhába" kapta. „A váralji várat nagyon kedvelte, mindig két ezred katonasággal őriztette" (Sima). A Szatmár megyei adatok arról tájékoztatnak bennünket, hogy „Ecseden és Vaján nagy kastélya vót Rákóczinak. E vót legerősebb, az ecsedi, mer özönvíz vót mindenfelé. Olyan téglából vót építve, hogy csákánnyal se lehetett szétverni. Rákóczinak e vót a leghíresebb vára. Itt is lakott. A vár tetején egrecéroztak a katonák, a szobák meg lenn vótak a föld alatt. A templomnál vót egy várkapu, a piacon megint vót egy. Rákóczi avval vót szerencsés, hogy itt igen nagy víz vót. Innen nem messze van Sárvár, régen Saruvár, ott is vót vár. Vaján is vót vára Rákócznak" (Nagyecsed).

Csatái. A dicsőséges harcok emlékét idézik azok az adatok, amelyek a furfanggal győzedelmeskedő Rákócziról beszélnek. „Vót neki esze, mindig bolondját járatta az ellenfelével. Mindig arrúl támadott, ahun nem várták. Nagy fortéllyal dógozott.[62] Sok uraséggal harcolt Rákóczi. Legyőzte Bodót,

[59] Ámi Lajos 72 é.

[60] Talán a középfelnémet eposzi alak, Gudrun elferdített nevéről van szó. Valószínű, a vásári ponyvák révén vett róla tudomást adatközlőnk.

[61] „A regéci vár Rákóczi kincses városa vót, ötvenkét vára közül ezt szerette legjobban" — mondják. Pecséri Ágnes: *Rákócziról regél a nép.* Szabadság, XII (1956) 13. sz. 12.

[62] A csellel győzedelmeskedő Rákócziról máshol is találunk említést. Kálmány, Hagyományok, I. 158—159. — Így jár túl a nagyobb erővel támadó szászok eszén és

elvette tűle a váralji várat. De a végén oszt mind behódoltak neki. Mikor oszt túl vót mindenen, király lett. Az vót akkor a szokás, hogy nagy ünnepséget rendeztek, oszt mindenki mulathatott kedvire. Nagy bevonulást csinált Rákóczi Kassára. Deres lovon, aranyos nyeregbe ült. Mindene aranyos vót, remondájának a farka, sörénye, mindene ki vót pingálva.[63] A török foglyokat is maga előtt hajtotta. Csak a fővezérüknek sikerült megmenekülni, mert hódas lova vót. Táltos lova vót, hód világított a homlokán. Mondta a lovának, hogy gyerünk Budára fel, oszt úgy repült vele" (Arka).[64] A várak elfoglalása a regéci népképzelet szerint is csellel történt. Rákóczi a várakat „mind vívással nyerte. Az ellenfelének a sapkájához száraz tölgyfa levelet tett, az övéhez pedig ződ tölgyfa levelet rakott. Mikor bementek a vívóterembe — egy nagy, sötét terembe —, Rákóczi letette a sapkáját a fődre. Az ellenfél a karddal odavág ott, ő pedig meghallotta, hogy hun zörög a száraz levél, oszt odavágott. Igy győzte le a másikat, a fejit meg a kardjára szúrva hozta ki. Igy oszt megnyerte a várat."[65] A várral kapcsolatban elmondották, hogy „a fonyi állomás vót a törökök főfészke, onnan lőtték a regéci várat." Fonyban viszont úgy adták elő, hogy „az osztrákok vótak nagy ellenségei neki. A Gyürtetőről lövődözték a regéci várat. Láncos ágyúk vótak akkor, két ágyúból lőttek eccerre. Vilmányból is lövődözték a várat. Csak a német vette oszt be. Rákóczinak a török ellen is kellett harcolni, azér." A törökkel való küzdelméről Korláton jegyeztem fel, hogy „sokáig viaskodott velük Rákóczi. Állandóan lőtték a regécki várat Vilmányból, de csak nem tudták megvenni." Nagy fontosságú helynek tünteti föl a regéci várat a mogyoróskai hagyomány is. „Az ellenség tudta, hogy csak ezt, a regéci várat kell elfoglalni, oszt vége Rákóczinak. Hozzáfogtak lőni a fonyi állomás helyiről nagy ágyúkkal a törökök. Bevették, de nem találtak semmi kincset, mer mind elásták. Akkor a törökök elmentek." Másik mogyoróskai változat szerint „az osztrákok lőtték a várat, de nem birtak vele. Akkor behívták az oroszokat. Többször előfordult, hogy a labancok mán a vár falát mászták, akkor meg Rákóczi elrendelte, hogy szurkot öntsenek rájuk. El is takarodtak onnan egy szálig."[66] Pálházán a ‚váralji' vár bevételének fontosságát hangsúlyozták, mert ennek ura nagy ellensége volt Rákóczinak. A kuruc-kor küzdelmeiről Szatmárcsekén ezeket mondották el. „Amikor Rákóczi lejött a Felvidékről, Beregszásznál gyűjtötték a kurucokat. Innen is Fésűs Dani bácsinak valamelyik nagyapja ott vót. Oszt Dani bácsi mesélte, hogy úgy hallotta a családba, hogy a nagyapja sokat mesélte: mikor még ű harcolt, akkor még olyan puska vót, hogy előről kellett

megfutamítja seregüket. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I. Pest, 1868. 63.

[63] Hadtörténeti vonatkozásban is érdekes adatot őrzött meg a néphagyomány. Adatközlőnk, Gyávolkó György 64 é. egy öreg pásztorra hivatkozott, akitől ezeket hallotta. Történeti tény, hogy a kuruc világban széltében divatozott a lovak festése. Erre vonatkozóan l. Thaly i. h. 155—158. — Thury József: *A régi magyar és török hadviselés.* Hadtörténelmi Közlemények, I (1888) 592—593. Az utóbbi tanulmány, mint régi magyar és török hadiszokást tárgyalja.—Vö. Kóssa Gyula: *Lófestés a régi magyaroknál.* Ethn. XVII (1906) 211—214.

[64] Megjegyezzük azt is, hogy elbeszélőnk Mátyás királlyal kapcsolatban szintén említette a 'hódas lovat,' ő is táltoson járt.

[65] Nagy Endre e közléséhez hozzátette: „Ezt az öreg Józsi bátyámtól hallottam, azért is elhittem, mert ugye Rákócziról azt hallottam, hogy erdélyi fejedelem vót, ez a vidék pedig nem tartozik Erdélyhez."

[66] Az 1848/49-es szabadságharc emléke, és Eger vár védőinek a török ostromlókkal szembeni eljárása keveredik ebben az elbeszélésben.

betőteni vesszővel, oszt úgy rátenni a fojtást. Ezt osztán adták egy létrán fel a vár falára. Aki felül állt, az kilűtte, oszt adta le. Mindig így adogatták az üreset le, a telit fel. Ha egyet a rétojáról lelűttek, akkor egy mindig feljebb ment a helyire." Az ecsedi vár ostromáról pedig azt tartja a néphagyomány, hogy „Mérken a Körtéfa-hegyről ágyúzták a várat láncos golyókkal a muszkák, mer' Károlyi mondta nekiek, hogy onnan tudják bevenni. Azér' meg is kapta azt a temérdek birtokot" (Nagyecsed).

Elárulása. „Károlyi árulta el Rákóczit, mer' mindig haragudott, hogy nem őtet választották meg fővezérnek. Az lett a veszte Rákóczinak" (Mogyoróska). Nem szívlelték az urak, „mind haragudtak rá, mer' szerette a népet. Beárulták a császárnak, oszt úgy fogták meg" (Óhuta). Mégis, „Rákóczit sohase tuggyák legyőzni, hát csak árulással. Ott vót a baj, hogy a lyánya elárulta. A regécki várba történt ez. Valami szerb, vagy miféle vitéz vót, oszt a lyánya beleszeretett. Mán üldözték akkor is Rákóczit, hogy megölik. A lyánya az ablaknál ült, oszt kézimunkálta a jegyinget. Mán hagytak vóna neki békét, de a lyánya leintett, hogy otthon van az apja. De mán így oszt elfogták. A tőketerebesi tanyán szógáltam, ott mesélte Rajna bácsi, hogy oszt Rákóczi elátkozta a lyányát: — Varrd lyányom mindörökre a jegyinget! Fogott is rajta az átok, oszt nem tudták felváltani. Ott van a pincébe, oszt fogadásból megtették, hogy felváltsák. A lyányt Zsuzsánnának hítták. Mindenfélének vált, malomkeréknek, tüzeskeréknek, oszt csak nem tudták felváltani. A kinccsel együtt le van átkozva" (Regéc)[67] A Rákóczi elárulását elbeszélő szamosszegi történet szintén leányát állítja az esemény középpontjába. „Hogy űtet (ti. Rákóczit) ne tudják merre járkál, fordítva verette fel a patkót a lovára. A bátori várba történt ez. Lyányára szigorún ráparancsolt, hogyha valaki keresi, szóljon. Mondta a lyányának: — Én most lefekszek, ha észreveszel valakit a lakásunk táján, szóljál. Még ha alszok is, felkelcsél! Az ebemet szigorún étessed, itassad, hogy a nekem jelezni tuggyon. De ennek okára a lyánya hűtlen lett és a ‚hasburgi' családnak hűséget esküdött. Apjának árulója lett. Elment kőteni apját, de mán a ‚hasburgi' katonák is ott álltak az ágy mellett. Felébredt Rákóczi, rájuk nézett, oszt azt mondta a lyányának: — Lyányom! Hol vótál akkor, mikor ezek megjelentek a lakásomon, hogy te engem nem kőtöttél fel? Hanem most mán egyebet nem mondok, el kell hogy távozzak. Te pediglen meg ne tuggyál halni ezer éven keresztül, míg valaki meg nem csókol minden állat képibe. Apádhoz hűtlen maradtál, a ‚hasburgi'-nak meg nincs annyi katonája, aki engemet megfogna. Kapta a pisztolyát, mind a négy katonát ott fejbelűtte. Akkor a lovához sietett, oszt futásnak kezdte az alagúton. Lengyelországba ment, oszt ott vót heteken által. Hét hét leteltével onnan át akarták adni a ‚hasburgik'-nak, de ő tovább elbujdosott Rodostóba."[68]

Üldözése, menekülése, bujdosása. A feljegyzett adatok, de a terepmunka során szerzett benyomások is azt igazolják, hogy a Rákóczi személyéhez kapcsolt mondák jelentékeny csoportja az üldözés tényével, s főképpen a

[67] Rackoczki Jánosné, Dobos Katalin 72 é.

[68] Ámi Lajos 72 é. Egy másik Szatmár megyei monda Erdőd várában történtnek állítja be az árulást. Jakab József: *Rákóczi leánya.* Ethn. VI (1895) 307—309. Nem sokban különbözik a szamosszegitől a bátorligeti Fedics Mihály elbeszélése. Ortutay, *Rákóczi két népe* 23—24. Az általunk közölt Szatmár megyei történet kivételével mindenben szerepel az ingvarrás-átok. Zeta két leánya is hasonló átok alatt van Zeta vára alatt. *Orbán* i. m. I. 67.

menekülés módjával foglalkozik. Ez a nagy fokú részvét a fejedelem sorsa iránt[69] az igazságtalan üldözés felismeréséből fakadt, s ez lett alapja számos mondának. Mély együttérzés nyilvánul meg irányában, ami csak a népért küzdő és miatta szenvedő vezérnek járhat ki a történelemben. E mondák is elárulják, hogy a tömeg megérezte azt az elhomályosíthatatlan igazságot, amely a Törökországba induló Kossuth keserű hangú soraiban nyert megfogalmazást: „Reám Thököly és Rákóczi szomorú sorsa vár. A sors egyes személyeket választ ki mindig, hogy a szabadságért való küzdelmet tovább vigyék. Ha nem is sikerül bevégezni feladatukat, mégis elszórták vetést, mely csalhatatlanul meghozza gyümölcsét."[70] Rákóczit már ifjú korában az üldözött hős legendája veszi körül. Thököly idejében az a hír járja róla, hogy titokban megfojtották börtönében, s „Thökölyné parasztasszony képében Munkács körül bujkál, s lázítja jobbágyait, azt sírja: oda van az én szép fiam, álljatok érette bosszut emberek..."[71] A legenda tovább épült, s tulajdonképpen a száműzött Rákóczi maga szentesítette a bujdosók sorsának vállalásával. A nép is megtalálta a maga szemszögéből a Rákóczi-küzdelmek bukásának okát, megpróbált magyarázatot adni, miért kellett Rákóczinak idegenbe bujdosni. A felelősséget természetesen a népet gyűlölő, hazaáruló urakra hárítja. „Azért kellett neki elmenekülni, mer' nem engedte, hogy kínozzák az urak a szegény népet" (Fűzérradvány). „Agyonlőtte Károlyi fiát, mer' az nem vót hajlandó süveget emelni neki. Károlyi ezér' megharagudott rá, elárulta" (Hejce).[72] „Üldözték állandóan Rákóczi fejedelmet. A németek akarták kézrekeríteni. Éjjel-nappal keresték, de Rákóczi Rodostóba menekült" (Óhuta). Másik óhutai változat szerint azért kellett elbujdosnia, mert „összeveszett Károlyival. Károlyi akart a fővezér lenni, oszt elárulta Rákóczit. El kellett neki menekülni Lengyelországba." A kovácsvágási cigány elbeszélés úgy adja elő, hogy „Káin és Ábel üldözte dzsidával, olyan nagy szúróvassal. Sok vára vót, azt akarták elvenni tőle." Máshol azzal magyarázzák, hogy „a szegények pártján vót, azér' üldözték ellenségei" (Pálháza).

Tudni véli a néphagyomány azt is, hogy amikor Rákóczi látta a kurucok pusztulását, eme szavakra fakadt: „Cservenyi kantár, velikony, oda van az ország bozse moj![73] De mán menekülni is kellett neki, mer' nyomába vótak a vérebek" (Regéc). A következő magyarázatban határozott szociális álláspont jut kifejezésre. „Azért üldözték Rákóczit, mert azt mondta, hogy Magyarországon mindenki egy. A' meg (ti. Károlyi), hogy nem egy. Oszt neki ígérték az ország egyharmadát. Meg is kapta, hogy Rákóczit elárulta" (Nagyecsed).

Mondáink egyik domináns motívumának tekinthető az alagúton, visszájára patkolt lovon történő menekülés. Vegyük sorra adatainkat. „Alagút vezet Váraljáról Szerencsig, onnan meg Várpalánkra, Munkács felé. Mikor a tatárok Rákóczit üldözték, Szerencsről Várpalánkra menekült a lovával. Fordítva verette fel a patkót a lovára, oszt hiába keresték" (Arka).[74] „Erdő-

[69] Vö. ORTUTAY, *Rákóczi két népe* 25.

[70] HEGEDŰS i. m. 191.

[71] LACZKÓ i. m. I. 423.

[72] A megokolás rokonságban van az egyik Rudolf monda magyarázatával. Rudolfnak is azért kellett elbujdosnia, mert a tekintélyt tartani nem akaró 'Rócsild' fiát agyonlövi. KÁLMÁNY, *Hagyományok*, I. 216.

[73] E szólást állítólag, az országot kantáros szürke lóért eladó tótok mondták volna a honfoglalás idején. SZENDREY, Történeti népmondáink Ethn. XXXIV (1923) 146.

[74] Bodó nevű vár úr és Patkó Bandi meneküléséről ugyanezt a megtévesztő eljárást tudják.

bényén a református árvaház alól vezetett az alagút Patakra," — egy baskói elbeszélés szerint. Azon járt Rákóczi Patakra. „Fordítva vót a lova patkoltatva. A ‚baski' hegyek alatt vezetett az alagút a regécki várba, Patakkal van összeköttetésbe. Azon menekült Rákóczi a regécki várból. A sáron meglátszott lovának a nyoma, de fordítva vót megpatkolva. A németek nem tudták elfogni." Másik baskói változat úgy mondja el, hogy „a tyúkászi erdőrészen, arra Erdőhorváti felé rejtőzött el Rákóczi, mikor üldözték. Ott tanyázott meg a Forrásokban. Az ellenség várta ott az erdőszélen. Sötét éccaka vót. Rákócziék ronggyal csavarták be a lovak patkóját, hogy ne csattogjon a kövön. Igy oszt sikerült megmenekülni neki. Egy lovat abba az irányba elengedtek, amerre az ellenség vót, oszt azt hitték, hogy Rákócziék mennek arra csapatosan."[75] Balogh György szokatlan módon a garabonciás mondakörbe illő eseményt kapcsol Rákóczi meneküléséhez. „Mikor Rákóczi királynak menekülni kellett, csattogott, villámlott. Egy vasárnap délután vót ez. Mindenfelé sár, víz folyt. Akkor láttak egy ‚garboncás'-t jönni felülről, Regéc felől. Veres ember vót, sárga színű a haja. Veres, apró szakálla vót. Csak ennyit mondott, ha kérdezték: „jaj mojo zseno, jaj mojo zseno" —, mert még akkor tudtak tótul. Innen Váraljának ment. Felült a fellegre, úgy ment" (Baskó). Amikor a boldogkőváraljai várat összelőtték a németek, akkor menekült el Rákóczi. Fordítva verette fel a patkót a lovára, úgy menekült a Patak felé vezető alagúton (Boldogkőváralja). A borsi néphagyomány másképpen őrzi menekülése emlékét: „A kastélyból kellett elmenekülni Rákóczinak. A borsi kastély összeköttetésben van a pataki várral. A hálószobából ereszkedett le az alagútba. A lovára visszájára verette fel a patkót, úgy tévesztette meg üldözőit." Fonyi változat szerint pedig: „Mikor Vilmányból lövöldözték a várat, akkor menekült el Rákóczi a regécki várból. A váraljai várba vezet az alagút. Fordítva verette fel a patkót, oszt hiába mentek a nyom után." Egy fűzéri visszaemlékezés a helybeli várat jelöli meg a menekülés pontjának. „Alagút vezet az itteni várbúl Patakra, Nagyszalánca, Regécre, Váraljára. Mikor az ellenség elfoglalta a várat, elmenekült innen Rákóczi Pataknak. Nem tutták megfogni, mer' visszájára verette fel a patkót a lovára." Fűzérradványban szintén úgy tudják, hogy „a fűzéri várból Pataknak és Nagyszalánca vezetett az alagút. Azokon közlekedett Rákóczi. Mikor üldözték, hiába mentek a nyomába, csak nem tudták elfogni. A patkót visszájáról verette fel a lovára, sikerült is neki Patakra jutni." Hejcei adat a törökök elől menekülő Rákóczihoz fűzi, hogy a „regéci várból Patakra menekült. Visszájáról verette fel a patkót a lovára." Hernádbüdön és Hernádcécén ugyancsak ismerik Rákóczi menekülésének ezt a módját. „Amikor üldözték, a váraljai várnál megfordította a lova lábán a patkót, hogy ne tudják elfogni. A lova mondta neki, hogy fordítsa meg a patkót visszájára. Sikerült is neki Lengyelországba szökni." A Középhután feljegyzett elbeszélésekből a következőket említjük meg: „A regécki várból Fűzérre, Újhelyre, Sárospatakra vezetett alagút. A Pusztavár is összeköttetésbe vót a pataki várral. Sose tudták elfogni Rákóczit. Mikor menekült, visszájára verette fel a lova lábára a patkót. Ezért nem tudták követni sose." Az óhutai leírás így hangzik: „A regécki vártól Pusztavárba vezetett az alagút, onnan tovább Pataknak. A pataki várba ebédelt Rákóczi káposztás galuskát, oszt

[75] Rózsa Sándorról szintén jegyeztem fel hasonló történetet Baskón. A paták bekötése a betyárok által alkalmazott cselfogás, amelyhez érdekes párhuzamokat közöl Gunda Béla: Összehasonlító néprajzi jegyzetek. NÉ XXXI (1939) 231.— Ő.: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, 1956. 6.

akkor törtek rá a németek. Leereszkedett az alagútba, oszt elmenekült. A lovára visszájáról vót a patkó, hogy ne tuggyanak utána menni." Alig különbözik ettől a korláti történet. „Rákóczi mindig az alagúton ment egyik várból a másikba. Arkán a tőtés alatt be is szakadt a Rákóczi alagútja. A Torokba történt ez. A szekerek már nem is járnak arra. El lehet jutni a regécki várból a komlóskiba, az Amadéba, a váraljiba. Majdnem megfogták a regécki várba, éppen ebédelt. Alig tutta arany kanalát letenni, mán zörömböltek az ajtón. Akkor fogta, oszt leereszkedett az alagútba. Ott vót a szürke lova felnyergelve, várta mán Rákóczit. A lábán visszájára vót a patkó felverve, úgy vágtatott Rákóczival. Nem tutták, hogy merre keressék." Az alagutak számát a kovácsvágási néphagyomány hétre emeli. „Alagúttya vót Rákóczinak mindenfele. A regéckiből Fűzérre, onnan a nagyszalánci várba vezetett. Pataktúl is vitt egy Regéchez, úgy ment oszt Jánvárra, még tovább a fűzéribe. Elvezetett a Rostalló várhoz, a Kemence-patak fölé. A váraljival is összeköttetésbe vótak ezek. Mikor üldözték a tatárok, a szalánci várból menekült Fűzérnek. Itt fordította visszájára lován a patkót, oszt úgy ment Regécre, tovább egészen Patakig." Egyik cigány adatközlőm szerint „az alagútba is majdnem elkapták eccer. Ment a pataki várbul Fűzérre. Hátra nézett, észrevette, hogy nyomába léptek. Káin és Ábel vót elől, a vót a vezérük. Hős emberek vótak azok is, de Rákóczinak sikerült tátos lován elmenekülni" (Kovácsvágás). „Innen a vártul Patakra vezet az alagút — mondják Mogyoróskán. Azon menekült Rákóczi, mikor rátört a német. A lovának köszönhette, hogy megmenekült. Azt mondta neki, hogy visszájára veresse rá a patkót. Úgy is lett. Nem tutták megfogni Rákóczit." Pálházán azt is tudni vélik, hogy „Sárospatak vót Rákóczi főhadiszállása, alagút vezetett onnét a fűzéri várba. A Filkeháza felett lévő Dobogón dobog is a főd, mert arra vezet az alagút. Erről az alagútról akkor még a magyarok közül is kevesen tudtak. Tovább, Szlovákia felé is vezet alagút, földalatti gyalogút. Ebben az alagútban kígyók és sokféle állatok vannak. Szilvásnak hívják azt a helyet, ahol a határon áthalad az alagút. Sokszor üldözték Rákóczit, mindig a fűzéri várba menekült, mert ez vót a fő rejtekhelye. Megfordította a lova lábán a patkót, hogy üldözőit félrevezesse. Igy tévesztette meg az ellenségeit. Nem tudták elfogni, pedig nagy fákat döntöttek ki és azt Rákóczi elébe rakták." A regéci elbeszélésekből az derül ki, hogy „akkor menekült Rákóczi el a várból Patakra, mikor a törökök a fonyi állomásról lőtték a regécki várat. Sok alagútja vót, mert a fűzéri, váralji, pataki és regéci várat alagút köti össze. Regéctől egészen Patakig elvezet. Mikor üldözték, egyik várból a másikba vágtatott az alagúton. Visszájára verette fel a patkót, hogy ne tudják elfogni. A vár közelében meg is látszott a patkó nyoma az alagútban, az öregek még látták. Hiába keresték az osztrákok. Arra ment (ti. Patak felé), oszt emerre nyomozták. A patkósarkot mutatta előre a nyom. A harcokba is mindig fordított patkóval járt." Az eddig felsoroltak ismétlődését látjuk a simai történetben. „Rákóczi jobban Patakon tartózkodott, de sokat vót a regécki várba is. Alagút vezetett a regécki várból a váraljiba. Mikor rátört a német császári katonaság, a regéckiből átmenekült a váraljiba. Visszájára verette fel a patkót a lovára, oszt még most is meglátszik a nyoma az alagútba." A Vizsolyban hallottak sem térnek el lényegesen az előbbiektől. „Alagút vezet itt minden felé — mondják a Rákóczira terelődött beszélgetés során. A váralji várból a regécibe is vezet egy alagút, azon járt Rákóczi. Mikor megszökött a regéci várból üldözői elől, a patkót visszájára verette fel a lovára."

Tovább szaporíthatjuk példáink számát a Szatmár megyei adatokkal. „Rákóczi a lovára visszafele verette a patkót. Még gyerekkoromba, mielőtt ezt a hidat csinálták, Szatmáron fahíd vót. Valaki ugrált lefele, leszakadt az alagút. Azon menekült Rákóczi. Erdődről ment ki Törökországba" (Cégénydányád).[76] „Rákóczi itt özönvízbe vót[77] — mesélik Nagyecseden. Járt le egy út Győrteleknek. Mikor menekülni kellett, magához vett néhány megbízható jó katonát. Oszt olyan okos vót, hogy megforgatta a patkóját minden kísérőjének. A sasát tette előre. Ű nyugodtan ment Győrtelkének, az ellenség meg éppen fordítva kereste. Ű mehetett nyugodtan, esze vót annak." Szamosszegen viszont az a monda kering, hogy „Rákóczi sose járt a föld színén, hanem az alagúton, mer' üldözték. Nagykárolytól Vásárosnaményig, onnan tovább Beregszászig vót Rákóczinak az alagútja. Naménybul Ecsednek meg Nyirbátornak fordul le az út a föld alatt. Hiába mennének az alagúton, tíz méternél beljebb elalszik mindenféle lámpa. Mikor menekülni kellett Rákóczinak, fonákára vasaltatta be a lovat. Üldözői az ellenkező irányba keresték."[78]

Rákóczi bujdosásáról a következőket jegyeztük fel. „Lengyelországba bujdosott, de onnan Rodostóba szökött" (Arka). „Megmaradt seregével Lengyelországba menekült. Mikor menni kellett neki, összeszólította a népeket, oszt azt mondta: Visszajövök még, majd fényes jelet fogtok látni az égen"

[76] Petermann László 78 é.

[77] Vizes világban, a nagy láp korszakában.

[78] A várak alatti alagúton való menekülésre irodalmi párhuzamokat bőven találunk. Hol Rákóczival, hol pedig más fejedelemmel, üldözött vezérrel vagy betyárral kapcsolatban. Rákóczihoz fűződve pl. Borsitól, Újhelyen át Sárospatakra vezetett alagút. *Zemplén Vármegye Monográfiája.* Szerk.: Borovszky Samu. Bp. é. n. 33. — Erdődön a föld alatt vezetett út. Ortutay, *Rákóczi két népe* 23. — Az ungvári szőlőskertek ösvényéig vezető Rákóczi alagút mondáját szövi bele *Az utolsó obsitos* c. elbeszélésébe Komáromi J. Azon menekült a fejedelem. Komáromi, *Vidróczki* 201. — Eldugott ösvényen menekült az érszentkirályi (Szilágy m.) Péntek tanyához fűződő monda szerint. Szendrey, *Történeti népmondáink* Ethn. XXXI (1920) 58. — A betyárok menekülési útja, pl. Patkó Bandi a boldogkőváraljai vár alatti alagúton menekült Szerencs felé a pandúrok elől. (Arka Sgy.) Rózsa Sándor menekülési útvonala a kondorosi és a kamuti csárda közötti alagút volt. Gunda, *Népr. gyűjtőúton* 8. Vö. Radó István: *A kondorosi csárda mellett*... Népszabadság, 1958. aug. 28. 11. A hegyek alatt vezető, várakat összekötő titkos alagutakhoz, barlangokhoz és pincékhez fűződő számos mondát itt nem soroljuk fel. De szóba kerül — legalább is részben — a Rákóczi-útja és kincse c. fejezeteknél.

A fordított patkójú lóval történő menekülésre szintén bőségesen idézhetünk irodalmi analógiákat. Rákóczi menekülésével kapcsolatosan említve l. Ipolyi i. m. I. 319. — Komjáthy I.: *Botond* c. mondakötetében — Bp. 1956. 89—90. — Katona Imre: *Útmutató a történelmi népköltészet gyűjtéséhez.* Bp. 1954. 29. — Kálmány, *Hagyományok*, I. 159., 213., 219. — Szerencsi monda szerint — Scheiber Sándor: *Mikszáth Kálmán és a keleti folklore.* Bp. 1949. 53. — Kossutról is tudják ugyanezt. Ortutay, *Kossuth* 295. — Sándor I., i. h. 176. — Betyárokról szóló mondákban, l. Gunda, *Népr. Gyűjtőúton* 8. — Zsurek Anta. *A máramarosmegyei „Nagy-Ág" völgy ruthén népének hiedelmeiből.* Ethn. VI (1895) 440. — Abaúj-Zemplén megyei feljegyzéseink szerint Rózsa Sándorról és Patkó Bandiról szintén ismeretes ez a menekülésmód. — Az üldözött hős ilyen cselfogására vonatkozó adatokat l. még Szendrey, *Magyar népmonda-típusok* 52. — Előfordul a szomszéd népek folklorjában, pl. a mondabeli rabló vend király menekülésével kapcsolatban. Schulenburg, W. adatát Kálmány idézi. *Hagyományok* 213. — Mint Scheiber S. Mikszáthnál előforduló fordított patkóval történő meneküléssel kapcsolatban kimutatja, megtalálható már a római zsidóüldözésről tudósító Aggádában, feltehetőleg szerepel az ókori görög-latin irodalomban. Homeros és Vergilius szintén felhasználja, a német és osszét mondákban ugyancsak előfordul, továbbá az észt mondákban. Az ind párhuzamban cipőmegfordításról csik szó. I. m. 51—53. — Thompson S. pedig angol, svájci, izlandi, kínai és afrikai előfordulásokról tájékoztat bennünket. *Motif-Index of Folk-Literature.* IV. Copenhagen 1957. 311—312. K. 534.

(Baskó).[79] „Mikor menni kellett neki idegen országba, egy hűséges embere vitte el szekéren Kassáig. Nem ismerték fel, mert éccaka mentek. Úgy menekült el Rákóczi Lengyelországon keresztül Rodostóba" (Fony).[80] „Éccaka menekült el, oszt csak annyi írást hagyott az asztalon: Isten veletek kedves katonáim, búcsúzom tőletek kedves váraim" (Korlát). „Csak két hű vitéze tartott ki mellette, a többiek átpártoltak Károlyihoz. A nép azonban siratta, mikor el kellett neki bujdosni Lengyelországba" (Mogyoróska). „Szétosztotta minden kincsét emberei közt. A fődet odaadta a népnek, oszt sose látták többé. Rodostóba bujdosott el" (Regéc).

A népköltészet is megőrizte a menekülő Rákóczi emlékét. Az iránta érzett szeretet és kedveskedés, amit a trencséni csatavesztés visszaszorított, elemi erővel tört fel a bujdosó énekekben — állapítja meg Szitás I.[81] Az idegen országba induló fejedelmet aggódással veszi körül a nép és féltő gondossággal készíti elő útjára. A korabeli névtelen szerző versbe foglalja a nép tanácsát, hogy a németek pusztító haragjának közeledésekor mit cselekedjen szorongatott helyzetében.[82] A gyűjtéseink során feljegyzett töredékek arra mutatnak, hogy még a közelmúltban is széles körben ismerhették és énekelhették e dalt. „Mikor a tatárok rátörtek az országra — mondja Balogh György —, azt kérdezte népétől Rákóczi király, hogy mit csináljon. Nótába vót szedve, de mán nem emlékszek rá. Igy kezdődött:

Tanácsojjuk királyunknak, meg ne vesse,
Aranyajit, gyémántyajit, rudakba veresse.
Rakassa fel, vitese el,
Hordassa el és mennyen el
Merre szeme lát!" (Baskó).

A Szamosszegen feljegyzett töredék az eredeti vers első szakaszának megváltoztatott alakja:

„Tanácskoggyatok vitézek,
Én köztetek hová lészek.
Most mán nékem el kell menni,
Messze fődre elbujdosni.

[79] A kiskunfélegyházi hagyomány úgy őrzi a jövendölést, hogy Rákóczi akkor jön vissza, amikor a csikók foggal jönnek a világra. Kálmány, Hagyományok I. 214—215. Vö. Bálint Sándor: *Régi szegedvidéki néphagyományok Rákóczi halhatatlanságáról és a Rákóczi-nótáról.* Ethn. LXIV (1953) 291.

[80] Luby Margit közlésében szintén Rodostót emlegetik Rákóczi bujdosó helyeként, s verset is mondtak róla:

„Messze, messze Rodostóba,
Rákóczi van bujdosóba."

Luby Margit: *Népünk történeti tudásáról.* Társadalomtudomány, XVIII (1938) 171.

[81] Szitás Ilona: *II. Rákóczi Ferenc a magyar irodalomban.* Bp. 1937. 11—12.

[82] A „Hallgassátok meg magyarok, amit beszélek..." kezdetű kesergőről van szó, amely feltehetően a XVII—XVIII. századi elsőszemélyes bujdosó- és halottas énekek népköltészetében megőrzött emléke. Erre vonatkozóan l. Ortutay Gyula: *Magyar népköltészet.* I. Bp. 1955. 472. 5. sz. jegyzet. Ugyanott közli a dallammal együtt feljegyzett népi változat előfordulási helyét. Teljes irodalmi szövege a *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* c. kötetben olvasható. Sajtó alá rendezte Esze Tamás—Kiss József—Klaniczay Tibor Bp. 1953. 352—354.

Mán nem tudom, nem jut eszembe — teszi hozzá adatközlőm —, valahogy így ment a nótába."[83] Egy kezünkbe került kéziratos hajdúszováti daloskönyv, amely 1862-ben íródott, még teljesebb szövegét őrzi a kesergőnek. Pajtás Veron, a könyv írója így örökítette meg:

„Rákóczi Magyar dal
1lső Vers Halgasátok meg ma
gyarok amit beszéllek Ta
nátsojatok részejim mitévő le
gyek S ön az német pusztít éget
rabol kergett dűl fűl min
dent jaj már mittégyek
2dik Vers Tanátsolyúk fel
ségednek megse isveseara
nyalyít ez üstjejitt rudak
be verese rakasafel vite
seel hordasael és menyen
ell mere szemmel látt
3dik vers El követem meg tselek
Szem mongya valaki sőt sze
retem meg semvetem oktason
akárki ki az oka mindenláttya
demegtúggya hogy megbánnya
Simony károlyi
4dik vers Megfízetí még az
árát az árúlásnak kipótoja
maradékín ezt nékinem más
nak hanem másé árúlásé úgy
lészenmégnéki dolga míként
lyúdásnak 5-dik vers
Sok pénzemben költségemben
kerültváralyím házalyím
népének ponpásan épűlt
Palotályim ísten hozád pata
kivár lyaj deszánlak bár
6dik vers Óhál ísten víseld gon
gyátt az utazóknak telégy
fényes kalahúza az elbúj
dosóknak menekisten
hez mig meg nem vígasz
talódnak Vége".[84]

A hagyomány szerint menekülésekor azt is meghagyta, hogy visszatér majd, ha nagy veszedelem fenyegeti az országot. Idővel ugyan megfakult ez a hiedelem, mert ma már csak a nagyapák elbeszélése alapján tudnak vissza-

[83] Ámi Lajos 72 é.

[84] Változatunk is igazolni látszik Féja Géza észrevételét, aki a kuruc költészetről szólva megállapítja, hogy: a XVIII—XIX. században a népsorshoz a bujdosó énekek álltak a legközelebb. Régi magyarság. A magyar irodalom jörténete a legrégibb időktől 1772-ig. 3. kiad. Budapest, 1943. 199. l.

emlékezni Rákóczi üzenetére. Erre mutat egy arkai adat, amely szerint „tán azt üzente vissza Rákóczi, ha nagy veszélybe lesz a nép, vissza fog jönni.'" Baskón is az elődökre hivatkozott Balogh György, s elmondotta, amit gyerekkorában hallott. „Az én nagyapám beszélte, hogy lesz még olyan háború te, hogy na. Páduába a híd alatt van a prunclik. Aki kiveszi, oszt megszerzi, az kezdi el a háborút, oszt az győz. Rákóczi fogja azt kivenni." Fonyi közlés a visszatérés időpontját is megjelöli: „Hiába kellett neki elbujdosni, azt mondta katonáinak: — Ne féljetek, visszajövök, mikor hetedjére is megtelnek a csürök."

Simán úgy tudják, hogy „sokáig várta vissza a nép, mert jelet hagyott hátra az úton, hogy vissza fog jönni. Egy magyar meg egy német kard vót egymásnak dűtve." Gondoskodott a harc későbbi folytatásának feltételeiről, mert „előbb elásta a kincseket, oszt csak azután bujdosott el. Szükség lesz még arra, mert visszajövök, — azt mondta" (Óhuta). A nép kezébe adta a fegyvereket és reájuk bízta kincseit. „Elosztotta a nép között a fegyvereket, az összes kincseket. Akkor azt mondta: — Legyetek gondviselője, majd visszajövök, oszt lesz még eccer kuruc világ" (Regéc). A hagyomány továbbélését elősegítette az a tény, hogy a szegényeken segítő hősöket, akikhez Rákóczit is számította a nép, a történelem folyamán mindig visszavárták. A szenvedéstől megszabadító vezér rendkívül ősi és kedvelt mondaalak, szerepeltetésének mély lélektani alapja és szociális értelme van. Az, hogy a nép nem nyugszik bele szeretett vezetőinek halálába, nemcsak ragaszkodást jelent, hanem burkolt formában vagy nyíltan kifejezésre juttatott törekvést is, egy szabadabb, jobb élet utáni vágyakozást. Rákóczit is ilyen hősnek tekintette az elnyomott magyar nép. Visszavárásáról tanúskodik a XVIII. század első felében kialakult késői kuruc költészet[85] és a nevét felhasználó szociális, valamint nemzeti mozgalmak.[86] Nevének varázsa, az ál-Rákócziak fellépése szembetűnően mutatja, hogy még a XVIII. század második felében sem hullt ki a fejedelem emléke a magyar köztudatból. Különböző időközökben, így 1734-ben, 1735-ben, 1738-ban, 1774-ben és 1781-ben gyűlik meg a fejedelemnek még a nevétől is rettegő osztrák hatóságok baja a száműzetésben élő és idegen földön elhunyt Rákóczi, valamint gyermeke vagy Bercsényi nevét viselő, a nép bizalmába könnyen beférkőzött álruhás vezérekkel. Még 1840-ben is azzal a kérdéssel lepi meg egy öreg sárréti pásztor az arrajáró két debreceni legátust, hogy vajon mikor jön vissza Rákóczi.[87] De a múlt század közepén is őrizték ezt a legendát. 1849-ben egy szegedi alsótanyai paraszt még úgy véli, hogy nem Kossuth az, aki Szegedre érkezik, hanem Rákóczi.[88] Különösen vonatkozik ez a Rákóczi iránt annyira rajongó és a szabadságharcban mellette mindvégig kitartó ruszin népre, akik a szepesi német kamarának tett jelentés szerint 1738-ban nyíltan kinyilvánították papjaiknak, hogy nem imádkoznak az őket adókkal, vámokkal és más terhekkel sanyargató császárért, aki most a török ellen harcol, hanem

[85] Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 387.

[86] Ez adott alapot ahhoz, hogy 1742-ben Pap Péter, nyarlói román katona a román és magyar jobbágyok összefogásával próbálja meg visszahozni a kuruc világot. Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 386.

[87] A Rákóczit visszaváró hiedelmek számát még tovább szaporíthatnánk. Erre vonatkozóan l. Lukinich i. m. Levéltári Közlemények I (1923) 321—334.; Uő.: i. m Rákóczi Emlékkönyv. II. Bp. 389—400. — Továbbá: Ortutay, *Rákóczi két népe* 16—19. Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 384.

[88] Bálint S., i. h. 291.

inkább imádkoznak régi jó urukért, Rákócziért, hogy jöjjön vissza hozzájuk.[89]

A mondák alapján KÁLMÁNY L.-nak kell igazat adnunk, aki a kuruckesergők Rákóczi-sirató szellemével szemben azt a meggyőződést vallja, hogy Rákóczit nem siratta, hanem visszavárta a nép. Ezzel ellentétes szemléletet tükröző sirató versek szerinte nem a néptől valók.[90] Állítását mi sem igazolja jobban, mint a ruszin népnek Rákóczihoz kapcsolt egyik lemondó, szomorú közmondása: „Bude, jak Rákóczi prijde" („Meglesz, amikor Rákóczi megjön" — azaz sohanapján).[91] Ennek emlékét őrzi egyik szólásunk is: „Csinálunk majd kuruc világot."

A szeretett hősök iránti ragaszkodás teremtette meg az alapját a térben és időben széles körben elterjedt Kiffhäuser-mondáknak. Rákócziról is hitte Abaúj-Zemplén népe, hogy elrejtőzött seregével és nagy szükség idején meg fog jelenni csapatával. Visszatér a hadak útján, hogy segítsen a népen. Arkán ezeket jegyeztem fel: „Rákócziért mindent feláldozott a nép, de csak el kellett neki menni. Összeszedte katonáit, oszt elindult a hadak úttyán. Nagy fényes csík van az égen, ott hadakozik Csaba vezér seregével együtt. Azon fognak lejönni, hogy az ellent visszaverjék. Igy mondta nagyapám."[92] „Még a nagyapámtól hallottam — mondja Balogh György —, hogy a Magoska felett vonult el csapatával Rákóczi. Nagy csörgés, csattogás van ott éjfélkor. Meg is találták a letört patkódarabokat" (Baskó). „Regécki vár alatt van egy hosszú barlang. Oszt bement egy juhász megnézni, hogy miféle hangokat hall. Akkor látta, hogy katonák fújják, oszt Rákóczi serege ott áll csatarendben, rohamra készen. Ment vóna ki a juhász, de ijedtében nem lelte a kijáratot. Alig tudott kimászni a lyukon. Az öreg Bodnár bácsi mesélte ezt apámnak, aki Kossuth seregében is harcolt" (Óhuta).[93] „Azt is hallottam — jegyzi meg egyik arkai

[89] BONKÁLÓ Sándor: A rutének (ruszinok). Bp. (1940) 29. Vö.: KÖPECZI—R. VÁRKONYI i. m. 386. Megmentőjének tekinti őt a ruszin nép, legendákat szőtt alakja köré. ORTUTAY, *Rákóczi két népe*, 15. — TÓTH S. i. m. III. 645. — P. SZATHMÁRY Károly: *A Tisza bölcsője*. Vasárnapi Újság, XI (1864) 175. — Kossuthot is visszavárta a nép Türr Istvánnal és Garibaldival együtt. Kossuth-váró dalok keletkeztek. KÁLMÁNY Lajos: *Szeged népe*. II. *Temesköz népköltése*. Arad 1882. 49. A Török-Becse-ről feljegyzett (19., 21. számú) dalok. ORTUTAY, *Kossuth* 287., 291. — Petőfit szintén sokáig visszavárta a nép. DIENES András: *A legendák Petőfije*. Bp. 1957. 268—269., 270. — Hasonló hiedelem vette körül Rudolf Habsburg trónörökös. KÁLMÁNY, *Hagyományok*, I. 159—160.

[90] KÁLMÁNY, *Hagyományok*, I. 215.

[91] ORTUTAY, *Rákóczi két népe*, 13. — Vö.: BONKÁLÓ i. m. 30. Ezt igazolja az is, hogy pl. a Péro-lázadás (1735) idején Rákóczi hűségére esketik a jelentkezőket, mert meg voltak győződve, hogy azzal csak növekedni fog a felkelők száma. LUKINICH i. m. Rákóczi Emlékkönyv II. 389. — Rákóczi nevével indul meg 1753-ban a Hódmezővásárhelyen és környékén szervezett Törő-Pető-Bujdosó mozgalom is. KÖPECZI—R. VÁRKONYI i. m. 386. Egy Mária Terézia uralkodása alatt történt eset ugyancsak jellemző a nép magatartására. A mende-monda szerint egyszer Aspremont generális kocsijával sárbaragadt Onod alatt. A falu jobbágyai előbb nem hajlandók segíteni a császári ruhás generálison, de amikor az keserűségében kifakad és azt vágja szemükbe, hogy hagynák Rákóczi unokáját a sárba fulladni, azonnal segítenek rajta. TÓTH B. i. m. I. 377.

[92] Albert József 32 é. Rákóczi hadainak a Tejúton való küzdelméről szól SZEGHALMY Gy. *A tárogató* c. regéje is. SZEGHALMY i. m. 91—95. Látni vélik az igaz ügy érdekében Rákóczi seregének állandóan megújuló küzdelmét a Lipótújvár melletti Haradek várromjai előtt fekvő síkon a rekkenő nyári verőfényben. SZEGHALMY i. m. 36—37. Elhalt hősök hadakozásáról a Tejúton l. IPOLYI i. m. II. 20.; SZENDREY, *Történeti népmondáink*. Ethn. XXXIV (1923) 145. A Tejúton harcoló Csaba vezér mitoszával RÓHEIM Géza foglalkozott. *Hungarian and Vogul Mythology*. New York 1954. főképpen 69.

[93] Bakos János 57 é. Fonyban a Rákóczi-kinccsel kapcsolatban jegyeztem fel hasonló történetet. „Egy kondás a regéci vár mellett őrizte a disznókat, kecskéket Eccer észrevette, hogy egy süldő mindig eltűnik, oszt nem tudta mi van vele. Eccer

adatközlőm —, hogy vót egy ember. Eccer, úgy éjfél tájba, éccaka, ment a regécki várnál. Hát csak látja, egy ősz, öreg ember jön vele szembe. Azt mondja neki az öreg ember: — Ne mennyél tovább, mer' ott gyakorlatoznak a mieink! Eccer csak nagy csörgés, csattogás támadt, oszt gyorsan megfordult. Látta, hogy csákós katonák szaladgálnak ide-oda. De nem sokáig tartott, mer' eccer csak eltűntek."[94] E néhány helyi színeződésű elbeszélés szervesen beleillik abba a láncolatba, amelyet a hegybezárt hősökről szóló mondák alkotnak. Rákóczin kívül Attila, Csaba, Álmos, Szvatoplug, Zsigmond, Ulászló, Hunyadi Mátyás személyéhez és a 48-as hősökhöz kapcsolódnak hasonló mondák.[95]

Rákóczi-kultusz. Szólnunk kell továbbá a Rákóczi-kultuszról, s Rákóczinak a néphagyományban betöltött szerepéről. Elsősorban íróink és költőink jártak élen a Rákóczi mozgalom emlékének ápolásában,[96] de jelentős zenei kultuszról is beszélhetünk. Bár az értelmiség-alkotta Rákóczi-kultusz és a nép által őrzött Rákóczi-hagyomány között lényeges különbség van,[97] a kölcsönhatás azért mindkét részről fennállott. Az írók, költők és zeneszerzők szívesen merítettek a néphagyományból, a nép viszont ragaszkodását látta igazolva alkotásaikban. Különösen a XIX. század első felében, s főképpen az 1848—49-es szabadságharc idején önként adódott a Rákóczi-mozgalom összekapcsolása az új nemzeti törekvéssel. Belefoglalják a fejedelem nevét a republi-

megleste, utána ment. Egy nagy pincéhez vezette, oda, Rákóczi kincseskamrájához. Ott dézsmálta a lisztet, cukrot meg mindenfélét. Ahogy beljebb ment, sok kincset talált, sok kád tele vót ott aranypénzzel. De vót ott több helyiség is, el vótak zárva. Egy lyukon benézett az egyikbe, hát ott látott egy asztalt középen. Egy ősz öreg ember ült mellette. Hosszú szakálla az asztalra rácsüngött, oszt azon fényesítette az aranyakat. Fejébe egy gyémánt korona vót, csak úgy fénylett a gyertya lángjánál. De valaki bekiáltott, hogy elmentek a disznók a vetésbe. Kiszaladt a kondás, de utána oszt hiába kereste, nem lelte a barlangot." Kincsmondákban máshol is szerepel a kincsőrző király, így többek között Dárius. Reá vonatkozó adatot tartalmaz a Mondák a hegybe rejtett kincsről c. közlemény. Ethnographia, XXX. 1919. 132. l. A fonyi történetnek több meseszerű variánsát jegyeztük fel Kovácsvágáson és környékén, amelyeknek azonban a kincsre vezető állat révén meggazdagodott pásztor áll a középpontjában.

[94] Sedenszki András 92 é.

[95] Heller Bernát: *A Kiffhäuser-mondafaj magyar vonatkozásai.* Ethn. XIX (1908) 12—24.; Ipolyi i. m. II. 110.; Szendrey, *Magyar népmondatípusok* 59.; Relković Davorka: *Hun és magyar vonatkozású mondák nyugati szomszédainknál.* Ethn. L (1939. 61—62. — L. továbbá az Ethn. I (1890) 411. között vízaknai hiedelmet. Irodalmi vetülete Arany János *Rodostói temető* c. verse, amelyben a kuruc hősök kikelnek sírjukból, hogy győzelemre segítsék a honvéd sereget. Arany János : *Összes költeményei.* 2. kiad. Bp. 1943. 9—10. Ez ihlette Szász Károly *Ábránd a Rákóczi-induló felett* c. költeményét. Szitás I.: i. m. Budapest, 1937. 25. l. Külföldi párhuzamait szintén nehéz volna felsorolni, ezért csak néhány Kiffhäuser-típusú mondát közlő forrásra utalunk: Grimm J.: *Deutsche Mythologie.* II. 4. Aufl.Gütersloh 1876. 794. és skk. l.; Ranke Fr.: *Die deutschen Volkssagen.* München 1910. 95—104. Cseremisz párhuzamot tartalmaz Sebeok Thomas A.—Ingemann Frances J.: *Studies in Cheremis: The Supernatural.* New York, 1956. 58.

[96] L. Szitás i. m. E helyen utalunk Esze T. tanulságos összefoglalására, aki a Rákóczi-korabeli névtelen szerzők, a XVII. századi szegénylegény-énekek és nagy költőink alkotásaiban megrajzolt Rákóczi-képet mutatja be a nagyközönségnek. Kiemeli a Rákócziról szóló versek közösségi jellegét, amelyek híven tükrözik, hogy a fejedelem az egész nemzet érdekében — beleértve a széles néptömegek ügyét is — fogott fegyvert. Ezért őrzi emlékét olyan szeretettel a nép, ezért idézik nevét az elnyomottakkal sorsközösséget vállaló költőink és íróink. Esze Tamás: *Rákóczi alakja a magyar költészetben.* Szabad Nép, 1953. jún. 9. 160. sz. 2.

[97] Hasonló a helyzet ahhoz, amit Szekfű Gyula a Kossuth-kultusszal kapcsolatban megállapított. Más az értelmiség körében kialakított Kossuth-kultusz és más a nép ajkán élő Kossuth-legenda. Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth (1867—1894).* Kossuth Emlékkönyv II. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp. 1952. 410—411. l.

kánus Hiszekegybe: „Hiszek egy magyar szabadságban, ki születék Rákóczi kardjától... március 15-én halottaiból feltámada."[98] Vasvári Pál Rákócziról nevezi el szabadcsapatát,[99] Jókai Mór pedig beszélyt ír róla az Életképekben.[100] A kuruc-kor feltámadását hirdeti az egyik 1848-as nóta is, amely Perczel Mór tetteit énekli meg:

„Hor' föl Isten fényös hódvilágot,
Hogy csinájjunk egy kuruc világot."[101]

A Rákóczi-mozgalom emlékének ápolását nagyban elősegítette a kuruc-kor zenéjének feltámasztása, amelyet különösen a Rákóczi-induló útja szemléltet.[102] Nemkülönben tanulságos a széles körben ismert Rákóczi-induló ősének, a Rákóczi-nótának sorsa.[103] Népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a lakodalmakban is mindig elhúzatták a magyarok rebellis nótáját, a Rákóczi-nótát, a cigánnyal.[104] A debreceni lakodalomban így kérte a vőfély ezt a nótát:

„Verd el Rákóczi híres áriáját,
Melyet dalolt, mikor vívta Regécz várát!"[105]

A ruszinok körében szólásmondás is keletkezett, amely jól rávilágít a szóban forgó dal tömeghatására. „Ne revy tadь to ne Rakoczi-jova!" („Ne bőgj, hisz ez nem a Rákóczi-nóta!")[106] Adatközlőim is nemegyszer emlegették, mondván: „A régi öregek mindig elhúzatták Rákóczi nótáját, mikor nagy mulacság vót." Azt is tudják történetéről, hogy „Rákóczi akkor énekelte, mikor búcsút kellett neki venni váraitól." Itt térünk ki a kuruc-korban divatos zeneszköz, a tárogató hagyományára. Adatközlőink érthető módon Rákóczival hozták kapcsolatba emlékét; a róla szóló elbeszélések a kuruc mozgalom idején betöltött funkciójáról és a szabadságharc utáni esztendők hangulatáról nyújtanak hű képet, amikor a tárogató rebellis hangszernek számított. Regécen arra emlékeznek, hogy „tárogató ébresztette abban az időbe a várbelieket. Este is azt futták a várba, az egész környéken lehetett hallani a hangját." Hogy mennyire kedvelték ezt a zeneszerszámot, mutatja, amit Baskón hallottunk felőle: „Rákóczi lakodalmába is a tárogatót fútták a muzsikások." Jelentőségét bizonyítja továbbá, hogy „Rákóczinak is vót tárogatósa. Az fútta a jelet a katonáknak" (Fűzérradvány). Egyik arkai pásztor azt hallotta nagyapjától, hogy „Rákóczi idejében élt egy juhász, aki olyan tárogatót csinált, mindenki rítt tőle. Rákóczi nagyon megszerette, oszt meg-

[98] Az idézetet Szitás i. m. 23. vettem.
[99] Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 389.
[100] Jókai Mór: *Az utolsó fejedelem.* Életképek, 1848. 22. sz. 643—647., 677—679.
[101] Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 390.
[102] Történetére vonatkozóan l. Szabolcsi: *A magyar zenetörténet kézikönyve.* 2. kiad. Bp. 1955. 183.
[103] A nép ajkán *Rákóczi siralma* címmel fordul elő, s kesergő, panaszos szövege után ítélve a szatmári békekötést követő években keletkezhetett.
[104] P. Szathmáry Károly: *Menyegzői szokások és népviseletek száz év előtt az Alföldön.* Vasárnapi Újság, XI (1864) 30.
[105] Thaly Kálmán: *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* II. Pest, 1872. 239. De csak II. József halála után szerepelhetett nyilvánosan. Szitás i. m. 19.
[106] Sztripszky Hiador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben.* Ethn. XVIII (1907) 307.

vette a juhásztól." Fonyban azt emlegették, hogy „Rákóczinak vót egy arany tárogatója. Azt is elrejtette, mikor menekülni kellett neki Rodostóba." Abaújszántón a Rákóczi-tárogató sorsáról mondták el: „Sokáig rejtettek Abaújváron egy tárogatót. Azt mondták, az is a Rákóczié vót. A németek meg keresték, de nem találták sehun. Egy fatörzsbe dugták el."[107]

Rákóczi emlékét dalaiban is megőrizte a nép.[108] Vegyük elsőnek a műköltői eredetű, de valaha nagy népszerűségnek örvendő „Repülj fecském ablakára" kezdetű dalt, a melyet regéci adatközlőnk Rákóczi nótájaként emlegetett. Csak töredékét tudta elmondani, de kiegészítésül hozzátette, „lyánykoromba még tuttam, mindenki ismerte, de mán a nótájára se emlékszek. Csak tán e vót benne:

„Repülj fecském ablakára,
Kérjed nyissa ki szavadra.
Egy ezüstös lapot vevék,
Arannyal írom rá a nevét."[109]

Teljesebb változata maradt fenn Hajdúnánásról:[110]

„II. Rákóczi Ferenc nótája
Repülj fecském ablakára
Kérjed nyissa meg szavadra.
Mondd: ezüstös lapot vevék.
Rá arannyal írom nevét.

Képét gyémánt lapra festem.
Rubinkő ládába rejtem.
S azon leszek, hogy nevének
Nagy ünnepet szenteljenek."[111]

[107] A tárogató, mint a hadi muzsika jellegzetes zeneszerszáma már a török időkben jelentős szerepet tölt be. Takács Sándor: *Rajzok a török világból.* I. Bp. 1915. 426. Rákóczi hadseregének zenekarában a legfontosabb hangszer volt. Szendrey János: *A hadi tárogató.* Hadtörténelmi Közlemények, XII. 1911. 582. l. Történeti alapja van, hogy a tárogató hosszú ideig rebellis hangszernek számított. Erről szól a Tarczay György által közölt história, amelyből kitűnik, hogy az elnyomott népet a Rákóczi szabadságharcra emlékeztette a Habsburg-uralom alatt. Tarczay György: *A zengő hegy (Bükkvidéki históriák).* Bp. (1904) 110—114. — Ezt a hangulatot tükrözi Endrődi Sándor *A tárogatós* c. dala is. Endrődi Sándor: *Kuruc nóták 1700—1720.* Bp. 1897. 198—200. — Komáromi János *Pataki diákok* Bp. 1926. 167. c. regényében pedig arról olvashatunk, hogy még e század elején is tárogató lelkesíti a kormánypárti képviselők ellen tüntető tömeget. Erdélben monda keletkezett arról a fából készült tárogatóról, amelyen egy lovaskatona elfújta a Rákóczi indulót, amikor a fejedelem Magyarországról menekülve elhaladt Zsibónál. Müller i. m. 351—352.

[108] E helyen eltekintünk a kuruc költészet tanulságainak fejtegetésétől. Csupán néhány újabb eredetű dalt és verset mutatunk be, továbbá egy-két szomszéd népeink köréből ismert Rákóczi vonatkozású népköltészeti alkotásra utalunk.

[109] Rackoczki Jánosné, Dobos Katalin 72 é.

[110] Debreceni Déri Múzeum Adattára 246. szám alatt őrzött hajdúnánási dalok között található.

[111] A dal szerzősége vitatott, s az, hogy II. Rákóczi Ferenc írta volna a bécsi fogságban sínylődő feleségéhez, nem bizonyítható. Szitás úgy véli, hogy a múlt században keletkezhetett és írója, a kor divatját követve „álarcos vers"-ben fejezte ki gondolatait. Szitás i. m. Bp. 9.

Sztripszky H. tudósítása szerint a ruszinok körében is elterjedt a Repülj fecském kezdetű Rákóczi dal.[112] Az sem ritka eset, hogy verseskönyvekből megtanulják a Rákócziról szóló legszebb versszakokat, amelyeket azután gyakran idéznek, s így nemzedékről-nemzedékre hagyományozódnak. Ruszkai Imre regéci adatközlő pl. katonáskodása idején a könyvtárban gyakran megfordult. Kassán ezeket írta ki magának egy könyvből, amit azután megtanult:

„Nagy Rákóczi jár gyönyörű mezőbe,
Rettenetes kardja villog a kezébe,
Hej, mire a fényes nap felsütne,
Magyar lobogó lesz a várra feltűzve.
Éljen a kuruc hadsereg!"[113]

A mogyoróskai Pekár István vőfélykönyvében, a vacsora előtti versben, amikor a szakácsok elleni küzdelemre felkészülő vőfély mulatságos módon bemutatja katonáit, egyikéről ezeket mondja:

„Ez itt Rákóczi a kuruc gyerek,
Ki sokszor elalszik, mint télen a legyek."

A szomszéd szlovák és kárpátaljai orosz nép költészetében ugyancsak megőrződött Rákóczi neve. Az egyik derűs hangú makovicai szlovák népdal így beszél róla:

„Kimondom én nagy-merészen:
Vígan lakom erdőszélen
Rákóczi is betért ide
Makovicza örömire."[114]

Sedlářová V. egy XVIII. század elején keletkezett szlovák népdalt közöl tanulmányában, amely a gyakran gúny tárgyává vált bocskorral kapcsolatban, Rákóczival eképpen csúfolódik:

„Ked' sa ten Rákóci z Uherskej krajiny
odberal, odberal, odberal,
všeckie starie krpce už sa bol
pozberal, pozberal, pozberal,
a predce sa ešte na túto krajinu
obzeral, obzeral, obzeral."[115]

[112] Sztripszky i. m. Ethn. XVIII (1907) 307. A dal keletkezésének pillanatát örökíti meg Lampérth Géza a *Kurucok csillaga* c. elbeszélés-kötetében, ahol közli a verset is. Bp. é. n. 182—183. — Jókai szintén beleszövi munkáiba. *Szeretve mind a vérpadig.* I. Bp. 1897. 215.; Uő.: *Erdélyi képek.* Bp. 1913. 9.

[113] Pecséri i. m. 12.

[114] Tóth S. i. m. III. 1912. 658.

[115] A dal azt fejezi ki, hogy Rákóczi, a kurucok egykori pompakedvelő fejedelme végül a régi bocskorokat is mind összeszedte, mégis fájó szívvel hagyta el az országot. Sedlářová V.: *Krpce. Časopis Moravského Muzea v Brně* XXXVI 1951. 208. 1. A magyar és szlovák nép egymásra találását a kuruc mozgalomban megerősíti Bartók B. vélekedése is, aki azt gyanítja, hogy ebben a korban érte a legerősebb szlovák hatás a magyar népzenét, s viszont a szlovák népzene ebben a korban vált egy sor régi magyar motívum megőrzőjévé. Szabolcsi Bence: *Régi felvidéki muzsika.* Tükör VI (1938) 925. 1. Vö.: Frenyó Lajos —Ernyey József: *Tót nyelvű kurucz dalok.* Ethn. XV (1904) 198.

A ruszinok szintén beleszőtték dalaikba a fejedelem nevét, amint azt Sztripszky H. fentebb idézett tanulmánya bizonyítja.[116]

A Rákóczi-kultusz egyik sajátos megnyilvánulása a kuruc korhoz és vezetőikhez kapcsolódó tárgyak őrzése, valamint a tárgyakhoz fűződő mondák nemzedékről-nemzedékre való hagyományozódása. Arkán Sedenszki Andrástól hallottam, hogy Rákóczinak volt egy aranyzsinóros ruhája. Amikor menekülnie kellett, a leghűségesebb emberének ajándékozta. Apáról-fiúra szállott ez a becses családi ereklye. Regécen Rákóczi kardjáról tartják: ,,Még, úgy ötven évvel ezelőtt megvót. Hosszú, egyenes kard vót, jó széles. Most mán nem hallani róla, nem tuggyák hová lett." Göncön pedig egy patkót őriztek, amelyre rá vót vésve Rákóczi neve. A hagyomány szerint ,,Rákóczi lováról esett le, mikor Lengyelországba menekült" (Hejce). Máshol a regéci várban talált Rákóczi-pénzről regélnek. ,,Rá vót verve Rákóczi neve. Még most is találnolyat Regéckén" (Baskó).[117] A Rákóczi-hagyomány továbbélése jut kifejezésre abban is, amit Mogyoróskán tapasztaltunk, hogy az ajtóra ráfestik a fejedelem képét (2. sz. kép). A pásztorok a balta nyelét díszítették képmásával, amint arról egyik arkai adatközlőnk tájékoztatott. ,,Rákóczi vót kiverve a baltám nyelére — mondja Gyá-

2. sz. Istálló ajtajára festett Rákóczi kép (Mogyoróska). Újváry Zoltán felvétele.

[116] Hozzáteszi azonban, hogy sajnos csak az első két sorát jegyezhette fel a dalnak. I. m. Ethn. XVIII (1907) 307. Mind a történeti népköltészet problémái, mind pedig a Rákóczi családhoz fűződő hagyomány megismerése szempontjából tanulságos a délszláv népi epika két terjedelmes alkotása, amelyet Krauss F. S. közölt 1908-ban. A szóban forgó hősénekek a törököknek 1660-ban II. Rákóczy György, erdélyi fejedelem fölött aratott győzelmét adják elő. L. a ,,Dzanüm Heerzug" (190—224.) és a ,,Rákóczy's Fall" (225—251.) c. fejezeteket, Krauss F. S.: *Slavische Volkforschungen*. Leipzig 1908.

[117] Itt említjük meg, hogy a felsővadászi templomban egy casulát őriztek, amely a fejedelem által elejtett őz bőréből készült. *Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Bp. 1896. 299. A szinevéri esperes pedig egész a forradalom végéig tartogatott egy öblös fegyvert, amelyen a Rákóczi név ki volt verve. P. Szathmáry i. m. Vasárnapi Újság XI (1864) 195. Kővár (Szatmár m.) romjain egy ablakot mutogatnak, amely mellett Rákóczi nyugodtan fogyasztotta vacsoráját, amikor egy császári lövedék az ablakpárkányt szétroncsolta és a lámpát kioltotta. Müller i. m. 361. A földből kifordított törött sarkantyú szintén a kuruc-korra emlékezteti a szántóvetőt, aki így sóhajt fel, amikor meglátja: ,,— biztosan Esze Tamás hagyta el, mikor a német elől szaladt szegény!" Komáromi, *Esze Tamás* 33. Hasonló ragaszkodásból fakadt a nép körében az 1848-as emlékek őrzése, így pl. a Kossuth-bankó elhelyezése a falusi házaknál a szenteltvíztartó rámában. Szekfű, *Az öreg Kossuth* 411. Vagy az aggteleki református lelkésznek legdrágább kincseként őrzött gombja, amely egykori parancsnokának, Görgeynek a kabátjáról esett le. Sándor i. m. 136.

volkó György, — apám verte ki rá. Bajusza vót neki, kard az ódalán. De mán nincsen meg, odaadtam egy városból gyött embernek." Itt szereztünk tudomást arról is, hogy Felsődobszán Aranyosi Gyula csordás ostornyelére volt kiverve Rákóczi alakja.[118]

II.

Külön fejezetbe soroljuk azokat a Rákóczi vonatkozású történeteket, amelyek egy-egy meghatározott helyhez kapcsolódnak. Az abaúj—zempléni nép mondakincsének gazdagságáról éppen a helyi mondák tanúskodnak, s ezekben rendszerint egy-egy ismert mondamotívum szolgál az elbeszélés alapjául. A Rákócziról szóló történetek egy-egy jellegzetes halomhoz, sziklához (kőhöz), forráshoz, alagúthoz, nevezetes fához vagy éppen haranghoz fűződnek.

Kuruc-domb. A fonyi rétek feletti dombot — mondják Regécen —, „azért nevezték el Kuruc-dombnak, mert ezen a dombon csatáztak a kurucok, Rákóczi katonái." N. Szücs János úgy tudja: „Két hegyes domb van ott. A kuruc katonák hordták össze, mikor harcoltak" (Regéc). A pihenő és vezérlő domb, mint mondamotívum, inkább a sík területen nyert jelentőséget. Szatmárcsekén pl. arra emlékeznek: „Itt, a Rókás szélébe vannak dombok. Ott vót az ütközet a kurucok és labancok között. Egy százados vagy ezredes lehetett, minden katonájával egy ‚sipka' főldet hordatott össze. Úgy lett az a két domb." Szatmár megyében máshol is tudnak ilyen halomról. „Vaján van egy hegy, még Rákóczi katonái hordták össze. Rákóczi-hegynek nevezik. Onnan nézte a harcot. Saroglyán meg zsákokba hordták a főldet a katonák. A civillek is hordták, mer' igen nagy napszámot fizetett Rákóczi" (Szamosszeg).[119]

Rákóczi-kő. A sziklán látható patkó alakú nyomok eredetének magyarázatára született mondákban ott szerepel történelmi nagyjaink között Rákóczi

[118] Bonkáló írja könyvében, hogy a ruszin házak némelyikében még századunkban is ott volt látható Rákóczi képe a falon. I. m. (1940) 30. 1. Beszélgetéseink során az is kiderült, hogy az abaúj-zempléni falvakban a századforduló előtti évtizedekben ott függött Kossuth képe a szobák falán, Rákóczi képének őrzéséről azonban nem tudtak. A Kossuth-kép népszerűségére és a pásztorművészetben való előfordulására vonatkozóan l. Ortutay, *Kossuth* 304—305.

[119] Rákóczihoz kapcsolva megtalálható e motívum Thaly Kálmánnál. *Adalékok* II. 117—118. Országos elterjedésére vonatkozóan l. Szendrey, *Történeti népmondáink* 56—57. Toldihoz kapcsolva: Bán i. h. 23. — Attiláról szóló mondában: Relković i. h. 58. — Hasonló eredetre vezethető vissza a Székelyföldön ismert Őrhegy neve. Orbán i. m. I. 104. Vezérdombként említve: Uo. III. 37. — Egyéb halomhoz és völgyhöz fűződő kuruc mondákat is ismerünk Abaúj-Zemplén vidékén és az ország más területén. Harangod pusztán azt a helyet, ahol a menekülő kurucok jajveszékelése először fölhangzott, Jajhalomnak nevezi a nép. Komáromi, *Esze Tamás* 108., 129. A tiszaluci Kurucvölgy nevű dűlő, a hagyomány szerint onnan kapta nevét, hogy Rákóczi 1704-ben ott táborozott csapataival. Zemplén Vármegye Monográfiája. Budapest, é. n. 123. 1. A ruszin nép a Lyuta falu környékén levő *Rákóczi katlan* (Rakovszka jama) elnevezéssel azt a helyet jelöli, ahol Rákóczi felesége szökése alkalmával huzamosabb ideig tartózkodott. Hunfalvy János: *Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* II. *A magyar birodalom.* Bp. 1886. 616. A Bisztrica torkolat vidékén pedig a *Sztanicka* legelő vált emlékezetessé, mert állítólag ott rejtőzködött Bercsényi Miklós. Hunfalvy i. m. II. k. 616. A kuruc világban lett híressé a *Csertovica*, az Alacsony Tátra legnevezetesebb hágója. Szeghalmy i. m. 37. — A kurucok emlékét őrzi a nagyszalontai *Kuruc-lapos.* Szendrey Zsigmond: *Nagyszalontai gyűjtés.* Bp. 1924. 248. — A szomszédnépek körében élő hagyományra utal a Zeche határában levő „*Kurutzensumpf*". Zeisel, R.: *Die Sage vom „Kurutzensumpf"*. Karpathenland VI. (1933) 71—73. — Erdélyben a Kaisdnál található egy kis domb, amely alatt kurucok nyugszanak. Müller i. m. 362.

neve is. Baskón jegyeztem fel a következőket. „A Horvátiba vezető út mellett balra egy nagy kőbe van egy nagy patkónyom. Rákóczi lovának a nyoma látszik ott." Fűzérradványban arra emlékeznek: „Mogyorósnál van egy nagy kő, ott pihent meg Rákóczi. Már nagyon elfáradt, mer' Patakról menekült a fűzéri várba." Sukály János korláti adatközlőnk a Rákóczi-kincsel kapcsolatban mondotta el: „Van a regécki vár mellett a Nagyódalba egy nagy kő. Arra van rá vésve, hogy szerencsés lesz, aki felfordítja. Rákóczi kincse van alatta."[120] Kovácsvágáson arról hallottunk, hogy „a Somhegyen hever egy

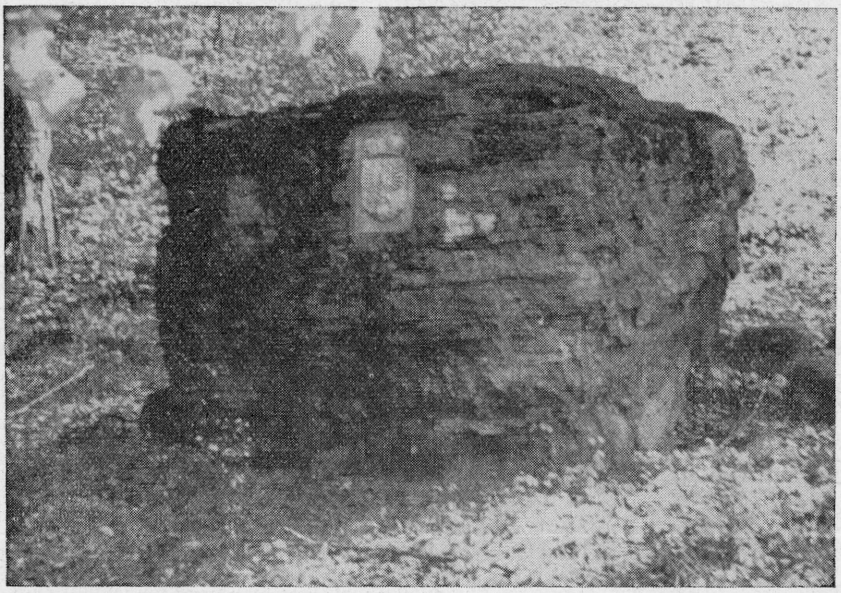

3. sz. Rákóczi-kő (Középhuta). Ujváry Zoltán felvétele.

nagy kő, azon most is meglátszik Rákóczi lova patkójának a nyoma." Ugyanitt Csendi Károly az öregektől tudja: „A telkibányi Királykútnál ott van Rákóczi lovának a lábanyoma. Eccer kimentünk oda, ki vót téve tizenkét pistoly, az a levorver. A fénképje is ott vót a levorverje mellett, mivel meglőtte magát, meg azt a lyányt, akit elcsábított. Nagy parádét tartottak mellette, de régen vót az." Ugyan e községben járja az a monda, hogy a „Vontató alján, ahun a Fűzérről vezető alagútnak vége szakad, ott ugratott ki Rákóczi a lovával. Most is meglátszik a sziklán a ló patkójának a nyoma." Mogyoróskán a Rákóczi-emlékkő köré szövődött legenda. „A Nagyódal alatt, a hutai réteken felül van egy kő. Rá van téve egy márványlap. Abba bele van vésve Rákóczi koronája, annak emlékére, hogy valamikor megpihent ott. Amikor Rákóczi menekült, elbujdosott, ott ebédelt." Óhután azt beszélik, „van a bekecsi

[120] A Dédes-nagyisnyói út melletti *Szelencsi-kő* is kincs rejtekhelye a néphit szerint. Abban van elrejtve Vidróczki, a híres betyár kincse. Herkely Karoly: *Az elásott kincs a bánvölgyi néphitben.* Ethn. XLVIII (1937) 475.

hegyen egy nagy kő. Az a Rákóczi-kő. Olyan nagy, mint egy ház. A tócsvai báró belevágott egy Rákóczi képet." (3. sz. kép.) Kovácsvágással közös hagyományt őriz a pálházi nép. A sziklán látható patkó alakú nyomról keletkezett mondának több változatát ismerjük innen. „A fűzéri vár udvarán lehet látni Rákóczi lovának a patkónyomát. Ahogy ugratott, a patkó nyoma belevéződött egy kőbe." Akkor történt ez, amikor „a fűzéri vártul menekült Rákóczi a pataki várba. A fordított patkónyom ott maradt a sziklákon, mint azt a Lengyel ‚váló'-nál (tkp. kút) egy sziklán látni lehet. Sok latin szó is van a kövön." Másik adatközlő szerint „a kovácsvágási hegyódalba van egy kút, Lengyel-kút a neve. A kút mellett egy nagy kő fekszik. A kövön patkónyom látszik, és azt beszélik róla, hogy Rákóczi lova hagyta rajta." A menekléssel hozza kapcsolatba a patkónyom keletkezését az a történet is, amely így szól: „Mikor Rákóczit elárulták, menekülni kellett neki. Fordítva tette rá a patkót a lova lábára, hogy az üldözőket megtévessze. Mikor Kovácsvágáson vágtatott át, egy kőbe belevéződött a patkó nyoma. Még most is lehet látni." Mintegy kiegészítése ennek a következő elbeszélés. „Mikor a labbancok üldözték Rákóczit, menekült nagy sebesen. A lovára visszájára verette fel a patkót. A Kis Pál réten egy nagy kőre ugratott a lova, még ma is meglátszik a patkó helye. Üldözői észrevették a nyomot. Visszafordultak, mert azt hitték, hogy Rákóczi másik irányba menekült." A Somhegy nevű kőről pedig azt beszélik, hogy a menekülő „Rákóczi Kovácsvágáson haladt át, a Somhegy tetején úgy belevéződött lovának a patkója, hogy még most is lehet látni a nyomát." Egy másik változatban a fűzéri várban történő menekléssel hozzák összefüggésbe a patkónyomot. Úgy esett, „eccer Rákóczi a fűzéri várból vágtatva a Somhegy kőre ugratott. Ma is meglátszik a ló patkójának a helye benne." Regécen azt mesélték el, hogy a „Rákóczi-kőnél vót Rákóczinak a mulatóhelye. Vadásztak, vagy csak kimentek oda. Szép hely vót az ottan, sok vad vót ott neki. Eccer ráugratott a tetejére a lovával, meg is látszik a lópatkónak a helye rajta. Még én is láttam."[121] Regécen több hasonló történetet jegyeztünk fel. Nagy István azt mondotta el, „én úgy hallottam a régi öregektől, Rákóczi belerugatott vóna lovával a kőbe, hogy jelt hagyjon maga után. Ezért Rákóczi-kő és azért vésette bele a címert Wallboth báró. A Nagyódalba van a Rákóczi-kő a grófi tőtés mellett. Nevek vannak rávagdalva. Ezen a részen bujkált Rákóczi, mikor üldözték." Ruszkai Tibor pedig úgy tudja, „Rákóczi bandája vótak ottan, a kurucok. Odajártak a Rákóczi-kőhöz vadászni." Rákóczi és Rózsa Sándor találkozását szintén ilyen nevezetes kőhöz kötik. „A pinkúti részen, a Kemencepataknál látható a Pétermenkő. Alatta van egy barlang, az vót a betyárok tanyája. Itt találkozott Rákóczi Rózsa Sándorral."[122] A nép elfogadható magyarázatot próbál adni a sziklákon látható patkó alakú nyomokra. Egyik pálházi adatközlő az eddig felsorolt történeteket azzal egészíti ki hogy „az örekek azt mondják, Rákóczi idejében olyan erős patkót készítettek, még a kőbe is belefúródott."[123]

[121] Ferenc József 76 é.

[122] Perkács Bertalan 52 é.

[123] Gyakori mondamotívum nálunk, s ugyanakkor azt is mutatja, hogy a helyhez kötött mondákban a személy neve és az időpont könnyen változhat. L. Szendrey, *Történeti népmondáink* Ethn. XXXI (1920) 45. A sziklába véződött nyom okozójaként főképpen Attila, Dengezics, Zeta, Szt. István, Salamon, Szt. László, Mátyás király, Toldi Miklós és Rákóczi szerepel mondáinkban. Erre vonatkozóan l. Szendrey, *Történeti népmondáink* Ethn. XXXIV (1923) 145.; Uő. i. m. Ethn. XXXVII. 1926. 82., 133. l. Továbbá: P. Szathmáry i. m. Vasárnapi Újság XI (1864) 312.—Hanusz István: *Népköltés-*

Rákóczi-kút. A kutakhoz (forrásokhoz) fűződő Rákóczi-hagyomány közül a Fűzérradványban feljegyzett adatot közöljük először. „Újhelynél van egy kút, a bányácskai (tkp. rudabányácskai) határban. Mikor vadásztak, ott pihent meg Rákóczi." Kovácsvágáson pedig azt beszélik, hogy itt, „a falu bejáratánál, a templom felől, igen jóízű forrás található. Ennél a kútnál itatta meg a lovát Rákóczi, mikor Patakról Fűzér felé ment." Óhután a következőket jegyeztük fel: „Az óhutai Zsidó-réthez nem messze van a Rákóczi-kútja. Ott pihent meg, mikor a pataki várból a fűzéribe menekült." Mint láttuk, a telkibányai Királykúthoz is hozzákapcsolódott emléke.[124] Megemlítjük még a Regécen keringő mende-mondát. „Telkibányától Borsinak van egy kút, Rákóczi-kútnak hívják, mert ott ment Rákóczi a fűzéri várba. Jó forrás, oszt az van felépítve kútnak. Megálltak ott inni Rákócziék. Ha Sárospatakra mentek, akkor átment Újhelyre, oszt úgy ment a fűzéri várba. Szép útja vót ott, azon mentek. Meg is kellett pihenni. Akkor jött ide a kúthoz, mert mindig ott kellett elmenni mellette."[125]

Rákóczi-fa. Rapaics Raymund az öreg fákhoz fűződő legendákról szólva megállapítja, hogy: „Különösen gyakran szerepel a fakultusz legendáiban II. Rákóczi Ferenc."[126] A róla nevezetessé vált fák számát néhány újabb adattal

sünk a geológiában. Földrajzi Közlemények XXI (1893) 342. Uő.: *Hazai földrajzi népregék.* Földrajzi Közlemények XXVII (1899) 9. — Orbán i. m. I. 67. Uő.: *Torda város és környéke.* Bp. 1899. 416—417. — Jankó J.: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Bp. 1893. 32. — Hankó V.: *Székelyföld.* Bp. (1896) 256. — Kapcsolódhat óriáshoz: Kozma i. m. 7. Orbán i. m. III. 206. Krisztushoz: Versényi György: *Felvidéki népmondák.* Ethn. VI (1895) 123., betyárokhoz: Arka (Abaúj m.) Szy. Jánosik, a híres betyár kezenyoma a sziklán. Versényi i. h. 235. — Gyakori a német mondavilágban is. Böckel O.: *Psychologie der Volksdichtung.* 2. Aufl. Leipzig—Berlin, 1913. 330. — Egyébként a ‚sziklába enyésző' nyom motívuma már a VI. századtól ismert a legendairodalomban, s Horváth C. szerint a keleti utazók hozták magukkal nyugatra. Horváth Cirill: *Szent László-legendáink eredetéről.* Bp. 1928. 45. — Egész Euráziában való elterjedtségére Hanusz I. mutatott rá. *Földrajzi népregék.* Földrajzi Közlemények XXII (1894) 277—278. — Ugyanakkor e magyarázatokban az emberi természetnek azt a jellemvonását kell látnunk, amely világosan megmutatja, hogy az oksági viszony keresése az egyszerű ember szá mára természetes szellemi szükséglet. Ha a nép hámarjában nem talál ésszerű, kielégítő magyarázatot — állapítja meg Hanusz —, akkor beéri saját képzeleti alkotásaival. Hanusz I.: i. m. Földrajzi Közlemények XXI (1893) 350. Így cselekszik a sziklán található emberi vagy állati nyomokra emlékeztető sziklamélyedések esetén is. Erre vonatkozóan a régebbi természettudósok közül Bernhard von Cotta észrevételére utalunk, hogy a költészet minden népnél megelőzte a tudományt és a spekuláció a tüzetes búvárkodást. Von Cotta, B.: *A jelen geológiája.* Ford. Petrovics Gy. Bp. 1873. 354. — „Miért történt volna éppen nálunk másképp?" — fűzi tovább a gondolatot Hanusz, s így folytatja: „A magyar nép talán abban különbözik egyebektől, hogy költői érben gazdag lelke a geológiai régeket is saját nemzeti hőseivel szereti kapcsolatba hozni." Hanusz i. m. Földrajzi Közlemények XXI (1893) 350. Mindezt a fenti elbeszélésekben is igazolva láthatjuk.

[124] L. a fentebb bemutatott kovácsvágási történetet.

[125] Rákóczi emlékét őrzi a majdánkai (Máramaros m.) forrás. Hanusz I.: *A magyar haza föld- és néprajzi jellemképekben.* Kecskemét 1900. 65.; Vö. Uő.: *Hazai földrajzi népregék.* Földrajzi Közlemények XXVII (1899) 11. — A Vasárnapi Újság 1864. évfolyama (195. l.) egy Verchovina vidékén csörgedező Rákóczi-forrásról tudósít. A zborói hársak alatt csobogó forrás, a néprege szerint, a trencséni csatából futó kurucok könnyeiből támadt. Szeghalmy i. m. 24. — A forráshoz kapcsolódó királyi pihenőhelyről számos monda keletkezett. L. Szendrey, *Magyar népmonda-típusok* 53—54. — A telkibányai Királykútról szóló mondát közli Szendrey is: *Tört. népmondáink* Ethn. XXXVII (1926) 84. — Tompa Mihály regéi között szintén szerepel. *Összes művei.* é. n. 556—559. — Őrizheti a híres betyárok emlékét, mint pl. a Somogyszil határában található *Patkó-kút.* Rapaics Raymund: *Ősi fák, ősi legendák.* Természettudományi Közlöny LXI (1929) 726.

[126] Rapaics i. h. 721.

növelhetjük. Magyar József mondotta el a következőket. „Itt, Regécen van három hársfa. Ezeket Rákóczi születésekor ültették. Az öreg Juhász bácsitól hallottam ezt, aki a harmincas években halt meg. Akkor is kilencvenegynéhány éves volt már." Közlését mások is megerősítették, amely szerint „a regéci templom udvarán van egy nagy hársfa, még Rákóczi idejéből való."[127] A géberjéniek ma is szívesen beszélnek arról a nyárfáról, amely alatt Rákóczi megpihent. Ecsedről jövet csónakkal kelt át a Szamoson, azután a partmenti fához kötötte. A nagy nyárfa állítólag abból a nyársból keletkezett, amelyet a földbe szúrt egy szalonnasütés után. Két legnagyobbik ágát meg is mérték, egyiknek a kerülete 470 cm, a másiké 450 cm.[128] Szamosszegen Ámi Lajostól hallottuk, hogy a környéken máshol is tudnak Rákóczi-fáról. „A gyarmati erdőn vót Rákóczinak a fája. A Birhónak mondott részen van ez, nagy tőgyfák vótak ott azelőtt. Mindegyiknél magosabban ott állt Rákóczinak a tőgyfája, egy óriási lombos fa. Az alatt pihent meg 300 katonájával. Letáboroztak a fa alá, oszt ott tartott vitézeivel gyűlést. Be vót vésve a fába, hogy ott ebédelt Rákóczi háromszáz katonájával." Szatmárcsekén a mai napig számon tartják a Rákóczi-fa helyét, amely a Komjáthy-kúria udvarán állott. A hagyomány egy nagy juta fához fűződik. Állítólag az alatt ebédelt volna Rákóczi és onnan irányította a rókamezei csatát.[129]

[127] A hársnak a magyar fakultuszban játszott fontos szerepére szintén Rapaics R. mutatott rá. Megemlíti a Zrínyi- és Deák-fa mellett Rákóczi híres hársfáját, amely a nógrádi vár közelében állott. Rapaics i. h. 727—728. — Egy szlovák népballada így énekli meg e jeles fát:

„Turul madár rászállott a lippára,
Feltüzték a Hunger zászlót a várra,
Kunócz főur lett már Naugrád gazdája,
Folkus bíró lett a tótok bírája."

Nógrád vármegye Monográfiája. Szerk.: Borovszky Samu Bp. (1911) 208. A zboróí hársfa-sor ugyancsak a vezérlő fejedelem emlékét siratja. Szeghalmy i. m. 24. — A bajmóci hárs pedig azért lett híres, mert a hagyomány szerint II. Rákóczi Ferenc alatta tartotta tanácskozásait. Lengyel Bálint: *Hazánk néhány nevezetes nagy fája.* Természettudományi Közlöny XXIX (1897) 455. — Romhányban szintén van egy öreg hárs, amelyet Rákóczi-hársnak neveznek, mivel a romhányi csata idején állítólag az alatt tartózkodott. *Nógrád Vármegye Monográfiája.* Bp. 111., 208.

[128] A nevezetes nyárfák közé tartozik az ibrányi (Szabolcs m.) *Hasznos Mulatságok*, Pest 1823. 98—100. A Kiss Ferenc fája Szeged környékén. Kiss Ferenc: *A fák életkora a homokon és egyéb jelenségek.* Természettudományi Közlöny LIX (1927) 500. — L. továbbá példákat: Rapaics i. h. 228.

[129] Fákhoz kapcsolt Rákóczi emlékek szép számmal találhatók. Ilyenek a bazini „Rákóczi tölgyfái", amelyek alatt felkelő serege táborozott ott tartózkodása idején. Lengyel B.: i. h. 456. — Messze földön híres az akarattyai *Rákóczi-fa.* Dömötör Sándor: *Az akarattyai Rákóczi-fa mondája.* Vasi Szemle VI (1936) 329., Vö. Népszabadság 1958. aug. 28. 4. — Fábiánházán is tart számon az irodalom egy Rákóczi-fát. Szendrey, *Történeti népmondáink* Ethn. XXXVII (1926) 137. — Bonkáló S. írja, hogy a ruténeknek sok faluban ma is mutogatják azt a tölgyfát, amely alatt Rákóczi pihent. I. m. 30. — Karcsán egy kuruc-labanc harcok emlékét őrző diófa lett nevezetes. L. Bakos Józs f: *Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma.* Sárospatak 1947. 81. — Attiláról szóló monda fűződik Gödsejben a kámaházi tölgyhöz. Rapaics i. h. 725—726. Vö.: Szentmihályi i. m. 24. — A romhányi török mogyorófát is Rákóczi mellé állítja a legenda, hogy nevét ezzel még nevezetesebbé tegye. Rapaics i. h. 731. — Megemlítjük Bercsényi kedvenc borókafájának adatát is. Szeghalmy i. m. 11. — A szegedi nép ugyanakkor Rózsa Sándor fájához fűz mondákat. Rapaics i. h. 222.; Kiss F. i. h. 500.

A fakultusz sajátos megnyilvánulása a *Mátyás fiefájáról* szóló legenda. Móricz Zsigmond: *Ifjúsági írások.* Bp. 1958. 323—326. — Petőfi pihenő helyét jelölő fák: Dienes

Rákóczi-útja, alagútja. A Rákóczi alakja köré szövődött legendákban nagy szerepet játszanak a várakhoz kapcsolódó történetek. A nép ma is meg tudja jelölni azokat az utakat, amelyeken egykor a fejedelem közlekedett. A képzelet rendszerint a föld alá helyezi Rákóczi közlekedési helyét, ezzel is növeli útjainak titokzatosságát. Baskói elbeszélés szerint „Királykútnak vezetett a Rákóczi-útja. Ezen ment mindig Regécről Liszka felé a pataki várhoz." A Kovácsvágáson feljegyzett adatok közül a következőket iktathatjuk ide: „Fűzérről több felé vezetett alagút. Rákóczi-alagútja a kovácsvágási erdő területén, a Vontató alján ért véget." A szomszéd községben, a pálházi italbolt előtt egy nagy vas van a földön. Azt tartják, „alatta vezet Rákóczi alagútja. Ez az alagút a fűzéri, pataki, regéci és kassai várakat köti össze." Különösen sokat regélnek a Rákóczi-alagútról Regécen. Csak néhányat említünk közülük. „A vár (ti. a regéci) déli ódalán van az Ökrészek kőszála, ahun az ökröket pihentették, ott vót Rákóczi titkos kijárata a várból."[130] Bakos Lajos hallotta a Rákóczi titkos útjáról: „Van itt egy lyuk, Rákóczi-lyuknak hívják. Azért kapta ezt a nevet, mert ilyen lyukon vót bejárata az alagútba." Ruszkai Imre azt is hozzátette, hogy „mán csak a patakból lehet bemenni a Rákóczi-lyukba. Azelőtt kijebb is lehetett. Azt a helyet hívják Rákóczi-lyuknak, ahol az út beszakadt Váralja felé. Eccer a garabonciás hozott egy nagy árvizet, a víz bevitt egy nagy donga fát a lyukba." Ferenc József még azt is tudja, hogy „van itt egy út Dobos Albert kertjében. A várból kivezető út folytatása az, azon járt ki Rákóczi. Ezt a régi öregek Rákóczi-útjának nevezték el. Máma mán nem mondjuk, csak akik emlékszünk rá. De — teszi hozzá — Hejcén is építetett Rákóczi pincét. Rákóczi-pincének hívják ma is." A nagyecsedi hagyományt Szűcs Miklós így adta elő: „Azt mondják, hogy mikor Rákóczi jött, nem is nyitotta senki, csak lement előtte a fődbe. Mikor lement, akkor az ajtó felcsapódott."

A népképzelet az alagutak mellé tavakat is varázsol a várak alá. Rendszerint a várkúton leereszkedve lehet elérni, ott azután kivezethet a menekülő a titkos kijárathoz. „A fűzéri vár alatt egy nagy tó van. Hattyúk úszkáltak rajta, azokba gyönyörködött Rákóczi vezér. Vót köztük egy aranykacsa, oszt mikor az ellenség közeledett, olyan kiabálást csináltak, hogy na" (Kovácsvágás).[131] Gyávolkó György a boldogkőváraljai várról szólva többek között elmondotta: „Még a nagyapámtól hallottam, hogy itten, a vár alatt van egy tó. A várba van egy ajtó. Azon az ajtón kell bemenni és ódalt is van valami kijárat. A kijáratnál van egy rejtett lyuk, oszt az vitt le a vár alá a vízre. Úgy járt Regécre Bodó meg Rákóczi csónakokkal" (Arka). Itt említjük meg azt a gyakori mondaelemet, amelynek az a lényege, hogy a várkútba leengedett kacsa a közelben levő kútban, kertben, völgyben vagy éppen a másik vár udvarán búvik ki a napvilágra. Arkán, Fűzéren, Korláton, Kovácsvágáson,

i. m. 122., 136., 145., 153., 165., 174—175., 199. és 251.; Patkó Bandi bükkfája: RAPAICS i. h. 726. — Klapka tábornok tartózkodási helyét őrző nyárfa Komáromban: LENGYEL B.: i. h. 446. — Az eddig említetteken kívül Mária királynő, Bálint pap, Dobozy Mihály, Simonyi József, József nádor, Arany János, Erkel Ferenc neve szerepel a nevezetes fákhoz fűződő legendákban. RAPAICS i. h. 721. — Ez a névsor is mutatja, hogy az ősi legendai motívum a döntő elem a hagyományozásban, nem pedig a hozzákapcsolt nevek. Ezek csupán a fakultusz továbbélésének sajátos megnyilvánulását jelentik.

[130] Perkács Bertalan 52 é.

[131] Csendi Ferenc 70 é.

Regécen és Simán több változatban elmondották, s minden valószínűség szerint máshol is ismerik a környéken.[132]

Rákóczi harangja. Kiszínezték a fejedelem vagy a Rákóczi-család által adományozott, várakból a falvakba került harangok történetét is. „Arkán van egy harang — mondja egyik adatközlőnk —, a váraljai várból került át mán vagy kétszáz éve" (Arka). Baskón azt tartják az egyik harangról, hogy Rákóczi csináltatta. Azért nem vitték el a 14-es háború idején a faluból. Sukály János, korláti pásztor a Rákóczi-harangok sorsáról beszélt. „A regécki várba tizenkét harang vót. Regécen kettő, Arkán kettő, Kassán egy, Mogyoróskán kettő van belőle. A többit nem tudom, hogy hova, vitték Ezeket Rákóczi-harangnak hívják. A regéci nagyharangra az is rá van írva, hogy nem szabad elvinni senkinek. Mikor Rákóczi Zsuzsánna idejében kiadták a regéckieknek, ráírták két sorral körül: Akárki jön érte, kaszával, ásóval, villával védjétek meg magatoknak."[133] Pálházán az a monda kering a harangokról, hogy „mikor még élt Rákóczi, azt mondta katonáinak: Ha ő meghal, készítsenek egy nagy, harangot és azt kereszteljék Rákóczi-harangnak. Meg is csinálták a katonái, most is láthatjuk Kassán a dómban." Különösen Regécen tudnak sokat regélni a várbeli harangokról. Egyesek szerint Rákóczi Zsuzsánna adta a nagyharangot a községnek, mások viszont úgy tudják, hogy a fejedelem adománya, s a párja Tölgyön (tk. Tölgyödön) található. Ruszkai Tibor elmondotta, hogy: „A várba tizenkét harang vót. Onnan hurcolták szét. Zrínyi Ilona, Rákóczi édesanyja adogatta szét. Templomokat is rakatott, a mogyoróskait is ő építette." Az elbeszélések értésünkre adják továbbá, hogy a Rákóczi-harangot „a tizennégyes háborúba se vitték el, mert Rákóczi hagyomány. Míg a templomot fel nem építették, haranglábon állt. Csak akkor vitték el innen Regécről, amikor Rákóczi hamvát hazahozták. Ennek a harangnak a báttya, amelyik nagyobb a regécinél, Kassán, a dómban van. Mikor az itteni harangot elvitték Kassára, Novák János jótállt érte, vissza is került Regécre."[134]

Rákóczi szobája, asztala. Történetek szövődtek a várak mélyén található képzeletbeli Rákóczi szobáról is. Regécen azt hiszik, hogy „a vár keleti ódalán vót Rákóczi virágos kertje. Még mindig ott van a békaszem virág, az ki nem fagy, ezer évig is elél. Ott a virágos kert küszöbén van egy nagy kő. Azt fel kell emelni, ott a lépcsőn lemenni. Ott van két nagy szoba és Rákóczinak ami vót, aranyemű." Pusztavárban is megvan Rákóczi szobája. „Még fiatal

[132] A Mátyás királyról szóló mondákban is szerepel ez a motívum. A tatai vár és az ószőnyi vadászlak között vezető római csatornán Mátyás, lila szalaggal megjelölt kacsája megelőzi a burkus király vitézét. KOMJÁTHY i. m. 63—65. Az általunk feljegyzett történetek közül a kovácsvágási és még néhány más helységből származó említi a kacsa nyakára kötött vörös vagy kék színű szalagot. A Vasárnapi Újság XI (1864) 177. is közöl ilyen mondát.

[133] Serke (Gömör m.) község is a fejedelemtől kapott ilyen harangot, csupa libertásokból öntötték, s szép verssorok olvashatók rajta — közli THALY Kálmán: *Régi ház- és harangfeliratok.* Századok III (1869) 270.

[134] Mogyoróskán a következő hiedelem kapcsolódik a várból faluba került haranghoz. „Van a kertnek végibe egy nagy pincelakás. Az öregek azt mondták, hogy ott valami harang vóna elásva. Minden ződesütörtökön este tizenkét órakor megkondul tizenkétszer. Azt mán próbálták hallgatni és ásni, de nem sikerült semmit megtudni. De az öregek mondták, hogy ők hallották." A földbe került harangra vonatkozóan vö. Zemplén Vármegye Monográfiája. Budapest, é. n. 47. 1. Itt említjük meg, hogy a podolai harang szintén a kuruc korból veszi legendás jelentését. Ocskay rabolta Morvaországból; különös tulajdonsága, hogy amikor elveszti csengő hangját, hamarosan szerencsétlenség éri a falut. SZEGHALMY i. m. 96—100.

koromba hallottam — mondja Rackoczki János —, hogy a komlósi Pusztavárba egy legény hasonfekve becsúszott a lyukon. Azari Palinak hítták. Mikor a garádicson lement, ruhákat látott egy nagy szobába. Középen vót egy márvány asztal, azon mindenféle étek állt megterítve. Rákóczi asztala vót az, még betűk is vótak rajta. A regéci vár alatt, itt is megvan a Rákóczi szobája. Azt is mondták — fűzi tovább gondolatait —, hogy a pataki várba van egy asztal. Rákóczi asztala vót. A Pusztavárból vitték oda. Még a sarkantyújának a nyoma is meglátszik a szélébe, ahogy beleverődött. Az ellenség üldözte mán, oszt az utolsó éccaka azon aludt el ruhástul mindenestül." A Rákóczi asztalához fűződő monda Szatmárban szintén fellelhető. Szűcs Dániel közölte a következőket: „Úgy hallottam, hogy a vajai várba még mindig meg van terítve neki (ti. Rákóczinak). Ott áll az asztal, ahogy otthagyta" (Nagyecsed). De a határban levő, asztallapra emlékeztető lapos kő szintúgy őrizheti Rákóczi emlékét, amint az egy korláti adatból kitűnik. „A regéciektől hallottam — jegyzi meg Sukály János —, hogy a vártól nem messze, a Nagyódal felett van a Tokár tető. Alatta van egy lapos, kerek kő. Ott ebédelt Rákóczi, mikor vadászni vót vitézeivel." Regéc környékén hol Rákóczi, hol pedig a betyárok asztalának nevezik e lapos követ.[135]

Rákóczi-kincs. A Rákóczi-mondák másik domináns motívuma a kincselrejtés. Ez arra vall, hogy a népet nemrégiben még igen foglalkoztatta e gondolat, sőt még ma is gyakran emlegeti az elásott, elrejtett vagy a várromok alá került kincset, s ha az alkalom úgy hozza, szívesen beszél Rákóczi kincsestáráról, pincébe rejtett kincseiről.[136] Éppen az mutatja a táji jelleget, hogy Rákóczi nevét kapcsolják hozzá, mert különben országosan ismert motívumok alkotják a szóban forgó történetek alapját.[137] Ezt a körülményt a csoportosítás-

[135] Máshol is számontartják Rákóczi szobáját és asztalát, így pl. a munkácsi várhoz szintén hasonló monda fűződik, mint amilyet Regécen feljegyeztünk. LUBY M. tanulmányából idézzük: „Van abba' egy szoba. Abba' minden úgy van, ahogy Rákóczi Ferenc hagyta, mikor elfogták." I. m. Társadalomtudomány XVIII (1938) 170. — A csejtei várhoz kapcsolódó emlék Rákóczi és Bercsényi asztalát őrzi. Erről a malomkő asztalról azt tartja a rege, hogy Rákóczi és Bercsényi mellette szőtte egykor honmentő tervét. SZEGHALMY i. m. 11. A ruszin nép is szívesen beszél a fejedelemről, s mint BONKÁLÓ S. írja: „Sok faluban ma is mutogatják a rutének a tölgyfát, amely alatt megpihent, vagy a nagy asztalt, amelyen aludt. Vezérszállás községben (Bereg m.) a világháború előtt büszkén mutogatta nekem egy rutén gazda asztalnak használt 1 ½ m hosszú, 1 m széles és 1 m magas ládáját, amelyen Rákóczi aludt, amikor szabadságharcának leverése után Lengyelországba menekült. Még a monogramját is bevéste az asztalba." I. m. 30. — A koltói malomkőasztal és a kelementelki asztal pedig Petőfiről lett nevezetes. DIENES i. m. 201., 250. — Rajeczfürdőn a sziklabarlangban Jánosik, a híres felvidéki betyár asztala látható. „Jánosik tartózkodott egyszer itt. Nem volt asztala, látogatói voltak, hát kezével morzsolgatott asztalt a sziklából." VERSÉNYI i. h. 235—236. Történelmünkkel kapcsolatos emléket őriz Nagy Károly fába foglalt kőasztala, amely Baden mellett található. Úgy tudják, hogy ennél mondott ítéletet a híres császár a kalandozó magyarok felett. RELKOVIĆ D. i. h. 59.

[136] Többen utaltak már a nép körében az elrejtett kincs iránt megnyilvánuló érdeklődésre. E tekintetben általánosan is érvényesek JÓKAI szavai, aki a Nagy-Mál barlanghoz fűződő Dárius kincsről szóló hiedelemről szólva megállapítja, hogy: „Ez üregekhez van a székely népnek legtöbb mondája csatolva." I. m. 144. — A barlangba és vár alá képzelt kincs hiedelmére vonatkozóan l. *Abaúj-Torna Vármegye és Kassa.* Bp. 1896. 349.; PECHÁNY i. m. Kny. A Trencséni Kir. Kath. Főgymnázium Értesítője az 1883—84 tanévről c. kiadványból. Trencsén, 1884. 13.; Vasárnapi Újság XI (1864) 359.

[137] A magyar és a különböző európai népeknél található kincsmondák bámulatos egyezésére, már BÁN A. rámutatott. BÁN Aladar: *Kincskeresés a néphitben.* Ethn. XXVI. (1915) 30.

nál is szem előtt tartjuk. Az egybehangzó vélemények alapján először is azt kell tudnunk, hogy az *ellenség elől rejtette el a kincset* Rákóczi. „Mikor Rákóczi látta, hogy mán feldulja az ellenség az országot, elásatta az összes kincseit" (Baskó). Alig tér el ettől a megokolástól, az amelyet Pisák Józseftől hallottunk Fonyban. „Rákóczi eldugdosta a pénzt, hogy az ellenség ne tudja elvinni." Lénárt János, simai adatközlőnk pedig úgy hallotta emlegetni, hogy „a kurucokkal ásatta el a kincseket, mikor menekülni kellett neki."

Nehéz hozzáférni ehhez az óriási vagyonhoz, mert *Rákóczi kincsén átok nyugszik*. Csendi Ferenc, aki a fejedelem kincsének helyét is megjelölte, ezeket mondotta el: „Rákóczi kincse Jánosvárán és a Kis Jánosvárán van eldugva. Jánosvár a *szosznás*, fenyves terület, Kis Jánosvár a cserjés. De nem tudják kivenni a kincset, mert el van átkozva" (Kovácsvágás). „A nyirtasi gróf meg a családja azért bolondult meg — mesélte Ámi Lajos —, mert a Rákóczi kincse meg vót átkozva. A kincskutatás zavarta meg őket, míg egy hűséges cselédje meg nem váltotta őket" (Szamosszeg). A regéci vár alatt levő kincset sem lehet kivenni, mert „le van átkozva" (Regéc).[138]

A *Rákóczi-kincs elrejtésénél segédkezőket megvakították*, hogy annak hollétét el ne árulhassák. Óhután jegyeztük fel Bakos Jánostól ezt a mesének beillő történetet. „Azt mondják Horvátiba, hogy a Pusztavár alatt hét bárka arany van elrejtve. A várból hordatta oda saroglyán Rákóczi. Mikor hordták, le vót takarva, senki se láthatta. Nagy gödröt ástak neki. Mikor oszt befődelték, odament Rákóczi, oszt mondta az embereknek: — Emberek! Ecce, mikor mán elmúlik a csata, lesz olyan, amék köztetek életbe fog maradni. Van-é olyan köztetek, amék ide tudna találni erre a helyre? Egy bátor ember vót köztök, amék azt felelte: — Felséges király atyaságom! Én, még ha két szemem nem vóna, akkor is ide tudnék tapintani. Akkor annak kiszúrták a két szeme világát, oszt elvitték a nagyszalánci várba. Ott az ember kigyógyult, de világtalan maradt örökre. Sok idő múlva elgyött erre a vidékre kódulva. Bement Horvátiba, oszt azt kérdezte, hogy mék Horvátiba van ő mostan, Disznóshorvátin vagy Erdőhorvátin? Hát mondta neki az ember, akinél meghált, hogy Erdőhorvátiba. Kérdezte oszt tőle a koldus, hogy ismeri-e jól a vidéket. Mondta neki, hogy ismeri. Majd kérdezte megint: — Ismeri a Véghegyet? — Hogyne, az alatt lakjunk, az északi részénél. — Hát a Fekete hegyet ismeri-e? — A Véghegy felett van. Azt felelte az ember neki, hogy ismeri. — Na és a Pusztavárat? — Az is ott van — mondta az ember. Kérdezte még a koldus, hogy a vár hogy áll. Hát mondta neki, hogy szét van lőve, néhol a falak ugyan állnak még. Akkor tovább kérdezte:

— Tudja-e, hogy mék a Sz..ízű patak? — Tudom — aszongya. — Nahát, — aszongya a kódus. A Véghegy megől, a Nyugodótul folyik két csergedező vízfolyó. Mindjárt, ahun a két víz összefolyik, ott van a Rákóczi-arany eltéve. Ott van egy koporsó alakú kő, az van a szája előtt. Attól egyenest a domb felől fel kell ásni, oda rejtettük el Rákóczi hét bárka aranyát." Kristóf György, fonyi elbeszélő története úgy adja elő, hogy a szolgák szemét bekötötték. Mikor ugyanis „a várból menekültek el Rákócziék, a vár ódalában ásták el a kincseket. A régiek még arról is beszéltek, hogy a Csepegő-kúttól, itt van a fonyi réten, vagy ötven méterre, kincset ástak el. Akik elásták, hogy ne tudják megmutatni, bekötötték a szemét." Másik fonyi változat szerint a kincs elrejtésében segédkező katonák szemét kiszúrták. Pálházán sem ismeretlen ez a

[138] Ismert hiedelem az is, hogy átok nyugszik a kincsen. Relković i. m. 57.

hiedelem. Mint mesélik, „Rákóczi Ferencnek rengeteg kincse vót. A kincset az itteni hegyekbe, erdőkbe rejtette el. Mikor a kincseket a rejtekhelyre szállították, a szolgák szemét bekötötték, hogy ne lássák, hova rejtették a sok drágaságot." Regécen Perkács Bertalan a Rákóczi kincséről szóló hagyományt ezzel a történettel gazdagította: „Komlóskán hallottam egy Büstyei Emánuel nevű öreg embertől, hogy Rákóczi befogatott egy kocsiba, oszt kivitték a kincset a horváti részen az erdőbe, a Jánoska várba. Ott oszt elásták, de éjjel vót. Akkor Rákóczi azt kérdezte a kocsistól: — Valamikor meg tudnád-e még ezt a helyet tanálni? Erre azt mondta a kocsis :— Uram, ha a szemem bekötnék, akkor is. Akkor Rákóczi kiszúratta mind a két szeme világát."[139]

A Rákóczi-kincs birtokbavételét megnehezíti az is, hogy *szellemek őrzik*. „Novák János látta is őket — kezdi sorolni Sukály János. A regéckiek meséltek sokat róla, úgy hallottam én is. Hát úgy történt, hogy ő látta Rákóczi arany asztalát a regécki várba, lenn a föd alatt. Eccer bement, ahon az Ökrészekkőszála van. Az alatt van egy nagy ajtó, ott vezet be az út a szobába. Ott van három kád kincs, de nem lehet hozzányúlni, mert rajta ülnek a ‚veressipkások'.[140] Tiszta pirosba vannak. Mán ki akarta billenteni az ajtót, mikor a nagy követ kellett neki eltenni az útból, odabenn nagyot reccsent valami. Félt, nagyon megijedt, hogy rászakad az ajtó, oszt elszaladt. A ‚veressipkások' vótak azok, megijesztették" (Korlát). A ‚veressipkás' elnevezés mellett a ‚Vörös Hancsu' megjelöléssel találkoztunk még. Nagy István regéci adatközlőnk pl. azzal magyarázta a nagy mennyiségű aranyneműű megszerzésének nehézségét, hogy „kis veres Hancsuk őrzik ám Rákóczinak a kincsét. Kis, apró veres ördögök ezek, oszt nem engednek senkit a közelébe."[141]

A Rákóczi-kincs titkos helye a várak alatti pince. Ez olvasható ki a következő történetekből. „Mikor Rákóczi elment a váralji vártól — meséli Albert József —, azt felelte a népnek: — Itt hagyom nektek a várat, de a tized résznyit nem ér, mint ami a vár alatt van" (Arka). Balogh György azt hallotta, hogy „a Vitajka-réten van egy nagy kő. Olyan, mint egy asztal, a vadkörte fa mellett. Az alatt van Rákóczi kincse, nagy pénze. De a regéci vár alatt is van neki kincse" (Baskó). Sokan megpróbálkoztak már Rákóczi kincsének megszerzésével, de „hiába mentek keresni. Bementek itt is a radványi alagútba. Nem sokat mentek, oszt a fűzéri vár alatt találtak három fényes szobát. Ki vót mind meszelve. Nem találtak semmit, mert nagy zúgást hallottak, oszt visszaszaladtak" (Fűzérradvány). Hejcei elbeszélés szerint „a *Gergely hegy völgyébe tette el Rákóczi a pénzit.* Egy nagy, *lapos kő alá* tette. Heten tették rá a követ. Van ott egy kis forrás a gyertyánfánál. Keresték is ott a

[139] Ugyanitt a betyárok kincselrejtésével kapcsolatban is jegyeztünk fel hasonló mondát. A szemkiszúrással való eltitkolás motívuma országosan ismert. L. Szendrey: *Magyar népmonda típusok.* 50. Vö. az Attila temetését végzők megöletéséről szóló mondával. Relković i. h. 57.

[140] ‚Veressipkás' egy erdőnjáró, kincsőrző törpe szellemlény. Mogyoróskán és Regécen igen gyakran szerepel a babonás történetekben.

[141] E két szellemlényt azonosnak képzeli Mogyoróska és környékének népe. De az utóbbi főképpen a ház körül üti fel a tanyáját, sőt több esetben a tűzzel kapcsolatban szerepelt a szóbeszédben. Így pl. Mogyoróskán a fonó végeztével, amikor a vendégek a megmaradt kevéske szöszt a kezükbe összegyűjtötték, ezeket mondják egymásnak: „Dobd tűzbe, add *Veres Hancsu*nak." (S. gy.) Rokon alakja a Hont vidékén ismert Szikra Jancsi. Ipolyi i. m. I. 184.; valamint a tűzhely alatt tartózkodó, Felvidéken ismert *Heinzelmännchen.* Versényi i. m. 231. — A kincsmondákra vonatkozó felsorolt irodalmon kívül, amelyek általában utalnak a kincsőrző szellemekre is, l. Kardos Gábor: *A barlang szerepe a nép hiedelmében.* Ethn. XVI (1905) 312.

pénzt, de nem találták meg."[142] Egyik korláti elbeszélőnk a regéciektől hallotta: „A regécki vár alatt, ahun van az Ökrészek-kőszála, egy szoba található. Abban van egy asztal. Rajta van egy arany eke, arany ökrök, arany járommal, arany tányér, kanál, villa. Ott áll megterítve Rákóczinak. Várták haza ebédre, de mán akkor üldözték, oszt nem tudott megebédelni." Mogyoróskán a következőket hallottuk Rákóczi kincséről. „A kincset a várból, mert ez kincses vár vót (ti. a regéci vár),[143] Telkibányára hordták, de nem bírták, és talán a Kuruc-dombok alá ásták vóna." „Mikor elmenekült Rákóczi — sorolja Medve Mihályné —, ott maradt az arany pohár, arany borjú, ahogy ebédelt, az asztalon. Ezért keresték ott a Nagy-kő alatt, a déli ódalon az ajtót." Medve János pedig azt hallotta emlegetni, hogy „a Nagy-kő egyik oldalán kéne leásni, ott van egy vasajtó, a megett vót Rákóczinak a kincstára vagy pénztára." A mogyoróskai adatok közül különösen figyelmet érdemel az a monda, amelyben a kincsmondához Rákóczi személyén kívül garabonciás (táltos) motívum is kapcsolódik. A történet így szól: „Volt nálunk egy fiatal ember, idegen vót és kért tejet, mikor ivott, verődött össze a foga és csattogott. Kérdeztem, hogy miért csattogott a foga. Azt mondta, hogy ő foggal született, és hogy igen sok kincs van a várba elrejtve. Van egy nagy lyuk a várba és abba van egy kút és a kútban van egy kevés víz. Ott van egy vasajtó a víz alatt. Azon kell bemenni, és ott lehet találni egy szobát, ahol Rákóczi ebédelt. Ottan van az evőeszköze. És a fiatal ember egészen elment nótaszóval a Cserének. Sohase láttam azóta többet."

Regécen is számos monda kering a vár alá rejtett Rákóczi-kincsről. Álljon itt példának Ferenc József közlése. „Mindig úgy mondták, hogy a regéci kincses vár. Rákóczinak a kincses városa vót, akkor még Regéckének hítták. A kulcsok Rákóczi komornyikjánál vótak. Mikor menekült el, mindent lezárt, és a kulcsokat elvitte magával. Ott, ahun Rákóczi evett, abba a szobába maradt az arany kés és arany kanál, villa. Próbálták kivenni, de nem tudták felnyitni. Bóldogult apámmal kimentünk keresni sokat, de hun ránk jöttek, hun meg nem jó helyen ástunk."[144] Szamosszegen úgy tudják, hogy „Rákóczinak sok kincse volt és közte két kis arany ökör. A két kis ökör ezüsttel és arannyal megrakott gyémánt szekeret húz maga után és a földalatti alagúton vándoroltak. Úgy húzzák, hogy amerről a veszély jön az ellenkező útnak mennek, azért nem tuggyák kivenni a fődből."[145]

[142] Azt is mondották, hogy a betyárok találták meg a kincset és máshová rejtették. A kő alá rejtett kincsre vonatkozóan l. még: Versényi i. m. 129.

[143] Történeti tény, hogy a Rákóczi vagyon egy részét Zrínyi Ilona a regéci várban helyezte el. Köpeczi—R. Várkonyi i. m. 55.

[144] A Rákócziak kincseskamrája köré szövődött legendának egyik érdekes megnyilvánulása az a pataki diákanekdota is, amely szerint egy tógátus csókája a pataki vár kincses kamrájából apródonként kétszáz tallért hordott ki. *A pataki diákvilág anekdotakincse.* (Szerk.: Panka Károly) I. Bp. 1927. 236—237. Ez szintén arra mutat, hogy a Rákóczi-kincsről sokféle szóbeszéd járta a nép között.

[145] Ismerik az arany ekét és szekeret maga után húzó arany ökrökről szóló mondát Kishódoson is, de nem kapcsolták Rákóczi nevéhez. A földbe, hegybe és várba rejtett kincs hiedelmére számtalan irodalmi adatot idézhetnénk még. Itt csak néhányat említünk a kérdést érintő tanulmányok és közlemények közül: Bán A.: i. m. Ethn. XXVI (1915) különösen a 30., 34., 36. és 87. L. továbbá: Szendrey *Történeti népmondáink* Ethn. XXXIV (1923) 144.; Orbán i. m. I. 60.; Gönczi F.: *Göcseji népmondák.* Ethn. XII (1901) 411. — Attila koporsója szintén a föld alatt vándorolgat ide-oda, kis törpék vonszolják maguk után. Balássy Dénes.: *Székely kincsásó babonák.* Ethn. VIII (1897) 297. — Gyakori mondamotívum az állat alakjában elrejtett kincs, így pl. arany kotló, arany csirke formájában. Orbán i. m. I. 137. — Kőkecskébe téve: Szendrey, *Történeti nép-*

A kincsre a nyájból elszökött állat vezet rá, mint azt Pálházán hallottuk. „Egyszer egy kondás rátalált Rákóczi elrejtett kincseire. Elszökött egy disznó, és ott túrkált azon a helyen, ahun a kincs volt. A falubeliek megölték azt a kondást, mert nagyon 'felvágott' ".[146]

Az időszak megválasztása is fontos, nem mindegy, hogy milyen napon és melyik napszakban indulnak el a kincskeresők. A Rákóczi-kincs felkutatására, de a kincskutatásra általában a hetedik esztendő, fekete vasárnap, nagypénteki nagymise idején, Szt. János nap reggele alkalmas. Számos kincsmonda tanúskodik erről, amelynek felsorolásától eltekintünk.

A hazajáró Rákóczi. Végül a néphagyományban élő Rákóczi képnek arról a vonásáról szólunk, amely mindennél ékesebben bizonyítja, hogy Abaúj-Zemplén népe mennyire magáénak vallja történelmünk tragikus hősét, Rákóczit. Megteremtette magának a túlvilági kísértetek mintájára a hazájába, kedves váraihoz visszatérő Rákóczit, aki felkél sírjából és megjelenik a vár fokán. Talán azért, mert munkája félbemaradt? Nem. Ennyi tudatosságot a néphagyományról nem tételezhetünk fel. Annál inkább rávilágít e motívum a Rákóczi-legenda forrásának gazdagságára. Adataink közül elsőnek azt említjük meg, amely szerint „pont éjfélkor jelenik meg Rákóczi a regéci vár tetején. Szikrázik ő is és a lova is, majd nyomtalanul eltűnnek a várba" (Korlát). „Kelet felől látták indulni tüzes lován — jegyezték meg Regécen, — és úgy ment naplementnek. Akarták már megfogni, de nem lehet a közelébe menni, annyira szikrázik." Bakos János, óhutai mesélőnk azt tudja róla, hogy „fehér lovon vágtat a Pusztavár helyén Fűzérnek. Úgy süvölt, mint a szél, ahogy vágtat. Így mondta nekem egy öreg juhász, mert az látta, mikor a nyájával kinn hált."[147]

III.

Befejezésül szeretnénk foglalkozni néhány műfaji kérdéssel, amelyek az általunk közölt Rákóczi-mondákból adódnak. A mondák bizonyos sajátságai forrásaikkal, szerkesztésmódjukkal és hagyományozódásuk természetével függenek össze.[148]

mondáink Ethn. XXXI (1920) 55—56.; Uő.: i. m. Ethn. XXXVII (1926) 138., 183.; Dömötör Sándor: *Szalai Veronika balladája. Büki népmesék.* Szombathely 1954. 39—42.; Katona I. i. m. 25.; Versényi i. h. 131. — Arany eke elé fogott arany ökrök: Téglás Gábor: *Népi szövegek. Népmondák a Firtos aljáról.* Ethn. XXXVIII. (1927) 46.

[146] Kovácsvágáson mesei változatát jegyeztük fel, Mogyoróskán pedig monda formájában mondották el. Sem Mogyoróskán, sem Kovácsvágáson nem kapcsolták hozzá Rákóczi nevét. Gyakori mondamotívum. L. Ipolyi i. m. I. 324.; Gönczi F. i. m. Ethn. XII (1901) 411.— Ortutay, *Rákóczi két népe* 30. Szendrey, *Történeti népmondáink* Ethn. XXXVII (1926) 31.

[147] Az éjjeli kísértetek csoportjába sorolható tüzes ember, tüzes szekér és ló hiedelme általános a környéken. Mint megfigyelhettük, csak a várral kapcsolatban idéződött fel a Rákóczi tüzes lováról keletkezett hiedelem. A hiedelem széles körben való elterjedtségére a következő példákat soroljuk fel: Rákóczi lova bolyong Muzsaly határában, keresi gazdáját, aki csata közben leszállt róla, és akitől ő elnyargalt. Luby Margit: *Babonás történetek.* Ethn. XXXIX (1928) 47—48. — Kozák J. *Mi a haza?* c. színművében pedig e sorok olvashatók Rákócziról: „Minden éjszaka fehér lovon vágtat végig a városon — írják — paripájának ezüst patkója van és csillagokat szikrázik." Bp. 1924. 20—21. — A nép körében ismert hasonló hiedelmen alapul a sírjában nyugodni nem tudó Ocskay visszajárása, aki a kivégeztetését hirdető emlékmű körül bolyong a sötét, csillagtalan éjszakákon. Szeghalmy i. m. 10. — Általában a tüzes éjjeli kísértetekre vonatkozóan l. Nagy Jézs f: *Bácsmegyei mesék és népmondák.* Ethn. IX (1898) 135., 140.; Ipolyi i. m. I. 311.; Relković i. h. 57.

[148] Legtöbb közülük rövid, egy epizódú elbeszélés, amely megfigyelést, élményt

Formájukat tekintve a mondák három csoportba sorolhatók. Elsőbe tartoznak a mesei szerkesztésforma jegyeit magukon viselő elbeszélések, amelyeknek előadói az esetek nagyobb részében a jó mesélők közé számíthatók. Az általuk ismert mondamotívumokat a mesei szerkesztésnek megfelelően kerekítik történetekké. Sajátságuk még, hogy rendszerint az élő hagyományból merítik ismereteiket. Szívesen alkalmazzák a romantikus mondaelemeket, s olykor több rokon, vagy esetleg egymástól eltérő mondamotívumot kapcsolnak össze. Legfontosabb ismérvük talán mégis az, hogy nem a történeti mag, a ‚mondai hitel' megőrzését tekintik elsődleges feladatuknak, hanem a képzeletet megragadó elemeket igyekeznek kiszínezni, s az elbeszélések középpontjába állítani. Ha a mondát a szokásos értelemben vesszük,[149] akkor ezek jöhetnek leginkább számításba. A legtöbb fejezetben szerepelnek ilyen elbeszélések, amelyeken a tudatos művészi megformálás igénye világosan megmutatkozik. Ezekre illik rá a MÄRLEIN megjelölés, amilyen értelemben azt A. WESSELSKI használja.[150] Legjobban illusztrálja ezt a típust a kovácsvágási Csendi Károly hosszabb története a „Rákóczi szerelme" c. fejezetben, a szamosszegi Ámi Lajos elbeszélése a Rákóczi „elárulása" c. csoportban és az óhutai Bakos János mondája a „Rákóczi-kincs" c. részben. Ezúttal eltekintünk azoktól az esetektől, amelyeknél a más műfajokkal való érintkezés, az egyik műfaji csoportból a másikba (hiedelem — monda — mese) való átmenet jelensége megmutatkozik. Ezt a nagyon fontos problémát egy későbbi alkalommal szándékszunk megvizsgálni. Annál is inkább felmerül ez az igény, mert nemcsak formai tekintetben mutatható ki az átmenet, hanem a szerkezeti felépítés, a funkció és a hagyományozódás (átadás) esetében is.

A második csoportba azokat sorolhatjuk, amelyek csupán egyetlen mondamotívum közlésére szorítkoznak, sokszor egy mondatos vagy rövid elbeszélések. A bennük szereplő mondamotívum legtöbbször általánosan ismert, mint pl. az üldözőket megtévesztő patkófordítás, a várakat összekötő alagút, vagy a várak mélyén elrejtett kincs. Ezekben az esetekben a tipikus mondamotívumnak döntőbb jelentősége van, mint a történeti vonatkozásnak, vagyis a hozzákapcsolt történeti személynek és eseménynek. Az előbbi ugyanis mindig változatlan marad, az utóbbi azonban térben és időben más és más lehet. A fent közölt Rákóczi mondák jelentékeny része inkább ebbe a csoportba illik és mint a felsorolásnál is kiderül, szinte kivétel nélkül minden faluban ma is él az emberek emlékezetében. Mivel hiányzik belőlük a mesei szerkesztés nyoma, azaz mentesek a kiszínezéstől, így az általános értelemben vett monda kritériumai csak részben vonatkoztathatók reájuk. Elhalványult tényekből, a sajátos népi történetszemlélet elemeiből és egyes képzelet alkotta hiedelmekből fonódtak össze. Éppen azért afféle *visszaemlékezések*nek kell tekintenünk őket. A leghitelesebb képet ezek nyújtják a nép történetismeretéről és históriai felfogásáról, a tör-

tartalmaz és nem önmagából formálódott kerek történetté, hanem inkább a nép fabulaművészete által. L. *v.* SYDOW, C. W.: *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen 1948. 74.

[149] Az eddigiek folyamán mindig a monda szót használtuk történeteink megjelölésére. Ez a terminus nem mindig tükrözi elbeszéléseink egymástól sokszor nagyon is eltérő formáját. Új, csupán anyagunkból következő kategóriák alkalmazása azonban zavart okozott volna. A felsorolás során használt elbeszélés, monda, emlékezés stb. kifejezések sem jelentenek egyebet, mint amit *általában* a történeti monda fogalma alatt értünk.

[150] WESSELSKI, A.: *Die Formen des volkstümlichen Erzählguts*. In SPAMER, A.: *Die deutsche Volkskunde*. I. 2. Aufl. Berlin 1935. 216.

téneti események és kimagasló személyiségek fölötti ítéletéről.[151] A 'naiv történelem' olvasható ki belőlük. Nem a történeti hitel, hanem az események mögé képzelt indító ok a fontos bennük, amely világosan elárulja, hogy a nép számára rokonszenves hős hajtotta-e végre az emlékezetben megőrzött eseményt, vagy valamely megvetéssel sújtott személyiség. A történelmet ismerő ember szemében a lehangoló tájékozatlanság bizonyítékai ezek a *visszaemlékezések*, a hagyományozó közösség magatartását tekintve azonban sokkal lényegesebb az, hogy hüen tükrözik a nép történelmi elképzelését. Külön hely illeti meg, e csoporton belül is a helyi jellegű mondákat. Ez utóbbiaknál szintén érvényesül a történeti esemény és a tipikus mondamotívum összekapcsolása, formailag azonban fejlettebb típusát képviselik a *visszaemlékezések*nek.

A harmadik csoportba azok a mondák számíthatók, amelyeknek előadói 'történeti tudással' rendelkeznek. Többnyire könyv- és újságolvasó emberek közül kerülnek ki, akik szívesen meghallgatják a történelemben jártas kirándulók elbeszéléseit, s az ismeretterjesztő történelmi előadások iránt is érdeklődnek. Kérdezősködésünk folyamán kiderült, hogy a Rákócziról szerzett ismeret forrása lehetett egy-egy újság, népszerűbb megyei monográfia, iskolás könyv, regény, kalendárium, de lehetett múzeumlátogatás, kirándulók elbeszélése, iskola és katonaság is. Az így birtokba vett tudás azonban sohasem szilárd és teljes, hanem kiegészül a hagyományban élő hiedelmekkel, tehát nem elszigetelve jelentkezik. Az említett forrásokból származó történetek az átvétel és átadás láncolatában jelentős változásoknak vannak kitéve; mégis ezeknél figyelhető meg legjobban az egyéni és közösségi felfogás közötti különbség. Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy az adatközőknek ez a csoportja sem határolja el magát szigorúan a hagyománytól, s nyugodtan mondhatjuk, e 'tudományos' alapon álló történetismeret sem jelent megbízható tudást. A hagyományozódás útján történő változtatás mértékét ezeknél figyelhetjük meg legjobban. Ha meg akarnánk pontosan határozni helyüket, akkor a harmadik csoportba sorolt mondákat az írott történelem és a néphagyomány között levő láncszemnek kell tekinteni.

Mindezek mellett látnunk kell, hogy a Rákóczi hagyománynak szoros kapcsolata van a hiedelemvilággal, de szerepet kapnak benne a meseelemek is. Egy előbbi dolgozatunkban[152] többek között utaltunk arra is, hogy Abaúj-Zemplén népe hagyományában milyen fontos helyet kapnak a kísértetekről, szellemekről stb. szóló élménymondák. E mondatípus, amely az egyéni élményt és a közösségi ízlést, felfogást kifejezésre juttató tudásanyag sajátos összefonódásából jön létre,[153] s amelyet legtöbbször, igaz történet'-ként adnak elő — ha nem is döntő mértékben —, mégis hatással van a Rákóczi-hagyomány kialakulására. Példáink ugyanakkor arra is fényt vetnek, hogy milyen távolodási fokozatok léteznek az élménymondától 'az erősen 'szubjektív történet'-től a közvetlen átéléstől elszakadt 'objektív történet'-ig. Az előbbire különösen a „hazajáró Rákóczi"-ról és a „Rákóczi-kincs" c. csoportban találunk alkalmas példákat, az utóbbira pedig idézhetnénk adataink jelentékeny részét. Felvonulva látjuk a hiedelemvilág jellegzetes alakjait, mint az óriás, törpe,

[151] Talán Sydow által körvonalazott *Erinnerungssagen* és *Chroniknotizen* műfajok összekapcsolásából keletkezett új formák felelnek meg legjobban. Sydow i. m. 73—74.

[152] Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. Sajtó alatt.

[153] Mai W.: *Die pfälzischen Volkssagen und ihre gestaltenden Kräfte.* (Sagen aus religiösem Erlebnis) Borna—Leipzig 1940. 9—10.

garabonciás, táltos és hegyben rejtőzködő (szabadító) hős; fontos szerep jut a hegybe (földbe) rejtett kincs hiedelmének. Ha csak formai szempontból értékelnénk adatainkat, akkor nyugodtan mondhatnánk, hogy azok nem egyebek, mint mondaszálkák, mondacsírák, mondatöredékek és csak nagyon kevés közöttük a kidolgozott, kerek történetté csiszolódott monda. Ha azonban nem a formai oldaról közeledünk anyagunkhoz, hanem a nép képzeletvilágával való belső kapcsolatát vizsgáljuk, akkor az anyag mind a monda formálódás (alakulás), mind pedig a néplélek megismerésének hasznos forrása lehet. Von der Leyen megállapítását hangsúlyozzuk, azt, hogy fokozottabban szükséges a mondának nem csupán az összehasonlító szemszögből való vizsgálata, hanem az önmagából kiinduló és önmagáért történő megértése.[154]

Minél több megfigyelésre és mondafeljegyzésre van szükség a történeti néphagyomány belső életének megismeréséhez. Természetesen ez nem jelentheti azt, hogy a szóban forgó hagyományt a táj prózai népköltészetéből kiszakítva vizsgáljuk. Helyes eredmény csak akkor érhető el, ha a meseimondai és hiedelmi hagyományokat egyaránt figyelembe vesszük. Így arra is feleletet kapunk, hogy a mondahagyomány valóban pusztulóban van-e, s hogyha igen, ez a pusztulás milyen úton megy végbe.

Az elénk táruló változatokat vizsgálva azt is meg kell állapítanunk, hogy a felvázolt sémák viszonylagosak és csupán benyomásaink összegezését jelentik. Ez különösen akkor tűnik ki, ha a mondák utáni kérdezősködés közben az adatközlők magatartását gondosabban megfigyeljük. Az emberek elmondják, amit tudnak. A hosszabb beszélgetés folyamán egyre mélyebben hatol a múltba az emlékezet, egyre több részletre derül fény. A legmegbízhatóbb ismeret birtokába akkor juthatunk, ha a Rákóczira vonatkozó hagyományt nem közvetlen rákérdezéssel derítettük ki, hanem ahogy a szóbeszéd kihozta. Tapasztalhattuk, hogy egy konkrét történeti személy nevének — esetünkben Rákóczi említése — rendszerint maga után vonta a különböző történeti mondák átvitelét a kérdezett történeti hősre. Akár a kérdezési módszerben, akár pedig a mondaátvitelben keressük is ennek az okát,[155] csak az emlékezet törvényszerűségeinek vizsgálata adhatja kezünkbe a rejtély kulcsát. Tagadhatatlan, hogy a történeti eseményektől való távolodással velejár az események kiszínezése és mind nagyobb lehetőség nyílik a tények fölcserélésére. De hiba lenne figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a költészet iránti fogékonyság örök emberi tulajdonság, s mint igény, ma is ott lakozik a lelkek mélyén. Megnyilvánulási formája végtelen, s a felsorolt mondák mutatják, hogy éppen az elbeszélők meseszövő fantáziájának különbségéből következően a változatosság egyazon műfaji területen is meglehetősen nagy.

Az elmondottakhoz hozzátehetjük, abban is van valami ismétlődő ősi vonás, hogy a történeti mondák hordozói főképpen férfiak. A haza sorsa, a történelem és a politika közelebb áll a férfiakhoz. Ezt a tapasztalatunkat megerősítette egyik adatközlőnk véleménye: „Nem is férfi a', akit nem érdekel, apáink hogyan hadakoztak elleneinkkel." Apáink küzdelmén nemcsak a hadvezérek hőstetteit értette, hanem a rongyos vitézek cselekedeteit is, akik

[154] Leyen, Fr. von der: *Die Volkssage.* In Spamer: *Die deutsche Volkskunde.* I 207.

[155] Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a prózai néphagyományok helyes megértése csak a gyűjtőmunka során tett közvetlen megfigyelések útján lehetséges. Mindenek előtt azt kell megtudnunk, hogy az illető elbeszélésnek mi a funkciója az egyén és a közösség életében. Erre a fontos kérdésre a Rákóczi-hagyományok teljesebb feldolgozásánál részletesen kitérünk majd.

elsőnek emelték magasra Rákóczi zászlaját, s jóban, rosszban hűségesen kitartottak a fejedelem mellett. A történelem igazat adott II. Rákóczi Ferencnek, de lehet-e nagyobb elismerés a néphagyomány hitvallásánál, amely mindennél szebben igazolja a bújdosó fejedelem emlékiratainak szavait: „Utolsó leheletemig megőrzöm a nép szeretetét, mely a nép szívében mindig élni fog irántam."

FERENCZI IMRE

ОБРАЗ ФЕРЕНЦА II. РАКОЦИ В НАРОДНОМ ПРЕДАНИИ КОМИТАТОВ БОРШОД—АБАУЙ—ЗЕМПЛЕН

Венгерские исследователи народных легенд и сказаний до сих пор сравнительно мало занимались преданиями, относящимися к двум величайшим венгерским героям свободы — Ференц II. РАКОЦИ и Лайош КОШШУТ. Настоящий очерк поставил себе целью зарисовать фигуру Ференца II. РАКОЦИ (1676—1735), как она живет в памяти народа, на основании воспоминаний населения комитатов Боршод—Абауй—Земплен. Мы пользовались в первую очередь легендами, сохранившимися до наших дней, но и другие аналогии использованы нами для того, чтобы дать по возможности полную картину.

В первой части изучаются сказания, связанные с личностью РАКОЦИ, с его любовью, семьей, воинами, битвами, с тем, как его предали, преследовали, как он странствовал, но изучаются также и явления литературного и музыкального культа, созданного в связи с ним. Во второй части исследуются верования, связанные с отдельными объектами (камень, ключ, колодец, дерево, туннель, пещера и замок), а в третьей разбираются сюжетные вопросы сказаний, имеющих характер воспоминаний.

Ференц II. РАКОЦИ, один из крупнейших землевладельцев своего времени, стал популярным среди народных масс не только как вождь движения за самостоятельность Венгрии против Габсбургов (1703—1711), но и ввиду его социальных мероприятий. Это отражается в живущем в наши дни народном предании, где первое место занимает его любовь и заботливое отношение к народу. Например, если народ бедствовал, по преданию, добросердечный князь выдавал ему продовольствия из своего собственного. Передается про РАКОЦИ, как и о Матиасе ХУНЯДИ, что он ухаживал за крестьянскими девушками. Из членов его семьи больше всего говорится о тете его, о жене — представленной как верная — и о предательской дочери. Несколько сказаний рисуют его и жену великанами. Богатое предание образовалось вокруг его сказочного коня (талтош). Это был большой, белый конь, который предчувствовал беды и давал советы своему хозяину. Такого же коня имел его популярный полковник, Тамаш ЭСЕ. Воины же РАКОЦИ — куруцы — были людьми огромного роста, великой силы, бесстрашные и безжалостные к врагам. Среди его полководцев упоминаются чаще всего Тамаш ЭСЕ и генерал трагической судьбы Имре БЕЗЕРЕДИ, ставший в последствии предателем. РАКОЦИ побеждает врагов хитростью, своим хитроумием он один за другим завоевает крепости. Даже в самых трудных положениях он берет всегда верх. В отдельных легендах его предает дочь, в других же главный его полководец КАРОЛИ, поэтому он вынужден бежать из Венгрии. Он бежал через туннель и, чтобы ввести в заблуждение своих врагов, он перевернул подковы на ногах коня, так что преследователи искали его в противоположном направлении. Особенно этот последний мотив весьма популярен в легендах, распространенных в комитатах Боршод—Абауй—Земплен.

Когда он собрался покинуть страну, он обещал народу вернуться. Вместе с войском, запертым в горе, он ждет времени, когда венгерский народ будет нуждаться в нем. На этом соображении основываются многочисленные легенды о том, как народ ждет его, так как народ долгое время думал, что он не умер а вернется и завоюет потерянную свободу. Писатели и композиторы охотно вспоминают его и, очень до го, Ференц II. РАКОЦИ был символом свободы. Разные антифеодальные и национальные движения борются под знаком его имени, духовные подготовители войны за свободу 1848—49 гг., писатели, поэты ссылаются на него.

Не только у венгров, но даже у соседних народов, напр. у словацкого и русинского, создавались песни про него. На первый план выдвигается в этих творениях народной поэзии фигура стр ствующего РАКОЦИ, которая распевалась в песнях грустного тона. Они тесно связаны с куруцской поэзией. Характерный музыкальный инструмент

времени РАКОЦИ — тарогато (деревянный духовой инструмент) окружен богатым преданием. Этот инструмент — как символ восстания — не мог быть употреблен публично до самой смерти короля Иосифа II. (1790).

Часть истории, связанных с объектами природы рассказывают, что воины князя, куруцы, воздвигали для него курганы, откуда он руководил битвами. Следы ног или подков, находящиеся на утесах, также связываются с РАКОЦИ. Ключи (колодцы) им. Ракоци а также и деревья, хранящие его память, указывают на места, где он в тот или другой раз останавливался, чтобы отдохнуть. Многочисленные легенды родились о тайных тунелях под крепостями, через которые он передвигался. Обведены красочными чертами сказания о его дарах колоколов отдельным деревням и подаренных, поместьях. Его комната, в том виде как он ее оставил при осаде, стоит, по верованиям, в глубине замков как напр. в Регец, Фюзер. Золотые ложка и вилка лежат и сегодня возле золотой тарелки с горячим супом. Убегая, он скрыл свои огромные сокровища, которых нельзя добыть, так как проклятие, или же злые духи их оберегут. Слугам, зарывавшим сокровища, завязали глаза, чтобы они позднее не могли найти тайное место. В полночь он появляется на огненном коне, на вершине замка, но потом исчезает.

Легенды, связанные с именем Ференца РАКОЦИ содержат хорошо известные общие мотивы верований и сказаний. Все, что народ знает о великане, сказочном коне (талтош), колдуне, герое спящем в горах и возвращающемся при опасности, угрожающей народу, и о сокровищах скрытых в земле, все это входит в легенды о РАКОЦИ. Ясно обнаруживается в них влияние преданий о турецкой оккупации, о войне за свободу 1848—49 гг., о короле Матиасе, о Лайоше Кошшуте также как и сказаний создавшихся в прошлом веке о разбойниках (бетяр). Все это указывает на то, что сказания, в сходящие к разным эпохам, содержатся в преданиях о РАКОЦИ. По форме, эти сказания могут быть причислены к трем группам. В первую входят те, которые рассказывают хорошие сказочники или имеющие большой опыт чтены. Это прекрасно скомпонованные, целые легенды. Ко второй группе мы относим те, которые ограничиваются рассказом единственного мотива легенды. Рассказчики не заботятся о художественной разработке. Коротко, часто в одном предложении высказывают то, что им помнится П этому их можно считать скорее *воспоминаниями*. Больше всего встречаются эти последние, и из них можно знакомится с «наивной историей». Третья группа легенд о РАКОЦИ еще ближе к исторической правде. Их рассказчики уже владеют «знаниями по истории». Они развивают то, что черпали из популярных исторических чтений, слышали или учили в школе или во время военной службы. Однако, они весьма редко рассказывают это так как они слышали или читали. В ходе рассказа, переплетают его мифическими, легендарными элементами. Они черпают не только из литературных образцов, но также и из народных преданий.

DIE GESTALT VON FRANZ RÁKÓCZI IN DER VOLKSÜBERLIEFERUNG DES NORDUNGARISCHEN GEBIETS VON BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN

Die ungarische Volkssagenforschung beschäftigte sich verhältnismäßig wenig mit der Überlieferung, die sich um die Gestalten von Franz Rákóczi II. und von Ludwig Kossuth, den zwei bedeutendsten Helden der ungarischen Freiheitskriege bildete. Der Aufsatz setzt sich zum Ziel, auf Grund der Erinnerungen des im nordöstlichen Landesteile Ungarns, vor allem im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén seßhaften Volkes die Gestalt von Franz Rákóczi II. (1676—1735) in der Volksüberlieferung darzustellen. Vor allem werden die auch heute noch lebenden Sagen erörtert, zur Vervollständigung des Bildes jedoch auch die entsprechenden Analogien einbezogen.

Der erste Teil des Aufsatzes bespricht die Sagen, in denen es sich um Persönlichkeit und Liebe, Familie und Soldaten von Franz Rákóczi handelt. Nach den Erinnerungen des Volkes wird es gezeigt, wie er kämpfte, verraten und verfolgt wurde und in die Fremde zog. Der Verfasser behandelt die wichtigsten Offenbarungen der Verehrung, die sich gegenüber der Persönlichkeit Rákóczis in Literatur und Musik äußern. Der zweite Teil zählt die an verschiedene Objekte (an Stein, Quell, Brunnen, Tunnel, Höhle und Burg) knupfenden Vorstellungen im Rákóczi-Kult auf, während der dritte die Kunstgattungsprobleme der besprochenen Erinnerungssagen prüft.

Franz Rákóczi II., einer der größten ungarischen Grundherren seiner Zeit, gewann seine große Popularität bei den Volksmassen nicht nur als Führer der Habsburg-feindlichen Unabhängigkeitsbewegungen (1703—1711), sondern auch dank seiner sozialen

Maßnahmen. Dies widerspiegelt sich auch in der noch heute geläufigen Überlieferung, worin seine Hingabe zum Volk und Fürsorge für die Armen besonders betont wird. Wenn z. B. das Volk darbte, ließ der hochherzige Fürst Nahrungsmittel aus den eigenen Vorräten verteilen. Ähnlich wie man es sich von König Matthias Hunyadi vorstellt, soll auch er Bauernmädchen den Hof gemacht haben. Aus seiner Familie leben besonders seine Tante, seine als treu dargestellte Frau und seine verräterische Tochter in der Erinnerung des Volkes. Einige Sagen schildern ihn sowie seine Gemahlin als Riesen. Eine reiche Überlieferung entfaltete sich auch um sein Zauberpferd; er soll ein großes weißes Roß gehabt haben, welches das kommende Übel erahnte und seinem Besitzer Ratschläge gab. Solch ein Pferd hatte auch sein volkstümlicher Feldherr Tamás Esze. Die furchtlosen Soldaten Rákóczis — die Kurutzen — waren von mächtigem Wuchs und außerordentlicher Kraft, dem Feind gegenüber unbarmherzig. Von seinen Feldherren erzählt das Volk auch heute noch manches über Tamás Esze und den späteren Verräter Imre Bezerédy, dem ein tragisches Schicksal zuteil wurde. Rákóczi besiegte seine Gegner durch Hinterlist und eroberte die Festungen des Feindes durch schlaue Klugheit nacheinander. Er gewann selbst in der bedrängtesten Lage die Oberhand. — Nach einigen Sagen wurde Rákóczi von der eigenen Tochter, nach anderen Varianten von seinem Oberfeldherrn, Károlyi, verraten; darum mußte er aus Ungarn flüchten. Dabei nahm er seinen Ausweg durch einen Tunnel und, um die Verfolger irrezuführen, ließ er sein Pferd mit verkehrten Hufeisen beschlagen: sie suchten ihn also in der entgegengesetzten Richtung. Dieses Motiv ist auf dem Gebiete des Komitats Borsod-Abaúj-Zemplén besonders volkstümlich.

Als er das Land zu verlassen beabsichtigt, verspricht er dem Volk seine Rückkehr. In einem Berg eingesperrt wartet er mit seinem Heer auf den Augenblick, da das ungarische Volk seiner Hilfe bedarf. Auf diese Vorstellung gründet sich eine Reihe von Sagen, in denen Rákóczi zurück erwartet wird; lange war nämlich das Volk der Überzeugung, er wäre nicht gestorben und würde die verlorene Freiheit zurück erobern. Schriftsteller und Komponisten lassen sein Andeken in ihren Werken gern aufleben und die Person von Franz Rákóczi II. galt lange als Symbol der Freiheit Ungarns. S inen Namen benutzten verschiedene antifeudale und nationale Bewegungen als Losung, auf ihn berufen sich die Vorkämpfer der Ideen des ungarischen Freiheitskrieges von 1848: Dichter, Schriftsteller, Politiker u. s. w.

Es entstanden Lieder über Rákóczi nicht nur unter den Ungarn, sondern auch unter den benachbarten slowakischen und karpato-ukrainischen Völkern. In diesen Werken der Volksdichtung erhält die Gestalt des flüchtigen Rákóczi eine wichtige Rolle.

Die Lieder über Rákóczi sind traurig gestimmt und stehen zu der Kurutzen-Dichtung in naher Beziehung. Das eigenartige ungarische Musikinstrument der Rákóczi-Zeit, die „tárogató" (eine oboenartige Pfeife) ist ebenfalls von Überlieferungen umsponnen: bis zum Tode des Kaisers Josef II. gilt es für ein rebellisches Musikinstrument, welches vor der Öffentlichkeit nicht gebraucht werden durfte.

Eine Gruppe der Geschichten knüpft sich an Objekte der Natur. Es wird z. B. berichtet, daß die Soldaten Rákóczis, die Kurutzen, für ihren Fürsten Hügel errichteten von wo er die Kämpfe lenkte. Die Fuß- und Hufeisenspuren auf verschiedenen Felsen werden ähnlicherweise mit Rákóczis Wirken in Zusammenhang gebracht. Die Rákóczi-Brunnen und -Quellen, sowie die seinem Andeken gewidmeten Bäume sollen die Stätten bezeichnen, wo der Fürst gelegentlich Rast hielt. In manchen Sagen handelt es sich um Tunnels, die unter Festungen führen und durch welche Rákóczi verkehrte. Auch die Überlieferungen von seinen Geschenken, so von Glocken, die er mehreren Dörfern spendete, und von den Gütern, die er verlieh, werden vielfarbig ausgemalt. Man glaubt, seine Zimmer im Inneren der Festungen (in Regéc und Füzér) seien bis heute so erhalten, wie er sie bei seiner Flucht verließ: der goldene Löffel, die Gabel und das Messer liegen noch heute bei der im goldenen Teller dampfenden Suppe. Vor seiner Flucht versteckte er einen ungeheueren Schatz, welcher aber nicht gehoben werden kann: es liegt ein Fluch darauf oder er wird von Geistern bewacht. Die Augen der Diener, die den Hort versteckt haben, wurden verbunden, damit sie die riesigen Geldsummen nicht mehr finden. Zu Mitternacht erscheint Rákóczi auf seinem feurigen Roß an den Zinnen der Festung, später aber verschwindet er vor den Augen.

Die Sagen, die sich an Rákóczis Gestalt knüpfen, sind aus bekannten Sagenmotiven und Glaubensvorstellungen zusammengefügt. In die Rákóczi-Überlieferung wird einverleibt, was man von Riesen, Zauberpferden, Fliegenfürsten und verstecktem Schatz, sowie von Helden erzählt, die im Berge schlafen, die aber zurückkehren werden, wenn ihr Volk von einer großen Gefahr bedroht wird. Auch der Einfluß der Erinnerungen an die Türkenherrschaft und an den ungarischen Freiheitskrieg von 1848—1849, sowie der Sagen von König Matthias, von Ludwig Kossuth, endlich auch von den „Betyáren"

Wegelagerer) des vorigen Jahrhunderts sind in der Überlieferung klar nachweisbar. All das bezeugt, daß die Rákóczi-Überlieferung Sagen verschiedenen Alters in sich aufgenommen hat.

Ihrer Form nach sind die Sagen in drei Gruppen einzureihen. Zur ersten Gruppe gehören jene, die von guten Erzählern, von geübten Darstellern erzählt wurden. Diese sind lauter wohlaufgebaute, schön abgerundete Geschichten. Zu der zweiten Gruppe sind die Texte zu rechnen, die sich nur auf die Mitteilung eines einzigen Sagenmotivs beschränken. Die Erzähler sind auf die künstlerische Gestaltung nicht bedacht. Sie teilen die Begebenheit kurz, oft in einem einzigen Satz mit, soweit sie sich erinnern können. Ihre Erzählungen sind also als Erinnerungen aufzufassen. Sie sind allgemein verbreitet und man kann aus ihnen eine Art „naive Geschichtskunde" herauslesen. Die dritte Gruppe der Rákóczi-Sagen steht der Wahrheit noch näher. Die Erzähler dieser Sagen verfügen über gewisse „historische Kentnisse". Sie geben weiter was sie aus volkstümlichen historischen Lektüren geschöpft, in der Schule oder während der Soldatenjahre gehört und gelernt haben, aber nur ganz selten auf dieselbe Weise, wie sie es gelernt, gelesen oder gehört hatten. Während der Erzählung weben sie mythisch-sagenhafte Elemente in die Geschichten ein. Ihre Quellen sind also nicht rein literarisch, sondern sie schöpfen auch aus der Volksüberlieferung.

Kosár „karám, ól"

A probléma vázolása

Kelet-Európában nevezetes pásztorépítmény a *kosár*. Különböző formájú, mozgó és állandó, fedett és fedetlen aklok, karámok és ólak neveként igen elterjedt szó. Megvan a bolgárban *(кошара)*, szerb—horvátban *(kòšara)*, románban *(coşar, coşer)*, magyarban *(kosár*, székelyeknél *kasár* is), ukránban *(кошара)*, szlovákban *(košiar, košar)*, morva—szlovák területen *(košár)*, lengyelben *(koszor, koszar)* és végül egyes orosz nyelvjárásokban *(кошара)*.[1]

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a szó északi elterjedése pontosan követi a Kárpátok vonulatát. Így pl. lengyelben csak a kárpáti területeken ismeretes és a csehmorva népnyelvben sincs meg, Morva Valašskot kivéve, ami a Kárpátok pásztorkultúrájának legnyugatibb területének számít. Ehhez a kárpáti elterjedéshez igazodik a szó magyar nyelvterületen való előfordulása; zömmel Erdélyben fordul elő, továbbá az északkeleti Felföldön és az Alföld keleti, tiszántúli részén, de itt csak szórványosan és régebben volt használatban. Az Alföldön ma már alig ismeri egy-egy öreg pásztor.[2]

[1] Crânjală Dumitru: *Rumunské vlivy v Karpatech*. Praha, 1938. 318—322; Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I. k. 2. rész. Bp., 1955. 675.

[2] A *kosár* „karám, Hürde" szó magyar nyelvterületen való elterjedésének adatai: 1. történeti adatok. 1461: „Quoddam ouile wlgo *kosar* nominatum vbi oues eorum tenere habebant" (OklSz. 524). Ezt az adatot idézi Belényesy Márta, s jegyzetéből némileg lokalizálni is lehet: a Kállay család harangi „ovile"-jéről van szó, amelyből az orosi jobbágyok a juhokat elhajtották (NÉ. 1956, 41). 1525: „de quadam circumvallatione vulgo *kosar* vocata in facie oppidi Meggyes" (NÉ. 1956, 41). 2. Területi elterjedés adatai. *kosár, kasár* alakban Székelyföldön általános (saját gyűjtőút 1956-ban; MTsz I, 1184; Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse*, Bp. 1914. 194—195). Háromszéki történeti adatok: 1592: *„sertések kosarán"*, 1647: *„Juhok kosaranak* el haniasaert", 1721: „egj vesszővel kertelt *juh kosar*", 1729: „Istálló háta megett vagyon edgy *marha kosár*, ebben edgy marha szin lábakon álló", 1777: „Akik *kasár* tsinálni elő nem mennének", 1841: „Nyikulájnak adtam őszi *kosározásért*" stb. (Cs. Bogáts Dénes: *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Kolozsvár, 1943.) *lókosár* (Korond,) *tinókosár* (Zetelaka; saját gyűjtés, 1956). — A Mezőségen a magyar lakosság régen általánosan a *kosár* szót használta, újabban kezdi kiszorítani az isztrunga szó (K. Kovács László gyűjtése 1940—44 között). Kalotaszegen általános, *kosár* alakban [Misc. Ethn. I, 1947, 12], a Kolozs megyei Magyarókerekén szintén *kosár* „juhakol" (Új Magyar Tájszótár, publikálatlan; továbbiakban: UMTsz.), a Szilágy megyei Varsolcon *kosár* „juhakol", áthelyezése: *kosárfordítás* (Tagán G. gyűjtése. EA 1834 sz.). A bukovinai székelyeknél *kasár* [Ethn. 1949, 245]. A Felföldön szintén elterjedten használt. Bereg megyében a *kosár* „gallyakból, tövisből készített bekerített hely marhák számára, hogy trágyázzák a földet" (UMTsz), Máramarosban *kosár* „a hegyi kaszálókon vesszőből font kertelés, ebbe terelik be a juhot és itt tartják télen is. Fedele nincs" (UMTsz). Zemplén megyében *kosár* „juhakol" (vajdácskai adat, Magyar nyelvatlasz publikálatlan anyagából, továbbiakban: MNyA.). Az abaújtornai Nagyszalánc on *kosár* „juhakol" (MNyA). A Gömör megyei Csúcsom községben *kosár* „juhakol" (MNyA). A Szamosháton *kosár* „tüskesövénnyel, tüskés gyepüvel kerített éjjeli tanya gulya, ménes, v. sertésnyáj számára" (Csűry B.: *Szamosháti szótár*. I, 538—539). A Hortobágyon, régen, *kosár* v. *kosárkarám* „kerek nádkarám juhok számára" (Ecsedi I.: *A Hortobágy puszta és élete*. Debrecen, 1914, 107), A Sárréten, régen, *kosárkarám* „kerek nádkarám a szilajon telelő juhok számára" (Debreceni Szemle, 1937, 168).

A szó tulajdonképpeni elterjedésterülete a Balkán-félsziget északi fele és a Kárpátok vidéke.

A szó e r e d e t é t eddig nem tisztázták. 1938-ban CRÂNJALĂ Dumitru[3] írt összefoglalóan róla, összeállítva a korábbi kutatók véleményeit, adatait. A szó eredetét azonban neki sem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Cikke tulajdonképpen alig megy túl az adatösszeállításon. CRÂNJALĂ azoknak a kutatóknak a véleményéhez csatlakozott, akik a szót a szláv *koš* „Korb" szóval hozták kapcsolatba. Azonban, hogy miképpen, azt nem tisztázta. CRÂNJALĂ cikkében az a legnagyobb hiba, hogy a problémát nem a kellő módszerességgel kezelte. Pl. azt írja, hogy a kosár szó a szerb—horvátban *kòšâr* és *kòšara*, bolgárban *кóшер* és *кошáра*, tehát mindkét nyelvben hím- és nőnemű alakban is megvan — de figyelmen kívül és említés nélkül hagyta, hogy a szerb—horvát *kòšâr* nem „Hürde"-t, hanem halfogó eszközt, a bolgár *кóшер* szintén nem pásztorépítmény, hanem méhkast jelent. Ezeket pedig nem lehet equivalensként kezelni! CRÂNJALĂ tehát két különböző szót úgy kapcsolt össze, hogy jelentésük különbségét figyelmen kívül hagyta. Így, bár jó nyomon járt, amikor a *kosár* szót a szláv *koš* „Korb" szóval hozta kapcsolatba, a megoldásig nem jutott el.

A p r o b l é m a frappáns és világos körvonalazását KNIEZSA István[4] adta. KNIEZSA a lényegre tapintva és kategorikusan vázolja fel a megoldás útjait, nehézségeit. Ő a következőket szögezi le: a kézi vagy egyéb kisméretű kosár, a „Korb" jelölésére a szláv nyelvekben a *koš* szó szolgál, míg a *košár*, *košara* szó a karámot, ólt, „Hürde-t" jelenti.[5] Ha tehát a košara „Hürde" szót a *koš* „Korb" szóból származtatjuk, akkor: 1. kell találnunk egy *-ara* képzőt, amelynek segítségével a *koš*-ból a *košara* alak létrejött; 2. a származtatást jelentéstani oldaláról is alá kell támasztani, ti. a „Korb"-„Hürde" fogalmának viszonyát; 3. a származtatásnak meg kell felelnie a két szó nyelvföldrajzi elterjedésének.

Kniezsa a *kosár* „Hürde" szót — a szó jelentésére és elterjedésére hivatkozva — a román *caşarie* „Raum wo der Käse bereitet wird, Käserei" szó átvételének tekinti. Ez a származtatás hangtanilag, úgy látszik, nem ütközik nehézségbe, a kosár szó balkáni-kárpáti elterjedésének is megfelelne, jelentéstanilag azonban már nem kézenfekvő. A *kosár* szó egyetlen nyelvben sem tartalmaz olyan motívumot, ami a „sajt" vagy a „sajtkészítés" fogalmára utalna. A román *caşarie* a román *caş* < latin *caseus* „sajt" képzős származéka (hasonló képzéssel, mint a német *Käse* → *Käserei*), és olyan havasi pásztorszállást, kalibát jelent, amely speciálisan a sajtkészítést szolgálja. Viszont a *kosár*, a román *coşar*, *coşer* sem mint szó, sem mint tárgy nincs meg a jellegzetes román pásztorkodásban, a román havasi pásztorkodásban. A *coşar* szó, románban is, mint általában a többi nyelvben is, nem a havasi, hanem a földműveléssel kapcsolatos, települések közelében folyó pásztorkodás és állattartás szakkifejezése. Ebben az állattartásformában viszont nincs meg a *caşarie*, sem mint szó, sem mint tárgy.

Saját kutatásainkban arra az eredményre jutottunk, hogy a *kosár* „Hürde" a *koš* „Korb" szóból származik, és ezt a származtatást 1. alakilag, 2. jelentéstani szempontból is alá tudjuk támasztani, és 3. a szóföldrajzi tényeknek is megfelel. Mondanivalónkat két részre osztva tárgyaljuk: I. részben a *kosár*ral mint s z ó v a l foglalkozunk és a fent jelzett hármas tagolásban bizonyítjuk a *koš*→*kosár* származtatás helyességét; a II. részben a kosárt mint t á r g y a t ismertetjük és igazoljuk, hogy a *kosár*nak nevezett pásztor-

[3] CRÂNJALĂ i. m. 318—322.
[4] KNIEZSA i. m. 675.
[5] A Hürde szót a tanulmányban „akol, karám, ól" jelentésében használjuk.

építmények tárgytörténetileg is, valóban kosár (Korb -) szerű építményekből alakultak ki Kelet-Európában. Az I. részben a problémának nyelvészeti, a II. részben néprajzi kifejtését adjuk.

I.

A kosár „Hürde" mint szó

1. *Szóföldrajzi áttekintés*

A *koš* ősszláv szó *(košъ)*, mely „Korb" jelentésben minden szláv nyelvben megvan; bolgárban *(кошı)*, szerb — horvátban *(kȍš)*, szlovénban *(koš)*; csehben *(koš)*, szlovákban *(koš)*, lengyelben *(kosz)*, a keleti szláv nyelvekben *(кошı)*. Mint szláv nyelvből eredő jövevényszó megvan a magyarban *(kas)*, románban *(coș)*, albánban *(kosh)* — szintén „Korb" jelentésben.

A *kosár* „Hürde" szó elterjedését és formáit a különböző nyelvekben, fentebb ismertettük. Itt csak arra mutatunk rá, hogy e szó csak azokban a nemszláv nyelvekben fordul elő, amelyben a *koš* szó is szerepel, mint jövevényszó, tehát a románban és magyarban. Így felmerülhetne az a kérdés, hogy nem a magyar nyelvben alakult-e ki a *kas*-ból *kasár*, *kosár*, illetve a román nyelvben *coș*-ból *coșar*, *coșer?* Azonban sem a magyarban, sem a románban nincs olyan képző, amely ezt az autochton származtatást lehetővé tenné. Az albán nyelv nem jöhet számításba, mert ott nincs meg a kosár szó „Hürde" értelemben.

2. *Jelentéstani vizsgálat*

A „Hürde" jelentésű *kosár* szónak, még a szótárakban szereplő rövid definíciói is mint jellemző vonást emelik ki, hogy fonott, cserényszerű építmények jelölésére szolgál. Így Kott cseh—német szótára mint morva és szlovák területen élő szót közli: *košár:* „místo proutěnými ploty ohrazené, kam se ovce na noc i před dojením zavírají" (*vessző* sövénnyel kerített hely, ahová a juhokat fejés előtt és éjszakára zárják).[6] Válek rámutat, hogy a szó földrajzi elterjedése Morva Valašsko területén a pásztorkodás területével esik egybe. Szerinte a „*košáry* bývali lehké, proutí nebo „drínek" splétané, nebo též z oblých holí zrobené přenosné ohrady" (a kosarak könnyű, vesszőkből vagy „drinka"-ból fonott, vagy kerek botokból készített, átvihető kerítések voltak).[7] A szlovák nyelvben Bernolák szótára a következőképpen formulázza a szó jelentését: „caula, ovile; der Schafstall, kosár, akol, juhistálló",[8] de Kálal szótára utal a formára is: *košiar*, *košar* „ohrada z proutěného plotu pro ovce" (vesszőfonatú kerítés juhoknak).[9] Karłowicz lengyel tájszótára szerint a *koszar* „zagroda na bydło a owce"... „zagroda z żerdek a deszczek, gdzie się, owce zapędza na nocleg i do dojenia" (kerítés a marha és juhok számára... rudakból és deszkáskák-

[6] Kott František Št.: *Česko—Německý Slovník*. 1. rész. Praha, 1878. 762.
[7] Idézi Crânjală i. m. 318.
[8] Bernolák A.: *Slovár Slovenskí... (Lexicon Slavicum...)*. Tomus I. Budae, 1825. 1040.
[9] Idézi Crânjală i. m. 318—319.

ból való kerítés, amelybe a juhokat éjszakára és fejésre hajtják).[10] Az orosz szótárak igen szűkszavúan adják a szó jelentését. Példakép Ušakov értelmező szótárából idézzük: *кошара* „овечий загон" (juh-enyhely) s nem tartalmaz többet az építmény formájáról Dalj nagy szótára sem.[11] A magyar *Tsz* székelyföldi adatokat idéz csak: *kosár*, *kasár* „mezőn vagy erdőben nagy l é s z a -oldalakból összeállított szétszedhető kerítés esztenás juhok, makkoló disznók stb. éjjeli szállásául vagy a határban prédáló marha elzárására".[12] A Szamosháti szótár szerint „t ü s k e s ö v é n n y e l, t ü s k é s g y e p ü v e l kerített éjjeli tanya gulya, ménes, v. sertésnyáj számára".[13] A román *coşar* többféle sövényből készült építményt jelent, ezért Tiktin szótára részjelentései elé kiemeli alapjelentését: „Baulichkeit m. Wänden aus R u t h e n g e f l e c h t" és ezután adja szorosabb értelemben vett, speciális jelentéseit: „Viehstall im Bauerngehöft", „Hühnerstall".[14] A Román Tudományos Akadémia új nagyszótára szerint *coşar*, *coşer*: „Îngrăditură d e n u i e l e pentru adăpostirea vacilor, a oilor etc." (V e s s z ő -kerítés tehenek, juhok stb. enyhelyéül).[15] A bolgár változatra egyedül Gerov közöl *кошяра* alakot; „място заградено с плет за добитък" (f o n o t t kerítéssel bekerített hely jószág számára).[16] A későbbi bolgár szótárak csak *кошара* formában adják, hasonló jelentéssel. Példa Mladenov szótárából: *кошáра* (s ö v é n n y e l kerített hely, állatok, juhok vagy marhák számára) stb.[17] A Bolgár Tudományos Akadémia új nagyszótárából: *кошáра* „място, заградено с плет и понякога покрито с навес за подслоняване на добитък, обикн. овце (f o n o t t kerítéssel bekerített és néha tetővel befedett hely állatok, ált. juhok számára).[18] A szerb—horvát szótárak hasonló jelentést tüntetnek fel; pl. Iveković—Broz szótára: *kòšara* „konjska, govegja, ovčja" (ló-, marha-, juh-) Stall von F l e c h t w e r k, stabulum v i m i n e u m":[19] Vuk szótára szó szerint ugyanezt írja.[20]

Mint a fentiekből kitűnik, *kosár*nak általában olyan pásztorépítményt neveznek, amelyik v e s s z ő f o n a t ú, s ö v é n y -, c s e r é n y s z e r ű. Ennek tudatában most már indokolt, hogy megvizsgáljuk azokat az eseteket, amikor a *kosár* szó nem karámot, hanem más, de v e s s z ő f o n a t ú tárgyat jelent. A szláv nyelvek közül erre a jelenségre a bolgárban, szerb—horvátban és szlovénben találunk példát. Bolgárban a *кóшер* hangalak „méhkast" jelent. Mint tudjuk, a karám jelölésére bolgárban a кошара forma szolgál. De tájnyelvileg előfordul, hogy a *кошáра* is jelent méhkast is.[21] Szerb—horvátban pedig a *kòšara* „karám, ól" mellett a *kòšâr* halfogó kast, „ein *кош* zum Fisch-

[10] Karłowicz J.: *Słownik gwar polskich*. II. kötet. Kraków, 1901. 444.
[11] Ушаков Д. Н.: *Толковый словрь а русского языка*. I. k. Moszkva, 1935. 1492.; Даль Владимир: *Толковый словарь живого великорусского языка*. II. k. Moszkva, 1955. 181.
[12] MTsz. I. k. Bp., 1893—1896. 1184.
[13] Csűry B.: i. m. 538—539.
[14] Tiktin H.: *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*. I. k. Bucureşti, 1903. 420.
[15] *Dicţionarul limbii romîne literare contemporane*. I. kötet. 1955, 560.
[16] Геров: *Речник*. II, 407.
[17] Младенов ст.: *Български тълковен речник*. I. k. Szófia. 1951. 1079.
[18] *Речник на съвременния български книжовен език*. I. k. Szófia,1 955. (Българска Академия на Науките.)
[19] Iveković—Broz: *Rječnik hrvatskoga jezika*. II. k. 465.
[20] Vuk St. Karadschitsch: *Lexikon Serbico—Germanico—Latinum*. Belgrád, 1898, 306.
[21] *Младенов* i. m. 1079.

fange",[22] „Art Korb Fische zu fangen"[23] jelent. Szlovénben a *košár* egyszerűen „Korb; kézi kosár" jelentésben él.[24] A „Hürde; karám" jelentésű *kosár* szó vizsgálata szempontjából azonban kiesik a szlovén nyelvterület, mert szlovénban nincs meg a szó „Hürde; karám" jelentése. Ugyanis természetesnek látszik, hogy a *koš* „Korb" szóból a *kosár* „Hürde" szóhoz való átmenetet azokban a szláv nyelvekben kell keresnünk, ahol a *kosár* szó kis, kézi kosárnál nagyobb, a karám-kosárnál kisebb, tehát méretben közbülső tárgyak jelölésére is szolgál. Ilyen nyelv, a szlovén kiesése után a bolgár és a szerb—horvát maradt. De a jelentéstani átmenet szempontjából tanulságos tüzetesebben megvizsgálni a *koš* szó jelentéseit is a bolgár és szerb—horvát nyelvben. Ti. megvizsgálni azt, hogy a *koš* szó — speciális „Korb" jelentésétől eltekintve — milyen egyéb tárgyak jelölésére szolgál, vagyis azt, hogy jelentésköre mennyiben ad lehetőséget a karám jelentésű *kosár* szó belőle való származtatására? Bolgárban a *кош* „Korb" jelentésen kívül jelent kukoricakast, górét,[25] halfogó kast;[26] szerb—horvátban kukoricakast,[27] halfogó kast,[28] saroglyát[29] és még néhány más, távolabbra mutató, de ide kapcsolódó fogalmat; szlovénban kocsikast,[30] méhkast,[31] a fa koronáját, bozótot[32] (vö. magyar *sövény* szóval!). Még tágabb — vagy csak jobban ismerjük? — a szó jelentésköre a délszláv nyelvekkel szomszédos nemszláv nyelvekben, amelyek azonban szláv nyelvekből vették át: a magyar *kas* pl. jelent kukoricakast, kocsikast, halfogó eszközt;[33] a román *coș* kocsikast,[34] malomkast,[35] cserényszerű fonott füstfogó eszközt, sőt ebből kéményt.[36] A *koš* szó tehát a szűkebb értelemben vett „Korb" jelentésen kívül, kiterjedt különböző célú, méretű és formájú eszközökre, mert ezek szintén vessző fonatú és a „Korb"-ra emlékeztetőek, vagy azok voltak eredetileg. Különösen figyelembeveendő, hogy helyhez kötött és nagyméretű, építményszerű tárgyak jelölésére is átment.[37]

[22] Vuk i. m. 306.

[23] Iveković—Broz i. m. 567.

[24] A szlovén *košár* szó „Korb" jelentésben, lehet, hogy a magyar nyelvből való átvétel. Vö. Kniezsa i. m. 674.

[25] Bolgár Tudományos Akadémia idézett nagy szótára, 648. l.: „Vesszőből font speciális építmény..."

[26] „Vesszőkből font halászati eszköz, keskeny nyílással" (uo.).

[27] „Art Scheuer von Flechtwerk" (Vuk i. m. 106, Iveković—Broz i. m. 567).

[28] „Art Korb Fische zu fangen (Vuk i. m. 106).

[29] „Schoßkelle" (Iveković—Broz i. m. 567).

[30] „der Wagenkorb, die Wagenkrippe" (Pleteršnik M.: Slovensko—nemški slovar. Prvi del. 1894. 444).

[31] „der Bienenkorb" (uo.).

[32] „der Krone eines Baumes, — der Busch, der Strauch" (uo.).

[33] *kas* „vesszőfonatos nagy kosár, a málé tartására" (Hosszúmező, Máramaros; UMTsz); „lécből készült tengeritároló" (Fényeslitke, Szaboles m.; UMTsz); „szekérkas" (Nagyléta, Bihar m.; UMTsz); „fonott kocsibetét" (Magyar, Szatmár m.; UMTsz); „fonott vesszős kosárféle, melyet a szekérre vagy a szánra tesznek a négy rakonca közé" (Hajdúböszörmény; UMTsz), „fűzfavesszőből font kocsioldal" (Hajdúhadház, UMTsz), „vesszőből font kocsiderék" (Csallóköz; UMTsz); „halszállító" (Tsz, I, 1062), „vejsze fogórésze" (Mezőség; ua.), „csíkfogó szerszám" (Csallóköz; UMTsz); stb.

[34] „Korb eines Wagens (geflochtener Körper dasselben)", „(Wagen)verdeck" (Tiktin i. m. 420.).

[35] „Mahltrichter, in dem das Getreide geschüttet wird" (uo.).

[36] „Rauchfang" (uo.) innen *coșar* „kéményseprő" is (*Dicționarul limbii române moderne*. București, 1958. 192. Academia R. P. R.)

[37] Mint pl. a kukorica-góré esetében.

Az összefüggést néhány analógiával is valószínűsíteni tudjuk. Így idézhetjük a magyar *cserény*, ami mint tudjuk különböző fonott tárgyakat jelölt (a *söveny* szóval való rokonságát és egész problematikáját Mészöly[3] dolgozta ki), speciálisan pedig egy pásztorépítmény neveként élt a Duna—Tisza közén. Hasonló természetű a német *Hürde* szó ez eredetileg mindenféle fonott tárgyat jelentett, de speciálisan pásztorépítmény jelölését vette fel, nevezetesen „karám, akol" a jelentése.[39] Még közelebbi analógiát a *Korb* szó szolgáltat. Ennek a Grimm-féle nagy szótár a „kosár" jelentése mellett számos egyéb fonott tárgyat is jelöl (kb. azokat, amit a *koš*-nál fentebb felsoroltunk), számunkra azonban legfontosabb, hogy a XVIII. században *Körbe* formájában „Hürde" jelentésben is élt.[40]

A szláv *koš* „Korb" *košara* „Hürde" összefüggésnél azonban nem egyszerűen a tárgyak hasonlóságán alapuló jelentésátvitellel van dolgunk, hanem szóképzéssel, *-ara* képzővel. A következő részben a problémának ezt az alaktani, morfológiai oldalát világítjuk meg.

3. *Morfológiai vizsgálat. Az -ara képző.*

Azt a képzőt, amely alakilag is, funkcionálisan is tökéletesen megfelel a *košara* „Hürde" szónak a *koš* „Korb" szóból való származtatásának, a szerb—horvátban találtuk meg. Maretić T. professzor rendszeres szerb—horvát nyelvtanában[41] részletesen foglalkozik az *-ara* képzővel is. Eszerint e képző, egyéb funkciói mellett, olyan szerepben is jelentkezik, hogy valamilyen tárgyat jelöl, de egyúttal visszautal arra az anyagra vagy formára, amelyből ez a tárgy készült, s amit az alapszó fejezett ki. Néhány példa érthetően megvilágítja funkcióját:

brvno „gerenda, borona" → *brvnara* „gerendaház; Blockhaus"
dàska „deszka; Brett" → *dàščara* „deszkakunyhó; Bretterhütte"[42]

Ezekben az esetekben, mint látjuk, nem egyszerűen a nyersanyagra való visszautalást találunk, hiszen a gerenda, borona már bizonyos formára kidolgozott faanyagot jelent, a deszka szintén.

Ugyanilyen képzés: *kòš* „Korb" → *kòšara* "vessző fonatú karám, Hürde". Eszerint a kosár szó származását tisztázottnak tekinthetjük. További kutatást igényel, hogy az *-ara* képző ebben a funkcióban megvan-e, vagy megvolt-e más délszláv nyelvekben, pl. a bolgárban? A közeli nyelvi rokonság révén ez valószínűnek látszik.

[38] Mészöly Gedeon: *A cserény szó eredete.* Népünk és Nyelvünk II, (1930) 157—175.

[39] Kluge F.: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* 6. kiadás. Strassburg, 1905. 183. Különböző angolszász nyelvjárásokban jelentése „ajtó, Thür". „Die Bedeutung ‚Thür' ist erst eine Entwicklung aus der allgemeinen ‚Flechtwerk,'" (uo.).

[40] Különösen figyelemre méltó, hogy a *Korb* szó többfelé — nyilván mert fonott technikával készültek — bizonyos házformákra is átment, így Grimm Bajorországot említi: „in Baiern findet sich *korb* von kleinen wohnungen, welche die bauern neben ihren übrigen gutsgebäuden in besitze haben"... „der es schon ahd. aufweist in ‚*korbe*' magalia, aedificia pauperum". Grimm még skót, izlandi adatokat idéz, ahol a *Korb* szó hangtani megfelelői hasonló jelentést is felvettek; végül pedig helyesen mutat rá: „jene *korbe* magalia mögen aus flechtwerk bestanden haben" (Grimm Jacob und Wilhelm: *Deutsches Wörterbuch.* V. kötet, 1873. 1799. l.). — A *körbe* változat jelentése pedig: „zein, flechte, hürde" (i. m. 1804. l.).

[41] Maretić T.: *Grammatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika.* 2. javított kiadás. Zágráb, 1931. 264.

[42] Utóbbi példa nem szerepel Maretić nyelvtanában, Hadrovics László professzor úr hívta fel rá a figyelmemet.

A *kosár* „Hürde" szó tehát délszláv területen, közelebbről szerb—horvát nyelvben jött létre. A nyelvi-földrajzi elhelyezés mellett, a szó keletkezésének idejét is bizonyos határok közé tudjuk rögzíteni. A *kosár* „Hürde" szóval ó-orosz írásos forrásokban — amik, legalábbis nyelvileg, az ó-egyházi szláv, ó-bolgár írásbeliségre mennek vissza — legkorábban a XIV. században találkozunk,[43] magyar okleveles említése a XV. századból, Morva Valašsko területén pedig a XVI. századból való.[45] Mivel a szlávok balkáni térhódítása a VI. századra tehető, így a szó a délszláv nyelvekben a VI. század után és a XIV. század előtt keletkezett a minden szláv nyelvben meglevő *koš* szóból való képzéssel.

II.

A kosár mint tárgy mint pásztorépítmény.

Tanulmányunk második részében a kosárral mint tárggyal, mint pásztorépítménnyel foglalkozunk és igyekszünk kielemezni azokat a formai jegyeket, amelyek tárgyilag is a kosárból való eredetre mutatnak. Tárgytörténeti vizsgálatunkban segítségül vesszük nyelvészeti vizsgálatunk eredményét és egyéb nyelvi bizonyítékakat is.

1. *A trágyázó kosár.*

A *kosár* szó legáltalánosabban olyan aklot, karámot jelent, amely nem helyhez kötött, állandó építmény, hanem átlag 4—5 m hosszú kerítésdarabokra szétszedhető és részeiben továbbszállítva újra összeállítható. Ez a speciális mozgó építmény azt a célt szolgálja, hogy a benne éjszakázó nyáj hálóhelyének tovább-tovább helyezésével a talajnak rendszeres trágyázást biztosítson. Ezt a fajta talajjavítást magyarul *kosarazás*nak, *kosározás*nak nevezik, s más nyelvekben is az építmény nevéből képzett szóval fejezik ki, pl. szlovákul *košarovať*, ukránul *кошарити*, lengyelül *koszarować* stb. Ilyen szétszedhető akol, karám *kosár* néven Bulgáriától Erdélyen át Morva Valašskóig mindenütt elterjedt. Bulgáriában ugyanezt az építményt *(кошára) егрéк*nek is nevezik, szerb—horvátban pedig általában *tòr* a neve, a kosarazásnak pedig *tòrênje*.

A kosarazás Kelet-Európában sem a havasi juhászatban, sem az alföldi pásztorkodásban nincs gyakorlatban. Ezt a Kárpát-medencére vonatkozóan egy rövid cikkemben[46] kimutattam, Bulgáriára nézve pedig WAKARELSKI[47] állapította meg. Az alföldi és a havasi legelők trágyázását ugyanis a korábbi gazdasági viszonyok nem tették szükségessé, ill. gazdaságossá. Középhegységi tájakon viszont a talaj sokkal soványabb, itt a trágyázás szükséglete korábban

[43] *Материалы для Словаря древне-русского языка по ПИСЬМЕННЫМЪ ПАМЯТНИКАМЪ трудъ И. И. Срезневскаго.* I. k. Akademische Druck, Graz, 1955. 1305.

[44] Lásd 2. lábjegyzetet!

[45] MACŮREK J. brnói történész adatait idézi ŠTIKA J., Český Líd 45. évf., Praha, 1958/2, 65.

[46] FÖLDES László: *A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében.* NK. I. (1957/1—2) 149—156.

[47] WAKARELSKI Chr.: *Die bulgarischen wandernden Hirtenhütten.* Acta Ethnographica V (1956) 1—82.

felmerült. Ezzel magyarázhatjuk, hogy míg az Alföldön a kosarazás hiányzik, Erdélyben és a Felvidéken, azaz Szlovákiában általános. Itt elsősorban szántóföldeket, mégpedig ugart és tarlót, továbbá — ősszel és tavasszal, szénakaszálás után — kaszálóréteket kosaraznak. A legelők kosarazása a középhegységi tájakon is ritka és többnyire újkeletű. A kosarazás tehát jellemzően a földműveléssel kapcsolatos pásztorkodás sajátja.

A kosárt alkotó kerítésdarabok az esetek túlnyomó többségében vagy rúdból, vagy deszkából készültek, oly módon, hogy a 4—5 darab vízszintesen menő rudat, illetve 3—4 deszkát a két végükön egy-egy függőleges rúdhoz, karóhoz szegezték, és középen egy-egy kereszthevederrel is megerősítették. Találunk még egyéb, alább ismertetésre kerülő formákat is.[48]

Bulgáriában kosarazás céljából a juhnyájak „werden... hinter beweglichen Rutenzäunen (bulgar. *aeca*) gehalten, die entweder aus Ruten geflochten oder aus Brettern bzw. aus bearbeiteten Holz zusammengenagelt werden. Diese beweglichen Zäune nennt man *кошара* „Zaun" oder *еграк* „Flechtzaun oder Hürde".[48] A román kosarazó juhászatról alig áll irodalom rendelkezésünkre. Egy dél-erdélyi tárgy román juhászainak kosarazásáról jelent meg egy leírás, mely a fonott kosárról képet is közöl, azonban a román szakkifejezéseket nem adja meg.[49] Romulus Vuia bukaresti ethnographus professzor most készít egy összefoglaló tanulmányt a román kosarazó juhászatról. A Székelyföldön a fönt leírt *deszka-lésza* és *rúd-lésza* mellett terjedőben van egy új forma, az ún. *fogas lésza*. Ez szintén négy-öt méter hosszú kerítésdarab, mely léckerítésre emlékeztet, egymás mellett sorakozó „fogai" a két vízszintes heveder furataiban állnak és mintegy félméter magasan a felső heveder fölé nyúlnak. Főképp Csíkban terjedt el, úgy tartják, farkas ellen biztosabb védelmet nyújt, mint az alacsonyabb rúd- és deszka-lészák. A helyiek szerint a gyimesi csángó pásztoroktól ered és ezek terjesztik.[50] Ezt a formát máshol valóban nem találtam, sem a szakirodalomban, sem kárpáti gyűjtőútjaimon. A Szolnokdoboka megyei Bálványosváraljában a *juhkosár* vagy *isztrunga* manapság általában rúd-lészákból áll, ami 4,10 m hosszú és 1,20 m magas. „A régi lészákat még mogyorófa vesszőből fontak, olyképpen, hogy egy 4,10 m hosszú, karvastagságú gömbölyű rúdba — amit *talp*nak neveztek — egymástól arasznyi távolságra lyukakat fúrtak. A lyukakba ujjnyi vastag somfa- vagy mogyorófa*botokat* vertek és azok közeit *bekerteltek* (befontak) mogyorófavesszővel. Magassága ennek a lészának is 1,20 m volt.[51] A továbbiakban ezt a lészatípust talpas lészának nevezzük. Kalotaszegen a fonott talpas lészák az egyetlen típus, itt neve: *lásza*. Két méter hosszú egy méter magas cserények.[52] A szabolcsi juhászok trágyázó karámja rúd-lésza formájú, de lécből készített. Ezeket a lészákat itt *léckának* nevezik, az építmény egészét *juhkarám*nak, Kék községben azonban az egész építmény neve is *lecka*.[53] A szlovákiai kosárépítményeket saját tanulmányutunkról ismerjük. Három lészatípus van, de annál változatosabb a nevük; rúd-lésza *(dranga, lesa, lesice, leska, lesicka, stavänec, drabina, pletak*, azaz „fonott" *lojtra* „létra", *pätorka)*, deszka-lésza *(dranka, prasmo, stavjenec)*. A harmadik lészatípus eddig nem szerepelt, ezt a továbbiakban deszka fonatú lészának nevezzük. Vázát az a forma alkotja, amit deszka-lészának neveztünk: 3 vízszintesen menő deszka — ezeket függőleges irányban sűrűn befonják kerítés magasságú deszkákkal.[54] Morva-szlovák területen, Morva Valašsko vidékén talpas fonott lésza *(lesa)*, rúdlésza *(branka)* van, továbbá rúd-lésza befonva függőleges ágakkal *(branka)* vagy deszkákkal *(branka, krzasło)*. Utóbbi forma annyiban tér el a Szlovákiából ismertetett vessző

[48] Wakarelski i. h. 16. Fonott juhkosár képét a 9, 10, 17. képeken, ennek alaprajzát az 5. képen közli.

[49] Sebők Samu: *Vándorló sztinák a hortobágyi hegyekben*. NÉ VI (1905) 50—53.

[50] Saját gyűjtés, 1956. Fogas lésza képét, a gyimesi csángóktól, közli Gunda Béla: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen, 1956. XI. tábla.

[51] K. Kovács László: *Adatok a bálványosváraljai fejős juhászathoz*. II. rész. Ethn. LVIII (1947) 191.

[52] Kós Károly ifj.: *A kalotaszegi kosarazó juhászat*. Miscellanea Ethnographica I. k., Kolozsvár, 1947. 14. (Erdélyi Néprajzi Tanulmányok. 9.).

[53] Varga Gyula: *Vándorló juhászok a kismarjai sziken*. Ethn. LXVII (1956) 116—117.

[54] 1957. évi tanulmányutamon gyűjtött adatok.

fonatú lészától, hogy vízszintes váza nem deszkákból, hanem rudakból áll.[54] Lengyel Szilézíában a deszka-fonatú lészának a Morva Valašskoról leírt változata ez egyedüli típus, neve *krzasło*, a kosár neve *koszor*.[56]

Igen feltűnő azonban, hogy ezeket a kerítésdarabokat, bár számtalan helyi névvel is jelölik, legáltalánosabban *lészá*nak hívják. Sőt: ez az egyetlen kifejezés, amely a trágyázó *kosár* egész elterjedésterületén megtalálható; bolgár *lesa*, román *leasă*, Székelyföldön *lésza*, Kalotaszegen *lásza*, szabolcsi juhászoknál *lécka*, szlovák *lesa*, *leska*, *lesice*, morvaszlovák *lesa*. Már pedig tudjuk, hogy a lésza szó mind a magyar nyelvben, mind a szláv nyelvekben a legkülönfélébb vesszőfonadékokat jelenti, illetve tulajdonképpeni jelentése éppen az, hogy „Flechtwerk". Ez tehát újabb bizonyíték arra, hogy a kosár eredetileg vesszőfonadékból készült. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a lésza, csakúgy mint a *koš* és *kosár*, szláv eredetű szó. S hogy a kosár lészái eredetileg szintén sövényszerűen fonottak voltak, az tárgyilag is bizonyítható: a *kosár* egész elterjedésterületén előfordulnak ma is vesszőből vagy deszkából fonott lészák, így Bulgáriában, Erdélyben, Szlovákiában, Morva Valašskon és a lengyel Kárpátokban. Nyilvánvaló tehát, hogy a lésza elnevezés ezekről a fonott lészákról ment át a rúd- és deszka-lészákra is. Ezt a névátvitelt is tudjuk tárgyilag bizonyítani. A morva—szlovák területi *košár* nevű pásztorépítményekről ugyanis kitűnő tárgytörténeti feldolgozással rendelkezünk, Štika Jaroslav brnói ethnographus tollából.[57] Erre a tanulmányra a továbbiakban többször fogunk hivatkozni, mert jól megvilágítja azt a folyamatot, ahogyan a trágyázó kosár e területen kialakult, még pedig jól elérhető korban: a múlt század első felétől. Nos, morva—szlovák területen a múlt század közepe táján két lészatípus volt: az egyiknél egy földön fekvő talpfából egymástól egyenlő távolságra lyukak vannak fúrva, e lyukakba kerítés magasságú karók tűzve és e karók vesszővel, vízszintes irányban befonva. Később e befonást elhagyták és így a lésza létraszerű kerítésdarab lett; ez a forma a Kárpátokban többfelé megtalálható. A másik lészatípus két alapváltozatot mutat, konstrukciójuk azonban lényegében ugyanaz: itt a vázat alkotó rudak, lécek vagy deszkák vízszintesen futnak és függőlegesen vannak befonva ágakkal vagy vékony deszkákkal. Később a deszkafonat gyakran elmarad és megmarad a váz; ami így nem más, mint a fentebb ismertetett rúd-, illetve deszka-lésza. Ilyen deszka fonatú lészák többfelé fellelhetők még Szlovákiában és főleg Lengyelországban.[58]

A kosár lészáinak összeillesztése legtöbb helyen és leggyakrabban úgy történik, hogy két-két lészát egymás végibe állítanak, oly módon, hogy csatlakozó végük egy kis darabon egymás mellé kerüljön. A lészák találkozásánál kívül is, belül is leütnek egy-egy karót, amelyeket fent egy vesszőgúzszsal vagy újabban drótkarikával összefognak. Ezek a karók és a gúzs tartja össze a lészákat. Ha a kosárkarókat kihúzzák, a lészák szerte-szét dőlnek. Ennek ismeretében írhatta a XVI. században Károli Gáspár: „A bőlczeknek beszédec hasonlatosac az fulakhoz és az juhkosárnál az földbe erőssen leuert

[55] Štika Jaroslav: *Salašnické ustájování dobytka a košárování na Moravskoslovenském pomezí*. Český Líd XLV (1958) 64 kk.

[56] Kopczyńska—Jaworska Bronisława: *Gospodarka pasterska w Beskidzie Śląskim*. Prace i Materiaty Ethnograficzne VIII—IX (1951) 271—272.

[57] Štika i. h.

[58] Saját gyűjtés, 1957.

szegekhőz."[59] Mint egyik szlovák adatközlőm megjegyezte, ez a forma gyengébb, mint a külön levert karókkal való megerősítés, könnyebben kitörik (például ha farkasok törnek az éjszakázó nyájra). Ezzel magyarázhatjuk, hogy a külön kosárkarókkal való összeállítás kiszorította a régibb formát. Csikdánfalván még az átmenetet is megtaláljuk: a lésza két szélső karója is ki van hegyezve és beleütik a földbe, de kívül és belül egy-egy kosárkarót is leütnek és gúzzsal összefogják.[60] Morva—szlovák területen található a másik régiesebb lésza-forma, illetve lészaösszeillesztés. Ez pedig az előbb ismertetett változatnál, amelynél a földön fekvő talpba vert függőleges karók vannak sövényszerűen befonva, kerül alkalmazásra. Ennél a két lészát egymás végibe állítják és a két lésza szélső, egymás melletti karójára húzzák rá a gúzskarikát; ez tartja össze a lészákat.[61] Mind a lészáknak, mind a lésza összeillesztésének e primitívebb változatai világosan utalnak arra, hogy a kosár eredetileg nem mozgó, hanem a földbevert karókat összefogó sövényszerű kerítés volt. A lészáknak e primitív formája ugyanis nem más, mint a földből karóstól kihúzott mesterséges sövény. Történetileg így alakult ki. Ennek bizonyítéka az, hogy a lészákat és általában az ehhez hasonló nagy vesszőfonatokat ma is úgy készítik, hogy a földbe egymás mellé karókat vernek, ezt befonják és amikor elkészült, kihúzzák a földből. Így készítik például a vasúti sínek mentén hófúvás ellen felállított sövényfalazatot,[62] a pásztorcserényeket.[63] De ennek a módnak utánzatából alakult ki az a készítési mód is, amikor nem földbe vert karókat fonnak be, hanem egy vastag rúdba lyukakat fúrnak és az ebbe állított karókat fonják be, majd a kész fonatot a karókkal együtt kihúzzák. Többfele már így készülnek a kocsikasok,[64] s ugyanígy készül az ismertetett morva-valašskei, kalotaszegi, mezőségi talpas lésza. Kisméretű kosarak egyik fajtája is ezen a módon készül, pl. a Néprajzi Múzeumban több gazdasági tároló kosár van, amelynek feneke nem fonott, hanem egy vastag deszkalap, köröskörül kifúrva és a beleállított pálcák alkotják a palástfonat vázát. Úgy látszik, a kisméretű kosaraknak ez a fajtája a sövényfonás mintájára jött létre, amire utalhat az is, hogy ez effajta kisméretű kosarak függőleges pálcikáit is *karó*knak nevezik a népi kosárfonók.[65]

Több jelenség utal arra, hogy a trágyázó kosár nem szállítható, hanem földhözkötött, sövényszerű kerítésre megy vissza, ami természetesen nem külön lészákból állt — mert földhözkötöttség esetén ez indokolatlan lenne — hanem összefüggő sövényszerű kerítés volt. Ezt ismét tárgytörténeti adatokkal tudjuk bizonyítani. Morva—szlovák területen ugyanis, a lészákból álló moz-

[59] Idézi a NySz. Hogy Károlyi előtt ténylegesen a magyar juhkosarak képzete idéződött fel, mutatja az eredeti szöveg, amiből fordította: „verba sapientium sicut stimuli et quasi clavi in altum defixi". Károlyi kb. 1520-ban, valószínűleg Nagykárolyban született és Göncön volt prédikátor, itt jelent meg 1582-ben bibliafordítása. (Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*. 3. kiadás. I. k., Bp., 1906. 231.) Mint tudjuk, a kosarazó juhászat mind Erdélyben, mind a Felföldön általános.

[60] Saját gyűjtés egy jelenleg Magyarországon élő, volt dánfalvi pásztortól, 1959.

[61] Stika i. h. — Hasonlóképp a két szélső lészakarót fogják össze gúzzsal azoknál a rúdlészáknál, amelyekhez nem járul külön kosárkaró, hanem maga a két szélső lészakaró van kihegyezve. (Szlovákia; saját gyűjtés, 1957.)

[62] Erdélyi Zoltán szíves közlése. Erdélyi a Börzsöny hegységben és a Bakonyban látta a vasúti szélvédők e módon való készítését.

[63] Madarassy László: *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon*. Budapest, 1912. 48—49.

[64] Csalog Zsolt szíves közlése.

[65] Csalog Zsolt szíves közlése.

gatható karám csak a múlt század második felében alakult ki. Korábban itt *košár*-nak helyhezkötött kerek vagy ovális alaprajzú karámokat neveztek. Csak a múlt század második felében alakult ebből ki és tartja meg nevét — a primitív lészákból álló kosár, míg a fejlettebb lészaformák — nevüket szintén megtartva — csak a múlt század vége felé.[66] De Sawicki, aki a morva-valašskoi pásztorkodásról egy nagyobb tanulmányt írt, még e század elején is látott olyan juhkosarat, amelyet részeire való szétszedés nélkül tovább lehetett vinni.[67] Ez a forma tehát átmenetet jelent az állandó, egybefüggő, és a mozgó lészákra szétszedhető kosár között. Sajnos Sawicki semmi közelebbit nem ír e példányról, de a helyet, sőt a kosár tulajdonosának nevét is közli, így adatában nem lehet kételkedni. K. Kovács László azonban értékes adattal segített ezen átmenet rekonstruálására. Ő Erdélyben, pontosabban Kolozsborsa községben látott olyan *kosár*-t, amely 18 db talpas lészából szabályos sokszög alakra volt összeállítva, a köralaprajztól csak annyiban tér el, hogy a lészák maguk egyenesek voltak. Ezt a kosarat gyakran nem szedték szét lészákra, hanem bivalyokkal vagy szamarakkal szétszedés nélkül tovább vontatták! Vontatás közben a kosár patkó alakot vett fel, ezért új helyén kiegyengették ismét szabályos alaprajzúra. Ez a példány azért is figyelemre méltó, mert a lészák hossza csak két méter, így az egész kosár igen kisméretű volt, s így a kis „kosárhoz" („Korb") valóban közel járt. Még kisebb juhkosarat magam a szlovákiai Detván láttam 1957-ben. Itt ugyanis minden család külön tartja juhait, és ezért a kosarak igen kis méretűek. A detvai kosár deszka fonatú lészákból állt, és négyzetes alaprajzú volt.

A Mezőség területén régebb elterjedtek voltak a kör alakú kosarak, sőt itt olyan sajátos formára is emlékeznek, amely két koncentrikus kört alkotott. A kisebb kör alakú kosár volt a fejőhely.[68] Jelenleg trágyázó kosár, elterjedésének egész területén általánosan négyszög alaprajzú.[69] A négyszög-alaprajzúvá alakulás szervesen következik abból, hogy a helyhezkötött kosár kosarazó kosárrá alakult; pontosabban trágyázás céljára való használatából. A szántóföldek és szántóföldek közé ékelt kaszálók alaprajzilag ugyanis egy nagy négyszöget alkotnak. Ezt felparcellázni kosarazandó részletekre célszerűen csak négyszög alaprajzú kosárral lehet. (Nadrágszíj földeknél pl. a kosarat akkora méretre állítják, amilyen széles a föld.) Ha a kosarat tovább helyezik, egyik hosszanti oldalát helyben hagyják és csak a másik három oldalát viszik át; ezért nevezik a székelyek a kosár áthelyezését *forgatás*nak. Természetesen a köralaprajz feladása következik abból is, hogy a kosár nem összefüggő sövénykerítés, hanem lészákból áll.

[66] Štika i. h.

[67] Sawicki Ludomir: *Szałaśnictwo na Wołoszczyźnie Moravskiej*. Materiały Antropologiczno-archeologiczne i Etnograficzne. XIV. (1919) 108. Sawicki szó szerint a következőket írja: „Csupán kivételes esetekben láttam olyan kisméretű kosarakat is, amelyeket mint egészet, részeire való szétszedés nélkül átvittek, mint pl. Ország Pavlovski juhpajtája mellett Stanovnican (N. Hrozenkov).

[68] K. Kovács László: *Adatok az erdélyi Mezőség esztena-közösségeinek ismeretéhez*. A megjelenés alatt levő tanulmány 37. lábjegyezetében írja: „A Kis-Szamos menti falvakban, különösen a Kalotaszeggel szomszédos vidéken, mindenütt jól emlékeznek a *kerek kosarakra*. Ezeknek a kerek kosaraknak a használata a múlt század utolsó évtizedeiben megszűnt. Kolozsborsán, Fejérden, valamint a Kolozs megyei Bádok és Kide községekben olyan kerek kosarakra is kaptunk adatot, amelyeknél két koncentrikus kör alkotta a kosarat." A kézirat adatát K. Kovács László szíves engedélyével használtuk fel.

[69] Bulgáriában: Wakarelski i. h.; Székelyföldön: saját gyűjtés, 1956; Bálványosváralján: K. Kovács László i. h.; Kalotaszegen: Kós i. h.; a szabolcsi vándorjuhászoknál: Varga i. h.; Szlovákiában általában: saját gyűjtés, 1957; morva-szlovák területen: Štika i. h.; lengyel Sziléziában: Kopczyńska—Jaworska i. h. Mindegyik felsorolt tanulmány alaprajzot is közöl.

Nehéz és szükségtelen lenne olyan lészákat készíteni, amelyeknek alapvonala körívszerűen fusson. A négyszög-alaprajzú kosár lehet egy- vagy többosztatú.[70] A fejőnyáj kosara ritkábban szintén egyosztatú, és jellemzője, hogy valamelyik lészáján fejőlyukak vannak, amin a juhok fejéskor, egyenként, kibújnak. Más helyeken egy kosár van kétféle elkerítve; egyik osztat a meddőnyájé, másik osztat a fejőnyájé. Gyakori azután az a forma, hogy a fejőnyáj kosara ismét kétfelé van osztva; így fejésnél a juhok nem a szabadba jutnak, hanem egy másik elkerített részbe. Erre azért van sokszor szükség, hogy a megfejt juhok ne széledjenek szét, és ne tegyenek kárt a közeli vetésekben. A többosztatú kosaraknál az építmény egészére megmarad a *kosár* név, míg az egyes elkerített részeinek rendszerint külön neve van.[71]

Mielőtt a trágyázó *kosár*ról áttérnénk a más típusú, de kosrának nevezett építmények ismertetésére, hangsúlyoznunk kell, hogy maga a kosarazás, vagyis a részekre szétszedhető akol segítségével történő trágyázás nem kelet-európai specifikum. Ellenkezőleg! Térbelileg legalábbis összeurópai jelenség, történetileg pedig igen elterjedt volt Európában a középkorban, sőt egyes kutatók arra az eredményre jutottak, hogy a prähistorikus időkig visszanyúlik a gyakorlata.[72]

A trágyázó kosarat németül *Hürde*-nek nevezik, a kosarazás *Horden*, ritkábban *Pferch*, illetve *Pferchen*, tájnyelvileg[73] *Pirk*, illetve *Pirken*. A kosarazás német területen való nagy múltjára mutat, hogy jogi vonatkozásai a jogrendszerbe is bekerültek, így a régebbi lexikonok részletesen foglalkoznak a „kosarazási joggal" *(Hordenrecht)*.[74]

[70] Az alaprajzformákra lásd a 69. jegyzetben felsorolt tanulmányokat.

[71] A Székelyföldön akár egy kosár van 3 részre osztva, akár 3 külön kerítés van, akár fejőnyáj és meddőnyáj vagy fejőnyáj és fejésre szolgáló kosár van összekapcsolva, az egyes részek megnevezése következetes: 1. a meddőnyáj kosara vagy egy kosárból elkerített része: *meddőkosár*; 2. a fejőnyáj kosara vagy egy kosárból a fejőnyáj részére elkerített rész: *fejőkosár*; 3. a külön fejőakol vagy a kosárnak *az* az elkerített része, amelyből a juhok a fejőlyukakon kibújnak: *isztringa, isztronga, iszronga, eszterunga, eszterenga, esztrunga*. (Saját gyűjtés, 1956.) Bálványosváralján az egész kosár *juhkosár* vagy *isztrunga*, az a rész, amelyből a fejők fejésnél kibújnak: *fejő isztrunga*, amely osztatban hálnak: *nagy isztrunga*; megfelel a székely *fejőkosár*nak. (K. Kovács L. i. h. I. tábla.) Kalotaszegen a *berbécskosár* egyosztatú, a fejőnyáj kosara két részre oszlik, a nagyobb osztat *nagy kosár*, a kisebb *kis kosár*, az a lésza, amelyen a fejőlyukak vannak: *sztrunga* vagy *esztringa*. (Kós i. h. 15.) Szlovákiában az építmény egésze *košiar*, keleti részen *košar*, a fejésre szolgáló elkerített rész (= székely *isztringa* stb.): *stronga, strunga* vagy *honelňica, holelňica, holejňica* (vö. szlovák *honiť* „hajtani"; ti. az esztrengahajtó [szlovákul *honelňik*] ebből hajtja a fejésre a juhokat). A *strunga* Szlovákiában többfelé fejőlyukat vagy fejőlészát jelent. A többi rekesztéknek általában nincs speciális neve, hanem megtartja a *košiar* nevet vagy *košiar pre jahence*-szerű szószerkezetekkel fejezik ki, hogy milyen nyáj számára szolgál. (Saját gyűjtés, 1957.) Morva-szlovák területen a fejőrekeszték neve *honenica, hoňárna, nahaňka, holadnica*, a fejőnyáj kosárrésze Morva Valašskon *dojárna*. (Stika i. h. 66.) *Strunga*nak itt csak a fejőlyukat nevezik (Uő, uo.). Lengyel Sziléziában a *koszor* fejésre szolgáló osztata *goniarka* (vö. lengyel *gonić* „hajtani") vagy *hólanica*, az a kerítésrész, amin a fejőlyukak vannak *stronga* vagy *strunga*. (Kopczyńska—Jaworska i. h. 271.)

[72] Wildhaber: *Aufsätze über Schäfer und Schafzucht*. SAfVk 1955. 139. (A kosarazás prähistorikus időkig visszanyúló megállapítást, mint Hilmer Stigum kutatásának eredményét közli Wildhaber.)

[73] *Über Schäfer und Schafzucht*. Aus den Beständen des Archivs für westfälische Volkskunde zusammengestellt von *Martha* Bringemeier. Münster (Westf.) 1954. 92. Alaprajz és lészák rajza 94. l.

[74] *Encyclopedisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Gewerbe* herausgegeben von H. A. Pierer. 9. kötet. Altenburg, 1828. Lásd *Hordenrecht* címszót. A kosarazás a XIX. század elején is jelentős lehetett német területen, amit bizonyítani látszik, hogy e lexikon számos címszó alatt tárgyalja részleteit pl. *Horden, Hordendünger, Hordenschlag* „kosarazás" stb. (635. l.).

Újabb leírásokat ismerek Thüringia területéről[75] — ahol a paraszti földművelésben ma is komoly gazdasági tényező — Wesztfáliából,[76] Svájcból.[77] Megvan és főleg megvolt a kosarazás a skandináv államokban, így Norvégiában.[78] Csehországban a XVI. században elterjedt volt a kosarazás *rouhování* vagy *firch* (vö. német *Pferch*) néven. A kosarat *rouh*-nak és *stavadla*nak nevezték.[79]

2. A magyar Alföldön nincs gyakorlatban a kosarazás, s történeti adataink sincsenek arra, hogy régebb lett volna. *Kosár* néven azonban az Alföld keleti részén is neveztek pásztorépítményt, mégpedig, úgy látszik, itt maradt fenn a szó a legarchaikusabb formához asszociáltan. Az Alföld tiszántúli részén a kisméretű kerek nádkarámokat nevezték *kosár*nak.[80] Ezek tehát nem mozgó, hanem helyhezkötött pásztorépítmények voltak. Mint Györffy István írja, a *kosár* megnevezést, csak a kisméretű nádkarámokra vonatkozott, ha nagyobb volt, akkor már *karám*nak nevezték. *Kosár* volt a neve a nádszárnyékok visszakunkorodó végének, amely egy kis kerek karámot alkotott.[81] A karámok és szárnyékok pedig olyan korcolt nádfalazatból állottak, amelyet a népi szóhasználat szintén a fonott, geflecht fogalmi kategóriához kapcsol, amit tisztán mutat, hogy a halászat népi terminológiájában nemcsak a vesszőfonatú, hanem a nádból készített vejsze-falakat is *lészá*nak nevezik, ezek pedig lényegében ugyanolyan korcolt nádfalazatok, mint a nádkarámok. A fogalmi asszociációkra utal, hogy Lónyán a vejsze terelőfalát is *szárnyék*nak nevezik,[82] a Nagykunságon pedig a földművesek által, használt szélvédő nádfalazatot *lészá*nak hívják, aminek a Hajdúságon — a szárnyékkal együtt — *karám* a neve[83]. Ezekben az esetekben a tárgyak hasonlóságán alapuló névátvitellel van dolgunk. Hogy a morfológiai képzetek játszanak itt döntő szerepet, világosan mutatja, hogy a kerek nádkarámokat a Sárréten *kosárkarám*nak nevezik,[84] a Hortobágyon pedig a *kosár* és a *kosárkarám* szó egyaránt használatos volt.[85] Ma már a *kosár*, *kosárkarám* szót nem használják az alföldi pásztorok, Györffy idején is csak öreg pásztorok emlékeztek a kosarakra. Kosár nevű helynevek, és az egykori kosarak helyén még felismerhető kerek árkolások emlékeztetnek egykori szélesebb elterjedésére.[86] Az alföldi *kosár* nevű pásztorépítmények vizsgálata mindenesetre megerősíti azt a feltevést, hogy *kosár*-nak eredetileg helyhezkötött, kerek fonott karámokat neveztek. A Györffy által említett „kerek árkolásokról" önkénytelenül a *kosár* szó egyik legrégibb magyar adata idéződik fel: 1525. évi oklevélben szerepel: „de quodam circumvallatione vulgo *kosar* nominata".[87]

[75] Waltenkirch W.: *Die genossenschaftliche Schafhaltung*. Berlin, 1953. 14.
[76] Lásd 73. lábjegyzetet!
[77] Weiss Richard: *Das Alpwesen Graubündens*. Erlenbach-Zürich, 1941. 80—81.
[78] Wildhaber i. h. 139.
[79] Štika i. h. 69. l., 24. jegyzet.
[80] Györffy István: *Pásztorépítkezés a magyar Alföldön*. (Magyar falu magyar ház. Budapest, é. n.) 184.
[81] Györffy i. m. 183. l. és uo. 71. ábra.
[82] Babus Jolán: *A lónyai vizek néprajza*. NK IV (1959) 3. sz. 104.
[83] Hófer Tamás: *Hajdúböszörményi földművesek karámja*. Ethn. LXVII (1956) 483 kk.
[84] Szűcs Sándor: *A nagysárréti juhászat*. Debreceni Szemle XI (1937) 168. Uo. a *kosárkarám* leírása.
[85] Ecsedi István: *A Hortobágy puszta és élete*. Debrecen, 1914. 107—108. A leírás mellett alaprajzot is közöl.
[86] Györffy i. m. 184.
[87] Idézi Belényesy Márta [NÉ XXXVIII (1956) 41].

A *kosár* nevű pásztorépítmények 1. és 2. típusára vonatkozóan elfogadhatjuk tehát Györffy István összefoglaló megállapítását: „A kosarak kerek, tetőnélküli sövényvessző vagy nádfalazatok. Az Alföldön többnyire nádból rakják, a felföldi tót parasztok vesszőből fonták, úgyhogy tényleg a kosárhoz hasonlít. Az oláhok is vesszőből készítik... A tulajdonképpeni kosár egyéves pásztorépítmény. Az ország hegyvidékein lécekből, dorongokból, deszkából készült, szétszedhető és másutt könnyen összerakható esztrengákat, aklokat szintén kosárnak nevezik, a vele való talajjavítást kosarazásnak. Az eredeti kosár azonban fonott vagy nád falú és nem szállítható."[88]

3. Az alföldi kosarak ismerete segít bennünket a *kosár*nak nevezett egyéb pásztorépítmény-típusok tárgytörténeti elhelyezésében is. Bár a további típusokról nagyon keveset tudunk, szórványos adatokból annyi kiviláglik, hogy szerb—horvát, bolgár és orosz területen h e l y h e z k ö t ö t t, részben vagy egészben f e d e t t karámokat, ólakat is *kosár*nak neveznek.[89] Ezek szintén vagy nád- vagy sövényfalazatúak. Hogy fedett építményeket is *kosár*nak neveznek, az sem jelentéstani, se tárgytörténeti származtatás szempontjából nem jelent nehézséget. Jelentéstanilag azért nem, mert pl. kukoricakast is neveznek kosárnak (román nyelvben, *coşar*), tárgytörténetileg pedig Bátky Zsigmond fejtett ki pontosan illő analógiát: a magyar *ól* ma általánosan fedett építmény, de eredetileg az *ól* fedetlen akol volt s csak a későbbi fejlődés során, fokozatosan vált fedetté. De a Bátky-féle tárgytörténeti áttekintés más szempontú tanulságot is nyújt, azt ti., hogy bár az *istálló* szó nyugati, német vagy olasz átvétel, maga a magyar istálló *(ól)* tárgytörténetileg helyi kialakulás során jött létre. Ez pedig annak a látszólagos ellentmondásnak is feloldását jelenti, hogy, bár a részekre szétszedhető, trágyázó akol, mint tárgy egész Európában elterjedt pásztorépítmény; a kelet-európai kialakulását mégis autark módon vezettük le. Ezzel a kívülről jövő hatások lehetőségét nem zártuk ki. Ellenkezőleg; a Kelet-Európán kívüli területek példáinak ösztönző hatását magunk is valószínűnek tartjuk.

Földes László

KOSÁR (КОРЗИНА) В СМЫСЛЕ «ХЛЕВ, ЗАГОН; Hürde, Stall von Flechtwerk.»

Очерк занимается весьма важным, в Восточной Европе, пастушеским выражением и постройками, обозначенными этим выражением. Само слово широко распространено в Восточной Европе: по болгарски: *кошара, кошяра;* в сербо-кроатском: *košara;* румынском: *coşar, coşer;* венгерском: *kosár;* украинском: *кошára;* русском областном: *кошара;* словацком: *košiar, košar;* морвско-словацком: *košár;* польском областном: *koszar, koszor;* оно обозначает разного рода передвижный и непередвижный загон. Происхождение слова до сих пор не было выяснено. Часть исследователей связала его со славянским словом *кош,* к ним присоединился и *Д. Кранялл* но *каким образом* форма *кошара* и т. п. образовались из слова *кош,* это осталось неизвестным. Другая же часть исследова-

[88] Györffy i. m. 183—184.

[89] Egy Altáj-hegység környéki orosz katonától való gyűjtésem (1959) szerint *кошара* néven részben fedett nád vagy vessző fonatú juhkarámok lakóhelyén ismeretesek. Szerb—horvát területről *кошара* nevű építményről egyetlen tárgyi leírást ismerek, a Bánátból. Itt a *кошара* részben vagy egészen fedett, oldalai vesszőfonatúak. (Николић Рајко: *Рад ово стоке код банатских Хера.* Különlenyomat a *Банатске Хере* c. kötetből. Novi Sad, 1958. 105 kk.)

[90] Bátky Zsigmond: *A magyar istálló (ól) eredetéhez.* Népünk és Nyelvünk IV (1932) 1—6.

телей считала, что оно происходит из заимствованного с румынского слова *caşarie* «место, где обрабатывается сыр». Среди них, такого мнения был и профессор Иштван *книежа* и до него много знаменитых языковедов. Однако, Книежа считал вопрос неразрешенным и ясно начертил пути разрешения. По его мнению, если предполагаем, что слово *kosara* происходит из славянского *кош* (корзина), 1. нужно найти суффикс *-ара*, который подходит и с функциональной точки зрения, 2. происхождение должно быть подтверждено и семантически, 3. и оно должно соответствовать явлениям географического распространения обоих слов.

Автор настоящей статьи приходит к заключению, что данное слово происходит действительно со славянского слова *кош*, что можно доказать и с языковедческой и с этнографической сторон.

I. глава. Языковедческая часть.

1. Проблематический суффикс *-ара* существует, с соответствующей функцией, в сербо-кроатском. Одна из функций этого суффикса — указывать на материю, но и в то же время на форму обозначенного предмета. Напр.: *dáska* „Brett" — *dàščara* „Bretterhütte"; *bŕvno* „Balken" — *bŕvnara* „Blockhaus" (СМ: *T. Maretić: Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga knjizevnog jezika*. 2. Auflage. Zagreb, 1931, S. 264.). Таким же образом образовано из слова *кош* (корзина) *кошара*. Образование этого слова можно определить и по времени в известных пределах: в письменности оно встречается впервые в XIV в., распространение же славян на Балкане датируется с VI в. н. э.

2. Образование значения слова как «хлев, загон» обясняется безупречно и семантически. В словах *кошар, кошара* и т. п. везде, с Богларии до Моравии преобладает значение плетеного сооружения. Даже короткие словарные определения, в большинстве случаев, ссылаются на это. В виде аналогии автор приводит в пример славянское слово *леса* и венгерское слово *cserény*, общее значение которых Flechtwerk, но в частности обозначают пастушеские сооружения так же как и немецкое слово *Hürde*. В виде другой аналогии он ссылается на немецкое слово *Korb* которое обозначает также и разные плетеные сооружения, (в Баварии напр.) но значение варианта *Körbe* было в XVIII в. «Zaun, Hürde» (см. *Grimm* Jacob und Wilhelm: Dt. Wb. V. Bd. 1873, S. 1799—1805).

3. Что касается географического распространения слова, обращаем внимание лишь на то, что слова *кошар, кошара* и т. п. в смысле «Hürde, Stall von Flechtwerk» употребляются особенно в северной части Балкана и в карпатских краях. Так напр. на Севере, распространение его точно следит по линии Карпат в польских, чешских и моравских территориях, вне же Карпат оно неизвестно. В территории венгерского языка оно употребляется также в краях прилегающих к Карпатам как в Трансильвании, в восточной части большой венгерской низменности и в Северо-Восточной гористой области. Известно, что балканское пастушество имело большое влияние на карпатское пастушество. О многочисленных, еще существующих в карпатском пастушестве, элементах можно доказать балканское происхождение.

Во второй части статьи автор описывает пастушеские сооружения, названные *кошар, кошара* и доказывает методами истории материальной культуры, что первоначально они были плетеные загоны, непередвижные, на круглом или овальном плане. Анализ их формы убедительно доказывает, что лишь в последствии стали они отчасти передвижными и разбираемыми. В сути дела образовалось три основных типа:

1. как правило разбираемый на части, непокрытый, перевозимый хлев, который перемещается все дальше и дальше, чтобы менять ночное размещение стада и тем самым обеспечить регулярное удобрение почвы. Этот способ удобрения выражается словом, образованным из названия сооружения, по-венгерски: *kosarazás*, по-словацки: *košarovať*, по-польски *koszarować*, по-украински: *кошарити* и т. п.

2. На Большой Венгерской Низменности слово *kosár* обозначало небольшого размера круглый, плетенный из тростника, непередвижный загон. В наши дни это слово уже исчезает. Эти камышевые стены народ причиляет также к категории плетеных вещей, что отражается также и в употреблении слова.

3. В третьем варианте слово обозначает хлевы непередвижные, покрытые, но изготовленные плетейной техникой (измеются примеры с территорий сербо-кроатской, болгарской и русской). Наконец автор указывает на то, что удобрение при помощи кошар (Hürde) является общим по всей Европе, но это все же не исключает происхождение как и слова так и предмета, в Восточной Европе, из *кош*. Мы этим не отрицаем, а даже считаем вероятным, положительное влияние извне.

UNG. *KOSÁR* „HÜRDE, STALL VON FLECHTWERK"

Der Aufsatz beschäftigt sich mit einem wichtigen Fachausdruck des osteuropäischen Hirtenwesens sowie mit den damit bezeichneten Hirtenbauten. Das Wort selbst ist in Osteuropa äußerst verbreitet: bulgarisch *кошáра, кошяра*; serbokroatisch *kòšara*; rumänisch *coşar, coşer*; ungarisch *kosár, kasár*; ukrainisch und russisch als Dialektform *кошáра* slovakisch *košiar, košar*; mährisch—slovakisch *košár*; polnisch als Dialektform *koszar, koszor* — und bedeutet 'Hürde, Stall von Flechtwerk, verschiedene Arten von beweglichen und nichtbeweglichen Pferchen'. Der Ursprung des Wortes war bisher nicht klargestellt. Nach manchen Forschern sollte das Wort mit dem slavischem *кошъ* zusammenhängen, so unter anderen auch nach D. Çrânjăla; wie aber die Form, *košara* usw. aus dem Wort *koš* zustande kam, blieb unerklärt. Eine andere Gruppe der Forscher hielt das Wort für eine Übernahme der rumänischen Form *caşarie*, Raum' wo der Käse, bereitet wird; ‚?Käserei'; so Professor István Kniezsa wie auch früher andere namhafte Sprachforscher. Kniezsa betrachtete aber die Frage nicht als abgeschlossen und bestimmte deutlich den Weg ihrer Lösung. Demzufolge ist wenn man das Wort *košara* ‚Hürde' aus dem slavischen koš ‚Korb' ableitet:

1. eine Ableitungssilbe *-ara* zu finden, welche dabei auch die entsprechende Funktion hat;
2. das Herleiten auch semasiologisch begründen;
3. hat die Ableitung der geographischen Verbreitung der zwei Wörter zu entsprechen.

Der Verfasser des Aufsatzes gawann durch seine Forschungen die Überzeugung, daß das Wort in der Tat aus dem slavischem *koš* stammt und daß man diese Abstammung linguistisch, wie auch sachvolkskundlich begründen kann.

1. Das problematische Suffix *=ara* mit der entsprechenden Funktion haben wir im Serbokroatischen gefunden. Die serbokroatische Ableitungssilbe *=ara* bezeichnet in der einen Funktion den Stoff, woraus der fragliche Gegenstand verfertigt wird, weist aber auch auf seine Form hin. So z. B. *dáska* ‚Brett' — *dàščara* ‚Bretterhütte'; *bŕvno* ‚Balken' — *bŕvnara* ‚Blockhaus' (s. T. Maretić: Grammatika i stilistika hrvatskoga ili sprskoga književnog jezika. 2. Auflage. Zagreb 1931. S. 264.). Eine ähnliche Bildung findet auch im Falle *kȍš* ‚Korb' — *kòšara* ‚Hürde, Stall von Flechtwerk' statt. Die Bildungsform beschränkt sich auf eine bestimmte Zeitspanne; ihr frühestes Vorkommen dokumentieren Angaben aus dem XIV. Jahrhundert; die Slawen durften sich aber auf der Balkanhalbinsel wohl im VI. Jahrhundert angesiedelt haben.

2. Semasiologisch ist das Herleiten ‚Korb' > ‚Hürde, Stall von Flechtwerk' tadellos. In der Bedeutung des Wortes *košár, košara* herscht von Bulgarien bis zur Mährischen Walachei das Moment vor, daß es sich da um geflochtene Bauten hendelt. Selbst die kurzen Definitionen der Wörterbücher verweisen in den meisten Fällen auf diesen Umstand. Der Verfasser führt als Analogie das slawische Wort *lesa* und das Ungarische *cserény* an, welche im allgemeinen ‚Flechtwerk' bedeuten, aber, wie auch das deutsche Wort *Hürde*, zugleich speziell auch zur Bezeichnung von Hirtenbauten dienen. Ähnlicher Weise beruft er sich auf das deutsche Wort *Korb* als Analogie, mit dem ebenfalls auch verschiedene geflochtene Bauten bezeichnet wurden (so z. B. in Bayern); die Form *Körbe* bedeutete aber im XVIII. Jahrhundert auch ‚Zaun, Hürde' (S. Jacob und Wilhelm Grimm: Dt. Wb. V. Bd. 1873. S. 1799—1805.).

3. Was die geographische Verbreitung des Wortes betrifft, wollen wir an dieser Stelle nur darauf aufmerksam machen, daß die Wörter *košara, košar* überwiegend auf der nördlichen Hälfte der Balkanhalbinsel und im Karpatengebiet gebräuchlich sind. So folgt das Wort im Norden genau dem Zug der Karpaten; in den außerkarpatischen Gebieten von Polen, Mähren und Böhmen kommt es aber nicht vor. Auch im ungarischen Sprachgebiet ist es nur in den an die Karpaten grenzenden Landesteilen, in Siebenbürgen, im östlichen Teil der Ungarischen Tiefebene und im nordöstlichen Hochland gebräuchlich. Das Hirtenwesen des Karpatengebietes wurde aber durch das des Balkans tief beeinflußt, dieses prägte ihm seinen eigenartigen Charakter auf. Die balkanische Herkunft unzähliger Elemente des karpatischen Hirtenwesens ist auch wissenschaftlich nachweisbar.

Der zweite Teil des Aufsatzes macht uns mit den *košara, košar* genannten Hirtenbauten sachlich bekannt und weist sachgeschichtlich nach, daß diese in ihrer ursprünglichen Form ortsgebundene geflochtene Hürden von rundem oder ovalem Grundriß waren. Ihre Formanalyse bestätigt auf überzeugende Weise, daß ein Teil von diesen ihren beweglichen und zerlegbaren Charakter erst später erhielten. Im Wesentlichen kamen drei Hauptformen zustande:

1. Im allgemeinen sind die Bauten zerlegbare, unbedeckte, transportable Hürden-

Durch ihre Weiterbeförderung werden die Schlafplätze der Herde verändert und somit wird die planmäßige Düngung des Bodens gesichert. Diese Art der Düngung wird mit einem aus dem Namen des Baues gebildeten Wort bezeichnet: ungarisch *kosarazás* — ‚pferchen'; slowakisch *košarovať* polnisch *koszarować* ukrainisch *кошарити* — ‚horden. ‚pferchen' usw.

2. Auf der Ungarischen Tiefebene bedeutet *kosár* eine ortsgebundene, runde Rohrhürde von kleineren Dimensionen; heute ist das Wort bereits fast gänzlich ausgestorben. Nach der Betrachtungsweise des Volkes gehören auch diese Rohrwände zur Begriffskategorie des Gefleichtes und das spiegelt sich auch im Wortgebrauch.

3. Man bezeichnet mit dem Wort auch eine dritte Form der geflochtenen Hirtenbauten: den bedeckten, aber mit der Flechttechnik verfertigten Stall, dessen Beispiele wir aus serbo-kroatischen, bulgarischen und russischen Gebieten kennen.

Zum Schluß betont der Verfasser, daß die Düngung mit der Hilfe von Hürden als Verfahren in ganz Europa allgemein bekannt ist. Das schließ aber keineswegs die Zurückführung sowohl des Wortes wie auch des Gegenstandes in Osteuropa auf *koš* „Korb" aus. Die stimulierenden Wirkungen von außenher werden demnach nicht in Abrede gestellt, sondern sogar für wahrscheinlich gehalten.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Uráli párhuzamok táltosaink „felesleges csont" képzetéhez

A magyar etnikum egész területén a táltos egyik jellemző vonásának tartják a fölös számú csont (pl. három sor fog, hat ujj) meglétét. Kutatásaink eredményeképpen megállapíthattuk, hogy ez a képzet a magyar hitvilág ősi, honfoglalás előtti rétegéhez tartozik s mint ilyen, etnikus sajátosságunk. A bizonyítás folyamán igyekeztünk megfelelő párhuzamokat állítani a sámánhitű népek képzetköréből. Amíg a sámán fog komplexusára sikerült uráli (mégpedig osztják, finn és lapp), valamint altaji (pl. kumandin) példákat is kimutatni, addig a sámán ujj képzetére csak altaji (jakut és udehe) megfelelőket találtunk.[1] Az uráli népek közül a nganaszánoknál (tavgi szamojédeknél) szó esik ugyan a fölös csontról — Djuhadie sámán elbeszélésében —, de nincs pontosan meghatározva, hogy milyen testrész is az: „Nekünk sámánoknak — úgy látszik — néhány fölös számú csontunk és izmunk van. Nálam három ilyen fölös számú rész mutatkozott: két izom és egy csont."[2]

Az egykori magyar sámánhit különböző történeti rétegeinek a szempontjából, amelyek feltárását a soron következő feladatok egyikeként tűztük magunk elé, jelentős kérdés, hogy a sámán ujj képzet vajon valóban ismeretlen-e az uráli népek körében. Ebben az esetben szóban forgó hiedelmünket ui. feltehetően török eredetűnek kellene tekintenünk, s aligha lehetne szó arról, hogy a táltos fog mellett a táltos ujj is beletartozott már népi műveltségünk finnugor alaprétegébe.

A leningrádi múzeumok sámánhittel kapcsolatos gyűjteményeinek tanulmányozása során két múzeumban is találtunk olyan tárgyat, amely azt bizonyítja, hogy a sámán ujj képzete, vagyis a sámán hat vagy hét ujja nem volt ismeretlen az uráli népek körében sem.

Az Állami Néprajzi Múzeum[3] szibériai gyűjteménye a 729—121 lelt. szám alatt egy sámánruháról való fémfüggőt őriz. A leírás szerint „hat ujjhoz hasonló bádoglap" (1. kép). Tehát pontosan olyan jellegű, mint az a jakut tárgy, amely a hamburgi Museum für Völkerkunde tulajdona, s amit G. Nioradze már publikált.[4] Jelentése is nyilvánvalóan azonos: a sámán csontjait takarja, hogy megóvja azokat. S mivel a tárgy hat ujjat „takart", követ-

1. kép. Hat ujjú kézfejet ábrázoló nyenyec sámánköpenyfüggő. Jeniszej torkolata (GME 729—212)

[1] Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest 1958, 135—9.
[2] Lehtisalo, T.: *Der Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen.* JSFOu XLVIII (1937). 11.
[3] Государственный Музей Этнографии Народов СССР.
[4] Nioradze, G.: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart 1925, 68.

2. kép. Hat ujjú nyenyec sámánkesztyű (külső oldal). Bolsaja Zemlja (MAE 1. 139—25)

kezésképpen a hiedelem a sámánnak hat ujjat tulajdonított.

A szóban forgó tárgy etnikai hovatartozását a leningrádi múzeum leltárkönyve nem adja meg, csak annyit közöl, hogy P. Ostrovskikh gyűjtötte a Jeniszej mentén, Karaul'nyj telep közelében, tehát a folyó torkolatának jobb partján. Ez a terület viszont az enyecek (jeniszeji szamojédek) lakóhelye, tehát a hat ujjú sámánköpeny függőt enyec sámán használhatta.

Az uráli sámán ujj képzet szempontjából fontos másik tárgyat a leningrádi Embertani és Néprajzi Múzeum[5] szibériai osztálya őrzi (lelt. szám 1.139—25). A Bol'šaja Zemlja tundrán lakó nyenyeceknél (jurák szamojédeknél) gyűjtötte 1907-ben A. M. Sumarokov. Idézzük a múzeumi leírást: „Тадыбе — оба *(tadeba ηoba)*: hét ujjú sámán kesztyű vörös, fekete, zöld és sárga szövetből. A kézelőhöz réz láncot varrtak, amelynek másik végéhez kis irha zacskót erősítettek, valamilyen talizmán számára. Ha a sámán felhúzza a kesztyűt, megfoghatja a tüzes rőzsét és az izzó vasat." A nyenyec sámán kesztyű (2. kép) tenyér felőli oldalán van a hetedik ujj, a hüvelykujj számára (3. kép).

A bemutatott enyec és nyenyec adat alapján kétségtelen, hogy a szamojéd népek körében is élt a sámán ujj képzete. Az enyec sámán hat ujjú köpeny függője és a nyenyec sámán hét ujjú kesztyűje nemcsak azért értékes, mert megvilágítja a nganaszánok körében feljegyzett hiányos adatot, hanem azért is, mert bizonyítja, hogy a sámán ujj képzete a szamojédeknél etnikus jelenség. Sőt az enyec és nyenyec előfordulás alapján az is feltehető, hogy igen ősi szamojéd képzettel van dolgunk.

Mindenekelőtt arra kell rámutatnunk, hogy a szamojéd népek kultúrájában éles kettősség tapasztalható: határozottan elválik az északi szamojédek (vagyis az enyecek, nyenyecek és nganaszánok) kultúrája a déli szamojédekétől (azaz a szelkupokétől).[6]

Az utóbbiaké ugyanis erős paleoázsiai, mégpedig ket (jeniszeji osztják) hatásokat mutat. G. N. Prokof'ev megfigyelései szerint nem kivétel ez alól a szelkupok (osztják szamojédek) sámánhite sem: „Az

3. kép. Hat ujjú nyenyec sámánkesztyű (belső oldal). Bolsaja Zemlja (MAE 1. 139—25)

[5] Музей Антропологии и Этнографии.
[6] *Долгих*, Б. О.: *Происхождение нганасанов*. ТрИЭ XVIII (1952), 6

osztják szamojéd sámán köpenye — mondhatni — semmiben sem különbözik a jeniszejiétől (kettől). Ez ugyanaz a sámánköpeny, amely formájával hasonlít a madárra. Minden vasrészt a hátára helyeznek, éppen úgy, mint a ketek köpenyére. Előre melltakarót ölt, amit osztják szamojédül úgy neveznek: *kutan*, s ami egybevág a ket *kútn* szóval. Mindazok a vasból való részek, amelyek a köpenyen, a melltakarón és a lábbelin találhatók, formájukban teljesen azonosak a ketek viseletén levő megfelelő darabokkal. Pontosan így van ez a sámánkoronával, a felső végén három felé ágazó sámánbottal, és a gyík alakkal díszített dobverővel is; mindezek teljesen azonosak a ketek sámánviseletének megfelelő objektumaival."[7] Prokof'ev megállapításaihoz kutatásaink alapján hozzá tehetjük, hogy a szelkup dobok is a ket dobok átvételei.

A szelkupok tehát nem az eredeti szamojéd samanizmust képviselik. Vegyük ehhez még figyelembe B. O. Dolgikh eredményeit, amelyek szerint a nganaszánok kultúrája általában megőrizte a szamojéd sajátosságokat, azonban éppen samanizmusuk „nem szamojéd jellegű".[8] Például „a sámándob a sámánok többségénél aszimmetrikus-ovális, a dolgánhoz hasonló; a dobverő meghajlított lemez, fogantyúján figurális ábrázolással, tehát ugyancsak dolgán típusú."[9] Dolgikh megállapítását is kiegészíthetjük: a nganaszán sámánköpeny is dolgán jellegű. A nganaszánok sámánhite tehát dolgán (vagyis eljakutosodott evenki) hatás alá került.

Ha viszont a négy szamojéd népcsoport közül a szelkup samanizmus ket, a nganaszán pedig dolgán típusúvá vált, és csak az enyec meg a nyenyec samanizmus őrizte meg az eredeti szamojéd sajátosságokat, akkor a sámán ujjra vonatkozó enyec és nyenyec adatok súlya megnő, hiszen éppen ez a két nép képviseli az eredeti szamojéd sámánhitet. Ezek alapján már feltehető, hogy az enyec és a nyenyec képzetben esetleg ős szamojéd jelenség őrződött meg. S ha ez valóban így van, akkor táltos ujj hiedelmünk aligha török közvetítéssel került a magyar népi műveltségbe.

DIÓSZEGI VILMOS

Grúz hiedelmek és babonás történetek

1957. június 15—16-án, Alexandre VACSEISVILI kandidátus barátommal a kahetiai Kakabeti faluba (Tbiliszitől mintegy 50 km keletre) tettünk kirándulást, hogy megfigyeljünk egy vallásos jellegű népi ünnepet. Ennek az ünnepnek a leírása mellett alkalmam nyílott egyéb etnográfiai megfigyelésekre és feljegyzésekre is. Többek közt házigazdánktól, az akkor 70 éves Sasa MEURNISVILITŐL érdekes folklór-szövegeket jegyeztem fel. Adatközlőm szívélyes házigazda volt, egyszersmind kitűnő ismerője a régi grúz hiedelemvilágnak. Ügyes elbeszélőnek is bizonyult, annál inkább sajnálhattam, hogy a gyűjtésre rendelkezésemre álló idő igen rövid volt.

Amikor Sasa MEURNISVILI tudásából, akkori utazási naplóm alapján közlöm a következő hiedelemtörténeteket, hangsúlyoznom kell, hogy ezek a feljegyzés idején már csak csökevényként éltek; a falu fejlett szocialista gazdálkodása semmiféle alapot sem biztosít már a továbbélésükre. Adatközlőm ugyan számtalan hasonló történetet őrzött meg emlékezetében, sőt, mint magatartásából, kijelentéseiből következtethettem, hitte is az elmondottak valódiságát, mindezt azonban életkora, individuálpszichikai okok értelmezik, semmiképpen sem jellemzők arra a társadalomra, amelynek tagja. Tudásának, repertoárjának közösségi megjelenítésére már nincs alkalma, mert nem lehet hitele.

Közlésem tehát nem a mai grúz etnográfiai valóságból merít. A közlést az indokolja, hogy az efféle történetek, amelyek visszhangja a grúz folklór számos műfajában felfedezhető — sajnos igen kevéssé ismertek. Fontos forrásanyag természetesen a grúz népi világnézet fejlődéstörténetének feltárásában is; továbbá meghatározott szerepet játszhatnak e sajátos folklór-műfaj általános történeti vizsgálatában.

[8] *Прокофьев*, Г. Н.: *Остяко-самоеды Туруханского края*. Этнография; 1928, № 2, 102
[7] *Долгих*, Б. О. 1952, 9.
[9] *Долгих*, Б. О. 1952, 8.

I.

koriant ožaxši aris činḳa.[1] *Korians ezaxian sonḳas mamas. is ožaxs korivit daṭrialebdao, amiṭom ezaxodnen. sonḳa modioda urmit. gamoiara teletis eḳlesiastan. eklesiidan moesma xma ḳacisa. — sonḳa momicadeo! is akedan gamouzaxa. gaačera uremi da daucada. movida ḳaci. elaparakeba, arapers pasuxobs. ḳidev elaparaḳeba, ar pasuxobs. gauknia saxre dasaṛṭqamad da činḳa gakra. modis urmit. zis çin. gaixeda da uḳan zis činḳa, gauknis žoxi da gakra. ase ganmeorda ramdenimežer. movida saxlis ḳarebtan da mainc ak aris činḳa. misi ezoši časvlamde is čažda saxlši. axla ḳi ipikra man: daviɣupeo! ožaxši daibuda col-kmari činḳam. roca ɣamit sačmels čamdnen da cvebodnen, činḳebi dgebodnen da isev aḳetebdnen am sakmes. iqo xmauri. sašinelebaši iqo ožaxi. roca cecxls daantebdnen movidnen činḳebi da sul gadakekavdnen. ase iqo sašinelebaši es ožaxi. aman gamoicvia mteli ožaxis šemdegi ubedureba. sonḳa bunebrivi sikvdilit moḳvda. mati rzali gagižda. is kali ambobda: — roca davdivar, mezaxiano, anuška, anuška! es rzali morča. sonḳas deda moḳvda. gaubedurebuli ožaxia. važi omši daeɣupa. sami kališvili hqavt, samives čleki akvt.*

A Korian családban *csinka* van. Így bíviák Szonka apját. Szerencsétlen család, azért nevezik így őket. Szonka egyszer szekéren ment, útja a teletii templomnál vezetett. A templomból rákiáltottak: Szonka várj meg! Szonka megállt és várt. Egy ember jött hozzá. Beszélt neki, az ismeretlen semmit se válaszolt. Többször egymás után. Odacsapott az ostorral, az ember eltűnt. Kis idő múlva hátranéz, a csinka megint ott van a szekéren. Odacsap az ostorral: eltűnik. Mikor házukhoz ért, a csinka is ott volt. — Elvesztem! — gondolta Szonka. — Csinka házaspár szállta meg a házat. Amikor a család megvacsorázott és lefeküdt, felkeltek a csinkák és ők folytatták, nagy lármával, rettegésben tartották a családot. Ha tüzet gyújtottak, menten szétszórták. Szerencsétlenségbe sodorták őket a csinkák. Szonka meghalt, felesége megbolondult; mind azt beszélte: ha járok, nevemen szólítanak. Ő életben maradt, de Szonka anyja is meghalt. Egy fiú a háborúban esett el, három lányuk tüdőbajos. Így vált szerencsétlenné ez a család.[2]

II.

činḳa, ešmaḳi aris kali... saertod kalia, magram šeuzlia ḳacadac mogačvenos tavi. is gansakutrebit eṭaneba orsul kalebs da saertod gačirvebulebs. tavtan unda hkondes kals nažaxi, dana, xanžali da saertod rḳineuli. kva ešmaḳis mogonilia. ešmaḳi kalis agebuleba. tetri, gaçeçili tmebi, grzeli brčqalebi xelebze da pexebze. banžglebit daparuli da saertod sazarelia.

Csinka és *Esmaki* általában nő, de férfivé is változhat. Mindenféle bajt kever, kivált a terhes asszonyokat gyötri. Gyerekágya fejéhez baltát, kést, tőrt, vagy valami vas dolgot kell tenni ellene. A kő az Esmaki találmánya. Asszony az esmaki, kibontott szőke haja van, hosszú karmai kezén és lábán. Egész testét sző́r fedi és félelmes külsejű általában.

III.

kva ešmaḳis mogonilia. čemma kmarma tkva: dasanišni viqavi, 17 tu 18 çlisa. mivdiodi dis saxlši. gasavleli hkonda xevi. am xevši idga ḳaḳlis xeebi. bneli zaan. ik saertod mtvariani ɣamea. movida ešmaḳi,... upro činḳa. činḳas meṭi zegavlena akvs. momečvena ḳaṭad, zaɣlad, ḳaṭas esrola ḳenči. zaɣlad ikca, ševarda ḳaḳlebši da daiçqo sašineli kvis srola. ar mxvdebodao, gamizuzunebda šurebtan. paṭara kenčs ḳi ara, didi kvebs isruloda. gaikcu, daiçqo qvirili. gamocvivdnen, gasroles topi da ase aiçiles tavidan.

Férjem mondotta. Vőlegény voltam, 17, vagy 18 éves talán. Nővéremhez indultam, völgyön kellett átmennem, ahol diófák álltak. Nagyon sötét volt, pedig általában holdvilágos ott az éjszaka. Jött az esmaki...vagy csinka? — Csinkának nagyobb a hatalma. — Macska képében volt, kővel megdobtam. Akkor kutyává változott, beszaladt a diófák közé és rettenetes kőzáport zúdított rám. De nem talált, a kövek a fülem mellett zúgtak el. Nem kavicsokat hajigált, hatalmas tömböket. (A férjem) elfutott, kiabálni kezdett. Emberek jöttek, lövöldözni kezdtek. Így űzték el a csinkát.

IV.

meorežer šexvda movelizeebs. hkondat ḳalo, ikve hqavt cxvari. cevs nabad mosxmuli. axlos marnis nangrevia. im nangrevidan adga činḳa da izavis: — peikriant niko! šuaɣamisa. ertel, oržer da samžer. niko çamoxṭa topi aiɣo xelši. (daçqevlos ymertma misi saxeli! — Keresztet vet — mešinia.) daizaxa bičma: — ra iqos! vis mezavis?!

[1] A grúz szöveg átírásában a Grúz Tud. Akad. Nyelvtudományi Intézetében elfogadott hivatalos átírásrendszert alkalmaztuk.

[2] A fordítás, bár nem törekszik filológiai pontosságra, csaknem szószerinti.

topi isrola. gaçqda imis xma, ar aris, ayars dauzara da ayarca. gatenda dila, bizas utxra: — çuxel ro vnaxeo, ra iqavo? — bizam utxra: — es sul mudam agre izaxiso. hosa ase iqo. nu gešiniao, dapatronebuli gvqavso da ase gvezaxiso. činkás moveli-zebisatvis cudi araperi gauketebia.

A Movelidze családot is megszállta. Ezeknek szérűjük volt, ott tartották a juhot is. Niko őrizte őket, ott feküdt *burká*jába burkolózva. Nem messze présház romjai voltak. Onnan jött a csinka és nevén szólítja a fiút. Egyszer, kétszer, háromszor. Niko fölugrott: ki szólít?! (Átkozza meg isten a nevét, félek!) Puskát ragadott és odalőtt. A hang nem hallatszott többé. Reggel megkérdezte bácsiját: — mi volt ez a tegnap esti dolog? — Ez mindig így kiabál, ne félj. Megszállt minket és így kiabál. — De ez a csinka semmi rosszat se tett nekik.

V.

čemma babom iṭqoda, rom erti ešmaki kali gvqavda šemočenilio. tetri iqo, ise lamazio, rom araperi žobdao. tetri kali, tetri naçnavebi, didi prčxilebi hkondao (rogorc axla akvto...). rasac me vaketebdi, is qvelapers ukuyma aketebdao. raimes gavrecxdi, motxupnidao, dasvrils davtovebdi, garecxavdao. qvèlapers šebrunebit esmodao, araperši xels ar gvišlidao, xels gvicqobdao. vetqodit: — çqali daasxi! — dayvridao; dayvare! — daasxmadao.

Öregapám mesélte, hogy volt a családunkban egy esmaki. Nagyon szép volt, szőke fonatai voltak, nagy karmai (Mint ahogy most van...). Akármit csináltam, az mindent ellenkezőleg tett. Ha mostam, elmocskolta a tiszta ruhát; ha a szennyest otthagytam, kimosta. Nem ártott nekünk, csak mindent fordítva értett. Azt mondtuk: — vizet tölts! — Kidöntötte. — Öntsd ki! — megtöltötte.

VI.

pacxaant ivanes ezaxdnen. ualago alagas, xevši hkondat venaxi. hkondat ik ḳaḳlebi. am ḳacs daepatrona kali. im venaxši rom midis, xevši uvdeba is kali. (čemi unzoris sicocxlem, mamačemis nalaparakebs valaparakob, čemsas ki ara). ertžer, oržer, ramdenimežer... ḳaci šegulianda da ožaxze guli aicrua... col-švilze. dadis im kaltan im xevši. col-švili eubneba: sad mixval? dye saxlši xar da yame midixar? — zamtari, zapuli dadis ika. coli eubneba: — nu dadixaro! — ḳaci pasuxebs: — me ra vknao, gana marṭo šena xar, še oxero, šenao! — mere am kalma rom ečruba, ḳacma çaiqvana is ešmaki klais sanavavad. magram garda ḳldisa araperi iqovo. ezeba, ver ipova. mere utxra: — ra vici, ver vpoulob ḳarebsao. amayam çamovidet da mašin vipovio! — çamovidnen im yames, magram veraperi ipoves. kali ar gamoučndat. kalma ipikra: — ešmaki hqavs dapatronebulio! — daabes es ḳaci, gagižda. kàci qviroda: — gamišvito, mezaqiso! — bevri ecvales, magram mainc gagižda. šemdeg es ḳaci dadioda samatxovrad. iqo dagležili, dapletili aravin qurudyebas ar akcevda. Ase gatavda šeni mṭeri da dušmani!

Phachaanth Ivanénak hívták. Járatlan helyen volt szőlőjük, diófák álltak benne. Ezt az embert megrontotta egy asszony. Amikor a szőlőbe járt a férfi, ott találkozott vele. (Nem az én mondókámat mondom, apám mesélte volt!) A férfit elidegenítette családjától. Felesége megkérdezte: — Hová mégy? Nappal itthon vagy, éjszaka eljársz. Ne menj el! Azt feleli az ember: — Csak te vagy talán egyedül, te nyomorult?! De aztán, hogy az asszony veszekedett vele, magával vitte. Egy falon kívül mit se találtak, hiába kerestek. — Nem találom az ajtót — mondta az ember. Holnap eljövünk és megtalálom. Másnap se találták meg. Azt gondolta az asszony: — esmaki rontotta meg bizonyosan. — Lekötözték az embert, egyre kiabált: — Engedjetek, hív engem! Sokat kínlódott és megbolondult. Később koldus lett, toprongyosan járt, senkinek sem volt rá gondja. — Így járjanak ellenségeid!

közli: ISTVÁNOVITS MÁRTON

NÉPRAJZI HÍREK

Tanulmányutam a Grúz Szovjet Szocialista Köztársaságban (1955—1959)

I.

1955 őszén a Magyar Tudományos Akadémia II., Történet- és Társadalomtudományok Osztálya, valamint a Tudományos Minősítő Bizottság hároméves aspirantúrára küldött ki a Szovjetunióba. Kérésemre a Tbiliszii Állami Egyetem aspiránsa lettem, folklór-filológia szakon.

Nem térek ki részleteiben mindazokra a mozzanatokra, amelyek elhatározásomat motiválták, azonban bármilyen röviden is, említenem kell ORTUTAY Gyula professzor egyetemi előadásait és szemináriumait, amelyek közvetlenül az összehasonlító-történeti folklorisztika irányába terelték érdeklődésemet. Ennek megfelelően elsőrendű feladatomnak tekintettem a magyar népköltészet mellett valamely más nép folklórjának alapos megismerését, természetesen annak nyelvével együtt.

Folklorisztikai célkitűzéssel érkeztem tehát Grúziába, de az ott-tartózkodás évei során a messze földön híres grúz vendégszeretet élvezete, az ógrúz és szovjet-grúz kultúrával való megismerkedésem, a tudományos célok mellé mást is felsorakoztattak. Mindenekelőtt a grúz népnek és eredeti műveltségének szeretetét ébresztették bennem, ugyanakkor itthoni megismertetését kedves kötelességemmé tették. Mindannak, amit tapasztalhattam, megismerhettem a grúzok múltjáról, minden képzeletet fölülmúló, mai társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődésről — valóban nem nehéz propagátorává lenni.

Természetes, hogy a szorosabban értelmezett tudományos célok is újabb perspektívát, pontosabb megfogalmazást nyertek a helyszíni tanulmányozás lehetőségében.

Különös örömmel tölt el, hogy éppen ottlétem idején zajlottak le az SZKP XX. és XXI. történelmi jelentőségű kongresszusai, s így tanúja lehettem azoknak a változásoknak, amelyek a szovjet társadalmi élet minden területét áthatották, természetesen a grúz társadalom életét is. Valóban lenyűgöző látvány volt a felszabadult társadalmi erőknek az az eposzba illő lendülete, amelynek eredményeit ma már mindannyian szemlélhetjük.

Tudományszakunkat illetően részletezésre aligha szoruló nyereséget jelentett számomra két etnográfiai-folklorisztikai konferencián való részvétel; továbbá, hogy „első kézből" értesülhettem a Szovjetunió különböző városaiban megtartott folklorisztikai értekezletek eredményeiről, amelyek mintegy forradalmat teremtettek a szovjet folklorisztikában. Az itt leszűrt eredmények, talán méginkább a sok tekintetben teljesen újszerű, következetesen marxista kérdésfeltevések részünkről is a legmélyebb érdeklődésre tartanak számot.

II.

Grúziai tanulmányaim általános jellegének bemutatásakor megemlítem, hogy megelőző ismereteim a kaukazológiában nemcsak igen szűk körben mozogtak, de mint a helyszínen kiderült, sok tekintetben hamisak is voltak. Ez részint abból adódott, hogy hazai könyvtárainkban — sajnos gazdátlanok lévén ebben a tekintetben — csak kivételesen találhatunk korszerű irodalmat. Pedig, mondanunk is felesleges, a szovjet korszak óriási eredményeket ért el a Kaukázus-kutatás terén, voltaképpen a kaukazológiát, mint sajátos diszciplinát, a szovjet korszak teremtette meg. A másik és súlyosabb ok, ami úgyszólván lehetetlenné tette behatóbb kaukázusi stúdiumok végzését itthon, az, hogy ezeknek a közismerten nehéz nyelveknek elsajátítására mind ez ideig nincs lehetőségünk. Nyelvismeret nélkül pedig, magától értetődik, nem művelhető a folklorisztika sem.

Éppen ezért főtörekvésem volt mindvégig a grúz nyelv minél alaposabb elsajá-

títása. Mivel pedig Czeglédy Károly ösztönzésére már itthon tervbe vettem egy huzamos időt igénylő kutatást, nevezetesen a gazdag grúz középkori irodalomnak a „steppei népek" történetére vonatkozó adatai összegyűjtését — ezért nyelvi tanulmányaim szükségképp — történeti jellegűek voltak.*

A grúz folklór megismerése során természetesen merült fel a grúz irodalomban, elsősorban a közép- és újkori irodalomban való tájékozódás szüksége; annál inkább, mert ez az aspiráns-képzés programjában is szerepel — kandidátusi minimumvizsga követelményeként. Hogy a rendelkezésemre álló idő elég legyen, elsősorban a világi irodalommal foglalkoztam, az egyházi irodalmat a jövőben szeretném megismerni.

A grúz társadalom és köztörténet (beleértve az etnográfiát is, mint a folklorisztika legközelebbi társtudományát) tanulmányozása elengedhetetlen volt. Kitűnő forráskiadványok, tudományos monográfiák és tanulmányok sora könnyítette meg itt is a kitűzött cél elérését.**

A Kaukázus népeinek kultúrájával foglalkozó bármelyik diszciplina sem kerülheti el az orosz nyelv ismeretét, hiszen az orosz nyelvű szakirodalmat talán még ma sem múlta felül a nemzeti nyelveken folyó kutatás. Nem is említve az igen gazdag történeti forrásanyagot és annak a korszaknak tudományos irodalmát, amikor a nemzeti nyelveken még csak elvétve jelentek meg publikációk. Szorosabban értelmezett céljaim is megkövetelték tehát az orosz nyelv megtanulását, amiben a

Balról jobbra:
1. Szolokaja, Sota — abház aspiráns. 2. Canava, Apolon. 3. Okrosidze, Tamara. 4. Istvánovits Márton. 5. Csikováni, Miheil. 6. Leonidze, Giorgi — Lenin díjas költő, a Grúz SZSZK Tud. Akad. Irodalomtörténeti Intézetének igazgatója. 7. Virszaladze, Elena. 8. Macsabeli, N. 9. Autleva, Szára — adüge aspiráns. 10. Szikharulidze, Xénia. 11. Zandukeli, Phikria.

* Az e téren nyújtott önzetlen segítségért itt is köszönetet kell mondanom mindenekelőtt V. Topuria akadémikusnak, a *Tbiliszii Egyetem* grúz nyelvi tanszéke vezetőjének, továbbá Cs. Tevzadze és P. Hubutia kandidátusoknak, kedves barátaimnak.

** Ethnográfiai tanulmányaiban hivatalosan is vezetőm volt G. Csitája akadémikus, akinek — a hivatalos foglalkozáson messze túlmenő támogatásáért a legmélyebb hálával tartozom, úgy is, mint vendégszerető házának volt állandó látogatója.

tbiliszii egyetem orosz lektorátusa volt segítségemre.

A kartvelológián (a grúzok önelnevezése kartvel) túl, ha természetesen nem olyan rendszeresen, általános kaukázusi ismeretekre is szert tehettem. Szükségképpen vezetett el ide a grúz nyelv, folklór, irodalom és történelem teljesebb megismerésének igénye. A vonatkozó legfontosabb művek olvasása mellett ezért hallgattam A. Csikobava akadémikus egyetemi előadásait, vettem részt tudományos konferenciákon, konzultáltam kiváló specialistákkal.

Óriási nyereség volt számomra ebben a tekintetben az a lehetőség, amelyet az egyetemi diákvárosban kapott lakásom nyújtott. A tbiliszii egyetem ui. messze környékéről vonzza magához diákok-aspiránsok nagy seregét, elsősorban a kaukázusi népek köréből. Nincs is olyan kaukázusi nép, amelynek képviselőjével itt ne találkozhatnánk. Aligha kell részleteznem, mit jelentett az etnográfus-folkloristának kabard, adüge, osszét, lak, avar, szván, abház, cseecenn stb. népektől itt tanuló diákokkal, aspiránsokkal való megismerkedés-megbarátkozás. Részint segítségükkel is további, levelező-kapcsolatokat építhettem ki csaknem valamennyi kaukázusi kutatóintézettel. Ezek a kapcsolatok mindmáig funkcionálnak s remélem, a jövőben tovább mélyülnek.

Sok gondot fordítottam olyan kézikönyvtár összeállítására, amelyik tartalmazza az alapvető kartvelológiai (kaukazológiai) irodalmat. Sajnos anyagi támogatást itthon nem kaptam, a célt mégis megközelíthettem. Igen nagy hálával kell gondolnom ebben a tekintetben a grúz Kultúrkapcsolatok Intézetére („GOKSZ"), amelynek vezetője és munkatársai a legmesszebbmenő segítséget nyújtották. Segítségük máig sem szűnt meg. Az Intézet, csakúgy, mint az Egyetem és az Akadémia különféle intézetei — hazaérkezésem óta is állandó bizonyságát adják nagylelkűségüknek.

Aspirantúrám utolsó évében a disszertáció elkészítése volt központi feladatom és a vele kapcsolatos hivatalos teendők. Disszertációm témája az Aarne-Thompson 514-es mt. grúz redakciója eredetének felderítése volt. A grúz nyelven benyújtott monográfiát kandidátusi disszertációként elfogadta a Tbiliszii Állami Egyetem Tudományos Tanácsa, s annak megvédése alapján a „filológiai tudományok kandidátusa" címet 1959 októberében megítélte.

III.

Az elmondottakból kitűnt, hogy grúziai tanulmányaim meglehetősen sokoldalúak voltak, persze távolról sem egyenlő intenzitásúak az említett tudományszakokon. Beszámolómban nem térhetek ki valamennyire, csupán a grúz folklorisztikáról szeretnék áttekintő képet nyújtani.

Ismeretes, hogy folklóron a Szovjetunióban a dolgozó népi tömegek társadalmának felépítmény-jelenségei nem teljes körét értik, hanem csak azokat, amelyek művészi megformáltságban jelentkeznek (hiedelmek, szokások stb., tehát nem tartozik ide). Ez a felfogás természetesen érvényesül a tudományszervezésben is. A szovjet egyetemeken és akadémiai kutatóintézetekben a folklorisztika mindig az irodalomtörténet-irodalom elméleti intézetekben, illetve filológiai fakultásokhoz tartozik; szemben az etnográfiával, amelynek tanszékei, osztályai a történeti karokon történettudományi intézetekben találhatók (vagy önálló intézeteket képez).

Ugyanez a szemlélet és szervezési elv érvényesül Grúziában is. Ott-tartózkodásom idején a népköltészeti kutatások szervezeti központja az akadémiai irodalomtörténeti intézet folklorisztikai osztálya volt. Egyéb intézmények, ahol a folklorisztikának tudományos bázisai vannak, tehát az egyetem és pedagógiai főiskolák — elsősorban a káderneveléssel foglalkoznak. Tudományos kutatás folyik még egyes tájmúzeumokban, a gori-i, sztáliniri-i, szuhumi-i és batumi-i intézetekben — a folklorisztikai osztály közvetlen irányításával, vagy attól többé-kevésbé függetlenül.***

A Grúz Tudományos Akadémia Sota Rusztaveli nevét viselő Irodalomtörténeti Intézete Folklorisztikai Osztályának vezetője Miheil Csikovani professzor, a filo-

*** Az utóbbi években erőteljes mozgalom bontakozott ki önálló akadémiai kutatóintézetek megteremtése érdekében — tudomásom szerint nemcsak a szövetségi köztársaságokban, hanem a Szovjetunió két nagy tudományos központjában: Moszkvában és Leningrádban is. Ami Tbiliszit illeti, ilyen intézet megvalósítása küszöbön áll (érthető: Moszkva, Leningrád és Kiev után itt folyik legintenzívebb folklorisztikai kutatás, itt van a legtöbb tudományos kvalifikációval rendelkező kutató). Érdekes volt az a vita, amely a folklorisztikai intézet kialakítása első tervei körül kibontakozott. Felmerült ui. közös etnográfiai-folklorisztikai intézet terve, amit az etnográfusok támogattak is; mereven elutasították azonban a folkloristák, hangsúlyozva tudományuk önálló voltát, az etnográfia lényegében eltérő jellegét.

ógiai tudományok doktora. Ő ugyanakkor a tbiliszii pedagógiai főiskolán a folklorisztika előadója is.

Tudományos munkássága igen kiterjedt, itt természetesen csak a legfontosabbakat említem fel. A grúz meséről írt összefoglalása, volt kandidátusi disszertációja, a grúz mesekincs máig legteljesebb jellemzése. Különösen a mesekezdő- és záróformulák feldolgozása jelentős a terjedelmes monográfiában; itt elméleti szempontból is újat adott. A tanulmány a grúz mesék sorozatos, tudományos kiadásának első kötetében bevezetésként jelent meg.[1]

Csikováni professzor érdeklődésének középpontjában azonban nem a mese áll, hanem a grúz folklór epikus ciklusai, mindenekelőtt az *Amiráni*-eposz („Amirániáni"). Valamennyi változat kritikai kiadása és összehasonlító-történeti elemzése „A leláncolt Amiráni"[2] c. monográfia, doktori értekezése. Eredményeinek bővebb ismertetésére nem vállalkozunk, mivel a kötethez csatolt orosz, ill. angol nyelvű rezüméknél többet úgysem adhatnánk; továbbá úgy tudjuk, második kiadásának orosz fordítása a közeljövőben megjelenik. A második (grúz) kiadás nemrég jelent meg,[3] terv szerint külön kötetben a tanulmány-rész és külön a változatok. A második kiadás jelentősen átdolgozott, igen hasznos elterjedéstérképpel is kibővült. Mint ennek a kötetnek előszavából értesülünk, a kiadás nagyszabású terv első lépése: valamennyi epikus alkotás hasonló publikációjának indítása. Bizonyos mértékig ezek egy része is ismétlés lesz, hiszen 1936-ban, ugyancsak Csikovánitól megjelent a „Tigrisbőrös lovag" (Rusztaveli ismert eposza) folklór-verziójának,[4] 1954-ben pedig az ún. „Eteriáni"[5] ciklusnak kiadása és feldolgozása. Tekintettel azonban az azóta felgyülemlett új anyagra és a tudomány módszereinek tökéletesedésére, indokolt az újra-kiadás. Vannak végül olyan ciklusok is, amelyek nyomtatásban még egyáltalán nem jelentek meg, vagy a feldolgozás hiányzik. Éppen ezért az említett nagyszabású terv megvalósítása érezhető hiányt küszöböl majd ki; másrészt összefogja a folkloristák munkáját is.

M. Csikováni szerkesztette a tbiliszii egyetem kiadásában megjelent folklorisztikai sorozatot, amelyet — célját és jelentőségét tekintve — a Magyar Népköltési Gyűjteményhez hasonlíthatunk. Ez a publikáció a grúz szovjet folklorisztika egyik első ilyen vállalkozása. A gyűjtemény címe „Halhuri szitkviereba",[6] öt kötete közül kettő mesekiadás, egy a szovjet korszak folklórját mutatja be; a III. kötet egy múltszázadi gyűjtő, Tedo Razikasvili kéziratban maradt anyagát teszi közzé, végül a IV. kötet a már említett „Eteriáni"-ciklus változatait és feldolgozását tartalmazza.

Feltétlenül meg kell említenem Csikováni prof. még egy művét, „A grúz népköltészet története" c. egyetemi tankönyvet,[7] amelynek jelentősen átdolgozott 4. kiadása 1956-ban jelent meg. A könyv terjedelme 587 lap; benne alapos tájékoztatást nyújt az általános folklorisztika valamennyi kérdéséről, összefoglalja a grúz folklorisztika történetét (talán helyesebben az „irodalmi népiesség" történetét), végül ismerteti a grúz folklórt, műfajok szerint tárgyalva. Vitatható tételei stb. ellenére is igen nagy jelentőségű munka, ismerete elengedhetetlen a Kaukázus kultúrtörténetének kutatói számára. Al. Hahanasvili (Hahanov, a pétervári egyetem egykori neves professzora) műve[8] óta az első összefüggő áttekintést megkísérlő monográfia ez.

Az akadémiai folklorisztikai osztály munkatársa Xenia Sziharulidze, a filológiai tudományok doktora, a tbiliszii egyetem professzora. Tudományos munkássága két nagy témakört ölel fel: a grúz történeti népköltészetet, amelynek doktori értekezését[9] szentelte, és az irodalom—folklór összefüggése kérdését. Az utóbbit illetően több kötetre rúgó tanulmányaiból nemrégen jelent meg egy válogatás.[10]

Szerkesztette az 1956-ban, egyetemi oktatási segédkönyvként kiadott folklór-antológiát,[11] amely felöleli a grúz folklór valamennyi műfaját jellemző változatokat közölve; és rövid tudományos elemzéssel is kíséri a bemutatottakat. Kandidátusi értekezését Sziharulidze professzor is

[1] Csikováni, M.: *Kartuli xalxuri zyaprebi.* (Grúz népmesék). I. köt. Tbiliszi, 1939. 245 lap.
[2] Csikováni, M.: *Miǯaǯvuli Amiráni* (A leláncolt Amirán). Tbiliszi, 1947. 449 lap.
[3] Csikováni, M.: *Kartuli eposi* I. Miǯaǯvuli Amirani (Grúz eposz I. A leláncolt Amirán). Tbiliszi, 1959. 298 lap.,
[4] Csikováni, M.: *Xalxuri vepisṭqaošani* (Népi Tigrisbőrös lovag). Tbiliszi. 1936. 300 lap.
[5] Csikováni, M.: *Xalxuri siṭqviereba* IV. (Népköltészet IV). Második sorozat II. Tbiliszi, 1954. 275 lap.
[6] *Xalxuri siṭqviereba* I—V. (Népköltészet I—V.) Tbiliszi, 1950—1956.
[7] Csikováni, M.: *Kartuli xalxuri siṭqvierebis istoria.* (A grúz népköltészet története). Tbiliszi, 1956. 587 lap.
[8] *Хаханов, А.: Очерки по истории грузинской словесности.* I. M. 1895.
[9] Sziharulidze, X.: *Kartuli xalxuri sagmiro-saisṭorio siṭqviereba.* (Grúz népi hős- és történeti költészet). Tbiliszi 1949. 305 lap.
[10] Sziharulidze, X.: *Kartveli mçerlebi da xalxuri šemokmedeba.* (Grúz írók és a népköltészet). Tbiliszi, 1956. 276 lap.
[11] Sziharulidze, X.: *Kartuli xalxuri siṭqviereba. Kresṭomatia* I. (Grúz népköltészet. Kresztomátia I.) Tbiliszi, 1956. 334 lap.

a mese kérdéseinek köréből választotta, nevezetesen a mese társadalmi funkciójával foglalkozott. Ennek az értekezésnek sajnos csak részletei jelentek meg eddig (1944-ben az első), legfontosabbak a „Tanulmányok" c. kötetben.[12] Ez a gyűjtemény egyébként kitűnő betekintést tesz lehetővé a grúz folklorisztika egészébe, tájékoztat azokról a kérdésekről, amelyek megoldását grúz kollégáink vállalják, adekvát képet adnak eredményeikről, módszerükről, szemléletükről stb. Ugyanakkor természetesen a grúz népköltészet egy-egy jelenségének alapos elemzését adja. Azt hisszük, ez a kötet az utóbbi évek grúz folklorisztikájának egyik legjelentősebb nyeresége.

Rendkívül áldozatos munkát végez X. Szigarulidze a folklorisztikai oktatás, valamint a tudomány-népszerűsítés terén. Számos tanítványa dolgozik az ország egész területén és az akadémiai osztályon egyaránt. Mindezzel párhuzamosan kiterjedt társadalmi tevékenységet folytat fáradhatatlan energiával, mint a legkülönbözőbb bizottságok tagja, szerkesztő stb.

Szigarulidze professzorról beszélve nem kerülhetem el, hogy a legmélyebb hálával ne emlékezzem irántam, volt aspiránsa iránt tanúsított maximális emberi és tudományos támogatására. Határtalan humanizmusa, bármilyen problémáról volt is szó, nem ismert leküzdhetetlen akadályt. Ugyanakkor azt is meg kell említenem, hogy személyében a magyar nép egy távoli, de annál lelkesebb barátját tisztelhetjük, aki máris igen sokat tett kultúránk megismertetése terén.

Sokoldalú kutató Elena Virszaladze docens is, a filológiai tudományok kandidátusa. Legfontosabb tanulmányai a folklorisztika-elmélet és módszertan kérdéseit érintik, vagy az általános folklórfejlődés korai szakaszaira vetnek világot. Ezek a koncepciójukban szigorúan történeti jellegű dolgozatok az érintett kérdések értelmezésében sok újat tartalmaznak, nemzetközi tekintetben is.

A grúz mesekincsből válogatott két kötetével[13] is kétségtelen hálára kötelezi az összehasonlító mesekutatást; az első kötethez írott előszava pedig a grúz mesekincsnek talán legmodernebb szempontok szerint történt jellemzése.

1958-ban megjelent, a grúz folklorisztikában úttörő jellegű folklór-monográfiáját nem sokkal megjelenése után ismertettem az Ethnográfiában (LXX, 1959. No. 1—3. 487—9. lap).

Tamara Okrosidze kandidátus legfontosabb munkája a grúz munkadalokról készített összefoglaló monográfia; sajnos mind ez ideig csak részleteket publikált belőle. Ez annál sajnálatosabb, mivel a munkadal a grúz népköltészet egyik legjellemzőbb, leggazdagabb műfaja, rengeteg problémát kínál az általános folklorisztika számára, a folklór-műfajok történeti alakulása szempontjából stb.

Jelenleg a grúz mesék egyik jellemző hősével („Mzetunahavi" — jelentése nem egészen tisztázott, lehet, napsc-látta' vagy ‚nap-ha-látta' egyaránt) kapcsolatos kérdésekre keres választ. Ennek a hősnek kultúrtörténeti jelentőségére — érdemes megjegyeznünk — már V. Ja. Propp is felfigyelt a tündérmese történeti gyökereiről szóló művében.

Apolon Canava kandidátusi értekezését az ún. mesztvirekről írta. Hivatásos énekesek, nem csak Grúziát, de az egész Kaukázust (sőt Kis-Ázsiát, Oroszországot stb.) bejárják (rendesen több nyelvet ismernek) s hangszerkísérettel adják elő epikus énekeiket. Ma is élő jelenség ez (Tbilisziben is láttam s hallottam egy ilyen vándorénekest, aki számomra nagyobb részben érthetetlen dialektusban adott elő, mégis rendkívül megragadó készséggel), jóllehet irodalmi forrásokban hagyományuk már a VI—VII. században kimutatható. Canava disszertációjában részletesen elemzi a feltehető kérdések tág körét.[14]

Számos egyéb tanulmányát nem említve, még egy, a múlt évben kiadott kisebb monográfiájára utalok csupán. A kötetben *Szulhan Szaba* Orbeliáni — nálunk „A bölcsesség meséskönyve" címen ismert — keretes elbeszélés-gyűjteménye egyes témáinak eredetét vizsgálja.[15]

Varlam Macaberidze kandidátusi disszertációjának csak részlete jelent meg.[16] A monográfiában a grúz „Rosztomiáni" (Firdouszi Sah-namejának folklór redakciója) történeti-folklorisztikai kérdéseit vizsgálta meg, széles összehasonlító elemzéssel.

Az akadémiai folklorisztikai osztály fiatalabb munkatársai (disszertáció védés előtt álló aspiránsok): Phikria Zandukeli, Dzs. Bardavelidze, G. Barnov és Neli Maharadze — a grúz népköltészet egy-

[12] Sziharulidze, X.: *Narkvevebi*, (Tanulmányok) I. Tbiliszi, 1958. 412 lap.
[13] Virszaladze, E.: *Rčeuli kartuli xalxuri zyaprebi*. (Válogatott grúz népmesék). I. Tbiliszi, 1949. 436 lap.; II. Tbiliszi, 1958. 449 lap.
[14] Canava, A.: *Kartuli mestviruli poezia*. (Grúz mesztvir-költészet). Tbiliszi, 1953. 224 lap.
[15] Canava, A.: *Cigni „sibrǯne sicruisa" da kartuli xalxuri maxvilsiłqvaoba*. „A bölcsesség meséskönyve" és a grúz népi éleselméjűség). Tbiliszi, 1959. 97 lap.
[17] Dzsavahisvili, Iv.: *Kartuli eris istoria*. I. (A grúz nép története). Tbiliszi, 1951 501. lap.
[16] Macaberidze, V.: *Kartuli xalxuri rosṭomiani*. (A grúz népi Rosztomiáni). „Literaturuli ǯiebani" (Irodalmi Tanulmányok) XI, 1958. 417—445 lap.

egy műfajával, vagy népköltészeti-poetikai kérdésekkel foglalkoznak.

A grúz folklór kutatása terén nagyszerű eredményeket mondhatnak magukénak egyes társtudományok művelői. Munkásságuknak legalább futó felemlítését a grúz folklorisztikáról szóló mégoly vázlatos áttekintés sem nélkülözheti. Itt mindenek előtt Iv. Dzsavahisvili, K. Kekelidze, A. Sanidze és I. Grisasvili akadémikusok munkásságára kell utalnunk, akik — más tudományszakokban kifejtett tevékenységük alapján nálunk sem ismeretlenek. Iv. Dzsavahisvili történész-polihisztor grúz történetének első kötetében[17] elemzi részletesen a grúz folklór számos jelenségét; Kekelidze, tanulmányaiban[18], monográfiáiban[19] az ógrúz irodalom és folklór kapcsolatainak kérdését tárgyalja számtalanszor; A. Sanidze hevszur népköltészeti gyűjteménye[20] méltán példája lehet a népköltészeti alkotások tudományos kiadásának általában. J. Grisasvili, a szovjetgrúz költészet egyik legjelentősebb alakja, a tifliszi városi folklórról adott ki, a maga nemében páratlan monográfiát.[21]

Bővebben kell szólnom Al. Glonti-ról, a filológiai tudományok doktoráról, aki bár nyelvész, tevékenységének túlnyomó része folklorisztikai jellegű. A közelmúltig a sztáliniri-i pedagógiai főiskolán adott elő folklorisztikát (jelentős szolgálatokat téve a dél-osszét folklorisztika kialakításában), jelenleg a tbiliszi-i pedagógiai főiskola nyelvtudományi tanszékének tanára. Számos munkája közül részünkre legfontosabb grúz novella-mese gyűjteménye,[22] amelynek terjedelmes bevezetésében figyelemre méltó, bár vitatható elméletét publikálta a népköltészet prózai geneziséről; és gúriai, dialektológiai-folklorisztikai monográfiája.[23] Doktori értekezése az imént említett műfajtörténeti elmélet teljes kifejtése — még kéziratban van (meghaladja az ezer oldalt).

Megemlítem, hogy ő az egyetlen, akinek a mesekutatásban olyan publikációja van, amelyben az egyéniségkutatás szempontjai érvényesülnek. Kisterjedelmű monográfiája egy valóban rendkívüli képességű mesemondó repertoárját ismerteti.[24]

Elsősorban nyelvész-dialektológus S. Dzidziguri, akinek nyelvjárási antológiája[25] és nemrég megjelent mesegyűjteménye[26] nélkülözhetetlen források.

A grúz balladával kapcsolatos egyetlen összefoglalás, G. Kalandadze irodalomtörténész-költő munkája sajnos nem elégítheti ki igényeinket. Az 1957-ben megjelent kötet[27] csupán a tanulmányt tartalmazza, amely önmagában is nagyon vitatható; súlyosabb azonban, hogy egyetlen balladát sem közöl. Ez annál is sajnálatosabb, hiszen a kaukázusi népek költészetének talán legjellemzőbb műfaja éppen a ballada s hogy Grúziában is így van-e, nem tudjuk.

A népzene kutatás sajátos módon nem a folklorisztikai osztályon, hanem a történettudományi intézetben (illetőleg a konzervatórium népzene tanszékén) folyik. A vizsgálatok vezetője Grigol Cshikvadze professzor. Jóllehet jelentős eredményeik vannak, sőt komoly múltja is a kutatásnak — felőle bővebben nincs módom tájékoztatni.

Tánckutatás (a hazai értelemben), úgy tudom, nincs Grúziában. Ami ebben a tekintetben történik, az egyébként nagyszerű Állami Együttes műve, munkájuk azonban folklorisztikai szempontból kifogásolható, illetőleg céljaik, törekvéseik attól eltérnek. 1957-ben, L. Gvaramidze tollából a grúz kultúrtörténetre nézve jelentős táncmonográfia jelent meg,[28] felőle azonban, szakszempontból nem mondhatok ítéletet.

Nem a folkloristák foglalkoznak a népi dramatikus szokások vizsgálatával sem, hanem etnográfusok, filológusok és színháztörténészek. Legfontosabb ebben a tekintetben D. Dzsanelidze 600 oldalas monográfiája,[29] amely felöleli mindazt, ami a grúz dramatikus szokásokról eddig ismeretes.

Az igen gazdag és eredeti népi díszítőművészet, valamint a hiedelemvilág kutatását a grúz folkloristák — úgy látszik elvi meggondolások alapján — elutasítják maguktól.

[17] Dzsavahisvili, Iv.: *Kartuli eris istoria, I.* (A grúz nép története) Tbiliszi, 1951. 501 lap.
[18] Kekelidze, K.: *Etiudebi žveli kartuli literaturis istoriidan.* (Tanulmányok az ógrúz irodalom történetéből). I—V. Tbiliszi, 1945—1957.
[19] Kekelidze, K.: *Kartuli literaturis istoria.* (A grúz irodalom története II. Tbiliszi, 1958. 747 lap.
[20] Sanidze, A.: *Kartuli xalxuri poezia* I. Xevsuruli. (Grúz népköltészet I. Hevszur.). Tbiliszi, 1931. 706 lap.
[21] Grisasvili, J.: *žveli tpilisis literaturuli bohema.* (Az ó-Tiflisz irodalmi bohémiája). Tiflisz, é. n.
[22] Glonti, Al.: *Kartuli xalxuri novelebi.* (Grúz novellák népi). Sztáliniri, 1956. 320 lap.
[23] Glonti, AL.: *Guruli polklori,* I. (A gúr folkor). Tbiliszi, 1937.
[24] Glonti, AL.: *Kartuli xalxuri eposi.* (Grúz népi eposz). Sztáliniri, 1952. 103 lap.
[25] Dzidziguri, S.: *Kartuli dialektebis krestomatia leksikoniturt.* (Grúz nyelvjárási kresztomátia szótárral). Tbiliszi 1956. 401 lap.
[26] Dzidziguri, S.: *Kartuli xalxuri zyaprebi.* (Grúz népmesék) Tbiliszi, 1959. 276 lap.
[27] Kalandadze, G.: *Kartuli xalxuri balada.* (A grúz népballada). Tbiliszi, 1957. 162 lap.
[28] Gvaramidze, L.: *Kartuli xalxuri koereografia.* (Grúz népi koreográfia) Tbiliszi, 1957. 168 lap.
[29] Dzsanelidze, D.: *Kartuli teatris xalxuri saqqisebi.* (A grúz színház népi gyökerei). 571 + 68 lap.

Visszatérve a folklorisztikai osztály tevékenységére, meg kell említenem, hogy átfogó tervmunka is áll előtte megoldandó feladatként; a munkatársak egyéni érdeklődésből fakadó vizsgálataitól függetlenül. Tervmunkában az osztály valamennyi munkatársa részt vesz s eredményeiről havonta az osztály-értekezleten, évenként pedig az akadémiai közgyűlés előtt ad számot (ti. az akadémiai napok keretében, amikor is valamennyi intézet bemutatja azévi munkásságát). Jelenleg a tervmunka középpontjában a grúz közmondások mindenoldalú tudományos feldolgozása áll, amelyben a munkatársak különböző feladatokat vállalnak. Indokolt esetben egy-egy kérdéskomplexum megoldására munkacsoportok alakulnak. Ezzel párhuzamosan folyik egy teljes grúz folklorisztikai bibliográfia összeállítása, ezt az osztály fiatalabb munkatársai végzik.

Itt, a folklorisztikai osztályon van Grúzia legjelentősebb népköltészeti archivuma. Anyaga igen gazdag, mert nem csak a viszonylag nem nagy múltra visszatekintő osztály tudományos expedíciók alkalmával felgyülemlett anyagát tartalmazza, hanem itt őrzik a XIX. század gyűjtői egy részének kéziratos hagyatékát is, továbbá a társadalmi gyűjtőhálózat szolgáltatta anyagot. Az archivum rendezés alatt áll. Érdekes, hogy az itt őrzött népköltészeti gyűjtések felhasználására semmiféle szerző-jogi megkötés sem vonatkozik, az ott elhelyezett kéziratokat bárki, bármikor kiaknázhatja, publikálhatja.

(Megemlítem, hogy a helyes archiválás gondja a Szovjetunióban éppenúgy aktuális, mint szerte a világon. A közelmúltban Moszkvában és Leningrádban külön konferencián beszélték meg a teendőket, igyekeztek tisztázni a feladatokat. Számos javaslat született — a végső határozatokról azonban nincs tudomásom. — Ugyanezen az értekezleten még egy fontos problémát vitattak meg: a folklór-alkotások tudományos publikálásának normáival kapcsolatos kérdéseket.)

Az akadémiai folklorisztikai archivumon kívül gazdag népköltészeti anyagot őriz a Tbiliszii Irodalomtörténeti Múzeum, az akadémiai Paleográfiai Intézet, továbbá vidéki múzeumok, intézetek.

A folklorisztikai osztály technikai felszerelését magnetofon, fényképezőgépek, laboratórium alkotják. Filmezést Grúziában sem etnográfusok, sem folkloristák nem végeznek, ennek hátrányát azonban ismerik.

Külön szakkönyvtár nincsen, a szakmunkákat is az irodalomtörténeti intézet könyvtára tárolja.

Nem rendelkeznek a grúz folkloristák eddig önálló periódikus kiadvánnyal. Állandó folklór-rovata van azonban az irodalomtörténeti intézet Literaturuli Dziebani (Irodalmi tanulmányok) c. folyóiratának, amelynek 1943—1958-ig 11 kötete jelent meg. Szerkesztésében részt vesz M. Csikováni. Ezen kívül úgyszólván rendszeresen közölnek folklorisztikai tanulmányokat a különböző irodalmi, művészeti és népszerűsítő folyóiratok is, legfontosabb a grúz írószövetség „Mnatobi" c. lapja. Állandó publikációs lehetőségnek tekinthetjük a különböző tudományos értekezleteken elhangzott előadások nagy számban megjelenő információs füzeteit, szerzői referátumait. Természetesen nyitva állnak a grúz folkloristák előtt a szovjet folklorisztika központi orgánumai is, továbbá a baráti köztársaságok kiadványai. Ezekkel a lehetőségekkel bőven élnek grúz kollégáink és jellemző, hogy nélkülük aligha zajlik le a Szovjetunióban szakmai jellegű megbeszélés, értekezlet stb. Az akadémiai folklorisztikai osztály delegáltjai tevékeny részt kérnek a szovjet folklorisztika egészének kimunkálásában, nem egyszer kezdeményezőként is.

A folklorisztikai gyűjtés főformája a — többnyire komplex — expedíció, amelyet az akadémiai osztály szervez és finanszíroz. 1936-tól, az osztály megalakulásától mintegy 20 nagyobb szabású expedíción vettek részt a grúz folkloristák, s ha ehhez hozzászámítjuk a dialektológiai és etnográfiai gyűjtéseket: Grúzia valamennyi etnográfiai csoportjára nézve tekintélyes és hiteles népköltészeti anyag áll a tudományos feldolgozás rendelkezésére.

Egy-egy expedíció eredménye — komplex jellegéből következik — folklorisztikai monográfia. Nem elégednek meg ui. az adott gyűjtőponton élő teljes népköltészeti anyag rögzítésével, hanem leggondosabban felkutatják a kísérőjelenségek egész sorát, a funkciókat stb. csakúgy, mint a megfelelő társadalmi alapot, amelynek ti. az adott folklór jelenségek felépítményét képezik. Az anyagfelvétel tehát a legmodernebb elvek szerint történik, s ennek lehetőségét a gyűjtés formájában: az expedíciós gyűjtésben sejtem. Többször volt alkalmam az ilyen gyűjtés fölényéről megbizonyosodni az individuális módszerrel szemben. Sajnos, ezeket az expedíciókat nem követi az eredmények publikálása.

Az individuális gyűjtés teljesen esetleges, ottlétemkor pl. nem fordult elő, hogy az osztálynak valamelyik munkatársa vállalkozott volna rá.

Grúziában is, mint általában a Szovjetunióban, a káderképzés lényegében az aspirantúrával kezdődik. Ugyanakkor a közép- és főiskolai oktatásban a folklorisz-

tikának-népköltészetnek sokkal jelentősebb szerepe van, mint nálunk. Nem önálló tantárgy, de az irodalomtörténeti oktatásban valóban elfoglalja az őt megillető helyet. Részben ez is magyarázza a szovjet folklorisztika intenzívebb érdeklődését irodalom és folklór összefüggései iránt; továbbá, hogy az oktatók-hallgatók számára változatos szakirodalom jelenik meg rendszeresen (oktatási segédkönyvek, antológiák, speciális tanulmányok stb.), és a tankönyvek terjedelmes folklór-fejezeteit.

A Tbiliszii Egyetemen folklorisztikai előadások hallgatása az irodalomtörténész, nyelvész és újságíró szakos hallgatói számára kötelező, két félévben. Az előadásoknak évről évre kötött programjuk van. Tematika a következő: általános folklorisztikai bevezetés, különös tekintettel a marxizmus klasszikusainak vonatkozó nézeteire. Folklorisztika-történet, elsősorban a grúz folklorisztika története. A grúz népköltészet műfajai; külön előadások foglalkoznak a szovjetkorszak folklórjával, irodalom és folklór kapcsolatának kérdéseivel, végül a népköltészeti gyűjtés módszereivel.

A kollégium hallgatóinak terjedelmes irodalmat kell megismerniük, ennek gerincét a grúz népköltészet ismerete képezi. Az általános folklorisztikai irodalom viszonylag kevés a kötelező olvasmányok között: a marxizmus klasszikusai mellett Csernisevszkij, Dobroljubov, Szokolov, Andrejev műveinek ismeretét írja elő a tanterv. Szeminárium nem kapcsolódik a kollégiumhoz, a hallgatók kötelező gyűjtésen nem vesznek részt. Mégis nem ritka eset, hogy a tudományos diákkörök évenkénti értekezletén (Egyetemi napok) a filológiai fakultás hallgatói közül többen folklorisztikai témájú előadással lépnek fel. Ugyancsak gyakori eset, hogy irodalomtörténész hallgatók diploma dolgozatként folklorisztikai témát dolgoznak ki, ezek túlnyomórészt az irodalom és folklór összefüggésének kérdéseit érintik. Oklevelük ebben az esetben is irodalomtanításra képesíti őket, aspirantúrára csak kevesen jutnak közülük.

Az aspiráns képzés lényegében azonos az itthonival, ezért arról bővebben nem beszélek. Még annyit, hogy a Tbiliszii Egyetemnek orosz fakultása is van, ott a folklorisztikai előadások főtémája az orosz folklór.

*

A szovjetgrúz folklorisztika fenti áttekintése, ismét hangsúlyoznom kell, nagyon vázlatos, a legkiválóbb kutatók a legfontosabb (s nálunk is megtalálható) munkák említésére szorítkozó. Megközelítően azokra a művekre, amelyeket a nem specialista összehasonlító folkloristának elégséges megismernie, hogy tájékozódjék a grúz népköltészetben.

Nem térhettünk ki a grúz folklorisztika történetére sem, amely, ha megkésett is kialakulását tekintve, mégis tekintélyes hagyományokat mondhat magáénak. Igaz, tudománytörténeti feldolgozással nem rendelkezünk, kereteinknek megfelelően tehát annak bemutatására sem vállalkozhattunk volna. Talán mégis érdemes egyetlen tényt csupán felemlítenem. Ortutay Gyula a magyar népköltészeti kutatás megindulását Révai Miklós nevezetes felhívásához köti. Hasonló felszólítás Grúziában pontosan száz évvel később, tehát 1882-ben jelent meg, a kiváló pedagógus-író-folklorista J. Gogebasvili tollából. A grúz folklorisztika mégis, tulajdonképpen a szovjet korszakban született meg és első nevezetes állomása Sanidze akadémikus már említett hevszur gyűjteménye. — Láttuk, e rövid idő alatt milyen imponáló eredményekkel büszkélkedhetnek mégis grúz kollégáink. Eredményeik okait nem nehéz megjelölni: ez munkásságuk nagy társadalmi megbecsülése, következetes marxista módszereik és kollektívájuk irigylésre méltóan harmonikus egysége, és céltudatuk.

István Ovits Márton

Néprajzi tanulmányúton Finnországban

A Néprajzi Múzeum európai gyűjteményének egyik jelentős csoportja a finn gyűjtemény. Alapjait az a néhány tárgy vetette meg, amit REGULY Antal hozott. Az első nagyobb gyűjtemény VIKÁR Béla nevéhez fűződik, 198 tárgya 1889-ben került a múzeumba. Ezt fejlesztették 1891-ben, amikor 147 tárgyat vásároltak a Finn Nemzeti Múzeumtól, majd 1894-ben 251, 1895-ben pedig 45 tárgy megvételével folytatták. Az így kialakult gyűjtemény gyarapításához járult hozzá JANKÓ János néhány tárgya 1889-ben, SEMAYER Vilibáld és BÁN Aladár néhány tárgya 1903-ban; BÁN Aladár 1906-ban 101 tárggyal újból növelte a gyűjteményt. Ezután hosszabb szünet következett, míg végül 1932-ben a Néprajzi Múzeum és a Finn Nemzeti Múzeum között cseremegállapodás jött létre, s ennek értelmében a gyűjtemény ismét 181 tárggyal gyarapodott. Az azóta eltelt csaknem 30 év alatt csupán egy-két tárgy volt a növekedés, a gyűjtemény fejlődése azonban gyakorlatilag megállt. Összeállításukból kiviláglik, hogy a gyűjtemény nagy része a Finn Nemzeti Múzeum révén került a Néprajzi Múzeumba, bár a kapcsolatok kezdetén még vétel útján. A két múzeum kapcsolata csak később fejlődött gyümölcsöző cserekapcsolattá. Ez nemcsak a Néprajzi Múzeum számára járt haszonnal, hanem a Finn Nemzeti Múzeum számára is, hiszen az ő magyar gyűjteményük csaknem teljes egészében csere útján jött létre.

A Néprajzi Múzeum, látva nemzetközi gyűjteménye fejlesztésének szükségességét, 1958-ban fölvetette a két múzeum közti cserekapcsolatok megújításának gondolatát. A korábbi kapcsolatokat még fejleszteni is kívánta azzal a tervvel, hogy a két múzeum ne csak tárgyak és kiadványok cseréjére törekedjék, hanem tegye lehetővé azt is, hogy egy-egy munkatársuk tanulmányutat is tehessen. A kölcsönös tanulmányút megvalósításával a Néprajzi Múzeum lehetővé akarta tenni egymás gyűjteményeinek, munkájának, szervezeteinek megismerését, a népi kultúra helyszíni tanulmányozását, lehetőség szerinti anyaggyűjtést és egy újabb tárgycsere előkészítését. Minderre a korábbi jó kapcsolatok biztató reménységet nyújtottak. A Finn Nemzeti Múzeum egyet is értett elképzelésünkkel és fölajánlotta, hogy a Néprajzi Múzeum kiküldötte részére ösztöndíjat ad egyhónapos ott-tartózkodásra, s lehetővé tesz számára egy lappföldi tanulmányutat, valamint még ezenkívül más utat is a finn vidék megismerésére. Válaszuk értelmében előbb a magyar kutató útjára került sor, utána következik a finn kutató magyarországi látogatása.

A Néprajzi Múzeum kiküldötteként november 3-án indultam Finnországba, s repülőgépen még aznap este megérkeztem Helsinkibe. Múzeumi és tudományos munkám a következő feladatokat tűzte elém:

1. a Finn Nemzeti Múzeum obi-ugor gyűjteményének tanulmányozása,
2. a Finn Nemzeti Múzeum finn és lapp gyűjteményének tanulmányozása,
3. a finn múzeumi munka és múzeumi szervezet megismerése,
4. utazások, vidéki gyűjtemények megismerése és a finn népi kultúra helyszíni tanulmányozása végett,
5. tanulmányút a Lappföldre,
6. tárgyak gyűjtése és a tárgycsere előkészítése.

A finnugor népek néprajzi kérdéseivel foglalkozó finn nyelvű irodalom megismerése érdekében már korábban megtanultam finnül, nyelvismeretemet még utazásom előtt igyekeztem annyira fejleszteni, hogy a kezdeti nehézségeken hamar túl tudjak jutni; Finnországi munkám előmozdítására tehát tolmácsra nem volt szükségem s nem kellett harmadik nyelvet sem segítségül hívnom. Tanulmányutamat 3 héttel meghosszabbítva összesen 7 hetet töltöttem Finnországban s december 22-én érkeztem vissza Budapestre.

1. Helsinkibe érkezésem után nyomban hozzáláttam a Finn Nemzeti Múzeum anyagának tanulmányozásához, elsőnek az obi-ugor és a szamojéd gyűjtemény megismeréséhez. Az obi-ugor és a szamojéd gyűjtemény beható tanulmányozását az tette szükségessé, hogy a Néprajzi Múzeum obi-ugor gyűjteményének múzeológiai és tudományos földolgozásához összehasonlító és kiegészítő anyagot gyűjtsek. A Néprajzi Múzeum obi-ugor tárgyainak pontos, tudományos értékű meghatározása a rendelkezésre álló jegyzetek és irodalom segítségével nem mindig végezhető el, s az igen jelentős obi-ugor gyűjtemény földolgozása és publikálása sem végezhető el más fontos obi-ugor gyűjtemények ismerete nélkül. A magyarországi gyűjteményen kívül Európa két másik jelentős gyűjteménye Helsinkiben és Leningrádban található, a helsinkiit nemcsak nagysága, hanem pontosabb meghatározása is értékesebbé teszi a budapestinél, tehát igen alkalmas arra, hogy összehasonlítási alapul szolgáljon. Gyűjteményünk, sajnos, meghatározási gondokat is okoz, mivel a Néprajzi Múzeum életében lezajlott költözködések és a raktározási hiányosságok következté-

ben némely tárgyról hiányzik a leltári szám, azonkívül pl. JANKÓ János gyűjteményében minden tárgy lelőhelye „Közép-Ob", mivel sajnálatos korai halála után került leltárba, ő maga csak a fényképeit tudta leltározni. Vannak még olyan hiányosságok is, melyek a tárgyak rendeltetését teszik vitatottá. A Finn Nemzeti Múzeum két legnagyobb obi-ugor gyűjteménycsoportja U. T. SIRELIUS és A. KANNISTO munkája révén került a múzeumba, mindkettő kitűnően meghatározott anyag, kiválóan alkalmas arra, hogy hozzá forduljunk segítségért. Munkám során megismerhettem a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak változatait, a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből hiányzó tárgyakat s végül olyanokat, amelyek magyarázzák hiányos adatokkal ellátott tárgyainkat. Azokról a tárgyakról, amelyek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből hiányzanak vagy egy-egy tárgyat magyaráznak, fényképfölvételt készítettem. Ugyancsak fényképfölvételt készítettem a leltárkönyveknek azokról a lapjairól, amelyek obi-ugor és szamojéd tárgyak leírását tartalmazzák. Mivel a leltárkönyvbe ragasztott fényképek sokszor fedik a leírást, a fedett részeket le kellett másolnom. A Finn Nemzeti Múzeum obi-ugor tárgyi gyűjteményét értékes fényképgyűjtemény egészíti ki. Ennek egy része múzeumi fölvétel, nagyobb része azonban helyszíni kép. Minden fölvételről pozitív másolat, vagy nagyítás készült, s kartonra ragasztva leltári számrendben raktározzák. A kartonon van a kép leltári száma s a kép részletes leírása. Munkám során az egész gyűjteményt átnéztem s az eredeti helyszíni fölvételek leírását lemásoltam. Ennek az anyagnak kartonokra másolása után lehetővé válik, hogy a Finn Nemzeti Múzeumtól bármikor a leltári szám szerint kérhessük a szükséges obi-ugor fénykép megküldését és a publikálási engedély megadását. A Finn Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán őrzik U. T. SIRELIUS szibériai tanulmányútjának naplójegyzeteit, eredeti kéziratban és gépelt másolatban. A kézirat igen sok értékes adatot tartalmaz az osztjákok kultúrájáról. Lehetőségem nyílt ennek az anyagnak a tanulmányozására is, s ennek során a jegyzetek egy részét lemásoltam. Helsinki obi-ugor tanulmányaim kiegészítéséül megismertem a tamperei múzeum KANNISTO gyűjtéséből származó kisebb obi-ugor anyagát is.

2. A Finn Nemzeti Múzeum finn és lapp gyűjteményének megismerése végett behatóan tanulmányoztam a kiállítást. A múzeumnak nagy finn néprajzi és a finnugor népek csoportjában viszonylag nagy lapp kiállítása van. Helsinkiben tartózkodásom idején ünnepi hetet rendeztek a Múzeumban a Suomen Muinaismuisto Yhdistys alapításának 75. évfordulója alkalmából. Az ünnepi hét műsorán a néprajz is több alkalommal szerepelt, a finn és a balti finn népviseletek bemutatása és a róluk tartott előadás elősegítette a népviseletek megismerését, a vetítésre került filmek hasznos ismereteket adtak a hálós és a rekesztő halászatról, a gyapjúposztó készítéséről, a lapp fajdvadászatról és a templomi csónak használatáról, valamint a csoportos templombajárás szokásáról. A bemutatott filmek közül egyet Toini-Inkeri KAUKONEN, a múzeum kutatója készített, a többit pedig a Suomi Filmi Teollisuus a múzeum tudományos kutatóinak irányításával. Kantele-bemutató is szerepelt a műsoron, akkor a múzeum különböző típusú kanteléit mutatták be s játszottak rajtuk egy-egy dalt. Mindezek a bemutatók megelevenítették a vitrinek múzeumi tárgyait.

3. A finn népi kultúra és a finn múzeumi munka megismerése céljából igyekeztem minél több vidéki utat tenni s a fővárosi múzeumi intézményeket megismerni. A Finn Nemzeti Múzeum, Finnország legnagyobb múzeuma, állami intézmény, gyűjtési köre mind a hazai, mind a nemzetközi anyag gyűjtésére terjed. Három osztályra tagolódik: *a)* őstörténeti (régészet), *b)* történeti és *c)* néprajzi osztályra. Mindhárom ugyanabban az épületben helyezkedik el, egyedül a Néprajzi Osztályhoz tartozó Szabadtéri múzeum van a város más részén, Seurasaari szigetén. A három történeti szak együttese, különösen kiállítás szempontjából, szerencsés, az épület azonban már igen szűkös az egész múzeum befogadására. Az ország nagy területe és a kutatók kis száma különösen indokolttá teszi gyűjtőhálózat szervezését és működtetését. A Néprajzi osztály agyaggyűjtő munkájában elsőrendű helye van a Seurasaari Säätiö nevű önkéntes gyűjtőhálózatnak, mely az Osztály által kibocsátott kérdőívek alapján rendszeres levelezés útján gyűjti egy-egy témakör adatait. A beérkező anyagot szakok szerint legépelik, azaz voltaképpen kicédulázzák és szakok szerint rendezik, az egész választ pedig a földrajzi helye szerinti rendezőbe helyezik. Egy-egy témakör levelezését térképre is vetítik, a gyűjtőmunka tehát térképezési célt is tűz maga elé. A Múzeum csak az anyagi kultúra gyűjtésével és földolgozásával foglalkozik, a szellemi kultúra kutatása a Suomen Kirjallisuuden Seura föladatai közé tartozik. A múzeumi kutatók hivatali kötelességei között szerepel a gyűjtőmunka is, évente kb. 30 napot kell gyűjtőútra fordítaniuk. Leggyakoribb ku-

tatási témájuk a népi építkezés. Nem állt meg a Szabadtéri múzeum fejlesztése sem, újabban évről évre egy-két épülettel szaporítják a meglevők számát.

Néprajzi jellegű az Egyetem kísérleti gazdaságának Viikiniben fönntartott mezőgazdasági múzeuma. Meglátogatásával a finn népi gazdálkodás tárgyi anyagát tanulmányozhattam, az egyetemi oktatásban is hasznosítható korszerű didaktikus kiállításban. Kiállítását Niilo VALONEN, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának vezetője rendezte, vezetője a Néprajzi Osztály kutatója.

A finn múzeumok következő csoportjába a tájmúzeumok (maakuntamuseot) tartoznak, a közigazgatási kerület székvárosában vagy jelentősebb városában. Fönntartójuk általában a kerület. Közülük megismertem a turkui és a tamperei múzeumot. Turkuban a múzeum egyik részét a vár helyiségeiben (52 teremben) helyezték el, az főképp történeti anyag, a másik részét pedig a XIX. sz. elején pusztító tűzvészből épen megmaradt kis negyedben, ahol a házakat eredeti állapotukban műemlékként megtartották és bennük interieur-szerűen kézműves múzeumot rendeztek be. A kézműves múzeum tehát sajátos szabadtéri múzeumnak is tekinthető.

Tamperében megismertem a hämei múzeumot, mely Häme tájmúzeuma, azonban A. KANNISTO gyűjtéséből obi-ugor anyaga is van. Korszerűen berendezett kiállítása történeti anyagon kívül szép néprajzi gyűjteményt is bemutat. Raktára zsúfolt s az épület padlásterében nincs eléggé biztonságban.

A vidéki múzeumok következő csoportjába a kisebb területi egységek múzeumai tartoznak, főként a városi múzeumok. (Aluemuseot, maakuntamuseot.) Effajta múzeumot ismertem meg Hämeenlinnában és Porvooban; az előbbi a város környékének anyagát is gyűjti, az utóbbi városi gyűjtemény. Hämeenlinna környéke Finnország fő lentermelő és földolgozó vidéke, a múzeum bő és kitűnő anyaggal rendelkezik többek között a lentermelés és földolgozás köréből. Épülete öreg faház, jelenlegi állapotában korszerű kiállításra nem alkalmas. Porvoo városi múzeuma rossz állapotban levő öreg épületében főleg történeti emlékeket őriz s mutat be korszerűtlen kiállításban. Hämeenlinnában megismertem egy háziipari intézet munkáját is. Az intézet 18—24 év közötti leányokat képez ki kézimunka tanítókká. Az oktatás gyakorlati részében fonni, szőni és szabni-varrni tanítanak. A szövés során felhasználják a népi szőttesek díszítő elemeit.

A következő csoport a helyi múzeumok (paikallismuseot) csoportja, nagyrészt múzeumegyesületek birtokában. Általában parasztházat, olykor kúriát rendeznek be interieur-szerűen múzeummá. Elterjedt az is, hogy egykori, ma már használaton kívül álló, gabonaraktárakban rendeznek be múzeumot. Ezeknek a múzeumoknak nagy része, eredeti helyükön álló eredeti épületekben, voltaképpen szabadtéri múzeum. A helyi múzeumok száma meghaladja a 300-at. Szinte helyi múzeumalapítási mozgalomról lehetne beszélni, olyan sokfelé szándékoznak létrehozni. Falumúzeumot ismertem meg Nokiában, ahol egy paraszthász szolgál múzeumi helyiségül s eredeti helyükön hozzátartoznak a kamrák, istállók s a csűr épületei is, Askolában, ahol egy régi gabonaraktárt rendeztek be múzeumnak és Rovaniemiben, ahol egy kisebb kúriában helyezték el az összegyűjtött tárgyakat. Hattulában a helyi múzeum-alapítás kezdeti lépéseit figyelhettem meg, ott ugyanis akkortájt folyt egy öreg füstösház helyreállítása, hogy alkalmassá váljék a múzeum befogadására. Nem hagyták az eredeti helyén, hanem szétszedve az iskola kertjébe szállították s ott építették újjá. Ennek a mozgalomnak az a nagy eredménye, hogy sok kiöregedő épületet ment meg a pusztulástól s a helsinki szabadtéri múzeumon kívül az ország különböző tájain is megőrzik egy-egy hagyományos épület típusát.

A múzeumok negyedik csoportja a speciális múzeumokból (erikoismuseot) áll. Ezeknek sorába tartoznak pl. az emlékmúzeumok, a mezőgazdasági múzeumok, a hadtörténeti múzeumok, a művészeti múzeumok és olyan speciális múzeumok, mint pl. a Postamúzeum, a Vasútmúzeum, a Sportmúzeum stb. végül a templom múzeumok. Közülük megismertem pl. Tuusulában Aleksis Kivi kunyhóját, amelyben élete utolsó hónapjait töltötte. Megóvása érdekében a falakat külső burkolattal látták el. A mustialai mezőgazdasági iskola múzeumában a legnagyobb és legjobb finn földművelési-eszköz gyűjteményt tanulmányozhattam. A turkui tengerészeti múzeum hajómodelleket és a tengeri hajózás tárgyi emlékeit gyűjti. A művészeti múzeumok közül megtekintettem a helsinkit és a porvoit. Turku legöregebb házában gyógyszertármúzeum áll a közönség rendelkezésére.

A finn múzeumokat múzeumszövetség (Suomen Museoliitto) fogja össze, ennek önként belépett tagjai a múzeumok. A Szövetség állami támogatást nyújt, segít a kiállítások rendezésében, tanácsokat ad s Osma című évkönyvében számol be a különböző múzeumok kiállításairól, tudományos eredményeiről. Évről évre másutt

rendezett közgyűlése többnapos találkozó is a fővárosi és a vidéki múzeumi munkatársak között.

Végül még külön meg kell emlékeznem a helsinki városi múzeumról is. Rendeltetése szerint a főváros múltjának, életének emlékeit gyűjti. Új kiállítása néhány éve nyílt meg. Gyűjtő figyelme kiterjed a jelenre is, pl. képekben megörökíti a lebontásra kerülő házakat s nyomon követi az építkezések fázisait.

4. Bár a finn népi kultúra megismerésében a múzeális gyűjtemények adták a legtöbb segítséget, vidéki útjaimon alkalmam volt az uusimaai és a hämei paraszti építkezés és földművelő gazdálkodás helyszíni tanulmányozására is. A két vidék hagyományos háztípusa különbözik egymástól. Mindkét táj gazdálkodásában a tejtermelés és feldolgozás van előtérben, a régi épületekben is korszerűen fölszerelt istállók és tejfeldolgozó helyiségek vannak. Újabban kezd elterjedni a sertéstartás is, különösen Uusimaaban. Az állattartó gazdálkodás terén legszembetűnőbb változás a lovak kiszorulása a használatból. A még megmaradt keveset is egyes fogatban használják.

5. Finnországi tartózkodásomat lappföldi tanulmányút-tervem megvalósítására is föl tudtam használni. Fontosnak tartottam, hogy az erdei lappok életmódját tanulmányozzam, ezáltal múzeumi lapp gyűjteményünk tárgyai funkciójával megismerkedjem, s célom volt ezenkívül hiedelemanyag gyűjtése is. A lappok XVII—XVIII. századi „megtérítésük"előtt sámánhitűek voltak. Szándékom volt megvizsgálni, élnek-e olyan nyomok a lapp hiedelemvilágban, amelyek arra utalnak, hogy a foggalszületésnek a szibériai s.mánhithez és a magyar táltos-képzethez hasonló szerepe volt. Lappföldi tanulmányutamon Rovaniemiben, Ivaloban, Inariban, Menesjärviben és Vuotsoban jártam, s az Inari tó vidékén élő lappokat kerestem föl. Az egyre északabbra nyomuló finn lakosság hatása különösen az építkezésben, a gazdálkodásban és a szellemi kultúrában nyilvánul meg. Érezteti hatását a viseletben is, bár még — különösen télen — elég általános a lapp viselet használata s inkább a férfiak ragaszkodnak hozzá. A prémjével kifelé fordított rénszarvas bőrből varrt cipő pl. még annyira kedvelt, hogy finnek is viselik. A lappok körében kezd elterjedni a tehéntartás, a tehenek számára nyáron szénát gyűjtenek, tehát áttérnek az istállózó állattartásra is. A teheneket fűthető istállókban tartják. Közlekedési eszközeik között még fontos szerepe van a rénszarvas szánnak, terjed azonban már a kerékpár is. Gazdálkodásuknak ma is a rénszarvas az alapja, fontos még ezenkívül a halászat s a vadászat is. Hiedelemvilágukat kutatása során babonás történeteket vettem magnetofonszalagra, pl. rénszarvasáldozásról, állatalakban jelentkező szellemekről stb. Hiedelmeikben a fog is megjelenik, pl. a gyermek tejfogához és a bölcsességfoghoz fűződő képzetekben. Magnetofonfölvételeim között vannak dalok, joikuk is, és sikerült egy sámánéneket is fölvennem.

6. A Finn Nemzeti Múzeumban behatóan tanulmányoztam a magyar gyűjteményt is. A gyűjtemény csaknem teljesen a Néprajzi Múzeummal lebonyolított csere eredménye. Ezenkívül a Miskolci Múzeumból, Ecsedi István és mások ajándékából, Manninen magyarországi gyűjtéséből és vásárlásából származó tárgyak egészítik ki a gyűjteményt. A Györffy István idején összeállított csereanyag egy-egy tipikus tárggyal ábrázolja a magyar népi kultúrát, kitűnő együttes, azonban nem alkalmas arra, hogy tudományos munka alapjául szolgáljon, sem pedig arra, hogy korszerű kiállítást rendezzenek belőle. Fejlesztése, kiegészítése nemcsak finn, hanem magyar érdek is. A magyar gyűjtemény és hazai gyűjtési lehetőségeink ismeretében megbeszéltem, milyen magyar anyaggal tudjuk és szándékozunk gyarapítani s ugyanakkor megbeszéltem azt is, hogy milyen finn tárgyakat kérünk cserébe. Utam eredményei közé számíthatom tehát azt is, hogy 1960 folyamán — 1932 óta először — ismét jelentős tárgycserét fog lebonyolítani a két múzeum. A csere révén a Néprajzi Múzeum finn gyűjteménye számban és tudományos értékben lényegesen gyarapodni fog s egyúttal a Finn Nemzeti Múzeum magyar gyűjteménye is sokkal értékesebbé válik.

Tanulmányutamon természetesen alkalmam nyílt arra is, hogy finn etnográfusokkal és nyelvészekkel ismeretségeket kössek és jó kapcsolatokat teremtsek. Megismertem az egyetemi tanszékek munkáját, látogatást tettem a finn és finnugor nyelvészeti és néprajzi intézeteket egybefoglaló Castréniánum nevű intézetben. A finn néprajzkutatók közül az anyagi kultúra kutatói főképpen múzeumokban dolgoznak, a folklórkutatás legfontosabb intézménye pedig a Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Finn Irodalmi Társaság). A Társaság példásan rendezett archivuma a finn folklór hatalmas adattára. Laboratóriumában magnetofonok, lemezvágó és másológép technikailag is lehetővé teszi a korszerű munkát.

A magyar néprajztudomány eredményei nem eléggé ismertek a finn kutatók nyelvi nehézségei miatt. Az alatt a csaknem kétévtizedes szünet alatt, amely a finn—

magyar kulturális kapcsolatokban a személyes érintkezéseket egész minimálisra csökkentette, romlott a magyarul tudó finn kutatók nyelvtudása. Magyar nyelvismeretekkel leginkább a nyelvészek rendelkeznek, az etnográfusok nem. Kapcsolataink javulása és erősödése, meggyőződésem szerint a nyelvismereteket is javítani fogja.

Tanulmányutam során Helsinkiben három finn-nyelvű előadást tartottam, a Suomalais-Ugrilainen Seura-ban (Finn-Ugor Társaság) a mai magyar néphitkutatásról, a Suomen Muinaismuisto Yhdistysben (Finn Régészeti Egyesület) a magyar népszokásokról, a Suomi-Unkari Seura-ban (Finn—Magyar Társaság) ugyancsak magyar népszokásokról.

Tanulmányutam eredményességét megvalósítóinak és a finn intézmények és munkatársak segítőkészségének köszönhetem.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Beszámoló romániai tanulmányutamról

A bukaresti Folklór Intézet és kolozsvári fiókintézete munkásságáról hírt adott már az Ethnographia LXVI. évfolyama (1955) az Intézet vezetőjének, SABIN Drăgoi ismert román zenefolklorista és zeneszerző, valamint az akkoriban ottjárt VARGYAS Lajos tollából, beszámolt továbbá az Intézet működéséről és terveiről POP Mihai, az intézet helyettes vezetője, folyóiratunk, a Revista de Folclor, induló számában. Az említett beszámolók, SABIN Drăgoi budapesti látogatása és VARGYAS Lajos bukaresti tapasztalatai nagymértékben felkeltették érdeklődésemet ezirányt az európai viszonylatban egyedülálló intézmény iránt. Végre 1959 novemberében alkalmam nyílott megtekinteni.

Az intézet technikai felszerelése, a benne folyó kutatómunka tudományos színvonala, valamint a fogadtatás szívélyessége minden várakozásomat felülmúlta. VARGYAS Lajos látogatása óta az intézet új helyiségbe költözött. A város központjában egy szép kis palotát rendeztek be, illetve alakítottak át céljainak megfelelően. Büszkeségük, a modern hangfelvevő stúdió, a legkorszerűbb feltételek között veszi hangszalagra a fővárosba behozott kiváló népi énekesek, zenészek és mesemondók dalait és meséit. Emellett terepjáró kocsi és magnetofonok egész légiója áll a kutatók rendelkezésére a terepmunkához. Az intézet tudományos tevékenységének súlyponti része a terepen végzett gyűjtőmunka. Munkatársai ennek megfelelően évi 2—8 hónapot töltenek künn. Kislétszámú csoportok (2—3 kutató + 1 technikus) végzik helyszínen egy-egy kiváló énekes vagy mesemondó anyagának, valamint az ezt kísérő társadalmi körülményeknek a felvételét. Nagymértékben megkönnyíti munkájukat az a tény, hogy magnetofonszalag gondjaik nincsenek, s az intézetbe visszatérve a lejegyzést szakemberek által e célra alakított különleges magnetofonokon végezhetik.

Az intézet 10 éves fennállása óta szép kézirat archivumot gyűjtött, mely egyrészt neves román folkloristák hagyatékát, másrészt saját gyűjtéseik anyagát foglalja magába. Hangfelvételeiket a magnetofonszalag archivumban őrzik.

Nemvárt arányúaknak bizonyultak a román népmesekatalógus, vagy mint ők nevezik, a román prózai népköltés katalógusának munkálatai is. Az intézet három munkatársa: Corneliu BARBULESCU, Sabina STROESCU és Tony BRILL 1952 óta kisebb-nagyobb intenzitással végzi ezt a munkát. Ennek eredményeképpen a különféle helyi folklórkiadványokból és saját gyűjtésükből 15 000 mese, monda, legenda és anekdota szöveget sikerült feldolgozniok. Az anyaggyűjtés 1959 decemberében ért véget, s azután kezdetét veszi a rendszerező munka, helyesebben szólva az eddigi provizórikus rendszer végleges kidolgozása. A felmerülő problémák a mieinkhez nagyon közel állnak: anyaguk nagyobbik fele nem illeszthető be az északeurópai mesekincs alapján kidolgozott AARNE—THOMPSON-féle rendszerbe. A legproblematikusabb műfajoknál: a legendáknál és mondáknál, valamint az anekdoták területén azt a megoldást választották, hogy önálló, az anyag belső rendszerére épülő legenda- és anekdotakatalógust készítenek. A kisebb és egységesebb anyagra támaszkodó legendakatalógus a jóérzékű Tony BRILL kezében úgyszólván magától állott rendszerbe, jóval több nehézséget okoz a gyűjtött anyag felét, mintegy hét és félezer szöveget kitevő anekdota anyag rendszerezése. Sabina STROESCU, az anekdotakatalógus szerkesztője és C. BARBULESCU, a „valódi mesék" katalógusának szerkesztője még nem döntötték el véglegesen, hogy a tréfás mesék mely típusai fognak az egyik, s melyek a másik meserendszerben helyet kapni.

Remélik, hogy az anyag rendszerezésével 1960-ban annyira előre haladnak, hogy

1961-re sor kerülhet mindhárom katalógusból egy-egy kötet kiadására. C. Barbulescu, a munkaközösség vezetője, anyagát az Aarne—Thompson-féle katalógus rendszere szerint a Delarue-féle francia katalógushoz hasonló formában kívánja közre bocsátani. Ennek megfelelően tervei szerint az első kötet a 300—325 mesetípusokat fogja magába foglalni. A másik két katalógus önálló rendszerben, és szintén típusanalizáló módszerrel készül.

Ovidiu Bîrlea-val, a prózai népköltéskutató munkacsoport vezetőjével, a terepmunkáról folytattunk mélyreható beszélgetéseket, melynek során bebizonyosodott, hogy a gyűjtésnek nemcsak a technikai, hanem a módszertani részét is alaposan kidolgozták. Általában az őszi-téli hónapokban, s kora tavasszal, a mezei munkálatok megkezdése előtt járnak gyűjteni. A kiszemelt faluban legelőször elkészítik a jó mesemondók jegyzékét, a legjobbaknak jegyzékbe veszik egész repertoárját, aztán kezdetét veszi maguknak a szövegeknek a felvétele. A felvételek általában a lehetőség szerint természetes környezetben, „fonóhangulatban", készülnek, csak az egészen kiváló mesemondókat viszik be az intézet székházába, hogy ott hangszalagra vegyék a meséiket. Az intézet népszerűségére jellemző, hogy kiváló énekesek és mesemondók gyakran saját költségükön vagy gyalog is keresik őket nemegyszer egészen nagy távolságokról is, hogy dalaikat vagy meséiket a stúdióban megörökíttessék.

A szövegek mellett kitérnek kérdéseikben a mesemondás alkalmaira, a mese hitelességére, egyes műfajok terminológiájára és népszerűségére is, valamint az olvasmányok hatására és a mesemondók megbecsülésére is.

Különleges élményt jelentett számomra egy észak-moldvai mesemondó néhány meséjének a meghallgatása. A különleges képességű mesemondó legnagyobb ámulatomra Ion Creangă stílusában mondotta el meséit, amiből az következik, hogy a kiváló román meseíró, hasonlóan a mi Benedek Elekünkhöz, aki a székely mesemondó dialektust tette meg a magyar népmese irodalmi nyelvévé, a moldvai népi mesemondó stílust emelte irodalmi színvonalra. A román mesekutatók eddigi tapasztalataik alapján 10 mesemondó stílus-területet különítettek el. A vizsgálatok még folynak, s ennek következtében természetesen az eredmény még nem tekinthető véglegesnek.

A Folklór Intézet mellett látogatást tettem a Román Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti és Folklór Intézetében, ahol irodalomtörténészek végeznek folklorisztikai kutatásokat az irodalomtörténet módszereivel. Az Intézet folklorisztikai munkaközössége Al. Bistriteanu, Ov. Papadima, C. Chiţimie és I. Vrabie a következő területeken fejtenek ki munkásságot: 1. monográfiákat készítenek neves román folkloristákról, 2. írják a román folklórkutatás történetét, 3. monográfiákat készítenek a különféle népköltészeti műfajokról, 4. elkészítik egyes irodalomtörténeti és folklorisztikai folyóiratok folklór anyagának kritikai bibliográfiáját, 6. monográfiákat készítenek román írók munkáiban felbukkanó folklorisztikai témákról, jelenségekről, s munkában van 6. a román folklórkutatás kézikönyve. Eredményeiket a Studii si cercetari de istorie literara si folclor c. folyóiratukban teszik közzé.

Fejtenek még ki folklorisztikai munkásságot rajtuk kívül az Akadémia Régészeti Intézet Néprajzi Szakosztályának tagjai is. A szakosztály voltaképpen a Falumúzeum és a Népművészeti Múzeum mellett a legjelentékenyebb román tárgyi néprajzi kutatóintézet, tagjai azonban az állattartás, földművelés és kismesterségek kérdésein túl folklorisztikai kérdésekkel is foglalkoznak: R. Vulcanescu román mitológiai, Vuia professzor, N. Mironescu és R. Maier pedig népszokás-kutatásokat is végeznek.

Fájdalom, az anyagközlésnek egyelőre akadályai vannak. Mint Mihai Pop mondotta, remélik, hogy sikerülni fog rövidesen nyelvészeikkel valamiféle megállapodásra jutniuk, s kezdetét veheti a tízesztendős munka során felgyűlt gazdag, a nemzetközi kutatásban viszonylag kevéssé ismert hiteles román prózai népköltési anyag közlése. Addig is, amíg a különféle publikációs tervek megvalósulhatnak, ígéretet kaptunk C. Barbulescutól és T. Brilltől, hogy részletesen tájékoztatnak bennünket a román mese- és legendakatalógus munkálatairól és rendszeréről, A. Fochi a Folklór Intézetben folyó nagyszabású román néprajzi bibliográfiai munkálatokról ígért beszámolót, O. Bîrlea pedig a román népmesekutatás történetéről, mai helyzetéről és módszereiről készít számunkra összefoglalást.

A bukaresti Folklór Intézet kolozsvári fiókintézetében két tanulmánybeszámolón vettem részt, amelyek igen plasztikus képet adtak számomra az Intézet jelenlegi munkájáról.

Faragó József egy Ludas Matyi tanulmány kapcsán a magyar—román összehasonlító folklórkutatás néhány fontos kérdésére világított rá, Nagy Olga pedig mezőségi népmesekutatásairól, pontosabban egy kiváló mesemondó asszonyról, a

széki fonók közkedvelt Kali nénijéről tartott előadást. Az előadások színvonala, az intézet gazdag kéziratos és hangfelvétel anyaga, valamint a miénket számban messze meghaladó népmesepublikációik, melyeket megjelenésük idején az Ethnographiában rendszeresen ismertetni szoktunk, a romániai magyar népmesekutatás nagyfokú intenzitásáról tesznek tanúbizonyságot. Tanulmányaikat az Intézet román nyelvű folyóirata mellett a társadalompolitikai beállítottságú „Korunk" c. és az irodalmi jellegű „Igaz Szó" c. folyóirat, valamint az „Utunk" c. irodalmi és társadalompolitikai hetilap rendszeresen közli. Emellett a bukaresti vezetőség nem zárkózik el az elől sem, hogy időnként egy-egy tanulmányuk a magyarországi néprajzi folyóiratukban is megjelenjék, vagy Faragó Józsefnek a kiváló magyaródi „hivatásos" mesemondóról, Kurcsi Mihályról szóló monográfiája az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatában lásson napvilágot.

A folklorisztikai intézmények mellett rövid látogatást tettem a híres Falumúzeumban, s megtekintettem a bukaresti Népművészeti Múzeum és a kolozsvári Erdélyi Néprajzi Múzeum kiállításait és raktárait. Ezek is, akárcsak említett látogatásom az akadémiai régészeti intézet néprajzi csoportjánál, a román tárgyi néprajzi anyag nagy gazdagságáról, s a velük kapcsolatban folytatott kutatások fokozatos elmélyüléséről tettek tanúbizonyságot.

A rövid s az anyag arányai következtében egyelőre csak az általános benyomásokra támaszkodó tanulmányút rendkívül gyümölcsözőnek, s sokat ígérőnek bizonyult számomra. Az anyagrendszerezés középdélkelet-európai problémáinak megvitatására nemzetközi kongresszus összehívását tervezi a bukaresti Folklór Intézet, a román—magyar összehasonlító folklórvizsgálatok módszereinek kidolgozására egy vegyeslakosságú erdélyi falu folklórmonográfiájának elkészítését vették tervbe, a kérdéscsoport történeti vonatkozásainak vizsgálatára közös kétnyelvű kiadvány készítésére kaptunk javaslatot, ehhez járulnak még a rendszeres, komoly technikai apparátussal végzett terepmunkának az eleven meseélettel kapcsolatos tapasztalatai, melyek számunkra eddig csupán felvetett, de meg nem fejtett kérdések egész seregére ígérnek választ, a személyes kapcsolatokon alapuló tapasztalatcsere tehát számunkra feltétlen nyereséget jelent, sőt Adrian Fochi szavaival élve „több mint szükséges."

Kovács Ágnes

PÁLYÁZATI HIRDETMÉNY

A Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottsága pályázatot hirdet az alábbi témakör kidolgozására:

1. Egy magyar tudományos társaság vagy tudományos folyóirat XIX. és XX. századi története (országos vagy helyi jellegű társaságok illetve organumok története);

2. A szellemtörténet hatása a társadalomtudományra, vagy a társadalomtudományok egy ágának fejlődésére Magyarországon.

A jeligével ellátott pályamunkákat 1961. május 1.-ig a Magyar Tudományos Akadémia Tudománytörténeti Bizottságának címére (Budapest I. Úri u. 51—53.) kell beküldeni. Az érdemleges pályamunkák jutalomban részesülnek, illetve a Bizottság megjelenésükről gondoskodik.

Olyan nagyobb terjedelmű munka esetében, amelynek részleges kidolgozása a beadási határidőn túlmenő hosszabb időt vesz igénybe, elegendő a munka egy nagyobb részletének és az egész mű részletes vázlatának benyújtása is.

A Magyar Tudományos Akadémia
Tudománytörténeti Bizottsága

KÖNYVSZEMLE

Vajkai Aurél: Bakony. Gondolat Kiadó. Budapest, 1959. 176 lap.

A magyar néprajz egyik nagy kérdésének megoldását segítette elő a Gondolat Kiadó azzal, hogy hozzákezdett kulturális csoportjaink néprajzának összefoglaló közzétételéhez. Amióta megjelent Viski Károly: Ethnikai csoportok, vidékek című munkája (1938), egyre sürgetőbben mutatkozott meg annak igénye, hogy az igen sokszor csak földrajzi vagy földrajz-történeti egységek adta kereteket kitöltsük néprajzi, tehát kulturális-társadalmi tartalommal is. Külön kell dicsérni a helyes elgondolást, mely nem a többé-kevésbé ismert csoportok bemutatását tűzte első feladatul, hanem éppen a legismeretlenebbek egyikét helyezte a sorozat élére.

A Bakony az etnográfusokat kevéssé vonzotta, nem sokan kutatták — alig néhány közlemény tanúskodik az ott végzett munkáról. Felderítője, évek hosszú során át buzgó kutatója, nagy ismerője Vajkai Aurél.

Az a tény, hogy a könyv megírásánál szinte csak a maga gyűjtésére volt utalva, sok előnnyel jár, de hordoz nehézségeket is. Nem már közölt ismeretek sokaságából kell a legmegfelelőbbeket kiválasztania és egységbe rendezni, hanem a maga gyűjtötte hatalmas anyagból kellett válogatnia s első közlésben hoznia a dolgozat anyagának jelentős részét. E nem könnyű helyzetet még jobban nehezíti a kiadvány műfaja, mely nem szakjellegű, hanem a nagyközönséghez is szól. Az ilyen jellegű közlemény metódusának kimunkálása is csak tehertételként nelhezedik a szerzőre.

A következőkben, rövid tartalmi bemutatás mellett, inkább a tendenciákat szeretnők vizsgálóra venni, melyek Vajkait a munka megírásában vezették. Nézzük előbb a mondanivaló arányait, elosztását: a történeti háttér, a dologi világrend megrajzolása 106 oldalt kapott; a szokás- és hiedelemanyagé 70 lapot. Az első rész beosztásában nagyrészt járt utakat követ: Az erdő és ember, Gazdálkodás, Ipar, kereskedelem, Táplálkozás, Település, ház, lakás, Öltözet, Népművészet és a falu ízlése fejezetcímek a néprajzi kutatásnak kimódolt klasszikus kategóriáira utalnak, melyek az emberre vonatkozó ismereteket azok egymásmellettiségükben rendezik el. Új törekvések mutatkoznak a szellemi világot bemutató fejezeteknek már a címszavaiban is. Ezek a címszók a következők: Szokások, hiedelmek, Társas élet, dal, muzsika, tánc, Anekdoták, betyárhistóriák, Boszorkányos történetek. Ez a rész jobbára szemelvényszerű közléseket nyújt a tárgykörből s itt a bakonyiak sokkal inkább maguk szólanak magukról, míg az első részben a szerző beszél helyettük, róluk. Egyformán szembetűnik a teljes munka olvastán a mérlegelés, a válogatás, az hogy Vajkai igen gazdag anyagból emelte ki a legjellegzetesebb adatokat s azokat a legalkalmasabb módon rendezte el. Különösen megkap a dologi világ bemutatásának történeti szemlélete; egy-egy XI. századi vagy későbbi szinte csak felvillantott jelenség sejteti a bemutatott dolgok, adatok sokszor alig áttekinthető távlatait, mélységeit. Adatokat mondtunk, ha talán keményen hangzik is. S valóban: leszűrt, mérlegelt adatok feltárása a munka, híven a klasszikus néprajz leírásaihoz, kitérve a vonatkozások ismertetése elől. A „klasszikus" módszer mellett szól Vajkai társadalom szemlélete is. A társadalmilag igen erősen tagolt bakonyi lakosság kisnemeseivel, mesterembereivel, juhászaival, idegen eredetű csoportjaival mindenütt jelen van tulajdonképpen a munka folyamán, de nem mint aktív formáló erő. Az ekológiai tényezők, a racionális adottságok kapják, a történeti sors mellett, az első helyet a kultúra alakításában, melynek — e szemlélet szerint — az ember hordozója csupán.

Nagyon helyesen szól Vajkai az időbeliség kérdéséről anyaga eredetét és bemutatási módját illetően. Idézünk az 5. oldalról... „Az összegyűjtött anyag... nem ugyanazon időszakból származik. Az a tény, hogy mindegyikük jellemző lehet a bakonyi nép etnikumára, nem jelenti egyúttal azt, hogy minden időben élt és érvényes volt. Minden-

esetre helyesebb volna, ha művelődéstörténeti, néprajzi keresztmetszeteket mutatnánk be, például az 1830-as évekből, vagy a tagosítás korából. Ennek azonban igen nagy technikai nehézségei vannak. A népi-történeti kutatások még csak a kezdetüknél tartanak s számtalan kérdésre nem tudunk feleletet kapni". Régi kívánalma fejeződik itt ki a néprajznak, mely vízszintes keresztmetszeteket is kíván adni a függőlegesek mellé egy többdimenziós kutatási törekvésben.

Számunkra legmegkapóbb talán a dolgozatnak az Építkezésről szóló az a része, amikor a ház formájáról ír Vajkai... „e forma pedig épp az építkezés sajátos törvényszerűsége folytán az anyagi kultúra egyéb jelenségeihez képest maradandóbb, lassan változik. Divatos ruhában rádiót hallgathat a kétszáz éves ház lakója: az életforma megváltozott, de az életforma színtere, a ház, nagyjában régi maradt" (81 lap). De ugyanígy emelhetnénk ki a többi fejezetből is ilyen megragadó s hallatlanul tanulságos gondolatokat.

Vajkai egyes fejezetei végén summázza az elmondottakat, s összeveti más magyar, főleg alföldi adatokkal. Részletes, mély analizisre persze csak nagyobb terjedelmű szakmunkában lehetett volna mód. A szűk keret feltehetően az oka annak is, hogy a végső összegezés dolga az olvasóra hárul. Ezzel viszont sikerült elérni a kitűnő szerzőnek, hogy szép dolgozatán elgondolkozik az olvasó, azután is, hogy a könyvet letette a kezéből.

Fél Edit

Tischner H.: Kulturen der Südsee. Einführung in die Völkerkunde Ozeaniens.

Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte. Hamburg, 1958. 24 t.

H. Tischner, a hamburgi Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte igazgatója ebben a munkájában az etnológia iránt érdeklődő olvasó számára nyújt rövid, tudományosan megbízható képet Óceánia felfedezés korabeli kultúráiról. Az egyes fejezeteken belül a szerző három nagy óceániai kultúrtérséget — Melanézia, Polinézia és Mikronézia — együttesen tárgyalja s így módja nyílik arra, hogy a kulturális eltérésekre és hasonlóságokra ráirányítsa a figyelmet.

A bevezetésben a szerző a felfedezések történetét vázolja fel, majd áttekintést ad az óceániai szigetek földrajzáról, éghajlatáról, flórájáról és faunájáról. Ismerteti a szigetek településtörténetét, a rasszok és a nyelvek megoszlását, majd bemutatja azokat a gazdasági és társadalmi alapokat, melyeken az óceániai kultúrák sajátos vonásai kialakultak. A továbbiakban rövid, de a lényeges jegyeket magukban foglaló képet kap az olvasó a táplálékszerzés különböző módjairól s ezzel kapcsolatban az élvezeti szerekről, majd a településről és építkezésről, a legtágabb értelemben vett viseletről (itt tárgyalja szerző a testtorzítást, tetoválást is). Külön fejezetet szentel Tischner a technikának (szövésfonás, fahánemsmunkák, fazekasság, a fa, kő és más anyagok feldolgozása), a kereskedelemmel összefüggő kérdéseknek, a háborús módszereknek stb. A vallás problematikáját hat fontos kérdés kiemelésén keresztül ismerteti (kannibalizmus, animizmus és kapcsolódó vallási formák, fejvadászat, maszkok és titkos társaságok, avatás, továbbá istenek, papok és templomok) a szerző, míg befejezésül hangszereket mutat be.

A kötet egészében véve jó bevezetést nyújt az óceániai kultúrák anyagába és így feladatát lényegében teljesíti. A szerző célja általános tájékoztatás lévén, a hangsúlyt az érdekesebb és könnyebben megvilágítható témákra helyezi, ezért pl. a társadalomszervezet kerdése igen elnagyolt. Tischner különös figyelmet fordít arra, hogy munkája vonzó legyen, erre mutatnak a kitűnően kidolgozott és határozottan instruktív szövegközti rajzok, melyek plasztikusan példázzák a szövegben mondottakat.

Külön ki kell emelnünk a munka szép tipográfiáját, mely a megfelelő betűtípus megválasztása mellett a rajzok változatos elhelyezésében és helyenkénti élénk színezésében mutatkozik meg.

Bodrogi Tibor

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc

A kézirat nyomdába érkezett: 1960. IV. 29. — Példányszám: 1000 — Terjedelem: 28,75 (A/5) ív,

1960.51299 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Rédacteur

LÁSZLÓ K. KOVÁCS

BUDAPEST V. PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, LINDA DÉGH, VILMOS DIÓSZEGI, BÉLA GUNDA

VOL: LXXI 1960 2 — 3

Le programme du présent périodique comprend la discussion des questions relatives à l'ethnographie, ainsi que la publication des résultats des recherches ethnographiques concernant le peuple hongrois et les peuples voisins ou apparentés. Les articles publiés dans cette revue sont suivis de résumés en langue russe, française, anglaise ou allemande.

On est prié de bien vouloir adresser les manuscrits et les ouvrages devant faire l'objet d'un compte-rendu, ainsi que toute correspondance concernant la rédaction, à la rédaction de l'Etnographia *(Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.)*. Le courrier de la Société d'Ethnographie Hongroise, les réclamations éventuelles et les ouvrages d'échange sont à adresser au Secrétariat de cette même société.

Abbonnements: Entreprise du Commerce Extérieur des Livres et Journaux »Kultúra« (Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Compte courant № 45-790-057-50-032) ou à l'étranger chez tous les représentants ou dépositaires. Le prix de l'abonnement est 40,— forints par an.

*

This Review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers or the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: »Kultúra« Commercial Undertaking for the Export of Books and Neswpapers, 21, Népköztársaság útja, Budapest VI. (A. c. № 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

Ára 30,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXI 1960 2—3

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Vargyas, Lajos: Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter — Исследования по средневековой истории народных баллад I. Венгерские баллады французского происхождения ..... 163—276

Dégh, Linda: The Hungarian redaction of the type of tale AaTh2* 449/A— Венгерская редакция сказочного типа *AaTh** 449/*A*. 277—295

Kresz, Mária: Potter, jugmaker, dishmaker (Somei contributions to the research and comparison of Hungarian pottery works) — гончары, кувшинщики и горшечники (некоторые сведения к изучению и сравниванию центров гончарново ремесла в Венгрии) ..... 297—379

Katona, Imre: Die haupttypen der Menschengeschirre und der Schulterriemen der Erdarbeiter in Ungarn — Главные типы упряжи для человека и землекопный нашейник... 381—388

Ferenczi, Imre: Образ Ференца II. Ракоци в народном предании комитатов Боршод—Абауй—Земплен. — Die Gestalt von Franz Rákóczi in der Volksüberlieferung des Nordungarischen Gebiets von Borsod—Abaúj—Zemplén ..... 389—436

Földes, László: Kosár (Корзина) в смысле „Хлев, загон; Hürde, Stall von Flechtwerk." — Ung. Kosár „Hürde, Stall von Flechtwerk ..... 437—453

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Сообщение данных

Diószegi, Vilmos: Uralische Parallelen zur Vorstellung über den „überzähligen Finger" der ungarischen Schamanen. — Уралские параллелы к представлению наших шаманов о «лишнем кости» ..... 455—457

Istvánovits, Márton: Grusenische Glaubensvorstellungen und abergläubische Erzählungen. — Грузинские верования и суеверные истории ..... 457—459

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 461—475

Literarische Rundschau — Revue littéraire — Рецензия..... 477—478

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST, 1960

Szerkesztő:
K. KOVÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság tagjai:
BARABÁS JENŐ, BELÉNYESY MÁRTA, DÉGH LINDA,
DIÓSZEGI VILMOS, GUNDA BÉLA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél: 61.257, közületi: 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. sz. folyószámlára).

TARTALOM

Tanulmányok

Vargyas Lajos: Kutatások a népballada középkori történetében. II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban 479—523
Bodgál Ferenc: A miskolci talyiga ..... 524—536
Banner Benedek: Adatok a ragadványnevek kialakulásához .... 537—551
Katona Imre: Rigmusmondó és versíró kubikosok ..... 552—557
Hadzisz Dimitriosz G.: Az Arta hídja ballada magyar változata: Kőműves Kelemenné ..... 558—579
Lajos Árpád: Egy archaikus dallamsajátság Észak-Borsodban 580—598

Kisebb közlemények

Lekiasvili Andro: Adatok a grúz hegyitörzsek sörfőzéséhez ..... 599—609
Vajkai Aurél: A népi műemlékek védelmének problémái ..... 610—612
Kenéz Győző: Gyümölcsöskertekre vonatkozó adatok 1752-ből .. 612—613
Belényesy Márta: Egyezség a kőröshegyi Jobbágyok és az Uraság között az Úrbéri legelő elkülönzés és Úrbéri faizás tekintetében — 1847. május 21-én ..... 613—615

Néprajzi hírek

Dömötör Sándor: Katona Lajos utolsó napjai ..... 616—617

Könyvszemle ..... 618—638

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXI. * BUDAPEST, 1960 * 4. SZÁM.

Kutatások a népballada középkori történetében

II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban

Balladáink példái lehetnek a magyar kultúra sokat emlegetett kettősségének: kelet és nyugat olvad bennük össze felbonthatatlan egységgé. Máshol mutattam rá a nyugati szálakra, balladáink francia példaképeire. Nem volna azonban teljes a kép, ha nem látnánk, mennyi mindent mentett át a magyarság az új műfajba régi, keleti hagyományaiból is. Kezdjük a sort mindjárt egy Janus-arcú balladával, amely egyszerre mind a két irányba néz: a Molnár Annával.

Az elcsalt menyecske (Mónár Anna) változatai:

MAGYAR

1. Vikár N. r. II, 22—3. ? (dunántúli típus Szarvas Gábor hagyatékából, L. Ethn. 1910, 130 3. jegyz.) **2.** MNGY VIII, 188 Csepreg vidéke (Sopron). **3.** MNGY VIII, 186 Köveskálla (Zala) **4.** Ethn. 1909, 301 = B. 315 = MF 957*c* Keszthely (Zala) **5.** Ethn. 1928, 180 Somlóvidék **6.** Ethn. 1909, 305 Béd (Nyitra m) Kodály; pár soros töredék a „Vénember-férj" szövegébe beolvasztva. **7.** Ethn. 1891, 79 Ung m. (**7a.** Borovszky: Hont m. monográfiája, 135. ua. a szöveg, két sor és néhány hang eltéréssel, mint Ipolyfödémesen és Ipolyszakállason feljegyzett szöveg 1906-ból. Ilyen egyezés hihetetlen, azért nem számítjuk külön változatnak.) **8.** Bálint S. kézir. töred. Tamásfalva, Temesköz. **9.** EA 4535, 1350 Mezőkovácsháza (Mezőség ?) **10.** Ethn. 1913, 38. Kibéd (Marosszék) = Seprődi: Eredeti székely dalok, 67 Kolozsvár, 1904 (4 vsz.) **11.** MNGY I, 137 Marosszék **12.** EA 2276,12 Szabéd (Marosszék) Kanyaró F. **13.** MF 501 Szováta (Marosszék) Vikár **14.** MNGY I, 138 Udvarhelyszék Gálfi S. **15.** MF 473*a* Lengyelfalva (Udvarhely) Vikár **16.** Ethn. 1910, 131 = MF 360*a* = EA 2299,285 Lengyelfalva (Udvarhely) Vikár **17.** Ethn. 1910, 131 Szombatfalva (Udvarhely) Vikár **18.** EA 2299,297 Rugonfalva (Udvarhely) Vikár **19.** EA 4535,1074 Atyha (Udvarhely) Vikár **20.** MNGY I, 141 Székelyföld Szabó Samu **21.** MNGY I, 144 Székelyföld Szabó Samu **22.** MNGY I, 146 Székelyföld Kriza **23.** Ethn 1911, 53 Borszék (Csik) Veress G. **24.** Ethn. 1908, 109. = SzNd 10. = MSz. 1224 Bodon P = MF 1273b = Pt 79 Kodály Gyergyószárhegy (Csik) **25.** MF 1279*b* Gyergyóditró (Csik) Kodály **26.** MF 1258*e* Gyergyószentmiklós (Csik) Kodály **27.** B. 307 = MF 1029*c* Tekerőpatak (Csík) Bartók **28.** Ethn. 1908,110 = M. Sz. 1182 Csikmadaras Bodon P.— Bartók **29.** Nyt 1892, 47 Háromszék **30.** Ethn. 1905,224 = EA 1906, 2 Veress G. = Pásztortűz 1941 július 15, 352 = MF 1306 Lajtha Sepsiköröspatak (Háromszék) **31.** Ethn. 1935, 129 Bukovina Balla **32.** SzNd 93. Fogadjisten (Bukovina) Kodály = Pt 341 **33.** MCsB 3*c* Pusztina (Moldva) Kallós—Jagamas **34.** MCsB 3*a* Pusztina (Moldva) Kallós—Jagamas **35.** M.Sz. 6367 Bergyila (Moldva) Kallós **36.** M.Sz. 6330 Lészped (Moldva) Kallós **37.** M.Sz. 6365 Lészped (Moldva) Kallós **38.** MCsB 3*d* Lészped (Moldva) Szegő J. **39.** Nyr 1874,344 Klézse (Moldva) Rokonföldi **40.** M.Sz. 6334 Klézse (Moldva) Kallós **41.** M.Sz. 6264 Klézse, (Moldva) Kallós **42.** MCsB 3*b* Nicolae Balcescu (Moldva) Kallós—Szabó P. **43.** Domokos 4. sz. Trunk (Moldva) = MF 2716*a* **44.** Domokos 3. sz. Trunk (Moldva) **45.** F 47/A/*a* Trunk (Moldva) **46.** NÉ 1941,167 =

MF 2456 Somoska (Moldva) VERESS S. **47.** DOMOKOS 2. sz. Gajcsána—Unguri (Moldva) **48.** S 53 + S 58 Gajcsána—Unguri (Moldva) = Egyházaskozár (Baranya m.) DOMOKOS—RAJECZKY **49.** M.Sz. 6783 Gerlén, Moldva KALLÓS

FRANCIA

1. SIMON Wallonia 8 : 82 (Liège mellett) **2.** CANTELOUBE IV, 46 Wallonie Ath környéke, Hainaut **3.** PUYMAIGRE Messin, 98 **4.** DAVENSON 7. sz. (hely? valószínűleg északfrancia) **5.** BARBEAU—SAPIR, 25 Kanada = 17. sz.-i északfr. kivándorlók **6.** DECOMBE 92 sz. Bretagne **7.** Rev. Trad. Pop. 1894, 406+ Basse-Bretagne **8—21.** MILLIEN A—D+10 var. Nivernais **22—25.** ROSSAT 11. sz. A—D Jura-Valais **26.** GUILLON, 85+ Ain **27.** SMITH Romania 1881,149 Haute-Loire **28.** CHAMPFLEURY—WECKERLIN, 172 Lyonnais **29.** BUJEAUD II, 237 Poitou, Aunis **30.** AMPÈRE, 256 Auvergne **31.** SIMON, 169 Anjou **32.** TIERSOT, Alpes, 142. (NYGARD még 36 kéziratos kanadai változatot sorol fel.)

OLASZ

1—6. NIGRA 13. sz. A—F Piemont **7.** FERRARO Monferrini, 4 3. sz. Piemont **8.** GIANNINI, 143 4. sz. Lucca **9.** PERGOLI, 13 7. sz. Forli környéke **10.** FERRARO Ferrara, 14 2. sz. **11—2.** WIDTER—WOLF, 73 A—B Velence **13.** BERNONI Punt. V. 2. sz. Velence

PORTUGÁL

1—3. BRAGA I, 152 Ilha de S. Jorge, Azóri sz. = HARDUNG, 61; 153 uo. = HARDUNG, 63; 154 Ilha de S. Miguel, Azóri sz. (**4.** BELLERMANN, 169× = REIFFERSCHEID, 169b (idézet és német kivonat) idézi D. Vlr. 41. nem ide tartozik)

SPANYOL

1. WOLF—HOFMANN II, 22 119. sz. **2—3.** COSSIO—SOLANO II, 21—3. 275—6. sz. Santa Maria de Cayón 4. Jb. f. romanische u. englische Lit. 1861,285. Részben idetartozó: **5.** GEIBEL—SCHACK, 106.

ANGOL

1—7. CHILD 4. sz. (6 var. + pótlás III, 496) 1—2. északskót, 3—4. skót, 5—6. angol, 7. amerikai, Virginia. **8—147.** BRONSON 4. sz. (141 var. szöveg + dallam, ebből 1 megvan CHILD-nál is; köztük az általam külön is felhasznált SHARP—K A—H = 99—100., 106., 110—11., 116., 118.; SHARP Somerset 84. sz. = 28.) **148.** GREIG, 2 skót **149—56.** BELDEN 4. sz. A—H.

NÉMETALFÖLDI

A D. Vlr 41. 1—11. sz. Ezek közül a 2., 6. és 11. sz.-ot a DVA kéziratos anyagából használhattam, a többit a felsorolt művekből, egyedül a 10. teljes szövegét nem láttam, csak a D. Vlr. áttekintéséből ismerem; a □-ben levő szám a D. Vlr.-ben teljes szöveggel közölt változat jelzete.

1. HOFFMAN v. F. 10 sz. Antwerpen **2.** Antwerpen **3.** D. Vlr. 1b Brabant **4.** E—B 41k **5.** LOOTENS—FEYS 37. sz. **6.** Friesland **7.** LAMBRECHTS, 157 Keletflandria **8.** Uo. 158 uo. **9.** Uo. 156 Limburg, Belgium **10.** D. Vlr. **11.** Brügge, Belgium.

NÉMET

213 változat a D. Vlr. 41. sz. 12—231-ből (1—11.: a fenti németalföldi szövegek; levontuk továbbá a gyermekdalban fennmaradt törmelékeket, valamint 2 nótautalást.) Ezekből 52-t a jelzett kiadványokból használtam, 108-at pedig a DVA kéziratos anyagából. A □-be tett számok a D. Vlr.-ben teljes szöveggel közölt változatok jelzetei. Mindezt az ottani számokkal sorolom fel. A 232-től kezdődő számok a DVA anyagában a D. Vlr. 41. publikálása után beérkezett kéziratokat jelentik, ottani jelzeteikkel:

12. REIFFERSCHEID, 116 Bökendorf, Westfália **13.** Uo. 161 II. Westfália **14.** D. Vlr. 2 Westfália **15.** REIFFERSCHEID, 161 I = MITTLER, 79 = UHLAND 74C = E—B 41f Münsterland **16.** MITTLER, 85 Niederrhein **17.** MONTANUS, 45 Rheinprovinz **18.** MITTLER

87 Rheinprovinz **20.** E—B 41h = MITTLER, 86 Bonn körny. **21.** Niederrhein **23.** Rheinprovinz **25.** PINCK II. 35. sz. Spittel, Lotaringia **26.** Uo. II, 355 Hambach, Lotaringia **26a.** Lotaringia **26b.** Uo. **27.** D. Vlr. [3] = E—B 41*a* = MITTLER, 77 = ponyva Nürnberg 1550/65× **29.** D. Vlr. [4] = E—B 41b = MITTLER, 76 = ponyva Augsburg 1560/70× **30**—**31.** UHLAND 74A = ponyva Basel 1570 és ua. ? 1605. **33.** Szilézia **35.** Lahngegend, Nassau **36.** E—B 41i Nauheim bei Limburg, Hessen **40**—**41.** Lahngegend, Nassau (csak l. vsz.) **42.** D. Vlr. [6] Rheinprovinz **44.** Gimmeldingen, Pfalz **47.** Schwaben **51b.** Augsburg **52.** E—B 41d Schwäbisches Oberland, Allgau **52a.** Schwaben **53.** Hechingen, Württenberg **54.** MEISINGER, 37 Badisches Oberland **56.** Baden **57.** Zisenhausen, Baden **58.** Heidelberg **59.** Schwaben **61.** Wimmenau, Elsass-Lot. **62.** Uo. **62a.** Lotaringia, romlott. **62b.** Uo. romlott. **63.** D. Vlr. [5] Entlebuch, Luzern kanton **63a.** E—B 41e Aargau, Svájc **70.** Lötschental, Wallis kanton Svájc **71.** Elgg, Svájc Zürich kanton **72.** Jonen, Luzern kanton **73.**. Möre, Wallis kanton **75.** Bern kanton **76.** Bühler, Svájc **77.** Bosco, Svájc = E—B 41e **78.** Bern kanton **79.** Tenna-Safiem, Svájc **80.** Holziken, Aargau Svájc **81.** Ursebach bei Kleindietwil, Bern kanton **82.** Werdenberg, Svájc **83.** Sissach, Luzern kanton **84.** Siebnen, Svájc **85.** Grube ? Svájc **87.** ? töredék **88.** Sarntal, Déltirol **89**—**90.** Pustertal, Déltirol (csak vszkok idézve) **91.** SCHLOSSAR 309. sz. Kalwang, Steiermark **92.** E—B 41*g* Steiermark **94.** HERMANN—POGATSCHNIGG, 33 Ausztria **95.** ZfVk 17,307 Bregenz—Schwarzach, Vorarlberg **102.** Eisenstadt—Kismarton, Burgenland **103.** HRUSCHKA—TOISCHER 35. sz. = REIFFERSCHEID, 162 Nyugatcsehország? **104.** MEINERT 36. sz. = MITTLER, 80 Kuhländchen **109.** Kuneschhau, Kárpátukrajna **110**—**112.** HAUFFEN 70. sz. (+a—b) Gottschee **113**—**5,** Gottschee **118.** Palé, Baranya m **118a.** Németkér, Tolna m. **121.** Hatzfeld, Bánát **124.** Wdhn I, 274 = MITTLER, 78 = E—B 42*b* = HERDER, 170 79. sz.× h. n. **133.** Bunden, Pr. Holland körz. Keletporoszorsz. **134.** D. Vlr. [7] Dollnik, Ny.-poroszorsz., Flatow Körz. **135.** Posen. **138.** Oliva, Danzig körny. **139.** Dobrin, Flatow körz. Grenzmark-Nyugatporoszorsz. **140.** Schneidemühl, Grenzmark **141.** Słonsk Nieszawa körz. Lengyelorsz. **143.** Pomeránia (részben tartozik ide.) **144.** Rogzow, Köslin körz. Pomeránia **145.** Wollin, Pomeránia **146.** Saulinke, Lauenburg körz. Pomeránia **147.** Saatzing körzet, Hinterpommern **148.** Manow, Köslin körz. Pomeránia **149.** Kowalk, Belgard körz. Pomeránia **150.** Pomeránia **150a.** Bauerhufen, Köslin körz. Pomeránia **150b.** Franzburg körz. Pomeránia **150c.** Neundorf, Randow körz. Pomeránia **151.** Pastow, Mecklenburg **153**—**4.** PARISIUS 6—5. sz. Pechau, Magdeburg körny. **155,** Uo. 550. sz. Mieste, Altmark **156,** Uo. 88. sz. Magdeburg és 340. sz. Mose, Altmark. **157.** Uo. 431. sz. Samwegen, Altmark **158.** uo. 682. sz. Lagendorf, Altmark **159.** Mansfelder Nord-Seekreis, Provinz Sachsen **160a.** E—B 42*c* Gross-Neudorf in Oderbruch, Brandenburg **160c.** Oderbruch, Brandenburg **161.** Trebbin, Brandenb. **162.** Birkenwerder, Berlin mellett **163.** Fredersdorf, Angermünde, Brandenb. **164.** Frankfurt a. d. Oder **165.** Potsdam **166.** Adamsdorf bei Soldin, Neumark, Brandenb. **167.** Trebbin, Brandenb. **168.** D. Vlr. [8] = MITTLER, 81 = E—B 42*d* Boroszló körny. **169.** Wilhelminenort, Szilézia **172.** Querbach, Isergebirge, Szilézia **173.** Conradsdorf bei Haynau, Szilézia **174.** Kapsdorf bei Zobt, Szilézia **175.** Kauden bei Neusalz, Szilézia **176.** Szilézia (csak részben tartozik ide.) **177.** Waltdorf bei Neisse, Szilézia **178.** Gottschdorf, Szilézia **179.** Riemertsheide, Neisse körz. Szilézia **180.** Festenberg, Öls körz. Szilézia **181.** Golberg, Szilézia **182.** Saueraltz, Szilézia **183.** Öls, Szilézia **184.** Boroszló **185.** MITTLER, 84, Oberlausitz **188.** Grossenhain, Szászország **189.** Rothenbach bei Lindenkreuz, Türingia **190.** Bechtheim, Untertaunuskreis, Provinz Hessen **191.** MITTLER, 82 Niederrhein **192.** MEINERT, 66 = MITTLER, 83 = E—B 42*e* Kuhländchen **193.** D. Vlr. [9] Mühlbach, Erdély **194.** Erdély, l. vsz. **195.** Erdély (csak részben idetartozó). **199.** Alexandrovka, Krim **203.** D. Vlr. [10a] = MITTLER, 89 hely n. **204.** E—B 42*a* h. n. **205.** E—B 195 Königsberg **206.** E—B 42*k* Uderwagen, Königsberg mellett **210a.** Lauck, Pr. Holland körz. Keletporoszorsz. **212.** Treya Szilézia **213.** E—B 42*g* Hannover **214.** Hannover **215.** Amsterdam, Hollandia **217.** REIFFERSCHEID, 36 18. sz. Westfália **218.** MITTLER, 88 = E—B 42*f* Bonn körny. **220.** Engelskirschen, Wipperfürth körz. Rheinprovinz **221.** MITTLER, 90 Oberhessen **222.** LEWALTER, 4 5. sz. Niederhessen **223.** Höllshausen, Steglitz, Provinz Hessen **224.** E—B 42*h* Alsfeld, Hopegarten körny. Hessen-Darmstadt **225.** Lehrbach Alsfeld körz. Provinz Hessen **226.** Kirchheim, Hersfeld körz. Provinz Hessen **227.** Willingshausen, Ziegenhain körz. Kurhessen **228.** Weimar? Türingia **229.** Mannheim körny., Türingia, töred. **230.** Koburg-körny. Nordbayern **231.** Kapjen, Leningrad körny. **232.** A 194964 Tirol, St. Margarethen, Schlierbach **233.** A 195077 Kelet-Tirol, Zintberg **234.** A 192531 Göttinga körny. **235.** A 192318 Németkér, Tolna m. **236.** A 189079 Tirol, Piller i. T. **237.** 186685 Tirol, Gummer, Bozen **238.** A 187535 Déltirol, Tiers, Bozen **239.** A 187200 Déltirol, Petersberg, Bozen **240.** A 185524 Wiesweiler, Saargemünd, Lotaringia **241.** A 185533 Wölflingen, Saargemünd, Lotaringia **242.** A 173601 Zsitomir, Ukrajna **243.** A 173497 Ralbstadt, Ukrajna **244.** A 170700 Bačko—Dobropolja, Bácska **245.** A 171092

Krnjaja, Bácska **246.** A 171330 Vinkovci (Neudorf) Bácska **247—9.** B 43282 Schönhengst, Szlovákia **250.** A 149862 Beisleiden, Pr. Eylau körz. Keletporoszorsz. **251.** A 149864 Sieslach, uo. **252.** A 172058 Kolmar, Elsass **253.** A 175351 Cahul, Besszarábia **254.** B 43628 heanz, osztrák **255.** A 163484 Lindenhardt, Pegnitz körz. Oberfranken **256.** A 21012 Schwarzenburg, Bern kanton. **257.** A 25038 Lützelflüh, Svájc **258.** B 42219 Schoenhengst Szlovákia, **259.** A 158831 Spittel, Forbach körz. Lotaringia **260—1.** A 159177 Hanbach, Lotaringia **262.** ? Szakadát, Szeben m. **263.** A 158573 Lucac, Szlavonia **264.** A 149856 Leipen, Wohlau körz., Keletporosz. **265.** A 158518 Potołowek, Nieszawa körz. Posen **266.** A 149859 Spullen, Pillkallen körz. Keletporoszorsz. **267.** A 149857 Linkenau, Mohrungen körz. Kporsz. **268.** A 149860 Grünhöfchen, Pr. Eylau körz. Kporsz. **269.** A 149861 Lomitten, Mohrungen körz. Kporsz. **270.** A 149863 Markinen, Friedland körz. Kpo. **271.** A 149971 Wogau, Pr.—Eylau körz. Kpo.

SKANDINÁVIA (NYGARD 1958 alapján)

DÁN

1. kézir. 1548—83 = DgF 183A **2.** kézir. 17. sz.= DgF 183B **3.** kézir. 1656 = DgF 183C **4.** kézir. 17. sz. = DgF 183D **5.** ponyva 1780 = DgF 183E **6.** DFS× **7.** KRISTENSEN× 47. sz. **8—16.** DFS× **17.** KRISTENSEN× 46. sz. **18.** KRISTENSEN× 33B **19.** uo. 33A **20.** Kézir. 1729—34 **21.** Skattegraveren× 1884 1198 sz. **22—3.** DFS× **24.** Skattegraveren× 1884 1198. sz. **25.** DgF 183G **26.** ponyva 1800 = DgF 183F **27.** DFS×; 1—27 = NYGARD A—AA

SVÉD

1. ARWIDSSON× 44A **2.** ARWIDSSON× 44B **3.** GEIER—AFZELIUS 67. sz. **4.** GEIER—AFZELIUS 66. sz. **5.** ANDERSSON× 39. sz.; 1—5 = NYGARD A—E; 1—4: a délkeleti tengerpartról. 5: Helsinki.

NORVÉG

1—14. NFS× **15.** LANDSTAD× 69. sz. **16.** Uo. 70. sz. **17—8.** NFS×; 1—18 = NYGARD A—R; mind a délnorvégiai tengerpart egy szűkebb területéről.

LENGYEL

1—52. KOLBERG Piesni 5. sz. a—bbb (az egész lengyel nyelvterületről; a = CZERNIK, 294; d = CZERNIK, 298. bbb = KARŁOWICZ 4,407 = CZERNIK, 300.) **53—4.** KOLBERG Lud 6,112 208. sz. és 169 336. sz. Krakko körny. **55.** Uo. 12,63 131. sz. Pakoslawi járás **56—7.** Uo. 16, 289—90 473—4. sz. Lublin körny. **58.** KOLBERG Lud 19,148 453. sz.+Kielce körny. **59—73.** KARŁOWICZ 4 : 396 18A Z Rosciszewa w Sierpskiem, uo. 397 25. sz. Sandomiersk körny., uo. 398 51. sz. Lublin körny., uo. 399 51A ? uo. 399 53. sz. Chelmi járás, uo. 400 58A Lecki j., mazuri tavak körny. uo. 401 66A Krakko körny. uo. 402 76. sz. Grodziec uo. 403 78. sz. Wołkowi j., uo. 404 79. sz. Lida körny., uo. 408—9 var-al Czersk, uo. 9: 662—3 121. sz. Włodawi j., uo. 9 : 664 124. sz. Krasnostawi j., uo. 667—8 Seweryn körny., uo. 669 = KOLBERG Lud II×, 9—10 9. sz. Cholm (A tanulmány 129 számozott és 1 külön variánst sorol fel, és tekint át, de csak a fentieket közli teljes szöveggel. A rész-közléseket is felhasználjuk, ahol erre alkalmasak. Ez a munka és KOLBERG Piesni az egész korábbi nyomtatott és kéziratos anyagot tartalmazza.) **74—80.** LIGĘZA—SBIŃSKI+ **5. sz.** A-E, H, I. Lengyel-Szilézia (F—G, I. K-R **nem ide tartozó).**

SZLOVÁK-MORVA

1. Národop. Vestn. Č. 1906, 277 Cerovo (Cseri, Hont m.) **2.** Slov. sp. III, 175 513. sz. Rovné **3—9.** SUŠIL 87/178—9, 171/361, 189/405—8, a szilézíai határról **10—11.** BARTOŠ—JANÁČEK, 39—40 és 82 46. és 104. sz. Prusenovic és Lišen (D. Vlr. cseh változatokat idéz ERBEN[3] 15—6. sz. alatt.)

ROMÁN

1—3. PAPAHAGI Maramureş, 98 374. sz. Giuleşti, 103 382. sz. Vad és 113395. sz. ? **4.** ŢIPLEA, 6 3. sz. Máramarossziget körny. (Nem használható MARIENESCU 22 Beszterce-Naszód és fordításai: Ethn 1897, 185 és VULCANU, 57 nyilvánvaló műköltői beavatkozás

jelei miatt, s csak nagy fenntartással Ethn. 1897, 185 „HERRMANN A-féle gyűjteményben, Bihar megyéből" adattal, és MOLDOVÁN, 6. és 46, mert eredeti szöveg és pontos lelőhely nélkül közlik ismeretlen szövegüket szabad fordításban.)

DÉLSZLÁV (Részben idetartozó)

1—6. ŠTREKELJ 133—8. sz. **7.** HNP V/2, 158 99. sz. **8.** KAPPER II, 318 **9.** TALVJ II, 172.

A KÉRDÉS FEJLŐDÉSE AZ IRODALOMBAN

GROZESCU 1864: a magyar hamisítás, átvétel románból. GRUNDTVIG DgF 183 sz. 1869: skandináv, holland, angol, olasz, vend, szerb, (finn—észt) változatok áttekintése: a dán (Oldemor) az alapforma? varázsdal. ABAFI 1876: német, németalföldi, dán, skót, francia és spanyol változatok a magyar mellé. BUGGE 1879: holland az eredeti, a bibliai Judit és Holofernes történetből. CHILD 4. sz. 1882: a ballada teljes elterjedésének áttekintése (az előbbiekhez a magyar, lengyel, cseh, vend, délszláv, olasz, portugál anyag is); Judit és Holofernes származtatást nem fogadja el, (csak egyes holland változatokra hathatott utólag); német és magyar közel egymáshoz. NIGRA 13. sz. 1888: elterjedése, különösen a latin variánsok felsorolása; Skandináviából származott Hollandiába, onnan tovább délre. KARŁOWICZ 1890: lengyel változatok felsorolása az angol mellé, más északi szláv adatokkal. E—B 1893: Sok német változat közlése; skandináv és angol változatokra hivatkozik; GRUNDTVIG alapján: elhomályosult „Elfenlied". KARŁOWICZ 1895: pótló lengyel adatok. VIKÁR 1910: a székely-magyar egység korából való. SOLYMOSSY 1924: két csoport válik el a németben, 1. önmegmentő 2. segítségért folyamodó (eredeti az utóbbi, ahol *későn* jön a segítség); a magyar az előbbihez tartozik; a románok tőlünk vették át. GRAGGER 1926: elfogadja SOLYMOSSYt, nyugati Spielmannok hozták hozzánk. ORTUTAY 1935: összehasonlító irodalom áttekintése, elfogadja SOLYMOSSYt. D. Vlr. 41. sz. (John MEIER) 1937: a teljes elterjedés áttekintése több száz változat alapján: ősforma a holland 1300 körül; bibliai eredetet kétli, GRUNDTVIG Elfenlied-elméletét és a Kékszakállal való kapcsolatot elutasítja; a magyar a némettel kapcsolatban van. DÁNOS 1938: idézi GRAGGERt és SOLYMOSSYt. ENTWISTLE 1939: holland az eredeti, bibliai eredetű varázsének; hollandoktól német—magyar, skandináv—skót, francia—olasz, spanyol, portugál terjedés. LÁSZLÓ 1944: szibériai eredetű monda. SEEMANN 1951: a litván változatok német—lengyel és északi szláv összehasonlítása. NYGARD 1952: démoni elem az ősi (dán 1); német területen kelet felé fokozatosan átalakul önmegmentőből segítségért folyamodó áldozattá. KEMMPINEN 1954: 1100—1200 táján szerezte egy minstrel holland földön, eredetileg mítikus tartalmú, keresztény ellenvarázzsal. NYGARD 1958: holland a kiindulópont, ebből a skandináv és francia (a magyar a németből, ezért nem is tárgyalja). A skandináv változatok igen részletes ismertetése és tárgyalása (az angol—holland—német—francia anyag mellett.)

Balladánk összefüggését a német Ulingerrel, az angol Lady Isabel and the Elf Knight-al, a francia Renaud tueur de femmes-al már ABAFI óta ismerjük. Legközelebb áll hozzá mindnyájuk közül az Ulinger-típusú német. Lássuk a két ballada rövid tartalmát.

A magyar változatok mindjárt a csábítással kezdik: „Gyere velem Molnár Anna hosszú útra bújdosásra." Az asszony rövid ellenkezés után vagy azonnal vele megy. Elérnek a „burkus" fához, melynek tövében lepihennek. A csábító, aki rendszerint katona, figyelmezteti kedvesét, hogy fel ne nézzen a fára, kéri, hogy *keressen a fejében*, és közben elalszik a nő ölében. Molnár Anna feltekint a fára, és felakasztott lányokat lát függni rajta. Sírni kezd, hogy ő is erre a sorsra kerül. Könnye rácsordul a katona arcára, mire az felébred, felelősségre vonja, hogy megszegte a tilalmat, és küldi fel a fára. Molnár Anna szabadkozik: „nem szoktam én fára hágni", és kéri, menjen ő előre. Közben kirántja a katona kardját, és levágja a fejét. Felöltözik ruhájába, és hazavágtat. Szállást kér férjétől, s kérdezi, hová lett felesége, s ha visszatérne, megbocsátana-e neki? A gazda igenlő válasza után elküldi borért, s míg távol

van, megszoptatja kicsi fiát. Visszatér a gazda, s kiengesztelődéssel végződik a történet.

A németre lássunk egy svájci példát *(63a)*.

Egy lovag varázsos éneke behallatszik a palotába. A leány vele akar menni, hogy tanítsa meg énekére. Összeszedi kincseit, kiválasztja az istállóból a legjobb lovat, és elvágtatnak. Az erdő szélére érve egy vadgalamb figyelmezteti a lányt, hogy ne higyjen a lovagnak, az már tizenegyet tőrbecsalt, s ő lesz a tizenkettedik. A lány kérdezi, mit mondott a galamb, mire a lovag kimagyarázkodik. Az erdőben leteríti köpenyét, s kéri a lányt, hogy *tetvezze fejét*. Ahány fürtjén végigmegy, annyi könnye hull az arcára. Miért sírsz? — kérdi a lovag, — talán ifjú, büszke kedved siratod, vagy atyád gazdagságát? — vagy tisztességedet, amelyet nem fogsz visszakapni soha? vagy talán a fenyő miatt sirsz? A lány bevallja, hogy a fenyő miatt sír, amelyen tizenegy lányt lát felakasztva. Ne sírj annyira Anneli, látod jól, hogy te leszel a tizenkettedik. A lány arra kéri, engedjen neki három kiáltást, amit a lovag meg is enged, hiszen az erdőben úgy sem hallja senki a szavát. De bátyja meghallja, utánuk ered, és végez a csábítóval.

Részletek ilyen nagyfokú egyezése láttán nem csodálhatjuk, hogy belés külföldi kutatók egyaránt odacsatolták balladánkat a német balladaterülethez, annak egyik elágazásaként.[1]

Problémát okoz azonban, hogy németeknél két főformát találunk ugyanebből a balladából: 1. a hősnő önmagát menti meg 2. nem tudja magát megmenteni; ezen belül pedig négy típust, s ezek egészen lényeges dolgokban különböznek egymástól. A második főformát az idézett szöveg képviseli, az első a német nyelvterület nyugati határsávján van elterjedve, nagyjából egyezik a holland változattal és lényegében a franciával is. Ebben nincs fa alatti jelenet, legfeljebb annak töredékei, (pl. hogy akasztott lányokat látnak). A lovag magához emeli a lóra a lányt, (itt nincs varázsének), és három napig lovagolnak a pusztán. Végül a lány enni-inni kér. „Majd a hársfánál" vagy „Majd a forrásnál" mondja a lovag. Mikor odaérnek, bevallja a lánynak, hogy itt már több lányt megölt — néha akasztott lányokat látnak, s erre jön a vallomás — s megmondja, hogy neki is meg kell halnia. Választást enged neki a fenyő, a vízbefulladás vagy a kard között. A lány a kardot választja. „Vesd le selyemruhádat, mert a szűzvér messze fröccsen", mondja a lány, s mikor a lovag elfordul, hogy vetkőzzön, kirántja kardját, levágja a nyakát, felugrik gazdátlan paripájára; ekkor a levágott fej megszólal, és kéri, hogy fújjon bele a nyereg mellett lógó kürtbe. A lány azonban visszautasítja a cselt, ellovagol, s szembe jövő anyósának kérdésére bejelenti, hogy fiát ott hagyta holtan a fánál, ahol hét lányt már felakasztott, s ahol a nyolcadik ő lett volna.

[1] Meg kell jegyeznem azonban, hogy CHILD (I,49) csak érezteti, hogy a magyar legközelebb a némethez áll, a D. Vlr. 2/1,94-en pedig annyit olvashatunk: „In andern Ländern treten deutsche Züge deutlich wieder hervor, ... Auch im Ungarischen ist die Beziehung zur deutschen „Lause—Szene" im Wald mit den an den Bäumen erhängten Jungfrauen unverkennbar." Egyik sem mond ki tehát határozott véleményt az elsőbbség kérdésében óvatos fogalmazásával. SOLYMOSSY szerint is csak „nyugatról kerül" hozzánk, s megállapítja, hogy balladánk az önmegszabadító típushoz tartozik, (amely — mint látni fogjuk — csak a magyar határtól igen távol ismeretes). Nyilván nem tudta az ellenmondást megoldani, azért érte be ennyivel. Mások viszont kimondják a németből való átvételt, s NYGARD annyira megy e tekintetben, hogy nem is tárgyalja a magyar balladát könyvében, mint ami az eredet-kérdésben számára érdektelen.

A holland fogalmazás megduzzaszt egyes részleteket, bőbeszédűbb, de lényegében ugyanígy adja elő a történetet. A tömör és egységes francia tartalma a következő.

A lovag magával viszi a lányt hosszú úton (több mérföldön keresztül), anélkül, hogy szólnának egymáshoz. Végül a lány enni, inni kér. „Edd saját kezedet, idd saját véredet, úgysem fogsz rendes ételt enni", mondja a lovag. Elérnek egy halastóhoz. Itt megmondja, hogy már tizenhárom asszonyt beleölt a vízbe, tizennegyediknek ő van soron: vetkőzzön. A lány kéri, forduljon el, mert nem illő, hogy lovag vetkőzni lásson egy lányt. Mikor az elfordul, belöki a vízbe. A lovag megkapaszkodik egy ágba, de a lány levágja a lovag kardjával. Hiába könyörög az, mentse ki, mert mit fog mondani otthon családjának, ha vőlegénye nélkül érkezik haza? „Megmondom, hogy azt tettem veled, amit te akartál velem" végződik a ballada.

Ez a történet terjedt tovább szinte változtatás nélkül az olaszokhoz, s más fogalmazásban, részleteltérésekkel, de lényegében azonosan az angolokhoz. Egyes fogalmazási sajátságai, részlet-elemei pedig holland és német területre is benyomultak, az utóbbiaknál elég messze középnémet és osztrák tartományokig.

De a németeknél nemcsak ez a két főforma okoz problémát. Már több kutató megállapította, hogy sajátos változást figyelhetünk meg nyugatról keletre haladóan: a talpraesett ön-megmentőből először önállótlan, segítségért kiáltó lény lesz, akit bátyja ment meg a veszélyből, azután még keletebbre, — helyesebben északkelet felé — szász, brandenburgi, mecklenburgi, pomerániai és keletporosz tartományokban már ez a segítség is későn érkezik, s bátyja csak megbosszulni tudja huga halálát. Itt azután sokféleképp keveredik a történet más balladák mozzanataival: „mitől véres a kardod (vagy ruhád)" kérdi a báty „Galambot öltem meg . . ." stb. az ismert védekezés szerint. Azonban a jellegzetes három kiáltás motívumával szorosan kapcsolódik az előzőhöz, amely svájci, osztrák, bajor és cseh-német területen kizárólagos, s a rajnai tartományokban, különösen Elszász-Lotharingiában keveredik a nyugati típussal. Negyedik az első közlőjéről „Nicolai-formának" nevezett fogalmazás. Ebben már nincsenek is korábbi áldozatok, s a férfi itt is megöli a lányt, mert az hazavágyik, vagy siratja sorsát. Ez a változat a férfinek ad igazat, s néha második házasság is kapcsolódik hozzá befejezésképp. (Túlnyomóan a Rajnától keletre, Közép-Németországban és fel észak felé.)

A magyarsággal érintkező német területeken mindenütt a testvér menti meg a leányt, s ez a három kiáltással jellemzett *igen terjedelmes, kiszínezett jelenet* szomszédainknál (cseh-szlovákok, délszlávok) mindenütt feltűnik, még akkor is, amikor a történet lényegét nem is vették át, a többszöri lánygyilkos motívumát; ezért már eleve kételyünk támad a magyar ballada német eredetével szemben. Nálunk ennek a segélykérő jelenetnek nyoma sincs, balladánk hőse nyugati típusú önmegmentő. Nem közvetíthették esetleg nyugati határszélről származó német telepeseink sem, mert az egykori Magyarországon élő németek közt is vagy a második forma él, vagy a harmadik, ahol meg is hal a hősnő, sőt egyes erdélyi szász változatok már egészen töredékesen, más balladákkal keverve őrzik a történet halvány nyomait.

De mit mond ebben a vonatkozásban a németekkel közös, fa alatti jelenet? Ez a négy német típusban különbözőképp és különböző gyakorisággal jelentkezik. Legállandóbb a második, délnémet típusban, a három kiáltás és szabadulás történetében. Ha azonban mozzanatainak *teljessége* alapján is

vizsgáljuk a jelenetet, akkor megállapíthatjuk, hogy még ebben a német típusban is csak hiányosan szerepel. Vegyük ugyanis egyszerre szemügyre a különböző német típusok, továbbá a holland és dán ballada fogalmazását (a magyart egyelőre teljesen figyelmen kívül hagyva), akkor a következő mozzanatait találjuk a jelenetnek: a férfi a lány ölébe hajtja fejét; fejben-keresés; a férfi elalszik; a lány sír (többnyire mikor meglátja a többi ádozatokat); s végül az akasztott lányok. Márpedig ez az öt mozzanat egyes-egyedül a magyar változatokban szerepel együtt, méghozzá a változatok nagyobb részében. Egyetlen külföldi szövegben sincs meg mind az öt együtt. A délnémet típusban többnyire a fejben-keresés és a lány könnyei szerepelnek, az akasztott lányok megpillantása után. Nem alszik azonban el a lovag és nem is a lány ölébe hajtja a fejét, hanem leterített köpenyére maga mellé hívja. Egy változat-csoport azonban pont az ölbe hajtott fej mozzanatát emlegeti a *fejben-keresés nélkül* (N. B. Egyetlen morva szövegben — **5.** — találtuk az egyedüli fejben-keresés motívumát „jiskaj mi v moji hlave" formában.) Ilyen szövegek vannak a szász-sziléziai és cseh-német terület találkozásától kezdve fel Brandenburgig és az Odera mentén. Dánoknál nincsenek akasztott lányok — a fiú sírt ás, az áldozat abból tudja meg sorsát — a fejben-keresés viszont tíz változatban van meg (a lány kéri, hogy megtehesse, miután megtudta sorsát, 3 további változatban csak nyomai maradtak); egyetlen változatban *(**13.**)* a lovag kéri a lányt erre a szolgálatra. Van továbbá ölbe hajtott fej, elalvás is, sőt itt már egyszer *(**25.**)* énekkel való elaltatás a magyarázata a lány menekülésének; megkötözi álmában, majd felkölti és megöli; (ez a jelenet néha azután szerepel, hogy megtudta, mi vár rá, ezért a fiú ilyenkor előre megfogadtatja vele, hogy álmában nem fogja megölni.) Ennek kopott mása két egyedülálló, kétes hitelű északskót változatban is felbukkan. Svédeknél csak álom, norvégeknél néha *fejben-keresés* van, néha viszont kifejezett varázslat.

Északkelet-németeknél: keletporosz, pomerániai, mecklemburgi és lengyelországi német területeken az egész jelenet hiányzik. Ugyancsak hiányzik a lengyeleknél, ahol pedig a kiáltást meghalló testvér elhomályosult mozzanata is el van terjedve, tehát itt az északkelet-német változat további kisugárzásával van dolgunk. És igen sokszor hiányzik az egész jelenet a Nicolai formából, bár egyes változataiba belenyomult — feltehetőleg a szomszédos területekről.

A nyugati formában csak a fa az akasztott lányokkal található, az alatta lefolyó jelenet már hiányzik, sőt a fa-motívum is sokszor csak a három halál közti választásban szerepel, s nem is látnak akasztott lányokat. A rajnai terület azonban mindenfelé kevert, s itt a fejben-keresés is benyomult több nyugati típusú változatba is. Hollandoknál viszont már nyoma sincs, csak az akasztott lányok bukkannak fel, azonban „Galgenfeld" van erdő helyett, és a lányok is akasztófán függnek. A változatok felében azonban már ez sincs, csak az akasztás említése vagy a választás a három halál közül, amelyből az akasztás az egyik.

Amint látjuk, észak és nyugat felé fokozatosan halványul, kopik a jelenet, ami kelet felől való terjedést tesz valószínűvé.

Ellene vethetné valaki, hogy a magyarban is vannak területek, ahol már csak részletek maradtak meg az összefüggő jelenetekből, tehát csak későbbi időkben beálló változásról van szó, ami németeknél nagyobb arányokban ment végbe. Csakhogy a Dunántúl egy aránylag szűk területén is változatos mozaikban jegyezték fel a jelenet különböző részleteit, németeknél viszont láttuk a *különböző* területek *egyező* változatait. Másrészt nálunk a fejlődésben előreha-

ladt vidékeken tapasztaljuk balladánk kopását vagy teljes hiányát, s a reliktum-területeken virágzik a teljes forma; tehát valóban későbbinek tekinthető a kopás. Németeknél ellenben a legarhaikusabb keletporosz tájakon hiányzik teljesen jelenetünk, s a legfejlettebb rajnai és délnyugat-német parasztság őrizte meg legtöbb részletét. S hogy valóban kezdettől fogva megvoltak ezek a kopások, igazolják a XVI. század közepéről való nyomtatványok, amelyek teljesen megegyeznek a XIX—XX. századi feljegyzésekkel.

Kelet felől való terjedésre vall az is, hogy a fordítva, nyugatról keleti irányban vándorló és egyre inkább homályosuló nyugati-francia forma jelenetünkkel összetorlódva különböző keverékformákat hoz létre. A francia fogalmazásnak egészen az olaszokig állandó eleme, hogy mérföldeket mennek szótlanul, hogy végül a lány enni-inni kér, s a lovag válaszából a lány már előre tudja sorsát. Ez Németalföldre, délnyugati és közép-német területre is benyomult; az utóbbiaknál a lánygyilkosság francia módja — a tóba-ölés — is jelentkezik abban a formában, hogy a lány szavaira azt feleli a csábító: majd a forrásnál eszünk. S ott látják meg a fán függő áldozatokat. Több rajnai változatban azután már egyenesen azt válaszolja a csábító: „majd a hársfánál eszünk", vagy „majd a hársfánál, azon van a te ennivalód" stb. **(14—18).** S forrás a letelepedés és gyilkosság helyén, távolabbi területeken pedig vértől buzgó forrás, mint vésztjósló előjel többször megjelenik a 2. (délnémet) és a Nicolai-formában. Ezeknek a francia elemeknek határa Nyugat-Ausztria, Nyugat-Csehország, északon kb. Nürnberg—Köln vonala.

A forrás mellett való letelepedés és az akasztott lányok jelenetének különböző származása — ami már az 1560 körüli augsburgi ponyván is együtt szerepel — okozhatta azt a zavart is, hogy a letelepedés a fejbenézéssel s a lány sírásával külön szakad, s utána tovább menve látják meg az akasztott lányokat. Így van a legelsőként feljegyzett nürnbergi ponyván is 1540 körül. S ebben a legkorábbi változatban egy más zavar is árulkodik a magyar származásra. Itt is *lány* az áldozat, mint a magyaron kívül mindenütt egész Európában, mégis a lány sírására azt a kérdést adják a lovag szájára: „talán otthonhagyott *uradat* siratod?" Egyedül a magyar ballada hősnője *asszony*, aki *urát* hagyja el a lovagért, méghozzá kivétel nélkül minden változatban!

Igen jellemző, hogy a holland—nyugatnémet formában szereplő választás a halálnemek között a francia vízbefojtást és a magyar akasztással együtt járó fejlevágást olvasztotta össze. Ugyanilyen egybeolvasztás az is, hogy a délnémet változatokban (a XVI. századi augsburgiban is) a lány kéri, hogy saját ruhájában akasszák fel, de a csábító le akarja vetkőztetni, mert ruhái jók lesznek hugának. A franciában, ahol vízbe fojtásról van szó, a vetkőzésre való felhívás — bár naív — de érthető mozzanat. S elég világosan látszik a fa-jelenet utólagos hatása egy Bonn-környéki szövegben is, ahol a Nicolai-forma végén, miután megölte a lányt, s fejét bedobta a *forrásba*, azt mondja a legény, hogy felakasztja magát a szemben levő hársfára. **(218.)**

Mindezekből az elhomályosulásokból és összeolvasztásokból világosan kitűnik, hogy a fa-alatti jelenet a magyaroktól került a németekhez, és tovább más népekhez, s nyugaton keveredett a franciák és hollandok felől beszivárgó nyugati típussal.

Honnan vették tehát a magyarok a balladát?

Itt két mozzanat jön döntően számításba: a ballada eleje és vége. A visszatérés nálunk különös súlyt kap, amilyent sehol máshol nem találunk Európában, viszont nyugaton ez a részlet valamilyen formában feltalálható: a francia

utal rá, az angol lányt hazatérésekor papagálya fogadja, s a lány arany kalitkát ígér neki, csak hallgasson róla, hol járt az éjszaka; a holland hősnő büszkén tér vissza a levágott fejjel apja lakomájára, ahol főhelyre ültetik. (Ennek a jelenetnek alapján hozták kapcsolatba balladánkat Judit és Holofernes történetével, és tartják eredetinek a holland változatot.) Vagy találkozik a lovag rokonaival, s kérdésükre megmondja, mit tett szeretőjével, (amire a francia ballada vége csak utal). A befejezésre egyedül a keleti német típustól nem kaphattunk indítást, ahol a testvér megy ki az erdőbe megmenteni hugát, s ott is ér véget a ballada. Ez a jelenet tehát ugyanúgy a nyugati típushoz kapcsolja balladánkat, mint az a tény, hogy hősnőnk ön-megmentő, mint a nyugati változatok hősnői. A nyugati formán belül azután világosan egy nemzethez köti balladánkat a kezdősorok egyezése. Itt a magyarok makacsul ismételnek egyetlen kezdőformulát; szinte minden változat rögtön a férfi szavaival kezdődik: „Gyere velem Mónár Anna hosszú útra, bújdosásra." Sőt néhány csángó és székely szöveg egyenesen „sétálásra", „sziétálóba" hívja az asszonyt. Még töredékes, magyarországi változatok is ezzel kezdik, csak már nem párbeszéd, hanem tartalmi kivonat formájában: „A katona a menyecskét addig hívta, csalogatta" stb. Ez a kezdő formula egyedül csak a franciában található meg (lengyel és bizonyos keleti porosz változatokat egyelőre nem számítva), de ott szinte szóról-szóra: „Belle, allons nous épromener Tout le long de la mer coulante, Belle, allons-y, allons-y donc", vagy „Veux-tu venir, bell'Jeanneton, Le long de la mer coulante, Nous épromener tout au long.", vagy „Allons-y, bell', nous promener tout le long de la mer coulante, Allons-y bell', nous promener" stb. 32 általam nyilvántartott változatból 15 kezd ilyen formulával, köztük a legrégebbi és a legjobb feljegyzések. MILLIENnek kitűnő gyűjtésében 14 változatból 7-nek, NYGARD szerint pedig 36 kanadai kéziratos változatból 24-nek ilyen a kezdete!

Kétségtelen tehát, hogy mi a franciáktól vettük át a Kékszakáll-monda balladai változatát: innen maradt fenn benne a kezdőformula, továbbá maga az alaptörténet a nőgyilkosról, aki utoljára rajtaveszít, s végül a visszatérés jelenete; azonban az átvett történetet erősen átalakítottuk, beleillesztettünk egy korábban ismeretlen jelenet-sort, s ebben a formában adtuk tovább a németeknek, akik közt messze földön elterjedt új, átalakított formájában. Ennek az átadásnak lehet nyoma, hogy egyes német változatokban — svájci, valamint szász-brandenburgi és északkeleti németeknél — felbukkan az Anna név is Anneli, Annchen, Hannchen formában **(54., 63., 63a., 81., 134., 139., 141, 150—51., 153—6., 158., 163—4., 167.)**, sőt egy svájci változatban egyenesen *Müllerhaus*ból csábítja el a lovag Annelit **(63a)**, ellentétben a nyugati formákkal, ahol főúri palotából. (Jellemző viszont, hogy itt is összeszedi atyja kincseit, mint a nyugati változatokban.) S egyetlen nyugatnémet szövegben **(18.)**, mintha Mónár Annánk sorai bukkannának fel a halálnemek közti választás fogalmazásában: „Willst du umklimmen den hohen Baum?..." s a válaszban: „Ich kann nicht klimmen den hohen Baum..."

S hogy francia telepeseink kétségtelenül átadták itt, Keleteurópában a maguk másfajta történetét, azt bizonyítja a francia forma jellegzetes részeinek felbukkanása a lengyeleknél, amivel eddig mit sem tudott kezdeni a kutatás.

Náluk ugyan a lány lesz az áldozat, mint az északkeleti és Nicolai-féle német formában, de a csábító vízbe (folyóba) löki, mint a franciában, s itt a lány az, aki megkapaszkodik az ágba, illetve szoknyája akad bele, ő kéri a legény segítségét, de az kardjával levágja az ágat, mondván, hogy nem azért

lökte vízbe, hogy megmentse. Sőt a több mérföldön keresztül való szótlan utazás is elég gyakran felbukkan. CHILD tengeri úton keresztül képzeli el a közvetítést, John MEIER egyszerűen megállapítja az egyezést, s hogy ez németek útján nem képzelhető el.[2] Megadja a rejtélyre a magyarázatot a francia telepesek jelenléte az egykori Magyarországon a lengyel határ mentén. A Szepességben összefüggő nagy vallon terület létezett — tehát a gorálok tőszomszédságában —, s vallon telepek voltak a Hegyalján is, amelynek erős borkereskedelmi kapcsolatai voltak Krakkóval.[3] A lengyeleknek azonban nem volt fa-alatti jelenetük, amit behelyettesítsenek az átvett történetbe, és ezzel más irányt adjanak neki. Náluk tehát megmaradtak a francia forma elemei, s a később rárétegződő keleti német formával ötvöződtek össze. Sőt, náluk is megmaradt halványabb formában a francia kezdőformula, amennyiben igen sok szöveg elején találjuk, hogy „rábeszélte Kasiát, hogy menjen vele" (a nyelvterület keleti, nyugati, északi, déli és középső részein egyaránt szétszórva) — ez ugyanolyan tartalom-elmondássá változott forma, mint nálunk a dunántúli, de ritkábban megvan a közvetlen párbeszédes változata is „gyere, menjünk vándorolni!" „Wędruj, Kasiu, wędruj, bedziemy oboje" **(70.)** „Wędruj, Kasia, wędruj, nabierz srybła dosyć" **(60).** „Będziesz ty, Kasiuniu, ze mną wędrowała." **(78.)** Németeknél a lengyel nyelvhatár mentén, egy magában álló sávon szintén feltünnek hasonló kezdőformulák, szélesebb területen egy homályosabb: **(134—5., 138., 140., 144—7., 149—151., 153., 159., 160a., 161., 163., 165., 172., 178., 185., 188—9.)** „Ullrich wollt spazieren gehn, Redinchen wollte mit ihm gehen" s szűkebb területen egy szorosabban egyező **(154—58., 162., 164., 167., 179.)** (Slonsk, Brandenburg, Posen, Ny.- és K.-Poroszország, Szilézia).:[4] „Ach Anchen, schönstes Anchen mein, Komm du mit mir in den Walde härein". Németben ez a formula a más formulákat ismerő területek közt[5] elszigetelten áll, a lengyelből viszont maradéktalanul megmagyarázható. Itt tehát ismét egymásra-torlódást látunk: a lengyel kezdőformula keletről belenyomul a nyugatról terjedő harmadik német típusba. Minthogy a lengyeleknél különböző területeken mindenütt előfordul, a németeknél pedig csak a lengyelek melletti sávon, csak a lengyelek lehetnek az átadók. S náluk a franciából meg is magyarázhatjuk eredetét, a németeknél pedig nem.

[2] 95: „Die Übereinstimmung ist wohl mehr als zufällig, da auch ein so eigener Zug wie das Festhalten oder Hängebleiben an ins Wasser hängenden Zweigen wieder begegnet. Die Art des Herüberdringens der französischen Form kann hier ununtersucht bleiben, da das deutsche Lied hinsichtlich dieses Motivs keinerlei Spuren aufweist und es auch kaum enthalten haben wird."

[3] Itt évenkénti szekér-karavánokról van szó, tehát nagy tömegű kocsis és kísérőszemélyzet — paraszti elemek —ismétlődő érintkezésére, jövés-menésére, kétnyelvűségére, együttivására és dalolására, ami népköltészeti hagyományok kicserélődésére már elfogadható alap.

[4] Ezek a formulák olyan változatokban tünnek fel, ahol a lányt a három kiáltás ellenére is meggyilkolják, s a végén a „mitől véres a kardod" jelenet következik, tehát mind a francia, mind a magyar fogalmazástól a lehető legtávolabb állanak.

[5] A fontosabb német kezdő formulák a következők (csak a nálam teljes másolatban meglevő változatokból): „Wel will met Gert Olbert utriden gon, De mot sick kleiden in Samt un Seiden" **'12—5.** „Als Odilia ein klein Kind war .... Sie wuchs dem Reiter wol in den Schooss." **16—8., 20., 25.** „Es ritt guet Reüter durch das Ried, Er sang ein schönes Tagelied, Er sang von heller stymme, das in der Bürg erklinget." „in heller" helyett többnyire „auf dreierlei" van, valamint sokféle egyéb változat. **26—7., 29., 30—1., 36., 42., 52., 54., 63—63a., 91., 94—5., 103—4., 111—2., 203—4., 206., 213., 217—8., 221—2., 224.**

A francia telepesek keleteurópai hatásával és a magyarok által módosított forma visszavándorlásával tehát szépen megmagyarázható mindaz a rejtély és összevisszaság, ami balladánk északeurópai változataiban tapasztalható. Most már csak egy kérdés marad hátra: honnan vettük hát mi, magyarok, ezt a döntő jelentőségű fa-alatti jelenetet?

Erre a kérdésre László Gyula adta meg a helyes választ 1944-ben a *Honfoglaló magyar nép élete* c. könyvében (416—21. lap). Szibériai aranyveret,

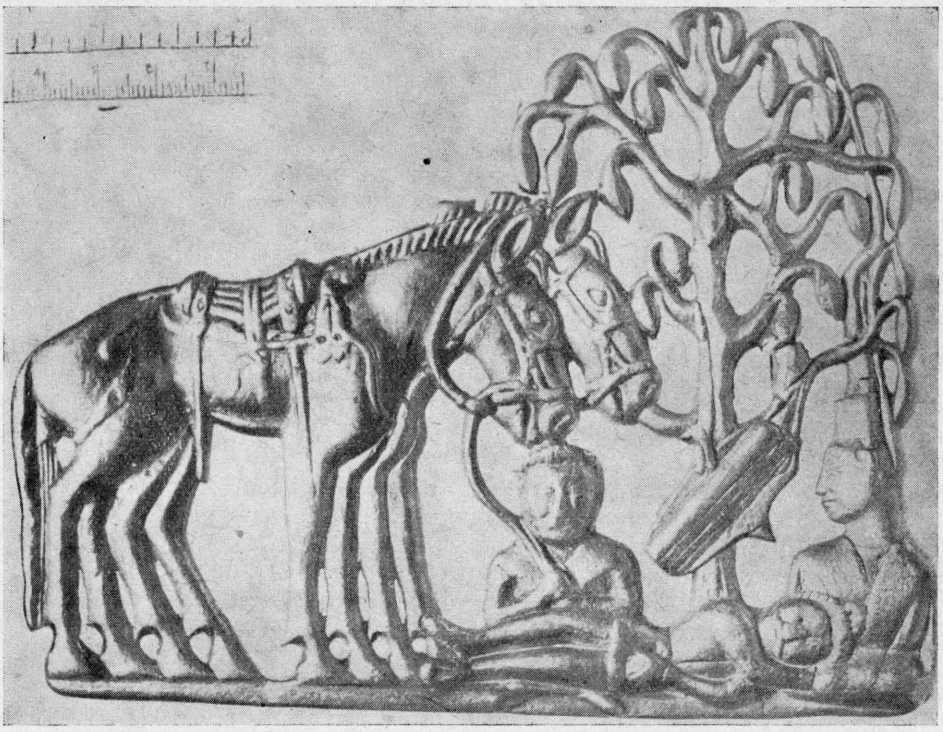

1. kép. Kardhüvelyborító aranyveret a Minuszinszki medencéből, i. e. 300.

(XVI. sz-i) perzsa miniatúrák és XIV. sz-i Szent László-ábrázolások elemzése alapján az egész Molnár Anna mondát honfoglaláskori motívumnak nyilvánítja. Már Nagy Géza észrevette ugyanis, hogy Szent László ábrázolásaink egyik jelenete megegyezik egy Eremitage-beli szibériai aranyverettel. Ugyanez a jelenet nem szerepel a legenda ismert szövegében, ennek alapján már ő kimondta, hogy pogánykori monda-elemek nyomulhattak be Szent László legendánkba. (Ugyanezt vallja Kardos, 100—1, a Gesta Ungarorum-mal kapcsolatban.) Az aranyveret egy fa alatt ülő nőt ábrázol, akinek ölébe egy alvó vitéz hajtja a fejét, mellettük egy ülő vitéz kantáron két lovat tart. Az alvó vitéz puzdrája és íja a fára van függesztve. (1. kép. [5a]). A Szent László-freskó-

[5a] Fettich N.: Zur Chronologie der sibirischen Goldplatten, 264.

2. *kép.* Bántornya—Turniscse, Muraköz, XIV. századi templomi falfestmény.

kon és miniatúrákon vagy ugyanez van ábrázolva, vagy annyiban módosul a jelenet, hogy nem Szt. László, hanem a kun vitéz szerepel a képen, ill. hogy nem fa alatt hajtja Szent László fejét a lány ölébe, hanem szobában, pompás ágyon fekve. 2. kép. Itt a kun vitéz hajtja fejét az elrabolt lány ölébe, — a lány keze félreérthetetlenül mutatja a *fejben-keresés* mozdulatát — mellette áll lova, de fegyverzete nincs a fára akasztva. (Ugyanott Szent Lászlóval kapcsolatban is ábrázolták ezt a jelenetet.) 3. kép; (Zsegra, Szepes m. templomi falfestmény a XIV. századból); Szt. László a lány ölébe hajtja a fejét, sisakja és

3. *kép.* Zsegra, Szepes m., templomi falfestmény a XIV. századból. (A XVII. sz.-ban erősen átfestve.)

4. *kép.* Vitfalva, Szepes m., templomi falfestmény a XIV—XV. sz. fordulójáról.

5. *kép.* Maksa, Háromszék m., XIV. századi templomi falfestmény.

vaskesztyűje — tehát fegyverzetének darabjai — fel vannak akasztva a fára. (A fejben-keresés nincs ábrázolva.) 4. kép; Vitfalva, Szepes m. Templomi falfestmény a XIV/XV. sz. fordulójáról: Szt. László szobában, ágyon fekve a lány ölébe hajtja fejét, az fejében keres neki. 5. kép; Maksa, Háromszék m.: XIV. századi falfestmény a templomban: Szt. László — szobában fekve? — a lány ölébe hajtja fejét, az fejében keres. 6. kép; Székelyderzs, Háromszék m. templomi falfestmény a XV. sz.-ból: fa alatt? Szt. László a lány ölébe hajtja a fejét, mellette kardja és pajzsa. 7. kép; Vatikáni legendárium, magyar származású képsorozat egyik jelenete 1365—70-ből: Szt. László stilizált fa alatt a

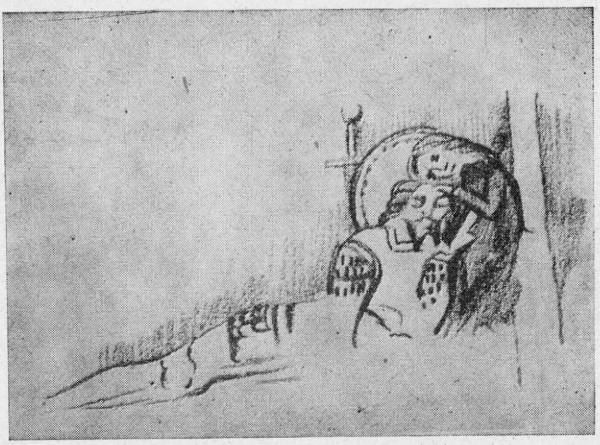

6. kép. Székelyderzs, Háromszék m., templomi falfestmény a XV. századból.

7. kép. Vatikáni legendárium (magyar származású képsorozat) Szent László legenda ábrázolása 1365—70-ből.

lány ölébe hajtja a fejét, a lány ujjaival Szt. László hajában babrál. A fák itt már csak díszítményként hatnak.

Fettich Nándor azt is észrevette, hogy a szibériai aranylemezen a nő kezével a férfi hajában babrál. Ugyanez állapítható meg a Szent László-ábrázolásokon is. Ez adta az ötletet László Gyulának, hogy a képsorozatot Molnár Annával hozza kapcsolatba. Ő a Szent László freskók egy másik jelenetére is

8. kép. A Thuróczy Krónika címlapja 1488-ból.

felhívta a figyelmet, amely szintén megtalálható szibériai és más keleti ábrázolásokon: Szent László és a kun vitéz lóról leugorva birkózik egymással. (8. kép: a Thuróczy Krónika címlapja 1488-ból. 9. kép: a Képes Krónika 1358 utáni Szent László ábrázolása: a két vitéz birkózása.)

László Gyula szerint balladánkba később került bele az akasztott lányok képzete, egyébként az egész Kékszakáll-monda teljesen a régi hősének maradványa. „Különben ezzel egyidőben a Molnár Anna-történet is megjelenik nyugaton a jellegzetes *fejbenézés*-sel együtt. Nem hatásról, hanem kölcsönhatásról van tehát szó."

Az utóbbi állítással és általában László Gyula megállapításával teljesen egyetértek, azonban az előzmények után természetes, hogy a magyar hősének hatása csakis a fa-alatti jelenetre szorítkozhatik. (Ha a franciákhoz is tőlünk került volna a ballada, nem valószínű, hogy pont ez a megragadó mozzanat maradt volna ki belőle.) Nyilvánvaló tehát, hogy a magyarok a franciáktól kapott balladát egy keleti hősénekből származó mozzanattal alakították át, és így került át balladánk a németekhez. Csak egy lépés hiányzik még a bizonyításból: eddig csak *kép* áll szemben a Molnár Anna *szövegével*. Igaz, hogy ezek a képek minden valószínűség szerint mondát, hőséneket ábrázolnak, mégis

9. kép. Részlet a Képes Krónikából (1358 után). László Gy. vázlata.

mindaddig, amíg a megfelelő szövegeket nem tudjuk melléjük tenni, ez csak valószínűség marad, nem bizonyosság.

Ezen a ponton vált szükségessé a szibériai epikus anyag áttekintése. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogyha egy olyan szívós életű mondával van dolgunk, amely időszámításunk előtt 300-ban már ábrázolásra került, és Belső-Ázsiától Perzsián keresztül a XIV. századi Magyarországig annyiszor ábrázolták, feltétlenül nyomát kell találnunk a mai szibériai hagyományban is. Ebben a feltevésben nem is csalatkozunk. A képeknek megfelelő jeleneteket és sok egyebet meg lehetett találni a török népek epikus hagyományában. Ezeket az eredményeket szeretném a következőkben röviden előadni.

Radloff abakáni kötetében, Sugdjul Mergän hősénekében (II. köt. 12. sz.) találunk egy jellemző helyet. Az ének arról szól, hogy egy idegen hős megöli két gyermek apját-anyját (olyan birkózásban, mint amilyen a Szent László-

ábrázolásokon látható, s amelyről még később lesz szó); elhajtja népét-jószágát, és meg akarja ölni a gyermekeket is, hogy megelőzze a felnövekvő utódok bosszúját. Azonban a megölt szülők is mitikus hősök voltak, ezért az égi Kudaik meg akarják menteni a gyermekeket, két hattyút küldenek le az égből, azok táltos paripává válnak, szájukba veszik a gyermekeket, és kezdetét veszi egy mitikus méretű üldözés földi, égi és földalatti rétegeken keresztül. Végre egy segítő hős megmondja a menekülés útját, és ennek nyomán a táltos ló eljut egy fehér síkság közepén álló aranyos-ezüstös jegenyéhez (331. lap 794. sortól:) „Arany jegenyefa atyám, mondja itt a lány, Ezüst jegenyefa anyám, mondja: Az ellenség elől menekülök! Egy derék hős üldöz engem, Segíts engem arany jegenyefa!" A fa oldalában ajtó nyílik ki, ahol belép a lány öccsével együtt, s ott egy másik napos-holdas vidék tárul ki előtte. Enni, inni valót talál, majd elalszik, s midőn felébred, egy leányzó ölében találja fejét, aki neki fejében keres."

Ugyanebben az énekben szerepel egy más csodálatos fa is, (379—80. sor) „Az ágas-bogas vas vörösfenyő", amelynek tövéhez kötötte a hős sárga lovát. Amint később látni fogjuk, ez a vas vörösfenyő rendszerint kilenc ágú és ugyanúgy vagy a menekülést, vagy más forduló pontot jelent az énekekben, mint a fenti arany jegenyenyár. Néha a vas vörösfenyő mellett kilenc sarkú vasház áll, és abban folyik le a fentihez hasonló, vagy más, döntő jelenet, így például Radloff altáji énekeiben (I, 432 Sojon II. 96. sortól): Küdjüttün Mudun fakó lovát a vasnyárfához köti, belép a mellette levő házba és így szól: „Mért öltétek meg a testvéremet?" Ugyanígy a Kartaga-Mergen-ről szóló Kacsinsz énekben (II. 15 sz.). Ebben egy hős hugát távollétében elrabolta egy ellenséges vitéz. Bátyja megy keresni világokon át, közben két segítőtárs is csatlakozik hozzá, akikkel eljut egy kilenc sarkú vasházhoz. Ide már csak maga a hős mer belépni, és ott találja ellenfelét (521. lap 717. sor.): „A derék hős Töngüs-kán arany ágyon aludt, Hét sárga leányzó fejét tartva tetvezte." Ádáz küzdelem kezdődik, a hős megöli ellenfelét, végül őt is majdnem elpusztítják az alvilági démonok. Táltos lova segítségért fut a két segítő társhoz, ezek azonban már nem akarnak rajta segíteni, s oda kötözik a paripát a kilenc ágú vas vörösfenyőhöz. A táltosló elszabadul, hosszú kalandok után eljut egy másik fához, mely „egy hegyhát lábánál áll, arany levelei és ezüst kérge van". Ennek lábánál akar meghalni, amikor hozzáfut egy idegen ló, melyet az égi Kudaik küldtek segíteni; felélesztí a táltosparipát, ketten együtt megkeresik uruk ellenfelének külső életlelkét, megölik, s ezzel megmentik a hőst.

Dürenkova egyik énekének hőse (12. sz. Kan Mergen) felkeresi a szörnyű Kara Müküt; borzalmas kalandok után jut el hozzá: hetven kovács elfogja, és kemencében izzítja, majd innen megszabadulva egy vasvitézt kell megölnie, míg végre bejut a vasházba. (101. lap 2. bek. 7. sor) „Akkor negyven szobáján át bemenve meglátta Mergen Kán, hogy a kilenc feleségű Kara Mükü aranyos ágyon fekve, horkolva alszik. Hat asszony sürögve forogva, talpát törölgeti, hét asszony fejét tetvezve elaltatja." A hős megüti ellenfelét, hogy Erlik kán egész alvilági birodalma viszhangzott tőle, azután szörnyű küzdelemben megöli. Hasonló jelenet található Radloff abakáni énekeiben is (II. 9. sz. Kara Pan), amikor az üldöző hős démoni szörnyet talál a házban (238. lap. 489—93. sor): „hét fülű, hét fülbevalójú leány fekszik ott. Három leány legyezi egy kendővel, három leány tetvezi fejét, három leány talpát nyalja."

De mint az első példában is láttuk, a fejben-keresés nemcsak az ellenféllel kapcsolatban jelentkezik, hanem az ének hősével kapcsolatban is. Így

pl. Joloi Kánnak, a karakirgiz hősnek felesége találkozik sokáig nem látott fiával (RADLOFF V. köt. II. Kan Joloi, 3796. sor): „Ak Saikal átölelte őt, lerántotta a lóról, üdvözölni sem tudta, annyira elhagyta minden ereje, hogy beszélni sem tudott; Ak Saikal fekete fejét kaparta körmeivel." Itt a fejben-keresés érzelmi jellege egészen határozottan látszik. Álomban ringató jellege viszont, más részletekben derül ki világosan. RADLOFF altáji (I.) kötetében, egy különben töredékes énekben (Sojonen auf chinesischem Gebiet, I. sz. Pagai Tjürü) egy kán leánya legelteti a ménest, a hős ifjú találkozik vele. A lány így szól hozzá: „Keress a fejemben, mire az ifjú megtette neki és a lány elaludt." (Ekkor csikót tesz a hasába, így kényszeríti feleségévé. Ugyanez a jelenet, de már fejben-keresés nélkül, szerepel Bogda Gesser kán viselt dolgai közt is.) Egy burját-mongol mesében (POTANIN 4. füp., 200 36. sz. Dolon Ebugut) a hős csodás képességű kísérőjét, a gyorsfutót verseny közben úgy akarják ellenfelei akadályozni, hogy „a megjelölt távolságra odaérve egy öreg asszony ül az úton, aki hívta őt, hogy pihenjen; kezdett keresni a fejében; mire az elaludt", s midőn felébredt ellenfelei már féluton jártak.

Ez a fejben-keresési jelenet tehát hősénekekben mindig a történet döntő fordulópontján jelenik meg, vagy a döntő harc előtt s az ellenféllel kapcsolatban, vagy az üldözött menekülése helyén, s vagy az üldözöttel, vagy a szörnyű ellenféllel történik, vagy a csodás fa tövében, vagy a nem kevésbé csodás ház belsejében. Pontosan úgy, mint a Szent László-ábrázolásokon: vagy a kun vitézzel a harc előtt, vagy Lászlóval a harc után, vagy fa tövében, vagy szobában ágyon. (S mint Mónár Annában is: a gyilkosság — tehát a harc — előtt, a halál — menekülés helyén, a fa alatt az ellenféllel.)

Ugyanígy a történet döntő pontjain jelenik meg a csodálatos fa is. Ez mindig az idézett két formában szerepel. Vagy aranyos-ezüstös jegenyenyárfa, (e helyett néha nyír-, szil- vagy fűzfa is szerepel), vagypedig kilenc ágú vas vörösfenyő. A két képzet többszörösen összefonódik egymásba, mert sokszor a nyárfát is vasnak nevezik. Ez a két fa ugyanis tulajdonképpen egy és ugyanaz: a nagy világfa, mely az alvilágtól az egekig átszeli a mindenséget. Alvilági része a vas vörösfenyő, égi része az aranyos jegenye. Ennek megfelelően a vas vörösfenyővel a halál képzete függ össze, a jegenyével pedig sokkal többször az égi istenség, az élet és segítség képzete.

Első példánkban az arany jegenyefa ajtaján belépve, tulajdonképp a másvilágba jut el a hősnő. Egy Kara-kirgiz énekben (RADLOFF V. Er Töstük) a fia számára menyet hozó apa a terebélyes jegenyefa tövében éjszakázik, ahol egy alvilági szörny legyőzi őt, és gyermekei lelkét követeli tőle. Ezután fia maga megy a fához, legyőzi a szörnyet, és a jegenye tövénél lejut az alvilágba, ahonnan hosszú kalandok és harcok, sőt házasság után újra fel akar jönni a felvilágra: (1778. sor) „A föld közepéhez érkezett, ott állt egy magas szilfa (néhány sorral alább, azonban már jegenyefáról van szó), égig ér a csúcsa." S itt a magyar mesékből jól ismert jelenet következik a griffmadár fiókáival, amiket megsegített, mire a griffmadár felviszi a felvilágba. Mikor a mítikus hőst valami nagy veszély fenyegeti, akkor „reszket a jegenyefa töve, kavarog a tenger feneke" (RADLOFF V., 340 885—95. sor. Semetei. U. o. Joloi kánban 1889. sor után). Mikor a karakirgizek hősét, Joloi kánt felesége megszabadítja: ennek a jegenyének a törzséhez kötve találja lovait, férje pedig a fa tövében alszik halálos álmot, míg felesége felszabadítja a lovakat, felébreszti a hőst, s elmenekülnek. (Uo. 1889. sortól).

Egészen világos a vas vörösfenyő magyarázata SCHIEFNER egy minu-

szinszki hősénekében (15. sz.): egy leány megölt bátyja fejéért lemegy az alvilágba, ahol egy vasházat talál, mely ezúttal negyven sarkú, (455—62. sor) „ahol az Irle Kánok laknak" (az alvilág istenei). „Kilenc vörösfenyő sarjad ennek a háznak az ajtaja elől egy tőből magasra. Ez az ő oszlopuk, ahová a kilenc Irle kán lovát kötözi ott alant . . ." (481. sortól) „Az időben, midőn Kudai a földet és az eget teremtette, akkor alkotta ezt a vörösfenyőt. Senki se jutott még élve ehhez a fához, sem ember, sem állat, csak az Irle kánok." Éppen ezért a nagy hősök holttestét erre a fára temetik. Ugyancsak minuszinszki énekben mondja a mitikus hős élete végén fiának (SCHIEFNER 8. sz. 186. sor): „Ha meghalok, sohase temessetek a föld méhébe. Kötözd össze a kilenc vörösfenyő csúcsát egymáshoz, és tedd a koporsót a csúcsára." RADLOFF sor-tatár énekeiben is (I. köt. 6. sz. 83—85. sor) „kilenc vörösfenyő csúcsára" teszik a hős csontjait „hatvan égi rétegen túl." Ezért van, hogy, mint fentebb is láttuk, a mitikus hősök elpusztítása is, valami módon e csudás fánál történik. Így pl. RADLOFF altáji énekeiben (I. 8. sz. 416. sor, u. így VERBICKIJ, 141. 33. sor) egy asszony testéből ellopott gyermeket „a vas vörösfenyő csúcsára vasszegekkel odaszegezve" találják. Az is természetes ezek szerint, hogy a „világ vége" az égbe nyúló *vashegy*ről fenyegeti az emberiséget (SCHIEFENR V. sz, 529. sor) „ahol a hold és a nap lenyugszik, a távol messzeségben tenger folyik, ott áll egy hegy az ég közelében, ezen a vashegyen nő hét magas vörösfenyő, mely egészen az égig emeli fejét" (a hét egyes török népeknél éppen olyan szent szám, mint a kilenc). Az elhomályosulás útja is jellemző az eredeti képzetre. Burját történetben (POTANIN, 198 35*e*) a láma *temetőben* emelkedő aranyos jegenyéhez küldi a hőst, ahol megtudja, amit akar.

A halál helye mitikus hősök számára lehet éppen az élet kezdésének pontja is. Egy altáji mondában pl. (RADLOFF I. 6. sz. 383—4. sor): „A vas vörösfenyő tövében született Kizil Tas." RADLOFF kazak mondáiban (III. köt. 13. sz., 1515—50. sor):„a fekete domb oldalán áll egy sűrű jegenyenyárfa . . .", a menekülő szülők itt teszik le gyermeküket. „A halál helyén vált ő élővé." Az ifjú hősök sokszor ezeken a csodálatos fákon kapják meg hősi fegyverzetüket. Altáji mondában (RADLOFF I. 35 III. 172. sor): „kint a vas jegenyefánál arany nyereggel, arany zablával egy acélszürke paripa áll odakötözve. A vas nyárfa körül járva zabláját csörgetve látta ott állni. A fekete cölöpre támasztva, pompás fekete íjjat látott." Ugyancsak altáji — sor-tatár mondában — (RADLOFF I, 357 53—118. sor): „A tenger partjára ért, a parton egy gyönyörű nyírfa áll." A tövében alszanak, reggelre nyereg, kantár van a lován, ételt és ruhát kap a hős. Mielőtt tovább mennének, fehér fejű öreg szól rá a fa tetejéről, és nevet ad a hősnek. (Ez a névadás mindig mágikus mozzanat, e nélkül nem lehet teljes értékű vitéz a hős.) Midőn megkérdi az öreget, hogy ki ő, azt feleli: „Ki vagyok? A teremtő Isten vagyok". Még egy elhomályosult burját-mongol történetben (POTANIN 147. sz. 509. lap) is megtaláljuk, hogy a hős levelet kap a neki égből rendelt leánytól, hogy fegyverzete az arany jegenyefa tövében van elásva.

Láttuk, hogy a történetek döntő fordulópontjai: nagy veszély, vagy veszélyből való menekülés mindig a csodálatos világfával kapcsolatos, és ugyancsak ezzel kapcsolatos a fejben-keresési jelenet is. Ez a két mozzanat azonban teljes és világos formájában csak a legmitikusabb, legrégiesebb énekekben kerül elő, elsősorban a minuszinszki medencében, az abakáni tatárok között, tehát RADLOFF második kötetében és SCHIEFNER anyagában, valamint DÜRENKOVA sor-tatár gyűjteményében. Elhomályosulva, töredékesen még az egyéb

altáji és a karakirgiz anyagban is találkozunk velük. (A kara-kirgizekről azt tartják, hogy az Abakáni-vidékről rajzottak ki.) Ez az a terület, amellyel a honfoglaló magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt olyan szoros kapcsolatban állott, hogy öltözetének, fegyverzetének, művészetének egy jelentékeny része teljesen egyezik az egykori Abakán vidéki művészettel. (FETTICH, 39—40; a hét honfoglaló törzs közül pedig kettő, a „Kürt" és a „Kér" valószínűleg középázsiai eredetű. NÉMETH, 275.)[6]

Mindez érthetővé teszi, hogy az idézett monda-elemek tökéletesen egyeznek egyrészt a Szent László-ábrázolásokon látható jelenetekkel, másrészt az i. e. 300-ból származó szibériai aranylelettel. Ha ez utóbbit gondosan megnézzük, rögtön felismerjük a fa-ábrázolásban szövegeink kilenc ágú vas vörösfenyőjét. A stilizált, girbe-gurba kopasz ágak, melyeknek végén csomókban lóg a levél, félreismerhetetlenül vas vörösfenyőt ábrázolnak (NAGY Géza szomorú fűznek magyarázta.) S ha megszámoljuk az elágazásokat, pontosan kilencet kapunk. Ez kétségtelenül bizonyítja, hogy az egykori aranyveret és a 2200 évvel később feljegyzett szövegek ugyanazt a jelenetet adják elő. Még biztosabbá válik ez a további részletekből. A fán látható íj és puzdra elárulja, hogy olyan jelenetről van szó, ahol a fiatal hős a fa alatt kapja meg fegyverzetét. Ez a hős persze lehet az alvó bajuszos alak is, mert az alábbiakban látni fogjuk, hogy sok esetben három éves gyermek, mint teljes értékű mítikus hős szerepel a történetekben. Ábrázolása tehát csakis kifejlett férfiként lehetséges. Ha a László-ábrázolásokat vesszük szemügyre, amelyben egyszer az ellenséges hős — a kun vitéz — fekszik a fa alatt, és neki *keres fejében* az elrabolt lány a harc előtt, máskor — az összes többiekben — pedig Szent Lászlónak a harc után, még pedig egyes esetekben fa alatt, amelyre fel van téve fegyverzetének egy része, más esetben, szobában, pompás ágyon, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a szibériai mondarészletek különböző variációi kerültek itt ábrázolásra. Ez kétségtelenné teszi, hogy a XIV. században az ilyen fajta énekek — legalábbis Szent Lászlóval kapcsolatban —, általánosan ismertek lehettek. Különben nem tudták volna az ország legtávolabb eső pontjain, falusi templomokban éppen úgy, mint királyi miniátor-műhelyben, megfesteni a mondának különböző változatait. Teljesen igaza van LÁSZLÓ Gyulának, mikor elutasítja azt a nézetet, mely ezeket a képeket egy közös képtípus mintájából próbálja levezetni. Hiszen nemcsak a kép-felépítés különböző, hanem az ábrázolt mondaváltozatok is. Ezt csak egyféleképp lehet értelmezni: a XIV. században még nagyjából hasonló változatokban élhetett egy szibériai típusú monda Szent Lászlóra alkalmazva, mint a mai szibériai hősénekekben.

Ezt kétségtelenné teszi a LÁSZLÓ Gyula által elemzett másik képtípus is a lóról leugró vitézek birkózása. Ez olyan általános eleme a szibériai hősénekeknek, hogy szinte szóról szóra ismétlődő formulákban jelenik meg — természetesen ismét csak a fentebb körülírt, régiesebb hagyomány területén. Ott a hősök harca mindig következetesen ily módon történik. Lássunk egy példát (RADLOFF II. 14. sz. 2180. sortól): „leugranak a lóról, ledobják páncéljukat, birkóznak, Derékon ragadták meg egymást. Ide-oda hajolva küzdöttek, Mint vad csikók nyerítettek. Előre-hátra hajolva küzdöttek. Mint ifjú tinók bőgtek. Ahova kezeikkel nyúltak, kitépték egymás húsát. Hét napig küzdöttek. Földre

[6] „A középázsiai törökséggel, valószínűleg a türk birodalommal, kapcsolják össze a magyarságot a *Kürt* és a *Kér*. Ezek középázsiai törzsek nevei, s e nevek — azt hiszem — nem az illető törzsektől függetlenül kerültek a magyarokhoz." Lásd még FETTICH N.; Archeol. Hungarica 21. k. 4. fej.

sohasem estek. Kilenc napig küzdöttek, porba sohasem hullottak. Lábaikkal taposták egymást. Az égnek támaszkodó vas hegyhát lapos síksággá omlott össze. Az ég sátora alatt a szárnyas madár nem volt képes tovább fészkében maradni, a fekete föld tetején a karmos állat nem maradhatott barlangjában." Évek telnek el, a hősök lefogynak, végre az ellenfél gyengülni kezd: „Keveset járt lábon, sokat támaszkodott tenyerére . . . (a hős végre) megragadja felemeli, nem engedi a tabilgi-bokorba kapaszkodni, nem engedi a lencsefához támaszkodni, a magas ég mentén felemeli őt, lezúdítja a földre," s többnyire hat helyen széttapossa a gerincét. Van olyan birkózás is (SCHIEFNER 1. sz. 410. sor), ahol a három éves gyermek birkózása közben — akit az égi Kudaik hívtak segítségül a szörnyű „Hattyú asszony" ellen, — az egész világegyetem megrendül; az égi Kudaik három napra felfüggesztik a harcot, hogy megerősítsék a földet és az eget, amely nem bírja ki ezt a szörnyű rázkódást.

Nyilvánvaló, hogy Szent László és a kun vitéz birkózása ennek az általános formulának egy változata, (ami már egy szkíta vereten is látható), s amit LÁSZLÓ Gyula helyesen látott meg szövegek nélkül is, pusztán a hasonló szibériai és magyar ábrázolások alapján.

Lássuk most a Molnár Anna összefüggését a fentiekkel. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a kilencágú vas vörösfenyő mint világfa a magyar nép hitvilágában szinte a mai napig fennmaradt. SZŰCS Sándor jegyezte fel 1921-ben egy 89 éves pásztortól a következő adatot (1945, 23): az öreg pásztor hallotta egy darvásztól, hogy „van a világon egy csudálatos nagy fa, amelyiknek *kilenc* elhajló ága van, mindenik egy-egy erdővel vetekszik. Ha ezek elkezdenek kavarogni, ombolyogni, abból támad a szél. Olyan csudálatos nagy fa ez, hogy nemcsak a hold jár el az ága között, hanem a nap is. De ezt a fát csak az leli meg, hogy hol van, merre van, aki foggal született . . ."

Nem csoda tehát, ha a XIV. században még a hozzáfűződő epikus hagyomány-anyag is életben volt.

Molnár Anna burkus-fája a szibériai szövegek alapján tökéletesen érthetővé válik. Ha volt a magyarságnak egy olyan csodálatos fája, amely a halállal szoros összefüggésben állt; ahova a szörnyek áldozataikat felszögezték, ahová a mitikus hősök holttesteit tették; amely a történetek fordulópontjain szokott megjelenni, mint a nagy veszély, a nagy harcok, de egyúttal a nagy meneküléseknek is színhelye, akkor nyilvánvaló, miért kerül a Kékszakáll-monda fordulópontjára ez a fa a halastó helyére, és mért függnek rajta felakasztva az előzőleg megölt asszonyok holttestei. Sőt ezen felül még a *burkusfa*-név is megfejthető, amit a gyűjtők árnyas, ágas-bogas, terebélyes fának magyaráznak (nyilván népi adatközlés nyomán). A kilencágú vas vörösfenyőről is azt olvassuk néha, RADLOFF fordításában, hogy „Schön verzweigt" azaz szépen elágazó, tehát terebélyes, ágas-bogas.

A fejben-kereséssel kapcsolatban két dolgot kell megjegyeznünk: Az egyik az, hogy költői szövegben balladánkon kívül (és a vele összefüggő német-dán változaton kívül) sehol nem találjuk, csak a szibériai hősepikában.[7] Másod-

[7] A fentieken kívül még a voguloknál is VNGY II/1,73 A larvosi fejedelemhősök éneke: „Nap-hevű-holdvilág-hevű-szent-kard vöcsök képében most alárepült. Amint leérkezik, hát im ángya az öccse fejében tetűt keres. Nap-hevű-holdvilág-hevű-szent-kard gondolkozik: „Ugyan miképp lehetne itt cselekedni? Mi páncélos emberek, ha szent melleink (birokra kelve) egymás mellé érnek, kettőnk közül melyik férfinak pikkelyes fapikkelyeit (értsd: bőrét) hasítják le? Egy erejűek lévén, csak hiába fogunk egymással küzdeni . . . ."

szor: hogy ott túlnyomó részt a csudás fával kapcsolatban jelentkezik, vagy olyan helyen, ahol más variánsban az szokott állani; mindig döntő harc előtt vagy menekülés után. A hősének-anyagban különben is sajátságos módon sokat szerepel ez a féreg. Ha a hős égen-földön kalandozik, a nagy idő múlását azzal érzékeltetik, hogy lova hosszú szőrt ereszt, tetvei pedig pacsirta-nagyságúvá nőnek. Sőt egy ízben a hős előkelő származását érzékeltetve azt mondja a szöveg, hogy „vére fekete volt, *tetűi kékek.*" S itt lehetetlen nem gondolni a Margit legenda egy helyére, amely valami hasonló mozzanatnak lehet költői átértelmezése: „Szent Margit asszonynak, ő férgei, tetűi láttatnak vala fordultatni mind fehérséges gyönggyé."

Természetesen nem szabad azt várnunk, hogy minden egyes mozzanatra pontos megfelelést kapjunk, vagyis hogy a különböző ábrázolások, a különböző szibériai történetek és a Molnár Anna jelenetek minden egyes mozzanatot ugyanolyan csoportosításban tartalmazzanak. Amint látjuk, itt nem *egy meghatározott* jelenetről van szó, hanem *jelenet-típusról*, amely különböző variációkban tűnik elénk. Azonban mindegyikben közös bizonyos lényeges elem, és ez a döntő. De még az sem lehetetlen, hogy valaha ráakadunk akár a Szent László-legenda, akár a szibériai aranylemez, akár Molnár Anna-balladánk fa-alatti jelenetének pontos szövegmására. Meg kell gondolnunk ugyanis, hogy a fenti példákat meglehetősen szűkre szabott anyagból választottuk csak ki. Ami rendelkezésre áll, az mindössze SCHIEFNERnek csak német fordításban feljegyzett 15 éneke (a minuszinszki medencéből), valamint RADLOFF második, abakáni kötete (21 ének eredetiben és fordításban) s végül DÜRENKOVA 14 sor-tatár éneke (eredetiben és orosz fordításban). RADLOFF további kötetei vagy csak egészen elhomályosult, töredékes példákat nyújtanak vagy azt sem. POTANIN pedig és még inkább VERBICKIJ már csak pár soros kivonatokat közöl, azt is fordításban. Már pedig ez utóbbiakból rendkívül sok fontos elem kimaradhatott, hiszen tudjuk DÜRENKOVA leírásából is, de a jugoszláv hősi epika tanulságaiból is, hogy az énekmondók tudják részletesen is és egész kivonatosan is előadni szövegeiket. Van úgy, — különösen ha gyűjtőknek diktál —, hogy néhány száz sorban vonja össze azt az éneket, amit megfelelő légkörben, szabadon előadva esetleg tizenkétezer sorban fogalmaz meg. Nem lehetetlen, hogy a fejbenézés jelenetét tartalmazta például az a pár soros kivonatban előadott hősének is, amely Szent László és a kun vitéz harcához legközelebb áll (POTANIN 173. sz.): A hős harcol ellenségeivel, alvilági szörnyekkel. Eközben feje fölött elrepül egy leányzó kakuk-madár képében és odakiáltja neki: „egy hős üldöz ments meg, különben többé nem látsz engem." Erre a vitéz megöli a két alvilági szörnyet, lóra pattan, és utánaered az üldözőnek. Amint eléri, birkózik vele. Fölemeli magasan az erdő fölé, és a földhöz vágja. Azután lovára veszi a leányzót, és haza lovagol.

Az összehasonlító anyag csekély voltát fokozza, hogy egyes fejlettebb türk népeknél a régi mitikus történetek már reálissá változtak, és a minket érdeklő mozzanatok részben vagy teljesen kikoptak belőlük. A mitikus birkózás átalakulása jól szemlélteti ezt a folyamatot. A számos változat mellett, mely szinte szó szerint egyezik az idézettel, vannak olyanok is, ahol a küzdő felek megkérdezik egymástól, milyen küzdésmódot választanak, nyilat, kardot vagy birkózást. (Ez sokszor így van meséinkben is.) Bizonyos esetekben először nyíllal kezdik, majd birkózással folytatják. További fejlődési fok az, mikor már a birkózásnak nincsenek mitikus méretei, abba is hagyják, miután az egyik hős megjegyzi, hogy „az nem válik hírnevük előnyére." (RADLOFF,

V., 62). Jellemző, hogy ebben az esetben puskával folytatják a küzdelmet. A fejlődés végső pontja a kara-kirgiz Manasz eposzban látható (Radloff V. Boh Murum 1205. sor): Itt nagy versenyt rendeznek (ilyen versenyek a régies anyagban mitikus méretűek, az egész al- és felvilágon keresztül folynak), ez azonban már teljesen emberi viszonyok között folyik le; birkóznak is, s a birkózó felek egyikéről hátul leszakad a nadrág, mire köznevetség tárgya lesz. Nyilvánvaló, hogy ilyen fejlődési fokon már nem találhatjuk meg balladánk és a régi ábrázolások megfelelőit.

Ez egyúttal arra is rámutat, hogy a Molnár Anna és a Szent László legenda-jelenet a hősénekek egy nagyon régies fejlődési fokát tükrözik. Ilyen — abakáni mintájú — hősénekeknek kellett élni a magyarság körében még a XIV. században.

Hősének-részletnek belekerülése balladába nem feltűnő jelenség, sőt azt mondhatjuk: szabályszerű. Menéndez—Pidál munkássága óta tudjuk, hogy egyrészt a ballada időrendben a hősének után következik, másrészt több esetben annak mozzanataiból vagy meséjének összevont formájából vált ballada vagy ballada-részlet. Spanyolországban ugyanis hősénekeknek későbbi, datált, krónika-változatai szó szerinti szöveg-egyezéseket mutatnak balladákkal. Ugyancsak ő és nyomán mások mutattak ki hasonló összefüggéseket a germán Kudrun (D. Vlr. 4. J. Meier), Wolfdietrich (Seemann, 1955) francia romance-ok és mai balladák között. Általános tapasztalat az ilyen kapcsolatokban, hogy a terjedelmes, részletező epikus ének rövid, tömör balladává változik, legtöbbször azáltal, hogy a balladai történet leszűkül a hősénekek egyetlen, legmegragadóbb mozzanatára. Molnár Annánk fa-alatti jelenete tehát csak ennek az általános jelenségnek egyik példája a magyar anyagban.

Nem az egyedüli példája azonban. A szibériai anyag tanulmányozása során több ballada és ballada-részlet bizonyult a hősi epika leszármazottjának. Lássuk először a legkétségtelenebb eseteket, amikor formulák, illetőleg elemek pontos, majdnem szó szerinti megfelelését állapíthatjuk meg. (Már amennyire fordításon, sőt kétszeri fordításon keresztül szó szerinti egyezést meg lehet állapítani: törökből németre vagy oroszra és azon át magyarra.)

Angoli Borbála balladánknak szinte minden változata végén szerepel és más balladáinkban is szórványosan a következő záró formula: „vérem a véreddel, egy patakot mosson, testem a testeddel egy sírban nyugodjon, lelkem a lelkeddel egy istent imádjon." (Egy újonnan fölfedezett, mezőségi változatban „vérem a véreddel" után „csontam a csontaddal" áll). Ez a formula balladánkban a halott szerető felett öngyilkosságot elkövető vőlegény ajkára van adva, és Európában magában áll. A hasonló helyen alkalmazott francia—német formula kb. annyit jelent „te megholtál értem, én is szenvedek érted", amit néha a magyarok is alkalmaznak a fenti formula előtt.

Már Berze Nagy megállapította (I, 219), hogy formulánknak megfelelő szövegrészek szerepelnek abakáni hősénekekben a barátságkötés szertartásos formájaként. Pl. (Radloff II. 2. sz. 757—9. sor) „Halálunkkor legyenek lelkeink együtt, vérünk ha folyik, hát follyon egybe, — mondván barátokká váltak." (Uo. 5. sz. 1194—6. sor): „Mint két fül, olyan barátok akarunk lenni, ha meghalunk, legyenek csontjaink együtt, vérünk ha folyik, follyon együtt." (Uo. 6. sz. 434. sor): „Ha meghalunk, csontjaink legyenek együtt, ha folyni fog, vérünk legyen együtt, Legyünk barátok mind a hárman." (Uo. 19. sz. 1416—9. sor): „Gyere hozzám, ha nekem rosszul megy, s ha neked rosszul megy, én megyek hozzád, Csontjaink egy halmot alkossanak, kifolyt

vérünk egy folyót alkosson." Ezekhez hozzátehetjük még a következőket: (Uo. 14. sz. 2800 körül) „Mindig barátok akarunk lenni, mint egy tehén két szarva, holttetemeinket akarjuk látni, megsemmisített lelkeinknek utánamegyünk." (Uo. 21. sz. 739—40. sor): „Ha mi meghalnánk, képezzenek csontjaink egy hegyet, ha vérünk folyik, képezzen egy folyót." (DÜRENKOVA 15, 3. bek. 3. sor): „A halhatatlan, elpusztíthatatlan Kartüga Pergennel, ha meghal, vérünk együtt legyen, ha élőként jár, lelkünk együtt legyen."

A megfelelés egyes helyeken egészen szó szerintinek látszik; biztosan még közelebb kerülnének egymáshoz, ha közvetlenül a török szöveggel hasonlítanánk össze a magyart.

Míg az előző formulának egyes változataira már rámutattak, anélkül hogy a tudományos körök tudomást vettek volna róla, addig ismeretlen maradt a következő párhuzam. Szilágyi és Hajmási, valamint Kerekes Izsák balladánk alkalmazza a harc érzékeltetésére a következő formulát: „Egy elmenetibe, gyalog ösvényt vágott, visszajövetibe, szekér utat csapott, a nagy táborból élve csak egyet hagyott." RADLOFF abakáni kötetében (II, 9. sz. 836—41. sor) a következőképp találjuk: „Mialatt odafelé mentek, hatvan embert megöltek, mialatt visszafelé jöttek hetven embert megöltek, az egész véres hadsereget megölték, csak a három hős maradt meg." POTANIN vázlatos kivonataiban még közelebbi változatát találjuk (182. sz. 621. lap): „ez ellen a sereg ellen az apa fiával kettesben vonult ki. Előre mentek, hetven embert levágtak, *utcát csináltak*; visszamentek hatvanat levágtak. Hat nap alatt az egész sereget levágták." Őnála még egyszer szerepel a formula, csak nem harc, hanem vadászat érzékeltetésére (183. sz.): „előre ment, hetet (vadat) megölt, Visszament hatot megölt." Még VERBICKIJ igen kivonatos közléseiben is előbukkan: „Altün Tas sereggel támad Er Kulatajra, az utóbbi derekasan védekezik, Odacsap előre felé, hatvan ember feje lerepül, megfordítva odacsap, ötven ember feje legördül, az egész sereget levágta." Mindez a formula kiterjedt használatát igazolja. Mondanunk sem kell, hogy hasonlót az európai balladairodalomban nem ismerünk.

* * *

A szállást kereső Jézus tárgyalásánál már láttuk, hogy az égi eredetű fényesség helyére a magyarok egy sajátságos képet illesztettek: Jézus fejénél feljön a nap, lábainál a holdvilág. Ennek eredetére is rámutatott BERZE NAGY János, balladáihoz írt jegyzeteiben, szintén anélkül, hogy bármily figyelmet ébresztett volna a tudományos világban. Szerinte szibériai és kaukázusi mondákban kiváló hősök feje mellett jelenik meg egyik oldalon a nap, másik oldalon a hold (RADLOFF I, 31 Täktäbäi Märgän): Egyik oldalán a nap, a másikon a hold, homlokán a hajnali csillag; (Uo. III, 355—64): *fejénél* hold, *lábánál* a nap, szívénél a csillag jön fel; (DIRR: *Kaukasische Märchen*, 17.): egyik lábán a hold, másikon a nap, kezén a csillag; (CHALATIANZ: Örmény mesék (?) 47): két oldalán egy-egy nap, mellén csillag. Hozzátehetjük, hogy ez a vonás szibériai hősénekekben általános. Sor-tatár ének hőséről mondják, mikor elveszi a neki rendelt lányt (DÜRENKOVA 14. sz. 171. lap 5. bek.): „az öreg Altün kán fejüket egymáshoz hajtotta. Előttük felcsillogott a hold, mögöttük felfénylett a nap." POTANIN egy énekében (117. sz.) a hős egy olyan lányt vesz el feleségül, akinek nyakán a nap, tarkóján a hold látható. Más énekben (156. sz.) a hős megtalálja a neki rendelt lányt egy *vas toronyban*, akinek homlokán a nap volt, a hátán a hold. RADLOFF kara-kirgiz énekeiben (III, 32. lap 35. sor) találjuk

a következő sorokat. „Jobb oldalamon látszik a nap, bal oldalamon látszik a hold. Homlokomon látszik az esthajnalcsillag, így szólt ő. Az apa azt mondta idősebb fiainak: amazt aki ilyen jelekkel ékes, öljétek meg, és hozzátok ide holttestét."[7a]

* * *

Találunk azonban egyezéseket, amelyek egész ballada-történetre terjednek ki. POTANIN Toncszki Mergän-ről szóló története (17. sz.) pl. a következő (399. lap): a hős anyja és nővére ellenséges vitézzel szövetkezik össze. Elküldik tehát hősünket egy csodálatos kígyó szívéért azzal az ürüggyel, hogy anyja beteg s csak az tudja meggyógyítani. Arra számítanak, hogy vagy belepusztul az ifjú a nehéz feladatba, vagy, ha el is tudja hozni a kígyó szívét, azzal ellenfelét fogják erősíteni. A hős nehéz kalandok után megszerzi a kígyószívet, a nők titokban odaadják az ellenségnek, de az még mindig nem elég erős arra, hogy megküzdjön vele. Újra elküldik tajtékért a tengerre. Azt is elhozza, közben azonban táltos lova elárulja neki az asszonyok szándékát. Megverekszik ellenségével, de nem tudják megölni egymást; a nők elrejtik védencüket a családi ládában. Egyszer a hős vadászatból tér vissza, éhes, enni kíván, kéri apja csészéjét. (Ez a csészekérés, illetve kínálás közhelyszerűen több énekben előfordul.) „Ott van apád ládájában" mondják az asszonyok. Kinyitja a ládát, erre kipattan ellenfele, s az asszonyok támogatásával megöli a vitézt. Lova és kutyája azonban elrepül az égbe, majd később visszatérve kiássa tetemét, életre kelti, s akkor már ő lesz a győztes ellenfele fölött. Ezután a hűtlen nőkhöz fordul: „válaszszatok! vagy telehordtok nyolcvan öntözőcsatornát, vagy megfejtek nyolcvan kancát." Azok a fejést választják, de a kancák vadak, és agyontaposssák a bűnösöket.

Lehetetlen Barcsai-balladánkat fel nem ismerni ebben a történetben (MNGy, I. 149).

— Menj el uram, menj el, aj ki Kolozsvárra,
Aj ki Kolozsvárra, apám udvarába.
— Hozd el onnan, hozd el a nagy vég vásznakat,
A nagy vég vásznakat s ingyen kapott gyolcsot.

— Ne menj apám, ne menj, aj ne menj hazól ki:
Anyámasszony bizony Barcsait szereti!
— Hallod asszony, hallod, mit ebeg a gyermek?
Ne hidd, édes uram — részeg az a gyermek!

Avval elindula az asszony szavára,
Az asszony szavára, aj ki Kolozsvárra.
Mikor feleútját elutazta volna,
Csak eszibe juta küsebb gyermek szava.

Ahajt megfordula, hazafelé tére,
Hazafelé tére, hazájába ére.

[7a] Egyetlen bolgár énekben — KACSANOVSZKIJ 22. sz. — találkoztam e motívummal: egy gyermek mellén a hold van, övén a nap.

Egy másik változat így folytatja (SzNd 34. sz.):

Nyiss ajtót, nyiss ajtót, kedves feleségem!
Nyitok mingyárt, nyitok, kedves jámbor uram.

Vándoron-szín szoknyám hadd vessem nyakamba,
Piros patkós csizmám had húzzam lábomba.

|:Nem várhatta vége-hosszát: bérugá a ház ajtóját.:|

Mit eszünk, feleség? Mit eszünk, feleség?
Az nagy ablakba van borsos malac-hús is . . .

Nem kell nékem, nem kell senki maradékja,
Csak a nagy ládából dió és mogyoró!

Lelkem, jámbor uram — konyhán forgolódtam,
Elvesztém elvesztém a nagy láda kóccsát . . .

Nem várhatta vége-hosszát: bérugá a lád'ódalát.
Kifordul Barcsai, kifordul Barcsai.

Az haját megfogá, az küszöbre húzá,
Az küszöbre húzá, nyakát kettévágá.

Kedves feleségem, asszonyfeleségem!
Három halál közül melyiket választod:

Húsvágó tőke léssz? Favágó tőke léssz?
Vagy tizenkét asztali vendégnek vigan gyertyát tartasz?

Vigan gyertyát tartok! Vigan gyertyát tartok!
Hozzátok, gyermekek, a viasszos vásznot,

Lábánál megkezdjük, fejéig tekerjük,
A fején meggyújtjuk, vigan elégessük.

|:Minden vegyen példát róla: hogy van a k . . . . nak dolga!:|

Változatai: **1.** MNGY XI, 265 Marosszék, Nyárád-mente KRIZA **2.** SzNd 34. sz. Kibéd, Marosszék SEPRŐDI **3.** MNGY I, 149 Udvarhelyszék GÁLFI **4.** MF 3719 Jobbágytelke, Maros-Torda m. BARTÓK **5.** MNGY I, 151 Székelyföld VASS **6.** MNGY VII, 21 Csitt-Szentiván MAILAND **7.** SzNd 85. sz. Istensegíts, Bukovina KODÁLY

Összevontabban, tömörebben, csodás részek nélkül, emberi történetté válva ugyanazokat a fő mozzanatokat kapjuk: valami ürüggyel elküldik a férjet, gyermeke szavából megtudja a valót (mint amott táltos lovától); elmarad a kétszeri elküldés és a kétszeri, sikertelen harc, csak az marad meg, ami új és fontos a történet fejlesztéséhez; legfeltűnőbb megfelelés az ételkérési jelenet, a ládából előkerülő ellenféllel; végül a vetélytárs megölése s utána a választás a büntetések közt; mindkét szövegben azt hiszi az asszony, hogy a legenyhébbet

választja, s éppen saját választásával szerzi magának a legkínosabb halált. (László Gyula figyelmeztet rá, hogy talán a vetélytárs kivégzése is régi hagyomány szerint történik: Szt. László is a hajánál fogva húzza a kun vitézt a földön, mikor levágja fejét. L. Dercsényi, XXXVII—VIII, a Vatikáni Legendáriumból.) A kultúrkörnyezet nagy különbsége természetesen érezteti hatását: a kancákkal való összetapostatás átalakul a középkori máglyahalál változatává. Az egész változtatás csodálatos stílusérzékkel történik: a hősének legcsekélyebb nyoma is eltűnik előadásmódból, meseszövésből, szereplőkből: balladánk mintaképe lehetne műfajának!

Ez a hősének nem áll egymagában, mert Verbickij is közli egy töredékes változatát (151. lapon), amelyből ugyan lényeges mozzanatok hiányoznak, mégis felismerhető a történet azonossága. Ez már annyival is közelebb áll a mi házasságtörési balladánkhoz, hogy az ellenfél kijelenti: feleségül kívánja a két nőt.

Balladánk viszont az európai népeknél ismeretlen, mindössze egyes mozzanatai tűnnek fel más népeknél — az elégetés szomszédainknál és az Ibériai félszigeten, az elvesztett kulccsal való mentegetőzés pedig csak az Ibériai félszigeten.

DÉLSZLÁV

1. VUK II 31. sz. **2.** Uo. III. 7. sz. = m. ford. Csuka = m. ford. Vujicsics 149 **3.** HNP II 26. sz. **4.** HNP V, 389 217. sz. **5—30.** HNP V, 610 Dodatak a 217. sz-hoz, 26 kivonat **31.** HNP V, 354 205 sz. **32.** Uo. 595. Dodatak a 205. sz.-hoz, kivonat **33.** Geseman, 166 117. sz. **34.** Stojanović—Vitezica, 418 **35.** Istarske p. I. 69 XXV. sz. **36.** Žganec 1950, 460 jegyzet a 375. sz.-hoz. Kérdéses: **37.** HNP V, 191 116. sz. **38.** Kurelac, 155 456

BOLGÁR

1—2. Sztoin Trakija 1057—8. sz. **3—5.** Sztoin Szredna 2358—60. sz. **6—8.** Arnaudov Elenszko **113**—5. sz. **9.** Miladinovi 163. sz. **10—12.** Sapkarev III, 334, 395, 426. sz. **13.** SbNU 1, 294 251. sz. **14—5.** SbNU 9, 11 3. sz. és 78 1. sz. **16.** SbNU 13, 103 11. sz. **17.—9.** SbNU 14, 57 21. sz. 57 60. sz. és 75 8. sz. **20.** SbNU 16,171 1. sz. **21—2.** SbNU 38 Burmov 50. sz. és 138. sz. **23—4.** SbNU 43 VATEV 90. sz. és 140. sz. **25—6.** SbNU Ivanov 49. sz. és 52. sz. **27—8.** SbNU 46 I Cicelkova 201—2. sz. **29.** Dozon 35. sz. = Sztoilov Pokazalec 886 **30.** Izv. Ethn. Muz. VI, 118—21. **31.** Kacsanovszkij, 443 182.

ROMÁN

1. Ethn. 1897, 189 Lagerdorf, Temes **2.** Papahagi Maramureş 382. sz. (= Monár A.) **3.** Brăiloiu, 94 Muscel, Beleşti

LENGYEL (kérdéses az idetartozása)

1. Kolberg Lud 16,291 476. sz. Lublin, Turka

A délszláv és bolgár történetek nagyrészt azonosak, sokszor még névben is, a magyarral azonban tulajdonképp csak abban egyeznek, hogy az asszony elárulja urát, s hogy a büntetés a végén a mienkhez hasonló: kátránnyal, kénnel, vagy puskaporral bekenve elégetik. Az árulás történetei többfélék: vagy a szultán hivatja a hőst, az figyelmezteti feleségét, hogy egy bizonyos emberrel ne álljon szóba, de alig teszi ki a lábát, az asszony vendégeskedik vele; vagy töröknek, illetve más ellenségnek kiszolgáltatja, de mégis megmenekül — néha kisfia segítségével; idetartozik a máshol tárgyalt Vitéz és kegyes történet megfelelője is, ahol néha szintén megjelenik az elégetés; bol-

gárban van még olyan meseváz is, hogy az évek óta beteg vitéztől engedélyt kér felesége, hogy máshoz mehessen feleségül; az esküvőre azonban felkel a vitéz és megbünteti a hűtlent. Mindezekben a történetekben az elégetés csak járulékos elemnek látszik; mindegyiknek vannak olyan változatai, ahol más a büntetés: fejét vágja le, börtönbe veti, különböző kínzásokkal végez vele, vagy egyszerűen üldözés közben levágja. S ahol elégeti, ott is vannak különbségek: vagy szerepel a halálnemek közti választás is, vagy kérdezés nélkül azonnal bekeni kátránnyal és elégeti. Sehol sincs viszont a Barcsai-meseváz többi eleme: hogy az asszony küldi el valami ürüggyel a férjét, hogy gyermeke figyelmezteti; az ételkérés és a ládából kiforduló vetélytárs — mindaz, amit a szibériai énekkel egyeztettünk. (Egyedül a dunántúli horvát *38.* tartalmazza a büntetések közti választást és az elvesztett kulccsal való mentegetőzést — itt sincsenek tehát a további szibériai részletek — viszont ez teljesen más, mint a délszláv hősénekek: rövid, pársoros ballada, amazok részletei nélkül.)

Románoknál különböző balladák végén találjuk az elégetés mozzanatát. A kétes hitelű **1.** teljesen a Barcsai-t követi, a **2.** Mónár Anna története, a **3.** egy délszláv ének átalakítása, amely a fenti idetartozó történetek közül való, ahol a vetélytárs egy arab, de a románban a testvérek égetik el az arabhoz férjhez ment leányt. Itt sincs választás a halálnemek közül. A románoknál még nyilvánvalóbb, hogy balladánk legmegragadóbb mozzanata kerül bele járulékos elemként különböző szövegekbe.

Lengyeleknél is egy lány bátyjairól van szó, akik húguk erényeit dicsérik, mire szeretője kijelenti, hogy vele hált. A testvérek otthon síró gyermeket találnak, s húguk hiába próbál védekezni, hogy az nem övé, elégetik. Csakhogy itt már nem magát a lányt gyújtják meg — vászonba csavarva vagy szurokkal bekenve —, hanem tüskerakást gyújtanak meg alatta; lehet tehát, hogy nem is tartozik ide.

Balladánk — spanyol — mozzanatát Gyulai utalása óta (MNGY I, 555) — egy német fordításon **(12.)** keresztül — már számon tartja a magyar kutatás (Gragger, Ortutay, Dános).

1. Braga II, 29 **2.** Uo., 87 **3—11.** Cossio—Solano I 120—29. sz. **12.** Geibel—Schack 350.

A történet maga itt is csak körvonalaiban egyezik a miénkkel, bár közelebbi, mint a balkániak, mivel itt már házasságtörési balladáról van szó. A férj vadászaton van, vagy háborúban, s váratlanul hazatér; vagy már az ajtónyitáskor baj van, a férjnek be kell törnie az ajtót, (**1—2.**; az elsőben a kapukulcsot elvesztette az asszony); vagy a folyosó kulcsát vesztette el **(3—12.)** — mint nálunk a ládáét —, de a férj mégis megtalálja az odarejtett szeretőt. Csakhogy ez a történet már átmegy a „Megcsalt férj" tréfás ballada (Child 274) részleteibe: kié a ló az istállóban, a ruha, a kard stb., valószínűleg másodlagosan összeolvasztva az előzőkkel. Ebből gyaníthatjuk, hogy ez az ibériai ballada is átvétel, minden valószínűség szerint franciából. Egyetlen portugál szövegből hiányzik is ez az utólagos toldás **(2.)**, s itt célzás is van az elégetésre: „Az olyan asszony, aki így beszél, elégetni való. Harminc szekér szalma, megannyi ágas!"

Valószínűleg egy ilyesféle francia ballada adott alkalmat Barcsaink megfogalmazására, a korábbi hősének-elemek és az új balladában talált hatásos részletek összeolvasztásával.

* * *

A gyermekeit elhagyó kegyetlen anya (Budai Ilona) balladája csak a Székelyföldön és Moldvából került elő, európai párhuzama nem ismeretes. Amit eddig vele kapcsolatban — GRAGGER nyomán — emlegettünk, az, mint a „Francia eredetű réteg"-ről szóló részben láttuk, nem a Budai Ilonának felel meg, hanem Szabó Vilmának. (Ott ugyanis nem gyermekeit elhagyó asszonyról van szó, hanem leányról, aki szülés után megöli csecsemőit.) **1.** MNGY XI, 426 Udvarhelyszék, a Fehér-Nyikó melléke KRIZA **2.** EA 2299, 360 Udvarhely m., Rugonfalva VIKÁR **3.** Nyr. 1875, 287 Klézse ROKONFÖLDI **4.** MCsB 5. sz. Klézse GURKA **5.** M. Sz. 6359 Klézse KALLÓS **6.** DOMOKOS 26. sz. Trunk **7.** MF 2475b Trunk VERESS S. **8.** Gr 45/B/a Trunk **9.** M. Sz. 6692 Lészped KALLÓS **10—11.** M.Sz. 6391—2 uo. KALLÓS **12.** M.Sz. 6777 Gerlén, Moldva KALLÓS.

A székely változatokban **(1—2.)** csak bivalytehén leckézteti meg a rossz-szívű anyát, a moldvaiakban még farkasok is, akik maguk közé fogadják az elhagyott gyermekeket és megvédik a vadászoktól.

6.

Úd mënën, úd mënën szegien árva asszon
Ed nad hosszu úton sz ed nad regi úton.
Jobb ódalán viszi vala szíró lányeckáját,
Bal ódalán viszi vala szíró fijackáját.
Isztenem, Isztenem, szerelmesz Isztenem,
Mejiket tegyem le, sz mejiket vegyem fel.
Ül le, lányom, ül le sz e rúza mezébe,
Rúzavirág szenni, koszorúba ketni.
Járnok meleg esszők, kik megferesszenek,
Sz járnok meleg szelek, kik errengesszenek.
Úd menem, úd menem szegien árva asszon,
Sz elől megtalála ed baromállatot,
Jobb ódalán viszi vala ed esztendősz bornyát,
Szarva kezett viszi vala kici bornyuckáját.
Isztenem, Isztenem, szerelmesz Isztenem,
Ez ed baromállat, sz ien ed lelkesz állot,
Hát ien hat tevém le szíró lányeckámot.
Ő esz megszirüle, sz ő esz visszamene.
Hát kerilbe vette három fene farkasz.
E legnagyobb fene farkasz szavát felfelelé:
Szakasszuk háromba, szakasszuk háromba.
E közepső fene farkasz szavát felfeléle:
Bizon nem bánom ien, bizon nem bánom ien.
E lekkisszebbik fene farkasz szavát felfelelé:
Vaj ne szegient, vaj ne, vaj ne szegient, vaj ne,
Mük esz cak vigyük el a mi ballanginkhoz,
Sz e mü ballanginkban mük esz nevejjük fel
Genge báránhúszvol sz genge malachuszvol.
Anyám, iedesszányám, iedessz farkaszányám!
Eresszen el ingem erdébe szietálni,
Erdébe szietálni sz mezébe nyúgunni.
Ne menny, lányom, ne menny, szok vadászok járnak,
Sz a fejedet veszik, sz a fejedet veszik.
Apám, iedesszápám, iedesz farkaszápám!
Eresszen el ingem erdében szietálni,

Erdébe szietálni sz mezébe nyúgunni.
|:Úd menen, úd menen az ő iedesszánnya,:|
Hoj jársz, lányim, hoj jársz, hoj jársz lányim, hoj jársz?
Hallgassz ányám, hallgassz, hallgassz, ányám, hallgassz,
Anyám lettél lenne, el szem háttál lenne.

POTAININnál egy burját-mongol sámántól van feljegyezve An-Bogdor története (279. lap 59. sz.), amelyben a következő részlet fordul elő. A kán lánya gyereket vár. A hős tart a születendő gyerektől, hogy majd életére tör, ezért lányát börtönbe vetteti, hogy szülés után a gyereket elpusztíthassa. Az asszony ikreket szül, sikerül gyermekeit kilopatnia a börtönből, és kitetetni az erdőbe. Ott az ikreket hét farkas veszi gondjaiba és felneveli. Nagyapjuk később tudomást szerez róla, katonaságot küld ki az erdőbe a gyermekekért, de a farkasok éjjel mindig megeszik a harcosok lovait, s azoknak dolguk végezetlen kell visszatérniök.

Ennek a történetnek eleje egy MERÉNYI-közölte mesében maradt fenn (81—4. lapon), Vízi Péter és Vízi Pál születésének körülményeiben. Egy király álmot lát, amit úgy magyaráznak bölcsei, hogy lánya fiakat fog szülni, akik nagyapjuk hatalmát meg fogják dönteni. Ezért a legmagasabb hegy tetején egy irdatlan nagy vasházat építtet, és oda bezáratja leányát, hogy ne ismerjen férfit. A lány a vasház földjéből felfakadó forrástól teherbe esik, ikreket szül. Amint azok hét évesek lesznek, szétfeszítik a vasház oldalát, és elmennek világot próbálni. Ezután következnek azok a kalandok, amelyek a „Két testvér" mesetípusának tulajdonképpeni tárgyát képezik. Ebben a típusban a fenti bevezető-motívum — KOVÁCS Ágnes szíves közlése szerint — másutt ismeretlen; RANKE monográfiája erről a típusról (Die zwei Brüder. FFC 114, Helsinki 1934) hét más bevezető motívum felsorolásában ezt a történetet nem említi. A benne szereplő *vasház* pedig, a fentebb ismertetett szibériai jelenetek alapján világosan utal a mitikus hősénekek körére. Minthogy MERÉNYI e meséje KOVÁCS Ágnes szerint valószínűleg a Székelyföldről származik, tehát a fenti hősének egyik részlete ugyanott vált mesévé, ahol másik részlete balladává alakult.

Balladánk székely változatának kezdete bővebb:

Budai Ilona ablakban könyökle,
Hallja, hogy ellenség rabol a környékbe.
Csak eszibe juta kéncsös küs ládája,
S kéncsös küs ládáját hónya alá fogja,
Hajadon küs lányát jobb kezén vezette,
Futkosó küs fiát bal kezére vette.
Menyen, menyen, menyen sűrű fenyves erdőn,
Egy fölhagyott úton, sötét rengetegön.
Hát, mintha hallaná lovak dobogását,
S csakhamar leteszi hajadon küs lányát . . . stb. *1.*

Erre viszont POTANIN egy másik, rokon-történetének eleje emlékeztet. (371. lap 109. sz. Karattü kán.) Egy öreg házaspár gyermek nélkül él a tajgán, s mialatt az öreg kán vadászaton van, otthon hadüzenet várja arany levélben egy másik hőstől. Az öreg nem mer ellenállni; időközben született fiát az erdőben elrejti. Ezután elhajtják minden népével és jószágával együtt. Csak egy öreg pásztor házaspár marad vissza, azok nevelik a gyereket. Azonban

farkasok jönnek hozzájuk, és követelik, hogy vagy a gyereket adják oda nekik, vagy egyetlen tehenüket. Az öregek a tehenet akarják, de a fiú meghallja a dolgot, és kéri, hadd mehessen a farkasok közé. El is megy, és megöli mindet. VERBICKIJnél (140. lapon) ugyanez a történet szerepel, de már csak onnan kezdve, hogy az öreg asszony nevelt gyermekével éldegél a tajgán, s jönnek érte a farkasok.

Az előző történetben a farkasok valóban védelmükbe veszik és gondozzák a gyermekeket, sőt éppen a gonosz nagyapa ellen (ha nem is gonosz anyjuk ellen). A másodikban már ellenségként szerepelnek, mégis közös az, hogy az elhagyott gyerek a farkasok közé kerül; itt viszont közelebbi vonás, hogy háború, ellenség elől menekülő szülők teszik ki gyermeküket az erdőbe, Budai Ilonához hasonlóan. Maga a farkas-motívum pedig annyira különleges és feltűnő valami, hogy véletlen egyezésnek nem tekinthetjük.

Ha tehát elfogadjuk, hogy ismeretes lehetett a magyarság körében olyasféle epikus anyag, mint a kétféle POTANIN-szöveg — amit véleményem szerint Vízi Péter és Pál meséjének sajátos kezdőmotívuma kétségtelenné tesz —, akkor balladánk keletkezésének útját a következőképp lehet elképzelnünk. Az ellenség elől menekülő és gyermeküket az erdőben elhagyó szülőkből rossz-szívű és megleckéztetett anyát alakítottak, minthogy a ballada a lelki problémákra épülő meséket kedveli. Az átalakításban is megtartották azt a mozzanatot, hogy a gyermekeket farkasok veszik oltalmukba. Azonban, hogy az anya megbánja tettét és visszatérjen gyermekeihez, szükség volt még egy állatpéldára, a bivalytehénére is, s ezt később már elégnek is érezték az asszony tragédiájához; elhagyták tehát a farkasmotívumot — mint a legköltőibb **1.**-ben. Sőt, a **2.**-ben tovább kopott a mese, s az anya már csak gyermekei maradványait találja meg, akárcsak a szegedvidéki, rokon balladában, a Gyönyörű Bán Katában.

* * *

Kerekes Izsák balladánk egyetlen változatban maradt ránk, és sem közeli, sem távoli változatát, akárcsak halavány mását sem találjuk az európai balladák közt.

Hallottad-e hírét a híres Szebennek,
A híres Szebennek s a híres Mohának,
A Mohában lakó Kerekes Péternek,
S Kerekes Izsáknak, ő felnőtt fiának?
Ez egyszer ittason ment az istállóba,
Ott is lefeküvék a lovak jászlyába.
Egyszer csak kimene az ő édesapja
A tornácba s lenéz onnan a határra.
Úgy látszik meszszünnen, mint a setét felleg,
Nem tudják, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondolják: a szebeni rácok.
Ekkor csak lemene Izsák édesapja
A lovak jászlyához s ilyen szókkal mondja:
Kelj fel fiam, kelj fel, jó Kerekes Izsák!
Mert bizony jődögel nagy fekete sereg,
Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok.

A FA ALATTI JELENET ELTERJEDÉSE* — VERBREITUNG DER LAUSE-SZENE*

Jelmagyarázat — Zeichenerklärung:

1. A jelenet hiányzik — Die Szene fehlt
2. Ölbe hajtott fej — Haupt im Schoß
3. Elalvás — Er schläft ein
4. Fejben-keresés — Lausen
5. Könnyek — Träne
6. Fán függő áldozatok — Die auf den Baum gehängten Opfer
7. Akasztás említése — Das Erwähnen des Henkens
8. „Galgenfeld"
9. *Akasztófán* függő áldozatok — Die Opfer auf *Galgen*
10. Választás három halálnem közül — Das Wählen unter drei Todesarten
11. A francia fogalmazás részletei — Teile der französischen Fassung
12. A francia fogalmazás elhomályosult részletei — Umgestaltete Teile der französischen Fassung

a) Önmegmentő — Sie rettet sich selbst
b) Három kiáltás — Drei Schreie
c) Három kiáltás, a lány meghal — Drei Schreie, sie stirbt
d) Nyugaton és északon: a Nicolai-forma, délkeleten: a magyar változatok — Im Westen und im Norden: die Nicolai-Form, im Südosten: die ungarischen Varianten.

* A térkép csak hozzávetőleges földrajzi viszonyokat ábrázol. A pontos lelőhelyeket a változat-felsorolás tünteti fel. — Die Karte stellt nur beiläufige geografische Verhältnisse dar. Die Variante-Aufzählung zeigt die genauen Ortsangaben.

[20] Ekkor megfordula az első álmából,
De mégsem kele fel a lovak jászlyából.
Másodszor kimene az ő édesanyja . . . . "

Arra sem ébred fel a legény, végül gyönyörű mátkája megy kelteni „kedves urát":

És ekkor felugrék jó Kerekes Izsák,
Igen hamarjába a lovát kihozák,
Felköté a kardját mindjárt ódalára,
S felfordula szépen jó barna lovára,
És visszatekinte s ilyen szókkal beszélt:
Kiontatom vérem apámért, anyámért,
Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!

Ezután a rácok elébe vágtat; harcát a már ismert formulával jellemzik:

Egy elmentébe gyalogösvényt vága,
És visszajöttébe szekér utat nyita,
De ekkor megbotlék a lovának lába . . . . .

s Kerekes Izsákot elpusztítja az ellenség. [7b]

[7b] Eddig ismeretlen változatát K. Kovács László gyűjtéséből ezúttal adjuk közre. (Szerk.)

Hallottad-ë hírit a Kis Cserepësnek
A Kis Cserepësnek és Szënt Margitának
Szënt Margitán lakó juhász Vërës Pálnak
És az ű fijának: Vërës Jóskának?
Aki a Koponyán hét hajnalig ivott,
Hét álló nap táncolt, hét bárányt mëgëvëtt
És egy álló hétig rejtőzött, aludott.
Ettül az ereji hét embërre rugott.
Hét embërre rugott altában ereje,
Hetvenhétre mikor rejtëkibül ébrett,
Hét szív bátorsága az mind az övé vót;
Ílő Vërës Jóska alutt, mint a mëghótt.
Kőtötte az apja, kejj fël fijam Jóska,
Szél fú az Intárul, nagy fekete fëlleg,
Kerüli a nyájat tengër csikasz fírëg,
Valami ellensíg, tatár vagy affile.
Fëlsërkent oszt Jóska e szók hallatára,
Hanem nekifordult mégnagyobb alvásra,
Mégnagyobb rejtísre, mégnagyob húnyásra,
Fël nem kellëtt apja sëmmi hivására.
Akkor ment az annya, szülő idës annya,
Néki az elgyövő nagy bajt hogy elmongya;
Kőtötte e szókkal: kejj fël fijam Jóska,
De csak félig kelt fël, visszaesëtt alva.
Ment osztán a párja, a jegyes mátkája;
Szél fú az Intárul, nagy fekete fëlleg,
Valami ellensíg, tatár vagy affile,
Kerüli a nyájat tenger csikasz fírëg.
Kedvese szavára, a baj hallatára
Jóska fël is ugrott nyomban a lovára,
Kargyát fëlemelve, fënnën fohászkodva
Szaladt rá a pogány temírdek hadára.

A költemény elején félszegen említett, töredékesnek látszó részegség („Ez egyszer ittason ment az istállóba") arra mutat, hogy ez a kezdet nem lehet eredeti, új lelemény. Ha az volna, akkor valami indokolás, valami részletezés is volna benne, ami értelmet és jelentőséget adna ennek a mozzanatnak. Ebben a formájában szinte a levegőben lóg, esetleges és ügyetlenül ható fogalmazás, s inkább valami elhomályosult, régi motívum maradványaként hat, amit — egy sorra lekopva — még fenntartott a hagyomány.

Ezt a motívumot megtalájuk az egyik legterjedelmesebb szibériai epikus énekben. Joloi kán (RADLOFF V. köt. II. sz.), a karakirgizek epikus hőse, rendkívüli mértékű evése-ivása által tűnik ki: ezzel jellemzik emberfeletti erejét. Ennek következtében viszont minden lakomán részeg lesz, és a róla szóló énekben minden nagy veszély ebből következik. Az első fő mozzanat is így indul: Joloi kán ittasan fekszik sátrában, miközben népét ellenség támadja meg, és öldösi. Felesége három nap hiába költögeti. Végre negyedik nap kardjával a szívébe szúr. Erre, mint légycsípésre, felriad, lóra pattan, és leveri az ellenséget. Majd sok kaland után az ellenség hatalmába kerül, s félholtan tartják egy veremben. A hősének még rendkívül hosszú kalandokat tartalmaz, többek közt egyik szabadulását is a veremből: sebzett szárnyú vad lúd zuhan be hozzá; meggyógyítja, szárnyára ujja vérével ír levelet, és felengedi; az üzenetet megkapják, s kiszabadítják.[8] A továbbiakban a kánnak és fiának viselt dolgait adja elő, tehát két generáció történetét.

Ez az ének-típus valaha széles területen lehetett ismeretes, mert jellegzetes motívumai vogul hősénekekben is felbukkannak. Ilyen „A hős éneke" VNGY IV, 155 191. sortól: „Miután haza érkezett, lefeküdt. Nejéhez szól: Engem, ha te majd valami kis zajt hallasz, engem fölébreszteni nem futja ki erőd; szúrd meg késsel a csípőmet! Hosszú vagy rövid ideig fekszik, egyszer csak had jődögél. Neje nem bírja felkölteni; sír. Egyszer csak úgy érzi, hogy vízben fekszik. Amint fölébred, észreveszi, hogy neje sírván az ő könnyeiben feküszik. Mit csinálsz te? — Had jődögél reánk. — A férfi fölkél. A fölkerekedett had ellen kél a férfi. Amint sűrű szúnyograjt nyomkod, úgy nyomkodja szét őket. Azután ő így szól: Meghalok, hét tél, hét nyár múlva fölkelek. Meghal, eltemetik . . . . ."

Ez az ének különben az egész Joloi kán-meseanyagot is tartalmazza: (152. lap, a 130. sortól) „Soká vagy rövid ideig megy, sűrű szúnyograj, sűrű csípő légyraj (= ellenség) szélibe keveredik a férfi. Hosszú ideig hadakozik,

---

Hej aki Isten vagy, lássad most vígëmet!
Mëghalok hazámír, szerelmes mátkámír,
Magyar nemzetëmír, apámír, anyámír,
Tiszta jó nevemír, az én Krisztusomír.
Ijj szavakat szólla, ösvint vág mëntibe,
Szekérutat nyitott visszagyövísibe.
Hanem akkor a lú kibukott alólla,
Szívit dárda járta, fejit tatár nyila.
Meghótt a hazájír, úgy ahogy azt monta:
Apjáír, annyáír, magyar nemzetünkír,
Hitës mátkájáír, a mi Krisztusunkír,
Ide van temetve a Vërës halomba.

öreg Kiss János 93 éves. Nagyiván, 1951. jún. 7.

[8] Ugyanez a jelenet található az üzbég Alpamüs-eposzban is. Lásd: *Alpamüs*, 111 és ZSIRMUNSZKIJ, 63.

vagy rövid ideig hadakozik, egyszer csak, amint nem vette észre, egy hét ölnyi mélységű verembe elfogva a hét ölnyi mélységű verembe beleejtették. Hosszú vagy rövid ideig üldögél ott, valamiféle úrnőleány az ő verme szádjánál tűzi fát vág. Egy forgácsdarab esik, ő azt fölveszi, s tamburát csinál. Száz hajú hajas fejéről három hajat kiszakít, tamburahúr gyanánt húzza, fölhangolja. Lábas állat amint mendegél, úgy pengeti, szárnyas állat amint repülget, úgy pengeti. Egy lúdfalka megy arra, a lúdéneket (húrt) pengeti. Három ízben körül forogtak, leszállottak. Ő egy darab írást írt, egy vak lúdnak oda nyújtja: Ezt a darab írást te majd az én lovam elé helyezd oda! Ez a félszemű lúd röpülve elviszi: az ő lova elé a darab írást oda helyezi. A ló csak nézdegéli, s erre nyerítve rugdosni kezd. A hétszeres vassal körülvett ház széthullott." Később fia született; azt is „azután etetik, itatják. Egyszer csak lerészegedett. Egy hét öles agyaggödörbe dobták bele. Lovát háromszoros vasházba rekesztették el. Ő hosszú ideig feküdt, rövid ideig feküdt, fölébredt . . ." s (165. lap) ugyanúgy forgácsból készült tambura, lúdtollra írt üzenet stb. következik, mint apjánál.

De a jellegzetes költögetési motívum még sok más helyen előfordul. VNGY II/1,300 A Kaltes-nő regéje, 10. sor: „Hosszú ideig ült, vagy rövid ideig ült, a nő varrás közben oldala mellől egy kést vesz elő, és férjét amint fekszik, hóna aljában megbökte a késsel. (Emez) fölébredt s így szól: A vendég népség megérkezte óta vajjon nem tudtál-e engem már régebben fölkelteni? . . ." Ugyanez a 306. lapon (17. fejezet) és a 308. lap alján (19. fej.); továbbá II/1, 38—40: A Teek-falvi isten: az alvó hőst felesége kétszer éleszti; uo. 245—6: A Pelim vidéki isten éneke: egyszeri költögetéssel, uo. 227: A Kondai alvidék fejedelmeinek hősi éneke: „Az ifjabb fejedelemhős felesége kijött, visszament s szól: úgy látszik, valamiféle had jön felénk, valamiféle vendégség jön felénk. Mint valami csúcsa levágott erdőfok, úgy mozog előre. Az ifjabb fejedelemhős felöltözött, páncélját, kardját felöltötte, s kiment. Ime már (a hadak) oda érkezni kezdtek." S végül „Az obdorszki szamojéd énekében" (IA, 141—2.): a feleség kétszer költögeti a hőst, mert öccse jő sereggel.

Ezek a részletek valószínűleg a török népek epikájából kerültek a vogul népköltészetbe,[9] mert egyik-másik történet stílusban is kissé elüt a tipikus vogul hősénekektől. Hogy ez egy régi vagy újabb korban bekövetkezett hatás eredménye-e, egyelőre el nem dönthető, de annyi a fentiekből bizonyos, hogy a magyarság török népektől, esetleg több hullámban is kaphatta ezt az epikus hagyományt, honfoglalás-előtti története során.

A sajátos háromszori élesztgetés (nálunk már késszúrás nélkül) részegséggel együtt csak a karakirgiz énekben van meg — ennyiben ez áll közelebb a magyar balladához. Egyébként az ittas vitéz háromszori költögetése közelgő ellenség láttán, ami a feleségnek sikerül, s utána a harc — talán még a vitéz szavai is, amivel halálát megjósolja — olyan sajátos együttes, ami feltűnően hasonlít Joloi kán történetére s a vogul részletekre. Sovány történet, az igaz, de nem kevesebb annál, ami hasonló esetekben meg szokott maradni a terjedelmes epikus énekekből. Például nem kevesebb, s nem vázlatosabb, mint

[9] Az „altáji típusú" énekek más mozzanatai is feltűnnek, pl. „A Kondai alvidék fejedelmeinek hősi énekében", 230: „Ezen a nyíláson keresztül a fekete föld alsó feléről a föld színe fölé fölemelkedett, más világon élő hét férfi atyjafiához így érkezett meg . . ." II.1 „A világügyelő férfi felnövekedésének énekében", 112—3: A gyermek-hős fegyverzetet kap. Lásd továbbá a 7. jegyzetben idézett fejben-keresést a birkózás előtt.

ami egy gottscheei énekben található, és John Meier a Kudrun-eposz maradványának tartja Menéndez Pidál nyomán. (D. Vlr. 4.)

A szebeni rácok emlegetése, ami alapul szolgált költeményünk „keletkezési idejének" meghatározására, természetesen nem jelent többet, minthogy ők voltak az utolsó ellenség, akikhez a régi történetet hozzákapcsolták. Nem a keletkezés, hanem az utolsó aktualizálás emléke.

Ez az aktualizálás elég későn történt: sokkal később, mint ahogy nagy klasszikus balladáink kialakultak. Úgy látszik, Kerekes Izsák története hosszú ideig élt énekesek ajkán mint hősi ének, s csak későn lett népi balladává. Erre vall egy sereg fogalmazási sajátság is, ami kirí a balladai stílusból, s korábban azt a gyanút keltette a kutatókban, hogy balladánkat átírták. Úgy látszik azonban, a műköltői jellegű részek inkább a fenntartó énekesrend stílusának maradványai. Ilyen például a népköltészetben ismeretlen átkötés — enjambement —, ami itt a költemény folyamán többször előfordul, pl. a közölt 7—8. és 13—4. sor közt, továbbá:

„Harmadszor kimene szép gyönyörű mátka
A tornácba, s mindjárt lenéz a határra . . ."

„A rácok pedíglen karddal és dárdával
Vágják-ölik őtet . . ."

De erre vall az epikus stílus formuláinak alkalmazása is, mindjárt a kezdő kérdés: „Hallottad-e hírét . . ." vagy a késői históriás énekből ismert „Kiontatom vérem . . . meghalok én még ma magyar nemzetemért!" Legfeltűnőbb jele azonban a részletező előadásmód, ami a balladai stílustól teljesen idegen. (P. a 46—55. sor: „E szók után lovát sarkantyúba kapja, S az ellenség felé nagy bátran ugratja: Hát, jőnek a rácok, ő meg előttük van, Kard-emelve vágtat igen iszonyúan . . . . stb.) Amennyiben tehát balladánk stílusa nem későbbi beavatkozás eredménye, akkor arra vall, hogy egy Joloi kánhoz hasonló hősi énekünk, illetve annak valamely részlete élhetett tovább a históriás énekben, és úgy kerülhetett le népünkhöz, ahol többé-kevésbé balladás formában korunkra fennmaradt. S ha kevés is benne az az anyag, ami párhuzamba állítható a hősénekkel, erősíti viszont az egyeztetést balladánk teljes elszigeteltsége Európában.

A fentieken kívül még volna egy balladánk, amely feltűnő egyezést mutat egy szibériai hősének bizonyos jelenetével, azonban ennek olyan további összehasonlító problémái vannak, amelyek nem teszik könnyűvé a keleti származtatást, s ezért egyelőre figyelmen kívül hagyjuk jelen tanulmányunkban.

Az előadott párhuzamok is elégségesek arra, hogy belőlük több következtetést vonhassunk le mind balladáinkra, mind pedig ősköltészetünkre vonatkozóan. 1. Balladáink egy része tehát közvetlenül magyar előzményekből, magyar epikus hagyományból alakult. 2. Azok a hősénekek, amelyeknek részletei bekerültek balladáinkba, a honfoglalás előtt már nagyjából olyan formában voltak meg nálunk, mint mai szibériai megfelelőik. S bár a szibériai aranyveret sokkal régebbi időből, i. e. 300-ból bizonyítja a hősének egy fajtájának meglétét, a szkíta birkózási jelenet még korábbról, azért nem kevésbé fontos a fenti részletek meglétének bizonyítása sem a 896 előtti időből. 3. Számunkra igen fontos, hogy a párhuzamok tanúsága szerint a magyarság olyan jellegű hősepikát hozott magával, amilyenek a fenti párhuzamokban jelentkeznek, és a ballada kialakulása koráig énekelte is őket. Ezek pedig a hősének egy régies,

mitikus rétegét képviselik, amely legtisztábban az Abakán vidékén él, s onnan van legtöbb részletegyezése is a magyar balladákkal.

Ezt az utóbbi tanulságot igen sok más folklór-elem is alátámasztja, ami más magyar hagyomány-ágakban maradt fenn, különösen a mesében, amiből egy-két példát már az előadottakban is láttunk. Ezek kidolgozása és bemutatása jelenleg nem lehet feladatom.

A legutolsó tanulság pedig parasztságunkra vonatkozik. Számtalanszor vádolták azzal, hogy nincs történeti emlékezete, semmit sem tartott fenn a múlt hagyományaiból: nincs hőséneke, történeti epikája. Ugyanakkor vádolták elmaradottsággal is, hogy nem tart lépést az idők változásával, lemarad a fejlődésben. S bár ez a két vád tulajdonképp kizárja egymást — konzervativizmus és konzervativizmus hiánya — érdekes, hogy mégis egyszerre kap mindkettő cáfolatot a fenti eredményekben. Parasztságunk igenis megőrizte szinte a mai napig egykori költészetének számos elemét, s ha ez szükségszerűen másként fest is, mint ahogy régen a „történeti emlékezetet" elképzelték, mégis igen nagy konzerváló erőt jelent, és komoly művelődéstörténeti jelentőséggel bír. Ugyanekkor azt is mutatja, miért nincs több: mert parasztságunk éppen lépést tartott a fejlődéssel, legalább is a középkor végén, tökéletesen magáévá tette az akkor divatos népi műfajt, a balladát annyira, hogy minden egyéb kiszorult műveltségéből. De egyes, régi költői termékeihez ragaszkodott, s ami alkalmas volt arra, hogy új formát öltve beilleszkedjék az új műfajba, az továbbra is megmaradt hagyományában. *Ahogy* fennmaradt, az átalakítás *módja* pedig stílusérzékét, művészi ízlését dicséri: semmi sem maradt a másik műfajból, ami zavarólag hathatott volna új formájában, minden tökéletesen beleilleszkedett az új műfaj szemléletmódjába, hangulatába, költői stílusába. Azért is siklott el rajta a kutatók szeme, hogy senki sem kereste bennük az elveszettnek hitt s oly sokak által hiába keresett honfoglaláskori költészetet.

* * *

Köszönetet mondok Rásonyi Nagy Lászlónak a szibériai hősének-irodalomra vonatkozó sok szíves útbaigazításáért és állandó segítségéért, Fettich Nándornak a szibériai aranyveret és a Szent László-ábrázolások másolatainak átengedéséért és sok felvilágosításért és Boglár Lajosnak spanyol—portugál gyűjtemények itt is felhasznált darabjainak fordításáért. Végül ismét hálás köszönetet mondok a Deutsches Volksliedarchivnak és vezetőjének, Seemann Erich professzornak, hogy ösztöndíjukkal lehetővé tették hatalmas anyaguk tanulmányozását, ami jelen tanulmányomat is jelentős mértékben elősegítette, és anyagában teljesebbé tette.

Vargyas Lajos

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

A *-al jelzetteket csak idézetből ismerem, a +-el jelzetteket a DVA-ban található másolatok alapján idézem.

Abafi L.: *Molnár Anna.* Figyelő 1876, 321.

Alpamüs = *Алпамыш. Узбекский народный эпос.* По варианту Фазила Юлдаша. Перевод Льва Пеньковского. Москва, 1949.

Ampère: *Instructions relatives aux Poésies populaires de la France.* Paris, 1853.

Anderson*, O.: *Folkvisor.* Part I. Den Äldre Folkvisan. Helsingfors, 1934.

Arnaudov Elenszko = Арнаудовъ, А.: *Фолклоръ от Еленско.* СбНУ 27. 1913.

Arwidsson*, A. I.: *Svenska Fornsånger.* 1—3. Stockholm, 1834—42.

B = Bartók B.: *A magyar népdal.* Bp., 1924.

barbeau, M.—Sapir, E.: *Folk Songs of French Canada.* New Haven, 1925.

Bartoš, F.—Janáček, L.: *Kytice z národních písní moravských, slovenských i českých.* 4. kiad. Praha, 1953.

Bartoš, F.—Janáček, L.: *Národní písně moravské v nově nasbírané.* V Praze, 1901.

Belden, H. M.: *Ballads and Songs. Collected by the Missouri Folk-Lore Society.* The University of Missouri Studies. Vol. 15. Number 1. 1940.

Bellermann*

Bernoni, D. G.: *Canti popolari veneziani.* Venezia, 1872.

Berze Nagy J.: *Baranyai magyar néphagyományok.* 1. Pécs, 1940.

Bogda Gesser lásd Schmidt, I. J.

Borovszky S.: *Hont vármegye monográfiája.* Bp., 1906.

Braga, T.: *Romanceiro geral portugez.* 2. ed. Lisboa I. 1906. 2. 1907.

Brăiloiu, C.: *Cântece bătrânești din Oltenia, Muntenia, Moldova și Bucovina.* București, 1932.

Bronson, B. H.: *The Traditional Tunes of the Child Ballads with Their Texts, according to the Extant Records of Great Britain and America.* Princeton, 1959.

Bugge*, S.: *Bidrag til Nordiske balladedigtnings Historie.* Det Philologisk historiske Samfunds Mindeskrift, 1854—1879. København, 1879, 75—92.

Bujeaud, J.: *Chants et chansons populaires des provinces de l'Ouest, Poitou, Saintonge, Aunis et Angoumois.* 2. ed. 1—2. Niort, 1895.

Burmov = Бурмовъ, А.: *Народни умотворения отъ с. Белачеркова (Търновско.)*

Canteloube, J.: *Anthologie des chants populaires français.* 1—4. Paris, 1951.

Champfleury, J.—Wekerlin, J. B.: Chansons populaires des Provinces de France. Paris, 1860.

Child, F. J.: *English and Scottish Popular Ballads.* 1—5. Boston, 1882—98. Új kiad. 1956.

Cicelkova = Цицелкова-Божкова, З.: *Български народни песни от Средногорието.* I. Песни от Копривщица. II. Песни от с. Войнялово. СбНУ 46. 1953.

Cossio, J. M. de—Solano, T. M.: *Romancero popular de la Montaña.* Santander. 1. 1933. 2. 1934.

Csuka Z.: *Délszláv népballadák.* Vuk Szteván Karadzsics eredeti népdalgyűjtéséből ford. —. Budapest, 1946.

Czernik, S.: *Polska epika ludowa.* Wroclaw—Kraków, 1958.

Dános E.: *A magyar népballada.* Bp., 1938.

Davenson, H.: *Le livre des chansons ou introduction à la connaissance de la chanson populaire française.* Neuchâtel, 1944.

Decombe, L.: *Chansons populaires recueillies dans le département d'Ile-et-Vilaine.* Rennes, 1884.

Dercsényi D.: Nagy Lajos kora. Bp. 1942.

Dozon, A.: *Bulgarski narodni pesni. — Chansons populaires bulgares inédites.* Paris, 1875.

Dürenkova = Дыренкова, Н. П.: *Шорский фольклор.* Записи, перевод, вступительная статья и примечания. Москва—Ленинград 1940.

DFS* = Dansk Folkemindesamling

DgF = *Danmarks Gamle Folkeviser.* Udgivne Svend Gruntvig — A. Olrik 1853.

Domokos Pál P.: *A moldvai magyarság.* 3. kiad. Kolozsvár, 1941.

DVA = Deutsches Volksliedarchiv. Freiburg im Breisgau

D. Vlr. = *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien.* Hrsg. vom Deutschen Volksliedarchiv. Bd. 1–3 Hrsg. von J. Meier. Bd. 4. Hrsg. von E. Seemann. Berlin, 1935–59.

EA = Kéziratos anyag a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárából.

E—B = Erk, L. — Böhme, F. M.: *Deutscher Liederhort.* 1—3. Leipzig, 1893.

Entwistle, W.: *European Balladry.* Oxford, 1939.

Erben,* K. J.: *Prostonárodní české písně a říkadla.* V Praze 1864.
Ethn. = Ethnographia
Ferraro, G.: *Canti popolari di Ferrara, Cento e Pontelagoscuro.* Ferrara, 1877.
Ferraro, G.: *Canti popolari monferrini.* Torino-Firenze, 1870.
Fettich N.: *Die altungarische Kunst.* Berlin, 1942.
Geibel, E. — Schack, A. F. von: *Romanzero der Spanier und Portugiesen.* Stuttgart, 1860.
Geijer, E. G. — Afzelius, A. A.: *Svenska Folkvisor.* 1—3. Stockholm, 1880.
Geseman, G: Erlangenski rukopis starih srpsko—hrvatskih narodnih pesama. Sremski-Karlovci, 1925.
Giannini, G.: *Canti popolari della Montagna Lucchese.* Torino, 1889.
Gr = Néprajzi hanglemezek a Néprajzi Múzeum népzenei osztályán
Gragger, R.—Lüdeke, H.: *Ungarische Balladen.* Berlin—Leipzig, 1926.
Greig G—Keith, A.: *Last Leaves of Traditional Ballads and Ballad Airs.* Aberdeen, 1925.
Grozescu, J.: *Egy pár székely vadrózsáról.* Fővárosi Lapok 1864. 114. sz.
Guillon, Ch.+: *Chansons populaires de l'Ain.* Paris, 1883.
Gyulai P.: lásd a MNGY I. jegyzeteit
Hardung, V. E.: *Romanceiro portuguez.* Leipzig, 1897.
Hauffen, A.: *Die deutsche Sprachinsel Gottschee.* Graz, 1895.
Herder,* J. G. von: *Volkslieder.* 1—2. Leipzig, 1778—9.
Hermann, E.—Pogatschnigg, D.: *Deutsche Volkslieder aus Kärnten.* Graz, 1884.
HNP = *Hrvatske narodne pjesme.* Skupila i izdala Matica Hrvatska. Zagreb. 2. Bosanac, S.: *Junačke pjesme.* 1897. 5. Andrić, N.: *Ženske pjesme.* 1909.
Hoffman von Fallersleben: *Niederländische Volkslieder.* Horae Belgicae. Pars 2. 2. Ausg. Hannover, 1856.
Hruschka, A. — Toischer, W.: *Deutsche Volkslieder aus Böhmen.* Prag, 1891.
Istarske narodne pjesme.+ Trieszt, 1924.
Ivanov = Иванов, Г.: *Народни песни отъ Шуменско.* СбНУ 42. 1926.
Izv. Etn. Muz. = Известия на Етнографски Музей в София.
JbfVf = Jahrbuch für Volksliedforschung
Kacsanovszkij = Качановский, В.: Памятники болгарскаго народнаго творчества. I. вып. Сборник западно-болгарских песен. Санктпетербург, 1882.
Kapper, S.: *Die Gesänge der Serben.* I—II. Leipzig, 1852.
Kardos T.: *Középkori kultúra — középkori költészet.* Bp. é. n.
Karłowicz, J.: *Systematyka pieśni ludu polskiego.* 4. Izabela i rycerz *elf.* Wisła 3 : 535, 4 : 393—425 (1890), 9 : 645—73 (1895).
Kemppinen, I.: *The Ballad of Lady Isabel and the False Knight.* Helsinki 1954.
Kolberg, O.: *Lud.Jego zwyczaje . . . pieśni, muzyka i tańce.* Krakow. Serya 5 (1871)—17 (1884). Többi kötetét csak idézetből ismerem.
Kolberg, O.: *Pieśni ludu polskiego.* Serya 1. Warszawa, 1857.
Kristensen,* E. T.: *Folkeminder.* København. II. 1876. XI. 1891.
Kriza: lásd MNGY XI
Kurelac, F.: *Jačke ili narodne pěsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župan Šoprunskoj, Mošonjskoj i Železnoj na Ugrih.* Zagreb, 1871.
Lambrechts, L.: *Flämische Volkslieder.* JbfVf III, 156—73. 1932.
Landstadt,* M. B.: *Norske Folkeviser.* Kristiania, 1853.
László, Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete.* Bp., 1944.
Lewalter, J.: *Deutsche Volkslieder.* In Niederhessen aus dem Munde des Volkes gesammelt . . : Hamburg. 1—5. 1890—94.
Ligeza, J. — Sbiński,+ S. M.: *Pieśni ludowe z polskiego Śląska.* II. Kraków, 1938.
Lootens, A.—Feys, I. M.: *Chants populaires flamands avec les airs notés et poésies populaires diverses recueillies à Bruges.* Bruges, 1879.
Marienescu, A. M.: *Poesia popolara.* Balade. Pest'a, 1859.
MCsB = Faragó J. — Jagamas J.: *Moldvai csángó népdalok és balladák.* Bukarest, (1954).
MF = Fonográfhenger a budapesti Néprajzi Múzeum népzenei osztályán
Meinert, J. G.: *Alte deutsche Volkslieder in der Mundart des Kuhländchens.* 1. Wien—Hamburg, 1817.
Meisinger, O.: *Volkslieder aus dem badischen Oberlande.* Heidelberg, 1913.
Menéndez Pidal, R.: *Das Fortleben des Kudrungedichtes.* (Der Ursprung der Ballade.) JbfVf V, 85—122. 1936.
Merényi L.: *Eredeti népmesék.* Pest, 1861.
Mezey L.: *Középkori magyar írások.* Bp. 1957.

Miladinovi = Миладинови братя: *Български народни песни.* София, 1882.
Millien, A.: *Chants et chansons, Littérature orale et tradition du Nivernais.* Paris. 1. 1906.
Mittler, F. L.: *Deutsche Volkslieder.* 2. Ausg. Frankfurt a. M., 1865.
MNGY = Magyar népköltési gyűjtemény. Bp. 1. 1872. 3. 1882. 7. 1905. 8. 1906. 11. 1911.
Moldován, G.: *Román népdalok és balladák.* Kolozsvárott, 1872.
Montanus (= A. v. Zuccalmaglio): *Die deutschen Volksfeste, Volksbräuche und deutscher Volksglaube in Sagen, Märlein und Volksliedern.* Iserlohn, 1854.
M.Sz. = Kéziratos dallamfeljegyzés a budapesti Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
Národop. Vestn. Č.: Národopisný věstník československý
NÉ = Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve.
Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Bp., 1930.
NFS* = Norsk Folkeminnesammling
Nigra, C.: *Canti popolari del Piemonte.* 2. ed. Torino, 1888.
Nygard, H. O.: *The Ballad of Heer Halewijn. Its Forms and Variations in Western Europe. A Study of the History and Nature of a Ballad Tradition.* Helsinki, 1958. FFC 169.
Nyr = Magyar Nyelvőr
Ortutay Gy.: *Székely népballadák.* Bp. 1936. 3. kiad. 1948.
Papahagi, T.: *Graiul şi folklorul Maramureşului.* Bucureşti, 1925.
Parisius = Weber-Kellermann, I.: *Ludolf Parisius und seine altmärkischen Volkslieder.* Herausgabe der Melodien von E. Stockmann. Berlin, 1957.
Pergoli, B.: *Saggio di canti popolari romagnoli.* Forli, 1894.
Pinck, L.: *„Verklingende Weisen."* Lothringer Volkslieder. 2. Aufl. Kassel, é. n. 2—3.
Potanin = Потанин, С. Н.: *Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия исполненнаго в 1879 году по поручению Имп. Русск. Геогр. Общ.* Вып. 4. Материалы этнографические. С. Петербург, 1883.
Pt = Példatár. Szerk. Vargyas Lajos. Lásd: Kodály Z.: *A magyar népzene.* Bp.,1952.
Puymaigre comte de: *Chants populaires recueillis dans le Pays Messin.* Metz—Paris, 1865.
Radloff, W.: *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens.* Sankt-peterburg. 1—10. 1866—1904.
Reifferscheid, A.: *Westfälische Volkslieder in Wort und Weise.* Heilbronn, 1879.
Rev. Trad. Pop. = Revue des Traditions Populaires.
Rossat, A.: *Les chansons populaires recueillies dans la Suisse Romande.* Bâle-Lausanne, 1917.
S = Próbalemez a Néprajzi Múzeum népzenei osztályán.
Sapkarev = Шапкаревъ, К. А.: *Сборникъ отъ български народни умотворения.* I. часть. *Простонародна българска поезия или български народни песни.* 1—8. София, 1891.
SbNU = *Сборник за народни умотворения и книжнина.* (26-tól:) *и народопись.*
Schiefner, A.: *Heldensagen der Minussinschen Tataren.* Sanktpeterburg, 1859.
Schlossar, A.: *Deutsche Volkslieder aus Steiermark.* Innsbruck, 1881.
Seemann, E.: *Deutsch-litauische Volksliedbeziehungen.* JbfVf 8, 142—211. 1951.
Seemann, E.: *Ballade und Epos.* Schweizer. Arch. f. Volkskunde 1955, 147—183.
Seprődi, J.: *Eredeti székely dalok.* Kolozsvár, 1914.
Sharp—K = Sharp, C. J.: *English Folk Songs from the Southern Appalachians.* Ed. by M. Karpeles. 1—2. London—New York—Toronto, 1952.
Sharp, C. J.: *English Folk Songs from Somerset.* London, 1905—9.
Simon, F.: *Chansons populaires de l'Anjou.* Angers, 1926.
Simon F.: *Chansons et Romances recités à Sincé et environs, près Liège.* Wallonia 1900,82.
Skattengraveren* I. 1884.
Smith, V.: (Szövegközlések Velay és Forezből) Romania X, 149. 1881.
Solymossy S.: *Molnár Anna balladája.* Ethn. 1924,34.
Stojanović, Lj. — Vitezica, V.: *Zbornik junačkih epskih narodnih pesama.* Beograd, 1930.
Štrekelj, K.: *Slovenske narodne pesmi.* 1—4. Ljubljani, 1895—1923.
Sušil, F.: *Moravské národní písně.* 4. kiad. Praha, 1951.
SzNd = („Székely népdalok") Bartók B. — Kodály Z.: *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Bp. 1923.
Sztoilov = Стоиловъ, А. П.: *Показалецъ на печатните презъ XIX. векъ български народни песни.* София I. 1815—1860. 1916 2. 1861—1878. 1918.
Sztoin, Szredna = Стоинъ, В.: *Народни песни отъ средна северна България.* София, 1931.

Sztoin, Trakija = Стоинъ, В.: *Български народни песни от източна и западна Тракия.* София, 1939.
Talvj: *Volkslieder der Serben.* 2. kiad. Halle—Leipzig, 1853.
Tiersot, J.: *Chansons populaires recueillies dans les Alpes françaises (Savoie et Dauphiné).* Grenoble—Moutiers, 1903.
Tiplea, A.: *Poezii populare din Maramureş.* Bucureşti, 1906.
Uhland, L.: *Alte hoch- und niederdeutsche Volkslieder.* Mit Abhandlung und Anmerkungen hrsg. von — 2. unveränderte Aufl. Stuttgart, 1881.
Vatev = Ватевъ, С.: *Народни песни отъ Софийско и отъ близките краища...* СбНУ 43. 1942.
Schmidt, I. J.: *Die Thaten Bogda Gesser Chan's, des Vertilgers der Wurzel der Zehn Übel in den zehn Gegenden.* Eine ostasiatische Heldensage, aus dem Mongolischen übers. von —. St. Peterburg—Leipzig, 1839.
Verbickij = Вербицкий, В. И.: Алтайские инородцы. Сборник етнографических статей и исследований алтайского миссионера, протоиерея —. Москва, 1893.
Vikár B.: *Ősköltésünk élő emlékei.* II. *Balladafélék.* Ethn. 1910,129.
Vikár, Nr. = Vikár B.: *A magyar népköltés remekei.* Bp. é. n. 2. Balladák és románcok.
VNGY = Munkácsi B.: *Vogul népköltési gyűjtemény.* II. *Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi.* Bp. 1910. IV. *Életképek.* Bp. 1897.
Vujicsics D. Sz.: *A koszovói lányka. Szerb—horvát hősi énekek, románcok.* Ford. Kiss K. Válogatta, a szöveget filológiailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta —. Bp. 1957.
Vuk S. K.: *Srpske narodne pesme.* 1—9. Beograd, 1891—1902.
Vulcanu J.: *Román népdalok.* Bp. 1877.
Widter, G.— Wolf, A.: *Volkslieder aus Venetien.* Wien, 1864.
Wolf, F. J. — Hofmann, C.: *Primavera y flor de romances ó coleccion de los mas viejos y mas populares romances castellanos.* Berlin, 1856.
Žganec, V.: *Hrvatske narodne pjesme.* Kajkavske. Zagreb, 1950.
Zsirmunszkij = Жирмунский, В. М. — Зарифов, Х. Т.: Узбекский народный героический эпос. Москва, 1947.

ПЕРЕЖИВАНИЯ СИБИРСКИХ ЭПИЧЕСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ ПЕСЕН В ВЕНГЕРСКИХ БАЛЛАДАХ

Резюме

Венгерская баллада об Анне Мольнар (Child 4, D. Vlr. 41, Renaud tueur de femmes) считалась до сих пор учёными как происходящая из немецкой баллады Улингер. Автор настоящей статьи указывает на трудности, возникающие в связи с этой теорией о происхождении нашей баллады. На немецком языке данная баллада имеет четыре типа: в западной пограничной зоне живёт французско-голландский тип с самоспасением; в типе, живущем на юге и юго-западе, женщина три раза зовёт своего брата на помощь; то же самое имеется на северо-востоке, только помощь прибывает уже после смерти девушки; четвёртый — это тип Николаи, в котором девушка также умирает,но убитых до этого женщин не имеется. В венгерской балладе, как и в западном типе, она спасает себя т. е. наша баллада имеет сходство лишь с типом западной пограничной зоны, но никакого не имеет с типами, распространёнными вблизи наших границ — которые известны и среди немцев Венгрии — за исключением сцены под деревом и искания в голове.

Автор доказывает, что исходный пункт распространения этой сцены на Западе была Венгрия. В датских, голландских и разных немецких вариантах сцена содержит следующие элементы: мужчина клоняет голову на колени девушки, она ищет в его голове, мужчина засыпается, девушка обнаруживает повешенных женщин, она плачет. Но *все эти моменты вместе* имеются лишь в венгерских вариантах Трансильвании—Молдавии. Не представляется возможным, что у других народов это результат вырождения мотива — тогда как у венгров западные элементы сохранялись целиком — так как на больших немецких территориях отдельные мотивы (разные по краям) сохранялись единообразно, а как раз на самых архаических территориях (Восточной Пруссии и у немцев Польши) этот мотив совершенно отсутствует, тогда как у самых развитых из немецких крестьян, рейнских и южных, осталось больше следы из него. К тому, тексты лубочной литературы XVI в. содержат те же самые варианты как и записки новейших времён. Различия, суще-

ствующие в наши дни, имелись в немецких балладах с самого начала. В то же время, в испорченных задунайских венгерских вариантах отдельные части данной сцены сохранялись в разнообразном мозаике на небольшой территории, т. е. здесь речь идёт не о сохранении одной территориальной формы, а о явной последующей порче цельного эпизода, пережившего на действительно архаических территориях.

Эпизод переходит с Востока на Запад. Это доказывается и тем, что в западной немецкой форме остались лишь повешенные на дерево женщины, а эпизод, происходящий под деревом уже отсутствует. У голландцев женщины висят на виселице, если вообще встречается еще эта сцена. В датских вариантах она еще ищет в его голове, но повешенных женщин уже нет. Доказывается далее и тем, что части французской формы баллады, переходя с Запада на Восток и становясь всё более бессвязными (они проходят несколько милей молча, наконец девушка просит есть, решающая сцена имеет место у ключа) встречаются со сценой под деревом, переходящей с Востока на Запад, и создают смешанные формы: девушка просит есть, ответ гласит: «у липы, вот тебе будет есть»; или же они присаживаются у ключа и, когда продолжают свою дорогу, обнаруживают повешенных женщин. В западно-немецких-голландских вариантах встречается *выбор из трёх видов смерти*, этот мотив соединяет утопление из французского с повешением и отрезанием головы, находящимися вместе в венгерских вариантах. Несколько бессмысленных мест свидетельствуют также об этом происхождении, особенно нюрнбергский текст лубочной литературы из 1550 г. в котором похититель спрашивает у *девушки*, скорбит-ли она о *муже*, оставленном дома. В одних лишь венгерских балладах имеется как героиня замужная женщина, которая бросит мужа за рыцаря.

Заключительная сцена венгерской баллады, с подробностями возвращения, также не связывается с типом Улингер. В этом типе рассказ заканчивается в лесу, или же смертью девушки. Заключительная сцена получается — как и в голландском и английском типах — из расширения в самостоятельный эпизод последних слов французского типа баллады. Это связывает нашу балладу с западным типом, также как и основная история героини, спасающей самое себя. Вступительная формула связывает нашу балладу явно с французской; в наших вариантах происшествие начинается, почти без исключения, всегда со словами соблазнителя: Иди со мной, Анна Мольнар, в далёкий путь, в странствие», даже в нескольких вариантах, он зовёт её «гулять». Это совпадает с вступительной формулой у французов: «Bell', allons nous épromener», «Veux-tu venir, Bell' Jeanneton, ...Nous éprомener» и т. п. находящиеся в более значительной и более старинной части французских вариантов.

Итак, венгры получили эту балладу от французских поселенцев, живших в Венгрии в Средних Веках. Также от них, г. е. от валлонов, живших вдоль польской границы, в комитате Сепеш и в окрестностях Токая, получили её поляки, у которых части французской формы обнаруживаются. Этот факт до сих пор остался без объяснения в международных исследованиях.

Однако, в полученную от французов историю, венгры ввели новый эпизод, сцену под деревом с исканием в голове, которая распространялась из Венгрии, через немецкие территории к Западу и Северу, но, по мере географической прогрессии, удалялась все более от первоначальной формы.

Сцену под деревом венгры наследовали из сибирского типа героических песен времени завоевания Родины (IX в). Археологи уже установили, что в иллюстрациях легенды о Св. Ласло из XIV в. имеется одна сцена, отсутствующая в тексте самой легенды: спасённая девушка, после боя, ищет в голове Св. Ласло, на постели, в комнате или под деревом; или же до спасения она делает то же самое под деревом с половецким бойцом. Тип изображения соответствует одному сибирскому типу, на основе чего было установлено, что языческие элементы вошли в легенду о Св. Ласло. Дьюла Ласло увидел связь между этой сценой и балладой об Анне Мольнар. Автор статьи нашёл в сибирских, в первую очередь в абаканских тюркских героических эпопеях тексты, относящиеся к этой сцене. В этих текстах, как правило в критическом моменте истории, встречается типическая сцена. Перед решающим боем, или после спасения из большой опасности, женщины ищут в голове героя или его страшного противника. Это происходит всегда в железном доме подземельного героя, лежа в постели, или же под деревом-осью мира, которое представляется в виде золотого-серебряного тополя или железной лиственицы с девятью ветвями. Митические герои здесь хоронятся, чудовища сюда повешивают своих жертв, но и юные митические герои получают с этого дерева свое ружье. Все это совершенно ясно объясняет сибирские и венгерские (Св. Ласло) изображения, из чего следует, что такого типа песни должны были существовать у венгров, а относительно Св. Ласло даже до XIV—XV вв. Эта же сцена была введена, на место пруда, в французскую балладу, поэтому находятся жертвы рыцаря повешены на дерево.

Изучение сибирских песен выяснило происхождение и других деталей некоторых баллад. Замечаются особенно отдельные формулы, неизвестные в европейских балладах и почти буквально соответствующие некоторым сибирским формулам. Кроме этого, сюда относятся и три сюжетных схемы: сожженная неверная жена, жестокая мать, бросившая своих детей, о которых заботятся волки и наконец история об Ижаке Керекеш, погруженном в пяный сон, которого будят при подходе войск и который умрет в бою. Последние две не имеют аналогий в Европе, одна деталь первой — сожжение живой жены — известна у наших соседей а некоторые моменты этой же балладц обнаруживаются и в испанских балладах, кажущихся не оригииальными. Вероятно, наша баллада создалась по образцу исчезнувшей французской баллады, из элементов героических песен. Самый важный же момент ее, сожжение жены, перешел к балканским соседям в тексты аналогичного сюжета.

Сказанное выше представляет собой новое доказательство о том, что баллады ассимилировали, в переделанной форме, старые элементы героических песен.

Надписи к иллюстрациям

1. Золотая чеканка на оправе сабли из минусинского бассейна. Храняется в Эрмитаже. Из 300 г. до н. э.
2. Банторня—Турнище, Медьюмурье. Церковная стенная живопись из XIV в.: Часть из легенды о Св. Ласло.
3. Жегра, комитат Сепеш, церковная стенная живопись из XIV в.: Часть из легенды о Св. Ласло.
4. Витфальва, комитат Сепеш, церковная стенная живопись конца XIV, начала XV в.: часть из легенды о Св. Ласло.
5. Макша, комитат Харомсек, церковная стенная живопись из XIV в.: часть из легенды о Св. Ласло.
6. Секельдерж, комитат Харомсек, церковная стенная живопись из XV в.: часть из легенды о Св. Ласло.
7. Ватиканский легендарий (серия изображений венгерского происхождения) из 1365—70 гг.: часть из легенды о Св. Ласло.
8. Заглавный лист Хроники Туроци из 1488 г.: Сражение Св. Ласло.
9. Часть из Кепеш Кроника (Иллюстрированная Хроника) (после 1358 г.): Сражение Св. Ласло с половецким бойцом.

DAS FORTLEBEN DER SIBIRISCHEN HELDENEPIK IN DEN UNGARISCHEN BALLADEN.

Die ungarische Ballade »Anna Molnár« (Child 4, D. Vlr. 41, Renaud tueur de femmes) war der Wissenschaft bis jetzt als Übernahme der deutschen Ulinger-Ballade bekannt. Der Verfasser weist auf die Schwierigkeiten dieser Ableitung hin. Im Deutschen sind nämlich vier Typus der Ballade vorhanden: im westlichen Grenzgebiet lebt die französisch-holländische Form mit dem Selbsterretten, im Süden und Südosten die Variante, wo mit dreimaligem Rufen der Bruder zu Hilfe gerufen wird, im Nordosten die gleiche, nur dass die Hilfe erst nach dem Tode des Mädchens eintrifft, und als viertes die Nicolai-Form, wo das Mädchens ebenfalls stirbt und vorher keine Opfer geschehen. Die ungarische Ballade spricht von der Selbsterrettung westlichen Typus', gleicht also einzig dem im westlichen Grenzgebiet lebendigen Typ und hat keinerlei Verbindung mit den in an Ungarn grenzenden Gegenden vorhandenen Formen — die übrigens beim ungarländischen Deutschtum verbreitet sind — mit Ausnahme der Lause-Szene unter dem Baum. — Über diese Szene sagt Verfasser aus, sie habe sich vom Ungartum in Richtung Westen verbreitet. In den dänischen, holländischen und verschiedenen deutschen Varianten enthält sie folgende Elemente: der Mann legt seinen Kopf dem Mädchen auf den Schoss, das Mädchen lauset ihm den Kopf, der Mann entschläft, das Mädchen betrachtet die gehängten Leichname, weint. Alle diese Momente *zusammen* treffen wir jedoch ausschliesslich in den siebenbürger-moldauischen ungarischen Varianten an. Hierbei kann es sich nicht um einen späteren Schwund bei den anderen Völkern handeln — so, dass das Ungartum die westlichen Elemente ohne Abnutzung erhalten hätte —, weil sich bei den Deutschen

in grossen Gebieten einzelne Momente einheitlich bewahrt haben — im einen Gebiet dieses, im anderen jenes — und gerade in den archaischsten (ostpreussischen und polnisch deutschen) Gegenden fehlt unsere Szene völlig, während das am meisten entwickelte rheinische und süddeutsche Bauerntum mehr von ihr erhalten hat. Und schon die Flugblatt-Texte aus dem 16. Jahrhundert beinhalten solche Varianten wie die neuesten Aufzeichnungen. Diese heutigen Unterschiede waren also bereits ursprünglich bei den deutschen Balladen vorhanden. Gleichzeitig blieben in den transdanubischen ungarischen Varianten mit Schwund auf einem begrenzten Gebiet auch die einzelnen Teile unserer Szene nebeneinander in verschiedenen Mosaiken erhalten, weshalb es sich hier also nicht um die Bewahrung einer lokalen Form handelt, sondern ganz offensichtlich um späteren Schwund, neben welchem die wirklich archaischen Gegenden die vollständige Szene bewahrten.

Diese Szene wandert vom Osten nach dem Westen. Das zeigt, dass in der westdeutschen Form bereits lediglich die auf dem Baum aufgehängten Frauen vorhanden sind, die sich unter dem Baum abspielende Szene fehlt schon, bei den Holländern dagegen hängen die Mädchen bereits am Galgen, wo schon allein diese Vorstellung eine Rolle spielt; bei den Dänen wiederum fehlen die gehängten Mädchen neben der Lause - Szene. Die obige Feststellung wird weiterhin dadurch berechtigt, dass die Details der französischen Abfassung — sich von Ost nach West verbreitend und unklarer werdend — (schweigsam gehen sie meilenweit, das Mädchen bittet schliesslich um etwas zu essen, die entscheidende Szene spielt sich neben einer Wasserquelle ab) sich mit der von Ost nach West wandernden Szene unter dem Baum häufen und Mischformen erzeugen: das Mädchen bittet um etwas zu essen und die Antwort lautet: »beim Lindenbaum, da ist dein Essen«; oder sie setzen sich neben einer Quelle nieder und erblicken beim Weitergehen die gehängten Frauen. Und im westdeutsch—holländischen *Wählen zwischen drei Todesarten* vereinigt sich auch der französische Tod im Wasser mit dem im Ungarischen dazugehörigen Aufhängen und Kopf-Abschlagen. Ausserdem zeugen auch einige Unverständlichkeiten für diesen Ursprung, besonders deutlich die Angabe, die wir in einem Flugblatt-Text aus Nürnberg (1550) finden: der Verführer fragt das *Mädchen*, ob sie den zu Hause gelassenen *Mann* betrauere. Allein im Ungarischen ist die Heldin eine *Frau*, die ihren Mann eines Ritters wegen verlässt.

Die Schlusszene der ungarischen Ballade, die ausführlich über die Rückkehr spricht, kann ebenfalls nicht in Verbindung mit dem Ulinger-Typus gebracht werden, der im Wald — oder mit dem Tode des Mädchens — endet, und nur das Ende der französischen Ballade entwickelt — den in den Schlussworten enthaltenen Gedanken — weiter zu einer selbständigen Szene, wie es auch — in anderer Weise — bei der holländischen und englischen Ballade geschieht. Diese Tatsache bindet die ungarische Ballade also an den westlichen Typus, wie auch die Grundgeschichte der sich selbst rettenden Heldin. Ausgesprochen mit dem Französischen verbindet die Anfangsformel die ungarische Ballade; in Ungarn beginnt die Geschichte beinahe ausnahmslos mit den Worten des Verführers: »Komm mit mir, Molnár Anna, Auf einen langen Weg, eine lange Wanderung«, in einigen Varianten fordert er sogar zu einem »Spaziergang« auf, was mit der französischen Anfangsformel übereinstimmt: »Bell', allons nous épromener«, »Veux-tu venir, bell' Jeanneton, ... Nous épromener« und ähnliches, welche Anfänge wir im grösseren und älteren Teil der französichen Varianten antreffen.

Die Ungarn übernahmen diese Ballade also im Mittelalter von den französischen Ansiedlern in Ungarn. Von ihnen — den Wallonen im Zipser und Tokajer Gebiet an der polnischen Grenze — erhielten sie auch die Polen, bei denen Details der französischen Fassung auftreten, was die internationale Forschung bis jetzt nicht zu erklären vermochte.

In die von den Franzosen übernommene Geschichte brachten die Ungarn jedoch eine neue Szene hinein, die Lause-Szene unter dem Baum, was sich von hier zurück ins deutsche Gebiet nach Westen und Norden verbreitete, wobei die Abnutzung (Zersingung) im Verhältnis der Entfernung zunahm. Diese Szene unter dem Baum erbte das Ungartum aus seinen Heldenliedern sibirischen Typs von der Zeit der Landnahme. Die Archäologen haben bereits festgestellt, dass in den Abbildungen der Legende des Heiligen Ladislaus aus dem 14. Jahrhundert eine Szene enthalten ist, die im Text nicht vorkommt und wo das errettete Mädchen nach dem Kampf dem Ladislaus unter einem Baum oder im Zimmer im Bett den Kopf lauset, bzw. das Mädchen vor seiner Rettung dasselbe mit dem raubenden kumanischen Held unter dem Baume tut. Der Bildtypus ist mit einem sibirischen Abbildungstyp identisch, auf welcher Grundlage man schloss, dass heidnische Sagenelemente in die Legende des Ungarkönigs eingegangen sind. Gyula László erkannte auch die Verbindung der Legende mit der Ballade, »Anna Molnár«. Der Verfasser fand in den sibirischen — besonders den abakan-türkischen — Heldenliedern die hierhergehörigen

Textteile. Es gibt einen Szenentyp, der am Wendepunkt der Lieder zu erscheinen pflegt: Frauen suchen entweder dem Helden oder seinem schrecklichen Gegner vor dem entscheidenden Kampf oder nach der Rettung aus grosser Gefahr den Kopf ab. Dies geschieht immer entweder im unterirdischen Eisen-Haus des Helden, im Bett liegend, oder unter dem Weltenbaum, der eine golden-silberne Pappel oder eine neunästige eiserne Lärche ist. Auf diesem Baum werden die mythischen Helden bestattet, hieran werden die Opfer der Ungeheuer genagelt oder gehängt, aber hiervon erhalten die jungen mythischen Helden auch ihre Ausrüstung. All dies erklären die sibirischen und die ungarischen (Heiliger Ladislaus) Abbildungen vollständig, Lieder von diesem Typus mussten also im Ungarntum leben, auf den Heiligen Ladislaus bezogen noch im 14—15. Jahrhundert. Und jene wurde auch in die französische Ballade an Stelle des Fischteiches aufgenommen und deshalb finden wir die früheren Opfer an den Baum gehängt.

Die Untersuchung der sibirischen Lieder beleuchtet jedoch auch die Herkunft anderer Balladen und Balladen-Details. Am meisten fallen bestimmte Formeln auf, die in der europäischen Balladendichtung unbekannt sind und beinahe wörtlich mit den sibirischen Formulierungen übereinstimmen. Ausserdem gehören drei Balladen-Märchengerüste hierher: die Ballade von der verbrannten untreuen Frau, die Geschichte von der grausamen Mutter, die ihre Kinder verlässt, woraufhin Wölfe sich ihrer annehmen, und schliesslich die Geschichte von Isaak Kerekes, der aus seinem Rausch und Traum vor einem nahenden Heer aufgeweckt wird und dann in der Schlacht fällt. Die zwei letzteren Motive haben in Europa keine Entsprechung, ein Teil des ersteren, das Verbrennen der Frau bei lebendigem Leibe, ist auch bei den Nachbarn der Ungarn bekannt, und ein paar Momente der Ballade erscheinen offensichtlich sekundär auch in spanischen Balladen. Wahrscheinlich ist, dass die ungarische Ballade nach einem verlorengegangenen französischen Vorbild aus Heldenlieder-Elementen entstand und dass die Nachbarn der Ungarn auf dem Balkan die ergreifendste Szene, die Szene von der verbrannten Frau, in ihre Balladen ähnlichen Inhalts aufnahmen.

Das Obengesagte liefert neuere Beiträge zu der Feststellung, dass die Ballade in ihr Material frühere Heldenlieder-Elemente in umgestalteter Form eingearbeitet hat.

Unterschriften der Abbildungen

1. Goldgepräge einer Säbelscheidendecke aus dem Minussinschen-Becken, 300 v. Ztr.
2. Bántornya-Turniesse, Muraköz, Kirchenwandmalerei aus dem 14. Jhd.: Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus
3. Zsegra, Kom. Szepes, Kirchenwandmalerei aus dem 14. Jhd.: Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus (im 17. Jh. starkübermahlt).
4. Vitfalva, Kom. Szepes, Kirchenwandmalerei um die Wende des 14./15. Jhd.: Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus
5. Maksa, Kom. Háromszék, Kirchenwandmalerei aus dem 14. Jhd.: Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus
6. Székelyderzs, Kom. Háromszék, Kirchenwandmalerei aus dem 15. Jhd.: Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus
7. Teil der Legende vom Heiligen Ladislaus im Vatikaner Legendarium (Bilderserie ungarischer Herkunft) aus den Jahren 1365—70.
8. Titelblatt der Thuróczy-Chronik aus dem Jahre 1488. Der Kampf des Heiligen Ladislaus
9. Teil der Bilderchronik (nach 1358): Kampf des Heiligen Ladislaus mit dem kumanischen Helden (nach einer Skizze von Gy. László).

A miskolci talyiga

A népi közlekedés és teherhordás a magyar néprajz egyik legkevésbé kutatott területe s ezen a téren különösen a monografikus gyűjtésre és feldolgozásra van nagy szükség.[1] Közlekedési eszközeink között a talyigának egyes területeken igen nagy jelentősége volt. Közép- és Dél-Ázsiában is ismerik és Európában is használatos.[2] Győrffy István ezt a szekér ősi formájának tekinti.[3] A talyiga Magyarországon sem volt ismeretlen, részletesebb adataink a debreceni, szegedi talyigákról vannak,[4] monografikus feldolgozásban csupán a nyíregyházi talyigát ismerjük.[5]

Az egy lóval húzott kétkerekű talyiga Miskolcon a múlt században már eléggé kedvelt és elterjedt közlekedő eszköz volt s a város specialitásai közé tartozott. Egy 1865-ben a városról írt cikk szerint: *„Az alsóbb osztályú nép szereti a fürtös gubát, az egyfogatos taligát és a Laczi konyhát"*.[6]

Dolgozatomban a miskolci talyigát szeretném a rendelkezésemre álló adatok alapján bemutatni.

A miskolci talyigára vonatkozó első adat 1768-ból való, amikor „Egy taligás szerszámos ló" 28 forint 56 krajcárért kerül eladásra. 1785-ben egy ócska talyigáért 30 garast fizetnek.[7] Az adatokból arra következtethetünk, hogy a talyiga már a XVIII. század közepétől fogva általánosan ismert volt. A *talyiga*, *taliga* nevet ekkor, és később is vegyesen használják a források. Igazi jelentősége a talyigának csak a XVIII. század végén lehetett, amikor fokozódik a szőlőművelés s ezzel kapcsolatosan a borszállítás is. A jóhírű bort a városban lakó görög kereskedők ekkor már Lengyelországba is szállították. A XIX. század elején a szőlőművelés az eddiginél is jelentősebb lesz, s bizonyára ezzel magyarázható, hogy a miskolci talyigára vonatkozóan is egyre több adatot találunk. 1811-ben „Só másás Schneider Mihály" ingóságaiból „Egy Taliga" 12 Rf 30 xár-ért, 1814-ben Held Benjámin javaiból „egy rossz tajiga" 2 Rf 33 xár-ért kel el. [7a] Az 1813-ban Borsod megyében

[1] K. Kovács László: *A magyar népi közlekedés kutatása. Közlekedés, teherhordás, hír- és jeladás.* Bp. 1948. 17.

[2] Márkus Mihály: *A nyíregyházi talyiga.* NÉ XXX (1938) 213.

[3] MN II. 261.

[4] Ecsedi István: *A debreceni fogatokról.* NÉ XII (1911) 41—42. Kovács János: *Szeged és népe.* Szeged, 1901. 247.

[5] Márkus i. m. 213—220.

[6] Magyarország és a Nagyvilág. 1865. 138.

[7] Miskolci Állami Levéltár (Rövidítése a következőkben: M. Áll. Lt.), 1768. évi jkv. 532—542., 1785. évi jkv. II. 8. (A dolgozat rajzait Erdélyi Béla készítette.)

[7a] M. Áll. Lt. 1811. Nr. 849., 1814. Nr. 859. Az élőnyelvben a *talyiga* elnevezés általános.

kiadott limitációban a kerékgyártók munkái között „*Kö hordó Talyiga Kerekével együtt* 1 Rf. 42 Kr., *Meszet hordó Talyiga Kerekével együtt* 1 Rf. 42 Kr., *Közönséges Talyiga* 1 Rf. 42., *Egy Talyiga Kerék* 20 Kr." árban van meghatározva.[8]

A szekérrel nehezen megközelíthető szőlőhegyekre és borpincékbe (Avas, Tetemvár, Bábonyibérc) a kétkerekű talyigával könnyebben fel lehetett jutni, mint a nehézkesebb szekérrel. Eleinte a gazdák, szegényebb parasztok csak maguk részére fuvaroztak, azonban a talyigával való fuvarozás már korán külön foglalkozássá válik. Fuvaros talyigásokra az első adatunk 1826-ból van.[9]

*

A talyiga kétkerekű, egylovas szállító eszköz, mely Miskolcon mintegy másfél-két évszázadon keresztül a szekér mellett a parasztok és fuvarosok jellegzetes szállító eszköze volt. (1. kép)

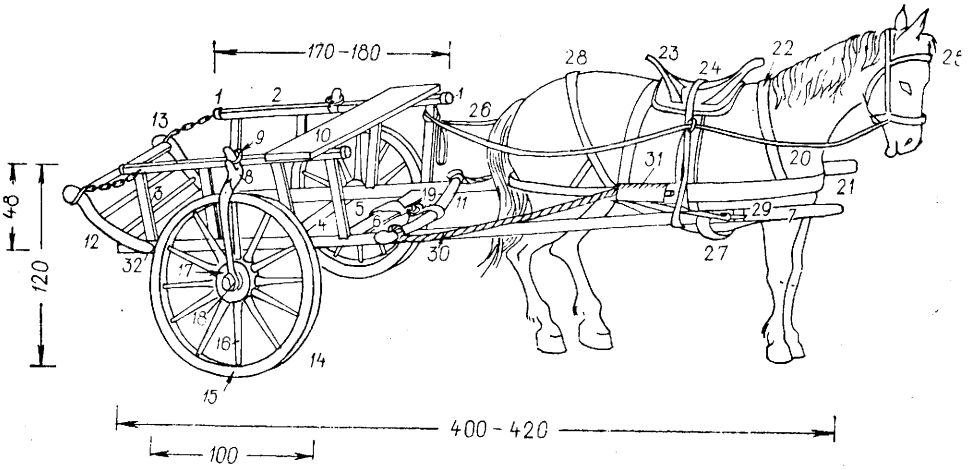

1. kép. A miskolci talyiga.
1 = karika, 2 = lemez, 3 = trégelyfa, karfa, 4 = derék, vagy oldal, 5 = tengely és tengelyabstok, 6 = összekötő, 7 = rúd, 8 = lőcs, 9 = lőcsgúzs, sassal, 10 = = ülésdeszka, 11 = hámfa, 12 = saroglya, zugó, tiltódeszka, suber, 13 = saroglyalánc, 14 = ráf, 15 = keréktalp, 16 = küllő, 17 = kerékagy, 18 = tengelyvégszög, tengelyvégtok v. platni, 19 = tasni, 20 = hám, 21 = húzója, 22 = nyakszíj, 23 = nyereg, 24 = terhelő, 25 = kantár, 26 = hajtószár, 27 = hasló, 28 = farhám, 29 = karika, 30 = istráng, 31 = hámtáska, 32 = saroglyatartó kapocs.

Részei: a *kerék*, ez áll egy *kerékagy*ból, 12 *küllő*ből és hat *keréktalp*ból s az egészet egy meleg állapotban felhúzott vas *ráf* fogja össze, melyet *ráfszögekkel*, vagy *csavarokkal* erősítenek meg. Az agy belsejében van az ugyancsak vasból készült *puska*, a kereket *tengelyvégszög*, *tengelyvégtok*, *platni*, *lőcs*

[8] Közönséges ár-határozás. Miskolczon, 1812. Sem a levéltári, sem pedig a hagyományanyagban nem találtam adatokat arra, hogy többfajta talyiga lett volna, a talyigát azonban kő-, mész- stb. fuvarozásra is használták.

[9] M. Áll. Lt. 1826. Nr. 330.

és *tészni* tartják a tengelyen. A *tengely* a talyigarúdra a *tengelytok*kal *(„abstok")* együtt három vasból készült *cúg*gal vagy *foglaló*val van felerősítve.

A *lőcs* felső vége a *lőcsgúzs sas*sal van a talyiga *karfá*jához erősítve. A lőcs lehet esetenként *lemez*zel megerősítve (borítva), alsó végén pedig a *lőcskáva* vagy *lőcstok* veszi körül a tengelyt. A karfa lehet szintén *lemez*zel, vagy két végén *karikával* megerősítve. A karfába van erősítve a négy *összekötő*, mely együtt adja a talyiga *derék*ot vagy *oldalt*.

A talyiga alsó részén levő karfa folytatása a *rúd*, melynek első harmadában mindkét oldalon egy-egy *tartó* karika van erősítve. A talyiga két felső karfáját hátul egy *lánc* fogja össze. A talyiga végén az alsó összekötőn két *saroglyatartó kapocs*, felül mindkét oldalán a már jelzett *lánc* erősítette fel az esetenként használt *saroglyát*. Ezt főleg széna, lucerna szállításánál használták. Kő vagy földhordáskor a talyiga aljába és oldalába deszkát tettek *(aljdeszka, oldaldeszka)*, mindkét végét pedig *zúgó*, *tiltódeszka* vagy *súber* zárta le. Az oldaldeszkát egy helyen kifúrták, egy karikát erősítettek bele, ebbe dugták a lapát vagy a kapa nyelét, ha dolgozni mentek. Ez a bal oldalon volt, ide erősítették a *névtáblát* is. A talyiga elején levő zúgóra akasztották a zabostarisznyát. Az *ülésdeszka* a lőcs előtt volt feltéve, melyre egy zsákdarabot tettek és erre ültek. A talyiga alján levő első összekötőre van *pántszeg*gel felerősítve a *tasni*, amibe a *hámfa* csatlakozik.

A lovakat *hám*mal fogják a két rúd közé. Ennek részei: a *húzója*, mely a ló szügyének fekszik, ezt *nyakszíj*, *hátszíj* és *vállszíj* tartja fenn a lovon. A húzóból *istráng* vagy *lánc* megy a hámfáig, mely *csülök* segítségével van a hámfára erősítve.

A ló hátán egy fából készült *nyereg* van, melyet a kovácscsal a nyereg hajlatának megfelelően bevasaltak. Ezen van keresztül vetve a régebben láncból, újabban szíjból készült *terhelő*, mely a ló hasa alatt levő *haslóval* együtt egymás mellett a rúdra van erősítve. A ló farán van a szíjból készült *farmatring* vagy *farhám*, melynek vége a hasló előtt levő *karikához* van csatolva.

A *nyerget* miskolci nyergesek fából készítették s az egyes részeket szíjjal fűzték egymáshoz. Bevasalására azért volt szükség, hogy a terhelő lánc vagy szíj ne nyomja a ló hátát. A nyerget egy szíjjal a farmatringhoz kapcsolták. A terhelő nem volt a nyeregre erősítve, így a talyiga kisebb-nagyobb dűlésekor a ló továbbra is egyenesen állt, csupán a terhelő csúszott a megfelelő irányba a nyergen. Előfordult, hogy a nyereg alá összehajtott pokrócot is tettek, hogy kíméljék a lovat, de ez nem volt általános.

Talyigát a mindenkor élő kovács- és kerékgyártó mesterek készítettek Miskolcon, ezek közül a leghíresebbek a világháború előtt az idősebb és ifjabb *Utrata* kerékgyártók, *Nagy Ferenc* és *Regula Gyula* kovácsmesterek voltak. A talyiga életkora 20—25 év volt, közben kisebb javításokra szorult. Ma élő kovácsmesterek és kerékgyártók új talyigát már nem készítettek, de kisebb javítások (ráfhuzás, vasalás) még fiatal korukban előfordult.

A ló befogása a talyigába úgy történt, hogy először felszerszámozták, majd a talyigarúd közé faroltatták, a haslót, terhelőt és farhámot a rúdra erősítették.

Miskolcon a XVIII—XIX. században az utak nagyon rossz állapotban voltak és a főútvonalakat is csak a Színvából hordott kaviccsal töltötték fel. A szőlőhegyi, pincesori utak gondozásával rendszeresen senki sem foglalkozott, így az út két szélét a keréknyomok és a lefutó esővizek annyira kimélyítették, hogy egész kis árkok keletkeztek. Mivel az út közepén a lónak nehéz

lett volna a kidomborodó rögeken a járás, a talyiga tengelyét kb. 10—15 fokos szögben ferdén illesztették fel, hogy a ló a jobboldali keréknyom irányába tudjon lépni. Ilyenkor a baloldali kerék kissé hátrább került. Ezenkívül a talyigarúd végét kissé kifelé hajlították, így a keréknyomba lépés és a könnyebb haladás biztosítva volt. (2. kép)

Miskolcon a parasztoknak és a fuvarosoknak volt talyigájuk. A két talyiga egymástól semmiben sem különbözött. A különbség az volt, hogy a talyigások rendszeresen foglalkoztak a város belterületén fuvarozással és meghatározott állóhelyük is volt, míg a parasztok saját szükségletükre használták, vagy vasútépítkezéseknél, gyárépítkezéseknél dolgoztak. Kis földterületük, ha nagy családjuk volt, a megélhetést már nem biztosította, így a család egyes tagjai építkezéseknél vállaltak talyigás fuvarozást. Miskolci paraszt

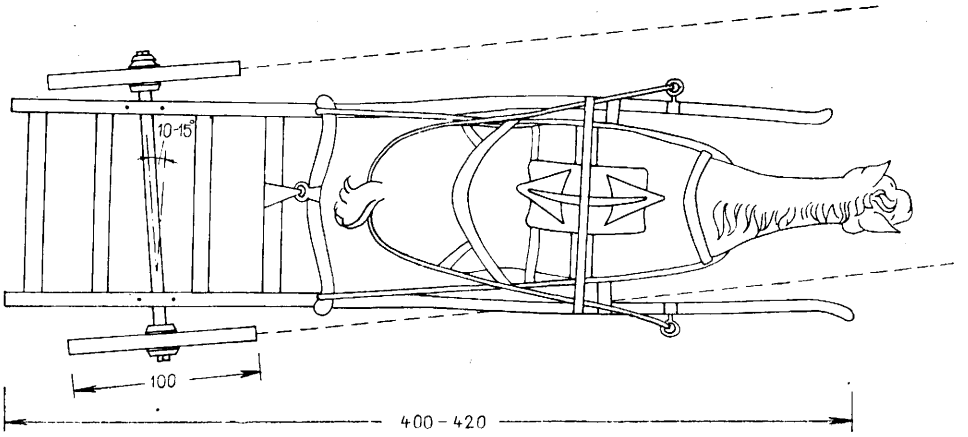

2. kép. A miskolci talyiga felülnézetben

talyigások dolgoztak az 1859-ben megnyílt Tiszai pályaudvar, a Bárányka nevű fogadó, a Korona szálló és a diósgyőri vasgyár építkezésénél is. A gyárban a kordélyosok mellett 50—60 talyigást is foglalkoztattak. Ezek a rendes napi 12 órát — reggel hattól este hatig — dolgoztak. A paraszt reggel ötkor felkelt, megetette a lovát, befogta és indult ki vágtában a gyárba. Leginkább a Felvégről jártak (Meggyesalja, Füzes, Hutás, Lovagda utcák) és néhány perc alatt be is értek. Mint a többi gyárimunkásnak, nekik is úgy kellett dolgozniuk. Lapátot, kapát mindig vittek magukkal, mert nem tudták előre, hogy mi lesz a munka; csak bent osztották el őket földmunkára, salak-, kő- vagy téglahordásra. Etetés 12 órától fél kettőig volt, ilyenkor szecskát, takarmányt, vagy zabot adtak a lovaknak, kinek mije volt. Ezalatt maguk is megebédeltek, esetleg a zabostarisznyát fejük alá téve pihentek egy kicsit, majd folytatták a munkát tovább. Hazaérve első dolguk volt a lovat kifogni, megitatni. Nyáron utána rendszerint kicsapták az Avas oldalába legelni, de először kendernyügöt tettek a lábára, hogy el ne menjen. Télen a lovat az istállóban, a talyigát a színben tartották. Akinek kertje volt, az ott tartotta a szénaboglyát, mások az udvarban, télire pedig felhányták a szénát az istálló padlására. A talyigával dolgozók alkalmilag elkerültek a távolabbi építkezé-

sekhez is. „Emődnél is voltam, mikor a pesti vágányt csinálták. Akkor csinálták a második vonalat Pestre. Hát ott úgy volt az élet, hogy apám dolgozott, hordta a földet, mert olyan hegy volt ott. Az emberek vágták a hegyet és rakták a talyigát, az apám meg hordta. Én meg főztem. Mire apám előjött 12 óra volt, akkorra megfőztem az ebédet. Egy héten egyszer jártunk haza Emődről. Az én édesanyám csinált 5—6 levél tésztát, meggyúrta, felvágta, megszárította és én azt főztem meg. Mindig krumpli vagy pergelt tészta volt az ebéd. Miskolcról voltak vagy harmincan. Voltak kordélyok is. Aközt az a különbség van, a kordély ha elment, odaért ahova a földet le kellett szórni, az csak kihúzott egy fát a derekából, mert azzal volt leszorítva, mindjárt felbillent. De a talyigáról le kellett húzni. Volt annak az oldaldeszkának elülhátul zúgója. Mikor megpakolták földdel a talyigát, a zúgót kihúzták hátul, fölengedték a haslót és akkor lehúzta a földet a talyiga gazdája. Akkor megint fölkapcsolta a talyigát és ment tovább. Ez így ment napról-napra, hónapról-hónapra. Az én édesapám dolgozott Emődön vagy három hónapig, mikor a pesti vágányt csinálták."[10]

A paraszt-talyigások viselete mindenkor megegyezett a szokásos parasztviselettel. Hétköznap gatya, surc, csizma, egy mellény, egy kabát, meg Kossuth kalap volt. Télen meleg nadrágot és gubát hordtak.

A talyigások másik csoportja a fuvarozó talyigás volt. Bár nekik is volt kisebb-nagyobb földterületük, házuk, fő foglalkozásuk a talyigával való szállítás volt. Többnyire borszállításra vállalkoztak, egyszerre általában 145—150 literes hordóból tettek fel három darabot, üres hordókból négy-öt darabot is felraktak. A hordókat az ülésül szolgáló *fosznideszkán* görgették fel a talyigára, majd lánccal fölerősítették. Földmunkánál lapáttal rakták meg, lepakoláskor a haslót kikapcsolták, a talyigarudat felereszttették, így a föld egy része lecsúszott, a többit pedig kapával kaparták le Téglából átlag 100 darabot lehetett felrakni. Általában 4—5 mázsa súlyt lehetett talyigán szállítani. A hajtó hátul a talyiga két karfáját megfogva lépett fel a talyigára és felült az ülésdeszkára, de volt olyan is, aki a talyiga aljában csinált ülőhelyet. Nehéz tehernél, valamint dombra való felmenetelkor a hajtó mellette lépegetett és fogta a kantárt a ló szájánál. Különösen a pincék közül való leereszkedés volt veszélyes, a ló farhámmal igyekezett visszatartani a talyigát, de előfordult, hogy az ülésdeszkát dugták a kerék vagy a hátulsó összekötő közé, esetleg lánccal megkötötték a kereket, így *fékel*tek. A rossz úton a talyiga már így is felborulhatott.[11]

Nagyobb arányú fuvarozásra a városon kívül nem vállalkoztak, de esetenként elmentek saját maguknak az erdőre fáért. Ilyenkor négyen-öten is mentek, hogy a felpakolásnál és a hegyről való leereszkedésnél legyen elegendő segítség. Három méteres cser- vagy tölgyfákat vágtak, ezeket a talyigán kétoldalt rakták, hogy mikor a ló partról jön lefelé, ne érje a fenekét, hogy neki tudjon dűlni a farhámnak. Ekkor még a talyiga után is kötöttek egy jó hosszú

[10] Doma János 75 éves gazdálkodó, Miskolc.

[11] 1826-ban panaszolja Lövey Sámuelné, hogy május 1-én Kozi Józseftől megvett három hordó bort 17 ftjával és azt az avasi pincéből a Nyakvágóban levő házához szándékozott szállítani Dankó János talyigással. Ő a szavát nem fogadta meg és a rossz úton jött lefelé, felborult és két hordóját úgy összetörte, hogy a bor majdnem teljesen kifolyt. Kéri a tanácsot, hogy az okozott kárt Dankó János térítse meg. Dankó János csupán a kár felét hajlandó megtéríteni, mivel a kár nemcsak az ő gondatlanságából, hanem abból keletkezett, hogy a partról való leereszkedéskor neki nem sietett senki segítségére, és egyedül a rossz úton a lovat nem tudta visszatartani. (M. Áll. Lt. 1826. Nr. 330.)

fát hosszában lánccal, hogy segítsen visszatartani, de belekapaszkodtak a rúdba, lőcsbe is, hogy lassan tudjanak a meredek hegyoldalon leereszkedni.

Nyeregből soha nem hajtották a lovat, nem is lehetett beleülni, mert az csupán a terhelő tartására szolgált. Nyeregből hajtás a debreceni talyigásoknál volt szokásos.[12]

A fuvarozó talyigások viselete a múlt században megegyezett a szokásos parasztviselettel, a világháború előtt már nadrágot, kabátot, kalapot hordtak.

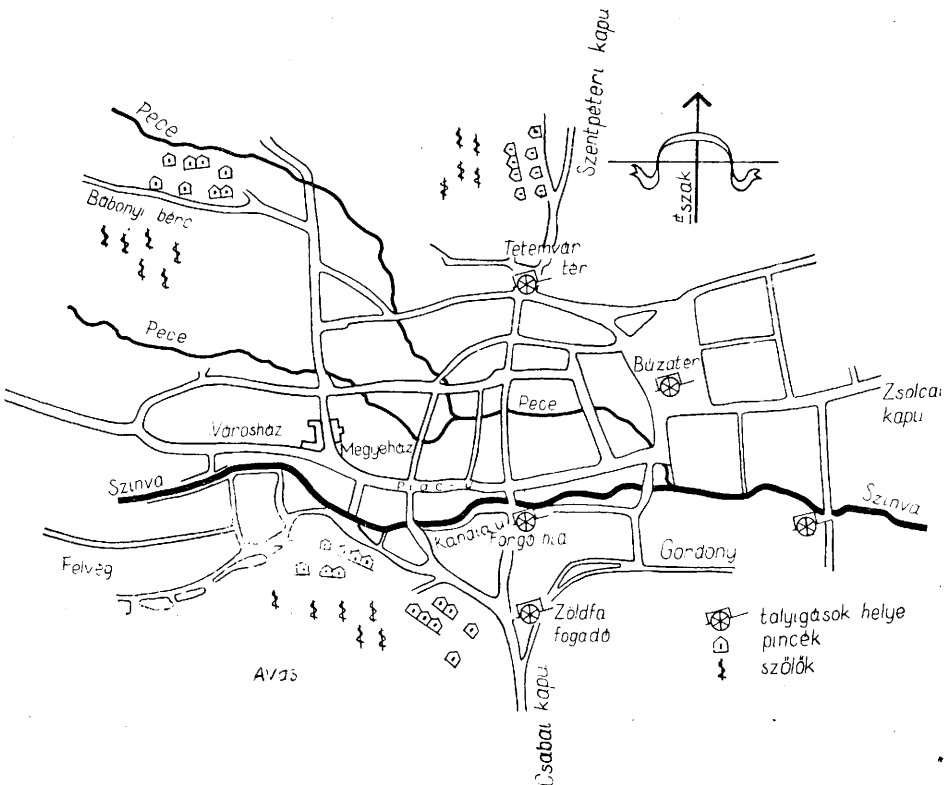

3. kép. Miskolci talyigások állóhelyei a XIX. sz. közepétől

Durva, zsákdarabból készült surcot is viseltek. Viseletük nagyon szegényes, foltos volt.

A talyigásoknak a város nagyobb forgalmú helyein, piacok, vásárok, nagyobb kocsmák és pincék közelében állandó állóhelyeik voltak (3. kép). Rendszerint kora reggel kimentek standjukra, ott várták, hogy megfogadja-e őket valaki. Ha megéheztek, vettek egynéhány krajcárért a kenyereskofáktól kenyeret, a pecsenyéseknél megmártották, megették, utána ittak egy kis pálinkát vagy bort. Rendszerint csak este mentek haza és ekkor feleségük már főtt étellel várta őket. A tanács által neghatározott helypénzt a hely-

[12] Ecsedi i. m. 41.

pénzszedőnek naponként fizették. A borszállítás mellett a század eleje óta szén- és fafuvarozást is vállaltak. Az 1910-es években *Boros néni*, egy hatvan év körüli öregasszony is járt talyigával, ő azonban inkább csak a kereskedőknek fuvarozott.

Mivel a talyigások állóhelyüket sokszor gondatlanul kezelték, piszkosan hagyták, az utakat elállták, verekedtek, a város több alkalommal kénytelen ellenük szigorú szabályokat hozni. 1845-ben Miskolc város tanácsa elrendeli, hogy a „Forgó híd mindkét részén a fuvarozó ácsorgó *szekeresek* és *talyigások* más alkalmatosabb helyre által tétetni rendeltettek".[13]

Az 1858-as összeírás szerint, Miskolc város I. és II. szakaszában, a következő talyigás foglalkozásúak vannak: Ádám Imre, Aczél János, Belanyecz János, Baracza János, Dávid József, Hirsch Leopold, Kuranszky András, Kis Károly, Kerékjártó Mihály, Lőrincz József, Lőrincz Ferencz, Nagy János, Rajczi István, Taskó János, Tóth Miklós, Técsi István, Váralyai István, Viszlay József, Velezdi István. A város két szakaszában tehát 19 talyigás van. A város III. és IV. szakaszában az összeírásnál a foglalkozást nem tüntették fel, de ugyanennyi talyigást ott is feltételezhetünk. Tehát 40—50 fő talyigás-fuvaros lehetett ebben az időben Miskolcon.[14] A paraszt-talyigások számát az összeírások sem most sem később nem tüntetik fel, mert ezek adózási szempontból is földműveseknek számítanak.

A talyigásokkal később is meggyűlik a tanács baja. Az 1858. július hó 22-én kelt 3548. sz. rendelet értelmében „mind azon taligások kik járműveikkel ez előtt az úgynevezett Kerekes-féle házban lévő Csattlás vaskereskedő előtt az országúton állottak, továbbra is ott álló helyet nem foglalhatnak, hanem ilyenrül részükre a búza piaczon az ugy nevezett Fugler-féle sóház háta mögötti tér jelöltetvén, állandóan ott maradni köteleztettek." Mivel ezt nem tartják, hanem az országúton ácsorognak, étetnek, az árkot betemetik, így 9 talyigás 2—2 forintra büntettetik a szegénypénztár javára.[15]

1859-ben Porobszky Szilárd piaci csendbiztos kötelességévé teszik, hogy a városi talyigásokat ellenőrizze, mivel azok vagy nincsenek számmal ellátva, vagy pedig számot nem hordanak. Egyszersmind jelentse, hány talyigás nyert eddig számot, s ezek névsorát mutassa be.[16]

Ugyanebben az évben a Szirma utcai lakosok kérik a szolgabíró hivatalt, hogy a Szirma utcában álló helyet foglalt talyigásokat a Zöldfa fogadó háta

[13] Borsod vármegye Levéltára, 1845. 4365. 1844-ben egy verekedésből kifolyólag nagy perlekedés kezdődik. Tóth János panaszolja: „Most folyó hólnap 13-dik napján egy hordó pályinkát vittem a Tajigámon a pályinka piatzról a Fazekas Uttzára a mikor Német István Tajigás a Forgó hidjának a végén több Talyigásokkal az utat úgy elállták, hogy el nem mehettem. Ekkor azt mondám nekik, hogy minek állják úgy el az utat; ekkor Német István azt mondá B... a vén teremtésedet és az ostorral és egy vastag ostor nyéllel agyba főbe vert, utánam is szaladtak Apóstul a Gánótzi kapujáig és ott is oly nagyon megvertek, hogy sem nem fekhetek, sem nem ülhetek. Kérem ezért őket megbüntetni" Német István szerint mivel többen is voltak ott talyigások; úgymint Farkas és Samu nevű zsidók, kik az útban keresztül állottak, Tóth János azt mondta, hogy menjenek odébb, mire az apja Német Márton felelte: hogy itt hárman is elférnek egymás mellett. Egy kicsit káromkodtak egymásra, ő pedig egy kicsit ostorával a nevezett *gubáját* és *kalapját* megcsapkodta. Később ő és apja utána eredtek és az ostornyéllel úgy a szájára vágott, hogy kihasadt. (M. Áll. Lt. 1844. Nr. 244., 692.)

[14] Miskolc város I. és II. szakaszának névsora 1858-ban. M. Áll. Lt. 1858.

[15] M. Áll. Lt. 1859. Nr. 1090.

[16] M. Áll. Lt. 1859. Nr. 2553. Ez az összeírás sajnos, nem maradt meg.

megé, vagy a Búza-piacra rendeljék el. A város azt válaszolja, hogy a piaci hely átrendezése után az új helyet ki fogja jelölni.[17]

1860-ban a Szirma és Gordony utcai talyigások nevében négyen kérik, hogy az 1859-ben a Zöldfa vendéglő háta megett kijelölt helyről a tanács engedje őket vissza a régi helyükre, „a Szirma utczai Színva partra való állomásozást a mészárszéktül lefele *a hol keresetük sokkal nagyobb és a helyiség ismeretesebb lévén, családunkat magunkkal együtt feltartjuk*". Igérik, hogy az utcát tisztán-rendben tartják, a gyalogjárót felkavicsolják, a Színva partot pedig elkaróz-

4. kép. Szamaras talyiga. Bodgál Ferenc felv.

zák, hogy a közlekedés biztonságos legyen. A tanács az utcarendőri szabályok értelmében a kérelemnek nem ad helyt.[18]

A talyigások foglalkozása ebben az időben sem sokat jövedelmezhetett. Kis háza, földje mindegyiknek volt, ahol szűkös élelme és a ló abrakja megtermett, vagyonnal azonban nem rendelkeztek. 1862-ben Csabay Károly városi ügyész előadja; hogy elnöki megbízás következtében néhai Kolláth Ferencz talyigás hagyatékának leltározására kiküldetvén, *annak semmi vagyonára nem talált egy házacskáján kívül*, mely a Gordony utcában 530. sz. a. fekszik, s melyet megbecsültetvén, az arról felvett leltára a cs. k. adóhivatalhoz

[17] M. Áll. Lt. 1859. Nr. 569.
[18] M. Áll. Lt. 1860. Nr. 106.

be is adatott. A ház erősen meg van terhelve és egy kiskorú árva maradt, melynek érdekében a házat el kell árverezni s az árvát kellően felruházni.[19]

A város tanácsának figyelme a következő években piacrendőri és tűzrendészeti okokból is mindig kiterjed a talyigásokra. Az 1868-as piacrendőri szabályzat 7. pontja szerint: „A búza piacz tér körül állomásozni szokott taligások egyrésze a búza piaczra bevezető hídtól jobbra eső dombon fognak helyet foglalni". A 9. pont szerint: „A taligások másik része a Fazekas utcza Polák ház háta megett, közelébe egy pár Laczi konyhás áruland, csupán

5. kép. Féderes szamaras talyiga. Bodgál felv.

országos vásárkor és heti vásárokon a régibb helyen maradván." 26. pont: „A szekeresek sorba felállítva a régi helyen maradnak, azon esetben pedig, ha el nem férnének — Kun József házának fala melletti téren. — A ki mint árús megjelenik, tartozik a hulladékoktól kitisztitani a tért, de lovaival éjjelen át ott maradni nem szabad oly kötelezettséggel, hogy lovaik hulladékát minden nap legalább is eltakaritani köteles és az ott étetés meg nem engedtetik, ezeken felül bérkocsis vagy tulajdonos tartozzon magát a hatóságnál bejelen-

[19] M. Áll. Lt. Törvényszéki jegyzőkönyv, 1862. 484. 1845-ben „Herke Lajos panaszolja, hogy közelébb mult szüret előtt szöllöje bizonyos talyigás által össze gázoltatván ezen panaszt Rendőr Kapitány azonnal tárgyalván a talyigást kár és kölcség viselésben marasztalta, lovát s talyigáját bírói zár alá vette de már három holnaptul ólta elégtételt nem szerezvén úgy nyilatkozik, *hogy a talyigásnak már semmi vagyona nincsen...*" (M. Áll. Lt. 1845. évi jkv. Nr. 130.).

teni, mely bejelentések után nyerhetnek szabadalmat és számot bér kocsijaikon bádog lemezből, melyek szekereiknek oly kitűnő helyére köteleztetnek felszegeztetni, hogy az mindenki által megláthasson, *mely rendszabályok a taligásokra nézve is kiterjednek*, melyeknek áthágói 1 frtól 5 forintig büntettnek."[20]

Az 1881-es szabályrendeletek értelmében: „A búzapiacz-tér körül állomásozni szokott taligások egy része a búza-piaczra bevezető hídtól jobbra eső dombon fog helyt foglalni." „A taligások másik része a tetemvár terén a laczikonyhának közelében fog állani, de csupán országos vásárkor." „A városban bárhol kiütött tűzvész esetén a bérkocsisok, *taligások*, szekeresek s magá-

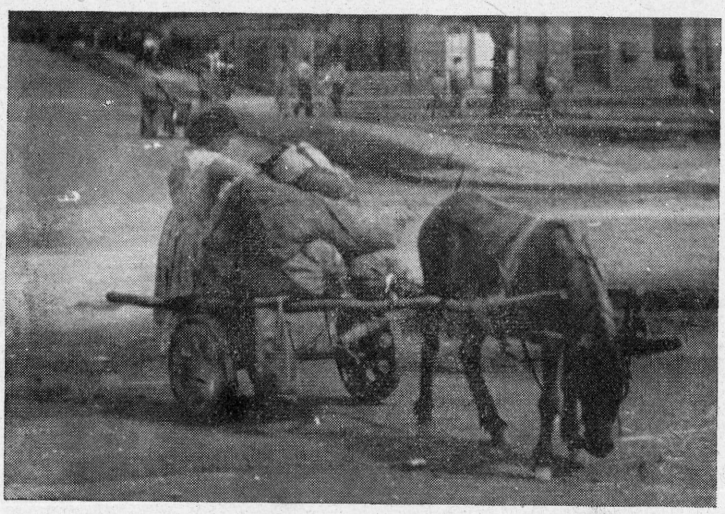

6. kép. Legegyszerűbb típusú szamaras talyiga. Bodgál felv.

nosok utczán talált üres fogatai kötelesek a tűzoltó egyletnek jelvénnyel ellátott tagjait a tűzhelyre ingyen elvinni."[21]

A talyigások száma az 1900-as évektől fokozatosan csökken, oka részben az, hogy a miskolci szőlőművelés jelentősége is alábbhagy, de közrejátszik benne az új teherhordó eszközök bejövetele is. A talyigások mellett már a múlt században is voltak fuvaros szekeresek, ezek főleg az erdőből, Fáskertből való fuvarozással foglalkoztak, vagy iparosokkal jártak vásárokra.

Az első világháború előtt és alatt a legismertebb talyigások voltak: Korineri András, Korik János, Vámosi Ferenc, Kiss József, Szücs János, Fekete Károly, Daninger Dávid, Varga János, Tar János, Czingula János, Bodgál József, Boros János, Kátai, Barta, Doma nevűek. A háború alatt a legtöbb talyigás annyira elszegényedik, hogy még az előírt havi egy korona helypénzt sem tudják megfizetni, így 21 talyigásnak 325 K. 60 fillért kénytelen a tanács elengedni.[22] Minthogy a háború alatt a fuvarköltségek igen meg-

[20] Szendrei János: *Miskolc város története és egyetemes helyirata.* IV. Miskolc. 1911. 780—781.

[21] Szab. Miskolcz városa összes szabályrendeletei. Miskolcz 1881. 39.

[22] M. Áll. Lt. 1916. évi jkv. 90.

drágultak a város a talyigásokról 1915-ben új szabályrendeletet alkot. A 20 szakaszból álló szabályrendelet szerint a talyigások tartoznak a rendőrségtől engedélyt kérni, a talyigát szembetűnő helyen számmal és a talyiga tulajdonos nevével megjelölni. A tanács által kijelölt helyen illedelmesen és tisztességesen kell viselkedniük, a ló és lószerszám, valamint az állóhely állandóan tisztán tartandó.

„Borszállitása és a bor elhelyezése avasi és tetemvári pinczékbe, vagy ugyanazon helyek bármelyikérül leszállítása a városba, valamint a pályaudvarokra egy hordóért 1 kor. 40 fill. minden további hordóért 1 korona.

Üres hordóknak a tetemvári vagy avasi pinczékbe fel vagy ezen helyekrül leszállítása: Ha legalább 10 hordó szállittatik hordónként 20 fillér; és ugyanily mennyiségnek a szöllőkbe vagy onnan a városba szállítása, hordónként 30 fillér." Ha a talyiga tulajdonos kocsist tart, annak munkakönyvvel és a rendőrség által kiállított hajtási igazolvánnyal kell bírnia. A talyiga tulajdonosnak havonta egy koronát helypénz címén az adóhivatalba kell befizetnie.[23]

Bár a talyigások nagy része igen szegény ember volt, voltak, akiknek sikerült meggazdagodniuk. Ezek sokáig nem hagytak fel a foglalkozásukkal, hanem több talyigát tartottak és ezekhez kocsisokat fogadtak. Leggazdagabb talyigások voltak: a „homokos Rácz" és Szathmáry. Ők nagyobb építkezéseknél a szállítást egyben felvállalták és ha sok volt a munka még a fuvaros talyigásoknak és parasztoknak is adtak munkát. A talyigások semmiféle szakmai szervezetbe nem tartoztak.

Előfordult, hogy gazdagabb borkereskedők is tartottak talyigát, ehhez kocsist fogadtak, aki mellette a mindenes szerepét is betöltötte.

A talyigások arról voltak híresek, hogy nem sokat törődtek a lóval. Lovaikat a vásárban vették meg a cigányoktól, aztán a leromlott állatot feljavították. Volt olyan is, aki nem törődött vele és ha a lovát már tönkretette, eladta levágni.[24] A parasztok szintén a vásárban vették a lovakat, ők különösen az *apró sűrűvérű lovat* kedvelték s az állatnak nagyobb gondját viselték, mert ezt a lovat fogták be a szekérbe is, mert a legtöbb gazdának talyigája mellett szekere is volt, amivel a család többi tagjai dolgoztak.

A 20-as évek végére a talyigás foglalkozás teljesen megszűnik s ma már egyetlen talyigás sincs Miskolcon. Megszűnésénél erősen közrejátszott az, hogy az ekkor divatbajött *koleszon* dupla mennyiséget szállíthattak.

1945 után igen elszaporodtak Miskolcon a *szamaras talyigák*. A szegényebb gazdák, sokszor kétlakiak, használják. A szamaras talyiga formára és szerkezetre nem egységes, többnyire gyári fusermunkák és csupán 2—3 mázsa teher szállítására alkalmasak. Mivel a szamár nagyon igénytelen állat, a talyigával kis helyen elférnek, ezért szívesen tartják. A vele járó emberek sem

[23] M. Áll. Lt. 1915. évi jkv. 177. kgy. 30367. ki.

[24] 1838-ban özvegy Katzenderné panaszkodik, hogy általa árult szereit öszvedöntötte, ruháját öszve szaggatta egy talyigás fiú, Nagy János nevezetű. Mivel a kár nem szándékosan, hanem *a lónak erőtlensége* által történt, így csak a fele kárt 7 ft. 30 xáet kell megfizetni. Addig is míg Nagy János bérét megkapja, *gubáját az őrházba kell zálogba letenni és ha nem fizet, ez az özvegyé marad.* (M. Áll. Lt. 1838. Nr. 340.)

1841-ben Erdélyi Ferenc szomszédja, Matsura János talyigásnak a lovát, mivel az kertjébe ment, annyira ütötte, verte, hogy félcsipejű lett. Ezt Matsura 40 forintért vette és ötvenért sem adta volna, de így csak 20 frtot ér. Kéri a kár megtérítését. (M. Áll. Lt. 1841. Nr. 540.)

tartják magukat talyigásoknak és még az egyes talyiga részek elnevezését sem tudják. Most kb. 15—20 szamaras talyiga lehet Miskolcon.

A miskolci talyiga fentebb bemutatott fejlődéséből láthatjuk, hogy jelentősége összefüggött a miskolci szőlőműveléssel és útviszonyokkal. Mivel tovább fejlődni nem tudott, átadta helyét a korszerűbb igényeket kielégítő teherhordó és közlekedő eszközöknek.

A miskolci talyiga formájában és rendeltetésében eltér az eddig ismert nyíregyházi, debreceni, szegedi talyigáktól, kifejlődésére, megszűnésére is más erők hatottak. Míg a nyíregyházi talyiga tovább fejlődött és személyszállításra is alkalmassá vált, itt ez nem következett be, mivel a személyszállítást a szekerek, a Kassa—Eperjes-i gyorskocsijárat, később pedig bérkocsisok bonyolították le.

A miskolci talyiga mint jellegzetes dombvidéki szállító eszköz érdemel különös figyelmet, melyhez hasonlóról mind ez ideig nincs tudomásunk.

Miskolc BODGÁL FERENC

DER PFERDEKARREN VON MISKOLC

Miskolc (Komitat Borsod) war in der Mitte des vorigen Jahrhunderts eine Stadt von ungefähr 30 000 Einwohnern, die sich hauptsächlich mit Ackerbau und zunftmäßigem Gewerbe beschäftigten. Auch der Weinbau der Stadt war sehr bedeutend; die dortigen Weine wurden von den dort angesiedelten griechischen Handelsleuten nach Polen befördert.

Da man auf die Weinberge, zu den Kelterhäusern mit Fuhrwerken nicht hinauffahren konnte, kam ein zweirädriges einspänniges Transportmittel „*talyiga*" in Gebrauch. Dieses wird zum erstenmal im Jahre 1768 erwähnt; aus späteren Zeiten finden sich dann immer mehr Angaben. Anfangs wurde diese Art Karren nur von Bauersleuten benützt, im ersten Drittel des XIX. Jahrhunderts entwickelte sich aber der Transport mit Karren sogar zur selbständigen Beschäftigung. Mit dem Pferdekarren wird nur innerhalb der Stadt, und zwar meistens Wein, Kohle, Holz und Baumaterial befördert. In der Nähe von Märkten und Kneipen hatten die Karrenbesitzer ihren Standplatz.

Die Konstruktion des Pferdekarrens paßte sich den Geländeverhältnissen der Stadt an. Da die Wege sich im schlechtem Zustand befanden und das Regenwasser die Radspuren auf beiden Seiten des Weges aushöhlte ,hätte das zwischen die Wagendeichseln gespannte Pferd auf den Schollen, die sich im Mittelteil des Weges gebildet haben, nur sehr schwer ziehen können. Darum wurde die Achse des Karrens in einem Winkel von ungefähr 10—15° schräg angepaßt, so daß das Pferd in die rechte Radspur trat. Der Pferdekarren wurde im allgemeinen mit einem Gewicht von 5—8 Doppelzentnern beladen.

Zwischen Bauern- und Fuhrmannkarren gab es keinen Unterschied. Die Bauersleute fuhren nicht gewerbemäßig, sie halfen vielmehr gelegentlich bei größeren Bauarbeiten mit Fracht aus.

Seit der Jahrhundertwende nahm die Zahl der Karrenbesitzer allmählich ab und am Ende der zwanziger Jahre hörte diese Beschäftigung völlig auf. An diesem Vorgang war der Verfall des Weinbaus, sowie der Vorstoß neuer Fahrzeuge mitbeteiligt. In der letzteren Zeit verwenden die ärmeren Landwirte Eselkarren, diese sind aber dem früheren Pferdekarren nicht mehr ähnlich.

Wir kannten bisher in Ungarn nur den tiefländischen Typ des Pferdekarrens von Szeged, Debrecen und Nyíregyháza. Der Pferdekarren von Miskolc weicht von diesem Typ durch seine Konstruktion ab und verdient als Beförderungsmittel des Hügellandes besondere Beachtung.

МИШКОЛЬЦСКАЯ ТЕЛЕЖКА

Г. Мишкольц (комитат Боршод) имел в прошлом веке 30.000 жителей, которые занимались главным образом земледелием и ремесленничеством на цеховых началах. Виноградство занимает видное место, мишкольцское вино экспортируется в Польшу поселенными здесь греческими купцами.

В холмистые виноградники, в подвалы, нельзя было ездить на возах, поэтому создалось транспортное средство с двумя колесами, одной лошадью, по названию «талига» (тележка). Впервые она упоминается в 1768 г. а из последующих времен имеются все более многочисленные данные. В начале, лишь крестьяне извозничали на такой тележке и такое извозничанье стало в первой третье XIX в. самостоятельной профессией. Извозом занимаются лишь внутри города, больше всего доставляют вино, уголь, дрова, строительные материалы. Возле более значительных ярмарок, базаров, кабаков имелись для них постоянные места для стоянки.

Устройство тележки было приспособлено к местным условиям дорог. Так как дороги были в плохом состоянии и дожди углюбляли колеи по обеим сторонам дорог, лошадь, запряженная между двумя дышлами, могла бы лишь с трудом ходить на комьях в середине дороги. Поэтому ось тележки устроили косо, по углу прибл. 10—15° и таким образом лошадь шагала в направлении правой колеи. Тележка была, как правило, загружена 5—8 центнерами.

Не было никакой разницы между крестьянской и извозчичьей тележками. Крестьяне занимались извозом не в виде ремесла, они нанимались временно при значительных строительствах.

Извозничанье постепенно сокращается, начиная с 1900 годов и к концу 20-х годов это ремесло совершенно исчезает. Этому содействовали вырождение виноградства и распространение новых транспортных средств. В новые времена бедные крестьяне имеют тележки с ослом, но они уже не похожи на старые «талига».

До сих пор в Венгрии мы знали тележки нескольких типов: те из Большой низменности, из гг. Сегед, Дебрецен, Ниредьхаза. Мишкольцская «талига» значительно расходится с ними по устройству и заслуживает внимание как транспортное средство холмистых краев.

Adatok a ragadványnevek kialakulásához

Békés város kettős és összetett vezetékneveinek levéltári vizsgálata alapján

Durkó Antal *„Békés nagyközség története"* című művének a lakosság települését és viszonyait tárgyaló fejezetében a családi nevekkel és azok keletkezésével is foglalkozik. A monográfia írója azonban a kérdés aprólékos boncolgatásába nem bocsátkozhatott, legfeljebb a talált eredményeket regisztrálhatta.

Pedig a családnevek vizsgálata sok érdekességet, tanulságot rejt magában. Békésben ugyanis még ma is sok az olyan vezetéknév, amely előtt vagy után az ábécé valamelyik betűjét találjuk, például: K. Szabó, B. Szabó, T. Veres, Kis B., H. Kovács, K. Nagy, Zs. Szabó stb. Az ezeket viselő fiatalabb nemzedék már a jelentésük tekintetében sem tud kielégítő felvilágosítást adni, de az egyre fogyó öregek még tudják és magyarázzák nevük eredetét. Ezeknek a felvilágosítása alapján az első világháború előtt *Magyaroknak a magyarokról* címen cikksorozatot kezdtem közölni a Békési Hírlapban. Az érdeklődés felkeltésének gondolata vezetett akkor, amikor az első közleményt a tréfás, humoros, sőt szatirikus keletkezésű ragadványneveknek szenteltem; az elgondolás azonban az volt, hogy ezeket kövessék azok, amelyek már nem szájhagyományok ingatag talaján nyugszanak,[1] hanem levéltári adatokkal is alátámaszthatók. Ugyanis meghaladja az ezret a különböző hatóságok okirataiból gyűjtött családnevek száma[2], amelyek csaknem kivétel nélkül kettős, illetve többszö-

[1] A mindennapi életben használt ragadvány- és kettős vezetéknevek keletkezése tekintetében olyan személyeket kérdeztem meg, akik foglalkozásuk révén behatóbban ismerték Békés lakosságának családi körülményeit is, és akik sokoldalú érdeklődésük révén a vonatkozó emlékeket szeretettel őrizték meg. Mikor értékes szolgálataikat — nagyrészt már csak haló poraikban — e helyt is megköszönöm, név szerinti felsorolásukat az alábbiakban adom: Durkó Ferenc gazdálkodó (maga a „Szomorú" ragadványnevet viselte); Fábián János járásbírósági kézbesítő; Kis Kéri Andor városi főpénztári ellenőr; Dr. Morvay János ügyvéd; Püski János napszámos (maga a „Nagyfiú" ragadványnevet viselte); Dr. Török Gábor ügyvéd; Untervéger Péter uradalmi orvos és Varga János községi igazgató-tanító.

[2] A békési telekjegyzőkönyvek névmutatója (a továbbiakban: Tj. számmal);
Végrendeletek Békés község levéltárából (a továbbiakban: Végr. kelettel);
Liszkai János Portio Szedő keze alá Bizatott Laistrom, 1803. Békés község levéltárában (a továbbiakban: L. A. 1803, tételszámmal);
Currensek Békés község levéltárában (a továbbiakban: Curr. évszámmal);
Úriszéki periratok a békési uradalom levéltárában (a továbbiakban: Usz. kelettel);
Állami adófőkönyvek Békés község levéltárában (a továbbiakban: Adófők. évszámmal, tételszámmal és oldalszámmal); Papp Gusztáv zsoltárja, elő- és hátlapján 1849—52-ből való bejegyzésekkel (a továbbiakban: Papp zsolt. 1849—52).

rösen összetett családnevek; a hozzájuk kapcsolódó szöveg pedig nemegyszer hiteles magyarázatát adja a név keletkezésének.

Amint fentebb megállapítottuk, ma hivatalosan a kettős nevek egyikének — vagy az elsőnek vagy a másodiknak — csak a kezdőbetűjét használják, a magánéletben azonban élnek az összetett nevek, sőt olykor a ragadványnév a szokásosabb. (A cselédeit és családját állandóan „nocsak! nocsak!" szóval munkára ösztönző Szabó Mihályra ráragadt a „Nocsak" név és utódait is Nocsak Szabó-nak nevezik. A szomszédasszony azonban „szaladj csak Nocsakék, aztán kérjél ebbe a kis szilkébe téfelt!" szavakkal küldi hozzájuk gyermekét.) Megállapíthatjuk azt is, hogy Békés város 1720. évi összeírásaiban 150 vezetéknév van felsorolva,[3] és köztük egyetlenegy kettős családi név sincsen. Pedig ezek a keresztneveket is feltüntető, gondos összeírások feltehetően nem hanyagolták volna el a kettős neveket sem, ha akkor ilyeneket használtak volna. Sajnos, elemi csapások miatt a fenti összeírásokat követő időkből hosszú ideig csak kevés hiteles adatot találunk és a legközelebbi tömegesek a XIX. század legelső éveiből valók. Ezekben azonban olyan nagy számmal és olyan sokoldalúan fordulnak elő a kettős családi nevek, hogy kétségtelenül bizonyítják azok megelőző több évtizedes használatát. Ezek szerint a használat kezdőpontját nyugodtan tehetjük a XVIII. század közepére, végéül pedig a XIX. század végét állapítjuk meg, vagyis használatuk derék ideje másfél évszázad. Virágzásuk a XIX. század első felére esik.

Amit általában a vezetéknevek keletkezéséről és használatáról tudunk, az teljes egészében érvényes területünkön is. A kettős neveket, melyek túlnyomórészt az elszaporodott azonos családi nevek viselőinek könnyebb megkülönböztetésére szolgálnak, két csoportba oszthatjuk: I. a ragadványnevek és II. az összetett családi nevek csoportjába.

Amikor a ragadványneveket megkülönböztetjük a kettős családnevektől, el kell ismernünk, hogy eljárásunk önkényes, hiszen a kettős családnevek viselésének éppúgy hiányzik a törvényen nyugvó jogosultsága, mint a többi ragadványneveknek, mert mind emezek, mind amazok használatát a célszerűségre törekvő nép alakította ki. Törvényesnek tekinthetjük azonban valamenynyit — a törvényesnek számunkra szükséges értelmében —, mert használatukat a hatóságok is elfogadták, és éppen ebből a tényből következik, hogy a kérdés egyes részeinek tisztázásánál levéltári adatokra is hivatkozhatunk.

Nem érdektelenek e tekintetben az alábbi sorok: „. . . mert igaz ugyan, hogy a mostani nevemen Bíró György vagyok, de a Bíró név csak úgy ragadt az atyáimra, kik azt hagyták emlékezetbe, hogy az ősatyánk ezelőtt százötven esztendővel onnét felyűlről származott Dán György, és édes testvére lett volna Dán Elek nevű nagy úri embernek, hanem a mi nagyapánk a kurucokhoz csapott és a kuruc világ után lebujdosott ide az alföldre, itt megházasodott, és jószágos, nyájas ember lett belőle. Még a fia is Dán Ferencnek írta magát, aki tanácsbeli ember volt. De volt akkor itten egy pap, aki neki komája volt, az mindig biztatta, hogy mondjon le a zsidó nevéről, mivel hogy Dán zsidóul azt tenné: Bíró. Nem tudom igaz-e? Még akkor a papoknak nagy hatalmuk volt, nem kellett a királytól kérni nevet, hanem amit a pap akart, az lett meg, tehát a nagyapám is könnyen megvált a szép nemesi Dán nevétől a maradék nagy kárára, és Bírónak hivatta magát . . ."[4] Ahogy az egyház presszionálta az

[3] Országos Levéltár. Országos összeírások 1720. Oppidum Békés.
[4] Baksay Sándor: Jobb kezem. Bp. 1895. 19—20.

általa nyilvántartott — olykor elírásból, olykor szándékos ferdítésből keletkezett családi nevek viselését, mert a törvény hitelesnek fogadta el az anyakönyvi bejegyzéseket, éppúgy történhetett az más hatóságokkal, melyeknek feljegyzéseit hiteleseknek ismerjük el dokumentációs vonatkozásban, a használat tekintetében pedig feltétlenül. Jogalapnak eszerint semmivel sem lehet kevésbé nyomatékos a néphasználatnál, hiszen az előbbieknek is sok esetben az az alapja.

I. Ragadványnevek

A könnyebb áttekintés kedvéért célszerűnek látszik bizonyos csoportosításuk, még abban az esetben is, ha keletkezésük indítékainak különbözőségétől, annak lélektani vonatkozásaitól el is tekintünk. Anyagunkat a következő csoportokra osztjuk: 1. foglalkozást jelentők, 2. jellegzetes (testi vagy lelki) fogyatkozást jelentők, 3. gúnyolódók és a néphumor megnyilatkozásai, 4. a valahonnan való betelepülést jelentők.

1. Közismert dolog, hogy azokat a vezetékneveket, melyek *(ipari, mezőgazdasági vagy egyéb) foglalkozást jelentenek*, első viselőjük valóban foglalkozása után kapta és átörökítette leszármazóira, tekintet nélkül arra, hogy azok folytatták-e vagy sem mesterségét.

Ha az 1720. évi összeírásokat[5] ebből a szempontból nézzük, megállapíthatjuk, hogy 12 Kovács, 11 Szabó mellett: 4 Vargát, 3 Szűcsöt, 2 Bodnárt, 1 Gombost, 1 Borbélyt, 1 Kerekest, 1 Molnárt, 1 Csapót, 1 Takácsot és 1 Fazekast találunk, vagyis ipari foglalkozás után az akkori 150 főnyi férfi lakosságból 39 kapta a nevét (26%). Mezőgazdasági foglalkozást jelentő nevet senki sem viselt, hacsak ide nem számítjuk a 2 Lovast (1,33%). 1 Olajos és 2 Hajós neve kereskedelmi foglalkozásra (2%), 2 Hajdú pedig fegyveres szolgálatra utal (1,33%). Foglalkozást jelentő neve tehát 46-nak volt (30,66%).

Az 1720. évi összeírásokban csupa egyszerű vezetéknevet találunk, és ezt a körülményt — mint negatívumot — használtuk fentebb a ragadvány- és kettős családi nevek használata alsó, időbeli határának megállapításánál. A legközelebbi levéltári adataink a XVIII. század legvégéről és a XIX. század legelső éveiből maradtak ránk, éspedig a következő nevekben: Lovász Szabó István,[6] Koszta Görög,[7] Timár Balogh Mihály, Juhász Szabó János, Juhász Szabó Sándor, Tímár Kovács János, Görög Pap János, Görög Pap Mihály (kétszer), Kond(ás) Balog Mihály,[8] Kötélverő Pataki Mihály, Ifj. Kötélverő Pataki András,[9] Kertész Pap István, Juhász Szabó János, Lovas Szabó Mihály, Timár Kovács Mihály, Csaplár Szabó Mihály, Szűcs Hajdu János, Kovács Nagy István, Pásztor Mucsi Mihály, Görög Pap András, Varga Balog János, Lovas Szabó Mihály, Szűts Hajdú János, Méhész Kis András, Lovász Szabó István, Kútásó Szalai István, Pap Görög Mihály, Timár Gulyás István, Csaplár Szabó Mihály, Bába Szűcs Mihály, Csikós Balog András.[10]

[5] Lásd 3. jegyzet.
[6] Végr. Remeczki Mihályé, 1797. II. 18.
[7] Végr. Bagi Mihályé, 1798. XII. 28.
[8] L. A. 1803.: 6, 129, 184, 223, 339, 694, 695, 714 tételszámok.
[9] Végr. Hagyó Kovács Istvánnéé, 1805. V. 7.
[10] Curr. 1807.

A legközelebbi adatok 1821 és 1858 közé esnek, ezekben a következő neveket találjuk: Béres Tót János,[11] Szűcs Hajdú Sámuel, Vésztői Görög Pap István,[12] Csikós Molnár Istvánné,[13] Juhász Bereczki András,[14] Kertész Pap András,[15] Csikós Víg Sára,[16] Asztalos Pap András,[17] Pásztor Mucsi István,[18] Takács Kis József,[19] Pipacsináló Csurka István, Csősz Hőgye Mihály, Opsitos Diószegi János, Csizmadia Molnár Mihály,[20] Bába Domokos Istvánné,[21] Olajos Tóth Pál, Lovas Szabó Gábor, Kertész Varga István, Asztalos Pap Andrásné, Kocsis Szűcs Mihály, Csizmadia Nagy János, Méhész Kis István, Katona Csávás János, Kovács Szűcs István, Gulyás Nagy Ferenc, Opsitos Varga Mihály, Juhász Szűcs Ferenc,[22] Kertész Pap István.[23]

Ha ezeket az adatokat szemléljük, azt látjuk, hogy a foglalkozást jelentő ragadványnevek 45%-a mezőgazdasági, 45%-a ipari és 10%-a egyéb foglalkozást jelent, ami lényeges különbséget mutat az 1720. évi összeírások neveivel szemben. A családneveknek ez az előzőkhöz képest nagyobb differenciáltsága a foglalkozási ágak elszaporodása mellett a népesség növekedésében leli magyarázatát

2. *A jellegzetes (testi vagy lelki) fogyatkozásnak* megkülönböztető volta is régi keletű felismerés (és nem az újabbkori közigazgatás találmánya, amely élt is vele, sőt még a népszámlálások kérdőívein is alkalmazta); forrásaink már 1803-tól kezdve őriztek meg ilyeneket. Időrendben: Kopasz Szabó István,[24] Kisember Jankó (csikós), Tar Domokos István, Vig Szabó János,[25] Vig Szabó Ferenc, Tar Kovács István, Kis Szűcs János, Kopasz Püski András, Kopasz Szabó János, Ifj. Kopasz Püski András, Öreg Kopasz Püski András,[26] Siket Molnár János,[27] Katska Kovácsné,[28] Kopasz Szabó Mihályné,[29] Nagybajuszú Nagy Istvánné,[30] Siket Vetési Mihályné,[31] Kopasz Szabó András,[32] Kopasz Püski András,[33] Kopasz Püski András,[34] Víg Szabó Mihály,[35] Kopasz Szabó János,[36] Nagybajuszú Nagy Istvánné,[37] Göndör Bereczki István, Kopasz Szabó

[11] Végr. 1821. IV. 29.
[12] Végr. Hencz Ádámé, 1822. VII. 20.
[13] Végr. Katona Istvánnéé, 1824. XII. 18.
[14] Végr. 1827. IV. 25.
[15] Végr. 1828. XII. 31.
[16] Végr. 1831. IV. 14.
[17] Végr. Herpai Mihályé, 1831. X. 13.
[18] Végr. 1834. I. 25.
[19] Végr. 1834. X. 20.
[20] Végr. Bodor-Balog Mihályé, 1835. IX. 7.
[21] Végr. 1836. II. 2.
[22] Papp zsolt. 1849—52.
[23] Adófők. 1858. 1614. oldal, 2313 tétel.
[24] L. A. 1803. 748.
[25] Curr. 1807.
[26] Végr. Öreg Kopasz Püski Andrásé, 1817. VIII. 1.
[27] Végr. 1821. V. 21.
[28] Usz. tanúhallgatási jkv., 1822. III. 18.
[29] Végr. Szűcs Ilonáé, 1825. X. 8.
[30] Végr. 1826. X. 23.
[31] Végr. Gell. Szabó Jánosé, 1827. IX. 4.
[32] Végr. Sütő Kovács Gergelyé, 1829. VI. 10.
[33] Transactioja fiaival, 1829. XII. 11. (Békés község levéltárában).
[34] Végr. 1830. I. 4.
[35] Végr. 1830. I. 30.
[36] Végr. Csikós Víg Sáráé, 1831. IV. 14.
[37] Usz. tanúhallgatási jkv., 1838. V. 18.

Mihály, Tar Kis Kovács István,[38] Nagyfiú Püski János,[39] Szomorú Durkó Ferenc, Szomorú Nagy János, Borzas Szabó István.[40]

Lelki fogyatkozást jelentenek: Csuba Szabó János (csuba: hazudozó, igazat véletlenül sem mondó); Kastos Kocsor Péter (jelen esetben nem piszkosat jelent, hanem arra utal, hogy viselője éjszakánként a más búzájában legeltette lovait, aztán harmatos fű, poros út, lucskos-szennyes ruha: kastos ember); Piszkos Varga elhanyagolt külsejű ember volt, megesett, hogy egész héten sem mosdott.[41]

Változatosságuk ellenére mint domináns ütközik ki ezek közül a Kopasz név, és ha hozzászámítjuk a 3 Tar ragadványnevet viselőt is, több mint felét teszik az egésznek. (Százalékos nagy számuk nagy elterjedésük bizonysága és kétségtelen forrása annak a körülménynek, hogy a város Ibrány nevű III. kerületében máig is van egy utca, melyet hivatalosan Kopasz-utcának neveznek. A város Rosszerdő nevű határrészében, mely lassan faluszerűen tömörül, egy földterületnek, melyet hosszabb ideig egy Kopasz Szabó bérelt az uradalomtól, máig is Kopasz-zug a közhasználati neve. Szomszédos ezzel a Borzas-zug, melynek ugyancsak hosszabb időn át egy Borzas Szabó volt a bérlője.)

Valamennyi név magáért beszél. Talán a „katska" magyarázatául megjegyezhetjük, hogy a békési magyarok nyelvhasználatában elnyomorodott kezűt jelent. Ha ugyanis a másik végtagpárra vonatkoznék, akkor „kacskalábú" lenne.

A testi fogyatkozást jelentő nevek nem sértők és nem is bántó vagy csúfolódó szándékúak, hiszen megdöbbentő a nép fiainak őszintesége, ahogy megnyilatkozásaikban mindent nevén neveznek. (A betegágyban fekvőhöz a látogató rokonnak vagy ismerősnek ez az első szava: „jé! egész halálra vált Julcsa néném!") A lelki fogyatkozást jelentő nevekből sem csendül ki gúnyolódás vagy humor, de annál inkább megvetés!

Ebbe a csoportba kellett sorolni a Szomorú és Víg ragadványneveket is, mert a névadók is úgy gondolták velünk együtt, hogy bizony fogyatkozás az, ha valaki a lakodalom túláradó kedvében is síró hangon beszél és vonásairól ömlik a szomorúság, vagy aki akaratlanul vigyorgó arccal áll szülője koporsója mellett. Ezekben a nevekben is inkább részvét, mint gúnyolódás nyilvánul meg.

3. Az alább következő ragadványneveket a *tréfásan gúnyolódó néphumor* adta viselőjének: Fingos Veres János,[42] Kontó Nagy István,[43] Vasbocskoros Szűcs István,[44] Rívó Szabó István,[45] Medve Szabó Istvánné,[46] Kapitány Bondár János,[47] Csergő Varga János,[48] Borzas Nagy Istvánné,[49] Csupacsont Szilágyi,

[38] Papp Zsolt, 1849—52.
[39] Adókönyvecske 1897-ből.
[40] A három utóbbira levéltári adatot nem találtam, de a közhasználatban ma is élnek. (Elevenen élnek, mert változásoknak is ki vannak téve: Szomorú Nagyot „Szüksíg Nagynak" is nevezik, mert aki szükségben van, az szomorú.)
[41] Ezeknek a neveknek használatáról nem találunk levéltári adatokat, de a közhasználatban mai napig élnek.
[42] L. A. 1803. 274.
[43] Curr. 1804.
[44] Végr. 1813. IX. 2.
[45] Usz. Gyújtogatási perirat, 1822. III. 18.
[46] Végr. Kis Hőgye Mihályé, 1833. XII. 21.
[47] Végr. 1835. II. 1.
[48] Végr. Takács Istvánné, 1838. X. 24.
[49] Végr. 1838. X. 26.

Csörgős Nagy Imre, Örvös Szabó István, Éles Kocsor Mihály, Nyalka Lipcsei Gábor, Istibundi Varga István, Sárga Varga István, Cigány Varga Mihály, Jóljárt Varga, Jóljárt Fekete, Nyulász Domokos, Özönbajuszú Nagy István, Nocsak Szabó Mihály, Úri Kocsor Gergely,[50] Kátrányosseggű Tót Mihály, Borzas Szabó Mihály.[51]

Valamennyi megérdemelné keletkezésének kinyomozását. A levéltári adatok ebben — sajnos — nem segítenek. Ezért a magukért nem beszélő nevek eredete csak újabb analógiák, vagy máig élő hagyomány alapján deríthető fel. Így Kontó Nagy bizonyosan sok hitelt vett igénybe, nyilván a korcsmákban. Vasbocskoros Szűcs István nádvágó lehetett, munka közben pléhtalpú bocskort viselt és úgy kapta nevét, mint ma is élő névtársa. Rívó Szabó István könnyen és mindenért minduntalan sírva fakadhatott. Medve Szabó Istvánnénak az ura bizonyára nehézkes — mai szóval „mahomet" — ember volt. Kapitány Bondár katonás külsejéről, parancsolgató természetéről, talán hárijánoskodásáról vette nevét, de kapitány bizonyosan nem volt. Csergő Varga sokat csatorálhatott a cselédei között, úgy kapta azután nevét, mint a ma is élő Csörgős Nagy Imre. Borzas Szabó sörtehajú ember lehetett, mint a nevét ma is viselő Borzas Szabó Mihály. (Nem volna érdektelen, talán lehetetlen sem az azonos régi és új nevek anyakönyvi kinyomozása! Évszázados öröklés bizonyságait találhatnánk meg bennük.)

A ma is élő ilyen természetű ragadványnevek keletkezése tekintetében a következő felvilágosításokat kaptam előbb megnevezett adatszolgáltatóimtól: Csupacsont Szilágyi csontvázszerűen sovány, de makkegészségű ember. Örvös Szabó István vörös Kossuth szakálláról kapta a nevét. Éles Kocsor Mihályról fiatal legény korában mondta a gyermekei természete után érdeklődő apának az öreg tolvajhajlamú béres, hogy a bátyjainak a szemét is ki lehetne lopni, de ez a Mihály a legélesebb (mindent észrevett és sokszor a kezére koppantott az öregnek!). Nyalka Lipcsei Gábor mindig ünneplőben járt és feltűnően szép szálas ember volt, akit nagyon szerettek a lányok és a menyecskék. Nevezték „Vikszos"-nak, „Kállátos"-nak (mert minden lakodalomban, kárlátóban ott volt), felesége után az Andor Lipcsei nevet is viselte. Istibundi Varga István értelmetlenül hadart. Egyszer elhagyott bundát talált az úton és azt akarta mondani, hogy Isten bundát adott és ezt úgy mondta: „Istibundi". Rá is ragadt. Sárga Varga István nagy vagyont szerzett. Beszélték, hogy nem egészen tiszta úton. Később valami betegségbe esett és egészen megsárgult a bőre. Akkor azt mondták, hogy vagy megátkozta valaki a megkárosítottak közül, vagy a lelkiismeret bántja. Az utóbbiak állítását csak megerősítette, hogy mikor 1905-ben a nagyharang megrepedt, helyrehozásához 2000 koronával járult hozzá. Cigány Varga Mihály kupeckodásért kapta a nevét. Jóljárt Varga béres volt és elvette a nála negyven évvel öregebb gazdag gazdasszonyát, aki hamarosan meghalt és mindenét ráhagyta. Jóljárt Fekete dobozi származású kerékgyártó volt, aki egy vadászat alkalmából a gróf bugyellárisát találta meg a dobozi erdőben. A bugyellárisban 8000 forint volt. Letartóztatásban is volt, de nem bizonyosodott rá semmi. Később Békésre költözött és sok földet vett a talált pénzből. Nyulász Domokos híres vadorzó volt (nevezték „Vadász"-nak is).

[50] Az „Úri" gúnynév előfordul a Veszprém vármegyei Ősiben is. (Magyar Nyelvőr XXXV, 47.)

[51] Ez utóbbiakra levéltári adatunk nincsen, de a közhasználatban ma is megtalálhatók.

Özönbajúszú Nagy Istvánnak késő vénségéig sem nőtt egy szál bajusza sem. Nocsak Szabóról lásd a cikk elejét. Úri Kocsor Gergely szegény ember volt, de évről-évre gazdult, és ahogy gazdult, mindig módosabban, később urasan öltözködött. Öregségére meg mindig a kávéházban ült. Kátrányossegű Tót Mihály ráült a háza előtt a frissen kátrányozott gerendára, és hogy másodikat harangoztak litániára, bekocogott a városba. Hófehér gatyája fenekén éktelenül virított a két fekete folt. Elég volt az ahhoz, hogy élete végéig viselje a nevet. Borzas Szabó Mihályról fentebb van analógia.

Másfél századig nyúlik vissza ezeknek a neveknek használata. Természetükből folyik, hogy levéltári adatunk aránylag kevés van, de a közhasználatban való gyakoriságukat az a kevés is éppúgy bizonyítja, mint a ma is élők sokasága és változatossága.

4. *Származást,* honnan való betelepülést, illetve hol való lakást jelentenek a következőkben felsorolandó ragadványnevek, melyeket szintén a magukban foglaló okiratok időrendjében közlünk az alábbiakban: Békési Varga Jánosné, Gyomai Józsa Jánosné,[52] Zsadányi Kovács Istvánné,[53], Berényi Molnár János, Csabai Lófai János, Dobozi Nagy János, Gell(ai) Balog István, Gell(ai) Balog Mihályné, Gyepi Szabó István, Zugi Hajdu István, Dobozi Varga István,[54] Gellai Balog Mihály, Gellai Balog István,[55] Gellai Balog János,[56] Zugi Püski István,[57] Zsiresi Horvát István,[58] Dobozi Nagy István,[59] Tartsán lakó Kun György,[60] Berényi Farkas Jánosné, Geszti Balog Gergely, Gyulai Szintyés Illésné, Ibrányi Csávás Mihály, Ványai Szitás András, Gellai Balog Mihályné, Zugi Kis Mihály, Zugi Pásztor Mihály, Telegdi Nagy György,[61] Püspöki Pap János,[62] Újvárosi Pikó János, Bánhidai Beretszki János, Zugi Pásztor Mihály, Dobozi Baji István, Orosházi Menczdor János, Újvárosi Pál Mihály, Ladányi Vakarts András, Zsiresi Kováts János, Tartsai Nagy Ferenc, Bánh(idai) Szántó István, Újvárosi Szűcs Mihály, Gyepi Szabó István, Berényi Varga Mihály, Hatházi Bába Balog János, Ibrányi Kis Sándor, Szalontai Lovász János, Berényi Megyeri István, Bánhidai, vagy másképpen Berényi Kováts András, Bánh(idai) Tartsai Nagy Ferenc, Bánh(idai) Szabó György, Bánh(idai) Csipke Horvát Mihályné, Ibrányi Varga István, Zugi Püski István, Etsedi Szűcs János, Dobozi Veszprémi Dániel, Otlakai Cserenyecz, Berényi Bódi Márton, Berényi Kováts András, Szeghalmi Emődi János, Szalontai Tolnai János, Nánai Szűcs János, Tenkei Domokos János, Keresztúri Balog Péter, Berényi Beretzki Péter, Endrédi Szügyi János,[63] Debreczeni Kis István,[64] Dobozi Nagy Mihály,[65] Zsiresi Kovács Ferenc,[66] Olajos Tenkei Domokos János,[67]

[52] Végr. Balog Mihályé, 1774. X. 11.
[53] Végr. Szekfű Péteré, 1797. IX. 19.
[54] L. A. 1803. 82, 89, 160, 620, 665, 698. tételek.
[55] Végr. Pardi Kis Jánosé, 1803. I. 20.
[56] Végr. 1803. II. 12.
[57] Végr. 1803. II. 19.
[58] Végr. 1803. III. 21.
[59] Végr. Barna Mihályé, 1803. V. 30.
[60] Végr. Péntek Jánosé 1804. IX. 9.
[61] Curr. 1804.
[62] Végr. 1807. VII. 30.
[63] Curr. 1807.
[64] Végr. 1808. IV. 6.
[65] Végr. Makra Istvánnéé, 1810, IX. 23.
[66] Végr. 1811. I. 20.
[67] Végr. Vas Szűcs Istvánnéé, 1820. XII. 18.

Gellai Balog István,[68] Geszti Balog Ferenc,[69] Vésztői Görög Pap István,[70] Dobozi Kovács Istvánné, Dobozi Butsai Jánosné,[71] Tenkely (Tenkei) Domokos Mihály,[72] Etsedi Szűcs Ferenc,[73] Békési Beretzki Mihályné, Békési Czira Istvánné,[74] Békési Szűts Mihályné,[75] Berényi Szabó Mihályné,[76] Berényi Gulyás Mózesné,[77] Köbölkuti Fülep Istvánné,[78] Keresztúri Balog János,[79] Békési Beretzki Istvánné,[80], Békési Horváth Ferencné,[81] Dobozi Kis Ferenc,[82] Gyáni Szabó János,[83] Gyömrei Kovács Ferenc,[84] Gellai Nagy József,[85] Berényi Molnár Mihály, Berényi Molnár Sándor, Berényi Molnár Albert,[86] Berényi Nagy Ferenc,[87] Bánhidai Nagy Ferenc, Malomvégi Sárközi Mihály, Hatházi Opra Szabó János, Hatházi Katona Szűcs Mihály, Malomvégi Tar Pál, Ibrányi Szűcs György Mihály, Hatházi Szövő Takács nevű,[88] Dobozi Nagy János,[89] Ibrányi Csávás János,[90] Berényi Veres Jánosné, Berényi Veres György, Dobozi Szabó János.[91]

A fenti ragadványneveket két csoportba oszthatjuk: *a)* származási helyt jelölőkre és *b)* olyanokra, amelyek valamely város- vagy határrésznek a nevét adják meg.

a) Ebben 27 olyan falunevet találunk, melyeket Békésen lakó személyek viseltek családi nevük előtt. Ezek közül vármegyénk területére esik 11, Bihar megyére 7, Esztergom megyére 2, Szolnok, Arad, Hajdú, Szatmár, Pest, Bars vármegyére 1—1. A város vonzási területe természetesen elsősorban a megye területére terjedt ki, ami talán azzal is indokolható, hogy a török hódoltság egész ideje alatt fennmaradt, legnépesebb helység viszonyai leghamarabb konszolidálódtak, és családi kapcsolatok kötésére (ezek a betelepülés valószínű leggyakoribb okai) is a legalkalmasabbnak bizonyultak. Lehetetlen itt észre nem venni, hogy a beszivárgás jelentős része olyan községekből történt, amelyeket kevésbé érintett a nagyarányú idegenbetelepítés (köztük első helyen áll az ősi Doboz), vagy olyan helyekről, ahol az idegentelepítés hátrányos helyzetbe hozta az őslakosságot (Mezőberényre gondolunk). Például a török hódoltság alatt teljesen elpusztult és később idegenekkel újra telepített

[68] Végr. Panyi Jánosnéé, 1821. IV. 1.
[69] Végr. 1821. IV. 5.
[70] Végr. Hencz Ádámé, 1822. VII. 10.
[71] Végr. Szász Istváné, 1823. V. 15.
[72] Végr. Varga Szabó Istváné, 1823. VII. 25.
[73] Végr. Czirok Kataliné, 1824. IX. 5.
[74] Végr. Csikós Molnár Istvánnéé, 1824. XII. 18.
[75] Végr. Szabó Józsefé, 1825. III. 25.
[76] Végr. Nagybajuszú Nagy Istvánnéé, 1826. X. 22.
[77] Végr. Fekete Potsai Istvánnéé, 1827. VII. 25.
[78] L. 29. jegyzet.
[79] Végr. 1828. I. 5.
[80] Végr. Szentesi Mihályé, 1829. V. 19.
[81] Végr. Fekecs Jánosé, 1829. VI. 11.
[82] Végr. Kopasz Püski Andrásé, 1830. I. 4.
[83] Végr. 1830. III. 18.
[84] Végr. 1832. I. 27.
[85] Végr. Özv. Csobor Istvánnéé, 1833. I. 18.
[86] Egyezség levél 1833. V. 5. (Békés község levéltárában).
[87] Végr. 1834. I. 29.
[88] Végr. Bodor Balog Mihályé, 1835. IV. 11.
[89] Végr. Bányai Ferencné Remeczki Ilonáé, 1838. V. 16.
[90] Végr. 1838. VII. 31.
[91] Papp zsolt., 1849—52.

szomszédos Csanád vármegye egyáltalán nincsen képviselve a települők között. Különösen kitűnik Mezőberény (adataink szerint 15 személy viseli a Berényi nevet) és Doboz, melynek nevét 10 család viseli, Tarcsa (Köröstarcsa) 2, Vésztő, Gyoma, Csaba (Békéscsaba), Gyula, Orosháza, Ladány (Körösladány), Szeghalom és Endrőd pedig 1—1 családnak adott nevet. Soron következik a szomszédos Bihar vármegye, melynek 7 helységéből 11-en települtek. A többi vármegye szórványosan adott településeket, ennek mértéke azonban nem haladja meg a népmozgalom általános mértékét, különösen ha figyelembe vesszük a hódoltság teremtette viszonyok likvidálása során jelentkezett mozgást.

A községnevek viselését 59 levéltári adatunk bizonyítja, és történeti vonatkozásban az ad nekik érdekességet, hogy ma már egyáltalán nem használatosak. Kiemelkedik közülük az a három, amely a nevek keletkezésére vonatkozólag tájékoztat. Ezekben olvassuk: „... 1 *or* Az én első feleségem volt Néhai Német Susánna, kivel 33 esztendeig éltem s vagynak tőle életben 7 gyermekeim, u.m.: András, János, Ferenc, Judit Fürtös Andrásné, Mária Kulik Istvánné, Gyömrőnn Susánna Tót Andrásné, Gyömrőnn és Juliánna Békési Varga János Hites társa ... ... Az édes Atyámról maradt rám egy ház melyet Gyömrőn 350 fkon eladván, s az árát ide Békésre hozván, azon vettem itten egy házat ...,[92]

„... Én ezen városba Berény Helységből jöttem lakni ennek előtte 9 esztendőkkel ..."[93]

„Vagyonaimat egy Jobbágyi ház, egy fertály telek úrbéri föld, két ló és tsekély házbeli eszközök teszik, melyek mind ősi eredetűek ollyformán, hogy Néhai Nagy István Mezőberényi volt lakos édes Atyámról reám maradt ...[94].

Az idézetek szövege minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy a név előtt álló, nagy kezdőbetűvel írott, helységnévből képzett „melléknév" az illető helységből való származást, az onnanvaló beköltözést jelenti. Ugyancsak ennek szolgál bizonyítékául, hogy Kún György, Péntek János végrendeletében „Tartsán lakó" megjelölést visel,[95] aminek jelentéséhez szó sem férhet, mert ez kifejezetten helyhatározó olyan formában, ahogy azt névül sehol sem használják.

Liszkai András Portio Szedő keze alá Bizatott Laistrom 82. tétele alatt Berényi Molnár János, 89. tétele alatt pedig Csabai Lófai János nevét találjuk bejegyezve.[96] A lajstrom véglapján a lerovások között ezt a bejegyzést találjuk: „Szub 82^{0} Berényi Lakoss Molnár Jánosnál, mivel Berényben is Portiora felvétetett, a szöllője itt relaxáltatik. Sub 89 Csabai Lófai János".

A felsorolt nevek között találunk[97] 3 Zsiresi és 8 Gellai ragadványnevűt. Zsires és Gerla[98] a török hódoltság idején elpusztult faluk. Fennmaradtak azonban mint határnevek és éppen ezért ki kellett emelni őket a névadó községek közül. Legrégibb adatunk 1803-ból maradt használatukról, és amennyiben keletkezésük ideje sem sokkal régibb, kapcsolatukat csak az utóbbiakkal tekinthetjük hitelesen megállapíthatóknak. Ebben az esetben pedig a névadó

[92] Végr. Gyömrei Kováts Ferencé, 1832. I. 27.
[93] Végr. Berényi Nagy Ferencé, 1834. I. 29.
[94] Végr. Berényi Nagy Ferencé, 1836. VIII. 24.
[95] Végr. Péntek Jánosé, 1804. IX. 9.
[96] Lásd az 54. jegyzetet.
[97] Lásd az 55, 56, 58, 61, 63, 66, 68 és 85. jegyzeteket.
[98] Karácsonyi János: Békés vármegye története I, 15 és 32.

határrésznevekhez kell számítanunk a 2 Gyepi előnevűvel,[99] kikkel összesen 13 levéltári adatunk van arra, hogy megkülönböztető ragadványneveket a határrészek is adtak.

b) Magának Békés városnak a nevéből alkotott melléknév is 6 esetben szerepel a gyűjtött ragadványnevek között;[100] sem szükségét, sem megkülönböztető szerepét rekonstruálni nem tudjuk. De annál jobban megértjük ezt azokban az esetekben, mikor a város valamelyik részének nevéből alkotott ragadványnevekkel találkozunk. A városnak 5 kerülete volt: I. Malomvég, II. Bánhida, III. Ibrány, IV. Hatház és V. Újváros; később csatlakozott hozzájuk a tanyavilág két kerülete. Valamennyi adott ragadványnevet. Malomvég kétszer,[101], Bánhida hétszer,[102] Ibrány ötször,[103] Hatház négyszer[104] és Újváros háromszor[105] szerepel. De van a városnak egy természetes határokkal jól elkülönült része, melyet a Fehér- és Feketekörös határol kétfelől, egyetlen utcából áll, és telkei mindkét oldalon lenyúlnak a két Körösig, régi néven a Zug, később Zug-utca, ma Szánthó Albert-utca. Ennek zártságát mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy a nevéből alkotott „Zugi" ragadványnévvel feltárt adataink között hat esetben találkozunk.[106] Mivel a reá vonatkozó legfiatalabb adatunk 1807-ből való, később pedig egészen megszűnik a név használata, ebből talán arra következtethetünk, hogy ez a zárt terület régente nem tartozott a város egyik közigazgatási kerületéhez sem, hanem önálló városrész volt.

Bizonyító ereje folytán nem érdektelen rámutatni arra, hogy az idegen helységnevek nevéből alakult ragadványnevek viselői között mennyi olyan családnévvel találkozunk, amely Békésen nem volt honos, és vagy ezzel, vagy idegen hangzásával előnév nélkül is magára vonná a figyelmet. (Az 1720. évi összeírásokban idegen hangzású nevek is akadnak, ezek azonban a helyi hatóságok felvétele alapján dolgozó idegen — és így a nevekkel nem ismerős — tisztviselők elírásai. Ilyenek: Hanisár, Hanczár helyett; Kőkencsy, Kökényesy (kétszer) helyett; Brizdó a ma is élő Birizdó helyett. (Ilyenek: Csabai Lófai János,[107] Gyulai Szintyés Illésné, Ványai Szitás András,[108] Orosházi Menczdor (Menczdorf helyett) János,[109] Dobozi Butsai Jánosné,[110] Köbölkúti Fülep Istvánné.[111]

II. Kettős vezetéknevek

A személyazonosság megállapításának ma is legtermészetesebb módja az anya nevének megadása; a hagyatéki, telekkönyvi és egyéb vagyonjogi ügyekben eljáró hatóságok pedig a nős férfi neve után mindig odateszik:

[99] Lásd az 54. és 63. jegyzeteket.
[100] Lásd az 52., 74., 80. és 81. jegyzeteket.
[101] Lásd a 88. jegyzetet.
[102] Lásd a 11. és 39. jegyzeteket.
[103] Lásd a 9., 11., 39. és 41. jegyzeteket.
[104] Lásd a 63. és 88. jegyzeteket.
[105] Curr. 1807.
[106] Lásd az 54., 57., 61. és 63. jegyzeteket.
[107] Lásd az 54. jegyzetet.
[108] Lásd a 61. jegyzetet.
[109] Lásd a 63. jegyzetet.
[110] Lásd a 71. jegyzetet.
[111] Lásd a 78. jegyzetet.

„nős X. Y-nal". Szemmelláthatóa a kettős vezetéknevek gyakoriságából, hogy ennek megkülönböztetésére szolgáló célszerűségét már másfél századdal ezelőtt felismerték, és nemcsak alkalmilag és a magánéletben, hanem állandóan és hivatalosan is éltek vele. A magánéletben használtak tekintetében a kutató kénytelen beérni azokkal a hagyományokon alapuló felvilágosításokkal, amelyek ha nem is éppen kétségesek, de pontatlanok, mint maga az emlékezet. Az okiratokban való szereplés azonban kétségtelen bizonyítéka az elmúlt időkben való használatnak.

Valamennyi adatunkat (nagy számukra való tekintettel) nem sorolhatjuk fel, mégis bemutatásul közöljük a következőket: Nagy László Panna,[112] Kovács Szabó János,[113] Pap Szűcs István,[114] Bajkor Kováts Istvánné,[115] Öreg Polgári Szabó Istvánné,[116] Bak Szabó Erzsébet, Sas Balog János,[117] Gábor Domokos István,[118] Gellén Nagy István, Ser Kis Pap András, Tar Kovács István, Balog Beretzki János, Veres Kocsis András, Sas Szabó István, Sas Balog János, Balog Varga Péter,[119] Pap Gergely István, Ser Kis István, Ofra Szabó István,[120] Bajkor Kovács István,[121] Sas Balog János, Kis L. Szabó János, Hégely Vas István, Varga Balog Ferenc, Salamon Szabó András, Matyi Szabó János, Győri Nagy István, Túri Fábján János,[122] Török Nagy Mihály,[123] Hégely Nagy István,[124] Varga Szabó István,[125] Túri Fábján János,[126] Hagyó Kovács Andrásné,[127] Bányai Varga Katalin,[128] Győri Nagy István,[129] Gábor Domokos István,[130] Gábor Domokos Istvánné,[131] Matyi Szabó Ferenc,[132] Potsai Szabó Istvánné,[133] Sas Szabó András[134], Kis Katalin, Kis L. Szabó János elmaradott özvegye,[135] Özv. Kún Domokos Istvánné,[136] Bak Szabó Sándor,[137] Nyárfádi Kováts Sára,[138] Ser Kis István,[139] Nagy Miklós János,[140] Minya

[112] Végr. Duzs Jánosé, 1742. III. 11.
[113] Végr. Kocsord Andrásnéé, 1774. I. 11.
[114] Végr. Harangozó Jánosé, 1799. III. 11.
[115] Usz. Tanúvallomás 1801. VI. 1.
[116] Végr. 1801. IV. 1.
[117] Végr. Ser Kis János özvegyéé, 1802. XII. 16.
[118] Végr. 1803. I. 20.
[119] L. A. 1803. 12, 39, 92, 369, 517, 634, 702, 715. tételek.
[120] Curr. 1804.
[121] Végr. Barna Mihályé, 1805. VI. 15.
[122] Curr. 1807.
[123] Végr. Domokos Istvánnéé, 1808. V. 1.
[124] Végr. 1812. III. 14.
[125] Végr. 1814. XI. 25.
[126] Végr. 1818. III. 26.
[127] Végr. Özv. Varga Istvánnéé, 1818. XI. 18.
[128] Végr. 1820. VII. 28.
[129] Végr. 1821. II. 9.
[130] Végr. 1823. III. 25.
[131] Végr. 1823. V. 7.
[132] Végr. 1823. V. 23.
[133] Végr. 1823. VI. 20.
[134] Végr. 1824. III. 1.
[135] Végr. 1825. I. 10.
[136] Végr. 1825. IV. 11.
[137] Végr. Jámbor Sáráé, 1827. VII. 1.
[138] Végr. 1827. VIII. 8.
[139] Végr. 1828. IX. 11.
[140] Végr. 1832. VI. 5.

Kováts Mihály[141] Kéki Hajdú István,[142] Dants Veres Jánosné,[143] Hídvégi Kováts Erzsébet,[144] Tar Kováts István,[145] Veres Varga István,[146] Tót Bálint István,[147] Barna VasJános,[148] Ser Kis Sándor,[149] Erdős Szegedi Pál,[150] Ser Kis János,[151] Kozma Szabó Ferencné,[152] Bondár Kovács Mihályné,[153] Nagy Kovács András,[154] Kis László Szabó Gábor,[155] Nagy Gáspár Mihály,[156] Ofra Szabó János,[157] Bene Hidvégi Imre (Bene Zsuzsánna volt az első felesége),[158] Kis Deme Mihály (Deme Zsuzsa volt az első felesége!), Fekecs Szabó Sámuel (Fekecs Zsuzsánna volt a felesége; egyetlen leány volt és az ura a birtok miatt vette fel a Fekecs nevet),[159]Csók Varga Ferenc (Csók Sára volt a nagyanyja Mezőberényből), Matyi Szabó,[160] Ser Kis-ek (egyik nagyanyjuk Ser Katalin volt), Álló Kocsor Péter (Háló Katalin volt a felesége és ebből torzult az Álló ragadványnév), Géró Nagy Sándor (Géró leány volt a nagyanyja), Veres Varga Gábor (apja kapta a nevet feleségéről, aki Veres Rebeka volt), Sas Balog Gábor (Sas volt az apai és Balog az anyai név!), Kocsor Kovács Sándor (Kocsor Zsuzsa volt a felesége).[161]

A fentebb felsorolt jó néhány kettős vezetéknév — mint már említettük — csak kis része a gyűjtött anyagnak, nem is szólva arról, hogy a rövidítésekkel leírt (vagy csak az előnév kezdőbetűjével jelölt) kettős vezetéknevet rengeteget találunk, melyek valamennyien ide is tartoznak.

A nevek keletkezésének bizonyítékait az alábbi, okiratokból vett idézetekben adjuk:

„. . . Hogy ő Néki Két férjei voltak, az első Szabó Gergely . . . Másodszor Férjhez menvén Polgári Jánoshoz . . . ".[162]

[141] Végr. Beretzki Máriáé, 1833. VII. 15.
[142] Végr. 1834. IV. 13.
[143] Végr. 1835. XII. 12.
[144] Végr. 1836. IX. 5.
[145] Végr. 1838. V. 4.
[146] Adófők. 1856. 588. tétel, 2719 oldal.
[147] Adófők. 1858/59, 359/217. tétel, 205. oldal.
[148] Adófők. 1858/59. 361/219 tétel, 206. oldal.
[149] Adófők. 1858/59. 489/319. tétel, 270. oldal.
[150] Adófők. 1858. 2177. tétel, 1568. oldal.
[151] Adófők. 1858. 2625. tétel, 1718. oldal.
[152] Adófők. 1858. 2697. tétel, 1742. oldal.
[153] Adófők. 1858. 2788. tétel, 1773. oldal.
[154] Adófők. 1858. 2804. tétel, 1778. oldal.
[155] Tj. 357.
[156] Tj. 5146.
[157] Kriza János közli a Magyar Nyelvőr 1897. évi XXVI. kötetének 46. lapján homoródszentmártoni családnevek között az Ofrát is, az oláhból elszékelyesedett nevek között.
[158] Bene Vilmos bejegyezve Adófők. 1858. 4019. tétel, 2728. oldal; Bene János bejegyezve Adófők. 1858/59. 393/243. tétel, 222. oldal. Az első Vilmos neve miatt kétségtelenül beszármazott!
[159] Végh István a Magyar Nyelvőr 1897. évi XXVI. kötete 526. lapján említi a Fekecs családot Garamlökről (Bars m.). Talán nem véletlen, hogy két olyan újabban fellépő családot találunk, melyeknek neve a barsi Garamlökön is előfordul!
[160] Matyi Szabó Ferenc Papp zsolt. 1849—52.
[161] A felsoroltak Ofra Szabó-tól kezdve ma is élő személyek, kiknek származási adatait részben maguktól, részben fent említett felvilágosítóimtól tudom. Egyes nevek után zárójelbe tettem a név keletkezésének okát, és egyes helyeken jegyzetben hivatkoztam az irodalmi kapcsolatokra.
[162] Öreg Polgári Szabó Jánosné végrendelete, 1801. IV. 1.

„. . . 1*szor* Lévén nekem két feleségeim, az elsőtől úgymint Hégely Ilonától . . . ".[163]

„. . . 1*o*. Első feleségül Turi Jánosnak Zsuzsánna nevű leányát vévén el (kiről neveztetem Turi Fábján Jánosnak) az Ipamhoz mentem lakni oly feltétellel, hogy őket holtuk napjáig fogom tartani. Volt az Ipamnak egy Háza, melyben most is lakom és egy Fertály Földje, de egyebe semmije sem volt. Az egy Fertály földtől való szolgálatot is megúnván, azt én reám iratta . . . ".[164]

„. . . Voltak nekem két feleségeim, első volt Gábor Ilona, kivel házassági életben töltöttem 16 Esztendőket s vagynak tőlle most is életben 3 Férjfi és egy Leány gyermekeim úm.: István (aki a feleségéről Kún Domokos Istvánnak neveztetik) . . . ".[165]

„. . . Ezen ház, vagyis inkább ennek fundusa a Néhai Nagy Atyámról Győri Ferencről álló, mely fundusonn lévő régi házat az Édes Atyám Néhai Kis László vette meg a Nagy Atyámtól . . . Néhai Férjemnek Szabó Jánosnak is . . . ".[166]

„. . . Az én első feleségem volt néhai Nagy Sára . . . ".[167]

„. . . Az én első feleségem volt, mint már említém, Kéki Anna . . . ".[168]

Az idézetek tanúsága, nemkülönben az összetett nevek mai viselőinek és felvilágosítóimnak állítása szerint ez összetett vezetéknevek úgy keletkeztek, hogy a férj felvette felesége családi nevét és azt vagy a magáé előtt, vagy után viselte. Vannak az idézetek között olyanok is, amelyek valósággal a fiúsítás eseteit példázzák, ezeket azonban nem a törvény szabályozta, hanem a józan népszokás, a használat szentesítette.[169]

Összefoglalva az elmondottak lényegét, megállapítható, hogy a békési magyarok igen sokan viseltek kettős, illetve összetett vezetékneveket a XVIII. század közepétől napjainkig, amikor is már túlnyomórészt vagy az első, vagy a második névnek csak a nagy kezdőbetűjét írják a név elé, illetve után. Jellegük szerint két főcsoportba oszthatjuk ezeket: a ragadványnevek és a kettős (összetett) családi nevek csoportjába. Az első csoportba tartozók keletkezésük tekintetében négy jellegzetes csoportra különülnek: a foglalkozást jelentők, a jellegzetes (testi- és lelki-) fogyatkozást jelentők, a gúnyolódás és néphumor megnyilatkozását jelentők és a valahonnan való beköltözést, illetőleg valahol lakást jelentők csoportjára. A kettős, illetőleg összetett vezetéknevek valamennyien a feleség családi nevének felvétele által keletkeztek, de találkozunk közöttük a néphasználat folytán keletkezett fiúsítás eseteivel is. A hivatalos írások sokféleségéből merített levéltári adataink arról tanúskodnak, hogy a hatóságok is elismerték ezt a népszokáson alapuló névhasználatot. Az, hogy adataink nagy része végrendeletekből és kurrensekből származik, arra mutat, hogy a kétségtelen személyazonosságra vagyonjogi és igazságszolgáltatási ügyekben volt a legnagyobb szükség.

[163] Hégely Nagy István végrendelete, 1812. III. 14.
[164] Túri Fábján János végrendelete, 1818. III. 26.
[165] Gábor Domokos István végrendelete, 1823. III. 25.
[166] Kis L. Szabó János özvegye Kis Katalin végrendelete, 1825. I. 10.
[167] Nagy Miklós János végrendelete, 1832. VI. 5.
[168] Kéki Hajdú István végrendelete, 1834. IV. 13.
[169] Lásd 164. jegyzetet.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a családi nevek településföldrajzi és településtörténeti jelentőségét sem, amely legtöbb haszonnal éppen a kutatásaink időhatárát jelentő XVIII. század második és XIX. század első felére vet derengő világosságot.

BANNER BENEDEK

BEITRÄGE ZUR ENTSTEHUNG DER DOPPELTEN FAMILIENNAMEN

Der Verfasser behandelt die Frage der Entstehung der doppelten Familiennamen der Stadt Békés in Südostungarn. Der Zuname als Ergänzung zum Familiennamen wird nur durch einen dem Familiennamen vorn oder hinten angehängten Buchstaben angedeutet, zum Beispiel K. Szabó, B. Szabó, T. Veres oder Kis B. Der Jugend ist die Bedeutung des betreffenden Buchstaben nicht mehr bekannt, hingegen sind die Alten nicht nur über diese Bedeutung im klaren, sondern können sogar seine Entstehungsgeschichte erzählen. Der Verfasser ging davon aus, daß die mündliche Überlieferung allein nicht ausreicht, den ursprünglichen Sinn der Zunamen exakt zu ergründen, sondern man muß der eigentlichen Bedeutung dieser Zunamen auf Grund von Urkunden und ähnlichen Belegen nachgehen. Dieses Vorhaben ist nicht erfolglos geblieben und er vermochte einige Namen auf diese Weise tatsächlich aufzuklären. Trotzdem entzieht der Großteil der Zunamen dieser Untersuchungsmethode und es bleibt uns nichts übrig, als die Klärung dieser Namen durch die Heranziehung analoger Fälle bzw. mit Hilfe von Voraussetzungen zu versuchen.

In den Namenlisten aus 1720 erscheinen 150 Familiennamen in der Stadt Békés, darunter jedoch kein einziger Doppelname. Zu Beginn des 19. Jahrhunderts treten jedoch diese Doppelnamen so massenhaft auf, daß man gezwungen ist, eine vorangegangene Entwicklung von mehreren Jahrzehnten anzunehmen. Dementsprechend dürfen wir das Aufkommen des Gebrauchs von Doppelnamen um die Mitte des 18. Jahrhunderts wahrscheinlich machen. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts kommen die Doppelformen wieder aus der Mode: somit würde ihr Gebrauch ungefähr 150 Jahre umfaßt haben. Ihre Blütezeit liegt in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Der Verfasser gliedert die Zunamen (I.) im weiteren in 4 Gruppen: 1. Berufsnamen, 2. Bezeichnungen nach charakteristischen körperlichen oder seelischen Gebrechen, Eigenschaften bzw. 3. Spitznamen, 4/a. Bezeichnungen nach den Herkunftsorten und 4/b. Bezeichnungen nach dem Wohnort innerhalb der Stadt bzw. der Gemarkung.

Jener Typus der doppelten Familiennamen (II.), der den Namen des Mannes mit jenem seiner Frau verbindet, war zu Beginn des vorigen Jahrhunderts ebenfalls sehr verbreitet. Er wurde nicht nur gelegentlich und im Privatleben, sondern auch ständig und offiziell verwendet. Obwohl sich der Forscher auch bei der Untersuchung dieses Typus manchmal mit den überlieferten Erklärungen abfinden muß, bieten die Urkunden in dieser Hinsicht weit mehr Anhaltspunkte, als bei Typus I.

Die einschlägigen Belege stammen meist aus Testamenten und Steckbriefen. Dieser Umstand läßt darauf schließen, dass der einwandfreie Ausweis der Person vor allem in Angelegenheiten des Eigentumsrechtes und des Gerichtswesens von nöten war.

К ОФОРМЛЕНИЮ ДВОЙНЫХ ФАМИЛИЙ

Резюме

Автором обсужден вопрос об оформлении двойных фамилий города Бекеша в юго-восточной Венгрии. Прозвище в качестве дополнения к фамилии обозначается лишь буквой поставленной перед фамилией или же после нее, как напр.: *К. Сабо, Б. Сабо, Т. Вереш* или же *Киш Б.* Для молодого поколения даже и значение данной буквы неизвестно, но более старые люди не только знают значения букв, но и сумеют объяснить анекдот, связанный с данным прозвищем. Автор исходит из того предположения, что одна устная традиция нехватает для выяснения исходного значения прозвищ, но необходимо совершить исследования по исходному значению (смыслу) фамилий на основе письменных документов и других подобных материалов. Этот метод оказался успешным и дей-

ствительно автору удалось установить значение различных прозвищ. Однако много прозвищ, может быть, большинство прозвищ, нельзя выяснить этим методом исследования, и, таким образом, единственным путем является объяснение прозвищ при помощи аналогии, с привлечением аналогичных случаев и с гипотезами.

Регестр города Бекеша из 1720 года содержит 150 фамилий, но здесь находится ни одна двойная фамилия. Двойные фамилии в начале 19. века появляются в таком количестве, что здесь необходимо предполагать развитие в течение нескольких десятилетий. В согласии с этим обычай применения двойных фамилий начинается вероятно в середине 18. века. Мода двойных фамилий к концу 19. века вновь изменяется: двойные фамилии больше не употребляются, то есть, продолжительность жизни этого обычая охватывает примерно 150 лет. Период расцвета его был в первой половине 19. века.

В дальнейшем прозвища автором разбыты на четыре группы: 1. прозвища по занятию, 2. обозначение на основе характерных телесных или же душевных особенностей или же недостатков, 3. иронические прозвища; 4/а. прозвища по месту прихода данного лица и 4/б. Прозвища по месту пребывания в пределах города или же другого населенного пункта.

Тот тип двойных фамилий (II.) где к фамилии мужа добавляется фамилия жены, являлось таким же образом весьма распространенным в начале прошлого века. Они применялись не только случайно и в частной жизни, но и постоянно и даже официально. Несмотря на то, что исследования в этой области ограничились в пределах преданных объяснений, официальные документы дают гораздо больше точек опоры, чем в I. группе.

Доказательства взяты более всего из циркуляров и завещаний. На основе этого обстоятельства следует нам выводить, что безупречная идентификация данного лица являлась необходимой прежде всего в делах юридических и права собственности.

Rigmusmondó és versíró kubikosok

A magyar kubikosság kialakulása arra az időszakra esik, amikor országszerte elterjedt az új stílusú magyar népdal, ugrásszerűen megnőtt az írás és a nyomtatás jelentősége, egyre több népi tehetség bukkant fel, és virágkorát élte a kispolgári-parasztpolgári magyar nóta is.[1] A hagyományos szóbeli költészet az iskola, a sajtó, később pedig a rádió és a film hatására fokozatos átmenetekkel közeledett az írásbeliséghez. A kubikosság esetében az írásbeliség nagyobb szerepe és a munkásmozgalomba való bekapcsolódás is gyorsította e folyamatot.

A nép tömegeiből kiemelkedő jó előadók, tehetséges alkotók közül kétségkívül a vásári énekesek, énekes koldusok,[2] vándor históriások[3] és a népi hírversírók[4] képviselték a hagyományos típust, mert az anyagi haszon keresése, valamint az élőszóbeli előadás vagy a dallam ezer és ezer szállal kötötte őket a korábbi formákhoz. De a közösségből való kiemelkedésnek, a dallam és a szöveg elválásának, a népi *olvasmány* megszületésének volt más, fejlettebb útja is: rigmusmondó, vőfélykedő, különféle köszöntőket és búcsúztatókat rögtönző egyének több-kevesebb irodalmi hatásra *népi költőkké* is válhattak, különösen az iskolázott, katonaviselt, ország-világjárt emberek, mint amilyenek voltak a kubikosköltők is.[5]

[1] Összefoglalja Kodály Zoltán: *A magyar népzene.* A példatárt szerkesztette Vargyas Lajos. 3. kiad. Bp. 1952. 6—8. l. és Szabolcsi Bence: *Népzene és történelem.* Tanulmányok. Bp. 1954. 41—45. l. Míg a folkloristák a hagyomány szívósságát, a szociográfusok a gyors átalakulást hangsúlyozzák: „A népdal a nehéz időkben már egészen elnémult, az a régi népdal, melynek költői ismeretlenek, melyeket igazán a nép géniusza teremtett" írja Szeberényi Lajos Zsigmond: *Parasztok a világháború után* [H. n. 1929. 49. p.] c. könyvében.

[2] Vö. Fejérváry József: *Az utolsó magyar vándorlantos. Vásárhelyi Szó* 1956. 4. sz. 21—23. l.; Réthy Lajos: *Vak Laczi a marosvásárhelyi Homér. Magyar Sajtó* XI. [1865], 20. sz. 84. l. és Sztripszky Hiador: *Igricek — énekes koldusok. Ethn.* XIX. [1908], 345—351. l.

[3] Takács Lajos: *Históriások históriák.* Bp. 1958. A Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára. 127 l.

[4] Takács L.: *Népi verselők, hírversírók. Ethn.* LXII. [1951], 1—49. l.

[5] Vö. Bereti János: *Jakab Ferencz, a földműves költő.* [Abafi] *Figyelő* IX. [1880], 143—148. l.; Faragó József: *Egy szabófalvi csángó költő.* Utunk XI. [1956], 48. sz. 4. l.; Gergely Lajos: *Egy székely népköltő* [Szabó] *Magyarország Képekben* 1868. II. köt. 84—85. l.; Márki Sándor: *Egy parasztköltő.* [Abafi] *Figyelő* II. [1877], 211—214. l.; *Mint én, földműves költő . . .* Szemelvények Gózon István parasztverselő elbeszélő költeményeiből. Nagy Czirok László gyűjtéséből összeállította és bevezetővel ellátta Janó Ákos. [Bp. 1959.] 132. l.; Tömörkény István: *Föliratos agyagedények a szegedvárosi múzeumból.* NÉ XIII. [1912], 197—207. l. A különben tájékozott Szeberényi L. Zs. i. h. így ír: „Egyes országoknak vannak parasztköltői, kik megmaradtak az eke szarvánál s amellett gondolataikat papirosra teszik, elég ügyesen tudnak írni s költeményeiket nemcsak a nép, hanem a többi osztályok is olvassák. Nálunk még nem volt ilyen jelenség s ha lett is volna, hamar felemelték volna az urak közé."

A paraszti és kubikos származású tehetségek költői megnyilatkozási formáit lényegében azok a társadalmi különbségek szabták meg, amelyek e kétféle típus között fennállottak: a különféle énekesek, históriások és hírversírók a kubikosok körében nem találhattak volna valami jó „piacra", annál inkább a rigmusmondók és költők, az utóbbiak különösen a munkásmozgalom védőszárnyai alatt.

A kubikostömegek költészeti „szükségleteit" a korabeli népdalok, kubikosdalok, magyar nóták, mozgalmi énekek és szavalatok lényegében kielégítették, akadtak azonban közöttük is rigmusmondó, tollforgató egyéniségek, akik a néhány soros mondókától,[6] a több versszakos, bonyolultabb versformákig[7] többféle lírai műfajban is próbát tettek. Az alkotások többsége helyzetadta, rögtönzött *rigmus*[8] volt, nem került sor írásbeli rögzítésére, de a kortársak emlékezete minden nagyobb kubikos-lakta helységben megőrzött néhány sikerültebbet.[9]

A *rigmusok* többsége tulajdonképp dallamát vesztett népdal volt: egyetlen négysoros versszak, amelyben a dallam elmaradása valamivel hangsúlyosabbá tette a rímet, bizonytalanabbá viszont az ütemezést:

Nyikorog a tajicska kereke,
Fekete iszappal van az tele.
Alig birom karral és lábbal,
Cserélnék az árvacsalánnal.[10]

A rigmusok költői eszközökben éppoly szegények, mint a kubikosdalok, és közös jellemzőjük a nagyfokú realitás is.[11] A természeti környezet pl. többnyire csak a nehéz munka külső kereteként szerepel:

Szállásunk volt az ég alja,
Takarónk az ég csillaga,
Egész nap ha kubikoltunk,
Bokor alján összerogytunk.[12]

A kubikosdalok és rigmusok között nemcsak formai, hanem szoros tartalmi rokonság is van: mindkét műfaji csoportban a nehéz munka, a silány élelem, a kényelmetlen szállás, az időjárás viszontagságai és természetesen a kevéske bér szerepel az első helyen:

[6] Csatlós István mindszenti kubikos brigádvezető egy 1959. júl. 8-án elhangzott rádióriportban több ízben említette rigmusban, hogy mi kellett nekik az útra:

Ásó, lapát, tajicska,
Három kiló szalonna...

[7] Indulók, ódák és egyéb lírai műfajok. Nagy Sándor: *A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen.* I. köt. Uo., 1924. 67., 94., 97—98. l.

[8] E rigmusok a szó legszorosabb értelmében véve a szóbeliség és az írásbeliség határán állanak, és nem könnyű őket a daloktól sem elválasztani; legfőbb ismertetőjegyük a dallamnélküliség. Vö. Katona [Imre] — Simon [Zoltán] — Varga [Imre]: *A rigmusköltészet.* Tanulmányok. Bp. 1955. 179 l.

[9] A Bihar megyei *Zsadány*ból pl. négy rigmusmondó kubikosról tud Nagy Lajos: *Kubikusok története Zsadányban.* Uo. 1958. Kzt. EA. P. 116/958. passim.

[10] Tar János zsadányi kubikos közlése, l. Nagy L. i. m. 5. l.

[11] Vö. Katona Imre: *Magyar kubikosdalok.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve az 1952—53. évre. Szerk. Kardos Tibor. Bp. 1953. 358—415. l. és *uő.: Magyar kubikosdalok* — Új Hang III. [1954], 2. sz. 68—77. l.

[12] Egy Pogonyi nevű zsadányi kubikos közlése, Nagy L. i. m. 5. l.

Az öles[13] is de csúnyán becsapott bennünket!
Moccanni se tudunk, szíjja a vérünket
Mindig lehúzná a fizetségünket.[14]

A nehéz élet és az állandó létbizonytalanság nem engedi szabadjára a költői lélek szárnyalását, földközelbe húzza le, és ebből a „bűvös kör"-ből úgyszólván alig van szabadulás:

Főd kiszíjja az életünk,
Ásó töri a tenyerünk,
Lyukas ingünk lyukas gatyánk,
Az isten se gondol miránk.[15]

A kubikosköltők egyhúrú, sőt meglehetősen egyhangú lírájában legfeljebb a család iránti szeretet és aggodalom vegyít érzelmibb hangokat,[16] de még ezek a sorok is kemények, darabosak, és a kubikos alakja marad a középpontban:

Hóttfáradtan hazamegyünk,
Rí az asszony, kis gyerekünk.
Száraz kenyér vót az ebéd,
Kubikosnak biz nem elég.[17]

A kubikosköltők által írott *versek* nyomtatásban való megjelenése többnyire a véletlenen múlott: sajtóbeli hír,[18] mozgalmi visszaemlékezés,[19]

[13] A munkaszakaszt kimérő vagy a munkateljesítményt felmérő gátőr, vízmester stb. zsadányi neve.

[14] Tar Ferenc zsadányi kubikos közlése, Nagy L. i. m. 6. l.

[15] Szilágyi L. zsadányi kubikos közlése, Nagy L. i. m. 6. l.

[16] Nagy S. i. m. 97—98. lapján közli saját versét, melyben a beteg, éhező fiúcska hasztalan próbálja anyját szóra bírni:

Látom, anyám, hogy sírsz,
Könny van a szemedben.
Valami fájdalom
Lappang a szívedben?
Miért nem jön az apám,
A kenyeret hozná?
A bánatunk s könnyünk
Vele szétoszlatná!

Megered a könnye
Az édesanyámnak:
Kenyeret nem adhat
Éhbeteg fiának.
Sír, zokogva borul
A kopott asztalra:
A hű férjét messze
A kubik takarja.

[17] Szilágyi L. zsadányi kubikos közlése, Nagy L. i. m. 5—6. l.

[18] Szalai J[ózsef] bandagazda egy vállalkozóhoz írott verses levelét közli „kuriózum"-ként a tárcarovatban a *Bihar* c. nagyváradi lap 8. [1872], 24. sz. [febr. 15]; az adatot Gerébb Lászlónak és Dégh Lindának köszönöm.

Kinyílt az idő, sokan dolgoznának
Itt való emberek, ha töltést kapnának...
Tehát arra kérem tisztelt uraságát,
Ad-é a számunkra a töltésbül munkát?

Hány ember szükséges, aztat is írja még,
Hogy az emberek is tudhassák aztat még,
Mert széjjelmén a nép téglát is vetni,
Hogy és mennyit fizet, szükség azt is tudni.

Arra is megkérem, ide maga gyűjjön,
Ne pedig alkudni felügyellőt külgyőn,
Mert alkalmassabb lessz, ha maga alkudik,
A többi ember is jobban megnyugodik.

[19] Nagy S. i. m.

irodalmi pályázat[20] és kivételesen önálló kötet[21] mentett meg belőlük néhány tucatot a feledéstől. A versek kisebb része formailag fejlettebb a daloknál, rigmusoknál: a négysoros párosrímes versszak uralma megszűnik, változatosabb versformák, rím- és ritmusképletek is keletkeznek, úgyhogy a sikerültebb alkotások már irodalmi mérce alá állíthatók:

Tolom a taligám
Az utca porán.
Megszúr a tövis,
Megszúr a csalán.
Nincs jóakaróm,
Párnám s takaróm.
Sötét a múltam,
Sötét a jövőm is.[22]

A legtöbb vers költői kifejező eszközei azonban alig valamivel változatosabbak a dalokénál, rigmusokénál, sőt a dallam és az élőszóbeli előadás hiánya bizonyos formai bomlást is eredményezhet. A költemények különben tartalmilag csaknem azonosak a másik két műfajjal, első helyen áll a *panaszvers*, amelynek sötét képein alig-alig enyhít egy keveset néhány idilli részlet:

Pattog a tűz, rajta a kis bográcsa,
Sül-fől benne a birkapaprikás.
S álomra térnek szép est alkonyán,
Csibukjokból száll a füst szaporán:
Idres-bodros füstöket ereget,
És ez képez nagy, terhes fellegot.
A nádszálon nádiveréb csicsereg,
S e dal mellett lassan elszendereg.[23]

A kubikosköltőkre klasszikusainkon kívül a korabeli népdalok, magyar nóták[24] és mozgalmi dalok egyaránt hatottak; a szerzői öntudat és jog éppoly

[20] Trócsányi Zoltán: *Falusi szépírók*. Klnyomat a *Magyar Szemle* 1929. jún.—júl. számából. Bp. 1929. és *uő.*: *A magyar falu szépírói*. Klnyomat az *Új Barázda* 1929. húsvéti számából. Bp. 1929. Ez utóbbiban említi [2. l.], hogy a beküldött elbeszélések közt szerepel a „... kubikosok viszálykodása a vállalkozó mérnökkel".

[21] Petró László, *Lelkem virágai*. Jászárokszállás. 1930. A fiatal kubikosköltő részben a saját, részben az árokszállási *Munkáskör* költségén adta ki lírai verseit, melyek a természet, a szerelem, a barátság, a szülők és a gyermekek iránti szeretet, a hazaszeretet, sőt a vallásosság húrjait is megpendítik. Az utóbbira sajátos példa „A kubikos élete" c. vers [37. l.], amelyben a költő a bérharc elvesztése miatt Isten haragját kéri a vállalkozó fejére:

No, hát egye fene az úr dolgát,
Majd megöli az ember önmagát!
Ó, hatalmas Isten, hogy nézhetsz el
Ilyen zsarnokságot, hát törüld el!

[22] Kis János kubikos Az élet mostohafiai c. elbeszélésében, közli Trócsányi Z.: *A magyar falu szépírói* 3. l.

[23] Petró L. i. m. 36—37. l. A kubikos élete c. versében.

[24] Petró L. Itt születtem c. verse [i. m. 63. l.] Petőfi, az Öreg koldus c. költeménye [i. m. 42, l.] pedig egy korabeli kubikosdal hatását árulja el.

tisztázatlan még, mint a paraszti verselőknél. A kubikosversek azonban kevésbé személyi jellegűek, az egyéni élmény mellett a közösségi dominál, de a népdalokénál magasabb fokon: bizonyos mértékig már programköltészet ez. Míg a paraszti alkotások szinte nyomtalanul tűntek el a feledés homályában, a kubikosköltészet fejlettebb fokon bekerülhetett a munkásmozgalom vérkeringésébe.[25]

Katona Imre

ЗЕМЛЕКОПЫ, СОТВОРЯЮЩИЕ И ПИШУЩИЕ НАРОДНЫЕ СТИХИ

Резюме

Автор занимался уже в нескольких очерках с общественной точки зрения переходным, этнически специфично венгерским слоем *землекопов* (1. «Барабер». Один из типов землекопов Венгрии = *Ethn.* LXVII. 13—28. p.; «Чико» (Жеребенок) помощник землекопа, который возит землю в тачке = *Ethn.* LXVIII. 109—122. p.; Вербование переходящих рабочих в капиталической Венгрии = *Ethn.* LXIX. 29—52. p.) на венгерском языке; в качестве сводки (Die ungarischen Erdarbeiter. Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht, eines tehnisch spezifischen Erwerbszweiges = *Acta Ethn.* VII. 155—218. p.) на немецком языке. И он обработал детально и песни венгерских землекопов (1. Песни венгерских землекопо=Ежегодник философского факультета университета им. Лоранта Этвёша, 1952) (53. г. Под ред. *Тибора Кардоша*. Будапешт, 1953. г.) на венгерском языке. В данном кратком очерке обработаны стихи без мелодии землекопов-стихотворцев, т. н. ригмуш'и и выпущенные в напечатанной форме стихи. Эти поэзии поставлены в очерке на их место, в рамках переходных форм международной поэзией и литературой.

Автором установлено, что в случае землекопов переход на письменность являлся более быстрым, чем у крестьян, несмотря на то, что оба слоя связаны силой устной традиции. Поэзия землекопов по ее содержанию связывается сильно и со специфичным и тяжелым образом рабочей жизни, а по ее форме она нaходится под влиянием классической литературной поэзии и народной и городской поэзии данного периода. Здесь поразительно много жалобных стихотворений, но в отличие от крестьянских стихов они гораздо сознательны; лирика землекопов поставляет собой программную поэзию, которая в позднее переравивается в поэзию рабочего движения.

REIMEVORSAGENDE UND VERSE SCHREIBENDE ERDARBEITER

Der Verfasser hat sich bereits in mehreren Abhandlungen mit den von gesellschaftlichem Gesichtspunkt einen Übergangstyp darstellenden, ethnisch spezifisch ungarischen Landarbeitern zusammenfassend beschäftigt (s. Der „Baraber." Ein Typ der Landarbeiter.—*Ethn.* LXVII. p. 13—28. Das „Fohlen". Der Karrenschieberhilfsarbeiter der Landarbeiter.—Ethn. LXVIII. p. 109—122. Werbung von Wanderarbeitern im kapitalistischen Ungarn.—Ethn. LXIX. p. 29—52. (Die ungarischen Erdarbeiter. Die ethnographische Charakteristik einer zeitweiligen Gesellschaftsschicht, eines ethnisch spezifischen Erwerbszweiges.—*Acta. Ethn.* VII p. 155—218) und hat die Erdarbeiterlieder auch eingehend bearbeitet (s. Die ungarischen Erderbeiterlieder.–Jahrbuch für die Jahre 1952–

[25] Nagy S. szerint [i. m. 67. l.] Szántó Kovács János is foglalkozott versírással, e közlését a kortársak — többek között Bodrogi János 65 éves hódmezővásárhelyi könyvtáros is — megerősítették 1950-ben. Nem véletlen, hogy az ismertebb kubikosköltők és -írók [*Csizmadia Sándor, Hunya István, Kamjén István* stb.] a mozgalom neveltjei. A mozgalmi versekkel és dalokkal külön foglalkozom.

1953 der Philosophischen Fakultät der Eötvös Loránd Universität. Red. Tibor Kardos. Bp. 1953. p. 358—415).

In dieser kurzen Studie bearbeitet der Verfasser die von den Landarbeiterdichtern geschaffenen melodielosen Gedichte, die sog. Reime die im Druck auch erschienenen Verse und fügt sie in den Rahmen der Übergangsformen ein, die ihren Platz zwischen der Volksdichtung und der Literatur einnehmen.

Der Verfasser macht die Feststellung dass der Übergang in das Schriftliche bei den Landarbeitern schneller vor sich ging als beim Bauerntum, obgleich beide von der Stärke der mündlichen Überlieferung gebunden waren. Auch ist die Landarbeiterdichtung inhaltlich stark an die eigenartige und schwere Arbeiterlebensform gebunden, der Form nach steht sie unter dem Einfluss der klassischen literarischen und der zeitgenössischen Volksdichtung, der Dichtung der Stadt. In auffallend grosser Zahl sind die Klageverse vertreten, doch sind sie den Bauerngedichten gegenüber viel bewusster, die Lyrik der Landarbeiter ist eine Programmdichtung, die sich späterhin in die Dichtung der Arbeiterbewegung hineinentwickelt.

Az Arta hídja ballada magyar változata: Kőműves Kelemenné

A Kőműves Kelemenné balladával[1] foglalkozó legfontosabb magyar irodalom (SARUDI,[2] HORGER,[3] SZEGEDY,[4] SOLYMOSSY,[5] ORTUTAY[6]) tanulmányozása közben azt tapasztaltuk, hogy a magyar tudósok előtt, akik sok sikerrel hasonlították össze a ballada magyar változatait a balkáni változatokkal, kevésbé voltak ismeretesek a görög változatok. A magyar kutatók ugyanis csupán a SCHLADEBACHtól[7] közölt öt görög változat tartalmát, továbbá KIND[8] fordítását ismerték. Az e tárgyra vonatkozó görög irodalom azonban teljesen ismeretlen maradt. A görög változatoknak ez a hiányos ismerete néhány kérdésben bizonyos hibákhoz, félreértésekhez vezetett, de ami ennél fontosabb, leszűkítette a kutatás területét.

Ha teljesen bebizonyítottnak fogadjuk el azt az álláspontot — amelyet majdnem minden magyar kutató elfogadott —, hogy az egész balkáni ciklus egy görög dalból származik, akkor az erdélyi balladát kell az eredetitől térben és időben legtávolabb esőnek tartanunk. Így tehát a magyar ballada elemeinek közvetlen összehasonlítása a görög változatok elemeivel lehetővé teszi, hogy a magyar változatok jellemző vonásait megmagyarázhassuk a görög változatok alapján és fordítva, a görög változatokét a magyar változatok segítségével, továbbá hogy ezzel az összehasonlítással tisztábban láthassuk azokat a változásokat, amelyeket az eredeti szenvedett, miközben az egyik néptől a másikhoz került, ugyanakkor megfigyelhessük azt a csodálatos és bonyolult átmenetet, amelynek folyamán egy dal állandóan új elemekkel gazdagodik, miközben más elemek eltűnnek, ismét mások pedig kifejlődnek és mialatt maga a dal kopik és „öregszik".

* * *

[1] Legutolsó kiadása: ORTUTAY Gyula: *Székely népballadák*. Bp. 1948. 61—64.

[2] SARUDI György: Kőműves Kelemenné mondája. ITK I(1899) 41—71 l., Újabb adatok a Kőműves Kelemenné balladájához. 15 (1905) 174—192, 293—316 l.

[3] HORGER Antal: *Kőműves Kelemenné* eredete Ethn. IX—X. (1902) 392—404, 440—448 l.

[4] SZEGEDY Rezső: A befalazott nő mondája a horvát—szerb népköltészetben. Ethn. XXI. (1910) 9—24 l.

[5] SOLYMOSSY Sándor: *Kőműves Kelemenné*. Ethn. XXXIV—XXXV (1923) 133—143. l.

[6] ORTUTAY i. m., 190—191 l.

[7] SCHLADEBACH, Kurt: *Die aromunische Ballade von der Arta-brücke*. Erster Jahresbericht d. Inst. f. Rumänische Sprache. Leipzig 1894, 79—121. l.

[8] KIND, Theodor: *Anthologie neugriechischer Volkslieder*. Leipzig 1861, 91—95 l. (ZAMBELIOSZ-féle változat, szöveg és verses fordítás).

A Kőműves Kelemenné balladát központi meséjének fő elemei a népdaloknak ugyanabba a ciklusába sorolják, amelybe az Arta Hídja görög változatai és a megfelelő balkáni dalok tartoznak — szerb—horvát, albán és bolgár dalok, aromun (kucovlach) változat, valószínűleg két cigány változat, román dalok és a magyar ballada a változataival.

A ballada KRIZA-féle változatának 102 sorából az 1—16 [az építmény felépítése, annak folytonos összeomlása, a mesterek elhatározása emberáldozat végrehajtására], 37—58 [a mester feleségének megérkezése, a férjével való beszélgetése] és a 73—76 [az áldozat] sorok vonatkoznak az alaptörténetre, amely a ciklus összes dalainak közös vázát képezi.

Ha a közös váz eme elemeinek előfordulási módját vizsgáljuk a magyar balladában, a következőket figyelhetjük meg:

1. A legjelentősebb eltérés az Arta Hídja görög dalhoz és a balkáni változatokhoz viszonyítva *az áldozat módjában fellelhető különbség.*

Néprajzi szempontból az áldozat módjai sokfélék lehetnek, hisz „ez a babona világszerte elterjedt."[9] Más népek, különösen a németek[10] hasonló áldozati hagyományainak szélesebb néprajzi tanulmányozása egyáltalán nem segítette az első magyar kutatókat[11] annak a fő problémának kiderítésében, hogy egy, csupán a Balkánra korlátozódó dalciklusnak[12] melyek a közös irodalmi elemei, és hogy ezekből a közös elemekből melyek az elsődlegesek az egyetlen és eredeti alaptípusban, amelyből az összes származott.

Görögországban az új építmények megszilárdításáért történő helyi szellem kiengesztelése áldozattal vagy emberáldozattal és annak különböző módjai [élő ember befalazása, emberi árnyék befalazása, testnagyság méretének vagy az emberi talpnak befalazása, az emberek vagy áldozati állatok vére stb.] képezik a szélesebb néprajzi kutatás tárgyát.[13] A fő probléma, vagyis a dal szempontjából nézve viszont az áldozat módja az összes görög

[9] POLITISZ, Nikolaosz, G.: *Ἱστορία καὶ ἐξήγησις δεισιδαιμονιῶν. Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* I. Athen 1920, 30.

[10] GRIMM, Jakob: *Deutsche Mytologie*-Göttingen. 1935. Különösen a gyerekek és gyerekkoporsó befalazása az új épületek alapzatába. 1095 l.

[11] HERMANN Antal, a Magyar Mérnök és Építész Egylet Közl. című folyóiratban, 1894, 302—308 l., közli szerb-horvát változatok fordítását is. — TIMÁR Kálmán, a legkülönbözőbb forrásokból és országokból gyűjtött számtalan adatot, Ethn. XXII. (1911/177 skk.) L. az összefoglalást: ORTUTAY i. m. 190—191 l.

[12] Újabb közleményekből tudjuk, hogy léteznek hasonló népi dalok a mordvinoknál és a grúzoknál is. Az erre vonatkozó magyar irodalmat VARGYAS Lajos, kiváló magyar kutató gyűjtötte össze. Ez a munka már készen volt, amikor megjelent VARGYAS Lajosnak a „Kutatások a népballada középkori történetében III." „A Kőműves Kelemenné eredete" c. műve. [Klny. Népr. Ért. XLI. (1959) évf.-ból.] — Lásd még: PAASONEN H.—RAVILA P.: *Mordvinische Volksdichtung.* Helsinki 1938. I. k. 36 l. (két változat). Véleményem szerint ezeknek a daloknak semmiféle kapcsolatuk nincs a balkáni ciklussal: a néprajzi alap ugyanaz, de a dalok belső szerkezete teljesen különböző.

[13] KIND, Theodor i. m. XXI. 205. — SCHMIDT, Bernhard: *Das Volksleben der Neugriechen.* Leipzig 1871. 196—199. — POLITISZ, G. Nikolaosz: *Νεοελληνικὴ μυθολογία.* 1. rész. Athén 1871. 196—199. — Uő.: *Μελέται. Αἱ παραδόσεις* I—II. Athén 1904.: I. 268—270., II. 775, 1086—1088, 1101, 1113—1114. — Uő.: *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα.* I. Athén 1920. 11, 30. KIRIAKIDISZ, P. Sztilpon: *Neugriechische Volkskunde.* Thessalonike 1936. 17. — KUKULESZ, Phaidon: *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός* I—VI. Athén 1948—1957.: I. 250.; VI. 188—189. (Itt bibliográfia is található.) L. még *Λαογραφία* VIII.(1921)21. — 10(1929) 147.

változatban az élő áldozat befalazása.[14] Ugyanez érvényes az albán változatokra is, annak ellenére, hogy néprajzi szempontból Albániában is legkülönfélébbek a szélesen elterjedt s a görögökével leginkább rokon hagyományok és hiedelmek,[15] s bennük az élő áldozat befalazása nem az egyetlen módja a „szellem kiengesztelésének". Jugoszláviában szintén megtalálhatók a legkülönfélébb és a nagyon elterjedt „szellem kiengesztelésével" kapcsolatos hagyományok,[16] habár az áldozat személyére vonatkozólag bizonyos különbségeket mutatnak. Ami pedig a szóban forgó dalok számtalan változatában az áldozat módját illeti, az áldozatot mindig elevenen falazzák be. Az aromun változatban is befalazásról van szó. A bolgár változatokban hasonlóképpen[17] — egyet kivéve, amely Szaloniki várának építéséről szól, ahol az áldozatot nem falazzák be elevenen, hanem a mesterrel együtt élve temetik el.[18] Végül a román dalokban is az élő áldozat befalazással találkozunk annak ellenére, hogy sokféle „szellem kiengesztelléssel" kapcsolatos hagyomány és hiedelem terjedt el ott is.[19]

A magyar balladában az élő áldozat befalazása helyett, amely közös eleme a görög dalnak és a balkáni változatoknak, az áldozat előzetes megölése fordul elő. A KRIZA-féle változatban az áldozatot elégetik, és *hamvát* összekeverik mésszel, s azt falazzák be. Más változatokban az áldozatot megölik, s a *vérét* keverik a mészbe. „Fogjuk meg szépen gyengén | öljük meg szép gyengén |, az ő piros vérét | keverjük mész közé".[20] Egy másik változatban is előbb megölik az áldozatot, s a csontjait falazzák be: „Fogják meg, öljék meg, keverjék mész közé |, minden apró csontját rakják kőfal közé".[21] Ismét más változatban előbb megölik az áldozatot, és aztán a holttestét falazzák be: „Fogjuk meg, öljük meg, rakjuk bé a múrba".[22] Az áldozat módjában

[14] A görög változatokról l. POLITISZ, G. Nikolaosz: *'Εκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.* Athén 1914. 89. sz. — DIETERICH, Karl: *Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen.* Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Berlin XII. (1912) 145—155, 272—291, 403—415. (E műre vonatkozólag l. POLITISZ: *Παραδόσεις.* II., 275.) — KIRIAKIDISZ, Sztilpon: *Φονὴ τῆς Κύπρου.* 1673. szám. 1913. ápr. 20. [Itt megtalálható a szerző véleménye az Arta Hídja dal és az Akritasz-ciklus kapcsolatáról] — *Λαογραφία* IV. (1912—13) 312—315. — Az 1914 után közölt változatokról l.: BAUD—BOVY, Samuel: *La chanson populaire grecque du Dodécanese.* I. Paris 1936. (Collection de l'Institut Neo-Hellenique III.) 128—177., ahol a dal kisázsiai származásáról is szó van. — L. ugyanezt a véleményt DAWKINS, R. M.; *Τραγούδια τῶν Δωδεκανήσων. Λαογραφία* XIII (1950) 34—35. [ahol még egy dodekanézoszi változat olvasható.] Azokat a változatokat, amelyek a fenti bibliográfiában nem szerepelnek, mindig külön megemlítem. Az erről a témáról szóló újabb bibliográfiát l. MEGASZ, G. A.: *Βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας τῶν ἐτῶν 1939—1949. 'Επετ. Λαογραφικοῦ 'Αρχείου (Ακαδημία 'Αθηνῶν* V.) 1945—49) 157—266.

[15] L. különösen KIND i. m. és POLITISZ: *Παραδόσεις* II. 1053, 1087, 1101. — HAHN, E. Johannes: *Albanesische Studien.* I—III. Wien 1853. I. 160—164., III. 117.

[16] KRAUSS, F. S.: *Das Bauopfer bei den Südslaven.* Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. XVII. (1887) 16—24.

[17] Alapvető munka: ARNAUTOV, M.: *Bolgár néprajzi vázlatok.* 24 kötet. Szófia 1920. (bolgár nyelven: *Vgradena nevesta*) 246—528. A reá vonatkozó irodalmat l.: KIRIAKIDISZ, Szt.: *Λαογραφία* VIII. (1921) 262—5. — Uő.: *Λαογραφία* XI. (1934) 277.

[18] ROSEN, G.: *Bulgarische Volksdichtungen.* Leipzig 1879. 208. — SCHLADEBACH i. m. 105.

[19] Az emberi árnyék méretének befalazásával és az ilyen méretek árusításával — Romániában — kapcsolatos adatokat l. SCHULLER, K. Johann: *Kloster Argisch, eine rumänische Volkssage.* Hermannstadt 1858. 3, 7.

[20] ORTUTAY Gyula: *Magyar Népköltészet.* II. *Népballadák.* Bp. 1955. 11.

[21] Uo. 13.

[22] HORGER i. m. 398—399.

található különbség alapján a magyar változatokat három csoportra oszthatjuk: égetés—hamu, gyilkolás—vér vagy csont, élő vagy holt áldozat—befalazás. Ez a csoportosítás azonban teljesen önkényes és vázlatos.

Mindenek előtt meg kell jegyeznünk, hogy a KRIZA-féle változatban is, miután az áldozat elégett (73—74. sorok), a 93—94. sorban az apa így szól a gyerekéhez: „Mönj el fiam, mönj el, magoss Déva várra | ott van a te anyád, kőfalba van rakva". S még világosabban válaszol az anyai hang, amikor a gyerek a várba megy, hogy megkeresse anyját: „Nem szólhatok fiam, mert a kőfal szoritt, | erőss kövi közé vagyok berakva itt" (99—100. sor). Hasonlóképpen meg kell jegyeznünk, hogy más változatokban is, ahol szintén az áldozat előzetes megöléséről van szó, újból megtalálható valamiképpen a háttérben az élő áldozat befalazása. Más változatok világosan befalazásról beszélnek: „Mikor térdig rakták, csak tréfán vette; | mikor övig rakták, bolondságra vette; | mikor csecsig rakták, ő valóra vette". (SZABÓ SZ.: *Magyar népköltészeti gyűjtemény* I. Bp. 1872. 174. l.[23]) És „Mëkfokták, falaszták két lábát êsüöbe, | tégla, téglára ment, övig befalaszták". (HORGER-féle töredékes változat, 445. l.)[24] Megállapíthatjuk tehát, hogy ott is, ahol az élő áldozat befalazásától eltérőleg gyilkosságfajtákról van szó, ezek az egymástól eltérő módok még ugyanabban a változatban is összekeveredtek, úgyhogy az élő áldozat befalazásának eleme nem tűnik el, hanem mindenütt, minden változatban megmarad hol világosan, hol pedig összekeveredve, valahol a háttérben. Sőt még az a változat is, amelyben az áldozatot meg kell gyilkolni, hogy csontjait befalazzák, bizonyos rész után prózában folytatódik, s ebben a prózai szövegben elevenen befalazottnak fordul elő az áldozat.

Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miképpen és miért szivárogtak be, sőt jutottak túlsúlyba a magyar balladában más áldozati elemek, Solymossy (133. l.), aki észrevette és megemlítette ezt az ellentmondást, azt állította, hogy a más (az élve befalazástól eltérő) módok régebbi eredetű elemre mutatnak, s megfelelnek az erdélyi magyarok s általában a magyar nép ezzel kapcsolatos hiedelmeinek és hagyományainak, amelyek rokonok a nyugati népek megfelelő hiedelmeivel, ellentétben az élő áldozat befalazással, amely balkáni eredetű, és a balladának újabb elemét, újabb rétegét képezi. ORTUTAY viszont megemlíti az összekeveredett áldozati móddal kapcsolatban, amely a prózában folytatódó változatban olvasható, hogy míg az első (verses) rész a dalciklussal kapcsolatos, a második (prózai) rész pedig, amelyben az áldozatot elevenen falazzák be, a megfelelő hagyományok és mesék köréből származik. SARUDI az áldozat módjában található különbséget az erdélyi nép érzelmi nemességének tulajdonítja, szembeállítva a balkáni változatok barbárságával.

Szerény véleményem szerint egyik magyar kutató sem adott kielégítő magyarázatot. Az én elgondolásom szerint ugyanis nem ez a fő kérdés, hanem az áldozati módok összekeveredése, vagyis az, hogy bár az áldozás valami módon lefolyik, az áldozat a végén mégis elevenen befalazottnak fordul elő ugyanabban a változatban. Egyszerű és természetes dolog az lenne, hogy abban az esetben, ha az erdélyi magyarok és általában a magyar nép idevonatkozó hagyomá-

[23] SCHLADEBACH i. m. 110.: „Ez a változat a legrégibb nyelvi és formai szempontból." — Ezt az állítást általában elfogadják a magyar kutatók is.

[24] A fokozatos befalazás eleme teljesen azonos formában megtalálható a szerb—horvát Szkadar balladában (TALVJ 184—193.) és a Curtea de Arces román dalban (ALEXANDRI-féle szöveg 107—149.).

nyaiban és hiedelmeiben az erősebben domináló áldozati mód valami más volt, akkor ez a más mód menjen végbe a balladában is, eltüntetve az élő áldozat befalazásának elemét.

Honnan származik hát az áldozati módoknak ez az összekeveredése? Magyarázatot erre néhány görög változat teljesen azonos esete nyújt, amelyek közül kettőt ismertetek: egy rodoszit, a Tricha hídjáról szólót (Laografia II [1910] 453—454. l.) és egy szozopoliszit [Laografia I. [1909] 630. l. 49. sz.]. Az elsőben a madár, amely tanácsot ad az áldozatra, ezt mondja: „Ha nem *vágtok embert*, és ha nem *ontotok vért*." A másodikban: „Ha nem *vágtok le áldozatot*, a híd nem építhető fel". Világos tehát, hogy itt is a befalazástól eltérő más áldozati módról van szó. Ennek ellenére a magyar balladához hasonlóan ezekben a görög változatokban is a végén élve befalazottnak fordul elő az áldozat: „... [az asszony] *bemegy* | ... a többiek malterral és kis kövekkel becsapkodják | s a szegény mester kövekkel és sarokkövekkel" (rodoszi) és: „Keresztet vetett [az asszony] és a hidra *ugrik*" (szozopoliszi).»

Semmiféle eredményre nem juthatunk, ha Rodoszban, Szozopoliszban vagy valahol másutt, pl. Erdélyben, keresünk más, a dal helyi változataiban is domináló néprajzi adatokat. Az áldozati módok összekeveredése mind az említett görög változatokban, mind a magyar balladában legfőbb bizonyíték arra vonatkozólag, hogy itt újabb, kopott változatokkal állunk szemben, változatok változataival, amelyek már messzire elszakadtak az egész dalciklus eredeti alaptípusától. Az áldozat más és szelídebb módjai,[25] amelyek az egész Balkánon és Erdélyben is (a leghitelesebb adatok szerint) közösek, elősegítik, hogy ezek az újabb változatok bevezetésükben vagy egyes részleteikben eltávolodjanak az eredeti típus embertelen eszméjétől. *A dal elsődleges eleme az élőlény befalazása.* A dal meséje olyannyira ezen alapszik, hogy a költemény belső elrendezése a végén ezekben a változatokban is megköveteli a visszatérést az eredeti gondolathoz, amelytől eltávolodott.

Így — és nem a néprajzi adatok előfordulásával — magyarázható a magyar balladában az áldozati módok összekeveredése, a laza szerkezet, valamint az epizódikus elemek elburjánzása az alaptörténet fő elemeinek rovására.

Ez a kétségtelenül világos felismerés megmutatja azt a módszert, hogy hogyan kutathatjuk fel a különféle változatok közös elemeiből az eredeti dal többi elsődleges elemét is.

2. *Az áldozat személye* a magyar változatokban kizárólag a kőműves felesége. Az áldozat férje a kőműves, néhány változatban a mester vagy a „nagyobb úr" elnevezést viseli. Az áldozat személye tekintetében tehát (a mesternek vagy az egyik kőművesnek a felesége) a magyar balladában is megtalálható az összes dal központi meséjének közös és egyben alapvető eleme.

A görög mesékben előfordul más személyek feláldozása is (a fekete rabszolga, vagy kettős áldozat esetén: fekete rabszolga és a kőműves felesége,[26] vagy hármas áldozat esetén: a fekete rabszolga, a kőműves felesége és egy bivaly)[27], de ezek közül egy sem ment át a dal változataiba. A szerb—horvát változatokban is a mester (vagy az építő) feleségét falazzák be — egyet kivéve,

[25] L. Szalvanosz, G. I.: *Λαογραφία* X. (1929) 147. — Lukopulosz, D.: *Λαογραφία* XII. a (1938) 11.

[26] Politisz: *Παραδόσεις*. II. 1113.

[27] Favisz, V.: *Λαογραφία* IV. (1912—13) 452—463.

ahol szerelmespárt keresnek befalazás céljából. Az albán változatokban hasonlóképpen a mesternek vagy a legfiatalabb kőművesnek a felesége az áldozat. A legfiatalabb kőműves feleségét falazzák be az aronum változatban is. A bolgár változatokban — egyet kivéve — szintén a mester vagy a legfiatalabb kőműves felesége a befalazott áldozat. A román változatokban is a kőműves felesége kerül befalazásra.

A dal eredeti eleme a mester feleségének befalazása

Ebből a szempontból különösen meg kell vizsgálnunk a szerb—horvát változatok egyik csoportját, amelyben az emberáldozatnak más eltérő eleme fordul elő, eszerint ugyanis az áldozatnak gyermeknek vagy gyermekeknek kell lenniük. Egy Drina hídjáról szóló dal talán legtisztább típusa e dalfajtának. A HRVATSKA-féle változatok egész csoportjában hasonlóképpen gyermek az áldozat. A gyermekek keresése befalazás céljából egészen biztos néprajzi adatokon nyugszik. Lehetséges, hogy még a gyerekek nevének is: Sztojan—Sztojana (sztojan = szilárd) szimbolisztikus jelentősége van, ami összefügg az ősrégi „névmágia" maradványaival.[28]

Ezek a jugoszláv dalok nagyon fontosak abból a szempontból, hogy szoros kapcsolatban állanak a Szkadar balladával (TALVJ, KARADZIČ—GRIMM). Ebben a balladában is a „vila" (a „szellem") tanácsára keres Vukaszin két, Sztojan és Sztojana nevű kistestvért befalazás céljából. Ez a gyerekkeresés közvetlen kapcsolatba hozza a Szkadar balladát ezekkel a dalokkal. A Szkadar ballada belső szerkezetére nézve egy darabig majdnem azonos a Drina dallal. A gyerekpárt azonban nem találják meg, és a „vila" *új* tanácsának megfelelően Vukaszin és két fivére elhatározza, hogy egyikük feleségét falazzák be.

Szükségesnek tartom, hogy itt röviden összefoglaljam Sv. STEFANOVIČ[29] nézeteit, aki kissé alaposabban vizsgálta a gyerekáldozat és a kőműves-feleség feláldozása kétféle elemének kérdését. S. STEFANOVIČ — miként ARNAUTOV is — azokat a változatokat, amelyekben az áldozat gyerek vagy gyerekek, a Szkadar ballada későbbi feldolgozásának tartja. (192. l.): „Így újból hangsúlyozom, hogy a gyerekáldozatnak ezt a teljesen eltérő jellegű és eredetű motívumát egészen önállónak (selbstständiges) tartom és semmi esetre sem gondolom a befalazott asszony-motívum egyszerű változatának." Tovább folytatva STEFANOVIČ megjegyzi, hogy a szerb—horvát változatokban a gyermekáldozat-motívum vagy különálló, vagy összekeveredett a feleség áldozat-motívumával — ahogy a Szkadar balladában is található — továbbá hangsúlyozza, hogy ez a motívum-összekeveredés azt bizonyítja, hogy a feláldozott gyerek ősrégi motívuma feledésre és eltűnésre volt ítélve, és helyébe a befalazott asszonynak újabb, romantikusabb és életerősebb motívuma került.

A szerb—horvát változatok vizsgálata alapján ugyanerre a STEFANOVIČ-féle következtetésre jutottam, vagyis hogy a gyermekáldozat eleme teljesen

[28] Egy albán változatban Konstantin (Szilárd) név található, de ennek semmi jelentősége nincs, mert ez a szó semmit sem jelent az albán nyelvben. Egy görög változatban viszont Szterjani (Szilárd) név fordul elő (Polijirosz faluból, Chalkidike félszigeten). *Λαογραφία* X. (1926) 216. Az említett név szerb és bolgár hatás következtében került ebbe a változatba.

[29] STEFANOVIČ, S.: *Die Legende vom Bau der Burg Skutari.* Revue International des études balcaniques. Beograd 1934 I—II. (1934—35) 188—240.

független és önálló. Annak ellenére, hogy ennek az elemnek a keletkezési idejét megállapítani nem lehet, mégis világos, hogy ezzel az elemmel rendelkező szerb—horvát dalok szorosan összefüggenek a Szkadar balladával, amelyet lehetetlen ezektől a daloktól függetlenül vizsgálni.

Pontosan onnan indulva ki, ahol STEFANOVIČ megállt, lehetetlennek tartjuk, hogy a befalazott gyerekek eleméből fejlődött ki a ciklushoz tartozó összes dalok vázát képező befalazott feleség-elem. Így, véleményünk szerint, a Szkadar ballada elemei: az áldozatot tanácsoló szellem, a gyerekek keresése feláldozás céljából, a balladában semmi szerepet nem játszó mester megemlítése név szerint, az egyik építő feleségének befalazása, a gyűrű beleesése a *folyó vizébe* — egyáltalán nem lehetnek eredetileg összefonódott elemek. A Szkadar ballada tehát, amely a befalazott gyerekkel kezdődik, hogy aztán a befalazott feleséggel folytatódjék és fejeződjék be, kizárt dolog, hogy az eredeti alaptípus legyen, amelyből a ciklus összes dalai származtak. Ellenkezőleg, a befalazott asszony eleme nyilvánvalóan más eredetű ebben a balladában.

Elkerülve a szerb—horvát epikus daloknak a megfelelő görög daloktól való függésére vonatkozó — a Szkadar balladával kapcsolatos — általánosításokat,[30] csupán saját elemei alapján kizártnak tartjuk azt a lehetőséget, hogy ez utóbbi ballada lenne az az alaptípus, amelyből az Arta Hídja görög változatai származtak.

3. *Építmény* szempontjából a magyar változatokban mindig vár, éspedig kizárólag az erdélyi Déva[31] vár építéséről van szó.

Az Arta Hídja görög dal változataiban az építmény híd. Egy változatban *Arachova* falu *forrásáról* szól a történet (IATRIDISZ, A: *Ἐκλογὴ δημοτικῶν ᾀσμάτων*. Athen 1859, 93—4. l.) Egy másikban a *derkai víztartályról* esik szó. (PACHTIKOSZ, G. D.:. 260 *δημώδη ἑλληνικὰ ᾄσματα*. Athen 1905, 143. szám), az összes többi változatban viszont hídról szól a történet. *Arta hídjáról* mesélnek az epiruszi, ion szigeteki és a peloponézoszi változatok, valamint egy rodoszi is. A kappadóciai változatok *Adana hídját* említik LAGARDE, Paul [— *Π. Καρολίδης*]: *Neugriechisches aus Klein-Asien*. Abhandl. d. Kön. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen. 3 (1886)3—68). *Tricha hídjával* kapcsolatos a Pontusban, Kappadociában, az égei szigeteken, tehát a keleti[32] részeken

[30] VAILLANT, André: *Les chants epiques des Slaves du Sud*. Paris 1932. Itt a szerb epikus költeményeknek a görögből való származásáról van szó.

[31] 1712-ben a város román és bolgár lakosain kívül görögöket is említenek, akik autonómiát élveztek egészen 1848-ig. Görögkeleti egyházközség nem létezett Déván. A dévai görögök valószínűleg a közeli aradi egyházközséghez tartoznak. [Lásd BERKI Feriz: *Ὀργάνωσις τῆς ἐν Οὐγγαρίᾳ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*. Athén 1942. 39. A görögkeleti szerb és román egyházközségek eléggé bonyolult helyzetéről Erdélyben a XVIII. sz. elején l. az előbb i. m. 59—61.]

1725-ben kezdtek Déván egy görögkeleti kolostort építeni. Az építkezés ötven évig — 1764-ig — tartott, mert a talaj nem volt szilárd. SARUDI szerint (i. m. 311.) bolgárok voltak az építést megkezdő szerzetesek (L. még STURDZA, A. C. Alex: *La terre et la race Roumaines*. Paris 1904 341. l.: Ainsi recontre —t— on plus d' un moine slave qui vient dans ces deux pays (roumaines) fonder des monasteres [következik a kolostorok felsorolása, amelyben azonban nem szerepel a dévai kolostor] és lejjebb írja a 358. lapon: „L' introduction d' une foule toujours plus considerable de moines grecs dans les monasteres roumaines, sourtout en Valachie amena a la tete de ces monasteres de supérieurs grecs, et ce la des 1541).

[32] A görög népdalok két nagy csoportba oszthatók: keleti és nyugati csoportba. A keletibe tartozó dalok eredete visszamegy az Akritasz dalokig (bizánci kor). A nyugati csoportba tartoznak az újabb görög dalok, amelyek a török uralom idején alakultak ki

ismeretes nagyszámú változat. *Antimachia hídjáról* szól egy másik dodecanesosi változat (DIETRICH, KARL *Sprache und Volksüberlieferung d. Südlichen Sporaden.* Wien 1908, 291—3. l.) Ezenkívül a *krétai* és más szintén keleti változatok mellőzik egy bizonyos konkrét híd említését, míg más szárazföldi görög változatok különböző hidakra vonatkoznak.[33]

N. POLITISZ és Szt. KIRIAKISZ elvetik KARL DIETRICHnek[34] azt az állítását, hogy „a déli csoport dalai kizárólag hídra vonatkoznak, míg az északi csoportoké várra vagy más építményre". DIETRICH a ciklus változatait felosztja déli csoportra, amelybe a görög, albán és a délromániai dalokat sorolja, és északi csoportra, amelyet szláv-dákorománnak nevezett el. Az elsőben az építmény híd, a másodikban vár vagy város. DIETRICH állítása csak annyiban helyes, hogy a görög változatokban kizárólag hídról van szó, s abban az igen kevés változatban is, ahol más az építmény, akkor is, vízzel kapcsolatos az építmény. Más vonatkozásban viszont, tehát a balkáni változatok esetében, Dietrich csoportosítása minden alapot nélkülöz, és általában a két csoport, de különösen az építmény tekintetében, teljesen önkényes.

Az alábbiakban felsorolom azokat a balkáni változatokat, amelyeket sikerült megszereznem és tanulmányozhattam, egyúttal megadom a kiadások bibliográfiáját és a mindegyikükkel kapcsolatos irodalmat is.

Szerb—horvát változatok:[35] egy — a legfontosabb — Szkadar várának[36] Vukaszin[37] és két testvére által történt építéséről, számos kisebb változattal. Egy változat Mosztar-Hercegovina vidékéről a Narenta folyó hídjáról.[38] Egy másik hídról — a Drináéról — szóló változatban[39] szintén gyerekek befala-

---

mai formájukban, l. BAUD—BOVY i. m. I. és II. — és BAUD—BOVY: *E'tudes sur la chanson cleftique.* Athénes 1958. (Collection de l'Institut français d'Athénes, 53. köt.) Preface de M. Merlier I—XV. Az idevonatkozó bőséges görög irodalom felsorolását itt nem tartom szükségesnek.

[33] A görög változatoknak az építmény alapján való rendszerezését lásd BAUD—BOVY: *La chanson* 170.

[34] L. a 14. j.

[35] Erre vonatkozó legfőbb munka STEFANOVIČ i. m. (L. a 29. j.)

[36] TALVJ = (Therese Albertine Luise Robinson von Jacob): *Volkslieder der Serben.* I—II. Halle 1825—26. II. kiad. Leipzig 1853. I. 78. (L. még ugyanezen köt. 117. és 301.) Ugyanennek a balladának kevéssé eltérő változata: GRIMM (Jacob): *Die Aufmauerung Skutari's* [in Albanien]. Goethe folyóiratában: *Ueber Kunst und Altertum* 5, II. (1825) 24—35. (35—60. lapokon következik GOETHE kommentárja a dalról és a szerb népköltészetről, — átvéve Vuk STEFANOVIČ KARADZIČtól: *Narodne Srpske pjesme.* I. Leipzig 1823., 10-20.) - A ballada egy olasz fordítását [csak az első részt, forrás megjelölése nélkül] olvashatjuk TURATI, Pietro: *Canti populari slavi, greci e napolitani.* Milano 1883, 57—60. l.-on. — Ugyanennek a balladának kissé eltérő változatát — Ochrida város építéséről — csak SCHLADEBACHból ismerem 102. (Ennek az elején is keresnek Sztojan és Sztojana nevű gyerekeket, akiket hasonlóképpen itt sem találnak meg.)

[37] Merjanlevics család. Szerbia fejedelmei 1366-tól a vereségig és mind a három testvér haláláig, 1371-ig. — Vukaszin a legendás Markosz király apja. — Megjegyzem, hogy Vukaszin nem építette, hanem csak helyreállíttatta székhelyének, Shkodra városának a várát.

[38] Csak SCHLADEBACHból (102 l.) és a magyar irodalomból ismerem. — Megjegyzem, hogy a Narenta folyó hídját III. Szulejman szultán (1647—91) uralkodása alatt építették.

[39] HRVATSKA, MATICA: *Hrvatske narodne pjeesme* l. Zagreb 1896 105. l. — E költeményt SZEGEDY magyar fordításából ismerem. — A költemény eleje azt állítja, hogy e híd építését Sokolovič pasa parancsolta (Sokolovič = Mechmed Sokol a hitehagyó nagyvezír [1564—1579]).

zásáról van szó. Egy bosnyák változatnak Tessian vár építése a tárgya.[40] A szerb—horvát változatokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy azokon kívül, amelyek Szkadar váráról, Drina és Narenta hídjáról szólnak, még számtalan más változat vonatkozik egész Szerbiában, Horvátországban, Boszniában, Hercegovinában — ahogy már előbb említettem — különböző várak építésére.[41]

Albán változatok; Egy változat az Arta hídjáról[42]; még egy hídról szóló, a Dibra hídjáról.[43] Egy harmadik változat pedig várról: Szkadar váráról.[44]

Bolgár változatok.[45] Egy változat Szaloniki (Solun) várának építéséről;[46] kettő pedig hídról szól, éspedig az egyik a Struma,[47] a másik pedig a Marica hídjáról.[48] Egynek Tirusza város a tárgya.[49] Több hídról, várról, városról vagy egyszerűen „fehér falról" (vagy fehér bástyáról) szóló bolgár változat nem ad helymegjelölést.[50]

[40] Krauss, F. A. i. m. — Schladebach nem ismeri még. — E dalt Krauss német és Sarudy magyar fordításából ismerem. Tökéletesen egyetértek Sarudyval e dal klasszikus egyszerűsége és drámai tömörsége feletti csodálkozásban. — Vukaszin és két fivére helyett három testvér: Rado, Petro és Gojko a harmadik (ugyanúgy, mint a Szkadar balladában) „nagy mesterek" építik Tessian várát. Stefanovič szerint ez a dal összefonódva a görög Arta Hídja dallal képezi az egész ciklus eredetijét. (260. l.) — Sarudy szerint ez a dal nagyon közeli rokonságban áll a kerkyrai Arta Hídja változattal (Passow 511). Sarudy csupán az építők neve alapján hozza kapcsolatba Rankovics Petróval (+1415). — Tessian vagy Tossian történelmi jelentőségű boszniai város Szarajevótól északnyugatra a Boszna folyó partján.

[41] Nagyon fontos anyag található Matica Hrvatska művében, amelyből bőven merített Szegedy az említett tanulmányában.

[42] Jarnik, I. U.: *Albanesische Lieder.* Zeitschr. für Volkskunde III (1891) 143: (az albán szöveg verses német fordításával és azzal az egyetlen megjegyzéssel, hogy e mű ugyanabba a ciklusba tartozik, amelybe a Curtea de Arces román dal is.) – Schladebach i. m. 103.

[43] Dozon, August: *Contes Albanais.* Paris 1881. 235. l.: Le pont de renard. — Dibra 47 km.-re fekszik Tiranától északkeletre a Fekete Drinosz partján.

[44] Kind i. m. — Schladebach i. m. 102. — A legújabb albán kiadás: *Visaret e Kombit Vellimi — Kange kreshnikesh dhe legenda.* Tirane. 1937 243—45 (egy Szkadar váráról szóló változat szövege). — Az albán daloknak újabb bibliográfiája (a régebbire való utalással) megtalálható Stockmann, Erich: *Volkskundliche Bibliographie Albaniens von 1945—1946.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 4, Band 1 Berlin 1958. 203—216. l. Lásd még ugyanezen szám 185—6. lapján Stockmann E.: *Volksmusiksammlung in Albanien 1957.* — Stockmann, E. vezetése alatt Albániában járt néprajzi kutató csoport 1957-ben többek között a balladának öt ismeretlen változatát gyűjtötte. Kartársam, Wilfried Fiedler, e csoport tagja átadta nekem ez öt változat fordítását. Ezek közül négy hídról, egy pedig kolostorról szól. — Ezúton fejezem ki köszönetemet mindkettőjüknek a nyújtott segítségért. — Az albán nyelv ismerői számára közlöm a fent említett kiadáson kívül: *Kenge poppullore legjendare.* Tirane 1955 (5—19.) l. e. művet.

[45] Arnautov i. m. 246—528. Újabb kiadás: Minkof, Stefan: *Mene me, mamo, zmei liovi.* Mititsieski narodni pesni. Sofia 1956. 193—199. (Négy változat, fordításáért Hans Ditten kollégámnak tartozom hálával.

[46] Rosen, G.: *Bulgarische Volksdichtungen.* Leipzig 1879. 208. — Schladebach i. m. 105.

[47] Strauss, Ad.: *Die Bulgaren.* Ethnographische Studien. Leipzig 1898. 407. — Schladebach i. m. 106—7. — Dieterich i. m. 152. — A Küstendil és Dubnica között fekvő hidat a vidék lakossága kadiin mostnak, az asszony hídjának nevezi.

[48] Csak Schladebachból ismerem, i. m. 107—8.

[49] Szöveg: Minkof i. m. 194—5. — Schladebach i. m. 107. Bazarcsik a Marica folyó partján fekszik.

[50] Szövegek: Minkof i. m. a) 193; b) 197; c) 198—9. Az utolsó változatnak ismerem a francia fordítását: Kazaska, Julie: *Chansons populaires bulgares.* Sofia 1945. 73.

Az *aromun változat* szintén az Arta hídjáról szól.[51]

A *román változatok*ban Curtea de Arces kolostorának építése fordul elő, ahogy ez ALEXANDRI[52] és THEODORESCU[53] szövegében található. Nagyszámú változat vonatkozik erre az épületre. Egy másik — moldvai — változatban Borka várának építéséről olvashatunk.[54]

A *cigány változatokról* a következőket jegyzem meg:

Egy görögországi cigány változat elejét latin fordításával együtt Fr. MIKLOSICH[55] adta ki A. G. PASPATI[56] munkájából. PASPATI művét nem láttam, és nem tudom, vajon olyan verses változatról van-e szó, amely beletartozik a dalciklusba, avagy prózai meséről, amely az idevonatkozó hagyományok és mesék szélesebb körébe sorolható. Találtam egy szerbiai cigány változatot is az Ethn. XIV (1903) 459. lapján található bibliográfiában.

Az építmény jellegének sokfélesége szinte meghatározhatatlan. Ennek alapján tehát lehetetlen a balkáni változatok közös elemeiből az eredeti dal elsődleges elemének kikutatása. Összefüggésük sem állapítható meg.

Ami viszont a görög változatokat illeti, nem lehet semmilyen kétségünk, hogy az összes egy olyan dalból származik, amelyben az építmény híd. Azt a nézetet, hogy az eredeti görög dal, amelyből az összes változat származik, egy keleti dal volt, támogatják a legjelentősebb népdalkutatók.[57] Különösen a Tricha Hídja mellett törnek lándzsát. Lehetetlen azonban ezt a nézetet teljesen bebizonyítottnak venni. Nehezen fogadható el ugyanis, hogy egy muzulmán mese a Tricha hídjáról, amelyen a holtak lelkei mennek át a paradicsomba

[51] SCHLADEBACH i. m. 80—84. (Verses német fordítás, az eredeti szöveg nélkül.) L. még VANGELIN PETRESIN: *Mostre* II. 84—94. — WEIGAND: *Aromunen.* II. 165.

[52] Szöveg: ALEXANDRI: *Balade adunate si indreprate.* Jasi 1852—53. II. 1. — Francia fordítás: ALEXANDRI: *Ballades et chants populaires de la Roumanie* (Principautés Danubiennes). Paris 1855. 197. — Német fordítás: *Rumänische Volkspoesie.* Gesammelt und geordnet von V. ALEXANDRI. Deutsch von W. von KOTSEBUE. Berlin 1857. 40. — Magyar verses fordítás: ARADI NÓRÁTÓL, Forum 1948. jún. 6. — SCHULLER, K. Johannes: i. m. — SCHULLER, K. Johannes: *Rumänische Volkslieder.* Metrisch übersetzt und erläutert von —. Hermannstadt 1858. 81—94, 110—112. — SCHLADEBACH i. m. 95—98. (Itt megtalálható a régebbi bibliográfia is.) A 96. lapon írja: „Eine der schönsten Balladen in unserem Cyklus ist". — FRANKEN, A.: *Rumänische Volkslieder und Balladen.* Im Versmasse übersetzt u. erläutert von —. Danzig 1889. 97—114. — DIETERICH i. m. 152. — POLITISZ, Nikolaosz: *Παραδόσεις* II. 775. — Uő. *Λαογραφία* IV. (1912—3) 313. (Helytelenül eredetinek tartották.) — Újabb kiadás (német verses fordítása ALEXANDRI szövegének): MARGUL SPERBER, Alfred: *Im Wandel der Zeiten.* Rumänische Volksdichtungen. Bukarest 1953. 28—38. — Románul tudók számára közlöm a legújabb román tanulmányt: CARAMAN, P.: *Consideratii critice asupra genezei si raspindirii baladei Mesterului Manole in Balkani.* Bul. Inst. de Fil. Româna. Bucuresti I. (1934) 62—102. — A dal említi, hogy a kolostort Radul Negru (Radu, a nagy-Bassaraba, XIV. század) építette. Világos, hogy a Radul Negru neve összekeveredett a Radul Neagu nevével, aki a kolostor igazi építője volt (XVI. század). A kolostoron létező ószlávul írott felirat említi, hogy 1517-ben építették. (Lásd: SCHULLER, i. m. 17.)

[53] Szöveg: THEODORESCU, C. D.: *Poessi populare.* Bucuresti 1885. 460—470, 670. — SCHULLER i.m. 17, ahol ír még egy változatról, a Saguna püspöki, és egy prózai változatról — CORONINI változata. — SCHLADEBACH i. m. 98—99.

[54] SCHLADEBACH i. m. 99—100. — DIETERICH i. m. 152. — Kis város északi Moldvában, Brostini közelében, a Bisztrica folyó partján.

[55] MIKLOSICH, Franz: *Über die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's.* 1—3, Wien 1872—3. füzet 12.

[56] PASPATI, A. G.: *Études sur les Tschinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman.* Constantinople 1870., 620.

[57] POLITISZ, KIRIAKIDISZ i. m. — St. K[iriakidisz]. *Γεφύρι (ον). Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη.* BAUD-BOVY: i. m. — DAWKINS: i. m.

haladtukban, összefonódhatott volna egy konkrét, Pontusban vagy általában Kisázsiában található híd építésének történeti tényével, és egyesült volna az emberáldozat egészen eltérő hiedelmével, és ezekből az egymástól teljesen idegen elemekből fejlődött volna ki egy költemény meséje anélkül, hogy annak valamilyen allegorikus vagy valamilyen más kapcsolata lett volna a holtak lelkével vagy a Tricha hídjával. De főképpen azért nehéz a fenti nézetet elfogadni, mert a görög változatok — legalábbis abban a formában, ahogy ma találjuk őket — sokkal inkább a szárazföldi-nyugati görög terület későbbi eredetű újgörög népdalaival állanak kapcsolatban.[58]

Ha ugyan az a nézet, hogy a görög változatok egy keleti dalból származnak, nem is fogadható el, de az erre vonatkozó kutatások mindenesetre a görög dal régi eredetét bizonyítják. Az *újabb korban* tehát két földrajzi hely: Arta és Shkodra és két építmény: az Arta hídja és Shkodra vára körül alakult ki a változatok két nagy csoportja:1. a görög változatok, az albán és aromun változat, amelyek az Arta hídjáról szólnak, három nyelven és azon a területen, amely Kerkyrától Rodoszig, egész Görögországon át északon Monasztirig [ahol az aromun változatot gyűjtötték] terjed. Ezek a változatok alkotják az irodalmi magvat, amelyből a többi görög változat és azok az albán változatok származnak, amelyek már nem az Arta hídjáról szólnak. 2. A szerb—horvát és albán változatok, amelyek Szkadar váráról és városáról mesélnek, képezik a második irodalmi magot, ahonnan a többi szerb—horvát és albán változatok is származnak, amelyek már nem Szkadar várának építésére vonatkoznak, hanem a Shkodra és folyóinak (Duna, Bojana, Drinosz, Rjeka) mindig azonos vidékén található más építményekre: várakra vagy hidakra, két nyelven — szerb—horvát és albán nyelven — a Pogradectől és Koricától a Narenta vizéig terjedő területen. Ezek a változatok képezik azt a magot, amelyből származott később az összes jugoszláv és albán változatok sok néprajzi és más, helyi adatokkal kapcsolatos elem összekeveredése útján és azzal a nem korlátozható, egyébként jelentéktelen eltéréssel, ami az építményben, az építmény helyében, az építők vagy kőművesek nevében stb. mutatkozik, vagyis azokban az elemekben, amelyeknek nincs kapcsolatuk a költemény belső szerkezetével.

Mivel pedig teljesen lehetetlen annak elfogadása, hogy a két dalcsoport, amelyeknek központi meséje azonos belső szerkezettel rendelkezik, két különböző földrajzi helyen: Artában és Shkodrában, önállóan, egy időben keletkezett, azért a ciklus változatai egész kérdéscsoportjának — *abban az alakban, ahogy ma találhatók* — fő problémája e két főcsoport egymástól való függésének és a prioritásnak a kérdése.

*

Ha célunk továbbra is a központi mese más általános elemeinek vizsgálata marad, vagyis annak kutatása, hogy azok hogyan fordulnak elő a magyar balladában, további hasznos eredményekre juthatunk:

1. A magyar ballada 7—8. sorait: „amit raktak délig, leomlott estére, amit raktak estig, leomlott röggelre" megtalálhatjuk teljesen azonos szavakkal

[58] Különösen a két kappadóciai változat (Lagarde i. m.), melyek közül az egyik Adana hídjáról szól, a másik a Tricha hídjáról. Mindkettőt eredeti, nagyon kopott és töredékes változatnak tartják, mert sok fő elem hiányzik belőlük. Itt említem meg, hogy újabb tanulmányokban még két görög balladának vonták kétségbe kappadóciai eredetét, l. Melanges Merlier III. köt. 71—83, 137—172.

a görög változatokban: *ὁλομερῆς ἐχτίζανε κι' ἀπὸ βραδὺ γκρεμιέται* (Passow 511, 512); *ὁλομερὶς τὸ χτίζανε, τὸ βράδυ ἐγκρεμιζόταν* (Politis 89) *ὁλομείτσα τὸ χτίναν κὶ ἀπὸ βραδὺ γκριμνοῦσι* (Nigritai) stb.; Az Arta hídjáról szóló albán változatban így fordul elő. „Amit nappal építettek, éjjel összeomlott"; a románban: „Amit nappal építettek, éjjel összeomlott" (Alexandri, Theodorescu); ,a bolgárban: „Nappal ragyogó napsütésben építettek, éjjel holdfényben összeomlott", az aromunban: „Amit nappal építettek, elviszi éjjel a folyó".

A szerb—horvát változatokban gyakran már az elején megtalálható az építmény összeomlásának magyarázata: a rossz szellem rombolja össze: „Amit a mesterek építettek nappal, mindazt összerombolták éjjel a szellemek" (Talvj); „Amit építettek nappal, összerombolta a rossz szellem" (Karadzič), — „Ami falat nappal építettek, összerombolták éjjel a szellemek" (Tessian vára); „Váram falai éjjel összedőlnek, a rossz szellem pusztítja el" (Hrvatska).

A görög változatokban a szellem később jelenik meg: *καὶ τὸ στοιχειὸ ἀποκρίθηκε ἄπ' τὸ δεξιὰ καμάρα* — és a szellem válaszolt a jobb boltozatból (Passow 511). *Στοιχειὸν ἐξιμουρφύθηκε ἀπὸ δεξιὰ καμάρα* — egy szellem megjelent a jobboldali boltívnél (Nigritai) stb., úgy ahogy a szerb—horvát változatokban is megjelenik: „Megjelenik akkor a gyönyörű tündér" (Karadzič), „Kiabál a szellem a vad hegyről" (Talvj), „De a rossz szellem nagy hangon kiabált" (Drina hídja) stb.

A görög és jugoszláv változatok közös eleme magának a *szellemnek a megjelenése*, de ugyanez *a dal elsődleges eleme* is.

A görög változatokban azonban ahelyett, hogy maga a szellem jelenne meg, vagy beszélne, találjuk még a következőket is: *a)* „*Hang jött az égből* és az Arkangyal szájából" (Tomaseo 178, Trapezunt, Ciprus stb.) *b)* „a.. *madár* . . . | . . . énekelt és emberi hangon szólt" (Politisz 89, Iatridisz, Jannaraki, Rodosz, Nigrita stb.) és *c)* „Lefeküdt a mester, hogy egy kicsit aludjon és *álmot* látott" (Passow 512).

E három elem, amelyet kizárólag csak a görög változatokban találunk meg, képezi a két csoport között az első választóvonalat. Tudomásom szerint egy jugoszláv változatban sem fordul elő sem a mester álma, sem a beszélő madár, sem az égi hang. A jugoszláv változatok ugyanis megőrzik a szellem személyes megjelenésének közös elemét. Így tehát ez a három elem az első filológiai alap, amelynek segítségével megkereshetjük a balkáni változatok eredetét, amelyekben ezek hol előfordulnak, hol nem.

a) Ennek a verssornak az előfordulása: „Hang jött az égből és az Arkangyal szájából" egyáltalán nem okoz nehézséget annak megállapításában, hogy a görög változatokban keveredés eredményével állunk szemben. Ez a sor ugyanis szóról szóra került át a „thrénoszokból"[59] és a visszavezethető a legrégibb Akritasz dalokig.[60] Nem valószínű, hogy az egyik albán változat Szentje, aki az áldozatot tanácsolja, a görög ballada ezen elemének visszhangja lenne. A román Borka balladában viszont — mint Coronini román prózai szövegében is — az angyal, aki feltárja az összeomlás okát, s tanácsot ad az áldozatra, bizonyára a görög változatoktól függő elem, éspedig közvetlenül függ tőlük, míg a többi román és bolgár változatban ez az elem nem fordul elő. A különböző balkáni változatok különálló elemeinek ez a közvetlen függése a görög változatoktól különösen jelentős a később kifejtendő ok miatt.

[59] Passow i. m. 194—5, 145—6.
[60] *Λαογραφία* IV. (1912—13) 71.,16. sz. — *Λαογραφία* VI. (1917) 368—424.

b) Az „emberi hangon beszélő" madár a görög népdaloknak olyannyira közös toposza, hogy egyáltalán nem szükséges azok felsorolása.[61] A beszélő és az áldozatot tanácsoló madarat megtaláljuk az aromun változatban, mint a görög változatoktól való függés még egy elemét [az építmény Arta hídja; a kőművesek nomádok, akik idegen helyen vannak, elhozzák családjukat Notiából (Pella megye, Almopia járás), amelynek lakói sohasem voltak kőművesek, Artába; a befalazott asszony átka szóról szóra van fordítva a kerkirai változatból; a gyűrű stb.]. A jugoszláv változatok eleme ebben az aromun dalban: *a)* a három építő testvér, s főképpen az, hogy az idősebb falazza be a fiatalabb feleségét, mint a Szkadar balladában, *b)* a befalazott asszony gyereke.

c) A mester álma-elem igen nagy jelentőségű, mert azt megtalálhatjuk a legtöbb bolgár változatban. ALEXANDRI román szövegében is előfordul a két csoport közös eleme, vagyis a beszélő „szellem" és a mester álma. Ha ALEXANDRI szövege, amelynek valódiságában nem bízhatunk, nem is teszi lehetővé a biztos összehasonlítást, a bolgár változatok szempontjából azonban az álom-elem, amely csak a görög és sohasem a jugoszláv változatok sajátossága, nagyon is jelentős származásuk kérdésének eldöntésénél.

2. A „szellem", amely maga jelenik meg és beszél, vagy a mester álmában tárja fel az összeomlás okát, vagy egy madár emberi hangján beszél, vagy öregember alakjában az albán változatokban, vagy egy öregasszonyéban, szintén albán változatokban tanácsolja vagy parancsolja az áldozatot: „Ha nem áldoztok embert, a falnak nem lehet az alapját lerakni" (PASSOW 511—12) — „Ha nem áldoztok embert, a híd nem erősödik meg" (POLITISZ 89.)[62] — „Nem tudjátok a vár falát felépíteni, | míg nem találsz . . . | és be nem falazod" (KARADZIČ—TALVJ) — „Feleségeitek közül egyet áldozzatok fel [Arta hídjának albán változata] — „Falazzátok be az építménybe, | ha feleség vagy lánytestvér . . . [román ALEXANDRI-féle] — „Vedd a fiatalabb testvéred feleségét | falazd be őt az alapba!" [aromun] stb.

A magyar balladában mindezek az elemek hiányoznak: „szellem" nem jelenik meg, semmiféle módon nem beszél, és nem magyarázza meg az építmény összeomlásának okát. A mesterek maguktól határozzák el az áldozatot. Ugyanez történik néhány bolgár és albán változatban is, mert ezekben sem található magyarázat az építmény összeomlásának okairól, s hogy a mesterek miért határozták el az áldozatot, s egyáltalán miért van rá szükség. S. BAUD-BOVY ennek az elemnek a hiányát a kappadóciai görög változatokban úgy tekintette, mint ezeknek a többi görög változatokhoz viszonyított prioritásának bizonyítékát, éspedig abból a meggondolásból, hogy az áldozat magától értetődőnek látszik, és a költeményben nincs semmi ok a magyarázatra. De néha igaznak is tartjuk, hogy az idevonatkozó hagyományok és hiedelmek annyira szélesen elterjedtek voltak, hogy az áldozatot magától értetődővé teszik, még akkor is világos, hogy ezekben a változatokban hiányzik a költemény belső logikai felépítésének egy eleme, továbbá hogy ezeket a változatokat a mindegyik számára egyetlen és eredeti irodalmi magtól legtávolabb esőknek kell tekintenünk.

[61] Csak régebbi munkát idézek: LUBER, A(lois): *Die Vögel in den historischen Liedern der Neugriechen*. Salzburg 1882.

[62] L. e vers változatait KUKULESZ, Ph. i. m. I/a köt. 189.

A magyar balladákkal kapcsolatban az áldozat módjával összefüggő kérdések tárgyalásakor már megjegyeztem, hogy az epizodikus elemek túlságos elburjánzása s a közös mese alapelemeinek elgyengülése és eltűnése a magyar változat újabb, kopott voltának következménye.

De ennek az elemnek a hiánya a magyar változatokban nagyon is elősegíti annak belátását, hogy mennyire téved S. Baud-Bovy, amikor a kappadóciai görög változatokban megtalálható ugyanezt a hiányt az eredetiség és prioritás bizonyítékának tartja.

3. A kőművesek esküje nem jut világosan kifejezésre a magyar balladában, kimondottan ugyanis nem említi a kőművesek esküjét, amely szerint feláldozzák az első odaérkező asszonyt, hanem egyszerűen csak arról van szó, hogy egymás közt erős megegyezést kötnek.

A kőművesek esküjének eleme, amely teljesen a jugoszláv Szkadar balladából ered [ahol Vukaszin és két testvére megesküszik, hogy nem árulják el feleségeiknek a „vila" tanácsát], megtalálható az Arta Hídja albán változatában és a Struma hídjáról szóló bolgár változatban. Az Arta Hídja albán változatára jellemző [töredékes változat, mindössze 22 sor, tartalma teljesen szakadozott, nincs eleje és a gyűrű elvesztésével fejeződik be], hogy előfordul benne az eskü jugoszláv eleme. Ebből a tényből világos, hogy az albán változatban összekeveredtek a görög változatok elemei (Arta hídja, gyűrű stb.) a jugoszláv változatok elemeivel (három asszony, eskü stb.). Az eskü-elemnek a bolgár változatokban — különösen a Struma hídjáról szólóban — való előfordulása szintén igen jelentős a bolgár változatoknak egyrészt görög, másrészt jugoszláv elemekből való származása szempontjából. Az eskü-elem megtalálható még Theodorescu román változatában is, de a román változatokkal kapcsolatban mindig kétség merül fel valódiságukkal szemben.

Az eskü-elemnek a magyar balladában való előfordulása a jugoszláv változatoktól való függésnek még egy bizonyítéka.

B. A ciklus többi eleme a magyar balladában

1. A kőművesek száma a magyar balladában, amikor szám is említésre kerül, mindig tizenkettő.

A görög változatokban a kőművesek száma a legkülönfélébb: 45 kőműves szerepel a kerkyrai változatban, 1000 a Tomaseo-félében és a trapezuntiban, másokban 1300, ill. 1400, míg a kappadóciaiban 9. A szerb—horvát és albán változatokban rendszerint három, s ezt a Szkadart építő Vukaszin és két testvére — tehát összesen három személy — függvényének tekinthetjük, míg magában a Szkadar balladában a kőművesek száma 300. Ugyancsak három kőműves szereplője van az aromun és a görögországi cigány változatnak is. A bolgár változatokban is rendszerint három kőműves szerepel, de vannak olyan változatok is, ahol kilenc vagy csak egy, s nem említi a többi kőműves számát. Az egyik bolgár változatban 300 kőművesről olvashatunk. Kilenc meg egy kőműves fordul elő a Curtea de Arces kolostorról szóló román változatokban, ugyanerről az építményről szóló más változatokban pedig 300.

A mesterek számának sem a görög, sem más változatokban nincs semmi jelentősége, s egyáltalán nem olyan elem, amelynek alapján megállapíthatnánk a változatok egymáshoz való viszonyát vagy egymástól való függésüket.

A kőművesek számát helyi, néprajzi, történeti vagy irodalmi adatok, sőt sokszor csupán a költemény versmértéke szabja meg.[63]

Sokkal jelentősebb ennél az asszonyok száma: a jugoszláv, albán, aromun, a görögországi cigány változatban, valamint több bolgár változatban az építményt építő három testvérnek (vagy építőnek a jugoszláv változatokban) három felesége van, s e három sógorasszony közül az egyiknek kell meghalnia. Ez az elem — amely számos jugoszláv és bolgár változatnak hatásos drámaiságot kölcsönöz — különbözteti meg az Arta Hídjából származó változatokat a Szkadar balladából származóktól.

De három asszony szerepel a görög változatokban is, éspedig az áldozat és két nővére: „Három lánytestvér voltunk, mindhárman szerencsétlen sorsúak | az egyik hidat épített (halálával) a Dunán, a másik az Avlonán | és én a legkisebb az Arta hídját" (Passow 511) — „Három nőtestvér voltunk, mindhárman elpusztultunk | az egyik templomban, a másik kolostorban | és a harmadik, a legjobb az Arta hidjában" (Passow 512) —„Három leánytestvér voltunk, mindhárman szerencsétlenek, | az egyik [halálával] hidat épített a Dunán, a másik az Eufráteszen | és én a legkisebb az Arta hídját" (Politisz 89). Ugyanígy három lánytestvér szerepel azokban a görög változatokban is, amelyek már nem az Arta hídjáról szólnak: „Az egyik lánytestvér [befalazva] tartja Turnavoszt, a másik Belgrádot, | a harmadik a legkisebb a larisszai hidat" (Nigrita-Laografia V. (1915)578) — „Az egyik kard által halt meg, a másik kútban pusztult el | s én a szerencsétlen a hídboltozatban" (Jannaraki) „Az egyik lánytestvér Galatát építette [halálával], a másik Mizerit | s én a szerencsétlen a Tricha hidját" [Számosz-Laográfia V (1915) 605] — „Az egyik (lánytestvér) halálával építi Galatát, a másik Posszerkát, | a harmadik, a legidősebb a Tricha hídját". Majdnem minden görög változat ezzel a leánytestvér-elemmel fejeződik be.[64]

Az elmondottak alapján fel kellene tételeznünk, hogy itt az Arta Hídja görög változatainak és a jugoszláv Szkadar balladának közös elemével van dolgunk, s meg kellene állapítanunk kettőjük egymástól való függésének viszonyát is: a jugoszláv változatok három asszonya lehetséges, hogy a görög változatok három lánytestvérének visszhangja, vagy fordítva, a három nőtestvér szereplése a görög változatokban olyan elem, amely a jugoszláv változatokból származik. Ezt a viszonyt vizsgálva, rá kell jönnünk arra, hogy a Duna, Turnavosz, Aulona és Belgrád olyan nevek, amelyek kétségtelenül az újgörögök dunamenti és balkáni országokban való szétszóródásának (diaszpora) korába vezetnek bennünket, és a három lánytestvérnek ezt az egész elemét úgy tekinthetjük, mint a három asszony elemének visszhangját, mely utóbbi megtalálható a többi balkáni balladában — a jugoszláv, bolgár, aromun és albán balladákban, amelyeket a görög diaszpora ott helyben hallott. Véleményünk szerint a görög változatoknak ez az eleme valóban a balkáni változatokból ered. Az Eufrátesznek (Politisz)[65] olyan elemnek kell lennie, amely sokkal régebbi korba vezethetne bennünket. Ismeretes azonban, hogy az akritaszi elemek belekeverednek mindenféle újabb népdalokba, s ez egyáltalán nem

[63] A 40-es és 60-as szám nagyon gyakori a görög népköltészetben. A változásokról l. Szpandonini, Irini: *Τραγούδια τῆς Ἀγόριανης*. Athén 1958. 257—8.

[64] L. a felsorolást Baud-Bovy i. m.-ban.

[65] L. *Λαογραφία* VI. (1917) 407: „*καὶ τὸν Ἀβράτην ποταμὸν γεφύρκα τὸν ἔχ τισαν* = Az Eufrateszen hidat építettek.

kritériuma egy dal régebbi eredetének, különösképpen vonatkozik ez a tulajdonnevekre.[66] Nagy jelentősége van viszont annak a ténynek, hogy a Dunával és a balkáni építményekkel kapcsolatban mindig szó van a *vándorló testvér*ről is. Világos tehát, hogy a balkáni építményeknek, a vándorló testvérnek, a Dunának, Belgrádnak említése, amely a görög változatok három nőtestvérének kísérője, valóban olyan elem, amelynek forrása a balkáni változatokban található meg, s amelyek az említett korban kerültek át a görög változatokba.

De ennek az elemnek alapján nem tudjuk megállapítani az Arta Hídja görög dalnak a Szkadar daltól való függési viszonyát. A Szkadar változatokban, továbbá azokban a bolgár és más balkáni változatokban, amelyek az előbbiből átvették, a három férj-feleségnek ez az eleme az alapmese belső szerkezetének szerves alkotórésze. A görög változatokban viszont a diaszpora kornak újabb hozzátoldása ez az elem, amelynek nincs semmi kapcsolata a költemény belső szerkezetével. Véleményünk szerint ez a legfőbb bizonyíték annak az állításnak alátámasztására, hogy ennek az elemnek alapján lehetetlen megállapítani az Arta Hídja görög dalnak a jugoszláv Szkadar balladából való származását. Ezek szerint tehát ez az elem nem közös az Arta Hídja görög dalban és a jugoszláv Szkadar balladában, hanem éppen a köztük levő eltérés egyik eleme.

Ebből a felfogásból kiindulva a görög változatokkal kapcsolatban világos az a tény, hogy az eredeti, elsődleges típus a diaszpora korban újabb átdolgozást szenvedett, s hogy a mai formájukban nem vezethetők vissza régebbre, mint a XVII. sz. eleje, vagyis azon a koron túlra, amikor megkezdődött a görögök tömeges áttelepedése a dunamenti és balkáni országokba. De felmerül még a következő is: a diaszpora görögség az egyik közvetítője a különböző balkáni változatoknak: közvetlenül vive át a görög változatok elemeit a balkániakba és a már kialakult balkáni változatok elemeit a görögökbe, ahogy ezt szemléletesen bizonyítja — véleményünk szerint — a három nőtestvér eleme is.

2. A mester „Kelemen" nevét a magyar balladában merész vállalkozás lenne különböző balkáni változatok Manoliszával kapcsolatba hozni csupán a két névnek valamelyest hasonló hangzása alapján.

A görög változatokban Panajótisz (Iatridisz), Jannakisz (Lagarde—Karolidisz), Dimosz (Nigrita), Pavlosz (Szozopoliszi), „első" (egy másik szozopoliszi változat) és Jorjisz (DIEE 1, 555) stb. a mester neve.[67]

Az albán változatokban Szkad, Ali és Amszka a három fitestvér neve. Más albán változatban mindhármukat Gyjonnak hívják. Ismét másban a fiatalabb kőműves neve Baka Gyjergy. Más változatban Miri, Sztatti, Konstantin, Nikolak, Dimitrak. Sok más változatban a mesternek vagy a legkisebb kőművesnek nincs megemlítve a neve. Az aromun változatban is név nélkül szerepel a három testvér. A jugoszláv változatokban Radónak hívják a kőművest. A Tessian váráról szóló változatban a kőművesek: Rado, Petro, Gojko. A kőművesek vagy építők nevének végtelen sok változata van, amelyeknek azonban a dal szempontjából semmi jelentősége nincs. Csupán egyetlen egy jugoszláv változatban — a Szkadar balladának egy kis variációjában, amely

[66] Impellizeri, I.: *La morte di Digenis Akritas.* Annale del Museo Pitré I/1950. 82—119.

[67] Csakhogy a Manolisz név egyáltalán nem fordul elő a görög változatokban, l. Baud-Bovy i. m. — Ez volt Solymossynak legnagyobb félreértése.

Ochrida várának építéséről szól — Manojlo a mester neve. A bolgár változatok egyikében szerepel csak a Pavel és *Radó név* — az utóbbi *a szerb—horvát változatokban is előfordul* — több bolgár változatban Manol vagy Mano nevet visel a mester, több változatban pedig nincs neve a három kőművesnek. A Curtea de Arces kolostorról szóló román változatokban Manoli vagy Mano a mester. Ugyanez a név szerepel a Borka váráról szóló moldvai változatban is.

A mesternek vagy a három kőműves közül a legfiatalabbnak (vagy az építőnek a szerb—horvát változatokban) a nevéről a következőket jegyezhetjük meg:

a) A nevek sokfélesége helyi adatokból és az elemek összekeveredéséből származik, és nincs semmi kapcsolatuk a dal belső szerkezetével.

b) A Manolisz név nem szerepel a jugoszláv és albán változatokban, míg a bolgárokban ez dominál, s megtalálható az összes román változatban is.

Ki ez a Manolisz? SYRKU,[68] a bolgár dalok kiadója találóan jegyezte meg, hogy a Manolisz név megtalálható egy „Manolisz és a janicsár" című görög népdalban is, amelynek Manolisza szintén megöli a feleségét. Syrku hozzátette még, hogy ezt a nevet megtalálhatjuk a jugoszláv népköltészetben is: Kira királyfi nagy balladájában a királyfit megölő görögöt szintén Manolisznak hívják. A „Komaságról" szóló dalban az egyik kucovlach (nomád) asszonynak és egy görög nőnek a komáját, aki kiházasítja gyermekeiket, ugyancsak Manolisznak hívják. ARNAUTOV szerint a Manolisz név gyakran szerepel a bolgár népköltészetben is.

Bár ez a név átment a görög szereplőket tartalmazó szerb—horvát népdalokba, mégsem fordul elő a Szkadar ballada egyetlen változatában sem (az említett Ochridáról szólót kivéve), hasonlóképpen a tőlük függő albán dalokban sem.

Manolisz név nem található meg egy görög változatban sem. Nagyon tévednek a régebbi magyar kutatók is, akik azt hitték, hogy a Manolisz név szerepel a görög változatokban. Az egyetlen IATRIDISZ-féle változatban olvashatjuk, hogy a három nőtestvér közül az egyiket befalazzák a „Manoliszba". N. POLITISZ ezt a nevet az Agriada patakocskán található kis híddal hozta kapcsolatba, amelyen ez a felírás áll: „Épült 1659-ben. Készítette Dimitriosz és Manolisz."[69]

A Manolisz név, amely a bolgár és a román változatok sajátossága, nem elsődleges eleme a dalnak. E név görög eredetű balkáni elem, amely nem ment át az Arta Hídja görög és szerb—horvát változataiba, hanem csupán a bolgár és román változatokba. Ez viszont azt bizonyítja, hogy az utóbbiak újabb, későbbi eredetű változatok.

3. A kőműves feleségét a magyar balladában kőműves Kelemennének hívják, s ma is érvényes magyar szokás szerint ugyanis a feleség a férj keresztnevét kapja -né képzővel [ahogy a görögöknél is Dimitrena, Jorjena, Lazena stb.], természetesen azért megtartja a saját keresztnevét is (Ilona, Mária stb.). Ez utóbbi nem olvasható egy magyar változatban sem. A görög változatokban a feleség különféle neveket visel: Evdokia tu Pavlu (Szozopoliszi), Lenica-Leni (Kerkyra-Szalvanu), Szterjani (Polijiru) stb.[70]

[68] Journal Ministerstva narodn. prosv. 1890. febr. 310—346. Itt megtalálható a görög trapezunti változat is, 318.

[69] A feliratról l. SCHLADEBACH i. m. 94. és főleg POLITISZ *Παραδόσεις* II. 775.

[70] A görög mesékben is megtalálható az asszony keresztneve: Katherini, Elini. L. FAVISZ i. m.

A szerb—horvát Szkadar változatok az asszonyt csak férje nevén említik: Gojko—Gojkena, Mila—Milena. Az aromun változatban nincs az asszonynak neve. A Szkadar Vára albán változatában a feleségnek görög neve van: Evcharisz. Más változatban mindhárom fivér feleségét Gyelinének (Angelina) hívják. Egy másik változatban szintén Gyelina fordul elő. A bolgár változatokban Manolisz vagy Rado feleségének Tutorka, Sztruna és „Gyurka a lány" keresztnevei találhatók.

A kőműves feleségének neve nem elsődleges eleme a dalnak. Hogy kaphat egy bizonyos nevet a kőműves felesége, erre jellemző példát nyújt egy ciprusi görög változat: a Marulusz dala (Laográfia VI [1917] 600—2). Marula név az Ὀμορφιᾶς (Szép nő) váráról szóló dalból származik. Ez a név Marusszá változott, és nyilvánvaló keveredés útján ment át az Arta Hídja egyes változataiba.

4. *Utazás négy lóval* (17—36 sorok) — ahol Kőműves Kelemenné mint nagyasszony jelenik meg sok kocsissal — betoldott elem, az egész egy másik magyar, éspedig erdélyi balladából: a Kádár Katából származik. A magyar szöveg 17—22 sorai szóról szóra ebből a balladából valók. Az utazás egész leírása pedig a szerb—horvát Szkadar ballada (Talvj) hasonló leírására emlékeztet, amikor Vukaszin elküldi szolgáját, hogy keressen két gyereket (27. s köv. sorok). E rész szabad fordítása így hangzik: „Hű szolgám, bátor és jó fiam| . . . fogd be jó lovaimat a kocsiba | tégy a kocsira hat zsák kincset | . . | Hallja őt a jó szolga | befogja a lovakat a kocsiba." stb.

A ciklus összes változataiban az asszony általában gyalog[71] megy — ugyanígy a régebbieknek tartott magyar változatokban is. De akár gyalog megy, akár kocsival, és ez az utazás-elem akár a jugoszláv Szkadar balladából ered, akár keveredés eredménye, tény az, hogy minden egyes magyar változatban hiányzik ezen a helyen más balkáni változatok egyszerű, de nagyon fontos eleme, ti. hogy miért megy az asszony a munka helyére — éspedig azon egyszerű és természetes ok miatt, hogy ennivalót vigyen a kőműveseknek: — „Aki későn reggel jön, aki dél felé jön" (Passov 511); — „Gyere, hogy ebédeljünk" (Passov 512) stb., ahogy más balkáni változatokban is olvasható.

Nagyon is fontosnak tartjuk, hogy az egyik magyar változatban a mester elküldi inasát, s rajta keresztül parancsolja meg feleségének — a kőművesek megegyezése után —, hogy ne jöjjön az építkezés helyére, az inas *félremagyarázza és ellenkezőjére fordítja* a kőműves parancsát [vagyis hogy azt üzeni neki, hogy jöjjön]. Ez a hely azért különösen jelentős, mert ehhez hasonló elem nem található sem a jugoszláv, sem az aromun változatokban, csupán a görögökben olvashatjuk: „Hívta az inast, hogy teljesítse kívánságát | Menj, mondd meg gazdaasszonyodnak . . . | gyorsan parancsold meg neki" (Passov 512), vagy az Iatridisz-félében két inasnak parancsolja vagy madárral üzeni: „Levelet ír s elküldi egy fülemülével | Lassan öltözz, lassan válts ruhát, lassan menj délfelé" (Passov 511) — „Üzeni a szép asszonynak fülemülével" (Politisz 89). A madár vagy az inas félremagyarázza, és ellenkezőjére fordítja a parancsot: „És a madár félreértette és másképp ment s másképp mondta" (Passow 511—Politisz 89) — „Az inas félreértette, megy és mondja neki" (rodoszi és szozopoliszi); inasgyerek szerepel a Kerkirai-Szalvanosz-félében és tanonc a polijirosziban.

[71] Egy kétségtelenül újabb eredetű görög változatban is olvashatjuk, hogy az asszony lovon utazik. *Λαογραφία* IX. (1926) 216. 20. sz.

Ha a magyar balladaváltozatban előforduló üzenet-elem forrását keressük, nem találhatjuk meg semmilyen balkáni változatban sem, csupán a görögökben. S mivel ez a magyar változat újabbnak és töredékesnek látszik, egy bizonyos rész után ugyanis prózai elbeszélésbe csap át, fel kell tételeznünk, hogy az erdélyi magyarok nemcsak a jugoszlávoktól hallották a Szkadar balladát, s nemcsak a románoktól a Curtea de Arces kolostorról szóló dalt, hanem ugyanígy hallották az Arta Hídja dalt is az ott letelepedett görögöktől, éspedig nemcsak 1712-től kezdve, amikor Déván először említik őket, hanem már korábban is.[72]

5. *A kocsis álma* (22—32 sorok) kétségtelenül az álom-elem visszhangja, amely megtalálható a görög, bolgár és román változatokban. Más változatban ugyanez az álom-elem, mint az asszony álma szerepel, akit emiatt nyugtalanság fog el férjével kapcsolatban, és elmegy az építkezés helyére. Az álom-elem nincs meg a jugoszláv változatokban. Kizárt dolog, hogy a magyar balladának ez az eleme közvetlenül bolgár eredetű lenne. Ha pedig a Curtea de Arces kolostorról szóló román balladát, amelyben szintén szerepel ez az elem, maga ALEXANDRI írta, tehát nem eredeti, akkor a kocsis álma elemet is — az üzenet elemhez hasonlóan — a görög változatok közvetlen hatásának kell tekintenünk.

6. *A Kőműves Kelemenné útját gátló akadályok* (23—24 sor) olyan elem, amely a dal magyar kutatói számára különösen nagy jelentőségű, s alaposan is vizsgálták, mert ez olyan elem, amely fényt derít a magyar balladának a romántól való függésére, hisz a román (ALEXANDRI) az egyetlen az egész ciklusban, ahol ez az elem szintén előfordul. SOLYMOSSY tagadta ezt a függést.

7. *A magyar balladában hiányzik a gyűrű-elem.* A gyűrű, a görög népdalok nagyon régi eleme[73] szerepel a Szkadar Vára egyik jugoszláv változatában is (KARADZIČ), míg a TALVJ változatban nem fordul elő. A KARADZIČ—GRIMM-félében aranyalmáról van szó. A Szkadar ballada változataiban található fenti eltérések miatt ezt az elemet olyannak tekinthetjük, amelyet a jugoszláv változatok később vettek át a görögökből. Különösen a KARADZIČ-féle változatban, ahol a gyűrű a vár építése közben *vízbe* esik, tekinthetjük ezt az elemet a görög változatoktól való függés bizonyítékának. Ezenkívül a jugoszláv változatokban a gyűrű-elem két gyűrű és egy aranyalma formában is előfordul (bosnyák Tessian vára), vagy pedig mint aranyalma (Narenta hídja). A gyűrű megtalálható az Arta Hídja albán és aromun változatában is. Hasonlóképpen előfordul ez az elem, szervesen beépítve a szépen sikerült költemény szerkezetébe, több bolgár változatban is.

8. *Az asszonynak elbúcsúzás céljából való hazatérése* olyan rész, amely a magyar ballada laza belső szerkezetét különösen nyilvánvalóvá teszi. Az asszony önkéntes visszatérése feláldozásának jövendő színhelyére, noha tudja, hogy ott halál vár reá, túlságosan is érthetetlen és természetellenes.

9. *A befalazott asszony gyermeke* olyan elem, amely előfordul bizonyos görög balladákban is,[74] de a teljes kifejlődése és előfordulása kimondottan a Szkadar Vára változatainak sajátos eleme, és onnan ment át a többi balkáni változatba is. A Szkadar balladában a gyerekeknek neve is van: Jovan.

[72] SZTEFANIDISZ, V. K.: *Οἱ κώδικες τῆς Ἀδριανουπόλεως*. Byzantinische Zeitschrift XVI. (1907) 280—329. (Adat az erdélyi görögökről 1643-ban.)

[73] L. POLITISZ: *Ἐκλογαὶ* 90. sz. — *Λαογραφία* IV (1912—13) 75. 31. sz. (Említés régi görög népdalokról, amelyekben előfordul a gyűrű-elem.)

[74] Szozopoliszi, korfui, krétai (KOZMULISZ), rodoszi (PANDELIDISZ), kappadóciai (LAGARDE) stb.

Hasonlóképpen az egyik albán változatban is szerepel név. Az aromun változatban Konstantin név fordul elő. A gyerekek kora különböző, számuk kettő: fiúk a bosnyák változatban, lányok a magyarban (ORTUTAY); vagy már nagyobb gyerekről van szó, aki beszél, mint a KRIZA-féle magyar változatban. ALEXANDRI román változatában a mester befalazott felesége terhes.

A szokott típus a szopós csecsemő (szerb—horvát, albán, aromun, bolgár változatok). A Strumáról és Maricáról szóló bolgár változatokban az asszony melléből csepeg a tej, egy román (THEODORESCU) és egy magyar (ORTUTAY) változatban a mester lyukat hagy a falban, vagy az asszony könyörög, hogy hagyjanak lyukat (bolgár), s ezen a lyukon keresztül szoptatja csecsemőjét (szerb—horvát, albán). Egy bolgár változatban hallani lehet a befalazott asszony sírását. Az asszonyok odamennek, s azon a helyen kaparják a falat, s ebből a kaparékból isznak, hogy megeredjen a tejük.[75]

A Szkadar balladában *a csecsemőt az anyjával együtt falazzák be,* aki ott befalazva szoptat egy évig. Ilyen megoldást nyer a befalazott gyerek eleme, miközben a befalazott asszony eleme domináló marad, úgyhogy itt is bebizonyosodik a Szkadar jugoszláv balladától való függésről alkotott nézetünk helyessége, amely ballada gyerekek befalazásával kezdődik és az asszony befalazásával fejeződik be úgy, ahogy az Arta Hídja dalaiban is olvashatjuk.

10. *A szakadék, amely megnyílik a gyerek lába alatt* rész szintén a Szkadar változatok hasonló eleméből származik. A Curtea de Arces kolostor román szövetségében szintén megnyílik a szakadék, ahonnan sós víz fakad.

A magyar ballada elemeinek fenti vizsgálata és a többi balkáni főleg a görög változatokkal való összehasonlítása révén néhány biztosnak látszó következtetést vonhatunk le, így: *a)* Elemzésünk még jobban alátámasztja azt a nézetet, amely szerint a magyar ballada a szerb-horvát Szkadar balladából származik. *b)* A magyar balladának azokat az elemeit, amelyek eltérnek a Szkadar balladától, megtalálhatjuk bolgár és román változatokban. A Szkadar balladától való eltérés, valamint a bolgár és román elemekkel való összekeveredés a magyar ballada későbbi keletkezésének bizonyítéka. *c)* A magyar ballada újabb eredetét bizonyítja a közös mese egyes fő elemeinek hiánya is.

Elemző és összehasonlító vizsgálataink eredményeképpen a ciklus általános problémáira és vizsgálati módszereire vonatkozólag is tudunk következtetéseket levonni, így: 1. A balkáni változatok közös elemeinek összehasonlítása az egyetlen módszer, amely elvezet bennünket az eredeti elemek megtalálásához. Így tehát a közös elemek hiánya vagy kopása az illető változat későbbi keletkezését bizonyítja. A görög népköltészet néhány jelentős kutatója az elemeknek ezt a hiányát a prioritás bizonyítékának tekintette. Az a tény, hogy azonos elemek hiányoznak a kétségtelenül újabb eredetű magyar balladában is, tökéletesen megcáfolja ezt a nézetet mind módszerbeli, mind tartalmi szempontból. 2. A balkáni ciklus összes dalaira jellemző fő eltérések megerősítik azt a nézetet, hogy az összes balkáni változatok mai formájukban két csoportból származnak, amelyek közül az egyik Artában, a másik pedig Shkodrában keletkezett egy ősi görög dalból. 3. A fenti két csoportban található eltérésekkel kapcsolatban feltételezhetjük, hogy a kétnyelvű lakosság mellett

[75] L. KIND i. m. 205. — L. még a reávonatkozó görög irodalmat *Λαογραφία* IV (1912—13) 315. — *Λαογραφία* X (1929) 264. 5. sz. Nagyon jellemző a Polijirosz falui változat, amelyben ugyanúgy, mint a bolgár dalokban, hallható az asszony sírása.

a XVII. sz. elején az egész Balkán területén letelepedett görögség játszotta a különféle változatok közvetítője szerepét. Csak így magyarázhatjuk meg bizonyos balkáni változatoknak görög változatokból való közvetlen függését, s csakis így találhatunk magyarázatot arra a kérdésre is, hogy miképpen került a görög változatokba, a balkáni három sógornő alapelem visszhangjaként, a három nőtestvér toldalék eleme.

Tudatában vagyok annak, hogy ezekhez az általánosabb jellegű megállapításokhoz még mélyebb és alaposabb tanulmányozásra lenne szükség. Ha azonban következtetéseim jól megválasztott anyagon nyugszanak, akkor ez a tanulmány — már az anyag összegyűjtése és rendszerezése miatt is — hasznos szolgálatot fog tenni mind a görögöknek, eredeti görög nyelvű formájában, mind a magyaroknak az itt közölt magyarra fordított rész útján. Magam részéről pedig Theophanes bizánci krónikással együtt vallom: „*Φίλον γὰρ θεῷ τὸ κατὰ δύναμιν*" — „Isten előtt kedves dolog, ha valaki megteszi azt, ami tőle telik."

DIMITRIOSZ G. HADZISZ

THE HUNGARIAN VERSION OF THE BALLAD ARTA-BRIDGE: KŐMŰVES KELEMENNÉ (THE WIFE OF THE MASON KELEMEN)

If the view that the ballad about the woman walled up came over to the Balkan peoples from a Greek song might be taken proved and true (on the basis of common ethnographical traditions and beliefs) the Hungarian version of the song, Kőműves Kelemenné, of course may be regarded as the latest and the most remote one in space from the primary type. The immediate comparison of the elements of the latest Hungarian version with those of the older Greek song leads to useful results as to the disclosure of the primary elements.

1. The divergence of the way of sacrifice found in the Hungarian ballad (the previous killing of the victim) cannot be explained by ethnographical traditions at all. Indeed, the same deviation may be observed in some of the more recent Greek versions (Rhodos, Sozopolis etc.) Neither from these ones nor from the Hungarian ballad, however, the primary element of walling up the living victim has completely desappeared as in some way or another it is alluded to again at the end of the poem.

2. As to the person of the victim, the Hungarian ballad has preserved the common element of the Balkan versions (the wife of the master or that of the youngest master) wich is primary one. The occurrence of a divergent element (the sacrifice of the children) in the Serbo-Croatian Skadar-ballad is a perfect proof the latter ballad cannot be the basic type the Balkan cycle originated from. The similarity of the elements of the Balkan versions as well as the existence of a story common to all versions exclude the possibility the various songs might have originated independently from each other. The whole cycle has its origin from a single song that while wandering from one people to another has been enlarged by new elements, has been mixed up or got spoiled. From the element "child" the one of the woman walled up that is common to all versions (even to the Skadar-ballad) could not have taken its origin.

3. Concerning the building there are many variations turning up in the Balkan versions (a castle, a town, a bridge, a monastery, etc.). It is impossible to set up a system of the Balkan versions on the basis of the character of the building or to establish their dependence upon each other. In the case of the Greek version, the building is always a bridge and in the few instances it is not. It is always in connection with some water. While the view, the Greek song was in close connection with the Mussulman tradition about Tricha-bridge, according to which the souls should pass across it to paradise, is without any foundation.

The investigation of the other elements of the Hungarian ballad (number of masters, variety of names, the ring, the child, etc.) if compared with those of the Greek versions leads to useful results: the lack of the organic elements of the common central story in the Hungarian ballad proves that the Hungarian ballad is a version of more recent origin. The view held by the students of Greek songs that the lack of such elements in the versions of Kappadokia was a proof of their older origin is incorrect too which are, no

doubt, of more recent origin where the lyrico-episodical elements have prevailed at the expense of the chief elements of the common central story.

This study maintains the view that no Balkan version in its form of today might have its origin earlier than the end of the XVII. century. The historical elements and names appearing now and then give no information to determine the time of origin of today's versions. It should be taken for garanted that sporadic Greeks having intercourse with various peoples became the mediators of the elements and versions of the song in the Balkan countries.

ВЕНГЕРСКИЙ ВАРИАНТ БАЛЛАДЫ «МОСТ АРТЫ»: «КЁМЮВЕШ КЭЛЕМЕННЭ»

Резюме

Если считать достоверным и доказанным тот взгляд, что баллада замурованной женщины перешла в культуру балканских народов из одной греческой песни (на основании общности этнографических преданий и верований), то естественным является и то, что венгерский вариант этой песни: Кёмювеш Кэлеменнэ мы должны считать географически самым далёким от первоначального типа и во времени — новейшим. Таким образом, непосредственное сопоставление элементов венгерского варианта, являющегося более новым, с элементами греческой песни приводит к полезным результатам относительно раскрытия первоначальных элементов. А именно:

1. Отличие способа жертвования, имеющееся в венгерской балладе, (предварительное убийство жертвы) вовсе не объяснимо этнографическими преданиями, так как такое же расхождение наблюдается и в некоторых более новых греческих вариантах. (Родос, Созополис и т. д.). Однако ни в этих вариантах, ни в венгерской балладе не исчез окончательно первоначальный элемент замуровывания живой жертвы, так как он каким-то образом всегда упоминается в конце поэмы.

2. Относительно личности жертвы в венгерской балладе сохраняется общий элемент балканских вариантов (жена мастера или жена самого младшего мастера), являющийся первичным элементом. Один из отличных элементов (жертвование детьми) имеет место в сербско-хорватской балладе Скадар. Это обстоятельство полностью доказывает, что последняя баллада не могла быть первоначальным типом, из которого произошёл балканский цикл. Сходство элементов балканских вариантов, а также наличие единственной — и общей для всех вариантов — фабулы исключают возможность того, что различные песни возникли независимо друг от друга. Весь цикл происходит из одной песни которая дополняется новыми элементами, перемешивается с чужими элементами или становится беднее, пока переходит от одного народа к другому. Из элемента «жертвования детьми» не мог происходить элемент замурованной женщины, являющийся общим во всех вариантах (даже в балладе Скадар).

3. Относительно строения в балканских вариантах имеется большое разнообразие (крепость, город, мост, монастырь и т. д.) исключено, что на основании характера строений отдельные балканские варианты могут быть систематизированы, также нельзя установить и их зависимость друг от друга. Что касается греческого варианта, там строится всегда мост, и в тех нескольких случаях, когда имеет место строение другого характера, оно всегда связано с водой. Тот взгляд, однако, что греческая песня тесно связана с мусульманским преданием о мосте Трихи, по которому духи через этот мост идут в рай, совсем нельзя считать обоснованным.

Исследование других элементов венгерской баллады (число мастеров, многообразие имён, кольцо, ребёнок и т. д.), если их сравнить с элементами греческих вариантов, приводит к полезным результатам: отсутствие органических элементов центральной общей фабулы в венгерской балладе доказывает то, что венгерская баллада является более новым вариантом. Неправильной является та позиция исследователей греческой песни, по которой отсутствие таких элементов в каппадокских вариантах является доказательством их более старого происхождения, так как то же самое наблюдается и в венгерских вариантех, имеющих несомненно более позднее происхождение, в которых эпизодические — лирические элементы преобладают над основными элементами центральной общей фабулы.

В этой работе находит выражение тот взгляд, что в теперешней форме ни один балканский вариант не мог возникнуть раньше, чем конец XVII-го века. Имеющие кое-где место исторические элементы, имена не дают возможность для определения срока возникновения теперешних вариантов. Следовательно мы должны предполагать, что посредниками элементов и вариантов песни в балканских странах были греки, жившие разбросанно в диаспоре среди различных народов.

Egy archaikus dallamsajátság Észak-Borsodban

A kupolás dallamszerkezet uralkodóvá válása, a diatónia terjedése, a dallamfrazeológia tájbeli eltéréseinek csökkenése — mind olyan jelenségek, melyek ma már együttesen tűnnek fel, s mai népzenénk jellemzőivé válnak.

Vannak azonban még területek; ahol régi dallamdialektusi sajátságok megrekedése, sőt tovább virágzása az említett kiegyenlítődési folyamatot gátolja, sőt keresztezi. E területek közé tartozik Borsod északi fele, különösen a Bükk hegységtől északra, északnyugatra fekvő falvak és hegyitanyák („ortások") vidéke, a barkóság Borsodba nyúlt területe.

Az északi Sajó-, a Bán-, Csokva-, Hangony-völgy népzenéjének egy jelentős rétege a *la-pentatoniá*hoz való szívós ragaszkodást mutatja. Igen feltűnő a *so-la* kádencia kedvelése, s különösen feltűnő ez az új szerkezetű dallamokban.[1]

A Bükk déli szegélyén, a Bükkalján ez a jelenség — bár kisebb mértékben — jól felismerhető.[2]

A Bükktől keletre-északkeletre haladva, a *la*-pentatonia ismét jelentkezik.[3]

Ha a megye területét elhagyva nyugati irányban, a nyugati palócság felé haladunk, a *so-la* kádenciájú *la*-pentatoniának a borsodi barkóságéhoz hasonló erős rajzására figyelhetünk fel.[4]

A Bükktől délre viszont más a helyzet. Borsod megye legtipikusabb néprajzi csoportja, a matyóság, feltűnően tartózkodik a *so-la* kádencia használatától. Pedig a barkók és a matyók közt a rokonság együttélését szabályozó ősi szokásokban, a nyelvkincsben, sőt a nyelvi eszközök használatában is számos egyezés van.[5]

[1] Bemutatott dallamok a 3. és 26. sz. kivételével. — Itt jegyezzük meg, hogy a közölt dallamok mind saját gyűjtésünk (L. Á.).

[2] Bemutatott dallamok közül a 26. sz. Ezenkívül Barsi Ernő: *Sályi népdalok.* (Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc. 594. lelt. sz. 41., 45., 48. és 68. o.).

[3] Bemutatott dallamok közül a 3. sz., továbbá Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 94. sz. és Szathreczky Zoltán: *Kékedi népdalok.* Miskolc 1959. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács kiad. 30., 35. és 110. o.

[4] Jegyzetek a 2., 16., 21., 22., 23., 25., 26., 27. sz. dallamokhoz.

[5] Mindkét ethnikai csoportban a rokon családokat „hadaknak" nevezik. A tagok elnevezései: anya = „éde"; anyós = „anyámasszony"; após = „apámuram"; az asszony idősebbik sógora = „nagyobbik uram", vagy „nagyuram"; fiatalabbik sógora = „kisebbik uram" vagy „kisuram".

Az egy haj alatt lakóknak a legidősebb tekintélyes apa (ill. nagyapa) parancsolt, a „gazda".

Egyezések a szókincsben még: „tesznye" v. „cseszny̆e" = ügyetlen, csetlen; „eljutott" = lesoványodott; „emménk" = miénk stb. Emfatikus egyezés: „é!" fel-

Matyó adatközlőim a pentaton *so-la* kádenciától való idegenkedésüket közvetlen szavakban is kifejezték. Midőn megszólaltattam nekik a Bükk-környéki, alább közölt példákat, s hasonlóak eldalolására biztattam őket, elutasítólag viselkedtek és nyilatkoztak: „Maguk (értve a gyűjtőket) mind csak szeretik elvinni ja hangot. Ahogy maguk gondolják, egész más kótát adnak neki, mint ahogy a nép énekli. Tiszta koldulás meg temetés, ahogy maga danol. Ez fantázia. Ezt a nótások csak kifantáziálták. Hallottunk ilyet máshol, de mi nem szeretjük. Mi nem temetünk. Mi mulatunk, ha danolunk."

Annyit el tudtam érni, hogy a Bükk-környéki dallamok néhány változatát szívesen közölték, de más kádenciával (*re-la* vagy *ti-la*). E matyó változatok értékesek, s mint ellenpéldákat, a Bükk-környékiekhez az összehasonlítás kedvéért „ad"-jelzéssel kapcsoltam.

A matyóságtól délebbre haladva, Dél-Borsod területén csak néhány szórványjelenség mutatkozik, az északborsodiak gyér visszhangjai.[6]

Észak- és Dél-Borsod (beleértve a matyóságot) eltérő zeneízlése a *so-la* kádencia gyakorlásában feltűnően érezhető. A *la*-pentatonia Borsodban a hegyek, dombok közé szorult, s különösen oly tájakon virágzik, ahol erdei pásztorok, főként juhászok, közel élnek a kétlaki parasztsághoz.

Az északborsodi nép zenéjében az archaikus vonások őrzését tehát legalábbis két tényezőnek, a földrajzi és társadalmi viszonyoknak közrejátszása magyarázhatja. Mindezekhez történeti okok is járultak (település, vándorlás, menekülés, nehéz idők átvészelése).

A *so-la* kádencia kedvelése csak Borsodon belül tűnik elszigetelt jelenségnek. Országos viszonylatban más tájakon ismét találkozunk vele. A Bükk-környéki dallampéldák közeli vagy távoli rokonaira ezért külön jegyzetekben utalok.

A dallamokról

A közölt dallampéldák (16 régi, 12 új típusú) a pentatonia szilárdságát elég jól mutatják, különösen a kupolás szerkezetűek, ezek közt is a 17., 18., 19., 20. és 25. sz.-ak, melyek a többé-kevésbé bővült hangsorú régi szerkezetűekkel szemben tisztán ötfokúak. Az is igaz viszont, hogy ezek a kupolás szerkezetű dallamok zenei mondanivalójukban, tartalmukban igénytelenebbek. Ha összehasonlítjuk az 1—16. sz.-akat a 17—28. sz.-akkal, kétségkívül érezzük, hogy az előbbi, régi szerkezetű csoport több zenei élményt nyújt.

Az eddigi gyűjtések számaránya azt mutatja, hogy az új típusúak valamivel kevesebbek. De igen életerősek. A régiekhez hasonlóan jól variálódnak. A legbeszédesebb négy példa erre a 17—20. sz. négy dallam.

Mind a régi, mind az új típusú példák közt a kádencia használatának gyakorisága szerint különbség mutatkozik. Legtöbb dallampéldányomat Borsodban eddig csak *so-la* kádenciával ismertem meg (1., 2., 3., 4., 5., 6., 9., 15., 17., 18., 19., 21., 24., 28. sz.). Szerepelnek aztán olyanok, melyeket más kádenciával is hallottam (8., 11., 12., 13., 16., 20., 22., 23., 26., 27. sz.). Külön meg-

kiáltás (meglepetés, vagy felháborodás esetén). Hangtani egyezés: r hang hasonulása („bossó", „kossó", „ossó"); nem illeszkedett -val, -vel rag: „húsval", „késvel"; régies rag hova? kérdésre: -„ni" („magukni", „Gáspár bácsini"); sporadikus hangtani jelenség: „letjobb", „letnagyobb", „genge", „inkabb" (legjobb, legnagyobb, gyenge, inkább helyett).

[6] Jegyzetek a 21., 23. és 27. sz. dallamokhoz (Mezőcsát, Tiszabábolna).

említem azokat a dallamokat, melyek megszólaltatásakor kádenciaváltásra figyeltem fel (7., 10., 12., 18.). Ezekben a dallamokban strófánkint, vagy sorismétléskor (gondolva a kupolás szerkezetűek negyedik sorára) a kezdetben *re-la* vagy *ti-la* kádenciát a *so-la* kádencia váltotta fel. Tapasztaltam az adatközléskor, hogy dalosom emelkedettebb hangulatban váltott, hangosabban, jobbkedvűen dalolt.

A *so-la* kádencia a közölt példák csaknem 50%-ában hangsúlyos (2., 8., 11., 12., 13., 18., 20., 22., 23., 24., 28. sz.). A többi példában a „so" hangsúlytalanságát kitűnően ellensúlyozzák a hangsorok elhelyezkedései. (Egyébként más tájak hasonló kategóriájú dallamaiban sem ritkaság a „so" hangsúlytalansága).

Jegyzetek a bemutatott dallamokhoz

E dallamok változatainak rendszeres összegyűjtése még a jövő feladatai közé tartozik. Azonban a rendelkezésünkre álló gyűjtemények, példatárak anyagával való összehasonlítás így is igen tanulságos. Vannak ugyanis tájak, melyek határozottan pozitív, illetőleg negatív jeleit mutatják a megfeleléseknek. A felsorolt variánsok csak az addigi közlésekre vonatkoznak. Az akadémiai teljes anyag ismeretében ez a kép jelentősen módosulhat.

1.sz. Sokfelé elterjedt változatai vannak, főleg pásztor-, betyár- és rablódalok közt. Sőt, amint a mellékelten (ad 1.) közölt matyó *re-la* hangzárlatos változat mutatja, a dallamot koldusok is átvették. A *so-la* kádenciájú típust a közöltön kívül Borsodban kissé eltérő dallamvezetéssel egyebütt is hallottam. A dallam második felét még ilyen hangsorokkal: mi-re-mi-do-la-so, || do-do-ti-so,-la-la (Tamás Sándor 34 é. Miskolc. 1938. „Elindult két ember élelmet keresni. . ." kezdettel), továbbá mi-re-mi-do-la-so, || mi-re-do-so,-la-la (Bartók Csató Frigyes 39 é. Sajómercse, 1954. „Amott van egy kis ház, törvényszék a neve . . ." kezdettel). A Bükk alján is igen népszerű ez a dallamtípus re-do-ti-la-la--so, || do-do-ti-so,-la-la, illetőleg mi-re-do-ti-do-la || do-do-ti-so,-la-la dallamvezetéssel (Barsi Ernő: *Sályi népdalok*. Hermann Ottó Múzeum adattára 594. sz., itt a 41., 45., 48. oldalakon közölt változatok „Kiszáradt a tóbul mind

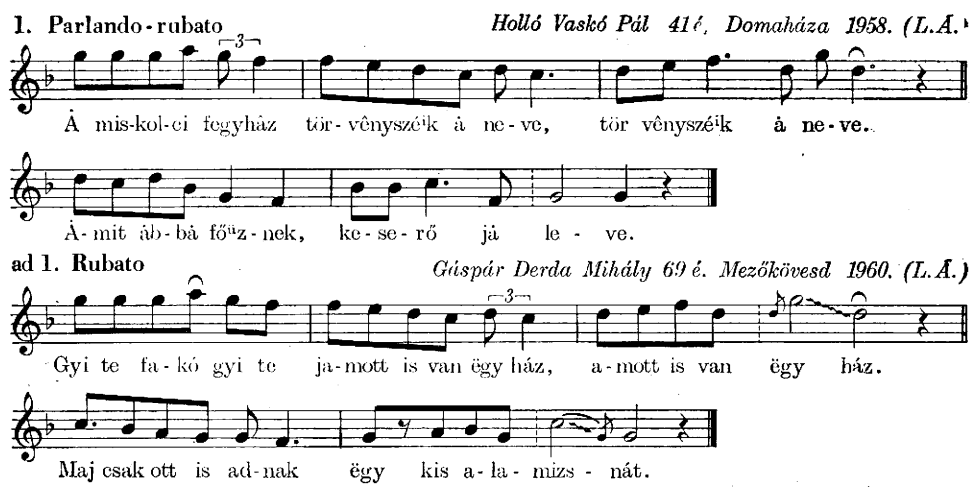

a sár, mind a víz", „Lóra csikós, lóra, elszaladt a ménes" és „Testvérek testvérek, de hűtlenek vagytok" kezdettel). Rokon példa Abaújból (Északkelet-Borsod) SZTARECZKY Zoltán: *Kékedi népdalok.* Miskolc 1959. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács kiadása) 30.

A más táji példák eddigi tudomásom szerint *re-la* zárlatosak. (KODÁLY Zoltán-VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 6. és 7. sz. BERZE NAGY János: *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs 1940. 546. 47. sz.).

2. sz. Eddig csak palóc területen ismert típus egyik legegyszerűbb változata. Hont—Nógrád—Heves—Gömör—Északnyugat-Borsod területein számtalan változatban ma is él. A közöltön kívül egyéb borsodi gyűjtéseim a dallamtest második felét ilyen hangvezetéssel is megesendítik: so-la'-so-fa-mi-re- || mi-re-do-la-so,-la (Mester Lipe László 31 é. Kissikátor 1938. „Szegény tardi ember elment búzát venni . . ." kezdettel), továbbá so-la'-ti'-la'-mi-re || so-mi-do-la-so,-la hangvezetéssel (Szalma László 61 é. Sajóvelezd 1957. „Kedves feleségem, mi bajod érkezett?" kezd.).

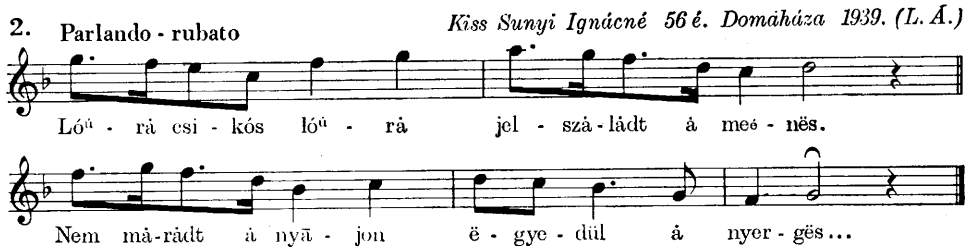

Az ország más tájairól (Dunántúl, Alföld, Erdély) változatát eddig hiába kutattam.

3. sz. A Cserehát Bold va-völgy felé eső területén gyűjtöttem. Rövid, de nem féldallam. A két dallamfél jól mutatja a kvintelés nyomait, sőt, egy hang kivételével tisztán kvintel.

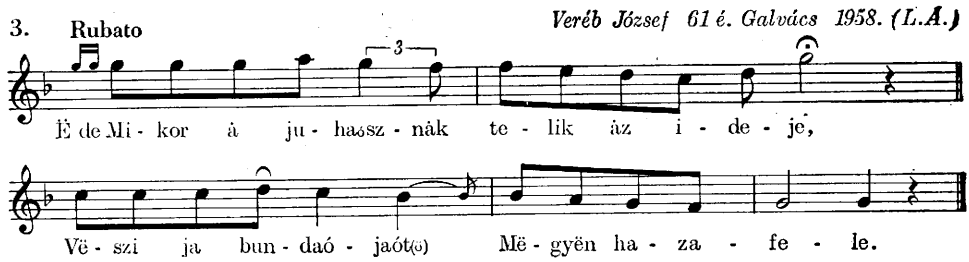

4. sz. Az első sor nekilendülésével a *so-pentaton* abaúji dallamízlésre emlékeztet (Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 181. sz.), de következő soraival, s negyedik sorának kádenciájával egészen eltér és *la-pentatonba* hajlik vissza. Kádenciafelépítése: 6. 4. b3.

4. Rubato *Cimer Mária 38 é. Borsodsztgyörgy 1957. (L. Á.)*

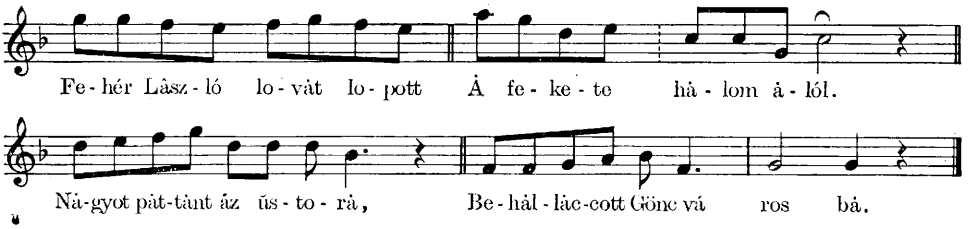

Ugyancsak *la-pentatonba* hajlik az első sor hangvezetésében megegyező másik barkó változat az

5. sz. Ennek dallamvezetése az előbbitől a második sorral kezdődőleg erősen eltér. Kádenciái: 6. 5. 4. E dal harmadik sora a következő sz. dallaméhoz hasonlít. Tekintve, hogy az adatközlő ugyanaz, könnyen elképzelhető, hogy az 5. és 6. sz. dallamot kissé megkeverte.

5. Rubato *Juhász Lajos 41 é. Tardona 1957. (L. Á.)*

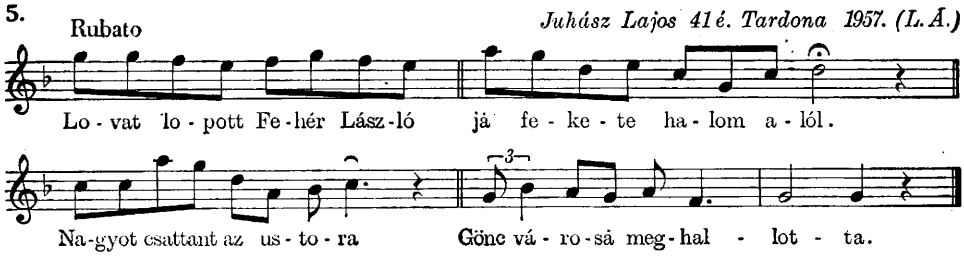

6. sz. A tiszántúli „Elindultam szép hazámból" kezd. *re-la* kádenciájú pentaton dallam barkó megfelelője. Észak-Borsodban Bótáról ismerem még egy változatát Majoros József jelenleg 60 é. juhásztól. Nem is annyira változat, mint inkább korcs-dallam a jól ismert szövegre (la'-la'-la'-ti'-do'-so-so-la' || ti'-la'-so-la'-mi-do-do-re || mi-do-do-re-mi-do-la-so, || so,-so,-la-ti-do-re-la-la).

6. Parlando *Juhász Lajos 41 é. Tardona 1957. (L. Á.)*

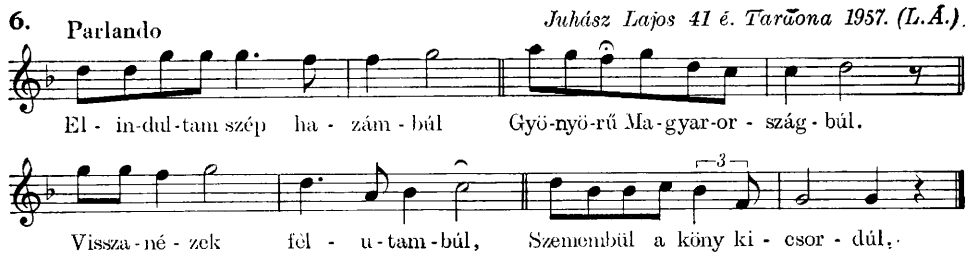

7. sz. A palóc-terület egyik legnagyobb dallamcsaládjának („A Vidrócki híres nyája . . .") számos borsodi változata közül eddig ismert egyetlen olyan példány, melyet *so-la* kádenciaváltással ismertem meg. A közölt példány utolsóelőtti hangja a dal első versszakában *ti*-hang (a kótán zárójelben). A dal ugyanis ezzel a szöveggel kezdődik: „Parlagon terül a juhom, De szépen szól a kolompom. Van is olyan kilenc kutyám, Bömbölve jár a *nyáj* (ti-hang) után." Az ez-

után következő második versszak a kóta szövegrésze, a kádenciaváltással. A borsodi dallamrokonok záró sorait inkább ebben a hangvezetésben hallottam; so,-so,-la-ti-do-re-la-la, vagy: so,-so,-la-ti-do-ti-la-la. Ez a hangsor a rokondallamok negyedik sorában Észak-Magyarországon rendkívül kedvelt, kimutathatólag legalábbis a Galga-vidéktől (Észak-Pest megye) Beregig. (BARTÓK Béla: *A magyar népdal.* Bp. 1924.) Rózsavölgyi LXXII) 18. sz. példa; KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 129. sz.), sőt, a Felső-Tiszát átlépve, Szabolcs-Szatmárba is átszóródott (HALMOS István: *A zene Kérsemjénben.* Bp. 1959.) Magyar Néprajzi Társaság Könyvtára (61. B. Gyé. B. Gy. P. A. jelzésű kótarész negyedik hangsora).

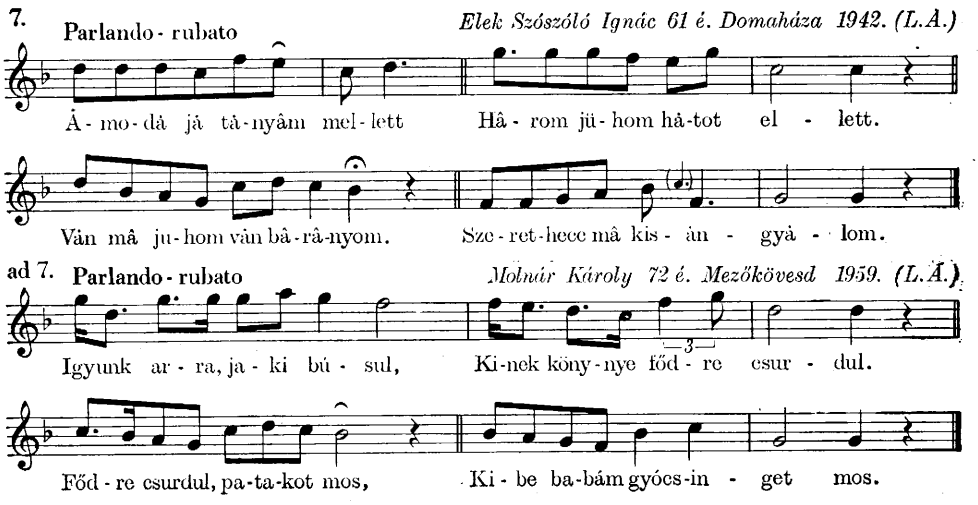

A matyó példa (ad 7-tel jelzett kóta) felépítésében a barkónál tökéletesebb, jól kvintelő dallam. Távoli rokon. Harmadik s részben negyedik sorától fogva kapcsolódik a barkó példához.

8. sz. Az Alföld északi részén igen elterjedt *re-la* kádenciájú dallamtípus *so-la* kádenciájú barkó változata. Az északalföldi változatok (KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár: 123. sz., továbbá: ECSEDI István—BODNÁR Lajos: *Hortobágyi pásztor- és betyárnóták.* Debrecen 1927. dús változatai: „Debrecennek van egy vize . . .", „Esteledik, alkonyodik . . .", „Nem loptam én életembe' . . ." stb . . .) dallamfelépítésben egységesebbek, más típusoktól elhatároltabbak, az észak-borsodiak viszont keveredést mutatnak, így ez a 8. sz. példa is (vö. a 7. sz.-val).

Tudomásunk van egy *so-la* kádenciájú tiszta típusról is (KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár: 128. sz.). Az Alföld északkeleti peremérőI való, közel a Felsőtiszához.

Dunántúlról változatokat nehéz találni (egy távoli rokon PÉCZELY Attila: *Dunántúli daloskönyv.* Bp. 1940. [Magyar Kórus] 55. sz.).

A matyóság köréből egy változatra leltem, de ez igen kevert dal (*Herman Ottó Múzeum Évkönyve.* Miskolc 1957. 149. „Parlagon terül.") Mind a dunán-

túli, mind a matyó (szentistváni) változat dallamvezetésben is, kádenciahasználatban is eltér a 8. sz.-tól.

Ha számba vesszük, hogy tiszta típust az alföldi dallampéldányok mutatnak, s a többiek vagy keveredések, vagy frazeológiájukban nagyon eltérnek, s csak az intonációban mutatnak lényeges hasonlóságot, közel állunk az igazsághoz, ha ezt a dallamtípust északalföldinek tartjuk, mely az Alföld északkeleti peremén erősen pentatonizál.

Az északborsodi változatok s az egy említett dunántúli változat Észak-Alföldről való átszóródásoknak mondhatók. A 8. sz. dallam kádencia-szerkezete 8. 4. b3. De egyéb, borsodi rokonai közt van olyan is, melynek sorai ezt a kádenciaszerkezetet mutatják; 8. 5. b3.

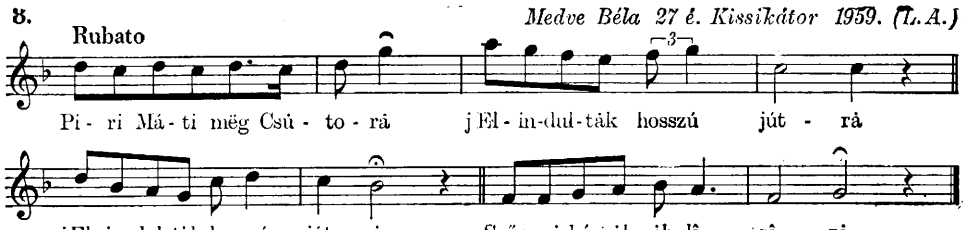

9. sz. A tíz szótagosok közül egyetlen olyan régi típusú dallam, melynek változatát ebből a kategóriából a Hangony melléken kívül más tájakról nem ismerem. Kádenciaszerkezete: 7. 5. b3.

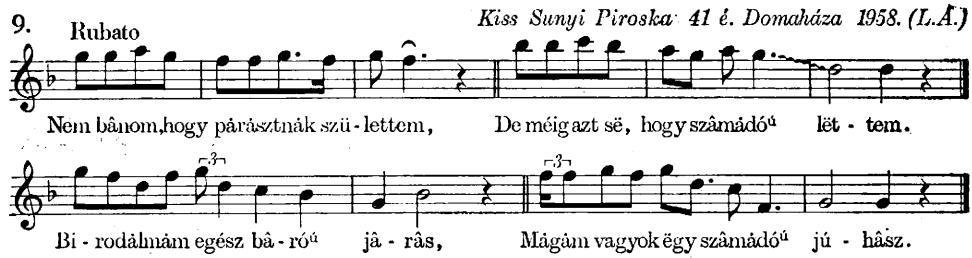

10. sz. Féldallam. Kétsoronkint ismételgette adatközlőm. Észak-Borsodban, beleszámítva a Dél-Bükkalját is, inkább féldallamként nótázzák. Igen sok változata él az Alföldön, Dunántúlon is ismeretes, mégpedig mindkét nagy területen teljes, négysoros formában, s többnyire *re-la*, ritkábban *ti-la* zárlattal. Domaházi adatközlőm maga is érezhette, hogy a féldallam ismételgetése egyhangú, unalmas, ezért *so-la* zárlatváltással segített hangulatán. (A kótán feltüntetett kádenciaváltás, mely 2-es számozással van jelölve, a dalnak erre a további szövegrészére vonatkozik: „Kilenc bujtár kilenc pár csizmája, Számadónak cifra szűrbundája").

10. Parlando-rubato *Elek Ember Bálint 45 é. Hangony 1940. (L. Á.)*

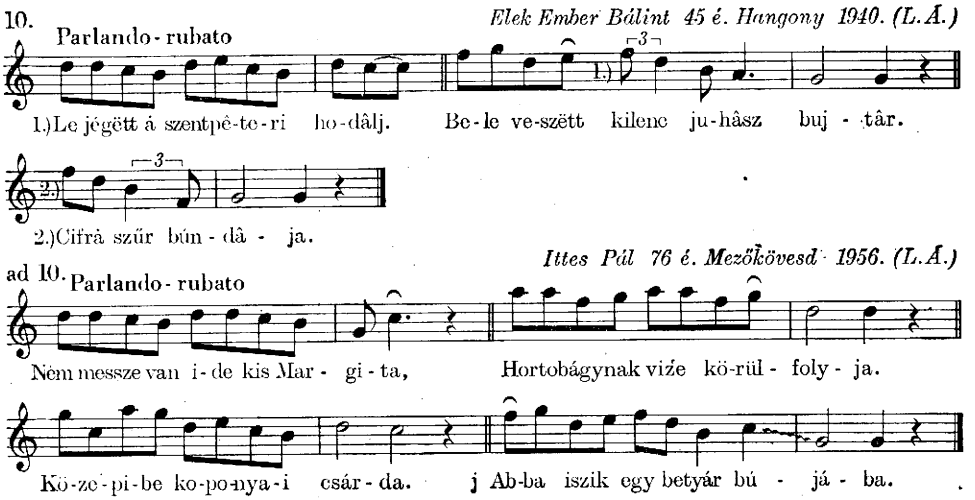

ad 10. Parlando-rubato *Ittes Pál 76 é. Mezőkövesd 1956. (L. Á.)*

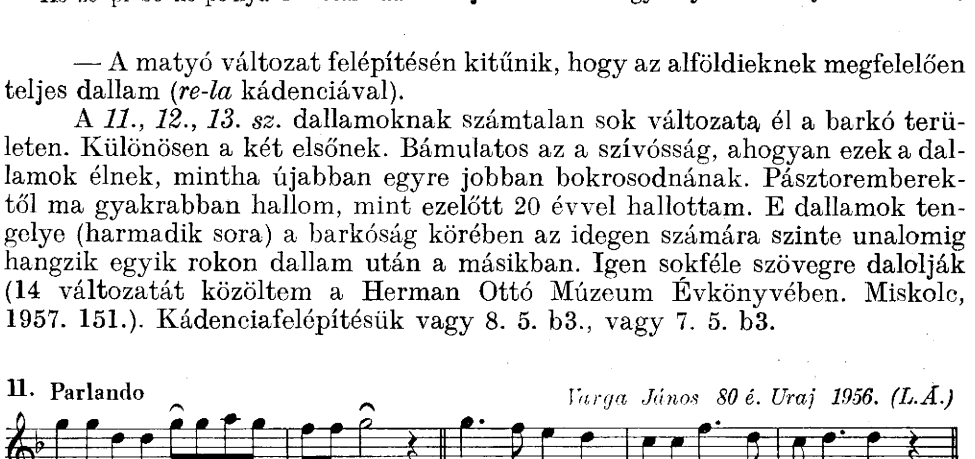

— A matyó változat felépítésén kitűnik, hogy az alföldieknek megfelelően teljes dallam (*re-la* kádenciával).

A *11., 12., 13. sz.* dallamoknak számtalan sok változata él a barkó területen. Különösen a két elsőnek. Bámulatos az a szívósság, ahogyan ezek a dallamok élnek, mintha újabban egyre jobban bokrosodnának. Pásztoremberektől ma gyakrabban hallom, mint ezelőtt 20 évvel hallottam. E dallamok tengelye (harmadik sora) a barkóság körében az idegen számára szinte unalomig hangzik egyik rokon dallam után a másikban. Igen sokféle szövegre dalolják (14 változatát közöltem a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében. Miskolc, 1957. 151.). Kádenciafelépítésük vagy 8. 5. b3., vagy 7. 5. b3.

11. Parlando *Varga János 80 é. Uraj 1956. (L. Á.)*

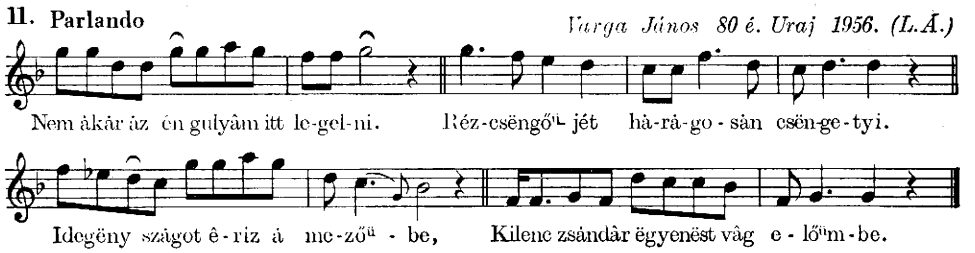

A *12. sz.* dallamban mutatkozó kádenciaváltás e második versszakra vonatkozik: „Kisangyalom, hogy menek ki tanyádra? Előmbe áll a komisszárus lyánya. Kisangyalom, majd bemenek előbe, Aranyalmát kötök a jegykendődre".

Más tájakon kutatva a változatokat, a palócságon kívül egy példányt tudtam a fentiekhez foghatónak hallani, Szabolcs-Szatmár megyéből, az Alföld északkeleti peremérő: „Csaló Pista balladája" Tornyospálca. (Mathia Károly: *Nefelejcs*. Bp. 1955. Zeneműkiadó 1. sz. dallam.) E dallam tengelye eltér a barkó rokonságiakétól, de a szélső sorok lényeges hasonlóságot mutatnak.

12. Parlando *Varga János 80 é. Uraj 1956. (L.Á.)*

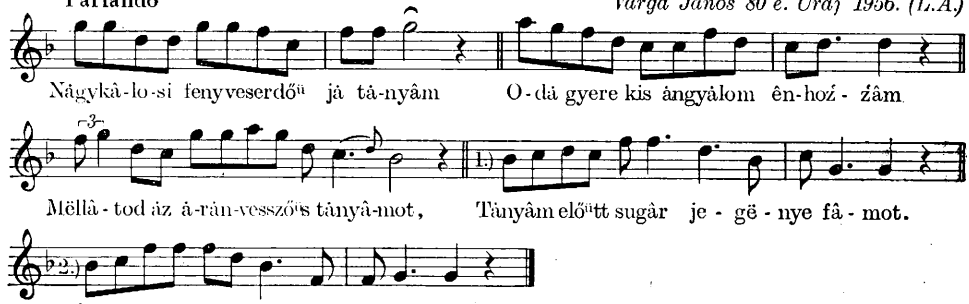

A Dunántúl nagy területén felszínre került eddigi gyűjtések közt a fenti típus változatát eddig nem találtam.

A *14—15.* sz. példák cigánytréfáló kolomejkák, a barkóság zenéjében igen gyakran megcsendülő jelenségek. Tréfásan „cigányhimnuszoknak" nevezték adatközlőim. A barkóság röviden dalolja őket. E dalok terjedelemben elmaradnak a rokon kategóriájú dunántúli nagy kvintelő, *so-la* kádenciájú kolomejkák mögött, de így rövidségükben is sokat mondanak, nem féldallamok. Élnek *ti-la* kádenciájú változataik is. Egyik borsodbótai dallamváltozat hangvezetése la'-la'-mi-mi-la'-la'-mi-mi || la'-la'-ti'-so-re-so || la'-do'-ti-'la'-mi-mi-re-do || so-so-do-ti-la-la (Majoros József 55 é. Bóta 1957. „Esik eső, dörög az ég, nagyokat villámlik . . ." kezd.).

Egy cigánytréfáló kolomejkát mutat Mezőkövesdről a mellékletesen (ad 15. sz.) közölt matyó példa. Zárlata: *ti-la*. Egy másik matyó dallamrokon Szentistvánról pásztordicsérő dal, ugyancsak *ti-la* zárlattal (Bartók Béla—Kodály Zoltán *A Magyar Népzene Tára*. Bp. 1951—1959, [Akadémia kiadása], III. B. 229. sz.). Mindkét matyó példány hosszabb felépítésű a barkóknál, terjedelemben tehát a dunántúli kolomejkákhoz foghatók, de frazeológiában s főként a kádenciában lényeges az eltérés.

13. Recit *Majoros József 55 é. Bóta 1956. (L.Á.)*

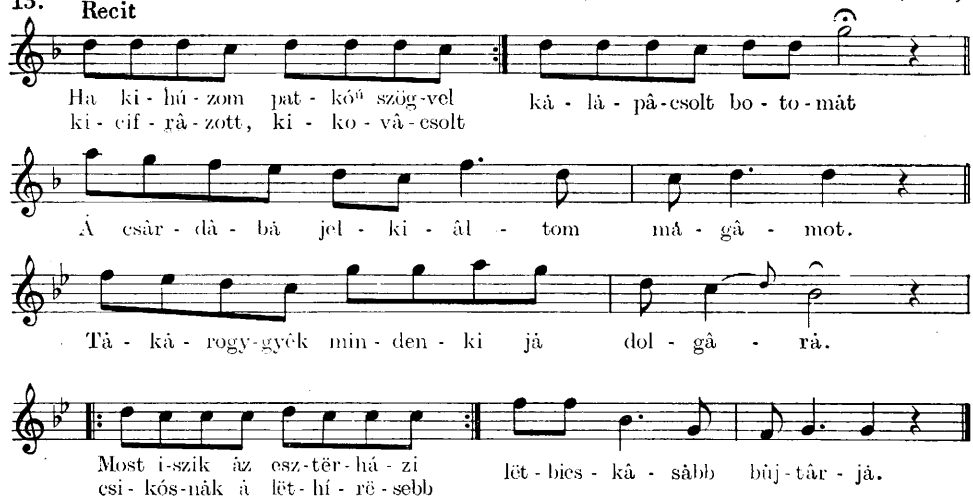

14. Poco rubato *Rakittyán András 69 é. Dubicsány 1958. (L.Á.)*

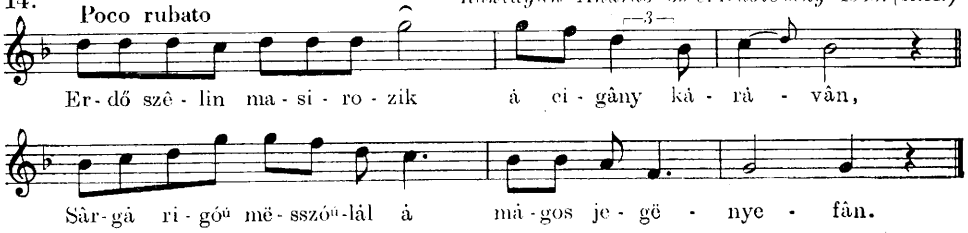

15. Tempo giusto *Jedlicska Mária 20 é. Szentsimon 1937. (L.Á.)*

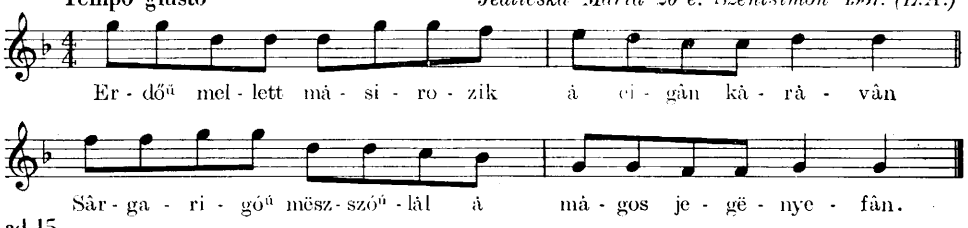

ad 15. Tempo giusto *Csirmaz Pál 71 é. Mezőkövesd 1960. (L.Á.)*

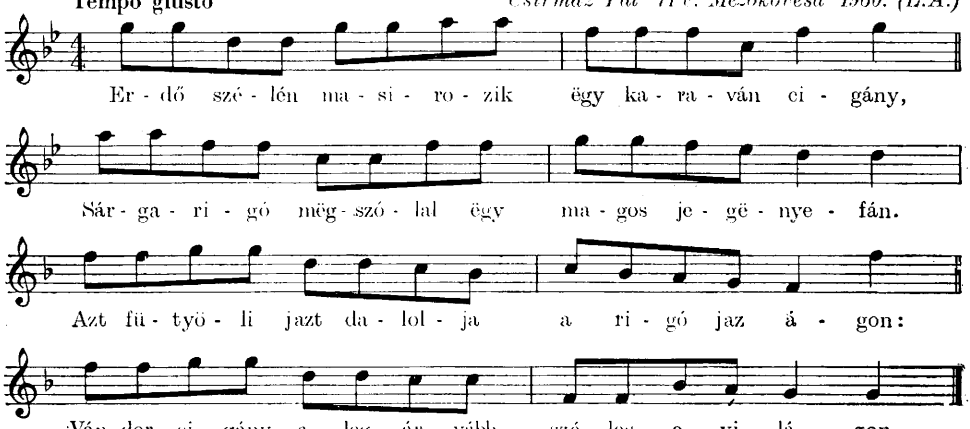

16. sz. E dal a harmadik sor nagyobb szótagszámú ugrásával játékosan, élénken ható típus. Dallamvezetése erősen jellemző a palócságra. Inkább *re-la* zárlatos változatai ismertek (Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene* Bp. 1960. Példatár 84. sz., Lajos Árpád: *Fonóélet Domaházán.* Ethn. XLIX. évf. 408.).

Más tájakról változatát az itt közölt frazeológiával eddig hiába kerestem. Dubicsányi adatközlőm első dalolásban más dallamvezetéssel, s *re-la* zárlattal adta elő. Harmadik, heterometrikus sorától kezdve így: re-re mi-mi-la'-re-re-do || so,-so,-do-re-la-la. Adatközlőm nemcsak kádenciát váltott. Ő maga lényegében két változatot szólaltatott meg.

16. Tempo giusto *Rakittyán András 69 é. Dubicsány 1959. (L.Á.)*

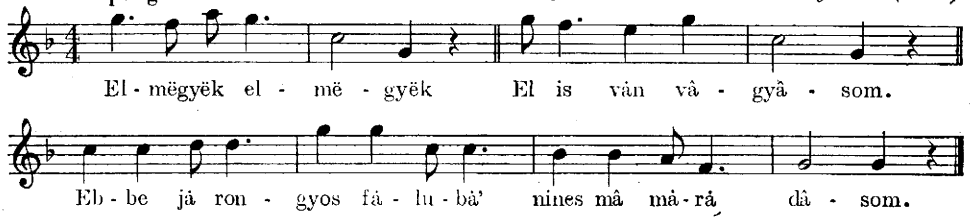

17—20. sz. Erősen rokon dallamok. A Hangony-melléken bokrosan elterjedt, igen életképes változatok. Ezt a négy dallamot más tájakon ennyire együtt nem hallottam. Tiszta ötfokú hangsorúak.

A 17. sz. dallamot a Felső-Hangony vidéken kedvelik. Szövegrészében (Almágy) Dél-Gömörre utalás van.

A 18. sz. példának Dunántúlon egyik igen távoli rokona: Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs 1940. I. 552. 57. sz.

A 19. sz. példa egyik 11 szótagos rokona található Hortobágy területén (Ecsedi—Bodnár: *Hortobágyi pásztor- és betyárnóták.* Debrecen 1927. „Pipa összeveszett a gazdájával . . ." kezd.). Ez a hortobágyi dallam az említett négy barkó dallamrokonhoz mérten csak szórványjelenség. Északról került le a Hortobágyra. Mind a Bükk-környéken, mind a Hortobágyon pásztorok közt tudott dolog, hogy a két nagy pásztorterületen sokszor cserélődtek juhászok. S mint ahogy Alföldről terjedt el dallam észak felé (l. 8. sz. dallam), fordítva, barkó dallam is kerülhetett le az Alföldre, mint ahogy ez le is került. Csak hortobágyi változatai nincsenek, pedig Ecsediék más kategóriájú hortobágyi dallamokat dús változatokban jegyeztek le.

A 20. sz. dallamnak rengeteg sok rokona rajzik országszerte, igen sokféle szöveggel, *ti-la* kádenciával. A *so-la* kádenciával csak a barkóságban dalolják.

17. Parlando - rubato *Kiss Sunyi Piros 41 é. Domaháza 1959. (L.Á.)*

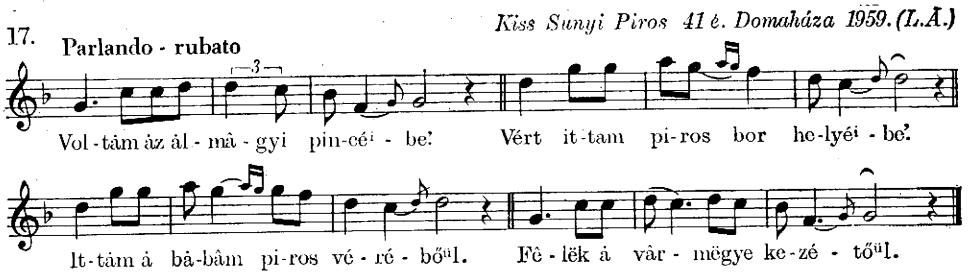

18. Poco rubato *Varga János 80 é. Uraj 1951. (L.Á.)*

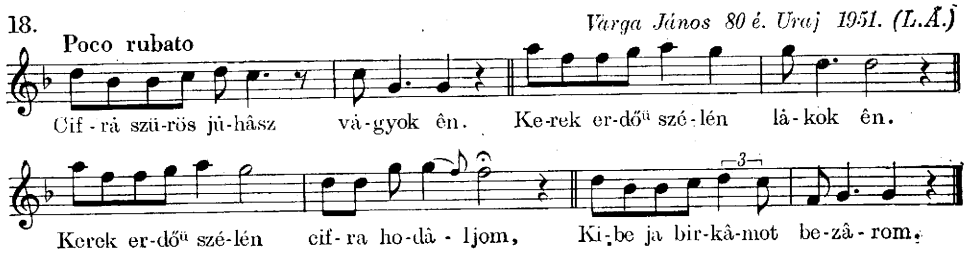

19. Tempo giusto *Majoros József 57 é. Bóta 1954. (L.Á.)*

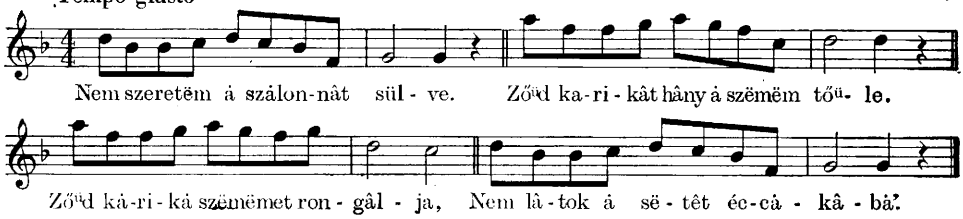

ad 19. Tempo giusto *Hajdú Mária 40 é. Mezőkövesd 1940. (L.Á.)*

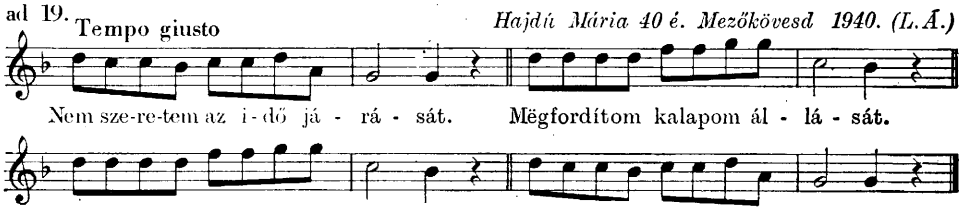

20. Tempo giusto *Medve Béla 27 é. Kissikátor 1957. (L.Á.)*

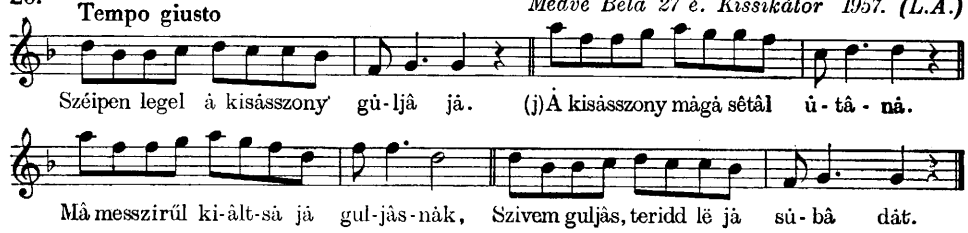

21. sz. Ez a dallamtípus Észak-Magyarországon tömegestől gyűjthető. (Kiemelve: KODÁLY Zoltán–VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 94. sz.; HAJDU Mihály-HALÁSZ Kálmán: Viola. Bp. 1953. Zeneműkiadó 32. sz.). — Dél-Borsodban csak a mezőcsáti pásztoroktól hallottam eddig, viszont az ő közléseik (Dafko István 29 é., Ágoston Antal 67 é. 1957.) arra hivatkoztak, hogy Bükk-környéki pásztoroktól hallották. (Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc. 689.) Az Alföld egyéb területein, így a matyóknál is, a közölt szöveget más és más dallamokkal dalolják. (A matyó vonatkozást az *ad 10.* sz. kótánál.)

Vannak azonban Dunántúlra vezető szálak. Ezt a dallamtípust ismerik Dunántúlon is (PÉCZELY Attila: *Dunántúli daloskönyv.* Bp. 1940. Magyar Kórus 65. sz.).

A közölt sátai példában igen figyelemre méltó a negyedik sornak az első sortól eltérő dallamvezetése. Adatközlőm ugyanis dur- pentatonnal végezte a nótát. Borsodban a dur-pentatonia gyér jelenség. (SZTARECZKY Zoltán: *Kékedi népdalok.* Miskolc 1959. Borsod-Abaúj-Zemplén megyei tanács kiad. 35. o.). Az uraji példához majdnem hasonló a 21. sz. dallam egy domaházi, tehát közeli táji változata. E dalt Domaházán ezzel a hangsorral fejezik be: c-g-a-*h*-c-d-c-f-g-g.

21. Parlando-rubato *Léka Ignác 75 é. Sáta 1956. (L.Á.)*

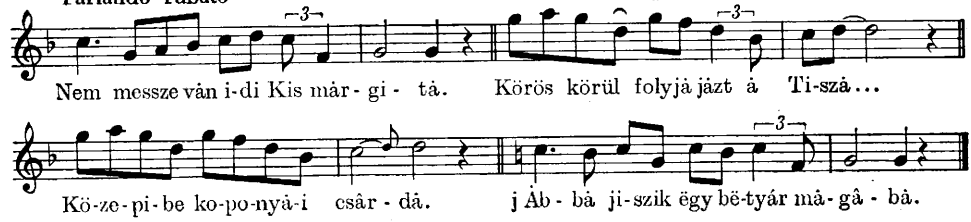

22. sz. A palóc területen kedvelt típus, ti-la zárlattal is dalolják. A Csereháttól kezdve, kelet felé különösen ez utóbbi forma kedvelt (BÉRES János: *Csereháti népdalok*, Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc 532. 63. sz. dallam).

Alföldről és Dunántúlról változatot nem ismerek.

22. Tempo giusto *Bellér Matil 29 é. Szentsimon 1950. (L.Á.)*

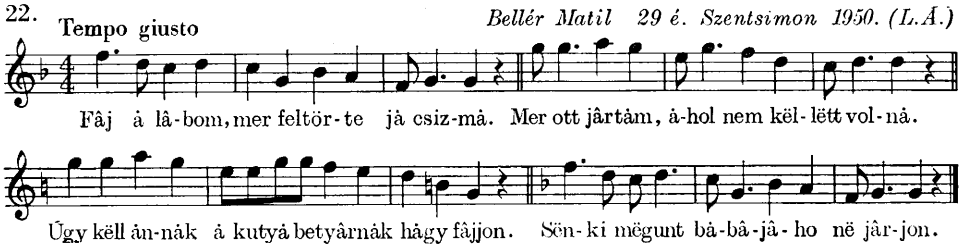

23. sz. Észak-Magyarországon Hont-Nógrádtól legalábbis Borsod keleti feléig többé-kevésbé eltérő változatokban minden valamirevaló pásztorember tudja, sőt, a parasztság körében igen népszerű táncdallammá gyorsult. Dél-Borsodban Mezőcsáton ismerik. Elterjedésére mezőcsáti adatközlőim a 21. sz. dallammal kapcsolatos körülményekhez hasonlóan nyilatkoztak. A közölt domaházi dallam pontos megfelelője Kodály Zoltán nógrádi gyűjtésének (KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene*. Bp. 1960. 29. o.). Sok más szövegű észak-borsodi változatban ilyen dallamvezetések is ismeretesek a szélső sorokban: la-re-re-mi-mi-re-do-so -la-la-la (Bóta: Majoros József 55 é. 1957. „Buri Bandi kiszabadul a vasból..." kezd.), la'-mi-mi-re-re-do-do-ti-ti-la-la (Kissikátor: Mester Lipe László 31 é. 1938. „Gyuri Bandi, miért vagy istentagadó?" kezd.), továbbá re-re-re- mi-fa-re-do-ti-so,-la-la (Mezőcsát: Dafko István 29 é. 1957. „Mezőcsáti csárda előtt a falkám . . ." kezd.). Ezzel megegyező szélső hangsorok Barsi Ernő: Sályi népdalok c. gyűjtésében (Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc. 554. 68. o.). Szórványosan bár, de Észak-Abaújban is fellelhető e típus (SZTARECZKY Zoltán: *Kékedi népdalok*. Miskolc 1959. Megyei tanács kiad. — 110. o.).

Az Alföld a matyósággal együtt tartózkodik e dallamtípustól.

Dunántúlon viszont van adat rokondallamra. Egy szép dúr pentaton, so-la kádenciás példa Baranyából: BERZE NAGY János: *Baranyai magyar néphagyományok*. Pécs 1940. I. köt. 440. 141. sz.).

23. Poco rubato — *Kiss Dezső 36 é. Bolyok 1954. (L.Á.)*

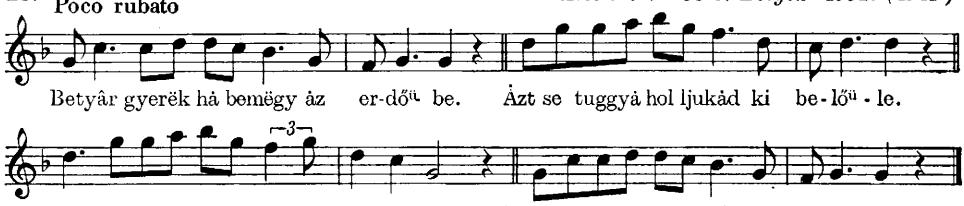

A *24. sz.* példány a 23-asnak egy, dallamvezetésben távolabbi rokona Borsodban. E domaházi dallam hangsorai dúrosan intonálnak, de a kádenciák előtt mollba mennek át. Igaz, hogy az első, második, negyedik sorok utolsóelőtti harmadik, negyedik szótagjainak hangköze oly nagy, hogy dúr hangvezetésben a *so-la* kádenciát nem bírná ki. — Változatait egyéb tájakról nem ismerem.

24. Rubato — *Kisbenedek Kabe Barna 51 é. Domaháza 1939. (L.Á.)*

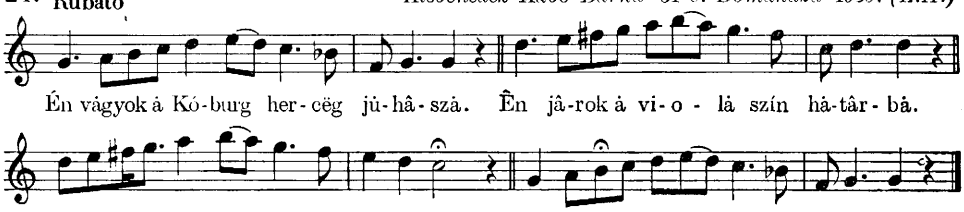

A *25—26. sz.* példák jól elterjedt rokonsága Nógrádban, Hevesben is megtalálhatók. (Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatár 392. sz.; Borsy István—Rossa Ernő: *Tiszán innen, Dunán túl.* Bp.

25. Tempo giusto — *Csúhaj Viktor 32 é. Kissikátor 1937. (L.Á.)*

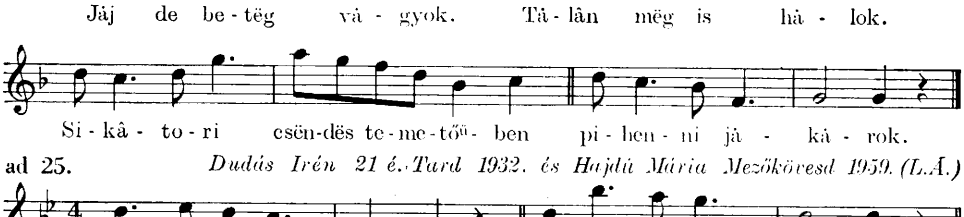

ad 25. *Dudás Irén 21 é. Tard 1932. és Hajdú Mária Mezőkövesd 1959. (L.Á.)*

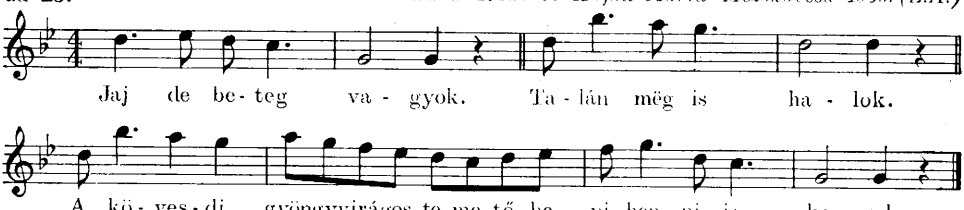

1953. Zeneműkiadó. 143. o.). A Bükk-környéken van *re-la* kádenciájú dallamrokon is (mellékelt kóták közt *ad 26.* sz.). A matyóság csak *re-la* zárlattal dalolja. (*ad* 25. sz.). A Csereháttól is eddig csak *re-la* kádenciájú változatot ismerek (Béres János: *Csereháti népdalok.* Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc 532. 45. sz.),

26. Tempo giusto

Mizser István 51 é. Cserépfalu 1959. (L.Á.)

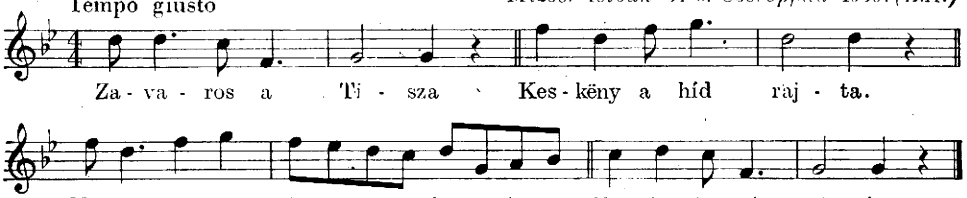

ad 26. Tempo giusto

Hegyi Mihály 71 é. Bogács 1956. (L.Á.)

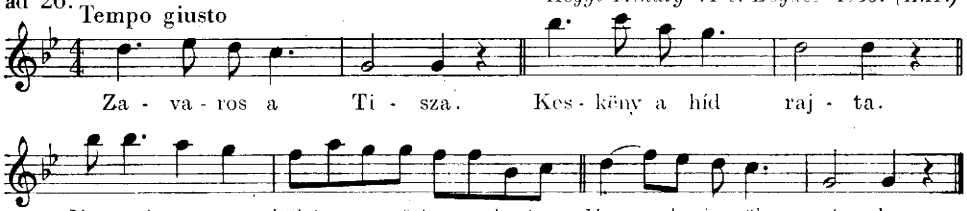

27. sz. Ezzel a kádenciával a Bükk-környéken (Tardona, Mályinka), Hangony-melléken (Domaháza), sőt a Mátra-vidéken s (Markaz, Abasár), a harmadik sor heterometrikus változataiban elég jól virágzik. Izometrikus változatai az országban szélesebben vannak elterjedve. Így fellelhetők Dunántúlon (Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok.* Pécs 1940. I. 378. o. 47. sz.; Bárdos Lajos: *Gyöngyvirág.* Bp. 1952. Zeneműkiadó — 81. sz.), és igen szórványosan az Alföldön. (Tiszabábolna: Kocka Teri 17 é. 1950. „Viszi a víz a bábolnai rétet . . .” kezd. Herman Ottó Múzeum Adattára Miskolc 449.)

27. Tempo giusto

Győrfi Lászlóné 43 é. Bántapolcsány 1959. (L.Á.)

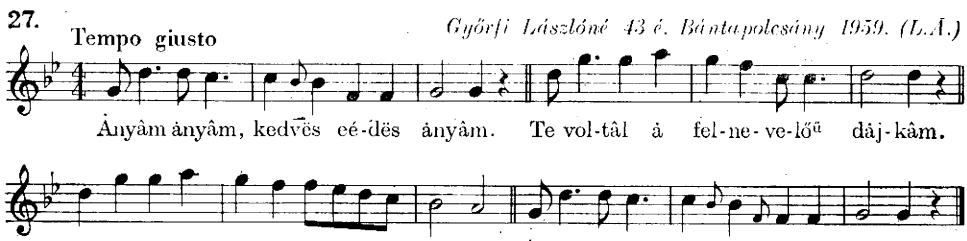

28. sz. A A B A szerkezetével, kicsi szótagszámával ebben a kategóriában ritkaság. Borsodban két barkó községből került eddig elő. A 28. sz. alatt közölt dallam lelőhelyén, Upponyon kívül Lénárddarócról, hasonló szöveggel, harmadik sorában valamivel tisztább hangvezetéssel (Bárdos Lajos: *Gyöngyvirág.*

Bp. 1952. Zeneműkiadó. 15. sz.).Rokondallamú, de más felépítésű (A B Bv Av) változat Erdélyből ismeretes (KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. 31. o. fent). Borsod keleti feléből eddig még nem került elő csak *ti-la* zárlatos változat, ez is csak A B Bv Av felépítésben (BÉRES János: *Csereháti népdalok.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum Adattára 532. 48. sz. Alföldről, Dunántúlról se közeli, se távoli változatát nem ismerem.

28. Tempo giusto *Kós Felső István 63 é. Uppony 1960. (L.Á.)*

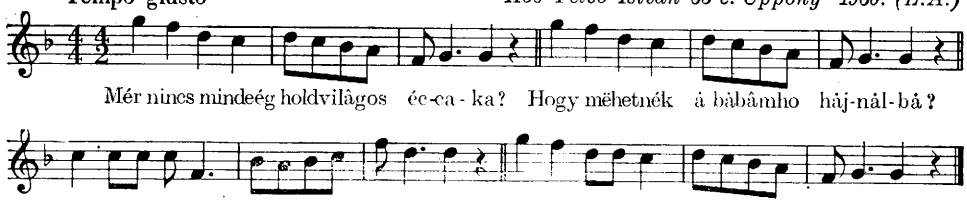

A la-pentatonia borsodi és más táji kapcsolatairól

A közölt észak-borsodi dallamoknak néhány változata jól kimutatható a Dunántúl népzenéjében (1., 21.,23., 27. sz.), s legalábbis egy Erdély felé mutat (28. sz.).

De ha a variánsok keresésén túl általában a *so-la-* kádencia használatában keresünk összefüggést, könnyű megállapítani, hogy igen szoros a kapcsolat a Dunántúl, Erdély, Észak-Borsod s vele együtt az észak-magyarországi terület közt. A *la*-pentatonia, mint a magyar népzene legsajátosabb vonása, főként a régi típusú dallamok közt Erdély és a Dunántúl népzenéjéből igen gazdag változatokban és típusokban csendül ki, de jól hallható Észak-Magyarországon is. Jelenleg úgy tűnik, mintha a *so-la* kádencia kedvelése a kupolás szerkezetű dallamok kategóriájában Észak-Magyarországon volna a legnépszerűbb. A Bükk-környéken gyűjtött tucatnyi példával szemben az ország két nagy gyűjtőterületéről az eddig tanulmányozott példatárakban, gyűjteményekben aránylag kevesebbet találtam. Dunántúlon hat típust.[7]

Erdélyből még kevesebbet.[8]

Tovább figyelve, a Bükk-környéki példák más tájbeli összefügéseit keresve, felmerül a kérdés: hogyan viszonyulnak ezek a dallamok az alföldi zenedialektushoz?

Ugyanakkor, midőn a nagy távolságra levő és a palócságtól erősen elszigetelt Dunántúl és Erdély a *so-la* kádenciájú pentaton dallamok művelésében rokongondolkozású a palócokkal, különösnek tűnik, hogy a Bükkhöz

[7] Dunántúlról a Bükk-környéki 21., 23., 27. sz. dallamok megfelelésein kívül három, más dallamvezetésű példa KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. *Példatár* 29. o. fent, ugyancsak A magyar népzene példatárának 397. sz. dallama, PÉCZELY Attila: *Dunántúli daloskönyv.* Bp. 1940. Magyar Kórus 38. sz. dallama.

[8] A Bükk-környéki 28. sz. dallam megfelelésén kívül egy példa három lényegileg azonos dallamú változatban: KODÁLY Zoltán—VARGYAS Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. Példatára 394., 395. sz. dallamok, KISS Lajos: *Délvidéki daloskönyv.* Bp. 1941. 102. sz. bukovinai csángó dal.

közeleső matyóság és Dél-Borsod annyira elzárkózik. E negatívumról még élesebb képet nyerünk, ha még délebbre kutatva, az Alföld zeneanyagában keresünk *so-la* kádenciájú *la*-pentaton dallamokat.

Az eddig használatos gyűjtemények, példatárak anyagából ez a kategória alig vehető számba.

Említés esett néhány dél-borsodi változatról, mint egészen szórványos jelenségről, melyek a borsodi *so-la* zárlatos *la*-pentaton dallamok déli irányban érezhető ritkulását tükrözik.[9] A *so-la* kádencia még ritkább a Hajdúságban. Az e területre vonatkozó dallamanyag szinte teljesen negatív képet mutat.[10] Bihar és Kiskunság ez idő szerint egészen negatív.[11] Csongrádból ismeretes két dallam, azonban ezek más tájakon is meglelhetők.[12] Még Szabolcs-Szatmár tűnik aránylag a legerősebbnek, de ennek is csak északkeleti pereme, egész közel Unghoz, Bereghez, tehát a Felső Tiszatájhoz.[13]

A Jászság, Nagykunság, Körös-mellék, Békés azok közé a tájak közé tartozik, melyek mereven elzárkóznak a *so-la* kádencia gyakorlásától.[14]

Nem túlzás azt állítani, hogy az Alföldön eddig fellelhető példák csak szórványjelenségek, s megfigyelhetőleg inkább a periférikus területekről.

A Bükk-környéket az Alfölddel összehasonlítva, az eddigiekből kitűnik, hogy:

az Alföldhöz képest aránylag kis területű Bükk-környék feltűnően hangos a *so-la* kádenciájú pentaton dallamoktól. Ezek a dallamok elég változatos frazeológiájukkal sokat mondanak, igen elevenen hatnak. Viszont az a néhány alföldi megfelelés csak halvány visszhang, kezdeményezés nélkül.[15]

Legfeltűnőbb a matyóság közömbössége.

A Bükk-környéki kupolás szerkezetű példák és a kedvelt *so-la* kádenciaváltások e dallamkategória életképességét is bizonyítják. Ezek a jelenségek sem kezdeményezőek, sem gyakoriak az Alföldön.

[9] Jegyzetek a 21., 23., 27. sz. dallamokhoz (mint a 6. sz. lapalji jegyzet).

[10] L. jegyzet a 19. sz. kótához.

[11] MNGy. XIV. köt.-ben Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése egészen más kategóriákba tartozó dallamokkal. — Ugyancsak más típusúak Vargyas Lajos: *Régi népdalok Kiskunhalasról.* Bp. 1954. (Zeneműkiadó) példatárának példái.

[12] Az egyik Kiss Lajos: *Régi népdalok Hódmezővásárhelyről.* Karcag 1927. példatárából a 11. sz. példány. E dallam dunántúli rokona Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. példatára 80. sz. dallama, *re-la* zárlatos ugyan, de egy felsőmagyarországi rokona Bartók Béla: *A magyar népdal.* Bp. 1924. (Rózsavölgyi LXXII) 18. sz. vari. két utolsó sori hangvezetése lényegileg egyezik és *so-la* kádenciájú. A másik csongrádi adat Borsy István—Rossa Ernő: *Tiszán innen, Dunán túl.* Bp. 1953. (Zeneműkiadó) 9. o. „Megrakják a tüzet . . .” kezdetű. E dallam jövevény jelenség. Rokonsága dunántúli (Vö. „Béres legény, jól megrakd . . . ”, „Szőlőhegyen keresztül . . .” k. dallamokkal).

[13] L. jegyzetek a 7., 8., 11—12—13. sz. dallamokhoz.

[14] Átnézett nagy gyűjtemények: Bartók Béla—Kodály Zoltán: *A magyar Népzene Tára.* Bp. 1951—1959. I—III. b. (Akadémia kiad.); Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. példatára, Bartók Béla: *A magyar népdal.* Bp. 1924. (Rózsavölgyi LXXII), továbbá a Zeneműkiadó népszerű dalcsokrai: Bárdos Lajos: *Gyöngyvirág.* Bp. 1952.; Hajdú Mihály—Halász Kálmán: *Viola.* Bp. 1953.; Mathia Károly: *Nefelejcs.* Bp. 1955.; Borsy István—Rossa Ernő: *Tiszán innen, Dunán túl.* Bp. 1953.

[15] Egyetlen dallam Szabolcs-Szatmárból, melynek Borsodban csak kevert típusú, *so-la* kádenciájú megfelelőjét sikerült fellelnem (Kodály Zoltán—Vargyas Lajos: *A magyar népzene.* Bp. 1960. példatára 128. sz. dallama.) Lelőhelye (Tunyog) nem tipikusan alföldi hely, inkább északkelet peremvidéki.

Egyszóval: a *so-la* kádenciájú pentaton dallamok fejlesztésében és terjesztésében Észak-Borsodtól s általában Észak-Magyarországtól az Alföld lényegileg elzárkózik.

Ezzel egy ma még nyílt kérdéshez jutottunk el.

Az észak-borsodi dallampéldák lényeges adatokként szólnak amellett hogy a *so-la* kádencia használata, ez az archaikus dallamsajátság, szemben az Alfölddel, az ország területén Dunántúl és Erdély között északon is erőteljesen kiütköző peremjelenség.

LAJOS ÁRPÁD

EINE ARCHAISCHE EIGENSCHAFT DER VOLKSWEISEN IN NORD-BORSOD

Alte Überlieferungen und der neue Volksgeschmack streiten gegeneinander auch in der Entwickelung der Volkslieder. Aus diesem Kampf entstehen verschiedene neue Typen und Varianten. Heute ist die architektonische Komposition der Weisen und die verhältnismäßig wenige frazeologische Differenz der neuen Typen und Varianten in den verschiedenen Gegenden von Ungarn charakteristisch. Ein Prozeß der Ausgleichung spielt sich vor uns ab. Es sind doch Gegenden in Ungarn, wo die Ausgleichung frazeologischer Differenzen durch das Steckenbleiben, vielmehr: Weiterblühen archaischer Züge gehemmt wird.

Eine Gegend in Nordungarn, wo die Pentatonik fest und wirkungsvoll erscheint, ist Komitat Észak-Borsod, näher: die Umgegend des Gebirges Bükk' ein Gebiet der ethnischen Volksgruppe „*Barkó*" im Komitat Borsod. Auf diesem Gebiete klingen Volksweisen mit *so-la* Pentaton-kadenz kraftvoll, und zwar nicht nur in den Volksweisen alten Stiels (beigelegte Musikschrift Num. 1—16). Die Kraft der Pentatonik kommt auch in den Volksweisen architektonischer Komposition zur Geltung (Num. 17—18). Der Gebrauch der *so-la* Kadenz ist in Nordborsod in waldigen, hügeligen Orten beliebt, wo die Bauern und Hirten nah zueinander leben, ebenso, wie überhaupt in Nordungarn, Transdanubien und Siebenbürgen. Die meisten Beispiele zum Gebrauch der *so-la* Pentaton-Kadenz sind in Transdanubien und Siebenbürgen zu finden, und zwar in den Kategorien der Volksweisen alten Stiels, aber die *so-la* Kadenz scheint in den Volksweisen neuen Stiels auf dem Gebiet Nordungarns, so auch in Nordborsod häufiger vorzukommen.

Südlich vom Gebirge Bükk vermindert sich diese archaische Eigenschaft und verschwindet fast völlig am ungarischen Tiefland (Alföld). Zwei ethnische Gruppen zeigen bereits einen großen Unterschied im Gebrauch der *so-la* Kadenz: die in Nordborsod wohnenden *Barkós* und die in Südborsod wohnenden *Matyós*. Diese zwei ethnischen Gruppen sind voneinander durch das Gebirge Bükk abgesondert. Die Matyós, welche nach ihrem Erscheinen zum ungarischen Niederland gehören, vermeiden die erwähnte Kadenz. (Sieh Musikbeispiele Num. ad 1., ad 7., ad 10., ad 15, ad 19., ad 25).

Die Abneigung der Matyós, sowie der ethnischen Gruppen auf dem ungarischen Tiefland verstärkt die Hypothese, daß die *la*-Pentatonik mit *so-la* Kadenz in Ungarn im Lauf der Zeiten auf die periferischen Gebiete weichte und heute als eine Randerscheinung weiterlebt.

АРХАИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ МЕЛОДИКИ НАРОДНЫХ ПЕСЕН СЕВЕРНОГО БОРШОДА

Резюме

В результате борбы старинных традиций с новым народным вкусом возникают новые типы и варианты даже и в области развития народных песен. В настоящее время для различных краев Венгрии характерными являются архитетектоническая структура мелодий и сравнительно небольшая разница во фразеологии новых типов и вариантов. Перед нами совершается один из процессов сравнивания.

Имеются однако края, где этому процессу препятствует окостенение, и более того дальнейшее развитие архаических особенностей.

Один из краев Северной Венгрии, где пентатония непрестанно и эффективно появляется, представляет собой северная часть комитата Боршода, точнее окружность гор Бюкка, куда распространяется ветвь барко палоцов. В этой области, главным образом к северо-западу от гор Бюкка, сильнее звучат народные песни и пентатоническим заключением *со- ля*, и не только в народных песнях старого стиля (приложения с нотами № 1—16.), но сила пентатоники действует и в мелодиях архитектонической структуры (приложения с нотами № 17—28.). Применение каденции *со-ля* является любимым в лесистых и холмистых областях Северного Боршода, где крестьяне и пастухи живут близко друг-другу, как и вообще в Северной Венгрии, в Дунантуле (в Задунайской крае) и в Трансилвании (Седьмигорки). Найбольше примеров для применения пентатонической каденции *со-ля* можно найти в Дунантуле и в Трансилвании, а именно в категории народных песен старинного стиля, однако в случае народных песен нового стиля кажется, что каденция *со-ля* является более частым в области Северной Венгрии, и, таким образом, в Северном Боршоде.

К югу от гор Бюкка эта особенность уменьшается, и в Альфёльде (в Большой Средне-Дунайской низменности) почти полностью исчезает. Однако в случае двух боршодских этнографических групп наблюдается уже большая разница в применении упомянутых каденций: это — народная группа *барко*, живущая в Северном Боршоде и другая группа *матьё*, находящая в Южном Боршоде. Люди матьё относящихся по их этнографическому появлению к Средне-Дунайской Низменности, избегают каденцию *со-ля* и этот факт выявляется из вариантов матьё опубликованных в данном очерке мелодий (в приложении с нотами № ad 1., ad 7., ad 10., ad 15., ad 19. и ad 25.) Большинство северноборшодских мелодий из числа здесь опубликованных у матьё не поётся.

Воздерживание от этого типа у матьё, как и у других этнографических групп Большой Средне-Дунайской низменности, поддерживает гипотезу, что *пентатоника ля* с заключением *со-ля* в Венгрии в течение времен отступала на периферии страны и она там продолжает свою жизнь в качестве периферического явления.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adatok a grúz hegyi törzsek sörfőzéséhez

Grúziában, a borászat klasszikus hazájában egyes hegyi csoportok foglalkoznak sörfőzéssel. E csoportok Északkelet Grúzia hegyilakói: hevszurok, Tuséti, Mohevi, Mtiuléti lakói. Ezeken a területeken a földrajzi helyzet szőlőművelést nem tesz lehetővé.

Az említett hegylakókon kívül sört főznek még a közigazgatásilag Grúziához tartozó Dél-Osszét Autonóm Köztársaság osszétjei, valamint Grúzia különböző vidékein elszórt településeken élő osszétek, hevszurok, végül a Kahéti-be (Ahmeta-kerület, Pankis-szoros), a XIX. század elején áttelepült csecsenek.

A sör szó a hegyi dialektusokban két formában fordul elő: *aludi* és *ludi*. Közülük az első tuseti-i nyelvjárásra jellemző, a második a többi hegyi csoportok szókincsében azonos alakban szerepel. A *ludi* egyszersmind a grúz irodalmi nyelv „sör" szava. Meg kell említenünk, hogy az *aludi* szónak „ribizli" jelentése is van; továbbá *Aludi*, vagy *Aluda* férfinévként is előfordul, ebből pedig családnév alakult: *Aludauri*.

Ezeknek a szavaknak eredetével kapcsolatban figyelemre méltó eredményekre jutott Abajev professzor. A grúz *ludi* és *aludi* szavakat összefüggésbe hozta az osszét (alán) *aeluton* szóval, amely a sör egy sajátos fajtáját jelenti; és kifejtette, hogy a grúz dialektusok e szavakat a sörkultúrával együtt kölcsönözték.[1] Ami a szókölcsönzést illeti, ez felfogásunk szerint újabb adatok figyelembevételével további kutatást, megfelelő elemzést követel.

Ami a probléma másik részét, a grúziai sörkultúra kölcsönzését illeti — az etnográfus részéről elfogadhatatlan.

*

A grúz hegyilakók életében a sörnek igen fontos helye van, részükre a kultikus ital jelentőségével bír. A sörivás a legutóbbi időkig nélkülözhetetlen kísérő jelensége volt a szóban forgó csoportok valamennyi, többé-kevésbé fontos, individuális és társadalmi életmegnyilvánulásának. A sörfogyasztás központi helyet foglalt el a vallási, naptári ünnepek rituáléjában is.

Psáviban és Hevszurétiben a naptári ünnepek számára készítendő sört kizárólag a „szentélyek" (ʒvari, xati)[2] sajátos sörfőzőiben készítették, annak ún. *sakvabe*, vagy *salude* nevű részében. A társadalmi és családi ünnepekkel kapcsolatos rítusokhoz a családi házban is megfőzhették a szükséges sört. A családi háznál külön építményben voltak elhelyezve a sörfőzésre, és külön a pálinkafőzésre szolgáló eszközök. Előfordul végül olyan eset is, hogy a sört ugyan a már említett szentélyben főzik, az erjesztés és eltartás azonban a családi házban történik. Tusétiában minden esetben a közös főzőben (*sasoplo sakvabe* ‚falusi sörfőző') készítik az italt; de otthon erjesztik és tartják el.

A psávi és hevszur szentélyeknél a sörfőző és tároló helységek olykor külön épületben kapnak helyet; gyakrabban mégis egy fedél alatt találjuk ezeket, de vagy teljesen elkülönítve, külön bejárattal, vagy legalább félfallal, ágkerítéssel, kőlapokkal stb. elválasztva egymástól.

Ezeknek a helységeknek berendezése egyszerű. A főzőben áll mindenekelőtt a nagy, csúcsos fenekű rézüst *(spilenzis kvabi)*; az egyik szögletben, pala lapokból összerótt üstházban *(kura)*. Az üstöt továbbá fülén keresztül húzott lánc segítségével még a tetőgerendához is felerősítik. A főzőben találjuk még, egyik fala tövében a hosszú bodonvályút, vagy rézteknőt — a cefre tárolására; felette pedig — a főzés alkalmával — vaskampóval a gerendára függesztett, kecskeszőr szűrőzsákokat. A tároló helyiségben csupán néhány bodonedényt figyelhetünk meg.

A sör elsősorban árpából, ritkán rozsból vagy a kettő keverékéből készül. A közelmúltban, mint adatközlőink egyértelműen hangsúlyozták, csak árpából főzték a sört.

[1] V. I. Abajev: *Oszetinszkij jazik i folklor*. Moszkva-Leningrád, 1949 passim.

[2] Ezek a szentélyek, valamint a tusétiai „falusi sörfőzők" is — földszintes építmények, szárazfalazással (malter nélkül) készülnek. Palatetősek, ritkábban cseréppel vagy bádoggal fedettek.

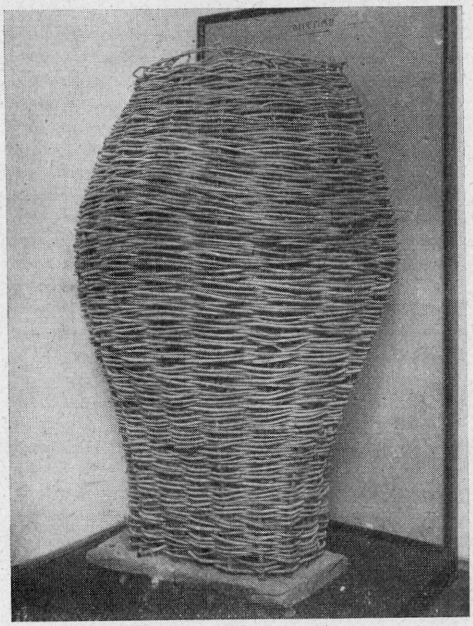

1. kép. „Godori" — a sörgabona tárolására. Magassága 2 m, a grúz Állami Múzeum kiállításából.

A maláta (irodalmi nevén *alao*, a hegyi csoportoknál *pori*) készítése a következőképpen történik. A megfelelő mennyiségű gabonát kecskeszőr zsákokba öntik és egy patakba helyezik. Ha, kivált a tavaszi áradás idején, fennáll a veszély, hogy a zsákokat elsodorhatná a víz, akkor rájuk és köréjük nagy kőtömböket helyeznek. Két-három napig ázik a gabona a vízben. Ekkor a zsákokat kövekhez támogatják, hogy a víz kicsuroghasson.

Psáviban és Tusétiben gyakori egy másik eljárás is. A gabonát vízzel telt bográcsba, vagy fateknőbe teszik, s ugyancsak két-három nap múlva szitán vagy pálinkafőző kisüstön [3] lecsorgatják róla a vizet.

Malátát tavasszal, nyáron vagy ősszel készítenek, télen a klimatikus viszonyok miatt a szárítás nehézségbe ütköznék. A szárítás a házi tűzhely közelében a földön történik. Előbb korpát, töreket vagy hamut hintenek le, és erre terítik szét, mintegy kisarasznyi vastagságban a szárítandó gabonát. Végül súlyos tárgyakkal leszorított szőnyeggel, zsákokkal vagy szalmával fedik le s addig hagyják rajta (kb. 3—4 nap), amíg a gabonán kb. 7 cm-nyi csíra nem növekszik. Gondosan ügyelnek arra, nehogy a gabona túlcsírázzon.

Tusétiben és Psáviban a csíráztatott gabonát „felcsúcsolják" *(šeqveraven, dakučaven)*, azaz gúla alakban összegyűjtik. Közepébe vastagabb botot szúrnak, amelynek egyik vége néhány centiméternyire szabadon marad, hogy „... a gabona levegőt kapjon, ne fülledjen be", és az egészet egy-két napra ismét letakarják. Ennyi idő alatt a gabona „átforrósodik" *(icurebs)*, csírája és gyökere „leszárad" *(moučkneba)*, „megédesedik" *(datkbeba)*. — Hevszurétiben ezt az eljárást nem figyelhettük meg.

Következő munkafázis a szárítás, amelyik többnyire a szőnyegekkel lefedett, lapos háztetőkön történik; lehetőség szerint „felhős időben", „hogy a nap ne lássa". Feltétlenül szükséges, hogy a szárítás hűvös időben történjék. Szárítás folyamán időnként speciális fagereblyével mozgatják a gabonát.

Megfelelő mértékű szárítás után különféle lyukméretű rostákon szelektálnak (első rosta: *xelvarcli*, második: *cxrili*, harmadik: *cxavi*) majd vízimalomban durvára beőrletik a szükséges mennyiséget. Az őrlet neve *pori*, kecskeszőr zsákokban, bőrtömlőkben, zárt faedényekben stb. legfeljebb hat hónapig tarthatják el.

A cefrét óriási rézüstökben főzik. Speciális mérőedénnyel *(čxuti)* 2 : 1 arányban vizet és malátát öntenek az üstbe, keverő-mérő pálcával *(koǯo)* összekeverik. A keverést a főzés egész idején folytatják, hogy a sör le ne kozmásodjék. A keverőmérő pálcán rovással megjelölik az üst tartalmának szintjét, ti. ezzel határozzák meg a szükséges főzési időt, ami kb. egy arasznyi szintcsökkenésnél ér véget. Ezt elérve megkóstolják a főzetet, elég édes-e, továbbá sűrűség-próbát is eszközölnek. Elengedhetetlen az ülepedés-próba: kis edénybe töltenek a főzetből, rövid ideig állni hagyják. Ha az ülepedés hamar megtörténik, a főzést befejezik, ellenkező esetben tovább folytatják. Amikor a cefre megfelelő, a tüzet kioltják, a főzetet hűlni és ülepedni hagyják. A tiszta cefrét óvatosan átmerik egy bodonvályúba; a visszamaradó söprűt faedénnyel mérőedénybe, majd szűrőzsákokba töltik át. Ezt a munkát legalább két ember végzi. A megtelt zsákokat ún. szájkötő *(pirsakravi)* segítségével bekötik. Ez utóbbi két rövid pálca, melyet középen vesszőgúzs fog össze. A préselést *kedebi*-vel — két hosszú fanyél,

[3] A szóban forgó kisüst retorta alakú edény, melyet kinyúló és elszűkülő kivezetőcsöve felé ha megdöntenek, szűrőként használható. — ford.

2. kép. Hevszur nő malátát rostál

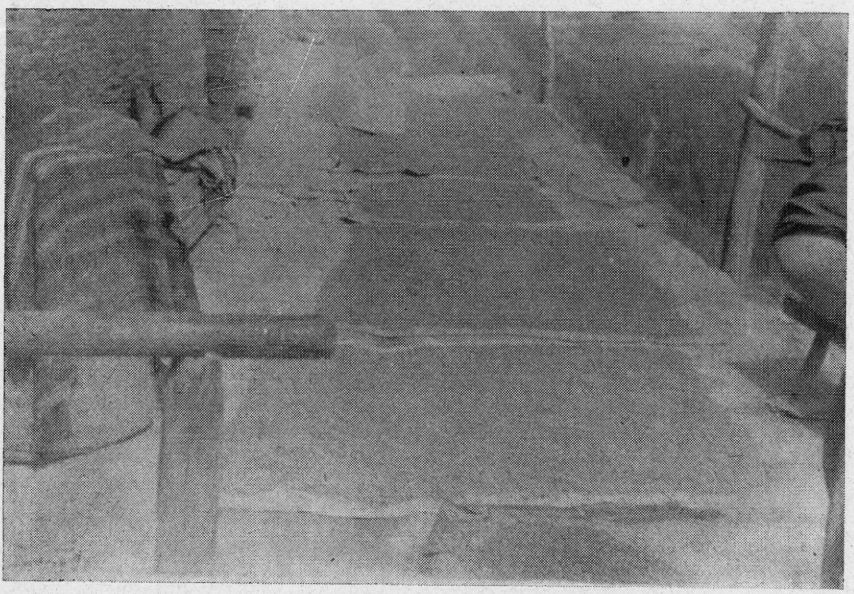

3. kép. Maláta szárítás Tusetiában

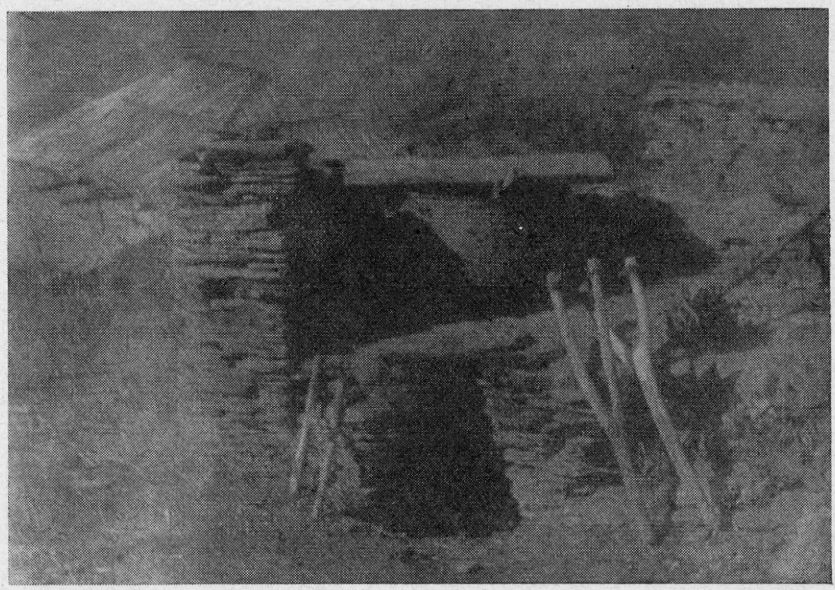

4. kép. Sörfőző Dartlo-faluban (Tusetia)

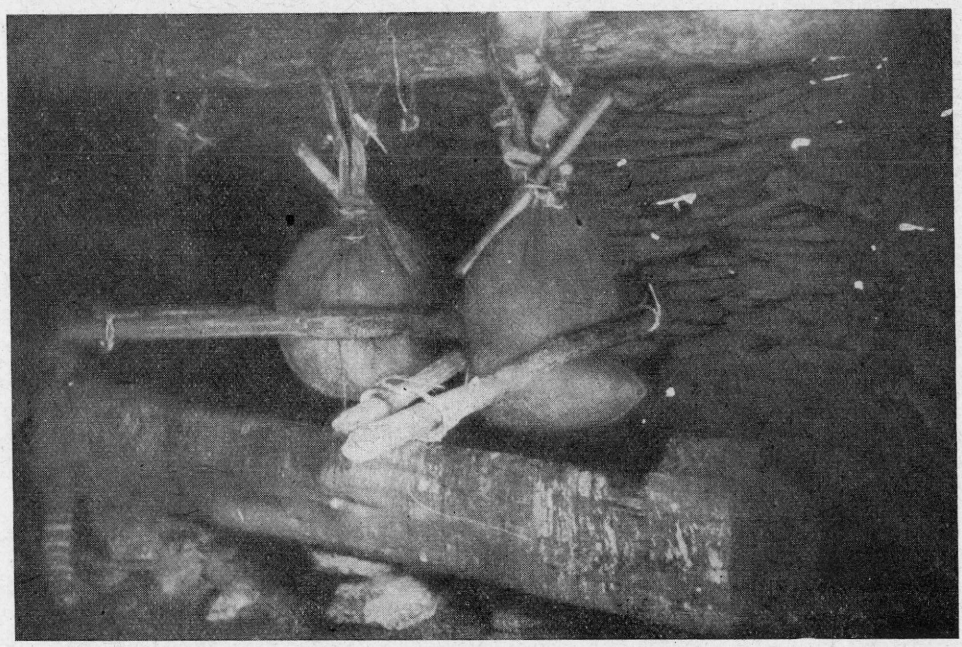

5. kép. Szűrés a sörfőzőben. Dartlo-falu (Tusetia)

egyik végén vesszőgúzzsal összefogva, mint fogó működik — végzik. A szabad végek bizonyos mértékű összenyomása után az eszköz helyzetét gyűrűvel rögzítik, időnként beljebb-beljebb tolják, amíg a préselés befejezhető. Az előbbihez hasonlóan ezt a munkát is legalább két ember végzi.

A zsákokban visszamaradó törkölyt *(poți)* kiszárítás után állatok takarmányozására használják fel.

minőségű komló terem, mégis ezt használják. Tusétiában viszont — hasonló okok miatt — Kahétiből és Kartliból hozott komlóval főzik a sört. A Kaukázus északi felén lakó hevszurok Észak-Osszétiában vásárolták, vagy gyűjtötték a komlót; gyakran az ingusok helybe szállították számukra. Adatközlőink szerint a komló erős ízt és alkoholtartalmat, „részegítő tulajdonságot" kölcsönöz a sörnek.

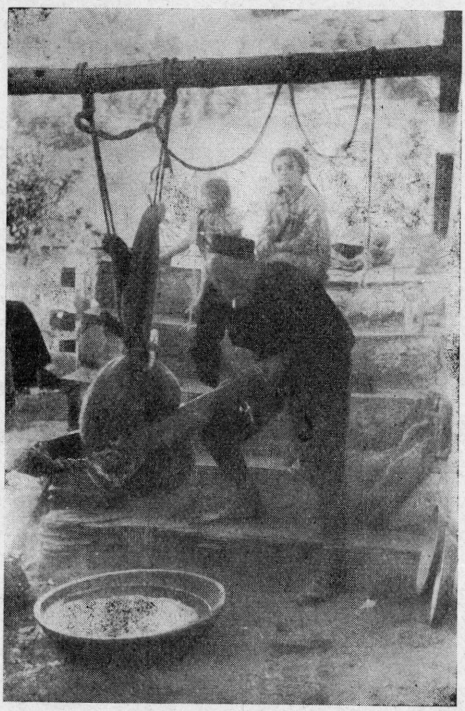

6. kép. A házi használatra készítendő sör szűrése Tusetiában

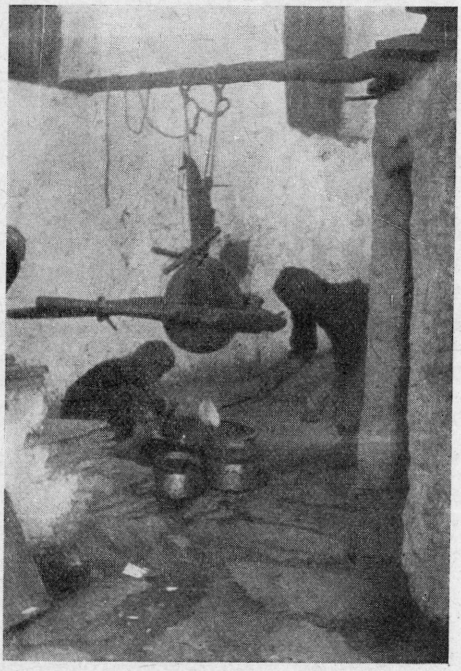

7. kép. A házi használatra készítendő sör szűrése Tusetiában

Adatközlőink szerint, ha a malátát túlságosan finomra őrölték, ha a cefre nem forrt megfelelő ideig, vagy ha a szűrőzsák nem kecskeszőrből készült — a főzetet nem lehet leszűrni.

A megszűrt főzetet, a kívánt sörmennyiségnek megfelelően, mérőedénnyel töltik vissza az üstbe. A mérőpálcán megjelölik a folyadékszintet; az elforrásra számítva egy arasznyival túltöltik. Ezek után az üstbe megfelelő mennyiségű vadkomlót (humulus lupulus) tesznek; a komló minőségének megfelelően, a malátához viszonyítva 1 : 1, 3 : 1, ha nagyon gyenge minőségű, 2 : 1 arányban. Psáviban rossz

A komlóval együtt történő, megfelelő mértékű forralás után, azaz, amikor a főzet szintje a kívánt mértékben lesüllyedt — ismét szűrés következik. Ennek a főzetnek neve *sisçveni, svisçveni.* A szűrést speciális eszközzel *(sanamgle)* végzik. Ez egy faláda, amelynek alját vesszőfonatból készítik. A főzet betöltése előtt erre a vesszőfonatra rozsszalmát terítenek. A szűrés ezen kívül történhet a helyi pálinkafőző kisüst segítségével is, esetleg egyszerű vesszőkosárral vagy durva rostával. A szűrőn fennmaradó anyagot *(namgoli)* eldobják. Szűrés után a főzetet hűtik. Nyáron maximális hűtésre törekednek, télen a

8. kép. A Dartlo-falubeli sörfőző (Tusetia)

9. kép. Az Omalo-falubeli sörfőző interieurje (Tusetia)

„friss tej hőmérsékletének megfelelő" hőfokon tartják.

A téli, ill. nyári hőmérséklettől függ az erjesztő adagolása is: ennek megfelelően „meleg" vagy „hideg" adagolásról beszélnek. Erjesztő anyag a korábban készített és gondosan őrzött sör habja, melyet a sör fogyasztása előtt összegyűjtenek, szalmára terítik, vagy korpával elkeverik, árnyékban szárítják és elteszik. Igen ritkán a sörtároló edényben visszamaradt üledéket is felhasználják erre a célra.

sör, ekkor az edényeket felnyitják és a hab minőségéből következtetnek az erjedés állapotára. Ha a hab szintsüllyedést mutat, „visszatért" — az erjedést megfelelőnek tekintik. Ha a hab „nem tért vissza", ez annak a jele, hogy erjesztő anyag hozzáadásakor a komlós lé túlhűlt, tehát „hideg erjedés" *(grila napxuari)* történt. Ebben az esetben egy bizonyos mennyiséget kivesznek az edényből, felmelegítik és ismét visszaöntik, az edényt lekötözik. Egy nap alatt lejátszódik a megfelelő erjedés. Nem

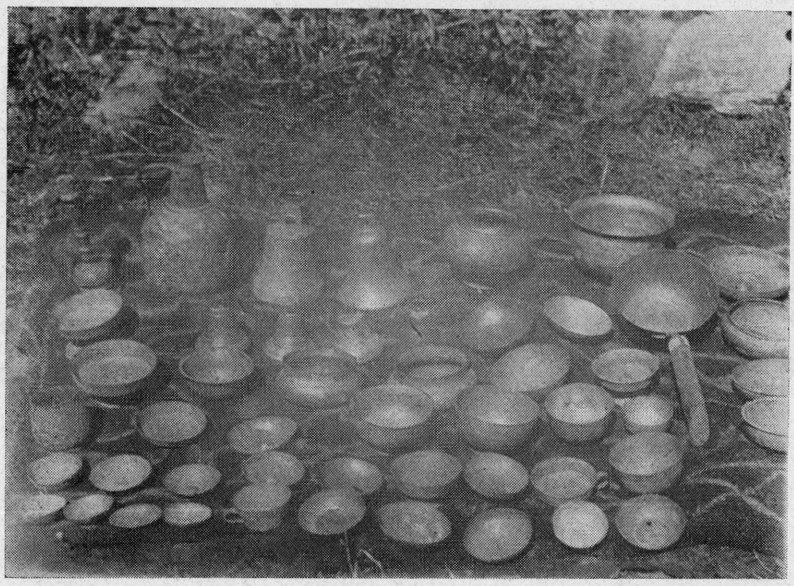

10. kép. Strolta-falu szentélyének edénykészlete (Tusetia)

Az erjesztés alkalmával faedénybe *(sasapuvre)* meleg komlós főzetet öntenek, ebbe teszik az erjesztő anyagot, s miután kézzel benne eldolgozták, lefedik. Így marad mindaddig, amíg az erjedés megindul. A többi főzet speciális faedényben *(ḳodi)* áll, ehhez keverik hozzá az imént leírt módon előkészített erjesztő keveréket.

A sör erjesztése nagy óvatosságot és tapasztalatot követel, ezért rendszerint specialistái vannak *(mesapuvre)*.

Az erjesztővel kevert söralapanyagot tartalmazó edényeket letakarják, lekötözik, lehetőleg melegen tartják. Télen, hogy az edények a legalkalmasabb hőmérsékleten legyenek, még szalmával is körülcsavarják; nyáron viszont hideg vízzel öntözve hűtik. Öt napig elzártan erjed a kielégítő az erjedés akkor sem, ha a komlós keverék túlmelegített volt. Ekkor ún. „meleg erjedés" *(tbila napxuari)* történik. Az ilyen sör zavaros, és ha nem kezelik, megsavanyodik. A kezelés abban áll, hogy más (rendszerint fém) edénybe öntik az alapanyagot, itt lehülni hagyják s az üledéket kiöntik.

Adatközlőink szerint az erjedés minősége legtöbbször a faedénytől függ: ha vastag az edény fala, ez előnyös az erjedésre, mivel könnyebb a megfelelő hőfokon tartás; vékony falú edény hamar kihűl, vagy túlmelegszik.

Technológiai szempontból legjobb az ún. *naqrze daqenebuli ludi*, azaz „egyenlőre állított sör", ami annyit jelent, hogy a malátaliszt, komló és a nyert sör aránya 1 : 1 : 1. További minőségi jelző a sör

sűrűsége, íze, cukor tartalma, szesz tartalma és fekete színe. Ez utóbbi elérésére pörkölt rozs-őrletet is kevernek az alapanyagba.

A kész sör nem tartható el huzamosabb ideig; nyáron legfeljebb egy-két hétig tárolható.

szerzik be. A nagy főző üstöt Tbilisziben, Ordzsonikidzében vásárolt rézlemezekből telavi-i kovácsok, vagy lezg (Dagesztán) vándor kovácsok készítik. A Kaukázus északi felén lakó hevszurok az ingusoknál rendelték meg üstjeiket, ezért azok neve „ingus-üst" *(yilyuri kvabi)*. Ha az üst a

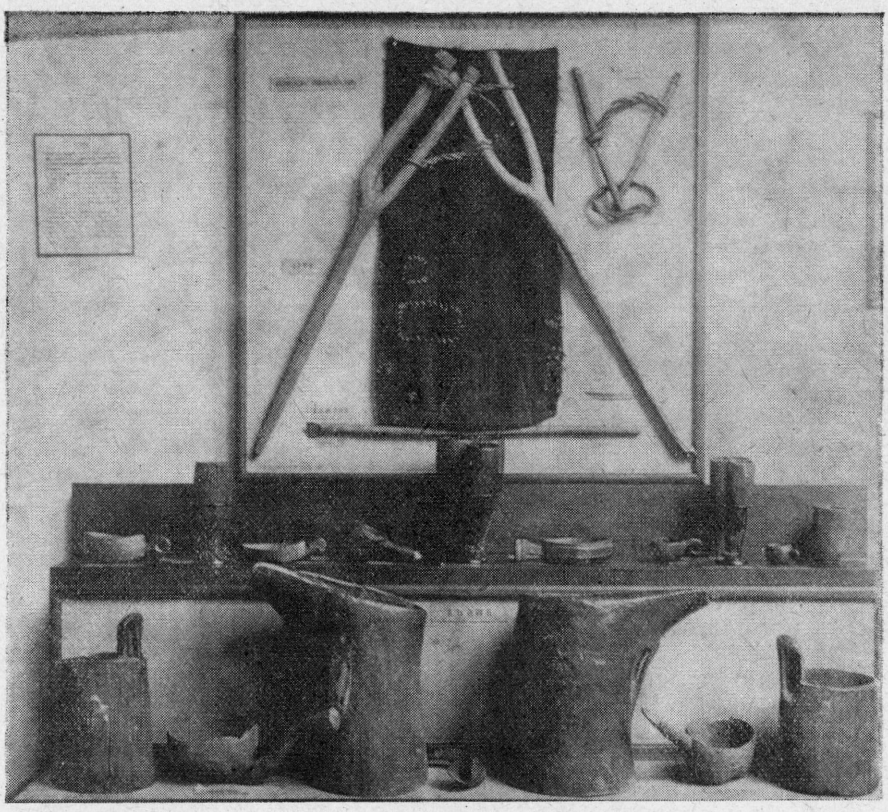

11. kép. A sörfőzés eszközkészlete Hevszurétiából (a grúz Állami Múzeum kiállításán)

A sörkultúra komplexumában, a már említett eszközkészlet mellett, a grúz hegyi csoportoknál bő választékát találhatjuk az ivóedényeknek. Ezek fából, szaruból, rézből vagy ezüstből készülnek.

Néhány szóval megemlékezünk a sörfőzésnél használt eszközök (edények) beszerzéséről. A faedényeket *(ḳodi, čxudi, latba, koši, čama)*, valamint az ivó készségeket helyi mesterek készítik. A fémedényeket (vas, bádog, réz, ezüst) vagy a helyi ötvösök, kovácsok készítik, vagy pedig városokban (Tbiliszi, Ordzsonikidze)

használatban kilyukadt, a javítást helyi kovácsok végezték. Pálinkafőző kisüstöt és egyéb rézedényeket is a városokban szerez-tek be.

*

Mint fentebb már röviden utaltunk rá, sört családi használatra és a naptári vallásos ünnepekre főznek. Az első esetben, szomszédai segítségével az a család készíti el a sört, amelyiknek éppen szüksége van rá. A malátát kivétel nélkül az asszonyok

készítik, a főzésben asszonyok-férfiak egyaránt részt vehetnek.

A naptári ünnepekre főzendő sör elkészítésével azonban sajátos, rituális munkaszervezet kapcsolatos.

A kelet-grúziai hegyi csoportoknál, egészen a legutóbbi időkig, valamennyi társadalmi egységnek, nagycsaládnak vagy nemzetségnek, megvolt a maga saját istensége és avval kapcsolatos szentélye. E szentélyek hevszur neve *žvari*, psáv neve *xaṭi*. A szentélyekhez meglehetősen jelentős állatállomány és földbirtok is tartozott. A gazdálkodással, valamint a szentélyek

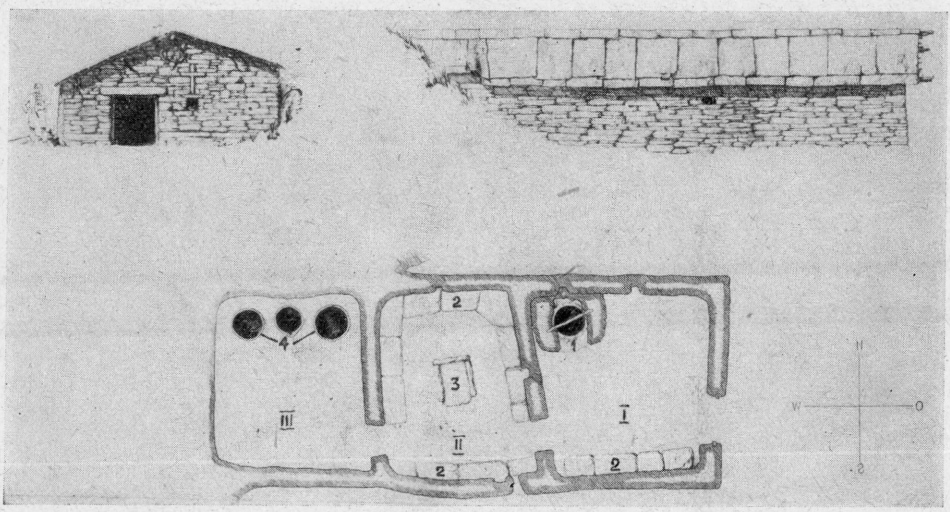

12. kép. „Hahmatis Dzsvari" (Grúzia-szerte ismert, híres kultuszhely) Hevszuretiában. I — *szakvabe*, II — *darbazi*, III — *szaḳode*; 1. — sörfőzőüst, 2. — kőpadok, 3. — tűzhely, 4. — bodonkádak (ḳodi)

tevékenységében központi helyet elfoglaló sörfőzéssel a *xucesi*, *deḳanozi* és *xevisberi* (az adott települési egység társadalmi-vallási tisztségviselői) vezetése mellett külön személyek foglalkoztak, a *žvarioni*-k. Ez összefoglaló elnevezés, közöttük valamennyinek meghatározott szerepe volt. A *dasṭuri* pl. különféle mezei munkákat végzett a szentélyhez tartozó szántókon, továbbá elkészítette a rituális sört és süteményeket, felszolgált az ünnepen résztvevőknek. Hevszurétiben, a naptári ünnepeknek megfelelően („kis" és „nagy" ünnepek; utóbbiak több napig tartanak) „kis" és „nagy" *dasṭurit* különböztettek meg, akik a megfelelő ünnepi teendőket végezték.

Az ünnepek száma a különböző szentélyekben nem azonos. Részint ennek, másrészt a szentélyekhez tartozó földbirtok nagyságának volt függvénye a *dasṭurik* száma is (általában 2—6 személy viselte ezt a tisztséget). A *dasṭurikat* az illető közösség választotta saját soraiból vagy pedig a „jós" *(kadagi)* nevezte ki őket 1—2 évre. Bizonyos helyeken az is előfordult, hogy a *dasṭurik* egész életükben viselték e tisztségüket, sőt családjukon belül öröklődött is.

A sörfőzésben nekik a *čančxi*-k segítettek. A *dasṭuri* elkészítette a cefrét, a *mesapuvre* erjesztette, s ő felügyelt az erjedés egész folyamatára is. Minden szentélyhez általában 1—2 *mesapuvre* tartozott. Az ezüst és réz ivóedényeket, egyedül általa ismert rejtekhelyen, a *maganzuri* őrizte. Általában valamennyiüket választotta a közösség.

A szentélyek földbirtoka több részből állott. Elsősorban kell említenünk azt a szent fáktól körülvett területet, melyen a szentély kultikus és gazdasági építményei állottak. E terület érinthetetlen volt. Férfiak csak ünnep idején léphettek be, nők ide sohasem. Valamennyi szentélyhez tartozik erdőterület *(žvaris ṭqe)*, amelybe szintén tilos volt belépni általában. Ennek az erdőnek fája csak a szentély szükségletei számára volt igénybevehető; itt vágták a sörfőzéshez szükséges tüzelőt is.

A szentélyhez tartozó szántókat *(žvaris panani)* kizárólag rozzsal vetették be. A szántók több kategóriára oszlottak. A szentély közelében terült el a legnagyobb területű, legjobb minőségű *xodabuni salude*. Kívüle a településhez tartozó határban elszórva, számos kisebb földdarabbal rendelkezett a szentély. Az innen betakarított termés fedezte a vetőmagszükségletet és a rituális sör készítéséhez szükséges gabonamennyiséget.

A szántók megmunkálása többféle módon történhetett. A *xodabuni salude* nevű részt a közösség valamennyi tagja kollektíve munkálta és részt vettek benne a szentélyszolgák *(žvarioni)* is. A közösségi munkáknak ezt a fajtáját *nadi, xarnadi, ulavi, ulami* elnevezéssel jelölik. Ebben a munkában a szentélyszolgák és a közösség egyszerű tagjainak *(erisganni)* munkája pontosan meghatározott. A szántást és aratást az *erisgannik* végzik, vetés a *xucesi*

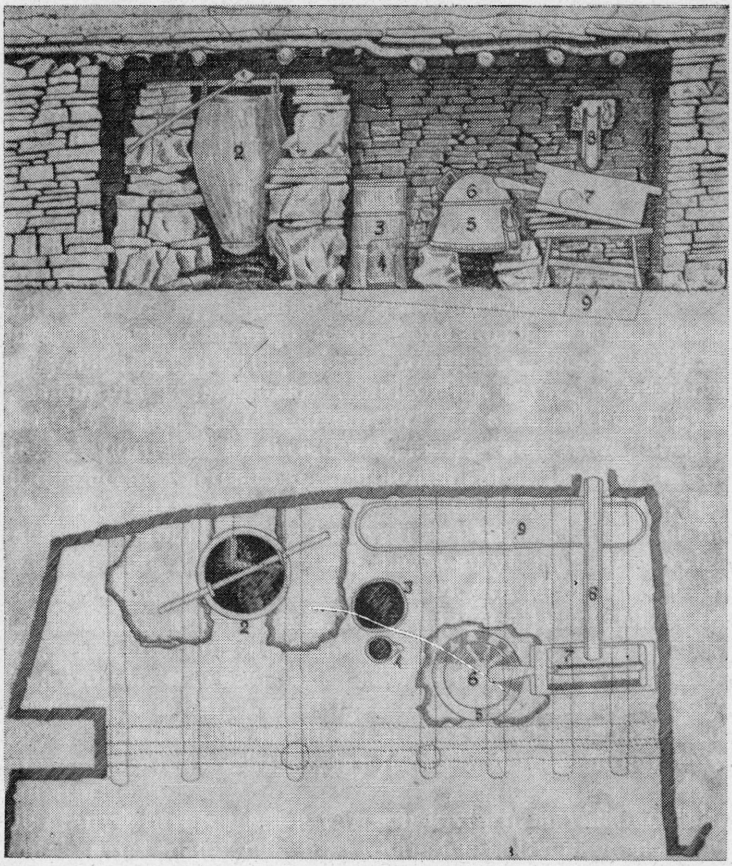

13. kép. Sörfőző Psaviban. 1. — keverő (szarevi), 2. — sörfőzőüst, 3. — bodonkád, 4. — merítőedény (cshuti), 5. — pálinkafőző kisüst, 6. — a kisüst teteje (zarphusi), 7. — hűtőberendezés (gedzsa), 8. — vízcsatorna (xari), 9. — favályú

dolga, míg a „nagy" *dasţuri* a vetés után boronált. A *dasţurik* kötötték kévébe aratáskor a gabonát, ők nyomtatták ki, tisztították és helyezték el a szentély hombárjában *(beγeli)*. Ha hombár nem volt a szentélynél, a közösség valamelyik tagjánál tárolták a gabonát. Általában külön tárolták a vetőmagot és a rituális sör-

főzéshez szükséges gabonát. A *modgani* néven ismert közösségi munkában a tagoknak más természetű kötelességeik voltak: egyik a szerszámokat, másik a barmot stb. adta a kollektív munkához.

Psávii adatok szerint a szentély földjeit annyi részre *(sreli)* osztották fel, ahány családot számlált a közösség. A családok ezeket a birtokrészeket saját állataikkal, szerszámaikkal művelték, míg a begyűjtött termést elszállították a közös nyomtatóhelyre *(kalo)* és ott átadták a *dasţuriknak*. Ezek nyomtatták el s végezték a további munkákat.

Meg kell említenünk, hogy e munkák végzésekor a *dasţurik* mindenkor főztek sört, amelyet a közösség a munka folyamán fogyasztott el.

A *xodabuni salude*-területről begyűjtött termés fedezte a „nagy" ünnep-ciklusok rituális sör szükségletét. A „kis" ünnepciklusok számára készítendő sörhöz a *sadasţuro*-ról begyűjtött rozsot használták fel. Egyes helyeken a földterületet a „kis" ünnepek számának megfelelően osztották fel, s minden ilyen rész egy-egy *dasţuri* felügyelete alá tartozott. Másutt az egész *sadasţuro* felügyeletét 1—2 *dasţuri* látta el. Az ezeken a földeken termett gabona $^1/_3$, $^2/_3$ része a *dasţurit* illette, a többit a rituális sör főzésére használták fel.

*

A grúz hegyi csoportok tagjai szerint a sör szent ital, amelynek „megszentségtelenítése" a legnagyobb bűn. Elkészítésekor elengedhetetlennek tartották a ceremóniák egész sorát. A „tisztaságot" már a földről begyűjtött rozs kezelésénél is megkövetelték. A szentély hombárába a *xucesin* kívül senki sem léphetett be, sőt ő maga is csak megfelelő „megtisztulás" után: áldozati vérrel hintette be magát, mielőtt oda indult. Említettük, hogy a malátát asszonyok főzték, s hogy emiatt a sör ne legyen tisztátlan, az első főzés előtt áldozati állat vérével hintették meg.

A sörfőzés idején a *dasţurik* szigorú rendszabályokat kötelesek betartani: meghatározott idővel a főzés előtt tilos volt részükre a nemi érintkezés; időjárásra, évszakra való tekintet nélkül periódikusan fürdeniük kellett, végül áldozati vérrel hintették magukat.

Funkcióba lépése előtt vérrel tisztította meg magát és megfürdött a *mesapuvre* is; s míg a *dasţuri* időnként visszatérhetett otthonába, ő munkája egész folyamán azt nem hagyhatta el.

Szentnek tekintették továbbá a sörfőzés valamennyi eszközét, valamint az építményeket, ahol a munkák lefolytak. A *sakode* nevű szentélyrészbe pl. még a *dasţuri* sem léphetett be. „Érinthetetlenek" voltak az ezüst ivóedények is: a férfi, aki ünnep idején a nemi érintkezéstől nem tartózkodott, közvetlen nem érinthette. Végül megjegyezzük, hogy a hegyi csoportok hiedelemvilága valamennyi idetartozó épület, szerszám, csakúgy, mint magának a sörnek „őrizetére" külön-külön védőszellemet teremtett.

Psávoknál és hevszuroknál széltében elterjedt eredetmondája van a sörnek. Íme két példa. Hevszur:

„A sört a madár szerezte. Így szólt a madár: árpát ettem, komlót nyeltem és becsíptem. Addig kicsike voltam, utána nagy hegy lettem. — Meghallotta ezt egy okos ember. Árpát főzött, komlót dobott bele — sör lett belőle." (A grúz folklór ismert hősével, *Hogais Mindia*-val, aki ti. érti az állatok és növények nyelvét, adatközlőink nemegyszer kontaminálják a sör eredetmondáját.)

Psáviban jegyeztük fel a következő változatot: „Egyszer kvaszt főztek és észrevették, hogy a komló virágján egy madár nyugtalankodik, ugrándozik, csiripel. Észrevették rajta, hogy részeg. — Gyerünk, dobjunk mi is komlót a kvaszba! — Meg is tették, s így lett a sör."

Tbiliszi LEKIASVILI ANDRO

[4] Azok a terminológiai jellegű grúz szavak, amelyek a szövegben idézőjelbe tett magyar fordítás nélkül szerepelnek, túlnyomórészben tájszavak, fordításuk nem segítené elő a megértést. — Ahol egész kifejezések vannak idézőjelben, az eredeti szó szerinti fordítására törekedtünk, ezek ui. az adatközlők kifejezései voltak. — Ford.

A népi műemlékek védelmének problémái

A népi műemlékek a műemlékvédelem körébe csak az utóbbi időkben kerültek. A műemlékek, a műemlékjellegű épületek sorába felvették az értékesebb falusi házakat, gazdasági épületeket, s a műemléki lajstromok tartalmaznak is ilyen adatokat. A jószándék tehát le nem tagadható és adott esetben az egyes hatóságok foglalkoznak is népi műemlékekkel, ha átalakításra vagy bontásra kerülne a sor.

Ám ha közelebbről vesszük szemügyre a népi műemlékek ügyét, különösen ha adott esetben intézkedésre, döntésre kerül a sor, számos és olykor le nem győzhető akadályokba ütközik az egész védelem.

Vegyük elsőnek mindjárt a népi műemlékek jegyzékét. A legújabban megjelent Genthon-kötet (Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei.* I. Dunántúl), nemkülönben az Országos Műemléki Felügyelőség által kiadott jegyzék (Műemlékjegyzék. 1960) számos népi műemléket sorol fel. De ez a *felsorolás igen hiányos,* s nem tévedek, ha a tényleges számhoz viszonyítva mindössze néhány százalékra becsülöm a jegyzékbe felvett objektumokat. Az ország területén *sok falut nem vizsgáltak át alaposan,* a *listába inkább véletlenül kerültek be községek, ahová a műemléki hatóságot épp kihívták valamilyen templom vagy volt kastély ügyében, s ezt az alkalmat felhasználva a kiszállt szakember mindjárt az ott látható népi emlékeket is lajstromozta.* Máskor meg egy műemlékileg felmért város közvetlen környéke került abba a szerencsés helyzetbe, hogy a szakember — ha már arrafelé járt — a falut, a szőlőhegyet is megnézte. *A Balaton mellékét* viszont részletesen, rendszeresen átvizsgálták, és így e terület alaposan képviselve van parasztházakkal, olykor még *túlzásba is véve, mert kevésbé* jelentős objektumok is listára kerültek akkor, amikor más, át nem vizsgált területekről igen jelentős és értékes épületek hiányoznak.

A népi műemlékek jegyzékének összeállításakor *át kellett volna vizsgálni a néprajzi szakirodalmat* is, mert az Ethnographia, a Néprajzi Értesítő és egyebek legutóbbi köteteiben sok jó adatközlés akad. Felesleges talán itt részletezni, hogy milyen gyors iramban pusztulnak a népi műemlékek. Elég, ha a Balaton melléki présházakról szóló füzetemet idézem. Az ott közölt présházak közül az utolsó három évben néhány teljesen nyomtalanul megsemmisült.

A tény azonban, hogy a műemlékek jegyzékébe az értékes és jelentős parasztházaknak, szőlőhegybeli présházaknak csak kis töredéke került, nagy veszélyt jelent és vitás esetben egyenesen végzetes kimenetelű a népi műemlékre. Ugyanis e listákat forgatva az építésügyi, hatóság, de még az Országos Műemléki Felügyelőség is könnyen kiad engedélyt az átalakításhoz vagy a bontáshoz, egyszerűen arra hivatkozva, hogy a szóban forgó objektum nem szerepel a védendő műemlékek jegyzékében. Ezzel pedig megbocsáthatatlan és végzetes intézkedések történnek, noha az építtető, a hatóság, a Műemléki Felügyelőség egyaránt szabályszerűen és pontosan járt el. Ennek bizonyítására egy most megtörtént esetet hozok fel.

Szentgálon a sok szép ívelt, oszlopos, bolthajtásos tornácú ház közt a legkiválóbb, a legértékesebb Tamás Sándor háza. Finom vonalával, tornácának nemes ritmusával, harmonikus szabad kéményével a legszebb bakonyi épületek közé tartozik. Hozzájárul a ház értékének növeléséhez, hogy Szentgálon a legrégibb évszámmal (1739) ellátott ház, és így biztos támpontot ad a népi építészet történetéhez. A házat *Szentgál* c. könyvemben közöltem (191. l.), s erről másutt is megemlékeztem. Tulajdonosát több ízben figyelmeztettem az épület kimagasló műemléki értékére, s arra, hogyha átalakításra kerülne a sor, feltétlen jelentse be a műemléki hatóságnak.

Az elmúlt hetekben tulajdonosa tervbe vette az átalakítást, s ezért véleményadásra megkereste az Országos Műemléki Felügyelőséget. Először írásban, majd személyesen ment el Nagyvázsonyba, utóbb meg Budapestre és tárgyalt a felügyelőséggel. A Műemléki Felügyelőség azonban nem találva a védendő objektumok jegyzékében a szentgáli házat, egyszerűen szabad kezet adott a tulajdonosnak mindennemű átalakításra. Az épület gyökeres átalakítása az elmúlt napokban meg is történt, s ezzel végeredményben tönkrement a falu legszebb, legjellemzőbb épülete. Végzetes hiba történt, mert egy pontosan datált, kimagasló értékű épületet semmisítettek meg.

Ki felelős mindezekért? A tulajdonos ebben az esetben nem, mert teljesen szabályszerűen járt el, levélben és személyesen is megkereste a Műemléki Felügyelőséget. De a Felügyelőség szakembere is szabályszerűen járt el, mert a jegyzékben nem találva az objektumot, nyugodtan kiadta az engedélyt az átalakításra. Talán hibáztathatom sajátmagamat, mert nem javasoltam védetté nyilvánításra a szentgáli házat. De, tekintve, hogy jónéhány ezer parasztházat átnéztem és felmértem, sok

1. kép. Szentgál legrégibb háza (1739) az átalakítás előtt

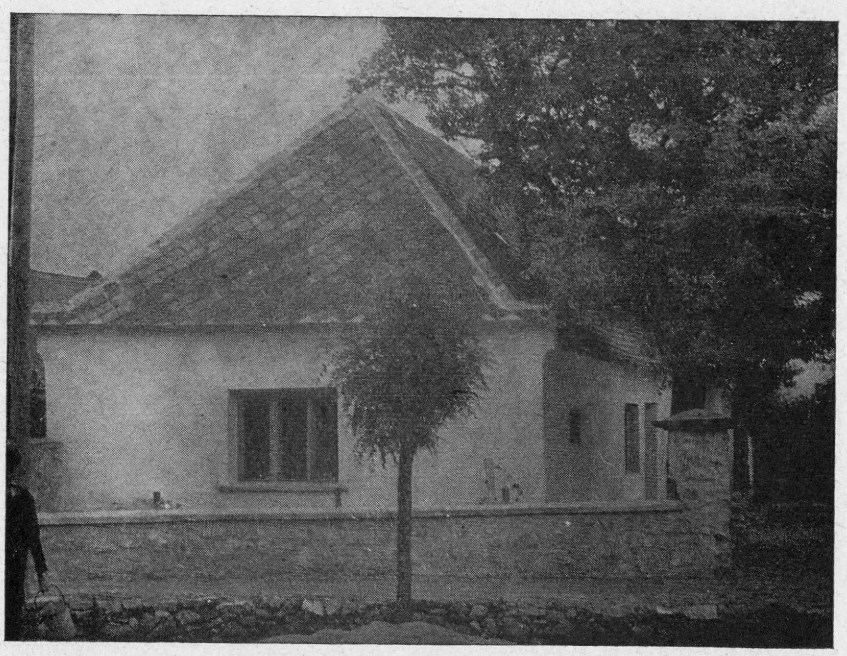

2. kép. Szentgál legrégibb háza az átalakítás után

más épületet is bejelenthetnék, végeredményben azonban a jegyzék akkor is hiányos maradna.

A hiba kétségtelenül a *hiányos műemléki jegyzékben* rejlik. Tudomásom van arról, hogy az építésügyi hatóság kiadja az engedélyt a jegyzék alapján, amiben az illető épület nem szerepel, noha értékes objektumról van szó. Más esetben pedig mereven ragaszkodnak a hatóságok az épület érintetlenségéhez, csak azért, mert a listában bent van, noha a valóságban, országos viszonylatban egyáltalán nem kimagasló alkotás. Épp csak azért került be a jegyzékbe, mert a szakember véletlenül ott nyaralt.

Végső soron kimondhatjuk azt, hogy a *csonka jegyzék bizonyos esetben inkább káros, mint hasznos. Kár volt tehát e listákba a népi műemlékeket felvenni*, amikor összeírásuknak még csak a kezdetén vagyunk. Javaslom, hogy a most kiadott műemléki jegyzékhez pótlólag egy használati utasítást csatoljanak, ami figyelmeztesse a könyv használóit a lista hiányosságaira. Tehát röviden: a műben nem szereplő paraszthá z, présház stb. még mindig képviselhet műemléki értéket, és ezért adott esetben csakis helyszíni szemle vagy legalábbis beküldött rajz, fénykép alapján legyen szabad dönteni. Ezzel legalább megakadályozhatjuk az eddig felül nem vizsgált népi műemlékeknek — különben teljesen szabályszerű formák közt történő — megsemmisítését.

A népi műemlékekkel kapcsolatban természetesen egy teljes jegyzék mellett is megmaradnak a nehézségek. Épp a Balaton melléke, a Bakony vidéke sokezernyi kiváló paraszthá zával, szőlőhegyi présházával úgyszólván egy nagy szabadtéri néprajzi múzeum. Egyrészt tehát feltétlen védelemre szorul. Másrészt azonban a legtöbb ház a mai életnek, a mai lakáskultúrának nem felel meg, a fejlődés útjában áll, és így előbb vagy utóbb a bontócsákány alá kerül. Tekintve azonban vidékünk páratlan tájszépségeit, igen nagy idegenforgalmát, feltétlenül szükséges, hogy legalábbis a kimagaslóan szép épületeket, lakóházakat, présházakat az utókor számára megőrizzük. Ehhez bizony áldozatot kell hozni, s az államnak az értékesebb épületeket meg kell vennie. Végeredményben nem kötelezhető a tulajdonos, hogy egészségtelen, düledező házban lakjon, amikor módja van újat építeni.

A népi műemlékvédelem terén tehát nagy nehézségekkel kell megbirkóznunk és sajnos, be kell vallanunk, hogy ez idő szerint még mindig a védelem legeredményesebb formája a műemléknek pontos felmérése, rajzban, fényképen való rögzítése, mert ezzel legalább formáját tudjuk érzékelhető módon az utókor számára megőrizni. Számos esetben ezen felül semmit sem tehetünk, s kénytelenek vagyunk szabad kezet engedni a bontócsákánynak.

DR. VAJKAI AURÉL
kandidátus

Gyümölcsöskertre vonatkozó adatok 1752-ből

Gyümölcsöskert becslése,[1] Majthényi Sámuel kérésére, Bazinban, 1752. május 15-én. A becslést városi kertészek végzik.

(Az akta két részből áll. Az egyik a városi kertészek becslése, mely német nyelvű, a másik pedig ennek hatósági záradéka, mely — a kertészek által el nem végzett — kerítés-, és kút-becslést is tartalmazza. Ez latin nyelvű.)

I. rész

Afsatz deren Baumern Erstlich seÿnd grosse hochstange Öpfl 14 Stuckh, das Stuckh per 12 Fl. macht ..... 168.—

Mehr seÿnd von Marillen und Mandl, Nuss Baum und übrige Öpfl Baum zusammen 20 Stuckh, das Stuckh per 3 fl macht .... 60.—

Mehr seÿnd von Zwergl Baumer 33 Stuckh, das Stuckh per 2 fl macht..... 66.—

Mehr seÿnd Weixl, Kerschen und Zwöspen Baum in allen 120 Stuckh, das Stuckh per 1 fl macht ..... 120.—

Mehr seÿnd von Jungen Zwöspen Baumern und Kitten Stauden in allen 200 Stuckh, das 100 per 10 fl macht..... 20.—

Mehr seÿnd Ribiszl und Egresch Stauden zusammen 100 Stuckh per ..... 4.—

Summa 438.—

Johann Georg Tüchtler
Burgerl. Gartner alda.
Martin Juilus
Burger und Gartner alda
Martin Tüchtler Gartner alhier

[1] OL. NRA. Fasc. 305. No. 19.

II. rész

Anno 1752. Die 15ta Mensis Maÿ in Libera Regiaque Civitate Baziniensi sub serie praesentis aestimationis subscripti Hortulani Cives Bazinienses, per nos adjurati, sub praestito Corporali Juramento praemissam aestimationis seriem in omnibus Positionibus a se conscientiose juxta valorem praespecificatorum effectuum, unum cum altero conferendo, majores et minores, necnon recentiores et frugaliores cum debilioribus in justo valore computando, peractam esse coram nobis recognoverunt et oculate etiam in facie loci remonstrarunt confirmaruntque. Occasione cuiusmodi oculatae, sepes quoque et cinctura Horti a nobis revisae recentioresque et veteres adinventae, habita consideratione Pretÿ Palorum quercinorum et virgultarum, necnon vecturarum et aliarum in sepimenta impendi solitarum Expensarum, uno cum fonte Lapidibus exposita aestimatae et limitatae sunt ad florenos 50. Super quibus praemissis futuram Dni requirentis Samuelis Majthanyi ad cautelam praesentes signamus Literas Testimoniales, Bazinÿ, Die et A° quibus supra.

L. S. Franciscus Takács I. Comitatus Posoniensis Ord. Judlium mp.
L. S. Georginus Bornemisza eiusdem I. Comitatus Jurassor. mp.

Közli: KENÉZ GYŐZŐ

Egyezség a kőröshegyi Jobbágyak és az Uraság között az Úrbéri legelő elkülönzés és Úrbéri faizás tekintetében — 1847. Május 21-én

Alulirottak egyrészről én Gróf Zichy László, mint Nagyméltóságú sárvári Felső Vidéki Gróf Széchényi Lajos Ur ő Extja. javai administrátora és Sopron megye előtt 1845-ik évi okt. 6-án vallott teljes meghatalmazottja más részről mi kőröshegyi Tnö. Ns. Somogy vármegyei helyiségnek Jobbágy lakosai és fenntisztelt Ő Extja. Jobbágyai adjuk tudtára mindeneknek akiknek illik, hogy mi az Úrbéri legelőnek és faizásnak elkülönözése végett következő egyezségre léptünk. —

1-ször. Mi kőröshegyi Jobbágyok meggyőződvén arról, hogy minekutánna a fentebb írt tárgyban a Ns. Vármegyéhez intézett folyamodásunk következtében mit egyezség útján Nagyméltóságú Uraságunk kegyelméből kaphatunk és ezen kívül az óhajtott czél a nyerendő legelő különös és folytonos használata iránt ellenne érve, Méltóságos földes Uraságunkhoz járulunk, hogy általában a helységtől nap keletre fekvő legelői tért különösen és mindenekfelett pedig az eddig volt balatonmelléki legelőt és ehez való czélszerűbb járulhatás végett a somosi urasági birtoknak és Predikátor rétjének, úgy a helység által jelenleg adózás mellett bírt rétnek (s ezen két utolsónak másokkal kicserélés által) a legelőhöz való kapcsolást, ezen kívül a Pap erdőt, a Besenyei urasági földeket, Ágosvárt és Tüskét és pedig a két utolsóval a Pap erdőhöz való járulása a Gyugyi pusztából a szőlők alatt szinte egy darabot, mégis a helységtől délnek a Tüskésig lenyúló tért, faizás tekintetéből átengedni méltóztasson.

2-szor. A jobbágyak ezen folyamodására Én Gróf Zichy László megvizsgáltatván és kiszámíttatván a legelőül kívánt terek kiterjedését, bár ebből kijött, hogy a Jobbágyak kívánata felesleges, mégis tekintve azt, hogy a folyamodók eltérve a peres útról, kérésüket barátságos egyezség által kívánják elintéztetni, azért is, hogy a Jobbágyság kívánatát a mennyire lehet megközelíteni s ez által az egyezséget előmozdítsam, megegyezem abban, hogy Kőröshegyen minden egy telek után 11 hold legelő és faizásra 3 hold erdő és így egy Telekre 14 hold kiadasson: annálfogva mivel Kőröshegyen 55 Telek, 15 házas zsellér. Római kath. és Reform. lelkészek, Jegyző, Mester és Rektor találtatnak, összesen 60 3/8 Telekre, leszámítván a Plebános miatt 3 hold erdőt, minthogy ez tűzifát Visita szerint kap, összesen 842 2/8 hold tér 1200 □ölével számítva adasson ki, mely tért az (NB) alatt ide zárt térkép és ezt magyarázó mérnöki felszámítás szerint következő határok és feltételek mellett ajánlom a folyamodóknak:

a) A régi temető a Jobbágyság kívánatához képest igenis nekik legelőül szolgáljon.

b) A helységtől dél felé a Tüskésig nyúló tért Urasági használatra fenn akarom tartani, úgy hogy a Jobbágyak ebből kapják a Kerekibe vezető úton Napkelet felé eső részt, oly kikötéssel, hogy abból a Temető nagyobbítására két hold fordíttasson.

c) A Tüskés és Ágosvári legelőre nézve kikötöm, hogy a Kereki határmentében az Uraság marhák és birkák számára egy

elegendő közlekedési csapás kihasíttasson, hogy így a Gyugyi puszta és kőröshegyi határban fennt maradó Urasági legelő közt az összeköttetés fenntartasson, mivel pedig azt máskép eszközölni nem lehet, hacsak némely darab Úrbéri rétek egyszersmind ki nem cseréltetnek, azért erre a Birtokos Jobbágyakat felhívom, ajánlván nekik helyettük az 1836-ik 5 T. C 7 §-a értelmében a kerti földekből a tökéletes kárpótlást.

d) Nem ellenzem, hogy a jobbágyak az Ágasvári legelőről a Pap erdőre való járulás tekintetéből a szőlő gyepü mellett szükséghez képest a Gyugyi pusztai erdőből egy darabot kapjanak.

e) Bár a Besenyei földek urasági magánbirtokban vannak, de ezeket mégis részint azért, hogy a Jobbágyak ezen hegyvidékben a víztől el ne zárassanak, részint ha úgy kívánják, ezen földeket a helység hasznára mívelhessék, megegyezek, hogy ezek is legelő felyében a folyamodóknak által adassanak, a határt tehát itten a Gyugyi pusztáról lejövő folyó levén a Tótaljai erdő Urasági használatára maradjon.

f) A Pap erdő és Szántódi határ mentiben levő legelő iránt észrevételem nem lévén.

g) A Balatonmelléki legelőre nézve, minthogy a Jobbágyság legfőbb kívánata ezen legelői rész megkapásában pontosul, ezt pedig a jelen helyzetben úgy hogy még a Somosi Uradalmi birtok a Jobbágyak kéréséhez képest átengedtessen, sőt még a predikátor és helység által adózás mellett bírt rétek is oda csatoltassanak, az uradalmi birtok csonkítása nélkül ki adni nem lehetne de mégis hogy a Jobbágyak kérése e részben is teljesülést nyerjen, szükség lesz a Gorzon rét, és Gönnyei urasági birtokok közé beszögelő jobbágy réteket becserélni, melyek ugyan a Gorzon rétben fognak pótoltatni s bár a már 2-ik osztályúak helyett 1-ső osztályú rét fog átadatni, mégis a cserét ugyanazon mértékben ajánlom, mint a birtok könyvben kitéve van, a Predikátor és helység által bírt réteket legelőnek engedvén, ezeket szinte a Gorzonból és Ágas szigeti térből pótolni nem ellenzem és így ezen cserék után a Somosi táblát is átengedem, de azon kikötéssel, hogy ezen földekből 5 holdat a róm. kath., 5 holdat pedig a reform. lelkészek kapjanak s minden urasági adózás nélkül használhassanak.

h) A Balatonon való itatástól a Jobbágyakat elzárni nem akarván, a Pósta úttól a Szántódi határ mentében a Balaton vízig 100 öl szélességű tért ajánlok, melyben a Balaton állandó és változó apálya a jobbágyaknak illetőségül beszámíttatni nem fog.

i) A faizásra nézve kívánom, hogy a Plébános telki faizás levonása után 59 3/8 Telekre járó 178 1/8 hold erdő az úrbéri földek és a dorongos oldalon levő út közti részen jelöltessen ki, — mint — hogy pedig a Jobbágyak még ezen túl is fognak a legelői téren erdőt kapni, bár ezen a fa tulajdona az Uradalmat illetné, mégis ettől elállván, csak azt kötöm ki, hogy az írt 178 hold erdő kihasítása után a Pap erdőben a Gyugyi határra dülő területből 180 holdon a faizást kizárólagosan magános használat végett fenntartom, annélkül azonban, hogy ott az erdő fenntartása tekintetéből valaha vágásokat akadályoztassanak, ezenkívül a Pap erdei, Ágosvári és Tüskés legelőben található fát is a Jobbágyaknak kizárólagos haszon vétel nélkül oda adom s ajándékozom.

k) Hogy az erdei tereket a Jobbágyak az év minden részében szabadon legeltethessék, amiatt az abban vad gyümölcsöt és makkot a Jobbágyaknak ajándékozom, egyedül a gubacsot tartom fenn magamnak, főképen azért, hogy ez által több viszszaélésnek eleje vétessen, de úgy, hogy a gubacs szedés alatt a Jobbágyak marhái az erdőről le ne tiltassanak.

1. Végre részint a Jobbágyak jóviselete és szórgalma, részint pedig a népnevelés előmozdítása tekintetéből a róm. kath. és reform. lelkészeknek fentebb a *g)* pont alatt ajánlott 5 holdon kívül a kishegyi uradalom főideiből egyenként 3 holdat úgy a róm. kath. és reform. tanítóknak ugyanazon kishegyi uradalmi táblákból egyenként 6 holdat kihasítani rendelek, felmetvén ez iránt őket minden uradalmi adózástól, sőt még a reform. lelkész birtokában N. M. Gróf Széchényi Ferencz Úr Ő Extja. által Dézsma adás mellett adott féltelket is minden néven nevezhető urad. tehertől felmentem.

3. szor. Mi is alulírt kőröshegyi Jobbágyak megértvén a M. Gróf Adminisztrátor Úr Ő Nagyságának ezen itt elsorolt ajánlatát és kívánatát, előre tett meggondolásunk és innen eredett meggyőződésünknél fogva elismerjük a Mélt. Úrnak boldogításunkra czélzó szándékát és kegyességét s minek utánna a körül írt tért bár hold szám mennyiségben nem tudhatjuk, de kiterjedése és fekvésére nézve ismerjük és így annak mineműsége s kiterjedése iránt alapos tudományunk volna, azért azt legelői térül nemcsak elfogadjuk hanem azért alázatos köszönetünket is tesszük; különösen a tervezett cserékre nézve, látván itt is sorsunk javítását, önként és hálás szívvel megegyezünk különösen mi Dankházi Mihály, Papp Ádám István, Ország Gábor, Papp Sándor és ifj. Pintér János, Hogy Kereki Határmenti réteinek a kerti földekért mint mind közelség, mint mineműség tekintetéből jobbakért ki-

cserélhessenek, valamint a *g)* pont alatt ér dekelt Gorzoni cserével nyerendő réteket mindenkire nézve a cserébe adandóknál közönségesen jobbaknak ítélvén, e részben Mélt. Uraságunknak tett ajánlatát nem csak önként elfogadjuk, sőt még ez iránt köszönettel is lenni tartozunk. — Végre Méltóságos Uraságunktól nyerendő faizás, erdei gyümölcsök és makk hasznavételét alázatosan köszönvén, ünnepélyesen nyilvánítjuk, hogy valamint az Urasági használatra fenntartott erdő részben a faizástól s a fáknak akármi módon sértésektől óvakodni fogunk és soha a nyert faizásbeli haszonvételen kívül egyebet nem követelhetünk, úgy Jobbágy birtokainkban s jelen egyezség által nyerendő legelői területünkön kívül nem legeltetünk másutt s legeltetünk soha semmi szín alatt szabadna légyen. Ezen legelői elkülönzés és faizás a Mélt. Uraságnak ebbeli haszonvételére nézve Sinor mértékül szolgálván, magát Úrbéri tartozmányainkon s nyert Úrbéri legelőnkön a legeltetéstől a nekünk engedett erdő részen pedig a faizástól óvni fogja.

Aláírás olvashatatlan.

Közli: Belényesy Márta

NÉPRAJZI HÍREK

Katona Lajos utolsó napjai

— Emlékezés halála 50. évfordulójára —

Egész sereg régebben és újabban elhunyt néprajzi kutatót és tudóst sorolhatnánk fel, akiknek ismerjük nevét, tiszteljük tudományos munkásságát, szeretjük könyveit, tanulmányait is használjuk, azonban nem tudjuk, kik voltak, honnan jöttek, milyen emberek voltak, miért foglalkoztak éppen néprajzzal. Napjaink fiatal néprajzi kutatója jobban ismeri Fedics Mihály, Kapoli Antal, Pandur Péter életét, mint — mondjuk —, Herrmann Antalét, Binder Jenőét, Viski Károlyét, vagy éppen Solymossy Sándorét. Ez még nem túlnagy baj, mert a néprajz fiatal tudomány, — különösen a magyar néprajz, — s így elhalt művelői sem haltak el túlrégen, azonban éreznünk kell, hogy nem gondozzuk emléküket az elődöknek kijáró megbecsüléssel. „Nevük puszta szóvá finomult, melyhez tudományos képzeteket igen, de személyi mozzanatokat már nem fűz az új nemzedék" — panaszolja Császár Elemér a tudomány munkásainak emlékéről Katona Lajosról írott életrajzában.

Katona Lajos nem sokkal halála után tudóshoz méltó életrajzot kapott, mégis találunk olyan részleteket benne, amelyeket szeretnénk kiegészíteni, bővíteni, elmélyíteni. Ma már kevesen tudják, hogy még életében megkapta kortársaitól „a magyar folklore atyja" megtisztelő címet,— s meg is érdemelte, pedig fiatalon, 48 éves korában halt meg ötven évvel ezelőtt, 1910. augusztus 3-án . . . Haláláról a Pesti Hírlap, — s ezzel egyidőben a Pécsi Napló is — augusztus 4-én így emlékezett meg:

„Dr. Katona Lajos egyetemi tanár szerdán délelőtt az új Szent János kórházban hirtelen meghalt. A kiváló tudós kedden vétette fel magát a kórházba, ahol az orvos megvizsgálta és állapotát kielégítőnek találta. Egész éjjel jól érezte magát, de reggel 5 óra tájban hirtelen rosszul lett, s mielőtt (az orvosok) segíthettek volna rajta, szívszélhüdés következtében meghalt."

A 48 éves korában tragikus hirtelenséggel meghalt tudós tudományos alapvetése ma sem évült el, ma is elevenen hat majd minden sora. (Nagy kár, hogy nem foglalkozunk alaposabban elméleti művei korszerű analízisével, pedig erre is figyelmeztet Ortutay Gyula, *Ungarische Volksmärchen*. Bp. 1957. 40—41 és *Irók, népek, századok*. Bp. 1960. 269.) Kevesen tudják róla, hogy tanulmányainak légióját beteg szívvel, állandó rosszullét közepette írta. Hozzátartozói sem gondolták, hogy törődött teste, érzékeny lelke olyan hamar elég. Inkább javíthatatlan hipochondernek, mint komoly betegnek hitték. A Pesti Hírlap 1910. augusztus 5-én megírja, hogy „a tudós tanár özvegye nem tartózkodott Budapesten, hanem Lovranában üdült és ott érte őt a lesújtó hírt hozó távirat. A pályaudvarról egyenesen a kórházba hajtatott, ahol férje holttestéhez vezették."

Leánya, Katona Irén birtokában fennmaradt családi leveleiből tudjuk, hogy 1910. július 18-án volt együtt feleségével és leányával utoljára. Teljes boldogságban határozták el háziorvosuk tanácsára, hogy felesége, leányával szokott nyaralóhelyükre, Lovranába utazik, maga pedig a Vág felső völgyében levő Fenyőházára, hogy kissé lábrakapjon, hiszen csupán 56 kg volt. Katona Lajos július 19-én érkezett meg az üdülőhelyre és a Bethlen-ház 1. sz. szobájában szállt meg. A szoba a lohndiener „műtermének közelsége miatt", valamint „a falépcső miatt, amely éppen a szoba fala mellett emelkedett és még csendes járás-kelésnél is nagy zajt okozott", nem felelt meg ingerlékeny hangulatának és egészségi állapotának. Ezért másnap, július 20-án átköltözött a 16. sz. szobába, s csak ezután jelentkezett az orvosnál, ki megnyugtatta, hogy állapota nem olyan súlyos és aggasztó, amilyennek *képzeli*. „S e *be*képzelésben van szerinte a baj legfőbb része, — írja feleségének Katona. — Ezt kell *ki*képzelni, s akkor minden jó lesz!"

Az orvos 25—26°-os félfürdőket rendelt neki ledörzsöléssel és leöntéssel, s július 26-ig négyszer fürdött Katona. Az idő szép, derűs volt, sokat sétált, s úgy érezte, hogy állapota javul: „Valamicskével jobban vagyok és szeretném tegnapi lev. lapom esetleges riasztó hatását eloszlatni, — írja feleségének. — Ismerheted az ilyen ideggyatra incenfinc ember minden hitványságát rettenetesen túlzó és torzító szemüvegét. A józan ész, — sajnos, mindig csak utólag, — a felfelé vezető lépcsőn jelentkező korrektúrája után rendesen lefokozza fél- vagy negyedannyira is az ijedelem első sötétlátását. Az én bajom is csak a legtermészetesebb reactio-jelenség, a korunkban — (48 éves volt) — már hova ovább nehezebben alkalmazkodó organismus kissé renyhébb működését számbavéve, ama nagyobb munkaszolgáltatási kötelezettségekkel szemben, amiket az itteni, az idén még hozzá kissé szeszélyesebb

időjárási viszonyok kívánnak a nálam amúgy is rendkívül petyhüdt és elernyedt szervezetnek. Azért jó volt mindjárt az első vészjelre erősen fékezni és diétát tartani . . . Mindehhez megnyertem a magam nagyobb megnyugtatására a helybéli különben elég intelligens kuruzsló (vulgó: fürdőorvos) bölcs tanácsát és jóváhagyását, sőt ma ezenkívül még egy már régebben laza fogamtól is megszabadíttattam magam általa . . . "

Levelei közül az egyetlen, melyben még tréfálkozni is próbál — különös „nyaralásukon". „A nagy tér- és időbeli távolság — (Lovrana és Fenyőháza között) — még énbelőlem is kiröppent, ha nem is mint az egykori Gesta Romanorum-beli férjnek „az utóljából" (jó öreg Haller János becsületes fordítása szerint) *öt hollót*, hanem legalább is egy *Othellót*. (Utalás előző soraira tréfás féltékenykedéséről.) — Ez már inkább Bayer Jóskához illenék, de szolgáljon mentségemre, hogy két nap óta nem éppen az igmándi kispap, hanem az igmándi szolgabíró (értsd németül) jótékony segítségére szorulok és tőle merítem az ilyen irtózatos szójátékokhoz az inspiratiot. Lehet különben, hogy az itteni pompás levegőnek — már t.i. amikor nem méltóztatik neki éppen bolondozni — zsongító és áldásosan butító hatása is hozzájárul egy idő óta amúgyis elég idióta hajlamaim fokozásához. A rendes és rendkívüli asztaltársaságom sem igen szárnyazza merészebb röpülésre inkább csak a magyar aviatikusok bevált módszere szerint bukdácsoló szellememet. Különben mind tisztességes, jóindulatú lateiner-emberek, papok, tanárok, alsóbb és felsőbb fokú bírák, stb. , akik legföllebb egy őskori anekdotával fűszerezik a becses egészségünkről szóló részletes beszámolókat ebéd és vacsora közben."

Július 28-án arról számol be, hogy emésztési zavarai miatt állapota kissé leromlott. „Azt meg tudod, Édesem, hogy ez nálam még az otthoni rendes körülmények és leggondosabb ápolás mellett is mennyire lehangolja kedvemet" — írja feleségének és hozzáteszi: „Amíg teljesen össze nem szedem magamat, addig innen nem mozdulhatok . . . " Július 30-án a levertség vesz erőt rajta: „Éjszakáim köhögéstől nyugtalanok és sokszor álmatlanok, nappal keveset járhatok, nehéz lélekzet és étvágytalanság miatt többnyire levert és bágyadt vagyok. Csupán a főfájásom és idegességem csökkent, majdnem minden inger teljes hiában. De az erőim nemhogy gyarapodnának, inkább fogynak. Az orvos azonban biztat, hogy a hurut szüntével megjön az étvágy, javul a lélekzet és jobbra fordul minden. Még jó, hogy ilyen szép az idő s az egész napot a szabadban friss levegőn tölthetem. Jóformán csakis ez tartja bennem a lelket . . . " Másnap azonban arról ír, hogy „már megint esegetni kezd a mai forró nap alkonyán. Nem a legjobb kilátásaim vannak az éjszakára, alighanem zivatar lesz, ez pedig egy okkal több, hogy rosszul, vagy éppen ne aludjam . . . Elég szomorú . . . de csak nem tudok annyira sem helyre vergődni, amennyire voltam, mikor idejöttem . . . a lélekzet még mindig nehéz, a járás kínos, az étvágy pang, s ennélfogva a kedélyállapotom egyre nyomottabb. De azért, hacsak lehet, kitartok és nagy vigyázat mellett talán majd csak látom valami jó eredményét ennek a békés tűrésnek . . ."

Ugy látszik azonban, hogy július 30-án, házasságának 14. évfordulóján, melyről pedig szeretetteljesen és bölcsen emlékezik meg feleségéhez írt levelében, valami miatt annyira felizgult, hogy hirtelen elhatározással augusztus 1-én Budapestre utazik. Feleségének csak hazulról, másnap a következő táviratot küldi: „Tegnap óta itthon vagyok. Levél bevárandó. Aggodalomra nincs ok. Lajos." Augusztus 2-án azonban már az Új Szent János kórházból írja express levélben: „Riasztó sürgönyöm ne ijesszen meg, de ha már megtette, arról sem tehetek . . . Csak egy kis múló baj lépett fel, amelynek gondos kezelése az adott körülmények közt így mutatkozott legcélszerűbbnek . . . Gyurmán (főorvos) tanácsát kikérve, ide a kórházba vétettem fel magam . . . Hosszas lenne az előzményeket magyarázgatni, mindezt majd élőszóval . . . "

Ez azonban már nem következett be, mert augusztus 3-án reggel fél 6 órakor teljesen váratlanul meghalt. Felesége délben kapta meg jó ismerősük, Pethő kórházi gondnok táviratát, hogy férje nagyon roszszul van, jöjjön sürgősen Budapestre. Este 6 órakor indult haza a gyorsvonattal, egész éjjel utazott. Kelenföldre másnap reggel 8 óra után érkezett meg. Ekkor tudta meg csupán, hogy férje temetésével kapcsolatos teendők várják.

Katona Lajos tanításai ma is élnek. Ha nem is személyesen, legalább „jelképesen" — Sebestyén Gyula szavaival élve — ma is mindnyájan egy kissé az ő tanítványai is vagyunk. Megemlékezésül halála hiteles történetének leírását tesszük a fiatalabbak elé halála 50. évfordulóján. Katona Lajos szellemi kincsei törékeny teste óriási akaraterejének és határtalan tűrésének eredményei: nemcsak munkái, hanem munkálkodásának heroikus volta is lelkesít bennünket a magyar néprajz eredményeinek gazdagítására.

Dömötör Sándor

KÖNYVSZEMLE

Ortutay Gyula: Írók, népek, századok

Gondolat Kiadó. Budapest, 1960. 476 l + 28 kép.

Ortutay Gyula új könyve nemcsak a néprajz, hanem számos társtudomány területéről merít, világít meg egy kérdést részletesebben vagy vázlatosabban, máskor villanásszerű fényben mutatja be egy-egy nagy tudósunk portréját vagy a harmincas évek új utat kereső fiatal magyar értelmiségének problémáit. Mindezt nem a szaktudomány elvont szárazságával, hanem az átélés élményszerűségével, könnyen simuló nyelvezetével feledteti, hogy nagy problémákat old meg, évszázadokat jár végig, míg máshol napjaink égető kulturális kérdéseit feszegeti. De mint a jól működő járműben nem érezzük a sebességet, itt sem érezzük az idő, a tér korlátait, s a könnyedséget természetesnek érezzük, nem is gondolunk a mögötte meghúzódó sok-sok munkára.

De vajon kikhez szól ez a könyv? Röviden válaszolhatunk rá! Mindenkihez, akit a magyar kultúra érdekel! A szaktudós éppen úgy meríthet belőle, mint a népművelés munkása. Az érdeklődő éppen úgy közérthető formában találja meg a nagy problémák természetes és éppen ezért nehezen megfogalmazható megoldását, mint a magyar néprajz történetének kutatója, aki előtt sok kérdés válik világosabbá, tehát a legnehezebbre vállalkozik: széles rétegnek minél több újat mondani. S ezt a legnehezebb feladatot megoldani csak kevesek kiváltságául adódott meg. Hiszen a harminc íves könyvet egyhúztomban végig olvashatni, anélkül, hogy az olvasó érdeklődése egy pillanatig is lankadna. Letéve pedig nem 30—40 össze nem függő tanulmány szétszórt mozaik darabkái maradnak meg emlékünkben, hanem egy összefüggő egységes kép: az a tudós, aki a nép életével foglalkozik, nem maradhat annak nagy sorskérdéseiben semleges. Ezt olvashatjuk a fiatal Ortutay több mint negyedszázada megjelent vagy megírt munkáiból, éppen úgy, mint azokból, melyeken még alig száradt meg a tinta.

Mindezzel feleletet adtunk arra a szerző által feltett kérdésre: „Együvé tartoznak-e ezek a különböző időből, különböző témakörökből való írások? Helyes-é követni mások biztató példáját az ilyen tallózással?" Ezek az írások együvé tartoznak, akár az irodalom, akár a néprajz vagy a művelődéspolitika kérdéseit érintik; nemcsak a szerző személye tartja őket össze, hanem a kérdések azonos szemszögből való megítélése. Igaz Ortutay megállapítása, hogy ez a kötet „bizonyság lehet arra, hogy a két háború közt s a felszabadulás után értelmiségünk egy része hogyan kereste a feleletet a kor feladta kérdésekre, hogyan tévedett, tétovázott, s hogyan kényszerítette maga a magyar valóság, hogy rátaláljon az igaz, marxista feleletre".

De válaszolnunk kell a szerző egy másik kérdésére is: vajon néprajzi.tudományos munkásságának melléktermékei-e ezek a tanulmányok? Nyugodtan válaszolhatunk nemmel? Hiszen ezek közül nem egy teljes jegyzetapparátussal megjelent tanulmány summázata, a másik könyvvé vagy könyvekké formálódó. évekig tartó szorgos munka várható eredményét vetíti elénk. S a többiek olyan távlatokat nyitnak meg, melyek végigjárását ezek a tanulmányok, esszék a jövendő kutatója számára biztosabbá teszik.

Egyben önvallomás is ez a könyv a maga teljes egészében akár Tömörkényről, akár Móráról, Radnótiról, Hontiról, vagy Leninről szól is benne a szerző. A sok személyes vonatkozás még közvetlenebbé teszi a tanulmányok hangját. Az események szinte előttünk peregnek, a szereplők emberi közelségbe kerülnek. Különösen a szeretett város: Szeged életének és történetének rajza elevenedik meg még azok előtt is, akik a szelíden és gőgösen, szegényen és gazdagon élő, terjengő, nagy alföldi metropolis magyarrá olvasztó kohóját bővebben nem ismerik. Számomra azonban mégis a legnagyobb élményt három professzorának: Solymossy Sándornak, Mészöly Gedeonnak és Sik Sándornak portréi jelentették. Az elsőt a másik kettőtől két évtized választja el, de hangjuk egyforma: a visszaemlékező tanítvány hálája csendül ki minden sorából azok iránt, akik a tudományos pályán az első indítást, szerető tanácsokat adták, az első szárnypróbálgatásokat bátorították. S ha az idők múlásával a professzor és az egykori tanítványa közötti világnézeti különbségek fala emelkedett is; mindez nem akadálya annak, hogy a tanítvány ne hálával emlékezzék meg arról, aki a tudomány útjain elindította. Ez az egész köteten

végigvonuló mélyen emberi hang hozza közel hozzánk az előttünk elvonuló tudósokat, kérdéseket, eseményeket.

Mindezeken túl azonban bennünket főleg az érdekel, hogy a néprajz számára mit ad Ortutay könyve. Elsősorban is az egyik legnagyobb érdeme az, hogy a felvázolt portrékon át megismerteti a szélesebb rétegeket a magyar néprajz kiemelkedő alakjaival, haladó hagyományaival. És ez nagy dolog! A néprajz sajnos még ma is közvéleményünk jelentős része előtt — ebből sok esetben nem véve ki a magasabb műveltséggel rendelkezők egy részét sem — mint valami kuriózumokra vadászó, érdekességeket gyűjtő disciplina szerepel; de e könyv alkalmas arra, hogy e megrögzött tévhiedelem eloszlatásához hozzájáruljon, s ha más érdemét nem is mutatnák fel, már csak ezért is megérte a kiadást.

A néprajz úttörőinek, tudósainak portréi ennél még sokkal többet is jelentenek. A szélesebb kutatás ezeket a képeket valószínűleg még sok apró vonással egészíti majd ki, de ez a lényegen alapvetően nem változtat. A művész által néhány vonással megrajzolt kép jobban kifejezheti az ábrázolt lelki arcát a legélesebb fényképnél is. Így vagyunk ezekkel a portrékkal is; nagy elődeink legjellegzetesebb vonásait ragadják meg, s ezen keresztül a néprajz számtalan problémájára is fény derül; megismerjük a szerző álláspontját a néprajz alapvető kérdéseiben.

Így Tessedik Sámuel munkásságából legfontosabb a tudatos állásfoglalása a paraszti életmód idealizálásával szemben, másrészt határozottan megállapítja — mai szóval — a parasztság osztálytagozódását. Mindezek olyan kérdések, melyek nap mint nap felbukkannak a néprajzi irodalomban. Csak éppen minapában olvasom az egyik kandidátusi dolgozat sajnálkozó megállapítását, hogy a parasztság rétegeződéséből adódó problémákat ma se nagyon tárgyalják néprajzi dolgozataink. Orbán Balázs sok szeretettel megrajzolt alakja idézi adósságainkat anyagának néprajzi feltárásában és kiaknázásában. Jankó János, a magyar néprajz korán elhunyt nagy tudósa a kelet felé irányuló kutatásainkat nemcsak sürgette, de rövidre szabott életéből nagyon sokat áldozott erre. Kiss Lajos munkássága kapcsán nemcsak a magyar néprajz történetének vázlatát mutatja be, de általánosságban joggal állapítja meg: „A részleteket leíró, katalogizáló tudomány lett a magyar néprajz, s szerencse, hogy nagy egyéniségei a történeti és összehasonlító módszerekkel az európai kutatás szintjére emelték." (297) Éppen ezzel kapcsolatban mutat rá Kiss Lajos munkájában az egységre való törekvésre, a magyar nép, azon belül a „szegény ember" életének összefonódott ábrázolására, melyek munkáit a magyar néprajz teljesítményeinek legmagasabb csúcsaira emelik. De folytathatnánk tovább az egyéni értékelésekből adódó általános tanulságokat, hiszen a portrék vonásai egyre többször kiszélesednek, egyetemesebb igazságkeresésbe torkollanak. Akaratlanul is felötlik bennünk, hogy miként Kiss Lajos egységben ábrázolja a népi életet; úgy látja egységben Ortutay az egész magyar néprajz történetét. Ezért van az, hogy portréi útmutatók a magyar néprajz történetének megírásához is.

De a kötet nemcsak a múlt, hanem a jelen néprajzi problémái közül is számosat érint. Emlékeztet, hogy a nemzeti-népi sajátosságok kutatása terén ne csak arra legyünk figyelemmel, ami speciálisan magyar; hanem tárjuk fel azokat a vonásokat is, melyek a körülöttünk élő, velünk egy történelmet végigküzdő népekhez kapcsolnak. Az egymás mellett élő népek között sohasem volt villongás; bizonyíték erre az, hogy Mátyás, Rákóczi, Kossuth emlékét hívén őrzik a szlovák, ukrán vagy éppen szlovén nép mondái, és a magyar nép is szívesen emlékszik a környező népek hőseire.

Egy másik dolgozata, mely az ortodox néprajzkutatókat ugyancsak meghökkentette: a paraszti kultúrának a szocialista művelődésben betöltött szerepével foglalkozik. Vajon változatlanul vigyük-e tovább a feudalizmusban fogant és a korakapitalizmusban kibomló, de általunk jórészt csak hanyatlásában ismert népművészetet? A válasz nem lehet kétséges! A népművészetnek tovább kell fejlődnie a mi korszakunkban, mert hivatását csak így tudja betölteni; így nem válik üres formává, értelemnélküli bábbá, amit magunkkal vonszolunk további életünkben. Mikor e kérdésben teljesen egyetértek Ortutay Gyulával, mégis polemizálnom kell „múzeumi" jelzőjével, annál is inkább, mert a szó pejoratív jelentésével széltében-hosszában találkozunk. Ami nem jó, ami elavult, az kerüljön a múzeumokba; amit gyorsütemű életünk félreállított, az már a napi sajtóban is egyre-másra a múzeumi jelzőt kapja. Pedig múzeumaink ma nem az ócskaságok szemlélet nélküli gyűjteményei; nem megmerevedve mutatják valamely korszak műveltségét, hanem történeti folyamatokat tárnak látogatóik elé. Olyan történeti folyamatokat, melyek nemegyszer a mába torkollanak. A múzeumok eme gyökeres változása éppen az Ortutay Gyula vezette Műemlékek és Múzeumok Országos Központja működésének eredménye; nincs tehát ma már szükségünk arra, hogy a múzeumi jelzőt ilyen mellékízzel használjuk.

Máshol figyelmeztet arra, hogy a parasztság kultúrájának kutatásán kívül fontos feladatunk a munkásosztály műveltségének és kultúrájának felmérése is. Bizony ezen a téren nem valami sokat tettünk, vagy legalábbis nem sok eredménye látszik ilyen irányú tevékenységünknek. A szomszéd országok sokszor elibünk vágtak ezen a téren, akárcsak a nyugati kapitalista országok, a saját szempontjaik és célkitűzéseik szerint.

De sorolhatnám tovább a problémákat, a felvillantásukban is megválaszolt kérdéseket, melyekben ez a kötet ugyancsak bővelkedik. Ehelyett inkább magára a könyvre utalunk, mely minden néprajzkutatónak mond valami újat, megmozdít valami gondolatot, munkára serkent egy-egy megjegyzésével, utalásával. A könyv ízléses külseje a kiadót dicséri, a jól válogatott képek közelebb hozzák a bemutatott tudósokat. Mindent összevetve Ortutay Gyula könyve néprajzi irodalmunk számára is nagy segítség, de ezen túl széles körben szolgálja majd a néprajz megismerésének fontos ügyét.

Balassa Iván

Linton, R.: The Tree of Culture. New York (Alfred A. Knopf), 1956.² XVI+692

Az elmúlt évtizedekben folytatott kutatások az emberi társadalomról és történelemről való ismereteinket jelentős mértékben kiszélesítették. A régészeti—történeti kutatások konkrét történéssorok megismerését eredményezték; a társadalomtudományi vizsgálatok pedig feltárták azokat a törvényszerűségeket, melyek egy-egy társadalom funkcionálását szabályozzák. Az ismeretanyag növekedése azonban azzal a nehézséggel járt, hogy egyre problematikusabbá vált a tények és adatok halmazában megtalálni azt a fonalat, mely az egymástól elszigeteltnek vagy egyedinek látszó jelenségeket összeköti; és az egyezések és eltérések bonyolult káoszában megállapítani a valamennyi tényt közös nevezőre hozó, az egész társadalmi létet meghatározó alapelvet. Elméletekben természetesen nincsen hiány, de alig tudunk említeni olyan munkát, mely a történeti fejlődés egészét figyelembe véve kísérelné meg elvonatkoztatni az egyedi jelenségekből az általánosan jellemzőt és a fejlődés részsorozataiból megállapítani az egyetemes fejlődést meghatározó tényezőket. Ilyen kísérlet R. Lintoné (Sterling Professor of Anthropology at Yale University), aki impozáns munkájában az emberi lét kezdetétől az atomkorszak hajnaláig követi nyomon öt világrészben az emberiség történeti fejlődését.

Linton számára az emberiség története azonos a kultúra fejlődésének a történetével. E fejlődést azonban Linton nem egyetlen, törés nélkül felfelé ívelő vonalnak képzeli el, hanem a trópusokon növő banyan fához hasonlítja, melynek ágai vad összevisszaságban fonódnak össze, s léggyökereiből újabb és újabb törzsek szökkennek a magasba. Mégis ez az erdővé növő banyan fa „megmarad egyetlen növénynek és ágai a közös törzshöz vezetnek vissza". Ugyanígy „a kultúra fejlődése — a diffúzió, kölcsönzés és az eltérő alakulás ellenére — közös őstörténeti gyökerekre utal." E szemléletnek megfelelően a munka első szakasza a kultúra fejlődésének kezdeti, közös, mindenütt jellemző fázisával — a közös törzs növekedésével — foglalkozik, bemutatva azt a folyamatot, melynek során az ember gyűjtögető életmódját a termelő gazdálkodással váltotta fel; második szakaszában pedig — a banyan fa ágait és törzsekké vastagodott léggyökereit — a különböző kultúrákat, civilizációkat ismerteti. Az ismertetésmód itt is elsősorban kultúrtörténeti, Linton szerint „egy földművelő társadalomban... egy új eketípus feltalálása sokkal fontosabb, mint egy győzelem a csatamezőn".

A hatalmas anyagot — a „Következtetések"-től eltekintve — Linton tíz részben és ötvenegy fejezetben tárgyalja.

Az első rész „A kezdetek" címmel az emberréválás folyamatát írja le, míg a második a további tárgyalás szempontjából fontos kérdéseket tisztázza. Így foglalkozik a rasszproblematikával és megállapítja, hogy „az emberiség különféle nagy osztályai, azaz a fajták... nem különböző emberelőtti formák leszármazottai", és leszögezi, hogy az egyes emberfajták közötti különbségek kizárólag fizikaiak. Az elfogulatlan tudományos vizsgálat pszichológiai, intellektuális eltéréseket nem tudott kimutatni, s a tények azt igazolják, hogy „bármely rasszcsoport tagjai bármilyen kultúrát el tudnak sajátítani..., és... az összes nagy emberfajták jelentősen hozzájárultak a kultúra fejlődéséhez". E rész második fejezete „A társadalom, a kultúra és az egyén" címmel egyes közkeletű fogalmakat definiál, foglalkozik a társadalmi és kulturális élet törvényszerűségeivel. E fejezetből érdemes megemlítenünk a „sub-society" and a „sub-culture" fogalmát. Linton szerint „azok az osztályok vagy helyi csoportok, melyekből egy társadalom

összetevődik, valójában sub-társadalmak és külön sub-kultúrájuk van", s ez végeredményben — bár tágabban véve — a mi etnikai csoport és etnikus kultúra fogalmunknak felel meg. Fontosnak tartjuk megállapításait a kultúra és a technológia viszonyáról, melyek elismerve a technológia → kultúra kauzális összefüggést, tisztázzák azt is, hogy a technológiai szint a kultúrának a *jellegét* határozza meg; *formai* megnyilvánulásait — különösen a szellemi kultúra síkján — azonban már nem szabályozza (természetesen a technológia a formáknak is bizonyos korlátot szab). Ebben a fejezetben tisztázza LINTON az „enculturation" fogalmát is. Így nevezi szerzőnk azt a folyamatot (talán „kultúrálódás"-nak fordíthatnók), melynek során az egyén átveszi és magatartásába illeszti környezetének kultúráját, illetve az e kultúra által kialakított magatartási stb. normákat.

LINTON a továbbiakban a kultúra változásának menetét veszi szemügyre, elemzi a feltalálás és kölcsönzés problémáját, taglalja az újító és a közvetítő szerepét. Véleménye szerint a kultúra változása nem egyenletesen megy végbe, egyes részei között jelentős eltolódás is lehet. A fejlődésben három lényeges szakasz állapítható meg: 1. a szerszámok használata és a tűz „domesztikálása"; 2. növénytermesztés, állattartás és ennek következménye, a városi életforma; 3. a természeti erők leigázása (a hőenergia hasznosítása) és a tudományos módszer.

Itt veti fel LINTON az evolúció kérdését is. A kultúra változása és gazdagodása a történelem folyamán nem vitatható, kérdéses azonban, hogy a változásnak van-e általános iránya és hogy a változás, gazdagodás mindenütt azonos módon, egyező vonalakon ment-e végbe. LINTON elveti az egyirányú, egyvonalú, mindenütt azonos formákat öltő evolúció koncepcióját. Úgy véli, hogy a többvonalú, a feltételektől jobban determinált változási folyamat a valószínűbb, de van „valamilyen általános irány a kultúra fejlődésében, melyet evolúciónak nevezhetünk". (Példával megvilágítva: téves felállítani egy olyan fejlődési sort, melyben a kőeszközök megjelenését a réz, bronz és a vas követi nyomon, mivel sokhelyütt — így Afrikában is — a követ közvetlenül a vas használata váltotta fel. Helyes viszont a kő → fém evolúciós sorozat megállapítása.)

A harmadik rész „Az alapvető találmányok"-kal foglalkozik. Méltatja a tűz „domesztikációjának" jelentőségét, ismerteti a legfontosabb szerszámokat és technikákat, mint az életmód formálódásának, változásának leglényegesebb tényezőit (termelékeny halászati technika = letelepülés). A továbbiakban a növények és állatok domesztikációját tárgyalja. Nézete szerint a növénydomesztikáció az elsődleges és az egyes növényféleségek domesztikációja a helyi körülményeknek megfelelően más és más módon ment végbe. Különösen fontosnak tartja a délnyugat- és délkelet-ázsiai növény- és állatdomesztikációs központokat, ahonnan részint a domesztikáció elve, részint a domesztikált fajták messze vidékekre eljutottak.

A növénytermesztés-állattartás mellett a következő, döntő jelentőségű fejlődési láncszemnek, a városnak a kialakulását három tényezőnek köszönhetjük. Ezek: a fémművesség, az írás és néhány olyan fontos technikai találmány, mint a kerék, az eke és a szövőszék. Mindezzel adva voltak a társadalmi munkamegosztás további tagolódásának, a földművelő és nem-földművelő lakosság elkülönülésének a feltételei. (Az ekés földművelés ugyanis már elég termelékeny volt ahhoz, hogy eltartson egy iparral, kereskedelemmel stb. foglalkozó kisebbséget, és rendelkezésre álltak már azok az eszközök is, melyek a termelt javak nagy tömegben történő szállítását lehetővé tették.) A városnak, mint szervezeti formának a létrejötte számos új probléma megoldását tette szükségessé; a kisebb közösségek közvetlen társadalmi ellenőrzésének és magatartás szabályozásának a funkcióját a nép fölött álló s attól egyre inkább független szervek vették át, ami a közigazgatás, rendőrség, jogi eljárások stb. kialakulását eredményezte. (Csak zárójelben említjük meg, hogy LINTON szerint a városokhoz kötött speciális foglalkozások — ide számítja pl. a valláshoz kapcsolódókat is — között szerepel „a második legrégibb hivatás, a prostitúció"). A város fölött két nagyobb szervezeti egység alakult ki: az Újvilágban a konföderáció és az óvilágban a birodalom.

A fentiekben tisztázva a társadalom és kultúra fejlődésének néhány alapvető kérdését, a továbbiakban LINTON a tényleges történeti alakulással foglalkozik. Ismerteti a zsákmányoló kultúrákat (IV. rész), bemutatja a délkelet-ázsiai kultúrakomplexus neolitikus és postneolitikus viszonyait (V. rész) és részletesen tárgyalja az egyetemes emberi fejlődés szempontjából igen fontos szerepet játszó délnyugat-ázsiai területeknek és Európának a kultúráját (VI. rész). Összefoglaló képet vázol fel a Földközi-tengeri komplexusról, a krétai, görög és római kultúráról, valamint az Iszlámról (VII. rész) és áttekinti Afrika történeti múltját, különös hangsúlyt fektetve az afrikai civilizációkra és ezek mediterrán kapcsolataira (VIII. rész). Jelentős terjedelmet szentel LINTON a keleti magaskultúráknak és a paleolitikumtól kezdve napjainkig követi nyomon India, Kína és

Japán kultúrájának alakulását. Végezetül az Újvilág bemutatása következik; az északamerikai indián társadalmak és a dél-amerikai magaskultúrák életének és történetének vizsgálata.

E summás ismertetésből is kitűnik LINTON munkájának nagyvonalúsága; ha futólag is, de érintette az egyetemes emberi fejlődés szempontjából legfontosabb kérdéseket és területeket. A könyv lapjairól elénk rajzolódnak a kultúra alakulásának lényeges mozzanatai, meglátjuk az eltérő formák mögött a lényegi azonosságot, és megismerjük egyúttal azokat a konkrét tényezőket is, melyek a fejlődés egy-egy speciális vonalát eredményezték. LINTON plasztikusan tárja elénk az élő és változó kultúra képét, beleágyazva természeti és történeti környezetébe, és alapos tájékozottsággal választja ki azokat a fontos vonásokat, melyek egy-egy kultúra vagy társadalom sajátságos arculatát megadják. Ebben a képben a politikai történelem eseményei csak annyiban kapnak helyet, amennyiben azok (mint pl. az európai gyarmatosítás) lényeges és döntő változásokat idéztek elő egy-egy társadalom életében.

A munkát lezáró „Következtetések" összefoglalják és összegezik a tanulságokat. LINTON megállapítja, hogy a konkrét történeti alakulás minden eltérése ellenére három nagy fejlődési szakasz figyelhető meg az egyetemes emberi történelemben: 1. az eszközök, a tűz és a nyelv használata; 2. élelemtermesztés; 3. a természeti erők, különösen a hőenergia hasznosítása és a tudományos módszer. Felveti azonban azt a kérdést is, hogy módunkban áll-e a múlt ismeretében felvázolni a fejlődés jövőbeni irányát. LINTON erre a kérdésre igenlően válaszol, és válaszában abból az igazolt megállapításból indul ki, hogy a kultúra egyes részei egyenlőtlenül fejlődnek. Különösen szembetűnő az a fejlődésbeli fáziseltolódás, mely napjainkban a technológia és a társadalomszervezet szintje között vehető észre. Az USA-t véve példának megállapítja, hogy „a tudományban és a technológiában végbement óriási és egyre gyorsuló fejlődés nem párosult a társadalmi, gazdasági és politikai 'patronok' megfelelő fejlődésével". Míg a technológia huszadik századi, addig a gazdasági és társadalmi szervezet, a politikai rendszer, az elosztás módja megmaradt tizenkilencedik századinak. Így az a visszás helyzet adódott, hogy „jelenleg a háború vagy a háborúra való készülés látszik az egyedüli módnak arra, hogy fenntartsuk ipari gépezetünk teljes termelési kapacitását". A belső túltermelés és csökkenő fogyasztás annál inkább is veszélyes egyenlőtlenséget teremt, mivel fokozatosan megszűnnek az exportlehetőségek és azok a területek, melyek korábban korlátlanul vettek fel ipari termékeket (pl. India és Kína) maguk is ipari exportáló országokká válnak. Így végezetül — továbbra is a USA-t választva példának — „stagnálás, majd összeomlás következik". A gazdasági szükségszerűség — a technológia és a társadalmi (elosztási) szervezet szintje közötti különbség — parancsolóan előírja, hogy az ellentétet a társadalom fennmaradása érdekében megoldják, a megoldásnak pedig jelenleg két útja látszik járhatónak: „Vagy a szocializált állam felé haladhatunk, vagy nagy társaságok oligarchiája felé, . . .mely már a kormányzat fölött is ellenőrzést gyakorol." LINTON szerint még nem lehet biztosan eldönteni, melyik fejlődési utat választja a világ — hiszen mindkettőre látni példát —, azt azonban világosan látja, hogy a kapitalizmus jelenlegi gazdasági—társadalmi rendje csak radikális változtatásokkal tartható fenn; olyan változásokat javasol azonban — pl. 100 százalékos örökösödési adó, a „vertikális mobilitás" lehetőségének intézményes biztosítása — melyek inkább az első irányba látszanak mutatni.

Felvetődik a kérdés, mennyiben tekinthető az ilyen — sokak számára politikainak vagy közgazdaságinak látszó — elemzés tudományunk feladatának. A válasz szerintünk csak igenlő lehet: amennyire feladatunk az emberiség egyetemes fejlődéstörténetének vizsgálata, a fejlődés irányát megszabó feltételek megállapítása, ugyanúgy feladatunk az emberiség jelenlegi helyzetének elemzése, sőt ezen túlmenően — eddigi ismereteink alapján — a jövő fejlődés valószínű irányvonalainak — legalább hipotetikus — felvázolása is.

BODROGI TIBOR

Bodrogi Tibor: Óceánia művészete a Magyar Nemzeti Múzeum—Néprajzi Múzeum gyűjteményében

Képzőművészeti Alap kiadóvállalata. Budapest, 1959. 46. l., 170 fénykép.

A budapesti Néprajzi Múzeum Európán kívüli gyűjteménye az ethnológiai kutatások igen fontos dokumentumait őrzi: BIRÓ Lajos Új Guinea-i, BORNEMISSZA Pál és TELEKI Sámuel kelet-afrikai, FUSZEK Rudolf libériai, RÓHEIM Géza közép-ausztráliai anyaga a természeti népek megismerésének egyik nélkülözhetetlen bázisául szolgál.

Sajnos az anyag tekintélyes része még nem került publikálásra. Csupán Biró Lajos 1895—1901. évi gyűjteményének egy részét ismerhették meg a szakemberek még századunk elején (Biró Lajos—Jankó János: *Biró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke.* A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, I. Budapest, 1899., Biró Lajos—Semayer Wilibald: *Biró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjteseinek leíró jegyzéke.* A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, III. Budapest, 1901.) s ennek az anyagnak szélesebb körű ethnológiai értékelését kezdte meg Bodrogi Tibor néhány évvel ezelőtt (Bodrogi Tibor: *Jabim Drums in the Biró Collection.* AEthn. Vol. I. Nos. 2—4. Budapest, 205—222. l., Bodrogi Tibor: *Some Notes on the Ethnography of New Guinea.* A. Ethn. Vol. III. Budapest, 1953. 91—184. l., Bodrogi Tibor: *Fazekasság az észak-újguineai Astrolabe-öbölben.* NÉ XXXVI (1954), 87—104. l., Bodrogi Tibor: *New-Guinean Style Provinces. The Style Province Astrolabe Bay.* — Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biró Sacra. Budapest, 1959. 39—99. l.). A fenti címen megjelent könyv is az ő munkájának az eredménye.

Bodrogi Tibor könyvében bemutatja a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményének néhány jellegzetesebb és értékesebb darabját és analizálja Óceánia művészetének néprajzi sajátságait. A bemutatott anyag jelentékeny része Új Guinea különböző területéről s a hozzátartozó kisebb szigetekről (D'Entrecasteaux szigetcsoport, Trobriand szigetek) származik. Tanulságos fényképeit láthatjuk a maszkoknak, pajzsoknak, szobroknak, csónakdíszeknek, nyakzsámolyoknak, doboknak, kéregöveknek, bambusz mészportartóknak, kazuárcsontból készült tőröknek s más használati tárgyaknak. Új-Guineán kívül gazdag anyagot találunk más melanéziai szigetekről is (Admiralitás, Új Irland, Új Britannia, Salamon, Új Hebridák stb. szigetcsoport). Ezek sorából kiemelkedik az a néhány maszk és halotti emlékszobor, amelyeket északi Új Irlandról mutat be a szerző. Néhány innen származó maszknak aránytalanul nagy füle van, amelyek halakat ábrázolnak, más Új Irland-i maszkokon és emlékszobrokon feltűnik a kígyó és egyéb állat ábrázolása. Külön érdeklődésre tarthat számot az a Gazella-félszigetről (Új Britannia) származó maszk, amelynek felső része emberi koponyából készült. Számbelileg kevesebb a Polinézia, Mikronézia és Indonézia művészetét illusztráló anyag, de ezek közül is feltűnik néhány agyagedény és buzogány a Fiji szigetekről, egy díszkanál és díszbalta a Hervey szigetcsoportról, néhány szobor Új Zeelandról és a Husvét szigetekről. Indonézia területéről néhány ősszobrot (Nias), pajzsot (Borneo), tőrt (Bali szigetek) kell megemlítenünk. A bemutatott tárgyak Biró Lajos gyűjteményén kívül Bandat Horst, Bettanin Giovanni, Fenichel Sámuel, Fuszek Rudolf, Papp Simon, Pauer János, Teleki Sámuel, Xántus János, Verebélyi Károly, Vojnich Oszkár, Róheim Géza, Zichy Jenő és mások gyűjtéséből származnak.

Az elmélyült szakismerettel kiválogatott anyagot terjedelmes szövegrész egészíti ki, amelyben a primitív népek művészetének néhány általános, elvi kérdésével, Óceánia felfedezésének, benépesülésének történetével, a szigetek lakóinak életmódjával és művészi stílusaival foglalkozik Bodrogi Tibor.

Fejtegetésének bevezető soraiban felhívja a figyelmet arra, hogy Ratzel Fr. a múlt század végén még azt hangoztatta, hogy egyes primitív népek a csúfság ábrázolásában járnak elöl, s művészi törekvéseikben brutálisan igyekeznek a természetet másolni (l. nyugat-afrikai faplasztika). Még Grosse E. is úgy nyilatkozik, hogy a primitív népek művészetének jelentékeny anyaga nem vizsgálható az esztétika szempontjai szerint. Haddon A. C. monográfiáiban már helyet kapnak ugyan az esztétikai szempontok is, de valójában csak az európai modern művészet képviselői értették meg — Lips E. megállapítása szerint — a természeti népek műalkotásaiban megnyilatkozó esztétikai erőt és ritmikus harmóniát. Bodrogi Tibor azt az ethnológiai elgondolást teszi magáévá, hogy a primitív művészet tanulmányozása terén a formai kérdéseken túlmenően a társadalmi, vallási, psychikai tényezők inspiráló erejét kell keresnünk. Hangsúlyozza, hogy a primitív népek művészetében a legtöbb alkotásnak konkrét funkciója van: a maszkok, szobrok szellemeket, isteneket, mitikus hősöket és halottakat ábrázolnak, a dárdákon levő stilizált emberformájú figurák a fegyverek hatását segítik elő stb. A torz ábrázolást nem az alkotó művész ügyetlen keze hozta létre, hanem az elképzelt természetfeletti lények „hű" ábrázolása. A természeti népek szemléletéből következik, hogy a „hű" ábrázolás azt jelenti, hogy a szellemeknek, démonoknak, a mitikus ősöknek a természettől eltérő formában kell megjelenniük. A primitív népek művészetének mágikus-kultikus hátterével magyarázható, hogy az ábrázolások során a természetfeletti lények hatalmát, funkcióját kifejező részek erős hangsúlyt nyernek (l. pl. a sexuális jelleg kidomborítását). Az ilyen ábrázolásban bizonyos „realitás" van, de ez a „realitás" más elképzelésből fakad, mint amit mi művelt európaiak tartunk realitásnak. Az európai paraszti művészetek kutatói felé is utat mutat Bodrogi Tibornak az a figyelmeztetése, hogy „az egyszer

megtalált formához való szigorú ragaszkodás... magyarázza az egyes stílusterületeken belüli variációk kis számát is: a művész nem annyira egyéni képzelete szerint alkot, hanem inkább a társadalom gondolkodásának, képzeteinek megfelelően: az eltérés csak jelentéktelen részletekben lehet" (10. l.). Akkor, amikor Bodrogi Tibor a primitív népek művészetének kultikus-mágikus gyökereit elemzi, — ugyanakkor kiemeli azt is, hogy az esztétikai szempontokat sem lehet elhanyagolnunk. Firth R. nyomán azt vallja, hogy a természeti népeknek éppenúgy van esztétikai érzékük és ítéletük, mint az európaiaknak. Szépségideáljaik vannak, mint a régi görögöknek és rómaiaknak vagy a renaissance festőinek.

Az elméleti fejtegetések után a szerző röviden összefoglalja Óceánia földrajzi és néprajzi megismerésének történetét, majd az egyes területek életformájának, művészetének elemzésére tér át. Legrészletesebben Melanézia, elsősorban Új Guinea művészetével foglalkozik. A stílusprovinciák Új Guinea szigetén eléggé élesen körülhatárolhatók. Nyugati Új Guinea északi partvidékén a Geelvink Baytól a Humboldt-öbölig az ún. *korwar*-stílus területét találjuk. A stílus a nevét a területen nagy számban készített ősszobroktól kapta. A szobrok készítéséhez gyakran felhasználják a halott koponyáját is. A stílus kialakulásánál valószínű, hogy indonéziai hatás is közrejátszott. A délnyugati Új Guinea-i stílusprovincia a Digul, Eilanden és a Lorentz folyók vidékére lokalizálható. Jellemzői az aránytalanul kicsi fejű és megnyúlt testű szobrok, az áttört faragványok, amelyeken az emberi ábrázolás madáralakkal és geometrikus motívumokkal együtt jelenik meg. Feltűnőek a fehér és vörös színnel festett fapajzsok. A Sepik folyóról elnevezett stílusprovinciát a csőrszerűen megnyúlt orrú maszkok, a szellemek és ősök faragott és festett ábrázolásai, a csónakok krokodilfej díszei, a résdobok hurokvonal ornamentikája, a székformájú faragott állványok (az ősöknek vagy szellemeknek szánt áldozatot helyezik rájuk) stb. jellemzik. Az Astrolabe-öböl művészi produktumai sorából az ősöket ábrázoló maszkokat és szobrokat kell megemlítenünk. A maszkok formai variációi, elnevezése arra figyelmeztetik az ethnológust, hogy azok egyéni portrék. Az ősszobrok gyakran oszlopszerűen faragottak s több egymáson álló férfit vagy nőt ábrázolnak. Északkeleti Új Guineában a Huon-Golf és a Huon-félsziget vidékén a Tami-stílus (elnevezését a Tami szigetektől kapta) terjedt el. Ezt a stílust a hagyományok erősen megkötik, alig találkozunk merészebb formai változatokkal. Az emberábrázolásoknál az arc szögletes, a fej nyak nélkül fekszik a törzsön, az áll erősen megnyúlt. Gyakran találunk madár, kígyó, gyík, teknősbéka stb. ábrázolásokat. Előfordulnak Janus-fej ábrázolások is. Új Guinea délkeleti részén Massim területe külön stílusprovincia, amelyhez a Trobriand, D'Entrecasteaux és Louisiade szigetek művészete is hozzátartozik. A területet a vonalas művészet jellemzi. A motívumok között gyakran találunk összefonódó kérdőjeleket. A kivésett ornamenseket korall- és kagylóporral fehérítik. A díszített tárgyak közül kiemelkednek a mésznyaló lapátkák. A figurális ábrázolások gyakran emlékeztetnek a *korwar*-stílusra. Az emberalakoknál a kezek és lábak többször madarat utánoznak. Az ülő alakoknál a kezek a térdre támaszkodva az állat tartják. A csónakot fregattmadár faragvánnyal díszítik. D'Entrecasteaux-szigeteken szép disznószobrokat találunk. A Pápua-öböl stílusát a vonalak és színek jellemzik. A figurák kidolgozására kevesebb gondot fordítanak, mint a felületen levő mintákra. A pajzsokon, kéregöveken feltűnik a mély reliefben faragott, szétnyomott emberi arc, amelyet geometrikus elemek, koncentrikus körök egészítenek ki. Az emberábrázolásoknál csak egyes részek, különösen a száj kihangsúlyozására törekednek. A Pápua-öbölben fantasztikus alakú, fahánccsból készült maszkokat találunk. A terület művészete az északi Sepik-vidék stílusával tart rokonságot. A továbbiak során röviden jellemzi még Bodrogi Tibor az Admiralitás-szigetek, Új Irland, Új Britannia, a Salamon szigetek s más melanéziai területek művészetét. Minden esetben jellemző példákkal illusztrálja a bonyolult kultúrájú és nyelvű Melanézia művészetét. Így az Admiralitás-szigetek ismertetése során kiemeli az emberfejeket ábrázoló, fregattmadár tollakkal díszített s a nyakszirten viselt amuletteket, a madár- és ember alakú fatálakat, a faragott emberalakkal díszített dárdanyeleket, a krokodilfejes csónakdíszeket. Új Irland művészete során elsősorban a halottak emlékszobrait *(malanggane)* ismerteti. Az emlékszobrok néhány egyedülálló darabját őrzi a budapesti Néprajzi Múzeum. Új Irland művészetének jellegzetes csoportját alkotják a kagylókorongra helyezett, csipkeszerűen kidolgozott barna teknősbékahéj-lapokból álló nyak- és melldíszek *(kapkap)*. Kiemeli Bodrogi Tibor az új-britanniai Gazella-félszigeten ismeretes ún. *dukduk*-táncosok magas fahánccsmaszkjának jelentőségét. Ezek a maszkok természetfeletti lényeket ábrázolnak, amelyek a dzsungelekből vagy tengeri úton érkeznek a szertartásokra. (Vajon ez az elképzelés nem áll-e kapcsolatban Új Britannia benépesülésének történetével?) Melanézia bármelyik területét vizsgáljuk — írja Bodrogi T.—, megállapíthatjuk, hogy a mágikus-kultikus tartalmú művészetben hatá-

rozott, esztétikai érzék és fejlett művészi látás is kidomborodik. Pl. a hurokvonalas motívumok ritmikusan és harmonikusan helyezkednek el a felületeken, a Tami-stílus vidékén feltűnik a dekoratív elemek szimmetrikus elrendezése. A figurális ábrázolásoknál nemegyszer mozgás, lendület tapasztalható (pl. délnyugati Új Guinea pajzsain).

Polinézia művészetének tárgyalása során Bodrogi Tibor az Új Zeeland-i maori faragványokat, a jadeból faragott figurákat, a Husvét-szigetek lakóinak nagy kőszobrait és madárfejű-embertestű fából készült istenszobrait, Marquesas-szigetek tetováló művészetét, a kagylóhéjból és teknősbéka páncélból faragott fejdíszeket, Hawai szigetek tollmunkáit említi meg. Melanézia művészetéhez viszonyítva Mikronézia művészete nem fejlődött magas fokra, noha néhány kivételt is említhetünk (pl. Marshall-szigetek gyékényszövése, Palau-szigetek vöröses növényi lakkal festett, gyöngyház berakással díszített fatálai). Polinéziában és Mikronéziában hiányoznak a Melanéziára annyira jellemző maszkok. (Csak a Karolina szigeteken találunk maszkokat, amelyekkel a férfiházakat díszítik.)

Szemléletesen állapítja meg Bodrogi Tibor, hogy ha Polinézia és Mikronézia művészetét Melanézia művészetével összevetjük, akkor a csendesvizű tó és az örvénylő hegyipatak ellentéte jut az eszünkbe. Melanézia művészete színes forgatag, kavargás, bonyolult zsúfoltság, míg Polinézia—Mikronézia művészetét a nyugalom, a megállapodottság, a nehézkesség jellemzi.

Indonéziában erősen érezhető a hindu és a mohamedán világ művészi befolyása. Nias szigetének művészetében feltűnnek a délkelet-ázsiai megalithikum jellegzetes kőemlékei és a monumentális művészet mellett számottevő a faplasztika (ősszobrok). A Szumátrán lakó batakokat az építkezés művészi formái, a faragott varázsbotok, a fejlett fémművészet jellemzi. Borneo szigetén a művészet egyik jellemzői a *tiwah*-oszlopok, amelyekről a halottak lelkei eljutnak a másvilágra. Magas fokon áll itt a fonás és a fegyverek díszítése is. Jáva művészetének fontosabb területét a *batik*-technika és a *wayang*-játékok jelzik. Bali művészete a templomépítésben, a vallásos szobrászatban és a festészetben csúcsosodik ki.

Indonézia, Mikronézia és Polinézia művészetének ismertetése aránylag kisebb terjedelmű Bodrogi Tibor könyvében. Ez azzal magyarázható, hogy a szerző elsősorban a budapesti Néprajzi Múzeumban levő anyagot vette tekintetbe, s ezekről a területekről szerényebb gyűjtemény állt a rendelkezésére, mint Melanéziából.

Amikor a fentiekben áttekintettem Bodrogi Tibor munkájának főbb eredményeit — néhány kigészítő megjegyzést is szeretnék tenni:

Az emberi koponya felhasználásával készült Új Guinea-i *korwar*-szobrok és a Gazella-félszigeti koponyamaszkok (105. kép) ugyanazt az elgondolást tükrözik vissza s a két terület néprajzi kapcsolatára utalnak. Amint a koponyával kiegészített *korwar*-szobor a halott lelkét képviseli, ugyanúgy a koponyás maszkkal táncoló személy az elhaltat személyesíti meg. Nem lehet véletlen a Pápua-öbölből (déli Új Guinea, Purari-delta vidék) bemutatott pajzs emberábrázolása (70. kép) és a Salamon szigetek egyikéről (Buka) származó evező emberalakja (116. kép) közötti egyezés sem. Minden bizonnyal ez esetben is néprajzi kapcsolatokról van szó. Részletes ethnológiai elemzést érdemelnének az emberarcú mozsarak (52. kép: Huon-Golf, északkeleti Új Guinea, 63. kép: Trobriand-szigetek, délkeleti Új Guinea), amelyek — más emberarcú edényekkel együtt — Európában is előfordulnak, s valószínű, hogy azonos elképzelés hozta őket létre. Talán nem lesz felesleges megemlítenünk, hogy a profán célokat szolgáló faplasztika egyik központja a volt német Új Guineában Potsdam-Hafen vidékén van, ahol a maszkok ősöket, rokonokat ábrázolnak (vö. Schmidt W., *Beiträge zur Ethnographie des Gebietes von Potsdam-Hafen*. Globus, Bd. 84. 1903). A primitív művészetre vonatkozó irodalomból kimaradt Boas F. neve. Szívesen vettük volna, ha *Primitive Art* (Oslo, 1927) c. munkáját megemlítette volna Bodrogi Tibor. Éppen ebben a magyar munkában szükséges lett volna felhívni a figyelmet, hogy a primitív művészetről magyar nyelven is megjelent egy összefoglalás (Hevesy I.: *Ősművészet és a primitív népek művészete*. Budapest, 1941). Melanézia magyar utazói sorában nem kellett volna elfelejtkezni Molnár Máriáról, aki a két világháború között mint misszionárius az Admiralitás szigetekhez tartozó Manus szigetén tevékenykedett, s a japán megszállók áldozata lett. Népművészeti szempontból is értékes tárgyakat küldött Magyarországra, s leveleiben figyelmet érdemlő néprajzi megfigyelések is vannak. Az 5. l.-on Jankó János helyett Jankó *Károly* szerepel s Munkácsi Bernát nem *y*-nal, hanem *i*-vel írta a nevét. A finnugor népek magyar kutatói között meg kellett volna említeni Pápay Károly nevét. Sajnáljuk, hogy nincsen megfelelő térkép a kötetben. Új Guinea művészeti területeit térkép hiányában nehéz nyomonkövetni. A Gazella-félsziget, Trobriand, a D'Entrecasteux szigetek stb. csak azok előtt ismerősek, akik járatosak Melanézia földrajzában és néprajzában. A fényképek

nem mindig a legsikerültebbek. A mészbetétes fehér vonalak gyakran elhalványodnak. Általában a fekete háttér alkalmazására kellett volna törekedni. Zavarja a felvételeket a háttér függőleges és az alap vízszintes síkjának találkozása is. A pompás tárgyi anyag több színes felvételt is megérdemelt volna. A közölt fényképeken nyomdai hibákat is találunk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a szerző könyve fontos forrásmunkája Óceánia (elsősorban Melanézia) művészetének, mágikus-kultikus életének, társadalmi szokásainak s részben anyagi kultúrájának is. Bodrogi Tibor magas szinten, művelődéstörténeti, pszychológiai és esztétikai szempontok szerint elemzi a fenti terület művészeti stílusait, s jelentős mértékben egészíti ki Haddon A. C., Firth R., Linton R., Wingert P. S., Kooijman S. és mások elsősorban Új Guineára vonatkozó — a stílusprovinciákat érintő — kutatásait. A munka folytatása és kiegészítője azoknak az ethnológiai gondolatoknak, amelyeket a természeti népek művészetének kutatása terén Adam L., von Sydow E., Leenhardt M. felvetettek, de kifejezi a könyv azt az igényességet is, amely a hazai néprajzi kutatást mindinkább jellemzi.

Gunda Béla

ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ: ΣΑΡΑΚΑΤΣΑΝΟΙ

ΑΘΗΝΑ 1957 Τομος πρωτος, μερος Α', μερος Β'

Hadjimichali Angeliki: Szarakatszánok.

Athén 1957. I. kötet, A rész: 204+85 l., 2 térkép, II. kötet, B rész: 498 l., 318 kép.

Európa déli felének nagy hegységrendszerein a pásztorkodásnak két alapvető formáját találjuk. A Kárpátokban, az osztrák, svájci és francia Alpokban, továbbá a Vogézekben, Jurában és Feketeerdőben az Alpwirtschaft a jellemző forma. Ettől délre, az Ibériai, Itáliai és a Balkán félszigeten a Mediterraneum jellegzetes pásztorkodásmódja: a transhumance dominál. A két pásztorkodásmód területe nem határolódik el élesen. Ellenkezőleg: széles sávon fedi egymást. A bergamói pásztorok például a Po síkságáról Svájc belső területeire transzhumáltak, vagyis az Alpwirtschaft területére. A Balkánon a transhumance mellett eleven nomadizmust találunk; Európában egyedül itt. A balkáni nomadizmus számos rokon vonást mutat a transhumanceszal: a vándorlás magashegyi nyári és síkvidéki téli legelők között történik. További rokon vonás, hogy a balkáni nomadizmus, mint a mediterraneumi transhumance általában, kisállatokra: juhra és kecskére van alapozva. Kimondott nomadizmus a Balkán déli felén egzisztál: Görögországban, Bulgáriában és Albániában. Hordozói meglehetősen elkülönült pásztornépiség, egyrészt a szarakatszánok, másrészt a vlachok különböző fajtái. A Balkán északi felén már nem a nomadizmussal, hanem ismét a transhumanceszal találkozunk. Néhány évszázaddal korábban kiterjedt transhumanceról tudunk pl. Erdély és Moldva, illetve Erdély és a Havasalföld között, kisebb mértékben Erdély és a magyar Alföld között. Lengyel kutatók kimutatták, hogy a középkorban a lengyel Kárpátok és a lengyel síkvidék (Sandomierz környéke) között is volt transhumance. Ma a Kárpátokban az Alpwirtschaft dominál, azonban igen erős transhumance hagyományokkal átszőve, és ennek gyökerei világosan a Balkán felé vezetnek. A kárpáti helynevek, pásztorterminológia és pásztorkultúra jelentős számú eleme vlach eredetű és a balkáni anyaggal közös (de élesen elüt pl. az Alpok anyagától).

E tények ismeretében érthető, hogy Hadjimichalinak a szarakatszánokról szóló, most megjelent nagy monográfiáját — amelyre a közép- és nyugat-európai szakemberek is elevenen felfigyeltek — mi kettőzött érdeklődéssel vesszük kezünkbe.

A szarakatszánok görög nyelvű nomád népiség. Nomadizmusuk fő vonásaiban egyezik a vlach nomadizmussal, sok a tárgyi és terminológiai egyezés is. Büszkék görög voltukra és állandó súrlódásban éltek a vlach pásztorokkal. Növeli érdekességüket, hogy a szerző szerint — autochton görög népiségről van szó, az egykor északról mai hazájukba vándorolt nomád görög törzsek egyikéről, amely máig megőrizte archaikus életformáját. E tény, ha bebizonyítható, igen nagy fontosságú a kutatás számára. Mint tragikusan elhunyt jeles szakemberünk, Gyóni Mátyás kutatásaiból tudjuk: a vlach pásztorok először a X. század körüli görög forrásokban tűnnek fel. Ha bebizonyítást nyer, hogy a Balkánon már ekkor létezett egy sokévszázados múltra visszatekintő görög nomadizmus — kézenfekvő, hogy a kialakuló vlach nomadizmus, illetve transhumance számos eleme ebből vehette eredetét. Ténylegesen számon is tart a kutatás például több olyan kifejezést, amelyek a vlach pásztorterminológia jellemző elemeinek számítanak, de lehetséges, hogy görögből származnak. — A szarakatszánok nomadizmusa ma is

eleven, vitális: ezt bizonyítja a kötet első részéhez csatolt térkép, amely szemléletesen ábrázolja, hogy a szarakatszánok vándorlási útvonalai egész Görögországot behálózzák. (Egy másik térkép e vándorlás domborzati, növényföldrajzi hátterét mutatja be.) Nomadizmusuk „tisztaságát" mutatja az is, hogy nincsenek állandó településeik: az egész népiség mind nyáron, mind télen kunyhókban lakik. Vándorlásaik természetesen — mint egyetlen nomád népé sem — nem rendszertelen kóborlások: egy-egy népiségrész meghatározott téli és nyári szállásterület között végzi ingamozgását. (Inkább csak a szegényebb szarakatszánok változtatják téli legelőiket, mivel nem tudják huzamosan biztosítani ezeket.) Ily módon táji megoszlásuk is megragadható. A közölt részletes statisztikai kimutatások — mely egyúttal rávilágít a szerző munkájának alaposságára is — 2890 szállásgazdaságot sorol fel egyenként. Mindegyiknél megadja: 1. a szállásvezető *tszelingász* nevét, 2. a családok számát, 3. a juh és kecskeállomány nagyságát, 4. a téli és 5. a nyári szálláshelyet. A 2890 szállást hegységek, tehát a nyári szállásterületek szerint csoportosítja (81 kategória), ezeket pedig ismét országrészek szerinti csoportosítással (6 kategória) adja. Konkrét ismeretértékük miatt közöljük e kimutatás összevont eredményeit:

Országrész	Tszelingászok száma	Családok száma	Juh- és kecskeállomány db-ban
1. Peloponnézosz	174	355	70 770
2. Szterea és Thesszália	1309	3851	483 960
3. Epirusz	323	1875	285 440
4. Nyugat-Makedónia	272	1816	342 500
5. Közép- és K.-Makedónia	775	1802	366 721
6. Nyugat-Thrákia	37	905	179 750
Összesen:	2890	10 604	1 729 141

A lelkiismeretes szorgalommal végzett összeírás ellenére — amit a szerző irányítása mellett többen végeztek — kisebb, szétszórtan élő szarakatszán családok vagy csoportok kimaradhattak az összeírásból. A szerző egy-egy szarakatszán családot átlag 7 főre becsül, az egész szarakatszán népiséget pedig hozzávetőlegesen 75 000 főre. A közölt statisztikai kimutatásokból kiderül az is, hogy a szarakatszánok társadalma meglehetősen szporadizált. A részletes felsorolásból kitetszik, hogy legtöbb esetben egyetlen család egy külön szállásgazdaságot alkot. Ritkábban 2—9 család, még ritkábban 10—50 család társul egy-egy tszelingász szervezésében, azaz egy szállásgazdaság létesítésére. A található, legnagyobb szállásgazdaság 92 család társulásával keletkezett, 15 000 állattal (1 eset, Nyugat-Thrákiában).

Görögországon kívül Bulgáriában is élnek kisebb számban nomád szarakatszánok, akik életformájukat és görög nyelvüket a legutóbbi időkig megőrizték. A bolgárok karakacsánoknak nevezik őket. A bulgáriai karakácsonokról rövidesen megjelenik nálunk — a kiadás alatt levő kelet-európai pásztorkodás-kötetben — egy leíró tanulmány V. Marinov tollából. E tanulmány azzal is jó kiegészítést nyújt Hadjimichali könyvéhez, hogy közli a szarakatszánok bulgáriai elterjedésének, nyári és téli szálláshelyeiknek térképét. A középkorban és az újkorban egészen a XX. század második harmadáig Dél-Szerbiában és Albániában is éltek nomád szarakatszánok.

Visszatérve Hadjimichali művére — az eddig elmondottakat a kötet első, *A* része tartalmazza. Ez tulajdonképpen egy nagyszabású bevezető. A formailag külön kötetben megjelent *B* rész a szarakatszán pásztorkodás leíró ismertetését adja. A *B* rész tartalmazza a gazdag fénykép- és rajzanyagot is. Mondanivalóját négy nagy fejezetbe csoportositja.

Az első fejezet keret-címéül a nomád település fő egysége, a szállás *(sztáni)* szolgál. Ezen belül 1. alfejezetben a szállásgazdaság szervezeti kérdéseivel foglalkozik: elsősorban a szállásszervező *tszelingász* személyével (aki a leggazdagabb juhtulajdonos, a szegényebbek hozzá társulnak), titulusaival, szervező tevékenységével (legelő biztosítása), továbbá a tszelingász és a szegődött pásztorok *(tszopánisz)* szerződéseivel. A további alfejezetek már gazdasági, tárgyi szempontú leírást nyújtanak: 2. a pásztorokról (külön vannak juh- és kecskepásztorok, valamint igás állatok pásztorai), legelőkről és nyájakról; 3. a szállások költözéséről és a karavánokról; 4. a telelőhelyről, telelőszállásról; 5. nyári szállásról; 6. a szállás, esztena eszközkészletéről és a pásztorkészségekről, és végül

7. a pásztorok zenei eszközei címen a csengők, kolompok fajtáival — ezek számos szokásnak is tárgyai — a különböző furulyákkal *(flojera)* és a tamburával *(tamburász)*.

A téli-nyári legelőváltás rendszerében ősszel Szent Demeter napján (október 26, az új naptár szerint november 7) indulnak le a téli legelőkre. Először a nyájak indulnak el a téli szállásra, a férfiakkal. Pár nappal később útra kerekednek a családok, nők és gyermekek is. Ők más úton mennek, mint a nyájak. Ők viszik igás állatokra pakolva a szállásfelszerelést és minden ingóságot. A költözködésben való segítség, az öszvérek lepakolása, sátorverésben való segítés végett néhány férfi is velük megy. A vándorlás ünnepélyes momentumokat is tartalmaz. Elöl a legfiatalabb menyecske lovagol, ékesen feldíszített állaton. A menetelés egész nap tart, csak éjszakákra állanak meg pihenni. A telelőhelyre érkezve a nők elkészítik a kunyhókat. A karámok készítése a férfiak, azaz pásztorok dolga, de a nők is segítenek nekik, elsősorban az ágak, és egyéb építő anyagok hordásában. Külön ellő karámokat is készítenek, mégpedig előbb a kecskéknek, mivel ezek ellési ideje hamarabb bekövetkezik, utána a juhoknak. Az ellések december végén már megkezdődnek, zömük azonban szent Szpiridon ünnepe (december 12) utánra esik és január végén fejeződik be. A jól felépített műben szokatlan volt olvasnunk, hogy a téli szállás építményei között ír a fejőaklokról. Ez azonban a fentiek után érthető: a fejési szezon — épp fordítva mint nálunk — nagyrészt a téli időszakra esik: december végétől kezdődően. Ez nyilván az éghajlati és legelőviszonyokkal függ össze. Szembetűnő, hogy a tejfeldolgozást nem a szarakatszánok végzik, hanem a sajtkereskedő által küldött bacsa *(bátszosz, bádzosz)*. A bacsák között nincs szarakatszán. A téli szállásról tavasszal, Szent György nap (április 23, az új naptár szerint május 6) táján indulnak vissza a hegyvidékre, azonban ameddig van fű, igyekeznek a téli szálláson maradni. Először a meddőnyájat indítják útnak, hogy a fejőnyáj tovább maradhasson a még meglevő füvön. A nyári szállásra vonulás ismét ünnepélyesen történik, feldíszített, csengőzött nyájakkal (mint pl. Svájcban a havasi legelőkre való tavaszi kiszállás). Ekkor a nők, gyerekek is a nyájakkal mennek. Mivel ekkor már melegek vannak, csak éjszaka vonulnak, a reggeli és esti órákban legeltetnek, napközben pedig árnyékos helyen delelnek a nyájakkal. Május végére, közepére érik el a legmagasabb hegyeken a nyári szálláshelyet. A nagy őszi és tavaszi vándorút egyenként 20—25 napot vesz igénybe. A nyaraló helyeken meglehetős egységes az élet napi ritmusa: reggeli fejés után rövid legeltetés, majd a nap nagyrészében árnyékos helyen „delelnek" a nyájak. Szürkületkor pataknál vagy forrásnál itatnak, este másodszor is fejnek, majd újra legeltetnek. Éjszaka a nyáj szabadon hál, a pásztorok mellettük, szintén a szabad ég alatt éjszakáznak, sajátos ülőhelyzetben: fejüket kezükre támasztva és csuklyás köpenyükbe burkolózva. Kora hajnalban ismét legeltetnek és ezzel kezdetét veszi az élet ismertetett napi rendje. Egyetlen nagyobb munka szakítja meg ezt az ismétlődést: a nyírás, amit május végén, június elején, a nagy melegek beállta előtt végeznek.

A kötet második nagy fejezete a nomád életforma elengedhetetlenül fontos tartozékáról, a vándorláshoz alkalmas különböző kalibák típusairól szól. Ezek a kerek alaprajzú, kúpos ágkunyhók primitívségükben és formájukban első látásra Afrikából ismert kunyhóformákra emlékeztetnek. A szerző igen részletes, egyes építési elemekre külön kis fejezeteket szentelő leírást ad az ovális és téglalap alaprajzú típusokról, valamint az ún. *chalacuka*-sátorról is. Feltűnő, hogy a kerek alaprajzú, kúp alakú kunyhók belső elrendezése teljesen a jurtokéra emlékeztet. Külön alfejezetben ismerteti a tűzhelyek fajtáit (egyik ezek közül a *vátra* nevet viseli), valamint a szabad tűzhely tartozékait: a vasháromlábot, sütőharangot *(gásztra)*. Külön kenyérsütő kemencéik is vannak, amik a szabadban állnak.

Külön fejezetet (harmadik nagy fejezet) szentel a szerző a kenyér, kalácsok és a gyorsan elkészíthető főzelékek leírására. Élesztő nélkül, kukoricalisztből készített kenyérféleség mellett sütnek réteseket és kelesztett kalácsokat is. Figyelemre méltók a szarakatszánok díszített kalácsai, amelyek részben az évkör nagy ünnepeihez kapcsolódnak (pl. karácsonyi kalács). A további kutatásnak kell kideríteni, hogy a Kárpátok területén, Morva Valaskóról ismert állat alakú sütemények, továbbá a szlovák és lengyel kárpáti pásztorok által készített állatalakú sajtok — amelyeknek bizonyos elmosódott szokás-vonatkozásaik vannak — nem függenek-e össze a balkáni nomádok készítményeivel.

Ismerve az erdélyi pásztorművészet szegénységét, meglepetés számunkra, hogy a szarakatszánok rendkívül gazdag és fejlett pásztorművészettel rendelkeznek. (Negyedik nagy fejezet.) E művészet anyaga a fa; guzsalyakat, orsónehezékeket, csészéket, tányérokat, kanalakat faragnak fából. A szerző ismerteti a használt fafajtákat, ezeknek előkészítését a faragásra, leírja a szerszámkészletet és igen részletesen elemzi a fafaragásokon szereplő díszítési elemeket (kereszt, Hold, mértani elemek, növényi ornamensek, az

állatok közül főleg a kígyó és a galamb, az emberfigurák között főleg női alakok és bibliai személyek).

Ebben a fejezetben, és vonatkozásban, írja le a szerző a szarakatszán juhászok kampós botjait. Ezek nemcsak kivitelük magas színvonala miatt ragadják meg figyelmünket. A magyar pásztorkodáskutatás úgy tartja számon, hogy a juhászkampó nálunk a merinói birkával együtt terjedt el. Azt is tudjuk, hogy a Kárpátokban csak elvétve fordul elő. A szarakatszánoknál viszont éppúgy kizárólagos terelőeszköz, mint a magyar alföldi juhászoknál. Mindenesetre e tény arra figyelmeztet, hogy a juhászkampó hozzánk kerülésének útját keresve, a Balkánt is figyelembe kell vennünk.

Végére érve a mű tartalmi sorrendben való ismertetésének, ismételten rá kell mutatnunk, hogy a benne leírt pásztorműveltség az egész balkáni—kárpáti pásztorkodás szerves és fontos része. Ezen keresztül a magyar anyaggal is számos vonatkozásban összefügg. E szempontból legszembeötlőbbek a terminológiai egyezések. Szép számmal lelhetők fel a szarakatszánoknál olyan szakkifejezések, amelyek a kárpáti pásztorterminológiának is alapvető elemei (pl. *sztáni* „juhszállás, esztena", vö.: román *stînă*, szerb *stân*, magyar *esztena, isztina* „ugyanaz"; *vátra* „szabad tűzhely", vö.: román *vatra* és innen az egész Kárpátokban, ugyanezzel a jelentéssel: *bátszosz, bádzosz* „tejfeldolgozó a pásztorszálláson", vö.: román *baciu, baci*, szlovák *bača*, lengyel *baca*, magyar *bacsa, bacso*, székelységnél *bács* „ua."; *iszopánisz* „juhpásztor", román *cioban*, erdélyi magyar *csobán* „ua." stb.). Még érdekesebb problémát vet fel a fejőakol *sztrunga* néven való megléte a szarakacsánoknál. E szó a vlach pásztorkodás egyik legjellemzőbb kifejezése, amely mindenütt el van terjedve, ahol a vlach pásztorkodás hatása kimutatható (román *strungă*, bolgár *strъga*, albán *štrungë*, szerb *strúga*, ukrán *strunka*, szlovák *stronga*, lengyel *stręga*, magyar *esztrenga, isztronga* stb.). A Balkánon és a Kárpátokon kívüli területeken nem fordul elő. A szó eredete ismeretlen. A legújabb, Andriotis-féle újgörög etimologiai szótár szerint e szó esetleg egy középgörög „barlang" jelentésű szóra megy vissza. Ezen eredeztetés hangtani oldalához nem tudunk hozzászólni. Tárgyi oldaláról tekintve, első pillanatban furcsának tűnik a „barlang" „fejőakol" jelentésváltozás feltételezése. Gondoljunk azonban a Polüfémosz mondára, az Odüsszeia Küklopsz-barlangjára, amely az eposzban kétségkívül mint juhenyhely, sőt világosan fejőakolként szerepel. A barlangi állattartásnak egyébként mély történeti múltja van. A neolitkori barlangokból például nagyszámban kerülnek elő háziállatcsontok. És hogy tényleg tartottak állatokat e barlangokban, azt talajuk szerves anyaga összetételének vizsgálata bizonyítja. Inkább kuriózumképp említjük meg, hogy Jézus Krisztus születését is barlang-istállóba teszi a hagyomány. Barlangi állattartásra utal nálunk a Bükk-hegység egy barlangjának neve: Istállóskő. A példákat szinte vég nélkül szaporíthatnánk. Döntő azonban az a tény, hogy a barlangi állattartással a vlach pásztorkodás területén, a Kárpátokban is találkozunk, sőt e kétségtelenül archaikus forma itt a mai napig fennmaradt. V. Benický, a Szlovák Barlang Múzeum igazgatója szíves levélbeli közléséből tudom, hogy a Dämonovska dolinában, egy 1100 m magasan fekvő barlangban 1924-ig rendszeresen tartottak juhokat. Ősszel és télen, egészen karácsonyig, e barlang mint éjszakai juhenyhely szolgált, ahol a közeli kaszálókról gyűjtött szénával takarmányozták a juhokat. Ha visszagondolunk a szerző megállapítására, hogy a szarakatszán pásztorkodás történeti múltja a görög hőskorba nyúlik vissza — míg a vlach pásztorkodás kialakulása jóval későbbi időre tehető — számolni lehet azzal a lehetőséggel, hogy a sztrunga kifejezést a vlachok vették át a görögöktől (és nem fordítva, mint eddig hitték). A vlach pásztorkodás másik görögből átvett kifejezése a *colibă*<görög *kalüvi*; vö.: magyar *kaliba kalyiba*. A „barlang">„fejőakol" jelentésváltozás a fentiek alapján elképzelhető, mégis a megfelelést csak akkor tekinthetjük elfogadhatónak, ha a két szó összekapcsolása a görög hangtörténet sémái szerint is lehetséges.

Igen figyelemre méltó, hogy a szarakatszánok pásztorépítményei között nem szerepel a trágyázásra használt juhakol. Hiányzik a juhkosár a vlach nomadizmusból is, és általában a magashegyi pásztorkodásból az egész Balkánon és Kárpátokban. Ez megerősíti azt a korábbi feltételezésünket, hogy a kosár a földműveléssel kapcsolatos állattartás tárgyi javai közé tartozik. Egyben valószínűsíti a *kosár* szónak a szláv *kosъ* „Korb" szóból való eredeztetését is.

Ezzel az egy-két problémafelvetéssel csupán illusztrálni akartuk azt, hogy Hadji-michali nagy művének anyaga a magyar pásztorkodás kérdéseivel is összefügg, és a magyar kutatók részéről is beható tanulmányozást igényel. Nagy nehézséget okoz e téren, hogy a vaskos, újgörög nyelven megírt munka semmilyen idegen nyelvű összefoglalást nem tartalmaz. Valószínű azonban, hogy a szerző az ezután megjelenő második, illetve harmadik kötethez fogja csatolni az idegen nyelvű ismertetést — amit az eddig megjelent külföldi recenziók is nyomatékosan kérnek a szerzőtől. (Mi a fordításban való segítségért

Ikonmu Jorgosz úrnak, a budapesti görög általános iskola igazgatójának tartozunk köszönettel.)

A nyelvi nehézségek ellenére bizonyos, hogy Hadjimichali pompás műve — egy recens nomadizmus, 30 évi kutatáson alapuló, részletes leírása — az európai pásztorkodásirodalom sokat forgatott, standard munkái közé fog tartozni.

Földes László

Burgstaller, Ernst: Österreichisches Festtagsgebäck

Im Eigenverlag der Bundesinnung der Bäcker. Wien, 1958. 233 l. 19 térkép.

Az ünnepi süteményformák bonyolult, s gyakran mélyen a népi hiedelemvilág szövevényeibe ágyazódó jelentéstartalmának vizsgálata M. Höfler századelejei széleskörű indítása óta számos nemzet anyagából publikált kisebb részletbemutatások tanulsága szerint állandóan foglalkoztatja az európai néprajzi kutatást.

Burgstaller linzi professzor, az osztrák atlaszmunkálatok egyik fő irányítójának könyve az anyagi és szellemi kultúra ezen szorosan összefonódó területén folytatott hosszú kutatómunkája eredményeinek gazdag összegezése. Részleteredményeiről már korábbi tanulmányai is beszámoltak, első rendszerezését pedig a „Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen" (Linz, 1957. 136. l.) adta, mintegy szélesebb értelemben vett értelmező kötetül a később megjelent atlaszlapokhoz. Ez a második összefoglalás sokrétűbben mutatja be az ünnepi sütemények helyét, szerepét az osztrák nép életének kiemelkedő eseményeinél s a közösség által nekik tulajdonított jelentőségét egy olyan területen, ami már a népi világszemlélet szerves részét képezi.

A feldolgozott anyag gerincét két nagyarányú kérdőíves gyűjtés, az ADV és a felső-ausztriai tartományi atlaszmunkálatok e témába vágó adatai képezik. Az előbbiek az 1935-ös, utóbbiak az 1951/52-es állapotot tükrözik. Az a körülmény, hogy az újabb felső-ausztriai adatfelvétel a közben lezajlott második világháború gazdaságilag is jelentős megrázkódtatásai után sem nyújt lényegesen megváltozott vagy elhalványodottabb, hanem csak a kutatópontok sűrítéséből következően finomabb, részletgazdagabb képet, megerősíti a szerzőt abban a véleményében, hogy az ünnepi alkalmakhoz kapcsolódó süteményformák a népi kultúra konstans elemei közé tartoznak, s így pl. területi elrendeződésük nem kevésbé tanulságos, mint más néprajzi jelenségeké.

A kötet a jeles napok szokásanyagába ágyazva mutatja be a 1. mindenszentek és Márton napi, 2. a karácsonyi és 3. a húsvéti ünnepkör süteményformáit, szerves egységben a hozzájuk fűződő hiedelmekkel. Ehhez csatlakozik az emberi élet kiemelkedő eseményeivel kapcsolatos alkalmak: a születés-keresztelés, lakodalom és temetés hagyományos süteményeinek leírása főleg felső-ausztriai anyag alapján, nem rendszerezésként, hanem inkább gyűjtési indításul a többi tartományok kutatói számára.

Az ünnepi sütemények közül csak a kézzel formáltakkal foglalkozik, ezek körében viszont tárgyalja mind a háztartásban készülőket, mind a pékműhelyekből kikerülőket. Az utóbbiak bevonását az indokolja, hogy ennek a mesterségnek a német nyelvterületen a népi kultúrával is évszázadosan összefonódó múltja van. Nem foglalkozik a bábos készítményekkel, s csak röviden említi a zsírban sült tészták közül idekívánkozó sokféle fánkot.

Gazdag anyagából szépen bontakozik ki az ünnepi sütemények variációkban bőséges csoportjának kettős tagolódása: igen jelentős részt tesz ki azoknak a készítményeknek a száma, amelyek külsőleg nem különböznek a mindennapi kenyérformáktól, s különleges jelentőségüket csak készítésük idejének, körülményeinek alapján nekik tulajdonított titokzatos erő által nyerik. Ilyen például a karácsonyi ünnepkör, a téli napforduló időszakának az egész országban, s ezen túlmenően Dél-Németországban és Svájc északnyugati részén általánosan elterjedt süteménye, a gyümölcskenyér, amely az osztrák néphitben az ünnepi ételek közül a legfontosabb szerepet játssza. Ilyen a főleg Felső-Ausztriában szokásos, de déli irányban az országhatárig előforduló karácsonyi fehérsütemény, a „Störi", az egyébként közönséges házikenyér, ami a húsvéti ételszentelésre készül, az ajándékgyűjtő szegényeknek és gyerekeknek mindenszentekkor kiosztott kis cipók számos variációja.

Az alkalmi sütemények másik, sokkal formagazdagabb csoportját a német néprajzi kutatásban „Gebildbrote" néven összefoglalt, sokat tárgyalt és sokat vitatott ember alakú, állat alakú és őskori, ókori ábrázolások nyomán feltételezetten égitesteket

ábrázoló, szimbolizáló készítmények alkotják. Ezen második, részleteiben még meglehetősen problematikus csoporttal kapcsolatban a szerző csatlakozik az ide tartozó sütemények egyes típusainak kialakulási alapot nyújtó hiedelmeket elemző, de elterjedésüket inkább csak térben követő korábbi véleményekhez, amelyeket Höfler összegezett.

Anyaga viszont széleskörű tájékoztatást nyújt a bemutatott terület alakos süteményformáiról, a hozzájuk kapcsolódó élő hiedelmekről, s az élő terminológia rögzítésével értékes adalékul szolgálhat egy későbbi, bizonyos képzetek ismeretét időben is mélyebben elemző, középkori anyagra is támaszkodó vallástörténeti értékeléshez. Ember alakú vagy a *pars pro toto* elvén azt szimbolizáló süteményformák főleg a karácsonyi ünnepkörrel kapcsolatban fordulnak elő. A szerző a természetfeletti lény süteményben való megformálása s képmásának elfogyasztása által erőinek, jóindulatának megnyerése képzetkomplexumhoz vonhatónak érzi a dél-tiroli *Gott* nevű, ember alakú süteményt, a burgenlandi pólyásbaba formájú, de *Hausvater* nevű karácsonyi kalácsot, a délkelet-stájerországi *Hidlbua* kenyeret, ami hasonló nevű halott-démont ismerő területen fordul elő, s a téli napforduló maszkos alakoskodásainak tésztából is megformált figuráit, amelyek mikulási ajándékul készülnek.

Az állat alakú sütemények jellegzetes területe Nyugat-Ausztria, ahol a téli napforduló — újévkezdés ünnepkörében a gyerekeknek járó keresztszülői ajándékként jelennek meg területenként változó és jellemző formában, s közülük pl. a fiúk számára készített nyúl és szarvas a germán néphitben szerencsehozónak tartott állatok körébe tartozik. A Márton napra készülő kígyó alakú és nevű süteményből a házikígyó hiedelemkör egykori meglétére következtet.

A keleti országrészben általánosan ismert, elszórtan *Sonne* néven is előforduló húsvéti lepényben, s az ugyanazon területen egyidejűleg keresztszülői ajándékként szereplő kifliben a Nap és Hold mozgásviszonyától meghatározott tavaszi ünnepkör szimbolikus süteményeit látja.

Szépen rajzolódik ki anyagából az ünnepi sütemények hatásával s az azt biztosító törekvésekkel kapcsolatos számos élő hiedelem-elem. Hogy csak egy példát említsünk, a karácsonyi gyümölcskenyér és a *Störi* sütéséhez gyakran az utolsó kéve gabona lisztjét használják, a gyümölcskenyérbe az ősz utolsó terményeinek aszalékát keverik, sokszor valamelyik szerencsés számhoz is igazodva. Otthon mindkettőt a karácsony előtti utolsó kemencefűtéskor sütik. Ezeknek a süteményeknek jelentős közösségformáló, összetartó erőt tulajdonítanak, ami azok közt jön létre, akik együtt fogyasztják. Ezért kap belőle a család minden tagja, a szolgálók, sőt az első világháborúig általános szokás szerint a kocsmák, vendéglők törzsközönsége is. Ha fiatalok eszik együtt, eljegyzésnek számít. Morzsájával vagy a tészta utolsó darabjából formált kisebb süteményekkel megetetik a marhákat, lovakat, Felső-Ausztriában pedig egy-egy ilyet sütnek a szélnek, víznek, tűznek, jégesőnek, hogy elhárítsák azokat a veszedelmeket, amiket a természeti elemek az újévben a családnak okozhatnának. Hasonló adományokkal serkentik a föld és a gyümölcsfák termékenységét is.

A munka jól dokumentálja, hogy amint a kenyér korábbi lényegesen nagyobb tisztelete ma ünnepi formáival kapcsolatosan nyilatkozik meg („Störi bedeutet Stärkung", „Die Störi heißt so, weil das Brot besondere Stärke gibt" — s ez a paraszti vélemény nyelvészetileg is elfogadható), az ünnepi alkalmak számos esetben őrzői és tanulságtevői az osztrák kenyér primitívebb formáinak is. A tiroli „Allerseelenbuchteln" nevében őrzi egy korábban használatos lisztanyag emlékét, viszont a „Störi" sokszor még ma is árpalisztből készül. Szinte minden tartományból igazolható, hogy a húsvéti ételszentelésre készülő kenyér helyenként ma is kovásztalan lepénykenyér. Gyakran ilyen a húsvéti ünnepi lepény is, míg a gyümölcskenyérnél már csak az erjesztett tésztából készült lepényforma kerül elő szórványosan. A „Störi" a ma már általános élesztő helyett sokszor a korábbi, egyszerűbb házi erjesztőanyaggal készül. Azzal az élő hiedelemmel kapcsolatban, hogy Tamás naptól háromkirályokig nem szabad sütni, kiderül, hogy régebben húsvétig sem sütöttek. Ebből a szerző arra következtet, hogy korábban az osztrák Alpokban is csak évente három-négyszer sütöttek s *kemény* kenyeret fogyasztottak, ahogy ezt Svájcból, Dél-Tirolból és skandináv területekről jól ismerjük.

Szép mellékletként mutatja be a jelesnapi süteményformák területi elrendeződését országos viszonylatban négy térképlap ünnepkörök szerint, egy ötödik pedig az összes előforduló alakos készítményeket. A további 14 részlettérkép kulcshelyzetben levő területek jellemző formáit és terminusait részletezi.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az egész osztrák anyagot térképen látva nem kerülhetik el figyelmünket azok a párhuzamok, amiket a szomszédos burgenlandi terület a magyar anyaggal mutat. Csak utalni szeretnénk az újévi rétes, a karácsonyi, húsvéti diós és mákoskalács, a *Hausvater*-fumu és a gyümölcskenyér jelentőségére.

Ami az osztrák anyagot illeti, a térképlapok együttesének tanúlsága szerint a különböző vizsgált jelenségek elterjedésterületei a lényegesebb kérdésekben egybeesnek. Az így kirajzolódó határvonalak értékelésével kapcsolatban a szerző két példát elemez részletesebben. Az egyik az Észak-Tirol nyugati felében észak—déli irányban húzódó, s e témakörben kulturális határnak mutatkozó vonal, a másik Felső-Ausztria központi fekvésű, nagyjából az Enns és Traun folyóktól határolt jellegzetes kelet—nyugati kulturális átmeneti területe. A rendelkezésre álló korábbi kartográfikus anyagból szokáselemek, társadalmi kérdések, építkezési formák, tájnyelvi különbségek összehasonlító vizsgálata szerint ezek a határok nemcsak az ünnepi süteményformák elterjedésében jelentkeznek, hanem egybeesnek a népi kultúra más jelenségeinek térbeli elkülönülésével is. Ennek a körülménynek az értékelésénél a szerző hangsúlyosan foglal állást a közigazgatási egységeknek elsődleges kultúraformáló hatása mellett. Jelen esetben a salzburgi hercegség, illetve még korábban a Raetia—Noricum provinciahatárra, Felső-Ausztriában pedig éppen az egy igazgatás alá eső területeknek az avar betöréstől a 18. század végéig történt többszörös változására hivatkozik.

Azt gondoljuk, hogy az osztrák néprajzi atlasznak az anyagi és szellemi kultúra szélesebb körű területéről rövidesen várható térképlapjai fognak majd igazán jó összehasonlító anyagot hozni e kérdéshez, s a természeti, gazdasági, társadalmi feltételek mélyebb elemzése a jelenségek elterjedésének értékelésénél módosíthatja vagy csak egy lehetőséggé teheti ezt az első véleményt a kultúrát alakító tényezők súlyának mérlegelésében.

Egészében Burgstaller professzor könyve az osztrák ünnepi süteményformák gazdag, sokoldalú összefoglalása, amilyet szívesen látnánk más nemzetek anyagáról is. A szép kivitelű kötetet nagyobbrészt a welsi ipari múzeum kalácsanyagát publikáló fényképek teszik teljessé.

Kisbán Eszter

Volkskunde. Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme

Herausgegeben von Gerhard Lutz, Mit einem Geleitwort von Josef Dünniger

Erich Schmidt Verlag. Berlin, 236 l.

Lutz válogatása hasznos munka. Az európai, s ezen belül azt talán legkarakterisztikusabban reprezentáló német néptudomány fejlődésének fontosabb állomásait vannak hivatva újra felidézni a könyv egyes fejezetei. Ezeket ugyanis a ma már tudománytörténeti értékű fejtegetések töltik ki Wilhelm Heinrich Riehl, Karl Weinhold, Eduard Hoffmann-Krayer, Adolf Strack, Albert Dietrich, Eugen Mogk, Hans Naumann, Viktor von Geramb, Adolf Spamer, Julius Schwietering és John Meier tollából.

A válogató e kötetben is kimondott célja az volt, hogy a fent említett szerzők ma már nehezen hozzáférhető — sokhelyütt a második világháború során elpusztult — elméleti és módszertani jellegű írásait összegyűjtve, egy könnyen kezelhető és a mai törekvéseknek megfelelő kézikönyvet állítson össze. Ez a szándék szerencsés, és az eredményeket tekintve becses is. A kiválasztott tanulmányok arányosak egymás között, és lényegében véve helyes képet adnak — de csak önmagukban! — a német néptudomány elméleti és módszertani gondolatanyagának fejlődéséről. Mindezeknek elmélyítését egyrész Dünniger sorai, másrészt Lutz bevezető, illetve összekötő szövegei és az önálló áttekintésként jelentkező VI. fejezet (Volkskunde seit 1940. Ein Überblick) hivatottak elvégezni. Sajnos nem maradéktalanul. Sőt, alig-alig. Jóllehet a szövegválogatás műfaji kereteihez igazodva kellett a feladattal megbirkózni; úgy tetszik, mégsem célravezető, ha ilyenkor nem lép ki a szerkesztő a lexikális, sőt formális tényregisztráló kereteken. És így nem is csoda, ha az olvasó — e kötetet forgatva — nem szemlélheti az európai és jelesen a német néptudomány fejlődésének egészét az etnográfiai gondolkodás történetén belül. Ami viszont — legalábbis számunkra úgy tűnik — nemcsak hogy szükséges, de minden egyes, elméleti kérdésekkel foglalkozó szakpublikáció esetében rendkívül időszerű is. Az ezzel kapcsolatos munkálatok elodázása valószínűleg azzal a nem éppen erős elméleti reagáló készséggel magyarázható, amely az utóbbi két évtizedben a polgári néptudomány köreiben tapasztalható, mihelyt specifikus, az európai paraszti kultúrák fejlődésén belül kibontakozott problémákra kell reflektálni.

Ha ez a nem kívánatos helyzet megváltozna, bizonyára nemcsak a mi örömünkre szolgálna. A szóban forgó könyv azonban nem a kívánt változások hírnökeként érkezett hozzánk.

Hoffmann Tamás

Чичеров, В. И: Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI — XIX веков. Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1957. 235 стр.

Csicserov, V.I.: Az orosz népi földművelési naptár téli periódusa a XVI—XIX. században Szovjet Tud. Ak. kiadása. Moszkva, 1957. 235 l.

A kötet az élesszemű és sokoldalú orosz folkloristának, Csicserovnak posztumusz munkája. Az orosz nép földműveléssel kapcsolatos hiedelmeit vizsgálva, rámutat a naptári szokásoknak és a naptárhoz kötött költészeti anyagnak (szólásmondások, rigmusok, köszöntő és játékversek) a nép gazdasági tevékenységeivel való szerves összefüggésére, a vizsgált három évszázad folyamán végbement fejlődésére, majd a munkafolyamatoknak, tevékenységeknek a hagyomány megkötöttségéből való racionális felszabadulására.

Megállapítja, hogy a mezőgazdasági munka különböző fázisainak kezdete s ezeknek feltétele: az időjárás és évszakok periodikus ismétlődései évezredek megfigyelésein alapszanak, de kalendáriumi naphoz, különösen egyes szentek nevenapjához való kötésük már a kereszténység hatása. Bizonyítja ezt az a jelenség is, hogy a naptári szent neve mellett majd minden esetben ott áll a tulajdonságot jelző ragadványnév, amely a reális világot tükrözi, s ezek a nevek minden bizonnyal egyidősek magukkal a megfigyelésekkel, melyeknek létezésüket köszönhetik.

A pravoszláv vallásnak a megelőző századokban az orosz parasztság szellemi, lelki életére szinte kizárólagosan gyakorolt uralma meglehetősen elsorvasztotta a pogánykori hiedelmeket, szokásokat, s helyettük túlsúlyra fejlesztette a keresztény egyházi folklórt, s ennek éppen teljében kezdi éreztetni hatását a felvilágosodás nyugatról kelet felé áradó szelleme. A hagyomány tapasztalati racionális magja kiválik a későbbi egyházi, rárakodott burokból s túléli ezt, megmaradva eleven ható tényezőnek a gazdálkodás gyakorlatában. Kifejezési formája leegyszerűsödik: rövid szólásmondásokká válik, míg az egyházi eredetű színes, verses réteg elveszíti gyakorlati értelmét az anyagi élet számára és lesüllyed a gyermekjáték színvonalára.

Bőséges, széleskörű és sokrétű példatár bevonásával tárgyalja fejezetenként az orosz földművelési naptárt és ciklusait; a téli naptárt; a földmíves naptár újévjét (évkezdetét); a család jólétét és a termés bőségét elősegítő újévi varázsló-énekeket (az orosz koledákat és típusaikat); a játékokat és maskarákat; s végül január és február földművelési kalendáriumi dátumait.

Csicserov szellemes és körültekintő munkamódszeréből következik, hogy vizsgálata közben nem köti le figyelmét csupán egy nyugat—keleti irányú áramlása a műveltségi javaknak, de nem esik kívül szemhatárán egy földrajzi-éghajlati zonális megosztottság sem. Az alaptípusok meghatározása mellett mindig feltünteti a variánsokat is, aszerint, hogy milyen irányú és intenzitású műveltségi áramlás útjába esnek, hogy kialakulásuk feltételét, a gazdasági tevékenységet hol, milyen klimatikus viszonyok befolyásolják.

A tárgyalás szakszerűsége, a jegyzetanyag bősége és filológiai pontossága a szerző tudós lelkiismeretességét bizonyítja. A könyv kétségtelen és biztos eredményeivel méltán illeszkedik bele egy munkában eltelt élet nagy opuszába, mint a Szovjet Tudományos Akadémia *Trudi* sorozatának XL. kötete.

Hegyi Imre

Grúz kandidátusi disszertációk

1. *Abeszadze, Nanuli: Meabrešumeoba sakartveloši* (etnograpiuli masalebis mixedvit). — Selyemtermesztés Grúziában (a néprajzi anyag alapján). Tbiliszi, 1957. 217 l.

2. *Szongulasvili, Dzsuanser: Meboštneoba tbilisis sanaxebši* (etnograpiuli masalebis mixedvit). — Kertgazdálkodás Tbiliszi környékén (a néprajzi anyag alapján). Tbiliszi, 1958. 194 l. + XIII képtábla.

A neves grúz etnográfus, G. Csitája akadémikus vezetésével folytatott vizsgálatok eredményét teszi közzé a két szerző, a hozzánk kissé megkésve érkezett monográfiákban. Mindkét kötet kandidátusi disszertáció, tárgyukon, eredményeiken kívül tehát pedagógiai szempontból is érdeklődésünkre tarthatnak számot.

Úttörő jellegű munka N. Abeszadze monográfiája a grúz selyemtermelés történetéről. A szegénynek nem mondható szakirodalom ui. elsősorban gazdaságtörténeti,

vagy zoológiai-botanikai érdeklődéssel készített feldolgozásokból áll; a vonatkozó néprajzi irodalom szerfelett szegényes. Összefüggő ábrázolásnak meg éppen ABESZADZE munkája az első. Érdemei tehát vitathatatlanok. Szándékunk azonban nem kimerítő ismertetés, hanem recenzió, ezért a következőkben elsősorban a monográfia hiányosságaira mutatunk rá.

A rövid bevezetés (3—6. lap) a munka célját jelöli meg, sokkal igényesebben, mint az jelenleg egyáltalán elvégezhető. Néprajzi adatok és a vonatkozó irodalom feldolgozása alapján ui., mint ABESZADZE mondja, a grúz selyemtermesztés történetét kívánja feltárni, bizonyítani a munkamódok és eljárások alapján e kultúra régiségét Grúziában; végül meghatározni nemzeti specifikumait (3. lap). Ezt a feladatot a szerző, ismételjük, nem is végezhette volna el: nem állott rendelkezésére megfelelő előmunkálatok publikált eredménye; másfelől, a túlnyomórészt a szerző gyűjtötte etnográfiai anyag is kevés még. Nem túlzó szerénység tehát, amikor a szerző kijelenti: munkáját az eddigi vizsgálatok helyzete szükségképpen korlátozza. A cél meghatározása eszerint nem az előttünk levő monográfiára vonatkozik, hanem, alkalmasint, a fiatal szerzőnek sokévi munkásságát koordináló elképzelése. Ennek az elképzelésnek kereteiben pedig úgy tekinthetjük a közreadott munkát, mint az eddigi eredmények összefoglalását, az etnográfiára alapozás mindenképpen helyeselhető igényének bejelentését.

A könyv tulajdonképpeni néprajzi része csak az I., „A selyemtermelés népi módjai Grúziában" c. fejezet (9—69. lap); a további fejezetek (II., III., IV., V.) történeti (gazdaságtörténeti) jellegűek. Valamennyi fejezet s így az egész könyv könnyen áttekinthető, számos alfejezetre van felosztva. Az etnográfiai rész pl. a paraszti selyemtermelés munkafázisainak megfelelő anyagbemutatást követ. Ez az anyag mintegy hat hónapi terepmunka eredménye, mint az előszóból értesülünk, Grúzia különböző etnográfiai csoportjai körében feljegyzett adatok publikációja. Nem lépi túl az empírikus adatközlés jellegét, legfeljebb annyiban, hogy gondosan közli a különböző nyelvjárások területén használt helyi terminológiát. Ezeknek az igen értékes adatoknak összehasonlító elemzésével azonban éppen úgy adós marad a szerző, mint ahogyan a szorosabban vett néprajzi adatok összevetését (az összehasonlítás eredményének a „történeti" célkitűzés szempontjából való hasznosítását) is elkerülte. Annál feltűnőbb ez, mert a bemutatott anyag önként kínálja az ilyen szemléletű interpretációt. Az összehasonlító történeti értékelés elmarad még a grúz anyagra nézve is a monográfiában; a szomszéd népek adatainak bevonása és elemzése pedig fel sem merül megoldandó problémaként (csupán a nem-etnográfiai második részben történik utalás bizánci, örmény stb. történeti forrásokra, de itt sem az etnográfus szemléletével).

Ezekután világos, ha ti. sem a munkamódokat, sem az eszközkészletet nem veti alá összehasonlító elemzésnek, hogy a nemzeti specifikumok feltárása nem is sikerülhetett a monográfiában.

Ígérte volt a szerző, hogy a selyemtermelésnek a grúz paraszti életben és gazdaságban betöltött szerepét is feltárja. Alkalmasint ezt lenne hivatva betölteni a munkaszervezeti formákat igen szűkszavúan (50—52. lap) ismertető alfejezet, másrészt az I. fejezetet lezáró, szellemi kultúrabeli vonatkozások gazdagabb adatbemutatása (53—68. l.).

A munkaszervezet történeti alakulásának kérdését sajátos módon fel sem veti, ill. egyáltalán nem meggyőző sémában ábrázolja. Éppúgy „kívülről", mint a gazdaságtörténeti vizsgálatok, azaz nem a paraszti életforma egészében. Pedig talán éppen a munkaszervezet történeti vizsgálata lett volna legalkalmasabb mind a nemzeti specifikumok feltárására, mind pedig — és éppen ezt hiányoljuk leginkább könyvében, — egy sajátos, az adott termelési ággal kapcsolatos életforma megragadására. Erre annál inkább gondolnunk kellett, mert tudjuk, hogy Transzkaukáziában a földhözkötött jobbágyság egy részének kényszerű speciális termelési ága volt a selyemtermelés (vö. az ún. randzsbárok kérdését). Így volt-e pl. Grúziában is? — nem tudjuk meg a könyvből. Nem az eleven valóság, az élet ábrázolására törekszik tehát, hanem „adatokat" igyekszik bizonyos sémákba szorítani.

Mint említettük, a monográfia további fejezetei gazdaságtörténeti jellegűek elsősorban, a szerző figyelme erre a témára összpontosult. Ha mégis itt találjuk a legkevesebb nóvumot, az az oka, hogy összefoglalásra szorítkozott, vagy újabban feltárt történeti adatoknak az eddigi eredmények kirajzolta keretekbe való beillesztésére.

A monográfia még a következő témaköröket öleli fel: selyemkereskedelem Grúziában a XIX. századig, s jelentősége az ország gazdasági életében (nem a paraszti életben); a kereskedelemben és termelésben használt mértékegységek (78—115 lap); a selyemtermesztés kialakulása-elterjedése; a „selyemutak" kérdése; Grúzia bekapcsolódása a termelésbe (legkésőbb az V—VI. századtól); selyemtermelés Grúziában a XIX. századig, végül a szovjet korszakban. Ezekben a fejezetekben és alfejezetekben az etnográfiának

már semmi szerepe sincsen, éppen ezért, egyébként bármilyen érdekes fejtegetéseket tartalmaznak is (pl. a Grúzián át vonuló „selyemút" kérdése), részletezésükre nem térünk ki.

Eredményeit a szerző 11 pontban foglalja össze. Innen kiemeljük a következőket: a selyemtermesztéssel kapcsolatos hiedelemvilággal, mágikus eljárásokkal stb.-vel kapcsolatban megállapítja a szerző, hogy azok „a grúz nép hiedelemvilágából erednek, rendszere szerves részét alkotják", továbbá, hogy a vonatkozó képzetek, szokások, másodlagosan kapcsolódtak a selyemtermeléshez. Az érdekes következtetés bizonyítása azonban elmarad s deklaráció lehet csupán a gondos összehasonlító elemzés elvégzése nélkül. Ennek a módszernek alkalmazásával bizonyára nem egy olyan képzetet, eljárást mutathatott volna ki a szerző, amelyek kultúrtörténeti kapcsolatokra vetettek volna fényt; tanulságos eredményekre vezethettek volna a grúz selyemtermelés genezisét, nemzetközi kapcsolatait illetően (átvételek esetén aligha elszigetelt jelenségek kerülnek át egyik kultúra rendszeréből a másikba, inkább komplexumok). Ugyanez vonatkozik az eszközkészletre is, amelynek nem kielégítő interpretációját talán leginkább sajnálhatjuk. A mellékelt 20 képtábla (sajnos ráadásul igen rosszul nyomott képek!) ebben a tekintetben nem elégítheti ki várakozásunkat.

Összefoglalásul hangsúlyoznunk kell, a fenti értékelés egyoldalú, a monográfia címe hívta ki elsősorban. Ha ui. ennek a könyvnek címe pl. „Fejezetek a grúz selyemtermesztés történetéből" lenne, akkor fenntartás nélkül elismeréssel kellett volna tudomásul vennünk megjelenését. Ugyanakkor azt is meg kellett volna írnunk, hogy páratlan adatközlést szolgáltatott, gazdagította az általános etnográfiát. Mindenesetre, ismerve a szerző széleskörű tájékozottságát, helyes kérdésfeltevését és nagy erudícióját, biztosak vagyunk abban, előbb-utóbb valóra váltja saját nagyszabású tervét: feltárja a grúz selyemtermesztés egész történetét.

Szűkebb témát választott vizsgálata tárgyául Dzs. Szongulasvili, azt azonban minden vonatkozásban, valóban etnográfiai szemlélettel világítja meg. Aki tudja, mekkora szerepe van a grúz konyhán a legkülönfélébb kerti növényeknek: értékelheti igazán ennek — a grúz néprajzban első ilyen jellegű — munkának jelentőségét. Éppen a kerti veteményekiránti nagy kereslet érteti meg annak a gazdag etnográfiai anyagnak jelenlétét a főváros közvetlen közelében, amelyik ezzel a termelési formával függ össze. Bonyolult munkafolyamatok, gazdag eszközkészlet, sajátos társadalmi állapotok, eredeti szellemi kultúra vizsgálatára adott alkalmat a Tbiliszi környéki kertgazdálkodás az előttünk levő monográfia szerzőjének.

Gazdag anyagához ugyanakkor szerencsésen megtalálta a megfelelő bemutatási formát: az adatok közlését a társadalmi élet egészébe ágyazva közli, könyvében így nem adathalmazt kapunk, hanem életforma sokoldalú megvilágítását, a társadalmi, anyagi és szellemi kultúra egységében.

A szép kiállítású kötet 5 fejezetben a következő témákat öleli fel: a kertkultúra alapvető ágaival kapcsolatos munkafolyamatok (9—12. lap); a termőföld előkészítése (12—31. lap); a különféle termelési formák klasszifikációja (31—83. lap); az öntözési rendszerek (84—95. lap); a kertkultúra eszközkészlete (96—114. lap); a termesztett növényfajták (115—148. lap); a kertkultúra szerepe a gazdasági élet egészében, produktumainak felhasználása, a vele foglalkozók társadalmi-jogi helyzete, az értékesítés formái, a szállításmódok stb. Orosz nyelvű tartalmi ismertetés (188—194. lap) és XIII. képtábla zárja a kötetet. A képek nagyobb része jó rajzban mutatja be a megfelelő munkaeszközöket (múzeumi anyag alapján). Hat fényképet láthatunk még itt, ezek sajnos a technikai kiállítás miatt hasznavehetetlenek.

A monográfiával kapcsolatban még a következőkre kell utalnunk. Jóllehet a cím alapján csak Tbiliszi környékének feldolgozását várnánk, a különböző jelenségek leírásakor azonban a szerző ennél jóval többet nyújt. Bőségesen utal (saját megfigyelései vagy irodalmi adatok alapján) Grúzia egész területére, összehasonlító adatokat hozván a legkülönbözőbb vidékekről. De szisztematikusan állandóan nagy-tájban szemlélve, ti. egész Kelet-Grúziát szem előtt tartva mutatja be a főváros környéki kertkultúrát. Túlzottan szerény továbbá a monográfia címe azért is, mert egyes fejezetekben (különösen a munkaeszközökkel kapcsolatban) idézi a vonatkozó történeti adatokat is; vizsgálati tárgyát ily módon történetileg is elmélyítve.

A munka értékeléséről röviden annyit: sem e speciális témával (a kertgazdálkodással) foglalkozó etnográfus, sem pedig a kaukázusi-grúz népi kultúrát megismerni kívánó kutató nem nélkülözheti Dzs. Szongulasvili munkáját.

István Márton

Rosenfeld, H., Fr.: Wort- und Sachstudien

Untersuchungen zur Terminologie des Aufzugs, zu Webstuhl und Schermethode der Germanischen Bronze- und Eisenzeit und zur Frauentracht der Bronsezeit sowie der Frage ihres Fortlebens in der Volkstracht. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Sprache und Literatur. Nr. 9. (Akademie Verlag) Berlin, 1958, V+334 p., 111 szövegközti kép.

Az európai parasztság anyagi műveltségének történetét vizsgáló kutató tartós érdeklődéssel forgathatja ezt a munkát, ha az a szorosabb értelemben vett néptudományi kutatások területétől távolabb is áll, legalábbis közvetlen célkitűzésével és anyagrendező elveivel. Mert számos ponton erős a kapcsolat, erősek azok a szálak, amelyek H. Fr. Rosenfeld könyvének problémáit az élő vagy a közelmúltban még ható paraszti kultúrával összefűzik. A szerző — nagyon ötletesen — itt az anyagi műveltség feltárásának nyelvészeti módszereit hívta segítségül, és e hosszabb lélegzetű tanulmány a „Wörter und Sachen" — ha szabad így nevezni — irányzat időtállóbb adatkezelő elveit alkalmazta, fejlesztette tovább, hozzá kell tennünk: szakavatott biztos kézzel.

Mi most — érthetően — nem a nyelvészeti eredményeit tartjuk számon (ez mások kötelessége), de a magunk részéről felhívjuk a figyelmet néhány olyan tanulságra, amelyet az anyagi műveltség történetét vizsgálók nyerhetnek H. Fr. Rosenfeld könyvének tanulmányozásakor. Ez pedig jóval több a szövéstechnika általános fejlődési vázlatánál — amelyet egy speciális technikatörténeti tanulmány nyújthat inkább —, hiszen épp a szerző által alkalmazott módszerből következik, hogy a szövés—fonás legfontosabb terminus-technikusait kell itt, jelentésváltozásaik figyelembevételével, a szövéstechnika általános szkémájához igazítani. Mármost ily módon sikerül is azután bronzkori és vaskori szövőszékek rekonstrukcióját végrehajtani, mégpedig speciálisan germán viszonylatban. Sőt, ezen túlmenően magának a szövéstechnikának a munkafolyamatait és a készítermékeit is lehetséges — legalábbis nagy vonalakban — újra felidézni. És az már a szerző gondos, körültekintő szemléletének, következetes bizonyításmódjának köszönhető, ha fejtegetéseit nyomonkísérve nem marad bennünk hiányérzet, mert a lehetséges teljességig jut el gondolatfűzésében. Ezt különösen ama részletek tanulmányozásakor tapasztalhatjuk, amelyekben a bronzkori viseletek és a ma — vagy a közelmúlt — paraszti viseleteinek kapcsolatait, szerves genetikus összefüggéseit mutatja be a szerző. Bár már e tekintetben is sokak előmunkálatai előzték meg H., Fr. Rosenfeld összefoglalását, mégis a plasztikus sommázás és a nyelvi tanulságok levonása a szerző érdemének tudható be.

Úgy véljük — egészen általános síkon — a legfontosabb és egyben a legörvendetesebb tanulsága ennek a kötetnek az, hogy a nyelv és az anyagi műveltség történetét tanulmányozó kutató módszereket sikerült ismét összehangolni, s ezen a meglehetősen bonyolult, oly sok rejtett nehézséggel terhes, sőt talán éppen ezért az utóbbi évtizedek folyamán újabb eredményekben alig-alig gyarapodó munkaterületen sikerült jól áttekinthető és rendkívül hasznos, értékes tanulmányt alkotni.

Hoffmann Tamás

Szendrey István: A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért. Kiadta a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézete. Debrecen, é. n. (1958) 64. l.

A Hajdúságról és a hajdúkról már igen sok történeti és néprajzi munka, önálló kötet és tanulmány jelent meg, s mégis bizonytalanságban vagyunk, ha a hajdúk néprajzi sajátságairól van szó. Ezért minden idevonatkozó munkát figyelemmel kell kísérni.

Szendrey István fenti könyve történeti szempontoknak megfelelően íródott, de néprajzi szempontból is figyelmet érdemel, mert a bihari hajdútelepekről szól. Azokról a hajdútelepekről, amelyek a legtöbb problémát okozták mind a történészek, mind a Hajdúság néprajzát vizsgáló kutatók számára. Szendrey I. tanulmányában 10 bihari hajdúteleppel foglalkozik. Történeti vizsgálódásai mellett, amelyek a címben jelzett hajdúszabadság körül mozognak, nagyon jelentős gazdaságtörténeti adatokat is nyújt. Mindenekelőtt figyelemre méltóak azok az adatok, amelyek a hajdútelepek XVIII. századi társadalmi helyzetébe engednek bepillantást. Fölöttébb érdekes pl., hogy egy 1692-es megyei összeírás szerint tíz faluban 50 hajdúcsalád élt, amelyek száma 1728-ban, tehát száz évvel később már 1332. Szendrey I. kétségbe vonja a hajdúk számának ilyen rohamos emelkedését. Vizsgálódásai nyomán arra az eredményre jut, hogy a bihari

hajdútelepek „XVIII. sz.-ban nyilvántartott lakóinak csak egy töredéke tekinthető hajdú utódnak." Utal itt olyan példára, mint a szalontai Arany-család. Az Arany család mindvégig hajdúnemes utódnak vallotta magát, annak ellenére, hogy semmi vérségi kapcsolatuk nem volt a hajdúkkal. Ez a példa is mutatja, hogy a hajdúutódok megállapítása milyen nehéz. Ugyanakkor látjuk azt, hogy a hajdúk mennyire összekeveredtek a betelepítések során, másrészt mennyire elpusztultak a harcok következtében. Néprajzi szempontból fontos hangsúlyoznunk, hogy e falvak kultúrájának vizsgálatánál erősen figyelnünk kell a hajdúnak, mint népcsoportot determináló szónak az alkalmazására.

Nagyon hasznosak azok a gazdaságtörténeti adatok, amelyeket Szendrey I. az oklevelek nyomán tár elénk. Egy 1727-ből származó adat a hajdúk teljes gabonahiányára utal. Búzájuk egyáltalán nem termett. A marhákat levágták s húsát kenyér nélkülették, „némellyek a kenyér keresésért messze földre más Vármegyékben bolyognak." Találunk adatokat 1770-ből a szőlőterületekről és a szőlőművelőkről. Különösen érdeklődésre tarthat számot a sófuvarozást említő XVIII. sz.-i adat. Kaba község elöljáróinak vallomása szerint: „Somlyó hozzank 13, Debrecen pedig három mért földnyire vagyon tőllünk, ezen két depositorumból szoktunk, hol Debrecenig, hol Szólnokig, s néha Pestig is tavaszonként sót hordani."

Szendrey István könyve eredményesen kapcsolódik a Hajdúságról szóló munkák sorához. A bihari hajdútelepek néprajzával foglalkozó etnográfus számára nagyon hasznos ennek a bőséges anyaggal és szép stílussal megírt munkának az áttanulmányozása.

Ujváry Zoltán

Nagy Czirok László: Száraz és szélmolnárok élete a Kiskunságon
Múzeumok Központi Propaganda Irodája, Budapest. 1959. 82. Rotaprint.

Nagy Czirok László érdemes, széles körben ismert gyűjtőnk és szerencsés tollú feldolgozónk készülő, hatalmas monográfiájának egyik lerövidített fejezete ez a kis füzet. Érdemes volt külön is kiadni s bizonyára a lerövidítés ellenére is bővíteni, kerekké, egésszé formálni, mert egy régi adósság törlesztődött vele valamelyest. Régtől fogva hangoztatott kívánság ugyanis, hogy a néprajzi, népnyelvi gyűjtés, kutatás az adatokat az egyes foglalkozások, mesterségek életében mutassa meg. Frecskay János óta többször felbukkant ez a célkitűzés, s ha azóta sok minden történt is ezen a téren, még olyan mesterségek, foglalkozások esetében sem, sőt azok esetében egyáltalán nem lehetünk megelégedve, amelyek erősen közelednek a kihaláshoz vagy időközben már ki is haltak.

A szárazmalmok régen nem járnak már a Kiskunságban sem, a szélmalmok utolsó mohikánjai pedig éppen napjainkban kötik ki végleg a vitorlákat. Elmondhatjuk mind a száraz, mind a szélmalmokra, mind pedig a molnárokra vonatkozóan, hogy a napjainkban róluk közreadott anyag utolsó képviselőiktől származik. Jóllehet a szélmalmokról néprajzi irodalmunk alapos feldolgozással rendelkezik (Lambrecht Kálmán több munkájában), a szárazmalmoknak pedig éppen napjainkban akadt kutatója (Nagy Gyula személyében), Nagy Czirok írása mégsem felesleges, sőt szükséges, értékes munka.

Értékes és hasznos ez a kis füzet főleg azért, mert életformát mutat be, és mert lehetőséget ad arra, hogy egy néprajzi csoport száraz- és szélmolnárságának sajátságait összehasonlítsuk az általánossal.

A munka a legjobb hagyományokra emlékeztető feldolgozási formában kilenc fejezetben, részletesen, sokszor érdekes, párbeszédes, irodalmi módon szól a molnáréletről a gyermekkortól, az inaséveken kezdve, a családi, a gazdasági és kereseti viszonyok ismertetésén keresztül a molnárcsalafintaságokig, molnárünnepekig, az egykori céhélet szokásaiig, a „malmok alatti" társalkodásokig mindenről. Kár, hogy ez a kis munka — néprajzi irodalmunk újabb gyöngyszeme — csak kis példányszámban és csak rotaprint előállításban kerülhetett az érdeklődők kezébe.

Dankó Imre

Békés megye mezőgazdaságának fejlődése. Hazafias Népfront Békés Megyei Bizottsága, h. és é. n. (Budapest, 1958.) 224. p.

A kötetet huszonegy, kettő kivételével Békés megyei, elsősorban mezőgazdasági szakember írta. A könyv hat fejezetre tagolódik (Növénytermesztés, Állattenyésztés, Kertészet, Erdőgazdaság, Gazdaságok és kísérletügy, Szakoktatás), melyek elé mintegy bevezetőül két tanulmány: egy történelmi (HANZÓ Lajos: *Békés megye mezőgazdasága a XVIII. és XIX. században)* és egy statisztikai (KOVÁCS Gyula: *A megye mezőgazdasága számokban)* járul.

Az összeállítás középutat foglal el a népszerű és a tudományos írásművek között. Jó, könnyen áttekinthető képet igyekszik adni Békés, jellegzetesen parasztmegye mezőgazdaságáról és ugyanakkor gyakorlati célokat is szolgál.

A kiadvány jelentős néprajzi érdekkel is bír. Igen sok munkafolyamatot, gazdálkodási formát a néprajz számára is hasznos módon ismertet. A közölt tanulmányok közül néprajzi vonatkozásai miatt különös figyelmet a következők érdemelnek: KOVÁCS Gábor: *Takarmánytermesztés*; ALBEL Andor: *Öntözéses növénytermesztés*; GRUBER Ferenc: *Gyepgazdálkodás*; VINCZE Ferenc: *Halgazdaság*; BOROSS László: *Zöldségtermesztés*; AGONÁS László: *Alkalmi társulások és termelői szakcsoportok.* Külön hangsúlyt kell kapjon HANZÓ Lajos tanulmánya, mely gazdag, sok esetben eredeti anyagra támaszkodó, új szempontokban és megállapításokban bővelkedő írás, mintegy bevezetője egyrészt Tessedik röviden ismertetett munkásságának, másrészt a jelen körülményeinek. A kötetben közölt fényképek csak növelik a munka értékét.

DANKÓ IMRE

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc
A kézirat nyomdába érkezett: 1960. X. 12. — Példányszám: 1000. Terjedelem: 14 (A/5) ív

1960.52281 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftleiter — Rédacteur

LÁSZLÓ K. KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Membres de la rédaction

JENŐ BARABÁS, MÁRTA BELÉNYESY, LINDA DÉGH, VILMOS DIÓSZEGI
BÉLA GUNDA

VOL: LXXI **1960** **4**

Le programme du présent périodique comprend la discussion des questions relatives à l'ethnographie, ainsi que la publication des résultats des recherches ethnographiques concernant le peuple hongrois et les peuples voisins ou apparentés. Les articles publiés dans cette revue sont suivis de résumés en langue russe, française, anglaise ou allemande.

On est prié de bien vouloir adresser les manuscrits et les ouvrages devant faire l'objet d'un compte-rendu, ainsi que toute correspondance concernant la rédaction, à la rédaction de l'Ethnographia *(Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)* Le courrier de la Société d'Ethnographie Hongroise, les réclamations éventuelles et les ouvrages d'échange sont à adresser au Secrétariat de cette même société.

Abbonnements: Entreprise du Commerce Extérieur des Livres et Journaux »Kultúra« (Budapest I., Fő u. 32. Compte courant No 45-790-057-50-032) ou à l'étranger chez tous les représentants ou dépositaires. Le prix de l'abonnement est 40,— forints par an.

*

This review treats of, and comments upon, major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: »Kultúra« Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő u. Budapest I. (A. c. No 45-790-057-50-032), or with its representatives abroad. Annual subscription 40,— forint.

Ára: 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40, — Ft

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

ЖУРНАЛ ВЕНГЕСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXI **1960** **4**

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Vargyas, Lajos : Das Fortleben der sibirischen Heldenepik in den Ungarischen Balladen. — Переживания сибирских эпических песен в венгерских балладах ..... 479—523

Bodgál, Ferenc : Der Pferdekarren von Miskolc — Мишкольцкая тележка ..... 524—536

Banner, Benedek : Beiträge zur Entstehung der doppelten Familiennamen — К оформлению двойных фамилий ..... 537—551

Katona, Imre : Reimevorsagende und Verse schreibende Erdarbeiter — Землекопы, сотворяющие и пишущие народные стихи ..... 552—557

Hadzisz, Dimitriosz G. : The Hungarian version of the Ballad Arta-Bridge: Kőműves Kelemenné (The Wife of the Mason Kelemen) — Венгерский вариант баллады „Мост Арты": „Кёмювеш Кэлеменне" ..... 558—579

Lajos, Árpád : Eine Archaische Eigenschaft der Volksweisen in Nord-Borsod — Архаическая особенность мелодики народных северного Боршода ..... 580—598

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Сообщение данных 599—615

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 616—617

Literarische Rundschau — Revue littéraire — Рецензия ..... 618—638